

श्रीमद्भागवत

या ग्रंथाचें

मराठी सुरस भाषांतर.

भाग पहिला.

सुधारून वाढविलेली आवृत्ति दुसरी.

निगमकल्पतरुर्गलितं फल । शुक्लमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं । सुदुरहो रसिका भुवि भावकाः ॥

संशोधकः

बाळकृष्ण गोविंदशास्त्री उपासनी

आणि

रामचंद्र भिकाजी दाबार.

प्रकाशकः

गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी,

मुंबई आणि पुणे.

शके १८२६ क्रोधीनाम संवत्सरे.

हे पुस्तक गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी, यांनी
पुणे येथे ड्येबक हरि आवटे यांच्या ' हंदिरा ' छापखान्यात छापवून,
पुणे, पेठ बुधवार, घर नंबर १५९ येथे प्रसिद्ध केले.

(ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या भाकटाप्रमाणे नोंदून
सर्व हक्क प्रकाशकांनी आपणांकडे ठेविले आहेत.)

नमो भगवते वासुदेवाय.

ज्या अखिलब्रह्मांडनायकाच्या लीलेनें या जगार्चीं यश्यावत्
कार्यें घडतात, ज्याच्या कृपेनें ह्या अनिवार मायामोहाचें
निरसन करितां येतें, व अल्पशक्ति जीवांना परमपद

प्राप्त करून घेतां यावें म्हणून जो त्यांस

बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या

परमकारुणिक

श्रीमन्नारायणाच्या चरणीं

त्याच्याच कृपेनें पूर्ण झालेला हा ग्रंथ

अर्पण असो.

—•—•—•—
शुभं भूयात् ।

पहिल्या आवृत्तीविषयी प्रकाशकांचे चार शब्द.

जगती जी जी कार्ये घडती । आम्ही करितोंसं जीव म्हणती ।

परी त्यांची वास्तव स्थिती । कोणसही कळेना ॥

जगच्चाळक परमेश्वरानें जें हें विश्व निर्माण केलें आहे, त्यांत घडणारी प्रत्येक गोष्ट त्याच्या इच्छेनेंच होत असते. झाडाचें पान देखील त्याच्या आज्ञेवांचून हाळत नाही. त्याच्या कर्तृत्वाची कल्पना देवादिकांस सुद्धा होत नाही, मग तेथें मनुष्यांचा काय पाड ! कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगणें हा केवळ भ्रम होय. वास्तविक तें सामर्थ्य एका परमेश्वरासच आहे. जेव्हां एखादी गोष्ट करण्याची त्यास इच्छा होते, तेव्हां तो प्रथम प्राण्याच्या अंतःकरणांत ती करण्याविषयीच्या वासनेचें बीजारापण करितो, आणि नंतर त्यास साहाय्यजीवन घाळून त्याची वाढ करितो. पुढें, त्याच्याच जोपासनेनें वाढलेल्या त्या वृक्षास मधुर फळें येऊं लागतात, व त्यांचें सेवन करण्याच्या इच्छेनें अनन्यभावानें त्या झाडाखाळीं येऊन बसणाऱ्यांसच त्यांची प्राप्ति होते !

आतां, ही गोष्ट जरी प्रत्येकास कळत असते, तरी अनिवार मायामोहाच्या प्रभावानें मनुष्यास भ्रम उत्पन्न होतो; व त्यामुळें, 'कर्ता करविता देव तोचि ।' हें भान त्यास न राहून, त्याच्या अंतःकरणांत आत्मकर्तृत्वाभिमानाचें बरें शिरतें ! परंतु सूक्ष्म विचाराभंतीं त्याच्या अंतःकरणांत लखलख उजेड पडतो, व त्या योगें ह्या वृथाभिमानाची निरर्थकता त्याच्या प्रत्ययास येऊन नेत्रावरचें अज्ञानपटल दूर होतें; आणि आत्मकर्तृत्वाचा अभिमान नाहीसा होऊन, आपण केवळ निमित्तमात्र आहों, ही गोष्ट अंतःकरणांत पूर्णपणें बिंबते.

असो. या वर लिहिछेल्या परिस्थितीचा अनुभव कमीअधिक प्रमाणानें प्रत्येक मनुष्यास असतोच. कोणाही मनुष्यास कळूं लागल्यानंतर पुढें, किंबहुना तो हें जग सोडून जाई तोंपर्यंत सुद्धा, आपल्या हातून अमुक अमुक गोष्टी घडणार आहेत, याचा त्यास निश्चय करितां येत नाही. त्याच्या हातून ज्या गोष्टी घडतात, त्या केवळ यदृच्छेनेंच घडून येतात; अर्थात् त्या घडून येण्यास तसतसे योगायोग जुळून येतात; व मग, नाकांत वेसण अडकवलेल्या बैलाप्रमाणें मनुष्यही तदनुसार वागतो; आणि शेवटीं त्या जगन्नायकाच्या इच्छेप्रमाणेंच त्या गोष्टींचा परिणाम घडतो !

हे विचार सुचण्याचें कारण आमच्या या पुस्तकाची मूळपीठिका होय. हें पुस्तक आमच्या हातून छापून निघण्याचा योगही केवळ यदृच्छेनेंच आला. वास्तविक पहातां, आमची ही मंडळी स्थापन होऊन आज सतरा वर्षे झाडी, पण ग्रंथप्रकाशनाचें काम आपण कराचें, हा विचार आमच्या मनांत कधींच आला नाही; इतकेंच नव्हे, तर आजपर्यंत आम्हीं जे धंदे केले, त्यांशीं आणि पुस्तकप्रकाशनाशीं अर्थाअर्थीही कांहीं संबंध नाही. प्रथमतः व्यवहारांत लागणाऱ्या किरकोळ जिनसांचा म्हणजे स्टेशनरी सामान वगैरेंचा

व्यापार आम्ही करीत होतो; पुढे थोडथोडे कापडविकरीचें काम करूं लागलों; आणि नंतर कपडे शिबण्याचेंही काम आमच्याकडे होऊं लागलें. अर्थात् अशा प्रकारच्या धंद्यांचा पुस्तकप्रकाशनाशी कांहीं संबंध नव्हता; आणि ' फक्त स्वदेशीच माळ विकणारी—धि को-ऑपरेटिव्ह स्वदेशी मॅन्युफॅक्चर्स डेपो, लिमिटेड ' या नांवाची जी नवीन संस्था पुणे येथे स्थापन झाली आहे, तिचीही व्यवस्था आमच्याच मंडळीकडे असल्यामुळे, यापुढे आम्ही एखादे पुस्तकविकरीचें दुकान काढूं, अशी कल्पना संभवतच नाही. पण काय ? कल्पना ती कल्पनाच ! ती असते आकुंचित दृष्टीच्या मनुष्यांची ! तेव्हां तिचा नेहमी ईश्वराच्या इच्छेशीं कसा मेळ पडेल ! आपण कल्पना करितो एक, आणि यदृच्छेनें घडून येतें दुसरेच ! त्याचप्रमाणें, पुस्तकप्रकाशनाचें काम आपण करावें, ही महत्वाकांक्षा जरी आम्हीं कधीं बाळगिली नव्हती, तरी केवळ ईश्वरी इच्छेनेंच तो योगायोग घडून आला : मोठमोठी कामें हातीं घेऊन तीं परकीय लोक ज्याप्रमाणें पार पाडितात, त्याप्रमाणेंच तीं प्रयत्नांभंतीं आपणांसही पार पाडितां येणार नाहीत असें नाही, असे विचार रात्रंदिवस लोकांतांत घोळत असलेल्या आमच्या मंडळींतील एका भागीदाराच्या मनांत श्रीमद्भागवत वाचीत असतां अशी कल्पना आली कीं, अशा या श्रेष्ठ आणि निरुपम ग्रंथाचें सरळ व सुबोध भाषांतर छापवून, तें लोकांस अतिशय थोड्या किमतींत दिल्यास या अप्रतिम धर्म-ग्रंथाचा लाभ सामान्य जनांसही होईल; व संस्कृत भाषेच्या अज्ञानामुळे श्रीमद्भागवतातील तत्वांची ओळख करून घेण्यास जी अडचण पडते, ती पडणार नाही. पुढें ह्या गोष्टीचा खळ सुरू झाला. पण एवढा मोठा ग्रंथ आपणांस अल्प किमतींत कसा देतां येईल, हा मोठाच प्रश्न येऊन पडला; तेव्हां, याच्या पुष्कळ प्रती काढिल्या म्हणजे आपणांस तसेंही करितां येईल; आणि शिवाय, या ग्रंथावर लोकांची श्रद्धा असल्यामुळे तो खपेलही, असा विचार ठरून आम्हीं हें काम हातीं घेतलें. असो; अशा प्रकारें, बुद्धिदाता जो भगवान, ज्ञानेंच आमच्या मंडळीच्या मनांत प्रेरणा आणि स्फूर्ति उत्पन्न करून हें काम तडीस नेलें.

'देव करी तरी काय न होय ?' क्षणांत राजाचारंकरंकाचा राव करण्याचें ज्याचें सामर्थ्य, त्यानेंच स्फूर्ति दिल्यावर मग काय होणार नाही ? हें काम सुरू केल्यापासून यांत इतकीं संकटें आलीं कीं, त्यांपैकीं एकाच्या योगानें देखील आमचें हें काम गर्भावस्थेमध्येंच राहिलें असतें; परंतु जगदीशकृपेनें त्या सर्व संकटांचा परिहार झाला, आणि हें काम करणाऱ्या लोकांसही यांत तनुमन खर्च करून शटण्याची ज्ञानेंच बुद्धि दिली ! आम्ही त्या भगवंताला अनन्यभावानें शरण आहों. आमची मंडळी स्थापन होण्यास तरी त्याचीच कृपा ! त्या बुद्धिचालकाच्याच कृपेनें कै. वेदशास्त्रसंपन्न रा. रा. विनायक परशुराम वैद्य, श्रीमंत पंतसचीव यांच्या पदरचे राजवैद्य, यांच्यासारख्या जुन्या पद्धतीच्या गृहस्थांस आमच्या मंडळीला बोध करण्याची बुद्धि झाली. आमच्या या मुख्य पुरस्कर्त्या गृहस्थांनीं आम्हांस जें षळण लाविलें व दिशा दाखविली, त्या त्यांच्या ऋणांतून आम्हांस कधींही उतराई होतां येणार नाही. सध्याच्या स्थितीमध्ये आपल्या लोकांना योग्य दिशा दाखविणारे पुरुष कशा प्रकारचे पाहिजेत, ह्याचें उदाहरण ह्या थोर पुरुषाच्या आचारविचारांवरून घेण्यासारखें आहे.

कै० विनायकशास्त्री वैद्य हे विद्वान गृहस्थ जुन्या पद्धतीचे असून त्यांचे विचार अगदी स्वतंत्र असत. दुसऱ्याचें दास्य न पतकरितां आपण स्वतंत्र राहून आपल्या आयुष्याचा मार्ग क्रमावा, कितीही संकटें आलीं असतां डगमगूं नये, उलट त्या संकटांना तोंड देऊन मोठ्या धैर्यानें व नेटानें आपला उद्योग चालवावा, अशा प्रकारचा जो बोध-आम्ही संसारातील कर्तव्यास लागण्याच्या संधीस त्यांनीं आम्हांला केला, त्यामुळेच हा स्वतंत्र मार्ग पतकरण्याच्या कामीं आम्हांस धैर्य आलें. रा० विनायकशास्त्री हे केवळ एवढा शाब्दिक उपदेश करूनच राहिले नाहींत; तर आम्ही या व्यापाराच्या कामांत नवे असल्या कारणानें आम्हांस कांहीं ठोकरा बसल्या असतां शास्त्रीबोवांनीं आम्हांस प्रोत्साहन देऊन आमची हिंमत खचूं दिली नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं प्रसंगविशेषीं द्रव्यांचेही साहाय्य केले !

तसेंच, आमच्या मंडळीचे साहाय्यकारी जे श्रीमंत राजश्री काशिनाथ विनायक बावडेकर, त्यांचेही आमच्यावर अनंत उपकार आहेत. हे गर्भश्रीमंत गृहस्थ वयानें अगदींच लहान असतां प्रपंचाचा आणि अवाढव्य व्यवहाराचा बोजा एकाएकीं ईश्वरच्छेनें यांच्या अंगावर पडला; तेव्हां, अज्ञानावस्थेत वडिलाजित धन हातीं आल्यावर त्याचा चांगला विनियोग करून लौकिक संपादन करणाऱ्या थोड्याशा मंडळीमध्ये नांव येण्यासारखेंच यांचें स्तुत्य वर्तन होतें. ते लहान होते, तरी दुर्व्यसनी आणि अत्याचारी मंडळीची संगति न धरितां ते दुर्गुणांपासून अलिप्त राहिले; इतकेंच नव्हे, तर परमेश्वरानें जो भार आपल्या अंगावर टाकिला आहे, तो वडिलांच्या नांवलौकिकास शोभेल असाच वाहून, वयास उक्त अशा विद्याव्यासंगात ते गढलेले असत ! पुढें थोडक्याच दिवसांनीं, त्यांच्या गुणांचें योग्य परीक्षण करून, मोर संस्थानचे गुणप्राही, प्रजावत्सल व लोकप्रिय अधिपति श्रीमंत पंतसचिव यांनीं त्यांची ज्या न्यायाधिकाऱ्याच्या अधिकारावर योजना केली आहे, त्या अधिकाराचें महत्त्व ओळखून ते मोठ्या दक्षतेनें व निष्पक्षपातानें तो चालवीत आहेत, व श्रीमंतांना आणि रयतेला आनंद देत आहेत ! या सन्मान्य गृहस्थांकडून आमच्या मंडळीस जें साहाय्य होत आहे, त्यास मोठेच नाहीं ! पांडवांचें यश वाढविण्याकरितां श्रीकृष्णानें जसे आपणास वाहून घेतले होते, तसेंच आमच्या मंडळीचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून आपणास झांभी वाहून घेतले आहे !

कै. विनायकशास्त्री वैद्य यांच्या पाठीमागे त्यांचे दोघे धिरंजीव वेदशास्त्रसंपन्न रा. रा. बाळशास्त्री व श्रीधरशास्त्री यांनींही आम्हांस मदत करण्याचें काम तसेंच अव्याहत चालविलें आहे; व पाठीच्या लहान भावंडांच्या कल्याणाकरितां जसे आपण झटतो, तसे तेही आमच्या हिताकरितां झटत असतात, ह्या गोष्टींचा उल्लेख केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं ! आमच्या या साहाय्यकर्त्यांच्या आधारांमुळेच आम्हांस हा एवढा प्रचंड उद्योग हातीं घेतां आला, व परमेश्वराच्या कृपेनें तो पारही पडला. असो. आमच्या या मंडळीची पूर्वस्थिति व सांप्रतची स्थिति यांमधील अंतर पाहूं गेले तर आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं ! आमची परमेश्वराच्या चरणां अशी प्रार्थना आहे कीं, 'देवा, धनिक लोकांना सद्बुद्धि देऊन आपल्या धनाचा योग्य व देशकल्याणाच्या कामीं व्यय करण्याची बासना त्यांस दे, म्हणजे लक्ष्मी आणि उद्योग यांच्या एकीकरणानें देशाचें कांहीं तरी हित होईल !'

असो; श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ मूळ संस्कृतांत आहे, व म्हणून सामान्य वाचकांस तो समजणे अशक्य होय, ह्यास्तव त्याचें हें मराठी सुरस भाषांतर आम्हीं विद्वान लोकांकडून तयार करविलें आहे, आणि मध्यम प्रतीच्या गृहस्थांसही याचा संग्रह करिता यावा म्हणून याची किंमतही अल्पच ठेविली आहे, वगैरे गोष्टी आम्हीं पूर्वी वाचकांस कळविल्या आहेतच. ह्या ग्रंथाचा भर भक्तीवर असून त्या विषयाचें विस्तृत विवेचन करितां करितां, जगाची उत्पत्ति, स्थिति व नाश, जीवास प्राप्त होणारी जन्ममरणपरंपरा, व तिच्या मोक्षाचा उपाय वगैरे गहन गोष्टीचें उद्घाटन ह्यामध्ये करण्यांत आलें असून, तें जसें या ग्रंथांत विशद झालेलें आहे, तसें इतर कोठेही झालेलें आढळून येत नाही !

मूळ भागवत श्रीआदिनारायणापासून ब्रह्मदेवांस मिळालें, ब्रह्मदेवांपासून तें नारदांस प्राप्त झालें, नारदांनीं तें व्यासांस उपदेशिलें, व्यासांनीं तें शुकाचार्यांस पढविलें, आणि शुकाचार्य हे परीक्षितास तें सांगत असता, सूत पुराणिकानें तें श्रवण करून पुढें नैमिषारण्यांत शौनकादिकांस व्याचा अनुवाद केला.

अशी या ग्रंथाची परंपरा असल्यामुळें, व प्रत्येकानें व्याचा थोडथोडा विस्तार केल्यामुळें, मूळ चार श्लोकांच्या पायावर ही एवढी मोठी इमारत उभारली गेली; तेव्हां अर्थात् त्या मानानें व्यात थोडाबहुत विसंगतपणा असणें साहजिकच आहे. परंतु मूळ ग्रंथाचा विषय जो भक्तिप्रतिपादन व अद्वैतस्थापन, त्यास कोठें याकिंचितही विरोध आलेला नाही. देवार्थ नारद, यदुकुळावतंस भगवान श्रीकृष्ण वगैरे धोरधोर महात्म्यांच्या मुखें निरनिराळ्या प्रसंगी ज्या एकाच विषयाचें प्रतिपादन झालेलें आहे, त्यांत सद्बुद्धींनीं सामान्य जनांस किंचित् विरोध दिसतो खरा; परंतु इष्टकार्यसिद्धीच्या दृष्टीनें पाहूं गेले असता, त्यामध्ये मुळीच विरोध नाही, असें चतुर वाचकांच्या लक्षांत आल्यावाचून राहणार नाही ! असो.

ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय फारच गहन असल्यामुळें, व्याचें रहस्य सहजासहजी लक्षांत येणें कठिण आहे खरें; तथापि, मननपूर्वक वाचणारास त्याचें खरें हृदय कळावें म्हणून भाषांतर करण्यांत अतिशय परिश्रम केलेले असून, मूळ ग्रंथातील कित्येक स्थळांची दुर्बोधता नाहीशी करण्याकरितां प्रसंगविशेषीं मूळांहूनही विस्तृत विवेचन केलेले आहे. ह्याची साक्ष, 'देवहूतीचें आख्यान,' (स्कं. ३ अ. २१ ते ३३.) 'देहादिकांच्या खोटेपणाचें विस्तृत विवेचन,' (स्कं. ७ अ. १९.) 'वेदस्तुति,' (स्कं १० अ. ८७.) 'गोरूप पृथ्वीचें दोहन,' (स्क. ४ अ. १८.) 'तत्त्वांच्या भिन्न भिन्न संख्यांची एकवाक्यता,' (स्कं ११ अ. २२.) वगैरे स्थळांवरून पटेल.

आतां, या ग्रंथाबरोबर याचें मूळ सुद्धां दिलेलें असतें तर बरें झालें असतें, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; पण त्यावर आमचें उत्तर हें कीं, जे लोक संस्कृतज्ञ आहेत, त्यांना श्रीमद्भागवताचा अर्थ समजतो आहेच; पण ज्यांना संस्कृत कळत नाही, अशा लोकांचाच भरणा जास्त असल्यामुळें, मूळ ग्रंथ छापून व त्याची किंमत आणखी वाढवून, कांहीं थोड्या लोकांकरितां समाजातील इतर सर्व लोकांची गैरसोय करणें आम्हांस

इष्ट वाटळें नाही. त्यांतूनही, वेदस्तुति, चतुःश्लोकी भागवत, हंसगुह्य स्तोत्र वगैरे जे अनेक महत्त्वाचे विषय मुखोद्गत करण्यासारखे आहेत, ते मूळ संस्कृतांत दिळेले आहेतच असो.

हा ग्रंथ तयार करण्याच्या कामी ज्या अनेक विद्वान लोकांचें साहाय्य घेतलें आहे, त्यांत विशेषेकरून वेदशास्त्रसंपन्न बाळकृष्णशास्त्री उपासनी व रा. रा. रामचंद्र भिकाजी दातार, पुणें—फीभेळ ट्रेनिंग कॉलेजांतील शिक्षक, यांच्या नांवांचा प्रसिद्धपणें उल्लेख करणें इष्ट होय. त्यांनी या कामी जे अश्रांत परिश्रम केले, त्यांचें वर्णन करण्यास आमच्यापार्शी शब्दांची उणीव आहे, एवढेंच सांगितलें म्हणजे पुरे ! आम्ही या संबंधानें त्यांचे फार आभारी आहों.

तसेंच, हा सर्व ग्रंथ प्रचलित मराठी भाषेच्या पद्धतीस अनुसरून आणि सरळ व सोप्या शब्दांची योजना करून, होतां होईल तों केवळ लिहितां वाचतां येणाऱ्या सामान्य जनांसही समजेळ असें स्वरूप त्यास देण्यांत आमचे मित्र रा. रा. हरि कृष्ण दामले यांनी फारच उत्तम प्रकारचें साहाय्य केलें. रा. दामले यांनी या कामी केवळ एवढेंच केलें असें नाही. कर्मधर्मसंयोगानें असें झालें कीं, ग्रंथ छापण्याचें काम ऐन भरांत येण्यास व गांवांत ग्लेगाचा कहर उडण्यास एकच गांठ पडली; तेव्हां त्या विकट प्रसंगीं यांनी बाकीच्या सर्व व्यवस्थेची सूत्रेही मोठया धैर्यानें हातीं घेऊन थंडी-वारा वगैरे काहीएक न बघतां, गांवांत मृत्युसंस्थेचें मान भयंकर वाढलें असताही आपल्या साह्यकर्त्यांसह येथेंच राहून काम तडीस नेलें, हें त्यांचें आम्हांस केवळ अपूर्व साहाय्य झालें. याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभार मानितों.

वाचप्रमाणें, आमचे प्रामस्थ मित्र रा. रा. रघुनाथगंगाधर गद्रे यांनीही आम्हांस फारच मोठी मदत केली. हा ग्रंथ अनेक निरनिराळ्या गृहस्थांच्या हातून लिहिळा गेळा असल्यामुळे, प्रत्येकाची सरणी भिन्न भिन्न असणें साहजिकच होतें; परंतु ती आरंभापासून शेवटपर्यंत एकसारखी ठेवण्यांत, तसेंच पूर्वे तपासण्यांत, छापणी सुबक दिसेल अशी योजना करण्यांत, न्यूनाधिक दिसेल तेथें भाषांतर मुळाशीं ताडून पाहण्यांत, आणि वाचकांच्या सोयीसाठी व माहितीसाठी ठिकठिकाणीं सदरें, टीपा वगैरे देण्यांत आमच्या या तरुण व होतकरू मित्रांनीं, हें केवळ आपलें स्वतांचेंच काम आहे, असें समजून जे अविश्रांत परिश्रम केले, ते खरोखर अलौकिक आहेत ! त्यांच्या हातून हें काम इतक्या उत्तम तऱ्हेनें पार पडलें, हें त्यांस मोठें भूषण होय. त्यांची ही सुंदर कृति पाहून, पुढील आयुष्य-क्रमांत त्यांच्या कीर्तीत अशीच भर पडत जावो, असें आम्ही मनःपूर्वक इच्छितों !

येथील इंदिरा छापखान्याचे मालक रा. रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांनीही हा ग्रंथ छापून काढण्याच्या कामी ग्लेगासारख्या भयंकर प्रसंगीं दक्षता व मनाची शांतता ठेवण्यांत जे अप्रतिम धैर्य दाखविलें, तें अवर्णनीय आहे. यदाची येथील ग्लेगाची स्थिति मनांत आणितां, एवढें मोठें काम, ठरीव मुदतींत, मालकास यत्किंचितही त्रास पोहोचण्याचा व निराश होण्याचा प्रसंग न येऊं देता, दुसऱ्या कोणीं केलें असतें कीं नाहीं, याची वानवाच आहे ! कारखान्यांतील लोक भयानें गांगरून गेले, कित्येकांचे आप्त-इष्ट

आजारी पडले व एक चांगला इसम तर परलोकवासी झाला ! अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी रा० आवटे यांनी आपल्या मनाची समता कायम ठेवून, नेहमीच्या प्रफुल्लित व आनंदी मुद्रेने कारखान्यांतील लोकांस आजारून गोंजारून आणि व्यापारी दृष्टि एका बाजूस ठेवून खुष राखिले व कार्यभाग लढीस नेला, ह्या गोष्टी केवळ असामान्य होत ! आम्ही त्यांचे याबद्दल मोठे आभारी आहो. याप्रमाणेच, त्या कारखान्यांतील लोकांनी या कामी जे मनःपूर्वक श्रम केले, व जी ईर्ष्या धरून काम पार पाडिले, त्याबद्दल त्यांचेही अभिनंदन करणे योग्य आहे.

याचप्रमाणे येथील चित्रशाळा छापखान्याचे व्यवस्थापक रा. रा. शंकरराव जोशी यांनीही आपली सर्व कामे एकीकडे ठेवून व अनेक प्रकारच्या गैरसोयी सोसून श्रीमद्भागवताचे ' क्यार्लेडर ' व या ग्रंथांत घातलेली तीन चित्रे आमच्या मनाप्रमाणे, सुबक रीतीने व वेळेवर छापून दिली, याबद्दल आम्ही त्यांचे अतिशय आभारी आहो.

तसेच, या ग्रंथास आपला उदार आश्रय देऊन ज्या सदगृहस्थांनी हे काम पार पाडण्यास आम्हांस मदत केली, त्यांचेही आम्ही अंतःकरणपूर्वक उपकार मानितो.

सारांश, या कामांत संबंध असणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याने आपले कर्तव्य सामान्य व्यवहारांतल्याप्रमाणे यत्किंचितही क्षुद्र बुद्धि न दाखविता उदार व प्रेमभरित अंतःकरणाने आणि निष्ठापूर्वक वजाविले, याबद्दल आम्हांस परमानंद होत आहे.

तथापि, मनुष्यकृति सर्वथैव निर्दोष असणे मुळीच संभवत नाही; ह्याकरिता ह्या ग्रंथांत जे काही हस्त नेत्र-दोष राहिले असतील, त्याबद्दल आम्ही वाचकांची क्षमा मागतो.

शेवटी, सर्वांच्या बुद्धि-शक्तींस प्रेरणा देणाऱ्या ज्या सर्वांतरनिवासी सर्वकर्म-साक्षी भगवताच्या कृपेने हा ग्रंथ शेवटास गेला, त्यास अनन्यभावाने वंदन करून आम्ही हा लेख संपवितो.

पुणे, चैत्र शुद्ध १२
शके १८२५.

ग. वि. चिपळूणकर आणि मंडळी.

दुसऱ्या आवृत्तीविषयी प्रकाशकांचे दोन शब्द.

परमेश्वरकृपेने श्रीमद्भागवत ग्रंथाच्या मराठी सुरस भाषांतराची ही दुसरी आवृत्ति आम्ही प्रसिद्ध करीत आहो. पहिल्या आवृत्तीतील मजकूर पुनः मूळ संस्कृत ग्रंथाशी सूक्ष्मपणे ताडून पाहून जरूर त्या सर्व दुरुस्तीसह ही आवृत्ति सुधारून वाढविली आहे. शिवाय ह्या आवृत्तीत, येथे नवीनच स्थापन झालेल्या “डेक्कन प्रिंटिंग वर्क्स कंपनीच्या” प्रेसमध्यें छापलेले सप्तद्वीपवती पृथ्वीचा एक आणि जंबुद्वीपाचा एक असे दोन नकाशे आणि विषयानिदर्शक सूचि ही जोडिली असून, राजा रविवर्मा यांच्या छापखान्यांत छापलेली पंधरा सुंदर चित्रे घातली आहेत.

ह्या ग्रंथाची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध होऊन अद्याप दोन वर्षेही झाली नाहीत; तोंच अशा मोठ्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति निघण्याची वेळ आली, ह्यावरून आम्हां भार-तीयांच्या अंतःकरणांत धर्मप्रीति कशी जागृत आहे हे व्यक्त होत आहे. वास्तविक ह्या ग्रंथाची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यापासून सुमारे एक वर्षांतच त्या आवृत्तीच्या सर्व प्रती संपून लोकांकडील मागण्या आमच्याकडे शिल्लक पडू लागल्या. परंतु मध्यंतरी आम्ही श्रीवाल्मीकि-रामायण छापिले व पुढे श्रीमन्महाभारत छापण्यांत गुंतलों असल्यामुळे आम्हांस श्रीमद्भागवत ग्रंथाच्या ह्या आवृत्तीचे काम काहींस लांबणीवर टाकणे भाग पडले; नाही तर ह्या दुसऱ्या आवृत्तीची ही पुस्तके आजला फारच थोडी शिल्लक राहिली असती. असो. आज सुमारे दोन वर्षे आम्ही धर्मविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध करीत आहो. श्रीमद्भागवत, श्रीवाल्मीकिरामायण व श्रीमन्महाभारत, पुस्तक पहिले—आदिपर्व व सभापर्व—हे ग्रंथ आम्ही आजवर प्रसिद्ध केले; आणि त्यांतील पहिल्या ग्रंथाची ही दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग आला, ह्यावरून अशा प्रकारचा हा प्रयत्न लोकांस पसंत पडत आहे, हे सहज सिद्ध होतें. भारत—भागवतांसारखे ग्रंथ म्हणजे राष्ट्राचे केवळ जीवनच होय. त्यांमध्ये प्रतिपादन केलेली तत्वे म्हणजे प्राचीन आर्यांचे पंचप्राण होत. ह्यास्तव, प्रत्येक सद्बुद्ध भारतीयाने ह्या ग्रंथांचे मनन करून त्यांतील उदात्त विचार आपल्या अंगां बाणले जाण्या-विषयी अवश्य यत्न केला पाहिजे.

ह्या दुसऱ्या आवृत्तीचे संशोधन करण्याचे कामी वेदशास्त्रसंपन्न बालकृष्णशास्त्री उपासनी आणि रा. रा. रामचंद्र भिकाजी दातार यांनी मागील आवृत्तिप्रमाणेच अतिशय परिश्रम घेतले, याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहो. वे. शास्त्रीबोवा आणि रा. दातार हे आम्हांकरिता एवढेच परिश्रम करीत आहेत असे नाही; तर सांप्रत जो आम्ही “श्रीमन्महा-भारताचे मराठी सुरस भाषांतर” हा प्रचंड राष्ट्रीय ग्रंथ छापवीत आहो, त्यांत तर आम्हांस या दोघांचे फारच मोठे साहाय्य आहे: रा. रा. दातार हे अतिशय महत्वाच्या व कठिण अशा

शांतिपर्वचें भाषांतर करीत असून, शास्त्रीबुवा तर अथपासून इतीपर्यंत सर्वच भाषांतर तपासून देत आहेत ! अशा प्रकारें आम्हांस अतिशय साहाय्य करणाऱ्या या गृहस्थांचे आभार मानण्यास आम्हांपाशीं शब्दांची उणीव आहे !

व्याचप्रमाणें, ह्या पुस्तकांत जे नकाशे आणि सूचि हीं घातलेलीं आहेत, तीं आमचे मित्र रा. रा. महादेव नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब ठोसर बी. ए. एल्. एल्. बी. आणि रा. रा. दत्तात्रय केशव जोशी यांनीं तयार केलेलीं आहेत. हीं दोन्ही कामें फार परिश्रमाचीं असतांही आमच्या या दोन्ही मित्रांनीं आपला अमूल्य वेळ खर्चून तीं उत्तम प्रकारें तयार करून दिलीं, याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहों.

शेवटीं आमच्या आश्रयदात्यांचे अतिशय आभार मानून, व पुस्तकांत कांहीं हस्त-नेत्र-दोष राहिले असतील त्यांबद्दल क्षमा मागून, ज्याच्या कृपेनें ही द्वितीयावृत्ति काढण्याचा सुयोग आला, त्या जगन्नायकाच्या चरणकमळाप्रत वंदन करून आम्ही हे दोन शब्द पुरे करितों.

पुणें, गुरुवार, मिती मार्गशीर्ष }
शुद्ध १५, शके १८२६. }

ग. वि. चिपळूणकर आणि मंडळी.

अनुक्रमणिका.

अध्याय.

पृष्ठ.

पृष्ठ.

श्रीमद्भागवतमाहात्म्य.

प्रथमस्कंध.

पहिला. ... १

मंगलाचरण. मगबद्ध्यान. विषयनिर्देश.
उद्दिष्ट फल. मंधारंभ.

दुसरा. ... ३

गुरुवन्दन. श्रेष्ठ धर्म कोणता ? काम्य व
स्तूचा उपयोग व जीविताचा मुख्य हेतु
नश्वार्थे लक्षण व भक्तीचे माहात्म्य. पर-
पुरुष व त्रिगुणात्मक प्रकृति. अधोक्ष-
जाचीच भक्ति श्रेष्ठ. इतर उपायें व
नपासक. बाह्यदेवमाहात्म्य. भगवंताचे स-
गुण व निर्गुण स्वरूप.

तिसरा. ... ६

परमेश्वराचे अवतार. परमात्म्याचे स्वरूप.
जीवात्म्याचे स्वरूप. जीवाचा संसारमोक्ष.
परमात्म्याची अनासक्ति. भगवन्माहा-
त्म्याचा ज्ञाता कोण ? भागवतवर्णन.

चौथा. ... १०

शौनकाची आशंका. परीक्षिताविषयी
प्रश्न. कालरुत स्थितिभेद. वेदाचे माग.
महामारत. व्यासाची असंतुष्ट स्थिति.
नारदांचे आगमन.

पांचवा. ... १३

व्यासनारदसंवाद. कुशलप्रश्न. नारदांची
प्रार्थना. व्यासाच्या असंतोषाचे कारण.
श्रेष्ठ काव्य कोणते ? मगबन्नामाची अव-
श्यकता व्यासाचा पूर्वाचा क्रम व
त्याचा परिणाम. मगबद्धकीचा महिमा.

अध्याय.

भक्तिसुखाचे स्वरूप. नारदांचे पूर्वजन्म-
चरित्र.

सहावा. ... १८

व्यास व नारद यांचा आगमनी संवाद.
नारदांचे पूर्वजन्मचरित्र. (पुढे चालू.)

सातवा. ... २१

भागवतसंहितेची रचना व अध्यापन.
भागवताचा महिमा. शुक्रांना श्रीमद्भाग-
वत शिकण्याचे कारण. अश्वत्थाम्याचे
निय कर्म. द्रौपदीचे सात्त्विक. अश्वत्था-
म्याची त्रेधा. श्रीकृष्णाची प्रार्थना. श्री-
कृष्णाची अर्जुनाला आज्ञा. पार्थकृत
अन्नप्रयोग व उपसंहार. अर्जुनास बोध.
अर्जुन अश्वत्थाम्यास शिबिरास नेतो.
द्रौपदीचे धोर विचार. अश्वत्थाम्याच्या
वधाविषयी मनभेद. अश्वत्थाम्यास
शासन.

आठवा. ... २५

श्रीकृष्णाची इस्तिनापुरातील कर्त्तव्ये. मृत
बाधवादिक्षांचे ओषधदेहिक. उत्तरेची
श्रीकृष्णास प्रार्थना. उत्तरागमरक्षण.
कुंतीकृत श्रीकृष्णस्तुति. गोत्रवधामुळे
धर्मास उत्पन्न झालेला संघ.

नववा. ... ३०

धर्मादिकांचे भीष्मसन्निध गमन. काल-
सामर्थ्य. श्रीकृष्णाचे सार स्वरूप. भीष्मा-
चार्यांचे निर्माण. भीष्मकृत श्रीकृष्णस्तुति.
भीष्मांचे देहावसान.

दहावा. ... ३४

धर्मराजाची राजरीति. श्रीकृष्णाचे द्वार-

अध्याय.	पृष्ठ.
केस परत जाणें. हस्तिनापुरवासी शि- याचा श्रीकृष्णाविषयीचा झालेला संवाद.	
अकरावा. ३६	
द्वारकाप्रवेश. श्रीकृष्णाची स्तुति. श्रीकृ- ष्णाच्या स्वागतोत्सवाचें वर्णन. श्रीकृष्णा- चा अंतःपुरप्रवेश.	
बारावा. ३९	
परीक्षिताचें चरित्र. परीक्षिताचें जन्म- वृत्त, परीक्षिताचें जातक. परीक्षित हें नाव मिळण्याचें कारण. धर्मराजाचा अभ्युपेक्ष यज्ञ.	
तेरावा. ४०	
तीर्थयात्रेनंतर बिठुराचें हस्तिनापुरीं आ- गमन. बिठुराचा धृतराष्ट्रास उपदेश. धृतराष्ट्र व गांधारी ह्यांचा गृहत्याग. धर्म- राजास खेद. नारद मुनींचा धर्मराजास बोध.	
चौदावा. ४५	
धर्मराजाचें औदासिन्य. हस्तिनापुरात भयंकर उत्पात. अर्जुनाचें द्वारकेंतून आगमन. अर्जुनास प्रश्न.	
पंधरावा. ४७	
श्रीकृष्णनिजधामगमनवृत्त. अर्जुनाचे उद्गार. श्रीकृष्णाच्या उपकारांचें वर्णन. पांडवांचें महाप्रस्थान.	
सोळावा. ५०	
परीक्षिताचा राज्यकारभार. परीक्षिताचा दिशेनिय. धर्म व पृथ्वी ह्यांचा संवाद.	
सतरावा. ५३	
परीक्षिताचें कलि, धर्म व पृथ्वी ह्यांस उद्देशून भाषण. धर्माचें परीक्षितास उत्तर. कलीचा नियम. कलीस आज्ञा. कलीस वास्तव्य करण्यास स्थलें.	
अठरावा. ५५	
विप्रशापवृत्त. कलीचा वध न करण्याचें	

अध्याय.	पृष्ठ.
कारण. ऋषींची सूतास विनंती. सूतांचें गौरवपर उत्तर. परीक्षिताची मृगया. परीक्षित राजास शाप.	
एकोणिसावा. ५९	
परीक्षितास पश्चात्ताप. शापकथन. ऋ- षींची प्रार्थना. परीक्षिताचें अभिनेंदन. परीक्षित व शुकाचार्य ह्यांची भेट. परी- क्षिताची शुकाचार्यास प्रार्थना.	
द्वितीयस्कंध.	
पहिला ६३	
मेखसाधनविचार. मृत्यु समीप आला असतां काय करावें. विराट्स्वरूपाचें वर्णन.	
दुसरा ६६	
कर्मकलांची निंदा. विरक्त पुरुषांचें आचरण. परमेश्वराच्या सगुण रूपाचें ध्यान. देहत्यागसमयी योग्यानें काय करावें. योग्यानें देहत्याग कसा करावा. ब्रह्मलोकीं जाणाऱ्यांच्या तीन प्रका- राच्या गति. भगवद्भक्तांचा ब्रह्मांडभेद- प्रकार.	
तिसरा. ७०	
उपासनावर्णन. हस्तिनीवांचून शरिरादि- कांचें वैयर्थ्य.	
चौथा. ७२	
परीक्षिताची शुकाचार्यास पृच्छा. शुकाचार्यानीं केलेली परमेश्वराची स्तुति.	
पांचवा. ७५	
नारदांची ब्रह्मदेवाला पृच्छा. नारदांचें समाधान. तामस अहंकारापासून शा- लेली सृष्टि. (पंचमहाभूतांची उत्पत्ति.) सात्त्विक अहंकारापासून शालेली सृष्टि. (देवतांची उत्पत्ति) राजस अहंकारा- पासून शालेली सृष्टि. (इन्द्रियांची उत्पत्ति.)	
सहावा. ७८	
नारद व ब्रह्मदेव ह्यांचा संवाद. (विराट्-	

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
पुरुषाचें आणखी वर्णन.) ईश्वरमकाचा प्रभाव. निरनिराळे अवतार.		भागवत पुराणाची पूर्वपरीठिका. सूक्ष्म भूतें, पद्मकोश व ब्रह्मदेव हांची उत्पत्ति. ब्रह्मदेवास दिसलेले ईश्वरस्वरूप. चंदन-वृक्षाचें रूपक. पर्वताचें रूपक.	
सातवा. ८०		नववा. १२२	
ईश्वराचे विशेष अवतार.		ब्रह्मदेवानें केलेली भगवंताची स्तुति. भगवंताचें भाषण.	
आठवा. ८६		दहावा. १२८	
परिक्षिताचे शुकाचार्योस प्रश्न.		कालाची उत्पत्ति व दहा प्रकारच्या सृष्टीचें वर्णन.	
नववा. ८८		अकरावा. १३०	
भगवन्मायावर्णन. वैकुण्ठलोक. नारायणाची मूर्ति. चतुःश्लोकी भागवत.		बारावा. १३३	
दहावा. ९२		अविद्यादिक सृष्टि व स्वायंभुव मनु व शतरूपा हांची उत्पत्ति.	
भागवतांतील विषय. नारायण हें नांव पण्ड्याचें कारण. ईश्वराचें स्थूल स्वरूप.		तेरावा. १३७	
तृतीयस्कंध.		बराहावतार. ब्रह्मदेवभृतीनीं बराहुरूपी परमेश्वराची केलेली स्तुति.	
पहिला. ९७		चौदावा. १४१	
विदुरानें गृहत्याग करण्याचीं कारणें. विदुराच्या उपदेशाचा तात्पर्यार्थ. विदुराची तीर्थयात्रा. विदुराचे उद्बवास प्रश्न		हिरण्याक्षाची उत्पत्ति. (दितिच्या ठिकाणीं गर्भसंभव.)	
दुसरा १०१		पंधरावा. १४४	
उद्बवाचीं विदुरास उत्तरे. श्रीकृष्णाचें संक्षिप्त चरित्र. बाललीला.		हिरण्याक्षाची उत्पत्ति. (सनकादिकांचा जयविजयांस शाप.)	
तिसरा. १०४		सोळावा. १४९	
श्रीकृष्णाचें संक्षिप्त चरित्र. (पुढील वृत्तांत.)		हिरण्याक्षाची उत्पत्ति. [सनकादिकांचें सात्वत.] (जयविजयांस शाप होण्याचें कारण.)	
चौथा. १०६		सतरावा. १५१	
उद्बवाचीं विदुरास उत्तरे. (यादवांचा नाश व श्रीकृष्णाचें नियोग.)		भयंकर उत्पात. मादिदेत्यांचें जन्म. हिरण्याक्ष व बध्म हांचा संवाद.	
पांचवा. १०९		अठरावा. १५३	
विदुराचे भैत्रेयांस प्रश्न. भैत्रेयांचीं विदुरास उत्तरे. जगदुत्पत्ति. देवतांनीं केलेली परमेश्वराची स्तुति.		हिरण्याक्षाचें व भगवंताचें वाग्युद्. हिरण्याक्षाशी युद्ध व ब्रह्मदेवाची सूचना.	
सहावा. ११३			
बिराटपुरुषाची उत्पत्ति.			
सातवा. ११५			
विदुराचे भैत्रेयांस प्रश्न. भैत्रेयांचीं उत्तरे. विदुराचे आणखी प्रश्न.			
आठवा. ११९			

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
एकौणिसावा. ... १५५		ही भक्ति उत्पन्न होण्यास योग्य आचरण, श्रेष्ठश्रेष्ठविचार, कालाचें स्वरूप.	
द्विण्याक्षाचा वध.		तिसावा. ... १५८	
विसावा. ... १५८		जीवाची संसारांतल स्थिति, यमशा- तना.	१५८
पचविसावा. ... १६१		एकतिसावा. ... १६३	
कर्दम व स्वायंभुव ह्यांची भेट, कर्दमास भगवद्दर्शन, कर्दमानें केलेली भगवत्ताची स्तुति.		प्राणी जन्मास कसा येतो ? गर्भस्थ जीव परमेश्वराची स्तुति करितो ती.	१६३
षाविसावा. ... १६५		बात्तिसावा. ... १६८	
देवहूतीचा कर्दमार्शी विवाह.		काम्यकर्मीचीं फलें, भेदबुद्धीनें केलेल्या परमेश्वरभक्तीचें फल, काम्यकर्मीचीं ल- क्षणें व योग्यता.	१६८
तेविसावा. ... १६८		तेहतिसावा. ... २००	
देवहूतीचें विवाहानंतरचें वृत्त, विमानाचें वर्णन, देवहूतीचे विलास, देवहूतीची संतति व तिच्या मनाचा उद्वेग.		देवहूतीच्या आख्यानाचा उपसंहार, देव- हूतीचा देहत्यास.	२००
नोविसावा. ... १७१			
कर्दममुलें देवहूतीचें सात्वत, कपिलाव- तार, कर्दमकन्याचे विवाह, कर्दमरुत कपिलस्तुति, कपिलाचें कर्दमार्शी भा- षण, कर्दमाला मोक्षप्राप्ति.		चतुर्थस्कंध.	
पंचविसावा. ... १७४		पहिला. ... २०३	
कपिलाचा देवहूतीला उपदेश.		स्वायंभुव मनूचा वंश, प्रसूतीचा वंश.	२०३
सव्विसावा. ... १७६		दुसरा. ... २०६	
तत्त्वाचीं निरनिराळीं लक्षणें, चतुर्व्यूहो- पासना.		दक्षाचा शिवार्शी द्वेष.	२०६
सत्ताविसावा. ... १८०		तिसरा. ... २०८	
ज्ञानप्राप्तीची आवश्यकता, दृढभक्ति व तीव्र वैराग्य उत्पन्न होण्यास साधनें, आत्मानुभवाचें एक उदाहरण, संसार- मय सर्वथा नष्ट होण्यास उपाय.		दक्षयज्ञ, सतीची शंकरास विनंती, सती- चा निषेध.	२०८
अष्टाविसावा. ... १८३		चौथा. ... २०९	
योगाचे भेद, सवीज योगाचें स्वरूप, आसनादिकांचे नियम, ध्यानाचा प्रकार, अवयवध्यानाचा प्रकार.		सतीचें दक्षगृही गमन, दक्षाची निर्भे- रसना, सतीचा देहत्याग.	२०९
एकोणतिसावा. ... १८७		पांचवा. ... २१२	
भक्तियोगवर्णन, भक्तियोगाचे प्रकार,		वीरभद्राचा अवतार व दक्षयज्ञाचा वि- ध्वंस.	२१२
		सहावा. ... २१४	
		देवाचें ब्रह्मदेवासह कैलासी गमन, कै- लासाचें वर्णन, ब्रह्मदेवाची शंकरास विनंती.	२१४

अध्याय.	पृष्ठ.
खातवा. २१६	
दक्षाचें संजीवन. यज्ञपाति विष्णुचें दर्शन. दक्षप्रभृतींनीं यज्ञस्वरूपी विष्णुची केलेली स्तुति.	
आठवा. २२२	
अंधर्माचा बंश. ध्रुवचरित्र. नारदांचा ध्रुवास उपदेश. परमेश्वरस्वरूपाचें ध्यान. ध्रुवगमनामुळे उत्तानपादाचें दुःख. उत्तानपाद राजाचें खातन. ध्रुवाचें तप. ध्रुवाच्या समाधीनें त्रैलोक्याची धांदल. देवास आश्वासन.	
नववा. २२७	
ध्रुवास परमेश्वरदर्शन. ध्रुवाचें केलेली परमेश्वराची स्तुति. भगवताची ध्रुवास आज्ञा. ध्रुवाच्या सेदाचें कारण. ध्रुवाचें स्वर्गरीं आगमन. ध्रुवाचा नगरप्रवेश. ध्रुवास राज्याभिषेक.	
दहावा. २३२	
उत्तमाचें मरण व ध्रुवाचें यक्षाशीं युद्ध.	
अकरावा. २३४	
नारायणाखानें यक्षांचा पराभव. ध्रुवास उपदेश.	
बारावा. २३६	
ध्रुवास कुबेराचा वर. नंदसुतंदांची भेट. ध्रुवास विष्णुपदीं येण्याविषयीं विनंती. ध्रुवाचें श्रीविष्णुपदीं गमन. ध्रुववर्णन.	
तेरावा. २३८	
प्रचेतसाख्यान. वेन राजाचें चरित्र. (राज्यप्राप्तापर्यंत.)	
चौदावा. २४१	
वेन राजास अभिषेक व त्याचें दुर्वर्तन. वेनास ब्राह्मणांचा उपदेश. वेन राजाचा नाश.	
पंधरावा. २४३	

अध्याय.	पृष्ठ.
पृथु राजाचें चरित्र. पृथूला अपूर्व नजर-नजराणे. स्तुतिपाठकांचा निषेध.	
सोळावा. २४४	
पृथु राजाचें चरित्रकथन.	
सतरावा. २४६	
पृथुचरित्रासंबंधी विदुराचे प्रश्न. पृथूचा व पृथ्वीचा संवाद. पृथूचें पृथ्वीशीं क्रोधयुक्त भाषण. पृथ्वीचें पृथूला दीनवाणें उत्तर.	
अठरावा. २४८	
अन्नादिकांच्या उत्पत्तीसाठीं पृथ्वीनें सांगितलेला उपाय. गोरूप पृथ्वीचें दोहन.	
एकुणिसावा. २५०	
पृथु राजाचे अश्वमेध. यज्ञांत विघ्न-कत्विजांचा प्रतिकार. पृथूला ब्रह्मदेवाचा उपदेश.	
विसावा. २५२	
पृथु राजाला उपदेश. शरिराहून आत्म्याचें मित्रत्व. पृथूनें केलेली परमेश्वराची स्तुति.	
एकविसावा. २५५	
पृथु राजाचा नगरप्रवेश. पृथुस्वरूप-वर्णन. पृथु राजाचें नीतिपर भाषण.	
बाविसावा. २५८	
सनत्कुमारांची व पृथु राजाची भेट. साधुस्तुति. पृथु राजाची भवसागर तरण्याविषयीं पृच्छा. सनत्कुमारांचें पृथूस उत्तर. (संसारातरणोपाय-हरिमक्ति.)	
तेविसावा. २६३	
पृथूचें तप. पृथूनें देहत्याग कसा केला.	
चोविसावा. २६५	
प्रचेत्याचें चरित्र. (रुद्रगीतोपदेशापर्यंत.) प्रचेत्यास शंकराचें दर्शन. शंकराचा प्रचेत्याचा उपदेश. श्रीशंकारांनीं प्रचेत्यांना	

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
उपदेशिलेले वद्गगीत. (भगवन्नमन.) (भगवत्स्वरूपवर्णन.) (भगवत्पार्थना.)		चौथा. ३०६	
पंचविंसावा. २७३		नाभिपुत्र ऋषभदेवाची बाळलीला व नाभिराजाची जीवन्मुक्ति. ऋषभसंतति व तिचा आचार. ऋषभदेवाचे अवतार- चरित्र.	
सव्विंसावा. २७७		पांचवा ३०८	
पुरंजनाची मृगया.		ऋषभदेवाचा उपदेश. वृथाभिमान सुट- ण्यास उपाय. श्रेष्ठाश्रेष्ठनिर्णय. ऋषभ- देवाची अंतिम दिनचर्या.	
सत्ताविंसावा. २७९		सहावा. ३१२	
पुरंजनाचा कालक्षेप व त्याच्या नग- राला वेढा.		ऋषभदेवाचा देहत्याग. अर्हत् राजा पासंदी निघेल.	
अष्टाविंसावा. २८१		सातवा. ३१४	
पुरंजनाच्या नगराचा नाश व त्याचे निधन.		भरताची यज्ञयागादिक कृत्ये. भरताचा मत्तियोग.	
एकूणतिसावा. २८४		आठवा. ३१६	
पुरंजनोपाख्यानाचा गूढार्थ.		भरताच्या भक्तियोगात विघ्न व त्यास हरिणाचा जन्म.	
तिसावा. २९०		नववा. ३१९	
प्रचेत्यांना भगवद्गुण. प्रचेत्यांनी के- लेली भगवत्स्तुति.		जडभरताची कथा. जडभरतावर मृत्यूचा प्रसंग.	
एकतिसावा... .. २९३		दहावा. ३२२	
प्रचेत्यांना वैराग्यप्राप्ति व त्यांस नार- दाचा उपदेश.		जडभरत व रतूगण राजा ह्यांचा संवाद.	
~~~~~		अकरावा. ३२५	
पंचमस्कंध.		रतूगण राजास जडभरताने केलेला ज्ञा- नोपदेश.	
पहिला. २९७		बारावा. ३२७	
प्रियव्रत राजास ब्रह्मदेवाचा प्रवृत्तिपर उपदेश. प्रियव्रताचे चरित्र. समद्वीपे व सप्तसमुद्र.		रतूगणाच्या शंकांचे निवारण.	
दुसरा. ३०१		तेरावा. ३२८	
आमीध्र राजा व पूर्वचित्ति अप्सरा ह्यांची भेट. आमीध्राचे पूर्वचित्तीशी भाषण. आमीध्राची संतति.		भवाटवीचे वर्णन.	
तिसरा. ३०४		चौदावा. ३३१	
नाभि राजाचे चरित्र. यज्ञपुरुषाची स्तुति. भगवद्भाषण.		भवाटवीचे सविस्तर निरूपण	
		पंधरावा. ३३६	
		भरताचा पुढील वंश. गय राजाचे च- रित्र. गय राजाचे वर्णन.	

अध्याय.	पृष्ठ.
सोळावा. ...	३३७
मुनवकोळाचें वर्णन. जंबुद्वीपवर्णन.	
सतरावा. ...	३४०
गंगेची उत्पत्ति, महती व ओघ. भूमी-बरील स्वर्गस्थलें. इलावृत्त वर्षाचें वर्णन. श्रीशंकर संकर्षणाची स्तुति करितात ती.	
अठरावा. ...	३४३
संडाचें व तदंतर्गत उपास्यादिकांचें वर्णन. मद्राश्व. मद्राश्व वर्षांतील उपास्याची स्तुति. हरिवर्ष. हरिवर्षांतील उपास्याची स्तुति. केतुमाल वर्ष. केतुमाल वर्षांतील उपास्याची स्तुति. रम्यक वर्ष. रम्यक वर्षांतील उपास्याची स्तुति. हिरण्मय वर्ष. हिरण्मय वर्षांतील उपास्याची स्तुति. उत्तरकुह वर्ष. उत्तरकुह वर्षांतील उपास्याची स्तुति.	
एकोणिसावा. ...	३४७
क्रिपुष्य वर्षाचें वर्णन. श्रीरामचरित्राचें सार. भारतवर्षाचें वर्णन. नरनारायणांची उपासना. भारतवर्षातील पर्वत व नद्या. भारतवर्ष ही कर्मभूमि होय. मोक्षप्राप्ति कशी होते. सकाममर्काचें वैयर्थ्य. जंबुद्वीपाचे आठ भाग.	
विसावा. ...	३५१
सप्तद्वीपांचें व तदंतर्गत पर्वतादिकांचें वर्णन. पुस्तद्वीप. सूर्याचा स्तव. शाल्मलिद्वीप. चंद्राची आराधना. कुशाद्वीप. अग्नीची स्तुति. कौंचद्वीप. जलदेवतेची स्तुति. शाकद्वीप. वायूची उपासना. पुष्करद्वीप. परब्रह्माची स्तुति. लोकालोक पर्वतांचें वर्णन.	
एकविसावा. ...	३५४
सूर्याचें परिभ्रमण.	

अध्याय.	पृष्ठ.
बाविसावा. ...	३५६
ग्रहांचें भ्रमण व शुभाशुभ फलें. अयनादिकांचें कालपरिगणन. चंद्रमंडल. नक्षत्रमंडल. शुक्रमंडल. बुधमंडल. मीनमंडल. गुरुमंडल. शनैश्चरमंडल. मङ्गळमंडल.	
तेविसावा. ...	३५८
ध्रुवमंडल व भगवंताचें शिशुमारस्वरूप.	
चोविसावा. ...	३५८
राहुमंडल. अंतरिक्ष आणि पृथ्वी. सप्तपाताळें. अतल. वितल. सुतल. बलांचे उद्धार. तलातल. मंडातल. रसातल. पाताल.	
पंचविसावा. ...	३६१
शेषाची स्थिति. शेषाचें वर्णन.	
सव्विसावा. ...	३६३
नरकाचें वर्णन. पातक्यांचें शासन व नरकांतील हालअपेष्टा.	
षष्ठस्कंध.	
षहिला. ...	३६७
परीक्षिताची पृच्छा. नरकयातना जुकविण्यास उपाय—ईशमक्ति. अजामिलाची कथा. यमदूतांचा व विष्णुदूतांचा संवाद. वेदप्रणीत धर्मनिरूपण.	
दुसरा. ...	३७०
अजामिलाची कथा. यमदूतांचा व विष्णुदूतांचा संवाद. (हरिनाममाहिमा). पञ्चाक्षर अजामिलाचे उद्धार. अजामिलाची मुक्ति.	
तिसरा. ...	३७२
यमास त्याच्या दूतांची पृच्छा. यमकथित भक्तिमाहात्म्य. हरिनामोच्चारणाचें फल.	
चौथा. ...	३७४
प्रचेत्याचें वृत्त व दक्षाचें जन्म. हंस-	

अध्याय.	पृष्ठ.
गुप्त स्तोत्र. दत्तास परमेश्वरदर्शन. दत्तास आज्ञा.	
पांचवा. ३७९	
इर्थ्याचें जन्म व तप. नारदाचा इर्थ- त्वांस कूटोपदेश. कूटोपदेशाचा अर्थ. शबलात्वाचें जन्म व तप. नारदाचा शबलात्वांस उपदेश व त्याची मुक्ति. नारदाची निर्मर्त्सना व त्यास शाप.	
सहावा. ३८१	
दक्षकन्यांचे जन्म व त्यांचे विवाह. धर्माचा वंश. भुत, अंगिरा व रुशाश्व यांची संतति. तार्क्ष्य कश्यपाची संतति. चंद्राचें वृत्त. कश्यपाची संतति.	
सातवा. ३८४	
देवगुढाचा अपमान. इंद्राला पश्चात्ताप. देवांचा परामर्ष. देवांचें सात्वत. विश्व- रूपास पुरोहित ऋष्याविषयी विनंती. विश्वरूपाकडून परोरहित्यस्वीकार.	
आठवा. ३८६	
नारायणकवचाचें परीक्षितास निवेदन. नारायणकवच मंत्र. नारायणकवचधृत ब्राह्मणाची गोष्ट.	
नववा. ३९०	
इंद्राच्या इर्तेत विश्वरूपाचा वध. ब्रह्महर्षे- च्या पातकाची बाटणी. वृत्रासुराची उ- त्पत्ति व देवांचा पराजय. आदिपुरुषाचा धावा. देवास भगवद्दर्शन. वृत्रासुरवध- प्रसंगी देवांनी केलेली परमेश्वराची स्तुति. वृत्रासुरवधाचा उपाय.	
दहावा. ३९५	
दुर्धाचाची अस्तीकरणितां प्रार्थना. देवांना अस्तीची प्राप्ति. वजाची उत्पात्ति व इंद्र- वृत्राचें युद्ध. वृत्राचा दैत्यांना उपदेश.	
अकरावा. ३९६	
वृत्राचें देवास उद्धृष्ट भाषण व त्यांचा	

अध्याय.	पृष्ठ.
संयाम. इंद्राची निर्मर्त्सना. ईश्वराची प्रार्थना.	
बारावा. ३९९	
वृत्रासुराचें व इंद्राचें युद्ध. (इंद्रवज्रपतन.) वृत्राचा इंद्राला उपदेश. वृत्रासुराचा वध न त्यास मोक्षप्राप्ति!	
तेरावा. ४००	
ब्रह्महर्ष्याभयानें इंद्राचें मानस सरोवरीं गमन. नहुषास इंद्रपद व सर्पजन्म यांची प्राप्ति. इंद्रास स्वपदप्राप्ति.	
चौदावा. ४०२	
वृत्रासुराचा पूर्वजन्मेतिहास. (चित्रकेतु राजाची कथा.) अंगिरा ऋषीचें चित्रके- तूच्या घरी आगमन. चित्रकेतूला पुत्र- प्राप्ति. चित्रकेतूच्या पुत्राचें मरण! रुत- युतीचा शोक.	
पंधरावा. ४०४	
वृत्रासुराचा पूर्वजन्मेतिहास. (चित्रके- तूला सात्वतपर उपदेश.) चित्रकेतूला ऋ- षींचा ज्ञानोपदेश. चित्रकेतूला मंत्रोपदेश.	
सोळावा. ४०६	
वृत्रासुराचा पूर्वजन्मेतिहास. (नारदाचें जीवात्म्यास उद्देशन भाषण.) चित्रकेतु- पुत्राच्या जीवात्म्याचें ज्ञानपर भाषण. चित्रकेतु राजास नारदांनी केलेला ब्रह्मो- पदेश. चित्रकेतूस शेणदर्शन. संकपर्णा- ची स्तुति. शेणाचें भाषण.	
सतरावा. ४११	
वृत्रासुराचा पूर्वजन्मेतिहास. (चित्रके- तूकडून शंकराचा उपहास.) चित्रके- तूस शाप. चित्रकेतूचें भाषण.	
अठरावा. ४१२	
अदितीची व दितिची संतति. मरुद्गणांचा जन्मेतिहास. दितिला पुंसवनव्रताचा उपदेश.	

अध्याय.	पृष्ठ.
एकोणिसावा.	४१६
पुंसवनव्रताचा विधि. प्रार्थनास्तोत्र. पर- मेश्वरस्तुति.	
सप्तमस्कंध.	
पाहिला.	४१९
दैत्याविषयी ईश्वराची विषमबुद्धि का ? धर्मराज व नारद यांचा संवाद. विरोध- भक्तीचें माहात्म्य. विरोधभक्तीचें प्रचलित उदाहरण. शिशुपाल-दंतवक्तांचा पूर्वे- तिहास.	
दुसरा.	४२२
भानुवधामुलें हिरण्यकशिपूचा कोप व त्याची विष्णुवधाची प्रतिज्ञा. हिरण्यकशि- पूचा ब्रह्मछलाची आज्ञा. हिरण्याक्षा- च्या परिवाराचें सांत्वन. सुयज्ञ राजाचें कथानक. सुयज्ञाच्या स्त्रियांचा शोक. शिशुरूपधारी यमाचा बोध. कलिंग पक्ष्या- ची गोष्ट.	
तिसरा.	४२६
हिरण्यकशिपूचें तप. देवांची ब्रह्मदेवान प्रार्थना. हिरण्यकशिपूचें ब्रह्मदेवदर्शन. ब्रह्मदेवाची स्तुति. हिरण्यकशिपूची वर- याचना.	
चौथा.	४२८
हिरण्यकशिपूस वराप्राप्ति व त्रेलोक्यात पीडा. इद्रभुवनाची शोभा. आकाश- बाणी. प्रह्लादाचें गुणवर्णन.	
पांचवा.	४३०
प्रह्लादाचें अध्ययन व परीक्षा. प्रह्लादाचा व त्याच्या गुरूंचा संवाद. प्रह्लादाचें व त्याच्या पित्याचें सभाषण. प्रह्लादाचें उत्तर. प्रह्लादाचा वध करण्याची आज्ञा. प्रह्लादाच्या वधाचे भयंकर उपाय.	
सहावा.	४३३
प्रह्लादाचा आपल्या सोबत्यांस तत्त्वोपदेश.	

अध्याय.	पृष्ठ.
सातवा.	४३५
प्रह्लादास नारदोपदेश शाला तो वृत्तांत. आत्मानात्मविचार. आत्म्याचा अन्वय व व्यतिरेक. आत्म्याचें स्वरूप. नारद- कथित ज्ञानप्राप्तीचा उपाय. निरक्षीभ भक्ताची वृत्ति.	
आठवा.	४३८
नृसिंहावतार. प्रह्लादावर हिरण्यकशिपूचा कोप. प्रह्लादाचें मार्मिक उत्तर. नृसिंहरूप. हिरण्यकशिपूचें व नृसिंहाचें युद्ध. हिरण्य- कशिपूचा वध. नृसिंहाचें उपरूप. हिरण्य- कशिपुवधामुलें सर्वांस हर्ष. ब्रह्मादिकां- नी श्रीनृसिंहाची केलेली स्तुति.	
नववा.	४४४
नृसिंहकोपसांत्वन. प्रह्लादकृत नृसिंहस्तुति. ईश्वरप्रसादोपाय. कोप आवरण्याविषयी नृसिंहास प्रार्थना. भवतरणाविषयी प्रार्थना. सरा तारक कोण याचा निर्णय. समारचक्राचा (मनाचा) प्रभाव. स्वर्गादि सुसौश्रव्याची योग्यता. एकनिष्ठ भक्ता- सच ईश्वरप्रसाद. विश्वव्यापक ईश्वर- स्वरूप. ईश्वराची योगनिद्रा. दीन जनांचा उद्धार करण्याचें कारण. नृसिंहाची प्रह्लादास वर मागून घेण्याची आज्ञा.	
दहावा.	४४९
प्रह्लादास वरगची निश्चिंछा. सेव्यसेवक- भाव. प्रह्लादास नृसिंहाची आज्ञा. पित्या- च्या उद्धाराविषयी प्रार्थना. नृसिंहाचें उत्तर. भगवंताची स्तुति. प्रह्लादाच्याना- चा उपसंहार. पांडवांचें भाग्य. त्रिपरा- सुरारक्षान.	
अकरावा.	४५३
वर्णाश्रमधर्मवर्णन. सामान्यधर्मभर्मासा. चारही वर्णांचे उपजीविकाधर्म. ब्राह्मणां-	

अध्याय.	पृष्ठ.	अध्याय.	पृष्ठ.
च्या मुख्य वृत्ति. सर्व वर्णांचे स्वरूप- बोधक धर्म. स्त्रीधर्म. ह्रीन वर्णांचे धर्म.		गजेंद्राला श्रीहरिदर्शन व मुक्ति.	
बारावा. ...	४५६	चौथा. ...	४७९
ब्रह्मचाऱ्याचे धर्म. वानप्रस्थाश्रमाचे धर्म.		नकाचे पूर्वजन्मवृत्ति. गजेंद्राचा पूर्वजन्म- वृत्ति. इंद्रयुग्म स शाप. गजेंद्राख्यान- माहात्म्य.	
तेरावा. ...	४५८	पांचवा. ...	४८०
चतुर्थाश्रमाचे धर्म व आचरण. अजगर मुनींची कथा. पन्हादाची अजगर मु- नींस वृच्छा प्रस्थादास उत्तर. कर्मापासून अलिप्त राहण्याचें कारण. संसारी पुरु- षांची दुःखें. दोन उत्तम गुरू. अजगर मुनींची स्थिति. मुनींचें आचरण कसें असावें.		रेवत मन्वन्तर. चाक्षुष मन्वन्तर. समुद्र- मंथनाचा इतिहास. विष्णूला शरण जाण्याचा विचार. ब्रह्मदेवादिकांनीं केलेली परमेश्वरास्तुति.	
बौद्धावा. ...	४६१	सहावा. ...	४८५
गृहस्थाश्रमी पुरुषाचे धर्म. श्राद्धदिवस. धर्माचरणास योग्य देश. सप्तान्ननिर्णय. लोक मूर्तिपूजा को करितात.		समुद्रमंथनप्रकरण. देवास श्रीहरिस्वरूप- दर्शन. ब्रह्मदेवाचें केलेली परमेश्वराची स्तुति. भगवंताची देवास आज्ञा. समुद्र- मंथनाची तयारी.	
पंधरावा. ...	४६४	सातवा. ...	४८८
श्राद्धव्यवस्था. अधर्मविचार. कामादि- कांचा जय कसा करावा. योगाभ्यासी पुरुषाचें आचरण. योगयुद्ध. (देह- रथाचें वर्णन.) प्रवृत्तिमार्ग. निवृत्तिमार्ग. देहादिकांच्या सोपण्याचें विस्तृत विवे- चन. अद्वैतत्रयाचें स्वरूप. नारदांचा पूर्वजन्मोद्दिष्ट.		समुद्रमंथन. कर्मावतार. हालाहल वि- षाची उत्पत्ति व त्यामुळें सर्वांची त्रेधा. हालाहल विषापासून रक्षण करण्याविषयी प्रजापतींची शंकरास प्रार्थना. विषप्राशन.	
अष्टमस्कंध		आठवा. ...	४९३
पहिला. ...	४७१	समुद्रमंथन कामधेनु. उच्चैःश्रवा इत्यादि- कांची उत्पत्ति. लक्ष्मीची उत्पत्ति व तिचा सन्तान. स्वयंवरप्रसंगीचे लक्ष्मीचे विचार. लक्ष्मीस्वयंवर. अमृताची उत्पत्ति व त्याचें देव्यांकडून हरण. अमृतप्राशनाबद्दल देव्यांमध्य कलह. मोहिनी अवतार.	
मन्वन्तरवर्णन. स्वार्थभूव मन्वन्तर. यज्ञाचें चरित्र. मनुचे उद्गार. स्वरोचिष मन्व- न्तर. उत्तम मन्वन्तर. तामस मन्वन्तर.		नववा. ...	४९५
दुसरा. ...	४७३	मोहिनीस्वरूपाचें दैत्यांस मोह. मोहिनीचें छायां भाषण. अमृतप्राशनाची तयारी. देवांनाच अमृतपान. राहूचें कपट व त्याचा शिरच्छेद. देवांनाच चांगलें फल मिलण्याचें कारण.	
गजेंद्रमोक्षाख्यान. त्रिकूटपर्वतवर्णन. गजेंद्रप्राह. गजेंद्राचा विचार.		दहावा. ...	४९७
तिसरा. ...	४७५	देवदैत्यांचा पुनः संग्राम. देवदैत्यांमध्य	
गजेंद्रमोक्षाख्यान. गजेंद्रजापित स्तोत्र.			

अध्याय.	पृष्ठ.
इंद्रयुद्ध, असुरी माया, भगवदागमनामुळे मायेचा नाश, भगवंताचे वैद्य्यांचे युद्ध.	
अकरावा. ५००	
देवदैत्यांचे युद्ध. इंद्राकडून बलीचा धिक्कार. बलीचे इंद्राला मार्भिक उत्तर, दैत्याचा पराभव. इंद्राचे व नमुचीचे युद्ध नमुचीचा वध.	
बारावा. ५०२	
शंकरास मोहिनीदर्शनेच्छा. श्रीवर्णचो स्तुति. मोहिनीरूप दासविण्याविषयी प्रार्थना. शंकराना मोहिनीदर्शन. मोहिनीरूपाचे वर्णन. मोहिनीदर्शनाने शंकराची गाळण. शंकराचे कैलासी गमन. कथा-माहात्म्य.	
तेरावा. ५०६	
मन्वंतरवर्णन. वैवस्वत मन्वंतर. सावार्णि मन्वंतर. दक्षसावार्णि मन्वंतर. ब्रह्मसावार्णि मन्वंतर. धर्मसावार्णि मन्वंतर. रुद्रसावार्णि मन्वंतर. देवसावार्णि मन्वंतर. इंद्रसावार्णि मन्वंतर.	
चौदावा. ५०८	
मन्वंतरांची सामान्य व्यवस्था.	
पंधरावा. ५०९	
वामनावतारकथा, बलीचा यज्ञ व त्याला युद्धसामुग्रीची प्राप्ति. इंद्रपुरीवर स्वागी. बृहस्पतीची युक्ति व बलीला इंद्रपदप्राप्ति.	
सोळावा. ५१०	
वामनावतारकथा. अदितीच्या मनाचा स्नेह. कश्यपाचे अदितीस प्रश्न. अदितीचे कश्यपास उत्तर. कश्यपाची अदितीस पयो-व्रत करण्याची अनुज्ञा. पयोव्रताचा विधि.	
सतरावा. ५१३	
वामनावतारकथा. अदितीला भगवद्दर्शन. अदितिरुत परमेश्वरस्तुति. अदितीच्या उदरी अवतरण्याविषयी भगवंताचा तिला वर. अदितीला गर्भसंभव. अदितीच्या गर्भाची स्तुति.	

अध्याय.	पृष्ठ.
अठरावा. ५१४	
वामनावतार. वामनाचे उपनयन. वामनाचे बलीच्या यज्ञमंडपी गमन. वामनाचा आदरसत्कार व गौरव.	
एकोणिसावा. ५१६	
वामनावतारकथा. वामनाकडून बलीची प्रशंसा. बलीच्या पूजार्जाची प्रशंसा. विरोचनाच्या दानशूरत्वाची एक गोष्ट. त्रिपाद्-भूमियाचना. शुकाचार्याची वकिली व बलीचा निषेध.	
विसावा. ५१९	
वामनावतारकथा. बलीचे शुकाचार्यास उत्तर. बलीला शाप. वामनाला त्रिपाद्-भूमिदान. वामनाच्या विश्वरूपाने त्रिवृवनव्याप्ति.	
एकविसावा. ५२१	
वामनावतारकथा. सत्यलोकी भगवच्चरण-पूजा. दैत्याचा वामनावर रोष. बलीचा दैत्यांना उपदेश. बलीला वरुणपाशबंधन.	
बाविसावा. ५२२	
वामनावतारकथा. बलीचे भाषण व तिसऱ्या पावलाच्या पूर्वेलेकरीत वामनास स्वमस्तकाचे अर्पण. प्रन्हादाचे भाषण. विध्यावलीची ईश्वरास विनंती. ब्रह्मदेवाचे भाषण. भगवंताचे भाषण. भगवताचा बलीस दत्त व त्याची सुतली स्थापना.	
तेविसावा. ५२५	
वामनावतारकथेचा उपसंहार. सुतली जाताना बलीने केलेली ईशस्तुति. बलीचे सुतली गमन व शुकाचार्याकडून यज्ञसमाप्ति. वामनाची उपेन्द्रपदी स्थापना. वामनाचे इंद्रासह स्वर्गलोकी गमन.	
चोविसावा. ५२६	
मत्स्यावतार. मत्स्यावताराचा इतिहास. भगवंताला मत्स्यावतार घेण्याचे कारण. सत्यव्रताने मत्स्यरूप भगवंताची केलेली स्तुति.	

चित्रांची सूचि.

चित्रविषय.

पृष्ठ.

शेषनारायण.	....	....	....	....	[मुखपृष्ठ.]
बराह अवतार.	....	....	....	....	१९३
नृसिंह अवतार.	....	....	....	....	४४०
गजेंद्रमोक्ष.	....	....	....	....	४७९
कूर्म अवतार.	....	....	....	....	४८९
वामन अवतार.	....	....	....	....	५२२
मत्स्य अवतार.	....	....	....	....	५३०

नकाशे.

सप्तद्वीपवती पृथ्वी.	....	....	....	....	३३७
जंबुद्वीप.	....	....	....	....	३३८

शेषनारायण.

श्रीमद्भागवतमाहात्म्य.

पूर्वी परम पवित्र अशा नैमिषारण्यामध्ये एक-सहस्र-संवत्सरात्मक सत्र करण्याची दीक्षा घेऊन शौनकादि ऋषि बसले असता, एके दिवशीं सर्व कर्मापासून निवृत्त ज्ञात्यावर त्यांनीं सूत पुराणिकास प्रश्न केला, “ हे महाभाग्यवंता पुण्यपुरुषा, सांप्रत कलियुग प्रचलित असल्यामुळे, लोक दैत्यांप्रमाणे पातकाचरण करू लागले आहेत; दिवसानुदिवस ब्राम्हणे धर्मवृद्धांचा छेप होत चालला आहे; अधर्माचा उत्कर्ष होऊ लागला आहे; व सर्वत्र अनाचार माजून एकच गोंधळ उडालेला दिसत आहे ! आतां यापुढे तर कळीचा प्रसार फारच वाढेल; व त्यामुळे एकच कहर उडून जाईल ! लोकांना धर्माचरणाचे यथावत् ज्ञान नसल्यामुळे त्यांच्या हातून वर्णाश्रमधर्माचे आचरण मुळीच होणार नाही; व मग ते अधोगतीस जातील ! तेव्हां, ज्याच्या योगाने या सर्व प्राण्यांचे इहपरलोकी कल्याण होईल, असा काही सुखमार्ग आम्हांस सांग. हे पुण्यपुरुषा, तू सकळ शास्त्रांचे अध्ययन केले आहेस; तेव्हां त्या सर्वांचे सार असे जे काही तुझ्या मताने निश्चित ठरले असेल, ते आम्हांस सांगून आमच्या मनाची ही तळमळ दूर कर. ”

सूत म्हणाले:—हे शौनकादि ऋषीहो, तुम्हीं जो अभ्यास करिता व उत्कटेने प्रश्न केला, तो ऐकून मला फार संतोष वाटतो. रःपुरुषांनी; तुम्ही म्हणतां व्याप्रमाणे सांप्रत प्रजांची स्थिति ज्ञाती आहे खरी ! या दुःस्थितीचा नाश करून सायुज्य प्राप्त करून घेण्यास माझ्या मते एक सुखम व

खातरीचा उपाय आहे, व तो म्हणजे श्रीमद्भागवताचा अवलंब हा होय. शौनका, श्रीमद्भागवताचे माहात्म्य फार अगाध आहे. याच्या श्रवणमनननिदिध्यासाने परीक्षित राजा केवळ सात दिवसांत उद्धरून गेला ! ह्याच्या योगे, केवळ कर्माचरणांच्या योगे प्राप्त होणारे पद (सायुज्य) सुद्धा निश्चयाने मिळते, असे सनकादिकांनीही भगवान नारदास सांगितले आहे. आतां, नारदाला प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने हे भागवत सांगितले असतां सनकादिकांनी त्यास फिरून हे कां सांगितले, तो सर्व वृत्तांत मी तुम्हांस कथन करितों. ह्याच्या श्रवणाने मनुष्याच्या अंतःकरणांत भक्तीचा इतका जोमदार अंकुर उगवतो कीं, त्याच्या योगे अंगावर रोमांच उभे राहतात, व चित्त षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीवासुदेवाच्या ठिकाणीं कोन होतें; म्हणून हे कथानक एकाप्र चित्ताने ऐका.

एके वेळीं सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार हे चारही मुनि सत्समागमासाठीं बदरिकाश्रमांत आले असतां नारदांची व त्यांची गांठ पडली. त्या वेळीं नारद मुनि मोठे चिंतातुर दिसले; तेव्हां सनकादिकांनीं त्यास म्हणले कीं, “ नारदा, तू असा खिन्न कां दिसतोस ? द्रव्यकोभी मनुष्याचे द्रव्य नष्ट झाले असतां तो जसा भ्रमिष्ठ होतो, तशी तुझी वृत्ति दिसत आहे; तर असे होण्याचे कारण काय बरे ? ”

नारदांनीं उत्तर दिले:—अहो, ही पृथ्वी सर्वोत्तम आहे असे समजून, मी चारही दिशांकडील मुख्य मुख्य तीर्थांच्या ठिकाणीं हिंडलों;

पण मनाला समाधान होण्यासारखे एकही स्थल मला आढळले नाही. जिकडे जावे तिकडे सर्व विपरीत दिसू लागले. कलिप्रादुर्भावाने लोकांमध्ये सत्याचा अभाव झाला आहे; भूतदयेची त्यांस ओळख सुद्धा राहिली नाही; धर्मविषयी त्यांस अश्रद्धा उत्पन्न झाली आहे; आणि तपाचरणाकडे तर कोणी दुकूनही पहात नाही; जो पहावा तो उदर भरण्याच्या कामी तेबढा तत्पर; अशा एक का दोन, हजारों शोचनीय गोष्टी पाहून माझे चित्त अगदी उद्विग्न होऊन गेले! पुढे मी तसाच फिरत फिरत यमुनेच्या तीरावर आलों, तो तेथे एक सुंदर तरुण स्त्री माझ्या दृष्टीस पडली तिच्या पुढे दोन वृद्ध पुरुष निश्चेष्टित पडले असून ती त्यांना सावध करीत होती, व तिच्या समोवती उभ्या असलेल्या अनेक दासी तिळा वारा घालीत असून, वारंवार तिचे मधुर शब्दांनी समाधान करीत होत्या. तेव्हा हा काय चमत्कार आहे तो पहावा म्हणून मी त्यांच्या सन्निध गेलों. मला पाहिल्याबरोबर त्या स्त्रीला जरा हुशारी वाटली, आणि ती मोठ्या केविलवाण्या स्वरांने मला म्हणाली, “नारदा, अशा वेळी मला आपले दर्शन झाले, हे मज्जे मोठे भाग्यच! जेव्हा एखाद्याचा भाग्योदय होण्याची वेळ येते, तेव्हाच आपणांसारख्या साधुपुरुषांची गांठ पडते. मुनिवर्या, मी ‘भक्ति’ या नांवाने प्रख्यात आहे; आणि हे येथे पडलेले पुरुष ‘ज्ञान’ व ‘वैराग्य’ या नावांचे माझे पुत्र होत. हे माझे पुत्र असून मजपेक्षा वृद्ध कसे, अशी आपल्याला शंका येईल; पण, मुने, कलिप्रभावाने यांची ही अशी स्थिति झाली आहे! मला वारा घालणाऱ्या ह्या स्त्रिया गंगादि नद्या होत. मुनिश्रेष्ठा, आपल्या दर्शनाने मी धन्य झाले आहे; आता मी आपली सविस्तर हकीकत आपणांस सांगते, ती श्रवण करून आपण माझ्या दुःखाचे निवारण करावे.”

भक्ति म्हणाळी:—हे नारदा, प्रथमतः या

पृथ्वीवर मी द्रविड देशामध्ये उत्पन्न झाले, आणि पुढे कर्नाटक देशामध्ये वृद्धिंगत होऊन मी तशाच भ्रमण करीत करीत महाराष्ट्रमध्ये आले. तेथे माझे संगोपन साधारण झाले. कोठे कोठे मात्र माझी चांगली जोपासना झाली. नंतर मी गुर्जर देशामध्ये आले. तेथे मला अतिशय त्रास झाला. कलिप्रभावाने त्या देशात अनेक नास्तिक व पाखंडी पुरुष निर्माण झालेले आहेत. ह्यास्तव त्यांनी माझी आणि माझ्या या लाडक्या पुत्रांची फारच दुर्दशा केली. तेव्हा मी अत्यंत कष्टी झाले; व या वृद्धावनामध्ये तरी सुख लागेल म्हणून, या दुःखी पुत्रांना तसेच बरोबर वागवीत वागवीत हळू हळू येथे आले. येथे आल्यावर मला थोडे बरे वाटले; पण माझ्या या प्रिय पुत्रांची स्थिति मात्र फारच भयंकर झाली. येथे येताक्षणीच हे जे निश्चष्ट पडले, ते काही केल्या अजून सावधच होत नाहीत! तेव्हा, या आपल्या पुत्रांकरिता हा देश आपण सोडून जावे, असे माझ्या मनांत येऊ लागले आहे; पण यांच्या ह्या अशा अवस्थेपुढे तसेही मला करिता येत नाही. तेव्हा, नारदा, आता मी काय करावे ते मला सांगा.

नारद म्हणाले:—सनत्कुमारहो, असे हे त्या स्त्रीचे दिनवाणे भाषण ऐकून मला तिची कीर्त आली, व तिचे सांत्वन करून मी तिला म्हटले, “हे निष्ठाप स्त्रिये, तू काही चिंता करू नको; परमेश्वर तुझे दुःख निवारण करील.” मुनिवर्य, नंतर मी थोडा विचार केला, आणि तिच्या दुःखाचे कारण शोधिले; तो मला आढळून आले की, “हल्ली कलियुग प्राप्त झाले असल्यामुळे सदाचरण, योग, तप इत्यादिकांचा लोप होऊन लोकांची दुराचरणाकडे प्रवृत्ति पार झाली आहे; व यामुळेच सदाचरणां लोक दुःखी आहेत; आणि दुष्ट, दाहिक व असद्वर्तनी लोक आनंदाने काळक्रमणा करीत आहेत! पुण्यकर्मांचा

लेशही कोठें राहिला नाही, व त्यामुळें शेषाला सुद्धा पृथ्वी दिवसानुदिवस भारभूत होऊं लागली आहे; आणि म्हणूनच हिचे हे ज्ञान आणि वैराग्य नामक पुत्र क्षीणवळ होऊन निश्चेष्टित पडले असावे. मुनीहो, तेव्हां मीं तिला म्हटलें, “वाईगे, तुझे पुत्र क्षीणवळ झाले आहेत, हें सर्व कळिमाहात्म्य होय. या कळीच्या प्रभावानें तुझ्या ज्ञानाला आणि वैराग्याला कोणी विचारिनासे झाले आहे; लोक केवळ विषयांचे झाल्यामुळें त्यांना तुझी आठवण होत नाही; आणि पूर्वी जी तूं कांहीं दिवस गुर्जर देशांत असतांना जरा प्रसन्न झाली होतीस, त्याचें तरी कारण हेंच. तू तेथून निघून येथें या वृंदावनांत आलीस, म्हणून कांहीं तरी बऱ्या स्थितींत आहेस. कारण, येथे तुझा आदर करणारे कांहीं लोक आहेत. आतां, या ठिकाणीं ज्ञान-वैराग्यांचे भोक्ते जरी कोणी नाहीत, तरी निदान त्यांचा द्वेष करणारे तरी कोणी नसल्यामुळे, वाटलें तर त्यांना येथेंच कांहीं बरें वाटेळ; व त्यांना जी किंचित् निद्रा लागली आहे, त्याचें तरी कारण हेंच आहे.”

नारद पुढें म्हणतात:—सनकादिक मुनि श्रेष्ठहो, याप्रमाणें मीं भक्तीला सांगिल्यानंतर तिने मला फिरून प्रश्न केला की, “कळि प्रवृत्त झाल्याबरोबर एकदम ही अशी स्थिति कशी झाली, व परीक्षित राजा या कळीस धरून शासन करण्यास सिद्ध झाला असतां त्यानें यास कां सोडून दिले, हें मला कांहीं कळत नाही; तर आपण ह्या शंकेचें निवारण करावें. शिवाय, मला दुसरेही मोठें आश्चर्य वाटतें कीं, या सर्व गोष्टी भगवान श्रीहरीला तरी कशा खपतात ! ” सनकादिकहो, तेव्हां मीं तिला सांगितलें कीं, “तुझ्या शंका बरोबर आहेत; पण भगवान श्रीकृष्ण हा पृथ्वीचा त्याग करून गेल्यानंतर कळि प्राप्त झाला. पुढें पुण्यप्रतापी परीक्षित राजा त्याला शासन करण्यास प्रवृत्त झाला, पण

हा धूर्त कपटी कळि त्याला शरण गेला; तेव्हां, शरणागताचें रक्षण करणें हा क्षत्रियांचा धर्मच असल्यामुळें त्यानें याला जीवदान दिलें; तरी त्यानें याला कांहीं अगदींच स्वतंत्र ठेविलें नाही. याला त्यानें कांहीं स्थले मात्र नेमून दिलीं, व तेथेंच त्यानें वास करावा असा निर्बंध केला. शिवाय त्यानें असा विचार केला कीं, या युगांत लोकांचे ठिकाणीं जरी ज्ञान-वैराग्यादिकांचा अभाव असला, तरी केवळ भक्तीनेच परमेश्वराचें आराधन करितां येण्यासारखें आहे; मग कळि हा असला तरी काय झालें ? राहीना बिचारा ! ” मुनीहो, अशा रीतीनें मीं तिच्या प्रश्नास सयुक्तिक उत्तर दिलें, तेव्हां तिला समाधान वाटलें. नंतर फिरून मीं तिला सांगितलें कीं, “तुझ्या जेवाला कांहींएक धोका नाही, तूं निर्भय ऐस. कळीचा कितीही प्रसार झाला, तरी भगवान कृष्ण परमात्मा तुजें रक्षण करण्यास सदादीत तत्पर आहे.”

सत् म्हणाले:—ऋषीहो, याप्रमाणें आपला व भक्तीचा झालेला सवाद नारदांनीं सनकादिकांना सांगितला, तेव्हां ते मुनि, ‘पुढें आणखी काय झालें तें आम्हास सांग,’ असें नारदांना म्हणाले. ऋषीहो, तें ऐकून नारद मुनि पुढें सांगू लागले.

नारद म्हणाले:—सनकादिकहो, पुढें मीं तिला म्हटलें, “हे भक्ति, तूं त्या श्रीकृष्णाच्या चरण-कमलांचे स्मरण कर, म्हणजे तुजें कल्याण होईल. आपल्या भक्तीचें रक्षण करणें हें त्या भक्तवत्सल परमेश्वराचें ब्रीदच होय. कौरव-सभेंत अनंत वस्त्रे पुरवून द्रौपदीची लाज त्यानेंच राखिली; गोपस्रिया शखचूडादिकांपासून असंत ताप पावल्या असतां त्याचें त्या दुष्टांपासून त्यानेंच रक्षण केलें; आणि आतां तोच तुजेंही रक्षण करील. या कळियुगांत मनुष्यास ईशपद-प्राप्तीचें साधन भक्तिच होय, व याकरितांच त्यानें तुला उत्पन्न केलें आहे. तुजें राहण्याचें मुख्य

स्थान म्हटलें म्हणजे वैकुंठ होय. पण त्या परमेश्वराच्या मनांत या पृथ्वीवर प्रेमलक्षणयुक्त भक्ति वृद्धिगत करावयाची आहे, याकरितां त्यानें तुला छायाकपाणें भूळोकीं आणिळें आहे. पूर्वी, कृत, त्रेता आणि द्वापर ह्या युगांमध्ये, तुझी दासी जी मुक्ति आणि दास जे ज्ञान व वैराग्य, त्यांसह तूं मोठ्या आनंदानें येथें यथेच्छ वास करीत होतीस; पण जेव्हां कलियुगास आरंभ झाला, तेव्हां ती तूं आपली दासी वैकुंठास पाठवून दिलीस. कारण, येथें पाखंडरूप रोगानें ती अगदीं क्षीण झाली. आतां, ज्ञान-वैराग्यांना तूं आपले पुत्र मानून आपल्यापाशीं ठेविलें आहेस, पण त्यांना येथें सुख लागत नाहीं, म्हणून तुला वर्डट वाटतें; पण त्याविषयीं तूं काळजी करूं नको. मी त्यांबद्दल कांहीं तरी विचार तुला सांगतों; आणि दुसरें असेंही वचन देतो कीं, जरी हें कलियुग अत्यंत वर्डट आहे, तरी मी तुझी घरोघर स्थापना करीन, व ह्या तुझ्या दोघां पुत्रांना चैतन्य यावें म्हणून होईल तितका उपाय करीन. हे भक्ति, हें मजकडून घडलें नाहीं, तर मी श्री-हरीचा दासच नव्हे, हें माझे वचन तूं सत्य मान. ” ऋषिवर्यहो, याप्रमाणें मीं तिला आश्वासन दिल्यावर ती म्हणाली, “हे साधो, आपल्या वचनानें मला तर पूर्ण धैर्य आलें, पण ह्या दोघांना आपण एकदा जागृत करण्याचा प्रयत्न करा. ” मुनीहो, त्या वेळीं, वेदांत आणि गीता यांचा त्यांच्या कानाशीं मोठमोठ्यानें घोष करून मीं त्यांना हांका मारिल्या; तेव्हां ते थोडेसे जागृत होऊन उठून बसल्यासारखे झाले, पण मोठ्यानें जांभई देऊन पुनः भूमीवर पडले ! तें पाहून मला मोठी चिंता पडली, आणि त्यांना जागृत करण्याचें वचन मजकडून कसे पूर्ण होईल, हें संकट पुढें उभें राहिलें ! तेव्हां ‘हे भगवन्, हे जगदीश्वर, माझे वचन सत्य होण्यास तूंच आतां कांहीं तरी उपाय सुचवी !’ असा मी ईश्वराचा अनन्यभावानें धावा

केला; इतक्यांत एक मोठा चमत्कार घडून आला ! तो असा कीं, “हे नारदा ! तूं चिंता करूं नको; ज्ञान आणि वैराग्य यांना सावध करण्याचा तुझा प्रयत्न सफल होईल; मात्र तो प्रयत्न, माझे परम भक्त जे साधुपुरुष, ते तुला सांगतील. ” अशी आकाशवाणी माझ्या कानीं आली. तेव्हां मला मोठा विस्मय झाला, आणि त्या साधुपुरुषांच्या भेटीची मला उत्कट इच्छा होऊन मी त्यांच्या शोधार्थ तेथून निघालों. अशा प्रकारें हिंडत हिंडत व जो जो भेटेल त्यास विचारीत विचारीत, शेवटीं मी या बदरिकाश्रमांत प्राप्त झालों. इतकें केलें तरी कोठेही त्या साधुपुरुषांचा शोध लागला; तेव्हां, त्या पुरुषांचें दर्शन होऊन, मी कोणता प्रयत्न करावा हें ते मला सांगत तोंपर्यंत तेथेंच तप करीत बसलों, असा मीं आपल्या मनाचा निश्चय केला. सनत्कुमारहो, माझ्या चित्तेचें मुख्य कारण तें हेंच होय

सूत म्हणतातः—शौनक मुने, याप्रमाणें, आपण कां चिंताप्रस्त आहों हें सांगितल्यानंतर, भगवान नारदांना वाटलें की, कोटि सूर्या-प्रमाणें तेजस्वी असे हेच पुरुष कदाचित् आपणास सद्गुण सांगणारे असतील; ह्यास्तव आपण त्यांना विचारों कीं, आकाशवाणीनें जें सांगितलें, त्याचा अर्थ काय ? शौनकादिकहो, असा विचार करून नारदांनीं सनत्कुमारांस प्रश्न केला असतां त्यांनीं उत्तर दिलें.

सनत्कुमार म्हणालेः—नारदा, तुजसारख्या भगवद्भक्ताला या गोष्टीचें एवढें गूढ वाटावयास नको. आकाशवाणीनें जें तुला सांगितलें, त्याचा अर्थ ‘ज्ञानयोगाचें आचरण.’ बाबारे, द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ वगैरे पुष्कळ प्रकारचे यज्ञ आहेत खरे; पण त्या सर्वांत या ज्ञानयज्ञाची योग्यता फार मोठी आहे. इतर यज्ञ कष्टसाध्य व नश्वरफळदायी आहेत; पण या ज्ञान-

यज्ञाच्या योगाने अक्षय सुखाची प्राप्ति होते. नारदा, हा यज्ञ, भगवंताच्या कथांचे श्रवण व पठन केल्याने घडतो; याकरिता, ज्यांत भगवद्गुणांचे भोतप्रोत वर्णन आहे, त्या श्रीमद्भागवताचा तू सप्ताह कर, म्हणजे त्या योगाने भक्ति-ज्ञान आणि वैराग्य यांचा उत्कर्ष होईल.

नारद म्हणाले:—सनत्कुमारहो, आपण सांगितले ते मोठ्या आनंदाने करण्यास मी तयार आहे; पण तो सप्ताह मी कोणत्या विधीने करावा, ते आपण कृपा करून सांगा; त्याचप्रमाणे, त्या शुक्लाष्टाकाचा—श्रीमद्भागवताचा—महिमा काय आहे, तेही सांगण्याची कृपा करा. आपण सर्वज्ञ आहां, तेव्हा आपणांस कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही.

सनत्कुमार म्हणाले:—नारदा, येथे जवळच गंगाद्वाराच्या समीप आनंद नामक एक मोठे रम्य स्थळ आहे. तेथे अनेक ऋषि, देव, सिद्ध इत्यादि वास करितात. त्या ठिकाणी सिंह, व्याघ्र, गार्ड, सर्प, मुंगुसे वगैरे जन्मतःच एकमेकांचा द्वेष कारणाने अनेक जातीचे प्राणी सुद्धा परस्परांतील द्वेषभाव विसरून आनंदाने एकत्र राहतात. त्या ठिकाणी तू श्रीमद्भागवताचा सप्ताह श्रवण कर. तेथे सप्ताह होऊ लागला, म्हणजे, ज्यांच्याकरिता तुला एवढी कळकळ वाटत आहे, ती भक्ति, ज्ञान व वैराग्य ही अनायासेच त्या ठिकाणी येतील, आणि सप्ताह-श्रवणाने पुष्ट होतील.

सूत म्हणतात—ऋषीहो, याप्रमाणे सनत्कुमारांनी सांगितल्यावर लागलीच त्यांच्यासह मुनिश्रेष्ठ नारद त्या स्थळी गेले; तेथे गेल्यावर, ज्ञानयज्ञाची दीक्षा धारण करून स्वतः सनत्कुमारांनी भागवत सांगितले. तो समारंभ फारच अवर्णनीय झाला. अनेक मोठमोठे ऋषि आपापल्या शिष्यांसह तेथे आले होते; त्याचप्रमाणे चतुर्वेद, आगमोक्त महामंत्र, पंचरात्रादि तंत्रे, पुराणे,

शास्त्रे, नद्या, सरोवरे, क्षेत्रे, वने, उपवने, दिशा, देव, गंधर्व, दानव, पर्वत, वृक्ष हे मूर्तिमंत आले होते. सप्ताहाच्या आरंभी स्वर्गांतून पुष्पवृष्टि झाली, व मंगलवाद्यांच्या नादाने आकाश दुम-दुमून गेले. नंतर प्रथमतः त्या सनत्कुमारांनी 'श्रीमद्भागवताचे माहात्म्य' सर्वास सांगितले.

सनत्कुमार म्हणाले:—श्रोतेहो, या शुक्लाष्टाका महिमा अगाध आहे. कोणत्याही काळी याचे पठन किंवा श्रवण केले, तरी ते कल्याण-प्रदच आहे. यांत श्रीशुक्लाचार्य आणि परीक्षित राजा यांचा संवाद असून, तो ऐकल्याच्या योगे अनंत जन्मांची पापे भस्म होतात; व इह-लोकांची सुखे प्राप्त होऊन अंती शाश्वत असा मोक्ष प्राप्त होतो. श्रोत्यांनो, श्रीमद्भागवत हा एक करपवृक्ष आहे. यास बारा शाखा (स्कंध) असून, अठरा हजार अमृतोपम मधुर फळे (श्लोक) लगटलेली आहेत. मनुष्याला या वृक्षाच्या एका फळाचा जरी लाभ झाला, तरी तो महाभाग्यवान समजला पाहिजे. ज्याने जन्मजन्मांतरी महापुण्य केले असेल, त्यालाच हा लाभ होतो. याकरिता, तुम्ही निश्चळ अंतःकरणाने या श्रीमद्भागवताचे श्रवण करा. या कलियुगांत मनुष्याचे आयुष्य क्षणभंगुर असून बुद्धि अगदीच अशाश्वत असल्यामुळे विशेष नियमाचे धारण होणे अशक्य आहे; याकरिता, सात दिवसांत ह्या ग्रंथाचे श्रवण करावे, हे योग्य आहे. अशाश्वत स्थितीत क्षणीचाही भरवसा धरणे योग्य नव्हे; परंतु, जग हे शाश्वत आहे, अशा भावनेने ज्याप्रमाणे सर्वव्यवहार चालविला आहे, त्याप्रमाणेच या थोड्या अवधीविषयी मानावे. या कृत्यास माघ मास अत्युत्कृष्ट धरिला आहे. ह्या सर्व महिन्यांत श्रीमद्भागवताचे पारायण केले तरी चारूतें. यज्ञ, व्रत, जप, तप, तीर्थ, योग, ध्यान ह्या सर्वांहून श्रीमद्भागवताचा सप्ताह श्रवण करण्याचे श्रेय अधिक आहे. श्री-

कृष्ण प्रभु जेव्हां निजधामास जाऊं लागला, तेव्हां त्याचा अत्यंत प्रेमळ भक्त जो उद्धव, त्याने त्याची विनवणी केली की, “ भगवंता, तू आतां जातोस खरा, पण तुझ्या मागे या सृष्टीची स्थिति काय होणार ? आतां कलियुग प्राप्त झाल्यामुळे लोक अत्यंत दुराचारी होतील, मोक्षप्राप्तीचा साधनें कोठेही राहणार नाहीत, व त्यामुळे सर्वांना भोग्यतास जावं लागेल ! याकरिता, तू जाण्यापूर्वी या अरिष्टाच्या निरसनाचें कांही तरी चांगलें साधन करून ठेव. ” श्रोतेहो, तेव्हां भगवंताने आपल्या त्या भक्ताला ज्ञान होण्याकरिता त्यांतील एकादशस्कंध सांगून म्हणजे, “ वा उद्धवा, तू कांहीएक चिंता करून नको ! जे माझे भक्त आहेत, त्यांच्याकरिता मी आपलें तेज श्रीमद्भागवतांत ठेवितो, म्हणजे त्याच्या श्रवणाने त्यांना मुक्ति सुसाध्य होईल, आणि त्या पुण्याने भूमीचा भारही हलका होईल. ” श्रोत्यांना, असे सांगून भगवान कृष्ण परमात्मा अंतर्धान पावला. याकरिता, श्रोतेहो, आतां तुम्ही श्रीमद्भागवतकथेचें एकाप्र चिंतने श्रवण करा. हें श्रीमद्भागवत म्हणजे प्रत्यक्ष कृष्णमूर्तिच होय. याचें सेवन केलें असतां अंतःकरणांत भक्ति उत्पन्न होते, आणि त्या योगान ज्ञान प्राप्त होऊन संसारांतील आसक्ति सुटते; व पुढें अनायासेच वैराग्य प्राप्त होऊन प्राणी मोक्षपदास पावतो !

सुत म्हणतातः—शौनक मुने, याप्रमाणें प्रथम भागवताचें माहात्म्य सांगून, नंतर त्या सनत्कुमारांनीं तेथें सात दिवसांत सर्व भागवताचें पारायण केलें. त्या वेळीं जो चमत्कार घडला, तो फारच अपूर्व होय. निश्चेष्टित झालेले ज्ञान-वैराग्य हे सप्ताहश्रवणानें तेजःपुंज झाले, व त्यामुळे भक्तीलाही आनंद होऊन त्या आनंदभरांत तीं तिघेही, “ श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण हरे मुरारे । गोविंद गोविंद रथांगपाणे ॥ ” अशा शब्दांचा घोष करीत मोठ्या प्रेमानें नाचू लागली. हा प्रकार

पाहून तेथें असलेल्या श्रोतृसमुदायाला मोठा चमत्कार वाटला. ते म्हणाले, “ अहो, हें काय आश्चर्य ! येवढ्या थोरल्या या समाजांत ही स्त्री अशी भीडमर्यादा सोडून नाचू लागली हें काय ! ” तेव्हां सनत्कुमारांनीं त्या मंडळीस सांगितलें कीं, “ अहो, ही स्त्री म्हणजे परमेश्वरास अत्यंत प्रिय असलेली भक्ति होय. जेथें हरिकथा चालली आहे, तेथें हिचा भीड कशाची ? भक्ति जर अशा ठिकाणीं येऊन विहार करणार नाही, तर परमेश्वराला कीर्तन हें मुळींच प्रिय होणार नाही. ” शौनका, याप्रमाणें सनत्कुमारांनीं सर्वांना सांगितलें आणि नंतर ते भक्तीला म्हणाले, “ हे भक्ति, जेथें जेथें भगवत्कीर्तन चाललें असेल, तेथें तेथें त्यां अवश्य येत जावें, आणि विष्णुभक्तांच्या अंतःकरणांत स्वैर संचार करीत जावा. म्हणजे ते देहभाव विसरून विष्णुरूपां तन्मय होतील, व त्यामुळे त्यांना सायुज्य प्राप्त होईल. ” शौनका, सनत्कुमारांचें हें भाषण ऐकतांच तेथें असलेल्या सर्व श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत भक्तीनें तत्काळ प्रवेश केला, व त्यामुळे सर्वांचीं अंतःकरणें हरिरूपीं जडलीं. तेव्हां, ज्याची अनंतकोटि सूर्यांप्रमाणें प्रभा पडली आहे, असा भगवान श्रीकृष्ण परमात्मा तेथे एकाएकी प्रकट झाला. मग तेव्हांचा तो आनंद काय पुसावा ? हरिनामाच्या गर्जनेनें व मंगलवाद्यांच्या दुमदुमाटानें आकाश दणाणून गेलें; देव आपापल्या त्रियांसह विमानांत बसून पुष्पवृष्टि करूं लागले; आणि तेथें जमलेल्या श्रोत्रगणांस तर आपल्या देहाची स्मृतिच राहिली नाही ! असा तो अपूर्व देखावा पाहून नारदांचा हर्ष तर गगनांत मावेना ! केवळ भागवतसप्ताहाचें एवढें हें माहात्म्य पाहून त्यांस मोठें आश्चर्य वाटले, व त्यांनीं सनत्कुमारांस आणखी प्रार्थिलें.

नारद म्हणालेः—मुनीश्वरहो, आपण केलेल्या भागवतसप्ताहाचा प्रभाव मी आज पाहिला.

खरोखरच कलियुगांत मनुष्यांना ईश्वरप्राप्तीचे साधन यासारखे दुसरे कोणतेही नाही. लोक-कल्याणाच्या हेतूने आपण जो हा मार्ग मळा दाखविळा, त्याचे वर्णन करावे तितकें थोडेंच. आतां, ह्या सप्ताहाच्या योगानें कोणकोणतीं मनुष्ये पावन होतात, तें मळाकृपा करून सांगा.

सनत्कुमार म्हणाले:—बा नारदा, भागवत-च्या सप्ताहश्रवणानें सर्व प्रकारचे पातकी पावन होतात. अमुक एका प्रकारचा पातकी यामुळे पवित्र होत नाही, असें मुळींच नाही. सदा अस-द्वर्तनी म्हणजे क्रूरकर्मी, कपटी, असत्यवादी, मातृद्रोही, पितृद्रोही, धर्मभ्रष्ट, महाहंसक, निर्दय, परद्रव्यापहारक, व्यभिचारी, अमंगल व पंचमहापातकी, असे झाडून सारे या सप्ताहाच्या योगानें पावन होतात. मात्र, त्यांनीं मननपूर्वक याचें श्रवण केळें पाहिजे. याविषयीं एक फार पुरातन गोष्ट आहे, ती तुला सांगतों.

पूर्वीं तुंगभद्रा नदीच्या तीरीं एक नगर होतें. त्या नगरांतील सर्व लोक सदाचरणी असत. त्यांत आत्मदेव या नांवाचा एक ब्राह्मण महाभि-द्वान असून अत्यंत श्रीमान असा होता. त्याची धुंधळी नांम पत्नी होती. ती सत्कुलोत्पन्न असून त्याप्रमाणेंच सुंदरही होती; पण स्वभावानें फार कजाग होती. तथापि ती उभयतां स्त्रीपुरुषे मोठ्या आनंदांत कालक्रमणा करीत असत; परंतु संततीच्या अभावामुळे आत्मदेवास फार दुःख होई. संततीकरितां त्यानें पुष्कळ दानधर्म केला, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं एके वेळीं तो आपल्या घराचा त्याग करून व-नांत जाण्याकरितां निघाला. पुढें दोन प्रहर झाले असतां त्याला उन्हाचा प्रखर ताप सहन होईनासा होऊन तो तृषेनें अत्यंत व्याकुल झाला. तेव्हां जवळच एक तलाव होता, तेथें जाऊन त्यानें जळ प्राशन केळें, आणि तो तेथेंच जरा विश्रांति घेत बसला. थोडा वेळ गेल्यावर तेथें एक सं-

न्यासी आला. त्यानें आत्मदेवाची खिन्न मुद्रा पा-हून म्हटलें कीं, “ ब्राह्मण ! तूं असा दुःखी कां दिसतोस ? ” तेव्हां आत्मदेव म्हणाला, मुने, मला संतति नाही, हेंच माझ्या दुःखाचें कारण होय. पण दुसरे माझ्या प्रारब्धाचें मला असें आश्चर्य वाटतें कीं, माझ्या घरीं मी एक गाय पाळली आहे, तीही बांझ निघाली; आणि माझ्या घरांत एक वृक्ष आहे, त्याला सुद्धां फल येत नाही ! तेव्हां आतां काय करावें, हें कांहीं मला सुचत नाही, व त्यामुळे मी गृहत्याग करून या वनांत आलों आहे. ” नारदा, अशी आपल्या कर्माची कक्षाणी त्या यतीस सांगून आत्मदेवानें त्याचे घट्ट पाय धरिले, व तो ढळढळीं रडूं लागला ! तेव्हां त्या संन्याशास त्याची दया आली, आणि त्यानें त्याच्या कपाळींचें ब्रह्मलिखित वचून पाहिलें, तों त्यास सप्तजन्मांतरींही संतान नाही, असें ब्रह्मदे-वानें स्पष्ट जिहिलेंलें त्यास आढळलें. त्यावरून संन्याशानें त्यास म्हटलें, “ ब्राह्मण, तूं व्यर्थ शोक कशाला करितोस ! तुझ्या कपाळीं संतान मुळींच नाही. शिवाय दुसरे असें आहे कीं, ह्या संसारांत कांहीं अर्थ नाही. पहा सगर राजाला साठ हजार मुलगे होते; पण शेवटीं त्यांचा नाश झाल्यामुळे त्याला दुःखच ना भोगावें लागलें ? अंग राजाचीही त्याच्या वेन नामक पुत्राच्या दुष्टपणामुळे तीच स्थिति झाली, व शेवटीं त्याला सर्वेस्व सोडून वनांतरीं जाणेंच भाग पडलें ! याकरितां, बाबारे, संततीची आशा करणें तूं सोडून दे. संसार हा दुःखमयच आहे. ह्यास्तव संन्यास प्रहण करून आत्मसाधन करणें हेंच अत्युत्तम होय ” नारदा, अशा प्रकारचा पुष्कळ उपदेश त्या संन्याशानें आत्मदेवास केला, पण त्याचा कांही एक उपयोग झाला नाही. तो म्हणाला, “ यतिमहाराज, आपण किती जरी संगितलें, तरी पुत्रपौत्रादिकांनीं युक्त अशा गृह-रथाश्रमपिक्षां मला कशांतच सुख वाटत नाही;

म्हणून, माझ्या प्रारब्धी नसेलें तरी आपण मला पुत्रसंतान द्यावें. नाहीपेक्षां मी येथेंच आपल्या चरणांपाशीं प्राणत्याग करितों !” तेव्हां यतीने त्यास फिरून म्हटलें, “बाबा, जे प्रारब्धी नसेल, तें आप्रहानें प्राप्त करून घेण्यांत हंशील नाही; त्यापासून अनर्थ मात्र ओढवतो. पहा—चित्रकेतु राजाच्या नशीबीं संतान नव्हतें, तें त्यानें अंगिरा ऋषींपासून बळेंच प्राप्त करून घेतलें; पण त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तेंच त्याच्या दुःखाचा कारण झालें ! याकरितां तू हा हट्ट सोडून दे. कारण, अशा हट्टानें प्राप्त करून घेतलेल्या संततीपासून तुला सुख होणार नाही.” नारदा, त्या यतीनें असें परोपरी सांगितलें, तरी तो आपला आप्रह सोडीना. तेव्हां शैवटी यतीनें त्यास एक फळ दिलें आणि सांगितलें कीं, “तुझा आप्रहच आहे, तर तुला मी सतति देतो. मी दिलेले हें फळ तुम्हीं उभयतांनीं भक्षण करावें, म्हणजे तुम्हांस सुपुत्र प्राप्त होईल. मात्र, तुझ्या पत्नीनें सत्यवृत्तीनें व शुचिभूतपणानें वागून आणि रोज फक्त एक वेळच भात जेवून एक वर्षपर्यंत राहिलें पाहिजे.” नारदा, याप्रमाणें सांगून तो संन्याशी तेथून निवून गेला, व इकडे आत्मदेवही तें फळ घेऊन घरी आला. नंतर तें फळ त्यानें आपल्या स्त्रीजवळ दिलें. आणि झालेली सर्व हकीकत तीस सांगितली. नारदा, आत्मदेवाची स्त्री फार कजाग होती हें सांगितलेंच आहे. तिनें मोठा चमत्कार केला ! तें फळ तिच्या स्वाधीन करून तिचा पति कांहीं कामानिमित्त बाहेर गेला असतां ती तें हातीं घेऊन आपल्या मैत्रिणीकडे गेली, आणि म्हणू लागली कीं, “पतीनें हें काय विघ्न घरांत आणिलें आहे पहा ! मीं जर हें भक्षण केलें तर म्हणें मला पुत्र होईल ! अहो, हवा आहे कोणाला तो पुत्र ! हें फळ खाल्ल्यावर मी गरोदर झालें, म्हणजे त्या यातना आणि तें दुःख सोसावें कोणी ? त्या गर्भाच्य,

योगानें माझे उदर स्थूल होईल, मग मला अन्न जाणार नाही, व त्यामुळें मी शक्तिहीन होईन; आणि अशा प्रकारें मी दुर्बल झालें, म्हणजे माझ्या घरांतील सर्व द्रव्य माझी दुष्ट नणंद लुटून नेईल ! बरें, इतकेंही करून वेळेवर मी नोंटपणें प्रसूत वगैरे झालें, तर सर्व ठीक; नाही-तर शुकासारखा जर तो गर्भ बारा वर्षे पोटांतच राहिला, तर मग मीं काय करावें ? म्हणून, गडे, मी आतां हें फळ मुळीं खातच नाही !”

असो. नारदा, त्या स्त्रीनें तें फळ खरोखरीच खाल्लें नाही, आणि पतीनें विचारिलें तेव्हां “खाल्लें” असें सांगितलें ! पुढें एके दिवशीं तिची बहीण तिजकडे आली, तेव्हां तिचा तिनें झालेला हा सर्व वृत्तांत सांगितला. त्यावरून तिच्या बहिणीनें तिचा एक युक्ति सांगितली. ती म्हणाली, “हें बघ ताई, जर तुझी तें फळ खाण्याची इच्छा नाही, तर तें तूं आपल्या गाईला घाल, आणि तू गर्भारपणाचा लटकाच आव आणून बैस; घरांतून कोठेंही बाहेर जाऊ नको. मी इल्लीं गरोदर आहेंच; प्रसूत झालें, म्हणजे तें मूळ तुला आणून देईन. आतां माझा पति मला असें करूं देणार नाही, याकरितां तूं त्याला आधींच कांहीं द्रव्य देऊन ठेव म्हणजे झालें ! पुढें तें मूळ मोठें होईपर्यंत मी रोजच्या रोज येऊन त्यास पाजीत जाईन, म्हणजे सर्व कांहीं ठीक जमेळ !”

नारदा, असा त्या उभयतां बहिणींमध्ये विचार होऊन तसेच करावयाचें ठरलें, व त्या-प्रमाणें पुढें त्या धुधुलीनें हुबेहुब केलेंही ! कांहीं कालानंतर तिची बहीण प्रसूत झाल्यावर तिनें आपलें मूळ गुप्त रीतीनें तिच्याजवळ आणून दिलें; आणि धुधुलीनें, आपण सुखानें प्रसूत झाल्याबद्दल बाहेर पतीस कळविलें. पुत्रप्राप्तीचें वर्तमान ऐकून आत्मदेवास मोठा आनंद झाला. यानें त्या पुत्राचे जातकर्म वगैरे सर्व संस्कार

विधियुक्त करून पुष्कळ दानधर्मही केला. नंतर धुंधुळीने त्या पुत्राचें नांव धुंधुकारी असें ठेविलें. इतका प्रकार होत आहे, तो इकडे ती गायही प्रसून झाली, आणि तिला एक असंत रूपवान व महातेजस्वी असा मनुष्यरूपी पुत्र झाला. त्याला पाहून आत्मदेवास मोठा आनंद झाला, व नगरांतील लोकांनाही मोठें आश्चर्य वाटलें; आणि ते म्हणू लागले कीं, आत्मदेवाचा खरा भाग्योदय झाला; अहो, त्याच्या घरच्या गाईला सुद्धा देवासारखाच पुत्र झाला ! त्या समर्थी ते सर्व मोठ्या कौतुकानें तें बालक पहावयास येऊं लागले. आत्मदेवानें त्या पुत्राचे सुद्धा आपल्या पुत्राप्रमाणें सर्व विधि केले; व त्याचे कर्ण गाईप्रमाणें लांब होते, म्हणून त्याचें नांव त्यानें गोकर्ण असें ठेविलें. पुढें ते गोकर्ण आणि धुंधुकारी हे दोघेही मोठे झाले, तो दोघांच्या स्वभावांत अगदींच विरोध दृष्टीस पडूं लागला. गोकर्ण हा स्वभावानें शांत, सदाचरणी व वैराग्यसंपन्न असा निघाला; आणि धुंधुकारी हा दुष्ट, दुराचारी व खीलंपट निघाला. पर्ण्यागनांच्या सगतीस लागून त्यानें घरांतील सर्व द्रव्य उधळून टाकिले, व एके दिवशीं तर प्रत्यक्ष मातापतिरांनाच त्यानें यथेच्छ ताडन करून घरांत होतें नव्हतें तेवढें सर्व वेश्यांच्या भरीस नेऊन घातलें ! तेव्हां मग आत्मदेवाच्या हृदयांत उजेड पडला, व संन्याशाच्या शब्दांची आठवण होऊन तो म्हणाला, “देवा, कुपुत्र असण्यापेक्षा निर्वेश झालेला बरा !” नारदा, असें म्हणून आत्मदेव फार आक्रोश करूं लागला; त्या वेळीं गोकर्ण पुढें आला आणि त्यानें त्याचें सात्वत केले.

गोकर्ण म्हणाला:—तात, आपण व्यर्थ दुःख कां करिता ? या संसारांत सर्व असाच प्रकार आहे. माझा पुत्र, माझी स्त्री, माझे मित्र, माझें घर, माझें द्रव्य हा सर्व मोह आहे. गृहस्थाश्रमी पुरुषास हीं नसलीं तरी दुःख देतात, व असलीं

तरी दुःखच देतात ! एवंच हीं सर्व दुःखमूलक आहेत; यांपासून सुखाची आशा करणें व्यर्थ आहे. खरें सुख ज्यास पाहिजे असेल, त्यानें संसारांत आसक्त न होतां विरक्तच झालें पाहिजे. याकरितां, आपण व्यर्थ शोक करूं नका. आपण सौख्याचीच इच्छा करीत असाळ, तर सर्वस्वाचा त्याग करून वनांत जा, आणि तेथें एकांत-वासाचा अंगीकार करून हरीचें ध्यान करा; म्हणजे खऱ्या सुखाची आपणास प्राप्ति होईल.

सनत्कुमार म्हणाले:—नारदा, याप्रमाणें जेव्हां गोकर्णानें अनेक प्रकारें उपदेश केला, तेव्हां त्या आत्मदेवाच्या अंतःकरणांत प्रकाश पडला; व तो तत्क्षणीं सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत चालता झाला. पुढें त्यानें नित्य श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधाचा पाठ करण्याचा नियम ठेविला, व त्यामुळे त्यास थोडक्याच काळांत कृष्णदर्शन होऊन तो अत्युन्नत पदास जाऊन पोहोचला. असो.

नारदा, गोकर्णाच्या उपदेशानें पिता आत्मदेव वनांत निघून गेल्यानंतर धुंधुकारीनें आपल्या मातेचे फारच हाल केले. एके दिवशीं तर द्रव्यासाठीं त्यानें धुंधुकीस इतकें मारिलें कीं, त्या दुःखानें तिनें तत्काळ विहीरेंत उडी टाकून जीव दिला ! पुढें, आपणास कोणीच विचारिता राहिला नाहीं असें पाहून, त्यानें आपल्या घरांतच वेश्या आणून ठेविल्या, आणि त्यांच्या संतोषाकरितां अनन्वित कृत्यें करून तो द्रव्यसंपादन करूं लागला. एके दिवशीं त्यानें बरेंच द्रव्य चोरून आणिलें, आणि तें त्या वेश्यांना दिलें. तें पाहून त्यांच्या मनांत विचार आला कीं, हा नित्य चोरी करून असें विपुल द्रव्य आणतो, त्या अर्थी एखादे दिवशीं या फंदांत हा तर मरेलच, पण आमचेही याजबरोबर प्राण जातील. त्यापेक्षा आतां याळाच ठार मारून आपण कोठें तरी निघून जावं, हा उत्तम मार्ग ! शेवटीं त्यांनीं तोच विचार निश्चित केला, आणि एके रात्री

त्याच्या गळ्यास फास लावून त्या त्यास मारू लागल्या. त्यांनी बराच वेळ त्यास मारण्याचा प्रयत्न केला, तरी जेव्हा त्याचा प्राण लवकर जाईना व तो ओरडू लागला, तेव्हा त्या दुष्ट वेश्यांनी त्याच्या तोंडात झळझळीत निखार कोंबले, आणि त्याचा प्राण घेतला ! नारदा, जारिणी स्त्रिया मोठ्या क्रूर असतात. विचारवंत पुरुषांनी त्यांच्या मधुर भाषणास कधीही लुब्ध होऊ नये. त्या जे प्रेम दाखवितात, ते केवळ वरपांगी असते. त्यांचे दर्शन पुरुषांना आनंददायक वाटते, पण त्यांचे सत्य प्राणाची हानि करते ! असो. त्या वेश्यांनी त्या धुंधुकारीस मारून खड्ड्यांत गाडून टाकिले; आणि कोणी बिचारावयास आले असता, तो परदेशी गेला आहे असे त्या सांगू लागल्या. पुढे थोडक्याच काळांत त्या वेश्या ते नगर सोडून दुसरे ठिकाणी गेल्या. इकडे धुंधुकारी मरण पावल्यानंतर पिशाचजन्मास गेला, आणि ' हा देवा, हा देवा ! आता काय करू ! ' अशा प्रकारे आक्रंदत दशदिशा सैरावैरा भ्रमण करू लागला. इकडे गोकर्ण हा तीर्थाटन करीत हिंडत असता सहज एके ठिकाणी ब्याळा धुंधुकारी मरण पावल्याची वार्ता कळली, तेव्हा त्याने त्याच्या मुक्तीप्रीत्यर्थ गयेस श्राद्ध केले. त्याचप्रमाणे, तो ज्या ज्या तीर्थाच्या ठिकाणी जाई, तेथे तेथे त्याचे श्राद्ध करी. पुढे काही दिवसांनी तो आपल्या घाी आला, आणि रात्री अंगणातच निजला. तेव्हा, आपला बंधु गोकर्ण येथे आला आढे असे पाहून, धुंधुकारी हा त्यास नाना प्रकारची भयंकर रूपे दाखवून भेवडावू लागला. तो प्रकार पाहून गोकर्णास वाटले की, हा कोणी दुर्गतीला पोहोचलेला प्राणी असावा. म्हणून त्याने त्यास विचारिले की, " हे पिशाचा, तू कोण आहेस व तुझी अशी स्थिति कशाने झाली, हे मला सांग." धुंधुकारीने त्यास काहीच उत्तर दिले नाही. तो फक्त मोठमोठ्याने रडू लागला, आणि हातांनी व नेत्रांनी काही खुणा करू लागला.

तेव्हा गोकर्णाने ओजळीत पाणी घेतले, आणि ते अभिमंत्रित करून त्याच्या अंगावर फेकले. त्यामुळे त्याची सर्व पापे भस्म झाली, आणि मग तो प्रेतरूपी धुंधुकारी बोळू लागला. त्याने आपली सविस्तर हकीकत गोकर्णास सांगितली, आणि त्याची प्रार्थना करून त्यास म्हटले, " हे बंधो गोकर्णा, मला या यातनांतून आता तू मुक्त कर. माझ्याने हे दुःख सहन करवत नाही." नारदा, असे हे त्याचे भाषण ऐकून व हा आपला बंधु धुंधुकारी आहे असे जाणून गोकर्णास मोठे आश्चर्य वाटले. तो मनात म्हणाला: याच्या मुक्तीकरिता मी प्रत्येक क्षेत्राच्या ठिकाणी श्राद्ध केले, तरी हा अद्याप मुक्त झाला नाही, तेव्हा आता करावे तरी काय ? शेवटी त्याने आपल्या पिशाचरूपी बंधूस सांगितले की, ' आता तू जामी थोडा विचार करितो, आणि तुझ्या मुक्तीकरिता काय करावे, ते ठरवितो. तू काळजी करू नको. ' हे ऐकून तो धुंधुकारी तेथून निघून गेला. नंतर थोड्या वेळाने उजाडले, तो गोकर्ण आल्याची वार्ता गावांत कर्णोपकर्णी झाली; तेव्हा त्याच्या दर्शनाकरिता तेथील मोठमोठे विद्वान लोकही येऊ लागले. त्या वेळी, त्या योगनिष्ठ, ब्रह्मनिष्ठ व वेदांती लोकांमध्ये त्याने रात्रीचा प्रश्न काढिला; तरी तेथेही, धुंधुकारीच्या मुक्त्यर्थ काय उपाय करावा, याचा निर्णय होईना. शेवटी सर्वांच्या मताने असे ठरले की, या कामांत सूर्य सांगेल त्याप्रमाणे करावे. त्यावरून गोकर्णाने तत्काळ सूर्याची प्रार्थना केली, आणि त्यास या संबंधाने विचारिले; तेव्हा त्याच्या कानांनी असा ध्वनि पडला की, " गोकर्णा, तुझ्या बंधूची मुक्तता व्हावी अशी तुझी इच्छा असेल, तर त्यास एकच उपाय आहे; आणि तो श्रीमद्भगवताचा सप्ताह करणे हा होय. ' नारदा, हे शब्द तेथे असलेल्या सर्व लोकांनीही ऐकिले. असो. नंतर गोकर्णाने लगेच सप्ताह करण्याचा

निश्चय केला. गोकर्ण हा भागवताचा सप्ताह करणार आहे, ही वार्ता कळताच लोकांच्या हुंडीच्या हुंडी तेथे आल्या. नारदा, तो सप्ताह देवांनाही ऐकण्यासारखा होता. असो. नंतर गोकर्ण आसनाखंड होऊन सप्ताह करू लागला, तेव्हा त्या ठिकाणी तो पिशाचरूपी धुंधुकारीही आला; आणि बसाबयास स्थान पहात असतां, तेथेच असलेल्या एका वेळूच्या मुळाशी एक छिद्र त्यास दिसले, त्यांत तो जाऊन बसला. गोकर्णाने वैष्णव ब्राह्मणास मुख्य श्रोता कल्पून, भागवताचे व्याख्यान करण्यास प्रथमरंजनापासून आरंभ केला. नारदा, पुढे तेथे एक मोठा चमत्कार झाला, तो पाहून तेथे जमलेल्या लोकांना फारच आश्चर्य वाटले! सायंकाळी जेव्हा पुराण आटोपले, तेव्हा, ज्या वेळूच्या मुळाशी धुंधुकारी बसला होता, त्या सप्तकांडात्मक वेळूच्या एका पेऱ्यांत मोठा कडकडाट होऊन ते पेरे ताडकन फुटले! तेव्हा, हे काय असावे, याची कोणास कल्पना होईना. पुढे प्रत्येक दिवशी असाच प्रकार होत होता, व दररोज त्या वेळूचे एक एक पेरे फुटत होते. शेवटी सातव्या दिवशी सायंकाळी नित्याप्रमाणे त्या वेळूचे राहिलेले एक पेरे फुटले, तेव्हा आपले पिशाचरूप टाकून देऊन दिव्य रूप धारण केलेला तो धुंधुकारी त्यांतून निघाला; आणि त्याने गोकर्णाच्या चरणीं कोटांगण घाटून म्हटले, “ बघो, तू खर्चीत धन्य आहेस. तुझ्या योगाने मला हे मुक्तिदायक भागवत एकावयास मिळाले, व त्यामुळेच मी आज पावन झालों. खरोखर या भागवतसप्ताहाचे माहात्म्य अत्यंत श्रेष्ठ आहे. ” नारदा, नंतर लागलीच तेथे देदीप्यमान असे एक विमान आले, आणि त्यांत बसून तो धुंधुकारी सर्वोद्वेष्ट वेंकुंडलोकीं चालला. नारदा, विष्णुदूत जेव्हा धुंधुकारीला एकट्यालाच विमानांत बसवून घेऊन चालले, तेव्हा गोकर्णाने त्यास विचारिले की, देवदूतांनो, या एवढ्या समा-

जातून तुम्ही एकट्या धुंधुकारीलाच तेवढे का घेऊन चालला? त्याने जसा भागवतसप्ताह ऐकिला, तसा याही सर्वांनी ऐकिला आहे! तें ऐकून विष्णुदूत म्हणाले, “ बा गोकर्णा, या सर्वांनीच भागवतसप्ताह ऐकिला, हे तू म्हटलेस तें खरे; पण या धुंधुकारीने जसे त्याचे मननपूर्वक श्रवण केले, तसे यांत कोणीच केले नाही, व त्यामुळे यांपैकी कोणासही आम्हाला नेता येत नाही. ” हे भाषण ऐकून त्या सर्वांनी गोकर्णास पुनः सप्ताह करण्याविषयी प्रार्थना केली; तेव्हा गोकर्णाने श्रवणमासो फिळून श्रीमद्भागवताचा सप्ताह केला असता सर्वजणांनी मननपूर्वक त्याचे श्रवण केले; त्या वेळी प्रत्यक्ष श्रीहरि हा आपल्या बरोबर पुष्कळ विमाने घेऊन भक्तांसह तेथे आला, आणि तो सर्व श्रोत्यांना स्वस्वरूप करून त्या विमानांत बसवून घेऊन गेला!

श्रीमत्सनत्कुमार म्हणाले:—नारदा, याप्रमाणे भागवतसप्ताहाचे माहात्म्य मी तुला सांगितले. जे लोक याचे मनन करतील, त्यांना पुनः गर्भवास प्राप्त होणार नाही मोठमोठ्या तपस्व्यांना सुद्धा जे फल प्राप्त होणे दुर्लभ, ते कळियुगांत भागवतश्रवणाने प्राप्त होती.

नारद म्हणाले:—मुनिश्रेष्ठहो, आपल्या कृपेने मी आज कृतकार्य झालें. लोककल्याणाच्या इच्छेने आपण मला जे सांगितले तें योग्यच आहे; पण कळियुगांत लोक अज्ञान आहेत, याकारिता ज्यांनी हा सप्ताह कोणत्या विधीने करावा ते आपण सांगा, म्हणजे लोकांवर मोठे उपकार होतील. ईशसेवा करण्यास कोणताही काळ शुभ आहे, हे आपण मला सांगितलेच आहे; पण जे लोक अकुचित बुद्धीचे, संशयवृत्तीचे व कर्मठ आहेत, त्यांनी केव्हा व कशा प्रकारे हा सप्ताह करावा, ते निवेदन करा.

भगवान् सनत्कुमार म्हणाले:—हे भक्तश्रेष्ठ नारदा, या कळियुगांत मनुष्याचे आयुष्य क्षण-

भंगुर आहे; तेव्हा अशा अशाश्रित स्थितीत सत्कर्म करण्याचें काळावधीवर टाकणें हितकर नाही. त्यातून तुझी इच्छा आहे, तर तुला सांगतो की, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष आणि माघ हे महिने या कृत्यास उक्त होत. या महिन्यांत कुयोग असलेले दिवस सप्ताह-प्रारंभास वर्ज्य करावे. आपले सर्व आससुहृद् व इष्टमित्र जसे लग्नकार्यांत आपण बोळावतो, तसे ते आपण सप्ताह ऐकण्याकरिता बोलवावे. विद्वान व सप्तात्र ब्राह्मणांस बोळावून त्यांचें चांगले आदरातिथ्य करावें. त्यांना उत्तम आसनें द्यावी. वक्त्याकरिता, त्याचें मुख उत्तरेकडे अथवा पूर्वेकडे होईल, असें आसन मांडावें. वक्ताही चांगला विद्वान, बहुश्रुत, वेदांतशास्त्राचें संशोधन करणारा व अज्ञानांचें समाधान करण्यामध्ये कुशल असा ब्राह्मण असावा. त्याचप्रमाणें, त्यास साहाय्य करणाराही एक त्याच्यासारखाच ज्ञानी ब्राह्मण असावा. वक्त्यानें सप्ताहास आरंभ करण्याच्या पूर्वदिवशी, उचित असा क्षौर करावा. नंतर प्रथम दिवशी स्नानसंध्यादिक नित्यकर्म केल्यावर, प्रथमतः विघ्ननिवारक गणपतीचें पूजन करावें; नंतर तेथेंच मंडल करून श्रीहरीची स्थापना करावी; व षोडशोपचारानें त्याची पूजा करून प्रदक्षिणा केल्यानंतर नमस्कार करून प्रार्थना करावी की, “ हे करुणानिधे भगवंता, ह्या जन्ममरणरूप सागरांत मी बुडत आहे, व कर्मरूप नक्रानें माझें शरीर धरलें आहे, तर यातून मला सोडीव, आणि माझा उद्धार कर. ” नंतर धूपदीपादिकेंकरून पूजा समर्पण केल्या-नंतर भगवंतापुढें श्रीफळ ठेवावें, आणि प्रसन्नातः-करणानें त्याची स्तुति करावी. ती अशी की, “श्रीमद्भागवत म्हणजे तूं साक्षात् श्रीकृष्णच होस. या भवसागरातून मुक्त होण्याकरिता मीं तुझा अवलंब केला आहे. भगवंता, तूं माझे मनोरथ पूर्ण कर. हा दास तुला अनन्यभावानें शरण

आहे. ” नारदा, वक्त्याचें हें सर्व कृत्य आठो-पल्यानंतर, यजमानानें, वक्ता परमेश्वर आहे, अशी भावना धरून त्याचें पूजन करावें; आणि त्यास यथाशक्ति वस्त्रालंकारादि समर्पण करून त्याची पूजा करावी, व हात जोडून त्याची प्रार्थना करावी की, “ आपण सर्वज्ञ-केवल शुकरूप आहा; हें श्रीमद्भागवत आम्हांस सांगून आमचें अज्ञान दूर करावें. ” नंतर विघ्ननिवारणार्थ पांच ब्राह्मणांस ‘ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ’ या द्वादशाक्षरी मंत्राचा जप करण्यास सांगावें; आणि वस्त्रालंकारादि अर्पण करून त्यांचेंही पूजन करावें. नंतर चित्त शुद्ध करून पुराणश्रवणास बसावें. वक्त्याचें मुख उत्तरेकडे असेल, तर सर्व श्रोत्यांनीं पूर्वाभिमुख बसावें; व वक्ता पूर्वाभिमुख असेल, तर श्रोत्यांनी उत्तरेकडे मुख करून बसावें. नारदा, आतां, श्रोत्यांनीं आणि वक्त्यानें कोणत्या नियमांचें आचरण करावें, तें सांगतो. भागवत-सप्ताह संपूर्ण होईपर्यंत त्यांनीं ब्रह्मचर्यव्रतानें असावें; शय्येवर शयन करूं नये; शुचिर्भूत राहावें; आणि सामर्थ्य असेल तर उपोषण करावें, नाहीपेक्षा एकमुक्त रहावें. याप्रमाणें आचरण ठेवून सप्ताह संपूर्ण झाला म्हणजे त्याचें उद्यापन करावें. त्या दिवशीं वक्त्याची व ग्रंथाची पूजा करावी. नंतर वक्त्यानें सर्वांस प्रसाद व तुळशीमाळा द्याव्या. नंतर यथाशक्ति दानधर्म, ब्राह्मणभाजन वगैरे करावें. ज्यांनीं हा सप्ताह निष्कामबुद्धीनें केला असेल, त्यांनीं उद्यापन केलें नाही तरी चालेल. ते केवळ श्रवणानेंच कृतार्थ होतात.

सनत्कुमार पुढें म्हणाले:—नारदा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें हें सर्व तुला सांगितलें. आणखी काहीं जाणण्याची तुझी इच्छा असेल तर ती सांग.

नारद म्हणाले:—हे तपोधनही, माझ्या सर्व इच्छा आतां तूत झाल्या. आपल्या कृपाप्रसादानें

मला आज श्रीकृष्णाची प्राप्ति झाली, हा आपला मजबूर मोठा अनुग्रह होय.

सूत म्हणतात:—शौनका, याप्रमाणें भक्त-शिरोमणि नारद भाषण करीत आहेत, तों व्यासपुत्र श्रीशुकाचार्य हे मुखानें भागवताचा पाठ करीत करीत तेथे आले. तेव्हां सर्वांना परमानंद झाला, आणि त्यांनीं त्यांचा जयजय-कार केला, व त्यांस श्रेष्ठासनावर बसवून त्यांची पूजा केली. नंतर भगवान् शुकाचार्यांनीं बोटण्यास प्रारंभ केला.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—हे भगवद्भक्त रसिक जनहो, ह्या भागवत-कथाकल्पतरूच्या अमृत-फळांतीळ परमानंदरूप रस तुम्ही यथास्थित प्राशन करा. हें माझ्या मुखापासून शिष्यपरंपरेनं येत येत अभंग असें खालीं आलेलें आहे. हें चतुर्विध पुरुषार्थांचे साधन असून मोक्षप्रद आहे. कारण, यांत सर्व फळ देणारा असा ईश्वराधारणरूप धर्म सांगितला आहे. याच्या श्रवणापासून त्रिविध तापांचा नाश होऊन ब्रह्मज्ञान प्राप्त होतें. हें श्रीमद्भागवत सर्व पुराणांत श्रेष्ठ असून, ह्याचें भक्तीनें श्रवण अथवा पठन करणाराचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन अंती त्यास मोक्ष प्राप्त होतो !

सूत म्हणतात:—शौनका, याप्रमाणें श्रीशुकाचार्य भाषण करीत असतां तेथे पुनः श्रीकृष्ण भगवान् आपल्या भक्तांसह प्रकट झाले ! तेव्हां सर्वांनीं त्याची मनोभावानें षोडशोपचारें पूजा केली, व ते सर्व आनंदानें 'कृष्ण कृष्ण जय कृष्ण कृष्ण जय' करीत नाचूं लागले ! तें कीर्तन पाहण्याकरितां सर्व देव तेथे जमले, इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष श्रीशंकरही भवानिसह तेथें आले ! त्या प्रसंगाचें काय वर्णन करावें ? तें भजन अपूर्वच होय. त्यांत प्रन्हाद टाळ वाजविणारा व उद्भव झांज वाजविणारा होता ! नारद बीणा वाजवीत असून अर्जुन हा अनेक रागरागिण्या-

मध्ये सुस्वर गायन करीत होता. सनत्कुमार त्या भजनांत जयजयकार शब्द करीत होते; श्रीशुकाचार्य निरूपण सांगत होते; व भक्ति, ज्ञान आणि वैराग्य हीं तेथे वृत्त करीत होती ! शौनका, हें आपल्या भक्तांचें अद्भुत प्रेम पाहून भगवान् श्रीकृष्ण प्रसन्न झाला, आणि त्यांना 'वर मागा, वर मागा' असें म्हणाला. तेव्हां त्या सर्वांनीं परमेश्वरापुढें हात जोडून वर मागितला कीं, "हे परमेश्वरा, आतां आम्हांस तूं एवढेंच दे कीं, जेथें जेथें ही तुझी सप्ताहकथा होईल, तेथें तेथें तूं प्रकट होऊन सर्वांचे मनोरथ पूर्ण कर. स्वतः आम्हांस तर तुझ्या सांजिध्यावांचून दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाही." तेव्हां 'तथास्तु' म्हणून तो परमपुरुष भगवान् अंतर्धान पावला.

श्रीहरीनें 'तथास्तु' म्हटल्याबरोबर सर्वांनीं त्यास साष्टांग नमस्कार केला, व नारदानें श्रीशुकाचार्यादि तपस्यास नमस्कार केल्यानंतर ते सर्व आपापल्या स्थानीं निघून गेले; आणि श्रीशुकाचार्यांनीं जाताना भक्ति, ज्ञान आणि वैराग्य यांची श्रीमद्भागवताच्या ठिकाणीं स्थापना केली. शौनका, याप्रमाणें, सनत्कुमारांनीं ज्या कारणानें श्रीमद्भागवतसप्ताहाचें माहात्म्य नारदांना सांगितलें, तें कारण मीं तुम्हांस कथन केलें. तसेंच, या सप्ताहापासून नारदांस काय अनुभव आला, तोही सांगितला. यावरून तुमच्या लक्षांत येईल कीं, ज्यांना ईश्वराच्या मायेनें मोह पाडिला आहे, व जे संसारसर्पानें ग्रस्त झालेले आहेत, त्यांच्या-वरचें मोहपटळ दूर होऊन, अशाश्वत व दुःख-मय अशा ह्या संसारतापापासून त्यांची निवृत्ति होण्यास भागवतकथाश्रवणासारखें या कठियुगांत सुलभ असें अन्य साधन कोणतेंच नाही !

शौनक म्हणाले:—हे सर्वज्ञा सूता, तूं आम्हांस भागवतश्रवणाचें माहात्म्य सांगितलेंस, तें ऐकून, श्रीमद्भागवत ऐकण्याविषयीं आमचीं मनें अत्यंत

उत्सुक झालीं आहेत; तर आतां कृपा करून
असंत पुण्यकारक व मुक्तिदायक असें तें शुक्-
शास्त्र आम्हांस सांग. तुझ्या दर्शनानें आम्ही
आज धन्य झालों आहों.

सूत म्हणाळे:—शौनकादिकहो, आपण वेद-
वेत्ते, तपस्वी व तत्त्वज्ञानी असे आहां. आपणांस
अवगत नाही, अशी एकही वस्तु जगांत असूं
शकणार नाही; तथापि लोककल्याणाच्या इच्छेनें
आपण माझ्या मुखानें श्रीमद्भागवत श्रवण कर-

ण्याची जी उत्कंठा दाखविळी, ती योग्यच आहे.
साधूंचे अवतार केवळ जगाच्या कल्याणाकरि-
तांच होत. ईश्वरच स्वतः तीं रूपें धारण करितो;
आणि त्या मिषानें, अज्ञान लोकांस उदाहरण
मिळावें याकरितां स्वतः सर्व कर्में करून दाख-
वितो. कर्ता करविता सर्व काहीं तोच होय.
सर्व प्राण्यांस तोच बुद्धि देणारा आहे. त्याच्या
कथा सांगण्याचें सामर्थ्य मला त्यानेंच द्यावें. माझा
या जगच्चाळक परमेश्वराला नमस्कार असो !

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमद्भागवत.

प्रथमस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

मंगलाचरण.

भगवद्‌ध्यान

भगवान् वेदव्यास मुनि, आपले मनाची स्व-स्थता होऊन शाश्वत अशा शांतिमुखाची प्राप्ति व्हावयासाठी, मुख्यत्वेकरून ज्यांत परमेश्वराचे गुणानुवाद व लीलाचरित्र हीं पुनःपुनः वर्णिलीं आहेत अशा श्रीमद्भागवत नामक पुराणास प्रारंभ करितांना त्याची निर्विघ्नपण परिसमाप्ति व्हावी म्हणून आरंभी मंगलाचरण करितातः—

ज्यापासून अखिल विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं होतात; जो स्थावरजंगमादि सर्व वस्तूंमध्ये अंतर्बाह्य व्याप्त असून मुख्य स्वरूपाने त्यांहुन अगदीं निराळा व अलिप्त आहे; जो स्वतःसिद्ध ज्ञानवान असून इंद्रादिक देवांस दे-खील अगोचर आहे; ज्याच्या केवळ इच्छेवरूनच वेद हे आदिकवि ब्रह्मदेव ह्यास मनाने उपलब्ध झाले; तेज, जल व मृत्तिका ह्यांचा एकमेकांच्या

ठिकाणीं होणारा भास वस्तुतः असत्य असतांही अधिष्ठानाच्या सत्यतेमुळे जसा खरा वाटतो, तशी सत्त्व, रज व तम ह्या गुणत्रयीपासून उत्पन्न झालेली ही सृष्टि वस्तुतः असत्य असतांही, तिच्या ठिकाणीं ज्याची व्याप्ति असल्यामुळे ती सत्य भासते; आणि जो स्वतःसिद्ध ज्ञानस्वरूप असल्या कारणाने अज्ञानजन्य माये-पासून नेहमीं अलिप्त आहे, अशा सच्चिदानंद परमात्म्याचे मी व माझे शिष्य मिळून ध्यान करितों.

विषयनिर्देश.

बदरिकाश्रमवासी महामुनि श्रीनारायणाने निवेदन केलेल्या ह्या श्रीमद्भागवत ग्रंथामध्ये ज्यांनी कामक्रोधादिक षड्विघ्नसंजिकून टाकिले आहेत व भूतदया करणें हा ज्यांचा स्वभावच बनला आहे अशा सत्पुरुषांच्या निष्काम व श्रेष्ठ धर्माचें विवेचन केले आहे. ह्या ग्रंथामध्ये आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक अशा त्रिविध तापांचा उच्छेद करणारा श्रेष्ठ व कल्याणकारक विषय वर्णिला आहे. ह्याच विषयावर दुसरीं शास्त्रें आहेत खरी, परंतु त्यांची योग्यता ह्या भागवत

शास्त्राज्ञातकी नाही; जे पुण्यशील पुरुष ह्या भागवत शास्त्राचें श्रवण करतील, त्यांच्या मनामध्ये श्रवण केल्याबरोबर तत्काळ जशी ईश्वराची मूर्ति दृढप्रतिबिंबित होईल, तशी ती इतर शास्त्रांपासून होणार नाही.

उद्दिष्ट फल.

हे रसज्ञहो, सर्व पुरुषार्थ प्राप्त करून देणाऱ्या वेदरूप कल्पवृक्षाचें हें भागवत नामक फल नारदापासून मला मिळालें. हें परमानंदरूप अधुर रसानें परिपूग असून शुक्रमुखांतून ह्या पृथ्वीवर प्राप्त झालें आहे. ह्यास्तव, मार्मिक व श्रद्धावान श्रोत्यांनीं ह्यांतील रस नित्य सेवन करून जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून उतार्ण व्हावें.

प्रचारंभ.

पूर्वीं परम पवित्र अशा नैमिषा नामक क्षेत्रामध्ये, आपल्याला भगवत्स्वरूपाची प्राप्ति व्हावी म्हणून शौनकादि ऋषींनीं एक सहस्र वर्षेपर्यंत चाळणारें एक सत्र आरंभिलें असतां, त्यांनीं एके दिवशीं सकाळीं निव्व नियमाप्रमाणें अग्नीला आहुति वागेर दिल्यावर व्यासांचा शिष्य सूत तेथें आला. तेव्हां त्याचा आदरसत्कार करून शौनकादिकांनीं त्याला सुखासनावर बसविलें आणि म्हटलें:—

† नैमिषारण्य—ह्या अरण्यांत भगवंतानें एका निमिषांत दैत्यांचा संहार केला म्हणून ह्यास नैमिषारण्य असें म्हणतात. ह्यास नैमिषारण्य असेही दुसरें नांव आहे. हें नांव पडण्याचे कारण असे की, येथे ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलेल्या मनोमय चक्राची नेमि म्हणजे धांव एकदम शीर्ष म्हणजे कुठित झाली. ह्याबद्दल अशी कथा आहे कीं, पूर्वीं ऋषींनीं “तपश्चर्येस उत्तम स्थल कोणतें ?” असा ब्रह्मदेवास प्रश्न केला असतां ब्रह्मदेवानें त्यास सांगितलें की, “मी आतां एक मनोमय चक्र निर्माण करितों, त्याची गति जेथें कुठित होईल, तें स्थल तपश्चर्येस योग्य असें समजावें.” नंतर ब्रह्मदेवानें एक मनोमय चक्र उत्पन्न करून सोडून दिलें. तें ह्या अरण्यांत कुठित झालें. हें स्थल नर्मदेच्या उत्तरेस व कुरुदेशाच्या पश्चिमेस आहे.

हे पुण्यवान सूता, इतिहास, पुराणें आणि धर्मशास्त्रें ह्या सर्वांचें त्वां पूर्ण अध्ययन केल्लें आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें निरूपणही केल्लें आहे; तसेंच, वेदवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ असे भगवान बादरायण व्यास ह्यांना आणि दुसऱ्या महाज्ञानी मुनिजनानां जें अवगत होतें, तें सर्व त्यांच्या कृपेनें तुला विदित आहे; कारण, प्रेमळ शिष्य भेटव्यावर गुरु कोणतेंही ज्ञान गुप्त ठेवीत नाहीत. हे सूता, त्या सगळ्या ज्ञानपैकीं, मनुष्यांना अत्यंत कल्याणकारक असें जें काहीं तुझ्या मतानें निश्चित ठरलें असेल तें आम्हांस सांगण्याची कृपा कर. तुझ्याशिवाय इतरांना हा निश्चय करतां येणें शक्य नाही; कारण, ह्या कलियुगामध्ये लोक बहुतकरून अस्वायुषी, आळशी, बुद्धीनें मंद, भाग्यानें हीन आणि रोगानें प्रस्त झालेले आहेत; तसेंच, शास्त्रप्रथातून जीं अनेक कर्मे करावयाला सांगितलेली आहेत, त्यांतील सद्यफलदायक अशीं कर्मे कोणतीं हें जाणण्याचें सामर्थ्य सर्वांनाच असतें असें नाही; म्हणून, हे साधो, ज्याच्या योगाने अंतरात्मा सुप्रसन्न होईल असें जें काहीं सार असेल, तें पूर्ण विचारानें काढून आम्हांला सांग. तुझ्या वचनावर आमची पूर्ण श्रद्धा आहे. हे सूता, त्याचप्रमाणें, वसुदेव आणि देवकी यांच्या उदरीं भगवान श्रीकृष्ण कोणत्या उद्देशानें जन्मास आले हें तुला माहित आहे, आणि तें जाणण्याची आम्हांला इच्छा आहे; तर तेही आम्हांला सांगण्याची कृपा कर. त्या श्रीकृष्णाविषयी प्रश्न आम्ही विचारतो ह्याचें कारण असें की, त्याचा महिमाच फार विलक्षण आहे. त्याचा इहलोकींचा जन्म सर्व प्राण्यांच्या कल्याणाकरितां आणि अभ्युदयाकरितां आहे ह्यांत संदेह नाही. ह्या भयंकर संसारामध्ये पडलेल्या कोणीही दीन मनुष्यानें जर त्या भगवंताचें नांव घेतलें, तर तो ह्या संसारबंधनापासून तत्काळ मुक्त होतो. फार काय ? प्रत्यक्ष भय देखील त्या भगवंताच्या नामा-

लेशही कोठें राहिला नाही, व त्यामुळें शेषाला मुळां पृथ्वी दिवसानुदिवस भारभूत हाऊं लागली आहे; आणि म्हणूनच हिचे हे ज्ञान आणि वैराग्य नामक पुत्र क्षीणबल होऊन निश्चेष्टित पडले असावे. मुनीहो, तेव्हां मीं तिला म्हटलें, “ बाईगे, तुझे पुत्र क्षीणबल झाले आहेत, हे सर्व कळिमाहात्म्य होय. या कळीच्या प्रभावानें तुझ्या ज्ञानाला आणि वैराग्याला कोणी विचारिनासं झालें आहे; लोक केवळ विषयाध झाल्यामुळें त्यांना तुझी आठवण होत नाही; आणि पूर्वी जी तू कांहीं दिवस गुर्जर देशांत असतांना जरा प्रस्त झाळी होतीस, त्याचें तरी कारण हेंच. तू तेथून निघून येथें या इंद्रावनांत आलीस, म्हणून कांहीं तरी बऱ्या स्थितांत आहेस. कारण, येथे तुझा आदर करणारे कांहीं लोक आहेत. आतां, या ठिकाणीं ज्ञान-वैराग्याचे भोक्ते जरी कोणी नाहीत, तरी निदान त्यांचा द्वेष करणारे तरी कोणी नसल्यामुळे, वाटलें तर त्यांना येथेंच कांहीं बरें वाटेल; व त्यांना जी किंचित् निद्रा लागली आहे, त्याचें तरी कारण हेंच आहे. ”

नारद पुढें म्हणतातः—सनकादिक मुनि श्रेष्ठहो, याप्रमाणें मी भक्तीचा सांगितल्यानंतर तिनें मला फिरून प्रश्न केला कीं, “ कळि प्रवृत्त झाल्याबरोबर एकदम ही अशी स्थिति कशी झाली, व परीक्षित राजा या कळीस धरून शासन करण्यास सिद्ध झाला असतां त्यानें यास कां सोडून दिले, हे मला कांहीं कळत नाही; तर आपण ह्या शंकेचें निवारण करावें. शिवाय, मला दुसरेही मोठें आश्चर्य वाटतें कीं, या सर्व गोष्टी भगवान श्रीहरीला तरी कशा खपतात ! ” सनकादिकहो, तेव्हां मीं तिला सांगितलें कीं, “ तुझ्या शंका बरोबर आहेत; पण भगवान श्रीकृष्ण हा पृथ्वीचा त्याग करून गेल्यानंतर कळि प्राप्त झाला. पुढें पुण्यप्रतापी परीक्षित राजा त्याला शासन करण्यास प्रवृत्त झाला, पण

हा धूर्त कपटी कळि त्याला शरण गेला; तेव्हां, शरणागतांचें रक्षण करणें हा क्षत्रियांचा धर्मच असल्यामुळें त्यानें याला जीवदान दिलें; तरी त्यानें याला कांहीं अगदीच स्वतंत्र ठेविलें नाही. याला त्यानें कांहीं स्थलें मात्र नेमून दिलीं, व तेथेंच त्यानें वास करावा असा निर्बंध केला. शिवाय त्यानें असा विचार केला कीं, या युगांत लोकांचे ठिकाणीं जरी ज्ञान-वैराग्यादिकांचा अभाव असला, तरी केवळ भक्तीनेच परमेश्वराचें आराधन करितां येण्यासारखें आहे; मग कळि हा अमळा तरी काय झालें ? राहीना विचारा ! ” मुनीहो, अशा रीतीनें मीं तिच्या प्रश्नांस सयुक्तिक उत्तर दिलें, तेव्हां तिला समाधान वाटलें. नंतर फिरून मीं तिला सांगितलें कीं, “ तुझ्या जिवाला काहीएक धोका नाही, तू निर्भय ऐस. कळीचा कितीही प्रसार झाला, तरी भगवान कृष्ण परमात्मा तुझें रक्षण करण्यास सदादीत तत्पर आहे. ”

सुत म्हणालेः—ऋषीहो, याप्रमाणें आपला व भक्तीचा झालेला सवाद नारदांनीं सनकादिकांना सांगितला, तेव्हां ते मुनि, ‘ पुढें आणखी काय झालें तें आम्हास सांग, ’ असें नारदांना म्हणाले. ऋषीहो, तें ऐकून नारद मुनि पुढें सांगू लागले.

नारद म्हणालेः—सनकादिकहो, पुढें मीं तिला म्हटलें, “ हे भक्ति, तूं त्या श्रीकृष्णाच्या चरण-कमलांचे स्मरण कर, म्हणजे तुझें कल्याण होईल. आपल्या भक्तांचें रक्षण करणें हे त्या भक्तवत्सल परमेश्वराचें ब्रीदच होय. कौरव-सभेत अनंत वस्त्रे पुरवून द्रौपदीची लाज त्यानेंच राखिली; गोपस्त्रिया शखचूडादिकांपासून अमृत ताप पावल्या असतां त्याचें त्या दुष्टांपासून त्यानेंच रक्षण केलें; आणि आतां तोच तुझेंही रक्षण करील. या कळियुगांत मनुष्यास ईशपद-प्राप्तीचें साधन भक्तिच होय, व याकरितांच त्यानें तुला उत्पन्न केलें आहे. तुझें राहण्याचें मुख्य

येऊन, शुकाचार्यानीं, सर्व पुराणांमधील उत्कृष्ट असें हें भागवत पुराण सांगितलें आहे. ह्याचा महिमा मोठा अतर्क्य आहे. ह्या एका पुराणामध्ये सगळ्या वेदांचें सार आलेलें आहे. संसाररूपी गाढ अंधकारांतून बाहेर पडण्याची इच्छा करणाऱ्या जनांना भागवत पुराण हें स्वच्छ वाट दाखविणारा एक प्रत्यक्ष दीपक होय. ह्याच्या साहाय्यानें मुमुक्षु पुरुषांस अध्यात्मविद्या अनायासें प्राप्त होईल. त्या मुनिश्रेष्ठ व्यासपुत्र शुकाचार्याना मी शरण जातो.

सकल पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ असे बदरिकाश्रमवासी भगवान नरनारायण, वाग्देवता सरस्वती आणि व्यास यांना नमस्कार करून आतां मी ह्या भागवत नामक ग्रंथाचें व्याख्यान करण्याला प्रारंभ करितों.

हे ऋषिजनहो, श्रीकृष्णाविषयीचे प्रश्न तुम्हीं मला विचारिले, हें फार चांगलें केलें; कारण, ह्यापासून लोकांचे चित्त शुद्ध होऊन त्यांचें कल्याणच होणार आहे.

श्रेष्ठ धर्म कोणता ?

ब्राह्मणहो, ज्याच्या योगानें अंतरात्मा सुप्रसन्न करणारी, निष्काम व अदळ अशी भक्ति श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं उत्पन्न होईल, तोच श्रेष्ठ धर्म होय. भगवान वासुदेवाच्या ठिकाणीं भक्ति ठेविली असतां तिच्यापासून लवकरच वैराग्य आणि परमेश्वरविषयक अहेतुक ज्ञान उत्पन्न होतें. लोकांनीं धर्म म्हणून एखादी चांगली गोष्ट केली—परंतु त्या धर्माचरणापासून परमेश्वराच्या कथाविषयी जर त्यांना आसक्ति उत्पन्न झाली नाही, तर तो निवळ श्रम होय;—तो खरा धर्म नव्हे. अर्थशास्त्रादिक लौकिक शास्त्रांमध्ये असें सांगितलें आहे कीं, धर्मानें अर्थ साधावा, व अर्थापासून काम परिपूर्ण करून ध्यावा, म्हणजे अशा प्रकारें परिपूर्ण केलेल्या कामापासून सुख प्राप्त होईल. परंतु हें मत बरोबर नाही. धर्म हा मोक्षाला साधनीभूत आहे; ह्याकरितां कांचनादि द्रव्यरूप क्षुद्र अर्थ

हें धर्माचें फल नव्हे. धर्माचें फल मोक्ष आहे. त्याचप्रमाणे, अर्थ हा धर्मासाठीं आहे, कामासाठीं नव्हे; द्रव्याचा उपयोग धर्म वाढविण्यासाठींच झाला पाहिजे; सुखापभोग करण्यासाठीं त्याचा उपयोग करणे योग्य नाही.

काम्य वस्तूंचा उपयोग व जीविताचा मुख्य हेतु

आतां. संसारांतील काम्य वस्तु तरी ज्या मिळवावयाच्या, त्या कशासाठीं ? तर त्यांच्या योगानें केवळ प्राणधारण व्हावे म्हणून;—इंद्रियांची हौस पुरी करण्याकरितां त्यांचा संग्रह करावयाचा नाही. प्राणांचें रक्षण करून जिवंत तरी कशाळा रहावयाचें ? तर, जिवंत असल्यावांचून तत्त्वज्ञान प्राप्त करून घेणें संभवत नाही, एवढ्याचसाठीं जिवंत राहावयाचें. अनेक यज्ञयागादिक कर्म करावीं हा जिवंत राहण्याचा हेतु होय असें कित्येक मानितात; परंतु तसें नव्हे. निष्काम कर्म करून चित्तशुद्धीच्या द्वारे तत्त्वज्ञान मिळविणें हाच जीविताचा मुख्य हेतु होय.

तत्त्वाचें लक्षण व भक्तीचें माहात्म्य.

आतां, पूर्वी केलेल्या विवेचनावरून, तत्त्व म्हणजे काय हा प्रश्न उत्पन्न होतो. ह्या जगांत परमेश्वरावांचून दुसरें कांहीं नाही, सर्व परमेश्वरच आहे, अस जे अद्वैतज्ञान, त्यालाच ज्ञानी लोक तत्त्व असे म्हणतात; व या अद्वैतज्ञानालाच कोणी ब्रह्म, परमात्मा व भगवान असेही नांव देतात. श्रद्धायुक्त मुनिजनाना त्या भगवंताचें दर्शन आपल्या अतरात्म्याच्या ठिकाणींच होऊ शकतें; पण ते त्यांना केव्हां होतें ? तर, त्यांचें अतःकरण निष्काम कर्मांनीं शुद्ध होऊन ज्ञान आणि वैराग्य ह्यांनीं युक्त होतें, आणि वेदांतश्रवणानें दृढ झालेली भक्ति त्यांच्या अंतःकरणांत वास करू लागते तेव्हां. म्हणून, हे ब्राह्मणश्रेष्ठहो, लोकांना त्यांच्या त्यांच्या वर्णाश्रमाप्रमाणें जो धर्म लावून दिलेला आहे, त्याच्या योगानें जर भगवान

श्रीहरीवर आपली भक्ति बसेल, तरच त्या धर्माचें आचरण आपल्या हातून यथासांग झालें असें म्हणतां येईल. ह्यास्तव प्रत्येकांनें आपलीं वर्णाश्रमविहित कर्मे करून सदासर्वदा एकाग्र चित्तानें त्या भगवान श्रीकृष्णाच्या कथा ऐकत राहावें, त्याच्या गुणांचें आपण स्वतः वर्णन करीत असार्थ, व त्याचें ध्यान आणि पूजन ह्यांत सदैव निमग्न व्हावें. भगवंताचें सदादीत ध्यान करून त्या योगानें सुख लोकांनीं आपलीं संसारबंधनं तोडून टाकिलीं आहेत; असा ज्या भगवंताचा महिमा, त्याच्या कथांच्या ठिकाणीं कोणाला आसक्ति उत्पन्न होणार नाही बरें? ब्राह्मणहो, गंगादि तीर्थांचें सेवन करून निष्पाप व्हावें, सत्पुरुषांची शुश्रूषा करावी, आणि वेदादिकांवर श्रद्धा व धर्मनिष्ठा वाढवावी, म्हणजे त्या सगळ्यांच्या योगानें भगवान् वासुदेवाच्या कथांविषयीं आपल्या मनामध्ये प्रीति उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाही. अशा रीतीनें प्रेम उत्पन्न होऊन सर्व लोक श्रीकृष्णाच्या कथा ऐकण्यामध्ये निमग्न झाले असतां, जो सज्जनांचा मित्र, आणि ज्याचें नामश्रवण आणि नामसंकीर्तन पुण्यकारक असा भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या भक्तांच्या अतःकरणामध्ये उभा राहून कामक्रोधादिक दुष्ट शत्रूंचा समूळ उच्छेद करितो. भगवंताची आपण अनन्यभावांनें नित्य सेवा केल्याच्या योगानें आपल्या मनांतील अपवासाना बहुतेक नष्टप्राय झाल्या म्हणजे, उत्तमश्लोक जो भगवान् त्याच्या ठिकाणीं आपली भक्ति दृढ होते; अशी दृढभक्ति मनामध्ये बाणली म्हणजे तमोगुण आणि त्यापासून उत्पन्न होणारे काम, लोभ आदिकरून षड्विकार हे सर्व आपल्या मनांतून गळून पडतात; आणि मग ह्या दोषांपासून शुद्ध झालेले आपले मन सत्त्वगुणाळा प्राप्त होऊन अत्यंत सुप्रसन्न होतें. ह्याप्रमाणें भगवद्भक्तीच्या योगानें ज्याचें मन सुप्रसन्न झालें आहे, त्याला सर्वसंगपरित्याग करावा असें वाट लागतें; व त्याप्रमाणें त्यानें केल्यानंतर

त्याला आत्मतत्त्वाचें ज्ञान उत्पन्न होतें. अशा ज्ञानस्थितीला तो प्राप्त झाला म्हणजे व आत्म्याच्या ठिकाणीं त्याला ईश्वराचें दर्शन झालें म्हणजे त्याची अहंकाररूपी हृदयग्रंथि तुटून जाते; त्याचे ईश्वरविषयक सर्व संशय नष्ट होतात; आणि त्याच्या सचितादि कर्मांचा क्षय होतो. ह्यास्तव, हे ब्राह्मणहो, बुद्धिमान पुरुष मोठ्या आनंदानें भगवान् वासुदेवाची अहर्निश भक्ति करितात.

परपुरुष व त्रिगुणात्मक प्रकृति.

सत्त्व, रज आणि तम हे तीन प्रकृतींचे गुण होत. सांख्य ज्याला परपुरुष असें म्हणतात, तो परमात्मा वास्तविक पाहतां त्या गुणांपासून अगदीं अलिप्त आहे; परंतु प्रकृतीच्या ह्या तीन गुणांशीं युक्त होऊन तो ह्या जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय ह्या गोष्टी घडवून आणितो; आणि त्यामुळे त्या एकाच परमात्म्याला विष्णु, ब्रह्मदेव आणि शंकर अशीं तीन निरनिराळीं नांवें पिळालेलीं आहेत. तरी पण, ह्या तिघांपैकीं जो सत्त्वगुणमय भगवान् विष्णु, त्याच्यापासूनच लोकांचें पुष्कळ कल्याण होतें. जड लांकडापेक्षां त्यांतून निघणारा व पुढें भेघरूप बनणारा धूर श्रेष्ठ होय; व त्या धुरापेक्षां, तिन्ही वेदांत सांगितलेलीं यज्ञयागादिक कार्ये ज्याच्या योगानें साध्य होतात तो अग्नि श्रेष्ठ होय; ह्याचप्रमाणें, तमोगुणापेक्षां रजोगुण व रजोगुणापेक्षां सत्त्वगुण श्रेष्ठ होय; कारण, ह्या सत्त्वगुणाच्या योगानें ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पन्न होऊ शकतो. सत्त्व, रज आणि तम ह्यांमध्ये जसा सत्त्वगुण श्रेष्ठ, तसा विष्णु, विरिंचि आणि शंकर ह्यांमध्ये सत्त्वगुणात्मक भगवान् विष्णु हाच श्रेष्ठ होय.

अधोक्षजाचीच भक्ति श्रेष्ठ.

त्याच भगवान् अधोक्षजाची पूर्वीचे मुनि भक्ति करीत असत; कारण, विशुद्धसत्त्व जे आहेत, तेच मोक्ष देण्याला समर्थ आहेत; इतर जे तमोगुणी आणि रजोगुणी, त्यांच्यामध्ये हें

सामर्थ्य नाही. म्हणूनच, ज्यांची अक्राळविक्राळ रूपे आहेत अशा रजोगुणी आणि तमोगुणी भूतपतींना सोडून निर्मत्सर स्वभावाचे मुमुक्षु जन हे शांत अशा नारायणाच्या मूर्तीवरच आपली भक्ति ठेवितात.

इतर उपास्ये व उपासक.

आतां, जे रजोगुणी आणि तमोगुणी लोक असतात, ते आपल्यासारख्याच राजस आणि तामस प्रकृतीच्या देवतांची भक्ति करीत असतात. ज्यांना संपत्ति पाहिजे असते ते पितरांची आराधना करितात; ऐश्वर्याची इच्छा करणारे पुरुष भूतांना वश करून घेतात; आणि संततीसाठीं उत्सुक झालेले लोक प्रजापतींचे पूजन करीत असतात;† परंतु सर्व शास्त्रांचे तात्पर्य पाहूंगे असा, सत्त्वगुणमय अशा वासुदेवाचीच भक्ति करणे योग्य दिसते.

वासुदेवमाहात्म्य.

सगळे वेद हे वासुदेवपरच आहेत; सगळ्या यज्ञयागादिकांचे देखील तात्पर्य पाहिले तर वासुदेवाच्या गुणांचा उत्कर्ष स्थापित करावयाचा हेच होय; अष्टांगयुक्त योग हा वासुदेवप्राप्तीसाठींच आहे; आणि संध्योपासनादिक क्रिया देखील वासुदेवाच्या प्रीत्यर्थच होत. तत्त्वज्ञान वासुदेवासाठीं; तपश्चर्या वासुदेवासाठीं; दानधर्म वासुदेवासाठीं; आणि परलोकींचे गमन हेही वासुदेवासाठींच होय. ह्याच भगवान वासुदेवाने हे सर्व जग आरंभी निर्माण केले.

भगवंताचे सगुण व निर्गुण स्वरूप.

हा विश्वव्यापक भगवान स्वतः गुणातीत आहे; परंतु व्यक्त आणि अव्यक्त अशा उभय स्वरूपाच्या त्रिगुणात्मक मायेचा आश्रय करून त्याने या सृष्टीची उत्पत्ति केली आहे; व ह्या सृष्टीतील नानाविध पदार्थ उत्पन्न करून त्याने आपण स्वतः त्यांच्यामध्ये प्रवेश केला

† स्कंध २ अध्याय ३ पहा.

आहे. आतां, त्या त्रिगुणात्मक वस्तूंमध्ये परमेश्वराने प्रवेश केल्यामुळे तोही स्वतः त्रिविध गुणांच्या उपाधींनी युक्त झालेला आहे असे दिसते; परंतु तो वास्तविक तसा नसून उद्धट स्वतः निर्गुण आहे. खरे पाहिले असतां भग्नि हा येथून तेथून एकच; परंतु तो ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या लांकडांत उद्धवला असतां निरनिराळ्या आकाराचा भासतो, त्याप्रमाणेच परमात्मा हा वास्तविक एकच आहे—परंतु अनेक भूतांच्या ठिकाणीं त्याने प्रवेश केलेला असल्यामुळे तो निरनिराळा आहे असा भास होतो. परमेश्वर स्वतः हीं सर्व भूतें उत्पन्न करून त्यांच्यामध्ये प्रवेश करितो, व स्थूल पंचमहाभूतें, सूक्ष्म पंचतन्मात्रा, दहा इद्रिये आणि मन हे जे सत्त्व, रज आणि तम ह्यांचे परिणाम, त्यांच्या योगाने तो त्या त्या भूतांच्या ठिकाणीं वास करून त्यांच्याच गुणांचा उपभोग घेत असतो. इतर गुणांचा नाश करून सत्त्वगुणाने सर्व लोकांचे संरक्षण करवें अशी ह्याच जगदुत्पादक परमेश्वराची इच्छा असते, व म्हणूनच त्याने त्रियंजनातीमध्ये वराहादिकांचे, मनुष्यांमध्ये रामकृष्णादिकांचे, आणि देवांमध्ये इंद्रादिकांचे अवतार घेतलेले आहेत.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

परमेश्वराचे अवतार.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, भगवंतांनी निरनिराळे अवतार घेतल्याचे सांगितले; त्यांपैकीं प्रथम अवताराचे वर्णन करितों. ह्या जगताची उत्पत्ति करावी अशी प्रथमतः परमेश्वराला इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां त्याने महापुरुषाचे रूप धारण केले. त्याचे नांव विराटपुरुष. तें रूप महत्तत्त्व, अहंकार आणि पंचतन्मात्रा ह्यांच्यापासून उत्पन्न झालेले असून पांच महाभूतें, पांच ज्ञानेंद्रिये, पांच कर्मेंद्रिये आणि मन अशा सोळा कलांनी युक्त आहे. सृष्टीच्या

पूर्वी प्रलयकालीं हे सर्व जग जलमय होतें. त्या जलसमुद्रांत योगनिद्रेमध्ये प्रवेश करून भगवंतांनीं शयनकेलें असतां, ज्याच्या नाभिकमलापासून दक्षादि सर्व प्रजापतींमध्ये श्रेष्ठ असा जो ब्रह्मदेव तो उत्पन्न झाला; व ज्याच्या निरनिराळ्या अवयवांपासून निरनिराळीं चतुर्दश भुवनें[†] उत्पन्न झालीं, ते भगवंतांचें स्वरूप विशुद्ध, तत्त्वमय आणि उत्कृष्ट असे आहे. ह्यास विराटस्वरूप असे म्हणतात. पूर्ण ज्ञानवान योगी लोक परमेश्वराचें हे स्वरूप पाहतात. त्याला हजारों पाय, मांड्या, बाहु आणि तोंडे असल्यामुळे ते अद्भुत दिसतें. त्याला हजारों डोकीं, कान, डोळे आणि नाकें असतात, व हजारों मुकुट, वस्त्रे आणि कुंडले यांनीं ते रूप सुशोभित झालेलें असतें. मत्स्यादिक जे अनेक अवतार झालेले आहेत, त्या सगळ्या अवतारांचें हे विराटरूपच मूळ होय; ह्यांतच सर्व अवतार अखेरीस लय पावतात. ह्या रूपाचा कधीही नाश होत नाही. ह्याच रूपाच्या थोडथोड्या अंशापासून देव, मनुष्ये वगैरे सर्व उत्पन्न होतात. त्याच विराट-पुरुष परमेश्वरानें सनत्कुमाराचा अवतार घेतला. त्या अवतारांत त्यानें दुसऱ्यांनीं पाळण्याला कठिण व सर्वकाळीं अबाधित अशा ब्रह्मचर्यव्रताचें पाळन केलें. परमेश्वर सतःसिद्ध व पूर्ण असल्यामुळे त्याला ह्या ब्रह्मचर्यव्रताची अवश्यकता होती असे नाही; परंतु लोकशिक्षणासाठीं त्यानें हे व्रत पाळिलें. नंतर, एकदा पृथ्वी रसातळाला गेली असतां तिला वर उचलून ह्या जगाचें संरक्षण करण्यासाठीं भगवान नारायणानें बराहाचा दुसरा अवतार घेतला. त्याच नारायणानें देवार्थ नारदाचा तिसरा अवतार घेतला, व त्या अवतारामध्ये पंचरात्रागम नामक

वैष्णव तंत्राचें प्रतिपादन केलें. ह्या पंचरात्रागम तंत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणें वागल्यानें आपली कर्मे आपल्यास मोक्षाला नेण्यास साधनीभूत होतात. धर्म आणि त्याची पत्नी कला ह्यांच्या वंशामध्ये भगवंतांनीं नारायणाचा चौथा अवतार घेतला; व त्या अवतारामध्ये, पूर्ण शांति मिळण्यास साधन अशी दुर्धट तपश्चर्या केली. कपिल नामक सिद्धेश्वराचा पांचवा अवतार झाला. कालगतीनें सांख्यशास्त्राचा लोप होत चाललेला होता; त्याचें ह्या अवतारांत पुनरुज्जीवन करून, चतुर्विंशति तत्त्वात्मक सांख्यशास्त्राविषयीचा निर्णय कपिल महामुनींनीं आपल्या भासुरि नामक शिष्याला सांगितला. परमेश्वरासारखा आपल्याला पुत्र व्हावा म्हणून अत्रि ऋषींची पत्नी अनसूया हिनें वर मागितला होता, त्याप्रमाणें तिच्या उदरीं दत्तात्रेय ह्या नांवाचा पुत्र झाला; हा सहावा अवतार होय. ह्या अवतारामध्ये भगवंतांनीं भलकें, प्रन्हाद इत्यादीकाना आत्माविद्येचा उपदेश केला. ऋचि ह्या नांवाच्या ऋषीपासून आकूतीच्या उदरीं यज्ञ नांवाचा पुत्र झाला; हा सातवा अवतार होय. ह्यानें यज्ञयागादि कर्मे निर्माण करून यमादिक सुरगणांसहवर्तमान स्वायंभुव मन्वंतरांतील प्राणिमात्राचें संरक्षण केलें. नाभि राजापासून मरुदेवीच्या उदरीं परमेश्वरानें आठवा ऋषभ अवतार घेतला. त्या अवतारामध्ये त्यानें ब्रह्मविद्येमध्ये रत झालेल्या लोकांना परमहंसाश्रमाचा मार्ग दाखविला. हा आश्रम सर्व आश्रमांहून श्रेष्ठ आहे. ऋषींनीं प्रार्थना केल्यावरून भगवंतांनीं पृथु राजाचा नववा अवतार घेतला. त्या अवतारांत त्यांनीं पृथ्वीपासून नानाप्रकारच्या ओषधींचें दोहन केलें, त्यामुळे हा अवतार सर्वोमध्ये श्रेष्ठ म्हणून मानला जात आहे. चाक्षुष मन्वंतराच्या अखेरीस प्रलय झाला, त्या वेळीं परमेश्वरानें मत्स्याचें रूप धारण करून पृथ्वीरूप नौकेंमध्ये

† चतुर्दश भुवनें—अतल, वितल, सुतल, तलातल, रसातल, महातल, पाताल, भू; भुव; स्व; मह; जन्न; तप; सत्य.

वैवस्वत मनूळा बसविलें, व त्या प्रलयकालांत त्याचें संरक्षण केलें; हा दहावा अवतार होय. पूर्वी देव आणि दैत्य हे समुद्रमंथन करीत असतां, त्यांनीं केलेली रवी जो मंदर पर्वत तो पाताळा-मध्ये जाऊं लागला, त्या वेळीं भगवंतांनीं कूर्मरूप धारण करून आपल्या पाठीवर तो पर्वत उचलून धरिला; हा अकरावा अवतार होय. समुद्राचें मंथन चाललें असतां भगवंतांनीं धन्वंतरीचें रूप धारण केलें आणि देवांस अमृतकलश आणून दिला; तो बारावा अवतार होय. मोहिनीचें रूप धारण करून त्या योगानें भगवंतांनीं दैत्यांच्या मनांत मोह उत्पन्न केला व देवांकडून अमृताचें प्राशन करविलें; हा तेरावा अवतार होय. बुरूड ज्याप्रमाणें लव्हाळा चिरतो, त्याप्रमाणें भगवंतांनीं नृसिंहाचें रूप घेऊन अति-बलवान अशा हिरण्यकशिपूचें हृदय आपल्या नखांनीं फाडिलें; हा चौदावा अवतार होय. पंधराव्या अवतारामध्ये भगवंतांनीं वामनरूप धारण केलें, व बळि राजाचा यज्ञ चालला होता तेथें जाऊन तीन पावले जमीन मागून त्या मिषानें त्या दानशूर बळीपासून लोकत्रय परत हिसकावून घेतलें; आणि इंद्रास दिलें. क्षत्रिय ब्राह्मणांचा द्वेष करितात असें पाहून क्रोधाविष्ट झालेल्या भगवंतांनीं सोळाव्या परशुराम अवतारामध्ये एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली. सतराव्या अवतारामध्ये परशुरामापासून सखवतीच्या उदरीं व्यास ह्या नांवानें भगवान् उत्पन्न झाले, व आपल्या भोवतालचे सर्व लोक अल्पबुद्धीचे झालेले आहेत असें पाहून, त्यांना ज्ञान होण्यासाठीं त्यांनीं वेदाच्या शाखा केल्या. नंतर, वेदांचे हेतु सिद्धीस नेण्याच्या इच्छेनें अष्टादश पुराणें वगैरे निर्माण करून, अल्पमतींकरितां त्यांनीं वेदार्थ सुलभ करून ठेविला. भगवंतांनीं राजकुलांत रामचंद्राचा अवतार धारण केला, व त्या वेळीं समुद्रावर सेतु बांधणें वगैरे अनेक पराक्रमाचीं

कृत्यें केलीं; हा अठरावा अवतार होय. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या अवतारीं भगवंतांनीं यदु-कुळीं जन्म घेऊन बलराम व कृष्ण अशीं नांवें धारण केलीं. ह्या अवतारांत भगवंतांनीं पृथ्वीचा भार हरण केला. पुढें कलियुग प्राप्त झालें असें पाहून, देवांचा द्वेष करून अंगांत योग्यता नसतां वेदमार्गानें चालण्याविषयीं इच्छा करणाऱ्या लोकांच्या बुद्धीमध्ये भ्रम उत्पन्न करण्यासाठीं, मगध देशामध्ये जिनपुत्र बुद्ध या नांवानें भगवान् अवतार घेणार आहेत. बुद्धावतारानंतर, कलियुग संपत येण्याच्या सुमारास, जेव्हां बहुतेक राजे चोरांप्रमाणें प्रजेला लुटण्याचा धंदा करू लागतील, त्या वेळीं यशो नामक ब्राह्मणाच्या उदरीं भगवान् विष्णु कल्कि नामक अवतार धारण करणार आहेत. ज्याप्रमाणें एखाद्या प्रचंड सरोवरापासून अनेक पाट वहात असतात, त्याप्रमाणें सत्त्वगुणाचा निधि जो श्रीहरि त्याचे अवतार असंख्य आहेत. त्या सगळ्यांचें वर्णन करणें शक्य नाही. वसिष्ठादिकांसारखे ऋषि, स्वायंभुवादिक मनु, इंद्रादिक देव, प्रियव्रतादिक मनूचे पुत्र, व प्रजापति हेही सर्व त्या श्रीहरीचे अंशावतारच होत. हे सर्व अवतार त्या परमात्म्याचे अंशभूत आहेत; परंतु भगवान् श्रीकृष्ण हा मात्र पूर्णावतारच आहे. इंद्रशत्रु जे दैत्य, त्यांच्याकडून जेव्हां जेव्हां लोकांना पीडा होऊं लागते, तेव्हां तेव्हां भगवंताचे हे सर्व अवतार होऊन लोकांचें संरक्षण करितात. हे जे भगवंताच्या अवतारां-संबंधीचे रहस्य वर्णन केलें आहे, त्याचें जो कोणी मनुष्य लक्ष्यपूर्वक सकाळीं आणि संध्या-काळीं भक्तिपूर्वक पठण करील, तो सर्व दुःखांतून मुक्त झाल्यावांचून कधीही राहणार नाही.

परमात्म्याचें स्वरूप.

परमात्मा वास्तविक पाहतां केवळ चिदात्मक आहे, व त्याला कोणतेंही रूप नाही. असें असतां, त्याला पृथक् पृथक् अवतारामध्ये पृथक् पृथक्

रूपें प्राप्त झाल्याबद्दल वर्णन केले आहे. हीं रूपें, महत्तत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रा इत्यादि जे प्रकृतीचे विकार त्यांच्या योगानें परमात्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाल्यासारखी भासतात; हीं खरी नव्हत. हा केवळ आरोप आहे. सर्वद्रष्टा परमात्मा रूपादिहीन असल्यामुळे कधीही दृग्गोचर होणारा नाही; तरी पण तो आपल्याला दृश्य होतो अशा प्रकारचा त्या द्रष्ट्यावर मंदबुद्धीचें लोक आरोप करितात. वास्तविक मेघ हे वायूच्या आवरणावर असतात; तरी पण ते आकाशांत आहेत असा आपण उर्गाच आरोप करितो; अथवा वास्तविक सुगंध हा पुष्पपरागांच्या योगानें येत असतो; तरी पण वायु सुगंधित आहे असा खोटा आरोप आपण वायूवर करितो; त्याचप्रमाणें, आत्म्यावर दृश्यत्वाचा केलेला आरोपही मिथ्याच होय. ऋषीहो, ह्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपाचें वर्णन झालें. आतां

जीवात्म्याचें स्वरूप

काय तें सांगतों. आतां वर्णन केलेल्या ईश्वर-स्वरूपाहून म्हणजे परमात्मस्वरूपाहून जीवाचें स्वरूप भिन्न आहे. जीव सूक्ष्म असतो. तसेंच, अनादि कालापासून सत्त्व, रज आणि तम ह्या गुणांची आणि जीवात्म्याची संगति सुटलेली नसते. त्या गुणांनीं तो सदैव युक्तच असतो; परंतु परमेश्वराचें दर्शन किंवा नामश्रवण झालें असतां तो जीवात्मा ह्या गुणबंधनापासून मुक्त होण्यासारखा असतो. ह्याला परमेश्वराचें प्रत्यक्ष ज्ञान कधीही झालेले नसल्यामुळे, हा जीव फिरून फिरून जन्माला येत असतो आणि मरण पावत असतो. असें जीवाचें स्वरूप आहे.

जीवाचा संसारमोक्ष.

ह्या जीवाच्या पाठीमागें जें संसारबंधन लागलें आहे, त्यांतून मुक्त होण्याला त्याला ब्रह्मज्ञान हेंच एक साधन आहे. वस्तुतः जीवात्मा व परमात्मा हे एकच आहेत; परंतु माये-

च्या योगानें ह्या जीवात्म्याच्या ठिकाणीं एक व्यक्त (स्थूलदेह) आणि दुसरें अव्यक्त (सूक्ष्मदेह) अशीं दोन रूपें उत्पन्न झालीं आहेत; परंतु तें सर्व मिथ्या आहे असा यथार्थज्ञानानें बोध होऊन त्या मिथ्याज्ञानाचा उच्छेद झाला म्हणजे जें आपल्याला ज्ञान होतें, तेंच ब्रह्मज्ञान होय. त्याच्याच योगानें जीव ह्या संसारबंधनापासून मुक्त होतो. हा भगवंतानें उत्पन्न केलेली माया ज्या वेळेला नाश पावते, व तिच्यापासून हा जीव सुटतो, तेव्हांच तो परब्रह्माच्या ठिकाणीं लीन होतो. अशा रीतीनें जीवाला संसारमोक्ष प्राप्त होत असतो. म्हणून, तो प्राप्त होण्यासाठीं मोठमोठे कवि उपनिषदादिकांतून प्रतिपादिलेल्या भगवंताच्या अवतारांच्या आणि पराक्रमाच्या कथा वर्णन करीत असतात. वास्तविक पाहतां सर्वव्यापी परमात्म्याला जन्मही नाही, आणि तो कांहीं कृत्येही करीत नाही; तरी पण, जीवांचा उद्धार व्हावा म्हणून कवींनीं त्याच्या जन्माचें आणि कर्माचें वर्णन केले आहे.

परमात्म्याची अनासक्ति.

त्या परमात्म्याच्या ठिकाणीं जें अकर्तृत्व आहे म्हणून सांगितलें आहे, तें, तो कांहीं कर्म करीत नाही म्हणून नव्हे;—तर त्याची फलाच्या ठिकाणीं आसक्ति असत नाही म्हणून होय. ज्याच्या लीला कधीही निष्फल होत नाहीत असा तो भगवान हें जग उत्पन्न करितो, त्याचें रक्षण करितो, आणि त्याचा नाशही करितो; परंतु तो त्यामध्ये कधीही आसक्त होत नाही. तो सर्व भूतांच्या अंतर्गामी प्रवेश करून रहात असतो, तरी पण नेहमीं तो आपल्याच तंत्रानें वागतो. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध आणि संस्कारविकल्पादिक क्रिया हीं जीं सहा इंद्रियांचीं सहा कर्मे, त्यांचा प्रकाशक असा हा परमेश्वर या शरीरामध्ये प्रवेश करीत असतो; परंतु त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखांनीं मात्र तो बद्ध होत नाही.

कारण श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, रसना, घ्राण व मन ह्या सहा इंद्रियांचा तो परमेश्वर अधिपति (साक्षी) आहे.

भगवन्माहात्म्याचा ज्ञाता कोण ?

उपाप्रमाणें नाटयकलेतील अनभिज्ञ मनुष्य एखाद्या नटानें केलेल्या अभिनयाचें मर्म जाणू शकत नाही, त्याप्रमाणें, कुबुद्धीचा कोणीही मनुष्य, वेदादिकांच्या वचनांस अनुसरून नामरूपादिक सर्व प्रपंच केवळ आपल्या मनानेंच उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वराच्या लीला कधीही पूर्णपणें जाणू शकत नाही. आतां, कुबुद्धीच्या मनुष्याला परमात्म्याच्या लीला समजणार नाहीत तर त्या कोणाला समजतील ! अशी शंका उत्पन्न झाली असतां उत्तर हेंच कीं, मायेचा त्याग करून व सदोदीत भगवंताचें सेवन करून, त्याच्या चरण-कमलाच्या गंधाचा जो नेहमी आस्वाद घेत राहील, त्यालाच त्या अपारवारीय भगवान रथांगपाणीच्या माहात्म्याचें ज्ञान होऊं शकतें.

भागवतवर्णन,

सूत म्हणतात:—ऋषिजनहो, तुम्ही तशांपैकीच आहां. तुम्ही मोठे धन्य आहां; कारण, सर्व त्रैलोक्याचा पति जो वासुदेव, त्याच्या ठिकाणी तुम्ही अशा रीतीनें एकनिष्ठपणानें श्रद्धा ठेवितां. ह्या निष्ठेचें फल असें आढे कीं, जे कोणी अशी निष्ठा ठेवितील त्यांना पुनर्जन्माच्या भयकर यातना मुळींच सोसाव्या लागणार नाहीत.

भागवत नामक पुराण हें भगवान व्यासांनीं रचिलेलें आहे. ह्यांत वेदांचे मुख्य सार वाणिलें असल्यामुळें ह्याची योग्यता वेदाच्या बरोबरीची आहे. ह्यामध्ये, उत्तमश्लोक जो भगवान श्री कृष्ण, त्याच्या चरित्राचें वर्णन केलेलें आहे. अर्थात् हें सर्व मंगळाचें आगर आहे. हें फार मोठे असून ह्याचें अध्ययन केलें असतां हें सर्वांना धन्यता देणारें आहे. हें भगवान व्यासांनीं लोकांना मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून रचिलें; व सर्व ज्ञानीजनांमध्ये श्रेष्ठ असा जो आपला मुलगा

शुक, त्याला तें प्रथम शिकविलें. पुढें एकदा काहीं कारणानें मोठमोठ्या ऋषीसहवर्तमान महान परीक्षित राजा उपवासव्रताचा अंगीकार करून गंगेच्या कांठीं बसला असतां, सर्व वेद आणि इतिहास ह्यांचें मंथन करून काढलेलें सारभूत असें हे श्रीमद्भागवत शुकाचार्यांनीं त्याला कथन केलें. महातेजस्वी विप्रार्थी शुकाचार्य परीक्षित राजास भागवत सांगत असतांना भीही तेथें बसलों होतों. त्या वेळीं शुकाचार्यांच्या कृपेनें मलाही भागवताचें ज्ञान झालें. तेव्हां आतां तें मी यथामति तुम्हांला सांगतो. भगवान श्रीकृष्ण हे निजधाम जे वैकुण्ठभुवन तेथे गेले. हल्लीं कलियुगाचा प्रारंभकाल आहे. धर्म, ज्ञान वगैरे गोष्टींचाही ह्या वेळीं चोर्होकडे लोप झाला असून, कलियुगाच्या प्राबल्यामुळें सर्वत्र अज्ञानांधकार पसरला आहे. अशा स्थितीत लोकांना धर्ममार्ग दाखविण्यासाठीं ह्या भागवतरूपी सूर्याचा प्रस्तुत उदय झाला आहे, हें फार चांगलें होय.

अध्याय चौथा.

—:०:—

शौनकांची आशंका.

ह्याप्रमाणें सूतानें भाषण केलें असतां, दीर्घ सत्राला प्रारंभ करून बसलेल्या त्या ऋषीपैकीं वयान व ज्ञानानें वृद्ध, सर्वामध्ये श्रेष्ठ आणि ऋग्वेदामध्ये निष्णात अशा शौनक ऋषींनीं आदरपूर्वक सूताला प्रश्न केला.

शौनक म्हणाले:—हे महाभाग्यवंता सूता, तूं सर्व वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेस. तेव्हां जी पुण्यकारक भागवतकथा भगवान शुकाचार्यांनीं सांगितली, तीं त्वां आम्हांला सांगवी. ही कथा कोणत्या युगामध्ये, कोणत्या ठिकाणीं आणि कोणत्या हेतूनें उत्पन्न झाली, व कोणती गोष्ट मनांत आणून भगवान कृष्णद्वैपायन मुनींनीं ही भागवतसहिता रचिली, तें निवेदन

कर. सूता, तू म्हणालास कीं, व्यासपुत्र शुकाचार्य ह्यांनीं ही कथा परीक्षित राजाला सांगितली; पण हें संभवार्थें कसें ? ह्याबद्दल शंका उत्पन्न होते; कारण, तो व्यासपुत्र शुकाचार्य महायोगी होता. सर्व भूतांच्या ठिकाणीं त्याची दृष्टि सारखी होती. त्याच्या मनांतून भेदबुद्धि पूर्णपणें निघून गेलेली होती. भगवान श्रीहरीच्या ठिकाणीं त्याचें मन तन्मय झालेलें होतें. अज्ञानादिक दोषरूपी निद्रा त्याच्या डोळ्यांपासून उडून गेलेली होती. त्याचें खरें स्वरूप झांकलेले होतें; आणि तो बाहेरून वेड्यासारखा दिसत असे. शुकाचार्यांची भेददृष्टि पूर्णपणें नाहारी झाली होती ह्याच्याबद्दल अशी एक आख्यायिका आहे कीं, शुकाचार्य विरक्त होऊन व वस्त्रादिकाचाही त्याग करून अरण्यांत जात असतां, त्यांना समजाविण्याकरितां व्यास ऋषि त्यांच्या मागून जाऊं लागले. व्यास अर्थातच नम्र नव्हते. मार्गांत एके ठिकाणीं अप्सरा नम्र होऊन जल-क्रीडा करीत होत्या. तेथून शुकाचार्य नम्रावस्थे-मध्येच गेले, परंतु त्या अप्सरा शुकाचार्यांना लाजल्या नाहीत; पण जेव्हां व्यास त्यांच्या जवळून जाऊं लागले, तेव्हां, ते जरी नम्र नव्हते, तरीही त्यांना पाहून अप्सरांनीं लाजून आपापलीं वस्त्रें परिधान केलीं. तें पाहून व्यासांनीं मोठ्या आश्चर्यानें त्या अप्सरांना त्याचें कारण विचारलें; तेव्हां त्यांनीं असें सांगितलें कीं, “हे व्यासा, तुझ्या पुत्राच्या दृष्टीला भेद मुळींच उरला नाही. स्त्री आणि पुरुष हा भेद त्याला नाही, म्हणून त्याला आम्ही लाजलों नाहीं; परंतु हा भेद तुझ्या ठिकाणीं अजून जागृत आहे, म्हणून आम्ही तुला लाजलों. ”

शौनक म्हणतात:—सूता, अशा प्रकारचा विरक्त जो शुक, तो कुरुजंगल देशामध्ये येऊन हस्तिनापुर नगरामध्ये एखाद्या वेड्याप्रमाणे, मु-क्याप्रमाणे किंवा मूर्खीप्रमाणे फिरत असतां, हा

शुकच आहे असें तेथील पौरजनांनीं तरी कसें ओळखिले कोण जाणे ! किंवा कदाचित एक वेळ पौरजनांनाही त्याची ओळख पटली असेल; परंतु पांडवांच्या कुळांतील महान राजर्षि जो परीक्षित, त्याची आणि ह्या मुनीची गांठ पडली आणि दोघांचा संवाद झाला ह्याविषयीं तर आम्हांस फारच शंका येते ! त्यांतूनही, तो संवाद असला तसला नव्हे; तर त्यामध्ये भगवान श्रीहरीविष-यीच्या गोष्टीचें वर्णन आहे. तेव्हां सुखांत निमग्न असलेल्या राजाचा आणि वेड्याप्रमाणे वागणाऱ्या ऋषाचा भगवत्कथेसंबंधानें संवाद व्हावा, ही गोष्ट कशी घडून आली असेल ती असा !

ह्या उभयतांचा संवाद आणखीही एका का-रणामुळ अशक्य वाटतो. तें कारण हें कीं, शुकाचार्य गृहस्थाश्रमी लोकांच्या घरी भिक्षेच्या भिणानें त्यांचीं घरे पवित्र करण्याकरितां जात असत हें खरें; तरी पण, माईचें दूध काढण्याला तितका वेळ लागेल तितका वेळपर्यंत मात्र ते तेथें उभे रहात;—त्यापेक्षां जास्त कालपर्यंत ते कोठेही थांबत नसत. तेव्हां, त्यांनीं एवढें मोठें भागवत सांगितलें कसें अशी शंका उत्पन्न होते.

परीक्षिताविषयीं प्रश्न.

शौनक आणखी म्हणतात:—त्याचप्रमाणें, सूता, अभिमन्यूचा मुलगा परीक्षित राजा हा सर्वभग-वद्भक्तांमध्ये श्रेष्ठ होता असें म्हणतात. तर, ऐक-णारांच्या मनांत अतिशय आश्चर्य उत्पन्न करणारी अशी त्याच्या जन्माची कथा आणि त्यानें केलेली कृत्ये हीं तूं आम्हांला सांग. तो पांड-वांच्या कुलाचा मान वाढविणारा परीक्षित राजा एवढा मोठा चक्रवर्ती असतांही, आपलीं सर्व संपत्ति टाकून देऊन गंगेच्या काठीं कोणत्या कारणानें उपवास करीत बसला होता ? आपलें कल्याण व्हावें म्हणून द्रव्याच्या राशीपुढें आतून शत्रु देखील ज्याच्या पादपीठाजकळ नाक घांशीत, असा तो शूर परीक्षित राजा आपली

संपत्ति आणि आपले प्राण सोडून देण्याला कसा सिद्ध झाला बरें? उत्तमश्लोक जो भगवान, त्याच्या सेवेमध्ये निमग्न असलेले पुरुष दुःस्वप्नाच्या कल्याणासाठी, वैभवासाठी आणि उत्कर्षासाठीच जिवंत राहतात. ते स्वतःसाठी जिवंत रहात नाहीत; आणि तीच गोष्ट परीक्षिताची होती. त्याच्या आश्रयावर दुसरे किती तरी लोक अवलंबून असत. असा दुःस्वप्नाच्या उपयोगी पडणारा आपला देह सोडून देण्याला परीक्षित राजा कोणत्या कारणामुळे उद्युक्त झाला, व त्याला इतकी विरागस्थिति कां उत्पन्न झाली, हें सगळें तूं आम्हांला सांग. वेद खेरीजकरून बाकी पुराणादिक विषयांमध्ये तूं पूर्ण निष्णात आहेस हें मला माहीत आहे; म्हणून मीं तुला हे प्रश्न विचारिले आहेत; तर त्यांचीं तूं उत्तरें सांग.

सूत म्हणतात:—कृत, त्रेता, द्वापर आणि कालि ह्या चार युगांच्या दोन चौकड्या संपून तिसऱ्या चौकडीस प्रारंभ झाल्यावर, द्वापर युगाच्या समाप्तीची वेळ जवळ आली त्या सुमारास, श्रीहरीच्या अंशानें पराशरापासून सत्यवतीच्या उदरीं व्यास या नांवाचा एक महाज्ञानी पुरुष जन्मास आला.

कालकृत स्थितिभेद.

तो व्यास एके दिवशीं सरस्वती नदीच्या कांठीं स्नानसंध्यादि कर्मे करून सूर्योदयानंतर एकांतामध्ये बसला असता, त्या त्रिकाळज्ञ ऋषीनें असें मनांत आणिलें कीं, कालाची गति स्पष्टपणें कोणाच्या नजरेस एकदम येत नसल्यामुळे, हळू-हळू फेरफार होत होत, पूर्वी निरनिराळ्या युगांकरितां निरनिराळे वर्णाश्रम धर्म सांगितलेले होते त्या सगळ्यांचा संकर होऊन गेलेला आहे. पंचमहाभूतांपासून बनेलेलीं जीं शरीरें, त्यांच्याही शक्तीचा त्या कालगतीमुळेच न्हास होत चाललेला आहे, व सर्व लोक श्रद्धाहीन, निःसत्त्व, अल्पायुषी आणि हतभाग्य असे झालेले

आहेत. ऋषीहो, ही झालेली स्थिति आपल्या दिव्य दृष्टीनें पाहून सर्व वर्णाश्रमधर्म काय उपाय केव्हां सुव्यवस्थित रीतीनें चालतील ह्याविषयी—ज्याचा विचार कधीही निष्फळ न्हावयाचा नाही असा—तो महामुनि विचार करू लागला.

वेदाचे भाग

नंतर, होता, अध्वर्यु, उद्गाता आणि ब्रह्मा असे चार प्रकारचे ऋत्विज ज्यांमध्ये लागतात अशा प्रकारचीं अग्निष्टोमादिक वैदिक कर्मे लोकांना पावन करण्याला उत्तम साधनें होतील असें जाणून, त्या अग्निष्टोमादिक यज्ञांची परंपरा सर्वत्र वाढत जावी ह्या हेतूनें, पूर्वी अविभक्त असलेल्या वेदाचे व्यासांनीं ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद असे चार भाग केले. हे चार वेद व सर्व वेदांचा मुख्यंश ज्यांत वणिला आहे असे इतिहास आणि पुराणें ह्यांस व्यासांनीं पांचवा वेद म्हणून कल्पिलें. ऋग्वेदाची प्रवृत्ति पैल नामक ऋषीनें केली; सामवेदाची प्रवृत्ति जैमिनीनें केली; वैशंपायन ह्या यजुर्वेदाचा अत्यंत निष्णात असा प्रवर्तक झाला; सुमनु नामक उग्र ऋषि हा अथर्ववेदाचा प्रवर्तक झाला; व इतिहास आणि पुराणें ह्यांची प्रवृत्ति माझा पिता रोमहर्षण ह्यानें केली. त्या पैल, जैमिनी, वैशंपायन व सुमंतु ऋषींनीं आपापल्या वेदांचे अनेक प्रकारांनीं पोटविभाग केले, व त्या निरनिराळ्या पोटविभागांची प्रवृत्ति त्यांचे शिष्य, उपशिष्य आणि त्या उपशिष्यांचे शिष्य ह्या सर्वांनीं केली. अशा रीतीनें त्या त्या वेदांच्या अनेक शाखा व उपशाखा कल्पिल्या गेल्या. पूर्वीचे वेद मदबुद्धीच्या लोकांना समजण्याला व लक्षांत ठेवण्याला अवघड जाऊं लागले असे पाहून, दीन जनांवर कृपा करणाऱ्या भगवान व्यासांनीं ते मदबुद्धीच्या लोकांनाही पठण करितां येतील अशा रीतीनें त्यांचे विभाग केले.

महाभारत

ह्याप्रमाणें व्यासांनीं सर्वांना वेद सुळभ करून

ठेविले; परंतु स्त्रिया, क्षुद्र आणि कांही ब्राह्मणां-
पैकीच अधम लोक ह्यांना वेदाचा अधिकार नस-
ल्यामुळे, त्यांस ह्यापासून कांही लाभ होणार
नाही ही गोष्ट मनांत आणून, ह्या मूढ लोकांचें
कल्याण करण्याच्या हेतूने व्यासांनीं कृपाळु
होऊन महाभारत नांवाचा ग्रंथ केला.

व्यासांची असंतुष्ट स्थिति.

ह्याप्रमाणें सर्व प्रकारांनीं लोकांचें सदोदीत
कल्याण करण्याविषयी व्यासांची एकसारखी
खटपट चालली होती, पण इतकें करूनही
त्यांच्या मनाला समाधान वाटलें नाहीं. आपण
लोकांच्या कल्याणासाठीं अजून पुरेसें कांहीं केलें
नाहीं असें त्यांच्या मनाला वाटत असे. अशा
प्रकारच्या असंतुष्ट स्थितीमध्ये त्यांचें मन असतां,
एके वेळीं ते सरस्वतीच्या पवित्र तीरावर एकांता-
मध्ये बसले होते, तेव्हां त्यांच्या मनोमध्ये असे
विचार आले:—वेदांत सांगितलेलें व्रत धारण
करून निष्कपट अंतःकरणानें वेद, गुरु आणि
अग्नि ह्यांचा मी नेहमीं सन्मान करीत आलों, व
वेदाच्या सर्व आज्ञाही मीं आजपर्यंत पाळल्या;
तसेंच, महाभारत हा ग्रंथ रचून, त्याच्या द्वारानें,
वेदामध्ये ज्या ज्या कांही गोष्टी आहेत त्या त्या
सर्व मीं प्रकाशित केल्या; आणि त्यायोगें स्त्रिया, शूद्र
वगैरे—ज्यांना वेदाचा अधिकार नाही त्यांना देखील
धर्माचें ज्ञान सहज रीतीनें प्राप्त होईल असें केलें;
तरी पण माझ्या आत्म्याचें प्रयोजन सिद्धीस गेलें
असें मला वाटत नाहीं, तें कां बरें? अथवा, वा-
स्तविक भागवतधर्म परमहंसजनांना व परमेश्व-
रालाही प्रिय असतां मीं त्याचें निरूपण केलें
नाहीं, ह्या कारणामुळे तर माझ्या मनोमध्ये अस-
माधान उत्पन्न होत नसेल ना?

नारदांचें आगमन.

ह्याप्रमाणें, आपल्या हातून आपलें कर्तव्य
पूर्णपणें सिद्धीस गेलें नाहीं असें वाटून व्यास मुनि
खिन्न होऊन बसले असतां, पूर्वी वर्णन केलेल्या

सरस्वती नदीच्या तीरावरील त्यांच्या आश्रमामध्ये
नारद मुनि आले. नारद आले आहेत असें पाह-
तांच व्यास उठून उभे राहिले, व देव देखील
ज्यांचें पूजन करितात अशा त्या नारदांचें त्यांनीं
सत्कारपूर्वक यथाविधि पूजन केलें.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

व्यासनारदसंवाद.

पूजन वगैरे झाल्यानंतर नारद स्वस्थपणानें
आसनावर स्थित झाले, व व्यास त्यांच्या जवळ
बसले. त्या वेळीं, ज्यांची कीर्ति चोहोंकडे पसरली
आहे असे ते ब्रह्मवीणा धारण करणारे देवर्षि
नारद किंचित् हास्य करून विप्रर्षि जे व्यास
त्यांस म्हणाले:—

कुशलप्रश्न.

हे भाग्यवंता पराशरपुत्रा व्यासा, तुझ्या शरी-
राला कुशल आहे ना? त्याचप्रमाणें, जें कृत्य
करण्यासाठीं तू अवतार घेतला आहेस, तें आपल्या
हातून शेवटास गेलें अशी बुद्धि उत्पन्न होऊन
तिच्या योगानें तुझ्या मनाला समाधान वाटत
आहे ना? वा व्यासा, फार मोठें आणि अद्भुत
असें जें कांहीं जाणण्याला योग्य होतें, त्या
सर्वांचें तुला ज्ञान प्राप्त झालेलें आहे. कारण,
चारही पुरुषार्थांनीं पूर्णपणें भरलेला असा महा-
भारतासारखा ग्रंथ तूं केला आहेस. शिवाय, जें
अनाद्यन्त ब्रह्म, त्याचें तूं अध्ययन व मननही
केलें आहेस. तरी पण, हे मुने, आपल्या अवताराचें
साफल्य झालें नाहीं असें वाटून तूं आपल्या मनो-
मध्ये दुःख करीत आहेस असें दिसतें. तर ह्याचें
कारण काय बरें?

नारदांची प्रार्थना.

व्यास हणतात:—अहो नारद मुने, आपण
जें म्हणतां तें सर्व मीं केलें आहे खरें; तरी पण
माझा अंतरात्मा संतुष्ट होत नाहीं. देवर्षे, आपण

ब्रह्मदेवाचे पुत्र आहां आणि आपलें ज्ञान अगाध आहे; म्हणून, मला जो हा असंतोष वाटत आहे त्याचें सूक्ष्म कारण काय असावें हें मला सांगा. जो या सर्व सृष्टीचा ईश, त्रिगुणांशीं ज्याचा मुळीच संपर्क नाही, आणि जो केवळ आपल्या मनानेंच हें विश्व उत्पन्न करून त्याचें पालन आणि नाश करितो, अशा त्या पुराणपुरुष भगवंताची आपण उपासना केलेली आहे; त्यामुळे, सर्व रहस्य जाणण्याचें आपल्याला सामर्थ्य आहे. तेव्हां माझ्या या असंतोषाचें कारण काय असावें तें आपण कृपा करून सांगा. तसेंच, सूर्याप्रमाणें आपल्या गतीला तिन्ही लोकांमध्ये कोठेही आडकाठी नाही; व वायु ज्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांच्या शरिरामध्ये संचार करित असतो, त्याप्रमाणें, अंतःसंचार करून निरनिराळ्या लोकांच्या मन्यामध्ये काय चाललें आहे हेंही जाणण्याचें आपल्याला सामर्थ्य आहे. तेव्हां माझ्या ह्या असंतोषाचें खरें कारण जाणण्याची शक्ति आपल्यामध्ये आहे ह्यांत शंका नाही. परब्रह्मप्राप्तीसंबंधानें जें जें काही धर्माचरण किंवा व्रताचरण करावयाचें, तें सर्व मी यथासांग रीतीनें केलें असतांही माझ्या मनाला समाधान वाटत नाही. तर माझ्यामध्ये काय न्यून आहे हें जाणून, चांगल्या प्रकारें ह्या गोष्टीचा उलगडा करून मला सांगा.

व्यासांच्या असंतोषाचें कारण.

नारद म्हणाले:—व्यासा, तुझा आत्मा संतुष्ट होत नाही ह्याचें कारण असें आहे कीं, भगवंताच्या निष्कलंक यशाचें तू यथास्थितपणें वर्णन केलें नाहीस. ज्यामध्ये भगवंताच्या यशाचें प्रतिपादन केलेलें आहे असें शास्त्र तुझ्या हातून करण्याचें राहून गेलें आहे, असें मला वाटतें. हे मुनिश्रेष्ठा, धर्म आदिकरून चार पुरुषार्थांचें जसें तू वर्णन केलें आहेस, तसें वासुदेवाच्या माहात्म्याचें वर्णन तू केलें नाहीस.

श्रेष्ठ काव्य कोणतें ?

बाबारे, एखादें काव्य फार सुंदर साधलेलें आहे, व त्यांतील शब्दही मनोमर्थ्य चमत्कार उत्पन्न करणारे आहेत; परंतु त्यांत, सर्व जगाला पावन करणाऱ्या अशा श्रीहरीच्या यशाचें वर्णन कोठेही नसेल, तर तें काकतीर्थ होय, असें सर्व लोक मानितात;—निर्मळ अशा मानस सरोवरांमध्ये वास करणारे हंस पक्षी अशा ठिकाणीं मुळीच रममाण होत नाहीत. अज्ञ लोक अशा काव्यामध्ये जरी आनंद मानीत असले, तरी शुद्धब्रह्माच्या ठिकाणीं संलुप्त असलेले आणि परमहंसवृत्तीनें राहणारे ज्ञाते पुरुष असल्या काव्यावर मुळीच प्रीति करित नाहीत; तेव्हां, चांगले शब्द जुळविलेले असले म्हणजे सर्वपरीनें तें काव्य चांगलें झालें असें मुळीच नाही. ज्या काव्यांतील प्रत्येक श्लोकामध्ये परमेश्वराच्या गुणांचें वर्णन केलेलें आहे, त्या काव्यांतील शब्द परस्परांशीं कितीही असंबद्ध असले तरी त्या काव्यांपासून सकल लोकांच्या पातकांचा नाश होत असतो. साधुजन असल्याच काव्यांचें श्रवण करितात; ते असलींच काव्यें गातात; आणि असल्याच काव्यांचें कीर्तन करितात.

भगवन्नामाची अवश्यकता.

श्रीहरीच्या नामावाचून असलेलें काव्य किंवा शास्त्र हें व्यर्थ आहे ह्यांत काही मोठें नवल नाही; कारण, कर्मावर आसक्ति न ठेवितां, व विषयादिकांच्या पापानें दूषित न होतां संपादन केलेलें जें ज्ञान असतें, त्या ज्ञानामध्येही जर भगवंताच्या भक्तीचें मिश्रण नसेल, तर तें चांगलें शोभत नाही; मग निरंतर दुःखरूप असणारी सकाम व निष्काम कर्मे परमेश्वरास अर्पण न करितां केल्यास तीं कशीं सुखप्रद होतील बरे ? त्या कर्म करणाऱ्या किंवा त्या ज्ञानी पुरुषाला जें फळ पाहिजे असतें, तें, त्याच्या मनांत भगवद्भक्ति नसल्यामुळे, त्याला कधीही मिळत

नाहीं; म्हणून, हे भाग्यवंता व्यासा, सकल बंध-नापासून मुक्त होण्याकरिता त्या महापराक्रमी भग-वंताचें चरित्र तूं यथायोग्य रीतीनें वर्णन कर, म्हणजे तुझ्या मनाला समाधान वाटे. तुला ही गोष्ट करण्याला अवघड आहे असें मुळीच नाही; कारण, तुझें ज्ञान फार मोठें आहे. तुझी कीर्ति फार निर्मळ आहे, सत्यावर तुझी आसक्ति आहे व अनेक वेदव्रतांचें तूं पालन केलें आहेस.

व्यासांचा पूर्वीचा क्रम व त्याचा परिणाम.

आजपर्यंत तुझी दृष्टि कांहीं निराळीच होती; व त्यामुळें, भगवन्नामाव्यतिरिक्त, वर्णाश्रमधर्म, पुरुषार्थचतुष्टय वगैरे दुसऱ्याच गोष्टींची तूं स्तुति करित बसलास, त्यामुळें तुझ्या मनाची अशी स्थिति होऊन तुला शांतता मुळीच मिळूं शकली नाही. परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या ह्या नामरूपादिक प्रपंचांत गोधळून गेलेल्या तुझ्या मनाला, एखाद्या वादळांत सांपडलेल्या नौकेप्रमाणें, कोठेही आणि कधीही शांतता मिळालेली नाही; म्हणून, असले ग्रंथ केल्यापासून तुला कांहीं उपयोग झाला नाही; इतकेंच नव्हे, तर त्यापासून इतरांसही अपाय झालेला आहे. तो कसा म्हणशील तर एक: ह्या प्रवृत्तिमार्गाकडे मनुष्याचा स्वाभाविकपणेंच कळ असतो; परंतु प्रवृत्तिमार्ग आणि निवृत्तिमार्ग या दोहोंची तुलना करून पाहिली असता प्रवृत्तिमार्गच त्याज्य होय असें ठरतें; पण, व्यासा, असें असूनही, प्रवृत्तिमार्ग हाच धर्म आहे व त्याचेंच तुम्ही आचरण करा असें तूं लोकांना सांगितलेस ही तुझ्या हातून मोठी चूक झाली. तूं प्रवृत्तिमार्गाचा पाठ घालून दिला आहेस तरी देखील जो कोणी ज्ञानी पुरुष आहे तो त्यातूनही निवृत्तिमार्गाकडे वळून त्या अनादि, अनंत आणि सर्वव्यापी अशा परमेश्वराच्या प्राप्तीचें सुख काय आहे ह्याचा अनुभव घेईल; परंतु जो अज्ञानी असल्यामुळें देहादिकांनाच आत्मा म्हणून मानीत आहे, व रज आणि

तम ह्या गुणांच्या तावडीत सांपडून जो प्रवृत्तिमार्गामध्येच भटकत चाललेला आहे, त्याला त्या सुखाचा अनुभव कसा मिळणार? त्याला तो लाभ होण्याला भक्तीशिवाय दुसरे साधन नाही; म्हणून, हे व्यासा, आतां तूं त्या विश्वव्यापी परमेश्वराच्या चरित्राचें वर्णन कर; कारण,

भगवद्भक्तीचा महिमा

इतका कांहीं विलक्षण आहे कीं, प्रवृत्तिमार्गातील धर्माचरणापेक्षांही भगवद्भक्तीपासूनच प्राण्यांचें जास्त कल्याण होतें. प्रवृत्तिमार्गाला विहित असा जो आपला धर्म, तो सोडून देऊन कोणी पुरुष भगवान श्रीहरीच्या चरणकमळांची भक्ति करूं लागला; परंतु दुर्दैवानें ती भक्ति शेषटास न जाता तो मध्येच पतन पावला, तरी देखील त्याचें कधीही अकल्याण न होतां फिरून तो दुसऱ्या जन्मामध्ये चांगल्या कुळांत जन्माला येतो, व तेथें त्याची भक्ति परिपूर्णतेला पोहोचते. आतां, प्रवृत्तिमार्गातील स्वधर्माप्रमाणें चालणाऱ्या लोकांची गोष्ट घेतली, तर त्या लोकांना अशा प्रकारचा कोणताही लाभ होत नाही, ह्यावरून भक्तीचेंच माहात्म्य जास्त आहे हें उघड सिद्ध होतें. म्हणून, विवेकी मनुष्यानें प्रवृत्तिमार्ग सोडून देऊन ह्या निवृत्तीच्या भक्तिमार्गाकडेच वळलें पाहिजे, व भक्तीपासून उत्पन्न होणारे जें सुख तेंच प्राप्त करून घेण्यासाठीं सुजाण माणसानें खटपट केली पाहिजे.

भक्ति सुखाचें स्वरूप.

हें सुख असें आहे कीं, प्रवृत्तीच्या मार्गांत सांपडून स्वर्गादि लोकांमध्ये भ्रमण करणाऱ्या प्राण्यांना देखील तें कधी प्राप्त होत नाही. प्रत्येकानें असलें हें सुख मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे; इतर सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करावा लागत नाही; कारण, पूर्वकर्माच्या योगानें ज्याप्रमाणें आपण कांहीएक न करितांही आपल्याला दुःख प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें सुखही आपल्याला मिळालेंच पाहिजे;—त्याच्यासाठीं खटपट नको.

ज्याची गति दुर्ज्ञेय आहे असा जो काळ, तो आपण कोठेही असलों तरी आपले पूर्वसंचितानुरूप सुखदुःख आपल्यापुढे आणून ठेवितो. आता, जे प्रवृत्तिमार्गामध्ये असतात त्यांनी कितीही धर्माचरण केलें तरी ते संसारबंधनापासून कधीही मुक्त होत नाहीत; परंतु मुकुंदचरणांचें सेवन करणाऱ्या मनुष्याची गोष्ट तशी नाही. मुकुंदाची उपासना करणारा मनुष्य संसारबंधनांनी कधीही बांधिला जात नाही. भगवत्पादार्थांदांतील रसाचें माधुर्य ज्याला एकदा समजलें, तो अंतःकरणामध्ये मुकुंदाच्या चरणसरोजांतील रसस्वादनाचें सुख अनुभवीत असता, तें सुख टाकून द्यावें असें त्याला कधीं तरी वाटणार आहे काय ?

व्यासा, अशा ह्या मुकुंदाचें यथार्थ स्वरूप समजून घेणें अवश्य आहे. तर, हें जें दृश्यमान विश्व आहे तोच भगवान् मुकुंद होय, असें कोणास वाटे; परंतु वास्तविक प्रकार तसा नाही. तो ह्या विश्वापासून भिन्न आहे; कारण, ह्या विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश ह्या सर्व गोष्टी त्याच्यापासून उद्भवत असतात. तेव्हां अर्थात् तो ह्या विश्वापासून निराळा असलाच पाहिजे. व्यासा, ह्या सर्व गोष्टी तुला माहीत नाहीत असें नाही; तरी पण मी तुला त्यांचें दिग्दर्शन केळें आहे. हे महात्मानां व्यासा, तूं प्रत्यक्ष परमात्माच आहेस; आणि त्या दृष्टीनें तूं जरी स्वतः जन्मरहित आहेस, तरी जगाच्या कल्याणासाठीं तूं हा अवतार घेतलेला आहेस हें तूं लक्षांत आण, व तो तुझा जगाचें कल्याण करण्याचा हेतु शेषटास जाण्यासाठीं तूं परमेश्वराच्या लीलांचें वर्णन कर.

आतां, भगवंताच्या लीलांचें वर्णन केल्यानें जगाचें कल्याण कसें होईल असें तूं म्हणशील, तर त्याचें उत्तर असें आहे की, तपश्चर्या, शास्त्रश्रवण, यज्ञयाग, ज्ञान, दान ह्या सगळ्यांचीं जीं इतर कांहीं फळे असतील, तीं सर्व विनाशी आहेत असें समजावें. उत्तमश्रीक जो भगवान्, त्याच्या

गुणांचें वर्णन करणें हेंच काय तें त्या सर्व तपश्चर्यादिकांचें अविनाशी फल होय असें सुज्ञांचें मत आहे. तेव्हां जगाचें कल्याण तपश्चर्यानें वगैरे होणारें नसून एका भगवद्भक्तीनेच होणारें आहे, म्हणून त्या भगवंताच्या गुणांचें तूं वर्णन कर. हे महामुने, भगवद्भक्तीचें सामर्थ्य तुझ्या मनांत शिबण्याकरितां मी आपलें पूर्वजन्मचरित्र सांगतों तें सावधानपणें ऐक.

नारदांचें पूर्वजन्मचरित्र.

मी पूर्वजन्मी एका दासीचा मुलगा होतो, व ती दासी कोणी वेदवित् साधूच्या पदरी होती. ते साधु इतर ऋतूंमध्ये बाहेर दूरदेशी प्रवास करीत असत, व वर्षाकाळ आळा म्हणजे सगळे एकत्र रहात असत. मी बाल्यावस्थेमध्ये असतांनाच माझ्या आईनें मला त्याच्या सेवेस अर्पण केले. त्या वेळीं मी लहान बालक होतो तरी, लहान मुलांच्या अंगामध्ये जो चंचलपणा असतो तो माझ्या ठिकाणीं मुळीच नव्हता. प्राज्ञी प्रकृति शांत होती. खेळण्याच्या वस्तूकडे माझे लक्ष नसे, मी फार अल्प भाषण करीत असें, आणि गुरुजनांची सेवा करून नेहमीं त्यांच्या मजीप्रमाणें वागत असें. अशी माझी वृत्ति पाहून, ते साधुजन समदृष्टि होते तरी माझ्यावर विशेष ममता करू लागले. त्या भगवद्भक्तांनीं आपलें उच्छिष्ट खाण्याविषयीं मला अनुज्ञा दिली म्हणजे तें एक वेळ खाऊन मी रहात असें. त्याच्या योगाने माझे सर्व पाप नाश पावले, व अशा रीतीनें माझी वृत्ति चाळू राहिल्यामुळे माझे अंतःकरणही अत्यंत शुद्ध झाले. त्या परमहंस साधुजनांचा भगवत्कथा श्रवण करण्याचा वगैरे जो धर्म, त्या धर्माचीच मला गोडी लागली. अशा रीतीनें त्यांच्यापार्शीं मी रहात असतां, ते प्रत्येक दिवशीं श्रीकृष्णाच्या मनोहर कथांचें कीर्तन करीत असत, तें त्यांच्या कृपेनें मला ऐकावयाला सांपडे. तें मी प्रत्येक वेळीं मोठया श्रद्धेनें ऐकत असें. व्यासा, असें करितों

करिता, त्या परमंगलकीर्ति श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी माझी भक्ति जडून गेली. नंतर माझे मन तेथे स्थिर झाले, व माझे हातून भगवंताची अखंड उपासना होऊ लागली. त्या उपासनेमुळे मला आत्मज्ञान होऊन असे वाटू लागले की, मी वास्तविक परब्रह्मस्वरूपच आहे, दुसरा कोणी नाही; जो हा व्यक्ताव्यक्त प्रपंच माझ्याभोवती दिसत आहे, तो केवळ मायेमुळे उत्पन्न झालेला आहे; वास्तविक तो सर्व मिथ्या आहे आणि मी ब्रह्मस्वरूप आहे. असो. ह्याप्रमाणे वर्षा आणि शरद ह्या दोन ऋतूतील चार महिनेपर्यंत ते महात्मे मुनि श्रीहरीच्या यशाचे संकीर्तन करीत असता, मी ते प्रत्येक दिवशी ऐकत असें. त्या योगाने माझ्या मनोमध्यें भगवद्भक्ति उत्पन्न झाली; व तिच्यामुळे माझ्या अंतःकरणांतील रजोगुण आणि तमोगुण हे सर्व लयाला गेले. अशा रीतीने भगवच्चरणी माझी प्रीति जडली, मी नम्र झालों, व माझे पाप नाहीसे झालें. मी लहान वयाचा होतो तरी माझे अंतःकरण श्रद्धायुक्त होतें, व माझी चित्तवृत्ति शांत होती. ह्यामुळे मी सदोदित साधुजनांच्या संवेत तत्पर असें; असो. दीनांवर दया करणाऱ्या त्या साधूंनी, चातुर्मास्यानंतर बाहेर दूर देशी जातेवेळी, साक्षात् भगवंतांनी सांगितलेल्या आणि अतिशय गुह्य असलेल्या अशा ज्ञानाचा मला उपदेश केला. त्या उपदेशाच्या योगाने, सर्व सृष्टीचा कर्ता भगवान वासुदेव ह्याच्या मायेचें सामर्थ्य मला कळून आलें. जे कोणी ब्रह्मपदाला जाऊन पोहोचतात, ते ह्या मायेचें सामर्थ्य जाणतात म्हणूनच, ही गोष्ट माझ्या हृदयांत ठसली. व्यासा, तापत्रयानें भरलेला जो हा संसार, त्याचा नाश करण्याला हें ज्ञानच उत्तम औषध होय. आतां, आपण जें कर्म करितों तें जर ब्रह्मस्वरूपी भगवान नारायणाच्या ठिकाणी अर्पण केलें, तर त्यापासून तापत्रय चकविवारे हें ज्ञान उत्पन्न होतें. आतां, कर्म

म्हटलीं म्हणजे तीं मनुष्याला ह्या संसारामध्यें जास्त जखडून टाकणारीं असावयाचीं, तेव्हां त्यांच्यापासून ह्या संसारांतील तापत्रयाचा नाश कसा व्हावा अशी कदाचित् तुला शंका येईल; परंतु ह्यावर असा दृष्टांत आहे की, एखादा पदार्थ खाल्ल्याच्या योगानें मनुष्याच्या शरिरामध्यें रोग उत्पन्न होतो; परंतु तोच पदार्थ कमी जास्त प्रमाणानें आणि दुसऱ्या कांहीं अनुपानाशीं मिसळून दिला असता त्याच्याचपासून त्या रोगाचा नाश होतो. त्याचप्रमाणें, मनुष्यांचीं सर्व कर्मे त्यांना संसारामध्यें बद्ध करण्याला कारणीभूत होतात हें खरें; तरी पण तीं कर्मे जर आपण परब्रह्माच्या ठिकाणी निष्काम बुद्धीनें अर्पण केलीं, तर अनेक जन्मांतील संचित जें दुष्कर्म त्याचा नाश करण्याला तींच कर्मे समर्थ होतात. तात्पर्य, नुसतें कर्म मनुष्याला संसारांत घालतें; परंतु ब्रह्मार्पण केलेलें कर्म मनुष्याच्या मनोमध्यें प्रथम भक्ति आणि नंतर ज्ञान उत्पन्न करून त्याला संसारबंधनापासून मुक्त करितें. आतां, असे ज्ञान उत्पन्न झाल्यानंतर भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणें जरी कोणी कांहीं कर्मे करूं लागले, तरी ते श्रीकृष्णाचे गुण आणि नामें ह्यांचे वारंवार स्मरण आणि वर्णन करीत असतात.

नमो भगवते तुभ्यं । वासुदेवाय धीमहि ॥

प्रयुष्मायानिरुद्धाय । नमः संकर्षणाय च ॥ १ ॥

‘तुला भगवंताला नमस्कार असो, आम्ही वासुदेवाचें ध्यान करितों, प्रयुम्न, अनिरुद्ध आणि संकर्षण ह्यांना आमचा नमस्कार असो;’ असल्या प्रकारचे नाममंत्र म्हणून भगवन्नामाचें संकीर्तन करीत करीत जो कोणी नारायणस्वरूपी यज्ञपुरुषाचें आराधन करितो, तो मनुष्य उत्तम ज्ञानी होतो. व्यासा, भगवंताचीं नामें व रूपें हीं केवळ उपासनेकरितां मंत्रांमध्यें वर्णिलेलीं असतात; वास्तविक त्याला कांहींएक नाही. मी पूर्वेक

नियमाप्रमाणे वागत असलेला पाहून भगवंताने ज्ञान, ऐश्वर्य व भक्ति ह्या गोष्टी मला अनुकूल करून दिल्या. हे बहुश्रुत व्यासा, विद्वानलोकांनी कितीही ज्ञान संपादन केले, तरी त्यांना आणखी कांही तरी जाणण्याची इच्छा असतेच. ती इच्छा अवांतर साधनांनी कधीही तृप्त होण्यासारखी नसते. केवळ परमेश्वराच्या गुणवर्णनानेच ती पूर्णतेला पोहोचते. ह्यास्तव भगवंताच्या लीलांचे तू वर्णन कर, म्हणजे तुझ्या चित्ताला समाधान वाटे. वारंवार अनेक प्रकारच्या संकटांनी पीडिलेल्या लोकांना ह्या संकटांपासून आपली सुटका करून घेण्याला भगवद्गुणवर्णन आणि भगवन्नामसंकीर्तन ह्यांवाचून अन्य मार्गच नाही, हे पूर्णपणे ध्यानांत घे.

अध्याय सहावा.

—:०:०—

व्यास व नारद ह्यांचा आणखी संवाद.

सूत म्हणतात:—ह्याप्रमाणे देवर्षि नारदांच्या जन्माविषयीची आणि कर्माविषयीची हकीगत ऐकून सत्यवतीचे पुत्र भगवान व्यास ह्यांनी नारद मुनींना फिरून प्रश्न विचारले.

व्यास म्हणाले:—हे ब्रह्मपुत्रा, ज्यांनी तुम्हांला ज्ञानाचा उपदेश केला, ते भिक्षु पुढे बाहेर दूर देशां निघून गेले असं आपण सांगितले; परंतु त्या वेळी तर आपण अगदी बाल्यावस्थेत होता. तेव्हा त्यांनी सोडून दिल्यावर पुढे आपण काय केले बरे ? हे देवर्षे, आपले बाकीचे वय आपण कोणत्या रीतीने घालविले, व आपला मरणकाल प्राप्त झाला असता आपण कोणत्या प्रकारे वर्तन केले, हे मला सांगा. तसेच, काल हा सर्व गोष्टींचा विध्वंस करणारा असता, पूर्वीच्या युगांतील जन्माची स्मृति आपल्याला आहे हेही एक आश्चर्यच होय. तर या सर्व गोष्टींचा खुलासा आपण करावा.

नारदांचे पूर्वजन्मचरित्र.

(पुढे चालू.)

नारद म्हणाले:—मला ज्ञानाचा उपदेश करणारे ते भिक्षु देशांतराळा निघून गेले, त्या वेळी माझी आई इतर संसारी लोकांप्रमाणे संसारा-मध्ये पूर्ण आसक्त होती. तिला मी एकुलता एकच मुलगा होतो, व मलाही तिच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचा आधार नव्हता. त्यामुळे ती माझ्यावर अतिशयच प्रेम करीत असे. ती माझे योगक्षेम चालविण्याची इच्छा करी, परंतु ह्या दोन अब्रलेची इच्छा परमेश्वराच्या अवकृपेमुळे जागच्या जागी राही. कारण, मनुष्य हे केवळ कळसूत्री बाहुल्ये होय. त्यास परमेश्वर जसे ठेवील तसे राहणे भाग आहे. असो. व्यासा, मी तर त्या वेळी पांच वर्षांचा लहान मुलगा होतो. दिशा, देश, काल इत्यादिकांचे मला कांहीच ज्ञान नव्हते. अशा स्थितीत, माझी आई ज्या ब्राह्मणाच्या घरी रहात होती, त्याच्याच घरी मीही राहिलो. एके वेळी रात्री, ती घराच्या बाहेर गाईचे दूध काढण्याकरिता गेली असता, एका सापाला तिच्या पायाचा ढका लागला. तेव्हा आयुष्य भरल्यामुळे, व मृत्यूनेच त्या सर्पाला तेथे पाठविल्यामुळे, त्याच्या दंशाने माझी आई मरण पावली. मुने, मोहपाश तुटून जावे ही गोष्ट भगवद्भक्तांना इष्टच असते. माझी आई मरण पावली असं पाहून, हा माझ्यावर एक अनुग्रहच झाला असं मी मानिले, व मी उत्तर दिशेकडे निघून गेलो.

वाटेनें मला मोठमोठे देश व शहरे लागली; गावळ्यांच्या बाड्या, खेडेगावे, पट्टे, पुष्पवाटिका, वने, उपवने इत्यादि अनेक माझ्या पाहण्यांत आली; कित्येक ठिकाणी निरनिराळ्या रंगाच्या हरताळ वगैरे गैरिक धातूंनी चित्रविचित्र झालेले पर्वत होते; कोठे हत्तींनी मोडून टाकिलेले भूर्ज-वृक्ष दिसत होते; कोठे कोठे स्वच्छ जलाने भर-

लेलीं सरोवरे आढळलीं, व कोठें कोठें देवगणांच्या खानाळा योग्य अशा सुंदर पुष्करिणीही आढळल्या. त्यामध्ये मधुर शब्द करणारे पक्षी बसलेले होते, व भ्रमर गुजारव करीत इकडून तिकडे फिरत होते, त्यामुळे त्यांना फारच शोभा आलेली होती. अशा प्रकारच्या मार्गानें मी एकटाच पुष्कळ लांब जातां जातां अखेरीस मला एक मोठें घोर अरण्य लागलें. गवत, कळकीचीं बेटें, दर्भ इत्यादिकांनीं तें अरण्य भगदीं निविड झालेलें होतें. त्यामध्ये साप, घुबडे आणि भालू हीं संचार करीत असल्यामुळे तें फारच भयंकर दिसत होतें. त्या वेळीं माझीं सर्व गात्रे थकून गेलेलीं होती, व मला अतिशय तहान आणि भूक लागलेली होती; म्हणून, त्या अरण्यांतील एका नदीच्या डोहामध्ये स्नानसंध्यादिक कर्मे करून मी जलप्राशन केलें. त्याच्या योगानें माझ्या सर्व श्रमांचा परिहार झाला. नंतर त्या निर्जन अरण्यामध्ये एका पिंपळाच्या झाडाखाली मी बसलों; व त्या परमहंस साधूंनीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व विषयांपासून आपलें मन आवरून घेऊन, माझ्या अंतःकरणामध्ये वास करीत असलेल्या परमेश्वराचें मी ध्यान करूं लागलों.

अशा रीतीनें मी भगवंताच्या चरणकमलांचें ध्यान करूं लागलों असतां, भक्तीच्या योगानें माझें अंतःकरण अतिशय सद्गदित झालें; माझ्या डोळ्यांतून अश्रु बाहू लागले; आणि अशा स्थितीमध्ये मी असतांना हळू हळू माझ्या हृदयामध्ये भगवान श्रीहरीची मूर्ति प्रकट झाली. श्रीहरीचें दर्शन झाल्याबरोबर मला अतिशय सुख झालें, व अत्यंत प्रेमाच्या योगानें माझ्या सर्व अंगावर रोमांच उभे राहिले. मी आनंदसागरांत अगदीं बुडून गेलों, आणि मला दुसरे कांहीं दिसनासें झालें; इतक्यांत तें मनोहर आणि सुखावह असें भगवंताचें रूप एकाएकीं माझ्या हृदयांतून अदृश्य झालें, आणि माझें मन फार खिन्न होऊन मी

दुःखाच्या आवेशानें एकदम उठलों. तें स्वरूप मीं एकदा पाहिले होतें, तरी तेवढ्यानें माझी तृप्ति होईना; म्हणून तें फिरून दृष्टीस पडवें ह्या इच्छेनें मी अंतःकरणाच्या ठिकाणीं मन एकाग्र करून तें स्वरूप पाहण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु तें माझ्या दृष्टीस पडेना. अशा रीतीनें त्या स्वरूपाच्या दर्शनासाठीं मी त्या अरण्यामध्ये प्रयत्न करीत असतां, मनुष्य-वर्णानें ज्याचें पूर्णवर्णन कधींही करितां यावयाचें नाही असा तो भगवान श्रीहरी, श्रीआकाशवाणीच्या योगानें गभीर आणि मधुर अशा शब्दांनीं माझ्या मनांतील शोकाचें शमन करून मला म्हणालाः—

“बाबारे, ह्या शूद्र जन्मामध्ये तुला माझें दर्शन होणें नाही; कारण, ज्यांची पातकें भोगाच्या योगानें क्षीण झालेलीं नसतात, त्यांना माझें एकाग्र चिंतन करितां येत नाही; आणि त्यामुळे अशा लोकांना माझें दर्शन होणें फार दूरपास्त आहे. तर मग एकदा तरी मला आपण दर्शन कां दिलें, असें तूं विचारशील, तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, एकदा जें मी तुला दर्शन दिलें, तें, आतां फिरून मी भगवंताला कधीं पाहीन अशी तुला उत्कठा उत्पन्न व्हावी या हेतूनें दिलें. अशी उत्कठा माझ्या भक्ताला लागली म्हणजे, ह्या संसारांत ज्या अनेक कामना असतात, त्या सर्वांचा तो हळूहळू त्याग करतो. त्या परमहंस साधूंची तूं अल्पकालपर्यंत सेवा केल्यामुळे माझ्या ठिकाणीं तुझी भक्ति दृढ जडलेली आहे. त्यामुळे, ह्या हीन अशा शूद्र योनीचा त्याग केल्यानंतर तूं पुढल्या जन्मीं माझा परम भक्त होशील. तुझी जी ही माझ्यावर भक्ति जडलेली आहे, ती तुझ्या मनांतून कधींही नाहीशी होणार नाही; आणि ह्या सृष्टीचा प्रलय झाला किंवा फिरून हिची उत्पत्ति झाली, तरी माझ्या रूपेणें तुझी पूर्वजन्मादिकांची स्मृति कधींही विलयाला जाणार नाही.”

एवढें बोलून, सर्व जगावर स्वामित्व चालवि-

णाच्या परमात्म्याने आपले भाषण पुरे केलें. त्या भगवंताला दृष्टांतदिकांनींच जाणावयाचें असले तर, त्याला आकाशाचा दृष्टांत लागू पडण्यासारखा आहे. कारण, तो आकाशाप्रमाणें सर्वगामी आहे; व आकाशाप्रमाणेंच दुर्ज्ञेय आहे. असो. त्या सर्वशक्तिमान भगवंताला, त्यानें माझ्यावर अशा रीतीनें कृपा केल्यावर, मीं आपलें मस्तक वांकवून प्रणाम केला; आणि मग सर्व प्रकारची लाज सोडून व लोभ, मद, मत्सर ह्यांचा त्याग करून, संतुष्ट अंतःकरणानें त्या अनंताच्या नामाचा गजर करीत आणि त्याच्या गुह्य व कल्याणकारक लीलांचें स्मरण करीत मीं आपल्या मरणकालाची वाट पहात सर्व पृथ्वीभर पर्यटन करूं लागलों. व्यासा, अंतःकरण निर्मल करून कोणत्याही वस्तूवर आसक्ति न ठेवितां मीं श्रीकृष्णाची भक्ति करीत असतां, एके समयीं माझ्या अंतःकालाची वेळ प्राप्त झाली व मला मरण आलें. त्या निर्दोष अशा भगवंताच्या मूर्तीचें मीं सदादीत ध्यान करीत असल्याकारणानें, माझी जीं पूर्वसंचित कर्मे, तीं सर्व दग्ध होऊन गेलेलीं होती. त्यामुळे, मला मरण येताक्षणीच तो माझा पंचमहाभूतांपासून बनलेला देह गळून गेला, व मी संसारयातनांपासून मुक्त झालों. अशा रीतीनें मुक्त झाल्यानंतर, कल्पांताच्या समयीं ह्या उत्पन्न केलेल्या सकल सृष्टीचा प्रलय करून क्षीरसमुद्राच्या जलामध्ये भगवंतांनीं शयन केलें असतां, आणि ब्रह्मदेव शयन करण्याचें बेतांत असतां, ब्रह्मदेवाच्या श्वासाबरोबर मीं त्याच्या पोटामध्ये प्रवेश केला. पुढें सहस्र महायुगे लोटल्यानंतर ब्रह्मदेव फिरून ही सृष्टि उत्पन्न करूं लागला, त्या वेळीं त्याच्या प्राणांपासून मरीचि आदिकरून ऋषि आणि मीं जन्मास आलों.

हे ब्रह्मर्षे, तेव्हांपासून मीं आपलीं ब्रह्मचर्यादिक व्रतें अखलित रीतीनें पालन करीत तिन्ही लोकांमध्ये आंतबाहेर सर्वत्र पर्यटन करीत असतां. माझ्या गतीला त्या महाविष्णूच्या अनुग्रहानें

कोठेंही प्रतिबंध नाही. स्वतःसिद्ध नादब्रह्मानें शोभणारी व भगवंतानें अर्पण केलेली अशी ही वीणा वाजवीत आणि श्रीहरीची कथा गात मी सर्वत्र भ्रमण करीत असतां. मी भगवंताच्या कथा सदादीत गात असल्यामुळे, ज्याच्या चरणांपासून सर्व तीर्थामध्ये श्रेष्ठ अशी प्रत्यक्ष गंगा नदी वहात आहे, तो पुण्यकीर्ति भगवान मला पाहिजे तेव्हां जणू काय मी बोलावल्याप्रमाणेंच माझ्या अंतःकरणामध्ये आविर्भूत होऊन मला प्रत्यक्ष दर्शन देतो. ह्या जगामध्ये भगवद्दर्शनाचा लाभ प्राप्त व्हावा अशा इच्छेनें झटत असतां ज्यांच्या मनाला निरंतर क्रोध होतात, असे लोक पुष्कळ आहेत; त्यांना ह्या भवसागरांतून पार तरून जाण्याला अतिशय उत्तम नौका म्हटली तर भगवंताच्या गुणांचें वर्णन करणें हीच होय: ह्याशिवाय दुसरा उपाय नाही. काम आणि लोभ ह्यांनीं पीडिलेल्या मनुष्यांच्या अंतरात्म्याला मुकुंदाच्या सेवेनें जशी शांति वाटते, तशी योगमार्गांत सांगितलेल्या यमनियमादि साधनांनीं कधी वाटत नाही; ह्याकरितां, हा भवसिंधु पार तरून जाण्याला भगवंताची सेवा हेंच उत्तम साधन होय. हे निष्कलंक व्यासा, माझे जन्म आणि माझे चरित्र ह्यांबद्दल तूं मला प्रश्न विचारिले होतेस, व तुझ्या मनाला समाधान वाटत नाही तें कशानें वाटेल हेंही तूं मला विचारिलें होतेस, त्या सर्वांची उत्तरे मीं तुला दिली आहेत.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, ह्याप्रमाणें निवेदन केल्यानंतर भगवान नारद मुनि हे व्यासांचा निरोप घेऊन ब्रह्मर्षांना वाजवीत तेथून यादृच्छिक मार्गांनीं निघून गेले. ऋषीहो, शङ्खधर जो श्रीकृष्ण, त्याची कीर्ति मधुर वाणीनें गाणारे आणि दुःखप्रस्त झालेल्या ह्या जगाला वीणानादानें रंजविणारे ते देवर्षि नारद मुनि खरोखर फार धन्य होत!

अध्याय सातवा.

—:०:—

भागवतसंहितेची रचना व अध्यापन.

शौनक विचारितात:—हे सूता, नारद मुनि निघून गेल्यानंतर पुढे भगवान व्यासांनी काय केले ते आम्हांस सांगा.

सूत सांगतात:—ब्राह्मणहो, अत्यंत पावन अशी जी सरस्वती नदी, तिच्या पश्चिमतटाकावर व्यासांचा आश्रम होता. ह्याला 'शम्याप्रास' असे म्हणतात. ते स्थल इतके पवित्र आहे की, त्या ठिकाणी ऋषि यज्ञयागादि क्रिया करितात. त्याच्या सभोवार बोरीच्या झाडांची फार गर्दी आहे. व्यास त्या आपल्या आश्रमामध्ये संध्यादिक कर्मे आटोपून नारदांनी सांगितलेल्या तत्त्वांचा पुष्कळ वेळपर्यंत विचार करीत असता त्यांचा समाधि लागला. त्यामुळे, रागद्वेषादि सर्व दोषांपासून मुक्त असे ते व्यासांचे मन भक्तीच्या योगेकरून भगवान श्रीहरीच्या ठिकाणी उत्तम रीतीने स्थिर झाले असता, भगवान परमात्मा आणि त्याची माया ह्यांचे व्यासांना दर्शन झाले. ऋषीहो, वास्तविक पाहता जीवात्मा हा परमात्माच आहे; परंतु ह्या मायेचा प्रभाव असा विलक्षण आहे की, तिच्या योगाने तो जीवात्मा मोहित होऊन जातो, आणि वास्तविक निर्गुण असताही आपण सत्त्व, रज आणि तम ह्या गुणांनी युक्त आहो असे मानू लागतो, व त्यामुळे मायेपासून उद्धवणारे जे जन्ममरणादि अनर्थ तेही त्याला भोगावे लागतात. ब्राह्मणहो, श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी भक्ति ठेवल्याच्या योगाने ह्या अनर्थांचा उपशम होऊ शकतो, हे भगवान व्यासांना त्या समाधीमध्ये कळून आले; आणि त्यांनी अज्ञजनांच्या उद्धाराकरिता ही भागवतसंहिता रचिली. ह्या

भागवताचा महिमा

असा आहे की, हे ऐकल्यापासून, परम-पुरुष जो षडगुणैश्वर्यसंपन्न भगवान श्रीकृष्ण

त्याच्या ठिकाणी दृढ भक्ति उत्पन्न होते, व त्या योगाने मनुष्यांचे शोक, मोह, भय इत्यादि विकार नाश पावतात. अशा प्रकारची भागवतसंहिता करून व तिचा अनुक्रम लावून, निवृत्तिमार्गामध्ये निमग्न झालेल्या आपल्या शुक्र नामक पुत्राला व्यासांनी ती शिकविली.

शौनक विचारतात:—हे सूता, शुकाचार्य तर सर्वच गोष्टींपासून निवृत्त झालेले होते, व त्यांची सर्वच गोष्टींबद्दल उदासीन बुद्धि असून ते केवळ परब्रह्मामध्ये रत झालेले होते. असे असतां शुकांना श्रीमद्भागवत शिकण्याचे कारण काय? एवढ्या मोठ्या भागवतसंहितेचा अभ्यास त्यांनी कोणत्या हेतूने केला? सूत सांगतात:—हे शौनका, भगवान श्रीहरीचे गुण असेच आहेत की, परब्रह्माच्या ठिकाणी लीन झालेले आणि सर्वसंगपरित्याग करून मुक्त झालेले असे मोठ-मोठे मुनि देखील त्या त्रिविक्रमाच्या ठिकाणी निष्काम भक्ति करीत असतात. ह्यास्तव, भगवान बादरायणाचे पुत्र शुकाचार्य ह्यांचेही लक्ष श्रीहरीच्या गुणांनी वेधून गेले, व श्रीमहाविष्णूच्या भक्तांना सदोदित प्रिय असणाऱ्या अशा ह्या भागवत पुराणाचे त्यांनी अध्ययन केले. हे भागवत पुराण व्यासांनी कोणत्या युगांत, कोणत्या ठिकाणी आणि कोणत्या हेतूने केले असा जो शौनकांनी पूर्वा (चौथ्या अध्यायांत) प्रश्न विचारला होता, त्याचे येथपर्यंत विस्ताराने उत्तर सांगण्यांत आले. आतां, शौनकांनी दुसरा जो एक प्रश्न परीक्षित राजाबद्दल विचारला होता, तो सांगण्याचा उपक्रम करून सूत म्हणतात:—ऋषीहो, राजर्षि परीक्षिताचे जन्म, त्याची कृत्ये आणि त्याचे निधन ह्या सर्व गोष्टी समजण्याकरिता पांडवांच्या स्वर्गारोहणादिकांचा वृत्तांत आतां मी तुम्हांला सांगतो. हा वृत्तांतही असाच आहे की, ह्यामध्ये श्रीकृष्णाच्या कथा सहज रीतीने येतील.

अश्वत्थाम्याचें निंद्य कर्म.

कौरवपांडवांचें युद्ध चाललें असतां, भीष्म, द्रोण इत्यादि योद्धे, वीरांना उचित अशा स्वर्ग-लोकीं गेल्यानंतर, भीमसेनानें गदेच्या प्रहारानें दुर्योधनाचीही मांडी भग्न केली. त्या वेळीं, आपला स्वामी जो दुर्योधन त्याचें आपण कांहीं तरी प्रिय करून उतराई व्हावें अशी इच्छा मनामध्ये आणून, अश्वत्थाम्यानें द्रौपदीचे मुखगे निजले असतां त्याच्या मस्तकाचें छेदन केलें. हें त्याचें नीच कर्म पाहून दुर्योधनही हळहळला, व ह्या कर्माबद्दल अद्याप सवें लोक अश्वत्थाम्याची हेळना करितात; असो. द्रौपदीला आपले मुखगे मारले गेले हा वृत्तांत जेव्हां कळला, तेव्हां तिला दुःख झालें तें काय सांगावें? त्या वेळीं

द्रौपदीचें सांत्वन

करण्यासाठीं अर्जुन तिला म्हणाला:—द्रौपदी, मी आपल्या गांडीव धनुष्याला बाण लावून त्यांच्या योगानें त्या ब्राह्मणाधम अश्वत्थाम्याचें शिर छेदन करून तें येथें आणितों, व तुझ्या शोकाचें परिमार्जन करितों. दुष्टाच्या त्या शिरावर पाय देऊन तूं पुत्रांच्या मरणाबद्दल स्नान कर. ” ह्या प्रमाणें आपल्या प्रियेचें सांत्वन करून व अंगामध्यें कवच घातून अर्जुनानें हातामध्ये भयंकर गांडीव धनुष्य धारण केलें, आणि मारुतीला ध्वजस्तंभीं बसवून व आपला मित्र श्रीकृष्ण ह्याला सारथ्य करण्याला सांगून तो रथांत बसून द्रोणपुत्र अश्वत्थामा ह्याच्या अंगावर धावून गेला.

अश्वत्थाम्याची त्रधा.

अर्जुन आपल्यावर धावून येत आहे असें अश्वत्थाम्यानें दुरून पाहतांच त्याचें मन अत्यंत भयभीत होऊन गेलें. आतां कांहीं तरी करून आपले प्राण बांचविले पाहिजेत असें मनांत आणून, रथांत बसून जितक्या दूरवर जातां ये-ण्यासारखें होतें तेथवर तो पळत गेला; परंतु अखेरीस त्याच्या रथाचे घोडे थकले, व त्याला

स्वसंरक्षणाचा कांहीएक मार्ग उरला नाही. त्या वेळीं, आतां ब्रह्मास्त्र सोडलें तरच आपले प्राण वांचतील असें अश्वत्थाम्याला वाटलें. तेव्हां आत्मन करून आणि एकाग्र चित्त करून त्यानें तें अस्त्र पांडवांवर फेंकलें. शौनका, तें अस्त्र त्यानें फेंकले खरें; परंतु तें परत कसें घ्यावें हें त्याला माहीत नव्हतें; ह्यासाठीं त्यानें तें सोडायचें नव्हतें; परंतु त्याच्या प्राणावरच संकट गुदरल्यामुळें त्याला तसें करणें भाग पडलें. त्या वेळीं त्या ब्रह्मास्त्रापासून उत्पन्न झालेलें प्रचंड तेज चौहीकडे पसरलें, तेव्हां अर्जुनानें

श्रीकृष्णाची प्रार्थना

केली: “ हे महाभागा कृष्णा, तूं भक्तांवर आलेल्या संकटांचें हरण करणारा आहेस. तसेंच, ह्या संसारांत त्रिविध तापानीं दग्ध होणाऱ्या लोकांच्या दुःखाचा नाश करण्यालाही तूंच एक समर्थ आहेस. तूं आदिपुरुष आहेस. तूं साक्षात् ईश्वर आहेस. तूं प्रकृतीहून निराळा आहेस. आपल्या चिच्छक्तीच्या योगानें मायेचा विनाश करून तूं आपल्या निर्गुण आत्मस्वरूपामध्यें सदीदीत रत असतोस! इतर लोकांना मायेचा नाश करितां येत नाही. ज्यांचीं मनें मायेनें मोहित झालेलीं असतात, अशा लोकांचें कल्याण होणें दूरापास्त असतें; परंतु आपल्या सामर्थ्याच्या योगेंकरून अशाही लोकांचें कल्याण करण्याची तुझी इच्छा असते. त्याचप्रमाणें, पृथ्वीचा भार हरण करण्यासाठीं तूं हा अवतार धारण केला आहेस, व जे तुला अनन्य-भावेकरून शरण आले आहेत, त्यांना अनेकवार ध्यान करितां यावें म्हणून तूं हें कृष्णरूप धारण केलें आहेस. असो. हे भगवंता श्रीकृष्णा, हें अतिशय भयंकर तेज सर्व बाजूंनीं पसरत चाललें आहे, हें काय असावें, आणि हें कोठून उत्पन्न झालें आहे हें मला कांहांच समजत नाही; तेव्हां हें काय आहे तें मला सांग.”

श्रीकृष्णाची अर्जुनाला आज्ञा.

श्रीकृष्ण भगवान म्हणतात:—वा अर्जुना, द्रोणपुत्र अश्वत्थामा ह्याने सोडलेले हें ब्रह्मास्त्र आहे. त्यानें हें ब्रह्मास्त्र सोडलें आहे खरें, परंतु हें परत घेण्याचें सामर्थ्य त्याच्यामध्ये नाही; वास्तविक पहातां त्यानें हें अस्त्र टाकूं नये; परंतु त्याच्या प्राणावर प्रसंग येऊन गुदरल्यामुळे त्यानें हें टाकलें आहे. ह्या ब्रह्मास्त्राचा प्रतिकार करण्याला समर्थ असें दुसरे कोणतेंही अस्त्र नाही. तेव्हां, हे अस्त्रज्ञ अर्जुना, त्या ब्रह्मास्त्रापासून उत्पन्न झालेले हें तेज तूं आपल्या ब्रह्मास्त्राच्या तेजानें लयाला ने.

पार्थकृत अस्त्रप्रयोग व उपसंहार.

सूत म्हणतात:—ह्याप्रमाणें भगवंताचें भाषण ऐकून, शत्रूंना जिंकण्यामध्ये तत्पर अशा त्या अर्जुनानें प्रथमतः आचमन केलें, आणि नंतर श्रीकृष्णाला प्रदक्षिणा घालून अश्वत्थाम्याच्या त्या ब्रह्मास्त्रावर आपल्या ब्रह्मास्त्राची योजना केली. तेव्हां तीं दोन्ही तेजें, एकीकडून सूर्याचें तेज आणि दुसरीकडून अग्नीचें तेज यांचें त्याप्रमाणें येऊन एकमेकांवर आदळून अधिकाधिकच वाढत चालली; आणि त्यामुळे त्या प्रसंगीं स्वर्ग, पृथ्वी आणि आकाश हीं सर्व त्या तेजांनीं अगदीं भरून गेलीं. अश्वत्थामा आणि अर्जुन या दोघांनीं टाकलेल्या ब्रह्मास्त्राचें एकत्र झालेले तें अतिशय मोठें तेज तिन्ही लोकांना जाळीत सुटलेले पाहून, त्याच्या योगानें हेरपळलेल्या सर्व लोकांना हा प्रलयकालाचाच अग्नि पेट घेत आहे कीं काय असें वाटलें. सर्व प्राण्यांचा नाश होत आहे आणि तिन्ही लोक दग्ध होत आहेत असें पाहून, व त्या दोन्ही अस्त्रांचा उपसंहार व्हावा असें श्री-बासुदेवाच्याही मनामध्ये आहे असें जाणून, अर्जुनानें त्याचें निग्रहण केलें; आणि मोठ्या श्रोत्रानें अश्वत्थाम्याला लागलीच पकडून, एखाद्या पशूप्रमाणें दोरीनें बांधिलें, व त्यास आपल्या

शिविरामध्ये नेण्याचें मनांत आणिलें; परंतु हें पाहून श्रीकृष्णाला अतिशय राग आला, आणि त्यानें

अर्जुनास बोध

केला: “अर्जुना, केवळ निरपराधी लहान लहान बाळकें रात्रीं निजलीं असतां ज्यानें त्यांचा वध केला, अशा ह्या ब्राह्मणाधमाला तूं मारलेंच पाहिजे. पार्था, तूं ह्या बाळहत्या करणाऱ्या अश्वत्थाम्याला जिवंत ठेवूं नको. कारण, मयादिकांनें मदांध झालेला, विस्मरणशील, पिशाचांनीं ग्रासलेला, निद्रिस्त, बाळ, स्त्री, ज्ञानशून्य, शरणागत आणि भयानें युद्ध टाकून पळूं लागलेला इतक्या प्रकारच्या शत्रूला धर्म जाणणारे लोक मारीत नाहीत. असें असतां ह्या दुरात्म्यानें त्या बाळकांचा निष्ठुरपणानें वध केला, ह्यास्तव ह्यास योग्य शासन झालेंच पाहिजे. वा अर्जुना, जो दृष्ट खल दुसऱ्यांचा प्राणघात करून आपले प्राण वांचवितो, त्याचा वध करणें म्हणजे त्याचें कल्याण करण्यासारखें आहे; कारण, त्याचा वध हें त्याच्या दोषाबद्दल त्याला शासनच होय, आणि तें शासन मिळालें म्हणजे तो त्या दोषापासून मुक्त होतो; परंतु शासनानें त्याचें पातक धुऊन न जातां तें तसेंच राहिलें, तर त्याच्या योगानें तो पुरुष अधोगतीला जातो. ह्यास्तव, अश्वत्थाम्याला वधरूपी शासन करून त्याच्या अधोगतीचा प्रतिकार करणें हें सर्वथैव इष्ट होय. शिवाय, ज्यानें त्या निरपराधी अर्भकांची हत्या केली, त्याचें डोकें घेऊन येण्याविषयी माझ्या समक्ष तूं द्रौपदीपार्शीं प्रतिज्ञाही केली आहेस. आणखी, हा आततायी† असल्यामुळे ह्याचा वध करण्याला काहीं एक प्रत्यबाध नाही. तसेंच, लहान मुलांचा वध करून आपल्या कुळाला काळोखी लावणाऱ्या ह्या अश्वत्थाम्यानें, आपला राजा जो

† अग्निदेव गरदक्षेव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः ।

क्षेत्रदारापहस्तोच वडैते ह्याततायिनः ॥

दुर्योधन, त्याचेंही हें कर्म करून प्रिय केले असें नाही. तेव्हां अशा ह्या महापातकी अश्वत्थाम्याचा तूं अवश्य वध कर.”

अर्जुन अश्वत्थाम्यास शिबिरास नेतो.

सूत म्हणतात:—अश्वत्थाम्याचा वध करण्या-विषयी श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगत होता, ह्यांत अर्जुनानें अश्वत्थाम्याला मारावें हा त्याचा हेतु होता असें नाही; तर अर्जुनाच्या मनोमध्यें धर्म-बुद्धि किती जागृत आहे ह्याची परीक्षा पाहण्या-चाच केषळ श्रीकृष्णाचा हेतु होता. असो. श्रीकृष्णानें जरी मोठ्या आप्रहानें सांगितलें, व अश्वत्थाम्यानें जरी प्रत्यक्ष पुत्रांची हत्या केली होती, तरी तो गुरुबंधु असल्यामुळे त्याला मारावें अशी त्या महात्माच्या बुद्धि होईना. नंतर, अश्वत्थाम्याला घेऊन श्रीगोविंदासह तो अर्जुनशिबिरास परत आला, व आपले पुत्र मारले गेले म्हणून शोक करीत बसलेल्या द्रौपदीसमोर त्याला नेऊन, ‘हा पहा मी अश्वत्थामा बांधून आणिला आहे’ असें त्यानें तिच्या सांगितलें. तेव्हां अश्वत्थाम्याला पशूपमाणें बांधलें होतें, व कृतकर्माबद्दल लज्जा वाटून अश्वत्थाम्यानें आपलें तोंड खाली घातलें होतें. अशा प्रकारच्या दुःस्थिती-मध्ये त्या गुरुपुत्राला पाहून कोमल अंतःकरणा-च्या द्रौपदीस करुणा उत्पन्न झाली; आणि तिनें उठून त्यास नमस्कार केला. नंतर ती महासाध्वी द्रौपदी म्हणाली:—

द्रौपदीचे थोर विचार.

अहो, ह्याला सोडा; कारण, हा ब्राह्मण असल्यामुळे बंधनाला योग्य नाही. हा तुम्हांला वध होय. हा तुमचा गुरुच आहे. रहस्यांसहवर्तमान धनुर्वेद, आणि अस्त्राक्षेप व अस्त्रोपसंहार ह्याविषयीच्या ज्ञानासहवर्तमान ब्रह्मास्त्रादिक सर्व अस्त्रे ज्याच्या कृपेमुळे तुम्हांला प्राप्त झालीं, तो हा पुत्ररूपानें प्रत्यक्ष भगवान् द्रोणाचार्यच आपल्यापुढें उभा आहे. शिवाय, तुमची गुरुपत्नी जी कृपी तीही

अजून जिवंत आहे. ती पतिव्रता असल्यामुळे तिनें सहगमन करावें हें खरें, परंतु तिच्या अश्वत्थाम्यासारखा धीर पुत्र असल्याकारणानें सहगमन न करता ती अजून जिवंत राहिली आहे; तेव्हां अश्वत्थाम्याच्या दुःखानें तिच्या अत्यंत दुःख होईल. म्हणून, हे धर्मज्ञ महाभागा, जे गुरुचें कुल तुम्हांला सदादीत पूज्य आणि वंद्य, त्याचें तुमच्या हातून अकल्याण घडावें ही गोष्ट उचित नाही. पुत्र-मरणाचें दुःख कसें असतें ह्याचा अनुभव मला आला आहे. तेव्हां तें दुःसह दुःख अश्वत्थाम्याच्या आईला कधीही होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. अरेरे ! पुत्रमरणांमुळे आर्त होऊन मी ज्याप्रमाणें एकसारखी रडत आहे, त्याप्रमाणें अश्वत्थाम्याच्या आईला रडण्याचा प्रसंग कधीही न येवो ! ज्या अपरिपक्व विचाराच्या क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांच्या कुलाला दुःख दिलें, त्या क्षत्रियांचीं कुलें शोकानें व्याप्त होऊन समूळ दग्ध झालेलीं आहेत!

अश्वत्थाम्याच्या वधाविषयीं

मतभेद.

सूत म्हणतात:—धर्म, न्याय, करुणा इत्यादिकांनीं भरलेलें व निष्कपट अंतःकरणानें आणि निःपक्षपात बुद्धीनें केलेलें हें भाषण धर्मराज, नकुल, सहदेव, सात्यकि, अर्जुन आणि श्रीकृष्ण ह्यांना व इतर स्त्रीपुरुषांना फार आवडलें, व त्या सर्वांनीं द्रौपदीचें मनासून अभिनंदन केलें; परंतु भीमास मात्र तें रुचलें नाही. उलट त्यास फार क्रोध आला व त्या क्रोधावेशांतच तो ह्याला:—
“आपल्या राजाचा किंवा आपला रथतःचा काही-एक अर्थ न साधितां ज्यानें निजलेल्या बालकांना विनाकारण मारिलें, त्या ह्या अश्वत्थाम्याचा वध करणें हेंच श्रेयस्कर आहे.” ह्याप्रमाणें भीमानें उच्चारिलेले शब्द आणि पूर्वी द्रौपदीनें केलेलें भाषण हीं दोन्हीही ऐकून भगवान् चतुर्भुज श्रीकृष्णानें अर्जुनाच्या तोंडाकडे पाहिलें, व किंचित् हास्य करून म्हटलें:—अर्जुना, ब्राह्मणा-

चा वध करूं नये असें मींच सांगितलें आहे; व एखादा ब्राह्मण जर आततायी असेल, तर त्याचा वध केला पाहिजे, ही सुद्धा माझीच आज्ञा आहे. अशा रीतीनें, ह्याला मार आणि मारूं नको ह्या दोन्ही गोष्टी मींच तुला सांगितल्या आहेत. ह्या माझ्या दोन्ही आज्ञांचें तूं पाळन कर. त्याचप्रमाणें, आपल्या प्रियेचें सांत्वन करतेवेळीं तूं तिच्या-पाशीं जी प्रतिज्ञा केली आहेस, तीही तुला खरी केली पाहिजे. सारांश, भीमसेन, पांचाळी आणि मी ह्या सर्वांना प्रिय वाटण्यासारखी जी गोष्ट असेल ती तूं आतां कर.

अश्वत्थाम्यास शासन.

सूत म्हणतातः—श्रीहरीच्या ह्या भाषणांतील हृदय काय आहे हे जाणून, अर्जुनानें आपल्या तरवारीनें अश्वत्थाम्याच्या मस्तकांतील मणि काढून घेतला; व त्याच्या डोकीचे पाठ काढिले. नंतर, त्यानें ज्या दोऱ्यांनीं त्याला बांधिलें होतें त्या सोडून टाकून त्याला मोकळें केलें. अश्वत्थामा पूर्वी फार तेजस्वी होता, परंतु मणि काढून घेतल्यामुळे व शिवाय बालहृदयेच्या पातकामुळे त्याची पूर्वीची सर्व प्रभा त्या वेळीं नाश पावली; नंतर अशा स्थितीमध्ये त्याला शिबिरामधून घालवून दिलें. असो. कोणा ब्राह्मणानें काहीं घोर अपराध केला असतां, त्या अपराधाबद्दल त्याला देहांत प्रायश्चित्ताची शिक्षा योग्य असतांही त्याचा वध करूं नये,—त्याचें वपन करावें, त्याच्यापाशीं द्रव्य असेल तें हरण करून घ्यावें, आणि त्याला हद्दपार करावें हाच त्याचा वध होय. ब्राह्मणाचा दैहिक वध कधीही करूं नये असें शास्त्रच आहे.

अध्याय आठवा.

—१०१—

श्रीकृष्णाचीं हस्तिनापुरांतील कृत्यें.

सूत म्हणतातः—द्रौपदीसहवर्तमान सर्व

पांडव पुत्रशोकानें अतिशय दुःखित झाले होते, तरी तें दुःख बाजूला ठेवून, आपल्या

मृत बांधवादिकांचें और्ध्वदेहिक

करण्याला ते प्रवृत्त झाले. त्यांचे जे बंधुजन मरण पावले होते, ते, आपल्याला तिलांजलि कधी मिळेल अशी वाट पहात होत. त्यांना उदक देण्याकरितां, स्त्रियांना पुढें घालून, श्रीकृष्णासह-वर्तमान ते गंगेच्या तीरी गेले. तेथे तिलोदक दिल्यानंतर व फिरून पुष्कळ वेळपर्यंत विद्याप केल्यानंतर, श्रीहरीच्या चरणकमलांतील रजःकणांनीं पवित्र झालेल्या अशा त्या जलामध्ये त्या सर्वांनीं स्नानें केलीं. तेथेंच तीरावर, आपला सखा जो संजय त्याच्यासहवर्तमान कौरवाधिपति राजा धृतराष्ट्र बसला होता. त्याच्या जवळच पुत्रशोकानें दुःखित झालेली गांधारी, कुंती आणि द्रौपदी हाही होत्या. त्या सर्वांचे आसजन युद्धामध्ये मारले गेल्यामुळे त्यांना अतिशय दुःख होत होतें, परंतु श्रीकृष्णानें आणि त्याच्या बरोबर असलेल्या ऋषींनीं, ह्या जगामध्ये कालाची गति अशीच विचित्र आहे, तेथें मनुष्याचा काही-एक उपाय चालत नाही, अशा प्रकारच्या गोष्टी सांगून त्या सगळ्यांचें सांत्वन केलें.

सूत पुढें सांगतातः—ऋषीहो, श्रीकृष्णांनीं हस्तिनापुरामध्ये येऊन अनेक गोष्टी केल्याः धर्मराजाचें राज्य कपटयुक्त करून कौरवांनीं हरण केलें होतें, तें श्रीकृष्णांनीं धर्मराजास परत मिळवून दिलें; दुर्योधनादिक दुरात्म्यांचें आयुष्य द्रौपदीचे केश ओढल्यामुळे आधींच क्षीण झालें होतें, परंतु केवळ निमित्तमात्र होऊन भगवान श्रीकृष्णांनीं त्या सगळ्यांचा संहार केला; धर्मराजाकडून तीन अश्वमेध यज्ञ यथासांग करविले; आणि इंद्राप्रमाणे धर्मराजाचें पवित्र यज्ञ दाही दिशांमध्ये प्रसृत केलें. नंतर द्वारकेला परत जाण्याविषयी श्रीकृष्णांनीं निश्चय करून पांडवांचा निरोप घेतला, व व्यासादिक ऋषींची

पूजा केली. तेव्हा त्यांनीही उलट श्रीकृष्णाची पूजा केली, आणि नंतर सायंकाळी व उदयकाळी बरोबर घेऊन श्रीकृष्ण द्वारकेला जाण्यास निघाले.

उत्तरेची श्रीकृष्णास प्रार्थना.

त्या वेळी, ते रथांत पाय ठेवीताहेत तोंच, अभिमन्यूची पत्नी उत्तरा ही भयाने विव्हाळ होऊन आपल्याकडे धावत येत आहे असे श्रीकृष्णाला दिसून आले. इतक्यांत उत्तरा जवळ येऊन म्हणाली: “हे श्रीकृष्णा, तू मोठा योगी आहेस, तू देवांचाही देव आहेस, आणि ह्या जगाचा स्वामी आहेस; तेव्हा तू माझे संरक्षण कर. ह्या जगामध्ये सर्वच मृत्युवश आहेत, तेव्हा यांत कोण कोणाला सोडवू शकणार आहे ? ह्यास्तव मला तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणापासूनही अभय मिळणे शक्य नाही. भगवंता, हा तप्त झालेला लोहबाण माझ्या अंगावर येत आहे, त्याच्या योगाने पाहिजे तर माझा देह जळून दग्ध होई; परंतु माझ्या गर्भाचा मात्र नाश होऊ नये, एवढेच माझे मागणे आहे.”

उत्तरागर्भरक्षण.

सूत म्हणतात:—ब्राह्मणहो, उत्तरेचे भाषण श्रवण करून भक्तवत्सल भगवंतांनी विचार केला, तेव्हा त्यांना कळून आले की, निष्पांडवी पृथ्वी करण्यासाठी अश्वत्थाम्याने हे अस्त्र टाकले आहे. ज्याप्रमाणे उत्तरेच्या अंगावर एक बाण जात होता, त्याप्रमाणेच पांच पांडवांवरही महादेदीप्यमान असे पांच बाण जात होते. ते बाण आपल्यावर येत आहेत असे पाहून, त्यांचा नाश करण्याकरिता पांचही पांडवांनी आपापल्या हातांमध्ये अस्त्रे घेतली. ऋषीहो, अनन्यभावाने आपल्यावरच भक्ति ठेवणाऱ्या त्या पांडवांवर आलेले हे सकट पाहून, आपले उत्कृष्ट अस्त्र जे सुदर्शन त्याच्या योगाने श्रीकृष्णाने आपल्या परमभक्त पांडवांचे संरक्षण केले. ह्याप्रमाणे पांडवांचे संरक्षण केल्यानंतर, उत्तरेच्या गर्भामध्ये जो पांडववशाचा तंतु होता त्याचे संरक्षण करण्याकरिता आपल्या मा-

येच्या योगाने तिच्या गर्भामध्ये शिरून भगवंतांनी त्या गर्भाचे आच्छादन केले. सर्व प्राण्यांच्या अंतःकरणांमध्ये राहणारा प्रत्यक्ष भगवान योगेश्वरच तो ! त्याला हे करणे काय अशक्य होते ? तसेच, अश्वत्थाम्याने जे ब्रह्मशिर नांवाचे अस्त्र फेंकले होते, तेही आपले कार्य केल्यावांचून कधीही माघारे फिरणारे नव्हते, व त्याच्यावर कोही उपायही चालण्यासारखा नव्हता; तरी पण विष्णूच्या तेजाची आणि त्याची गांठ पडल्याबरोबर त्या ब्रह्मास्त्रतेजाचे काहीएक चालेनासे होऊन ते शांत झाले ! ब्राह्मणहो, हे असे कसे झाले ह्याबद्दल कोणालाही आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही; कारण, जो आपल्या मायेच्या योगेकरून हे जग उत्पन्न करितो, सुरक्षित ठेवितो आणि लयाला नेतो, त्या भगवान अच्युताच्या सर्वच कृति आश्चर्यमय आहेत, मग ह्याच गोष्टीचे मोठेसे नवल ते काय ? असो. मग फिरून श्रीकृष्ण द्वारकेला जाण्याकरिता निघाले. त्या वेळी पांडव आणि द्रौपदी ह्यांसहवर्तमान कुंतीने भगवान श्रीकृष्णाची स्तुति केली.

कुंतीकृत श्रीकृष्णस्तुति.

कुंती म्हणाली:—हे भगवंता, मी तुला नमस्कार करिते. तू आदिपुरुष आहेस; तू साक्षात् परमेश्वर आहेस; तू प्रकृतीहून पर आहेस; तू सर्व भूतांच्या ठिकाणी अंतर्बाह्य भरलेला आहेस; तरी पण तू सर्वांना अलक्ष्यच आहेस. हे अधोक्षजा, भी मर्त्य आणि ब्रह्म आहे, व तुझे खरे स्वरूप मायेच्या पडद्याने आच्छादिलेले असल्यामुळे मला ते ओळखता येत नाही. ते मलाच समजत नाही असे नव्हे; तर निष्पाप अंतःकरणाचे जे मोठमोठे परमहंस मुनि आहेत, त्यांना देखील ते कळत नाही. तर मग ते आम्हां स्त्रियांना कसे कळेल, व आमची तुझ्या ठिकाणी दृढ भक्ति कशी जडेल ?

सूत म्हणतात:—आतां, जर स्त्रियांच्या हातून

ह्याप्रमाणें भगवंताची भक्ति होणार नाही, तर अर्थात् त्यांना भगवंताचें ज्ञानही होऊं शकणार नाही; व तें ज्ञान नसलें म्हणजे मोक्षही नाहीच; अशा रीतीनें, स्त्रियांना मोक्ष नाही असें ठरेल; परंतु वास्तविक तसें नाही. स्त्रियांनींही भगवंताची भक्ति केली असतां त्यापासून त्यांना भगवत्साक्षात्कार होतो, व त्या योगानें त्यांना मोक्ष प्राप्त होतो, ही गोष्ट सूचित करण्यासाठीं कुंती श्रीकृष्णाची स्तुति करिते.

कुंती म्हणते:—हे कृष्णा, वासुदेवा, देवकी-नंदना, नंदकुमारा, गोविंदा, तुला माझा नमस्कार असो. ज्याच्या नाभीमधून कमळ उत्पन्न झालें आहे, ज्याच्या गळ्यामध्ये कमळांच्या माळा आहेत, ज्याचे नेत्र कमळांप्रमाणें सुंदर आहेत, आणि ज्याचे चरण कमळांप्रमाणें कोमळ आहेत, असा जो तूं त्या तुज भगवंताला माझा नमस्कार असो.

हे हर्षकेशा, त्या दुष्ट कंसानें पुष्कळ दिवसपर्यंत कोडून ठेवलेल्या, आणि म्हणूनच अतिशय दुःखामध्ये दिवस काढीत असलेल्या देवकीला तूं संकटांतून सोडविलेस; त्याचप्रमाणें, पुत्रांसहवर्तमान मलाही तूं वारंवार अनेक संकटांपासून मुक्त केलेंस. तीं संकटे एक का दोन सांगावीं? भीमाला कौरवांनीं काळकूट विष दिलें होतें; लाक्षागृहामध्ये आम्हांला जाळून मारण्याचा त्यांचा विचार होता; हिडिंब, बक, किर्मिर इत्यादि राक्षस आम्हांला खावयाला आले होते; राजसभेमध्ये दुर्योधनादि दुराणांनीं द्रौपदीचीं वस्त्रे हरण करून तिची अन्न घेण्याचा प्रसंग आणिला होता; अरण्यवासांत राहण्याचें संकट आमच्यावर गुदरलें होतें; हें भयंकर युद्ध चाललें असतां, त्यांत कोणाही महारथी योद्ध्याच्या अस्त्रानें प्राण जाण्याची पांडवांना भीति होती; आणि अश्वत्थाम्यानें जें हें अखेरीस ब्रह्मास्त्र सोडिलें होतें, त्यापासून तर सर्वांचाच उच्छेद

झाला होता; परंतु, श्रीकृष्णा, ह्या सगळ्या संकटांतून तूं आमचें संरक्षण केलेंस; तेव्हां, हे जगत्पते, आमची हीच इच्छा आहे कीं, आमच्यावर वारंवार आणि ठिकठिकाणीं संकटेच यावीं; कां कीं, त्यांतून आम्हांला सोडविण्याकरितां तूं येऊन त्या योगानें आम्हांला तुझें दर्शन घडतें; आणि तुझ्या दर्शनाचा महिमा असाच आहे कीं, ते झाले असतां पुनर्जन्माचें दर्शन फिरून कधीही होत नाही. उत्तम कुळांत जन्म, पुष्कळ ऐश्वर्य, चांगली विद्या आणि विपुल संपत्ति हीं जर मनुष्याला प्राप्त झालीं, तर त्यांच्या योगानें त्याचा अभिमान मात्र वृद्धिंगत होतो; आणि त्या अभिमानामुळे तो तुझें नामस्मरण करण्याला प्रवृत्त होत नाही; परंतु जे निर्धन असून संकटांत सांपडलेले असतात, त्यांना मात्र तुझें स्मरण होतें; म्हणून आमच्यावर संकटेच यावीं अशी माझी इच्छा आहे. अकिंचन लोकच ज्याला जाणतात, ज्याच्यापासून सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांचे परिणाम परावर्तन पावलेले आहेत, जो आपल्या ठिकाणीं चरममाण होतो, जो शांत आहे, आणि जो मोक्ष देण्याला समर्थ आहे अशा तुज भगवंताला माझा नमस्कार असो. जरी तुला स्वतःला आदि नाही आणि अंतही नाही, तरी तू ह्या जगाचा संहार करणारा प्रत्यक्ष काळच आहेस असें मला वाटतें. ह्या भूमंडलावरील प्राण्यांमध्ये आपसांत जरी कलह चालले असले, तरी तूं सर्वांच्या ठिकाणीं सारख्याच रीतीनें वागत असतोस. तुझ्याबद्दल लोकांच्या मनामध्ये मात्र निरनिराळ्या कल्पना असतात. तूं सर्वांच्या ठिकाणीं सारखा असतोही त्यांना वाटतें कीं अमुकावर तुझी प्रीति आहे आणि अमुकावर तुझा क्रोध आहे; परंतु वास्तविक पाहतां तुला कोणी प्रियही नाही आणि द्वेष्यही नाही. असें असतां, हे अवतार घेऊन तूं मनुष्यकृतीचें अनुकरण करूं इच्छितोस, ह्यात

ज्ञा काय हेतु असतो हें कोणालाही समजत नाही. हे विश्वात्मन, वास्तविक तू जन्मरहित आहेस. तरी पण पशु, मनुष्य, देव, जलचर [त्यादि योनींमध्ये तू जन्म घेतोस; तसेंच, तू वास्तविक अकर्ता आहेस, तरी पण त्या त्या योनीत जन्म घेऊन तदनुरूप तू कर्म करितोस, हे केवळ अनुकरण होय. देवा, लहानपणीं तू ह्याचें मडकें फोडून त्यांतून लोणी चोरून घेतलेस, ह्या अपराधाबद्दल तुला बांधून ठेवण्यासाठी यशोदेनें आपल्या हातांत दावें घेतलें, त्या ठीकीं तुझ्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले व यामुळे तुझ्या डोळ्यांत घातलेलें काजळ चोहोंकडे सरलें, आणि तुझे डोळे कावेरबावे झाले. तू मापलें तोंड खाली घातलेस; आणि जणू काय त्या अयंत भीति वाटली आहे अशा रीतीनें तू या वेळीं उभा राहिलास. तें पाहून मलाही मोह उत्पन्न झाला. हे श्रीकृष्णा, प्रत्यक्ष भय देखील त्याला भितें, त्या तू भयभीत झाल्याचा आविर्भाव दाखविलास, हें मनुष्यकृतीचें अनुकरण नव्हे तर काय? असें अनुकरण करण्यांत तुझा काय हेतु असेल हें कोणालाही कळत नाही. ह्याबद्दल निरनिराळ्या लोकांचे निरनिराळे तर्क आहेत: खलपर्वताची चोहोंकडे प्रत्याति होण्यासाठी ज्याप्रमाणें चंदनाचा वृक्ष त्यावर उगवतो, त्याप्रमाणें, पुण्यश्लोक यदुची कीर्ति दिगंतरीं प्रसृत करण्यासाठी त्याच्या कुलामध्ये जन्मरहित अशा बां भगवंतानें जन्म घेतला, असें कोणी म्हणतात. दुसरे कोणी असें म्हणतात कीं, देवांनीं प्रार्थना केल्यावरून, ह्या जगाचें कल्याण करण्याकरितां आणि दैत्यांचा वध करण्याकरितां, वसुदेवापासून देवकीच्या उदरामध्ये, तू जन्मरहित असूनही जन्म घेतलेस. समुद्रांतून चालत असलेल्या एखाद्या नौकेला तिच्यामधील अतिशय सामानामुळे भार होऊन ती जशी बुडण्याच्या बेतांत येते, त्याप्रमाणें दुष्ट लोकांच्या भारानें ही

पृथ्वीही अगदीं बुडून जाण्याच्या बेतांत आलेली होती; तेव्हां ब्रह्मदेवानें प्रार्थना केल्यावरून तो भूमिभार हरण करण्यासाठीं तू हा अवतार घेतलास, असें आणखी कित्येक पंडितांचें मत आहे; व कित्येक असेही म्हणतात कीं, माया, वासना आणि पूर्वार्जित कर्म ह्यांच्या योगानें ह्या संसारामध्ये मनुष्यांस अतिशय क्लेश होत असतात, ते त्यांचे क्लेश भक्तीच्या योगानें नाहीतसे व्हावे म्हणून, श्रवण करण्याला आणि स्मरण करण्याला योग्य अशीं कृत्ये करण्याकरितां तू हें मनुष्य रूप धारण केलेस. हे प्रभो, जे कोणी वारंवार तुझ्या कृत्यांचें श्रवण करितात, गायन करितात, कीर्तन करितात आणि अभिनंदन करितात, त्यांनाच तुझ्या चरणकमलाचें तत्काळ दर्शन होतें; आणि तें दर्शन झालें म्हणजे ह्या संसाररूपी नदीचा प्रवाह एकदम आटून जातो. हे भक्तवत्सला, तुझ्या चरणकमलांवाचून आमचें सरक्षण करण्याला दुसरें कोणीच नाही, आणि त्यांतूनही ह्या युद्धामुळे पुष्कळ राजांचा आमच्यावर रोष झालेला आहे. ह्याकरितां, अशा प्रसंगीं तर आम्हांला तुझ्या सरक्षणाची अतिशयच अपेक्षा आहे; परंतु अशा वेळीं तू आज आम्हांला सोडून जावयाला निघाला आहेस, तेव्हां ह्याला काय म्हणावें? कीर्तीनें आणि बलांनें पांडव आज कितीही मोठे असले, व इतर यादवांचें त्यांना कितीही साहाय्य असलें, तरीपण जर तू त्यांना सोडून जाशील, तर मग पांडवांची काय योग्यता राहणार आहे? सर्व इंद्रियांचा धनी जो आत्मा, तो शरीरांतून निघून गेला असता त्या इंद्रियांची जी अवस्था होते तीच आमची होणार! दुसरें काय? हे गदाधरा, ध्वजांकुशादिक अनेक लक्षणांनीं युक्त अशीं जीं तुझीं पावले, तीं जिकडे तिकडे उमटल्यामुळे आतां जशी ही हस्तिनापुरांतील भूमि सुंदर दिसत आहे, तशी ती तू येथून गेल्यावर दिसणार नाही; ह्यासाठीं तू जाऊं नको. हे आसपासचे

सुसंपन्न देश, ह्या परिपक्व झालेल्या ओषधी, ह्या लता, हीं अरण्यां, हे पर्वत, ह्या नद्या, हे समुद्र ह्या सर्वांवर तुझी कृपादृष्टि पडत होती, म्हणून हीं सगळीं वृद्धिंगत होत होती; परंतु आतां तूं गेल्यास म्हणजे ह्यांना सुद्धां वाईट वाटेळ. तथापि, हे विश्वेश्वरा, हे विश्वात्मन्, हे विश्वमूर्ते, आतां जर तूं जाणारच असशील, तर निदान माझी एवढी तरी प्रार्थना ऐक: ती हीच कीं, पांडव आणि यादव ह्यांच्या ठिकाणीं माझें मन स्नेहपाशानें बद्ध झालेलें आहे, तो स्नेहपाश तूं तोडून टाक; आणि, हे मधुपते, ज्याप्रमाणें गंगेचा ओघ समुद्राकडे वळतो, त्याप्रमाणें माझ्या मनाचा ओढा अनन्यभावेकरून सदोदीत तुजकडे वळो, म्हणजे मी कृतार्थ होईन ! हे श्रीकृष्णा, हे पार्थ-सख्या, ह्या पृथ्वीवरील लोकांना कंटकांप्रमाणें दुःख देणाऱ्या राजांचे वंश त्यां जाळून भस्म केले आहेत. तुझ्या पराक्रमाचें वर्णन देव मुद्धां करीत आहेत. हे गोविंदा, गाई, ब्राह्मण आणि देव ह्यांचें दुःख हरण करण्याकरितांच तुझा अवतार आहे. हे योगेश्वरा, तुला माझा नमस्कार असो.

सूत म्हणतात:—अशा मधुर शब्दांना श्रीकृष्णाच्या सर्व पराक्रमांचें वर्णन करून कुंतीनें त्याची स्तुती केली. ती ऐकून श्रीकृष्णानें आपल्या योगमायेच्या योगानें सर्वांस मोहित करण्यासाठीं किंचित् मदहास्य केलें. नंतर, 'तुझी जी इच्छा आहे ती परिपूर्ण होईल' असें कुंतीला सांगून यदुकुलावतंस भगवान् श्रीकृष्णानें तिचा निरोप घेतला. पुढें श्रीकृष्ण हस्तिनापुरा-मध्ये परत आले, व त्यांनीं द्रौपदी आदिकरून स्त्रियांचा निरोप घेतला. नंतर ते द्वारकेला जाण्याकरितां निघाले, परंतु पुनः धर्मराजानें त्यांस राहण्याविषयीं प्रेमपूर्वक अतिशय आप्रह केल्यामुळें, पांडवांच्या वात्सल्यास्तव ते तेंथें राहिले.

गोत्रवधामुळें धर्मास उत्पन्न झालेला खेद.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, पुढें, आपल्या हातून

आपले पुष्कळ ज्ञातिबांधव मारले गेल्यामुळें त्यांच्या वधाचें पाप आपल्याला लागलें असें वाटून धर्मराज मनामध्ये अतिशय खिन्न होऊन बसला. परमेश्वराची काय इच्छा आहे हें जाणणाऱ्या व्यासादिक मुनींनीं आणि प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानेंही, मागील इतिहासांतील अनेक गोष्टी सांगून धर्मराजाची पुष्कळ समजूत केली; परंतु काहीं केल्यानें त्याचें समाधान होईना. स्नेहाच्या योगानें धर्मराजाचें मन मोहित झालेलें होतें, व त्याची दृष्टि अकुचित झालेली होती; त्यामुळें, आपण आपल्या ज्ञातीचा वध केला आहे ही गोष्ट सदासर्वदा त्याच्या मनामध्ये घोळत असे. अशा स्थितीत असतां धर्मराजाच्या मनांत असे विचार आले:—हा माझा देह केवळ दुस्न्यांच्यासाठीं आहे; मी मरण पावलों म्हणजे कोळही आणि कुर्मी ह्याला फाडून खातील; असल्या ह्या निरर्थक देहासाठीं मी अनेक अक्षौहिणी सैन्यांचा वध केला; अरेरे! अज्ञानामुळें ह्या धर्माच्या हातून हें केवढें दुष्कृत्य घडलें पहा ! लहान मुळें, ब्राह्मण, इष्टमित्र, पितृस्थानीय, बंधु, गुरु ह्या सर्वांचा ज्यानें वध केला, त्या मला नरकच प्राप्त झाला पाहिजे ! कोट्यवधि वर्षे लोटलीं तरी त्या नरकापासून माझी मुक्तता होणें फार कठिण आहे. 'आपल्या प्रजेचें योग्य रीतीनें पाळन करणाऱ्या राजांनीं युद्धामध्ये आपल्या शत्रूंचा वध केला तर त्यापासून त्यांना पातक लागत नाही; इतकेंच नव्हे, तर उलट असें करणें हा धर्मच आहे; 'असा जरी शास्त्रार्थ असला, तरी त्यापासून माझ्या मनाचें समाधान होत नाही. मीं कित्येक स्त्रियांचे पति मारून त्यांना वैधव्य-दशेमध्ये लोटण्यास कारणीभूत झालों हें पातक फार भयंकर होय ! आतां मीं कितीही अश्वमेध केले, तरी त्यांच्या योगानें माझी ह्या पातकापासून सुटका होणें कधीही शक्य नाही. ज्याप्रमाणें चिखलानें मलिन झालेलें

भांडें चिखलानेंच धुतळें तर तें स्वच्छ होत नाही, अथवा सुराप्राशनाचा दोष सुरेनं दूर होत नाही, त्याप्रमाणें, मी जी प्राणिहत्या केली तिचें पातक, ज्यामध्ये फिरून दुसरी हत्या करावी लागते अशा यज्ञाच्या योगानें कधीही नाहीसें होणार नाही !

अध्याय नववा.

—:०:—

धर्मादिकांचें भीष्मसन्निध गमन.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, अशा प्रकारें, आपल्या हातून प्राणिहत्या झाल्याबद्दल धर्मराजाच्या मनोमध्यें अतिशय अस्वस्थता उत्पन्न झाली होती; त्याकरिता, एकंदर सर्व धर्माचें रहस्य काय आहे हें आपण समजून घ्यावें म्हणून, कुरुक्षेत्रामध्यें ज्या ठिकाणीं पितामह भीष्म शरपंजरी पडले होते, त्या ठिकाणीं तो गेला. तेव्हां त्याचे बंधुही आपल्या रथाना उत्तम घोडे जोडून आणि ते रथ सुवर्णाच्या भूषणांनीं अलंकृत करून त्यांत बसून त्याच्या पाठीमागून चालले. त्याचप्रमाणें व्यास, धौम्य इत्यादि ऋषि आणि अर्जुनासहवर्तमान भगवान श्रीकृष्णही आपल्या रथामध्यें बसून तिकडेच गेले. धर्मराज पुढें चालला होता, आणि बाकीची मंडळी त्याच्या मागून चालली होती. त्या वेळीं, यक्षांच्या परिवारानें युक्त असलेल्या कुबेराप्रमाणें धर्मराज दिसत होता. ह्याप्रमाणें ती सर्व मंडळी रणभूमीवर शरपंजरी पडलेल्या त्या भीष्माचार्याजवळ जाऊन पोहोचली. तेव्हां त्यांना पाहून हा भीष्म नसून आकाशांतून पृथ्वीवर पतन पावलेला कोणीतरी देवच असावा असें सर्वांना वाटलें. नंतर श्रीकृष्णासहवर्तमान सर्व पांडवांनीं भीष्माचार्यास प्रणाम केला. त्या ठिकाणीं, भरतकुळांतील श्रेष्ठ अशा त्या भीष्माचार्याचें दर्शन घेण्याकरितां अनेक ब्रह्मर्षि, देवर्षि आणि राजर्षि प्राप्त झाले होते. पर्वत, नारद, धौम्य, व्यास,

बृहदश्व, भरद्वाज, परशुराम, वसिष्ठ, इंद्रप्रमद, गृत्समद, असित, कक्षीवान, गौतम, अग्नि, विश्वामित्र, सुदर्शन, शुक्र, कश्यप, भंगिरा इत्यादि अनेक ऋषि आपापल्या शिष्यांसहवर्तमान तेथें आले होते. भीष्माचार्य हे पूर्ण धर्मज्ञ होते. कोणत्या स्थळीं व कोणत्या काळीं काय करावें हें त्यांना पूर्ण अवगत होतें. तेव्हां हे सर्व ऋषि वगैरे आलेले पाहून त्यांनीं त्या सर्वांचें मनानें स्वागत केलें. त्या वेळीं, वस्तुतः शरीररहित असूनही ज्यानें केवळ मायेनें शरीर धारण केलें होतें, परंतु वास्तविक जो सकळांच्या अंतःकरणामध्येंच वास करीत असतो असा तो जगदीश्वर कृष्णही जवळच बसलेला होता; त्याचें यथार्थ सामर्थ्य जाणणाऱ्या भीष्माचार्यांनीं त्याची मनानेंच पूजा केली. तेथें विनयानें आणि प्रेमानें मान खालीं घालून पांडवही जवळच बसलेले होते, त्यांच्याकडे पाहून भीष्माचार्यांच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु वाहू लागले, व त्या योगानें त्यांच्या डोळ्यांना काहीएक दिसनासें झालें. अशा स्थितींत भीष्माचार्य सर्व पांडवांना उद्देशून धर्मराजाशीं बोळू लागले.

कालसामर्थ्य.

भीष्म म्हणाले:—हे धर्मनंदना, विप्रांच्या आशीर्वादानें, धर्माच्या आज्ञेप्रमाणें, आणि श्रीकृष्णाच्या साहाय्यानें तुम्ही वागत असतांही तुम्हांला कष्ट सोसावे लागले ही मोठी दुःखाची व अन्यायाची गोष्ट आहे. महापराक्रमी पांडु राजा तुम्ही लहान असतांनाच निवर्तला, व तुमच्यासाठीं तुमची माता जी कुंती तिळा पुष्कळ क्लेश सोसावे लागले. तुमच्यावर जीं हीं संकटें आलीं, तीं सर्व कालाच्या अवकूपेमुळेंच आलीं असें म्हणावें लागतें; म्हणून तेथें कांहीं उपाय नाही. ह्या जगांतील सगळेच लोक कालाच्या स्वाधीन आहेत. मेघसमुदायाला ज्याप्रमाणें वायु जिकडे नेईल तिकडे जावें लागतें, त्याचप्रमाणें, मनुष्यांना काल

जसा ठेवील तसें रहावें लागतें. तसें जर नसतें तर तुमच्यावर संकटें कां आलीं असतीं ? धर्मराजासारखा नीतिमान राजा, वृकोदरासारखा गदाधर योद्धा, अर्जुनासारखा अस्त्रविद्येमध्यें निपुण असलेला साहाय्यकारी, गांडीवासारखें धनुष्य आणि श्रीकृष्णासारखा मित्र हीं जेथें आहेत, तेथें देखील जर संकटें येतात, तर काळ हाच बलवान असला पाहिजे, दुसरे काय ? राजा, ह्या श्रीकृष्णाचें चरित्र फार भगाव आहे. तें कोणासच उमजत नाही. ब्रह्मादि तत्त्वज्ञानी पुरुष देखील ह्याच्या कृत्यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास उद्युक्त झाले असतां त्यांस मोह पडतो. बाबारे, सुखदुःखादि सर्व साधनें परमेश्वराधीन आहेत, हें तत्त्व पूर्णपणें लक्षांत बाळगून धर्माचरणानें प्रजेचें उत्तम प्रकारें पालन कर. हे कुरुकुलनंदना धर्मराजा, ह्या

श्रीकृष्णाचें खरें स्वरूप

कसें आहे तें तुला मुळीच उमगलें नाही. हा सर्वेश्वर भगवान श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष परब्रह्म होय. ह्यानें यादवकुळांत अवतार घेऊन आपल्या मायेच्या योगानें सर्वांस अगदीं मोहित करून सोडिलें आहे, त्यामुळें ह्याचें खरें स्वरूप कोणासच ओळखितां येत नाही. धर्मराजा, ह्या श्रीकृष्णाचें परम गूढ चरित्र भगवान शंकर, देवर्षि नारद आणि साक्षात् विष्णूचा अवतार असा जो भगवान कपिल महामुनि ह्यांनाच काय तें ठाऊक आहे. तुझे ठायीं ह्याचें खरें स्वरूप ओळखण्याचें ज्ञान नाही; म्हणून तूं ह्याला आपला मामेभाऊ, आपला मित्र, आपला कारभारी, विश्वासू दूत, अर्जुनाचा सारथी असें समजतोस, पण हा सर्वातीर्थांमां वास करणारा असून राग-लोभ, शोक-मोह, सुख-दुःख, मान-अपमान इत्यादि अज्ञान-मूलक विकारांपासून अलिप्त असल्यामुळें, ह्याच्या बुद्धीला वैषम्य उत्पन्न होण्याचा मुळीच संभव नाही; तथापि, हे धर्मराजा, ह्याची अनन्यभावानें

भक्ति करणारे जे पुरुष आहेत, त्यांजविषयीं हा फार दयाळु आहे ह्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण मीच होय. माझा अंतकाल अगदीं समीप आला आहे असें जाणून भगवान श्रीकृष्ण मला दर्शन देण्याकरितां आपण होऊन येथें प्राप्त झाला आहे. जो योगी आपल्या अंतकालाचे समयीं भक्तियुक्त अंतःकरणानें हरिनामाचें स्मरण व भजन करितो, आणि परमेश्वराच्या ठिकाणीं आपलें लक्ष लावितो, तो कर्मबंध आणि विषयवासना ह्यांपासून मुक्त होतो. राजा, मुखावर प्रसन्न हास्याची झांक असून कमलनयन आरक्त असल्यामुळें ज्याचें मुख फार शोभायमान दिसत आहे, व योगी लोक केवळ ज्याच्या स्मरणानेंच मुक्त होतात, तो हा प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्ण मजजवळ आहे, हें माझे धन्य भाग्य ! जोपर्यंत हे प्राण या देहांतून निघून गेले नाहीत, तोपर्यंत त्याची मजवर अशीच कृपादृष्टि असो !

सूत म्हणतात :—ऋषीहो, शरपंजरी पडलेल्या त्या भीष्माचार्याचें हें वचन श्रवण केल्यानंतर, धर्मराजानें त्यांस धर्मसंबंधी अनेक प्रश्न केले. तेव्हां त्या बहुश्रुत भीष्माचार्यांनीं, मनुष्याचे साधारण-धर्म, वर्णाश्रमधर्म, निवृत्ति आणि प्रवृत्ति या दोन मार्गांचे लक्षणरूपधर्म, दानधर्म, स्त्रीधर्म, राजधर्म, भागवतधर्म व मोक्षधर्म हे सर्व तेथें जमलेल्या ऋषि आदिकरून सर्व मंडळींमध्ये धर्मराजास स्पष्टपणें समजतील अशा रीतीनें थोडक्यांत सांगितले. तसेंच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ कोणी, केव्हां, कसे व कोठें आचरावे हेंही सर्व अनेक आख्याने आणि इतिहास ह्यांच्या आधारासह धर्मराजास कथन केलें.

भीष्माचार्यांचें निर्याण.

सूत म्हणतात :—ऋषीहो, ह्याप्रमाणें भीष्माचार्यांचें धर्मव्याख्यान चाळलें असतां उत्तरायण काल प्राप्त झाला. ब्राह्मणहो, योगीजनांच्या इच्छेस येईल तेव्हां त्यांस देहत्याग करितां येतो; भीष्मा-

चार्य हे महायोगी असल्यामुळे इच्छामरणी होते. देहत्याग करण्यास इष्ट असा जो उत्तरायणकाल तो प्राप्त झाला असे पाहून त्यांना देहत्यागाची इच्छा उत्पन्न झाली. लागलीच त्या अतिरथी भीष्माचार्यांनी आपले नेत्र त्या पीतांबरधारी चतुर्भुज श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी निश्चल केले; अति-शुद्ध धारणेच्या योगाने त्यांचे चित्त निष्पाप झाले होते. युद्धांत झालेल्या शस्त्रप्रहारांच्या योगाने त्यांस अति क्लेश झाले होते; तसेंच, इतक्या वार्धक्यावस्थेमध्यें युद्धकर्मात अति दक्षता ठेविल्यामुळे त्यांस श्रमही फार झाले होते; परंतु ह्या वेळीं भक्त-वत्सल श्रीगोपालकृष्णाच्या कृपाकटाक्षाने, युद्धा-तील श्रम आणि क्लेश ह्यांचे पूर्णपणे निवारण झाले. ऋषीहो, मनुष्यांच्या इद्रियांचे अनेक प्रकारचे व्यापार अव्याहत चाललेले असतात, त्यांस भ्रमणवृत्ति असे म्हणतात; श्रीकृष्णाच्या कृपाकटाक्षानेच भीष्माचार्यांच्या नानाविध भ्रमण-वृत्तींचा नाश झाला; आणि आपल्या देहत्याग-समयी त्या जगदुद्धारक श्रीकृष्णाची ते सद्गदित वाणीने स्तुति करू लागले.

भीष्मकृत श्रीकृष्णस्तुति.

भीष्म म्हणाले:—नानाप्रकारच्या साधनांनी माझी मनोधारणा एकाप्र आणि निष्काम झाली आहे, ती मी ह्या सर्वव्यापी यदुवंशावतारी श्रीकृष्णाचे ठिकाणी समर्पण करितो. भगवान श्रीकृष्ण हा नेहमी पर-मानंदांत मग्न असतो. त्रिगुणात्मक सृष्टीची परंपरा उत्पन्न होण्याचे कारण माया होय. कधी कधी क्रीडा करण्याकरितां भगवान श्रीकृष्ण त्या मायेचा अंगांकार करितो; तथापि त्या योगाने ह्याचे स्वरूप आच्छादिले जात नाही. ह्याचे स्वरूपसौंदर्य त्रैलोक्यांत अनुपम आहे. ह्याचा वर्ण तमाळवृक्षाप्रमाणे श्याम असून ह्याच्या पीतांबराची प्रभा सूर्याप्रमाणे आहे. सांप्रत हा पार्थाचा सारथी आहे. कुरळ केशांच्या योगाने ह्याचे

मुखकमल फार शोभायमान दिसत आहे; अशा ह्या श्रीकृष्णाचे चरणीं माझी निष्काम प्रीति जडो.

युद्धाच्या समयी उडालेल्या अश्वचरणरजांनी ज्याचे विखुरलेले केश किंचित् शुभ्र दिसत होते; सारथ्यश्रमामुळे आलेले घर्मेबिंदु भक्तवात्सल्याचे दिग्दर्शनच करीत होते; व त्या घर्मेबिंदूच्या योगाने ज्याचे मुख फारच शोभायमान दिसत होते; तसेंच, माझ्या तीक्ष्ण शर-प्रहारांच्या योगाने ज्याच्या अंगांतील कवचाचा भंग होऊन ज्याची त्वचा देखील फाटून गेली, अशा ह्या श्रीकृष्णाचे स्वरूपी माझे चित्त सदोदीत स्थिर असो.

‘दोन्ही सैन्यांमध्ये माझा रथ नेऊन उभा कर’ असें आपला मित्र जो अर्जुन त्याचें वाक्य श्रवण करितांच ज्याने सैन्याच्या मध्यभागी रथ आणून उभा केला, व हा कर्ण, हा द्रोण, हा शल्य असे अर्जुनास दाखविण्याचे मिषाने त्यांकडे ज्याने आपली काळदृष्टि वळवून त्या सर्वांचे आयुष्य हरण केले, त्या ह्या पार्थमित्र श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं माझे निरंतर प्रेम असो.

युद्धाचे वेळीं समोर उभे असलेले द्रोणादि गुरुजन व दुर्योधनादि आप्त आणि इष्टजन ह्या सर्वांस पाहून, आपण ह्यांचा वध केला तर ह्यांचे वधरूप पातक आपणास लागेल ही आत्मकर्तृत्वाची अज्ञानमूलक बुद्धि हृदयांतरी उद्भवल्यामुळे जो कर्तव्यपराङ्मुख झाला होता, त्या पार्थाचे अज्ञान ज्याने आत्मविद्याविवेचनात्मक भगवद्गीतेचा उपदेश करून घालविले, त्या श्रीकृष्णाचे परमानंदस्वरूपी माझे मन सदैव रममाण असो.

‘मी हातांत शस्त्र न धरितां अर्जुनाचे साहा करीन,’ अशी ह्या श्रीकृष्णाची प्रतिज्ञा; आणि ‘तुजकडून शस्त्र धरवीन’ ही माझी प्रतिज्ञा; असें असतांही, केवळ भक्ताची प्रतिज्ञा खरी करण्याकरितांच ह्याने रथाखाळी उडी घेतली आणि रथचक्र हातीं घेऊन, रागावलेला सिंह जसा

हत्तीवर धावून जातो, तसा हा माझ्या अंगावर धावून आला; आणि त्या वेळीं क्रोधाच्या आवेशांत हा चालत असतां ही सर्व पृथ्वी कंपायमान झाली; व ह्याच्या अंगावरील उत्तरीय वस्त्र खालीं पडलें; अशा रीतीनें हा मजवर धावून येत असतां, मी क्षात्रधर्माळा अनुसरून ह्याजवर प्रखर बाणांचा प्रहार केला, त्या योगानें ह्याचें कवच फुटून सर्व शरीर रक्तानें भिजलें. त्या समयीं, स्नेहपाशानें बद्ध होऊन अर्जुन ह्यास मागें ओढात असतां ह्यानें त्यास झिडकारून हा माझ्या वधार्थ सन्मुख आला; तेव्हां सर्व लोकांस असें वाटलें कीं, हा अर्जुनाचा पक्षपाती आहे; परंतु वस्तुतः तशी गोष्ट नसून, केवळ माझी प्रतिज्ञा खरी करण्याकरितां आणि मजवर अनुग्रह करण्याकरितांच ह्यानें तसें आचरण केलें; असा जो हा भक्तवत्सल परमात्मा श्रीकृष्ण, त्याच ठिकाणीं मला गति मिळो.

युद्धसमयीं अर्जुनाच्या रथाचें हा निरपेक्ष बुद्धीनें स्वतःच्या कुटुंबासारखें रक्षण करीत असतां ह्याच्या हातांत चाबूक आणि घोड्याचे लगाम होते, त्या वेळीं ह्याचें स्वरूप काय हो रमणीय दिसत होतें? अहो, भारतीयुद्धांत जे जे वीर मरण पावले, त्यांना मरणसमयीं ह्याचें दर्शन घडल्यामुळें सरूपता मुक्ति मिळाली! असा महासमर्थ जो हा श्रीकृष्ण त्याचे ठिकाणीं, मरणान्मुख झालेला जो मी, त्या माझी प्रेमयुक्त भक्ति जडो.

उत्तम स्वरूप, मधुर आणि भेद असें हास्य, अनेक प्रकारचे विलास, आणि प्रणययुक्त नेत्रकटाक्ष इत्यादिकांनीं मोहित होऊन ज्या गोपी गोवर्धनोद्धारणादि ह्याच्याच लीलाचें अनुकरण करू लागल्या, आणि त्या आनंदांत तल्लीन होत्या त्या ज्या ह्याच्या स्वरूपीं मिळाल्या, त्या ह्या श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं माझे सदैव प्रेम असो.

युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांत ह्याच्या स्वरूपानें आश्चर्यचकित होऊन, मुनिजनांनीं ' काय हें ह्याचें रूप ' ' केवढा हा ह्याचा प्रभाव ' असें म्हणून ज्याची स्तुति केली व ज्यास अग्रपूजेचा मान दिला, तोच हा जगदात्मा मजजवळ प्रत्यक्ष आहे; तस्मात् केवढा मी भाग्यवान! जो सर्व भूतें स्वतः निर्माण करून त्यांच्या अंतरीं वास करितो, आणि सूर्य एकच असतांही जसा प्रत्येकाच्या दृष्टीस निरनिराळा दिसतो, तसा जो एक असूनही प्रत्येकाच्या दृष्टीस निरनिराळा भासतो, त्या ह्या जन्मरहित भगवान श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं भेद आणि मोह ह्यांनीं रहित झालेला मी ऐक्य पावलों आहे.

भीष्मांचें देहावसान.

मृत म्हणतातः—ऋषीहो, ह्याप्रमाणें त्या भीष्माचार्यांनीं आपल्या सर्व वृत्ति श्रीकृष्णस्वरूपी लीन केल्या, तेव्हां त्यांच्या प्राणांचा त्यांचे अंतरींच लय झाला. भीष्माचार्य सर्व उपाधीपासून अलिप्त अशा परब्रह्मस्वरूपी मिळालेले पाहून, तेथें असलेले व्यासादि सर्व ऋषि आणि इतर मंडळी स्तब्ध झाली, देव पुष्पवृष्टि करू लागले, आणि सर्व त्या भीष्माचार्यांच्या स्तुतींत निमग्न झाले. भीष्माचार्यांचें देहावसान झालेले पाहून धर्मराजास फार दुःख झालें. पुढें त्यानें भीष्माचार्यांचें और्ध्वदेहिक यथाविधि केलें. नंतर नारदादिकांनीं संप्रम अंतःकरणानें श्रीकृष्णाची स्तुति केली, आणि श्रीकृष्णचरणीं मन लावून ते आप-आपल्या स्थानीं निवृत्त गेले. धर्मराजही श्रीकृष्णास बरोबर घेऊन हस्तिनापुरांत आले व दुःखित झालेलीं गांधारी आणि धृतराष्ट्र ह्या उभयतांचे त्यांनीं सांवन केलें. नंतर श्रीकृष्ण आणि धृतराष्ट्र ह्यांनीं अनुमोदन दिल्यावर, वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या सिंहासनावर बसून धर्मराज यथान्याय राज्य चालवू लागले.

अध्याय दहावा.

—:—

धर्मराजाची राजरीति.

शौनक म्हणाले:—सूता, राज्यलोभानें दुयों-
धनादिक दुष्ट हे पांडवांशीं अन्यायानें युद्ध कर-
ण्यास प्रवृत्त झाले होते, त्यांचा वध करून सर्व
राज्यलक्ष्मी पांडवांनीं आपल्या हस्तगत करून
घेतल्यानंतर, धार्मिकांमध्ये श्रेष्ठ अशा त्या भजात-
शत्रु धर्मराजानें आपल्या महापराक्रमी बंधूसहव-
र्तमान राज्यशकट कशा प्रकारें चालविला, व
त्यानें पुढें काय केलें, तें आम्हांला सांग.

सूत म्हणतात:—हे शौनका, कलहरूप वण-
व्यानें कुलवंशरूपी कळकांचें अरण्य पार जळून
भस्म होण्याच्या बेतांत होतें; पण भक्तसंरक्षक
प्रभु श्रीकृष्णानें ब्रह्मास्त्रापासून उत्तरेच्या गर्भाचें
रक्षण करून त्याचा थोडा अंकुर अवशिष्ट ठेविला,
आणि त्यानें धर्मराजाची राज्यावर स्थापना केली.
भीष्माचार्यांनीं व श्रीकृष्णांनीं 'हें जग ईश्वराधीन
आहे, स्वतंत्र नाही' असा धर्मराजास उपदेश केला
होताच. तें तत्त्व पूर्णपणें लक्षांत ठेवून, आपल्या
बंधूच्या साहाय्यानें, इंद्र जसें स्वर्गाचें रक्षण करितो,
तसें धर्मराजानें समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें रक्षण
करून राज्य चालविलें. शौनका, सद्धर्मप्र-
तिपालक धर्मराजा राज्य करीत असतां प्रजाज-
नांना दुःख कसलें तें माहीत देखील नव्हतें.
त्यांना आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक
हे ताप कधीही झाले नाहीत. नद्या, समुद्र, पर्वत
इत्यादिकांपासून तदनुरूप इष्ट वस्तूंचा भरपूर
पुरवठा होई, व वेळच्या वेळीं पर्जन्यशृष्टि झाल्या-
मुळें धान्याची व गोरसाची समृद्धि सर्वत्र असे,
आणि सर्व प्रजा संतुष्ट असल्यामुळें धर्मराजाला
एकही शत्रु नव्हता. अशा प्रकारें धर्मानें निष्क-
लंक राज्य केलें.

श्रीकृष्णाचें द्वारकेस परत जाणें.

सूत म्हणतात:—आपल्या भक्तांचें आणि
बहिणीचें (सुभद्रेचें) प्रियकरण्याकरितां, व आस-
स्वकीयांच्या नाशामुळें उत्पन्न झालेला त्यांचा
शोक घालविण्याकरितां, भगवान श्रीकृष्ण हस्ति-
नापुरांतच काहीं महिने राहिले; आणि आपल्या
सहवासानें व आपल्या कृपेनें पांडवांना सुख
देऊन नंतर द्वारकेस जाण्यास निघाले. तेव्हां
भगवंतांनी धर्मराजास आलिंगन दिलें, व नम-
स्कार करून जाण्याविषयी त्याची आज्ञा घेतली.
त्या वेळीं भीमानें आणि अर्जुनानें भगवंतांस प्रे-
मानें आलिंगिलें, व नकुल आणि सहदेव ह्यांनीं
श्रीकृष्णाला नमस्कार केला.

नंतर सर्वजण भगवंताला पोहोचविण्याकरितां
रथारूढ होऊन सिद्ध झाले. सुभद्रा,
द्रौपदी, उत्तरा, गांधारी, कुंती, धृतराष्ट्र, भीष्म ऋषि,
युयुत्स, कृपाचार्य, नकुल, सहदेव, भीमसेन
आदिकरून सर्वांस श्रीकृष्ण परमात्मा जाणार
म्हणून अत्यंत दुःख झालें. शौनका, पांडवांना
श्रीकृष्णाच्या विरहानें दुःख होणें साहजिकच
होतें; कारण, ज्याच्या यशाचें साधूंनीं केलेलें
नुसतें वर्णन एकवेळ ऐकिलें असतां मनुष्यांची
संसारवरील आसक्ति सुटून तो त्या भगवद्यशांत
रंगून जातो, त्या परमात्म्याचा त्यांना कितीएक
दिवसपर्यंत प्रत्यक्ष सहवास घडला होता. शेवटीं
पांडवांच्या मनाला तो दुःखावेग सहन न होऊन
ती त्यांचीं मनें कृष्णाबरोबर जाण्यास निघालीं.
तो देवकीनंदन गोपालकृष्ण घरांतून बाहेर
निघाला, तेव्हां द्रौपदी आदिकरून स्त्रियांचे नेत्र
अश्रूंनीं भरून आले; पण त्यांनीं त्या वेळीं
अमगलाचा निरोध करण्यासाठीं म्हणून ते तसेच
आवरून धरिले. असे. भगवान श्रीकृष्णाची
स्वारी द्वारकेस निघाली, तेव्हाच्या त्या थाटाचें
काय वर्णन करावें? तो समारंभ साजरा करण्या-
करितां हस्तिनापुरांतील सर्व लोक आपापलीं कामें

सोडून त्याजबरोबर निघाले. पूर्णपणे शृंगारलेल्या त्या हस्तिनापुराच्या रस्त्यातून भगवंताची स्वारी जात असता, नानाप्रकारच्या वाद्यांनी ते नगर दुमदुमून गेलें. त्या वेळीं श्रीकृष्णाच्या मस्तकावर अर्जुनानें मौक्तिकमालांनीं मंडित असें लठ्ठ धरिलें होतें, आणि उद्धव व सात्यकि हे चवथ्या वारीत होते. राजवाड्याच्या गच्चावर कौरवस्त्रिया श्रीकृष्णाला पहाण्याच्या इच्छेनें आल्या असून, त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें त्याचें दर्शन घेतलें आणि त्याजवर पुष्पवृष्टि केली. इतर नागरिक स्त्रियाही भगवंताच्या दर्शनाकरितां उत्सुकतेनें जमल्या होत्या. ज्यांच्या ज्यांच्या दारापुढून स्वारी पुढें जाई, त्यांना त्यांना आपला प्राणच निघून जात आहे असें वाटे. निर्गुण असून भक्तकार्याकरितां सगुणरूप धारण केलेल्या त्या परमेश्वरास चेाहींकडून सर्व ब्राह्मण आशीर्वाद देत होते.

**हस्तिनापुरवासी स्त्रियांचा श्रीकृष्णा-
विषयींचा झालेला संवाद.**

सूत म्हणतात:—त्या प्रसंगीं, ज्यांची अतः करणें कृष्ण परमात्म्याच्या ठिकाणीं लागलेली होती, अशा स्त्रियांमध्ये जो संवाद झाला तो फारच मनोहर आहे. तो त्या स्त्रियांचा संवाद श्रुतीनाही मान्य असल्यामुळे मी तो तुम्हांस सांगतों.

त्यांपैकी एक स्त्री इतर स्त्रियांस म्हणाली:—सत्यानो, सत्त्व, रज आणि तम हे विगुण अस्तित्वांत येण्याचे पूर्वी जो उपाधिरहित परमात्मा असतो, आणि प्रलयकालीं गुणत्रयाचा ईश्वराच्या स्वरूपां लय झाला म्हणजे त्यावेळींही जो स्वानंदस्वरूपी रममाण असून अवशिष्ट राहतो, तोच हा श्रीकृष्ण साक्षात्परब्रह्म पुराणपुरुष होय; तेव्हां ह्याच्या ठिकाणीं जे तेज आहे आणि ह्याचा जो महिमा गातात, त्याचें मोठेंसें नवल तें काय ! नामरूपरहित जीवात्म्याच्या ठिकाणीं नावें आणि रूपें उत्पन्न करण्यासाठीं हा सर्वज्ञ परमेश्वर मायेस आश्रय

देतो, आणि तिळा आपल्या काळशक्तीनें प्रेरणा देऊन तिजकडून आपलेच अंशभूत असे जांब देहरूपानें निर्माण करवितो. इंद्रियांचा आणि प्राणवायूचा निग्रह करणारे जे योगी, त्यांस त्यांच्या निर्मळ भक्तीच्या योगानें ह्या लोकांच ज्याचें दर्शन घडतें, तोच हा परब्रह्म श्रीकृष्ण आमच्या दृष्टीस पडला, हें केवढें आमचें महद्भाग्य ! आणि, सत्यानो, खरें पाहिलें तर ह्याच्या संवध्या योगानें जशी शुद्धशुद्धि प्राप्त होते, तशी योगादि साधनांनीं सुद्धां होत नाही. वेदांत आणि शास्त्रांत परमेश्वराचें असें वर्णन केलेलें आहे कीं, ईश्वर एकूच आहे; तोच आपल्या लीलेनें ह्या जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय करितो; परंतु त्यांत मुळीच द्विस होत नाही. अहो, ह्या वेदगुह्याचें निरूपण करणारे जे श्रेष्ठ लोक, त्यांनीं ज्याच्या कथा वारवार गाडल्या आहेत. तोच हा भगवान श्रीकृष्ण परमात्मा होय. ज्या कालीं प्रजापालक राजे अधर्मरत होऊन प्रजापालनादि आपलीं मुख्य कर्तव्ये विसरून केवळ आपलें स्वतःचेंच पोषण करूं लागतात, त्या कालीं हा श्रीकृष्ण भगवान लोकपालनासाठीं नानाप्रकारचे शुद्धसत्त्वमय अवतार घेतो; आणि सत्यप्रतिज्ञा, भक्तवात्सल्य इत्यादि गोष्टीं विषयींचें आपलें ब्रीद खरें करून दाखवितो. सत्यानो, ह्या भगवंतानें यादवकुलांत अवतार घेऊन त्याचा सन्मान केला. तेव्हां त्याची महती केवढी समजावी बरें ? तसेंच, ह्याचा मथुरापुरीत वास झाल्यामुळे ती नगरी अत्यंत पवित्र झाली ह्यांत वानवा नाही. अहो, ह्या सर्व पृथ्वीस पावन करणाऱ्या द्वारकेचें यश स्वर्गापेक्षांही जास्त पसरलें आहे. कारण, त्या द्वारकेतील लोकांस भक्तकैवारी जो श्रीकृष्ण त्याचें नित्य दर्शन घडतें. सखीहो, रुक्मिणीसत्यमामादि ह्याच्या स्त्रियांनीं पूर्वजन्मीं व्रत, तप, पुण्य, दान इत्यादिकांच्या योगें फार चांगल्या रीतीनें परमेश्वर पूजिला होता.

कारण, जें अधरामृत प्राशन करण्याकरितां पूर्वी गोपी अशंत मोहित झाल्या होत्या, तें ह्या श्रीकृष्णाचें अधरामृत त्यांस नित्य प्राशन करण्यास मिळतें! अहो, ह्या श्रीकृष्णानें स्वयंवरप्रसंगी आपला पराक्रम आणि तेज ह्यांच्या योगानें चैद्यमागधादिकांचा पराभव करून हरण करून आणि-लेळी रुक्मिणी, तसेंच सत्यभामा, जांबवती इत्यादि अष्टनायिका, आणि भोमामसुरवधप्रसंगी सोडवून आणिलेल्या इतर सहस्रावधि स्त्रिया ह्यांनींच काय ती ह्या अमंगळ आणि परतंत्र अशा छद्दिहास शोभा आणिली. कारण, परब्रह्मरूप श्रीकृष्ण त्यांचें नित्य प्रिय करितो, आणि मधुर भाषणाच्या योगानें त्यांस नित्य आनंददात असून नेहमी त्यांच्या जबळ राहता.

सूत म्हणतात:— ऋषीहो, ह्याप्रमाणें त्या नागरिक स्त्रिया एकमेकींशीं सवाद करित असतां, तो श्रीहरि आपल्या मंद आणि मधुर हास्याच्या योगानें त्यांचा सत्कार करित करित नगराबाहेर जाऊन पोहोंचला. त्या समर्थी, मार्गांत भय उत्पन्न होईल ह्या भीतीनें, धर्मराजानें त्याजवरोबर चतुरंग सैन्य दिले. नंतर, आपल्या विरहानें अति खिन्न झालेल्या त्या पांडवांचें श्रीकृष्णानें सांत्वन केलें, आणि ते फार द्रुपयुक्त पोहोंचवावयास आले असें पाहून त्यांस निरोप देऊन मार्गें परतविलें. नंतर उद्धवादि यादवांसह तो श्रीकृष्ण द्वारकेस गेला. मार्गांत त्यास जांगल, पांचाल, मरु वगैरे बरेच देश लागले. त्या प्रत्येक देशाच्या लोकांनी श्रीकृष्णाचें स्वागत करून त्यास नजरनजराणे अर्पण केले. ह्याप्रमाणें सर्वांस भेट देत तें श्रीकृष्णाची स्वारी सायंकालचे सुमारास द्वारका नगरीत येऊन पोहोंचली.

अध्याय अकरावा.

—०:—

द्वारकाप्रवेश.

सूत म्हणतात:— ऋषीहो, श्रीकृष्ण द्वारकेन

पोहोंचतांच त्यानें आपला पांचजन्य नांवाचा शंख वाजविळा; त्याबरोबर द्वारकेतील आबाळ-वृद्धांस श्रीकृष्ण आपल्याचें समजून परमानंद झाला, आणि ते सर्व त्यास सामोरे निघाले. हे शौनका, श्रीकृष्णानें आपल्या दोन्ही हस्तांत तो शंख धरून वाजविळा, त्या वेळीं त्याच्या आरक्त ओघांची प्रभा त्या शंखावर पडली होती; त्यामुळे, जणुं काय लाल कमलसमूहावर बसून हा पांढरा शुभ्र राजहसच उच्च स्वरांनें शब्द करीत आहे कीं काय, असा भास होत होता! द्वारकेतून जे लोक सामोरे आले होते, ते श्रीकृष्णाच्या जबळ येतांच त्यांनी मोठ्या आदरानें त्याची भेट घेतली, आणि त्याशीं अतिप्रमानें बोलून त्यास नजरनजराणे दिले. त्या प्रभूला ते नजराणे म्हणजे ‘सूर्योळा जसा दीप’ त्याप्रमाणेंच होत. शौनका, नंतर त्या नगरवासी जनांनीं

श्रीकृष्णाची स्तुति

केली. ते म्हणाले, “हे नाथा, ब्रह्मदेव, इद्र व सनकुमार देखील तुझ्या चरणांचें वंदन करितात. मोक्षेच्छु लोकांस तुझे चरण हेंच उत्तम आश्रयस्थान आहे. तुझ्या चरणकमलांचें सामर्थ्य इतकें लोकोत्तर आहे कीं, त्यांवर प्रत्यक्ष कालाची देखील सत्ता चालत नाही. प्रभो, तुझ्या चरणकमलांस आम्ही सदैव नम्र आहां. तुझ्या चरणसेवनानेंच आम्ही कृतकार्य झालो. आमचें इष्ट-मित्र, गणगोत, मातापितरे इत्यादि सर्व कांहीं तूच आहेस. तू नेहमीं आमच्यावर सुप्रसन्न आसवेंस, व ह्यांतच आमचें कल्याण आहे. प्रभो, तुझें दर्शन देवादिकांसही दुर्लभ असतां, तू स्मितहास्य करून आमच्याकडे सप्रेमदृष्टीनें अवलोकन करितोस हें आमचें महद्भाग्य होय. हे कमलनयना, तू जेव्हां आपल्या सुहृज्जनांस भेटण्याकरितां मथुरेस अथवा हस्तिनापुरास जातास, तेव्हां आम्हांस एक एक पळ म्हणजे युगासारखें वाटतें.”

द्याप्रमाणें प्रजाजनांची ती वाणी श्रवण करून श्रीकृष्णानें त्यांजकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन केलें; आणि नंतर द्वारका नगरींत प्रवेश केला. नाग जसे भोगावती नगरीचें रक्षण करितात, तशी मधु, भोज, दाशार्ह, अर्ह, अंधक, कुकुर, आणि वृषिण ह्यांनीं रक्षण केलेली ती द्वारका फारच सुशोभित दिसत होती. त्या नगरीमध्ये सर्व ऋतूंत फळें आणि पुष्पें देणारे वृक्ष, तशीच उत्तम उत्तम उपवनें, क्रीडावनें, मोठमोठे तलाव इत्यादि असल्यामुळें तिला अत्यंत रमणीयता आलेली होती. ऋषीहो,

श्रीकृष्णाच्या स्वागतोत्सवाचें वर्णन

किती करावें? द्वारकावासी जनांनीं घरोघर गुड्या, तोरणें, चित्रविचित्र ध्वज उभारिले होते; ध्वजपटांच्या योगानें आकाश इतकें आच्छादित झालें होतें कीं, सूर्याचें किरण सुद्धां येण्यास मार्ग उरला नव्हता! राजमार्ग, बाजारचे रस्ते, बारीकसारीक वाटा, आणि घरांतील अगणें देखाळ अगदीं स्वच्छ करून त्यांवर चदन, कुंकुम इत्यादिकांचे सडे घातले होते आणि फुलें, रांगोळ्या, अक्षता, दूर्वा, पल्लव इत्यादिकांनीं स्वस्तिकें व नानाविध रचना करून सर्वत्र अपूर्व शोभा आणिली होती. प्रत्येकानें आपल्या दारांत फळें, फुलें, ऊंस, उदकाचे भरलेले कलश, पूजासाहित्य इत्यादि मंगळ वस्तु ठेविल्या होत्या. श्रीकृष्ण आल्याची वर्दी पोहोचतांच उग्रसेन, वसुदेव, अक्रूर, बलराम, प्रद्युम्न, सांब वगैरे मंडळीस अत्यानंद झाला व त्यास सामोरे जाण्याविषयीं त्यांची अगदीं धांदल उडाली. ते लढावगीनें एक शृंगारलेला हत्ती पुढें करून हातांत फळें, फुलें इत्यादि मंगल पदार्थ घेतलेल्या वेदघोष करणाऱ्या ब्राह्मणांस बरोबर घेऊन मोठ्या हर्षानें रथारूढ होऊन त्यास सामोरे गेले. त्या समर्थी, ज्यांच्या कानांतील कुंडळांची प्रभा गाळावर पडली आहे, अशा अनेक वारांगना गाड्या, मेणे इत्यादिकांत

वसून निघाल्या; तसेंच कुशल नट, नर्तक, सूत, मागध, बंदीजन, आणि उत्तम उत्तम गवई कृष्णलीला गात श्रीकृष्णास सामोरे निघाले.

त्या सर्वांची भेट घेऊन श्रीकृष्णानें त्यांचा यथायोग्य सत्कार केला. त्यानें कोणास बंदन, कोणास आलिंगन, कोणास करस्पर्श, कोणास हास्य, कोणास सप्रेम अवलोकन आणि कोणास इच्छित वरदान इत्यादिकांनीं वसुदेवापासून तो अगदीं अंत्यजापर्यंत सर्वांची यथायोग्य रीतीनें भेट घेऊन त्यांस आनंदित केलें. नंतर गर्गाचार्यांनीं व वसुदेवादि गुरुजनांनीं दिलेले आशीर्वाद नम्रपणें ग्रहण करून बंदीजन स्तुति करीत असतां, श्रीकृष्ण द्वारकेच्या राजवाड्यांत प्रविष्ट झाले. शानका, श्रीकृष्ण राजमार्गातून जात असतां त्यांस पाहण्याकरितां मोठमोठ्या श्रिमान गृहस्थांच्या स्त्रिया आपआपल्या वाड्यांच्या गच्च्यांवर उभ्या राहिलेल्या होत्या. द्वारकावासी जनांना श्रीकृष्णदर्शन नित्य घडे, तथापि कितीही डोळे भरून पाहिलें तरी त्यांची त्याच्या दर्शनाविषयींची लालसा मुळीच कमी होत नसे; कारण लक्ष्मीचा ज्याच्या वक्षःस्थलीं वास, ज्याचें सौंदर्य म्हटलें म्हणजे मदनाहून श्रेष्ठ, ज्याच्या बाहूंच्या ठिकाणी इंद्रादिक लोकपालांचें वास्तव्य, आणि ज्याचें चरणकमल म्हणजे भक्तांचें प्रत्यक्ष आश्रयस्थानच, अशा त्या श्रीकृष्णस्वरूपाचें वारंवार दर्शन घेतलें तरी तृप्ति होणार कशी? वर सूर्यबिंब, दोन्ही बाजूस दोन पूर्णचंद्र, सभोंवतीं शुभ्र तारांगण, मध्यभागाचे ठायीं जवळ जवळ अशी दोन इद्रधनुष्ये, आणि आसमंतात अचळ विद्युलता अशी अघटित घटना घडून आली तर मेघ ज्याप्रमाणें शोभेल, त्याप्रमाणेंच, मस्तकीं देदीप्यमान छत्र, दोन्ही बाजूस पूर्णचंद्रासारखीं दोन चामरें, तारांगणासारखी पुष्पवृष्टि, इद्रधनुष्यांसारख्या कटांत धारण केलेल्या दोन वनमाला, आणि विजेसारखा पीतांबर ह्यांनीं

तो श्यामसुंदर श्रीकृष्ण शोभला ! नंतर श्रीकृष्ण पितृगृहांत जाऊन आपल्या मातांस नम्रपणे बंदन करिता झाला. त्या वेळीं त्याच्या देवकी-प्रभृति सातही मातांनी त्यास आळिगन देऊन त्याच्या मस्तकाचे अवघ्राण केलें; व अंकावर घेऊन प्रेमपान्हाने व आनंदाश्रूंनी त्यास स्नान घातलें.

श्रीकृष्णाचा अंतःपुरप्रवेश.

ऋषीहो, नंतर श्रीकृष्णांनी आपल्या मंदिरांत प्रवेश केला. त्यांत निरनिराळे सोळा हजार एकशें भाट महाळ होते. रुक्मिणी आदिकरून श्रीकृष्णाच्या सर्व स्त्रियांनी, पति परदेशीं असतां धारण केलेल्या पतिव्रताधर्मनियमांचा त्याग केला, आणि उत्साहयुक्त होऊन त्या सर्वजणी लग्न-गर्गें लठ्ठून उभ्या राहिल्या. त्यांच्या मुखावर आणि नेत्रांचे ठिकाणीं आनंद व लज्जा ह्यांची चिन्हे पूर्णपणे व्यक्त होत होती. त्या स्त्रियांचे मनोधर्म फार गंभीर होते. श्रीकृष्ण प्रवासांत असतां त्यास त्या अतःकरणानेंच आळिगन देत असत; आतां तो मंदिरांत आला, त्या वेळीं प्रथम त्यास केवळ लज्जायुक्त नेत्रकटाक्षानीच त्यांनीं आळिगिलें; आणि शेवटीं तो अगदीं समीप आल्यावर त्यास मोठ्या प्रेमानें प्रत्यक्ष आळिगन दिलें. त्या समयीं नेत्रांत आलेले आनंदाश्रू त्यांनीं खालीं न पडू देण्याविषयी पुष्कळ यत्न केला, परंतु श्रीकृष्णदर्शनानें त्या अतिमोहित झाल्या-मुळें त्यांस ते आवरले नाहींत ! श्रीकृष्ण जरी त्या स्त्रियांचे समीप अगदीं एकांतांत होता, तरी त्यास त्याचे चरणकमल मुळीच सोडावेतसे

† कौंडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ॥

हास्य परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभृतृका ॥

(याज्ञवल्क्यः)

(ज्या स्त्रीचा पति देशांतरीं गेला असेल, तिनें, क्रीडा करणें, शरीरसंस्कार (न्हाणें माखणें) करणें, उत्सवादि अवलोकन करणें, हंसणें आणि दुसऱ्याच्या घरीं जाणें ह्या गोष्टी करूं नयेत.)

वाटेना. नवी वस्तु जितकी प्रिय वाटते, त्या-हीपेक्षां श्रीकृष्णाचे चरण त्यांना जास्त प्रिय वाटत. उघडच आहे कीं, चंचलस्वभावाची जी लक्ष्मी, तिलाही ज्याच्या चरणकमलांचा वियोग सहन होत नाहीं, त्या चरणांस कोणती स्त्री सोडील बरें ? ऋषीहो, पृथ्वीला दुष्ट राजांचा व त्यांच्या कौत्र्यवधि सैनिकांचा फार भार झाला होता, म्हणून त्या सर्वांचें श्रीकृष्णानें आपआप-सांत वैमनस्य उत्पन्न कराविलें, व स्वतः शस्त्रर-हित राहून एकमेकांकरवीं एकमेकांचा नाश केला; आणि नंतर, वायु जसा घर्षणाच्या योगानें वेळ-मध्ये अग्नि उत्पन्न करवून ते सर्व जळून गेले म्हणजे स्वतः शांत होतो, तसा तो श्रीकृष्ण शांत झाला. तो प्राकृत जनांसारखा आपल्या रुक्मिणी वगैरे स्त्रियांसमवेत रममाण झाला खरा; परंतु तो त्यांच्या अधीन मुळीच झाला नाहीं. ब्राह्मणहो, तरुण कामिनीचें सामर्थ्य मोठें भगाध असतें ! मदनास दग्ध करून टाकणाऱ्या शंकरा-लाही त्यांनीं आपल्या सुंदर नेत्रकटाक्षानीं व सलील हास्यानें पिनाक धनुष्य फेंकून देण्यास लाविलें; परंतु श्रीकृष्णाच्या मनास किंचित् सुद्धां विकार त्यांस उत्पन्न करवला नाहीं. परमात्म्याचा अवतार जो श्रीकृष्ण, तो खरोखर संगरहित असून केवळ लीलेनेंच विषयीं पुरुषांसारखें वर्तन करितो; त्याचें खरें तत्त्व न ओळखणारा पुरुष, तो विष-यासक्त आहे असें म्हणतो; परंतु बुद्धीला आनंद किंवा दुःख वाटलें तरी आत्म्यावर जसा काहीं त्याचा परिणाम होत नाहीं, तसाच, प्रकृतीला काहीं झालें तरी परमात्म्यावर त्याचा काहीं परि-णाम होत नाहीं. अहंकाराच्या वृत्ति जशा परमे-श्वर आपल्या स्वाधीन आहे असें अज्ञानानें मानि-तात, तशाच श्रीकृष्णाच्या सर्व स्त्रिया, तो आप-णांस वश असून विषयलंपट आहे असें मानीत.

अध्याय बारावा.

—:०:—

परीक्षिताचें चरित्र.

शौनक म्हणाले:—सूता, अश्वत्थाम्यानें हताश होऊन पांडवकुलाचा सर्वस्व नाश व्हावा ह्या हेतूनें ब्रह्मास्त्र सोडिलें; त्या वेळीं तें अस्त्र, परीक्षित उत्तरेच्या गर्भांत होता तेथें गेलें; व तें त्या गर्भाचा नाश करित असतां भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या गर्भस्थ परीक्षिताचें रक्षण केलें, येथपर्यंत वृत्तांत आम्हीं ऐकिला. आतां, त्या महाभाग्यवान परीक्षिताचें जनन कोणत्या प्रकारें झालें, त्यानें कोण-कोणतीं कृत्यें केलीं, शुकाचार्यांनीं त्यास ब्रह्मोपदेश केव्हां केला, त्याचा देह कसा विसर्जन झाला, आणि देहविसर्जनानंतर तो परलोकास कसा गेला, हा सर्व वृत्तांत तूं आम्हांस कृपा करून सांग.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, धर्मराजाचें चित्त श्रीकृष्णसेवेच्या योगानें सर्व विषयांपासून निवृत्त झालें होतें. त्यानें प्रजेचें पुत्रवत् पाळन केलें. श्रीकृष्णसेवेंत अंतःकरण तळीन झाल्यामुळे धर्मराजास स्त्री, बंधु, राज्यवैभव, यज्ञयाग इत्यादि कोणतेही विषय प्रिय वाटले नाहीत. भुकेलेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें केवळ अन्नाशिवाय दुसरें कांहींही प्रिय वाटत नाही, त्याप्रमाणें धर्मराजास श्रीकृष्णभक्तीशिवाय इतर कोणतेही विषय प्रिय वाटले नाहीत; असो. आतां

परीक्षिताचें जन्मवृत्त

सांगतो, तें ऐका: परीक्षित हा गर्भांत ब्रह्मास्त्रानें होरपळून जाऊं लागला, त्या वेळीं तेथें त्याला एका भौतिक पुरुषाचें दर्शन झालें. त्याचें शरीर भंगुष्ठाएवढें असून देदीप्यमान होतें; सुवर्णासारखा तेजस्वी मुकुट त्याच्या मस्तकीं झळकत होता; त्याचा वर्ण श्याम असून त्यानें विजुल्लितेसारखी वस्त्रें परिधान केलीं होती; त्यास चार आजानुबाहु होते; प्रकाशमान कुंडलांच्या

योगानें तो फार शोभायमान दिसत होता; आणि त्याचे नेत्र आरक्त असून त्याच्या हातांत गदा होती. अशा प्रकारचा तो पुरुष आपल्या समोवतीं फिरत असून बरचेवर गदेच्या योगानें त्या ब्रह्मास्त्राचें तेज क्षीण करित आहे, असें त्या गर्भस्थ परीक्षिताच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां हा कोण असावा, असा त्या दहा महिन्यांच्या गर्भस्थ बालकास विचार पडला, आणि तो त्या भगवत्स्वरूपाकडे पहात असतां, तो धर्मरक्षक आणि सर्वव्यापी भगवान् त्या ब्रह्मास्त्राचें तेज नष्ट करून तेथेंच गुप्त झाला. नंतर सुहृद्-काळीं, पांडुराजाच्या वंशाचा आधार असा तो परीक्षित जन्म पावला. त्या वेळीं धर्मराजास फार संतोष झाला; त्यानें कृपाचार्य, धौम्य इत्यादि श्रेष्ठ ब्राह्मणांकरवीं पुण्याहवाचन करवून त्याचा जातकर्म-संस्कार केला; व पुत्रोत्सवानिमित्त ब्राह्मणांस हत्ती, घोडे, गाई, सुवर्ण, भूमि इत्यादि दानें दिली. तेव्हां संतुष्ट झालेले ते ब्राह्मण त्या विनयशील धर्मराजास म्हणाले, “धर्मराजा, कुरुवंशाचा केवळ आधार असा हा बालक दैवबलानें नष्ट होत असतां, श्रीविष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण त्यानें ह्याचें रक्षण करून तुमच्यावर अनुग्रह केला, म्हणून ह्याचें विष्णुरात (विष्णूनें दिलेला) हें नांव प्रसिद्ध होईल; आणि हा महाभगवद्भक्त होऊन ह्याची कीर्ति दिगंत गाजेळ.”

धर्मराज म्हणाला:—हे ब्राह्मणश्रेष्ठहो, हा बालक आपल्या वंशांत झालेल्या थोर पुरुषांप्रमाणें उदार मनाचा आणि पवित्र कीर्तिमान असा होईल काय? धर्मराजाचा हा प्रश्न श्रवण करितांच त्या ब्राह्मणांनीं

परीक्षिताचें जातक

वर्तवून तें धर्मराजास सांगितलें: ब्राह्मण म्हणाले, “हे कुंतीपुत्रा, हा पुत्र मनुपुत्र इक्ष्वाकूसारखा प्रजासंरक्षक, दाशरथि रामचंद्राप्रमाणें ब्रह्मण्य व सत्य-प्रतिज्ञ, शिवि राजासारखा दाता, व शरणागत-

पालक आणि दुष्यंतपुत्र भरतासारखा यज्ञ करून कीर्ति वाढविणारा होईल; हा सहस्रार्जुनाप्रमाणे आणि पार्थाप्रमाणे धनुर्धारी, अग्नीसारखा महान् तेजस्वी, समुद्राप्रमाणे गंभीर आणि सिंहासारखा पराक्रमी होईल; तसेंच हा हिमालयासारखा साधूना आश्रय देणारा, पृथ्वीसारखा सहनशील, ब्रह्मदेवासारखा समदृष्टि, आणि शंकराप्रमाणे प्रसाद करणारा होईल; त्याचप्रमाणे हा श्रीहरीसारखा सद्गुणनिधान, रंतिदेवासारखा उदार आणि ययाति राजासारखा धार्मिक होईल; हा बालि राजासारखा धैर्यवान व प्रन्हादासारखा सदाचरणी होईल; हा पुष्कळ अश्वमेध करून गुरुजनांची निरंतर सेवा करील; हा निच आचरण करणारास शासन करणारा होईल; आणि पृथ्वी व धर्म ह्यांच्या कैवाराने कर्लाचा निग्रह करील. ऋषिपुत्राच्या शापाने तक्षकापासून आपणांस मृत्यु येणार हें श्रवण करून हा सर्वसंग-परित्याग करून श्रीहरीस शरण जाईल; आणि, हे राजा, हा शुकाचार्यापासून ज्ञान संपादन करून आपल्या देहाचा गंगेत त्याग करील, व उत्तम अशा श्रीविष्णुपदास प्राप्त होईल. ” ऋषीहो, ह्याप्रमाणे त्या विद्वान् ब्राह्मणांनीं जातक वर्तविलें. नंतर धर्मराजानें केलेली पूजा ग्रहण करून ते सर्व ब्राह्मण आपआपल्या आश्रमास निघून गेले. ऋषीहो, आतां त्यास

परीक्षित हें नांव मिळण्याचें कारण सांगतो: गर्भीत ज्यानें रक्षण केलें, तो ह्या लोकांत आहे किंवा नाही ह्याचें तो बालक प्रत्येकाच्या मुखाकडे पाहून परीक्षण करी; म्हणून त्याचें नांव “ परीक्षित ” असें पडलें, व ह्याच नांवानें तो प्रसिद्धीस आला. दिवसानुदिवस तो बालक शूक्र पक्षांतील चंद्रकलेप्रमाणें धर्मराजाच्या आनंदास वृद्धिगत करीत मोठा होत चालला.

धर्मराजाचा अश्वमेध यज्ञ.

सूत सांगतात:—पुढें, ज्ञातिवधाचें पाप

क्षालन करण्याकरितां अश्वमेध यज्ञ करावा असें धर्मराजास वाटलें; परंतु खजिन्यांत द्रव्य शिल्लक नव्हतें, आणि कर व दंड ह्या साधनांनीं द्रव्य मिळवावें ही गोष्ट धर्मराजास रुचेना; तेव्हां तो भोठ्या चित्तेत पडला. तें जाणून श्रीकृष्णानें प्रेरणा केल्यावरून भीमार्जुनादिक बंधु उत्तर दिशेकडे गेले. त्यांनीं तेथे जाऊन, पूर्वी त्या ठिकाणीं मरुत राजानें यज्ञ केला होता, तेव्हां ब्राह्मणांनीं सुवर्णपात्रादि द्रव्य टाकून दिलें होतें तें सर्व आणिलें. त्या द्रव्यानें यज्ञसामुग्री संपादन करून धर्मराजानें तीन अश्वमेध यज्ञ केले, व त्या योगानें भगवंतास संतुष्ट केलें. धर्मराजानें यज्ञाकरितां श्रीकृष्णास मुद्दाम बोलावून आणिलें होतें, व ब्राह्मणांच्या साहाय्यानें श्रीकृष्णानेंच धर्मराजाकडून हे तीन अश्वमेध यज्ञ करविले होते. नंतर तो परमात्मा पांडवांच्या प्रेमास्तव पुष्कळ दिवस हस्तिनापुरांत राहिला; व पुढें धर्म, भीम, नकुल, सहदेव, द्रौपदी इत्यादि सर्वांचा त्यानें निरोप घेतला, आणि अर्जुनास बरोबर घेऊन यादवांसह तो द्वारकेस परत गेला.

अध्याय तेरावा.

—:—

तीर्थयात्रेनंतर विदुराचें हस्तिनापुरीं आगमन.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, विदुराचा तीर्थयात्रा करण्याचा मुख्य हेतु, जीवात्म्याची शेवट गति कशा प्रकारे होते हें कळावें हा असल्यामुळें, जेव्हां त्या मैत्रेय ऋषीपासून, श्रीकृष्ण हीच आपली अखेर गति आहे असें त्याला ज्ञान झालें, तेव्हां तो तीर्थयात्रा सोडून देऊन परत हस्तिनापुरांत आला. विदुरानें मैत्रेयांस कर्मयोगादिकांच्या ज्ञानाविषयीं जे प्रश्न विचारले होते, त्यापैकीं तीन चार प्रश्नांच्या उत्तरांनींच विदुराच्या मनांत इंद्रियचालक परमात्म्याविषयीं

दृढभाक्ती उत्पन्न झाली. व आणखी उत्तरे ऐकण्याची त्यास अवश्यकता वाटली नाहा. आपल्या आत विदुर तीर्थयात्रा करून परत आला असें ऐकतांच धर्मराज, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, धृतराष्ट्र, युयुत्सु, संजय, कृपाचार्य, व कुंती, गांधारी, सुभद्रा, उत्तरा, द्रोणाचार्यांचीं ह्मं कृती, आणि तशाच इतर राजस्त्रिया व दसव्या स्त्रिया आपापल्या मुलांबाळांसुद्धा मांथ्या आनंदाने त्यास सामोऱ्या गेल्या. त्या वेळी, शरिरांतून निघून गेलेला प्राणच परत आला असें त्यास वाटलें. नंतर विधिपूर्वक भेटी होऊन नमस्कार बंगरे झाले. त्या वेळी, फार दिवस विरह झाल्यामुळे सद्गदित होऊन त्यांच्या नेत्रावाटे प्रेमाश्रूंचे पूं वाहूं लागले. नंतर धर्मराजानें विदुरास आसना वर बसवून त्याची पूजा केली.

पुढें भोजनादिक होऊन स्वस्थपणा मिळाल्यावर, धृतराष्ट्रादि सर्वजण बसले असतां धर्मराजानें विदुरास म्हटलें, “ विषभक्षण, लाक्षागृहदाह इत्यादि अनेक प्रसंगांतून मातेसह आम्हांस आपण सोडविलें, व आपल्या कृपाछत्राखालीं वाढविलें, ती सर्व आठवण आपणांस आहे ना ? हे श्रेष्ठा, आपण भूमंडलावर फिरत असतां आपली दिनचर्या कोणत्या प्रकारें चालविली ? आपण पृथ्वीवरील कोणतीं कोणतीं तीर्थे करून आला ? आपल्यासारख्या महामन्यांच्या ठिकाणीं श्रीकृष्ण परमात्मा वास करीत असल्यामुळे आपण स्वतः तीर्थे आहा. तीर्थीना पावनत्व प्राप्त होतें तें आपल्यासारख्यामुळेच. हे साधो, आमचें हित करणारे यादव श्रीकृष्णासहित खुशाल आहेत ना ? आपली व त्यांची गांठ पडली होती काय ? आपण त्यांच्याबद्दल काहीं वर्तमान ऐकिलें आहें काय ? ”

धर्मराजाचे हे प्रश्न ऐकून, जें वर्तमान जसजसें घडून आलें होतें, तमतशा क्रमानें तें सर्व विदुरानें त्यास निवेदन केलें; मात्र यादवकुलाचा

नाश झाल्याबद्दलचें वर्तमान त्यानें सांगितलें नाहीं. उघटच आहे कीं, जो दुःखकारक प्रसंग आपोआप घडून येतो, तो मनुष्यास सहन करण्यास फार जड जातो. ह्याकरितां, यादवकुलाच्या नाशाचें वर्तमान पांडवांस सदन होणार नाहीं, व त्यांस दुःख झाले म्हणजे तें आपणांस पाहवणार नाहीं असे मनांत आणून, तेवढी गोष्ट मात्र विदुरानें बगळली, व बाकीची हकीगत सांगितली. पुढें काहीं कालपर्यंत विदुर तेथेंच राहिला. पांडव त्याच्या सेवेला तत्पर असल्यामुळे त्यास देवांप्रमाणें सुख झालें. आपला ज्येष्ठ बंधु धृतराष्ट्र ह्यास त्यानें ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश चालविला. विदुराचा हा नित्यक्रम पाहून सर्वांच्या ठिकाणीं त्याविषयी अधिकाधिकच प्रेम वाढत चालले. आतां, विदुर हा शूद्र असूनही त्यानें ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश कसा केला असें म्हणाल, तर ऐकाः ऋषीहो, विदुर हा केवळ लौकिकदृष्टीनें शूद्र होता; परंतु वास्तविक हा यमधर्माचा अवतार होय. मांडव्य ऋषी-

* मांडव्य ऋषि हे आपल्या आश्रमद्वारासंनिध असलेल्या वृक्षाजवळ तपश्चर्या करीत होते. एके दिवशीं काहीं चोर चोरी करून त्या ठिकाणीं आले, आणि तें द्रव्य त्या आश्रमांत टाकून आपण स्वतःही त्या ठिकाणीं लपून बसले मागून, राजसेवक त्यांचा सुगावा काढीत येत होते तेही तेथे येऊन पोहोचले; आणि “ चोर कोणीकडे गेले ” म्हणून त्यांनीं ऋषांस विचारलें तथापि ऋषींनीं कांहीच उत्तर दिलें नाहीं. तेव्हां ते तो आश्रम शोधू लागले, तों तें चोर आणि ते द्रव्य ही दोन्ही त्यांना तेथें मांपडली अर्थात् त्यांनीं मांडव्य ऋषींसह त्या सर्व चारास बांधून राजापुढे नेऊन उभें केलें. तेव्हां राजानें त्या सर्वांस सुळी देण्याविषयी आज्ञा केली. त्याप्रमाणें ह्यांनाही सुळी देण्यांत आलें; पण आपल्या तपःश्रामार्थ्यानें हे तसेच जिवंत राहिले. पुढें राजाला वस्तुस्थिति कळून आल्यावर त्यानें ह्यांना मुळावरून उतरवून ह्यांची क्षमा मागितली. नंतर हे यमधर्माकडे जाऊन त्यास पुसूं लागले कीं, “ माझ्या कोणत्या कर्मीमुळे मला हें दुःख भागावे लागलें तें माग ! ” यमधर्मानें

नें यमास 'तू शुद्ध होशाल' असा शाप दिल्यावरून तो विदुररूपाने शंभर वर्षेपर्यंत भूतर्ली राहिला होता. ह्या अवधीत अर्यमा नामक पितराने यमाचा अधिकार चालविला होता; असे.

धर्मराजास राज्य मिळालें; अखिल संपत्ति प्राप्त झाली; परीक्षितासारखा विनयसपन्न व पराक्रमी नातू वशाचा नांवलौकिक वाढविण्यासारखा मोठा झाला; तसेंच, भीमार्जुनादिक बंधु इंद्रादिक लोकपालांप्रमाणे आपापली कामे तत्परतेनें करीत होते, ते सर्व पाहून धर्मराजास फार आनंद झाला, आणि त्याचे आस गृहसौख्यांत निमग्न होऊन परमेश्वरास विसरून गेले. ह्याप्रमाणे बहुत दिवस चालले असतां अकस्मात् फार भयंकर काळ समीप येऊन ठेपला, तेव्हां विदुराने धृतराष्ट्रास उपदेश केला.

विदुराचा धृतराष्ट्रास उपदेश

विदुर म्हणाला:—राजा, मोठा कठिण काळ प्राप्त झाला आहे. ह्याकरितां, आतां हा मायामोह लवकर सोडून दे. राजा, आतां, येणाऱ्या प्रसंगापासून केव्हांही व कोणाकडूनही सुटका हाणार नाही. काळ हा सर्वांचा नियता आहे. आपणां सर्वांस निमृटपणे त्याच्या स्वाधीन झाले पाहिजे. एकदा त्याच्या तडाक्यांत सांपडल्यावर, प्रत्यक्ष शरिरांत राहणारे जे पचप्राण त्यांचाही जर क्षणांत वियोग होतो, तर धन, पुत्र इत्यादिकांची काय कथा? राजा, आतां त्यां गृहत्याग करावा उत्तर केले, “ बालपणी आपण पतंगाच्या पुच्छामध्ये एकदा कांटा टांचरा होता, त्याचें हें फल होय. ” हे ऐकून मांडव्य ऋषास फार राग आला, आणि ते म्हणाले, “ बाराव्या वर्षापर्यंत बालकानें कांटा केले तरी तो दोष होत नाही; कारण तावत्कालपर्यंत त्याला धर्म शास्त्र माहित नसते. असें असतां ज्या अर्थी तू मला हा भयंकर दंड केला आहेस, त्या अर्थी तुला मर्त्यलोकां शुद्ध्यानीमध्मे जन्म घडेल. ”

भार. आदि. अ. १०७।८

हेंच उचित. पहा—मातापिता, भाऊबंध, पुत्रपौत्र, आस, सुहृद्, इष्ट, मित्र वगैरे सर्व मरून गेले; तुझे वयही होऊन गेलें; शरीर वार्धक्यानें जर्जर झालें; तुला राहण्याला तुझ्या हक्काची जागा सुद्धा नाही; आणि इतकें असूनही परक्याच्या घराचा आश्रय करून तू राहू इच्छितोस, तेव्हां तुला काय म्हणावें? अरे! केवढीही प्राण्याला जगण्याची हांव! राजा, असल्या क्षुद्र आशेमुळेच पांडवांनी दिलेले अन्न तू कुत्र्याप्रमाणे खातोस! राजा, पांडव तुला मोठ्या ममतेनें अन्न देत अमतील नाहीं बरे! अरे, पांडवादि-कांस तुम्हां किती दुःख दिलें! त्यांना जाळून तर टाकण्याचा तुम्हीं प्रयत्न केला! विष तर चारले! द्रौपदीला भरसभेंत आणून तिची विटबना करण्यास चुकलां नाही! त्यांस घरदार नाहीसें करून सोडिलें! आणि इतकें केल्यावरही आतां तू त्यांच्या अन्नावर उदरपूर्ति करावीसना? राजा, इतक्या नीच वृत्तीनें शरीर राखिलेंस तरी तें किती कालपर्यंत राहील ह्याचा विचार कर. तुझी इच्छा नसतांही वार्धक्यामुळे जीर्ण वस्त्राप्रमाणे ते केव्हां तरी नष्ट होईल इकडे लक्ष दे. जो कोणी हळूहळू आपल्या आसइष्टांस न कळू देतां संसारांतून निवृत्त होऊन धनपुत्रादिकांचा मोह सोडून देतो, व ह्या क्षणभंगुर देहाचा त्याग करितो, त्यालाच थोर म्हणतात. राजा, संसारापासून शाश्वतसुखाची आशा करणे व्यर्थ आहे ही गोष्ट कित्येकांस स्वतःच्या ज्ञानानें कळते, व कित्येकांस ही कळण्यास सत्पुरुषांच्या उपदेशाची आवश्यकता असते; कशाही प्रकारें कळो, ती कळल्यावर जो कोणी संसागास कटाळतो, व आत्मज्ञानांत निमग्न होऊन अंतर्ध्यामी परमात्म्याचें ध्यान करीत सर्वसंगपरित्याग करून घरांतून निघून जातो, तो सर्व पुरुषांत श्रेष्ठ होय. ह्याकरितां, राजा, तू आतां उत्तर दिशेस प्रयाण कर. हा तुझा वेत इतर कोणांस कळू देऊं नको.

ते तुला अनेक प्रकारांनी मोडा घाळतील. येथून पुढे प्राप्त होणारा काल धैर्य, दया इत्यादि मनुष्याच्या गुणांचा न्हास करील. मग तुझ्या हातून शाश्वतसुखाचा प्रयत्न होणें कठिण आहे. ह्याकरितां अगदीं विळंब करूं नको.

धृतराष्ट्र व गांधारी ह्यांचा गृहत्याग.

ह्याप्रमाणे विदुराचा बोध श्रवण करून धृतराष्ट्रानें मनाचा मोठा निग्रह केला, व आतां-विषयीं मायापाश तोडून टाकून तो विदुराबरोबर घरांतून बाहेर पडला त्याच्याबरोबर त्याची परमपतिव्रता स्त्री गांधारीही बाहेर पडली. त्या सर्वांनी हिमाचलाची वाट धरली. शरांस ज्याप्रमाणें युद्धभूमीकडे जाण्याचा मोठा हर्ष होतो, त्याप्रमाणें त्यांस तपोभूमीकडे जाण्या-विषयीं मोठा हर्ष झाला.

धर्मराजास खेद.

इकडे धर्मराजानें प्रातःकालीं संध्यावंदन व नित्यहोम करून आणि तीळ, गाई, भूमि व सुवर्ण हीं दाने ब्राह्मणांस नित्यनियमाप्रमाणें देऊन वडिलांस नमस्कार करण्यासाठीं अंतर्गृहांत जाऊन पाहिलें, तों तेथें विदुर, धृतराष्ट्र व गांधारी ह्यांपैकी कोणीच त्याच्या दृष्टीस पडलें नाहीं; तेथें संजय मात्र होता. त्यास धर्मराजाने मोठ्या खेदानें विचारिलें, “संजया, बाबा कोठें गेले रे ! अरे, ते फार वृद्ध व अध आहेत ! अरेरे, गांधारी आईही येथें नाहीं ! तिच्यासारखी पुत्रदुःखानें विव्धल झालेली स्त्री ह्या जगांत कोणीच रे नाहीं ! अरे, विदुर काकाही गेले काय ! हाय हाय ! माझ्या मूर्खपणामुळें माझ्या हातून कांहीं अपराध झाल्याकारणानें धृतराष्ट्र व गांधारी ह्यांनीं गंगेंत प्राणत्याग तर केला नाहीं ना ? पंडु राजा मरण पावल्यावर धृतराष्ट्र व विदुर ह्यांनीं मोठ्या ममतेनें आम्हांस लहानाचें मोठे केलें, अनेक सकटांतून सोडविलें आणि आतां ते कोठें नाहींतसें झाले बरें ! ”

सूत म्हणतातः—ऋषीहो, संजय व धृतराष्ट्र ह्यांचा केवढा तरी स्नेह म्हणून सांगावा ? संजयास धृतराष्ट्राचा वियोग कधींच माहीत नव्हता. ह्यास्तव, अकस्मात् झालेल्या त्या वियोग-जन्य दुःखामुळें त्याचेही हृदय विदीर्ण होऊन गेलें होतें, म्हणून त्याच्यानें धर्मराजास तत्काळ उत्तर देववळें नाहीं. नंतर दुःखाचा वेग कांहींसा कमी झाल्यावर त्यानें नेत्रांतील अश्रु पुशिले, व विवेकानें मन आवरून धरून, अंतर्यामी धृतराष्ट्राचें स्मरण करित करित तो धर्मराजास म्हणाला, “ हे कुठ्ठीपका धर्मा, तुझ्या उभयतां चुक्यांनीं व गांधारीनें काय विचार केला आहे हें मला समजलें नाहीं. ते महात्मे मला न कळवितां कोठें तरी निघून गेले ह् खास ! ” असें म्हणून संजय फिरून शोकाकुल झाला.

नारद मुनींचा धर्मराजास बोध.

ह्याप्रमाणें उभयतां शोक करित असता भगवान नारद मुनि तुंबुरूसहवर्तमान तेथें प्राप्त झाले. धर्मराज शोकभरानें व्याप्त असल्यामुळें त्याच्यानें त्यांचें पूजन करवळें नाहीं; म्हणून त्यांचा केवळ उत्थापनानेंच स्त्कार करून तो त्यांस म्हणाला: “ भगवन्, अपर्जे ह्या वेळीं भेट झाली हें आमचें मोठें भाग्य होय. मुने, विदुर व धृतराष्ट्र आणि पुत्रशोकानें दीन झालेली गांधारी हीं येथून कोठें गेलीं हें समजत नाहीं. त्यांच्या वियोगामुळें माझें मन अपार शोकसागरांत बुडून गेलें आहे. ह्यांतून परतीरास लावण्यास आपल्यावांचून दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ह्याकरितां आपण कृपा करून तीं कोठें गेलीं आहेत हें सांगा. ” हें ऐकून नारद म्हणतातः—वा धर्मा, हें सर्व जग परमेश्वराच्या अधीन आहे. ह्याकरितां, धृतराष्ट्र-दिकांविषयींच काय, पण कोणाविषयीही तूं शोक करूं नको. पहा—इंद्रादि लोकपालांसहवर्तमान चतुर्दश लोक ज्या ईश्वरानें नेमून दिलेलीं कामें करितात, तोच ईश्वर प्राणिमात्ताचा संयोग

व वियोग घडवितो. नाकांत वेसण घालून दाढ्या-
ने बांधलेले बेल ज्याप्रमाणे आपल्या धन्याची
ओक्षीं निमटपणें वाहतात, त्याचप्रमाणे, वर्णाश्रम-
धर्मांनी बद्ध झालेले सर्व लोक परमेश्वराने नमून
दिलेलीं अनेक कामें निमटपणें करीत असतात.
बुद्धिबळादि खेळांमध्ये त्यांतील उपकरणाचा
संयोग अथवा वियोग जसा खेळणाराच्या मजी-
प्रमाणें होतो, तसा मनुष्यांचा संयोग किंवा
वियोग जगन्नियंत्याच्या मजीप्रमाणें होतो. ह्याक-
रितां, राजा, तुला शोक करणें अगदी योग्य
नाहीं. तुझे जर असे म्हणणें असेल कीं,
हे सर्व प्राणी नित्य आहेत; ह्यांचा नाश कधीही
होणें नाहीं; अथवा ते देही असल्यामुळे नाशवंत
आहेत; किंवा सर्वच ब्रह्मस्वरूपी असल्यामुळे ते
ध्रुव किंवा अध्रुव आहेत असें दोन्ही प्रकारेही
म्हणतां येत नाहीं; तर कोणत्याही दृष्टीने पाहिलें
असतां जीवांविषयी शोक करणें तुला उचित
नाहीं. शोकाला अज्ञानमूलक स्नेह हाच कारण
आहे. ह्याकरितां, अनाथ व दीन झालेली धृतराष्ट्र
व गांधारी हीं माझ्यावांचून कशी जगतील ही
आंति टाकून दे. ही आंति तुझ्या अज्ञानाचा
परिणाम होय. अरे, हें जड शरीर सर्वथा
पराधीन व पंगु आहे. पूर्वसंचितास अनुसरून
ह्याचें जन्म होतें; त्यास अनुसरूनच कांही कालप-
र्यंत ह्याचें ह्या लोकां वास्तव्य घडतें; व सत्त्व,
रज आणि तम ह्या गुणांस अनुसरून ह्याचीं
सर्व ऐहिक कृत्ये घडून येतात. अमत्या ह्या परा-
धीन व क्षुद्र देहाच्याने दुसऱ्याचे रक्षण कसें
करवेल? हें पहा—अजगरानें गिळलेल्या मनुष्यानें
दुसऱ्यास वांचवनि असे म्हणणें म्हणजे निवळ
मूर्खपणा नव्हे काय? राजा, प्राणी दुसऱ्याच
रक्षण करितात असे म्हणण्यापेक्षां, स्वतःच्या
रक्षणाकरितां दुसऱ्याचा नाश करितात असें
म्हणणें विशेष प्रशस्त होय पहा—हस्तारहित जे
पश्यादिक प्राणी, ते हस्तयुक्त मनुष्यादिकांचें

जीवन आहेत; चरणरहित जीं तृणादिक, तीं
गाई वगैरे चतुष्पाद प्राण्यांचें जीवन आहेत;
क्रमिकटिकां क्षुद्र जंतु पक्ष्यादिकांचें जीवन
आहेत; एवच जीवच जीवांच्या उपजीविकेस कारण
आहेत. ह्यास्तव, राजा, अखिल प्राणिकोटींत व
वस्तुसमुदायांत द्वैत मानण्यापेक्षां अद्वैतच मानणें
अधिक श्रेयस्कर होय. हस्तपादादिकांनीं रहित
व सहित असं हें स्थावरजंगमात्मक जग स्वतः
भगवन्मय आहे. तो भगवान मायेमुळे सर्वांच्या
अतर्थांमी भोक्त्याच्या स्वरूपानें व बाहेर भोग्य वि-
षयांच्या रूपानें भासतो. राजा, तोच हा षडगु-
णैश्वर्यसंपन्न प्रभ सांप्रतकाळीं ह्या भूमीवर दुष्टा-
च्या नाशाकरितां अवतार्ण झाला आहे. त्यानें
आपले कृत्य बहुतेक संपविलें आहे. यादवकुला-
चा क्षय करून टाकण्याचें मात्र कृत्य अवशिष्ट
राहिले आहे. तेही तो आतां लवकरच करील.
तर, हे धर्मा, जोपर्यंत श्राद्धाण भूतलीं आहे,
तोपर्यंत तुम्ही येथें रहावें हें चांगलें. राजा, धृते-
राष्ट्र आपली स्त्री गांधारी व भ्राता विदुर हांसह
हिमाचलाच्या दक्षिणेस ऋषीच्या आश्रमास गेला
आहे. तेथें ससत्ता नांवाचें एक तीर्थ आहे.
कारण, त्या स्थली परमपवित्र भागीरथीचे
सात ऋषींच्या तपसकरितां सात प्रवाह झाले
आहेत. त्या तीर्थाचे ठिकाणीं धृतराष्ट्र तिन्ही
काळीं स्नान करून, व यथाविधि होमहवनादि
कर्म करून राहिला आहे. तो केवळ उदक
सेवन करितो. त्याची चित्तवृत्ति शांत झाली
असून त्याच्या सर्व वासना नष्ट झाल्या आहेत.
त्यान आसन साध्य करून व प्राणांचा निरोध
करून त्वचा, चक्षु, श्रोत्र, जिह्वा, घ्राण व मन हा
सहा इंद्रिये अतमुख केलीं आहेत, आणि श्री-
हरीच्या चित्तबाने सत्त्व, रज व तम हे झाडून
टाकिले आहेत. राजा, धृतराष्ट्राची सांप्रतची
स्थिति अर्धा निराळ्या प्रकारची झाली आहे.
अहकाराला आश्रय देणारे जें मन, त्याचा त्यानें

बुद्धीशीं योग केला असून, त्या बुद्धीचा, सर्वसाक्षी जे ब्रह्म त्यांत मोक्ष केला आहे; ह्यामुळे, ज्या प्रमाणें घटांतील आकाशाचा महाकाशाशीं योग व्हावा, त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या जीवाचा ब्रह्माशीं योग करून टाकिला आहे. आतां त्याला माये-पासून होणारे कोणतेही विकार भोगावे लागणार नाहीत. पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेन्द्रियें ह्यांचा निरोध केला असल्यामुळे व आहारादिक वर्ज्य केल्यामुळे, तो आतां चलनबलन न पावतां वृक्षाच्या खोडाप्रमाणें अचल राहिला आहे. धर्मा, सर्वसंगपरित्याग करणाऱ्या त्या ज्ञानी पुरुषाला आतां विघ्न करू नको. तो आजपासून पांचवे दिवशीं देह ठेवील; आणि तो देह योगाग्नीनें स्वतःच दग्ध होईल. दक्षिण, गार्हपत्य आणि आहवनीय ह्या तीन अग्नींच्या योगानें पर्णकुटिका व धृतराष्ट्राचा देह जळू लागलेला पाहून, बाहेर असणारी साध्वी गांधारी त्या अग्नीत प्रवेश करील. हे कुरुश्रेष्ठा, धृतराष्ट्र व गांधारी ह्यांचें तें आश्चर्यजनक निर्याण पाहून, बधूस सद्गति मिळाल्याबद्दल विदुरास आनंद होईल, व त्याच्या मरणामुळे कांहींसा शोकही होईल, आणि अखेरीस तो तेथून दुसऱ्या तीर्थास गमन करील. ह्याप्रमाणें बोटून तुंबुरूसहवर्तमान नारद मुनि स्वर्गास गेले, व त्यांच्या भाषणाचें मनन करून धर्मराजानें शोकाचा त्याग केला.

अध्याय चौदावा.

—०:—

धर्मराजाचें औदासिन्य.

सूत म्हणतातः—ऋषीहो, पुढें, यादवांना भेटावें व श्रीकृष्ण परमात्म्याचें दर्शन घेऊन त्याचें कुशल आणावें म्हणून धर्मराजानें अर्जुनास द्वारकेस पाठविलें. तो तिकडे जाऊन पुष्कळ काल लोटला तरी परत आला नाही; तेव्हां धर्मराजास फार काळजी उत्पन्न झाली. इतक्यांत

हस्तिनापुरांत भयंकर उत्पात होऊ लागले. ऋतूचे धर्म पालटले; लोकांची बुद्धि भ्रष्ट झाली; षड्पु अनावर झाले; असत्य माजले; व्यवहारांत सर्वत्र अप्रामाणिकपणा दिसू लागला; मित्र मित्रांस ठकवू लागले; आणि आईबाप, आतसोयरे, नवराबायको हीं आपसांत कलह करू लागलीं! असा भयंकर बदल झालेला पाहून धर्मानें भीमास म्हटलें, “भीमा, अर्जुनाला द्वारकेस जाऊन सात महिने झाले तरी तो अजून माधारा येत नाही ह्यावरून नारद.मुनींनीं सांगितलेला भयंकर काळ तर आला नाही ना? अरे, असे असेल तर भगवान श्रीकृष्ण आपलें अवतारकृत्य संपवून आपला देह विसर्जन करतील. पहा—आपणांस सर्व लक्ष्मी, राज्य, स्त्रिया, प्राण, कुल, प्रजा, जय व यज्ञयागादिक हीं श्रीकृष्णाच्याच कृपेनें प्राप्त झालीं. भीमा, विजा पडणें, धरणीकंप होणें, वामनेत्र स्फुरण पावणें हीं सर्व चिन्हें ठीक नाहीत. अरे, आतां आपल्या बुद्धीस अत्यंत मोठ उत्पन्न करणारें महाभय लवकरच प्राप्त होणार ह्यांत संशय नाही. पहा, वाम मांड्या, नेत्र, बाहु हे बारवार स्फुरण पावत आहेत; व ऊर थरथर कांपत आहे! ह्या सर्व अरिघांचें फल लवकरच मिळणार हें खचीत. बाबारे, दुश्चिन्हें एक का दोन म्हणून सांगूं! ही पहा भाव—मुखावाटे अग्नि भोक्त असून सूर्योदय होतांना त्याकडे पाहून दीर्घस्वर काढीत आहे! हें पहा कुजें माझ्याकडे पाहून एकसारखें रडू लागलें! गाई वगैरे कधीं डाव्या जाणें चांगलें नाही, त्या आज डाव्या चाळल्या आहेत! ही पहा गर्दभें मळा उजवीं जात आहेत! भीमा, घोडे नेत्रांतून अश्रु टाळीत आहेत तें पाहिलेंस का? अरे, हा कर्कश शब्द करणारा कपोत म्हणजे मृत्यूचा दूतच समज. ह्या वेळीं धुबडें जागीं असून किती हृदयभेदक शब्द करिताहेत! बाबा, ह्या सर्वांची इच्छा सर्वत्र शून्याकार

व्हावा अशीच दिसते ! आतां सभोवतीं नजर टाक. चोहोंकडे दिशा कशा धुंद झाल्या आहेत ! सूर्यास खळी पडलेली अवलोकन कर ! पर्वत पहा कसे हाळत आहेत ! हा पहा धरणीकंप झाला ! आकाशांत अभ्र तर मुळीच दिसत नाहीत; पण मेघगर्जना व विद्युत्पात कसे जोराने चालले आहेत पहा ! वारा पहा किती सोसाट्याने वहात आहे ! धुळीने सर्वत्र अधकार पडला ! आकाशातून रक्ताचा वर्षाव सुरू झाला ! अरे ! हा सर्व प्रकार पाहून माझी तर छाती फाटून गेली बाबा ! भीमा, सूर्य किती निस्तेज झाला पहा ! अरे ! आकाशांत प्रह आपसांत भांडू लागले ! हाय हाय ! पृथ्वी व आकाश हीं पेटलीं असून त्यांत प्राणिमात्राचा जळून फडशा होत आहे असे भासते ! ह्या पहा लहान मोठ्या सर्व नया क्षुब्ध झाल्या ! सरोवरेही उसळू लागली ! घुताने अग्नि पेट घेत नाही असे कधी झाले होते काय ? आज त्याचा अनुभव पहा ! हे सर्व पाहून मन कसे बरे उद्विग्न होणार नाही ! अरे, असा हा भयंकर काळ आतां काय काय करणार नाही ! ही पहा वासरे स्तनपान करितनाशी झाली ! गाई पांढा सोडीतनाशा झाल्या ! गोठ्यांतील गाई व बैल डोळ्यांत अश्रु आणून रडत आहेत ! अरे, हे गाईवैल रडत आहेत असे नव्हे, तर गाई व बैल ह्या रूपाने येथे नांदणाऱ्या देवताच रडत आहेत ! भीमा, ह्याप्रमाणेच हे सर्व देश, नगरे, गावे, वने, उपवने खाणी इत्यादीकांची स्थिति मनांत आण ! ह्या सर्वांतील आनंदाचा अंश नाहीसा झाला ! आतां ह्यांपासून सुखाचे नांवही नको ! आतां ह्यांपासून नानाप्रकारचीं दुःखे मात्र होतील ! भीमा, हे भयंकर उत्पात पाहून ध्वजवज्राकुशांनी मंडित अशी श्रीकृष्णचरणारविंदे ह्या भूतलावरून नाहीतशी झाली व त्यामुळे ही पृथ्वी सौभाग्यहीन झाली असे मला वाटते !”

अर्जुनाचे द्वारकेंतून आगमन.

सूत सांगतात:—ऋषीहो, अशा प्रकारे त्या उत्पातांच्या योगाने धर्मराजाचे मन अतिशयच विव्ध होऊन तो मोठ्या विचारांत पडला आहे, इतक्यांत अर्जुन द्वारकेंतून परत आला. तो येतांच सर्व आस जेही एकदम जमा झाले. ह्या वेळीं अर्जुनाची चर्या पूर्वीप्रमाणे प्रसन्न दिसली नाही. अर्जुनाने येतांच धर्मराजाच्या चरणीं मस्तक ठेविले. त्यास दुःखाचे इतके कांहीं भरते आले होते कीं, ते सांगतां पुरवत नाही. त्याच्या नेत्रावाटे अश्रुधारा चालल्या; ते पाहून धर्मराजाचे मन परकाष्ठेचे खिन्न होऊन त्यास भगवान नारद मुनींच्या शब्दांची आठवण झाली, व द्वारकेंतील स्थितीविषयी त्याचे मन अत्यंत साशंक झाले, तेव्हां त्याने मोठा धीर करून

अर्जुनास प्रश्न

करण्यास आरंभ केला. धर्मराज म्हणाला, “अर्जुना, मधु, भोज, दाशार्ह, अर्ह, सात्वत, बंधक आणि वृष्णि ह्या कुळांतील आपले आस द्वारकेमध्ये खुशाल आहेत ना? अरे, आपले परमपूज्य शूर नांवाचे आजोबा खुशाल आहेत ना? आणि वसुदेव मामा आपल्या कनिष्ठ बंधूसहवर्तमान सुखी आहेत ना? तसेंच, देवकी आदिकरून वसुदेवाच्या सात स्त्रिया आपल्या सुनांसहवर्तमान खुशाल आहेत ना? अर्जुना, कुपुत्र जो कंस, त्याच्या योगाने अतिशय दुःखी झालेला राजा उपसेन अजून जिवंत आहे काय? तसेंच, उपसेनाचा बंधु देवक, तसाच हृदीक व हृदीकाचा पुत्र कृतवर्मा, आणि अक्रूर, जयंत, गद, सारण व शत्रुजित्प्रभृति कृष्णभ्राते हे सर्व खुशाल आहेत ना? अरे, यादवांचा प्रभु बळराम खुशाल आहेत ना? सर्व यादवांमध्ये महा-रथी जो प्रशुमन, तो सुखरूप आहे ना? महावेगवान जो भगवान अनिरुद्ध, तो आनंदांत आहे ना? सुषेण, चारुदेष्ण, तसाच जांबवतीचा पुत्र सांब व दुसरेही ऋषभादिक कृष्णाचे मुलगे आपल्या

मुळाबाळांसह सुखरूप आहेतना? तसेंच श्रुतदेव, उद्धव इत्यादिक श्रीकृष्णाचे सेवक, आणि बळराम व श्रीकृष्ण ह्यांच्या बाहुबळाचा आश्रय करणारे नंदसुनंदप्रभृति प्रमुख यादव खुशाल आहेतना? अर्जुना, त्यांचे आम्हांवर पूर्ववत प्रेम आहेतना? ते आमचे स्मरण करितात काय? अरे, गोब्राह्मणांचा प्रतिपालक षड्गुणैश्वर्यसंपन्न प्रभु भक्तवत्सल श्रीकृष्ण हा सुधर्मा नामक सभेमध्ये यादवांसाहित सुखाने बसतोना? अर्जुना, लोकांचे कल्याण व उत्कर्ष होण्यासाठीं यदुकुलरूप समुद्रामध्ये शेष-शायी नारायणानेच आपले वास्तव्य केले आहे. पार्था, यादवांस जो इतका मान मिळतो, व त्यांस जी एवढी शक्ति प्राप्त झाली आहे, ती सर्व त्या आदिकुरुवाच्या कृपेचेंच फल होय. सत्यभामा आदिकरून सोळा सहस्र स्त्रिया ह्या युद्धांत देवां-दिकांस जिंकून इंद्राणीने उपभोग करण्यास योग्य अशा पारिजातकादिक वस्तु हरण करून आणित-तात, हा सर्व त्या भगवंताच्या चरणसेवेचाच प्रभाव होय. अर्जुना, सुधर्मा सभा ही मूळची देवांची; तिच्यामध्ये देवांचाचून दुसरे कोणी पाऊलही ठेवण्यास समर्थ नाहीत; परंतु श्रीकृष्णाच्या प्रसादाचें फल पहा केवढे ते!—प्रस्तुत ह्या सभेंत यादव खुशाल बसताहेत! वरें असो.

“अर्जुना, तू बोलत कां नाहीस? तुझी प्रकृति तर अस्वस्थ नाहीना? अरे, तू इतका निस्तेज कां वरें दिसतोस? यादवांकडून तुझा योग्य आदर झाला नाही कीं काय? किंवा तुझी त्यांनीं मानखंडना केली? अर्जुना, तू इतके दिवस द्वारकेंत कां राहिला होतास? अरे, तुला कोणी कठोर शब्द बोलले कीं काय? किंवा याचकांनीं आशेनें मागितलेली एखादी वस्तु त्यांस देतो म्हणून कबूल करून तू दिली नाहीस, असें झाले कीं काय? अथवा ब्राह्मण, बालक, गाय, वृद्ध, रोगी, स्त्री किंवा कोणी प्राणी तुला शरण आला असतां तुझ्याकडून त्याचा अन्हेर तर

झाला नाहीना? तू अगम्य स्त्रीशीं गमन तर केले नाहीसना? अथवा गमन करण्यास योग्य अशा स्त्रीचा तूं अनादर केलास? तुझा कोणी समान वीरानें किंवा क्षुद्र वीरानें पराभव तर केला नाहीना? किंवा आपल्याबरोबर भोजन करण्यास योग्य अशा वडील माणसास किंवा मुळास बरोबर न घेतां त्यां भोजन केलेस? अर्जुना, तुझ्या हातून कांहीं दुराचरण तर झालें नाहीना? अर्जुना, तू बोलत नाहीस ह्यावरून मला वाटतें कीं, आपला प्रिय बहु श्रीकृष्ण—ज्याचा आपणांस पूर्ण आश्रय, व ज्याच्या ध्यानामध्ये तूं सदा निमग्न असतोस, त्या भगवंतानें आपला त्याग तर केला नाहीना? अर्जुना, तुला दुःख होण्याचें कोणतें कारण घडलें तें सांग! अशी म्ळानता तुला विनाकारण कधीही उत्पन्न होणार नाही.”

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

श्रीकृष्ण निजधाम गमन वृत्त.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, श्रीकृष्णाच्या वियोगानें दुःखित झालेले अर्जुनाचें अत्यंत उदासीन असें तें रूप पाहून, आतांच सांगितल्याप्रमाणें धर्मराजानें त्यास नानाविध प्रश्न केले; परंतु अर्जुन शोकभरानें अगदीं व्यास असल्यामुळे त्याच्यानें धर्मराजास मुळींच उत्तर देववले नाही. नंतर कांहीं वेळानें, नेत्रांतून वहात असलेले अश्रु मोठ्या कष्टानें पुशीत पुशीत, श्रीकृष्ण-वियोगानें सोलकठ झालेला आणि श्रीकृष्णाच्या एकेक कृत्याचें स्मरण करीत असलेला तो अर्जुन, अडखळत अडखळत धर्माशीं बोलूं लागला.

अर्जुनाचे उद्गार.

अर्जुन म्हणाला:—हे महाराजा, श्रीकृष्णानें मला फसविलें! तो सर्वशक्तिमान दयाघन प्रभु मला सोडून एकटाच निजधामास निघून गेला! माझ्या बाहूंमध्ये देवादिकांचाही पराभव करण्याचें

जें सामर्थ्य होतें, तें सर्व त्यानें हरण केलें ! राजा, अत्यंत प्रिय असा जो पित्याचा देह, तो देखील प्राणरहित झाला असतां लागलीच त्यास 'प्रेत' ही अमंगळ संज्ञा प्राप्त होते, व तो त्याप्य होतो; तद्वत्च, श्रीकृष्णरहित झालेला हा सर्व लोक मला त्या मृत शरिराप्रमाणें त्याज्य दिसत आहे. धर्मराजा, मला त्या दीनबधूचा वियोग मुळींच सहन होत नाही. राजा,

श्रीकृष्णाच्या उपकारांचें वर्णन

किती कार्यां ? केवळ श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच धनुष्य उचलून द्रुपदराजसभेंतील काममदोन्नत राजांचा गर्व मीं हरण केला, आणि मत्स्ययत्र-भेदाचा कठिण पण जिंकून द्रौपदीची प्राप्ति करून घेतली. श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच अमरांसहित इंद्राचा मोठ्या अवेशानें पराभव करून त्याच्या समक्ष त्याचें खांडव नांवाचें वन मीं अग्नीस अर्पण केलें; आणि त्या प्रसंगीं मीं मयासुराचें अग्नीपासून रक्षण केलें, म्हणून त्यानें अप्रतिम अशी एक माधिक सभा आपणांस निर्माण करून दिली. त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णसानिच्यामुळेंच तुझ्या राजसूय यज्ञांत दशदिशांकडून सर्व राजांनीं करभार आणून दिला. राजा, दहा हजार हत्तींचें बल धारण करणाऱ्या आर्य भीमानें श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच महापराक्रमी जरासंधाचा वध केला ! व महाभैरवाच्या यज्ञांत बलि देण्याकरितां म्हणून जरासंधानें बंदीत टाकिलेल्या राजांची त्यानें मुक्तता केली; आणि नंतर ते राजे नानाप्रकारचे नजराणे घेऊन तुझ्या राजसूय यज्ञास आले. राजा, तुझ्या राजसूय यज्ञांत ज्यांना अवभृत् स्नान घडलें असे ते द्रौपदीचे केश दुःशासनानें आकर्षण करून तो तिची विटंबना करण्यास उद्युक्त झाला असतां, भक्तसंरक्षक प्रभु श्रीकृष्णानेंच तिच्या अब्रूचें संरक्षण केलें; आणि ती श्रीकृष्णास नमस्कार करीत असतां तिच्या नेत्रांतून स्वतः असलेले दुःखाश्रुत्याच्या चरणांवर

पडले, म्हणून तिच्या कैवारानें दुःशासनादि दुष्टांचा वध करून श्रीकृष्णानें त्या दुरात्म्यांच्या स्त्रिया केश-विहीन केल्या. राजा, आपण वनवासांत असतां आपलें सत्त्व हरण करण्याकरितां दुर्योधनानें दुर्वास ऋषींना आपल्या दहा हजार शिष्यांसह भोजनार्थ धाडिलें होतें; त्या वेळीं भक्तसंकटनिवारक प्रभु श्रीकृष्णानें आपल्या येथील केवळ भाजीच्या पानानें संतुष्ट होऊन त्या ऋषीस तृप्त केलें, आणि त्या संकटांतून आपलें रक्षण केलें ! राजा, श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच मीं शंकरास द्वंद्व-युद्धांत चकित करून सोडिलें, व त्या उमामेह-श्वरापासून पाशुपतास्त्र मिळविलें; सर्व लोकपालांनींही आपापलीं भस्त्रें दिलीं; व इंद्राच्या अर्घ्या आसनावर बसण्याचा ह्या भाड्या देहास मान मिळाला, हें सर्व श्रीकृष्णकृपेचेंच फल होय. राजा, श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच मला गांडीव धनुष्य मिळून माझ्या बाहूंत अद्भुत सामर्थ्य आलें. श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच मीं मोठमोठ्या योद्ध्यांचा पराभव करण्यास समर्थ होतों; व म्हणूनच मीं स्वर्गलोकां असतां, इंद्रादि देव, हे त्यांचे शत्रु निवातकवचादि दैत्य ह्यांच्या वधासाठीं माझे साहाय्य मागत असत. राजा, श्रीकृष्णाच्याच आश्रयानें भीष्मद्रोणासारख्या मोठमोठ्या जलचरांनीं युक्त असा कौरवसेनासमुद्र मी एकटाच तरून गलों. राजा, श्रीकृष्णाच्या आश्रयानेंच मी विराट राजाच्या गाई कौरवांपासून सोडविल्या, व मोहनान्त्राच्या प्रयोगानें सर्वांस मोहित करून त्यांची मुकुटादि भूषणें हरण केलीं आणि त्यांस लाजविलें. धर्मा, माझे सारथ्य करून श्रीकृष्णानेंच कौरवसेनेंतील भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य इत्यादि महावीरांचीं आयुष्यें आपल्या कालदृष्टीनें हरण केलीं. भारतीयुद्धप्रसंगीं तूं मला श्रीकृष्णाच्या स्वाधीन केल्यामुळें, हिरण्यकशिपूप्रभृति दैत्यांनीं टाकिलेलीं शस्त्रां जशीं प्रन्हादास शिवली देखील नाहीत, त्याप्रमाणें, त्या श्रीकृष्णा-

ध्या प्रभावानेच भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, सुश-
र्मा, जयद्रथ, अश्वत्थामा इत्यादि महावीरांनी मज-
वर टाकिलेली जी अमोघ अस्त्रे, त्यांनी मला स्पर्श
देखील केला नाही. जयद्रथवधाचे दिवशी उदक
न मिळाल्यामुळे माझ्या रथाचे घोडे अगदी थकून
गेले; त्या वेळी बाणाने भूमीतील उदक वर आणून
तृषा शांत करावी म्हणून मी रथाखाली उतरलो अ-
सतां, श्रीकृष्णाच्याच प्रेरणेने कोणी एकानेही मज-
वर प्रहार केला नाही. राजा, ब्रह्मादि देव सर्वांस
बंध असतां ते देखील मोक्षप्राप्त्यर्थ श्रीकृष्णाच्या
चरणांचे सेवन करितात; अशा त्या श्रीकृष्णास
मी सारथ्यकर्म करावयास लाविलें, तेव्हां केवढा
मी मंदबुद्धि ! धिक्कार असो मला ! राजा, श्रीकृ-
ष्णाची विनोदयुक्त भाषणे आणि त्यानें मला “ हे
पार्था, हे सख्या, हे कुरुकुलनन्दन ! ” इत्यदि
दिलेली संबोधनात्मक नांवे ह्यांची वरचेवर
आठवण होऊन माझे मन अतिशय खिन्न होत
आहे. शयन, भोजन इत्यादि कोणत्याही वेळी श्रीकृ-
ष्णाचा व माझा वियोग होत नसे. एखादे वेळी
त्यानें माझ्या आधी भोजन केले, तर “ मित्रा, तू
स यवक्ता असून चांगलेच आचरण करितोस ”
असा मी त्याचा तिरस्कार करीं; परंतु, राजा,
थोर ते थोरच ! त्यानें माझ्या तिरस्काराकडे
बिलकुल लक्ष पोहोचवूं नये. उलट, मित्र जसे मि-
त्राचे अथवा पिता जसे पुत्राचे अपराध सहन
करितो, त्याप्रमाणेच, कुत्सितबुद्धीनें मी जे जे
अपराध करीं, ते ते तो निमृष्टपणे सहन करित
असे. राजा, भीष्मादि महावीरांचा ज्यानें पराभव
केला तो अर्जुन मीच; परंतु आतां श्रीकृष्णाशीं
वियोग पावल्यामुळे माझे सर्व सामर्थ्य नष्ट झालें.
माझे पूर्वापर अनुसंधान आणि अस्त्रमंत्रांचें ज्ञान
अगदीं नाहीसे झालें. सांप्रत त्याचा कांहीं उपयोग
होत नाही. आतांच श्रीकृष्णाचा अवशिष्ट परिवार-
त्याच्या सोळा हजार स्त्रिया-सुरक्षित रीतीनें
मी इकडे घेऊन येत असतां, वाटेत यःकश्चित्

गवळ्यांनीं मात्ता एखाद्या स्त्रीप्रमाणे पराभव
केला ! भारतीयुद्धांत सर्व राजे माझ्या गांढीव
धनुष्यापुढे मठ्या आदराने मान वांकवीत;
पण आतां तेंच गांढीव धनुष्य, बाण, रथ. घोडे
इत्यादि सर्व आणि स्वतः मी श्रीकृष्णवियोगा-
मुळे नकली वस्तूप्रमाणे किंवा खान्या जमिनीत
पेरलेल्या धान्याप्रमाणे अगदीं व्यर्थ झालों आहें.
हे नरश्रेष्ठ, तू ज्या स्वकीयांचा कुशल समा-
चार मला विचारलास, ते तुझे स्वकीय यादव
ब्रह्मशापामुळे वारुणीपानाने उन्मत्त आणि
क्षुब्ध होऊन एकमेकांशी शत्रुभावाने भांडूं
लागले, आणि लव्हाळ्यांच्या खुटांनीं एकमे-
कांस प्रहार करून मरण पावले. त्यांपैकीं
चरपांचजण मात्र जिवंत उरले आहेत.
राजा, प्राणी एकमेकांचें संरक्षण करितात अथवा
एकमेकांस मारतात, हें सर्व त्या परमेश्वराचें
चरित्र असावें. कारण, जलामध्ये वास करणारे
मोठमोठे प्राणी लहान प्राण्यांस भक्षण करितात;
मनुष्यांमध्ये जे बलिष्ठ असतात, ते दुर्बलांचा वध
करितात; आणि सारख्या बलाचे जे असतात ते
परस्परांचा संहार करितात. महाबलिष्ठ असे जे
यादव आणि पांडव, त्यांजकडून श्रीकृष्णाने इत-
रांचा नाश करविला; आणि ते समबल यादव
आपअ पसांत लडून मेले. राजा, देश, काल, वर्त-
मान ह्यांच्या ठिकाणीं कसे आचरण करावें तें
श्रीकृष्णाने मला सांगितलें आहे; माझे मन
त्याच्या उपदेशांत गुंतलें आहे, म्हणून माझ्या-
च्यानें आतां जास्त बोलवत नाही.

पांडवांचें महाप्रस्थान.

सूत म्हणतात:-ऋषीहो, अर्जुनाची श्रीकृ-
ष्णाचे ठायीं अति दृढ भक्ति होती. तो श्रीकृ-
ष्णाचे चिंतन करीत असल्यामुळे त्याचें मन शांत
आणि निर्दल झालें. श्रीकृष्णाच्या निरंतर स्मरणाने
अर्जुनाच्या ठिकाणीं असलेले कामक्रोधादि
दुष्ट विषय पार नाहीतसे झाले; आणि युद्धांभीं

जें गीताज्ञान भगवंतांनीं त्यास उपदेशिल्लें होतें. व जें विषयोपभोगांच्या आसक्तीनें आच्छादित झाल्लें हेंतें, त्याचा फिरून उदय झाला; त्या योगानें अर्जुनाला, मी स्वतःच ब्रह्म आहे, असें ज्ञान प्राप्त झालें, व त्याच्या ठिकाणीं असलेलें अज्ञान समूळ नाहीसें झालें. अर्थात्तच सत्त्व, रज, तम हे गुण, त्यांचें कार्य ढिगशरीर, आणि ढिगशरीराचें कार्य रथून्दहाची उत्पत्ति हीं सर्व नाश पावलीं. त्या योगानें त्याच्या अतःकरणांतील द्वैतभाव नष्ट होऊन तां शोकरहित झाला. असो.

ह्याप्रमाणें तें सर्व वृत्त ऐकून, श्रीकृष्ण ज्या मार्गानें गेळ त्याच मार्गानें जाण्याचा धर्मराजानें निश्चय केला. अर्जुनाचें भाषण ऐकून कुन्तीनेंही आपलें अंतःकरण इंद्रियांना अगोचर अशा श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं अनन्यभावानें स्थापन करून देह विसर्जन केला.

अशा प्रकारें, जन्ममरणातीत श्रीकृष्णानें, का'द्यानें कांटा काढावा त्याप्रमाणें यादवतनु धारण करून पृथ्वीला भारभूत अशा दुष्टांचा वध केला, व शेवटीं त्या यादवतनुचाही नाश करविना. कारण, यादवदेह व इतरांचे देह हे दोन्हीही श्रीकृष्णाला सारखेच होते. नट जसा नानाप्रकारांचीं सोंगें घेऊन इष्ट कार्य संपतांच त्या सोंगांचा त्याग करितो, त्याप्रमाणेंच, भगवंतानें श्रीकृष्णस्वरूप धारण केलें; व भूभारहरणास्तव दुष्टनिर्दालनाचें इष्ट कार्य संपतांच त्या स्वरूपाचा त्याग करून निजयामास गमन केलें. ज्या दिवशीं भगवंतानें हा लोक सोडला, त्याच दिवशीं अज्ञ लोकांस अधर्माकडे वळविणारा कलि पृथ्वीवर चोहोंकडे प्रवृत्त झाला. हें पाहून, धर्मराजानें सर्वगुणसंपन्न असा आपला नातू जो परीक्षित त्याला समुद्रश्लयांकित पृथ्वीच्या सार्वभौम राज्यपदावर अभिषिक्त केलें, व तसेंच मथुरा नगरींत जाऊन अनिरुद्धाचा पुत्र वज्र ह्यास शूरसेन देशाच्या राज्यासनावर बसविलें. नंतर

त्यानें प्राजापत्या नांवाची इष्ट करून गार्हपत्या-दि अग्नित्रयाचा आपले ठिकाणीं समारोप केला; व अलंकारवस्त्रादिकांचा तेथेंच त्याग करून तो निर्मळ व निरहंकार असा होऊन सर्वबंधरहित व निरुपाधिक अशा अवस्थेमध्ये लीन झाला. नंतर वाणी अदिकरून सर्व इंद्रियें, मन इत्यादिकांचा क्रमाक्रमानें व्रज करून केवळ ब्रह्मरूप होऊन राठिलेला तो अजातशत्रु धर्मराज, आपल्या भीमदि बंधूंचीही अपेक्षा न ठेवतां, जिकडे संसाररहित झालेले पूर्वीचे महात्मे गेळे अशा उत्तर दिशेस निघून गेला. हें पाहून त्याची भार्या द्रौपदी व बंधु भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव हीं सर्व त्याच्याच प्रमाणें सर्वसंगपरित्याग करून त्याच्या मागोमाग उत्तर दिशेस निघून गेलीं. नंतर तेथें, ते कृतकार्य झालेले पांडव व द्रौपदी हांतीं भगवान श्रीकृष्णाच्या शरणकमळाचें ध्यान करीत करीत देहाचें विसर्जन करून उत्तम गति मिळविळी. विदुरही प्रभास क्षेत्री देह ठेवून परमात्माला जाऊन पोहोंचला. असो. ऋषीहो, पांडवांच्या महाप्रस्थानाची ही कथा अत्यंत कल्याणकारक व पवित्र आहे. जो पुरुष श्रद्धापूर्वक व आदरानें ह्या कथेचें श्रवण करील, त्याची भगवत्पदी दृढ भक्ति जडून तो सायुज्य मिळवील.

अध्याय सोळावा.

—:—

परीक्षिताचा राज्यकारभार.

सून म्हणतात:—शैल नका, पांडवांनीं महाप्रस्थान केल्यानंतर परीक्षित राजा धर्म्य कृपादे ब्रह्मण-श्रेष्ठांच्या अनुगोधानें पृथ्वीचें उत्तम प्रकारें रक्षण करूं लागला. तो महान भगवद्भक्त होता, व त्याच्या ठिकाणीं धैर्य, औदार्य वगैरे सद्गुण मूर्तमंत वास करीत होते. त्यानें आपली मातुल-कन्या जी इरावती-उत्तराची मुलगी—तिजशीं

विवाह केला. विजयासून त्याला जनमेजयादि चार पुत्र द्याले. नंतर त्याने कृपाचार्यास आचार्यत्व देऊन भागीरथीच्या तटाक्रीं तीन अश्वमेध यज्ञ केले. त्या यज्ञांमध्ये त्याने ब्रह्मगांस पुष्कळ दक्षणा दिली. त्या यज्ञांमध्ये आपआपला हविर्भाग घेण्यास देव प्रत्यक्ष आले होते !

एके समयी तो राजा दिग्विजयाकरितां निघाला असतां, मार्गांत शूद्ररूप धारण केलेला आणि राजचिन्हांनीं युक्त असा कलि, एक गाय आणि वृषभ ह्यांस उक्ताप्रहार करीत आहे असे त्यास आढळलें, तेव्हां त्यानें त्या कळीचा निग्रह (बंदोबस्त) केला.

शौनक म्हणाले:—हे सूता, त्या वेळीं त्या कळीचा वधच करणें इष्ट होतें. असें असतां परीक्षितानें त्याचा केवळ निग्रहच कां केला, हें अग्रांस सांग. कारण, तो अति नीच पुरुष शूद्ररूपानें राजचिन्ह धारण करून गाय आणि वृषभ ह्यांस लाथेनें ताडून करीत असल्यामुळें त्यास देहांत शासन अवश्य होतें. सूता, ह्या कलिनिग्रहाच्या वृत्तांतांत जर कृष्णकळीचांचे अथवा भगवद्भक्तांचे वर्णन असेल, तर तो सर्व आम्हांस सांग. कारण, केवळ वृथा वस्त्रना करणांतच आयुष्याचा काळ घालविला तर त्याचा काय उपयोग ? हे सूता, आम्हांस ह्या वेळीं मरणाची भीति नाहीं. कां तर, क्षुद्रायुधी व मरणाधीन अशीं जीं हीं मनुष्ये, तीं ह्या आमच्या सत्रांत मुळींच मरण पावणार नाहींत. आम्हीं पूर्वींच येथें मृत्यूचा बोलावून आणिलें आहे, व त्याजपासून असें कबूज करून घेतलें आहे की, ह्या सत्रांत त्यानें फक्त पशूंचीच हिंसा करावी; मनुष्यांची हिंसा करू नये. म्हणून ह्या सत्रांत कोणाकही मृत्यूचें भय नाहीं. ह्या मनुष्यलोकी सर्वांनीं निभेय अंतःकरणानें हरिकथामृताचेंच यथेच्छ प्राशन करावें ह्या हेतूनें आम्हीं मृत्यूचा येथें स्वस्थ बसवून घेतलें आहे. हे सूता, मनुष्याची

शक्ति आधींच तुच्छ, तशांत त्यास ज्ञान कमी, बरें, आयुष्य तरी पुष्कळ असेल तर तीही गोष्ट नाहीं, व त्या क्षुद्र आयुष्यापैकीं निम (रात्रीचा) भाग निद्रेंत जातो; ह्यास्तव आयुष्याचा अवशिष्ट भाग (दिवस) त्यानें भगवद्भक्तीमध्ये घालवून देहाचे सार्थक्य करावें हेच इष्ट होय. परंतु मूर्ख पुरुष त्या अल्प भागाचा विनियोग व्यर्थ कर्मे करण्यांत करितो, तेव्हां काय म्हणावें बरें ?

परीक्षिताचा दिग्विजय.

सून म्हणतात:—हे शौनका, हस्तिनापुरांत शूर आणि धर्मज्ञ असा परीक्षित राजा राज्य करीत असतां एके समयी त्यास अशी बातमी लागली कीं, आपल्या राज्यांत कळीचा प्रवेश झाला. ती वार्ता अप्रिय तर खरीच; परंतु तो शूर असल्यामुळे, युद्धप्रसंग येणार ह्या विचारानें त्यास किंचित् आनंदही झाला. त्यानें आपला रथ सर्व संहित्यासह सिद्ध करविला, आणि हातांत धनुष्यबाण घेऊन व रथावर आरूढ होऊन अगत्याचतुरंग सेनेसह वर्तमान तो दिग्विजयाकरितां बाहेर निघाला. तो भद्राश्व, भारकेतुमाल, उत्तरकुरुदेश, व किपुरुषादिक खंडां राजापसून करभार घेत चालला. वाटेंत त्याच्या भरतादि थोर थोर पूर्वजाचें महात्म्य ह्याचें वर्णन ठिकठिकणच्या लोकांस यास मिळालें; आणि अश्वत्थाम्याळ सून श्रीकृष्णानें आपलें संरक्षण यादव व पांडव ह्यांचा अकृभगवंताच्या ठिकाणीं उरं इत्यादि अनेक गोष्टी ऐ आणि त्यानें त्या तपभूषणें, अङ्कार व तसेच, जगद्वंशयोगामुळे आपले सारथ्य, सभापति, लहानमोठीं कामें

इतकेंच नव्हे, तर अहोरात्र हातांत शस्त्र घेऊन पहारा सुद्धा करी, हें ऐकून त्यास फार आश्चर्य वाटलें, आणि त्याची श्रीकृष्णाचे ठायी अधिकच प्रीति जडली. शौनका, ह्याप्रमाणें तो धर्मज्ञ राजा आपल्या पूर्वजांच्या वर्तनास अनुसरून वागत असतां, लोकरच जो एक चमत्कारिक प्रसंग घडून आला, तो तुला सांगतों.

धर्म व पृथ्वी ह्यांचा संवाद.

एके वेळीं साक्षात् धर्म हा वेळाचें रूप घेऊन एका पायानें लंगडत लंगडत हिडत होता; तो गाईचें रूप घेऊन केविलवाण्या मुद्रें रडत असलेली पृथ्वी त्याच्या दृष्टीस पडली. तें पाहून धर्म तिच्या म्हणाऱ्या: “ हे कल्याणी, तुझ्या मुखाकडे पाहून मला असें वाटतें कीं, तुला कांहीं तरी दुःख होत असावें. माते, तें दुःख कोणतें बरें ? तुझा एखादा बंधु दूर गेल्यामुळें का तूं शोक करितेस ? किंवा माझ तीन पाय जेऊन ताकी एकच राहिला आहे, व तो सुद्धा लंगडा आहे हें पाहून तुला इतकें दुःख वाटतें ? अथवा, पुढें तुझा उपभोग शूद्र राजे घेतील म्हणून विषयीं तर तूं शोक करीत नाहीस ना ? ह्या-नादि वैदिक क्रिया लुप्तप्राय होतील, व कदाचित् देवांना हविर्भाग मिळणार ना का तूं शोक करितेस ? किंवा, नें वृष्टि न केल्याम दुष्काळानें प्रजा, म्हणून तर तूं दुःख करीत ना, हे पृथ्वी, ह्यापुढे कळि प्र- आपल्या स्त्रियांच किंवा वा आईवाप आपल्या करणार नाहीत, छळतील म्हणून व सगळ्या कुमार्गरेतरीं किंवा लो- पी सेवा करतील हीसना ? किंवा,

ह्यापुढील राजे अधर्मी आणि दुष्ट होऊन देश उध्वस्त पाडतील, अथवा मनुष्ये भक्ष्याभक्ष्यांचा व पेयापेयांचा विधिनिषध न बाळगितां भ्रष्टार, निद्रा व मैथुन ह्यांच्यामध्ये गुग होऊन राहतील म्हणून तुला दुःख होतें काय ? माते, तुला झालेला भार नाहीसा करण्याकरितां भगवंताने श्री-कृष्णावतार घेऊन दुष्टांचें निर्दालन केले, तो भगवान् अतां निजधामास गेला म्हणून त्याच्या लीलांचें स्मरण झाल्यामुळें तूं रुदन करीत आहेस काय ? हे वसुधरे, तुझें भाग्य फार थोर, तुझ्या भग्याचें देवादिकही वर्णन करितात: असें असतां, तूं दुःखी आहेस ह्याचें कारण काय तें मला सांग. ”

हें धर्माचें बोलणें ऐकून पृथ्वी म्हणाली, “ धर्म, हें तूं मला काय विचारतोस ? तुला तें सर्व ठाऊकच आहे; पण तुझी जर मजपासूनच ऐकावयाची इच्छा असेल, तर मी तुला सांगतें: धर्मा, श्रीकृष्णाच्या आश्रयाने तूं तप, शौच, दया आणि सत्य ह्या चार पायांनीं नांदत होतास. सत्य, शौच, दया, क्षमा, दान, सतोष, सरळ स्वभाव, मानसिक स्थैर्य, इन्द्रियनिग्रह, स्वधर्माचरण, मनाचें समत्व, सहनशीलता, लाभविषयीं देखील औदासिन्य, शास्त्रविचार, आत्मनात्म-विवेक, निरिच्छता, ऐश्वर्य, शौर्य, प्रताप, बल, स्मरण, स्वातंत्र्य, नैपुण्य, सौंदर्य, धैर्य, नाजुकपणा, प्रौढपणा, नम्रता, सुरभ्रभाव, मनाची शक्ति, देशेन्द्रियांचा शक्ति, भोगाधिष्ठानत्व, गांभीर्य, निश्चलपणा, वेददिकांच्या ठिकाणीं विश्वास, कीर्ति, मान आणि गर्वाभाव हे सर्व गुण व थोर पुरुषांच्या अंगीं अमणारे दीनवात्सल्यादिक गुण ज्या भगवंताच्या ठिकाणीं ओतप्रोत भरलेले असून कधींही नाश पावत नाहीत, असा तो सर्वगुणनिधि लक्ष्मीपति भगवान् श्रीकृष्ण निजधामास गेल्यामुळे सर्व लोकांच्या ठायीं दुष्ट कळि प्रवृत्त झाला आहे, असें पाहून मी शोक करितें. धर्मा, श्रीकृष्णाच्या वियोगानें मला स्वतःबद्दल आणि तुझ्या-

बदल मात्र फार वाईट वाटतें असें समजुं नको; तर देव, ऋषि, पितर, साधु, ब्राह्मणादि सर्व वर्ण व आश्रम ह्या सर्वांबद्दलच मला फार दुःख होत आहे! धर्मा, श्रीकृष्णाचा विरह फारच दुःसह आहे! बाबा, त्या भगवंताचें भाग्य काय वर्णन करावें? ज्या लक्ष्मीची कृपा आपल्यावर व्हावी म्हणून ब्रह्मादिक देवही तपश्चर्या करितात, ती लक्ष्मी सुद्धां आपलें कमलवन सोडून ज्या भगवंताच्या चरणाची सेवा करिते, त्या भगवंताच्या पद्म, वज्र, अंकुश, ध्वज इत्यादिकांनीं युक्त अशा चरणकमलांनीं मला शोभा आली होती, व अखिल संपत्तीनें परिपूर्ण होऊन मी सर्व त्रैलोक्यांत गाजत होतें; परंतु त्या ऐश्वर्याचा नाशकाळ प्राप्त झाला, तेव्हां मी गर्वाधीन झालें, व त्यामुळें त्या प्रभूनें माझा त्याग केला. धर्मा, ज्यानें मजला भारभून झालेले असुरवंशांतील राजे मारून माझा भार हलका केला; व तुला परिपूर्ण दशेस अणण्याकरितां चारही पावळें पुनः प्राप्त करून दिशीं, आणि यदुवंशांत जन्म घेऊन अनेक आनंदजनक लीला केल्या, त्याच्या चरणकमलांचा वियोग मला कसा सहन होईल बरें?"

अशा प्रकारचें त्या उभयतांचे भाषण पूर्वाहिनी सरस्वतीच्या कांठीं चाललें असतां तेथें परीक्षित राजा प्राप्त झाला.

अध्याय सतरावा.

—:०:—

परीक्षिताचें कालि, धर्म व पृथ्वी
ह्यांस उद्देशून भाषण.

सून म्हणत तः—ऋषीहो, त्या सरस्वती नदीच्या कांठीं जेथ वृषभरूपी धर्म व गोरूपी पृथ्वी ह्या दोघांचा संवाद चालला होता, तेथें तो परीक्षित आला; तों त्यांच्या जबळ एक राजचिन्हालंकृत शूद्र उभा असून, तो त्या उभयतांस निर्दयपणानें ताडन करीत आहे, असें त्यानें

पाहिलें. त्या वृषभाचा रंग पांढरा शुभ्र होता. तो एकाच पायावर उभा असून त्या शूद्राच्या माराच्या भयानें थरथर कांपत होता, व मूर्खात्सर्ग करीत होता. तशीच ती गाय (पृथ्वी) या शूद्राच्या लत्ताप्रहरानें अगदीं दीन होऊन गेली होती. ती वत्सरहित (धान्यादिकांनीं रहित) झाली असून तिच्या नेत्रांतून एकसारख्या अश्रुधारा चालत्या होत्या. ती शरिरानें अगदीं कुश झाली असून तृणाची (यज्ञांची) अपेक्षा करीत होती.

अशी त्या दोघांची स्थिति पाहून परीक्षितानें आपलें चाप सज्ज केलें, अणि मांढया आवेशानें तो त्या शूद्रास म्हणाळा, “रे दुष्टा, मी ह्या लोकांचें रक्षण करीत असतां ह्या दुर्बलांस ताडण करणारा तूं काण आहेस? अरे, तुम्हा वेष राजाचा आहे, पण कृति खरोखरी शूद्राची आहे. अरे, महाधनुर्धर पार्थ आणि भगवान श्रीकृष्ण हे भूलोकांतून निघून गेल्यामुळें तूं निरपराधी प्राण्यांचा गुप्तपणें छळ करूं लागलास काय?"

असें बोलल्यानंतर त्यानें वृषभाकडे पाहिलें अणि म्हटलें, “हे वृषभा, श्रेष्ठ अशा पौरवकुलांतील पुरुषांनी रक्षण केलेल्या ह्या पृथ्वीचे ठिकाणी तुजवांचून कोणीही दुःखी प्राणी आढळणार नाही! तुझा वर्ण कमळकंदाप्रमाणें शुभ्र असून तुझे तीन पाय तुटले आहेत; व तुझा जो एक पाय अवशिष्ट आहे, त्या पायानेंही तूं लंगडत लंगडत चालत आहेस; ह्यावरून, तूं कोणी तरी देव असावास. तुझी ही दुःखद स्थिति पाहून माझ्या मनास फार खेद होत आहे. हे कामधेनुपुत्रा, आतां तूं शोक करूं नको. इतःपर या शूद्रापासून तुला भय प्राप्त होणार नाही.”

नंतर त्या परीक्षितानें जाणें त्या गाईकडे पाहून म्हटलें:—हे माते, तूंही रडूं नको. जोपर्यंत हा परीक्षित जिवंत आहे, तोपर्यंत ह्याच्या

राज्यांतीळ यःकश्चित् प्राण्याला देखील हा दुःख होऊं देणार नाही. तुमचा छळ करणाऱ्या ह्या दुष्टाचा मी आतांच बध करितों. ज्या राजाच्या राज्यांतीळ निरपराधी प्रजांना दुष्ट लोकांपासून त्रास होतो, त्याची कीर्ति, आशुष्य, ऐश्वर्य इत्यादिकांचा नाश होऊन अंती त्यास नरक प्राप्त होतो.

नंतर पुनः राजाने वृषभास विचारिले:—हे वृषभा, तुझे तीन पाय कोणी तोडले? असा पांडकुलाच्या कीर्तीला कलंक वावणारा कोण आहे, त्याचें नांव मला सांग. निरपराधी जनास दुःख देणाराला मी चांगलेच शासन करीन; मग तो प्रत्यक्ष देव जरी असला तरी हरकत नाही. संपत्काळी अधर्माचरण करणारांस शासन करून धार्मिक जनांचे निरंतर पाळन करणें हेंच राजाचें मुख्य कर्तव्य होय.

धर्माचें परीक्षितास उत्तर.

सून म्हणतात:—ऋषीहो, परीक्षिताचें हें भाषण ऐकून वृषभरूपी धर्म म्हणाला, “भयभीत जनांस अभय देणारे हें तुझें भाषण श्रीकृष्णभक्त पांडवकुलाला योग्यच आहे. हे श्रेष्ठ पुरुषा, आम्हां प्राण्यांस कोणापासून दुःख प्राप्त होतें ते सुळीच समजत नाही. नानाप्रकारच्या वितंडवादांच्या योगानें आम्हां प्राण्यांस मोह पडून जातो. कियेक पंडितमन्य पुरुष आपल्या पोकळ वक्तांपडित्यानें अज्ञानी जनांवर आपलें वर्चस्व स्थापन करितात, आणि अर्धे म्हणतात कीं, आत्म्याला जीं सुखदुःखें प्राप्त होतात त्याचें कारण आत्माच होय; दुसरे कांहीं लोक म्हणतात कीं, सुखदुःखांस प्रहादि कारण आहेत; कांहीं, कर्माच्या योगानें सुखदुःखें प्राप्त होतात असें म्हणतात; कोणी स्वभावालाच प्राधान्य देतात; आणि कोणी भतर्क्य अशा परमेश्वराचें ही लीळा आहे असें प्रतिपादन करितात. ६ रां, राजा, ह्या सर्व गोष्टींचा तूंच आपल्या मनास विचार कर.”

कलीच्या निग्रह.

सून म्हणतात:—शौनका, ह्याप्रमाणें वृषभरूप बेतलेल्या ह्या धर्माचें तें भाषण ऐकून राजास फार आश्चर्य वाटले; आणि तो आपल्याशीं विचार करूं लागला असतां, त्या वृषभाचें खरें स्वरूप त्याच्या लक्षांत आलें. तेव्हां परीक्षित राजा म्हणाला, “हे धर्मज्ञा वृषभा, तुझ्या भाषणावरून तुला सर्व कांहीं कळत आहेसें दिसतें; पण शास्त्राच्या निर्बंधांमुळे तूं निश्चयात्मक कांहींच सांगत नाहीस, ह्यावरून तूं मूर्तिमंत धर्मच असावास असें वाटतें; कारण, अधर्माचरणी मनुष्य आणि त्याचा नामोच्चार करणारा हे दोघेही अधोगतीस जातात, असें शस्त्रवचन आहे. कदाचित् भगवन्माया अर्तक्य आहे म्हणून तूं निश्चयानें अमुकच पीडा देणारा अहे असें सांगत नसशील. धर्मा, तप, शौच, दया आणि सत्य हे तुझे चार पाय प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं अनुक्रमे विस्मय, कुसंगति अणि मद ह्या अधर्माच्या योगानें पहिले तीन केवळ नामशेष झाले आहेत. प्रस्तुत तुझा एक सत्य नामक पाय मात्र उरला आहे. हे धर्मा, तेवढ्यानेंच कां होईना, मनुष्यांस कसें तरी तुझें साधन करितां येतें; परंतु हा दुष्ट कळि त्याचाही नाश करण्याची इच्छा धरून असत्य भाषणाकडे लोकांची प्रवृत्ति करित आहे. ह्या पृथ्वीकरितां भगवंताने अवतार धारण करून दुष्टांचा नाश केला अणि हिचा भार हरण केला; श्रीकृष्णाच्या पदकमलस्पर्शानें ही पुनीत अस, आणि त्याच्या उमटलेल्या पावलांच्या योगानें ही सुतोभित दिसे; ती ही गोरूपधारिणी साध्वी, आपला श्रीकृष्णानें त्याग केल्यामुळे व ह्यापुढें होणारे राजे शूद्र आणि अधर्माचरणी होतील म्हणून, फार दुःखित झाली आहे.”

शौनका, ह्याप्रमाणें भाषण करून परीक्षित राजानें कळीचा नाश करण्याकरितां आपलें शस्त्र उचलिलें. हें पाहून तो कळि फार भयभीत

झाला, आणि धारण केलेल्या त्या राजचिन्हांचा त्याग करून तो परीक्षितास नम्रपणे शरण आला. तेव्हा शरणागताचे रक्षण करणाऱ्या त्या राजाने त्याचा वध न करिता किंचित् हास्य केले, आणि त्या कलीस आज्ञा

करून म्हटले, “हे कले, ज्यापेक्षा तू हात जोडून मला शरण आलास, त्यापेक्षा तुला अभय आहे पाथीघ्य वंशांत उत्पन्न झालेल्या आम्हां राजेढोकांपासून शरणागतास किमपि भय प्राप्त होणार नाही; परंतु तू अधर्माचा बंधु आहेस म्हणून माझे राज्यांत कोठेही कोणत्याही रूपाने त्वां हिडूं नये. तूं राजदेहांत प्रवेश करताक्षणी तुझ्या मागोमाग लोभ, असत्य, चौर्य, दुर्जनत्व, त्याग, अलक्ष्मी, कष्ट, कलह आणि ढोंग या अधर्मसमुदायाचा चेहीकडे प्रसार होतो, व त्या योगाने प्रजाही धर्मभ्रष्ट होते. म्हणून ह्या ब्रह्मवर्त देशांत तू संचार करू नको. कारण, एथें सत्य व धर्म हे वास करतात, आणि ब्राह्मणादि चार वर्ण आप-आपल्या धर्माप्रमाणे वागून अनेक यज्ञांच्या योगाने यज्ञनारायणाचे आराधन करतात, आणि त्या यज्ञाभावाने भगवान यज्ञनारायण प्रसन्न होऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करितो.”

कलीस वास्तव्य करण्यास रुधले.

सूत म्हणतात:—हे राजाचे भाषण ऐकून कलि म्हणाला, “राजा, तू आज्ञा करशील तेथे मी राहीन; परंतु जेथे जेथे मी जातो, तेथे तेथे हातांत धनुष्यबाण घेऊन माझा वध करण्यास तयार असलेला तू मला दिसतोस. ह्यास्तव, हे राजा, मला राहण्यास निर्भय अशी स्थळें तूच नेमून दे. तेथे स्वस्थ मनाने मी राहीन.”

ऋषीहो, अशी कलीची प्रार्थना ऐकून, जेथे असत्य, मद, काम व क्रूरत्व या चार रूपांनी अधर्म राहता अशा अनुक्रमे द्यूत, मद्यपान, स्त्रीसंग व हिंसा ह्या चार ठिकाणी राहण्यास राजाने त्याला परवानगी दिली, व पुनः कलीने मागितल्यावरून

सुवर्ण हे एक पांचवे स्थान त्यास दिले. सुवर्णाच्या संगतीने अनृत, मर, काम, क्रूरत्व, आणि पांचवे वर अशी अधर्माचीं सर्व कारणे उत्पन्न होतात. असो. ऋषीहो, कल्याणेश्च पुरुषाने सुवर्णादि पांच पदार्थांचा उपभोग आसक्ति ठेवून कधीही करू नये. आपल्या वागणुकीने दुसऱ्यांस उत्तम वृत्तेणुकीचा किता घालून देणारा लोक-रक्षक राजा, गुरु इयादिकांनी तर त्याच्यावर कधीच आसक्ति ठेवू नये. असो. नंतर राजाने पुनः त्या वृषभाचे नष्ट झालेले तीन चरण तप, शौच व दया हे जोडले; म्हणजे पृथ्वीवर तप, शुद्धि व दया हे धर्म चालू केले, आणि पृथ्वीचे समाधान करून तिचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होईल अशी व्यवस्था केली.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, तो महाभयवान व महाकीर्तिमान सार्वभौम राजा परीक्षित नुक्ताच हस्तिनापुर्गांत समुद्रवलयकित पृथ्वीचे राज्य करित होता; आणि तो राज्य करित असतानाच तुम्ही ह्या क्षेत्रांत सहस्र संवत्सरात्मक सत्र करण्याकरिता यज्ञदीक्षा घेऊन स्वस्थ अंतःकरणाने बसलां आहां.

अध्याय अठरावा.

—:—

विप्रशापवृत्त.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, परीक्षित राजा मेठा भगवद्भक्त होता. तो मातेच्या उदगांत अमर्ता अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्माज्ञाने दग्ध होऊन लागला तेव्हा श्रीकृष्णाने त्याचे संरक्षण केले, हे तुम्हांस मां पूर्वी सांगितलेच आहे. त्या राजर्षीला एके प्रसंगा ब्राह्मणाने क्रोधयुक्त होऊन ‘तक्षकाच्या दशाने तू मरशील’ असा शाप दिला, तरी तो डगमगला नाही. त्याने आपले लक्ष श्रीकृष्णाच्या भजनी लाविले; आणि सर्वसंगपरित्याग करून व श्रीशुकाचार्यांस शरण जाऊन परमे-

श्वराच्या खऱ्या स्वरूपाचें ज्ञान करून घेतलें; आणि गंगेमध्ये आपल्या देहाचा सुखानें त्याग केला. ऋषीहो, ज्यांनीं आपलें लक्ष भगवच्चरणी लाविलें, व जे श्रीकृष्णकथामृत पिऊन तृप्त झाले, त्यांना मरण आलें असतां ह्या नश्वर देहाविषयीं याकिंचित्ही मोह उत्पन्न होत नाही; असो. ब्रह्मणहो, भगवान् श्रीकृष्ण निजधामास गेल्याबरोबर अधर्मोत्पादक कलिजरी भूमीवर संचार करू लागला, तरी जोपर्यंत महापराक्रमी परीक्षित राजा ह्या पृथ्वीचें पालन करीत होता, तोपर्यंत तो नीच आपली सत्ता चालविण्यास मुळींच समर्थ झाला नाही.

कलीचा वध न करण्याचें कारण.

परीक्षितास त्या कलीचा वध करणें अशक्य होतें असें नाही; पण त्यानें असा विचार केला कीं, हा नुसता जिवंत असला म्हणून ह्याच्या हातून काय होणार आहे? पुण्यवान् पुरुषाकडे नुसते ढुकून वधण्याचें देखील ह्याचें सामर्थ्य नाही; पापकर्मरत पुरुषावर मात्र काय तो ह्याचा प्रभाव चालावयाचा. मग असेना का हा जिवंत बापडा! ह्या कलियुगांत पुण्यकर्म नुसतीं मनांत आणिलीं तरी तीं फलद्रूप होतात, आणि पापकर्म प्रत्यक्ष केल्यावांचून फलप्रद होत नाहीत; असें जर आहे, तर हा काय करणार आहे? असा विचार करून परीक्षित त्याच्या वाटेस मुळींच गेला नाही. ऋषीहो, तुमच्या इच्छेप्रमाणे हें परीक्षिताचें पुण्यप्रद आख्यान मी तुम्हांस सांगितलें आहे. खरें स्वाहित साधावयाचे अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनीं ह्या अशा कथांच्या द्वारे भगवताचें यश नित्य श्रवण करावें. वेद आणि शास्त्रें देखील ह्या गोष्टींचा महिमा वर्णन करितात.

ऋषींची सूतास विनंती.

ऋषि म्हणतात:—हें शत पुरुषा सूता, तूं दीर्घायु हो. भगवद्यशोरूपी अमृत पाजून तू

आम्हांस अमर करीत आहेस, हा तुझा आम्हांवर फार मोठा उपकार होय. सूता, कर्ममार्गांत याकिंचित्ही वैगुण्य आलें असतां, त्या कर्मापासून फलप्राप्ति होत नाही; आणि त्यांत वैगुण्य उत्पन्न होण्याचा संभव तर फार असतो. ह्याकरितां, आमच्या ह्या यज्ञकर्मांत न्यून न पडूं देण्याविषयीं आम्ही इतके दक्ष आहो कीं, यज्ञधूम्राच्या योगानें आमचीं शरीरें अगदीं पिंगट होऊन आमचे प्राण व्याकुळ झाले आहेत. अशा प्रसंगीं तूं आम्हांस श्रीकृष्णकथासवाची प्राप्ति करून देऊन उत्तेजन देत आहेस, हें उत्तम होय. तूं सांगितलेल्या ईशकथा श्रवण केल्यामुळें आमची बुद्धि अशी जिज्ञासु झाली आहे कीं, इतउत्तर आमच्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण विष्णुभक्तांच्या सहवासतां जावा, असें आम्हांस वाटतें. साधुसमागमापेक्षां स्वर्ग किंवा मोक्ष देखील आम्हांस जास्त वाटत नाही. मग मृत्युप्रस्त मनुष्यांचीं राज्यें आणि त्यांचें नश्वर ऐश्वर्य ह्यांचा काय पाड? सूता, सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मादि देवांस ज्याचा आधार, त्या परमेश्वराच्या लीला श्रवण करण्याविषयीं मनुष्याची उत्कंठा सदोदीत अधिकाधिक वाढणें साहजिक आहे! परमेश्वराचे गुणांचा अंत प्रत्यक्ष शंकरासारख्या महान योग्यांना देखील लागला नाही. म्हणून, कोणीं कितीही वर्णन केलें, तरी परमेश्वराचें चरित्र नवें नवेंच वाटतें, व श्रोत्यांची तृप्ति होत नाही. सूता, तूं ज्ञानसंपन्न व महाभगवद्भक्त आहेस; तर आम्हाला त्या षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराच्या आणखी अनेक लीला कथन कर. त्या ऐकण्याविषयीं आम्ही अगदीं आतुर झालों आहों. सूता, एढें त्या परीक्षित राजास श्रीशुकाचार्यांनीं ज भागवत नामक पुराण सांगितलें, व ज्याच्या श्रवणानें त्या राजर्षीस भगवच्चरणारविदांचा अखंड समागम घडला, तेही आम्हांस सावस्तर सांग.

सूतांचें गौरवपर उत्तर.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, आपण थोर आहां. मी हीन[†] जातीचा असून आपण मला बहुमान देतां, हें माझें भाग्य होय. आपणांसारख्या महात्म्यांची सेवा करण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला, ह्यामुळें माझ्या जन्माचें आज साफल्य झालें असें मला वाटतें. थोर पुरुषांबरोबर सभेमध्ये बसून संभाषण करण्याचा योग आला असतां हीनकुळांत उत्पन्न झाल्याचे सर्व दोष नाहीतसे होतात मग त्यांतून तो संवाद जर भगवत्कथापर असेल, तर त्यापेक्षा अधिक कल्याण तें कशांत असणार? तो भगवान अपरिमित शक्तिमान आहे. त्याच्या गुणांचा व स्वरूपाचा अंत नाही; व म्हणून त्यास अनंत ही संज्ञा प्राप्त झालेली आहे. भगवद्गुणांची बरोबरीही कोणास करितां येणार नाही, मग त्यावर ताण करण्याची गोष्ट तर कशाळा पाहिजे? ऋषीहो, ब्रह्मादिक देव जिच्या केवळ कृपाकटाक्षाची इच्छा करीत असतां जी त्यांचा धिक्कार करिते, अशी साक्षात् लक्ष्मी ज्या भगवंताच्या चरणधूलीचें सेवन करिते, तरी जो तिच्याकडे साभिलाष मुद्देनें अवलोकन करीत नाही, त्या पङ्गुजैश्वर्य प्रभूच्या अनंतत्वाचें समर्थन करण्यास आणखी प्रमाण सांगण्याची काय अवश्यकता आहे बरें? ऋषीहो, त्या परमपावन भगवंताचें माहात्म्य काय वर्णन करावें? त्याच्या चरणांचें तीर्थ आपल्यास पवित्र करील म्हणून प्रत्यक्ष शंकरही त्याचें सिंचन आपल्या मस्तकावर करितात; व विचारी पुरुष आपल्या इंद्रियांचा निग्रह करून स्वतःच्या शरिरादिकांवरील आसक्ति एकदम सोडितात; आणि संप्रम अंतःकरणें आपलें सर्व लक्ष नारायणाच्या चरणीं ठावून परमहंसपदाची प्राप्ति करून घेतात. ऋषीहो, आपण केवळ प्रति-सूर्य असून ज्या अर्थी भगवत्कथाविषयी मला

प्रश्न करितां, त्या अर्थी मी आपल्या ज्ञानाप्रमाणें आपल्यास त्या सांगतों. परंतु परमेश्वराच्या गुणांचें वर्णन करण्यास मी खरोखर असमर्थ आहे; पण आकाशाचें आक्रमण करण्यास पक्षी असमर्थ असतांही तो जसा आपल्या शक्तीप्रमाणें तें करितो, तसा मी शक्यनुसार आपल्यापुढें भगवद्गुणांचें वर्णन करितों.

परीक्षिताची मृत्त्या.

ऋषीहो, एके वेळी परीक्षित राजा मृगयेकरितां वनांत गेला असतां उन्हाच्या तापानें आणि हिंडण्याच्या श्रमानें अगदीं व्याकुळ झाला, व त्यास अत्यंत तृषा लागली. त्यानें पाण्याकरितां सर्व वन धुंडाळिलें, पण त्याला तें कोठेही आढळलें नाही. शेवटीं तो एका ऋषीच्या आश्रमांत आला, तो तेथें शमीक नामक एक महात्मे ऋषि नेत झांकून ध्यानस्थ बसलें आहेत असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यांच्या जटा अस्ताव्यस्त पसरल्यामुळें व त्यांच्या देहावर मृगाजिनाचें आवरण असल्यामुळें त्यांचें स्वरूप आच्छादित झालें होतें. त्यांनीं आपलीं इंद्रियें, मन व बुद्धि ह्यांना त्यांच्या त्यांच्या विषयांपासून आवरून धरून त्यांच्या वृत्ति अंतर्मुख केल्या होत्या; व जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति ह्या तीनही अवस्थांच्या पळीकडील जी तूयावस्था, त्या अवस्थेस पोहोचून ते ब्रह्मसुखाच्या अनुभवांत निमग्न झाले होते. अशा प्रकारें त्यांची वृत्ति परब्रह्मस्वरूपांत लीन झाली असतां, तृपाक्रांत झालेला तो परीक्षित राजा त्यांजवळ गेला, आणि त्यांजपाशीं पाणी मागूं लागला. ऋषीहो, ह्या त्याच्या याचनेचा उपयोग किती झाला असेल ह्याची कल्पना आपणच करा. तेथें सर्व कांहीं व्यर्थ होतें; पण त्या तृपाक्रांत राजाला त्याच्या विचारशक्तीनें मुळीच सोडिलें असल्यामुळें, ते ऋषि समाधिस्थ असून ह्या नश्वर जगांतील मिथ्या व्यवहारापासून अगदीं निवृत्त झाले असतील, अशी कल्पनाही त्याच्या

[†] सूत हा क्षत्रिय जातीचा पुरुष आणि ब्राह्मण जातीची स्त्री ह्यांजपासून झालेला होता.

मनांत आली नाही; व त्याला ते त्यांचे सर्व ढोंग वाटले. आपला आदरसत्कार करावा लागेल म्हणून ह्या ब्राह्मणाने समाधीचे मिष केले आहे अशी त्याची कल्पना झाली, आणि आपल्यास ह्याने नुसते तृणासन सुद्धा बसावयास दिले नाही असे मनांत येऊन त्या राजाला मोठा क्रोध उत्पन्न झाला. जो परीक्षित ब्राह्मण पाहिल्याबरोबर त्याच्या चरणांचे तीर्थ आपल्यास कधी मिळेल ह्याविषयी उत्सुक बसावयाचा, त्या पुण्यश्लोक राजाला ह्या वेळी ब्राह्मणाविषयी क्रोधबुद्धि उत्पन्न झाली, तेव्हा केवढे हे आश्चर्य ! असो. क्षुधा व तृपा ह्यांनी व्याप्त झालेल्या त्या राजाने विचारशून्य होऊन, धनुष्याच्या टोंकाने तेथे मरून पडलेला एक साप उचलून त्या समाधिस्थ ऋषींच्या गळ्यांत अडकविला, आणि त्या क्रोधाविशांतच तो आपल्या नगरास निघून गेला. असे करण्यांत त्याचा उद्देश—हा ब्राह्मण खरोखरीच समाधिस्थ आहे, किंवा आमच्याबद्दल बेपर्वाई धरून त्याने हे ढोंग केले आहे हे पहावे, असा होता; असो. राजा आपल्या नगरास निघून गेला, व तो साप तसाच त्या शमीक मुनींच्या गळ्यांत लोंबत राहिला !

इकडे असे झाले की, शमीक ऋषींचा श्रृंगी नामक पुत्र आपल्या सोबत्यांना बरोबर घेऊन आश्रमाच्या बाहेर जरा लांब खेळावयास गेला होता. तो तेथे आनंदाने खेळत असता, आश्रमांत त्या राजाने केलेले हे कृत्य पाहिलेला एक मुलगा तेथे गेला, आणि त्याने आश्रमांत घडलेला सर्व वृत्तांत त्या श्रृंगीला सांगितला. ते वर्तमान ऐकून श्रृंगी क्रोधाने लाळ झाला, आणि आपल्या खेळगड्यांना उद्देशून मोठ्या आवेशाने म्हणाला, “ मित्रहो, ऐश्वर्याने उन्मत्त झालेले हे राजे किती तरी अनन्वित कृत्ये करू लागले ! ह्यांनी बलि भक्षण करणाऱ्या कावळ्यांप्रमाणे किंवा द्वाररक्षक कुत्र्यांप्रमाणे आपल्या योग्यतेनुसार वागावयाचे सोडून, हे आपल्या अधिकाराचे अतिक्रमण करू

लागले हे ठीक नाही. बहो, क्षत्रियांची योग्यता म्हटली म्हणजे त्यांनी ब्राह्मणांचे रक्षण करावे. असे असता आता त्यांचा शास्ता श्रीकृष्ण निजधामास गेला म्हणून ते आपल्या मर्यादांचे उल्लंघन करू लागले काय ? काही हरकत नाही. आता त्यांच्या अपराधाबद्दल मी त्यांना योग्य शासन करितो. पहा माझ पराक्रम ! ” अशा प्रकारचे क्रोधयुक्त भाषण करून त्याने कौशिकी नदीच्या उदकाचे आचमन केले, आणि

परीक्षित राजास शाप

दिला: “ ज्या अर्थी ह्या नराधमाने माझ्या पित्याच्या गळ्यांत मृत सर्प घातला आहे, त्या अर्थी ह्या कुलांगारास आजपासून सातवे दिवशी तक्षक दंश करील ! ” ऋषीहो, ह्याप्रमाणे शाप देऊन तो बालक आपल्या आश्रमास आला, व आपल्या पित्याच्या गळ्यांत मृत सर्पाचे बेटोळे अजून तसेच आहे असे पाहतांच मोठमोठ्याने रडू लागला. त्याच्या रडण्याच्या गोंधळांने ऋषींचा समाधि भग्न झाला; आणि त्यांनी हळूहळू नेत्र उघडले. तों कंठांत मृत सर्प असलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला. तो त्यांनी काढून टाकिला आणि मोठ्या शांतपणाने श्रृंगीम विचारिले, “ बाळा, कां रडतोस ? तुझी कोणी खोडी केली की काय ? ” तेव्हा त्याने झालेला सर्व वृत्तांत पित्यास सांगितला.

पुत्राचे ते भाषण ऐकून ऋषींस फार वाईट वाटले. त्यांनी, पुत्राने राजास शासन केले म्हणून त्याचा गौरव तर केला नाहीच; पण उलट ते त्यास म्हणाले, “ अरे मूर्खशिरोमणे, हे तू काय केलेस ? अरे, झुलुक अपराधाकरिता केवढा हा दड ! मूर्ख, ज्याच्या पराक्रमासुळे सर्व प्रजा सुखाने नांदत आहेत, आणि आपआपली कर्मे निर्भयपणे करीत आहेत, त्या धर्मनिष्ठ राजाला तू यःकश्चित् मनुष्याप्रमाणे समजलास काय ? अरे, राजा म्हणजे प्रत्यक्ष चक्रपाणि विष्णु होय.

तो जर ह्या पृथ्वीचे पालन करण्यास नसेल, तर बकरीं रक्षण करण्यास धनगर नसल्यामुळे त्या बकऱ्यांची जी स्थिति होते, तशी स्थिति सर्व प्रजाजांनाची होईल. तुझ्या शापाने राजा नष्ट झाल्यामुळे, ह्यापुढे पृथ्वीवर जी जी पापे घडतील, ती ती सर्वे विनाकारण आपल्या शिरावर पडतील. कां तर, तशी स्थिति येण्यास कारण ओपण झाले. पृथ्वी अराजक झाली असतां जिकडे तिकडे चारबडा माजेल, आणि सज्जनांना मानाप्रकारच्या विपत्ति भोगाव्या लागतील. असा काल प्राप्त झाला म्हणजे मनुष्ये आपआपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे चालतनाशीं होतात. सर्व लोक आहार, निद्रा आणि मैथुन ह्याच व्यासंगांत निमग्न होतात. जातींचा व रीतींचा विचार रहात नाही. अरे मतिमंदा, परीक्षित म्हणजे सूर्यासारखा तेजस्वी, कीर्तिमान व महाभगवद्भक्त असून, तो अश्वमेध करणारा असल्यामुळे राजर्षीमध्ये अतिश्रेष्ठ होय. क्षधा, तृषा आणि श्रम ह्यांनी व्याप्त असल्यामुळे त्याजकडून जरी यदाकदाचित् अपराध घडला असला, तरी तो आमच्या शापास पात्र नव्हे ! ”

ऋषीहो, अशा अनेक प्रकारे त्या शृंगीला ते शमीक ऋषि बोलले, आणि मुलाकडून घडलेल्या पापाच्या निवृत्तीसाठी त्यांनी भगवंताची प्रार्थना केली: ते म्हणाले, “ हे भगवन, तूं सर्वांतरात्मा आहेस. ह्या अप्रबुद्ध बालकाने तुझ्या निष्पाप भक्ताला शाप देऊन तुझा अपराध केला आहे, त्याची तूं क्षमा कर. कारण, तुझ्या भक्ताची वंचना केली, त्यांचा तिरस्कार केला, त्यांना शाप दिला, त्यांचा अपमान केला, किंवा त्यांना ताडण केले, तथापि ते अंगी प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य असूनही उलट शत्रू धरीत नाहीत. ” ह्याप्रमाणे त्यांनी ईश्वराची प्रार्थना केली. राजाने केलेल्या अपराधाबद्दल त्यांना मुळीच वाईट न वाटतां, उलट

राजाचाच अपराध आपल्या पुत्राने केला म्हणून फार दुःख झाले.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, साधु कोणाला म्हणावे हें लक्षांत घ्या. दुसऱ्यांनीं दुःख दिलें तरी जे दुःखित होत नाहीत, आणि दुसऱ्यांनीं सुख दिलें तरी जे हर्ष पावत नाहीत, तर जे सदां द्रित स्थानंदामध्ये निमग्न असतात, तेच साधु होत.

अध्याय एकोणिसावा.

—:—

परीक्षितास पश्चात्ताप.

सूत म्हणतात:—शौनका, त्या सार्वभौम परीक्षित राजाला आपल्या त्या निंद्य क्रत्याविषयी फार पश्चात्ताप होऊं लागला. तो आपल्याशींच म्हणाला:—म्यां अप्रबुद्धाने त्या निरपराधी ब्राह्मणाचा व्यर्थ अवमान केला ! भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणे त्या ब्राह्मणाचे उग्र तेज झांकलेले आहे. मी हा त्या ऋषींचा अपराध केला नसून प्रत्यक्ष परमेश्वराचाच अपराध केला आहे. परमेश्वर, मी असा कधीही कोणाचा अवमान करणार नाही. माझ्या अपराधाने त्या ब्राह्मणाचा क्रोधाग्नि भडकून गेला असेल. आतां तो क्रोधाग्नि माझे हें सर्व राज्य, सैन्य, भांडार वगैरे एकदम दग्ध करून टाको; म्हणजे फिरून देव, माई, ब्राह्मण ह्यांविषयीं मला दुर्बुद्धि उत्पन्न व्हावयास नको.

शापकथन.

ह्याप्रमाणे परीक्षित राजा चिंताग्रस्त असतां शमीक ऋषींकडून एक शिष्य त्याजकडे आला, व त्यानें राजास सांगितले कीं, “तुला ‘आजपासून सातवे दिवशीं तक्षकदंश होऊन मरण येईल’ असा शाप झाला आहे.” ते ऐकून राजास एक प्रकारचे समाधान वाटले कीं, ह्या शापापासून तरी आपल्या विषयासक्त मनास वैराग्य उत्पन्न होईल. ऋषीहो, राज्यासनावर आरूढ असतांना जे जे नानाविध विलास भो-

गावयाचे, ते सर्व भोगून परीक्षित राजाचें मन पूर्णपणें तृप्त झालें होतें. ह्यास्तव इहलोक व परलोक हे दोन्हीही हितावह नाहीत असें त्यास आधींच वाटत असे. म्हणून ह्या वेळीं त्यानें एकदम सर्वांचे ठिकाणची आसक्ति सोडून देऊन श्रीकृष्णचरणांचेंच एकनिष्ठपणें ध्यान करावयाचा दृढ निश्चय केला, व मरणकालपर्यंत अनशन व्रताचा संकल्प करून तो श्रीगंगातटाकॉ आला. शौनका, त्या परमपावन गंगेचें माहात्म्य काय सांगवें ? श्रीकृष्णाच्या चरणरजनीं आणि त्याच्या चरणांवरील तुलसींनीं अतिपवित्र झालेल्या, व सर्व लोकांस आणि लोकपालांस अंतर्वाह्य पावन करणाऱ्या त्या गंगेचें सेवन कोणता मरणोन्मुख पुरुष करणार नाही बरें ? असे.

ह्याप्रमाणें तो राजर्षि अनशन व्रताचा संकल्प करून श्रीकृष्णचरणांचें ध्यान करीत बसला असता, अनेक महान् महान्तपोनिधि ऋषि आप-आपल्या शिष्यांसह तेथें आले. कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, ते तीर्थस्नानास प्राप्त झाले असतील; पण, शौनका, ते साधुजन स्वतःच तीर्थस्वरूपी असून तीर्थयात्रेच्या मिषानें उलट तांथासच पावन करितात. शौनका, तेथें जे ऋषि आले होते, त्यांपैकी कांहींचो नांवें मी तुला सांगतोः अत्रि, अरिष्टनेमि, अगिरा, आर्द्धिषण, अगस्त्य, और्व, इध्मवाह, इंद्रप्रमद, उतथ्य, कवप, गौतम, च्यवन, देवळ, नारद, पराशर, परशुराम, पिप्पलाद, भारद्वाज, भृगु, भगवान् वेदव्यास, मेधा तिथि, मैत्रेय, वसिष्ठ, विश्वामित्र, शरद्धान हे व ह्याशिवाय अनेक मोठमोठे देवांपि, ब्रह्मर्षि, राजर्षि, अरुणादिक कांडर्षि व अनेक ऋषींच्या गोत्रांत उत्पन्न झालेले दुसरेही पुष्कळ ऋषि आपआपल्या शिष्यांसह तेथे प्राप्त झाले. परीक्षितानें त्या सर्वांचें आदरपूर्वक पूजन केलें, आणि त्या सर्वांस साष्टांग नमस्कार केला. नंतर ते सर्व ऋषि आसनावर बसले. तेव्हां परीक्षित उभा राहिला,

आणि हात जोडून प्रायोपवेशन करून बसण्या-बद्दलचा आपला निश्चय त्यानें सर्वांस नम्रपणें कळविला; व त्यांचें अनुमोदन मिळवें म्हणून अत्यंत लीन होऊन त्यानें त्या

ऋषींची प्रार्थना

केली असतां सर्वांनीं त्यास अनुकूल मत दिलें. तेव्हां तो म्हणाला, “ऋषीहो, उच्छिष्ट, मल, मूत्र आणि पादप्रक्षालनाचें पाणी हीं दूर टाकावीं असें स्मृतिकार म्हणतात. आम्हीं क्षत्रियांनीं तर त्यांच्याहीपेक्षां दूर असावे, इतकें आमचें कुल नीच आहे; तथापि आपणांसारख्या साधुजनांनीं आम्हांवर अनुग्रह केला, ह्यास्तव आम्ही पुरुवंशीय क्षत्रिय धन्य आहों. मतिमंद व नेहमीं ससारांत गडून जाऊन ब्राह्मणांची हेळना करणाऱ्या ह्या मज पापबुद्धीचे ठिकाणीं वैराग्य उद्भवून आत्मा-नात्मविवेक उत्पन्न व्हावा ह्या हेतूनें, स्थावरजंग-मात्मक जगन्निर्गत्या परमेश्वरानें ब्राह्मणाकडून मला शाप देवविला आहे. अशा प्रकारचा शाप झाला असतां जो पुरुष संसारांत आसत राहील, त्याचा तत्काळ समूळ नाश होईल ह्यांत संदेह नाही. मी ईश्वराचे ठिकाणीं लक्ष लावून श्रीगंगा आणि ब्राह्मण ह्यांस साक्ष ठेवून तुम्हांस शरण आलों आहें. मला मिळालेल्या ब्रह्मशापानें प्रेरित झालेला तो तक्षक आतां खुशाल येऊन मला दंश करूं या. तुम्ही त्याला मुळींच प्रतिबंध करूं नका. श्रीकृष्णाच्या कथा मात्र यथेच्छ चालूं या. मी ज्या जन्मास जाईन, त्या जन्मांत माझे श्रीभगवंताचे ठिकाणीं प्रेम असे. त्याचप्रमाणें सज्जनांशीं मैत्री आणि भगवद्भक्तांचा दृढ समा-गम मला प्राप्त व्हावा, म्हणूनच मी तुम्हांस शरण आलों आहें.” ह्याप्रमाणें बोलून त्या राजानें आपल्या जनमेजय नामक पुत्रावर राज्यकारभार सोंपविला; आणि आपण निरशन व्रताचा संकल्प करून भागीरथीच्या तटाकॉ पूर्वाभिमुख दर्भ हांतरून त्यावर बसला. त्याचा तो निश्चय पाहून

स्वर्गामध्ये सर्व देवांस देखील संतोष वाटला. ते पुष्पवृष्टि करू लागले आणि दुंदुभि वाजवू लागले. त्या वेळी, लोकांवर कृपा करणे हेच ज्यांचे ब्रीद अशा त्या तेथे जमलेल्या ऋषींनी

परीक्षितांचे अभिनंदन

केले आणि म्हटले, “ हे राजर्षिश्रेष्ठा, प्रायोपवेशन करून श्रीकृष्णाचिंतन करीत बसणे हे तुम्हां भगवद्भक्तांस योग्यच आहे. कारण, युधिष्ठिरादिक तुझ्या पूर्वजांनी भगवत्प्राप्त्यर्थ सार्वभौमपदाचा सुद्धा त्याग केला हे प्रसिद्धच आहे. ” ह्याप्रमाणे भाषण करून त्या ऋषींनी विचार केला की, हा राजा देहविसर्जन करून परलोकास जाईपावेतो आपण सर्व येथेच राहू. हा महाभगवद्भक्त असल्यामुळे शोकरहित अशा उत्तम लोकास गमन करील.

हे ऋषींचे भाषण ऐकून परीक्षित म्हणाला, “ हे परमपूज्य ऋषीहो, आपण प्रत्यक्ष वेदमूर्ति असून मज दीनावर अनुग्रह करण्याकरिता येथे आलां आहां. ह्या आपल्या उपकृतीबद्दल मी काय उतराई होऊं ? जगावर उपकार करण्याचेच आपले ब्रीद आहे. ह्याशिवाय कोणताही पुरुषार्थ आपणांस साध्य करावयाचा नाही. म्हणून मी तुम्हांस मोठ्या आशेने प्रश्न करितो की, सर्व लोकांनी आणि त्यांतही मरणोन्मुख पुरुषांनी निष्पाप अशा कोणत्या कर्मांचे आचरण करावे ? मुनिश्रेष्ठहो, आपण एकमताने ह्याचा विचार करून माझे समाधान करा. ”

परीक्षित व शुकाचार्य ह्यांची भेट.

त्या समयी ते सर्व ऋषि योग, तप, दान, याग इत्यादिकांविषयी आपसांत वादविवाद करीत असतां, भगवान व्यासपुत्र शुकाचार्य अकस्मात् तेथे प्राप्त झाले. ते नेहमी अमुक एक विशिष्ट हेतु मनांत न धरितां पृथिवर्षटन करीत असत. ते वर्णाश्रमादिकांची चिन्हे सुळींच धारण करीत

नसत. ह्यामुळे, त्यांचा वर्ण किंवा आश्रम ओळखण्यास सुळींच साधन नव्हते. ते आत्मानंदांत तल्लीन असल्यामुळे त्यांस वस्त्रांची देखील शुद्ध नव्हती. ते दिगंबर होते, त्यामुळे त्यांची चेष्टा करण्याकरितां त्यांच्या सभोवतीं वायकामुळांचा बराच मोठा घोळका जमला होता. त्यांचे वय सोळा वर्षांचे दिसत असून हात, पाय इत्यादि सर्व अवयव सुकुमार दिसत होते. त्यांचे नेत्र सुंदर असून विस्तृत होते; नाक सरळ आणि उंच असे होते; दोन्ही कर्ण चेहऱ्यास शोभण्यासारखे असून भोंवऱ्यांच्या योगाने मुख फारच सुशोभित दिसत होते; त्यांच्या कंठावर शखगत त्रिवलीप्रमाणे त्रिवली होती; त्यांचे मानेचे गर्दन भगदीं मांसांत रतून गेले होते; त्यांचे वक्षस्थल विशाल होतें; नाभि खोल होती; पोटावर तीन वळ्या पडल्या होत्या, त्यामुळे ते सुंदर दिसत होते; त्यांचे केश कुरळे असून साऱ्या मस्तकावर विखुरलेले असे होते; त्यांचे बाहु दीर्घ होते; ते निरंतर यौवनावस्थेमध्ये असत; त्यांची अगकांति सुंदर आणि हास्य मनोहर असल्यामुळे, त्यांजकडे पाहून स्त्रियांचे चित्त फारच चंचल होत असे. त्यांचा प्रभाव जरी गुप्त होता, तरी ऋषींस त्यांचे ज्ञान असल्यामुळे, परीक्षितासह ते सर्व उठून उभे राहिले, आणि सर्वांनी त्या योगीश्वरांचा सत्कार केला. परीक्षिताने मस्तक नम्र करून नमनरूपांनैव त्यांची पूजा केली, आणि मी आपणांस शरण आलों आहे, असे म्हणून त्याने त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेविले. ह्याप्रमाणे शुकाचार्यांचा सत्कार झालेला पाहून त्यांची चेष्टा करणारी मंडळी भयभीत होऊन पळून गेली. नंतर ते महाज्ञानी भगवान शुकाचार्य महासनावर स्थित झाले असतां सर्व ऋषींनी त्यांची पूजा केली. शौनका, त्या वेळीं राजर्षि आणि ब्रह्मर्षि ह्यांनी वेष्टित असलेले ते शुकाचार्य, ग्रहतारादिकांच्या योगाने चंद्र जसा शोभतो तसे शोभू लागले.

परीक्षिताची शुकाचार्यांस प्रार्थना.

शुकाचार्यांची मति शांत आणि शास्त्रादिकांचे ठायीं अगदीं अकुटित अशी होती; तेव्हां त्या महाभगवद्भक्त राजानें त्यांस नम्रपणें विनंती केली कीं, “ हे ब्रह्मनिष्ठा, आपण येथें येण्याची कृपा करून अधम अशा आम्हां क्षत्रियांस पावन केल्यामुळे आम्ही साधुसेवेस योग्य झालों. केवळ आपल्या स्मरणमात्रेकरूनच गृहस्थादिकांचीं पापें नष्ट होतात. मग ज्यांना आपलें दर्शन, पूजन किंवा स्पर्श वगैरे घडेल, ते शुद्ध होतील ह्यांत काय आश्चर्य ? योगिश्रेष्ठा, विष्णूच्या सान्निध्यानें जसे असुर तत्काळ नष्ट होतात, तशीं आपल्या समागमानें सर्व पापें नष्ट होतात. पांडवांचा सहाकारी आणि अतिभाऊ जो भगवान् श्रोत्रुष्ण, तो आज बहुत्वाच्या नात्यानें मजवर प्रसन्न झाला आहेसें वाटतें. कारण, आपली गति कोणासही कळावयाजोगी नसून आज आपलें प्रत्यक्ष दर्शन मला झालें. एखाद्या दरिद्राला कल्पवृक्षाची किंवा

कामधेनूची प्राप्ति व्हावी, त्याप्रमाणें, मी मरणोन्मुख झालों असतां मला आपलें दर्शन झालें. आपण योग्यांचे परमगुरू आहां. माझी एवढी इच्छा पूर्ण करावी: मरणोन्मुख मनुष्यानें सर्व प्रकारें मोक्षप्राप्तीचें कोणतें साधन करावें ? हे प्रभो, पुरुषानें काय श्रवण करावें ? कोणता मंत्र जपावा ? कशाचें स्मरण करावें ? कोणतें कर्म अगत्य करावें ? कोणाची सेवा अवश्य करावी ? मुने, हें सर्व मला सांगावें. अथवा अन्यपक्षीं, अमुक अमुक कर्म करूं नयेत, इत्यादि जें काहीं सांगण्यासारखें असेल तें सर्व सांगावें. गाईचें दूध काढण्यास जितका काळ लागतो, तितका वेळ मुद्दां गृहस्थाश्रम्यांचे घरीं आपलें वास्तव्य होत नाही. म्हणून विलंब न लावतां माझें आतांच समाधान करावें. ”

सूत म्हणतात:—शौनका, ह्याप्रमाणें त्या राजाचें विनययुक्त भाषण ऐकून व्यासनेंदन भगवान् शुकाचार्यांनीं भाषण करण्यास प्रारंभ केला.

श्रीमद्भागवत.

द्वितीयस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

मोक्षसाधनविचार.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, तू विचारिलेले प्रश्न फार महत्वाचे आहेत. कारण, मनुष्यांनीं काय श्रवण करावें, कशाचा जप करावा, इत्यादि प्रश्न ज्ञानोपत्तीला कारणीभूत असून लोकांना हितकर असे आहेत, व ते आत्मज्ञानसंपन्न पुरुषांसही मान्य आहेत. राजा, आत्मतत्त्वाविषयी ज्ञान नसल्यामुळे प्रपंचांत आसक्त राहून गृहस्थ-धर्म आचरण करीत असतां साहजिकपणें ज्यांकडून पंचसूनादि† दोष घडून येतात, अशा पुरुषांस श्रवण किंवा मनन करण्यास योग्य अशीं अनेक शास्त्रे आहेत. ह्या प्रापंचिक लोकांचें अर्धें आयुष्य निद्रा आणि रतिसुख ह्यांमध्ये, व अर्धें संसारांत उदरनिर्वाहाच्या खटपटींत व्यर्थ जातें. अपत्यें, स्त्री, आईबाप इत्यादि आसस्वकीयांच्या मरणाचा अनुभव येत असूनही, हा संसार मिथ्या आहे हें त्याला उमजत नाही.

† दळण, कांडण, पाणी भरणें, चूल पेटविणे व झाडसारव करणें हे व्यवहार करीत असतां सहज जे जीवहानिदोष घडतात, त्यांस पंचसूनादोष म्हणतात.

राजा, ह्या जगामध्ये सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान आणि तिन्ही काळीं अबाधित व शाश्वत रूपानें वास करणारा एक श्रीहरि मात्र होय. व्याकरितां, मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें त्या परमेश्वराचीं चरित्रें श्रवण करावीं, त्याच्या नांवाचें कीर्तन करावें, व त्याचेंच ध्यान करावें. आत्मानात्मविचार, अष्टांगयोगसाधन आणि स्वधर्मनिष्ठा ह्यांच्या योगानें अंतर्काळीं जीवास ईश्वराचीं स्मृति होते; आणि अंतर्काळीं ईश्वराचें स्मरण होणें हेंच मनुष्यजन्माचें साफल्य होय. विधिनिषेधरहित झालेले आणि निर्गुण ब्रह्माचे ठायीं रत असलेले परमहंस सुद्धां ईश्वराचीं चरित्रें श्रवण आणि वर्णन करण्यांत निमग्न असतात.

राजा, ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून देणारें भागवत नामक पुराण द्वापरयुगाच्या शेवटीं माझा पिता जो व्यास त्याजपासून मी शिकलों. तू पूर्ण ईश्वरभक्त आहेस; म्हणून, ज्या भागवताविषयीं दृढ विश्वास धरणाऱ्या पुरुषास ईश्वराचे ठिकाणीं निष्काम प्रीति प्राप्त होते, ते भागवत पुराण मी तुला सांगतों. मी निर्गुण ब्रह्माचे ठिकाणीं नेहमीं रत असतांही, त्या भागवतांत सांगितलेल्या भगवंताच्या कथांचे ठायीं माझे अंतःकरण नेहमीं

रममाण असतें. हें ईश्वराचें नामसंकीर्तन मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या लोकांस लवकर मोक्ष मिळण्यास आणि योगीजनांस अनायासे ज्ञानप्राप्ति होण्यास साधन आहे, व तें विषयेच्छु पुरुषांचे मनोरथ पुरविणारे असून हा भवसमुद्र तरून जाण्यासाठी उत्तम साधन आहे, असा सर्व वेदशास्त्रांचा सिद्धांत आहे. राजा, तुझे आयुष्य थोडे राहिलें आहे, ह्यास्तव ह्या अल्पकालांत आपल्या हातून मोक्षसाधन कसे होईल, ही चिंता तुला उत्पन्न झाली असेल; परंतु अशी चिंता करण्याचें कारण नाही. हें पहा—आयुष्याचा उपयोग कसा करावा हें ज्ञान नसणाऱ्या पुरुषांच्या हजारों बंधू आयुष्यापेक्षा, आयुष्याचा खरा उपयोग जाणणाऱ्या पुरुषाचें दोन घटिका आयुष्य देखील मोक्षप्राप्तीस पुरे आहे; म्हणून साधक पुरुषानें ज्ञान संपादण्याचा यत्न करावा, हें सर्वथा इष्ट होय. ह्याविषयी तुला एक उदाहरण सांगतो.

पूर्वी खट्वांग नामक एक राजा होऊन गेला. त्याला, आपलें आयुष्य अवघें दोन घटिकाच उरलें आहे असें समजतांच त्यानें सर्वसंगपरित्याग केला, आणि तेवढ्या अल्प अवधीतही आत्मज्ञान संपादन करून तो श्रीहरिपदास मिळाला. हे कुरुकुलेत्पन्ना परीक्षित राजा, तुला तर अजून सात दिवस आयुष्य आहे. म्हणून ह्या अवकाशांत परलोकप्राप्तीचें साधन तू करून घे. राजा,

मृत्यु समीप आला असतां काय करावें तें सांगतो: प्रथम मृत्यूचें भय सोडावें; नंतर देह व तत्संबंधी पुत्रकलत्रादिकांवर असलेली माया वैराग्यरूपी शस्त्रानें तोडून टाकावी; व ती माया फिरून उद्भवू नये म्हणून गृहादिकांचा परित्याग करून ब्रह्मचर्यादि व्रतांचें आचरण करावें; यमनियमादि योगांचें साधन करून पुण्यतीर्थांचीं स्नानें करावी; ब्रह्मस्वरूपाचें बीज जो सर्व भक्तांत श्रेष्ठ शुद्ध उक्कार मंत्र त्याचा जप करून, प्राणायामाच्या योगानें मनाची एकाग्रता करावी; नंतर

निश्चायात्मक बुद्धीच्या योगानें मनानें आकलन करून सर्व इंद्रिये विषयांपासून सोडवून अंतर्मुख करावी, आणि शुद्ध भगवत्स्वरूपी चित्त लावावें; नंतर ध्यानांत आणिलेल्या मूर्तीवरून आपलें चित्त यत्किंचित्ही ढळू न देतां त्या मूर्तीच्या सर्व अवयवांचें ध्यान करावें; त्या वेळीं इतर कोणत्याही वस्तूचें स्मरण होऊं देऊं नये; कदाचित् रज आणि तम ह्या गुणांच्या दोषानें मन चळू लागलें, तर त्या दोषांचा नाश करणारी जी दृढ धारणा तिच्या योगानें पुनः भगवत्स्वरूपी लक्ष लावावें; त्या धारणेच्या योगानें, परमेश्वर पूर्ण सुखाचें स्थान होय, असें अनुभवास येतें; व लौकराच त्या भगवत्स्वरूपी सप्रेम भक्ति जडते.

हें ऐकून राजा म्हणाला:—हे ब्रह्मनिष्ठ मुने, रज आणि तम ह्यांच्या दोषांचा परिहार करणारी ती धारणा कोणत्या स्वरूपाचे ठायीं कशी करावयाची तें मला सांगावें.

शुकाचार्य म्हणाले:—साधकानें एका आसनावर पुष्कळ वेळ सुखानें बसण्याचा प्रथम अभ्यास करावा; नंतर प्राणायामाच्या योगानें पुष्कळ वेळपर्यंत श्वासस्तंभन करण्यास शिकावें; माया-मोह व अहंकार ह्यांचा त्याग करून विषयप्रवृत्तीपासून इंद्रियांचें आकलन करावें. अशा रीतीनें ध्यानधारणा केल्यानंतर भगवंताच्या स्थूल देहाचे ठायीं मन लावावें. तो स्थूल देह जगांतील सर्व वस्तूपेक्षाही मोठा असून त्याच्या ठिकाणीं हे त्रिगुणात्मक स्थावरजंगम संपूर्ण विश्व दिसून येतें. हे राजा, पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश, अहंकार आणि महत्तत्त्व ह्या सात आवरणांनीं वेष्टित ब्रह्मांडरूपी शरीरांत विराट् नामक भगवान परमपुरुष वास करितो, तोच ध्यानधारणेचा विषय होय.

विराट्स्वरूपाचें वर्णन.

ह्या विराट्स्वरूप पुरुषाचे तळवे म्हणजे पाताल लोक होय. रसातल ह्या त्याच्या टांचा

आणि चवडे होत. महातळ घोंटे होत. सुतळ हे गुडचे असून अतळ व वितळ ह्या मांडया होत. महीतळ हा त्याच्या कमरेचा पुढील भाग असून आकाश हा त्याचा नाभिप्रांत होय. स्वर्लोक हे त्याचें वक्षःस्थळ असून महर्लोक ही त्याची मान, जनर्लोक हे त्याचें मुख, व तपोलोक हे त्या परमेश्वराचें कपाळ होय. सत्यलोक ही त्या आदिपुरुषाची अनंत मस्तकें होत. तेजस्वी इंद्रादिक देव हे त्या विराट्पुरुषाचे बाहु असून दिशा हे त्याचे कान, व शब्द हे श्रोत्रेन्द्रिय आहे. अश्विनीकुमार ह्या त्या परमपुरुषाच्या नाकपुड्या असून गंध हे त्याचें घ्राणेन्द्रिय होय. प्रदीप्त अग्नि हे त्याचें मुख आहे. अंतरिक्ष लोक हे त्याचे नेत्रगोलक असून सूर्य हा त्याचें चक्षुरिन्द्रिय आहे. रात्र आणि दिवस ह्या त्या परमपुरुषाच्या नेत्राच्या पापण्या आहेत. त्याच्या भोंवयांचा विस्तार ब्रह्मपद आहे. उदक हे त्या ईश्वराची टाळू असून जिह्वा त्याचे सर्व रस आहेत. सर्व वेद हा त्या अनंताची मस्तकें असून यम ह्या त्याच्या दाढा होत. पुत्रादिकांचे ठिकाणी जी प्रीति, ते त्याचे दांत होत. लोकांना मोह उत्पन्न करणारी जी माया, तेंच त्या भगवंताचें हास्य होय. अनंत काळी घडणारी सृष्टि हच त्याचे नेत्रकटाक्ष होत. लज्जा हा त्याचा वरचा ओंठ असून लोभ हा अधरोष्ठ होय. धर्म हे त्याचे स्तन व अधर्म हा त्याचा पृष्ठभाग होय. तसेंच, दक्ष प्रजापति हा त्याचें उपस्थेन्द्रिय आहे. सूर्य आणि वरुण हे त्याचे वृषण होत. सर्व समुद्र त्याच्या कुशी व सर्व पर्वत हे त्याच्या अस्थींचे समुदाय होत. सर्व नद्या ह्या विश्वरूपी परमेश्वराच्या शरीरातील नाड्या होत. वृक्ष हे त्याच्या शरीरावरील रोम होत. अनंतशक्तिमान असा जो वायु, ते त्याचे श्वासोच्छ्वास होत. काळ ही त्याची गति आहे. सत्त्व, रज व तम ह्या गुणांपासून होणारी

सर्व कार्ये ही त्या परमेश्वराची क्रीडा होय. मेघ हे त्या ईश्वराच्या मस्तकावरील केश आहेत. दोन संध्याकाल ही त्याचीं वस्त्रे असून माया हे त्याचें हृदय, व चंद्रमा हे त्याचें मन आहे. राजा, हे मनच नानाप्रकारच्या विकारांचें भांडार आहे. महत्त्व हे त्या पुरुषाचें चित्त मानिलें आहे. रुद्र हाच त्याचें अंतःकरण आहे. घोडा, खेंचर, उट, हत्ती वगैरे त्याच्या नखांचे स्थानी मानिले आहेत. हरिणादि इतर सर्व पशु त्या परमेश्वराच्या कटिभागाचे स्थानी मानिले आहेत. सर्व पक्षी हे त्याचें उत्तम शिल्पकौशल्य होय मनु हा त्याची बुद्धि असून पुरुष हा त्याचें राहण्याचें स्थळ होय. गंधर्व, चारण, वियाधर व अप्सरा हे त्याचे मधुर स्वर होत. दैत्यांच्या समुदायांतील श्रेष्ठ जो प्रह्लाद, ती त्या भगवंताची स्मरणशक्ति आहे. ब्राह्मण हे त्याचें मुख आहे. क्षत्रिय हे त्याचे बाहु, वैश्य ह्या त्याच्या मांडया आणि शूद्र हे त्याचें चरण होत. यज्ञप्रयोग हे त्या पुरुषाचें कर्प होय. हे राजा, ही जी विराट्स्वरूप परमेश्वराची शरीरावयवचरणा मी तुला सांगितली, इचे ठिकाणी आपल्या बुद्धीच्या साहाय्याने मनाची धारणा करावी. कारण, ह्या स्वरूपाशिवाय जगांत कांहींही वस्तुमात्र राहूं शकत नाहीं. राजा, जसा जीव हा एकच असून स्वप्न पहातो त्या वेळीं स्वप्नांत अनेक जीवांस मनानेंच उत्पन्न करून त्यांच्या त्यांच्या इंद्रियांनीं सर्व व्यवहारांचा अनुभव घेतो, तसाच हा सर्वातिर्यामी ईश्वर सर्वांच्या बुद्धिवृत्तिद्वारा सर्व विषयांचा अनुभव घेतो. त्या सत्यस्वरूप व आनंदानिधि परमेश्वराचें एकाचित्तानें स्मरण करावें; त्यावांचून दुसऱ्या वस्तुवर प्रेम कधीही ठेवूं नये. कारण, इतर वस्तुवर प्रेम ठेविल्यानें जन्ममरणरूपी भवसमुद्रांत पडवें लागतें.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, पूर्वकल्पाच्या शेवटी जेव्हा सृष्टिप्रलय झाला, तेव्हा ब्रह्मदेवही भगवंताच्या उदरांत लीन झाला; आणि तेव्हापासून सांप्रतच्या कल्पास प्रारंभ होई तोपर्यंत तो तेथेच राहिला होता. नंतर ह्या कल्पास आरंभ होण्याच्या सधिकाळी तो जागा होऊन भगवताच्या नाभिकमलांतून वर आला; तेव्हा लागलीच सृष्टि उत्पन्न करण्याविषयी भगवंतांनी त्यास आज्ञा केली. राजा, ब्रह्मदेव स्वयंभू खरा; पण प्रलयकालच्या महानिद्रेमुळे, आपण पूर्वी सृष्टि कशी करीत होतो ह्याचें स्मरण त्यास होईना; तेव्हा त्याला एक उत्तम विचार सुचला, आणि त्याने श्रीभगवंताच्या ठिकाणी आपल्या मनाची धारणा केली. तेव्हा त्या योगाने त्यास पुनः सृष्टि करण्याचें ज्ञान उत्पन्न झालें, व नंतर त्यानें पूर्वकल्पांतील सृष्टीप्रमाणें नव्या सृष्टीची रचना केली. राजा, ईश्वराची निरपेक्ष भक्ति करणें हा मार्ग अत्यंत श्रेष्ठ होय. वेदांत कर्ममार्ग वर्णिला आहे, पण त्यापासून जीं फलें प्राप्त होतात तीं नश्वर असतात. म्हणून त्या

कर्मफलांची निंदा

करणेंच इष्ट होय. कारण, त्यांची स्तुति केली तर मुमुक्षु जनांची कर्माचरणाकडे प्रवृत्ति होईल; आणि असें झाले म्हणजे वैराग्य उत्पन्न न होऊन त्यांस ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग बंद होईल. कर्ममार्गानें चालणाऱ्या पुरुषास जीं फलें प्राप्त होतात म्हणून वेदांमध्ये वर्णिलें आहे, त्यांस स्वर्गलोक, पितृलोक इत्यादि मोठमोठी आणि मोहक नावे दिलेली असल्यामुळे मनुष्यास मोह पडतो, आणि तो फलांच्या इच्छेने कर्माचरण करू लागता; पण शेवटी, तीं फले केवळ मनोराज्येंच होत. राजा, ही जी त्याची निराशा होते, तिजसंबंधी आश्चर्य

वाटावयास नको; हें असें होणारच ! कारण जितक्या म्हणून उपभोग्य वस्तु आहेत, त्या कधीं ना कधीं तरी नष्ट होणारच; मग त्यांना हवें तितकीं मोठमोठीं नावे दिलीं, तरी त्या शाश्वत होणार आहेत कीं काय ? ह्याकरितां, साधकांनै ह्या मोह पाडणाऱ्या कर्मफलांविषयीं अगदीं निरिच्छ अमलें पाहिजे. अवश्यकतेपेक्षां ह्यांशीं जास्त संबंध ठेवितां उपयोगीं नाहीं. आत्मप्राप्ति करून घेण्याकरितां शरीराचें अस्तित्व असणें अवश्यक आहे; म्हणून केवळ शरीराच्या संरक्षण पुरताच त्या उपभोग्य वस्तूचा उपयोग करून घ्यावा; ह्यापलीकडे, ह्या नश्वर शरीरास सुखप्राप्ति होण्याकरितां नानाप्रकारचे प्रयत्न करू नये. राजा, मोक्षेच्छु पुरुषाला शरीरसंरक्षणाकरितां यत्न करणेंच भाग पडावें अशी कांहीं परमेश्वराची इच्छा नाहीं, व त्याची व्यवस्थाही तशी दिसून येत नाही. शरीराच्या रक्षणास अवश्यक तेवढें साहित्य त्याला श्रमावांचून मिळावें अशी योजना करून, त्यासंबंधी सर्व साधनें परमेश्वरानें सिद्ध करून ठेविली आहेत. पहा—मनुष्याला राहण्याकरितां व निजण्याकरितां त्यानें भूमि तयार करून ठेविली आहे; उशाला घेण्याकरितां त्याला हात दिले आहेत; नेसण्याकरितां किंवा पांघरण्याकरितां दिशा अथवा झाडांच्या साली आहेत; पाणी पिण्यास ज्याची त्याला स्वतःची ओंजळ आहे; पाणी सांठविण्यास नद्या आहेत; क्षुधाशांतीकरितां झाडांचो फळें, मुळ, साली, पाळा हीं आहेतच; आणि इतकें असूनही, 'जो मला अनन्यभावानें शरण येईल, त्याच्या योगक्षमाचा भार सर्वस्वी मी बाहीन,' अशी परमेश्वराची प्रतिज्ञा आहे. मग, मोक्षेच्छु पुरुषास शरीरसंरक्षणाचा कोणता त्रास उरला आहे ? व मग त्यास

†अनन्याश्चितयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

भगवद्गीता, अ० ९, श्लो० २२.

द्रव्यमदांघ लोकांचें अर्जव करण्याचें तरी प्रयोजन काय ? राजा, विरक्त पुरुषाम शरीरसंरक्षणाविषयी यत्न करावयाची अवश्यकता नाही. आतां

विरक्त पुरुषाचें आचरण

कमें असावें तें सांगतां: जन्ममरणरूप संसार प्राप्त होण्यास अज्ञान हेंच कारण होय; म्हणून प्रथमतः त्याचा नाश होण्याकरितां, विरक्त पुरुषानें भगवत्स्वरूपाविषयी निश्चिन बुद्धि धारण करावी; आणि आपल्या चित्तामध्ये स्वतःसिद्ध असणारा जो प्रिय आत्मा, त्याचें प्रसन्न अंतःकरणानें भजन करावें, म्हणजे त्याचें अज्ञान नष्ट होतें. मनुष्यास, विषयांच्या चिंतनामुळे, तापत्रयानें ओतप्रोत भरलेल्या ह्या संसारांत पडावें लागतें; ह्याकरितां, विषयांकडे प्रवृत्ति करणाऱ्या कर्ममार्गीच्या फदांत विरक्त पुरुषानें पडू नये.

परमेश्वराच्या सगुण रूपाचें ध्यान.

राजा, विरक्त पुरुषानें, आपल्या हृदयाकाशांत टीचभर उंचीची भगवन्मूर्ति आहे अशी मनाची धारणा करावी. ती मूर्ति चतुर्भुज असून तिच्या हातांत शंख, चक्र, गदा व पद्म हीं आयुधें आहेत; व प्रफुल्लित नेत्रकमलांच्या योगानें तिचें मुख सुप्रसन्न दिमत आहे असें ध्यान करावें. त्या मूर्तीच्या कमरेला मेखला व पीतांबर, मस्तकावर देदीप्यमान किरीट, कानांत मकराकार कुडलें, बोटांत बहुमोल अगठ्या, बाहूवर रत्नखचित बाहुभूषणें, कंठांत कौस्तुभ माणि आणि टवटवीत व घशघवीत वनमाला, पायांत नूपुरें आणि हृदयाच्या ठिकाणी श्रीवत्सलालन आहे. असें मनांत आणावें; मस्तकावरील नील कुतळांनीं शोभणारी ती श्यामसुंदर मूर्ति आपल्यावर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें आपल्याकडे प्रसन्न मुद्रेनें अवलोकन करीत आहे असें पहावें; व असें पहातां पहातां अतःकरणाची वृत्ति तेथेच पूर्णपणें स्थिर करावी. नंतर त्या समग्र मूर्तीकडे पूर्ण लक्ष लागलें म्हणजे पायापासून मस्तका-

पर्यंत सारखें तिला न्याहाळीत बसावें, व शेवटी ती मूर्ति मनामध्ये दृढ करून, तें आनंदमय झालेंलें मन बुद्धीच्या योगानें त्या मूर्तीच्या चरणीं लीन करावें. ह्याप्रमाणें परमेश्वराच्या ठिकाणी भक्तियोग दृढ हाईपर्यंत साधकानें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या शेवटी भिराटस्वरूपाचे ध्यान करीत जावें, म्हणजे हे विश्व ईश्वरमय आहे, व ह्यात दिसणाऱ्या वस्तु मिथ्या आहेत, असा बुद्धीचा निश्चय होईल. राजा, मनुष्यदेहाला मरण ह कव्हां तरी येणारच हें निश्चित असल्यामुळे, त्यानें ह्या अशाश्वत देहाला क्षणिक सुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां व्यर्थ यातायात करूं नये. हे राज-पिश्रेष्टा, आतां,

देहत्यागसमयीं योग्यानें काय करावें

तें ऐकः देहत्याग करण्याला पुण्यक्षेत्र किंवा उत्तम कालच पाहिजे, असली शंका योग्यानें मनांत देखील आणूं नये. कारण, योगसाधनानें त्यास सर्व सिद्धि प्राप्त होतात असा सिद्धांत आहे. म्हणून योग्यानें देहावसानकाली आपल्या इद्रिशांचा मनानें निग्रह करावा, आणि स्थिर व सुखकर अशा आसनावर बसून प्राणांचा निरोध करावा. नंतर बुद्धीच्या योगानें मनाचें आकलन करावें, व त्या योगानें संकल्पविकल्पात्मक मनाचा बुद्धीच्या ठिकाणीं लय करावा; नंतर क्षेत्रज्ञ जो जीव त्या जीवाच्या ठिकाणी बुद्धीचा लय करावा. त्या जीवाचा शुद्ध परमात्म्याच्या ठिकाणीं लय करून, मीच तो आत्मा आहे, असें जाणावें व तेथेंच सुखरूप व्हावें, आणि विधिनिषधस्वरूप सर्व कर्में सोडून द्यावा. कारण, विरक्त पुरुषाला त्याहून दुसरे कांहीं देखील प्राप्त करून घ्यावयाचे उरत नाही. कालाचा तडाखा मोठा अनिवार आहे. त्याचा प्रभाव देवावर देखील चालतो; पण परमात्मस्वरूपी त्याची गति कुठित हांते. कारण, जेथे गुण किंवा अहंकार हे असतात, तेथेच त्याचा प्रभाव चालणारा!

गुण किंवा अहंकार हे आत्म्याच्या ठिकाणी मुळीच नाहीत. आत्मा निर्गुण, निरहंकार आणि निरुपाधिक असा आहे. ह्या आत्मस्वरूपाला केवळ आम्हीच श्रेष्ठ म्हणतो असे नाही;—महान् महान् योगी देखील आत्म्यालाच श्रेष्ठत्व देतात, आणि अहताममतादिकांचा त्याग करून त्या भगवंतालाच अनन्यभावाने शरण जातात. म्हणून ब्रह्मस्थितीला पोहोचलेल्या निरिच्छ योग्याने सर्व कर्मांचा त्याग करून आपल्या देहाचे विसर्जन करावे. राजा, देहत्यागसमर्थ योग्याने काय करावे ते तुला सांगितले. आतां,

योग्याने देहत्याग कसा करावा

ते सांगतो: प्राणायामाच्या योगाने प्राणवायु स्वाधीन ठेवणाऱ्या त्या योग्याने आसनावर बसावे. डाव्या पायाच्या टांचेने आपले गुदद्वार दाबून धरून ते बंद करावे. नंतर तो वायु तेथून मूलाधारादि सहा चक्रांवर चढवीत चढवीत न्यावा. त्याचा प्रकार असा: तो प्रथम अपानद्वाराच्या वरच्या बाजूने मूलाधारचक्र असते त्यावर चढवावा; नंतर लिंगस्थानी असलेल्या स्वाधिष्ठान नामक चक्रावर चढवावा; तेथून मणिपूर नामक चक्रावर चढवून तेथून हृदयांतील अनाहतचक्रावर चढवावा, व उदान वायूच्या गतीने त्याला कंठाच्या मुळाशी जे विशुद्धचक्र आहे तेथे न्यावा; नंतर, तेथून त्या विशुद्धचक्राचे अग्र टाळूच्या मुळाजवळ आहे, त्या मार्गाने मोठ्या सावधगिरीने हळू हळू चढवीत चढवीत मुंवांच्या मध्ये आज्ञाचक्र आहे तेथे आणावा, व अर्धा मुहूर्तपर्यंत तेथे स्थिर करावा. राजा, विशुद्धचक्रावरून आज्ञाचक्रावर तो वायु येईपर्यंत योग्याने फारच जपले पाहिजे. कारण, तेथून त्याला बाहेर पडण्यास दोन कान, दोन डोळे, दोन नाकपुळ्या व तोंड अशीं सात द्वारे आहेत; असो. पुढे आज्ञाचक्रावर अर्धा मुहूर्तपर्यंत स्थिर राहिल्यानंतर, जर तो योगी निष्काम असेल तर

त्याने अकुंठित ज्ञानदृष्टीने परब्रह्मस्वरूपी लक्ष ठेवावे, आणि मनासह इंद्रियांचा व शरिराचा त्याग करावा, व ब्रह्मरंदाचा छेद करून परब्रह्मस्वरूप व्हावे. अथवा, जर त्या योग्याला ब्रह्मलोकास, किंवा ज्या ठिकाणी अणिमादि अष्टसिद्धि आहेत अशा सिद्धांच्या क्रीडास्थानी जाण्याची इच्छा असेल, किंवा सत्त्वादि गुणस्वरूप ब्रह्मांडांत फिरण्याची इच्छा असेल, तर देहत्याग करतेवेळीं मन व सूक्ष्मेन्द्रिये ह्यांचा त्याग न करितां, त्यांना बरोबर घेऊन इच्छित स्थलीं गमन करावे. राजा, आपला लिंगदेह बरोबर घेऊन योग्याला त्रैलोक्यांत आणि त्याच्या बाहेरही फिरतां येतें. कारण, त्याचा तो सूक्ष्म देह वायुमय असतो; त्यामुळे, जेथपर्यंत वायूची गति आहे, तेथपर्यंत त्याला फिरतां येतें. हे सामर्थ्य यज्ञयागादि कर्मांच्या योगाने प्राप्त होत नाही. ह्या गतीचे अधिकारी फक्त भगवंताची उपासना करणारे लोक, सर्वाभूती परमेश्वर आहे अशा भावनेचे लोक, आणि अष्टांग व समाधि हे योग जाणणारे ज्ञानी इतकेच आहेत; इतर कोणीही नाहीत. राजा, असा योगी आपल्या तेजोमय सुषुम्ना नाडीरूप ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाने आकाशांतून गमन करीत करीत प्रथम वैश्वानर नामक अग्निलोकास जातो. नंतर तो अग्निलोकाच्या वरच्या भागी श्रीहरीच्या शिशुमार (ध्रुव) नामक ज्योतिश्चक्रावर आरोहण करितो; ते ध्रुवचक्र म्हणजे प्रत्यक्ष विष्णूचें चक्र होय. सूर्यसुद्धां सर्व ब्रह्मांडाला ह्याचा आधार आहे. योगी जेव्हां ह्याचें उल्लघन करून जातो, तेव्हां तो एकटाच असतो. ह्या चक्रापलीकडे स्वर्गातील लोकांची सुद्धां गति नाही. नंतर, महाकल्पपर्यंत राहणारे ब्रह्मज्ञानी भृगूवादि ऋषि जेथे ब्रह्मानंदांत रममाण असतात, त्या महर्षीं तो जातो. हे स्थान सर्व लोकांस पूज्य आहे. कर्ममार्गाने स्वर्गास गेलेल्या लोकांची गति ह्या स्थली होत नाही. त्यांनी ह्या स्थळाला नम-

स्कार मात्र करावा, इतकेंच ! ब्रह्मदेवाचा दिवस संपळा म्हणजे त्याच्या सृष्टीचा प्रलय होतो. हा नित्यप्रलय होय. ह्या प्रलयाच्या वेळां शेषाच्या मुखांतून उत्पन्न झालेल्या अग्नीच्या योगानें जेव्हां त्रैलोक्य जळूं लागतें, तेव्हां त्याची धग ह्या मह-
लोकास लागते; त्यामुळे तेथील सर्व योगी ब्रह्म-
देव राहतो त्या सत्यलोकीं निघून जातात. ते स्थान ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याइतकें म्हणजे दोन परार्ध वर्षेपर्यंत ठिकणारें आहे. त्या ठिकाणीं सिद्धांची उत्तम उत्तम अनेक विमानें आहेत. तेथें वास करणाऱ्यांना शोक, जरा, मरण हीं मुळींच नसतात. ज्या लोकांना भगवंताच्या ध्या-
नाचा मार्ग माहित नसल्यामुळे अनंत दुःख भोगावीं लागतात, त्यांबद्दल मात्र त्यांना वाडट वाडतें; हेंच काय तें त्यांना दुःख असतें.

ब्रह्मलोकीं जाणाऱ्यांच्या तीन प्रकारच्या गति.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, पुष्कळ पुण्यकर्माच्या योगानें जे ह्या ब्रह्मलोकीं जातात, ते दुसऱ्या कल्पामध्ये मोठे अधिकारी होतात; हिरण्यगर्भादिकांच्या उपासनेनें जे ह्या लोकीं जातात. ते ब्रह्मदेवाबरोबर मुक्त होतात; आणि जे भगवदुपासक येथे आलेले असतात, ते इच्छेस येईल तेव्हां ब्रह्मांडाचा भेद करून विष्णुलोकास जातात. राजा, आतां,

भगवद्भक्तांचा ब्रह्मांडभेदप्रकार

तुला सांगतों, ऐकः प्रथमतः ते ब्रह्मलोकीं असणारे योगी आपल्या सूक्ष्म शरिराच्या योगानें पृथ्वीरूप आवरणास मिळतात. ब्रह्मांडाचा भेद आपल्याच्यानें कसा होईल, ही शका त्यांच्या मनास शिवत देखील नाही. ते पृथ्वीरूपांतून त्याजवळच असलेल्या उदकावरणांत मिसळतात. नंतर ते उदकावरणांतून तेजांत लीन होतात व पुढे तेथून वायुरूपास जातात. ह्याप्रमाणें एका आवरणांतून दुसऱ्या आवरणांत त्या त्या आवरणांती-

ल भोग भोगीत सावकाशपणें प्रत्येक आवरणाशीं ऐक्य पावून ते आकाशांत मिळून जातात. आकाश हें परमात्म्याच्या बृहन्मूर्तीपैकीं एक मूर्ति आहे, असें उपनिषदांत वगैरे पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. नंतर ते योगी त्या आकाशावरणांत राहून, इंद्रियांचे विषय जीं सूक्ष्म भूतें त्यांचें उल्लघन करितात; तें असें: ते नासिकेन्द्रियाच्या योगानें गंधाला मिळतात; जिह्वेच्या योगानें रसाला मिळतात; दृष्टीच्या योगानें रूपाला मिळतात; त्वचेच्या योगानें स्पर्शाला मिळतात. कर्णेन्द्रियाच्या योगानें शब्दाला मिळतात; आणि वाक्, पाणि, पाद, पायु व उपस्थ या कर्मेन्द्रियांच्या योगानें त्या त्या इंद्रियांच्या क्रियांस मिळतात. अशा रीतीनें ते योगी सूक्ष्म भूतें व महाभूतें उल्लघून अहंकारतत्वाला जाऊन मिळतात. तो अहंकार तीन प्रकारचा आहे: सात्त्विक, राजस आणि तामस. त्यांतील तामस अहंकारामध्ये पंचमहाभूतें व इंद्रियें ह्यांचा लय होतो; राजस अहंकारामध्ये दहा इंद्रियें मिळून जातात; आणि सात्त्विक अहंकारामध्ये मनाचा व देवतांचा लय होतो. इतके ज्ञास्यानंतर, ते योगी अहंकारासुद्धां लयरूप गतीनें महत्तत्वाला जाऊन मिळतात; तथून प्रकृतिरूप आवरणांत जातात; आणि शेवटी ईश्वरपदास प्राप्त होतात. राजा, जे योगी ह्या पदास प्राप्त होतात, त्यांस फिरून कधीही जन्ममरणरूप ससार प्राप्त होत नाही; असो. ह्याप्रमाणें, राजा, काय श्रवण करावें, ह्या तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर मी तुला सांगितलें. हे दोन्ही मार्ग म्हणजे 'संयामुक्ति व क्रममुक्ति' मीच प्रतिपादन करितों असें नाही; तर वेदांनींही ह्यांचें वर्णन केलें आहे. पूर्वी ब्रह्मदेवानें भगवान् वासुदेवाची आराधना करून त्यास प्रश्न केला असतां भगवंतानें हेंच दोन मार्ग सांगितले. राजा, संसारी पुरुषास मोक्षाप्राप्ति होण्यास तपो-योगादि अनेक मार्ग आहेत; परंतु भागवतधर्माचें

श्रवण आणि कीर्तन करण्याने संप्रेम भक्तियोग प्राप्त होतो. म्हणून ह्यांपक्षां सुलभ आणि सुगम असा दुसरा कोणताही मार्ग नाही. ब्रह्मदेवाने सुद्धा जेव्हा पूर्वी एकाप्र अतःकरणाने वेदांचा र्त्तीन वेळा विचार केला, तेव्हा हाच सिद्धांत ठरविला की, ज्या योगाने आत्मस्वरूप भगवंताच्या ठिकाणी प्रीति जडेल, तोच मार्ग उत्तम होय. राजा, आतां तू कदाचित् असे म्हणशील की, भगवंताच्या स्वरूपाचा जर अनुभव येत नाही, तर त्याच्या स्वरूपावर प्रीति कशी जडेल? तर ह्याचैही उत्तर तुला सांगतो: राजा, इतर मनुष्ये जशीं दिसतात, तसा तो स्पष्टपणे दिसत नाही ही गोष्ट खरी; पण त्याचा अनुभव येत नाही, हें म्हणणे मात्र शोभणार नाही. कारण, प्रत्येक व्यवहाराशी त्याचा सबध आहे. माझ्या मनांत अमुक गोष्ट आली किंवा माझ्या बुद्धीनें अमुक गोष्ट ग्राह्य आहे, असे जो म्हणतो, तो कोण? ह्यावर तू कदाचित् असे म्हणशील की, तो जीव आहे; तर मग, माझ्या जीवाला सुख झालें किंवा दुःख झालें, असे कोण म्हणतो? अर्थात् मन, बुद्धि किंवा जीव ह्यांवेरीज कोणी तरी एक निराळा चालक आहे, हें सिद्ध होतें. मग, कोणी तरी निराळा चालक आहे असे कळणें म्हणजे त्याचा अनुभव येणें नव्हे काय? असा अनुभव आला म्हणजे मग त्यावर प्रीति जडण्यास काय प्रयत्नच आहे? राजा, म्हणून तू हें पूर्णपणे ध्यानांत ठेव की, कोणत्याही स्थितीत व कोणत्याही काली त्या षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराच्या गुणांचे कीर्तन व श्रवण करणें, हाच उत्तम मार्ग होय. हें भागवतामृत साधूना फार प्रिय आहे. ते आपल्या कर्णरूप ओंजळीत सांठवून जे प्राशन करतात, त्या पुरुषांचे विषयांनीं मलिन झालेलें चित्त पवित्र आणि शुद्ध होतें, आणि त्या योगानें ते संन्यासतनांपसून मुक्त होऊन श्रीविष्णूच्या चरणकमळांजवळ जातात.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

उपासनावर्णन.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, मरणोन्मुख विवेकी मनुष्यानें कोणतें आचरण करावें, हें मी तुला सांगितलें. त्यावर कदाचित् तूं अशी शंका घेशील की, असे आहे तर मग सर्व लोक त्या विराट्पुरुष भगवंताची उपासना कां करीत नाहीत? पुष्कळ लोक कर्मामार्गाचेंच आचरण करितात हें कसें? तर तेंही तुला सांगतो: बाबारे, विषयांतच अंतःकरण रममाण झाल्यामुळे जे केवळ पुच्छविषाणहीन पशु बनलेले असतात, त्यांना हा विचार उद्भवणार कसा? ज्यांना विषयादिकांतील नश्वर सुखाचें ज्ञान यथार्थ झाले असतें, ते कर्मामार्गाचें आचरण करीत नाहीत; व ज्यांस ते ज्ञान झालें नसतें, ते मात्र कर्मांत तल्लीन होतात. राजा, निरनिराळ्या नश्वर सुखांकरितां निरनिराळ्या देवतांची आराधना करावी लागते. ब्रह्मतेज प्राप्त करून घ्यावयाचें असल्यास ब्रह्मदेवाची; इंद्रियें सुदृढ असल्याकरितां इंद्राची; संततीकरितां प्रजापतींची; ऐश्वर्याकरितां दुर्गादेवीची; तेजस्विंतकरितां अग्नीची; द्रव्याकरितां भृष्टवसूंची; लोकांवर आपला दाब असावा व आपलें सामर्थ्य सर्वांनीं वर्णन करावें अशी इच्छा असल्यास एकादशरुद्रांची; खाण्यापिण्याच्या उत्तम पदार्थांची इच्छा असल्यास अदितीची; स्वर्गाची इच्छा असल्यास द्वादश-आदित्यांची; राज्यप्राप्तीची इच्छा असल्यास विश्वदेवांची; प्रजेची आपल्यावर मोठी प्रीति असावी किंवा तिला आपला मोठा धाक असावा असें एखाद्या राजास वाटल्यास, त्यानें साध्यदेवांची; दीर्घायुष्याकरितां अश्विनीकुमारांची; प्रतिष्ठेकरितां लोकमातांची (पृथ्वीची व आकाशाची); स्वरूपाकरितां गंधर्वांची; स्त्रीकरितां उर्वशीची;

सर्वाधिपत्याकरितां ब्रह्मयाची; यशप्राप्तीकरितां यज्ञपति भगवान् विष्णूची; द्रव्यसंप्राप्तकरितां वरुणाची; त्रिद्याप्राप्तीकरितां शंकराची; उभयतां पतिपत्नीची प्रीति अमावी भरी इच्छा असल्यास पार्वतीची; धर्माची इच्छा असल्यास पापनाशक श्रीविष्णूची; वंशवृद्धीकरितां पितरांची; बाधा नष्ट होण्याकरितां यक्षांची; बलप्राप्तीकरितां मरुद्गणांची; राजपदवीकरितां मनुची; शत्रुनाशकरितां राक्षसांची; व अनेक भोगांकरितां चंद्राची उपासना करावी लागते. राजा, निरिच्छ मनुष्यास श्रीपरमेश्वराशिवाय कोणाचीही उपासना करावयास नको. बुद्धिमान पुरुषानें—त्यास कांही अपेक्षा असो वा नसो—एकनिष्ठ भक्तियोगानें श्रीपरमेश्वराचेंच आराधन करावें. संसाराच्या निवृत्तीकरितां मनुष्याला भगवद्भजनाशिवाय गत्यंतरच नाही. परमेश्वराच्या आराधनेनें साधुसमागम घडतो, व त्या साधुसमागमापासून भगवंतावर अचल भक्ति जडते, हाच परमेश्वराच्या उपासनेपासून प्राप्त होणारा पुरुषार्थ होय. ज्यांचें श्रवण केलें असतां ज्ञान प्राप्त होऊन कामक्रोधादि विकार मावळतात, विषयांचे ठायीं वैराग्य उत्पन्न होतें, चित्त शुद्ध होऊन मोक्षसाधनाचा मार्ग जो भक्तियोग तो प्राप्त होतो, व अंतःकरण अयानंदभरित होतें, अशा त्या हरिकथांवर कोणाची बरें भक्ति जडणार नाही ?

हरिभक्तीवांचून शरिरादिकांचें वैयर्थ्य.

शौनक म्हणालेः—सूता, शुकाचार्यानीं हें सर्व उपासनाकर्म सांगितल्यानंतर परीक्षितानें आणखी काय प्रश्न केला? हे सूता, भगवद्भक्त एके ठिकाणीं जमले असतां तेथे हरिकथेचीच चर्चा चालावयाची. भगवत्कथा फार आनंददायक असून चित्तास शांति उत्पन्न करणाऱ्या होत. त्या हरिकथांचेंच वर्णन नेहमीं उपांच्या संवादांत येतें, तो त्या उभयतांचा संवाद ऐकण्याविषयी आम्हांस फार आतुरता उत्पन्न झाली आहे. हरिकथा ऐका-

वयास मिळाल्या एवढ्याच सद्देतूनें भी हा प्रश्न विचारितो. कारण, भगवत्कथाश्रवणांत जो काल जातो, तोच सार्थक हो लागतो; त्या व्यतिरिक्त जेवढा म्हणून अगुण्याचा काल जाईल तो व्यर्थ आहे. बहुत कालपर्यंत वांचणें, श्वासोच्छ्वासादि क्रिया करणें, आणि आहार, निद्रा व मंथुन द्वांतच निमग्न होऊन राहणें म्हणजे कांही अगुण्याचें खरें साफल्य नव्हे; हेंच जर खरें साफल्य असेल, तर मग, बहुत कालपर्यंत वांचणारे वृद्ध. श्वासोच्छ्वास करणारे लोहारादि सांचे भाते, आणि आहार मैथुनादिकांतच गर्क असणारे इतर पशु ह्यांन आणि मनुष्यांत भेद तो काय? ज्यानें श्रीहरीचें नामसंकीर्तन कधीही श्रवण केलें नसेल, तो पुरुष श्वानसूकरादिकांइतून देखील निंद्य होय. कारण, त्या पशूमध्ये सुद्धां आहारमैथुनादिकांविषयी नियम असून शिवाय ते लोकांच्या उपयोगीं तरी पडतात; परंतु मनुष्यास तसे कांही नियम नसून हा यत्किंचित् देखील कोणाच्या उपयोगीं पडत नाही! सूता, जो मनुष्य परमेश्वराचे गुणानुवाद श्रवण करीत नाही, त्याचे कान म्हणजे भिंतीस असंल्ल्या बिळांसारखेच होत; मस्तकावर मौल्यवान् मुकुट किंवा इतर भूषणें घाडून तें सुशोभित केलें, पण जर ते मस्तक परमेश्वरापुढें नम्र होत नाही तर तें मस्तक म्हणजे निवळ ओंक्षें होय; जी जिह्वा परमेश्वराचें नामस्मरण करीत नाही, ती जिह्वा म्हणजे बेडकाच्या जिह्वेप्रमाणें व्यर्थ वडवड करणारी होय; हातांत कंकणें घाडून जरी ते सुशोभित केलें, तरी जर ते हात परमेश्वराचें पूजन करीत नसतील तर ते केवळ प्रेतवत् होत; मनुष्याचे नेत्र जर परमेश्वराचें दर्शन घेत नसतील, तर ते नेत्र मोराच्या पिसान्यावरील नेत्रांप्रमाणें व्यर्थ असून केवळ शोभकरितां होत; मनुष्याचे चरण जर तीर्थयात्रा करीत नसतील, किंवा विष्णुमूर्तीचें दर्शन घेण्यास जात नसतील,

तर ते चरण केवळ झडांप्रमाणे होत. ज्या मनुष्याचे शरीर भगवद्भक्तांच्या चरणधूलीने कधीही पुनीत झाले नसेल, त्याचे शरीर प्रेतासारखे होय; तसेच ज्या पुरुषाने यावज्जन्म श्रीविष्णुदावरील तुलसीचे अवघ्राण केले नसेल, तो जिवत असून भेल्यासारखाच होय ! ईश्वराच्या नामोच्चरणाने अथवा कथाश्रवणाने ज्याचे चित्त द्रवत नाही, तो केवळ दगड असून त्याचे अतःकरणही दगडाप्रमाणेच काठिल होय असे समजो. सूता, आम्हांस इष्ट असलेल्या विषयांचीच तू चर्चा करीत आहेस; तर आतां, त्या महाभगवद्भक्त परीक्षिताने ब्रह्मनिष्ठ अशा शुकाचार्यास कोणता प्रश्न केला, आणि शुकाचार्यांनी त्यास काय उत्तर दिले, ते सर्व आम्हांस निवेदन कर.

अध्याय चौथा.

—:—

परीक्षिताची शुकाचार्यास पृच्छा.

सूत म्हणतात:— ऋषीहो, शुकाचार्यांचे ते आत्मतत्त्वबोधक भाषण ऐकून परीक्षित राजाने आपले चित्त श्रीकृष्णचरणारविंदीं आसक्त करून सर्व राज्य, अपा ऐश्वर्य, सुंदर आणि सुशील भार्या, आज्ञाधारक पुत्र, आणि स्वतःचे शरीर ह्या सर्वांवरील ममता पार सोडून दिली. आपला मृत्यु आतां अगदीं समीप आला आहे असे जाणून त्या महात्म्याने तत्क्षणींच आपल्या त्रैवर्णिकां कर्मांचा त्याग केला; आणि आपले लक्ष ईश्वराकडे लावून व दृढ प्रेमासुळे ईश्वरभक्तीतच तल्लीन होऊन, ईश्वराच्या लीला ऐकण्याविषयी उत्सुकहोस्ताता तुम्ही मला भगवंताच्या लीला वर्णन करण्याविषयी ज्याप्रमाणे सांगितले, त्याप्रमाणेच

।धर्म, अर्थ व काम ह्यांबंधी जीं कर्मे करावयाचीं तीं,

परीक्षितानेही शुकाचार्यास प्रश्न केले: तो म्हणाला, “ ब्रह्मनिष्ठ मुने, आपण सर्वज्ञ आहां. मी विचारितो तें कृपा करून मला सांगा. आपल्या मुखाने हरिगुणवर्णन होऊ लागले, म्हणजे माझे अज्ञान नष्ट होतें. मुनिवर्या, ह्या पृथ्वीची रचना कोणी व कशा प्रकाराने केली, हे जाणण्याची मला पुनः इच्छा झाली आहे; कारण, नुसत्या तर्काने त्याविषयींचे ज्ञान होत नाही. तो सर्वव्यापक परमेश्वर हें अवाढव्य जग कसे उत्पन्न करितो हें समजण्याची मला जितकी उत्कंठा आहे, तितकीच, तो ह्याचा नाश कसा करितो हें समजण्याबद्दलही आहे. महाराज, अनंतशक्ति ईश्वर स्वतः क्रीडा करीत असतां कोणत्या स्थावरजंगम सृष्टीची उत्पत्ति करितो ते मला सांगा. ब्रह्मदेव आदिकरून जीं त्याचीं रूपें, त्यांसह क्रीडा करीत असतां तो हें जग कसे निर्माण करितो, आणि तो ह्याचे पाळन कोणत्या प्रकारे करितो, हेही सांगा. मला वाटते, त्या सर्वदुःखनिवारक षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराची लीला मोठमोठ्यांनाही समजत नसेल; कारण ती फार आश्चर्यकारक आहे. हा परमेश्वर आपण स्वतः एकच असून निरनिराळे अनेक अवतार घेतो, आणि पुष्कळ कर्मे करण्याच्या इच्छेनें मायेच्या गुणांचा स्वीकार करितो; पण, महाराज, तो सर्व गुणांचा एकदम स्वीकार करितो, किंवा क्रमाक्रमाने करितो ? मुनिवर्य, आपले ज्ञान अगाध आहे. आपण शाब्द ब्रह्मामध्ये (वेदांमध्ये) आणि परब्रह्मामध्येही (भगवंताच्या सच्चिन्मय रूपाच्या प्रसक्त ज्ञानामध्येही) निष्णात आहां. ह्यास्तव, आपण माझ्या ह्या शंकेचे निवारण करावे. ” शौनका, ह्याप्रमाणे त्या राजाचे प्रश्न ऐकून, त्यांची उत्तरे देण्यापूर्वी भगवान शुकाचार्यांनी परमेश्वराचे भक्तिपूर्वक स्मरण व स्तुति केली.

शुकाचार्यानीं केलेली परमेश्वराची स्तुति.

शुकाचार्य उवाच—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसेऽसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
 गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥
 भूयो नमः सद्बृजिनच्छिदेऽसतामसंभवायाऽखिलसत्त्वमूर्तये ।
 पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥
 नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्टाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
 निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥
 यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वंदनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
 लोकस्य सद्यो विधुनोति कलमपं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥
 विचक्षणा यच्चरणोपसादनात् संगं व्युदस्यो भयतोऽतरात्मनः ।
 विंदति हि ब्रह्मर्गतिं गतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥
 तपास्वनो दानपरा यशस्विनो मनोस्वनो मंत्रविदः सुमंगलाः ।
 क्षेमं न विंदन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥
 किरातहृणां प्रपुलिंश्च पुलकसा आभीरकंका यवनाः खसादयः ॥
 येऽप्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥
 स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
 गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वीरक्यैर्लिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ॥
 श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिलोकपातिर्धरापतिः ।
 पतिर्गतिश्चांध्रकवृष्णि सात्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥
 यदंश्यनुध्यानसमाधिर्धौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
 वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुंदो भगवान् प्रसीदताम् ॥
 प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सर्तां स्मृतिं हृदि ।
 स्वलक्षणा प्रादुरभूत्कलाऽस्यतः स मे ऋषीणामुपमः प्रसीदताम् ॥
 भूतैर्महर्जिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमृषु पुरुषः ।
 भुंक्ते गुणान्बोडश षोडशात्मकः सोऽलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि मे ॥

शुकाचार्य म्हणाले:—जो ह्या स्थावरजग-
 मात्मक विश्वाची उत्पात्ति, स्थिति व लय हीं कर-
 प्याकरितां रज, सत्त्व व तम ह्या तीन गुणांचा
 स्वीकार करून ब्रह्मा, विष्णु व महेश हीं रूपे धारण

करतो, व जो सर्वांच्या अंतर्गामी असून कोणा-
 लाही ओळखितां येत नाहीं, अशा ह्या सर्व-
 शक्तिमान पुरुषात्तमाळा माझा नमस्कार असो!
 जा दुष्टांचा नाश करितो व साधूंचे रक्षण करितो,

आणि जो परमहंस आश्रमांतील जनांना आत्म-
ज्ञान करून देतो, त्या सर्वेश्वराला मी अनन्य-
भावे शरण आहे. जो सद्भक्तांना आपल्या सच्चि-
दानंद स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान करून देतो, व
भक्त्यांना आपल्या स्वरूपाचे लेशही ज्ञान करून
देत नाही, ज्याच्या ऐश्वर्याची बरोबरीही कोणास
करिता येत नाही, व जो सदासर्वकाल चिदानं-
दांत मग्न असतो, अशा त्या षड्गुणैश्वर्यसंपन्न
प्रभूला माझा नमस्कार असो! ज्याचे कीर्तन,
स्मरण, दर्शन, वदन किंवा पूजन केलें असतां
मनुष्याचे पाप तत्काळ नाहीसे होतें, त्या मंगल
मूर्ति परमेश्वराला माझा नमस्कार असो! आत्मा-
नात्मविवेकज्ञानसंपन्न असे सत्पुरुष ज्याच्या
चरणसेवेने भोगेच्छारहित होऊन अक्षय्य अशा
मोक्षपदास जातात, त्या परात्पर पुरुषाला माझा
नमस्कार असो! ज्या पुण्यकीर्ति परमेश्वराला
आपली कर्मे अर्पण केल्यावांचून जपी, तपी,
संन्यासी, मंत्रवेत्ते, दानशूर व सदाचरणी पुरुष
मोक्षसुख मिळवू शकत नाहीत, त्या अद्भुतकीर्ति
परमेश्वरास माझा नमस्कार असो! ज्याच्या भ-
क्तांच्या आश्रयाने अखंत नीच जातीतील किरात,
हून, आंध्र, पुलिंद, पुल्कस, आभीर, कंक, यवन,
खस वगैरे अमंगल आचरणाचे लोक देखील
शुद्ध होतात, त्या सर्वशक्ति परमेश्वराला माझा
नमस्कार असो! आत्मज्ञानी पुरुष ज्याची उपा-
सना करितात, ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद ही
ज्याचीं स्वरूपे आहेत, जो केवळ धर्माची व
तपाची मूर्ति, आणि ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादिक श्रेष्ठ
भक्तांना देखील ज्याच्या स्वरूपाकडे पाहिले
असतां आश्चर्य वाटतें, तो जगदात्मा परमपुरुष
मजला प्रसन्न होवो! जो यज्ञाचे आणि प्रजेचे
रक्षण करणारा, बुद्धीचा प्रवर्तक, अंधक, वृष्णि,
सात्वत वगैरे यादवकुळांचा अधिपति व मोक्ष-
दाता असा श्रीलक्ष्मीपति, त्या भक्तसंरक्षकाला

माझा नमस्कार असो! ज्याच्या चरणकमलीं चि-
त्ताचा लय करून सगुणोपासक ज्यास सगुण
आहे असे मानितात, व निगुणोपासक ज्यास
निगुण असे समजतात, आणि आत्मतत्त्वाचे ज्ञान
प्राप्त करून घेतात, तो परमात्मा मला प्रसन्न
होवो. ज्याने ब्रह्मदेवाला सृष्टि करण्याचे ज्ञान
प्रथम दिलें, ज्याने ब्रह्मदेवाच्या अंतःकरणांत वेद-
वाणीची स्मृति उत्पन्न केली,—व नंतर पुढे ती
वेदरूपी सरस्वती आपल्या शिक्षादि उत्तम लक्ष-
णांसहित ब्रह्मदेवाच्या मुखांतून बाहेर पडली—
असा जो महाप्रभावशाली परमेश्वर, तो मला प्र-
सन्न होवो! जो परमपुरुष पंचमहाभूतांच्या योगा-
ने नानाप्रकारचीं शरीरे उत्पन्न करितो, व त्यांत
पंचज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेंद्रिये, पंचप्राण व मन ह्या
सोळा तत्त्वांचा आपणच प्रेरक होऊन राहतो,
आणि शब्दस्पर्शादि विषयांचा आपणच उपभोग
घेतो, तो परमेश्वर, श्रोत्यांना प्रेम उत्पन्न करण्या-
करितां शृंगार, करुणा, वीर, वत्सल, शोक इत्या-
दि रस, तसेच उत्तम उत्तम अलंकार ह्यांनीं
माझ्या वाणीस अलंकृत करो.

कृपाहो, ह्याप्रमाणें शुकाचार्यांनीं ईश्वराची
स्तुति व प्रार्थना करून नंतर आपला पिता
आणि गुरु भगवान वेदव्यास ह्यांस नमस्कार
केला, आणि म्हटलें:—ज्याच्या मुखकमळांतील
ज्ञानरूपी मकरंद सेवन केल्यामुळे अनेक लोक
मोक्षपदास गेले, त्या अपरिमित तेजस्वी व्यासांना
माझा नमस्कार असो! नंतर शुकाचार्य परीक्षि-
तास म्हणाले:—राजा, तूं जो सांप्रत मला प्रश्न
केला आहेस, असाच पूर्वा नारदांनीं ब्रह्मदेवास
केला असतां, ब्रह्मदेवाने प्रत्यक्ष भगवान नाराय-
णापासून श्रवण केलेले भागवत पुराण नारदांस
कथन केले, तें आतां मी तुला सांगतो.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

नारदांची ब्रह्मदेवाला पृच्छा.

शुकाचार्य म्हणाले:—हे परीक्षित राजा, नारदांनीं ब्रह्मदेवाला प्रश्न केले, ते असे: “ब्रह्म-देवा, सर्व भूतांची उत्पत्ति करणारे आपणच आहां. म्हणून आपल्यापाशीं माझी इतकीच विनंती आहे कीं, ज्याच्या योगानें आत्मस्वरूपाचें खरें ज्ञान होईल, असा कांहीं तरी उपाय आपण मला सांगा. तसेंच, ज्याच्या योगानें हें जगत् प्रकाशमान होतें, ज्याचा ह्याला आधार आहे, जो ह्याला उत्पन्न करितो, ज्याच्या स्वरूपीं हें लय पावतें, ज्याच्या स्वाधीन हें राहतें, व ज्याच्या अस्तित्वामुळें ह्यास हें विशिष्ट रूप प्राप्त झालें आहे, त्याचें वास्तविक स्वरूप कोणतें, तें सर्व कळावें अशी मला फार उत्कंठा झाली आहे. ब्रह्मदेवा, आपल्यास भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्या तिन्ही काळांचें ज्ञान आहे. ह्या जगाचे आपण प्रभु आहां. एखाद्यानें आंवाळा हातांत घेतला असता त्याला जसे त्याचें सर्व स्वरूप दिसून येतं, तसें हे सर्व जग आपल्या आपल्यास अगाध ज्ञानामुळें दिसतें. आपण आपल्या इच्छामात्रें करून पंचमहाभूतें उत्पन्न करितां, व त्यांच्या योगानें देवमनुष्यादिकांना निर्माण करून ह्या जगाची रचना करितां. ब्रह्मदेवा, असें हें ज्ञान आपल्यास कोणापासून प्राप्त झालें ? ही विश्वोत्पादक प्रचंड शक्ति आपणांस कोणी दिली ? असा तुमचा धनी तरी कोण आहे ? त्याचें स्वरूप मला कृपा करून सांगा. कोळी जसा आपल्याच तंतुरूप शक्तीच्या आधारानें जाळें पसरितो, तसे आपण स्वतःच आपल्या शक्तीनें हें विश्व उत्पन्न करितां; कोळी जसा त्या जाळ्याच्या मध्यें बसून त्याचें रक्षण करितो, तसे आपण ह्या जगाच्या अंतरीं राहून त्याचें रक्षण करितां; आणि कोळी जसा आपण

पसरलेलें जाळें आपल्या उदरांत आटोपून घेतो, तसे आपणही ह्या विश्वाचा पसारा आपल्या उदरांत आटोपून घेतां. ह्यावरून मला तर असें वाटतें कीं, ह्या सर्व जगाचे चालक आपणच आहां. पण हें जर खरें म्हणावें, तर एकाम्र अतः-करणानें आपण जी घोर तपश्चर्या केली ती कोणाची ? एकदा जरी मला वाटतें कीं आपल्याहून श्रेष्ठ कोणी नाहीं; तरी, आपण तपश्चर्या केली ही गोष्ट भाटवळी म्हणजे त्याविषयीं शंका येते; आणि फिरून असें वाटतें कीं, आपल्यापेक्षां कोणी तरी श्रेष्ठ पुरुष आहे, व त्याच्याच कृपेनें आपल्याकडून हे सर्व प्रकार घडतात. ह्याकरितां हें काय गूढ आहे तें मला सांगा.” राजा, असें हें नारदांचें भाषण ऐकून भगवान ब्रह्मदेवानें

नारदांचें समाधान

केलें: ब्रह्मदेव म्हणाले:—वत्सा नारदा, लोक-हिताच्या बुद्धीनें तूं जे मला प्रश्न विचारिलेस, ते तुझ्या स्वभावाला अनुसरूनच आहेत. ह्या तुझ्या शंकांच्या उत्तरांपासून अज्ञ जनांचें हित होणार आहे; इतकेंच नव्हे, तर ह्यांची उत्तरे देण्याची सधि आल्यामुळें भगवंताच्या गुणवर्णनाकडे माझी प्रवृत्ति होऊन मला फार आनंद होत आहे. वाळा, तुला मी माझ्या शक्तीप्रमाणें सर्व वास्तविक स्थिति सांगतो, ऐक: हें पहा,—तूं जें म्हणालास कीं जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय तुम्हीच करितां; तर ही गोष्ट कांही सर्वथैव खोटी नव्हे. कारण, तितकें सामर्थ्य माझ्या अंगीं आहे; पण मजपेक्षां कोणी श्रेष्ठ नाही असा जो तुझा समज आहे, तो मात्र खरा नाही. ह्यास कारण—तुझें परमात्म्याविषयींचें अज्ञान हें होय. नागदा, अग्नि, सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्रे, तारा हीं भगवंताच्या तेजानें प्रकाशित झालेल्या वस्तूसच जशीं प्रकाशित करितात, तसा मीही त्यानें आपल्याच प्रभावानें उत्पन्न केलेल्या ह्या जगास उत्पन्न करितों. ज्या भगवंताच्या अजिंक्य माये-

मुळें मोह पडून तुझ्यासारखे पुरुष मलाच सृष्टिकर्ता असे म्हणतात, त्या भगवान वासुदेवाला माझा नमस्कार असो ! नारदा, ही त्या भगवंताची माया आम्हांसारख्यांना देखाळ मोहवश करून आमच्या मनांत मीपणा उत्पन्न करिते, पण त्या परमेश्वराच्या दृष्टीसमोर तिला छत्रं देखील राहवत नाही ! मग ती आपला प्रभाव त्याजवर चालवील ही गोष्टच नको ! ती पक्कें जाणून आहे की, आपली गडबड तेथे यत्किंचित्ही चालणार नाही. नारदा, वास्तविक पहातां, पंचमहाभूतें, जन्मास निमित्त असलेलें पूर्वसंचित कर्म, त्याचा क्षोभक काल, त्याच्या परिणामाचा हेतु स्वभाव, आणि ह्या सर्वांचा भोक्ता जीव ह्यांपैकी कोणीही वासुदेवाहून वेगळे नाहीत; सर्व ईश्वररूपच आहेत. कां कीं, तोच सर्वांना कारण होय. वेद, देव, स्वर्गादि लोक, अग्निष्टोमादि यज्ञ, अष्टांगयोग, तप, अपरोक्षज्ञान व मोक्षरूप गति हीं सर्व नारायणपरच आहेत. ह्या सर्वांची उत्पत्ति करणारा तोच आहे, व मलाही त्यानेच उत्पन्न केले. मला सृष्टि उत्पन्न करण्याचें ज्ञान देणारा तोच परमेश्वर होय. तो ह्या ब्रह्मांडाचा साक्षी व आदिकारण असून त्याला कोणताही विकार नाही. प्राणिमात्राचा आत्माही तोच होय.

नारदा, आतां, जीव आणि ईश्वर हे कोटून कसे भिन्न झाले तें सांगतां, ऐकः परमेश्वर निर्गुण होय; पण जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं करण्याकरितां रज, सत्त्व आणि तम ह्या मायेच्या गुणांचा त्यानें स्वीकार केला. पुढें पंचमहाभूतें, देवता व इद्रियें हीं उत्पन्न झालीं; हा त्या गुणांचाच प्रभाव होय. वास्तविक पाहतां, मी व माझे हा अभिमान धरणारा जीव भगवंताचा अश्र्व भ्रमत्यामुळें स्वतंत्र आहे; परंतु तो मायेच्या घोंटाळ्यांत सांपडतो, म्हणून हे गुण त्याला बद्ध करून टाकितान, व तो ईश्वरापासून भिन्न होतो. नारदा, ईश्वराचें रूप इंद्रियांना सम-

जण्यासारखें नाही. भक्त व ज्ञानी पुरुष ह्यांना मात्र त्याचें अनुमान करितां येतें. तें अनुमान करण्यास त्यांना गुण हेंच साधन आहे. कारण, ते गुण जड असतांही जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं कार्ये करू शकतात; ह्यावरून, त्यांचा कोणी तरी प्रवर्तक असला पाहिजे हें सिद्ध होतें. ह्या प्रमाणांनीं भक्त ज्याचें स्वरूप जाणतात, तोच ईश्वर माझाही नियंता आहे. त्या मायाचालक प्रभूला आपण बहुरूप व्हावें अशी जेव्हां इच्छा झाली, तेव्हां काल, कर्म आणि स्वभाव हीं सहज-गत्याच त्याच्या आत्मस्वरूपी प्राप्त झालीं. त्या सहज प्राप्त झालेल्या त्रयीचा परमेश्वरानें स्वीकार केला असतां, त्या त्रयीपासून तीन कार्ये उत्पन्न झालीं. कालापासून सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांत न्यूनाधिक्य होऊं लागलें, स्वभावापासून भिन्न भिन्न अवस्था होऊं लागल्या व त्यांचीं रूपांतरे झालीं. आणि कर्मापासून महत्तत्त्व उत्पन्न झालें. हें महत्तत्त्व त्रिगुणात्मक खरें, परंतु ह्यात रज व सत्त्व ह्या दोन गुणांचेच अंश अधिक आहेत. ह्यापासून, ज्यामध्ये तमोगुण उपास्त अंशानें आहे असा अहंकार उत्पन्न झाला. पंचमहाभूतें, देवता, इंद्रियें आणि मन ही त्या अहंकाराचीच कार्ये होत. ह्या अहंकाराचेही पुढें सात्विक, राजस आणि तामस असे तीन भेद झाले. त्यांत सात्विक अहंकारास देवता, राजस अहंकारास इंद्रियें, आणि तामस अहंकारास पंचमहाभूतें उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे.

तामस अहंकारापासून झालेली सृष्टि.

(पंचमहाभूतांची उत्पत्ति.)

ब्रह्मदेव म्हणाले:-नारदा, काल, कर्म आणि स्वभाव ह्यांजमुळें तामस अहंकारांत विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून आकाश उत्पन्न झाले. शब्द हें आकाशाचें सूक्ष्म रूप व गुण होय. द्रष्टा आणि दृश्य हे ह्या शब्दापासूनच समजून येतात. उदाहरणार्थ-एखाद्या भिंतीच्या आडून ' हा हत्ती '

असे शब्द आपल्या कानीं आले, म्हणजे त्या शब्दांच्या योगानें आपणांस असें ज्ञान होतें कीं, भितीआड कोणी तरी मनुष्य उभा असून एखादा हत्ती त्याच्या नजरेस आला आहे; म्हणजे द्रष्टा (मनुष्य) आणि दृश्य (हत्ती) ह्या दोहोंचेंही आपणांस ह्या शब्दांच्या योगानें ज्ञान झालें. नंतर त्याच कारणानें तें आकाशही विकार पावूं लागलें असतां, त्यापासून वायु उत्पन्न झाला. स्पर्श हें वायूचें सूक्ष्म स्वरूप आणि गुण होय. ह्या वायूचें आकाश हें कारण असल्यामुळें त्याचा गुण जो शब्द तो ह्यातही आला. नंतर, पूर्वोक्त कारणानेंच तो वायुही विकार पावून त्यापासून तेज उत्पन्न झालें. रूप हें तेजाचें सूक्ष्म स्वरूप आणि गुण होय. पहिल्या दोन भूतांचे गुण जे शब्द आणि स्पर्श तेही अंशानें ह्या तेजांत आले. नंतर त्याच कारणानें तेजांतही विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून जल उत्पन्न झालें. रस हें जलाचें सूक्ष्म स्वरूप आणि गुण होय. पूर्वोक्त तीन भूतांचे गुण जे शब्द, स्पर्श व रूप, तेही ह्यात कार्यकारणसंबंधानें आले. नंतर जलांतही विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. गंध हें हिचें सूक्ष्म स्वरूप व गुण होय. पूर्वोक्ता चारही भूतांचे गुण हिजमध्यें आले. ह्याप्रमाणें, जसजसे अधिकाधिक विकार होऊं लागले, तसतशीं महाभूतें आकाशापासून पृथ्वीपर्यंत वाढत जाऊन त्यांचे गुणही तसेच वाढत गेले.

सात्त्विक अहंकारापासून झालेली सृष्टि.

(देवतांची उत्पत्ति.)

ब्रह्मदेव म्हणाले:—सात्त्विक अहंकारापासून प्रथम मन उत्पन्न झालें. ह्या मनाची देवता चंद्र होय. तोही ह्याच वेळीं उत्पन्न झाला. त्याचप्रमाणें, श्रोत्राची देवता दिशा, त्वचेची देवता वायु, नेत्रांची देवता सूर्य, जिव्हेची देवता वरुण, नासिकांची देवता अधिनीकुमार, मुखाची देवता अग्नि,

हस्ताची देवता इंद्र, पायाची देवता उपेंद्र, गुदाची देवता मित्र, आणि शिश्नाची देवता ब्रह्मदेव ह्या सर्व देवता सात्त्विक अहंकारापासून उत्पन्न झाल्या.

राजस अहंकारापासून झालेली सृष्टि

(इंद्रियांची उत्पत्ति.)

ब्रह्मदेव म्हणाले:—राजस अहंकारापासून श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिव्हा, नासिक, मुख, हस्त, पाद, गुद व शिश्न हीं इंद्रियें उत्पन्न झालीं. नारदा, तूं ब्रह्मवैत्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेस. पंचमहाभूतें, इंद्रियें व मन आणि सत्त्वादि तीन गुण हीं जेव्हां परस्पर एकत्र झालीं नव्हतीं, तेव्हां सुख-दुःखादि भोग भोगण्याचें साधन जें हें शरीर, तें उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं नव्हतें. नंतर भगवंताच्या शक्तीनें जेव्हां त्यांस प्रेरणा केली, तेव्हां तीं परस्पराशीं मिळालीं, आणि नंतर कांहीं तत्त्वांचा जास्त व कांहींचा कमी असे भाग ग्रहण करून समष्टि (समुदाय) व व्यष्टि (अवयव) असें दोन प्रकारचें हें पिंडब्रह्मांडात्मक शरीर त्यांनीं उत्पन्न केलें. हें शरीर हजारों वर्षेपर्यंत उदकांत तसेच निर्जीव राहिलें. पुढे काल, कर्म व स्वभाव ह्यांस अनुसरून तें परमात्म्यानें सजीव केलें. नंतर, ज्याला अनंत पाय, मांड्या, बाह, नेत्र, मुखें व मस्तकें आहेत, असा तो परमात्मा त्या ब्रह्मांडाचा भेद करून त्यांतून पुरुषरूपानें बाहेर आला. विद्वान लोक ह्या परमेश्वराच्या ठिकाणीं ब्रह्मांडांतील चौदाही लोकांची कल्पना करितात. त्यांत कमरेपासून खालीं अतल, वितल, सुतल, महातल, तलातल, रसातल व पाताल हे सात लोक आहेत असें समजतात; व कमरेपासून वर भूलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, नपोलोक आणि सत्यलोक हे सात लोक आहेत असें समजतात. ह्या विराट्पुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण उत्पन्न झाले; बाहूंपासून क्षत्रियांची उत्पत्ति झाली; मांड्यांपासून वैश्य उत्पन्न झाले; व पायांपासून शूद्र झाले. या विराट्स्वरूप ईश्व-

राच्या पायांपासून कमरेपर्यंत भूळोंकासह सप्तपा-
ताळांची करपना करून बैशीपासून भुवर्लोक
झाला असें मानिले आहे. त्याचप्रमाणे, हृदया-
पासून स्वर्लोक, वक्षस्थलापासून महर्लोक, कंठा-
पासून जनर्लोक, ओष्ठपासून तपोलोक व मस्त-
कापासून सत्यलोक उत्पन्न झाला अशी करपना
आहे. आतां, वैकुण्ठलोक जो आहे, तो मात्र ह्यांपैकीं
नव्हे; तर तो स्वतंत्र असून नित्य आहे. भगवंताच्या
कमरेच्या खालच्या भागापासून अतल, मांड्यांपासून
वितल, गुड्यांपासून सुतल, पोटाच्यापासून
तलातल, घोड्यांपासून महातल, पावलांच्या पुढ-
च्या भागांपासून रसातल, व पावलांच्या तळव्यां-
पासून पाताळ उत्पन्न झाले अशी करपना केली
आहे. ह्याप्रमाणे तो पुरुष विश्वरूप आहे. आतां,
उपासनेसाठीं कोणी त्याच्या ठिकाणीं तीनच
लोकांची करपना करितात, ती अशी: त्या पुरुषा-
च्या पायांच्या ठिकाणीं भूलोक, नाभीच्या ठिकाणीं
भुवर्लोक, व मस्तकाच्या ठिकाणीं स्वर्लोक आहे
असें धरितात.

अध्याय सहावा.

—:०:—

नारद व ब्रह्मदेव ह्यांचा संवाद.

(विराट्पुरुषाचें भाणखी वर्णन.)

ब्रह्मदेव म्हणाले:—नारदा, विराट्पुरुषाच्या मुखा-
पासून वाणी व वाणीची देवता अग्नि ही उत्पन्न
झाली. त्वचा, अस्थि, स्नायु, मेद, मज्जा, रुधिर व
मांस ह्या सप्तधातूपासून गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्,
बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप् व जगती हे सात छंद
उत्पन्न झाले. विराट्पुरुषाच्या जिव्हेपासून हव्यं,
कव्यं व अमृत हीं अन्न; गोड, आंबट, खारट

१ देवांना अर्पण करावयाचें अन्न.

२ पितरांना अर्पण करावयाचें अन्न.

३ देव व पितर ह्यांना अर्पण करून राहिलेले अन्न,
किंवा यज्ञशेष अन्न.

तिखट, कडु व तुरट हे सहा रस; रसनैद्रिय; आणि
त्याची देवता वरुण ही उत्पन्न झाली. त्या विराट्-
पुरुषाच्या नाकपुड्यांपासून सर्वांचे प्राण व त्यांचा
अधिपति वायु हे उत्पन्न झाले. त्याच्या घ्राणेंद्रिया-
पासून अश्विनीकुमार, ओषधि व सर्व प्रकारचा
सुगंध उत्पन्न झाला. त्याच्या नेत्रेंद्रियापासून रूप
आणि तेज हीं उत्पन्न झालीं. नेत्रगोलक म्हणजे
बुबुळे ह्यांपासून सूर्य व स्वर्ग हे उत्पन्न झाले. कानां-
च्या पाळींपासून दिशा व सर्व तीर्थ उत्पन्न झालीं.
त्याच्या श्रोतेंद्रियापासून आकाश व शब्द हीं उ-
त्पन्न झालीं. त्याच्या शरिरापासून सर्व वस्तूतीळ
तत्त्वे व त्यांची शोभा उत्पन्न झाली. त्याच्या
त्वचेपासून स्पर्श, वायु व सर्व यज्ञ उत्पन्न झाले.
त्या विराट्पुरुषाच्या रोमांपासून सर्व वृक्षांची,
किंवा ज्यांच्या योगानें यज्ञांची उत्तम प्रकारें सि-
द्धता होते त्या वनस्पतींची उत्पत्ति झाली. मस्त-
कावरील केशांपासून मेघ, मुखावरील केशांपासून
विद्युलता, आणि नखांपासून पाषाण व लोखंड
उत्पन्न झाले. बाहूंपासून इंद्रादि लोकपाल व
राजे उत्पन्न झाले. चरणन्यासापासून भूलोक,
अंतरिक्षलोक व स्वर्गलोक हे उत्पन्न झाले.
नारदा, त्या विराट्पुरुषाच्या पादविक्षेपापासून क्षेम
व भयनाश हीं होतात. कारण, भगवताचे चरण
हें सर्व इच्छा पूर्ण होण्याचें स्थान होय. त्या
विराट्पुरुषाच्या उपस्थाधिष्ठानापासून उदक,
रेत, पर्जन्य आणि त्या इंद्रियाची देवता प्रजापति
हीं उत्पन्न झालीं; व उपस्थेंद्रियापासून, स्त्रीसंभो-
गात्मक जो सुखानुभव तो उत्पन्न झाला. त्याच्या
गुदेंद्रियापासून यम व मित्र हे उत्पन्न
झाले, व गुदाधिष्ठानापासून मलत्याग, हिंसा,
दारिद्र्य, मृत्यु आणि नरक हीं उत्पन्न झालीं.
त्या विराट्स्वरूप ईश्वराच्या पृष्ठभागापासून
पराभव, अधर्म, पाप व अज्ञान उत्पन्न झाले.
त्याच्या नाड्यांपासून शोणभद्रादि नद, व नर्मदा,
गोमती वगैरे नद्या उत्पन्न झाल्या. त्याच्या अस्थी-

पासून पर्वत उत्पन्न झाले. उदरापासून माया, अन्नादिकांचे रस, समुद्र व सर्व भूतांचा प्रलय ही उत्पन्न झाली. हृदयापासून मन उत्पन्न झाले. चित्तापासून धर्म, मी (ब्रह्मदेव), तूं (नारद), सनकादिक ऋषि, शंकर, विज्ञान व उत्तम सत्त्व उत्पन्न झाले. ह्याप्रमाणे मी, तूं, शंकर, तुझे वडील बंधु सनकादिक ऋषि, देव, दैत्य, मनुष्ये, पशु, पक्षी, सर्प, गंधर्व, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, भूतगण, पितर, सिद्ध, विद्याधर, चारण व वृक्ष, त्याचप्रमाणे ग्रह, नक्षत्रे, धूमकेतु, तारे, विजा, मेघ इत्यादि पूर्वी उत्पन्न झालेले, प्रस्तुत असलेले व पुढे उत्पन्न होणारे हे सर्व जग त्या नारायणा-चेंच स्वरूप होय. तो भगवान् हे सर्व जग व्या-पूनही आणखी उरला आहे. सूर्य जसा आपल्या मंडलाचा प्रकाशित करून त्याच्या बाहेरही प्र-काश पाडतो, त्याप्रमाणे हा विराट्पुरुष आप-ल्या शरिरास व्यापून बाहेरही व्याप्त आहे. निर्भय अशा मोक्षस्थितीचाही नियंता तोच आहे. त्या स्थितीत कोणत्याही प्रकारचे भय नाही. कारण, ईश्वर कर्मफलापासून अलिप्त असतो, म्हणून त्याला मोक्ष देण्याचे सामर्थ्य आहे. नारदा, ईश्वर प्रपंचामध्ये राहून त्यापासून निराळा राहतो, म्हणून त्याचे माहात्म्य अधटित आहे. भूर्लोक-ादिक लोक हे त्या विराट्पुरुषाचे अवयव आहेत; म्हणून त्या त्या लोकांच्या आश्रयाला राहणाऱ्या प्राणिमात्राची स्थिति त्या त्या लोकाला अनुरूप असते, असे विद्वानांचे मत आहे. भूर्लोकाला पृथ्वी, भुवर्लोकाला आकाश आणि स्वर्लोकाला स्वर्ग म्हणतात. ह्या तिन्ही लोकांस मिळून त्रैलोक्य असे एक वटनांव आहे. त्रैलोक्य म्हटले म्हणजे त्यात ह्या तिन्ही लोकांचा समावेश होतो. ह्या त्रैलोक्याचे महर्लोक हे मस्तक होय. त्या महर्लो-काच्या वरील तीन लोकांत—जनर्लोक, तपोलोक व सत्यलोक हात—अनुक्रमे अभूत, क्षेम व अभय ही ठेविली आहेत; आणि तेच लोक अनुक्रमे नैष्ठिक

ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ व यति ह्यांची आश्रय-स्थाने होत. चौथा जो गृहस्थाश्रमी पुरुष, तो ब्रह्मचर्यासारखी कडक व्रते करित नाही, म्हणून त्यास ह्या वरील लोकांत गति नाही. त्याला त्रैलोक्याच्या आंतच रहावे लागते. ही निरानिराळी गति एकाच जीवाला प्राप्त होते. कारण, तो जीव दोन मार्गांनी जातो. ते मार्ग म्हणजे एक दक्षिणमार्ग व दुसरा उत्तरमार्ग. दक्षिणमार्गाने जाणाराला कर्मफलभोगाची इच्छा असते, उत्तरमार्गाने जाणाराला त्या भोगाची इच्छा नसते. म्हणून पहिल्या मार्गाला अविद्यामार्ग (अज्ञानमार्ग) म्हणतात, आणि दुसऱ्याला विद्यामार्ग (ज्ञानमार्ग) म्हणतात. ह्याप्रमाणे ह्या विराट्स्वरूपामध्ये सर्व स्थावरजंगमात्मक सृष्टि भरली आहे. नारदा, मी ह्या ईश्वराच्या नाभिक-मलापासून उत्पन्न झालों, तेव्हां मला त्याची यज्ञरूपाने आराधना करावी अशी इच्छा उत्पन्न झाली; पण मला यज्ञसामुग्री कोठेंच दिसना. सर्व ईश्वरमयच दिसू लागले. मग मी त्या पुरुषाचे अवयव हीच यज्ञसामुग्री आहे अशी कल्पना केली; व यज्ञाकरिता पशु, यज्ञस्तंभ, कुश, यज्ञ-भूमि, उत्तम काल, यज्ञपात्रे, तांदूळ वगैरे ओष-धि, घृतादिक स्निग्ध द्रव्ये, मधुरादिक रस, चातुर्होत्रादिक कर्मे, ज्योतिष्टोमादिक नावे, स्वाहा-कारादिक मंत्र, दक्षिणा, नियम, देवतांचे उद्देश, कर्मपद्धतीचे ग्रंथ, यज्ञ करण्याचा संकल्प, यज्ञ-नुष्ठानाचा प्रकार, विष्णुक्रमादि गति, देवतांची ध्याने, प्रायश्चिते आणि केलेले कर्म भगवंताला अर्पण करणे हे सर्व साहित्य म्हणजे ईश्वराचे निरनिराळे अवयवच आहेत असे समजून, त्याच्या योगानेच मी ईश्वराचे यजन केले. नंतर, तुझे भाऊ नऊ प्रजापतिही यज्ञ करण्यास सिद्ध झाले, व त्यांनी त्या व्यक्त व अव्यक्तरूपी ईश्व-राची आराधना केली. नंतर मनु व इतर ऋषि, तसेच पितर, देव दैत्य, मनुष्ये ह्यांनी आप-

आपल्यास योग्य अशा काळीं अनेक यज्ञ करून त्या सर्वव्यापक परमेश्वराचें आराधन केले. ह्या प्रमाणें, जो स्वतः निर्गुण असून जगाच्या उत्पत्तीच्या वेळीं मायेनें नानाप्रकारच्या गुणांचा स्वीकार करितो, त्या परमेश्वराच्या ठिकाणीं हें जग राहिलें आहे. सृष्टि करण्याविषयींची प्रेरणा त्यानेच माझ्या मनांत केली, म्हणून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें मी ही विविध सृष्टि उत्पन्न करितों; शंकरही त्याच्याच अधीन आहे, व त्याच्याच आज्ञेनें तो ह्या सृष्टीचा संहार करितो; आणि तोच परमेश्वर स्वतः विष्णुरूप घेऊन ह्या जगाचें रक्षण करितो. मायेला आवरून धरण्यासही तोच समर्थ आहे.

नारदा, ह्याप्रमाणें, जें तूं मला विचारिलेंस, तें मीं तुला सांगितलें. ह्यावरून. कार्यकारणरूपी उत्पन्न होणारें हें जग ईश्वररूपाहून निराळे नाही हें तुझ्या लक्षांत येईलच. मी अंतःकरणपूर्वक भगवंताचें आराधन केले असल्यामुळे, माझी वाणी कधी असत्य होत नाही. नारदा,

ईश्वरभक्तीचा प्रभाव

फार मोठा आहे. ह्याविषयीं माझ्या स्वतःच्या अनुभवाची एक गोष्ट मी तुला सांगतों, ऐकः मी वेदस्वरूपी, तपोरूपी व सर्व प्रजापतींमध्ये श्रेष्ठ असा जरी आहे, तरी मी जेव्हां उत्पन्न झालों, तेव्हां कोणापासून उत्पन्न झालों हें ज्ञान मला होईना; शेवटीं मी त्या परमेश्वरालाच शरण गेलों असतां, आर्चिय माहात्म्यानें युक्त असा तो परमेश्वरच माझें उत्पत्तिस्थान आहे हें मला ज्ञान झालें. त्याचें खरें स्वरूप कोणालाही कळत नाही; इतकेंच नव्हे, पण त्याच्या मायेनें जी ही सृष्टि उत्पन्न झाली आहे, त्या संपूर्ण सृष्टीचेंही ज्ञान पूर्णतेनें मला, तुला व इतर देवांना होणें शक्य नाही. आम्ही फक्त त्याच्या ढीळांचें मात्र वर्णन करितों. त्याचें खरें स्वरूप शुद्धज्ञानरूप, नित्य, निर्गुण, निरामय असें असून त्याच्या त्या स्वरूपाचें ज्ञान इतरांना होत नाही. जे विचारशील पुरुष आपलीं

इंद्रिये व मन हीं जिकितात, आणि त्यांच्या सर्व श्रुति ईश्वराच्याच ठिकाणीं लीन करितात, त्यांना मात्र तें होतें. तें तरी असें कीं, ते तत्त्वस्वरूप होऊन जातात; 'तें स्वरूप असें आहे' असें सांगण्यास मार्ग शिळक रहात नाहीत. हा मायाचालक परमेश्वर प्रत्येक कल्पाच्या ठिकाणीं

निरनिराळे अवतार

घेतो. ह्याचा पहिला अवतार पुरुष होय. काल, स्वभाव व कार्यकारणात्मक प्रकृति हे त्याचे शक्तिरूपी अवतार होत. मन, पंचमहाभूतें, अहंकार, सत्त्वादि गुण, दहा इंद्रिये, ब्रह्मांडदेह, शरिराभिमाना जीव आणि जगांतोळ स्थावरजंगमात्मक सर्व पदार्थ हे त्याचे कार्यरूप अवतार होत. मी, शंकर व विष्णु हे त्याचे गुणावतार होत. तसेंच दक्षादि प्रजापति, तुजसारखे ईश्वराचे भक्त, इंद्रादि स्वर्गलोकांचे पालक, गरुडादिक पक्षिगणाचे पालक, राजे आदिकरून मनुष्यांचे पालक, पातालाधिपति, गंधर्व, विद्याधर, चारण, यक्ष, राक्षस, सर्प, नाग, ऋषि, पितर, दैत्य, दानव, प्रेत, पिशाच, भूतें, कूष्मांड, जलचर प्राणी, पशु, पक्षी ह्या सर्व ईश्वराच्याच विभूति होत. ह्या जगांत जें कांहीं म्हणून अद्भुत आहे, तें सर्व ईश्वररूप आहे असें समज. नारदा, त्या महाशक्तिमान परमेश्वरानें जे कांहीं विशेष अवतार घेतले आहेत, ते क्रमानें मी तुला सांगतों. त्या भगवंताचीं तीं कथानकें परमपुण्यप्रद आहेत.

अध्याय सातवा.

—:०:—

ईश्वराचे विशेष अवतार.

ब्रह्मदेव म्हणाले:—नारदा, ह्या अनंतशक्ति परमात्म्यानें सर्वयज्ञरूपां बराह अवतार धारण करून, प्रलयकालाच्या उदकांत बुडत असलेली पृथ्वी बर काढिली; त्या वेळीं त्यानें आपल्या

तीक्ष्ण दाढांनीं तेथें असलेला उन्मत्त दैत्य हिर-
ण्याक्ष ह्यास फाडून मारिलें.

त्याच नारायणानें रात्रि नामक प्रजापतीच्या
आकृति नामक पत्नीच्या उदरीं सुयज्ञ नांवाचा
अवतार घेतला. ह्या अवतारांत सुयज्ञाला त्याच्या
दक्षिणा नामक पत्नीपासून सुयम नांवाचे देव
झाले. ह्या वेळीं सुयज्ञानें स्वतःच इंद्र होऊन त्रै-
लोक्याचीं मोठमोठीं दुःखें हरण केलीं; म्हणून
स्वायंभुव मनूनें ह्याला हरि असें म्हण्टे आहे.

नारदा, त्या ईश्वरानें कर्दम ऋषीच्या देवहूति
नामक पत्नीच्या उदरीं नऊ बहिणींसह कपिल
ह्या नांवाचा अवतार घेतला. त्या वेळीं त्यानें आ-
पल्या आईला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला. त्या
उपदेशाच्या योगानें देवहूति मुक्त झाली.

ह्या भगवंतानें अग्नि ऋषीच्या अनसूया नामक
पत्नीच्या उदरीं दत्त नामक अवतार घेतला. त्या
वेळीं यदु, हेहय ह्यांना दत्तकपेनें इहपरलोकींचे
भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होऊन शेवटीं मुक्ति मिळाली.

नारदा, सृष्टीच्या आरंभीं निरनिराळे लोक
उत्पन्न करण्याच्या इच्छेनें मीं अति तीव्र तप
केलें; त्या माझ्या तीव्र तपाच्या योगानें भगवान
प्रसन्न होऊन आपणच सनक, सनंदन,
सनातन व सनत्कुमार ह्या चार रूपांनीं अव-
तीर्ण झाला. त्या वेळीं त्या कुमाररूपी परमे-
श्वरानें अद्वैतमार्गीचें पुनरुज्जीवन केलें. पूर्वक-
ल्पाच्या अंती प्रलय झाला, तेव्हां हा मार्ग नष्ट
झाला होता. ह्या मार्गाचा उपदेश मुनींना केल्या-
बरोबर त्यांच्या अंतःकरणांत तें ज्ञान उत्पन्न झालें.

दक्षाची कन्या मूर्ती, जी धर्म ऋषीस दिली
होती, तिच्या उदरीं ईश्वरानें नर आणि नारा-
यण असे अवतार घेतले. त्या वेळीं त्या दोघांनीं
जें तप केलें, त्याचा प्रभाव अलौकिक होता.
कोणीही तपश्चर्या करू लागल्यास, तो आपलें
पद घेईल, असें इंद्राला भय वाटतें; व त्यामुळें
ती तपश्चर्या शेंवटास न जाऊं देण्याविषयी तो

यत्न करीत असतो. ह्या कामाकरितां तो अत्यंत
चतुर आणि सुंदर अशा अप्सरांची योजना क-
रितो; आणि कसलाही एकनिष्ठ तपस्वी असला,
तरी ह्या अप्सरा आपल्या शृंगारयुक्त चेष्टांनीं
त्याला तपोभ्रष्ट केल्यावांचून सोडीत नाहीत.
नारदा, नरनारायणांच्या तपश्चर्येचा भंग करावा
ह्या हेतूनें इंद्रानें स्वर्गांतून मदनाच्या केवळ से-
नाच अशा अप्सरा पाठविल्या. पण त्या अप्सरा
आपल्या तपाचा भंग करण्याकरितां आल्या आ-
हेत असें जाणून, नरनारायणांनीं आपल्या मांडी-
पासून एक उर्वशी नामक अप्सरा उत्पन्न केली.
तिचें स्वरूप अनुपमेय होतें. तिला पाहिल्याबरोबर,
स्वर्गांतून आलेल्या त्या अप्सरा आपल्या सौ-
दर्याविषयीं अभिमान सोडून देऊन अतिशय
लजित झाल्या; व नरनारायणांच्या तपश्चर्येचा
भंग करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं राहिलें नाही.
नारदा, नरनारायणांच्या शांतीचें काय वर्णन
करावें ! शंकरासारखे मोठमोठे पुण्यपुरुष क्रोधा-
च्या योगानें मदनाला जाळून टाकितात, पण
त्यांना क्रोधावर कांहीं मात्रा चाळवितां येत नाही.
परंतु तो क्रोध तर नरनारायणांच्या अंतःकरणांत
संचार करण्यास भितो, मग त्या क्रोधापेक्षाही क्षुलुक्
जो काम, तो त्यांच्या मनांत कसा बरें संचार
करील ! कधीही करणार नाही. नारदा, ईश्वराचें
सामर्थ्य अतर्क्य होय. उत्तानपाद राजाच्या ध्रुव
नामक मुलाला त्याच्या सापत्न मातेनें उत्तान-
पाद राजाच्या समक्ष अनेक दुर्भोधनें केलीं;
तेव्हां वाग्बाणांनीं दुःखित झालेला तो ध्रुव बाळ
तत्काळ वनामध्ये निघून गेला, आणि तेथें त्यानें
एकनिष्ठपणें भगवंताचीं आराधना केली. तेव्हां
भगवान त्याला प्रसन्न झाला; आणि ज्या
पदाची कश्यपादि सप्तर्षिही स्तुति करितात, तें
अद्वलपद त्यानें त्यास दिलें.

नारदा, ऋषींनीं प्रार्थना केल्यावरून त्या भग-
वंतानें अधर्मरत वेन राजाच्या मृत शरिराच्या

मांडीपासून पृथु नामक अवतार घेतला. त्या अवतारामध्ये भगवंताने वेन राजाचे अधोगती-पासून रक्षण केले, व जगाच्या जीवनासाठी गोरूप पृथ्वीचे दोहन करून अनादि सर्व वस्तु उत्पन्न केल्या.

ईश्वराने नाभि राजाच्या मेरुदेवी नामक पत्नीच्या उदरी ऋषभ अवतार घेतला. ह्या ऋषभाची सर्वत्र समदृष्टि होती. त्याची सुखोपभोगांवर यत्किंचित्ही आसक्ति नव्हती. तो आत्मस्वरूपांत रममाण असे. लोकांना आपली स्थिति जडा-सारखी दिसावी म्हणून तो वेड्यासारखा फिरत असे. वास्तविक पहाता त्याने परमहंसवृत्तीचा अंगीकार केला होता.

नारदा, मी यज्ञ केला तेव्हा भगवंताने हय-ग्रीव नामक अवतार घेतला. त्या वेळी त्याचा वर्ण सुवर्णासारखा होता. वेद, यज्ञ व सर्व देवता हे त्याचे स्वरूप होय. तो हयग्रीव श्वासोच्छ्वास करू लागला, तेव्हा त्याच्या नाक-पुड्यांतून वेदवाणी उत्पन्न झाली.

महायुगाच्या अंती त्या ईश्वराने मत्स्यावतार घेतला; तो वैश्वदेव मनुने पाहिला होता. तो मत्स्य पृथ्वीचा आधार असल्यामुळे सर्व जीवां-चाही आश्रय तोच होता. मी निर्द्वैत असता माझ्या मुखांतून गळून पडलेल्या वेदांचे त्या भयंकर उदकांमध्ये त्या मत्स्यरूप नारायणानेच रक्षण केले.

अमृतप्राप्तीकरिता देव आणि दानव समुद्रमं-थन करीत असता रवी म्हणून केलेला मंदराचल जेव्हा बुडू लागला, तेव्हा तो उचळून धरण्याक-रिता भगवंताने कूर्म अवतार घेतला, व आपल्या पाठीवर त्या पर्वतास सहज धारण केले. नारदा, त्या परमात्म्याची शक्ति अतर्क्य होय. भगवं-ताच्या पाठीवर असलेला तो पर्वत सर्व देव आणि दानव गरगर फिरवीत होते, ह्यामुळे त्याच्या पाठीला त्यापासून सुख वाटून त्याला

झोप आली. त्या पर्वताचे घर्षण म्हणजे केवळ एखादा मुळगा पाठ खाजवितो त्याप्रमाणे त्याला वाटत होते.

नारदा, देवांचे आणि भक्तांचे रक्षण करणे हे भगवंताचे ब्रीद होय. त्यांच्यावर संकट आले असता भगवान स्वतः अवतार घेऊन त्यांचे रक्षण करितो. अशा वेळी जे जे विचार त्याला सुचतात, त्यांची कल्पनाही करिता येत नाही. हिरण्यकशिपूने उग्र तप करून, आपल्याला कोठेही मरण येऊ नये, असा मजकडून वर मागून घेतला. तेव्हा आता मरणाची भीतिच राहिळी नाही असे त्याला वाटू लागून तो फारच उन्मत्त झाला. तेव्हा, त्याने मागितलेल्या वराला व्यत्यय येणार नाही, अशा प्रकारचा अवतार भगवंताने घेतला, व धड मनुष्यही नाही आणि धड पशुही नाही, असे नृसिंहरूप धारण करून दिवस व रात्र ह्यांच्या संधिकाली त्या गदा पडताळून अंगावर धावून येणाऱ्या महाभयंकर व क्रूर दैत्याला आपल्या मांडीवर नखांनी फाडून मारिले. नारदा, हिरण्यकशिपूला मारिले तेव्हा सर्व देवांना समाधान झाले.

एके वेळी असा चमत्कार झाला की, एका सरोवरामध्ये गजेंद्र पाणी पिण्यास गेला असता, त्याला एका प्रचंड नक्राने धरिले. गजेंद्राने पुष्कळ खटपट केली; पण नक्रापासून सुटका करून घेण्यास तो समर्थ झाला नाही. शेवटी त्याने त्या सरोवरांतील एक कमल आपल्या सोंडेत घेऊन ते प्रेमपूर्वक भगवंताला अर्पण केले, आणि तो मोठ्या आर्तस्वराने, 'हे परमेश्वरा, भक्त-वत्सला, दयाघना, पतितोद्धारणा,' अशा नावांनी त्याला आठवू लागला. तेव्हा भगवान प्रसन्न होऊन गरुडावर बसून खाली आले, आणि आपल्या चक्राने त्या नक्राचे मुख फाडून त्यांनी गजेंद्राला मुक्त केले, व नक्राचा उद्धार केला.

अदितीच्या उदरी भगवंताने देवांकरिता वाम-

नाचा अवतार घेतला. बामन हा अदितीच्या सर्व पुत्रांमध्ये कनिष्ठ खरा, परंतु त्याचा पराक्रम श्रेष्ठ होता. धर्ममार्गानें वर्तन करणाऱ्या पुरुषाचें ऐश्वर्य याचनेवांचून अन्य उपायांनीं हरण करणें अप्रशस्त होय असें मनांत आणून, त्या बामनमूर्ति परमात्म्यानें बळिराजापासून त्रिपाद भूमि मागून घेतली. बळिराजानें, आपला गुरु शुक्राचार्य नको नको म्हणत असतांही त्या बटुरूप भगवंताच्या हस्तावर त्रिपाद भूमि देण्याचें उदक सोडिलें. त्या वेळीं भगवंतानें आपल्या दोन पावलांतच सर्व पृथ्वी आणि आकाश हीं व्यापून टाकिलीं; तेव्हां तिसऱ्या पावलापुरती पृथ्वी देण्यास बळीला मुळीच साधन राहिलें नाहीं. शेवटीं त्या सत्यवचनी धार्मिक बळिराजानें आपला देह भगवंताला अर्पण केला. नंतर भगवंतांनीं त्याला पाताळांत दडपून बळीनें घेतलेलें इंद्रपद फिरून देवांना मिळवून दिलें. नारदा, बळि मोठा सत्य-प्रतिज्ञ होता. त्यानें त्रिविक्रमाचे चरण क्षालन करून त्याचें तीर्थ आपल्या मस्तकीं धारण केलें, व भगवंताची इच्छा पूर्ण करून आपणांस ईश-कृपेस पात्र करून घेतलें.

नारदा, तुझ्याही भक्तीनें परमेश्वर संतुष्ट झाला म्हणून त्यानें हंसरूप घेऊन तुला उत्तम भक्ति योगाचा उपदेश केला, आणि आत्मतत्त्वाचा प्रकाशक जो भागवत नामक ज्ञानमार्ग तो तुला सांगितला. तो आत्मतत्त्वबोधक मार्ग ईश्वराळा शरण आलेल्या लोकांना मात्र यथास्थितपणें कळून येतो.

नारदा, तो ईश्वर प्रत्येक मन्वंतरामध्ये स्वतः अवतार घेऊन मनुवंशाचें पालन करितो, आणि जे दुष्ट राजे उत्पन्न होतील त्यांचा नाश करितो.

तो सुकीर्तिमान भगवान स्वतः धन्वंतरीचा अवतार घेऊन सांप्रत वर्तत आहे. महान महान रोग्यांचे रोग केवळ त्याच्या नामस्मरणानेंच हरण होतात. दैत्यांनीं धन्वंतरीचा यज्ञांतील हविर्भाग बंद

केला होता, तो त्यानें आपल्या पराक्रमानें पुनः मिळविला व हल्लीं तो ह्या जगांत वैद्यशास्त्र प्रवृत्त करीत आहे.

नारदा. पृथ्वीवर क्षत्रिय अधर्मरत होत्सोते ब्राह्मणांचा छळ करून नरकाचें साधन करीत आहेत, म्हणून भगवतानें परशुराम अवतार घेतला आहे. आतां तो त्या सर्व दुष्ट क्षत्रियांचा एकवीस वेळां अगदीं निःपात करील. नारदा, माझ्यासारख्या भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितां तो मायेचा नियंता नेहमीं तपपर असतो.

पुढें तो इक्ष्वाकुवंशांत रामचंद्राचा अवतार घईल, आणि पित्याची आज्ञा पालन करण्याकरितां आपली पत्नी सीता आणि धाकटा बंधु लक्ष्मण ह्यांस बरोबर घेऊन वनवासास गमन करील. पुढें रावण रामचंद्राशीं विरोध करूं लागेल, आणि सीतेला हरण करून घेऊन जाईल. नारदा, रावणाला ह्या नीचपणाबद्दल अत्यंत यातना भोगाव्या लागतील. पूर्वी शंकरानें त्रिपुरामुराचीं पुरें जाळून टाकिलीं, त्याप्रमाणें रामचंद्रालाही रावणाची लका जाळून टाकावी अशी इच्छा उत्पन्न होईल; आणि तो दक्षिणसमुद्राच्या तीराला जाऊन त्या समुद्राजवळ पळीकडे जाण्यास मार्ग मागेल; पण समुद्र मार्ग देण्यास पहिल्यानें कबूल होणार नाही. शेवटीं रामचंद्र त्याला बाण मारून वाट करूं लागेल, त्या वेळीं तो घाबरून त्याला शरण येईल; सीतेला रावणानें दूर नेऊन ठेवित्यामुळें क्रोधानें व विरहानें रामचंद्राचे नेत्र लाळ होतील, व तीच क्रोधदृष्टि समुद्रावर पडून तो सर्व समुद्र तप्त होऊन त्यांतील जळचरें तळमळूं लागतील; व त्यामुळें समुद्र रामचंद्राला वाट मिळण्याचा उपाय सांगेल. नंतर वानरसेनेकडून सेतु बांधवून रामचंद्र त्या वानरसेनेसह पळीकडे जाईल, व देवांनाही जिकित्यामुळें गर्विष्ठ झालेल्या त्या रावणाचा गर्व आणि प्राण हीं हरण करील.

पृथ्वीवर दैत्यांची सेना फार प्रबळ झाल्यामुळे तिच्या फार श्रास होऊ लागेल. तेव्हा तिचे क्रोध दूर करण्याकरितां भगवान आपल्या अंशरूप बळरामासह श्रीकृष्णाचा पूर्ण अवतार घेईल. त्यांत बळरामाचा वर्ण गौर आणि श्रीकृष्णाचा वर्ण काळा असेल. त्याच्या मनांतील कर्तव्य कोणासही कळणार नाही. त्या अवतारांत तो अनेक अमानुष कृत्ये करील. तो लहान बाळक असतांनाच पृतना नामक एका राक्षसीच्या अगावर प्याषास लागून पितां पितां तिचे प्राण देखील पिऊन टाकील. तीन महिन्यांच्या वयाचा असतांनाच शकटासुराला सहज पायाचा धक्का लावून उलथून पाडील. तसेंच, तो रांगत असता, त्याच्या वृद्धपणामुळे त्याची माता त्याला उखळीशीं बांधून ठेवील. नंतर, माता पलीकडे गेली असे पाहून तो त्या उखळीमुद्दों रांगत जाऊन अर्जुन नामक दोन गगनचुंबित वृक्षांच्या मध्ये ती उखळी अडकवून त्या वृक्षांना सहज उलथून पाडील. त्याचप्रमाणे गोकुळांतील गार्ई, वृषभ व गोपाल हे कालिया डोहांतील उदक प्राशन केल्यामुळे मृत होतील. पण त्यावर केवळ कृपादृष्टि फिरवून तो त्यांना जिवंत करील; व त्या यमुनेच्या डोहांतील उदक शुद्ध करण्याच्या हेतूने त्या विषोदकांत उडी टाकून, त्यांत असलेल्या भयंकर कालिया नामक सर्पाचे मर्दन करील, व त्याला शरण आणून तेथून काढून लावील. नंतर त्याच रात्री यमुनातटाकी गुंजाटवी नामक वनांत नंदादि व्रजवासी निजले असतां एकाएकीं ते वन चोर्हीकडून पेटेल, व त्यामुळे सर्वांची बहुतेक अंतकाळचीच वेळ येईल; पण त्या वेळीं बळराम आणि कृष्ण त्या सर्वांना डोळे मिटण्यास सांगतील, आणि त्या अग्नीचे स्वतःच प्राशन करून त्यांना त्या संकटांतून मुक्त करतील. ह्या कृष्णाला, त्याची माता यशोदा, हा खोड्या करितां म्हणून दाव्याने बांधूं लागेल; पण कितीही दावीं लावि-

ली तरी ती त्याला पुरणार नाहीत. पुढें तो जांभई देईल व आपल्या मुखांत आपल्या मातेला चतुर्दश भुवनें दाखवील; व आपण तिच्या मुळगा बाहों हें जें तिचें अज्ञान, तें दूर करील. वरुणाच्या पाशांत नंद सांपडला असतां त्यास भगवान कृष्ण सोडवील. सर्व गोपाल आनंदानें खेळत असतां मयामुराचा पुत्र ब्योमामुर हा त्यांच्यासारखेंच रूप घेऊन त्यांच्यांत मिसळेल, आणि त्यांस फसवून एका कृत्रिम गुहेत कोंडून ठेवील. त्या वेळीं त्यांची गोपालकृष्णसुटका करील. गोकुलवासी जनांना तो कृष्ण वैकुंठास घेऊन जाईल. वैकुंठलोकाच्या प्राप्तीकरितां त्यांना कांहीं करावें लागणार नाही. ते बुद्धीनें अगदीं मंद असतील. संसारांतील कामे करणें, खाणें, पिणें आणि झोप घेणें हाविष्कांदुसरे परमार्थप्राप्तीचें साधन म्हणजे काय असतें तें त्यांना माहीत देखील असणार नाही; पण कृष्णदर्शनाचेंच, मोठमोठ्या तपस्यांनाही जें स्थल पाहण्यास दुर्लभ, तें त्यांना सहज प्राप्त होईल. प्रतिवर्षी इंद्राच्या प्रीत्यर्थ एक यज्ञ करण्याची चाल गोकुलांत असेल; पण कृष्णाच्या सांगण्यावरून एके वर्षी तो न करितां गोपाल गोवर्धनाचीच पूजा करतील. त्यामुळे इंद्राला राग येऊन तो गोकुलाला बुडवून टाकावें ह्या उद्देशानें भयंकर वृष्टि करील. त्या वेळीं कृष्ण केवळ सात वर्षांचा असून गोपालाचें व गार्ईचें रक्षण व्हावें म्हणून गोवर्धन पर्वत आपल्या हातावर सात दिवसपर्यंत सहज उचलून धरील; तरी त्याला मुळीच श्रम होणार नाहीत, एखादें फूळ आपण उचलतो, त्याप्रमाणें पर्वत त्याला हलका वाटेक. पुढें एकदा शरदृतूत स्वच्छ चांदणें पडलें असतां, गोपींना बरोबर घेऊन श्रीकृष्ण वृंदावनांत रासक्रीडा खेळेल. त्या रंगांत गुंग असतां शंखचूड ह्या नांवाचा एक कुबेराचा सेवक त्यांतील कांहीं गोपींना चोरून नेऊं लागेल, इतक्यांत श्रीकृष्ण त्याचा शिरच्छेद करील. प्रबळ,

वेनुकासुर, बक, केशी, वृषभासुर, चाणूर, कुशळयापीड नांवाचा हत्ती, कंस, कालयवन, भौमासूर, पौंड्रक, शाश्व, द्विविद वानर, बल्लव, दंतवक्र, नम्रजित राजाचे सात बैल, शंबरसासुर, विदूरथ, रुक्मी, कांबोज, मत्स्य, कुरु, कैकय, सृजय इत्यादिक युद्ध करण्यास प्राप्त होतील. तेव्हां बळराम, भीम, अर्जुन, प्रद्युम्न इत्यादिकांस पुढें करून श्रीकृष्ण परमात्मा त्यांस मारील, व त्या सर्वांस वेनुठळोक प्राप्त होईल.

उत्तरोत्तर काळाच्या प्रभावानें लोक मंदबुद्धि निपजतील, व त्यांचें आयुष्यही कमी कमी होत जाईल. तेव्हां आपण केलेले वेद त्या वेळच्या स्थितीतील लोकांना दुर्बोध आहेत असें जाणून सत्यवतीच्या उदरीं भगवान व्यासरूपानें प्रकट होतील, आणि वेदरूप वृक्षाचे शाखारूपी निर- निराळे भाग करतील.

पुढें काहीं दिवसांनीं मयासुरानें उत्पन्न केलेल्या अदृश्य आणि वेगवान अशा तीन नगरींत बसून लोकांचा घात करणारे व देवांचा द्वेष करणारे दैत्य वैदिक धर्माचें आचरण करूं लागतील; पण त्या ढोंगी दुष्टांचें कृत्य ओळखून त्यांची पाखाडमार्गीकडे प्रवृत्ति करण्याकरितां भगवान बुद्धावतार घेईल, आणि पाखाडधर्माचा प्रसार करील.

पुढें ज्या वेळीं कोणाच्याही घरीं हरिकीर्तन होणार नाही, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीनही वर्ण पाखंडी होतील, व शूद्र राजे राज्य करूं लागतील, आणि स्वाहाकार, स्वधाकार व वषट्कार हे शब्दही कोठें ऐकूं येणार नाहीत, तेव्हां कलियुगाच्या शेवटीं कलीचें शासन करण्याकरितां तो भगवान कल्कि अवतार घेईल आणि कलीचा नाश करील.

नारदा, ह्या सृष्टीच्या घडामोडी करणाऱ्या ईश्वराच्या विभूति अनेक आहेत. त्यांपैकीं तप- अर्थ्या, मी व मरीच्यादिक नऊ प्रजापति हे

सृष्टीची उत्पत्ति करितात; धर्म, विष्णु, स्वायंभु- वादिक चौदा मनु, इंद्रादि देव, पृथु इत्यादिक सार्वभौम राजे हे ह्या सृष्टीचें पालन करितात; आणि अधर्म, शंकर, सर्प, असुरादिक हे ह्या सृष्टीचा संहार करितात. ह्या सर्व त्या भगवंता- च्याच विभूति होत.

ह्या पृथ्वीच्या परिमाणूंचीही कोणी गणती करूं शकेल; पण ईश्वराच्या पराक्रमांची गणना कोणीही करूं शकणार नाही. पहा—वामनावतारी भगवंतानें आपल्या तीन पावलांनीं सर्व ब्रह्मांडाचें आक्रमण केलें, तेव्हां मायावरणामुद्धां सर्वत्रैलोक्य थरथर कापू लागलें; तरी त्यानें त्या सर्वास जाग- च्या जागी सांवरून धरून त्रिपाद भूमि मोजून घेतली! नारदा, भगवंताचे पराक्रम अद्भुत आहेत, त्याच्या पराक्रमांचा अतमळा व तुझे वडील बंधु मरीच्यादिक ऋषि ह्यांनाही लागत नाहीत; मग इत- रांना कोटून लागेल! आदिदेव शेष आपल्या सहस्र मुखांनीं ईश्वराच्या गुणांचें सतत वर्णन करीत आहे; तरी अद्याप त्याच्या गुणांचें एकवा- रही वर्णन झालें नाही.

नारदा, भगवन्माया दृष्टर आहे. जे लोक आपलें शरीर हें केवळ कोल्हाकुण्यांचें भक्ष्य आहे असें समजून सर्व लक्ष परमेश्वराकडे लावितात, आणि त्याची चरणसेवा करणें ह्यापेक्षां दुसरें कांहींच कर्तव्य नाही असें समजतात, त्यांजवर भगवान दया करितो. भगवंतानें दया केलेले लोक मात्र हरीची दुस्तर माया तरून जातात. नारदा, ही माया तरून जाणें तर कठिणच आहे, पण तिचें सुप्तें ज्ञान सुद्धां सर्वांना होत नाही. मी, सनकादिक मानसपुत्र, शंकर, दैत्यश्रेष्ठ प्रन्हाद, स्वायंभुव मनु, त्याची पत्नी शतरूपा, त्याचे प्रि- यव्रतादिक पुत्र, प्राचीनबर्हि राजा, ऋभु, ध्रुव, इक्ष्वाकु, पुरुरवा, मुचकुंद, जनक, गाधि, रघु, अंबरीष, सगर, गय, ययाति, मांधाता, अलर्क, शतधन्वा, अनु, रंतिदेव, भीष्माचार्य, बालि, अमू-

सौर्य, दिळीप, सौमरि, उतंक, शिबि, देवळ, पि-
प्लळाद, सारस्वत ऋषि, उद्धव, पराशर, भूरिषेण,
बिभीषेण, हनुमान, श्रीशुकाचार्य, पांडव, आर्षि-
षेण, विदुर, श्रुतदेव इत्यादिक मात्र त्याची
ही माया जाणणारे होत. ईश्वराची माया तरून
जाण्यास उपाय म्हटला म्हणजे फक्त त्याची
निःसीम सेवा करणे हाच होय. मग तो सेवा
करणारा अमुक जातीचाच असला पाहिजे हा
विधिनियेध नाही. स्त्रिया, शूद्र, दूषण, भिल्ल
इत्यादि पापजातीचे लोक. तसेच पशुपक्ष्यादिक
जिव देखील ईश्वराच्या भक्तीने तरून जातात;
मग शास्त्रज्ञ किंवा वेदज्ञ पुरुष भगवन्माया तरून
जातील ह्यांत संशय काय आहे? मननशील
पुरुष उगला ब्रह्म म्हणतात, ते त्या परमपुरुषाचे
स्वरूप होय. ते नित्य, सुखरूप, शोकरहित, शांत,
निर्भय, भेदरहित, शुद्ध, ज्ञानैकरस, निर्विषय
असे आहे. त्याच्या स्वरूपाचा बोध कर-
ण्यास वेदही असमर्थ आहेत. त्या स्वरूपाची क-
र्माच्या फळांचा संबंध होत नाही. सर्व दो-
षांचे उत्पत्तिस्थान जी माया, ती त्या स्व-
रूपापुढे येण्यास लाजते. त्या ईश्वराच्या स्वरूपाची
व्याचे मन लागले, त्यास काहीच कर्तव्य उरत
नाही. मेघ स्वाधीन असल्यामुळे इंद्राला जसे
विहीर खणण्याचे कारण पडत नाही, किंवा ए-
खादा मजूर श्रीमंत झाला असता, पूर्वी काम
करण्याकरिता वापरीत असलेल्या हत्यारांशी जसे
काही त्याचे कर्तव्य रहात नाही, त्याप्रमाणे, य-
तीने आपले लक्ष परमेश्वराकडे लावून तो तत्स्व-
रूप झाला, म्हणजे त्याला त्या स्वरूपास पोहो-
चण्यास साधनभूत झालेले जे शरीर, त्याचीही
गरज उरत नाही; मग इतर कर्तव्य कोटून
उरणार? अनेक कर्मांची फळे देणारा तोच भग-
वान होय. वर्णाश्रम आणि त्यांचे धर्म त्याज-
पासूनच उत्पन्न झाले. देहादिकांस उत्पन्न कर-
णारी पंचमहाभूतही त्यानेच उत्पन्न केली. हे

सर्व नाश पावणारे आहे; पण जीव नित्य आहे.
तो आपल्या खऱ्या स्वरूपास विसरून ह्या अ-
नित्य वस्तूशी रममाण होतो, म्हणून त्याला आप-
ल्या कर्मांची फळे भोगावी लागतात; पण तेंच त्याने
आत्मस्वरूप जाणिले, म्हणजे त्याला काही क-
र्तव्य उरत नाही. नारदा, ह्याप्रमाणे, त्या विश्व-
पालक भगवंताची लीला मी तुला संक्षेपाने सां-
गितली आहे. हेच मला भगवताने सांगितले.
आतां तू ह्या भागवत ज्ञानाचा विस्तार कर, आणि
उग्याच्या योगाने लोकांची श्रद्धा वाढून त्यांची
ईश्वराविषयी भक्ति दृढ होईल, असे ह्याचे वर्णन
कर. जो ह्या ईश्वराच्या मायेचे वर्णन करितो किंवा
ऐकतो, किंवा कोणी वर्णन करण्यास प्रवृत्त झाल्यास
त्याला अनुमोदन देतो, त्याची बुद्धि ह्या
मायेच्या योगाने मोह पावत नाही.

अध्याय आठवा.

—:०:—

परीक्षिताचे शुकाचार्यास प्रश्न.

राजा परीक्षित म्हणाला:—ब्रह्मनिष्ठ मुने, ब्रह्म-
देवाने नारद मुनीना त्या निर्गुण परमेश्वराच्या
गुणांचे वर्णन विस्ताराने करण्याविषयी आज्ञा
दिली म्हणून आपण सांगितले; पण तो ईश्वर
जर निर्गुण आहे, तर त्या निर्गुणाचे गुण
नारदांनी तरी वर्णन कसे केले? मला तर त्याचे
फारच आश्चर्य वाटत आहे. म्हणून, मला वाटते,
ते आश्चर्यकारक वर्णन ज्यांना ज्यांना प्रत्यक्ष
नारदांनी सांगितले असेल, त्यांना त्यांना तो
आपल्याला परमेश्वरच भेटला असे वाटले असेल!
महाराज, आपण सर्वज्ञ आहां. ईश्वराची चरित्रे
कल्याणप्रद असतात. ह्याकरिता, त्याच्या लीला
मला आपण ऐकविल्या म्हणजे माझ्या मनाची
संसारबावील सर्व आसक्ति सुटेल, आणि मी
आपले मन श्रीकृष्णचरणी लावून ह्या नश्वर
देहाचा त्याग करीन. ईश्वराच्या लीला जो मनुष्य

नित्य आस्थेनै श्रवण करितो, त्याचीं सर्व पापें दूर होतात. पर्जन्यकालीं गढूळ झालेले उदक जसें शरत्काल आला असतां निर्मल होतें, तसें संसाराच्या संगतीनें गढूळ झालेले पुरुषाचें मन कृष्णकथांच्या श्रवणानें निर्मल होतें. हरिकथांच्या श्रवणाचें सुख विशेषच आहे. प्रवासामध्ये कष्ट पावलेला मनुष्य घरीं आला म्हणजे जसा तो फिरून प्रवासाची इच्छा करीत नाही, तसा संसारातील दुःखे अनुभवलेला मनुष्य हरिकथारूप मंदिरांत सुख पावला म्हणजे फिरून संसारार्च्य इच्छा करीत नाही. कारण, त्या हरिकथांच्या श्रवणानें त्याचीं सर्व पापें जळून जातात; मग तो ह्या पापमूलक संसारार्च्य इच्छा कशाळा करील? भगवद्भक्ताला क्रोध, लोभ, प्रीति, द्वेष ह्यांपासून कधींच क्लेश होत नाहीत. शुक्र मुने, जीवाचा पंचमहाभूतांशीं कांहीं संबंध नसता, त्यांच्या योगानें ह्या जीवाला हा देह कां प्राप्त होतो? ह्याला कर्म वगैरे कांहीं कारण आहे कीं काय? शिवाय दुसरी अशी एक शंका येते कीं, ह्या लौकिक पुरुषाला जसे हस्तपादादि अवयव असतात, तसे भगवंतालाही असतात म्हणून आपण सांगितले; तेव्हां मनुष्यापेक्षा ईश्वरांत अधिक तें काय आहे? वरें, त्यांत अधिक कांहीं नाही असें म्हणावें, तर तशीही मनाची खातरी होत नाही. कारण, त्याच्या नाभिकमळापासून उत्पन्न झालेला ब्रह्मदेव सर्व भूतांना उत्पन्न करितो; हें सामर्थ्य कांहीं ह्या लौकिक पुरुषाच्या अंगांत नाही. ह्यावरून जीवांत आणि परमेश्वरांत कांहीं फरक आहे हें खास. मुनिवर्य, ब्रह्मदेव हा ईश्वराच्या प्रत्यक्ष नाभिकमळापासून उत्पन्न झाला असतांही त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान होण्याकरिता त्याला उग्र तपश्चर्या करावी लागली, हें काय? असा तो मायाचालक परमेश्वर आहे तरी कोणत्या स्वरूपाचा? भगवन्, आपण पहिल्यानें असें सांगितले कीं, त्या परमपुरुषाच्या अवयवांपासून सर्व लोक आणि लोक-

पाल उत्पन्न झाले, आणि फिरून असें सांगितले कीं, सर्व लोक आणि लोकपाल ह्यांच्या योगानें त्या पुरुषाच्या अवयवांची कल्पना केलेली आहे; तेव्हां ह्या परस्पर विरुद्ध अशा गोष्टी संभवतील कशा? कार्य आणि कारण एकच कसें होईल? मुनिश्रेष्ठा, महाकल्प कशाळा म्हणतात? अवांतर कल्पांचा काल किती असतो? भूत, भविष्य आणि वर्तमान हे शब्द कशाचे वाचक आहेत? मनुष्ये, पितर, देव आदिकरून देहधारी लोकांच्या आयुष्याचें प्रमाण काय आहे? लहान किंवा मोठी अशी जी कालाची प्रवृत्ति दिसते, तिचें कारण काय? कर्माच्या योगानें ज्या गति जीवांना प्राप्त होतात, त्या कशा आणि किती प्रकारच्या आहेत? सत्त्वरजादि गुणांचा देवमनुष्यादिरूप परिणाम प्राप्त व्हावा अशी जर जीवाला इच्छा असेल, तर कोणकोणतीं कर्मे केलीं असतां तीं स्वरूपें प्राप्त होण्यास तो अधिकारी होतो? पृथ्वी, पाताल, दशदिशा, आकाश, स्वर्ग, नवग्रह, नक्षत्रे, पर्वत, नद्या, समुद्र आणि द्वीप ह्यांची व ह्यांच्या ठिकाणीं राहणाऱ्या प्राण्यांची उत्पत्ति कशी झाली? तसेंच, ब्रह्मांडाच्या आंतील व बाहेरील रचनेचें प्रमाण कसें आहे? मुने, साधूंची चरित्रे व वर्णाश्रमांचीं स्वरूपे आणि त्यांचे धर्म कसे आहेत, तें सर्व मळा सांगा. युगे, युगांतील कालमान, प्रत्येक युगांतील धर्म, व त्यांत विशेषेकरून मनुष्यमात्राचे धर्म आणि त्यांची वर्णाश्रमव्यवस्था कशी आहे, तें मळा सांगा. त्याप्रमाणेंच, निरनिराळ्या व्यवसायांच्या योगानें उपजीविका करणाऱ्या लोकांचा व प्रजापालन करणाऱ्या राजांचा धर्म कोणता, हेही सांगा. महाराज, संकटप्रसंगी मनुष्यानें आपल्या धर्माचें रक्षण कशा प्रकारें करावें? प्रकृति वगैरे तत्त्वांची संख्या किती आहे? त्यांचीं स्वरूपे कोणतीं? ह्या तत्त्वांचीं कार्ये कोणतीं? ईश्वराच्या पूजेचा विधि कसा आहे? अष्टांगयोगसाधनाचा प्रकार

कोणता ? अणिमादि सिद्धीच्या योगाने योगी ज्या अचिरादि मार्गाने जातात, तो मार्ग कोणता ? त्याच्या सूक्ष्म शरिराचा कय कसा होतो ? ऋग्वेदादि वेद, आयुर्वेदादि उपवेद, धर्मशास्त्रे, इतिहास आणि पुराणे ह्यांची स्वरूपे कशी आहेत ? सर्व भूतांची उत्पत्ति व स्थिति आणि त्यांचा ब्रह्मदेवाच्या प्रतिदिवशी होणारा प्रलय आणि ब्रह्मदेवाच्या शंभर वर्षांनंतर होणारा महाप्रलय, हे कसे होतात ? वैदिक कर्मे, विहिरी, तळाव व देवाळ्ये बांधणे, अग्निहोत्रादि कर्मे करणे, तसेच, धर्म, अर्थ आणि काम हे तीन पुरुषार्थे ह्या सर्वांचे विधि मला सांगा. प्रलयकाली ह्या सर्वांचा नाश झाल्यावर पुनः त्यांची सृष्टि, पाखंडमतांची उत्पत्ति, जीवाचे बंधमोक्ष, व त्याचे बंधमोक्षांद्नून निराळ्या स्वरूपाने राहणे, हे कसे होतें ? तो षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान आपल्या मायेने उत्पन्न केलेल्या सृष्टीत क्रीडा करितो, ह्याचे कारण काय ? तो सर्वव्यापक परमेश्वर आपल्या मायेला दूर ठेवून स्वतः केवळ साक्षी म्हणजे उदासीन कसा राहतो ? मुने, ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आपण द्यावी. मी आपल्याला शरण आहे. ईश्वरापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मदेवाला ह्यासंबंधी जी माहिती आहे, ती सर्व आपल्यास आहे. कारण, हे ज्ञान ब्रह्मदेवापासून नारद मुनीना प्राप्त झाल्यावर त्यांनी ते व्यासांना सांगितले, व व्यासांनी आपणांस सांगितले आहे. आपल्याखेरीज इतर जे जन आहेत, ते गतानुगतिक म्हणजे पूर्वजांनी केले तसेच पुढे करणारे आहेत. त्यांस त्यांतील खरे तत्त्व काय आहे ते माहीत नाही. प्रभो, ब्राह्मणाच्या शापामुळे मला मरण तर येणार आहेच, व त्या वेळी मला काय यातना होणार असतील त्या होवोत; पण ह्या वेळेस म्हणाल तर, मी जरी उपोषित आहे, तरी आपल्या मुखांतून ईश्वराच्या लीला ऐकत असल्यामुळे, मला त्या उपासाबद्दल काहीच वाटत नाही.

सूत म्हणतात:-ऋषिहो, भगवंताच्या कथा ऐकण्याविषयी उत्सुक होऊन परीक्षिताने केलेले प्रश्न ऐकतांच शुकाचार्याना अतिशय आनंद झाला; व त्या सर्वज्ञ मुनींनी मोठ्या प्रेमाने ब्रह्मदेवाने नारदास सांगितलेले भागवत नामक पुराण राजाला सांगितले.

अध्याय नववा.

—:—

भगवन्मायावर्णन.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, स्वप्नामध्ये पाहिलेल्या पदार्थांपैकी एकाही पदार्थाचा खरोखरीचा संबंध जसा तो मनुष्य जागा झाला असता त्याला घडत नाही, तसा, देहाभिमानस्थितीत अनुभवलेला शरिराचा आणि इतर पदार्थांचा संबंध, तो जीव आत्मस्थितीस पोहोचला असत त्याला घडत नाही. स्वप्नातील पदार्थ वास्तविक खोटे असूनही ते खरे आहेत असे ज्या स्थितीत मनुष्याला वाटते, त्या स्थितीस जसे मनुष्याचे अज्ञान कारण आहे, तसे, देहस्थितीतील अनुभव खरे आहेत असे ज्या स्थितीत जीवाला वाटते, तो प्राप्त होण्याला कारण ईश्वराची माया होय. निजलेला मनुष्य वास्तविक आपण एकटा असून, स्वप्नामध्ये दिसत असलेले पदार्थ आणि मनुष्यपश्चादिक प्राणी तो आपणच स्वतः होतो, आणि त्यांच्या रूपाने अनेक प्रकारचे व्यवहार करितो व ते आपणच पाहतो; तसा, आत्मा आपण एकटाच असून सृष्टीतील दिसत असलेले पदार्थ आणि मनुष्यपश्चादिक प्राणी तो आपणच स्वतः होतो, आणि त्यांच्या रूपाने अनेक प्रकारचे व्यवहार करितो व ते आपणच पाहतो. वस्तुतः तो सर्व आभास होय. स्वप्नस्थितीत गुंग असलेला मनुष्य आपणच उत्पन्न केलेल्या इतर जीवांबरोबर 'मी' 'तू' असा अहंकार धरितो, आणि स्वप्नांतल्या पदार्थांना 'माझे' व 'तुझे'

असें मानितो; तसा, देहाभिमानस्थितोत गुंग असलेळा जीव इतरांशी 'मी' 'तू' असा अहंकार धरितो, आणि ऐहिक पदार्थांना 'माझे' व 'तुझे' असें मानितो. भ्रममय स्वप्नसृष्टीन मनुष्य जसा निराळा असतो, तसा मायामय सृष्टीनून परमेश्वर निराळा आहे. जागृतावस्था प्राप्त झाल्यावर ज्याप्रमाणें मनुष्याचा स्वप्नभ्रम दूर होतो, त्याप्रमाणेंच ज्ञानावस्था प्राप्त झाली म्हणजे जीवाचा मायाभ्रम दूर होतो; आणि मनुष्य स्वप्नरहित होऊन जसा आपल्या खऱ्या स्थितीत शांत राहतो, तसा जीव मायारहित होऊन आपल्या खऱ्या (सच्चिन्मय) स्थितीत शांत राहतो.

राजा, आतां तुझी जी शक्ता आहे की, जीवाप्रमाणें ईश्वरालाही देहाचा संबंध आहे, तर मग त्याची भक्ति केली असतां मोक्ष कसा प्राप्त होतो, तिचें उत्तर सांगतों, ऐक. बाबारे, दोघांनाही जरी देहाचा सवध आहे, तरी ते त्यांचे देह मात्र निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. जीवाचा देह अज्ञानरूप व मिथ्या आहे, आणि ईश्वराचा देह ज्ञानरूप व सत्य आहे; ह्याच कारणानें ईश्वराच्या भक्तीपासून मोक्षरूप शाश्वत फल मिळते. राजा, हें तत्त्व कळावें अशी जर इच्छा असेल, तर आत्मस्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची योग्यता येण्याकरितां जें माधन परमेश्वरानें ब्रह्मदेवाला सांगितलें, तेंच साधन सर्वांत श्रेष्ठ आहे. तें साधन म्हणजे ईश्वराचें तप हें होय. ईश्वराच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला; तेव्हां आपण सृष्टि करावी अशी त्याला इच्छा उत्पन्न झाली; पण ती कशी करावी हें कांहीं त्याला सुचेंना. तो आपल्या आसनावर अगदीं संचित बसला. ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेव चिंतित असतां एका-एकीं उदकामध्ये 'तप तप' असा ध्वनि त्याला ऐकू आला. राजा, तो ध्वनि ऐकित्याबरोबर ब्रह्मदेव चपपाडून उठला आणि हा ध्वनि करणारा कोणी तरी आसपास असेल म्हणून तो इकडे निकडे

पाहूं लागला; पण त्याला कोठेंच कोणी दिसना. तेव्हां निराश होऊन तो आपल्या आसनावर येऊन बसला, आणि त्या ऐकिलेल्या शब्दांविषयी विचार करू लागला. तरी त्यांबद्दल त्याला कांहीं कल्पना होईना. शेवटी त्याचा असा निश्चय झाला की, ज्या अर्था सृष्टि कशी करावी ह्या विचचनेंत मी असतां, 'तप तप' हा ध्वनि माझ्या कानावर आला, त्या अर्था तप करणें हाच उत्तम मार्ग होय. असा विचार करून त्यानें तप करण्यास आरंभ केला. त्या महातपस्वी ब्रह्मदेवानें आपल्या देहातील वायु, मन, पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेन्द्रियें ह्यांस स्वाधीन करून घेऊन, एकाप्र चित्तानें देवांचीं हजार वषपर्यंत उग्रतप केलें. त्या त्याच्या तपानें भगवान प्रसन्न झाला, आणि त्यानें ब्रह्मदेवाला आपले राहण्याचें स्थान जो श्रेष्ठ

वैकुण्ठलोक

तो दाखविला. राजा, त्या लोकां अज्ञान, भय हीं मुळींच नाहीत. सत्पुरुष त्याची स्तुति करितात. सत्त्वगुणावांचून इतर गुणांची गति त्या स्थळीं मुळींच हात नाहीं. तेथें माया, रागलोभादि विकार व प्रत्यक्ष काल ह्यांचा प्रभाव चालत नाहीं. ज्यांना देव आणि दैत्य सुद्धां पूज्य मानतात, असे जयविजयादि विष्णूचे पारंपराग तेथें राहतात. त्यांचीं रूपे अगदीं भगवान महाविष्णूसारखीच आहेत. त्यांचा वर्ण श्याम असून सतंज आहे. त्यांचे नेत्र कमलासारखे तेजःपुज असून वस्त्रे व भंगकांति दिव्य आहे. त्यांना चार बाहु असून त्यांच्या शरिरांवरील रत्नखचित अलंकारांची प्रभा सर्वत्र पसरलेली असते. आकाश जसें मेघपंक्ति व विगुलता ह्यांच्या योगानें शोभतें, तसा तो वैकुण्ठलोक महान महान भगवद्भक्त व उत्तम स्त्रिया ह्यांच्या झळकणाऱ्या विमानांच्या ओळींनीं शोभतो. सर्व लोक जिची स्तुति करितात, ती मूर्तिमंत लक्ष्मी तेथें श्रीविष्णूच्या चरणांची सेवा करून त्याच्या लीलांचें गायन करीत असते.

राजा, अशा त्या वैकुण्ठलोकीं ब्रह्मदेव गेल्यानंतर, तेथें त्यानें भक्तरक्षक यज्ञपति

नारायणाची मूर्ति

अबलोकन केली. ती मूर्ति चतुर्भुज असून भक्तांवर अनुग्रह करण्याविषयी उत्सुक अशी होती. सर्वोत्तम सुनंद, नंद, प्रबल, अर्हण इत्यादि पार्षदश्रेष्ठ उभे असून भगवत्सेवेमध्ये तत्पर होते. भगवताची दृष्टि मोहक, मुख हास्ययुक्त व नेत्र आरक्त असून, मस्तकावरील किरीट व कानांतील कुंडले फारच देदीप्यमान दिसत होती. कांसि-स पीतांबर असून वक्षस्थलावर लक्ष्मीचें चिन्ह शोभत होते. राजा, तो प्रभु एका उच्च तिहासनावर विराजमान असून त्याच्या सन्निधभागीं प्रकृति, पुरुष, महत्तत्त्व, अहंकार, एकादश इंद्रिये, पंचमहाभूते व पंचसूक्ष्मभूते विद्यमान होती, व इतर स्थळी अशाश्वत असणारीं सर्व प्रकारची ऐश्वर्ये तेथें शाश्वत असतांही तो सविदानदरूप परमात्मा आत्मस्वरूपांत रममाण होता. राजा, त्या ईश्वराच्या दर्शनानें ब्रह्मदेवाचें अतःकरण आनंदसागरांत पोहो लागले. त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले व नेत्रांवाटे आनंदाश्रूंचें पूर वाहू लागले. त्यानें भक्तियुक्त अंतःकरणाने त्या ईश्वराच्या चरणकमलांस नमस्कार केला. आपल्याविषयी ब्रह्मदेवाची निष्ठा आणि भक्ति पूर्ण आहे असे पाहून परमेश्वर त्याला प्रसन्न झाला, आणि त्याचा हात धरून त्याला म्हणाला:—

“ ब्रह्मदेवा, सकाम भक्तांना मी प्रसन्न होणें अत्यंत कठिण आहे; पण सृष्टि करावी ह्या हेतूनें तूं जें तप केलेस, त्यानें मी सतुष्ट झालो आहे; तुझें कल्याण असो. आतां तुझ्या इच्छेस येईल तो वर मजपासून मागून घे. ‘तप, तप,’ हे शब्द ऐकून तूं त्याचें उत्तम आचरण केलेंस, व त्या तपश्चर्याच्या बळानेंच जरी तुला माझे दर्शन झालें, तरां तो माझ्या इच्छेचाच प्रभाव होय. कारण, सृष्टि कशी कशी हें जव्हां तुला समजना, तेव्हां

‘तप, तप’ असें मीच तुला सांगितलें. ब्रह्मदेवा, तप म्हणजे माझ्या अंतरंगांतील प्रत्यक्ष शक्ति होय, व माझें आत्मरूपही तेंच आहे. ह्या तपाच्याच योगानें मी विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं करितों. ”

हें ऐकून ब्रह्मदेव म्हणाला:—भगवन्, तूं प्राणिमात्रांचा आश्रय असून त्याच्या बुद्धीचा चालकही तूंच आहेस. तेव्हां माझ्या मनांतील कर्तव्य तूं जाणतच आहेस. तथापि माझें एक मागणें आहे, तेव्हां मला दे. देवा, तूं रूपरहित असून विश्व-रचनेसाठीं जीं स्थूल आणि सूक्ष्म रूपे धारण करितोस, त्या दांन्ही रूपांचें ज्ञान मला प्राप्त करून दे. कोठ्ठी जसा आपणच तंतु उत्पन्न करून त्यांचें जाळें पसरितो, आपणच त्यामध्ये राहून त्याचें रक्षण करितो, आणि शेवटीं आपणच तें भक्षण करून टाकितो, त्याप्रमाणें, तूं आपल्या मायेच्या योगानें अनेक शक्तींनीं युक्त असे जग उत्पन्न करितोस, त्यामध्ये राहून त्याचें रक्षण करितोस, आणि शेवटीं त्याचा नाश करितोस. ह्या गोष्टीचें गूढ मला कळत नाही. तेव्हां त्यांचें परिपूर्ण ज्ञान होईल अशी मला बुद्धि दे. देवा, तूं जो मार्ग मला सांगशील, त्याच मार्गानें मी सृष्टीचा उत्पत्ति करीन; परंतु अहंकारादि-कांच्या सहवासानें मला बंध प्राप्त होऊं नये, ह्याविषयी मात्र तुला मजवर अनुग्रह पाहिजे. समर्था, तूं मजला मित्राप्रमाणें सलगानें वागविलेंस, त्या अर्थी मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें सृष्टीची रचना करीन; पण त्या वेळीं, मी तुजप्रमाणेंच स्वतंत्र आहे, असा अभिमान मला प्राप्त होऊं नये.

हें ऐकून भगवान म्हणाले:—ब्रह्मदेवा, वेदादिकांत सांगितलेलें माझें अति गूढ ज्ञान ब्रह्मानुभव, भक्तियोग व त्यांचें साधन ह्यांसह मी तुला सांगितों, तें तूं ग्रहण कर. माझें स्वरूप

केवढें आहे, माझी सत्ता कशी आहे, व माझे अवतार, गुण आणि कर्म हीं कसकशी आहेत, ह्यांचें ज्ञान माझ्या अनुग्रहानें तुला प्राप्त होवो.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, असें बोलून भगवतांनीं चार श्लोकांत ब्रह्मदेवास भागवताचा उपदेश केला.

चतुःश्लोकी भागवत.

श्री भगवानुवाच—

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥

कृतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

ताद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥

यथा महांति भूतानि भूतेष्वृचावचेष्वनु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥

श्रीभगवान् म्हणाले:—‘ब्रह्मदेवा, सृष्टीच्या पूर्वी माच होतो. स्थूल आणि सूक्ष्म व ह्या दोहोच कारण जी प्रकृति, त्यांपैकी कोहीही माझ्याहून निराळे नव्हते. सृष्टि झाल्यावर माच आहे. सर्व जग हें माझेच स्वरूप होय. पुढें सृष्टीचा प्रलय झाल्यावर अवशिष्ट जो राहील तोही माच. आकाशांत चंद्र एकच असतो, पित्त दि विकारांमुळें जसा एखाद्याला ते दोन किंवा त्याहून अधिक आहेत असा भास होतो, अथवा अवरिक्षांत राहु हा विद्यमान असतो जसा तो कृष्णवर्णामुळे दगोचर होत नाही, तसा आत्मा एकच असतो मायाविकारामुळें त्याच्या ठिकाणीं अनेकत्व भासतें; आणि हा सर्वत्र व्याप्त असतो मायेच्या अस्तित्वामुळें तो दगोचर होत नाही पंचमहाभूतें हीं त्यांच्यापासूनच उत्पन्न झालेल्या लहान मोठ्या कार्यांमध्ये प्रविष्ट असतात, तरी तीं भूतें कार्यें नव्हत; तर, तीं कार्यांच्या पूर्वीच असल्यामुळें त्या कार्यांचीं कारणे आहेत; तसा मी जरी मज-

पासूनच उत्पन्न झालेल्या सृष्टीमध्ये प्रविष्ट झालेला असतो, तरी मी सृष्टि नव्हे; तर, मी त्या सृष्टीरूप कार्यांच्या पूर्वीच असल्यामुळें मी तिचें कारण अहें. माती हें घटाचें कारण असल्यामुळें तो अन्वयरूपाने घटांत असते, पण ती व्यतिरेकरूपानें घटाहून निराळा आहे; तसा आत्मा सर्वास कारण असल्यामुळें त्याचा सर्व कर्ता अन्वय आहे; पण त्याचा त्या कार्यांत व्यतिरेकी आहे. अशा अन्वयव्यतिरेकांनीं जें सर्व ठिकाणीं सर्वकाल भरले आहे, तें आत्मस्वरूप होय. आत्म्यांचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारानें ज जाणावयाचें, तें हेंच.

ब्रह्मदेवा, आतां, अहकारानें बद्ध होऊं नये अशी जी तुझी इच्छा आहे, त्यास उपाय इतकाच की, हा मी तुला केलेला उपदेश नीट लक्षांत ठेव; म्हणजे तेणेंकरून, तू कितीही कल्पांत कितीही प्रकारची सृष्टि करीत राहिलास, तरी ‘मी सृष्टीचा कर्ता’ हा अभिमान तुला होणार नाही.

शुकाचार्य म्हणाळे:—राजा, ह्याप्रमाणे ब्रह्म-
देवाळा उपदेश करून भगवंताने आपले स्वरूप
गुप्त केले. नंतर पूर्वकल्पप्रमाणे ब्रह्मदेवाने हे
जग उत्पन्न केले. तो प्रजांचा अधिपति व धर्म-
पालक ब्रह्मदेव प्रजेचे कल्याण व्हावे ह्याच
इच्छेने एके वेळी यमनियमांचे अनुष्ठान करण्यास
बसला असता, त्याचा पुत्र जो महाभगवद्भक्त
नारद, त्याने त्याची चांगली शुश्रूषा करून त्यास
प्रसन्न करून घेतले. तेव्हा नारदाने, आतां जो प्रश्न
तूं मला विचारलास तोच प्रश्न ब्रह्मदेवास विचा-
रला. पुत्राच्या त्या प्रश्नाने ब्रह्मदेवाला संतोष
झाला, आणि त्याने ईश्वरापासून पूर्वी श्रवण
केलेले दहा लक्षणांनी युक्त असे भागवत नामक
पुराण त्याला सांगितले. तेच पुराण नारद
मुनींनी व्यासांना सांगितले. व्यास मुनि सरस्व-
तीच्या तीरावर परब्रह्माचे ध्यान करीत बसले
होते. तेथे नारदांची व त्यांची भेट झाली. त्या
वेळी व्यासांचा अपरिमित तेज पाहून हे वेदतुल्य
पुराण नारदांनी त्यांना उपदेशिले. राजा, विराट-
स्वरूपी पुरुषापासून हे जग कसे उत्पन्न झाले,
असा जो तूं प्रश्न केला आहेस, व इतरही जे
तुझे प्रश्न आहेत, त्या सर्वांची सविस्तर उत्तरे
मी तुला सांगतो.

अध्याय दहावा.

—०:०—

भागवतांतील विषय.

शुकाचार्य म्हणाळे:—राजा, ह्या भागवतामध्ये
एकंदर दहा विषय आहेत. सर्ग, विसर्ग, स्थान,
पोषण, ऊति, मन्वन्तरे, ईशकथा, निरोध, मुक्ति
आणि आश्रय ही त्यांची नावे होत. दहाजणांच्या
कुटुंबांत जसा एखादाच मुख्य आणि सर्वांचा
आधार असता, तसा ह्यांतही सर्वचा मुख्य आणि
आधार असा एकच विषय आहे;—तो दहावा
आश्रय हा होय. विशेष कारणाकरितां वर्णन

करण्याचा प्रसंग आला असतां ज्याप्रमाणे कुटुं-
बांतील मुख्याचेच वर्णन करण्याचा प्रघात आहे,
त्याप्रमाणे, विशेष प्रसंगी ह्या आश्रयाचेच वर्णन
होतें. पण सांगोपांग वर्णन करण्याकरितां ज्याप्र-
माणे कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीचे निरनिराळे व-
र्णन आधीं सांगून, त्या सर्वांचे अस्तित्व उपाच्या-
वर अवलंबून असतें त्याचे वर्णन मागून करि-
तात, त्याप्रमाणे, आश्रयाचे खरे ज्ञान होण्याक-
रितां, त्याच्या आश्रयभूत असलेल्या नऊ विष-
यांचे वर्णन आधी करून नंतर शेवटीं आश्रयाचे
वर्णन करितात. हे वर्णन करण्याचे प्रकार दोन
आहेत: (१) प्रत्यक्ष-श्रुतीने व (२) अप्रत्यक्ष-
आख्यानोंपाख्यानांनी. राजा. आतां मी तुला
त्या दहाव्या विषयाचे (आश्रयाचे) खरे ज्ञान
व्हावे म्हणून आधीं पहिल्यापासून सर्व विषयांचे
निरनिराळे वर्णन सांगतो, ऐक.

(१) सर्ग—सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन
गुणांच्या न्यूनाधिक मिश्रणाने आकाशादि पंच-
महाभूते, त्यांचे शब्दादिक पांच विषय, मनासहि-
त अकरा इंद्रिये, महत्त्व व अहंकार ह्यांची वि-
राटरूपाने जी उत्पत्ति झाली, त्या सृष्टीला सर्ग
असे म्हणतात.

(२) विसर्ग—विराट्पुरुषाने भूतादिकांच्या
योगाने जी स्थावरजगमात्मक सृष्टि केली, तिला
विसर्ग असे म्हणतात.

(३) स्थान—उत्पन्न केलेल्या सृष्टीची मर्या-
दा पाळन करून परमेश्वर जो तिचा उत्कर्ष क-
रितो, त्याला स्थान असे म्हणतात.

(४) पोषण—आपल्या भक्तांवर परमेश्वर
जो अनुग्रह करितो, त्याला पोषण असे म्हणतात.

(५) ऊति—पुण्यकर्म किंवा पापकर्म ह्यांपा-
सून होणाऱ्या ज्या वासना, त्यांस ऊति म्हणतात.

(६) मन्वन्तरे—परमेश्वराच्या कृपेस पात्र
झालेले जे मन्वन्तराधिपति, त्यांच्या धर्माला मन्व-
न्तरे असे म्हणतात.

(७) ईशकथा—ईश्वरानें व त्याच्या भक्तांनीं जीं चरित्रें केलीं, त्या चरित्रांचीं जीं वर्णनें, त्यांस ईशकथा असें म्हणतात.

(८) निरोध—परमेश्वरानें योगनिद्रेचा स्वीकार केल्यानंतर आत्मा (जीव) आपल्या शक्तीसह (ईंद्रिये व अंतःकरण हांसुद्धां) लीन होतो, त्या स्थितीला निरोध असें म्हणतात.

(९) मुक्ति—मी कर्ता, मी भोक्ता हा जीवाचा अभिमान सुटल्यानंतर त्याला जो स्थिति प्राप्त होते, तिला मुक्ति असें म्हणतात.

(१०) आश्रय—पंचमहाभूतादिकांच्या उत्पत्तीपासून तो प्रलयापर्यंत सर्वे क्रिया ज्याच्या प्रेरणें घडतात, त्या परमात्म्यास आश्रय असें म्हणतात. हाच विषय नऊही विषयांचा आश्रय होय. श्रुति आणि शास्त्रें मुख्यत्वे ह्याचेंच वर्णन करतात. राजा, जीव सर्वांचा आश्रय आहे, असें कोणाम वाटे, परंतु तें मत खरें नाही. कारण, जीवाचे आध्यात्मिक जीव, आधिदैविक जीव व आधिभौतिक जीव असे जे तीन प्रकार, ते त्याचें पारतंत्र्यच दर्शवितात. पहा—चक्षुरादिक इंद्रियांचा प्रेरक जो हा आध्यात्मिक जीव, अथवा त्या इंद्रियांचा देवतारूपी जो हा आधिदैविक जीव, किंवा आध्यात्मिक आणि आधिदैविक जीव, हे दोघे एकच असतां त्यांचा ज्या ठिकाणीं वियोग होतो असा जो हा आधिभौतिक जीव, ह्यांपैकी एक जर नसेल, तर नुसत्या दोहोंचा मुळींच उपयोग नाही. म्हणून ह्यांत स्वतंत्र कोणीच नाही; ह्याकरितां ह्यांपैकी कोणालाही आश्रय म्हणता येत नाही. तर जो ह्या आध्यात्मिकादि तिघांसही आपल्या ज्ञानानुभवानें जाणतो, तोच परमात्मा सर्वांचा खरा आश्रय होय. त्याला दुसऱ्याच्या आश्रयाचो अवश्यकता नाही.

नारायण हें नांव पडण्याचें कारण.

हा परमात्मा विराट्पुरुष ब्रह्मांडाचा भेद करून जेव्हां आपण निराळा झाला, तेव्हां त्याला

आपल्याकरितां एखादे उत्तम स्थान असवें अशी इच्छा झाली. म्हणून त्यानें आपल्यासारखें शुद्ध आणि स्वच्छ असें उदक उत्पन्न केले, व आपणच उत्पन्न केलेल्या त्या उदकांत हजारों वर्षेपर्यंत तो राहिला. ह्याच वेळीं त्याला नारायण हें नांव पडलें. त्याचें कारण—नरापासून ज्याची उत्पत्ति झाली तें नार (उदक); तें नार ज्यानें आपले अयन (वसतिस्थान) केलें, तो नारायण; असा.

ह्या नारायणाचें सामर्थ्य अपूर्व होय. द्रव्य, काल, कर्म, स्वभाव, जीव ह्या सर्वांचें अस्तित्व त्याच्या इच्छेवर असतें. त्याची इच्छा नसली म्हणजे हे नसल्यासारखेच होत. तो समर्थ परमेश्वर आपल्या योगरूपी शय्येवरून उठला, आणि त्यालाच इच्छा उत्पन्न झाली कीं, आपण निरनिराळीं रूपे घ्यावों; म्हणून त्याने मायेच्या योगानें आपल्या प्रकाशमय वीर्याचे तीन भाग केले. तें तिन्ही प्रकारचें वीर्य अत्यंत तेजस्वी असून त्यास अध्यात्म, अधिदैव आणि अधिभूत ह्या संज्ञा आहेत. तो पुरुष आपल्या क्रियाशक्तीच्या योगानें शरिरांतील आकाशांत नानाप्रकारचे व्यापार करित असतां, सह (मनाची शक्ति), ओज (इंद्रियशक्ति), आणि बल (शरिराची शक्ति) हीं उत्पन्न झालीं; नंतर त्यापासून सूक्ष्मा प्राण झाला. हा प्राण शरिरांतील राजा होय. राजा आपल्या स्थानावर असला म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याचे सेवक त्याची आज्ञा मानण्यास तत्पर असतात, त्यांप्रमाणें शरिरांतील प्राण आहे तोपर्यंत इंद्रिये चलनचलन करित असतात. राजा स्थानभ्रष्ट झाला कीं प्रजा जशी निर्जीव होते, तसा प्राण शरीरभ्रष्ट झाला कीं शरीर निर्जीव होतें. असा.

ईश्वराचें स्थूल स्वरूप.

त्या विराटरूपी प्रभूच्या शरिरामध्ये प्राणवायु संचार करूं लागला, त्याबरोबर त्याला क्षुधा व तृषा उत्पन्न झाली. तेव्हां विराट्पुरुषास प्रथम

मुख उत्पन्न झाले. मुखापासून तालुस्थान उत्पन्न झाले, व त्यांत रसनैद्रिय झाले. नंतर जिव्हेला समजणारे नानाप्रकारचे रस उत्पन्न झाले. नंतर त्या प्रभूला बोलण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां त्याच्या मुखापासून वाणी हे इंद्रिय व त्या इंद्रियाची देवता अग्नि ही उत्पन्न झाली. नंतर त्या दोहोंपासून त्यांचा विषय जे भाषण ते उत्पन्न झाले. तो विराट्पुरुष पाण्यांत कोंडलेला होता म्हणून त्याची शक्ति वाढल्यामुळे त्याच्या शरिरांत प्राणवायु जोराने खेळू लागला. तेव्हां त्या जोराने त्याला दोन नाकपुड्या उत्पन्न झाल्या. तेथे वायु नामक गंधवाह देवता उत्पन्न झाली. नंतर त्या पुरुषाला बास घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली असता, गंधरूपी विषय आणि घर्णेन्द्रिय ही उत्पन्न झाली. त्या वेळेपर्यंत ब्रह्मांड अंधकारमय होते; पण त्या पुरुषाला आपला देह व इतर वस्तु पाहण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्याला नेत्रगोल झाले, व तेथे सूर्य ही देवता, चक्षु हे इंद्रिय, आणि रूप हा विषय उत्पन्न झाला. नंतर, वेदांनी केलेला उपदेश आपल्याला ऐकू यावा असे त्या भगवंताला वाटले, तेव्हां त्याला कान, कानांच्या देवता दिशा व श्रोतेंद्रिय ही उत्पन्न झाली; व त्यापासून शब्द विषयाचे ग्रहण करण्याची शक्ति झाली. मृदुत्व, काठिण्य, लघुत्व, गुरुत्व, किंचित् उष्णता, शीतलता इत्यादि जे पदार्थांचे गुण, ते समजवे अशी इच्छा उत्पन्न झाली असता त्याला त्वचा उत्पन्न झाली, व तेथे रंग आणि वृक्ष झाले. त्या त्वचेच्या ठिकाणी वायु आंतबाहेर व्यापून राहिल्या असल्यामुळे तिच्या योगाने तो स्पर्श विषयाचे ग्रहण करितो. पुढे त्या विराट्पुरुषास नानाप्रकारचीं कर्मे करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली,

१ यद्यपि अतिउष्णताही इंद्रियाचा (तामिन्द्रियाचा) विषय आहे, तथापि त्याची (जिपृक्षा) इच्छा होत नाही; आणि म्हणूनच त्या ठिकाणी “ किंचित् उष्णता ” असे म्हटले आहे.

तेव्हां त्याला हात उत्पन्न झाले. त्या हातांच्या ठिकाणी बळ (इंद्रिय) व त्याची देवता (इंद्र) आणि त्या दोहोंच्या आश्रयाने देण व घेणे हा विषय उत्पन्न झाला. पुढे त्या पुरुषास चोहीकडे गमन करण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्यास पाय उत्पन्न झाले. त्यांची देवता स्वतः विष्णु झाला. त्या पायांच्या गमनरूप क्रियेच्या योगाने लोक दर्भसमिधादि होमद्रव्ये मिळवितात. पुढे त्या विराट्पुरुषाला रतिसुखाची आणि अपत्यप्राप्तीची इच्छा झाली, त्या समयी त्यास शिश्रु उत्पन्न झाले. तेथे उपस्थ हे इंद्रिय आणि प्रजापति ही देवता उत्पन्न झाली, व त्या दोघांच्या आश्रयाने रतिसुख हा विषय उत्पन्न झाला. नंतर त्या विराट्पुरुषाला, आपण भक्षण केलेल्या अन्नातील निःसत्त्व भागाचा त्याग करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली असता, त्यास गुदद्वार उत्पन्न झाले. त्यास पाय हे इंद्रिय आणि भिन्न ही देवता उत्पन्न झाली. नंतर त्या विराट्पुरुषाला ह्या देहांतून दुसऱ्या देहांत जाण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्यास नाभिद्वार उत्पन्न झाले. तेथे अपान आणि मृत्यु हे उत्पन्न झाले. प्राण आणि अपान ह्या दोन वायूंचा संबंध नाभिस्थानी असतो; तो संबंध तुटला की त्याला मृत्यु म्हणतात. नंतर विराट्पुरुषाला अन्नपानादिकांचा संग्रह करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्या काळी त्यास अन्नाशय, आंतडी व नाड्या ही उत्पन्न झाली. त्यांत नाड्यांच्या देवता नद्या आणि आंतड्यांची देवता समुद्र ही उत्पन्न झाली. त्या अन्नपानादिकांच्या योगाने मनाला संतोष आणि शरिराला पुष्टता प्राप्त होते. नंतर त्या विराट्पुरुषास आपल्या मायेचे चिंतन करण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्यास हृदय उत्पन्न झाले. तेथे मन हे इंद्रिय आणि चंद्र ही देवता उत्पन्न झाली. संकल्प व इच्छा हे त्या हृदयाचे विषय होत. त्या विराट्पुरुषाच्या देहामध्ये त्वचा, चर्म, मांस, मज्जा, मेद, रक्त

आणि अस्थि हीं पृथ्वी, उदक आणि तेज ह्यांपासून उत्पन्न झालेली आहेत. आकाश, उदक आणि वायु ह्यांपासून प्राण उत्पन्न झाला. श्रोत्रादिक इंद्रिये हीं नेहमीं आपआपल्या शब्दादिक विषयांकडेच आकर्षिलेलीं असतात. ते शब्दादिक गुण अहंकारापासून उत्पन्न झालेले आहेत. हा अहंकार पंचमहाभूतांचेही उत्पत्तिस्थान होय. मन हे काम-क्रोधादिक विकारांचा आधार होय. ते स्वतः संकल्पविकल्पात्मक असल्यामुळे, त्यास त्याज्यात्याज्याबद्दल निश्चय करिता येत नाही. त्याबद्दलचा निश्चय करणे हे बुद्धीचे कार्य असते. ही बुद्धि कोणत्याही गोष्टीचा निश्चय करते; पण त्यामुळे, तिने निश्चयाने ठरविलेले कार्य उत्तम असेलच, असा मात्र नियम नाही. राजा, ह्याप्रमाणे ईश्वराचे हे स्थूल स्वरूप तुला सांगितले. हे स्वरूप पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश, अहंकार, महत्त्व आणि प्रकृति ह्या आठ आवरणांनीं वेष्टित आहे. भगवताचे ह्याहून दुसरे एक सूक्ष्म रूप आहे. ते इंद्रियांस न दिसणारे, अस्पष्ट, निराकार, उत्पत्तिस्थितिलयशून्य असे केवळ एकरूप आहे.

ही दोन्ही रूपे मायेपासून उत्पन्न झालीं असल्यामुळे, ज्ञानी पुरुष ह्या दोहोसह सत्य मानीत नाहीत. हीं रूपे म्हणजे भगवताची फक्त उपासना करण्याचीं साधनें होत. वस्तुतः तो परमात्मा कर्मरहित असून आपल्या मायेच्या योगाने ब्रह्मदेवाचे स्वरूप धारण करून कर्मयुक्त होतो, व देव, मनुष्य इत्यादिकांचीं नामवाचक, कर्मवाचक आणि रूपवाचक नावे धारण करितो. राजा, दक्षादि प्रजापति, स्वायंभुवादि मनु, ऋषि, पितृगण, सिद्ध, चारण, गर्ध्व, किन्नर, विद्याधर, असुर, गुह्यक, अप्सरा, पशु, हत्ती, सर्प, नाग, उरग, मातृगण, राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच, विनायक, कूष्मांड, उन्माद आणि वेताळ ह्या नांवाचे सर्व गण, यातुधान, ग्रह, पक्षी, वृक्ष, पर्वत, जरायुज, अंडज, स्त्रेदज, जलचर, स्थलचर नभ-

श्चर इत्यादि सर्व स्वरूपे तो भगवान स्वतः आपल्या मायेच्या योगाने घेतो. राजा, ह्या ज्या उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा तीन गति आहेत, त्या पुण्य, पुण्यपापमिश्रण आणि पाप ह्यांच्या योगाने प्राप्त होतात. त्यांत देवांची सात्त्विक म्हणजे उत्तम, मनुष्यांची राजस म्हणजे मध्यम, आणि नरकांतीळ जीवांची तामस म्हणजे कनिष्ठ गति समजावी. ह्या प्रत्येक गर्तांतही तीन तीन भेद आहेत कारण, प्रत्येक गुणामध्ये दुसऱ्या दोन गुणांचे मिश्रण झाले म्हणजे त्यापासून एक निराळ्याच प्रकारचा स्वभाव उत्पन्न होतो. राजा, तो जगत्पाळक परमेश्वर तिर्यक्, मनुष्य अथवा देव ह्या योनांमध्ये अवतार घेतो, व धर्म-स्वरूपाने जगाचे रक्षण करितो. वायु जसा उग्र-रूप धरून आपणच रक्षण केलेल्या मेघांचा नाश करितो, त्याप्रमाणेच तो परमेश्वर काळ, अग्नि, रुद्र इत्यादि रूपे धारण करून आपणच रक्षण केलेल्या सृष्टीचा सहार करितो. वेदामध्येही त्याचे वर्णन ह्याप्रमाणेच केले आहे; परंतु ज्ञानी पुरुष त्यास केवळ अशा रूपाने चिंतीत नाहीत. कारण, हे कर्तृत्व वास्तविक त्याचे नव्हे; ईश्वराच्या ठिकाणी जगाच्या कर्तृत्वाचा आरोप मायेच्या गुणांनीं आलेला आहे. श्रुतिही ह्याच पक्षाचे समर्थन करितात. राजा, ब्रह्मदेवाचा अंतावधि महाकल्प व त्याचा एक दिवस म्हणजे नित्यकल्प ह्यांचे संक्षिप्त वर्णन मी तुला सांगितले. आतां, काळाचे सूक्ष्म व स्थूल मान, कल्पाचे लक्षण, त्याचे अवांतर प्रकार आणि मन्वंतरादि विभाग हे सर्व मी तुला विस्ताराने सांगेन. त्यामध्ये पाप्म नामक कल्पाचा सविस्तर वृत्तांत येईल.

शौनक म्हणालेः—सूता, त्यां पूर्वी सांगितले कीं, विदुर आपल्या सर्वेश्वर्यसंपन्न गृहाचा त्याग करून वनांत गेला, आणि तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने फिरत असतां भैरवांची व त्याची गांठ

पडली; तर ती कोठे ! व त्या समयी त्या उभय-
तांचा जो अध्यात्मज्ञानविषयक संवाद झाला, तो
कोणता ! हे शांत पुरुषा, विदुराने जे प्रश्न केले
व त्यास भैत्रेयांनी जी ज्ञानविषयक उत्तरे दिली,
ती सर्व आम्हांस सांग. तसेंच, विदुरास आपले
घर सोडून जाण्यास काय कारण झाले व तो

घरी परत कधी आला, ते सर्व आम्हांस निवे-
दन कर.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, तुम्ही जो प्रश्न
विचारिला, तसाच पूर्वी परीक्षिताने शुकाचार्यास
विचारिला होता. त्या वेळीं शुकांनीं जें उत्तर
दिलें, तेंच क्रमशः मी तुम्हांला सांगतों.

श्रीमद्भागवत.

तृतीयस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

विदुरानें गृहत्याग करण्याचीं कारणें.

शुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, विदुर आपल्या गृहाचा त्याग करून वनांत गेला त्या वेळीं, आतां तूं जसा मला प्रश्न विचारिलास, तसाच प्रश्न त्यानेंही मैत्रेय ऋषीस विचारिला होता. राजा, विदुराच्या घराचें माहात्म्य काय वर्णन करावें ? प्रत्यक्ष जगन्नाथक श्रृंक्षणा हा पांडवांकडून कौरवांकडे सामनिमित्त शिष्टाई करण्यास हस्तिनापुरीं आला असतां, तो दुर्योधनाकडे न जातां आपण होऊन विदुराच्या घरीं गेला: इतकें तें घर त्याला आपलेंसें वाटत होतें !

परीक्षित राजा म्हणाला:—अहो आचार्य, विदुराची व मैत्रेय ऋषीची गांठ कशी व कोठें पडली, आणि त्या उभयतांचें संभाषण काय झालें, हें कृपा करून मला सांगा. महाराज, विदुरासारख्या निर्मलांत:करणाच्या पुरुषाचा प्रश्न व त्यावर मैत्रेयांसारख्या श्रेष्ठ महर्षींचें उत्तर ही दोन्ही शुष्क असण्याचा संभवच नाही.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, जे ज्ञानी असतात, त्यांस जिज्ञासूनें प्रश्न केला असतां आल्हाद वाटणें साहजिकच आहे. त्या नृपश्रेष्ठाचा हा प्रश्न ऐकून शुकाचार्यास फार संतोष झाला, व त्यांनीं त्याचें उत्तर देण्यास आरंभ केला.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, विदुरानें आपल्या

गृहाचा त्याग केला, त्याचीं अनेक कारणें होती: ज्याचे केवळ चर्मचक्षुच नव्हत, तर ज्ञानचक्षुही नष्ट झाले होते, त्या धृतराष्ट्रानें कुमार्गतर अशा आपल्या पुत्रांचें अन्यायानें पालन करून, आपला कनिष्ठ बंधु जो पांडु त्याच्या मरणामुळे अनाथ व दीन झालेल्या त्याच्या पुत्रांस लाक्षागृहांत कोंडून जाळण्याचा प्रयत्न केला. तसेंच, त्या सन्मार्गवर्ती पांडवांची पत्नी म्हणजे धृतराष्ट्राची प्रत्यक्ष स्नुषा द्रौपदी ही रजस्वला असल्यामुळे एकाम्बरा असतांही ज्या वेळीं दुर्योधनाच्या आज्ञेवरून दुष्ट दुःशासनानें तिची वेणी धरून भरसभेंत तिला फरफर ओढीत आणिलें, त्या वेळीं अति दीन होऊन ती एकसारखा अश्रु ढाळीत असतांही, धृतराष्ट्रानें आपल्या पुत्रांच्या त्या दुष्कृतीचें निवारण केलें नाही ! त्याप्रमाणेंच, धर्मराज हा अत्यंत सरळ स्वभावाचा असून दुर्योधनानें त्याला कपटघातानें जिंकिलें; व तो अजातशत्रु राजर्षि, प्रतिज्ञेप्रमाणें आपली वनवामाचीं तेरा वर्षें संपवून घरीं परत आल्यानंतर आपल्या राज्याचा योग्य भाग भागू लागला, परंतु धृतराष्ट्रानें आपल्या पुत्रांच्या मोहास्तव तो त्यास दिला नाही. राजा, विनाशकाळ समीप आला म्हणजे विपरीत बुद्धि प्राप्त होते म्हणून जें म्हणतात, तें अगदीं अक्षरशः खरें आहे. सामनिमित्त आलेल्या भगवान श्रीकृष्णाचीं अमृततुल्य अशीं बोधपर वचनं ज्या अर्थी त्यास रुचलीं नाहीत, त्या अर्थी पुण्याचा लेश सुद्धा त्याच्या पदरीं उरला नव्हता हेंच खरें ! परीक्षिता, विदु-

राची योग्यता म्हणजे कांही सामान्य नव्हती. पांडवांना राज्यभाग देण्याच्या बाबतीत दुष्टबुद्धि धृतराष्ट्रानें त्याची मसलत विचारली असतां विदुरानें धृतराष्ट्रास जो उपदेश केला, त्याचें महत्त्व एवढें आहे की, 'विदुरनीति' ह्या नांवाने तो उपदेश अजरामर होऊन राहिला आहे. राजा,

विदुराच्या उपदेशाचा तात्पर्यार्थ

मी तुला सांगतो: विदुर म्हणाला, "राजा धृतराष्ट्रा, धर्मराज आपला योग्य भाग मागत असतां तो तूं ब्याला दावास हें उचित होय. त्या श्रेष्ठ पुरुषानें तुझे अनंत अपराध सहन केले आहेत. तसेंच, डंबचलेला सर्प जसा क्रोधानें फुस्कारे टाकात देश करण्याची संधि पहात असतो, तसा तुमच्या अन्यायाचरणानें संतप्त झालेला भीम आपल्या अर्जुनादि बंधूसह वर्तमान कौरवांच्या नाशकारितां उत्सुक होत्साता योग्य संधीची वाट पहात आहे. त्याच्या त्या क्रोधरूपी प्रज्वलित अग्निकुंडांत तुझ्या पुत्रादिकांची केव्हां आहुति पडेल ह्याचा नियम नाही. शिवाय, पांडवांना द्वारकावासी भगवान श्रीकृष्णाचा आश्रय आहे. राजा, हा श्रीकृष्ण म्हणजे प्रत्यक्ष परब्रह्म होय. देव, ब्राह्मण ह्यांना दुष्ट लोकांकडून अति ताप होऊ लागल्यामुळें त्यांच्या दुःखनिवारणार्थ भगवतानें हा अवतार धारण केला आहे. त्यानें आजपर्यंत अनेक दुष्ट राक्षसांचा व राजांचा वध करून पृथ्वीचा भार हरण केला आहे; आणि देव, ब्राह्मण ह्यांस संतुष्ट केलें आहे. धृतराष्ट्रा, तूं आजपर्यंत ज्याचें उत्तम प्रकारें लालनपाळन केलेंस, तो हा तुझा प्रियपुत्र दुर्योधन केवळ तुझा कुलक्षय करण्याकरितां मूर्तमान दोषच तुझ्या घरांत अवतरला आहे! ह्यास्तय, सर्वांच्या कल्याणाकरितां तूं ह्याचा एकदम त्याग कर, व धर्मराजाच्या न्याय्य भाग ह्यास दे. असें न केलेंस तर, कृष्णदेवरूपी स्वतःच्या दुराचरणानेंच हा दुर्यो-

धन जसा नष्टप्राय झाला आहे, तसा तूंही होऊन नाश पावशील. "

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, विदुरानें जो इतक्या कळकळांनें सद्गुणपदेश केला, तो कर्ण, दुःशामन, शकुनि इत्यादिकांस मुळीच रुचला नाही. त्यांनीं त्याचा उपहासपूर्वक धिक्कार केला. दुर्योधन तर क्रोधानें अगदीं संतप्त झाला. त्याचे नेत्र आरक्त झाले, व ओठ थरथर कांपूं लागले. अशा स्थितीतच तो म्हणाला, "अहो, ह्या कुटिल दासीपुत्राला येथे कोणी बोलविलें! हा कृतघ्न आमचेंच अन्न खाऊन आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांचें साहाय्य करू पहात आहे! ह्या नीचाला आतांच्या आतां नगराबाहेर घालवून द्या. " राजा परीक्षिता, शल्याप्रमाणें अंतःकरण विदीर्ण करणारा हे वाग्बाण लागतांच विदुर तसाच उठला, व हें सर्व ईशचरित्र आहे असें मानून त्यानें राजद्वारांतच आपल्या हातांतील धनुष्य ठेविलें, व तो तीर्थयात्रा करण्याकरितां निघून गेला. राजा, कौरवांच्या पूर्वपुण्याईमुळेच ह्यास विदुरासारखे रत्न लाभलें होतें; परंतु पुण्यांश क्षीण होतांच ह्यांना विपरीत बुद्धि होऊन त्यांनीं त्याचा अन्हेर केला; असा.

विदुराची तीर्थयात्रा.

इकडे विदुर जो निघाला, तो तीर्थाटन करीत करीत भगवन्मूर्तीचा दर्शन घेत चालला. मार्गांत जा सरोवरे, नद्या, तीर्थ, तशीच अटव्यभरण्ये, कुंजउपवनें लागलीं, त्या प्रत्येक ठिकाणी स्नान करून ती शोभा पहात पहात पुढें जावें, असा त्यानें नित्यक्रम ठेविला. राजा परीक्षिता, त्या प्रवासांत, प्रतितीर्थी स्नान करणें, पवित्र अन्नाचें नियमितपणें सेवन करणें, वल्कळें व मौमव्रत धारण करून राहणें, आणि भूमीवर शयन करणें अशी त्याची दिनचर्या होती; त्यामुळें त्यास कोणीही ओळखिलें नाही. अशा रीतीनें फिरतां फिरतां विदुर प्रभासक्षेत्रीं आला. राजा, तो प्रभा-

सक्षेत्रीं येई तोंपर्यंत जो काळ लोटला, त्या अवधी-
त भारतीयुद्ध समाप्त होऊन धर्मराज निष्कंटक
असे एकछत्री राज्य चालवू लागला होता. प्रभा-
सक्षेत्रीं आल्यावर विदुरास कौरवांच्या नाशाचें
वर्तमान समजलें. त्या काळीं त्यास फार दुःख
झालें. तेव्हां तो तसाच तेथून निघाला, व सरस्वती
नदीच्या उगमाकडे चालला. वाटेनें त्यास त्रित,
शुक्र, मनु, पृथु, अग्नि, सुदास, श्राद्धदेव, असित,
वायु, गो व गुह हीं पुण्यक्षेत्रे लागलीं. त्यानें त्या
प्रत्येक ठिकाणीं स्नान करून, त्या त्या प्रदेशीं
अनेक ऋषींनीं व देवांनीं स्थापन केलेल्या विष्णु-
मूर्तीचीं दर्शनें घेतलीं. राजा, त्या विष्णुमंदिरावर
जी सुदर्शनाचीं वगैरे चिन्हे होती, तीं पाहून
विदुरास क्षणोक्षणीं भगवंताचें स्मरण होई. ह्या-
प्रमाणें तो सौराष्ट्र, सौवीर, मत्स्य, कुरु, जांगळ
इत्यादि प्रदेश पहात पहात यमुनेच्या तीरास
आला; तो तेथें श्रीकृष्णाचा परमभक्त उद्धव
ह्याची गांठ पडली. राजा, उद्धव हा नीतिशास्त्रांत
अतिनिपुण असून प्रत्यक्ष बृहस्पतीचा शिष्य
आणि श्रीकृष्णाचा तर केवळ प्राणच होता.
तेव्हां तो भेटतांक्षणींच विदुरानें त्यास सप्रेम
आळिगन दिलें, व आपल्या आतेष्टांचें कुशळ
विचारिलें.

विदुराचे उद्धवास प्रश्न.

विदुर म्हणाला:—उद्धवा, ब्रह्मदेशनें प्रार्थना
केल्यामुळें भूभार हणून सर्व लोकांस सुखी
करण्याकरितां परमात्म्यानें राम-कृष्ण अवतार
घेतले आहेत, ते उभयतां आपल्या द्वारका नगरीत
मुखानें वास्तव्य करीत आहेतना ? आमचा स-
न्मान्य व जिवलग मित्र वसुदेव खुशाल आहेना ?
उद्धवा, वसुदेवाचें औदार्य काय वर्णन करावें !
त्यानें केवळ आपल्या बाहिर्णीसच नव्हे, तर
त्यांच्या नवऱ्यांनाही इच्छित वस्तु देऊन संतुष्ट
केलें. उद्धवा, जो पूर्वजन्मांचा मदन असून, ह्या
जन्मीं ब्राह्मणांच्या आराधनेनें श्रीकृष्णास रुक्मि-

णीच्या ठिकाणीं प्राप्त झाला आहे, तो यादवांचा
सेनापति वीर प्रद्युम्न सुखी आहेना ! सात्वत,
वृष्णि, दाशार्ह, भोज ह्या प्रसिद्ध कुळांचा अधि-
पति उप्रसेन—ज्याला श्रीकृष्णानें स्वतः राज्यांशा
सोडून सिंहासनावर बसविलें—त्याचें कुशळ आहे-
ना ? उद्धवा, अनेक व्रतांच्या व नियमादिकांच्या
योगानें जो जांबवतीच्या उदरीं जन्मास आला,
व जो पूर्वजन्मीं स्वामी कार्तिकेय होता, तो श्रीकृ-
ष्णाची केवळ अपरप्रतिमाच असा सांब सुख-
रूप आहेना ? त्याप्रमाणेंच, अर्जुनापासून ज्यास
रहस्यांसह धनुर्वेदाची प्राप्ति झाली, आणि मोठ-
मोठ्या योग्यांनाही दुर्लभ जे ब्रह्मज्ञान, तें श्रीकृ-
ष्णसेवेनें ज्यास अनायासें मिळालें, त्या सात्यकाचें
क्षेम आहेना ? उद्धवा, अक्रूराचें श्रीकृष्णाच्या
ठिकाणीं भौतिक प्रेम आहे;—इतकें कीं, श्रीकृ-
ष्णाला मथुरेस नेण्याकरितां तो गोकुळांत आला
असतां, श्रीकृष्णाचीं पावले धुळीत उमटलेलीं
पहून त्याचें लौकिकभान सुटून गेलें व तो त्या
धुळीत गडवडां कोळ लागला !—बा सौम्या, त्या
अक्रूराचेंही कुशळ आहेना ? उद्धवा, ऋक्, यजु
व साम ह्या वेदत्रयीमध्ये वर्णन केलेल्या विस्तार-
रूप यज्ञफळासारखें जिनें आपल्या उदरांत भग-
वान विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण त्यास धारण
केले, व म्हणून जिळा देवमाता अदिति हिचें व
वेदवतीचे साम्य प्राप्त झालें आहे, ती देवकी सुखी
आहेना ? विद्वान लोक ज्याला शब्दाचें कारण मानि-
तात, तो भगवान अनिरुद्ध क्षेम आहेना ? त्याप्रमा-
णेच, श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं दृढ प्रेम ठेवून त्यास
अनुसरून वागणारे चारुदण्य, भानु, गद व इदी-

१ अतःकरणाचा विभागरूप तत्त्वं चित्त, अहंकार,
बुद्धि व मन हीं चार असून, ह्यांच्या देवता अनुक्रमें
वासुदेव, सत्प्रण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध ह्या होत. कोण-
त्याही विषयाची प्रथम मनाच्या ठिकाणीं प्रवृत्ति झाल्या-
शिवाय शब्दस्फूर्ति होत नाही, म्हणून अनिरुद्धास
शब्दाचें कारण म्हटलें आहे.

कादि मंडळी मुखानें नांदत आहेतना ? उद्धवा, ज्याच्या राजपैश्वर्याकडे पाहून व ज्यास अनेक ठिकाणी मिळालेल्या जयांचें स्मरण होऊन दु-यौधनास फार सताप उत्पन्न झाला, तो धर्मराज, धर्ममर्यादांचें उत्तम पाळन करून अर्जुन व श्री-कृष्ण हांसह सुखानें राज्य करीन आहेना ? उद्धवा, गदायुद्धांत अति प्रवीण असून ज्यास दहा हजार हत्तींचें बळ आहे, व युद्धममयीं क्रो-धाविष्ट होऊन रणांगणावर संचार करूं लागला असतां ज्याच्या पायांच्या आघातांनं पृथ्वी कंपाय-मान होते, त्या शूर भीमानें आपल्या क्रोधरूप अभिकुंडांत शत्रूंची आहुति देऊन आपल्या क्रो-धाच्या उपशम केलाना ? सर्वे रथ्यांमध्ये श्रेष्ठ असा जो गांडीबधारी धनुर्धर पार्थ, त्यानें युद्धामध्ये आपल्या सर्व शत्रूंचा नाश केलाना ? वा उद्धवा, त्या महापराक्रमी वीरानें त्या किरातेवेषधारी शंकरास सुद्धां आपल्या युद्धकौशल्यानें आश्चर्यभरित करून सोडिलें; व त्याचा प्रसाद जोडिला ! उद्धवा, पा-पण्या जशा नेत्रांचें संरक्षण करितात, तसे धर्म, भीम व अर्जुन हे ज्यांचें रक्षण करितात, ते उभ-यतां माद्रीपुत्र नकुल व सहदेव, शत्रूपासून आपलें राज्य घेऊन आनंदांनं कालक्रमण करीत आहेतना ? रथामध्ये बसून, कोणाचेंही साहाय्य न घेतां केवळ धनुष्याच्या बळावर ज्यानें चारही दिशा जिंकिल्या, त्या नृपश्रेष्ठ पांडुराजाची पत्नी कुंती—जी त्या राजर्षीच्या पश्चात् केवळ लहान मुलांकरितांच जिवंत राहिली, व सांप्रत जिची महदशा दूर झाली आहे, ती—हस्तिनापुरीं मुखानें वास करीत आहेना ? उद्धवा, आपल्या मृत भावाच्या पुत्रांचें यथायोग्य संगोपन न करितां, त्यांविषयीं द्रोह धारण करणारा धृतराष्ट्र व्यर्थ अधोगतीला जाणार ह्याबद्दल, आणि त्यानें मी हितबुद्धि सांगत असतां मला आपल्या दुष्ट पुत्रांच्या नादानें हस्तिनापुरांतून काढून लावलें

ह्याबद्दल फार वाईट वाटतें. सारांश, धृतराष्ट्राला जशी आपल्या मृत भावाबद्दल आस्था नाही, तशी मजविषयींही नाही; म्हणून, मनुष्यरूप धारण करून लोकांच्या दृष्टीला मोह पाडणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या सत्स्वरूपास त्याच्याच कृपाप्रसादानें ओळखून, मी गुप्तपणें पृथ्वीच्या पाठीवर संचार करितों. उद्धवा, ज्यांची दृष्टि सामान्य आहे, त्यांस ह्या जगांतील सर्व व्यवहार म्हणजे केवळ घोंटाळे आहेतसे वाटून फार आश्चर्य होतें; पण आत्मज्ञानामुळे मला त्यांचें काहीच वाटत नाही. मित्रा, मला तर असें वाटतें कीं, विद्या, धन व थोर कुलीं जन्म ह्यांनीं उन्मत्त होऊन कुमार्गाच-रण करणाऱ्या राजांचा भार पृथ्वीस असद्य झाला, व सत्पुरुषांस फारच पीडा होऊं लागली, म्हणून तो भूभार हरण करून आपणांस शरण आलेल्या सज्जनांचें दुःख हरण करावें, एवढ्याच हेतूनें श्रीकृष्णानें कौरवांचे सर्व अपराध सहन करून त्यांचें तत्काळ शासन न करितां, भारती-युद्धमिषानें सर्व दुष्टांचें एकदम निर्दालन केलें. भगवंताचे अवतार दुष्टांचा नाश करून साधूस सुख देण्याकरितांच असतात. तो स्वतः जन्म-रहित असून अवतार घेतो, ह्याचें कारण हेंच कीं, त्या योगानें सामान्य जनांची सदाचरणाकडे प्रवृत्ति व्हावी; असें जर नसेल, तर त्रिगुणातीत अशा आत्मस्वरूपाच्या आनंदांत निमग्न अस-लेल्या पुरुषास देहादि उपाधि धारण करून कर्माचरणाची उठाठेव करण्याचें प्रयोजन काय ? ह्याकरितां, मित्रा उद्धवा, वेदाच्या आज्ञा एक-निष्ठपणें पाळन करणाऱ्या लोकांचें व शरणा-गतांचें रक्षण करून त्यांचें कल्याण करण्याक-रितां ज्या श्रीकृष्णानें यदुकुळांत अवतार धारण केला आहे, त्याचें सर्व वृत्त मला निवेदन कर.

अध्याय दुसरा.

—०:—

उद्धवाची विदुरास उत्तरें.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, विदुरानें ह्याप्रमाणें प्रश्न केले असतां उद्धवाचा कंठ भरून आला, व श्रीकृष्णमूर्तीचें स्मरण होऊन प्रेमातिशयामुळें त्याच्या नेत्रांतून एकसारखा अश्रूंचा प्रवाह सुरू झाला; आणि त्यामुळें त्याच्यानें विदुरास एकदम उत्तर देवळें नाहीं. राजा, उद्धवाची श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं अकृत्रिम प्रीति होती. लहानपणीं पांच वर्षांचा असतां एके दिवशीं खेळतांना त्यानें श्रीकृष्णपूजा आरंभिली, इतक्यांत त्याच्या मातेनें त्यास सकाळच्या भोजनास हांक मारिली; त्या काळीं श्रीकृष्णपूजन सोडून तो उठला नाहीं! इतकी ज्याची बालपणापासूनच श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं निष्ठा, त्याचें सर्व आयुष्य श्रीकृष्णसेवेंत गेल्यानंतर, विदुरानें श्रीकृष्णाविषयीं प्रश्न केला असतां त्याचा कंठ दाटून यावा, व श्रीकृष्णस्मरणामुळें सद्गदित होऊन त्याच्या मुखातून एक अक्षरही निघूं नये हाति नवल तें काय! असे. भगवच्चरणाश्रुताचें सेवन करितांना सर्व देहभाव विसरून उद्धव त्या आनंदांतच तल्लीन झाला, त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले, व तो आपले नेत्र मिटून तटस्थ बसला. तेव्हां उद्धवाच्या अगाध भक्तीचें विदुरास फारच कौतुक वाटलें, व तो कृतार्थ झाला असा निश्चय होऊन त्याची उद्धवाविषयीं आदरबुद्धि फारच वाढली. अशा स्थितीत कांहीं वेळ गेल्यानंतर उद्धव पूर्वस्थितीवर आला, व नेत्र उघडून विस्मयाच्या भरांत विदुराशीं बोद्धें लागला.

उद्धव म्हणाला:—विदुरा, झालगतीला वश होस्ताता श्रीकृष्ण निजधामास गेल्यामुळें, सूर्यास्तानंतर अंधकारमय झालेल्या पृथ्वीप्रमाणें त्या सौभाग्यहीन झालेल्या द्वारकेंतील लोकांचें कुशल

म्यां काय सांगावें! बा विदुरा, मला हा सर्व भूलोक भाग्यहीन दिसत आहे; त्यांत यादव तर फारच. कारण, श्रीकृष्णाचा नेहमी सहवास घडूनही त्यांस त्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान झालें नाहीं! क्षीरसमुद्रांत जेव्हां चंद्र होता, तेव्हां हा आमच्याचपैकी एक सुंदर प्राणी आहेसें तेथील जलचरांस वाटलें; पण चंद्राचें खरें स्वरूप जसें त्यांस कळलें नाहीं, तसेंच हें झालें! वस्तुतः यादव म्हणजे अज्ञानी होते अशांतळा प्रकार नव्हे. ते समजस व प्रौढ विचाराचे असून श्रीकृष्ण व ते नेहमीं मौजेनें रहात; तरी सुद्धां त्यांस त्याची ओळख न पटून, हा आम्हांपैकींच एक श्रेष्ठ यादव आहे, इतकेंच तें मानीत. दुसरे जे शिशुपालादि राजे होते, ते तर नेहमीं कृष्णाचा द्वेष व निंदा करीत; पण त्या त्यांच्या आचरणानें माझ्या बुद्धीस मुळींच मोह पडला नाहीं. कारण त्यांची योग्यता मी पूर्णपणें जाणून होतों. विदुरा, ज्या लोकांच्या हातून तपाचरण घडलें नाहीं, त्यांस सगुणरूपानें दर्शन देण्याकरितां भगवंतानें हा अवतार घेतला, व त्या अनुपम स्वरूपाचें दर्शन देण्याची लोकांची लाळसा कमी झाली नसतांही त्यानें आपलें तें स्वरूप ह्या लोकांतून गुप्त केलें; आणि त्या योगें त्यानें लोकांच्या चित्तवृत्ति हरण करून नेल्या! तें स्वरूप योगमायेचें वळ दाखविणारें, भूलोकां मनुष्यासारख्या लीला करण्यास योग्य, प्रत्यक्ष श्रीकृष्णासही आश्चर्य उत्पन्न करणारें, सौंदर्य व ऐश्वर्य ह्यांची केवळ खाणच, आणि कौस्तुभादि अलंकारांस सुद्धां शोभा आणणारें असें होतें! धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञांत दृष्टीस आनंद देणारें भगवंताचें तें स्वरूप पाहून त्रिभुवनांतील सर्व लोकांस वाटलें कीं, ही मूर्ति निर्माण करण्यामध्ये विधात्याचें सर्व चतुर्थ्य संपलें! विदुरा, श्रीकृष्णाच्या दर्शनाविषयीं गोकुळासी स्त्रिया फार उत्सुक असत; व श्रीकृष्णही हास्य, लीला, सप्रेम अवलोकन

हत्यादिकांच्या योगानें त्यांचा सत्कार करी; आणि तो वनांत जाऊं लागला असतां त्या इतक्या भांबावून जात की, श्रीकृष्णस्वरूपी निश्चळ दृष्टि लागल्यामुळें त्यांच्या हातांतील कामें जशींचीं तशींच रहात ! विदुरा, ईश्वर जन्मराहित असूनही तो अवतार घेतो ह्याचें कारण असें कीं, परमात्म्याचीं रूपें शांत व अशांत अशा दोन प्रकारचीं आहेत; देव आणि साधुजन ही त्याचीं पहिल्या प्रकारचीं रूपें असून दैत्यादि दुष्टपुरुष ही त्याची दुसऱ्या प्रकारचीं रूपें होत; जेव्हां दुष्टांकडून देवादिकांस पीडा होते, तेव्हां त्यांची दया येऊन, त्यांच्या दुःखाचा परिहार करण्याकरितां भगवान प्रकृतीशीं युक्त होऊन अवतार धारण करितो. धर्षणाच्या योगानें उत्पन्न झालेला अग्नि काष्ठादिकांत स्पष्ट दिसतो, परंतु तो तसा दिसण्यापूर्वी अस्तित्वांत नसतो, असें मात्र म्हणतां येणार नाही; तो पंचमहाभूतात्मक असल्यामुळें सर्व जग व्यापून असतोच—अर्थात् त्याचें दृश्य स्वरूप कांहीं नवें नाही; त्याचप्रमाणें, सर्व जग व्यापून राहणारा जो परमेश्वर, त्यानें जरी दृश्य स्वरूप धारण केलें, तरी त्याचें नवीन जन्म झालें असें मुळींच म्हणतां येत नाही—तो जन्मरहितच आहे हें उघड होय. विदुरा, श्रीकृष्ण हा जन्मराहित असूनही त्यानें वसुदेवाच्या घरीं जन्मास आल्याचें मिष केलें. तसेंच, तो अनंतवीर्य प्रभु कंसादिकांच्या भयानें गोकुळांत जाऊन राहिला; व कालयवनास आल्याचें मिष करून पळवून गेला ह्या गोष्टींचें स्मरण झालें म्हणजे मला दुःख होतें. अरेरे ! तो मथुरेंत आल्यावर वसुदेव व देवकी ह्यांस नमस्कार करून म्हणाला कीं, 'कंसाच्या भयामुळें आम्ही गोकुळांत जाऊन राहिलों, ह्या कारणानें आम्हांकडून तुमची सेवा झाली नाही, ह्याबद्दल वाईट वाटूं देऊं नका !' विदुरा, कृष्णाचें हें दीनासारखें भाषण ऐकून मला अनिर्वाच्य खेद होत आहे ! विदुरा, ह्या-

वरून कदाचित् तूं असें म्हणशील कीं, असें ज्याचें दीनासारखें वर्तन, त्यास सर्वेश्वर कसें म्हणावें ? तर नसें मात्र नव्हे हो ! कारण, भुंवई किंचित् वक्र करून ज्यानें आपल्या छीळनेच पृथ्वीचा भार हरण केला, तो ईश्वर नव्हे, असें कसें म्हणतां येईल ? व त्याच्या पादारविंदीं दंग झालेला जीव व्यापासून कसा विमुख होईल बरें ? श्रीकृष्णाचें ईश्वरत्व उदाहरणें अथवा प्रमाणें देऊन सिद्ध करण्याचीं मुळींच गरज नाही. कारण, तें सर्वांच्या निदर्शनास आलेंच आहे. पहा—धर्माच्या राजसूय यज्ञांत श्रीकृष्णाचा द्वेष करणाऱ्या शिष्टपाळाचा ही उत्तम गति मिळाली ! विदुरा, ती गति म्हणजे सामान्य नव्हे. मोठयोटे योगी सुद्धां जिच्या प्राप्तीकरितां योगादि तीव्र नियमांचें आचरण कारितात, तीं ती होय. आपल्या भित्तांच्या उपयोगीं पडणारे पुष्कळ असतात, परंतु आपल्या शत्रूंवर उपकार करणारे विरळा. तेव्हां शत्रूंवरही उपकार करणाऱ्या अशा त्या लोकोत्तर श्रीकृष्णाचा विरह कोणास सहन होईल ! भारतीयुद्धांत जे जे वीर मरण पावले, ते ते सर्व मुक्त झाले. कां कीं, अर्जुनाच्या शस्त्रप्रहारानें त्यांचे देह पवित्र झाले असून, मरणसमयीं त्यांस प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णाचें दर्शन घडलें ! बा विदुरा, ज्या श्रीकृष्णाची एवढी अलौकिक थोरवी, तो कांहीं प्रसंगीं फार दीनपणानें बागला ह्याबद्दल मला अतिशय वाईट वाटतें. त्या श्रीकृष्णाविषयीं तात्त्विक विचार केला असतां, त्याचें महत्त्व केवळ अवर्णनीय होय, अशी खातरी होते. सर्व त्रिभुवन भुंडाळिळें तरी ज्याच्या बरोबरीचा पुरुष सांपडावयाचा नाही; जो त्रैलोक्याचा स्वामी, परमानंदसुखाचा उपभोग घेत असल्यामुळें ज्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण झालेले होते, आणि इत्यादि अनेकपाळ सुद्धां आपलीं मस्तकें नम्र करून त्यांबरोबर मुकुटांनीं ज्याच्या चरणांचें पूजन करीत, तो परमभाग्यवंत भगवान श्रीकृष्ण हा उपसेन राजापुढें सेवका-

सारखा उभा राहून लळकारणी देत असे, ह्याचें मळा अत्यंत वाईट वाटतें. विदुरा, अशा रीतीनें श्रीकृष्ण सेवकासारखा वागळा, ह्यावरून उग्रसे-
नावर त्याची मोठीच कृपा होती असें दिसून येतें. अरे, श्रीकृष्णाचा स्वभाव किती दयाळु होता म्हणून सांगू! एकदा, त्याचा प्राण घेण्याच्या उ-
द्देशाने आपल्या स्तनांत विप भरून पूतना राक्ष-
सीनें त्यास तें पाजिलें. परंतु त्या अपराधाबद्दल तिला शासन न करितां, यशोदेला उचित जी-
सद्गति तीच तिला श्रीकृष्णानें दिडी. तेन्हां,
विदुरा, अशा भगवंताव्यतिरिक्त आपण दुसऱ्या
कोणास शरण जावें? ज्यांनीं श्रीकृष्णाची भक्ति
केली, तेच मात्र उद्धरून गेले असें नव्हे; तर
ज्यांनीं श्रीकृष्णाचा द्वेष करून अहर्निश विरोध
मांडिला, तेही युद्धामध्ये श्रीकृष्णमूर्तीच्या दर्श-
नानें मोक्षपदास प्राप्त झाले. विदुरा, श्रीकृष्ण
निजधामास गेल्याचा सविस्तर वृत्तांत मी तुला
सांगणार आहे; पण त्यापूर्वीं त्याचें जन्मादि वृत्त
संक्षेपानें सांगतों, तें चित्त देऊन ऐक.

श्रीकृष्णाचें संक्षिप्त चरित्र.

उद्धव म्हणाला:—हे कुरुश्रेष्ठा, श्रीकृष्ण हा
मथुरेमध्यें कंसाच्या कारागृहांत जन्मास आला.
पृथ्वीचा भार हरण करून तिचें कल्याण कर-
ण्याकरितां अवतार घेण्याविषयीं ब्रह्मदेवानें भगवं-
ताची प्रार्थना केल्यावरून भगवंतानें हा अवतार
वसुदेव देवकीच्या उदरीं घेतला. कंसानें पूर्वींचीं
सर्व मुळें मारून टाकिली, त्याप्रमाणें तो ह्याचाही
घात करील, असें भय वाटून वसुदेवानें त्यास
गोकुळांत पोहोचविलें. त्या ठिकाणीं गेल्यावर, आप-
णें तेज प्रकट न करितां बलरामासह तो अकरा
वर्षेपर्यंत तेथें राहिला. तो सर्वव्यापी श्रीकृष्ण
गोपालासह यमुनेच्या तीरावरील उपवनांत क्रीडा
करीत असतां, पश्यांच्या किलबिल आवाजानें तें
अगदीं गजबजून गेलेलें असे. त्या उपवनांत

संचार करीत असतां, श्रीकृष्णाची मुद्रा पाहून
सिंहाच्या छाव्याचा भास होई. उद्धवा, त्याच्या
बाललीला

फारच मोहक असत. त्या कितीही पाहिल्या तरी
गोकुळांतील लोकांस त्या आणखी आणखी
पहाव्या, असें वाटे. कधीं कधीं त्यानें रडत
असावें, तर कधीं कधीं हंसतच सुटावें; परंतु
त्याचें रडणें किंवा हंसणें वास्तविक नसे. तें
केवळ मौजेखातर असे. त्याच्या गाई व बैल फार
सुंदर दिसत. त्यांचा रंग दुधासारखा पांढरा शुभ्र
होता. गाई चारीत वनांत फिरत असतां आपला
वेणु वाजवून तो गोपालांस रंजवीत असे. कंसानें
त्याच्या नाशाकरितां पाठविलेल्या मायावी राक्ष-
सांस त्यानें पुष्कळ वेळां इकडून तिकडे फेकावें
व मारून टाकावें, हा त्याचा नेहमींचा क्रम असे.
कहान मुळें जशीं आपल्या खेळांतील चित्रांशीं
खेळतात, तसा तो अपार सामर्थ्यवान श्रीकृष्ण
त्या राक्षसांशीं खेळे व त्यांचा नाश करी. एकदा
यमुनेचें विषारी पाणी पिऊन गोपाल, गाई
वासरें हीं जेथल्या तेथेंच मरून पडलीं
त्यानें यमुनेच्या डोहांत असलेल्या कालिं

दमन करून त्यास तेथून घाल

मरून पडलेल्या गाई, गोपाल व

कृपादृष्टीनें अवलोकन करून

आणि निर्विष झालेलें या

पाजिलें. गोकुळांत दर

प्रघात असे. एके व

परिहार करण्यासा

विद्वान ब्राम्हण

पूजा करविले

यानुरूप

नंदा

अग

गोवर्धन पर्वत उचलून त्याखाली त्या सर्वांचें रक्षण केलें. विदुरा, अशी त्याची गोकुलावर कृपा होती. एवढा मोठा गोवर्धन पर्वत श्रीकृष्णानें उचलून धरिला, परंतु त्यास श्रम म्हणून मुळीच वाटले नाहीत; जणू काय त्यानें आपल्या डोक्यावर छत्रीच धरली होती! शरदृतूतील चांदण्या रात्रीस, आपल्याबरोबर गोपस्त्रियांचा समुदाय घेऊन तो आनंदानें क्रीडा करी. त्या वेळी त्या स्त्रियांच्या मधुर गायनानें त्यास परम अल्लाह वाटत असे. श्रीकृष्णाशीं क्रीडा करीत आसतां, त्याच्या योगानें तो स्त्रीसमाज अनुपम शोभिवंत दिसत असे.

अध्याय तिसरा.

—:—

श्रीकृष्णाचें संक्षिप्त चरित्र.

(पुढील वृत्तांत.)

उद्धव म्हणाला:—विदुरा, ह्याप्रमाणें गोकुळांत अनेक बाळगिला करून बलरामासह श्रीकृष्ण मथुरेस परत आला. त्याचा परत येण्याचा वसुदेव व देवकी ह्यांस आपल्या सहवासानें खेडें हा होता. मथुरेस आल्यावर, श्रीकृष्णाला मुख्य शत्रु जो कंस त्यास हासनावरून ओढून खाली पराक्रमानें त्याचा प्राण घेतला. बुद्धि फार तांत्र असून धारणा होती कीं, गुरूनें एकदां तो मुखोद्गत होई. राजाजवळ अध्ययनच काळांत वेदनिपुण झाले. तस निघाले पत पुत्रजन

त्यानें यमलोकीं जाऊन तेथून त्या मुलास आणिलें. शिवाय, आणखी कांहीं पाहिजे असल्यास मागून घ्यावें, असें त्यानें सांदीपनीस सांगितलें; परंतु सामान्य जनांप्रमाणें तो द्रव्यलोभी नव्हता. ह्यास्तव, श्रीकृष्णासारखा उदार पुरुष वाटेळ तें देण्यास सिद्ध असतांही, मळा कांहीं सुद्धां नको, असें त्यानें स्पष्ट सांगितलें. नंतर श्रीकृष्णानें रुक्मिणीशीं विवाह केला. रुक्मिणी ही भीष्मक राजाची कन्या होय. ती लक्ष्मीसारखी रूपवती होती; म्हणून तिच्या प्राप्तीसाठीं देशोदेशांचे राजे तिच्या स्वयंवरास आले होते; पण त्यांस न जुमानतां, रुक्मिणी ही लक्ष्मीचा अंश असल्यामुळें तो माझा भाग आहे व तो मलाच मिळाला पाहिजे, असें म्हणून तिच्याशीं गांधर्वविवाह करण्याच्या हेतूनें श्रीकृष्णानें तिचें हरण केलें. विदुरा, नम्रजित नामक कौशळ देशचा एक राजा होता. त्यास एक मुलगी होती, तिचें नांव सखा. ती नम्रजिताची मुलगी, म्हणून तिला नम्रजिति असेंही म्हणत. त्या राजानें आपल्या पदरी मोठे बलाढ्य असे सात बैल बाळगिले होते. जो कोणी त्यांस जेरीस आणून वेसण घाळील, त्यास ती मुलगी विवाहविधीनें द्यावयाची, असा त्याचा संकल्प होता. तिच्या स्वयंवराकरितां जमलेल्या राजांनीं हा पण जिंकण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली, पण व्यर्थ. श्रीकृष्ण हाच त्या कामांत बिजथी झाला, आणि त्यास ती मुलगी मिळाली. इतर राजांस वाटलें कीं, आपणांस एक तर मुलगी मिळाली नाही; व दुसरें, जें काम आपणांस साध्य झालें नाही, त्यांत कृष्णास यश मिळालें; तेव्हां असा हा दोहोंकडून आपला अपमान झाला. म्हणून ते तत्काळ श्रीकृष्णाशीं युद्धास प्रवृत्त झाले. त्या समयी, आपल्या शरिरावर एकही प्रहार होऊं न देतां, श्रीकृष्णानें त्या सर्वांचा पराभव केला, आणि नाम्रजितीला घेऊन तो द्वारकेस सुखरूप परत आला. एकदा भौमासुरानें देवमाता अ-

दितीची कुंडले हरण करून नेली; म्हणून इंद्राने प्रार्थना केल्यावरून श्रीकृष्ण सत्यभामेसह स्वर्लोकी गेला, व त्या दैत्याचा वध करून त्याने देवमातेची कुंडले तिला परत आणून दिली. त्या समयी सत्यभामेला नंदनवन दाखवित अर्थात, तिने पारिजातकाची इच्छा दर्शविल्यावरून श्रीकृष्णाने तो वृक्ष आपल्या बरोबर घेतला. ते वर्तमान इंद्रास कळतांच, आपल्या भार्येच्या सांगण्यावरून तो क्राधाने सैन्यासह श्रीकृष्णावर धावून आला. विदुरा, ह्याबद्दल तुला आश्चर्य वाटू देऊ नको. कारण. इंद्र इतका स्त्रीलपट होता की, तो स्त्रियांच्या खेळांतील केवळ पशु बनून गेला होता; आणि म्हणूनच त्याने आपल्या मातेची कुंडले परत आणून देणाऱ्या उपकारकर्त्या श्रीकृष्णावर स्वारी केली. विदुरा, अदितीची कुंडले हरण करून नेणारा भौमासुर हा पृथ्वीचा पुत्र होय. पृथ्वीवरील अत्यंत सुंदर अशा सोळा हजार राजकन्या त्याने आपल्या अंतःपुरांत आणून बंदीत ठेविल्या होत्या. त्या सर्वे अविवाहित होत्या. भौमासुर हा मोठा मायावी आणि धिप्पाड राक्षस होता. तो श्रीकृष्णाशी युद्ध करीत असतां श्रीकृष्णाने आपल्या सुदर्शनाने त्याचा वध केला. त्या वेळा त्याची माता पृथ्वी हिने श्रीकृष्णाचे स्तवन केले, तेव्हा तो प्रसन्न झाला, आणि त्याने भौमासुराचा पुत्र जो भगदत्त त्यास राज्यावर वसविले; व त्याच्या राज्यापैकी थोडासा भाग आपल्या राज्यास जोडिला. नंतर श्रीकृष्ण हा भौमासुराने बंदीत ठेविलेल्या सोळा हजार राजकन्या अंतःपुरात ज्या ठिकाणी होत्या तेथे गेला. दीन जनांचे रक्षण करण्यास सदैव तत्पर असणाऱ्या भगवंतास पाहून त्या राजकन्यांस फार आनंद झाला. त्या राजकन्या सप्रेम दृष्टीने त्याजकडे पाहू लागल्या, व अंतःकरणांत लजित झाल्या. तेव्हा श्रीकृष्णाने त्यांस द्वारेकड आणिले, आणि अनेक रूपे धारण करून एकाच मुहूर्तावर त्या सर्व कन्यांचे पाणि-

ग्रहण केले. अशा रीतीने त्याने आपल्या मायेचा प्रभाव सर्वांस दाखविला. पुढे श्रीकृष्णास त्या प्रत्येकीपासून दहा दहा मुलगे झाले. ते सर्व कृष्णासारखेच पराक्रमी आणि गुणवान होते. विदुरा, काळ-यवन, जरासंध, शास्व इत्यादिकांनी आपआपली प्रचंड सैन्ये बरोबर घेऊन श्रीकृष्णाच्या द्वारका नगरीवर स्वारी केली, तेव्हा मुचकुंद, भीम इत्यादिकांस निमित्तमात्र पुढे करून भगवान श्रीकृष्णाने स्वतःच त्यांचा निःपात केला, आणि आपल्या भक्तांचे महत्त्व वाढविले. तसेच शंबरसग, बल्लळ, द्विविद वानर, वाणासुर, मुर, दंतवक्र, मिश्रपाल आदिकरून दुष्टांपैकी काहीस त्याने स्वतः मारिले, व काहींचा आपल्या पुत्रादिकांकडून निःपात करविला. विदुरा, तुझे पुतणे कौरव आणि पांडव ह्यांच्या तटांत पृथ्वीवरील अनेक राजे येऊन मिळाले होते. त्यांचे सैन्य एवढे मोठे होते की, त्याच्या भाराने पृथ्वी देखील हाळू लागली. हे जे सर्व राजे आपापल्या सैन्यासहित कुरुक्षेत्री जमले होते, त्यांचाही श्रीकृष्णानेच नाश करविला. शेवटी शकुनि, दुःशासन इत्यादिकांच्या दुष्ट मसलतीप्रमाणे वागून, केवळ स्वताच्याच नव्हे, तर सर्व राजांच्याही नाशास कारणीभूत झालेला दुर्योधन सुद्धा भीमाच्या गदाप्रहाराच्या योगाने मांडी मोडून पृथ्वीवर पडला; पण इतके करूनही श्रीकृष्णास संतोष झाला नाही. त्याने विचार केला की, “भारतीयुद्धांत भीम, द्रोण, कर्ण, अभिमन्यु इत्यादि सर्व वीरांचा जरी निःपात झाला, तरी पृथ्वीचा भार काही फारसा हलका झाला नाही. कारण, यादव अजून जिवंत आहेत. त्यांचे सामर्थ्य व संख्या ह्यांपुढे भारतीयुद्धांतील अठरा अक्षौहिणी सैन्य व वीर ह्यांचे काहीच महत्त्व नाही; शिवाय त्यांमध्ये प्रद्युम्न, अनिरुद्ध वगैरे महापराक्रमी वीर माझेच अंशधारी आहेत; त्यांस मारण्याचे इतरांस सामर्थ्य नाही. ह्यास्तव, हे सर्व वारुणीपानाने उन्मत्त हो-

ऊन परस्परांशीं शत्रुभावानें भांडू लागतील, तरच ह्यांचा निःपात होईल. ही गोष्ट करावयाचें मी मनांत आणिलें म्हणजे ती सहज पार पडेल. 'असा विचार करून भगवंतानें धर्मराजास राज्यासनावर बसवून सर्वांस आनंदित केले; आणि अशा रीतीने, सदाचरणी पुरुषांवर कितीही मक-टें आली तरी शेवटी त्यांचाच जय कसा होतो, हें सिद्ध करून दाखविलें. विदुरा, पुरुवश बहुतेक नष्टप्रायच झाला होता, आणि अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मशिर अस्त्राच्या योगानें तर तो समूळच नष्ट होण्याची वेळ आली होती; पण उत्तरेच्या गर्भाचें रक्षण करून भगवंतानें त्याचा तत्तु अवशिष्ट ठेविला. नंतर श्रीकृष्णानें धर्मराजाकडून तीन अश्वमेध यज्ञ करविले. धर्मराजही आपल्या बंधूंमह-बर्तमान श्रीकृष्णाच्या अनुमतानें वागून राज्यशकट उत्तम प्रकारें हांकू लागला. स्वतः भगवान श्रीकृष्णही सामान्यलोकव्यवहार आणि वेदोक्त धर्ममार्ग ह्यांस अनुसरून वागत होता. तो नेहमी प्रकृति आणि पुरुष ह्यांच्या विचारांत निमग्न असल्यामुळे, जरी ऐहिक विषयांचा उपभोग घेत होता, तरी त्यांत आसक्त होऊन मुळीच राहिला नाही. तो नेहमी हास्यवदन असून त्याची वाणी अमृताप्रमाणें मधुर होती. त्याचें वर्तन निर्दोष असून त्याचा देह म्हणजे लक्ष्मीचें निवासस्थानच होतें. ह्यामुळे, यादवांस, इतर सर्व लोकांस व देवादिकांस ह्यानें संतोष दिला, ह्यांत नवल कसचें ! तो ह्याप्रमाणें संसार आणि परमार्थ ह्या दोहोंकडे लक्ष देऊन वागत असल्यामुळे, सर्वदा परमानंदांत निमग्न असे. अशा रीतीनें त्याचा पुष्कळ काल लोटला असतां विषयोपभोग आणि संसार व्याप्यां त्यास वैराग्य उत्पन्न झालें. विदुरा, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु शक्ति असणाऱ्या प्रत्यक्ष श्रीकृष्णस विषयादिकांचा कंटाळा येऊन त्यासंबंधी वैराग्य उत्पन्न झालें, मग त्या योगेश्वरास अनुसरून वागणाऱ्या दैवार्थीन पुरुषास विषयादिकांवप्रयी

कंटाळा येऊन वैराग्य उत्पन्न होईल ह्यांत नवल तें काय? असो. एके प्रसंगी यादव आणि भोज ह्यांचे मुलगे कांहीं खेळ खेळत असतां, त्यांनीं ऋषिमंडळीम वार्डट वाटेल अशा प्रकारचें कांहीं कृत्य केल्यावरून, भगवदिच्छला जाणणाऱ्या त्या ऋषींनीं 'तुमचा कुलक्षय होईल,' असा त्या मुलांस शाप दिला. पुढें तें वर्तमान यादवांस समजलें. तेव्हां वृष्णि, भोज, सात्वत इत्यादि कुलांतील सर्व यादव रथांत बसून, त्या शापाचें निरसन करण्याकरिता प्रभासतीर्था गेले. त्यांनीं त्या तीर्थात स्नान केले; आणि देव, ऋषि व पितर ह्यांचें तर्पण करून ब्राह्मणांस सुवर्ण, रथ, घोडे, उत्तम उत्तम गाई, पालख्या, हत्ती इत्यादि दानें दिली. त्याप्रमाणेंच पुष्कळ जमिनी दिल्या, आणि दुसऱ्याही अनेक प्रकारांनीं त्या ब्राह्मणांस संतुष्ट केले; व त्या ब्राह्मणांस यथष्ट भोजन घाडून सव यादवांनीं त्यांस साष्टांग नमस्कार घातला.

अध्याय चौथा.

— :०:—

उद्धवाची विदुरास उत्तरें.

(यादवांचा नाश व श्रीकृष्णाचें निर्याण.)

उद्धव म्हणाला:—विदुरा, नंतर यादवांनीं ब्राह्मणांच्या अनुज्ञेनें भोजन करून यथेष्ट मद्य प्राशन केले. त्या योगानें त्यांच्या मनांत योग्यायोग्य विचार तिळप्रायही उरला नाही. त्यांची आपआपसांत कांहीं निमित्ताने बोलाचाली सुरू झाली; आणि ते परस्परांचीं वर्मे काढूं लागले असतां शेवटीं हातघाईवर प्रसंग येऊन. त्यांनीं सायकाळच्या वेळा एरुमेकांचे जीव घेतले! कळकावर कळक घांसून त्यांपासून उत्पन्न झालेल्या वणव्याच्या योगानें जसें सर्व वन जळून भस्म होते, तम तें सर्व यादवकुळ आपमांतील कळहाच्या योगानें नष्ट झालें. हा आत्ममायेचा खेळ पाहून श्रीकृष्ण सरस्वती नदीवर गेला, आणि

तिथ्या उदकाचें आचमन करून जवळच एक पिंपळाचें झाड होतें त्यावालीं तो बसला. विदुरा, शरणागताचें दुःख दूर करारें हेच ज्याचें ब्रीद, त्या श्रीकृष्णानें द्वारकेत असतांनाच मला प्रेमानें सांगितलें होतें कां, 'उद्धवा, तूं बदरिकाश्रमास जा.' परंतु मला त्याचा वियोग मुळांच सहन होईना. जो माझा जन्माच' स्वामी, त्याचा वियोग मला कसा बरें सहन होईल ? हास्तव, विदुरा, स्वकुलाचा संहार करू इच्छिणाऱ्या श्रीकृष्णाचें मनोगत जाणत असतांही मी त्या प्रभूच्या मागून प्रभासक्षेत्रीं गेलों, आणि तेथें शोध करीत असतां, भगवंताची मूर्ति सरस्वतीच्या कांठीं माझ्या दृष्टीस पडली. विदुरा, त्या वेळीं श्रीकृष्णाची श्यामसुंदर मूर्ति फारच तेजस्वी दिसत होती; आरक्त आणि प्रसन्न असे त्याचे नेत्र शुद्ध सत्त्वगुणानें पूर्ण प्रतिबिंबित झालेले असून, चार हात व पीतांबर ध्यांचे योगानें त्याला अनुपम शोभा प्राप्त झाली होती. त्यानें आपला उजवा पाय डाव्या मांडीवर ठेविला असून तो अश्वत्थ वृक्षाला टेकून बसला होता; त्या वेळीं त्यानें ऐहिक विषयांचा त्याग केला असून, तो आत्मा नंदांत रगून गेला होता. असे. विदुरा, इतक्यांत फिरत फिरत सहजगत्या मैत्रेय मुनि तेथे आले. मैत्रेय हे महाभगवद्भक्त असून व्यासाचे गुरुवधु व जिवलग मित्र होते. मैत्रेयाचे ाठकाणीं श्रीकृष्णाविषयी फार प्रीति होती. ते तेथे आले आणि प्रेमभावानें मस्तक नम्र करून उभे राहिले. त्या वेळीं स्मित हास्याच्या योगानें माझे सर्व श्रम दूर करून, मैत्रेयांसमक्ष श्रीकृष्ण मला म्हणाला, "उद्धवा, मी तुझ्या अंतर्त्यामीं वास करीत असल्यामुळें, तुझ्या मनांतील सर्व इष्ट मन्त्रा समजलें आहे. इतरांस जे दुर्मिळ, तें मी तुला देतों. त्या योगानें तुला माझी प्राप्ति होईल. उद्धवा, पूर्वीं तूं अष्टवसूपैकी एक वसु होतास; विश्वस्तष्टया वसूंच्या सत्रामध्ये माझ्या प्राप्तीसाठीं त्वां यजन

केलें होतें. उद्धवा, मी निजधामास जाण्याचे वेळेस तू एकांतीं अनन्यभावानें माझे दर्शन घेतलेस, हास्तव तुजवर माझा पूर्ण अनुग्रह आहे; म्हणून आतां तूं जन्ममरणांपासून मुक्त होशील. हें तुझे शेवटलें जन्म होय. पूर्वीं पाद्मकल्पांत सृष्टीच्या भारभी, माझ्या नाभिकमलावर बसलेल्या ब्रह्मदेवास माझा महिमा व्यक्त करणारें जे ज्ञान मी सांगितलें, तें तुला सांगतों. ह्यालाच विद्वान लोक 'भागवत' म्हणतात. विदुरा, ह्याप्रमाणें बोलून भगवंतानें आपल्या कृपादृष्टीचा मजवर अनुग्रह केला. त्या समयीं प्रेमानें माझ्या सर्वांगावर रोमाच उभे राहिले; कठ सद्गदित झाला; डोळ्यांतून प्रेमश्रु वाहूं लागले; आणि तोंडांतून शब्द निघेनासा झाला. अशा स्थितींत कांही बळ गेल्यानंतर मी हात जोडिले, आणि म्हटलें, "हे सर्वव्यापका, तुझ्या चरणकमळांचें सेवन करणाऱ्यांस धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्या चार पुरुषार्थांतून कोणताही पुरुषार्थ दुर्मिळ आहे असे नाही. तथापि त्यापैकी एकही मला नको. कारण, मी तुझ्या चरणसेवेविषयी फारच उत्कंठित आहे. हे कृपासागरा, तुला कोणतीही इच्छा नसून तू अनेक कर्मे केलीस; तूं मूळचा जन्मरहित असून जन्म घेतलेस; स्वतः कालरूप असता शत्रूच्या भयानें द्वारकेसारख्या किल्ल्यात दडून राहिलास, व विशेषप्रसंगी पळूनही गेलास; आणि तू आत्मस्वरूपी रममाण असूनही हजारों स्त्रियांचें पाणिग्रहण करून गृहस्थाश्रम चालविलास. अशा ज्या परस्पर विरुद्ध गोष्टी तुझ्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतात, त्यांच्या योगानें मोठमोठ्यांसही मोह पडतो. सर्वेश्वरा, तूं पूर्णज्ञानसंपन्न असतां कांहीं मसळ-तीच्या प्रसंगां मला जवळ बोलावून एखाद्या अश्रुद्धासारखा मला प्रश्न करीत होतास, हें मनांत येऊन फारच आश्चर्य वाटतें. हे जगन्नायका, आत्मस्वरूपाचा अनुभव प्राप्त करून

देणारें जें संपूर्ण ज्ञान तूं ब्रह्मदेवा ससांगितलेंस, तें प्रहण करण्यास मी योग्य आहे असें जर तुला वाटत असेल, तर तें मला लवकर सांग. म्हणजे त्यापासून माझा व इतर मुमुक्षु लोकांचा उद्धार होईल. ”

विदुरा, असें माझें हृदय जाणून, भगवंतानें आपल्या आत्मस्वरूपाच्या यथार्थ ज्ञानाचा मला उपदेश केला. सर्व लोक भगवंताची चरणसेवा करितात; कां कीं, तो सर्वांचा गुरु आहे. मीही त्याची आराधना करून त्यापासून आत्मस्वरूप पाह्या ज्ञानाचा मार्ग शिकलों. नंतर मी त्यास प्रदक्षिणा घालून नमस्कार केला आणि निघलों. विदुरा, ज्या श्रीकृष्णाच्या दर्शनाने मला अत्यंत आल्हाद वाटत असे, त्याच्या वियोगाने मला हल्लीं फार दुःख होत आहे; आतां मी येथून श्रीकृष्णास परमप्रिय अशा बदरिकाश्रमाकडे जातो. तेथें भगवान नरनारायण ऋषि लोकावर अनुग्रह करण्याकरितां उग्रतपाचरण करीत बसले आहेत. त्यांच्या तपश्चर्यापासून कोणासही उपद्रव होत नसून ते ह्या कल्पाच्या शेवटपर्यंत तेथें वास्तव्य करणार आहेत.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, उद्धवाच्या मुखानें आपल्या स्वकीयांच्या नाशाचें वर्तमान ऐकून विदुरास फार दुःख झालें; पण तो मोठा ज्ञानसंपन्न असल्यामुळे, त्यानें विवक करून त्या दुःखाचा उपशम केला. पुढे भक्तश्रेष्ठ उद्धव जाण्यास निघाला असतां, कुरुकुलश्रेष्ठ विदुरानें मोठी आशा धरून त्याला वि. ता. केली कीं, योगेश्वर श्रीकृष्णानें जें आत्मस्वरूपबोधक ज्ञान तुला सांगितलें, तें तूं मला सांग. तुझ्यासारखे विष्णूचे सेवक आपल्या आश्रितांच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठींच ह्या भूमंडलावर फिरत असतात.

हें ऐकून उद्धव म्हणाला:—विदुरा, त्या वळीं श्रीकृष्णाने तुझे मुद्दाम स्मरण केलें होते. एवढ्यावरून, त्यानें तुला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश

केल्यासंगलाच आहे. तथापि सर्व प्रकारचे संशय दूर होऊन निश्चित ज्ञानानें बुद्धे उज्वळित व्हावी म्हणून, त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करण्याविषयीं त्यानें मझ्यासमक्ष मेत्रेयास सांगितलें आहे.

परीक्षिता, श्रीकृष्णाच्या विरहानें उद्धवास फार दुःख झालें होतें; पण विदुराशी त्याचा जो भगवत्कथाविषयक अमृततुल्य संवाद झाला, त्या योगानें तें दूर झाले. त्यानें ती रात्र यमुनेच्या वाळवंटांत एका क्षणासारखी सुखानें घालवून बदरिकाश्रमाकडे गमन केलें.

परीक्षित म्हणाला:—मुनिवर्य, मोठमोठे यादव ब्राह्मणांच्या शापानें मेले असतां त्यांतून एक उद्धवच कसा जिवंत राहिला? त्रैलोक्याचा स्वामी श्रीकृष्ण दखील परलोकास गेला; असें असतां हा राहिला हें कसें ?

शुक्रचार्य म्हणाले:—राजा, कालशक्तीचा आश्रय करून ब्रह्मशापाच्या मिषानें भगवंतानें यादवकुलाचा संहार केला; कारण तें त्यास कर्तव्यच होतें. शिवाय परमेश्वराची इच्छा म्हटली म्हणजे तिजप्रमाणेंच सर्व गोष्टी घडून यावयाच्या;—यांत कदाही अंतर पडावयाचें नाही. श्रीकृष्णानें वैकुंठास जातेवेळीं असें मनांत आणिलें कीं, मी निजधामास गेलों असतां पाठीमागे लोकांत आत्मज्ञानाचा प्रसार करण्यास एक उद्धव मात्र पात्र आहे. कां कीं, तो आत्मवेत्त्यांचा मुकुटमणि आहे तो मजहून लेशमात्रही कमी नाही. तो विषयासक्त नाही. म्हणून लोकांना उपदेश करीत भूमंडलावर राहण्याला तो योग्य आहे. श्रीकृष्णाने असें मनांत आणून उद्धवास बदरिकाश्रमी जाण्याची आज्ञा केली. ज्यापासून वेदांची उत्पत्ति झाली, त्या त्रिमुक्तापतीची अज्ञा उद्धवानें शिरसा मान्य केली. तो बदरिकाश्रमी गेला, आणि त्यानें समाधियोगानें परमेश्वराचें अर्चन केले इतकें, श्रीकृष्णाचीं श्लाघ्य कर्मे, धीराचेंही धैर्य वाढविणारा व इतरांस दुष्कर असा त्यानें

स्वच्छेने केलेला देहत्यास इत्यादि सर्व उद्धवा-
पासून ऐकून, आणि श्रीकृष्णाने आपले स्मरण
केले होते हे मनांत आणून विदुर प्रमाने विवहल
झाला, व त्याने फारच शोक केला. नंतर कांहीं
दिवसांनी यमुनातीर सोडून तो गंगातीरी हरि-
द्वार एथे मैत्रेय रहात होते, त्या ठिकाणी गेला.

अध्याय पांचवा.

—:—

विदुराचे मैत्रेयांस प्रश्न.

शुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, विदुर हा
कुरुकुळांत मोठा श्रेष्ठ होता. भगवद्भक्तीच्या योगाने
त्याचे अंतःकरण शुद्ध झाले होते. तो मैत्रेय ऋषी-
जवळ जाऊन पोहोचला, आणि त्यांचे सौजन्य
व दयादाक्षिण्यादि गुण पाहून संतुष्ट होऊन त्यास
त्यास प्रश्न करू लागला.

विदुर म्हणाला:—मुनिवर्य, ह्या संसारांत सर्व
लोक सुखप्राप्तीसाठी अश्रांत श्रम करितांना दृष्टीस
पडतात; पण त्यांपासून सुखप्राप्ति न होतां उ-
लट दुःखाची मात्र वृद्धि होते. मुनिश्रेष्ठा, आपण
सर्वज्ञ आहां; तेव्हां ह्या संसारांत मनुष्यांनी को-
णत्या प्रकारचे आचरण ठेवावे, ते कृपा करून
मला सांगा. कारण, अधर्माचरणाने श्रीकृष्णा-
पासून पराङ्मुख झालेल्या जनांवर कृपा कर-
ण्याकरितांच आपल्यासारखे महाभगवद्भक्त ह्या
भूमंडळावर फिरत असतात, असे मला निश्च-
यात्मक वाटते; म्हणून, हे ज्ञानसंपन्ना, ज्या मार्गाने
भगवंताचे आराधन केले असतां तो अद्भुत-
कीर्ति भगवान, भक्तियोगाच्या आचरणाने शुद्ध
झालेल्या आमच्या अंतःकरणांत प्रकट होऊन
आम्हांस आत्मसाक्षात्काराचे ज्ञान प्राप्त करून
देईल, असा कांहीं तरी मार्ग आपण कृपा करून
सांगा. ऋषिश्रेष्ठा, सत्त्व, रज व तम ह्या तीन
गुणांनी युक्त जी माया, त्या मायेचा नियंता
भगवान अनेक प्रकारचे अवतार घेऊन कोणती

कमें करितो? स्वतः निस्पृह असूनही हे सर्व
जग त्याने कसे उत्पन्न केले? तसेच ह्याचे
रक्षण तो कोणत्या प्रकार करितो? प्रलयकाली
योगमायेच्या बळाने ह्या स्थावरजगमात्मक
सृष्टीचा आपल्या हृदयाकाशांत लय करून ह्या
जगाच्या सर्व व्यापारांपासून उपरम पावलेला
भगवान स्वस्थ चित्ताने त्या मायेतच विळीन
होऊन राहतो, तो कसा? तसाच तो योगेश्वर
एकच असतां सृष्टीच्या उत्पत्तिकाली तिजमध्ये
प्रवेश करून विष्णु, ब्रह्मदेव इत्यादि रूपे धारण
करितो, तो कशी? आणि तो पुण्यश्लोकमुकुटमणि
देव, गार्ह, ब्राह्मण इत्यादीकांचे कल्याण करण्या-
करिता अनेक अवतार घेऊन जी कमें करतो,
तीं कोणता? हे महामुने, त्या भगवंताचे, लोका-
लोकां पर्वताच्या बाहेरचे भाग आणि त्या पर्व-
ताच्या आंतले इडादि लोकपालांसह यच्चयावत्
प्राणी हे महत्तत्त्वादि निरनिराळ्या तत्त्वांच्या योगाने
उत्पन्न केले आहेत, ते कोणत्या प्रकाराने?
तसेच, त्या स्वप्नप्रकाश नारायणाने जीवांचे जे
स्वभाव, त्यांचीं कमें व रूपे उत्पन्न केली आहेत,
तीं कोणता? मुने, हे सर्व मला विवरण करून
सांगा. महाराज, ब्राह्मणादि श्रेष्ठ वर्ण व शूद्रादि
नीच वर्ण ह्या सर्वांचे धर्म व्यासमुखाने मी अनेक
वेळां श्रवण केले आहेत; ते आणखी श्रवण कर-
ण्याची मला इच्छा नाही. मात्र कृष्णकथामृत
तेवढे प्राशन करण्याची मला अतिशय उत्कंठा
आहे. कारण, भगवंताचे गुणवर्णन कितीही ऐ-

१ हा लोकालोक पर्वत पृथ्वीच्या सभोवती बव्हंल-
कार असून, ह्याचा आंतील भाग म्हणजे ज्यांत आपण
राहतो तो प्रकाशित आहे, व बाहेरील अंधकारमय आहे.

अर्वांचाने तु तस्याधे चरति रविररमयः ।

पराधे तु तमोनिर्धं लोकालोकस्ततः स्मृतः ॥

(लि० पु० अ० ५३.)

लोकालोक पर्वत हा सर्व त्रैलोक्याच्या भोंवतालचा
कोटच आहे, असे म्हणले तरी चालेल.

(श्रीमद्भाग० स्कंध ५ अ. २७.)

किलें, तरी तृप्ति न होता आणखी ऐकावयाची इच्छा राहतच. त्याचे गुण जो कोणी श्रवण करतो, त्याच्या अंतःकरणांत भगवान सुप्रतिष्ठित होऊन, समारचक्र प्राप्त होण्यास कारणीभूत असणारी जी विषयासक्ति, तिचा उच्छेद करितो. तेव्हां, आपल्यासारख्या भगवद्भक्तांच्या मुखानें हरि-गुण श्रवण करण्यास कोणता पुरुष उकठित होणार नाही बरें ? हे विप्रवर्या, व्यासाचा उद्देश-ही हरिगुणवर्णन करण्याचाच होता; व म्हणूनच त्यांनीं महाभारतामध्ये सर्वास परिचित अशा प्रापंचिक विषयांचें वर्णन केलें आहे. त्यांत त्याचा हेतु हा की, त्या योगानें तरी ईशचरितश्रवणा कडे लोकांची प्रवृत्ति व्हावी. आणि तेथेवरून संसारांत गुरफटून गेलेल्या पुरुषांचीं दुःखे निवारण व्हावी. मंत्रेया, इतके असूनही पूर्वकर्मभोगामुळे ज्यांची हरिकथेच्या ठिकाणी प्रीति नाही व ज्यांना भारताचा इत्यर्थ कळत नाही, त्या हतभाग्य लोकांबद्दल मला फार दुःख होतें; कां की, त्यांचीं सर्व कर्म व्यर्थ होत असल्याकारणानें त्यांचें सर्व आयुष्य फुकट जात आहे. ह्याकरितां, हे दीनबंधो, भ्रमरमकरंद न्यायानें हरिकथेचें सार मला सांगा. त्या योगानें सर्व जगाचें कल्याण होईल. जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करण्याकरितां प्रथम सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचा ज्या भगवतानें स्वीकार केला. त्यानेंच देवब्राह्मणादिकांस सुख देण्याकरितां मनुष्यलोकामध्ये श्रीकृष्णावतार घेतला. हास्तव, मैत्रेया, त्या श्रीकृष्णाची अतिपुण्यप्रद आणि मानवी शक्तीच्या बाहेरची अशीं चरित्रें मला विस्तारानें सांगा.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—राजा, मैत्रेय हे मोठे योगैश्वर्यसंपन्न होते. लोकांचें कल्याण व्हावें ह्या सद्देतूनं विदुरानें केलेले प्रश्न श्रवण करून त्यांस फार संतोष वाटला; आणि त्यांनीं पुष्कळ गौरव करून, त्याच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्यास प्रारंभ केला.

मैत्रेयांचीं विदुरास उत्तरें.

मैत्रेय म्हणाले:—हे साधुपुरुषा, तुझ्या अंतःकरणांत भगवान अधोक्षजाची दृढ भक्ति बाणळी असल्यामुळे, लोकांवर उपकार करण्याच्या बुद्धीनें तूं जे प्रश्न केलेस, ते फारच उत्तम असून, त्या योगानें तुझी कीर्तिही वाढणार आहे. हे व्यासन-दना, तुझ्या ठिकाणीं जी ही लोककल्याणबुद्धि जागृत आहे, त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. कारण, सर्वांच्या दुःखाचा परिहार करणारा भगवान, भक्तियोगानें तुझ्या अंतःकरणांत दृढ प्रतिबिंबित झाला आहे. विदुरा, तू सामान्य नव्हस. प्राण्यांच्या पापपुण्याचें फल-दुःख व सुख-प्राप्त करून देणारा यम, जो मांडव्य ऋषीच्या शापानें विचित्र-वीर्याच्या दासीच्या उदरी भगवान व्यासापासून जन्मास आला, तोच तू! सर्वैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्णास व त्याच्या भक्तांस तू नेहमी मान्य होतास, म्हणून श्रीकृष्णानें निजधामास जातेवेळीं तुला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्याविषयी मला आज्ञा केली आहे. ह्याकरितां, विदुरा, जो परमेश्वर आपल्या योगमायेच्या योगानें जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं करितो, त्याच्या लीला क्रमानें मी तुला सांगतों.

जगदुत्पत्ति.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी भगवान परमेश्वर एकटाच असतो; तोच सर्व जीवांचें स्वरूप आणि स्वामी होय. सृष्टि अस्तित्वांत असतां आत्मा, दृश्य, द्रष्टा या स्वरूपांनीं तो दिसत असतो; परंतु तिचा लय होतो, तेव्हां तोच एक अवशिष्ट राहतो. त्या वेळेस मायेचा निरोध झाल्यामुळे तो एकटाच प्रकाशमान आणि सर्व पहाणारा असून त्यास पहावयासच कांहीं उरत नाही. म्हणून त्यास वाटत असतें की, मी

असून नसल्यासारखाच आहे. तेव्हा त्याची शक्ति अदृश्य असते, पण चैतन्य मात्र जागृत असते. ह्या साक्षिरूप भगवंताची जी कार्यकारणरूप शक्ति, तिला 'माया' हें नांव आहे. सर्वव्यापक परमात्मा तिच्या योगानें जग निर्माण करतो. माया ही त्रिगुणात्मक आहे. कालाच्या शक्तीने त्या मायेच्या गुणांमध्ये वैषम्य उत्पन्न होऊन तीं महासमर्थ व इंद्रियज्ञानातीत परमात्म्याने आपल्या अंशेकरून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाच्या योगानें चिदाभासरूप आपलें वीर्य स्थापन केलें. नंतर, कालानें प्रेरित झालेल्या मायेपासून महत्तत्त्व उत्पन्न झालें. तें महत्तत्त्व सत्त्वगुणविशिष्ट व ज्ञान-स्वरूप आहे, म्हणून तें अज्ञानाचा नाश करिते. महत्तत्त्व हें आपणांत समाविष्ट असणाऱ्या विश्वास प्रकट करितें. ईश्वरानें जग उत्पन्न करण्याकरितां महत्तत्त्वावर जेव्हां दृष्टिपात पेंकला, तेव्हां तें चिदाभास, काल व तीन गुण ह्यांच्या स्वार्धान होऊन विकार पावले. पुढें विकार पावलेल्या त्या महत्तत्त्वापासून अहंकाररूप तत्त्व उत्पन्न झालें. अधिभूत (कार्य), अध्यात्म (कारण) व अधि-दैव (कर्ता) हें त्या अहंकाराचें स्वरूप आहे. कारण, पंचमहाभूतें, दहा इंद्रियें, मन आणि देवता हे विकार त्यापासूनच उत्पन्न होतात. अहंकाराचे तीन प्रकार आहेत: एक सात्त्विक, दुसरा राजस आणि तीसरा तामस. विकार पावलेल्या अहंकाराच्या सात्त्विक प्रकारापासून मन आणि इंद्रियांच्या देवतारूप शक्ति निर्माण झाल्या. त्यांच्या योगानें इंद्रियांस आपापल्या अर्थाचें ग्रहण करितां येतें. राजस अहंकारापासून ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेन्द्रियें निर्माण झालीं, व तामस अहंकारापासून शब्दाची उत्पत्ति होऊन त्या शब्दापासून आकाश उत्पन्न झालें. तें आकाश शब्दगुणानें परमात्म्याचें प्रकाशक आहे. काल, माया आणि चिदाभास ह्यांच्या योगानें भगवंताच्या

दृष्टिक्षेपाबरोबर आकाशापासून स्पर्श हा गुण उत्पन्न झाला. नंतर तो स्पर्श विकार पावून त्यापासून वायु प्रकट झाला. बलिष्ठ अशा वायूपासून आकाशाच्या साहाय्यानें रूप निर्माण झालें. त्यापासून तेजाची उत्पत्ति झाली. तें तेज लोकांचें प्रकाशक आहे. वायूनें युक्त असें तें तेज ईश्वराच्या अवलोकनानें युक्त होऊन विकार पावले. त्यापासून रस हा गुण उत्पन्न झाला, आणि त्यापासून उदक निर्माण झालें. ह्या सर्वांस काल, माया आणि चिदाभास ह्यांची अवश्यकता असतेच, हें उघड आहे. तसेंच, तेजानें सन्नद्ध झालेले उदक परमात्म्याच्या दृष्टीनें युक्त होऊन विकार पावले; तेव्हां त्यापासून गंधरूप गुण आणि त्यापासून पृथ्वी निर्माण झाली. येथेही काल, माया आणि चिदाभास ह्यांचा योग असतोच. आकाशापासून आरंभ करून उत्तरोत्तर जे जे भूत निर्माण झाले, त्या त्यामध्ये त्याच्या पूर्वी उत्पन्न झालेल्या सर्व भूतांचा योग असतो; म्हणून पुढें पुढें एकेक गुण अधिक आहे. जसें, आकाशाचा गुण एक-शब्द; वायूचे गुण दोन—शब्द आणि स्पर्श; तेजाचे गुण तीन—शब्द, स्पर्श आणि रूप; उदकाचे गुण चार—शब्द, स्पर्श, रूप आणि रस; पृथ्वीचे गुण पांच—शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध. हीं जीं तत्त्वे निर्माण झालीं, त्यांच्या अभिमानी देवता हे विष्णूचे अंश होत. त्या उत्पन्न होण्यास काल, माया आणि चिदाभास ह्यांचें साहाय्य लागतें. विदुरा, ह्या ज्या उत्पन्न झालेल्या देवता, त्या सर्व एकमेकींत न भिडतां परस्परांपासून निरनिराळ्या राहिल्या. त्या योगाने, सृष्टीची उत्पत्ति होण्यास अवश्यक अमणारी जी सघशक्ति. तिच्या अभावामुळें ब्रह्मांडाची उत्पत्ति करण्यास त्या असमर्थ अशा होऊन, हात जोडून परमेश्वराची प्रार्थना करू लागल्या.

देवतांनी केलेली परमेश्वराची स्तुति.

देवता म्हणतात—

नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमतपत्रम् ।
 यन्मूलकेता यतयोऽजसोरु संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति ॥
 भ्रातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म ।
 आत्मलुभंते भगवंस्तवांग्रच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ॥
 मार्गति यत्ते मुखपद्मनीडैच्छंदःसुपर्णैर्ऋषयो विचिके ।
 यस्याधमर्षोदसगिद्धरायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥
 यच्छ्रद्धया श्रुतवत्याश्च भक्त्या संसृज्यमाने हृदयेऽवधाय ।
 ज्ञानेन वैराग्यबलेन ध्याग व्रजेम तत्तेऽधिमरोजपीठम् ॥
 विश्वस्य जन्मस्थितसंयमार्थं कृतावतारस्य पदांबुजं ते ।
 व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ॥
 यत्सानुबंधेऽस्मति देहगेहे ममाहमित्यूढ दुराग्रहाणाम् ।
 पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्या भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जम् ।
 तान्वाशसद्बृहत्तभिराक्षभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेश ।
 अथो न पश्यंतु रुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ॥
 पानेन ते देव कथासुशयाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।
 वैराग्यसारं प्रतिलिख्य बोधं यथाऽजसाऽन्वीगुरकुंडधिष्यम् ॥
 तथाऽपरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
 त्वामेव श्रीगः पुरुषं विशंति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥
 तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाऽऽद्य त्वयाऽनुसुष्टात्रिभिरात्मभिः स्म ।
 सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ॥
 यावद्वलिं तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ।
 यथो भयेषां त इमे हि लोका बलिं हरंतोऽन्नमदंत्यनूहाः ॥
 त्वं नः सुखिणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ।
 त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोगौ रेतस्त्रजायां कविमाद्धेऽजः ॥
 ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं बभूविमात्मन्करवाम किं ते ।
 त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थं यदनुग्रहाणाम् ॥

‘हे देवा, आम्ही तुझ्या चरणारविंदीस नमस्कार करितों. तुझी चरणारविंदी शरणागतांचा ताप दूर करण्यास छात्रासारखी आहेत. योगी त्यांचा आश्रय करून संसारसंबंधी दुःख सहज

दूर झुगारून देतात. हे ईश्वरा, तापत्रयामुळे त्वस्त होऊन ह्या संसारांत जीव सुख पावत नाहीत; म्हणून आम्ही ज्ञानदायक अशा तुझ्या चरणांच्या छायेचा आश्रय केला आहे. प्रमो, तुझे चरणच,

सर्व नद्यांत श्रेष्ठ अशा पवित्र गंगेचें उत्पत्तिस्थान होत. देवाधिदेवा, ऋषि एकांतांत बसून वेदविचारांत निमग्न होऊन वेदमार्गानेंच ज्या तुझ्या चरणांचा शोध लावितात, त्या तुझ्या चरणांपुढें आम्ही लीन होत आहों. देवा, आस्तिक्यबुद्धीनें व तुझ्या कथाश्रवणापासून उत्पन्न झालेल्या भक्तीनें निर्मळ झालेल्या हृदयांत तुझ्या चरणांची स्थापना केली असतां, ज्ञानानें आणि वैराग्यबलानें लोकांच्या अंतःकरणांत तुजविषयीं यथार्थ ज्ञान उत्पन्न होतें; त्या तुझ्या चरणांस आम्ही शरण आलों आहों. हे प्रभो, जगताची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय करण्यासाठीं तूं पृथ्वीवर अवतार घेतोस. तूं आमचा आश्रयदाता आहेस. तुझ्या चरणकमळांचें स्मरण केलें असतां भक्तांस अभय मिळतें, असा तुझ्या चरणांचा महिमा आहे. ह्यास्तव आम्ही तुला नमस्कार करितों. हे भगवन्, तूं जरी ह्या शरिरांत राहतोस, तरी तुझीं चरणकमळें लोकांस अत्यंत दुर्लभ अशीं होतात. कारण देह, घरदार, वस्त्रपात्र ह्यांच्या ठिकाणीं 'हीं माझीं' अशी बुद्धि त्यांच्या मनांत दृढ झालेली असते. देवा, तुझ्या त्या दुर्लभ पदांची आम्ही सेवा करितों. हे ईश्वरा, जे तुझ्या लीला गातात, तुझीं चरणकमळें मनांत ठेवून भक्तीनें त्यांचें चिंतन करतात, आणि त्या योगानें आपणांस मोठी शोभा आली असें मानितात, ते तुझे सद्गुरू होत. ते, विषयासक्त व सुखामिलापी लोकांच्या दृष्टीसही कधीं पडावयाचे नाहीत; मग त्यांचा समागम होईल अशी आशा करण्याचें प्रयोजन काय ? हे देवा, जे लोक तुझें कथारूप अमृत पितात, त्यांची तुझ्याविषयीं भक्ति वाढत जाते; भक्तीनें त्यांची अंतःकरणे निर्मळ होतात; त्या योगानें त्यांना विषयाविषयीं विरक्ति उत्पन्न होते, आणि मग ज्ञान उत्पन्न होतें. अशा क्रमानें शेवटीं त्यांस वैकुण्ठपदाचा लाभ होतो. दुसरे कितीएक लोक समाधिबलानें बलिष्ठ मायेंस जिकितात; आणि त्या योगा-

नें तोच वैकुण्ठलोक मिळवून तुझी प्राप्ति करून घेतात. परंतु योगबलानें जे तुझी प्राप्ति करून घेतात, त्यांस फार कष्ट सोसावे लागतात; तसे तुझ्या भक्तीनें जे तुझी प्राप्ति करून घेतात, त्यांस कष्ट सोसावे लागत नाहीत, इतकाच फरक आहे. हे ईश्वरा, तूं अनादि असून आम्हां सर्वांचें आदिकारण आहेस. तूं आम्हांला सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांपासून निर्माण केलें आहेस. तें अशासाठीं कीं, आम्हीं सृष्टि निर्माण करावी. तथापि आम्ही निरनिराळ्या गुणांनीं युक्त आहों, म्हणून एकमेकांपासून भिन्न राहिलों आहों. ह्यामुळे, तुला क्रीडा करण्यास साधन जें ब्रह्मांड, तें उत्पन्न करून देण्यास आम्हांस सामर्थ्य नाही; म्हणून आम्हांला ज्ञानदृष्टि दे. हे देवा, आम्हांस वेळेवेळीं सर्व भोग तुला अर्पण करितां यावे, आम्हांस स्वतःला खावयास अन्न मिळावें, तसेंच उत्पन्न केलेल्या जीवांना, तुला व आम्हांलाही बलिप्रदानां सन्तुष्ट ठेवून सुखानें भोग भोगितां यावे, अशी योजना कर. आम्हां सर्वांचा तूं निर्धिकार असा आदिपुरुष आहेस. तुला पुराणपुरुष ही संज्ञा योग्य आहे. तूं अज असूनही सत्त्व, रज व तम हे गुण, आणि उत्पत्ति वगैरे कर्में ह्यांकरणीभूत अशा मायेपासून ज्ञानस्वरूप महत्तत्त्व निर्माण केलेंस. हे परमात्मन्, महत्तत्त्वासह आम्ही सर्व ज्याकरितां उत्पन्न झालों आहों, तें तुझें कोणतें काम आम्ही करावें, तें सांग. सृष्टि निर्माण करावयास सांगशील, तर ती कशी करावी ह्याचें पूर्ण ज्ञान व सामर्थ्य आम्हांस दे. '

अध्याय सहावा.

—:०:—

विराटपुरुषाची उत्पत्ति.

भंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें, आपल्या तत्त्वशक्ति निरनिराळ्या राहिल्या आहेत, व त्यांचें सृष्टिरचना करण्याचें सामर्थ्य त्यांमध्ये जाणून

नाहीं, असें पाहून अद्भुतशक्ति परमेश्वरानें त्यांस भुव्ध करणाऱ्या मायाशक्तीसह तेवीस तत्त्वांच्या समुदायांत एकदम प्रवेश केला, आणि क्रियाशक्तीच्या योगानें निरनिराळीं तत्त्वे एकत्र केलीं; तेव्हां त्यांत सृष्टिरचना करण्याचें सामर्थ्य आलें. नंतर ईश्वराच्या प्रेरणेंने त्यांत चलन उत्पन्न झालें, आणि त्यांच्या अंशापासून विराट्पुरुष तयार झाला. त्याच विराट्पुरुषांत स्थावरजगम विश्व राहतें. सुवर्णासारख्या अंगकांतीचा तो पुरुष हजारों वर्षेपर्यंत अद्वंद्वकोशांतील उदकांत राहिला. त्या पुरुषांतच कल्पांतरीचे लीन झालेले जीव होते. हा विराट्पुरुष सर्व जीवांचा आत्मा आणि परमात्म्याचा नारायण नामक पहिला अंशावतार होय. ग्रामांमध्येच हा सर्व प्राण्यांचा समुदाय दृष्टीस पडतो. महत्तत्त्वादि तत्त्वांपासून उत्पन्न झालेल्या त्या पुरुषामध्ये ज्ञानशक्ति, कर्मशक्ति व भोक्तृशक्ति ह्या तीन शक्ति होत्या. त्या शक्तीच्या योगानें विराट्पुरुषानें आपले अनेक भाग केले, ते असे:—पहिल्या ज्ञानशक्तीच्या योगानें एक भाग हृदय; दुसऱ्या क्रियाशक्तीच्या योगानें दहा प्राण; आणि तिसऱ्या भोक्तृशक्तीच्या योगानें अध्यात्म, अधिदैव व अधिभूत हे तीन भाग असे एकंदर चौदा भाग केले. विदुरा, त्या भागांस ज्या संज्ञा आहेत, त्या तुला सांगतो: पहिल्या भागास हृदय हेंच नांव आहे. दहा प्राण, त्यांची नांवे प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय हीं होत; अध्यात्म, अधिदैव व अधिभूत हे जे तीन भाग सांगितले, त्यांचा अर्थ अनुक्रमें इंद्रियें, देवता व विषय असा समजावा; असो. सर्व तत्त्वांचें नियमन करणारा जो परमेश्वर, त्यास तत्त्वस्वरूप देवतांनीं केलेली स्तुति आठवली; आणि त्याप्रमाणें, विराट्पुरुषांत अमुक एक योजना करावयाची, असें त्यानें ठराविलें.

विदुरा, आतां, त्या विराट्पुरुषाच्या शरिरावर

देवांना राहण्यास योग्य अशीं कोणतीं स्थानें निर्माण झालीं, तें तुला सांगतो: त्याच्या शरिरावर प्रथम मुख निर्माण झालें; त्यांत लोकपाल अग्नीनें आपल्या वाणीरूप शक्तीसह प्रवेश केला; त्या योगानें जीवास बोलतां येतें. मग त्यास तालुस्थान निर्माण झालें; तेथें आपल्या जिन्हारूप शक्तीसह लोकपाल वरुण जाऊन राहिला; त्या जिव्हेच्या योगानें पुरुषास कोणत्याही प्रकारची रुचि समजते. नंतर विराट्पुरुषास नासिका उत्पन्न झाली; तेथें अग्निनीकुमार जाऊन राहिले; त्याजबरोबर गंध ग्रहण करण्याची शक्ति प्रविष्ट झाली; तीपासून जीवास वास घेतां येतो. मग डोळे निर्माण झाले; त्यांत चक्षुरिंद्रियासहित लोकपाल सूर्यानें प्रवेश केला; त्यापासून पदार्थ पाहतां येतात. मग विराट्पुरुषाच्या शरिराचें आच्छादन करणारी त्वचा निर्माण झाली; तींत वायूनें आपल्या स्पर्शशक्तीसहित म्हणजे त्वर्गिंद्रियासहवर्तमान प्रवेश केला; त्या इंद्रियाच्या योगानें जीवाला स्पर्शज्ञान होतें. नंतर त्यास कान निर्माण झाले; त्यांत कर्णेन्द्रियाच्या शक्तीसहित दिशांनीं प्रवेश केला; त्या योगानें त्यास शब्दज्ञान होतें. त्या पुरुषाच्या त्वचेंत ओषधींनीं रोमरूप शक्तीसहित प्रवेश केला; त्यांच्या योगानें जीवाला अंगावर कंड सुटलेली समजते. त्याला शिश्न उत्पन्न झालें; त्या जागीं प्रजापति रेत रूप शक्तीसह येऊन राहिला; त्यापासून जीवांना संभोगरूप आनंद प्राप्त होतो. तसेंच त्या पुरुषाला गुदद्वार उत्पन्न झालें; तेथें लोकपाल मित्र पायु नांवाच्या इंद्रियशक्तीसह राहिला; त्याच्या योगानें जीवाला मलत्याग करितां येतो. नंतर त्यास हात उत्पन्न झाले; त्यांत स्वर्गाचा अधिपति जो इंद्र, त्यानें, व्यवहार करण्याच्या शक्तीसह प्रवेश केला; त्यांच्या योगानें पुरुषाचा निर्बाह चालतो. मग त्यास पाय उत्पन्न झाले; त्यांत गतिरूप शक्तीसह लोकांचा स्वामी जो विष्णु तो प्रविष्ट झाला; त्यांच्या योगानें

पुरुषास जावयाचें असतें तेथें तो जातो. मग त्यास हृदय उत्पन्न झालें; त्यांत चंद्रानें आपल्या मनोरूप शक्तीनें प्रवेश केला; तीमुळें पुरुषास संकल्पविकल्प करितां येतात. त्यास अहंकार उत्पन्न झाला; त्यांत आपल्या कर्मरूप शक्तीसह अहंकारवृत्ति जो रुद्र तो जाऊन राहिला; त्या योगानें पुरुष आपलें कर्तव्यकर्म करितो. नंतर त्या पुरुषास चित्त आणि बुद्धि हीं उत्पन्न झालीं; त्या स्थानीं ब्रह्मदेवानें चेतनाशक्तीसह प्रवेश केला; त्या योगानें जीवास निश्चयात्मक ज्ञान उत्पन्न होतें. त्या विराट्पुरुषाच्या मस्तकापासून स्वर्ग-लोक, पायापासून पृथ्वी, आणि बेंबीपासून आकाश हीं उत्पन्न झालीं. ह्या तीन लोकांत म्हणजे स्वर्गलोक, भूलोक, आणि अतरिक्षलोक ह्यांत सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांपासून झालेले देव, मनुष्ये आणि भूतें (रुद्र, पार्षदांचे गण) वगैरे दिसून येतात. वृद्धिगत झालेल्या सत्त्वगुणाच्या योगानें देवांस स्वर्गलोक मिळाला; रजोगुणाच्या आधिकांयामुळें मनुष्ये व त्यांस अनुसरून असणारे गाई वगैरे प्राणी हे पृथ्वीवर राहूं लागले; तिसरा जो तमोगुण त्याच्या आधिकांयामुळें रुद्राच्या सेवकांचे गण भगवंताच्या नाभिरूप आकाशांत राहिले आहेत. हे कुरुकु-लश्रेष्ठा, विराट्पुरुषाच्या मुखापासून वेद आणि ब्राह्मण उत्पन्न झाले; ब्राह्मण हे ईश्वराच्या मुखापासून उत्पन्न झाल्यामुळें, सर्व वर्णांमध्ये श्रेष्ठ असे गुरु होत. त्याच्या बाहूपासून रक्षण करणें हा वृत्ति आणि क्षत्रिय निर्माण झाले; ते चोरांचिळटांच्या उपद्रवापासून इतर वर्णांचें रक्षण करितात. क्षत्रिय हे विष्णूचे अशहारी आहेत; कां कां, पालन करणें हें कर्म विष्णूचें आहे. विदुरा, शेतकी वगैरे वृत्ति आणि वैश्य हे विराट्पुरुषाच्या मांड्यापासून उत्पन्न झाले; ते वैश्य धान्य वगैरे उत्पन्न करून सर्व लोकांचा निर्वाह चालवितात. ईश्वरापासून, धर्माची सिद्धि व्हावी

म्हणून सेवाधर्म आणि शुद्ध उत्पन्न झाले. त्यांच्या सेवाधर्मानें परमेश्वर संतोष पावतो. हे सर्व वर्ण आपापल्या वृत्तीसह उत्पन्न झाले, व त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या उपजीविकेचीं साधनेंही उत्पन्न झालीं. म्हणून ते सर्व लोक आपापल्या धर्मानें परमेश्वराची आराधना करितात. काल, कर्म आणि स्वभाब ह्या शक्तींनीं युक्त जो परमेश्वर, त्याच्या मायेच्या प्रभावांनं वृद्धिगत झालेल्या त्या विराट्स्वरूपाचें वर्णन पूर्णपणें करण्यास कोण समर्थ होईल ? तथापि आपल्या बुद्धीप्रमाणें, आणि मी जसें ऐकिलें आहे त्याप्रमाणें, भगवंताचें यश मी वर्णन करितों: त्यानें, इतर विषयांचें विवेचन केल्यामुळें अपवित्र झालेली माझी वाणी शुद्ध होईल. साधूचें निश्चयात्मक असें म्हणणें आहे कीं, ईश्वराच्या गुणांचें सकीर्तन करणें, हाच लोकांच्या वाणीला मोठा लाभ होय; आणि विद्वज्जनांनीं वर्णिलेले ईश्वराचें कथामृत तत्परतेनें पिणें, हाच कर्णेद्रियाला मुख्य लाभ होय. विदुरा, ब्रह्मदेवांनं हजारों वर्षें समाधि लावून ईशचित्तनाणें बुद्धि परिपक्व झाल्यानंतर ईश्वराचा महिमा वर्णन केला; पण तो त्यास पूर्णपणें वर्णिला आला नाही. कारण, ईश्वर त्याच्याही ज्ञानास अगम्य असा आहे. विदुरा, परमात्म्याची माया ही मांठमोठ्या लोकांस देखील मोहांत पाडिते, ह्यांत नवल ते कशाचें ? साक्षात् सर्व लोकांचा अधिपति जो परमात्मा, त्यासही, आपल्यामायेची शक्ति किती आहे, हें तिच्या अनंतत्वामुळें समजत नाही; मग इतरांची काय कथा ? मन, वाणी, रुद्र आणि सर्व देव हे देखील ज्याची प्राप्ति न होतां त्यापासून परत फिरतात, अशा त्या ईश्वरास माझा नमस्कार असो !

अध्याय सातवा.

—:०:—

विदुराचे भैत्रेयांस प्रश्न.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—राजा, व्यासपुत्र

विदुर मोठा ज्ञानसंपन्न होता. मैत्रेय मुनींनी ए-
वढा वेळ केलेले भाषण ऐकून त्याची तृप्ति
झाली, आणि त्यांच्या अगाध ज्ञानाबद्दल त्याने
मोठी प्रशंसा केली. तथापि त्यास कांहीं संशय
उत्पन्न झाले, म्हणून त्यांच्या निराकरणाचे त्याने
मैत्रेयांस प्रश्न विचारले.

विदुर म्हणाऱ्याः—ब्रह्मवर्षा, ईश्वर केवळ ज्ञान-
नस्वरूप असून, व सत्त्व, रज आणि तम ह्यांपा-
सून होणाऱ्या विकासांचा परिणाम त्यावर मु-
ळीच होत नसतांही, त्याच्या ठिकाणी गुणांचा
आरोप करितात, तो कसा? आणि त्याने अनेक
क्रिया केल्या, हे तरी संभवतें कसे? लहान मुलां-
प्रमाणें तो लळीनें ह्या सर्व क्रिया करितो म्हणावें,
तर तेंही संभवत नाही. कारण, असें म्हटलें
असतां वस्तुस्थितीशीं विरोध येतो. कसा तो पहा:
लहान मुलाची खेळण्याकडे प्रवृत्ति असते ह्याचें
कारण—त्याच्या मनांत खेळण्याची प्रबळ इच्छा
असते, किंवा त्याला एखाद्या खेळाडू मुलाचा सह-
वास असतो, हे होय. पण ईश्वराची गोष्ट तशी नाही.
तो नित्य तृप्त असून आपल्याच ठिकाणीं रम-
माण होऊन राहणारा व अद्वितीय असा आहे.
त्याला कोणाचाच सहवास नाही. तेव्हां तो खेळेळ
तरी कोणाबरोबर? महाराज, सत्त्व, रज आणि
तम ह्या तीन गुणांनीं बनलेली जी माया, तिच्या
योगानें भगवंतानें विश्व उत्पन्न केलें; तिच्या
योगानेंच तो विश्वाचें पाळन करितो; आणि
लयही पण तो तिच्याच योगानें करितो. परंतु
ह्यावर अशी शंका येते की, जीवाचा जर अवि-
द्येची संबंध असेल, तरच ह्या गोष्टी संभवतील;
आणि जीव तर काळ, अवस्था, देश, स्वतः
आपण किंवा इतर कोणतेही पदार्थ ह्यांच्या यो-
गानें कधीच ज्ञानभ्रष्ट होत नाही. त्याचें ज्ञान
कधीही लोपत नसून तो सर्वदा ब्रह्मस्वरूप अ-
सतो; तेव्हां त्याला अभिज्ञाचा संबंध घडतो, हे कसे?
काळाच्या योगानेंही त्याचें स्वरूप लोपत नाही;

म्हणजे ज्याप्रमाणें बीज लवते, पण ती क्षणमात्र
टिकते, आणि मग तिचा लय होतो, त्याप्रमाणें
जीवाचें नाही. कां की, तो निष्प्र-
भाहे. अवस्थाभेदानेंही जीवाचें ज्ञान नष्ट होत
नाहीं. पहा—कोणतीही गोष्ट नुक्तीच होऊन जाते,
तेव्हां तिची आठवण असते, पण कांहीं काळ
गेल्यावर ती नाहीशी होते; तसें जीवाचें होत
नाहीं. कारण, त्याचें रूप अविकारी आहे. स्वतां-
च्या योगानें आपल्या स्वरूपाचा लोप जीवास
होत नाही. स्वप्नांत धारण केलेले मिरनिराळे देह
असत्य असतात, म्हणून त्यांचा जसा नाश होतो,
तसा जीवाचा होत नाही; कारण तो सत्यस्वरूप
आहे. दुसऱ्या वस्तूच्या योगानें जीवाचा लोप
होत नाही. जसें—एक घट घेतला, तर त्याचा
अभाव भिन्न जातीच्या वस्तूवर असतो; कां की,
तो वस्तु तो घट नव्हे; तसें जीवाचें होत नाही.
कारण, जीव हा एकच आहे. तेथें द्वैत नाहीच.
आणखी, जीव हा अनेक शरीरांत राहिलेला
असा ईश्वरच होय. मग त्यास भाग्यहीनता व
कर्मांमुळे क्लेश हे तरी कोठून होणार? हे ज्ञानसं-
पन्ना मैत्रेया, माझे मन ह्या अज्ञानरूपी संकटांत
खेद पावत आहे. त्याला युक्तीनें बाहेर काढण्यास तूं
समर्थ आहेस. म्हणून तू हा माझा मोह दूर कर.

श्रीशुकाचार्य म्हणालेः—परीक्षित राजा,
तत्त्व समजावें अशी विदुरास इच्छा होती; ह्या-
मुळे त्यानें मैत्रेयांस प्रश्न केल्यावर त्यांना मोठी
मौज वाटली. कां की, त्यांचें अंतःकरण गर्वरहित
व भगवन्माहात्म्य वर्णन करण्यास उत्सुक असें
होतें. नंतर मैत्रेयांनीं विदुराला उत्तरें देण्यास
आरंभ केला.

मैत्रेयांचीं उत्तरें.

मैत्रेय म्हणालेः—विदुरा, परमात्मस्वरूप जीव
सर्वैश्वर्यसंपन्न असता तो दीनासारखा दिसतो,
किंवा त्यास उपायांचें बंधन आहे, हा जो वस्तु-
स्थितीशीं विरोध, तांच ईश्वराची माया होय.

उदाहरणार्थ असें पहा कीं, जीवास स्वप्न पडत असतें, तेव्हा एखाद्या वेळीं आपलें शिर तुटलें आहे, किंवा हस्तपादादिकांस मोठी दुखापत झाली आहे, असा विपर्यास झालेला दिसतो, पण तो खरोखरीचा नसतो; त्याप्रमाणेंच जीवाला बंधन व क्लेश हे केवळ भासतात मात्र, पण त्यास ते खरोखर नाहीत. आतां तूं म्हणशील कीं, जीव आणि ईश्वर हे एकच आहेत, तर जीवाच्या ठिकाणीं जसे बंधमोक्ष भासतात, तसे ते परमेश्वराच्या ठिकाणीं कां भासूं नयेत ? तर ऐक. पाण्यांत चंद्राचें बिंब पडतें; तेव्हा पाणी हाललें म्हणजे तें प्रतिबिंब हालतें आहे असें दिसतें; पण तो कप आकाशांतील चंद्रास मुळींच नसतो. शिवाय, त्या प्रतिबिंबालाही जें चकन आहेसें दिसतें, तें पाण्यामुळें दिसतें; वस्तुतः तसें नाहीं. त्याप्रमाणें, देहादि उपाधींना साक्षिभूत अशा ह्या जीवास दीनता, बंध हे 'देहाचे' गुण येतात; त्यांचा संबंध ईश्वराकडे मुळींच जात नाहीं. तेच क्लेश, बंधन इत्यादि देहाचे गुण, वैराग्य प्राप्त होऊन परमेश्वराच्या दयेनें अतःकरणांत भक्ति उत्पन्न झाली असतां इहलोकांच हळूहळू नष्ट होतात. श्रौपळ्यगळी असतां जसे जीवाचे सर्व क्लेश दूर होतात. तशीं इंद्रियें जेव्हां सर्वांतर्यामी ईश्वराच्या ठिकाणीं दृढ आसक्त होतात, तेव्हां त्यांच्या द्वारा जीवाच्या सर्व दुःखांचा परिहार होतो. विदुरा, लोकांनीं गाइलेल्या श्रीकृष्णाच्या गुणानुवादांचें श्रवण केलें असतां तेवढ्यानेंच संपूर्ण दुःखांची शांति होते; मग त्याच्या चरणकमलांची जी भक्ति आपल्या मनांत उत्पन्न होईल, तिच्या योगानें संपूर्ण तापांचा उपशम झाल्यास नवल तें काय ?

चिदुराचे अणखी प्रश्न.

हें ऐकून विदुर म्हणालाः-भैत्रेया, आपली सुंदर उक्ति ही तरवारीसारखी आहे. तिनें माझ्या मनांतील संशय तोडून टाकिला. ईश्वर स्वतंत्र

आहे, आणि जीव परतंत्र आहे, ह्या दोन गोष्टी मला निश्चयानें समजल्या. जीवाला क्लेश आणि बंधन हीं होतात, तीं ईश्वराच्या मायेमुळें होतात, हें जें तुम्हीं सांगितलें, तें मला चांगलें समजलें. जीवाला बंध आणि क्लेश होतात, हें म्हणणें वस्तुतः निराधार आहे. मला जी पूर्वी शंका उत्पन्न झाली, ती माझ्या कोल्या ज्ञानामुळें झाली. जो केवळ अज्ञानी असून संसारांत आसक्त असतो, तो एक सुखी असतो; किंवा जो पूर्ण ज्ञानी असतो, त्यासही सुख होतें. पण जे लोक अधळे मधळे असतात, म्हणजे धड ज्ञानी नसतात, व अज्ञानीही नसतात, त्यांना दुःखच होतें. आतां, संसार हा भासमान आहे, असा माझा निश्चय झाला; व आपल्या चरणांच्या सेवेनें करून तो भासही मी दूर घालवीन. हे मुनिश्रेष्ठा, तुमच्यासारख्यांच्या सेवेनें श्रीकृष्णाच्या चरणांविषयी अत्यंत प्रेम उत्पन्न होतें, आणि त्या योगानें सर्व संकटें दूर होतात. ज्यांच्या पदरी पुण्य फार, त्यांसच साधुपुरुषांची सेवा घडते. कां कीं, त्यांच्या मंडळींत, संपूर्ण देवांचा नायक जो श्रीकृष्ण, त्याचें कीर्तन होत असतें. ब्रह्मवर्मा, आपल्या संगतीच्या ळाभानें मी स्वतांस मोठा धन्य समजतो. सृष्टीच्या आरंभीं परमात्म्यानें महत्त्व, अहंकार इत्यादि तत्त्वे, आणि इंद्रियें, देवता वगैरे क्रमानें उत्पन्न केल्या; आणि त्यांच्या अंशांनीं विराट्देह धारण करून त्यांमध्ये आपण स्वतः प्रवेश केला. त्या विराट्पुरुषास सर्वांचा मूळ पुरुष असें म्हणतात. त्यास हजारों पाय, डोकी, हात इत्यादि अवयव आहेत. त्या विराट्शरिरांतच हे सर्व लोक एकमेकांस दाटी न करितां मोकळेपणें राहतात; आणि त्या विराट्शरिरांचा इंद्रियें, त्यांचे विषय व त्यांच्या देवता ह्या तिहीसह दहा प्रकारचा प्राण राहिला. हें जसें आपण निरूपण केलें, तसें, ज्याच्यापासून ब्राह्मणादि वर्ण उत्पन्न झाले, त्या

ब्रह्मदेव इत्यादि विभूतींचें वर्णन आपण मला सांगा. तसेंच, त्यांपासून त्यांचे मुलगे, नातू, पणतू, गोत्रज इत्यादि प्रकारांनी ज्या प्रजा उत्पन्न झाल्या, व ज्यांच्या योगानें हें सर्व विश्व व्यापून गेलें आहे, त्यांचेही वर्णन मला सांगा. मुनिवर्ये, सर्व प्रजापतीत श्रेष्ठ जो ब्रह्मदेव, त्यानें कोणकोणते प्रजापति उत्पन्न केले ? त्यानें प्रथम कोणती सृष्टि केली ? पुढें त्या सृष्टीचे कोणकोणते भेद केले ? मनु आणि मन्वंतरांतील मुख्य राजे कोणकोण झाले ? मनुष्या व त्या राजांच्या वंशांत कोणकोण जन्मास आले ? व त्यांनीं कायकाय केलें ? मुने, हें सर्व सांगा. मैत्रेया, पृथ्वीच्या वर आणि खालीं जे लोक आहेत, त्यांची आणि भूलोकांची रचना व लांबी-रुंदांचें प्रमाण किती आहे हेंही मला सांगा. पशु, मनुष्य, देव, सर्प, पांखरे वगैरे जरायुज, स्वेदज, आणि उद्भिज्ज ह्यांच्या सृष्टीचे सर्व विभाग कसे झाले, तेंही मला सांगा. लक्ष्मीपति जो ईश्वर, तो सत्त्व, रज आणि तम ह्यांच्या योगानें ब्रह्मा, विष्णु, शिव इत्यादि अवतार घेऊन विश्वाची उत्पात्ति, स्थिति आणि लय हीं करतो, व त्यांना आश्रयही देतो; त्याच्या उदार गुणांचें वर्णन करा. तसेंच वर्ण, आणि आश्रम ह्यांचे विभाग, त्यांचीं रूपे, आचार आणि स्वभाव हे सांगून ऋषींची जन्में आणि कर्मे व वेदांचे विभाग हेंही सर्व सांगा. यज्ञांचे निरनिराळे प्रकार, योग, ज्ञान आणि सांख्य ह्यांचे मार्ग, आणि भगवतानें सांगितलेला तंत्रमार्ग हे सर्व सांगा. महाराज, वेदविरुद्ध जो पाखंडमार्ग त्याचें लक्षण काय ? सृष्टीच्या उपक्रमाच्या उलट सर्वांचा पुनः आपापल्या कारणांत लय कसा होतो ? गुण आणि कर्मे ह्यांच्या योगानें जीवाला कोणकोणत्या गति मिळतात ? धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्यांचे उपाय कोणते आहेत ? त्यांचें कोणत्या रीतीनें आचरण केलें असतां एकाचा उपाय दुसऱ्याचे प्राप्तीस अपाय करणार नाही ? मुने, हें सर्व

सांगून उपजीविका, दंडनीति, आणि शास्त्र ह्यांचे प्रकार मला सांगा. श्राद्धाचा विधि कसा आहे ? पितरांची उत्पत्ति कोणत्या प्रकारें झाली ? प्रह, नक्षत्रे आणि तारा ह्यांची कालचक्रामध्ये रचना कशी आहे ? दान, तप, यज्ञयाग आणि धर्मशाळा, तळाव इत्यादि बांधणे ह्यांचें फळ कोणतें ? तसेंच, प्रवासी लोकांचे आणि संकटानें प्रस्त झालेल्या लोकांचे धर्म कोणते, हें सर्व सांगा. मैत्रेया, धर्माचा पाळक जो ईश्वर, तो प्रसन्न होण्यास कशा प्रकारें वर्तन ठेवावें, व कोणत्या पुरुषांवर तो क्रुपा करितो, तें सर्व सांगा. हे द्विजोत्तमा, आपल्यासारखे जे दीनवत्सल गुरुअसतात, ते आपल्या आज्ञाधारक शिष्यांस व पुत्रांस न विचारतांही कल्याणाची गोष्ट सांगतात. मैत्रेया, तत्त्वांचा प्रलय किती प्रकारचा असतो ? प्रलयकालीं भगवताची सेवा कोण करीत असतात ? तो प्रसु निजला असतां त्यांत कीन कोण होतात ? जीवांचे स्वरूप कोणतें ? परमेश्वराचें स्वरूप काय ? व त्या दोघांचें ऐक्य कसे होतें ? तसेंच, गुरुशिष्यांच्या संवादरूपानें व्यक्त झालेलें उपनिषदांतील ज्ञान कोणतें ? मुने, हें सर्व सांगून, पंडितांनीं त्या ज्ञानाची जी जी साधनें सांगितली आहेत, तींही सांगा. दुसऱ्यांनीं सांगितल्यावांचून मनुष्यास ज्ञान, भक्ति आणि वैराग्य ह्यांची प्राप्ति काढून होणार ? मी अज्ञान आहे. कां कीं, अविद्येनें मला अगदीं प्राप्तिसेल आहे; म्हणून मज-विषयीं स्नेहभाव ठेवून, परमेश्वराचीं कार्यें समजावीं ह्या इच्छेनें विचारलेल्या ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मला द्या. मी या संसाराच्या घोंटाळ्यांत सांपडलों आहे. मला अभय द्या. जीवाला अभय दिलें असतां जे पुण्य लागतें, त्या पुण्याच्या सोळाव्या अंशानेही सर्व वेद, यज्ञ, तप आणि नानाप्रकारचीं दाने हीं पुण्य देण्यास समर्थ होत नाहीत.

शुकाचार्य म्हणाले:—राजा, ह्याप्रमाणें, पुराणांतील विषयांचें ज्ञान व्हावें म्हणून विदुरानें

प्रश्न केले असतां मैत्रेयांस मोठा हर्ष होऊन ईश्वराच्या कथा सांगण्याविषयी त्यांस प्रेरणा झाली; आणि हंसत हंसत त्यांनी त्यांची उत्तरे देण्यास प्रारंभ केला.

अध्याय आठवा.

—:०:—

भागवत पुराणाची पूर्वपीठिका.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पूरुवंशांत साक्षात् यमानें तुझ्या रूपानें जन्म घेतलें असल्यामुळे, तो वंश साधूंना मान्य असा झाला आहे. शिवाय, तूं परमेश्वराचा अनन्य भक्त आहेस. भगवंताच्या चरित्रमालेला तूं क्षणाक्षणी नवी नवी टवटवी आणितोस ! विदुरा, माणसें क्षुद्र अशा सुखासाठीं यत्न करतात, पण त्यांस सुख प्राप्त न होतां उलट मोठें दुःख मात्र सोसावे लागतें. तेव्हां त्याचा उपशम व्हावा म्हणून मी तुला भागवत नामक पुराण सांगतो. हें पुराण साक्षात् शेषानें सनत्कुमारादि ऋषींस सांगितलें. विदुरा, त्या नागराजास संकर्षण हेंही नांव आहे. त्याच्या ज्ञानाची गति ज्यांत होत नाही, असा कोणताही विषय नाही. एकदा तो नागराज पाताळांत बसला असतां, सनत्कुमारादि ऋषि परमेश्वरविषयक ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां त्याजकडे गेले. त्या वेळीं तो संकर्षण प्रभु भगवान वासुदेवाच्या चिंतनांत निमग्न झाला होता व त्याची वृत्ति अंतर्मुख झाली होती. भगवद्‌ध्यानांत तो इतका निमग्न झाला होता, तरी सनत्कुमारादिकांचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून त्यानें आपले डोळे किलकिले केले. त्याचें आसन म्हणजे एक कमल-पुष्प असून, आपणांस अनुरूप वर मिळावा ह्या हेतूनें मोठमोठ्या नागांच्या कन्या त्याच्या चरणांचे पूजन करीत होत्या. गंगा नदीच्या पवित्र जलानें भिजलेल्या आपल्या जटाजूटांच्या योगानें त्या

पादपीठरूप कमलास स्पर्श करून, त्याचा प्रभाव जाणणाऱ्या त्या ऋषींनीं सद्‌द्रवाणीनें संकर्षणाची स्तुति केली. त्या वेळीं त्यांचे कंठ सद्‌द्रवित झालेले असल्यामुळे, त्यांच्या तोंडांतून नीटसे शब्दही उमटत नव्हते. विदुरा, त्या नागराजाच्या स्वरूपाचें वर्णन किती करावें ! त्याच्या हजार फणांवर हजार मुकुट होते, व त्या मुकुटांवरील रत्नांची प्रभा चोहीकडे फांकली होती. असो. नंतर त्या शेषानें सनत्कुमारांस हें भागवत सांगितलें. सनत्कुमारां तें ऐकण्यास योग्यच होते. कारण, त्यांच्या मनाची निवृत्तिमार्गाकडे प्रवृत्ति होती. पुढें नियमनिष्ठ अशा सांख्यायन ऋषींनी प्रश्न केल्यावरून सनत्कुमारांनीं हें भागवत सांख्यायनांस सांगितलें. सांख्यायन हे परमहंसांच्या धर्मांत निष्णात होते. भगवंताच्या अवतारलीला गाण्याची त्यांस फार आवड होती. म्हणून त्यांनी, आमचे गुरु जे पराशर त्यांस व बृहस्पतींसही तें सांगितलें. विदुरा, पुढस्त्य ऋषींनी पराशरास ' तू मोठा पुराणवक्ता होशील ' असा वर दिला होता. त्याप्रमाणें तो मोठा पुराणवक्ता झाला, व त्या दयाळू पराशरापासून हें श्रेष्ठ पुराण मला मिळालें. तुझा स्वभाव श्रद्धाळू व नम्र आहे, म्हणून मी आतां तें तुला सांगतो.

सूक्ष्मभूतें, पद्मकोश व ब्रह्मदेव
ह्यांची उत्पत्ति.

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, हें विश्व जेव्हां प्रलयकालच्या उदकांत बुडून गेलें होतें, तेव्हां भगवान नारायण शेषशय्येवर पडून होता. त्याचे डोळे योगनिद्रेनें मिटले होते, तथापि त्याची चैतन्यशक्ति जागृत होती. तो आत्मस्वरूपीं रममाण झाला होता, म्हणून त्याचे एकंदर व्यापार सुटले होते. त्या वेळीं त्यानें सर्व सूक्ष्मभूतें आपल्या शरिरांत लीन करून ठेविलीं होती; व आपल्या कालरूप शक्तीला प्रेरणा देऊन, पुनः सृष्टि निर्माण करण्यास योग्य वेळीं तिनें आपणास जा-

गुत कारावें अशी व्यवस्था केली होती. अशा प्रकारे, छांकाडांतील अग्नीप्रमाणे आपल्या सामर्थ्याचा निरोध करून तो परमात्मा चिच्छक्तीसह त्या उदकांत निद्रित राहिला होता. अशा स्थितीत एक हजार चौकड्यांचा काल निघून गेला. पुढे त्याच्या कालरूप शक्तीने त्यास सृष्टि करावयास उद्युक्त केले असता, आपल्या शरिरांत बीजरूपाने लीन असणाऱ्या लोकांस त्याने अवलोकन केले; आणि सृष्टि उत्पन्न करावी ह्या हेतूने त्या भगवंताने आपल्या देहांतील सूक्ष्मभूतांकडे पाहिले. सृष्टि उत्पन्न होण्यास अनुकूल असा काल, व त्याला अनुकूल असणारा सृष्टिकर्ता रजोगुण ह्या दोघांनी सूक्ष्मभूतांत चलन उत्पन्न केले. तेव्हा ती भगवंताच्या देहांतून बाहेर पडू लागली; व त्याच्या नाभीतून कमळाच्या कळ्याच्या रूपाने एकाएकी वर आली; कारण, पूर्वकर्माळा जागृत करणाऱ्या कालाने त्यास प्रेरणा दिली होती. त्या पद्मकोशाच्या तेजाने पाण्यावर चोहोंकडे सूर्यप्रकाशासारखा प्रकाश पडला. हा स्वयंभू पद्मकोशच जीवांना त्यांचे भोग्य पदार्थ निर्माण करून देणारा होय. त्यांतच अंतर्भाविरूपाने भगवान विष्णूने प्रवेश केला. त्या कमळातून वेदस्वरूप असा ब्रह्मदेव, ज्यास लोक स्वयंभू म्हणतात, तो उत्पन्न झाला. तो कमळावर बसला असता सृष्टि त्याच्या दृष्टीस पडेना; तो चोहोंकडे अंतरिक्षांत पाहू लागला; तेव्हा त्याला चार दिशांस चार तोंडे उद्भवली. त्या वेळेस प्रलयकालच्या वाऱ्याने तें उदक उसळत असून त्यावर हजारों तरंग उठत

होते. अशा त्या पाण्यामध्ये तें कमळ उगवलेलें होतें. आदिदेव जो ब्रह्मदेव तो त्या कमळावर बसला होता, तरी तें कमळ काय आहे, ह्याची त्यास कल्पना होईना. तसेंच, लोकतत्त्व काय आहे, व आपण कोण आहो, हेही त्याच्या लक्षांत येईना. तेव्हा तो आपल्याशीच म्हणतो: “मी जो ह्या कमळावर बसलों आहे, तो कोण? ह्या उदकांत दुसरे कांहीही नसता हें कमळ उगवले आहे, तेव्हा ह्यास आधारभूत असे कांहीं तरी खाली असले पाहिजे.” असा विचार करून त्याने त्या कमळाच्या देंठाच्या छिद्रांतून पाण्यात प्रवेश केला. आपला उत्पन्नकर्ता कोण, ह्या मोहामध्ये पडून तो शोध करीत असता फारच मोठा काल निघून गेला. विदुरा, काल हें एक शस्त्रच आहे. त्याच्या योगाने जीवांस भय उत्पन्न होतें व आयुष्याचा नाश होतो. ब्रह्मदेवाचा हा गेलेला काल शंभर वर्षांचा होता. इतका कालपर्यंत ब्रह्मदेव त्या कमळाच्या आधाराचा शोध करीत होता; तरी त्यास त्याचा मुळीच शोध लागला नाही. शेवटी तो थकला व परत येऊन आपल्या आसनावर बसला. मग हळूहळू आपले मन एकाग्र करून व श्वासाचा निरोध करून त्याने समाधि लाविला. अशा ध्यानस्थितीत आणखी शंभर वर्षे निघून गेली. त्या अवकाशांत योगबळाने त्यास ज्ञान उत्पन्न झाले, व शोध करीत असताही पूर्वी जें सांपडले नाही, तें पद्मकोशाचे आधारभूत ईश्वरस्वरूप त्याला आपल्या हृदयांतरीच दिसू लागले. विदुरा, त्या अनुपम रूपाचे काय वर्णन करावें !

ब्रह्मदेवास दिसलेलें ईश्वरस्वरूप.

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंक एकं पुरुषं शयानम् ।

फणातपत्रायुतमूर्धरत्नशुभिर्हस्तध्वांतयुगांततोये ॥

प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रिः संध्याम्रनीचेरुत्तरक्षममूर्ध्निः ।

रत्नोद्धारौषधिःसौमनस्यधनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रे ॥

आयामतो विस्तरतः स्वप्नानंदेन लोकत्रयसंग्रहेण ।
 विचित्रदिव्याभरणशुक्रानां कृताश्रियाऽपाश्रितवेषवेहम् ॥
 पुंसां स्वकामाय विविक्तनागैरभ्यर्चतां कामदुष्पात्रिपद्मम् ।
 प्रदर्शयंतं कृपया नखंदुग्धभ्रमिष्ठांगुलिचारुपद्मम् ॥
 मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमंडितम् ।
 शोणायितेनाधराधिवभासा प्रत्यर्हयंतं सुवसेन सुभ्रा ॥
 कंदर्वाब्जलकपिशंगवाससः स्वलंकृतं मेखलया नितंबम् ।
 हारेण चांगतधनेन वत्स श्रियात्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥
 परार्ध्ये मेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ।
 अव्यक्तमूलं भुवनं त्रिपेद्रमहीन्द्रभोगैरधिधीतवल्लभम् ॥
 चराचरोऽग्रे भगवन्महीध्रप्रहीन्द्रबंधुं सलिलोपगृहम् ।
 किरीटसाहस्रांहरण्यशृंगमाविर्भवात्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥
 निवीतमास्त्रायमधुघ्नतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ।
 सूर्येदुव खगन्यगमं त्रिधाभांसः परिक्रमत्प्रायनैर्कंदुरासदम् ॥

‘कमलाख्या तनूपमाणे शुभ्र अशा भव्य शेषश-
 येवर तो पुरुष निजला हांवा. शपाच्या सहस्र कणा
 त्याच्या मस्तकावर शोभत होला, वसुकुटावरील
 रत्नांची प्रभा त्या प्रलयकालच्या जलावर पड
 ल्यामुळे आसपासचा अधिकार नाहीसा झाला
 होता. एखाद्या पाचेच्या पर्वताला सोन्याचीं
 अनेक शिखरे असावी; रत्ने, स्फटिकाप्रमाणे नि
 मळ उदकाचे प्रवाह, फुले व लता ही त्या पर्व
 तावर चोहोंकडे दिसावी; शिखराच्या सारोवा
 सायंकालचे पिंगट व चित्रविचित्र ठग एकत्र
 व्हावे; तसेच हात व पाय ह्यांचा आरंग कर-
 प्यास, त्यावर वेळूंची व मोठमोठ्या वृक्षांची
 गर्दी असावी; अशी घटना घडून आली असतां
 तो पर्वत जसा शोभेल, त्यापेक्षा किती तरी पटीने
 जास्त तो पुरुष रत्ने, मोता. तुळसी व फुले ह्यांचे
 हार, आणि हात व पाय ह्यांच्या योगाने शोभायमान
 दिसत होता. विद्रा, त्या पुरुषाचा देह फारच
 विस्तीर्ण होता;—इतका की, स्वर्ग, मृत्यु व पा-
 ताळ हे तीन लोक त्यांत समाविष्ट झाले होते.

त्याने जी वस्त्र व भूषण धारण केली होती,
 त्यापासून त्यास शोभा येण्याच्या ऐवजी उलट
 त्या कर्वाभूषणासच त्याच्या देहामुळे अधिक
 शोभा आलेली होती. आपले सनारथ पूर्ण व्हावे
 म्हणून लोक त्यांची अग्न्यसावाने सेवा करि-
 तात, ते त्याचे चरण कमलाप्रमाणे दिसत होते;
 व लांजवर चद्रकिरणांप्रमाणे नखांची प्रभा
 पडल्यामुळे प्रफुलित झालेली ती चरणकमले त्याने
 भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकारितां किंचित् उच-
 लून धरिली होती. त्याच्या सुतावर स्थितहास्याची
 झांक दिसत होती; अधराष्ट आरक्त दिसत असून
 कर्णापथ्ये कुठले शळकत होती; नासिका सरळ
 असून रोमपल्या भुवयांच्या योगाने मुखकमल
 फारच शोभायमान दिसत होते; आणि मधुर
 वाण्याच्या योगाने आपल्या भक्तांचे दुःख दूर
 करित करित तो त्यांचा स्त्कारच करित आह
 की काय असा भास होता होता. त्या पुरुषाने
 जो पीतांबर धारण केला होता, तो कंदर्बवृ-
 क्षांच्या फुलांच्या केसराप्रमाणे पिंगट रंगाचा

असून त्यावरून कमरपट्टा होता; व त्याच्या वक्षस्थलावर श्रीवत्सलांछन असून, कंठामध्ये धारण केलेला अमोलिक हार त्यावर रुळत होता. विदुरा, जगन्नाथकाच्या त्या देहावर

चंदनवृक्षाचें रूपक

कल्पिलें, तर तें बरोबर लागू पडतें. उत्तम भूषणांनीं आणि बहुमोल अशा रत्नांनीं भूषित झालेले त्याचे बाहू, फळें व पुष्पे ह्यांनीं भरलेल्या चंदनाच्या सहस्रावधि शाखांप्रमाणें दिसत होतें; चंदनाचें मूळ अगोचर असतें, अर्थात् तें दृष्ट्यत्पीस येत नाही; त्याप्रमाणें, त्या अद्वितीय पुरुषरूपी चंदनाचें मूळ म्हणजे माया किंवा ब्रह्म हीं अस्पष्ट होतीं; चंदनाच्या खांचा मोठमोठ्या सर्पांनीं वेष्टिलेल्या असतात, तसेच त्याचही स्कंध नागराजाच्या फणांनीं वेष्टित होत. त्याचप्रमाणें, विदुरा, त्या पुरुषावर एखाद्या मोठ्या

पर्वताचें रूपक

कल्पिलें तरी चालेल. वृक्ष, पाषाण, पशु, पक्षी इत्यादि स्थावरजगम पदार्थांस जसा पर्वत आश्रयभूत असतो, तसा तो पुरुषही स्थावरजगमात्मक अशा सर्व जगास आश्रयभूत होता; पर्वतावर ज्याप्रमाणें मोठे मुजग असतात, त्याप्रमाणें द्याजवरही शेषाणें आपल्या फणा उभारिल्या होत्या; मैनाकासारखा एखादा पर्वत जसा पाण्यानें वेष्टित असतो, तसा हाही प्रलयकालच्या उदकानें वेष्टित होता; त्या पुरुषाच्या मस्तकावर असणारे

किरीट हींच पर्वताचीं सुवर्णमय शृंगें होत; पर्वतावर जशीं रत्नें असतात, तसा त्याजवरही कौस्तुभ मणि होता. विदुरा, त्या नारायणाच्या गळ्यांत कीर्तिमय वनमाला झळकत असून वेदरूपी भ्रमरांच्या योगानें तिला जास्तच शोभा आलेली होती. त्या पुरुषाचें तेज व सामर्थ्य ह्यांपुढें, सूर्य, अग्नि, वायु व चंद्र हेही निस्तेज दिसत होत; आणि गरज पडली असतां वाटेळ त्या ठिकाणीं उत्पन्न होणारीं व संरक्षणार्थ सभोवतीं फिरणारीं अशीं सुदर्शनादि आयुधें त्याजवळ असल्यामुळें तो शत्रूंना अजिंक्य होता.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, असें तें रूप ब्रह्मदेवाच्या दृष्टीस पडतांच त्या श्रेष्ठ प्रजापतीस सृष्टि उत्पन्न करण्याचें ज्ञान प्राप्त झालें; आणि भगवंताच्या नाभिरूप सरोवरांतून उद्भवलेलें तें कमल, त्यावर स्थित असलेलें आपलें स्वताचें रूप, प्रलयकालचें उदक, आकाश, व वायु हीं एवढीं मात्र त्याच्या दृष्ट्यत्पीस आली. दुसरें काहीं देखाळ त्यास दिसलें नाहीं. ब्रह्मदेव रजोगुणानें व्याप्त होता. त्यास सृष्टि उत्पन्न करण्याची इच्छा शाली असतां, ज्यांत सर्व सृष्टि बीजरूपानें वास करीत आहे, अशा ह्या वस्तु त्याच्या दृष्टीस पडल्या. तेव्हां तो सृष्टीची उत्पत्ति करण्यास उद्युक्त झाला, आणि ज्याच्या मार्गाचा थांग लागत नाही, व जो स्तुतीस पात्र आहे, अशा परमेश्वराची त्यानें अनन्यभावानें स्तुति केली.

अध्याय नववा.

—:—:—

ब्रह्मदेवानें केलेली भगवंताची स्तुति.

ब्रह्मोवाच—

ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिराञ्जनु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ।

नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुर्बिभासि ॥

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ।
 आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥
 नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमातंदमात्मविकल्पमविद्धवर्चः ।
 पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन भूतद्रियात्मकमदन्त उपाश्रितोऽस्मि ॥
 तद्वा इदं भुवनमंगल मंगलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।
 तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनादृतो नरकमाग्निरसत्प्रसंगैः ॥
 ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिघातनीतम् ।
 भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांशुरुहान्स्वपुसाम् ॥
 तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकःस्पृहा पारभवां विपुलश्च लोभः ।
 तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽग्निमभयं प्रवृणोति लोकः ॥
 दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वांशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।
 कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वन् ॥
 क्षुब्धद्विधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराञ्च ।
 कामाग्निनाऽच्युतरूपा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुकाम सीदते मे ॥
 यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्यन् ।
 तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहनी क्रियार्था ॥
 अन्हापृतातर्करणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभङ्गनिद्राः ।
 दैवाद्दुर्गतरचना क्रपयोऽपि देव युष्मन्प्रसंगादिमुखा इह संसरन्ति ॥
 त्व भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेशितपथो ननु नाथ पुंसाम् ।
 यद्यद्विधा त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्रूपः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥
 नातिप्रसीदति तथोपचितोपचरैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ।
 यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नाना जनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा ॥
 पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ।
 आराधनं भगवस्तव सत्क्रियाऽर्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्भियते न यत्र ॥
 शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिवर्णाय नमः परस्मै ।
 विश्वाद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चक्रमेश्वराय ॥
 यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।
 ते नैकजन्मशमल सहसैव हित्वा संयात्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥
 यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयैतव आत्ममूलम् ।
 भित्त्वा त्रिपादवृद्ध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनदमाय ॥
 लोको विकर्मानिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भववर्चने स्थे ।
 यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥
 यस्माद्विभेम्बहपि द्विपरार्थधिविष्वमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं नत् ।

तेपे तपो बहुस्रोऽवरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥
 तिर्यङ्मनुष्यवितुषादिषु जीवयोनिष्वामेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः ।
 रेमे निरस्तरभिरप्यवरुद्धदंष्टस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥
 योऽविद्यायानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जरीकृतलोकयात्रः ।
 अंतर्जलेऽहिकांशपुरुषार्थानुकूलां भीमोर्मिसालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥
 यत्राभिप्रेक्ष्य भवनादहमासमीदृश लोकत्रयोपकरणं यदनुग्रहेण ।
 तस्मै नमस्तन उदरस्थभवाय योगनिष्ठ वलनविक्रमसालनेशनाय ॥
 सोयं समस्तजगतां मुहूर्देक आत्मा सत्त्वेन यन्मुडयते भगवान्भगेन ।
 तेनैव मे दशमनुस्फुशताद्यथाऽहं स्वक्षामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोस्तौ ॥
 एष प्रपन्नवत्सो रमयात्मशक्त्या यद्यत्कल्पितं गृहीतगुणान्वतारः ।
 तस्मिन्स्वयधिकर्मादं मृजतोऽपि नेतो गुणतः कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥
 नाभिः पृष्ठदाहं लतोऽभक्ति यस्य धुंसा विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः ।
 रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मारीरिषीषु विगमस्य गिरां विसर्गः ॥
 सोऽस्तावदभ्रकण्ठो भगवान्विवृद्धप्रेमस्त्रितेन नयनांबुरुहं विजृम्भन् ।
 उन्धाय विश्ववितयाय च नो विपादं माच्छा गिराऽपनयतात्पुरुषाः पुराणः ॥

ब्रह्मदेव म्हणाला:—भगवता, पुष्कळ काळपर्यंत तुझी उपासना केली, तेव्हा मला आज तुझे ज्ञान झाले. प्राण्यांचा हा महादोष अगळे की, त्यांस तुझें ज्ञान होत नाही. तुज्याचून दुसरा कांहीं मुद्दा सत्य नाही. जे जे म्हणून सत्य आहे असें भामते, ते ते वस्तुतः मिथ्या आहेत. सत्त्व, रज व तम हे जे मायेचे तीन गुण, त्यांचा आश्रय करून तूच त्यांत ओतप्रात भरलेला आहेस. ह्यामुळे हा सर्व पसारा सत्य वाटतो. देवा, तुझ्या ठिकाणी ज्ञानशक्ति सदैव जागृत असल्यामुळे तेथे अज्ञानाचा मुळीच रिवाज होत नाही. भक्तांची दुःखे निवारण करण्याकरितां तू जे अवतार घेतास, त्यांचें मूळ बीज हेंच तुझें रूप होय. भगवंता, तुझें जें रूप भेदरहित, प्रकाशात्मक, आनंदमय, निर्विकार असे आहे, ते, ज्याच्या नाभिकमलापासून मी उत्पन्न झालों, त्या ह्या स्वरूपाहून निराळें असेचें मला वाटत नाही. सर्व सृष्टीला उत्पन्न करून तीपासून अलिप्त असणारे तुझें रूप हेंच. हेंच रूप भूतें, इंद्रिये व मन

ह्यांस आश्रयभूत आहे. ईश्वरा, तुझ्या ह्या अद्वितीय स्वरूपाचाच आश्रय करून मी तुला शरण आलों आहे. उपासना करण्याचें मुख्य स्वरूप हेंच होय. आम्हां भक्तांचें कल्याण व्हावें म्हणूनच तू हे रूप ध्यानात दाखविलेस. नास्तिक लोक तुझा अनादर करून तुझ्या अस्तित्वाविषयी कुतर्क काढून वाद करतात; परंतु त्यांचीं तीं मनें म्हणजे नरकाची वाट दाखविणाऱ्या मशालीच होत; तिकडे यत्किंचित्ही लक्ष न देतां, षड्गुणेश्वर्यसंपन्न अशा तुझ्या स्वरूपास आम्ही वदन करितों. प्रभो, वेदरूप वायूनें वाहून आणिलेल्या तुझ्या चरणरूप कमलांच्या सुगंधाचें अर्थात् तुझ्या सुकीर्तिमान चरित्रांचे जे पुरुष प्रेमपुरस्सर सेवन करतात, त्यांची तुझ्या चरलकमलांचे ठायीं दृढभक्ति अडल्यामुळे, तू त्यांच्या हृदयांत सदैव वास करितोस. हे ईश्वरा, जोंपर्यंत लोक निर्भय अशा तुझ्या चरणांचा आश्रय करीत नाहीत, तोंपर्यंत द्रव्य, गृह, पुत्र, मित्र इत्यादिकांच्या संबंधानें भय, दुःख, इच्छा, अनादर, मोठा लोभ

आणि खोटा अभिमान हीं मनांत बळावतात, व त्यां-
मुळें त्यांस फार पीडा होते. नारायणा, जे मंदबुद्धि
लोक लोभानें प्रसन्न होऊन अल्प सुखाच्या
इच्छेनें निरंतर काम्य कर्मे करितात, त्यांची बुद्धि
दुर्दैवानें नष्ट झालेली असते; म्हणून, सर्व सक-
टांचा परिहार करणाऱ्या ज्या तुझ्या कथा, त्यां-
पासून ते दूर रहातात. हे दीनवत्सला, क्षुधा,
तृषा, कफ, वात व पित्त; तसेंच थडी, वारा,
ऊन आणि पाऊस; शिवाय, ज्याची कधीही
तृप्ति होत नाही, तो कामरूप अग्नि, व क्रोध ह्यां-
च्या योगानें अहर्निश पीडिले जाणाऱ्या प्राण्यांस
पाहून मला फार वाईट वाटतें. हे ईशा, सत्त्व,
रज व तम ह्या गुणांपासून उत्पन्न झालेलीं जीं
इंद्रियें व विषय, त्यांनीं भरलेले हें जग तुझ्याहून
भिन्न आहे असें जे मानितात, ते, वस्तुतः मिथ्या-
भूत व दुःखदायक अशा ह्या ससारांत गट-
काळ्या खात रहातात, व त्यापासून त्यांची नि-
वृत्ति होत नाही. भगवता, मोठमोठे विवेकशील
पुरुषही जर तुझ्या कथांच्या श्रवणकीर्तनादिकां-
पासून विन्मुख होतील, तर त्यांस देखील दुःख
प्राप्त झाल्यावांचून राहणार नाही; कारण, दिव-
सास ते द्रव्य संपादन करण्यामध्ये गुंतलेले
असल्यामुळे थकून रात्री झोपी जातात, तेव्हां
मनांत एकसारखे द्रव्यार्जनाचे विचार चालू राहून
तसल्याच प्रकारचीं त्यांस स्वप्ने पडतात; व त्या-
मुळे वरचेवर त्यांचा निद्राभग होतो; आणि
इतकें होऊनही त्यांचे मनोरथ म्हणजे नेहमींच
सफल होतात असें नाही. कारण, दैव हें त्यांच्या
जवळ उभें असतेंच. भगवंता, हीं दुःखें तुझ्या
कथांविषयीं पराङ्मुख असणाऱ्या जनांसच
होतात. तुझ्या चरित्रांचें श्रवणकीर्तन करणाऱ्या
भक्तांना मुळींच होत नाहीत. कारण, तुझ्या
कथांच्या योगानें तुझ्या भक्तांचें अंतःकरण शुद्ध
होऊन त्यांस तुझ्या प्राप्तीचा मार्ग दिसून येतो;
आणि शुद्ध झालेल्या त्यांच्या अंतःकरणांत सदैव

वास करून, ते भक्त ज्या ज्या प्रकारचें ध्यान
करतील त्या त्या प्रकारचें स्वरूप त्यांवर अनुग्रह
करण्याकरिता तू प्रकट करतोस. हे परमेश्वरा, तू
एकच असून नानाविध पदार्थांमध्ये भरलेला
आहेस. सर्वांच्या भिन्न आणि आत्मा तूच होस.
दुर्जनांस तुझी प्राप्ति होणें कठिण आहे. कारण,
त्यांच्या अंतःकरणांत भूतदंष्ट्या लवळेशही नसतो.
प्रभो, केवळ भूतदंष्ट्या योगानें तू जितके लवकर
प्रसन्न होतोस, तितके लवकर, सर्व प्रकारच्या
साहित्यांनीं पण सहेतुक बुद्धीनें, देवा-
दिकांनींही तुझें पूजन केलें असतां त्यांस
देखील तू प्रसन्न होत नाहीस. तुझ्या
राम भक्तांपेक्षां निष्काम भक्तांची महती
जास्त आहे; म्हणून पुरुषानें यज्ञ, याग, तीव्र
तप, दान इत्यादि कर्मांच्या योगे तुला संतुष्ट
करावें. कारण, इतर कोणतेही धर्म आचरण केले
तरी ते कधी ना कधी नष्ट होणारच; परंतु तुझ्या
संतोषाकरितां केलेले धर्माचरण मात्र कधीही नष्ट
होत नाही. हे भगवता, तू आपल्या शुद्धचैतन्य-
रूप प्रकाशाच्या योगानें द्वैतरूप अंधकारापासून
दूर आहेस. तू ज्ञानाचें आश्रयस्थान होस.
तू सर्वांत श्रेष्ठ आहेस. तुला माझा
नमस्कार असो. ह्या त्रिगुणात्मक जगाची
उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारी जी माया,
तिला तुझा आश्रय असून, तिच्या ढीळा
ह्या तुझ्या ऋडा होत. हे मायाचालका, मी तुला
अभिवंदन करितों. हे दीनबंधो, तुझ्या अव-
तारकथादिकांच्या श्रवणकीर्तनाचा महिमा फा-
रच अगाध आहे. कारण, प्राणोत्क्रमणाच्या स-
मयीं मनुष्य अगदीं दीन अवस्थेंत असतांही जर
तो तुझ्या चरित्रांचें श्रवण, मनन वगैरे करील,
तर त्याचें अनेक जन्मांचें पातक एकदम नष्ट हो-
ऊन तो तुझ्या चिन्मय स्वरूपांत मिळून जाईल.
हे भगवंता, हा त्रैलोक्यरूप वृक्ष ही तुझी अपर-
प्रतिमाच आहे. तुझ्या आश्रयानें राहणारी जी

अचित्य माया, ती ह्या विश्वदुर्माचें मूळ होय. प्र-
कृतिरूप मुळांतून हा सर्वव्यापक वृक्ष बाहेर
पडून त्यास तीन खांद्या निर्माण होतात, व
त्यांच्या योगानें ह्या जगन्मायी उत्पत्ति, स्थिति व
संहार हीं घडतात. मी ब्रह्मदेव, स्वतः तूं विष्णु
व तौ शंकर ह्या ज्या तुझ्या तीन विश्रुते, त्याच
ह्या उत्पत्ति, स्थिति व संहार करणाऱ्या विश्रुत-
रूच्या खांद्या होत. हे जगन्मायका, ह्या तीन प्र-
मुख खांद्यांपासून पुढें लहान मोठ्या अनेक शा-
खा, उपशाखा वगैरे जन्मास येऊन हा ब्रह्मांड
वृक्ष विस्तृत होतो. हे भक्तपालका, तूं लावून दि-
लेल्या मार्गानें न जातां जे लोक तुझें अर्चन, व-
दन इत्यादि हितकर कर्मे करण्याविषयी विमुख
होऊन भलतींच कर्मे करण्यांत दंग होऊन जा-
तात, ते लोक तुझ्या कालरूप संहारशक्तीच्या
तडाक्यांत सांपडून जन्ममरणपरंपरा भोगतात !
हे विश्वेश्वरा, ह्या तुझ्या कालात्मक शक्तीला मी
नमस्कार करितों. हे अनंता, तुझा प्रभाव काय
वर्णन करावा ? पहा—माझें स्थान द्विपरार्थ संव-
त्सरपर्यंत टिकणारे; व म्हणून सर्वांमध्ये मी अ-
त्यंत श्रेष्ठ व पूज्य; परंतु त्या मलाही तुझे भय
फार वाटतें. तुझ्या प्राप्तिस्तव मीं दुर्घट तपश्चर्या
दिली, तेव्हां कोठें ह्या तुझ्या मूर्तीच आज दर्शन
पावें ! हे यज्ञनारायणा, तूं मजवर अनुग्रह कर.
हे देव विदेवा, तूं आत्मानंदांत निमग्न आहेस;
तुला विषयमात्राची अंशमात्र इच्छा नाही. तथापि
तू आपण पापंकरा धर्ममर्यादांचें आपण स्वतः
पालन करण्याची इच्छा धरितोस, व पशु, पक्षी,
मनुष्य, देव इत्यादि योनींमध्ये जन्म
धारण करून तूं नानाविध लीला करि-
तोस. तेव्हां तुझे चरित्र किती अपूर्व
आहे बरे ! हे परमेश्वरा, तम, मोह, महामोह,
तामिस्र व अंधतामिस्र अशा पांच वृत्ति धारण
करणाऱ्या मायेच्या योगें प्राणी निद्रावश होतात;
परंतु तूं त्या पांच वृत्ति धारण करणाऱ्या माये-

पासून अगदीं अलिप्त असतांही उदरामध्ये सर्व
ब्रह्मांडाचा उपसंहार करून निद्रावश झालास, व
इतस्ततः उचंबळणाऱ्या लाटांनीं प्रक्षुब्ध झालेल्या
प्रलयकालीन उदकांत शेषशय्येवर पडून स्वस्थ
झोंप घेतलीस; आणि निद्रामुख अमुक प्रकारें
अनुभवार्थें, हें लोकांस व्यक्त करून दाखविलेंस.
हे पुरुषोत्तमा, तूं सर्वथैव वंदनीय आहेस. तुझ्याच
नाभिःकमलापासून मी उत्पन्न झालों. तुझ्याच
अनुग्रहांनें मला अखिल त्रिभुवनावर उपकार कर-
ण्याची योग्यता प्राप्त झाली. देवा, तुझ्या उदरा-
मध्ये सर्व जग लीन झालें आहे. आतां तुझी
योगनिद्रा समाप्त होत असल्यामुळें तुझीं नेत्र-
कमलें किंचित् किंचित् विकसित होऊं लागलीं
आहेत. हे नारायणा, मी तुला नमस्कार करितों.
हे भगवंता, तूं सर्व जगाचा हितकर्ता आणि
आत्मा असून सर्वांतर्थांमीं भरलेला आहेस. तूं
शरणागतांच मनोरथ पूर्ण करणारा आहेस. तुझ्या
ज्ञानाच्या आणि ऐश्वर्याच्या योगानें सर्व जगास
सुख उत्पन्न होतें. त्या ज्ञानाचा माझ्या बुद्धीशीं
संयोग कर; म्हणजे मी हें जग पर्ववत् निर्माण
करण्यास समर्थ होईन. तुझी शक्ति जी लक्ष्मी,
तिजसह तू सगुणावतार घेऊन अनेक प्रकारच्या
लीला व अधटित कर्मे करितोस. हे भगवंता, तूं
पूर्वींच सृष्टि निर्माण करून ठेविली आहेस. तूं
निर्माण केलेल्या त्या सृष्टीचें स्वरूप मी स्पष्ट
करीत असतां तुझ्या लीलांच ठिकाणीं माझें मन
रममाण होवें; म्हणजे सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या
अहकारापासून आणि तदंगभूत पापापासून मी
अलिप्त राहीन. हे भगवंता, तूं ह्या प्रलयकालीन
उदकामध्ये निजून राहणारा अनंतशक्ति पुरुष
आहेस. तुझ्या नाभिःकमलापासून चित्ताची अभि-
मानी देवता असा मी उत्पन्न झालों. प्रभो, ह्या
सृष्टिकर्मांमध्ये दंग होऊन माझें वेदज्ञान नष्ट न
होवो. हे पुराणपुरुषा भगवंता, तूं अत्यंत दयाळु
आहेस. ह्या तुझ्या दयाळुवामुळें तूं उठून कम-

लांसारख्या प्रफुल्लित नेत्रांनीं सप्रेमदृष्टीनें मजकडे अवलोकन कर, आणि मथुर वाणीनें केवळ त्रै-
लोक्यावर उपकार करण्याकरितां मजशीं बोल,
म्हणजे माझा सर्व खेद दूर होईल.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ब्रह्मदेव ज्यापासून
उत्पन्न झाला, तें विष्णुस्वरूप ब्रह्मदेवाला तपस्सा-
मर्थ्यानें व समाधियोगबलानें दिसलें. नंतर त्यानें
आपल्या मनाच्या आणि वाणीच्या शक्तीप्रमाणें
भगवंताचें स्तवन केलें, आणि श्रमिंत होत्वाता
तो स्तब्ध बसला. त्या वेळीं भगवंताला असें
दिसून आलें कीं, ब्रह्मदेवाला सृष्टि कशी उत्पन्न
करावी ह्याचें ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी इच्छा आहे.
हें प्रलयकालचें उदक पाहून त्याच्या मनांत भीति
उत्पन्न झाली आहे, ह्यास्तव तिचें निरसन केलें
पाहिजे; असा विचार करून तो मथुर आणि
गंभीर वाणीनें ब्रह्मदेवाशीं बोल लागला.

भगवंतांचें भाषण.

भगवान म्हणाले:—हे वेदगर्गी ब्रह्मदेवा, तूं
आतां मुळींच आळस न करितां सृष्टि उत्पन्न
करण्याच्या मार्गाला लाग. ज्या कारणासाठीं तूं
माझी स्तुति केलीस, तें मी पूर्वींच सिद्ध करून
ठेविलें आहे. तूं पुनः तपश्चर्या कर, म्हणजे योग-
साधनाच्या योगेंकरून, सर्व लोक तुझ्या ठिका-
णींच भरलेले आहेत असें तुला स्पष्ट दिसूं
लागेल. ब्रह्मदेवा, तपाच्या योगानें तुझ्या अंतःक-
रणांत भक्ति उत्पन्न होईल, व त्या योगानें तुझें
अंतःकरण शुद्ध आणि शांत होईल. असें झालें
म्हणजे तुझ्या स्वतांच्या हृदयांत व सर्व जगांत
मीच भरलों आहे व सर्व लोक माझेच ठिकाणीं
आहेत, असें तुला दिसून येईल. काष्ठाचें ठिकाणीं
जसा अग्नि गुप्तरूपानें वास करितो, तसें, सर्व
भूतांचे अंतर्गामी माझे वास्तव्य आहे. हें जेव्हां
प्राण्यास कळून येईल, तेव्हांच त्याचें अज्ञान नष्ट
झालें असें समजावें. भूतें, इंद्रियें, गुण व अंतःक-
रण ह्यांपासून जीवात्मा भिन्न असून तो जीवा-

त्माच परब्रह्मस्वरूप आहे, अशी ज्या वेळीं निश्च-
यात्मक भावना होईल, तेव्हांच प्राण्यास मोक्ष-
प्राप्ति होईल.

ब्रह्मदेवा, तूं अनेक कर्मांरित रांगुलें माना
प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न केल्या, तरी माझा तुज-
वर पूर्ण अनुग्रह असल्यामुळे तूं त्या निष्पत्ती
मोह किंवा आसक्ति उत्पन्न करूं नको. तूं
त्रिगुणात्मक अशा अनेक प्रजा उत्पन्न करूं नको
तरी तुझें मन सर्वदा माझेच ठिकाणीं राहूं
माण असल्यामुळें, सर्वांस मोह पाडणारा तें
रंजागुण, त्याचें तुजवर सामर्थ्य चालणार
नाहीं. ब्रह्मदेवा, भूतें, इंद्रियें, गुण, अहंकार इत्या-
दिकांपासून मी भिन्न आहे, हें प्राण्यास उमगत
नाहीं; पण तें तुला उमगलें. तूं ज्या कमळापासून
उत्पन्न झालास, त्या कमळाचे मूळ शोधण्याकरितां
उदकांत शिरलास; त्या वेळीं, आपणास कोणी
आश्रय आहे किंवा नाही, असा तुझ्या मनांत जो
संशय उत्पन्न झाला, त्याची निवृत्ति करण्याकरितां
मी आपलें स्वरूप तुझ्या हृदयांत प्रकट केलें. ब्रह्म-
देवा, माझ्या लीलारूप उत्कर्षाचें जें तूं वर्णन
केलेंस, तें माझ्या अनुग्रहानेंच. माझ्या अनुग्रहानेंच
तुझ्या ठिकाणीं तपाचरण करण्याबद्दल निष्ठा उत्पन्न
झाली. मी जरी त्रिगुणात्मक भासतो, तरी वस्तुतः
त्यांहून अलिप्त आहे. त्या माझ्या स्वरूपाचें, जग
उत्पन्न करण्याच्या इच्छेनें तूं स्तवन केलेंस;
तस्मात् मी तुजवर प्रसन्न आहे. तुझें कल्याण असे.
जो अनुग्रह तूं म्हण्टेस त्या स्तोत्रानें नित्य माझे
स्तवन करित जाईल, त्यास मी उत्तमकर प्रसन्न
होऊन त्याच्या सर्व कामना पूर्ण करीन. ब्रह्मदेवा,
तलावावि जलाशय बांधणें, तपश्चर्या करणें,
यज्ञयागादि अनुष्ठानें करणें, दानें देणें, योगसाधन
करणें व समाधि लावणें ह्या सर्व मोर्धीचें फल
म्हणजे माझी प्रीति संपादन करणें हेंच होय, असें
मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांचें मत आहे. ब्रह्मदेवा, प्राण्या-
ला देह, इंद्रियें, स्त्री इत्यादि अतिप्रिय वाटतात. परंतु

हैं लक्षांत ठेव कीं, त्या सर्वांचा मी आत्मा आहे, अर्थात् मी सर्वांहून जास्त प्रिय असणें योग्य आहे; म्हणून प्रत्येक मनुष्याने माझ्या ठिकाणीं प्रीति असू द्यावी. ब्रह्मदेवा, तू पूर्ण वेदस्वरूप असून सर्व प्राण्यांचा आत्मा आहेस. तू हें जग अनायासे उत्पन्न कर. तुला पूर्वकल्पांतील ज्ञान आहेच. शिवाय, तुझ्या भतर्यामीं सर्व प्राण्यांचा आत्मा जो मी, त्या माझा पूर्णपणें वास असल्यामुळे तुला कांहीच अडचण पडणार नाही.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें त्या प्रकृति-पुरुषात्मक भगवंतानें ब्रह्मदेवाला सद्योत्पत्तीचें ज्ञान सांगितलें, आणि नंतर आपण तेथेंच अतर्धान पावला.

अध्याय दहावा.

—:—

कालाची उत्पत्ति व दहा प्रकारच्या

सृष्टीचें वर्णन.

विदुर म्हणाला:—मैत्रेय मुने, भगवंतानें आपलें स्वरूप गुप्त केल्यावर त्या आदिस्थिती ब्रह्मदेवानें आपल्या मनापासून व शरिरापासून कोणत्या व किती प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न केल्या? हे भगवन्, आपण ज्ञानसंपन्न आहां. मी ज्या गोष्टी आपल्यास विचारल्या आहेत, त्या सर्व यथाक्रम सांगून माझा संशय दूर करा.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पङ्गुर्गुणेश्वर्यसंपन्न व अनादि अशा परमेश्वरानें सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें नारायणस्वरूपीं आपलें मन लावून 'देवांची' शभर वर्षें तप केलें. ब्रह्मदेव तप करित असतां एकाएकीं प्रलयकालचा भयंकर बारा सुटला; आणि त्यामुळे, ज्या कमळाकर ब्रह्मदेव बसला होता, तें कमळ आणि ज्या उदकांत तें कमळ उडविलें होतें तें उदक हीं थरथर कापूं लागलीं. ही स्थिति ब्रह्मदेवाच्या लक्षांत

आली, तेव्हां त्यानें आपल्या तपस्सामर्थ्यानें तें उदक आणि तो प्रबळ झालेला वायु पिऊन टाकला. ह्यामुळे तो बसला होता तें कमळ मोकळें पडलें. त्या मोकळ्या झालेल्या कमळाकडे पाहिल्याबरोबर ब्रह्मदेवाला वाटलें कीं, ह्या कमळापासूनच पूर्वीं लीन झालेले लोक मी पुनः उत्पन्न करीन. सृष्टिरूप कर्तव्य करण्याविषयीं ब्रह्मदेवाच्या मनांत परमेश्वरानें पूर्वींच प्रेरणा करून ठेविली होती. त्याप्रमाणें सृष्टि निर्माण करण्याचें त्याच्या मनांत आल्याबरोबर, तो त्या विश्वव्यापी कमळांत शिरला; आणि ज्या कमळापासून त्यास चतुर्दश भुवनेंच काय, परंतु त्याहूनही अधिक भुवनें निर्माण करितां आलीं असतीं, त्या कमळाचें, त्यानें भू; भुव; व स्वः हे तीन विभाग केले. विदुरा, ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवशीं ज्यांची घडामोड होते, ते हे तीनच लोक शास्त्रानें सांगितले आहेत. हे तीन जीवांचे उपभोग्य लोक होत. स्वर्लोकाच्याही वर आणखी महर्लोक, जनर्लोक, तपोलोक आणि सत्यलोक हे आहेत; पण ते निष्काम कर्म करणाऱ्यांस प्राप्त होणारे आहेत. ते ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवसाच्या प्रलयांत नष्ट होत नाहीत. ते ब्रह्मदेवाच्या दोन परार्ध वर्षेपर्यंत ठिकणारे आहेत. त्रेलोक्य हें काम्यकर्माचें फल आहे. ह्याचा नाश प्रत्येक कल्पांत होता हें लक्षांत ठेव.

विदुर म्हणाला:—मैत्रेय मुने, परमेश्वराचें एक कालस्वरूप आहे म्हणून जें आपण पूर्वीं सांगितलें, तें कसें असतें तें मला सांगा.

मैत्रेय मुनि म्हणाले:—विदुरा, कालाला मूळचें कोणतेंही स्वरूप नाही. त्याचप्रमाणें, त्याला आदि आणि अंतही नाहीत. तो काल अमर्याद असा आहे; पण गुणांमध्ये न्यूनाधिक्य झालें म्हणजे त्याच्या योगानें कालाचें स्वरूप लक्षांत येतें. ईश्वरानें त्या कालालाच निमित्त करून आपल्या स्वरूपां हें जग निर्माण केलें आहे. पूर्वीं हें जग

श्रीविष्णूच्या मायेनें लय पावून ब्रह्मस्वरूप होऊन राहिलें होतें. नंतर तें लीन होऊन राहिलेलेंच जग, ईश्वरानें कालाचें निमित्त पुढें करून निर-
निराळें प्रकाशित केलें. त्या कालाचें स्वरूप कोणालाही समजत नाही. त्याचें अनुमान त्याच्या कार्यावरून मात्र होतें. तें त्याचें कार्य म्हणजे जग. हें जग पूर्वी जसें होतें तसेंच आतांही आहे, आणि पुढेंही असेंच असणार. हें जगाचें स्वरूप जसें नेहमीं सारखेंच असतें, तसेंच ह्या जगाचें निमित्त-कारण-जो काल त्याचेंही स्वरूप नेहमीं सारखेंच असतें.

ह्या कालाच्याच निमित्तानें प्रकृतीपासून सहा प्रकारची आणि विकृतीपासून तीन प्रकारची अशी नऊ प्रकारची सृष्टि उत्पन्न झाली आहे; आणि प्राकृत व वैकृत ह्या दोहोंपासून आणखी एक दहावा प्रकार उत्पन्न झाला आहे. सनत्कु-
मारांची गणना ह्या दहाव्या प्रकारच्या सृष्टींत आहे.

तोच भगवान काल सृष्टीच्या तिन्ही प्रकारच्या प्रलयांस निमित्त होय. हे प्रलयाचे तीन प्रकार असे: एक नित्य, दुसरा नैमित्तिक आणि तिसरा प्राकृतिक. ह्यांत नित्यप्रलय जो आहे, तो केवळ कालाच्याच योगानें होतो; नैमित्तिकप्रलय हा शेषमु-
खांतील अग्नि किंवा प्रलयमेघ ह्यांच्या योगानें होतो; आणि प्राकृतिकप्रलय गुणांच्या योगानें होतो.

विदुरा, आतां तुला पूर्वीं जे सृष्टीचे दहा प्रकार सांगितले, त्यांचें सविस्तर वर्णन सांगतों.

पहिल्या प्रकारांत महत्त्वाची उत्पत्ति झाली. हें महत्त्व म्हणजे ईश्वरापासून सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांमध्ये झालेलें न्यूनाधिक्य होय.

दुसऱ्या प्रकारांत अहंकाराची उत्पत्ति झाली. ह्या अहंकारापासून पंचमहाभूतें, ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें आणि देवता व मन, (हे पुढले तीन सर्ग) हीं उत्पन्न झालीं.

तिसऱ्या प्रकारांत पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व

आकाश हीं पंचमहाभूतें व पंचसूक्ष्मभूतें उत्पन्न झालीं.

चौथ्या प्रकारांत पंचज्ञानेंद्रियें आणि पंच-
कर्मेंद्रियें हीं उत्पन्न झालीं.

पांचव्या प्रकारांत सात्त्विक अहंकारापासून इंद्रियांच्या अभिमानी देवता झाल्या, व संकरप-
विकल्पात्मक मन झालें.

सहाव्या प्रकारांत तामिस्रादिक पांच प्रका-
रची अविद्या उत्पन्न झाली. जीवांना ह्या अवि-
द्येमुळेच मोह आणि स्वस्वरूपभ्रंश होतो. वि-
दुरा, पूर्वीं जी प्रकृतीपासून सहा प्रकारची सृष्टि
होते म्हणून म्हटलें, ती ही तुला सांगितली.
हिला प्राकृतसृष्टि म्हणतात.

आतां, विकृतीपासून जी तीन प्रकारची सृष्टि
झाली, ती तुला सांगतों.

विदुरा, ह्या तीन प्रकारांपैकीं पहिल्यांत सहा
प्रकारची स्थावरसृष्टि उत्पन्न झाली. ते सहा प्रकार
असे: (१) ज्यांना पुष्पावांचून फळें येतात, त्या
उंबर, वड, पिंपळ वगैरे वनस्पति; (२) एकवार फळें
येऊन तीं पिकलीं कीं ज्यांचा नाश होतो, त्या केळी,
धान्ये वगैरे ओषधि; (३) ज्यांना वृक्षाचा किंवा
इतर कशाचा तरी आधार लागतो, त्या लता,
पान, वेळी वगैरे; (४) त्वक्सार म्हणजे ज्यांची
साल कठिण असते व त्या सालीचाच विशेषेक-
रून उपयोग होतो त्या वेळू वगैरे; (५) बीरुध्
म्हणजे वेळीच्याच जाति, पण ज्यांना आधाराची
गरज लागत नाही त्या वेत वगैरे; आणि (६)
द्रुम म्हणजे ज्यांना पहिल्यानें फुलें येऊन नंतर
फळें येतात ते आम्रवृक्ष वगैरे. ह्या सहाही प्रकार-
च्या सृष्टीची गति आणि आहार ऊर्ध्व असतात.
त्यांच्यातील चैतन्यशक्ति स्पष्ट नसते. सगळ्यांना
अंतर्गामी स्पर्शज्ञान असतें, व प्रत्येकाचे कांही
तरी विशेष धर्म असतात. वैकृतिकसृष्टीचा दुसरा
प्रकार म्हणजे तिर्यक्सृष्टि होय. तिचे अष्टावीस
प्रकार आहेत. ह्या सर्वांचें साधारण लक्षण

म्हणजे त्यांस उद्यां काय होणार ह्याचें धोरण नसतें, हें होय. ह्यांना आहार, विश्रांति, भय, मैथुन वगैरे कांहीं नियमित गोष्टीचें मात्र ज्ञान असतें. ह्यांना प्राणेंद्रियाच्या योगानें वस्तूचें ज्ञान होतें. सुखदुःखांचे परिणाम त्यांच्या मनावर फार बळ ठिकत नाहीत. आतां त्यांचे अष्टावीस प्रकार काणते ते सांगतों: वैळ, बकरा, रेडा, हरिण, सूकर, गवा, रू. मेंढा व उंट ह्या दोन खूर असणाऱ्या नऊ जाती आहेत. गाढव, घोडा, खेचर, गौर, शरभ व वनगाय ह्या एकखुरी पशूंच्या सहा जाती आहेत. कुत्रा, कोल्हा, लांडगा, बाघ, मांजर, ससा, साळ, सिंह, वानर, हत्ती, कांसव व घोरपड ह्या पांच नल्यांच्या पशूंच्या बारा जाती आहेत. एकूण स्थळचर प्राण्यांच्या सत्तावीस जाती आणि मगर वगैरे जळचर व कंक, गिबाड वगैरे पक्षी ही एक अष्टाविसावी जात, अशा एकंदर अष्टावीस जाती तिर्यग्योनीच्या आहेत.

विदुरा, आतां वैकृतिक सृष्टीचा तिसरा प्रकार तुळा सांगतों. ह्यांत मनुष्यजात येते. ह्यांचे आहारविहार पृथ्वीवर असतात. त्यांचें लक्षण असें कीं, त्यांच्यामध्ये रजोगुणाचा अंश अधिक असतो. ते कर्म करण्यांत गुग असतात, व दुःखरूपी संसारांतच सुख मानून राहतात. ह्याप्रमाणें ह्या वैकृतिक सृष्टीचे तीन प्रकार सांगितले. विदुरा, देवसृष्टि ही सुद्धां वैकृतिकच होय. परंतु ती शुद्ध सात्विक असल्यामुळें तिची गणना प्राकृतिक सर्गांत करितात. ह्या देवसृष्टीचे ८ भेद आहेत:—(१) देव, (२) पितर, (३) दैत्य, (४) गंधर्व व अप्सरा, (५) यक्ष व राक्षस, (६) भूत व पिशाच, (७) सिद्ध, चारण, विद्याधर आणि (८) किन्नर व किंपुरुष इत्यादि.

विदुरा, दहावा प्रकार सनत्कुमारांची उत्पत्ति हा होय. हे प्राकृतिक व वैकृतिक ह्या दोन्ही प्रकारच्या सृष्टीच्या मिश्रणापासून झाले आहेत, म्हणून त्यांची गति देवलोकांत आहे

आणि मनुष्यलोकांतही आहे. विदुरा, ह्याप्रमाणें, ब्रह्मदेवानें केलेली दहा प्रकारची सृष्टि तुळा सांगितली. आतां पुढें वंश आणि मन्वंतरे ह्यांचे वर्णन सांगतों. इश्वरच रजोगुणानें युक्त होऊन ब्रह्मदेवाचें रूप घेतो, आणि कल्पाकल्पामध्यें सृष्टि उत्पन्न करितो. त्याचा संकल्प कधीही व्यर्थ होत नाही.

अध्याय अकरावा.

—:०:—

कालमान व आयुर्गणना.

भैत्रेय ऋषि म्हणाले:—विदुरा, पृथ्वी आदि-करून पंचमहाभूतात्मक पदार्थांचे निरनिराळे भाग करून, त्या भागांचे आणखी पुढें कोणत्याही प्रकारें भाग करितां येत नाहीत, इतका जो सूक्ष्म भाग, त्यास परमाणु अशी संज्ञा आहे. हे पुष्कळ परमाणु एकत्र मिळाले म्हणजे मनुष्यास मूर्त पदार्थाचा भास होतो. जगामध्यें जे अनेक पदार्थ अनेक स्वरूपें धारण करून आहेत, त्या पदार्थांचे गुणधर्म व निरनिराळेपणा एकीकडे ठेवून फक्त परमाणूच्या समुदायांचा विचार केला, म्हणजे त्या पदार्थांच्या स्थूलस्वरूपाची अटकळ करितां येते. विदुरा, ह्या प्रपंचांतील वस्तुमात्राचें सूक्ष्मरूप म्हणजे त्या त्या वस्तूचा अविभाज्य असा अति सूक्ष्म अंश, व स्थूलरूप म्हणजे त्या त्या वस्तूचा परमाणूच्या सख्येनें होणारा बोध, हे ध्यानांत आण. यच्चयावत् पदार्थांना आपल्या अधीन ठेवणारा जो काल, तो सुद्धां जगांतील पदार्थांप्रमाणें सूक्ष्म व स्थूल ह्या स्थिति धारण करितो. काळाचा परमाणुदृष्टीनें विचार केला, म्हणजे तो सूक्ष्मकाल समजावा, व पदार्थांनीं भोगलेला जो विशिष्ट काल तो स्थूलकाल समजावा. विदुरा, ह्या काळाच्या परमाणूवरून काळाची गणती कशी करावयाची, तें ऐक. दोन परमाणु म्हणजे एक अणु समजावा. तीन अणु झाले

म्हणजे एक त्रसरेणु होतो. खिडकीवाटे सूर्याचे किरण घरांत येतात त्यांत पुष्कळ रजःकण उडून आकाशांत जात असलेले दिसतात; त्या रजःकणांतील प्रत्येकास त्रसरेणु अशी संज्ञा आहे. ह्या तीन त्रसरेणूंतर्क अंतर चाळण्यास सूर्याला जो काल लागतो, त्यास त्रुटि असे म्हणतात. शंभर त्रुटि झाल्या म्हणजे एक वेध होतो. तीन वेध म्हणजे एक लव समजावा. तीन लवांचें एक निमेष होतें. तीन निमेष म्हणजे एक क्षण होय. पांच क्षण म्हणजे एक काष्ठा. पंधरा काष्ठा म्हणजे एक लघु समजावा. पंधरा लघूंची एक घटिका मानितात. दोन घटिका म्हणजे एक मुहूर्त होतो. सहा अथवा सात घटिकांचा एक प्रहर समजावा. [प्रहर म्हणजे दिवसाचा किंवा रात्रीचा चौथा भाग. पहाटेचा व सकाळचा एक एक मुहूर्त, आणि संध्याकाळचा व अवशीचा एक एक मुहूर्त, हे सोडून देऊन बाकी दिवस व रात्र ह्यांचें अति लहान व अति मोठें मान घेतलें असतां दिवसाच्या अथवा रात्रीच्या चौथ्या भागाचें म्हणजे प्रहराचें मान ६ अथवा ७ घटकांचे येतें.]

मैत्रेय पुढें सांगतात:—विदुरा, सहा पलें तांब्याचें एक पात्र एक प्रस्थ (शेर) पाणी राहण्याजोगें करून त्यास मध्यभागीं चार मासे सोन्याच्या चार अंगुळें लांब केलेल्या समान जाडीच्या तारेनें छिद्र पाडावें. त्या छिद्रांतून पाणी येऊन तें पात्र भरण्यास जो काल लागतो, तो एक घटिका काल समजावा. चार चार प्रहर म्हणजे मनुष्यांचा एक दिवस व एक रात्र होते. पंधरा अहोरात्रांचा एक पक्ष होतो. तो शुक्र व कृष्ण असा दोन प्रकारचा आहे. शुक्र व कृष्ण हे दोन पक्ष मिळून एक मास समजावा. मनुष्यांचा मास म्हणजे पितरांचा एक दिवस होय.

१ पांच गुंजा म्हणजे माष (मासा).

सोळा माष म्हणजे कर्ष (तोळा).

चार कर्ष म्हणजे पल,

दोन महिने म्हणजे एक ऋतु. सहा महिने म्हणजे एक अयन. अयनें दोन—एक दक्षिणायन व दुसरें उत्तरायण. दक्षिणायन म्हणजे देवांची रात्र व उत्तरायण म्हणजे त्यांचा दिवस. दोन्ही अयनें मिळून देवांचा एक अहोरात्र समजावा. बारा महिने म्हणजे एक संवत्सर. शंभर संवत्सर ही मनुष्याच्या आयुष्याची मोठी मर्यादा. विदुरा, भगवान सूर्य हा चंद्र, मंगल इत्यादि ग्रह, अश्विनी, भरणी इत्यादि नक्षत्रे व इतर तारे ह्यांच्या मंडळांवर अधिष्ठित होऊन परमाणूपासून वर्षापर्यंत आपलीं मानें सांगून नित्य जागरूक अवस्थेंत फेऱ्या करीत आहे. संवत्सर पांच प्रकारचे आहेत. सूर्य, बुध, शनि, सप्त, सवन म्हणजे यज्ञयागादिक क्रिया, चंद्र, व नक्षत्रे ह्यांच्या गतीवरून संवत्सरांस संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर व वत्सर अशीं नांवें दिलीं आहेत. सूर्य हाही पंचमहाभूतात्मकच आहे. हा आपल्या काल नामक शक्तीच्या योगानें सर्वत्र बीजांकुरांस चेतना देतो व मनुष्यांचें अज्ञान दूर करून त्यांकडून यज्ञयागादि कर्मे करविण्याकरितां अंतरिक्षांत धाव घेतो; अशा त्या पांच संवत्सर उत्पन्न करणाऱ्या व लोकांस सद्गति प्राप्त करून देणाऱ्या भगवान सूर्यनारायणास मनोभावांने नमस्कार करावा.

ह्यावर विदुरानें विचारलें:—महाराज, देव, पितर व मनुष्ये ह्यांच्या आयुष्याचें मोठें प्रमाण त्यांच्या त्यांच्या मानानें शंभर वर्षे आहे. परंतु जे महात्मे ज्ञानसंपन्न भूवादिक ऋषि कल्पच्या कल्प वास्तव्य करितात, त्यांच्या आयुष्याचें प्रमाण काय बरें? महाराज, आपणास महासमर्थ कालाची गति कळलेली आहे. आपणांसारखे परमज्ञानी व योगसंपन्न जे पुरुष, त्यांस सर्व विश्वाचें ज्ञान असल्यामुळे, तिचें योग्य प्रकारें विवेचन करता येतें.

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, युगाच्या अरंभीचा व अखेरचा संधिकाल धरून कृत, त्रेता, द्वापर व काले ह्या चार युगांमध्ये देवांचा बारा हजार

वर्ष होतात, असे सांगितले आहे. विदुरा, कृत, त्रेता, द्वापर व कलि ह्या युगांचे प्रमाण करितांना, प्रथम अनुक्रमाने चार, तीन, दोन व एक असे सहस्र ध्यावे व त्या प्रत्येक संख्येत त्यांच्या दुष्पट शेंकडे मिळवावे; म्हणजे ४८०० वर्षांचे कृतयुग, ३६०० वर्षांचे त्रेतायुग, २४०० वर्षांचे द्वापर-युग व १२०० वर्षांचे कलियुग समजावे. प्रत्येक युगाचे शेंकडो वर्षांचे संधिकाल मनांत आणून त्यांच्या दरम्यान सांपडणारा जो काल, त्यास, कालाची गणना करणाऱ्या लोकांनी 'युग' ही संज्ञा दिली आहे, व ह्या युगकालामध्ये विशेष-करून काय काय करावे हे त्यांनी सांगितले आहे. विदुरा, कृतयुगामध्ये चतुष्पाद म्हणजे संपूर्ण धर्म मनुष्यामध्ये रहात असतो; तोच धर्म त्रेतादिक दुसऱ्या युगामध्ये एक एक पादाने म्हणजे चतुर्थांशाने कमी कमी होत जातो, व त्या ऐवजी चतुर्थांशाने अधर्म वाढत जातो. त्रैलोक्याच्या बाहेर असणारे ब्रह्मलोकापर्यंत जे लोक, त्या लोकांत राहणाऱ्या पुरुषांची देवांच्या मानाने हजार वर्षे झाली म्हणजे एक दिवस होतो; व तेवढीच रात्र असते. ह्या रात्रीत ब्रह्म-देव निद्रित असतो. रात्र संपल्यावर फिरून सृष्टिक्रम सुरू होतो व ब्रह्मदेवाचा दिवस संपेपर्यंत तो चालू राहतो. ह्या कालामध्ये म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसामध्ये चौदा मनु होतात. प्रत्येक मनुचा काल चार युगांच्या एक हजार चौकड्या व थोडा अधिक म्हणजे ७१ १/४ चौकड्यांइतका असतो. प्रत्येक मन्वंतरांत मनु, त्याच्या वंशांतील राजे, सप्तर्षि, देव, इंद्र व त्याचे अनुयायी जे गंधर्वादिक ते एकदम अधि-कारारूढ होतात.

विदुरा, ब्रह्मदेवाचा एका दिवसाचा सृष्टि-क्रम हा असा आहे. ह्यामध्ये कर्मानुसार पशु, पक्षी, मनुष्य, पितर, देव ह्यांची उत्पत्ति होते. प्रत्येक मन्वंतरामध्ये ईश्वर सत्त्वगुणाने मनुचा अवतार

घेतो, व पराक्रम करून ह्या जगाचे पाळन करतो. विदुरा, दिवसाची समाप्ति होताच तमोगुणाचा स्वीकार करून ब्रह्मदेव आपल्या क्रमाचा उपसंहार करितो, व स्वस्थपणे शयन करितो. त्याने शयन केलें म्हणजे कालाच्या योगाने सर्व वस्तु-मात्र त्यांत प्रवेश करितें. सूर्य, चंद्र आदिकरून ह्याप्रमाणे नष्ट झाले, म्हणजे भू, भुवः आणि स्वः हे तीनही लोक अंतर्धान पावतात. शेपाच्या मुखांतील संकर्षण नांवाच्या अग्नीने हे दग्ध होऊ लागतात; तेव्हां त्या अग्नीच्या योगाने पीडित झालेले भृग्वादिक ऋषि महर्लोकांतून निघून जन-लोकां जातात. इतक्यांत, वादळाच्या वाऱ्याने ज्याप्रमाणे लाटा उसळतात, त्याप्रमाणे प्रलयका-ळाच्या योगाने समुद्र उसळून तत्काळ तैलो-क्याला बुडवितो. त्या सागराच्या अंतर्भागी शेषा-च्या पाठीवर श्रीभगवन्मूर्ति योगामध्ये समाधि लावून शयन करिते, व त्या परमात्म्याची जन-लोकावासी मोठमोठे ऋषि स्तुति करीत असतात. विदुरा, दिवस व रात्र ह्यांच्या योगाने केवळ प्राणिमात्रांचे आयुष्य घटतें असे समजू नको; तर प्राणिमात्रास उत्पन्नकर्ता जो ब्रह्मदेव, त्याचे शंभर वर्षांचे आयुष्यही ह्याप्रमाणे दिवस व रात्र ह्यांच्या योगाने बहुतेक संपल्यासारखेच आहे. कारण, ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचा एक परार्ध म्हणजे पूर्वार्ध संपला असून हल्ली दुसरा परार्ध सुरू झाला आहे. पहिल्या परार्धाच्या आरंभी ब्रह्म नांवाचा एक मोठा कल्प (ब्रह्मदेवाचा दिवस) होऊन गेला. त्यामध्ये शब्दब्रह्म नांवाचा ब्रह्मदेव झाला. त्या पहिल्या परार्धाच्या शेवटी पाद्म नांवाचा कल्प झाला. त्यामध्ये श्रीहरीच्या नाभिकमलापा-सून त्रिभुवनात्मक कमल उत्पन्न झाले. विदुरा, सध्या चालू असलेला वाराह कल्प दुसऱ्या परा-र्धाच्या आरंभी झाला. ह्याला वाराह असे नांव पडण्याचे कारण—श्रीविष्णूने ह्या कल्पांत वाराहा-वतार घेतला हे होय. दोन परार्ध काल म्हणजे

अनादि, अनंत व निर्विकार अशा जगदात्म्याच्या एका निमेषाद्वयका आहे. परमाणूपासून द्विपरार्थापर्यंत ज्याची गणती होते असा हा काल देह, गृह इत्यादिकांचा अभिमान बाळगणाऱ्या पुरुषांवर मात्र आपला अधिकार चालवितो. परमात्म्यावर ह्याचा अंमल मुळीच चालत नाही. विदुरा, परमात्म्याचे स्वरूप किती व्यापक आहे ह्याचा विचार कर. प्रकृति, महत्त्व, अहंकार व शब्दस्पर्शादिक सूक्ष्मभूतें इत्यादिकांनी उत्पन्न झालेला, आणि अकरा इन्द्रिये व पंचमहाभूतें अशा विकासांनी युक्त असलेला हा ब्रह्मांडकोश, आंत पन्नास कोटि योजने विस्तृत असून बाहेरून एकापेक्षा एक दसपट अधिक अशा पृथ्वी आदिकरून सात वेष्टनांनी वेढिलेला आहे; हा ब्रह्मांडकोश परमात्म्याच्या देहांत एका परमाणूप्रमाणें दिसतो; इतकेंच नव्हे, तर दुसऱ्या कोव्यवधि ब्रह्मांडाच्या राशिही त्याच्यामध्ये परमाणुतुल्यच आहेत. विदुरा, श्रीमहाविष्णु परमात्म्याचे हें स्वरूप माया आदिकरून सर्व कारणांचें कारण आहे. ह्यास महान ऋषींनी अक्षर-ब्रह्म असे नांव दिलेले आहे.

अध्याय बारावा.

—:०:—

अविद्यादिक सृष्टि व स्वायंभुव मनु व शतरूपा ह्यांची उत्पत्ति.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें परमेश्वराच्या कालशक्तीचें माहात्म्य मीं तुला सांगितलें. आतां, आपल्या उदरांत असलेल्या वेदांच्या आधारावर ब्रह्मदेवानें कोणत्या प्रकारें सृष्टि निर्माण केली तें तुला सांगतों. हें पहा—ब्रह्मदेवानें जेव्हां सृष्टि करण्यास सुरुवात केली, तेव्हां प्रथमतः त्यानें अविद्येच्या पांच वृत्ति उत्पन्न केल्या. तम, मोह, महामोह, तामिस्र आणि अंधतामिस्र हीं त्यांचीं नांवें होत. स्वताच्या स्वरूपाचें अज्ञान

असणें ही तमवृत्ति होय; देह व इन्द्रिये ह्यांवरच मीपणा असणें ही मोहवृत्ति होय; भोगांची इच्छा असणें ही महामोहवृत्ति होय; भोगांच्या इच्छेचा भंग झाला असतां राग येणें ही तामिस्रवृत्ति होय; व त्यांचा सर्वस्वी भंग झाला असतां 'आपण नष्ट झालों' असें मानणें ही अंधतामिस्रवृत्ति होय. ह्या पांच वृत्तींना 'पंचपर्वा अविद्या' असें म्हणतात. ही पंचपर्वा अविद्या नामक पापी सृष्टि पाहून ब्रह्मदेवाला फार वाईट वाटलें. त्यानें इश्वराचें ध्यान केलें, व मन पवित्र झाल्यावर दुसरी सृष्टि निर्माण केली.

सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार हे ह्या दुसऱ्या सृष्टीतील होत. हे चौघेही ज्ञानी असून नैष्ठिक ब्रह्मचारी होते; व धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिन्ही पुरुषार्थाविषयी निरपेक्ष असल्यामुळे ते कोणतेही कर्म करण्याला प्रवृत्त होत नसत. त्यांना ब्रह्मदेवानें प्रजा उत्पन्न करण्याविषयी आज्ञा केली, पण तसें करण्याची त्यांना मुळीच इच्छा होईना. ते चौघेही मोक्षप्राप्तीच्या धर्माचें आचरण करीत असत. आपल्या पुत्रांनीं आपला आज्ञा मान्य केली नाही, म्हणून ब्रह्मदेवाला राग आला. त्यानें तो राग आवरून धरण्याविषयी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण व्यर्थ! शेवटीं त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तो त्याचा राग त्याच्या दोन्ही भोंवयांमधून बाहेर पडला, व तत्काळ त्यापासून एक नीललोहित वर्णाचा पुत्र उत्पन्न झाला.

विदुरा, हाच मुलगा देवादितेव शंकर होय. हा झाल्याबरोबर रडूं लागला, व हट्ट घेऊन बसला कीं, मला नांवें आणि राहण्यास जगा पाहिजे. तेव्हां मुलाची समजूत करण्याकरितां ब्रह्मदेवानें त्याला सांगितलें, "बाळा, रडूं नको, तुला नांवें व राहण्यास जगा देतो बरें. सुरश्रेष्ठा शंकरा, तू एखाद्या दुःखी मुलाप्रमाणें रडत बसलास, म्हणून लोक तुला रुद्र (रडवा) म्हणतील; तरी

मी तुला ह्याशिवाय दुसरी अकरा नावे देतो. बाळा, मनु, महानस्, महान्, शिव, क्रतु-ध्वज, उग्ररतस्, भव, काल, वामदेव व धृतव्रत ही तुशी अकरा नावे होत; व तुला राहण्याकरितां हृदय, इंद्रिये, प्राण, आकाश, वायु, अग्नि, उदक, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र आणि तपश्चर्या हीं स्थले मी पूर्वीच सिद्ध करून ठेविलीं आहेत. शंकरा, धी, वृत्ति, उशाना, उमा, नियुत्सर्पि, इळा, अंबिका, इरावती, सुधा, दीक्षा व रुद्राणी ह्या तुझ्या स्त्रिया होत; ह्याप्रमाणें तुशी सर्व व्यवस्था केली आहे. आतां तूं अनेक प्रजांची उत्पत्ति कर.”

विदुरा, ह्याप्रमाणें पित्यानें आज्ञा दिल्यावर नाल-लोहितानें आपल्या स्वभावासारखी, गुणासारखी आणि रंगासारखी अशी पुष्कळ प्रजा उत्पन्न केली. नंतर रुद्रानें उत्पन्न केलेली प्रजा जिकडे तिकडे पसरली; असतां, ती उग्र प्रजा पाहून ब्रह्मदेवाचें मन शंकित झालें; आणि तो रुद्राळा म्हणाला, “हे देवाधिदेवा, तूं उत्पन्न केलेली ही प्रजा आपल्या नेत्रांच्या तोंक्ष तेंजानें मला व दशदिशांना दाह उत्पन्न करीत आहे. ह्याकरितां आतां तूंही अशी सृष्टि उत्पन्न करू नको. रुद्रा, सर्व जीवांना सुख देणारें तप तूं आचरण कर. म्हणजे त्याच्या योगानें तुला हें जग पूर्वीप्रमाणें उत्पन्न करितां येईल. रुद्रा, सर्व जीवांचा आधार परमेश्वरच होय. तो पूर्ण तेजोमय असून सर्व प्राण्यांच्या बुद्धिवृत्तींमध्ये राहतो. इंद्रियांना तो अगोचर आहे; पण तपाच्या योगेंकरून पुरुष ईश्वराच्या स्वरूपाला सहज प्राप्त होतो.” विदुरा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें आज्ञा केली असतां, भगवान रुद्रानें ब्रह्मदेवाला प्रदक्षिणा घातली, आणि त्याचा निरोप घेऊन तो तपश्चर्येसाठीं वनांत गेला.

रुद्र वनांत गेल्यावर ब्रह्मदेव सृष्टीची वृद्धि करण्याविषयी विचार करू लागला. सृष्टि करण्याची शक्ति ईश्वरानें त्याला दिलीच होती. तेव्हां त्या योगानें त्यानें सृष्टीची वृद्धि करणारे

असे दहा पुत्र उत्पन्न केले. त्यांचीं नावे मरीचि, अग्नि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ठ, दक्ष आणि नारद हीं होत. त्यांत ब्रह्मदेवाच्या मांडीपासून नारद झाला; आंगठ्यापासून दक्ष झाला; प्राणापासून वसिष्ठ; त्वचेपासून भृगु; हस्तापासून क्रतु; नाभीपासून पुलह; दोन्ही कर्णीपासून पुलस्त्य; मुखापासून अंगिरा; नेत्रांपासून अग्नि; आणि मनापासून मरीचि झाला.

विदुरा, ब्रह्मदेवानें एवढी सृष्टि निर्माण केली, तरी आणखी सृष्टि उत्पन्न करावी असें त्यास वाटलें. तेव्हां त्यानें आपल्या दक्षिणस्तनापासून धर्म उत्पन्न केला. हा धर्म साक्षात् नारायणस्वरूप होय. ब्रह्मदेवानें आपल्या पाठीपासून अधर्म उत्पन्न केला. हा अधर्म महाभयंकर व मृत्यु देणारा होय. पुढें त्यानें हृदयापासून काम, भ्रुकुटीपासून क्रोध, अधरोष्ठापासून लोभ, मुखापासून वाणी (सरस्वती), शिश्नापासून सप्तसमुद्र, गुदस्थानापासून पापप्रवर्तक असे राक्षस, आणि आपल्या सावलीपासून कर्दम ऋषि निर्माण केला. हा कर्दम देवहूतीचा पति होय. ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें मानसिक आणि शारिरिक सृष्टि उत्पन्न केली.

विदुरा, आतां, ब्रह्मदेवास पहिल्या देहाचा त्याग करण्यास काय कारण झालें तें सांगून त्यानें दुसरा देह धारण करून जी सृष्टि उत्पन्न केली ती तुला सांगतो. मदनचा प्रभाव किती विळक्षण आहे तें पहा ! ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून जी सरस्वती (वाणी) नांवाची कन्या झाली, ती रूपानें फार सुंदर व मनोहर होती. ती स्वतः कामविकारहित होती, तरी तिच्या पाहून ब्रह्मदेवाच्या मनांत कामविकार उत्पन्न झाला. त्याचें तें चिन्ह त्याच्या मरीचि वगैरे मुळांच्या लक्षांत आलें. तेव्हां, आपल्या पित्याची बुद्धि अधर्ममार्गाकडे प्रवृत्त होत आहेसे पाहून, त्या अप्रयोजक गोष्टीचें निवारण करावें ह्या हेतूनें त्यांनीं त्यास विनयपूर्वक बोध केला: ते म्हणाले, “ हे तात, आपण समर्थ आहां. कामविकाराचें आकलन

करणें हें आपणांस अवघड आहेसे नाही. त्या विकाराचें आकळन करणें सोडून आपण कन्ये-विषयी पापवासना धरितां हें काय ? आजपर्यंत कोणत्याही पूर्वजांनीं असें कर्म मुळीच केले नाही आणि ह्यापुढें सुद्धां कोणी करणार नाही. गुरो, आपल्यासारख्या थोरांना हें कृत्य योग्य नव्हे. कारण, सर्व लोक थोरांचाच किता वळवितात. ” इतकें बोलून, ब्रह्मदेवास मुबुद्धि देण्याविषयी त्यांनीं परमेश्वराची प्रार्थना केली. ह्याप्रमाणें, आपल्या दुर्बुद्धीबद्दल प्रत्यक्ष आपल्या मुलांनीं आपली कानउघडणी केलेली पाहून ब्रह्मदेव फार लज्जित झाला, आणि त्यानें तत्काळ आपल्या शरीराचा त्याग केला. ब्रह्मदेवानें त्याग केलेलें तें निंदास्पद शरीर दिशांनीं स्वीकारिलें. तेंच हल्लींचें धुकें होय.

विदुरा, एके काळीं, ब्रह्मदेव हा, पूर्वीच्या कल्पांत आपण सृष्टि उत्पन्न केली तें ज्ञान आपणांस झालें असतां ह्याही वेळीं त्याचप्रमाणें सृष्टि उत्पन्न करण्यास ठीक पडेल, पण तें ज्ञान कसे प्राप्त होईल, असा विचार करीत बसला असतां, त्याच्या मुखांतून वेद, उपवेद, न्याय, यज्ञकर्म, तप, शौच, दया, सत्य व आश्रमधर्म उत्पन्न झाले.

विदुर म्हणाला:—भैत्रेय मुने, ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति झाली हें खरें; पण कोणत्या मुखापासून कशाची उत्पत्ति झाली, तें सांगावें.

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ब्रह्मदेवाला चार मुखें आहेत. त्यांतील पूर्वेकडील मुखांतून ऋग्वेद, दक्षिणेकडील मुखांतून यजुर्वेद, पश्चिमेकडील मुखांतून सामवेद, आणि उत्तरेकडील मुखांतून अथर्ववेद उत्पन्न झाला. त्याचप्रमाणें, होत्याचें कर्म शस्त्र, अध्वर्यूचें ईज्या, उद्रात्याचें स्तुति-स्तोम व ब्रह्मयाचें प्रायश्चित्त हीं त्याच अनुक्रमानें उत्पन्न झालीं. त्याप्रमाणेंच आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद (गायनविद्या) आणि स्थापत्यवेद (कलाकौशल्य) हे चार उपवेद त्याच

अनुक्रमानें त्यानें उत्पन्न केले. नंतर त्याचे चारही मुखांतून पांचवा वेद म्हणजे इतिहास व पुराणें हीं उत्पन्न झाली. त्यानें आपल्या पूर्वमुखापासून षोडशी आणि उक्थ हे दोन याग उत्पन्न केले; दक्षिणमुखापासून चयन व अग्नि-द्योम, पश्चिममुखापासून आतोर्याम व अतिरात्र आणि उत्तरमुखापासून गोसव आणि बाजपेय हे याग उत्पन्न केले. धर्माचे चार चरण म्हणजे विद्या, दान, तप व सत्य आणि वृत्तींसह ब्रह्मचर्यादि चार आश्रम व त्यांचे वर्तनक्रम हे त्यानें आपल्या पूर्वादि मुखांपासून त्याच अनुक्रमानें उत्पन्न केले.

विदुरा, आतां तुला प्रत्येक आश्रमाचे जे चार चार भेद आहेत ते सांगतो: ब्रह्मचर्य आश्रमाचे सावित्र, प्राजापत्य, ब्राह्म आणि बृहत् असे चार भेद आहेत: उपनयन झाल्यापासून तीन दिवसपर्यंत गायत्र्यभ्ययनासाठीं जे धारण करावयाचें, तें सावित्र ब्रह्मचर्य; एक वर्षपर्यंत धारण करावयाचें तें प्राजापत्य; वेदाभ्ययन संपेपर्यंत धारण करावयाचें तें ब्राह्म, आणि आमरण धारण करावयाचें तें बृहत् ब्रह्मचर्य होय. गार्हस्थ्यांत चार प्रकार आहेत. ते असे: वार्ता, संचय, शाळीन आणि शिल्लेळ. अनिविद्ध अशा कृषिकर्मादिकांनीं उपजीवन करणें हिला वार्तावृत्ति म्हणतात. यजमानाकडून यज्ञादि कर्में करवून प्रतिग्रहाच्या योगानें द्रव्यसंचय करून त्यावर निर्वाह चालविणें हिला संचयवृत्ति म्हणतात. न मागतां मिळेल त्यावर निर्वाह करून राहणें हिला शाळीनवृत्ति (अयाचितवृत्ति) म्हणतात. मालकानें आपलें धान्य नेल्यावर शेतांत अथवा बाजारांत जे दाणे सांडले असतील, ते वेचून आणून त्यावर निर्वाह करणें हिला शिल्लेळवृत्ति म्हणतात. वानप्रस्थाश्रमांमध्ये वैखानस, वाल्खिल्य, भौंदुवर आणि फेनप असे चार प्रकार आहेत: न खणतां अथवा न नांगरतां जे पदार्थ आपोआप उत्पन्न

होतात, त्यांवर निर्वाह करणें ही वैखानसवृत्ति होय. नवें अन्न मिळालें कीं पूर्वीचें असलेलें सर्व अन्न कोणा तरी सत्पात्राला देऊन टाकावयाचें, ही वाल्खिल्यवृत्ति होय; निजून उठतांच ज्या दिशे-कडे दृष्टि जाईल त्याच दिशेला जाऊन फलें व मूळें आणून त्यांवर निर्वाह करणें ही औदुंबरवृत्ति होय; आपोआप गळून पडलेलीं फलें वगैरे खाऊन त्यांवरच निर्वाह करणें ही फेनपवृत्ति होय. संन्यासाश्रमामध्ये कुटीचक, बहूदक, हंस व निष्क्रिय असे चार प्रकार आहेत: आपल्या आश्रमामध्ये विहित कर्मांचें मुख्यत्वे-करून आचरण करणें ही कुटीचकवृत्ति; अवश्यक असतील तितक्याच कर्मांचें आचरण करून बाकी सर्व वेळ ज्ञानाभ्यासांत घालविणें ही बहूदकवृत्ति; सर्व कर्मांचा त्याग करून केवळ ज्ञानाभ्यास करणें ही हंसवृत्ति; आणि पूर्ण ज्ञानसंपन्न होणें ही निष्क्रियवृत्ति होय. हे सर्व प्रकार उत्तरोत्तर श्रेष्ठ होत.

विदुरा, आन्वीक्षिकी (आत्मविद्या), त्रयी (कर्मविद्या), वार्ता (उपजीवनविद्या) आणि दंडनीति (राजनीति) ह्या चार वार्ता, व भूः, भुवः, स्वः आणि भूर्भुवःस्वः ह्या चार व्याहृति अनुक्रमें ब्रह्मदेवाच्या पूर्वादि चार मुखांपासून उत्पन्न झाल्या. त्याच्या हृदयाकाशापासून प्रणव झाला. लवेपासून उष्णिक् छंद, त्वचेपासून गायत्री, मांसापासून त्रिष्टुप्, स्नायूपासून अनुष्टुप्, अस्थीपासून जगती, मज्जेपासून पंक्ति व प्राणापासून बृहती हे छंद; आणि जीवापासून क, च, ट, त, प हे पांच वर्णवर्ग उत्पन्न झाले. त्याच्या देहापासून स्वर; इंद्रियांपासून श, ष, स, ह, आणि बलापासून य, र, ल, व हे वर्ण उत्पन्न झाले. व्याख्या क्रीडेपासून निषाद, ऋषभ, गांधार, षड्ज, मध्यम, धैवत आणि पंचम हे सप्तस्वर उत्पन्न झाले.

विदुरा, शत्रुब्रह्म हें ब्रह्मदेवाचें शरीर होय.

वाणी आणि प्रणव ही ब्रह्मदेवाचीं व्यक्त आणि अव्यक्त अशीं दोन स्वरूपें होत. सर्वेश्वरसंपन्न परमेश्वर त्या ब्रह्मदेवाला अव्यक्त आणि व्यक्त ह्या दोन्ही स्वरूपांनीं प्रत्यक्ष भासमान आहे. विदुरा, हें शत्रुब्रह्म म्हणून जें ब्रह्मदेवाचें शरीर तुला सांगितलें, तें ब्रह्मदेवानें म्हणजे नवीन धारण केलें असा मुळींच प्रकार नाही. त्यानें निविडनिहाररूपानें (धुक्याच्या रूपानें) जें शरीर पूर्वी टाकिलें म्हणून सांगितलें, त्याहून एक निराळें शरीर त्यानें नंतर धारण केलें, आणि मरीच्यादि प्रजापतींकडून वहाडी तितकीं सृष्टि उत्पन्न होत नाहींसें पाहून, तो आणखी जास्त सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या विचारास लागला. तो म्हणाला:—मी इतकी खटपट करीत असतां अजून प्रजावृद्धि होत नाहीं हें काय ? ह्यांत दैव तर आडवें येत नसेलना ?

विदुरा, तो ह्या विचारांत निमग्न असतां त्याचें शरीर एकाएकीं दुभंग झालें. त्यापासून एक मिथुन (जोडपें) उत्पन्न झालें. ब्रह्मदेवाचें शरीर दुभंग झालें, त्या वेळीं लोकांच्या तोंडांतून 'हें काय ?' असे आश्चर्यसूचक उद्गार निघाले. कारण, क म्हणजे ब्रह्मदेव ह्यास हें शरीर प्रथम प्राप्त झालें. ह्या दुसऱ्या शरिरास काय हें नांव पडलें; असो. त्या उत्पन्न झालेल्या जोडप्यांत जो पुरुष होता, तो स्वायंभुव मनु. तो सर्व जगाचा अधिपति झाला. स्त्री होती ती शतरूपा. ती स्वायंभुवाची पट्टराणी झाली. ह्यांपासूनच मैथुनजन्य सृष्टीस प्रारंभ झाला, व प्रजावृद्धि होऊं लागली. स्वायंभुवाला शतरूपेच्या ठिकाणीं प्रियव्रत आणि उत्तानपाद हे दोन पुत्र, व आकृति, देवहूति व प्रसूति ह्या तीन कन्या झाल्या. त्यानें आकृति ऋचि ऋषीला, देवहूति कर्दमाला, आणि प्रसूति दक्षाला दिली. ह्या तिघींच्या संततीनें हें जग भरलें आहे.

अध्याय तेरावा.

—:—

वराहावतार.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, परमेश्वराच्या कथा श्रवण करण्यामध्ये विदुराचें अंतःकरण अगदीं तल्लीन झालें असतां त्यानें मैत्रेयांस प्रश्न केला, “मैत्रेय मुने, ब्रह्मदेवाच्या अर्घ्या शरिरापासून स्वायंभुव मनुची उत्पत्ति होऊन ब्रह्मदेवास प्रिय अशा त्या सार्वभौम स्वायंभुव मनुला त्याच्या मनाजोगी बायको शतरूपा ही मिळाल्यानंतर पुढें त्यानें काय केलें बरें? हे साधुश्रेष्ठा, त्या महाभगवद्भक्त आद्य राजर्षाचें चरित्र मला सांगावें. भगवद्भक्ताचें चरित्र आणि ईश्वराच्या कथा श्रवण करणें हेंच शास्त्रसंपादित ज्ञानाचें फळ होय, असें विद्वानांचें मत आहे.”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, श्रीकृष्णाचा परमभक्त जो विदुर, त्याचा हा प्रश्न ऐकून मैत्रेयांना फार आनंद झाला, आणि त्यांनीं बोलण्यास आरंभ केला.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, शतरूपेसह स्वायंभुव मनु उत्पन्न झाला, त्या वेळीं स्वायंभुव मनूनें हात जोडून ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली.

स्वायंभुव मनु म्हणाला:—हे भगवन्, तुला आमचा नमस्कार असो. तूं सर्व प्राणिमात्राचा मुख्य उत्पन्नकर्ता व संरक्षक आहेस. आम्ही कोणत्या कर्माचरणाच्या योगानें तुझी शुश्रूषा करावी, कीं ज्या कर्माच्या यथाशक्ति आचरणानें इहलोकीं आमची कीर्ति होऊन परलोकीं आम्हांस गति मिळेल? ब्रह्मदेव म्हणाला, “बा मनो, तुझ्या निष्कपट श्रद्धेनें मी प्रसन्न झालों आहे. तुम्हां उभयतांचें कल्याण असो. मनो, पुत्रांनें पित्याची आज्ञा मनःपूर्वक व शिरसा वंद्य करणें हीच पित्याची सेवा करणें होय. ह्यानें सर्व अर्थ साध्य होतात. हे सत्पुत्रा, आतां तुला

तुझ्या प्रिय भायेंपासून तुझ्या गुणांस योग्य अशी संतति होवो; तूं ह्या पृथ्वीचें धर्मानें पाळन करून यज्ञांच्या योगानें यज्ञपुरुषाचें आराधन कर. म्हणजे त्यापासून माझी अत्युत्तम सेवा केल्यासारखें होऊन परमात्माही संतुष्ट होईल. यज्ञरूपी परमेश्वराला संतुष्ट करणें हेंच पुरुषाचें मुख्य कर्तव्य होय. जे पुरुष परमेश्वराला संतुष्ट न करितां अन्य कृत्यांत रममाण होतात, त्यांचे ते श्रम व्यर्थ होत.” मनु म्हणाला, “हे प्रभो, आपली आज्ञा मला शिरसा वंद्य आहे; पण सर्व प्रजांसह मला रहावयास एखादें स्थळ दाखवून द्या. कारण, सर्वांचें आश्रयस्थान जी पृथ्वी, ती तर अगाध जलांत बुडून गेली आहे; तेव्हां प्रथम तिला वर काढण्याचा कांहीं तरी विचार करा.”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ब्रह्मदेवालाही तें मनुचें सांगणें पडलें, आणि तो त्याविषयी विचार करू लागला. तो आपल्याशींच म्हणाला: “मी इकोडे सृष्टि उत्पन्न करण्यांत गुंतलों असतां ह्या उदकाची वृद्धि होऊन ही पृथ्वी त्यांत बुडून गेली, येथें मी तरी काय करावें! आतां, ज्या ईश्वरापासून मी उत्पन्न झालों, त्यानेंच कांहीं तरी उपाय करावा.” विदुरा, ह्याप्रमाणें तो विचार करीत असतां त्याच्या नाकपुडींतून एक अंगठ्याएवढें वराहाचें पिटू बाहेर पडलें. ब्रह्मदेव त्याजकडे ‘हें काय’ म्हणून आश्चर्यानें पहात आहे, तों पहातां पहातां तें डुकराचें पोर हत्तीएवढें मोठें झालें. विदुरा, मरीचि आदिकरून प्रजापति, सनकुमार, स्वायंभुव मनु वगैरे त्या वेळीं तेथें असलेल्या मंडळीला मुद्दां त्याचें फार आश्चर्य वाटलें, व ते आपआपसांत त्याजविषयीं तर्क करू लागले. तेव्हां ब्रह्मदेव म्हणाला, “हा माझ्या नाकांतून आश्चर्यजनक प्राणी बाहेर पडला, हा आहे तरी कोण? व इतक्यांत हा एवढा मोठा झाला तरी कसा? कदाचित परमेश्वरानेंच हें रूप धारण करून मला मोह पाडण्याचा विचार तर

केला नाहीना ?” ह्याप्रमाणे त्या सर्वांचे नाना-विध तर्क चालले आहेत, तो बराहूरूपी भगवंताने आपले शरीर पर्वताएवढे वाढविले व दाही दिशांना व्यापून सोडणारी भयंकर गर्जना केली. ती गर्जना ऐकून त्यांचा पूर्ण निश्चय झाला की, हा सर्वव्यापी परमेश्वरच होय; आणि त्या योगाने त्या सर्वास आनंद झाला. नंतर जन-लोक, तपोलोक व सत्यलोक येथे राहणाऱ्या त्या श्रेष्ठ मुनींनी बराहूरूपी भगवताची वेदप्रणीत मंत्रांनी स्तुति केली. तेव्हां भगवान संतुष्ट होऊन त्याने त्यांस आनंदित करण्याकरितां आणखी एक मोठी गर्जना केली, आणि हत्तीप्रमाणे लीला करीत करीत उदकांत प्रवेश केला. विदुरा, त्या वेळीं तो यज्ञबराह फारच शोभत होता. त्यानें आपले पुच्छ उभारिलें होतें. त्याच्या मानेवरील केंस थरातर असून कठोर त्वचेवरील केंस ताठ उभे राहिले होते. तो आकाशांत मोठ्या वेगाने आपले तें प्रचंड शरीर विगुलितेप्रमाणें हालवीत होता. त्याच्या खुगांच्या दणदणाटानें मेघ अस्ताव्यस्त होत होते; आणि त्या पांढऱ्या शुभ्र भयंकर दाढेचें तेज सर्व दिशांना उज्वल करीत होतें. असा तो उग्रस्वरूपी बराह पृथ्वीचा सुगावा लागावा म्हणून हुंगीत हुंगीत जलामध्ये शिरला. परंतु जलामध्ये शिरतांना त्यानें स्तव करणाऱ्या मुनिवर्यांकडे सप्रेम अवलोकन केलें. तो बराह उदकांत शिरला, त्या वेळीं समुद्र अगदीं खवळून त्यांतून मेघगर्जनेप्रमाणें भयंकर ध्वनि नि-गाला, आणि त्याच्या मोटमोठ्या लाटा उसळूं लागल्या. विदुरा, त्या वेळीं, आपल्या लाटा हेच

कोणी हात जोडून तो समुद्र उच्चस्वरानें परमेश्वराची प्रार्थनाच करीत आहे कीं काय, असा भास होत होता ! त्या यज्ञस्वरूपी भगवंतानें आपल्या खुगांच्या योगानें समुद्राच्या त्या अपार उदकाचें विदारण केलें; तेव्हां समुद्राच्या तळाशीं असलेली पृथ्वी त्याच्या दृष्टीस पडली. ही पृथ्वी सर्व प्राणिमात्ताचा आधार होय. प्रलयकाळीं, सर्व जगताबरोबर परमेश्वरानें जिळा आपल्या उदरांत धारण केलें होतें, तिला आतां त्या समुद्रांतून बाहेर काढणें हें त्या अद्भुतशक्ती परमेश्वराला कठिण होतें असें नाहीं. त्या बराहूरूपी परमेश्वरानें ती पृथ्वी आपल्या दाढेवर सहज धरिली, आणि तो तिला बाहेर काढूं लागला. त्या वेळीं तो आपल्या पराक्रमानें फारच शोभत होता. तो पृथ्वीला घेऊन वर येत असतां त्याला प्रतिबंध करण्याकरितां हिरण्याक्ष नामक एक बलाढ्य दैत्य हातांत प्रचंड गदा घेऊन त्याच्या अंगावर धावला. त्या समयीं भगवंताला फार क्रोध झाला, आणि आपल्या सुदर्शनाच्या योगानें त्यानें त्या दुष्टाचा वध केला ! तेव्हां, एखादा हत्ती तांबड्या मातीच्या टेंकडीशीं टक्कर खेळून निघाला म्हणजे त्याचें गंडस्थल ज्याप्रमाणें लाल होतें, त्याप्रमाणें, त्या वेळीं हिरण्याक्षाच्या रक्तानें लाल झालेल्या गंडस्थलाच्या आणि मुखाच्या योगानें भगवान शोभत होता. त्यानें सहज लीलेनें आपल्या शुभ्र दंतावर पृथ्वी धारण करून ती वर आणिली. तें पाहून ब्रह्मदेवप्रभृतींना फार आनंद झाला, व त्यांनीं त्याचा वंदसूक्तींनीं स्तुति केली.

ब्रह्मदेवप्रभृतींनीं बराहूरूपी परमेश्वराची केलेली स्तुति.

ते म्हणाले:—

जितं जितं तेऽजितं यज्ञभावन त्रयीं तनू स्वांपरिधुन्वते नमः ।

यद्रोमगतेषु निलिङ्गुरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ।
छंदोसि यस्य त्वचि बहि रोमस्वाज्यं दशि त्वंग्रिषु चातुर्होत्रम् ॥
स्रुक् तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरंघ्रे ।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥
दिक्षाऽनुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः ।
सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ॥
नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ।
वैराग्यभक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ॥
दंष्ट्रायकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा ।
यथा वनान्निःसरतो दत्ता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥
त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंडलेनाथ दत्ता धृतेन ते ।
चक्रास्ति शृंगोदघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः ॥
संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता ।
विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावध्राः ॥
कः श्रद्धातान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्भिर्बर्हणम् ।
न विस्मयोऽसौ त्वायि विश्वविस्मये यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयम् ॥
विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम् ।
सदाशिखोद्भूतशिवांबुभिर्दुभिर्विमुज्यमाना भृशमीश पाविताः ॥
स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ।
यद्योगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन्बोधेहि शम् ॥

‘हे अपराजिता, तुझा सर्वदा जयजयकार असो. हे यज्ञापिते, वेदत्रयीरूप हें तुझें थरथरणांरें बराहशरीर पाहून आम्ही तुला नमस्कार करितों. तुझ्या रोमरंध्रांमध्ये सर्व यज्ञ लीन झालेले असून पृथ्वीला वर आणण्याकरितांच हें रूप तूं धारण केले आहेस. हे आदिबराहा, आमचा तुला नमस्कार असो. प्रभो, ही तुझी यज्ञात्मक मूर्ति खरोखर पातकी पुरुषांच्या कधीही दृष्टीस पडावयाची नाही. देवा, गायऋषिणाकादि सर्व छंद तुझ्या त्वचेच्या ठिकाणीं राहतात. दर्भ हे तुझ्या केंसांच्या ठिकाणीं असून दृष्टीच्या ठिकाणीं घृत

आहे, व होता, अध्वयु, उद्राता आणि ब्रह्मा ह्या चौघांचीं कर्मे तुझ्या चरणांच्या ठिकाणीं आहेत. ईश्वरा, तुझ्या मुखाच्या अप्रभागाच्या ठिकाणीं जुहू (हंसमुखासारखें) पात्र आहे. नाकपुड्यांचे ठिकाणीं स्रुवा (पळीसारखें) पात्र आहे. उदराचे ठिकाणीं इडा (हातभर लांब चौकोनी व चपटें) पात्र आहे. कर्णरंध्रांच्या ठिकाणीं चमस (आठ अंगुळें लांब व चौकोनी) पात्रें आहेत. मुखाच्या ठिकाणीं प्राशि. (गाईच्या कानासारखें) पात्र आहे. कंठाच्छिद्राच्या ठिकाणीं बारा ग्रह (उखळासारखीं) पात्रें आहेत. भगवंता, तुझें

चर्वण (रोमध) हें अग्निहोत्र होय. हे यज्ञवराहा, यज्ञामध्ये दीक्षा घेण्यासाठी जी इष्टि करितात, तेच तुझे निरनिराळे अवतार होत. उपसद (ह्या नांवाच्या तीन इष्टि) ही तुझी प्रीवा होय. प्रायणीय (दीक्षा घेतल्याबरोबर लागलीच जी इष्टि करितात ती) व उदयनीय (यज्ञसमाप्तीच्या वेळी जी इष्टि करितात ती) ह्या दोन इष्टि तुझ्या दाढा होत. प्रवर्ग्य (जें पात्र तापवून लाल झाल्यावर त्यांत तूप टाकून मग शेळीचें दूध टाकावयाचें असतें, व ज्याला महावीर म्हणतात तें पात्र) ही तुझी जिन्हा होय. सभ्या-वसर्थ्य हें तुझें मस्तक होय, व इष्टकाचयने (कांहीं कर्माकरितां विटा मांडणें) हे तुझे प्राण होत. ईश्वरा, सोमरस हें तुझें रेत होय. प्रातः-सवनादि तीन सर्वे ह्या तुझ्या बाल्यादिक तीन अवस्था होत. अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र व आतोर्ध्वाय ह्या सप्तसंस्था तुझ्या सप्तधातु होत. द्वादशाहादिक (ज्यांत बारा दिवस दीक्षा असते तीं) सर्व सत्रे हे तुझ्या शरिराचे सांधे होत. एकंदरीत यज्ञ (ज्यांत पशुवध नसतो तो) व क्रतु (ज्यांत पशुवध असतो तो) हें सर्व तुझें स्वरूप होय; व त्यांतील अनुष्ठानें हीं तुझ्या शरिरांतील सधिवंधनें होत. सर्व मंत्र, देवता, आणि घृतादि द्रव्ये हें तुझेंच स्वरूप होय. तूच सर्व-यज्ञस्वरूपी आहेस. तुला आमचे अनेक प्रणिपात असोत. वैराग्य, भक्ति आणि मनस्वैर्य ह्यांच्या योगानें प्राप्त होणारें जें ज्ञान तें तुझेंच स्वरूप होय. तुला आमचे अनेक नमस्कार असोत. हे भूमिधारका ईश्वरा, जसा एखादा मत्त मतंगज आपल्या सोडनें पानांसुद्धां कमळिनीला

१ यज्ञांत, होमरहित अग्नीस सभ्य म्हणतात; व तोच अग्नि होम करण्यास सिद्ध केला म्हणजे त्यास आवश्यक असें नांव देतात.

उच्चलून सहज ढीलेनें वर धरितो, तशी, तूं वर आणिलेली पर्वतांसहित ही पृथ्वी तूं धरिली आहेस. हे ईश्वरा, ज्याप्रमाणें एखाद्या महान पर्वताच्या उच्च शिखरावर लोंबत असलेल्या मेघांपासून शोभा यावी, त्याप्रमाणें वेदत्रयीरूप वराहशरिराच्या उच्च दाढेवर धारण केलेल्या ह्या पृथ्वीपासून शोभा येत आहे. भगवंता, आतां तूं ह्या पृथ्वीची अशी स्थापना कर कीं, ज्याच्या योगानें स्थावर व जगम अशा दोन्ही प्रकारची सृष्टि हिजवर सुखरूप राहील. ही पृथ्वी सर्व लोकांची माता आणि तूं सर्वांचा पिता आहेस. आम्ही तुला व ह्या पृथ्वीला नमस्कार करितों. देवाधिदेवा, मंत्रानें जसा अरणीमध्ये अग्नि स्थापन करितात, तसें तूं ह्या भूमीच्या ठिकाणीं आपलें तेज स्थापन केलें आहेस. तुला आमचा नमस्कार असो. हे प्रभो, पाताळांत गेलेल्या ह्या पृथ्वीस वर आणण्यास तुजवांचून इतर कोणाचें सामर्थ्य चाललें असतें ! ह्या तुझ्या कृत्याचें आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें; पण, हे ईश्वरा, तुला मात्र हें कृत्य विशेष आहे असें नाही. कारण, ज्यामध्ये ही पृथ्वी अणुगुणप्रमाणें राहिली आहे, तें हें अतिविस्मयाचह ब्रह्मांड तूं आपल्या मायेनें सहज उत्पन्न केलें आहेस. जगदीशा, तूं आपलें वेदमय शरीर धरारविलेंस, त्याच्या योगानें जे तुषार आमच्या भंगावर उडाले, त्यामुळें जनलोक, तपोलोक आणि सत्यलोक ह्या तिन्ही लोकां राहणारे आम्ही अत्यंत पवित्र झालो आहों. परमेश्वरा, तुझ्या गुणांचा अंत नाही. तो अंत लावण्याची जो इच्छा करितो, त्याच्या बुद्धीला भ्रंश झाला, असें समजलें पाहिजे. हे भगवंता, हें विश्व तुझ्या योगमायेनें मोड पावले आहे. तूं ह्याचें कल्याण कर.'

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवप्रभु-तीर्ती ईश्वराची स्तुति केली. नंतर तो वराहरूपी परमेश्वर, आपल्या खुरांच्या योगानें खवळलेल्या त्या

उदकांत पृथ्वीची स्थापना करून निजधामास गेला. विदुरा, ईश्वराचीं चरितें अगाध आहेत. त्यांचे ठिकाणीं लय लाविलें असतां सर्व दुःखांचा नाश होतो. विदुरा, भगवंताच्या अतिमंगलकारक कथा जो भक्तीनें श्रवण करितो, किंवा दुसऱ्याकडून श्रवण करवितो, त्याच्या अंतर्ಯामी भगवान त्वरित प्रकट होतो. बाबारे, अशा प्रकारें प्रत्यक्ष भगवान प्रकट झाला असतां प्राण्याला काय दुर्लभ आहे ! तथापि अशाश्वत असे जे विषयोपभोग ते त्याजपाशीं मागणें हें गौण होय. त्यापाशीं, शाश्वत सुख प्राप्त करून देणारी जी भगवद्भक्ति तीच मागणें सर्वथैव इष्ट आहे. कारण, निष्काम भक्ति करणाराला तो सर्व काहीं देऊन शेवटीं आपल्या पदाचीही प्राप्ति करून देतो. अहो, अशा त्या भगवत्कथामृताचें प्राशन करण्यास कोणता सुज्ञ पुरुष कंटाळेल बरें !

अध्याय चौदावा.

—:—

हिरण्याक्षाची उत्पत्ति.

(दितोच्या ठिकाणीं गर्भसंभव.)

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परिक्षित राजा, भगवंतानें वराह अवतार घेऊन पृथ्वीचा उद्धार केला ही गोष्ट मैत्रेय मुनींनीं विदुरास सांगितली. पण, त्यावर विदुराला शंका येऊन त्यानें मैत्रेय मुनींना विचारिलें, “ज्ञानसंपन्न मुने, पृथ्वीचा उद्धार करतेवेळीं वराहमूर्ति भगवंतानें दैत्यराज हिरण्याक्षाचा वध केला म्हणून आपण सांगितले; पण त्या उभयतांमध्ये युद्ध होण्याला कारण काय झालें, तें समजल्यावांचून मनाला समाधान वाटत नाही. ह्यास्तव, तो प्रसंग समग्र निवेदन करा.”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, हा प्रश्न तूं चांगला विचारलास. कारण, हरिकथा श्रवण करणारा पुरुष मृत्युपाश तोडितो. पहा—ध्रुवबाळ हा नारदानें सांगितलेली श्रीहरीची कथा ऐकून मृत्यूच्या डो-

क्यावर पाय देऊन विमानांत आरूढ झाला, आणि अत्युच्च अशा विष्णु-पदाप्रत गेला. आता भगवंताचें हिरण्याक्षाशी युद्ध काय कारणानें झालें म्हणून जसें तूं मला विचारिलेंस, तसेंच सर्व देवांनींही ब्रह्मदेवास विचारिलें होतें; त्या वेळीं ब्रह्मदेवानें जें सांगितलें, तेंच मी तुला सांगतों.

विदुरा, दक्षानें आपली कन्या दिति ही मरिचि प्रजापतीचा पुत्र कश्यप ह्यास दिली होती. एके दिवशीं, आपल्या सवतीचीं मुलें पाहून, आपणासही मुलें असावीं असें तिला वाटलें; व ह्यामुळे ती कामपीडित होऊन कश्यप मुनि होमशाळेंत बसले होते तेथें गेली. कश्यप मुनि त्या वेळीं दुधाचा होम करीत बसले होते. त्यांना दिति म्हणाली, “हे सर्वज्ञा, मी अत्यंत कामपीडित झालें आहे हें आपण जाणलेंच असेल. मदनोन्मत्त हत्ती ज्याप्रमाणें केळीला पीडा करितो, त्याप्रमाणें हा धनुर्धारी मदन मला अत्यंत पीडा करीत आहे. महाराज, मला अपत्याची इच्छा फार झाली आहे. सवतीचीं मुलें पाहिलीं म्हणजे माझ्या अगाचा भगदी तिळपापड होतो. म्हणून आपण मजवर संततीचा अनुग्रह करावा. त्यांत आपलेंही कल्याण आहेच. आपल्यासारख्या पतीपासून स्त्रियांचे ठिकाणीं आपल्यासारखेच पुत्र उत्पन्न होतात, व त्या स्त्रियांची दिगंत कीर्ति होते. ब्रह्मवर्या, माझा पिता जो दक्ष प्रजापति, त्याचें मुख्य कर्तव्य म्हटलें म्हणजे प्रजावृद्धि करणें हें होय. दुहितृवात्सल्यानें त्यानें आम्हांस, तुम्ही कोण पति वरणार, असें विचारिलें असतां, आम्हीं तेराजणींनीं, आपलें आमच्याशीं स्वभावसादृश्य आहेंसें पाहून, आपणांसच वरणार असें सांगितलें. त्या वेळीं आम्हां तेराजणींचा त्यानें आपणांशीं विवाह लावून दिला. आम्हां सर्वांचें आपणांवर सारखेंच प्रेम आहे. असे असतां आपण काहीना अपत्यानुग्रह केला आणि काहीना केला

नाही, हा विषमभाव का ? प्रिया, आपल्या दर्शनाने मी फारच कामपीडित झालें आहे. आपण माझी इच्छा तृप्त करावी. आपण माझ्या विनंतीचा अन्वेष करणार नाही, अशी माझी प्रार्थना आहे. ”

विदुरा, मदनव्यथेनें दितीचे देहभान जाग्यावर नव्हते. तेव्हां निदान प्रदोषकाल तरी टाळावा ह्या हेतूनें कश्यपमुनींनीं तिजशीं गौरवाचीं भाषणे करण्यास आरंभ केला: ते म्हणाले, “ हे भीरु, तू इतकी शंकित कां होतेस ? तुझ्या सर्वे इच्छा पूर्ण करण्यास मी सिद्ध आहे. पत्नीपासूनच पुरुषाला धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ साध्य होतात; असें असतां तुझी इच्छा मी कशी वरें पुरविणार नाही ? नावाडी ज्याप्रमाणें नौकेच्या साहाय्यानें इतरांसह समुद्र तरून जातो, त्याप्रमाणें गृहस्थाश्रमी पुरुष पत्नीच्या साहाय्यानें स्वतः ह्या दुःखरूप संसाराच्या पार पडतो, आणि इतरांनाही पार पडण्यास मदत करितो. पत्नी ही त्रिविधपुरुषार्थसाधक असें पुरुषाचें अर्धांग होय. तिच्यावर सर्व कर्मांचा भार टाकून पुरुष निश्चितपणें आपले व्यवहार चालवीत असतो. इतर आश्रमांतील पुरुषांना इद्रियांचा जय करणें फार कठिण पडतें, पण आम्ही गृहस्थाश्रमी पुरुष पत्नीच्या साहाय्यानें त्यांचा सहज जय करितों. क्लृप्त्याचा आश्रय असला म्हणजे जसें शत्रूंस जिंकणें अवघड नाही, तसेंच गृहस्थाश्रमी पुरुषांना इद्रियांचा जय करण्यास कठिण पडत नाही. प्रिये, आम्हांसारख्या गृहस्थाश्रमी पुरुषांवर असे तुमचे अनेक उपकार आहेत कीं, त्यांची फेड करण्याकरितां आम्हीं जरी सर्व आयुष्य खर्ची घातले, तरी त्यांतून उतराई होणें शक्य नाही. प्रिये, तुझी इच्छा मी पूर्ण करितों, पण लोकनिंदेच्या भयास्तव दोन घटका दम धर. कारण ही राक्षसेष्ट असून ह्या वेळीं श्रीशंकर आपल्या अनुचरांसह नंदीवर बसून इतस्ततः संचार

करीत असतात. त्यांची दृष्टि मोठी तीक्ष्ण आहे. त्यांना सर्व कांहीं दिसत असतें. सूर्य, चंद्र व अग्नि हे त्यांचे नेत्र होत. त्यांची दृष्टि मोठी उग्र व भयंकर आहे. ते नेहमी स्मशानांत राहतात. स्मशानांतील वावटळीनें त्यांच्या जटाभारावर धुळीचीं पुटे वसून तो विसकटलेला असतो आणि त्यांची सुवर्णतुल्य देहकांति भस्मावगुंठनानें लुप्तप्राय दिसते, म्हणून त्यांची भीति बाळगून मनाचा निग्रह करणें उचित होय. गडबे, तो तुझा आस आहे म्हणून ह्या अपराधाची क्षमा करील असें समजू नको. कारण, त्याला स्व आणि पर हा भेदच ठाऊक नाही. त्या शंकराचा प्रभाव फार मोठा आहे. त्यानें उपभोगिलेल्या निर्माल्याची अथवा विभूतीची प्राप्ति करून घेण्यास आम्हांस व्रतादि साधनें करावीं लागतात. प्रिये, आपल्यावरील मायापटल टाळू इच्छित्त्यानें पुरुष त्या भगवंताचें निर्दोष यश गातात. त्याचें साम्य किंवा त्याजवर वर्चस्व इतर कोणासही करितां येणार नाही. साधूना ज्याच्या स्वरूपां गति मिळते, त्या भगवान शंकरानें पिशाचवृत्तीचा अंगीकार केला आहे. जे मूर्ख ह्या अशाश्वत देहास वस्त्रें, भूषणें, अलंकार ह्यांनीं भूषवून त्यांतच खरा पुरुषार्थ मानितात, तेच श्रीशंकराच्या ह्या आचरणाची निंदा करितात. त्यानें घालून दिलेल्या धर्ममर्यादांचें पालन ब्रह्मादिक देवही करितात. सर्व जगाची राहटी चालण्यास तोच कारण आहे. माया देखील त्याच्या अंकित राहते. असें असूनही तो भगवान शंकर पिशाचवृत्तीचा अंगीकार करून राहतो, ह्यास काय म्हणावें ? थोरांचें चरित्र अतर्क्य असतें ह्यांत संदेह नाही ! ”

असो. विदुरा, ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारांनीं कश्यप मुनींनीं दितीस सांगितले, पण व्यर्थ ! तिच्या मनावर त्याचा कांहींच परिणाम झाला नाही. मदनव्यथेनें ती अ-

गदीं विचारशून्य झाली होती. अखेरीस तिनें निरुज्जपणानें त्या ब्रह्मर्षीचा पदर धरिला. तेव्हां निरुपय होऊन त्यानें आपल्या दैवाला हात लाविला, आणि तिजबरोबर एकांत करण्यास तो प्रवृत्त झाला ! नंतर त्या मुनीनें स्नान केलें, आणि प्राणायाम करून मौनव्रत धरिलें; व भर्ग शब्दानें वाच्य अशा निर्मल तेजाचें (सूर्याचें) ध्यान करून, गायत्रीमंत्राचा जप केला. विदुरा, निंद्य कर्म जाणून बुजून केलें, तरी तें मनाला लागल्यावांचून रहात नाही. मदनव्यथेनें पीडित झाल्यामुळें दितीनें जरी अविचार केला, तरी त्याबद्दल मागून तिळा पश्चात्ताप झाला. ती लज्जेनें अधोमुख करून आपल्या पतीकडे आली, आणि नम्रपणानें म्हणाली:

“ महाराज, मी शंकराचा मोठा अपराध केला आहे. मी त्याला शरण आहे. त्यानें माझ्या गर्भाचा घात करून नये, एवढीच माझी प्रार्थना आहे; कां की, त्याचा क्रोध अनिवार आहे. तो सकाम आणि निष्काम भक्तांना फळ देणारा आहे; तरी दुष्टांस शासन करण्यास तो मार्गे घेत नाही. ज्या वेळी ह्या पृथ्वीचा संहार करावयाचें त्याच्या मनांत येतें, त्या वेळी तो आपल्या एका दृष्टिपातानेंच हें जग भस्म करून टाकतो. इतका त्याचा राग भयंकर आहे, तरी तो दयाळूही तसाच आहे. त्यांतून, आम्ही स्त्रिया कोणाच्या क्षमेस पात्र नाहीं ? आम्ही दुर्बल आणि अज्ञान आहों. व्याधासारखे क्रूर लोकही आम्हांवर दया करितात. शिवाय, स्त्रियांचा स्वभाव किती हृदी असतो ह्याची थोडी तरी कल्पना त्या भगवान शंकराला असेलच. कारण त्यालाही स्त्री आहेच. असो; तो पूर्ण दयाळू, सतीचा पति, माझा मेहुणा मला क्षमा करो. ”

विदुरा, हें भाषण करीत असतां दिति भयानें थरथर कांपत होती. तें पाहून, व ती आपल्या संततीचें इहपरलोकी कल्याण असावें असें इच्छि-

त आहे असें जाणून, संध्याकाळचें विहित कर्म संपल्यावर कश्यप मुनि तिळा म्हणाले, “ हे अभद्रे तामसी स्त्रिये, मी पहिल्यानें तुला सांगितलें असतां तू माझे ऐकिलें नाहीस. तुजकडून चार दोष घडले आहेत: पहिला—गर्भधारणेच्या वेळीं तुझें अंतःकरण शुद्ध नव्हतें; दुसरा—ती वेळ अमंगल होती; तिसरा—माझ्या आज्ञेचा भंग केलास; आणि चौथा—रुद्राच्या अनुचरांचा अवमान केलास. ह्यामुळें, तुला होणारे दोन्ही पुत्र लोकपालांसहित त्रैलोक्याला पीडा करणारे आणि नांच असे होतील. ते निरपराधी प्राण्यांस मारून लागतील, स्त्रियांचा छल करतील, व साधू म क्रोध भाणितील. त्यामुळें बुद्धिस्थ भगवान विष्णु सतत होऊन अवतार घेईल, आणि वज्रधारी इंद्र जसा पर्वताचा नाश करितो, तसा तो तुझ्या पुत्रांचा नाश करील. ”

दिति म्हणाली:—महाराज, माझे मुलगे साधूना क्रोध भाणितील असें आपण म्हणालां म्हणून मी मागून घेत कीं, एखाद्या ब्राह्मणाच्या शापानें त्यांस मरण न येतां साक्षात् भगवान विष्णूकडूनच त्यांचा वध व्हावा. कारण, प्राणिमात्राला पीडा देणारा व साधुजनांच्या शापानें दग्ध झालेला प्राणी नरकांत गेला अथवा अन्यत्र जन्मास आला, तरी तेथेही त्याची कोणी कीव करीत नाही.

कश्यप म्हणाले:—हे स्त्रिये, तुला कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला, तूं योग्यायोग्य गोष्टीचा विचार केलास, भगवान विष्णूच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि ठेविलीस, आणि शंकर व मी ह्यांजबद्दल आदरबुद्धि बाळगिलीस, ह्या चार कारणांच्या योगानें तुझ्या पुत्रास, साधूंसही मान्य असा एक पुत्र होईल. त्याची पवित्र कीर्ति लोक भगवंताच्या बरोबरीनें गातील. निकस सोनें जसें तापवून शुद्ध करून घेतात, त्याप्रमाणें साधक पुरुष तुझ्या नातवाच्या स्वभावासारखा स्वभाव व्हावा

म्हणून निर्वैरभाव आणि समाचित्तभाव ह्या उपायांनी आपल्या अंतःकरणास शुद्ध करून घेतील. तो तुझा नातू मोठा भगवद्भक्त निपजेल, व आपल्या ठिकाणी त्याची पूर्ण निष्ठा आहे असे पाहून भगवान त्याला प्रसन्न होईल. हे विश्व भगवंताचे स्वरूप होय. तो संतुष्ट झाला असता हे विश्व संतुष्ट होते. तुझा नातू देहादिकांवरील अभिमान सोडून, आपल्या हृदयांत भगवंताची मूर्ति स्थापन करील. तो विषयादिकांत लंपट होणार नाही. तो मोठा सुशील व सद्गुणांचा केवळ निधिच असेल. दुसऱ्याचे कल्याण झालेले पाहून त्याला फार आनंद होईल, व दुसऱ्यास दुःखा पाहून त्यासही दुःख होईल. त्याला कधीही शत्रु उत्पन्न होणार नाही. तो जगाचे शोक दूर करील. तुझ्या नातवास सर्व जग ईश्वरमय दिसेल.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, आपल्या पुत्रास भगवंताच्या हस्ते मरण येईल आणि आपला नातू महाभगवद्भक्त निपजेल, हे ऐकून दितिस परमानंद झाला.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

हिरण्याक्ष्याची उत्पत्ति.

(सनकादिकांचा जयविजयांस शाप.)

मैत्रेय म्हणाले:—आपल्या पुत्रांकडून देवादिकांस त्रास उत्पन्न होईल ह्या भयाने दिताने ते कश्यपाचे उग्र वीर्य शंभर वर्षे आपल्या उदरांत धारण केले. तिळा असे वाटत होते की, आपल्या पुत्रांचा जन्म उशीरा झाला, तर लोकांना होणारा त्रास तितकाच लांबणीवर पडे; पण ह्या तिच्या विचाराचा काहीएक उपयोग झाला नाही. जगाला त्रास देणाऱ्या त्या पुत्रांचा जन्म झाला नव्हता व ते गर्भावस्थेतच होते, तरी त्यांपासून जगाला त्रास व्हावयाचा तो

झालाच ! ब्रह्मवैर्यच ते ! त्याचे तेज काय सामान्य असणार ? दितीच्या त्या गर्भाच्या तेजा-पुढे सूर्य आणि चंद्र ह्यांचे तेज फिके पडले. सर्व जगांत अंधकार पडला. त्यामुळे इंद्र, यम आदिकरून सर्व लोकपालांचे पराक्रम चालत-नासे झाले. सर्व कर्मे बंद पडल्यामुळे देवांना हविर्भाग मिळनासा झाला. तेव्हां सर्व देव मिळून ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्यास म्हणाले, “ब्रह्मदेवा, जे कालाच्या तडाक्यांत सांपडणारे आहेत, त्यांचे ज्ञान जसे कालाच्या प्रभावाने नष्ट होतं, तशी कांही तुझी स्थिति नाही. कारण कालाचा प्रभाव तुजवर मुळीच चालत नसल्या-मुळे तुझे ज्ञान कधीही नष्ट होत नाही. देवा, तू सर्व जाणतच आहेस. ह्या अंधकारापासून आमची स्थिति काय झाली आहे, हे आम्ही आपल्या मुखाने तुला सांगितले पाहिजे असे नाही. देवाधिदेवा जगद्रक्षका, तू सर्व लोकांचा मुकुटमणि आहेस. सर्व प्राणिमात्रांचे हेतु तू जाणत आहेस. तेव्हां दितीचा गर्भ कां वाढत आढ ह्याने ज्ञान तुला आहेच. सर्वज्ञा, तुला आमचा नमस्कार असो. मायच्या योगे रजोगुणाचा स्वीकार करून तू हे रूप घेतलेस, आणि ह्या सर्व संसाराचे कारण झालास. हे विश्वोत्पादका, कार्य आणि कारण ही दोन्ही रूपे तुझीच आहेत. ह्या दोन्ही स्वरूपांच्या योगाने तू हे विश्व स्वतांच्या ठिकाणी गोवून ठेविले आहेस. जीवांना निरनिराळे देह प्राप्त करून देणारा तू आहेस. इतके करूनही कार्यकारणात्मक सृष्टीपासून तू अळिस राह-तोस. जेव्हां लोक अनन्यभक्तीने तुझे चिंतन करितात, आणि प्राणायामाच्या योगाने वायु, इंद्रिये आणि मन ही स्वाधीन करून घेतात, तेव्हां तू त्यांना प्रसन्न होतोस. हे प्रभो, तू ज्याला प्रसन्न होतोस, तो कोठेही पराभव पावत नाही. तुझ्या वेदलक्षण वाणीरूप दावणीने सर्व

जा बांधल्या गेल्या असून, वेसण घातलेले वैल
सैं मालकाचें ओडें पोर्हांचवितात, तसे हे सर्व
क आपआपल्या अधिकारानुसार कर्म करून
छा व आम्हांस बाळी अर्पण करितात. देवा,
व जगाचा नियंता तूं आहेस. तुला आमचा
मस्कार असो. हे ब्रह्मदेवा, सांप्रत अंधकारा-
ळें रात्र आणि दिवस समजत नसल्यानें आ-
चीं सर्व कर्म बंद पडलीं आहेत. म्हणून आम्ही
छा शरण आलों आहों. आमचें कल्याण कर.
राधिदेवा, ओल्या काष्ठामध्ये अग्नि स्थापन केला
सतां जसा चेहीकडे धूर पसरतो, तसा कश्य-
नें स्थापन केलेला हा दितीच्या उदरांतील
भे वाढत असून त्यामुळे दशदिशांच्या ठिकाणीं
धकार पसरला आहे.

विदुरा, देवांचें तें भाषण ऐकून ब्रह्म-
वाला हंसू आले. कारण त्याला दितीचें सर्व
त्य माहीत होतेंच. नंतर त्यानें देवांस सर्व व-
मान सांगितलें: “ देवहो, तुमच्या पूर्वीच माझ्या
तःकरणापासून उत्पन्न झालेले जे माझे सनक-
नंदनादि चौघे पुत्र, ते निरिच्छपणें आकाश-
गर्गानें फिरत असतां सर्व लोकांना पूज्य अशा
कुंडलोकीं सहज गेले. तेथें राहणाऱ्या लोकांचीं
रूपे विष्णूसारखीं असतात. निष्काम भक्तांसच
। गति मिळते. त्या वैकुण्ठलोकामध्ये पुराणपुराण
गवान विष्णु शुद्धसत्त्वमय मूर्ति धारण करून
आम्हां भक्तांस सुख देण्याकरितां वास करीत
रसतो. वेदांतज्ञानानें मात्र त्याचें स्वरूप समजून
तें. त्या लोकीं नैऋत्यस ह्या नांवाचें एक
द्यान आहे. तें वन म्हणजे मोक्षच होय.
या वनांत अनेक कल्पवृक्ष आहेत. तेथील वृक्ष
र्व ऋतूंत फलपुष्पांनीं अगदीं ओथबलेले अस-
तात. विष्णुभक्त आपल्या स्त्रियांसह विमानांत
सून त्या उद्यानांत यथेच्छपणें फिरत असतात,
गणि श्रीविष्णूचें पापनाशक असें निर्मल यश
तात. फुललेल्या कमळावरून वहात येणारा

मंद सुगंध वायु आल्हाददायक खरा, पण ते
विष्णुभक्त त्याचा तिरस्कार करतात. कारण
त्या योगानें कदाचित् विषयवासना उत्पन्न होऊन
विष्णुभजनांत अंतर येईल, असें त्यांस वाटतें.
तेथील पक्षी देखील नेहमीं हरिभजनांत निमग्न
असतात. हंस, मयूर, पारवे, चक्रवाक, कोंकिल,
सारस, तित्तिर इत्यादि अनेक प्रकारचे पक्षी
हरिगुण गायन करीत असतां, मध्येच जर ए-
खादा भुगा मोठ्यानें गुजराय करू लागला, तर
हा हरिगुणच गात आहे असें वाटून, ते गुण श्र-
वण करण्याकरितां ते सर्वपक्षी एकदम रतनवराड-
तात. कारण, तेथें हरिगुणवर्णनाशिवाय कोणी व्यर्थ
बडबड करीतच नाही ! त्या उद्यानांत असलेली
चंपक, वकुळ, मालती, पुन्नाग, पारिजातक, क-
मोद, अर्ण, कमल, तिलक वगैरे अनेक प्रकारचीं
पुष्पे सांगोधिक असतात खरी; पण त्या सर्वोत
तुळशीची योग्यता श्रेष्ठ मानितात. कारण, श्री-
विष्णूनें तिला अत्यादरानें आपल्या कठप्रदेशीं
धारण केलें आहे. तेथील विमानें वैदूर्य, पाच,
हिरें इत्यादि रत्नांनीं युक्त असून सुवर्णाचीं के-
लेलीं आहेत. तीं निष्काम भक्तांसच प्राप्त होतात.
त्या निष्काम भक्तांचें भगवच्चरणारविंदीं उत्तम
लय लागलेले असतें कीं, अन्यत मुंदर अशा वि-
लसिनी स्त्रियाही आपल्या सर्लाल हास्यादिक
हावभावानीं त्या भक्तांचें चित्त विकृत करू शकत
नाहींत. देवहो, जिची प्राप्ति व्हावी म्हणून अन्य
देव सदा प्रयत्न करीत असतात, व जी नित्य
चंचल आहे, अशा लक्ष्मीची वैकुण्ठांतील स्थिति
भगदीच निराळी आहे. तेथें ती सुंदर रूप धारण
करून भगवान विष्णूच्या रत्नसूचित मादिगांत
स्वस्थपणानें पायांतील तोरळांचा मन्त्र शब्द
करीत, हस्तांतील कमळानें संमार्जनच करीत
आहे कीं काय असें भासतें ! देवहो, एके सम-
यी, त्या वैकुण्ठामध्ये लक्ष्मीवन म्हणून जें विलास-
स्थान आहे, तेथें दासीजनांसमवेत लक्ष्मीनें श्री-

विष्णूंचे दुलमीदलांनीं पूजन केल्यावर श्रीविष्णूनें निचें चुवन केलें. नंतर लक्ष्मीनें कुरळ केशानीं व सरळ नासिकेनें शोभणारे तें आपलें मुख, प्रवाळांकांनीं वद्ध केल्या जलाशयांतील स्वच्छ व अप्रतनुय उदकांत अवलोकन केलें, तेव्हां तिच्या 'भगवतांनें आपलें चुवन केलें' म्हणून जी घन्यता नाटली, ती काप वर्णन करावी ? देवहो. भगवताचे माहात्म्य अतिश्रेष्ठ होय. त्याच्या लीलाचे गायन करणारास वैकुण्ठलोकाचा प्राप्ति होतें. पापनाशक श्रीहरीच्या कथा श्रवण करण्याच्या ऐवजीं जे पुरुष अर्थकामविषयक निय कथा श्रवण कारितात, ते आपल्या पुण्याचा व्यय करून रतांस घोर नरकांत पाडतात. बावांनो, मनुष्यजन्माची थोरवी मोठी आहे. त्यांत धर्म-ज्ञानासह तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें. आम्ही मुद्दां मनुष्य-जन्म मिळण्याविषयीं परमेश्वराची प्रार्थना करितों. परंतु जे लोक भगवद्गाराधन करीत नाहींत, आणि मनुष्यजन्मास येऊन ज्यांचा कठ भगवताच्या कीर्तनाने व कथाश्रवणानें दाटून येत नाही, ते भगवताच्या माथेनें मोहित झाले आहेत असें समजावें. जे भगवताचे निस्सीम भक्त आहेत, ते त्याच्या गुणांचे वर्णन परस्परांमध्ये करू लागले म्हणजे त्याचे देहभान नष्ट होतें, त्यांचे नेत्र प्रमाश्रनीं भरून येतात, त्यांच्या अगावर रोमांच उभे राहतात. व त्यांना ईश्वरावांचून काहीं दिसत नाही आणि भासतही नाही. असे जे भक्त असतात, तेच ह्या वैकुण्ठलोकास जातात. वैकुण्ठलाक हा सर्व लोकांच्या वर आहे. तेव्हा पुढे हा दुलभ आहे. हा लोकीं सनकसनदनादि माझ पुत्र गेल असतां, तेथे असलेल्या इतर कोणत्याही वस्तु पाहण्याचा त्यांना इच्छा झाली नाही. ते सहा चौक्या आंखांहुन तडक, भगवान महाविष्णु असतात, तिकडे गेले; तों सातव्या चौकीच्या दारावर दोन द्वारपाल त्यांच्या दृष्टीस पडले. ते

दोघेही वयानें अगदीं सारखे होते. त्या दोघांनीही आपल्या हातांत गदा धारण केलेल्या होत्या. बहुमोल वस्त्रें व किरीटकुंडले ह्यांच्या योगानें ते प्रत्यक्ष विष्णूसारखे दिसत होते. त्यांच्या श्यामसुंदर देहावर स्कंधापासून पावलांपर्यंत लोंबणाऱ्या वनमाला शोभत असून त्यांच्या आसमंताद्वागीं भ्रमरांचे लोट इतस्ततः संचार करीत होते. त्या द्वारपालांनीं भुंवया फिचित् चढविल्या असून नाकपुड्या व आरक्त नेत्र ह्यांच्या योगें त्यांची मुद्रा कांहीशी रागीट दिसत होती. सनत्कुमारादि मुनि जसे कोणालाही न विचारतां ह्या द्वारापर्यंत गेले, तसेच ते ह्याही द्वारांतून आत जाऊ लागले; तों तेथें त्या द्वारपालांनीं वेत्रयष्टीनें त्यांना प्रतिबंध केला ! देवहो, सनकादिकांस प्रतिबंध म्हणजे काय ह्याची भावनाच नव्हती. कारण, त्यांची सर्वत्र समदृष्टि असल्यामुळे कोणापासूनही अटकाव न होतां ते खुशाल संचार करीत असतात. असो. त्या सनकादिक कुमारांची रूपें पाहून त्या द्वारपालांना हसूं आलें. ते चौघेही दिसण्यांत अगदीं बाल दिसत होते, पण वयानें व ज्ञानानें सर्वांत वृद्ध होते. त्यांच्या कमरेला वायूचा करगोटा होता, आणि कांपीनही त्याचीच होती. तेव्हां अशीं ती नग्न मुलें पाहून हसूं येणें साहाजिकच आहे. त्यांस त्यांची अंतःस्थिति कळण्यास काय मार्ग होता ? वस्तुतः सनत्कुमारादि मुनि हे, जगांत जे अग्रगण्य असतील त्या सर्वांत श्रेष्ठ होत. ते मोठ्या उत्कंठेनें विष्णूच्या दर्शनास जात होत. ज्यांना प्रत्यक्ष महाविष्णूनें सांगीरें यावें, त्यांना द्वारपालांकडून हा असा प्रतिबंध झालला पाहून तो त्यांस सहन झाला नाही. त्यांचे नेत्र त्रोधानें लाल झाले; आणि ते म्हणाले, "हे द्वारपालहो, ह्या लोकीं ईश्वरदर्शनास प्रतिबंध असण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. कांकी, ह्या लोकीं जे लोक येतात ते विष्णूचे भक्तच असतात. असें असतां, कोणी विष्णुदर्शनास

यावे आणि कोणी येऊ नये, हा द्वैतभाव असणे योग्य नव्हे. श्रीविष्णूचे ठिकाणी द्वैतभाव मुळीच नाही. आपण जसे कपटी आहो, तसेच दुसरेही कपटी असतील, अशी तुम्हांला शंका आली, हा तुमच्या बुद्धीचा दोष होय. द्वारपालहो, ज्या-प्रमाणे घटाकाश व महाकाश ह्यांमध्ये तात्त्विक-दृष्टीने भेद असत नाही, त्याप्रमाणेच ह्या वैकुण्ठ-लोकीं वास करणारे महात्म व प्रत्यक्ष भगवान महाविष्णू ह्यांमध्ये किंचितही भेद नाही. असे असता, तुम्हांस आम्हांविषयी शंका उत्पन्न होते, ह्यावरून तुम्ही कोणी तरी वेपधारी बन्धक आहां असे आम्हांस वाटते. असो. ज्या अर्थी तुम्ही श्रीविष्णूचे सेवक आहां, त्या अर्थी तुमचे कल्याण व्हावे म्हणून तुमच्या अपराधाबद्दल तुम्हांस शासन होणे योग्य आहे. हास्तव, तुम्ही हा लोक सोडून, दुजाभाव धारण करणाऱ्या पातकी मनुष्याला जेथे काम, क्रोध, लोभ हे शत्रु उत्पन्न होतात, अशा त्या मनुष्यलोकाला जा. ”

देवहो, तो भयंकर ब्रह्मशाप कानीं पडतांच ते द्वारपाल अगदीं भयभीत झाले. मोठमोठ्या शस्त्रास्त्रांचें सामर्थ्यही ब्रह्मशापामुळे व्यर्थ होय, ही गोष्ट त्यांच्या मनांत मूर्तिमत उभी राहिली; आणि त्या द्वारपालांनी आपला तरणोपाय होण्या-करितां एकदम त्या ऋषिमंडलाच्या चरणी लोटांगण घातलें, व ते त्यांची प्रार्थना करू लागले, “मुनिवर्य, आपण आम्हांस जें शासन केलें, तें योग्यच आहे. आतां आपल्या वचनाप्रमाणें घडो. कारण, अपराधाचें प्रायश्चित्त भोगलें असतां, त्या अपराधामुळे लागलेलें पाप नष्ट होतें. ह्यामुळे त्यांत आमचें हितच आहे. पण आमची आपल्याजवळ एवढीच प्रार्थना आहे कीं, आम्हीं केलेल्या अपराधाबद्दल आम्हांस आतां आपल्याच कृपेनें अनुताप होत आहे; हास्तव अर्थोनीत जन्म होऊन आम्हांस मोह उत्पन्न झाला, तरी त्या लोकनायक भगवंताविषयीची आमची स्मृति

नष्ट होऊं नये.” देवहो, आपल्या द्वारपालांनीं केलेला हा साधूंचा अवमान भगवंतांस तत्काळ अंतर्दृष्टीनें कळला; व ते द्वारपालांपेक्षां अधिकच भिऊन जाऊन, सनकादिक उभे होते. त्या ठिकाणीं श्रीलक्ष्मीसह लागलेच चालत आले. उद्देश एवढाच कीं, आपण तेथें गेल्यानें सनकादिकांस समाधान होईल, व ते शांत झाले म्हणजे आपल्या दासांस दिलेल्या शापाचे काहीं तरी परिमार्जन करतील. देवहो, भगवन्मूर्ति त्या ठिकाणीं प्राप्त होतांच, सनकादिकांनीं पाहिले कीं, आपण समाधीनें ज्याचें ध्यान करीत आहों, ते ब्रह्मस्वरूप आपल्या पुढें प्रत्यक्ष प्रकट झाले! त्या वेळीं भगवताच्या आसमताद्वागी पापदमना-नी उत्तचामत्तादिक सुखसावने धारण करून आपल्या प्रभूची सेवा चालूवले. असून हसासारख्या शुभ चवव्यांना उत्पन्न केलेल्या मदवायनें छत्रावरील मौक्तिकांचे सर हालत असल्यामुळे जणू काय पर्जन्याचें श्वेत तुषार भगवताच्या मस्तकावर गळत आहेत, असा भास होत होता. भगवताची मुद्रा सनकादिकांवर व द्वारपालांवर अनुग्रह करण्याविषयी उत्तुक अशी दिसत असून जगांतील सर्व स्पृहणीय वस्तूंचे ते धामच होय असें प्रत्येकास वाटत होतें. परमात्म्याचे संप्रम दृष्टिपात अवलोकन करून प्रत्येकास आनंदाचें भरतें येत होतें; आणि आपल्या व्याममृदर देहावर विशाल वक्षस्थलाच्या ठिकाणी लक्ष्मीच्या धारण करून सर्व लोकांमध्ये श्रेष्ठ अशा वैकुण्ठलोकास भगवान हे अधिकच शोभा जाणित आहो. असा भास होत होता. त्या पङ्क्त्यर्थसंपन्न प्रभूच्या कटिप्रदेशीं पिंबळा पीतांबर परिधान केलेला असून त्यावर तेजःपुंज दागरेपदा पावलेला होता. कंठामध्ये आपादलबिनी वनमाला असून तिच्या समोवार भ्रमरपंक्ति गुंजय करित फिरत होत्या. भगवंतांनो दक्षदामडित जसा आपला एक हात गरुडस्फावर ठेविला असून

विष्णूंचे दुलसीदल्यांनीं पूजन केल्यावर श्रीविष्णूनें निचे चुवन केलें. नंतर दर्शनां कुरळ केशांनीं व सरळ नासिकेनें शोभणारे ते आपलें मुख, प्रवाळादिकांनीं वद्ध केल्या जलाशयांतील स्वच्छ व अभ्रतुल्य उदकांत अवलोकन केलें, तेव्हां नित्य 'भगवतांनै आपलें चुवन केलें' म्हणून जी धन्यता वाटली, ती वाप वर्णन करावी ? देवहो, भगवतांचे माहात्म्य अतिश्रेष्ठ होय. त्याच्या लीलाचे मायन करणारास वैकुण्ठलोकाचा प्राप्ति होतें. पापनाशक श्रीहरीच्या कथा श्रवण करण्याच्या ऐवजीं जे पुरुष अर्थकामविषयक निय कथा श्रवण कारितात, ते आपल्या पुण्याचा व्यय करून मरतां घोर नरकांत पाडतात. बावांनो, मनुष्यजन्माची थोरवी मोठी आहे. त्यांत धर्मज्ञानासह तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें. आम्ही सुद्धां मनुष्यजन्म मिळण्याविषयी परमेश्वराची प्रार्थना करितों. परंतु जे लोक भगवदाराधन करीत नाहीत. आणि मनुष्यजन्मास येऊन ज्यांचा कंठ भगवतांच्या कीर्तनांनै व कथाश्रवणानें दाटून येत नाही, ते भगवतांच्या मायेनें मोहित झाले आहेत असे समजावे. जे भगवतांचे निस्संम भक्त आहेत, ते त्याच्या गुणांचे वर्णन परस्परांमध्ये करू लागले म्हणजे त्यांचे देहभान नष्ट होतें, त्यांचे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं भरून येतात, त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात. व त्यांना ईश्वरावांचून काहीं दि-
 गत नाही आणि भासतही नाही. असे जे भक्त असतात, तेच ह्या वैकुण्ठलोकास जातात. वैकुण्ठलोक हा सर्व लोकांच्या वर आहे. त्यांना मग हा दुलभ आहे. त्या लोकां सनकसनदनादि माझ पुत्र गेले असता, तें असलेल्या इतर कोणत्याही वस्तु पाहण्याचा त्यांना इच्छा झाली नाही. ते सहा बोल्या आंळोंडून तडक, भगवान महाविष्णु असतात, तिकडे गेले; तों सातव्या चौकीच्या दारावर दोन द्वारपाल त्यांच्या दृष्टीस पडले. ते

दोघेही वयानें अगदीं सारखे होते. त्या दोघांनीही आपल्या हातांत गदा धारण केलेल्या होत्या. बहुमोल वस्त्रे व किरीटकुंडले ह्यांच्या योगानें ते प्रत्यक्ष विष्णुसारखे दिसत होते. त्यांच्या श्यामसुंदर देहावर स्कंधापासून पावलांपर्यंत लेंवणाऱ्या वनमाला शोभत असून त्यांच्या आसमंताद्वागीं भ्रमरांचे लोट इतस्ततः संचार करीत होते. त्या द्वारपालांनीं भुवया किचित् चढविल्या असून नाकपुड्या व आरक्त नेत्र ह्यांच्या योगें त्यांची मुद्रा कांहींशी रागीट दिसत होती. सनत्कुमारादि मुनि जसे कोणालाही न विचारतां ह्या दारापर्यंत गेले, तसेच ते ह्याही दारांतून आत जाऊ लागले; तों तेथे ह्या द्वारपालांनीं वेत्रयष्टीनें त्यांना प्रतिबंध केला ! देवहो, सनकादिकांस प्रतिबंध म्हणजे काय ह्याची भावनाच नव्हती. कारण, त्यांची सर्वत्र समदृष्टि असल्यामुळे कोणापासूनही अटकाव न होतां ते खुशाल संचार करीत असतात. असो. ह्या सनकादिक कुमारांची रूपें पाहून त्या द्वारपालांना हसू आलें. ते चौघेही दिसण्यांत अगदीं बाल दिसत होते, पण वयानें व ज्ञानानें सर्वांत वृद्ध होते. त्यांच्या कमरेला वायूचा करंगटा होता, आणि कांपीनही त्यांचीच होती. तेव्हां अशीं ती नग्न मुलें पाहून हसूं येणें साहजिकच आहे. त्यांस त्यांची अंतःस्थिति कळण्यास काय मार्ग होता ? वस्तुतः सनत्कुमारादि मुनि हे, जगांत जे अग्रगण्य असतील त्या सर्वांत श्रेष्ठ होत. ते मोठ्या उत्कंठेनें विष्णूच्या दर्शनास जात होते. ज्यांना प्रत्यक्ष महाविष्णूनें सांगारे यावे, त्यांना द्वारपालांकडून हा असा प्रतिबंध झालेला पाहून तो त्यांस सहन झाला नाही. त्यांचे नेत्र क्रोधानें लाल झाले; आणि ते म्हणाले, "हे द्वारपालहो, ह्या लोकां ईश्वरदर्शनास प्रतिबंध असण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. कांकी, ह्या लोकां जे लोक येतात ते त्रिष्णूचे भक्तच असतात. असे असतां, कोणी विष्णुदर्शनास

यावें आणि कोणी येऊं नये, हा द्वैतभाव असणें योग्य नव्हे. श्रीविष्णूचे ठिकाणीं द्वैतभाव मुळींच नाही. आपण जसे कपटी आहों, तसेच दुसरेही कपटी असतील, अशी तुम्हांला शका आली, हा तुमच्या बुद्धीचा दोष होय. द्वारपालहो, ज्या-प्रमाणें घटाकाश व महाकाश ह्यांमध्ये तात्त्विक-दृष्टीनें भेद असत नाही, त्याप्रमाणेंच ह्या वेकुठ-लोकीं वास करणारे महात्मे व प्रत्यक्ष भगवान् महाविष्णु ह्यांमध्ये किंचितही भेद नाही. असें असतां, तुम्हांस आम्हांविषयीं शंका उत्पन्न होते, ह्यावरून तुम्ही कोणी तरी वेपधारी बंधक आहां असें आम्हांस वाटतें. असो. ज्या अर्थी तुम्ही श्रीविष्णूचे सेवक आहां, त्या अर्थी तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून तुमच्या अपराधाबद्दल तुम्हांस शासन होणें योग्य आहे. हास्त्व, तुम्ही हा लोक सोडून, दुजाभाव धारण करणाऱ्या पातकी मनुष्याला जेथें काम, क्रोध, लोभ हे शत्रु उत्पन्न होतात, अशा त्या मनुष्यलोकाला जा. "

देवहो, तो भयंकर ब्रह्मशाप काहीं पडतांच ते द्वारपाल अगदीं भयभीत झाले. मोठमोठ्या शस्त्रास्त्रांचें सामर्थ्यही ब्रह्मशापामुळे व्यर्थ होय, ही गोष्ट त्यांच्या मनांत मूर्तिमत उभी राहिली; आणि त्या द्वारपालांनीं आपला तरणोपाय होण्या-करितां एकदम त्या ऋषिमंडळाच्या चरणी लोटांगण घातलें, व ते त्यांची प्रार्थना करू लागले, "मुनिवर्य, आपण आम्हांस जे शासन केलें, तें योग्यच आहे. आतां आपल्या वचनाप्रमाणें घडो. कारण, अपराधाचें प्रायश्चित्त भोगलें असतां, त्या अपराधामुळे लागलेलें पाप नष्ट होतें. ह्यामुळे त्यांत आमचें हितच आहे. पण आमची आपल्याजवळ एवढीच प्रार्थना आहे कीं, आम्हीं केलेल्या अपराधाबद्दल आम्हांस आतां आपल्याच कृपेनें अनुत्ताप होत आहे; हास्त्व अंधयोन्यांत जन्म होऊन आम्हांस मोह उत्पन्न झाला, तरी त्या लोकनायक भगवंताविषयींची आमची स्मृति

नष्ट होऊं नये." देवहो, आपल्या द्वारपालांनीं केलेला हा साधूंचा अवमान भगवंतांस तत्काळ अतर्दृष्टीनें कळला; व ते द्वारपालांपेक्षां अधिकच भिऊन जाऊन, सनकादिक उभे होते त्या ठिकाणीं श्रीलक्ष्मीसह लागलेच चालत आले. उद्देश एवढाच कीं, आपण तेंथें गेल्यानें सनकादिकांस समाधान होईल, व ते शांत झाले म्हणजे आपल्या दासांस दिलेल्या शापाचें काहीं तरी परिमार्जन करतील. देवहो, भगवन्मूर्ति त्या ठिकाणीं प्राप्त होतांच, सनकादिकांनीं पाहिलें कीं, आपण समार्थीनें त्याचे ध्यान करीत आहों, ते ब्रह्मस्वरूप आपल्या पुढें प्रत्यक्ष प्रकट झाले! त्या वेळीं भगवताच्या आसमताज्यागी पापदमना-नी छत्रचामपादिक सुखसावनें धारण करून आपल्या प्रभूचा सेवा चालावले! असून हंसांसारख्या शुभ्र चवऱ्यांनीं उत्पन्न केलेल्या मदवायनें छत्रावरील मौक्तिकांचे सर हालत असल्यामुळे जणू काय पर्जन्याचें श्वेत तुषार भगवताच्या मस्तकावर गळत आहेत, असा भास होत होता! भगवताची मुद्रा सनकादिकांवर व द्वारपालांवर अनुग्रह करण्याविषयीं उत्सुक अशी दिसत असून जगांतील सर्व स्पृहणीय वस्तूचें ते धामच होय असें प्रत्येकास वाटत होतें. परमात्म्याचे संप्रम दृष्टिपात अवलोकन करून प्रत्येकास आनंदाचें भरतें येत होतें; आणि आपल्या व्यामसुंदर देहावर विशाल वक्षस्थलाच्या ठिकाणीं लक्ष्मीच्या धारण करून सर्व लोकांमध्ये श्रेष्ठ अशा वेकुठलोकास भगवान् हे अधिकच शोभा आणित आहेत असा भास होत होता. त्या पटगुणैश्वर्यसंपन्न प्रभूच्या कटिप्रदेशीं पिंबव्या पंतावर परिपात केलेला असून त्यावर तेजःपुंज क्षमरपद्म वातलेला होता. कंठामध्ये आपादलपिनी वनमाला असून तिच्या सभोंवार भ्रमरपंक्ति गुंजून वर्तत फिरत होत्या. भगवतानें दक्षगमदित जग आपला एक हात गरुड स्तंभावर ठेविल्या असून

दुसऱ्या हातानें कमल गर गर फिरविण्याचा क्रम चालविला होता. भगवताच्या कर्णांतिल मकराकार कुंडले विचुल्लेतेच्या कांतीस मागें सारीत असून, भगवत्कपोलाच्या अर्णनीय तेजामुळें त्या कुंडला ना दिव्य शोभा प्राप्त झाली होती. मुखावर तरतरीत नासिका असून मस्तकावर रत्नखचित किरीट होता. चार बाहुंच्या अंतर्भागीं एक सुंदर हार विलसत असून कंठामध्यें कांस्तुभ मणि झळाळत होता. देवहो, भगवन्मूर्तीचें लावण्य इतके कांहीं अनुपम होतें कीं, त्याच्या पुढें लक्ष्मीचें लावण्य केवळ तुच्छ होतें. देवहो, भगवताचें हें रूप अवलोकन करण्यास मिळणें म्हणजे मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे. भगवान् ही आपली मूर्ति केवळ माझ्यावर, शक्रावर व तुम्हांवर अनुग्रह करण्यासाठींच प्रकट करितात ! असें हें रूप पाहून सनकादिकांस जे आनंद झाला, त्याचे काय वर्णन करावे ! त्यांनीं भगवन्मूर्ति एकसारख्या अवलोकन केली, तरी त्यांची तृप्ति होईना. प्रभूचे चरणसरोजरजःकण व तुलसीदलमकरदं ह्यांनीं मिश्रित झालेला मदःवायु जेव्हां नासाग्रद्वारे त्याच्या शरीरांत प्रविष्ट झाला, तेव्हां त्यांच्या वृत्ति एकदम प्रक्षुब्ध होऊन भक्तिमुखामध्ये ते पांहु लागले व त्यांच्या शरीरावर हर्षभराने रोमांच उभे राहले ! देवहो, भगवताचें तें अद्वितीय रूप इतकें कांही मोहक होतें कीं, तें पाहतां पाहतां त्या सनत्कुबारांची फारच धांदल उडाली ! कोणताच अवयव पूर्णपणें पाहण्याची त्यांची इच्छा तृप्त होईना. व त्यांना तर सर्वच अवयव पूर्णपणें पहावयाचें होतें; ह्यास्तव त्यांनीं वर मुक्तकमलाकडे पहावे, तो त्यांचें चित्त खालीं चरणकमलें पाहण्याविषयीं आतुर होई, व चरणांवर दृष्टि घावी, तों अधोःप्रादिक मुखप्रांत पाहण्यास मनाची प्रवृत्ति घडे ! अखेरीस त्यांनीं नेत्रद्वारे भगवद्दर्शन नेण्याचा प्रयत्न सोडून

दिला, व अतःकरणांत भगवंताचें ध्यान केलें; आणि नंतर त्याची स्तुति करण्यास प्रारंभ केला.

सनत्कुमार म्हणाले :—हे अनंता, तूं सर्वांच्या हृदयामध्ये असतांही दुष्टांस आणि पापी पुरुषांस तुझें दर्शन घडत नाही. तू आमच्या अतःकरणांत नेहमी प्रकाशमान आहस; पण तुझ्या मूर्तीचें दर्शन मात्र आजच झालें. तुझें हें आत्मस्वरूप जेव्हां आमच्या पित्यानें आम्हांस सांगितलें, तेव्हांच तें आमच्या बुद्धीमध्ये प्रकट झालें. विरक्त भक्त आपल्या अतःकरणाचे ठिकाणीं ओळखितात तें आत्मस्वरूप हेंच. तूं शुद्धसत्त्वमय रूप धारण करून त्याविषयीं आपल्या भक्तांचे ठिकाणीं प्रीति उत्पन्न करितोस. ईश्वरा, तुला जे शरण आले ते केवळ कल्याणमूर्तिच होत. ते सतत तुझ्या लीलांचें गायन करीत असतात. त्यांपुढें त्यांस मोक्ष देखील हलका वाटतो; मग इतर इद्रचद्रादि पदांची ते कितीशी इच्छा करणार ? म्हणून, तुझी भक्ति करण्याकडे आमची सदोर्दात प्रवृत्ति असो. हे देवा, आजपर्यंत आमच्या हातून यत्किंचित् देखील पाप घडलें नाही; पण आज तुझ्या भक्तांस आम्हीं शाप दिला, हें आमच्या हातून महत्पाप घडलें. ह्या पापामुळें आम्हांस अश्रोगति प्राप्त होण्याचा संभव आहे. म्हणून आमची एवढीच विनंती आहे कीं, नरकवासांत सुद्धां जर आमचें अतःकरण तुझ्या पादाराविर्दीं भ्रमराप्रमाणें तह्णीन होऊन जाईल, आणि आमचें कर्ण तुझ्या कथाश्रवणाने निख भरून जातील, तर आम्हांस खुशाल नरकवास मिळो ! हे अनंतकीर्ति परमेश्वरा, तुझें हें स्वरूप पाहून आमच्या नेत्रांस फार आनंद होत आहे. विषयासक्त पुरुषांस तुझें दर्शन होणें दुर्लभ होय. आमचा तुला नमस्कार असो.

अध्याय सोळावा.

—:०:—

शिरण्याक्षाची उत्पत्ति.

[सनकादिकांचें सांत्वन]

(जयविजयांस शाप होण्याचें कारण.)

ब्रह्मदेव म्हणाला:—देवहो, ह्याप्रमाणें त्या यांग-संपन्न सनत्कुमारांनीं केलेलें भाषण ऐकून वैकुण्ठ-वासी भगवान त्यांस मोठया गौरवानें म्हणाला, “ मुनिश्रेष्ठहो, तुमच्यापुढे उभे असलेले हे माझे पार्षदगण जयविजय होत. ह्यांनीं माझे हृदय न जाणव्यामुळें तुमचा मोठा अपराध केला आहे. वास्तविक पहातां तो त्यांनीं तुमचा अपराध केला नसून प्रत्यक्ष माझाच अपराध केला आहे असे मी समजतों. कारण, तुम्ही माझे भक्त असल्यामुळें तुम्ही व मी ह्यांत भेद नाही. विश्ववर्षहो, ब्राह्मण हें माझें दैवत होय. ह्यास्तव तुम्हीं त्यांस केलेला ढंड मला मान्य आहे; परंतु जयविजय हे तरी माझे सेवकच होत; ह्यास्तव माझ्या सेवकांनीं अपराध केला तो मीच केला असें समजून मी तुमची क्षमा मागतों. सेवकांनीं अपराध केला असतां लोक त्यांच्या धन्याची निंदा करितात; व लोकांचे तें निंदावचन, कुष्ट जसें त्वचेचा नाश करितें, तसें त्या धन्याच्या कीर्तीचा नाश करितें. हे ब्रह्मपुत्रांनो, मी जो ह्या श्रेष्ठ पदास पोहोचलों आहे, तो तुमच्यामुळें. तुम्ही माझी पवित्र कीर्ति वर्णन करितां, त्यामुळें चांडालही पावन होतात. म्हणून, ऋषोहो, तुमच्याशीं प्रतिकूल आचरण करण्यास जर प्रत्यक्ष हे माझे बाहु प्रवृत्त होतां, तर त्यांस सुद्धां तोडून टाकण्यास मी मागें घेणार नाही. मग इतरांची कथा काय? सुनीहो, माझ्या चरणधूलीच्या स्पर्शानें लोकांची सर्व पापें तत्काळ भस्म होतात; पण हा तरी ब्राह्मणांचाच प्रभाव आहे. मला सुखभाव प्राप्त झाला, तो तरी ब्राह्मणांच्या सेवे-

मुळेंच. जिचा आपल्यावर प्रसाद व्हावा म्हणून ब्रह्मादि देव सुद्धां किती तरी प्रयत्न करितात, तीच लक्ष्मी—मी तिचा मुळींच आदर करीत नाहीं तरी—मला क्षणभर सुद्धां सोडीत नाहीं, हें तरी ब्राह्मणांच्या सेवेचेंच फळ होय ! विप्रहो, माझीं दोन मुखें आहेत; एक अग्नि, आणि दुसरें ब्राह्मण. त्यांत ब्राह्मण हें मुख श्रेष्ठ होय. तेव्हां तुमचा जो भवमान झाला, तो माझ्या मुखाचाच झाला असें मी समजतों. ज्ञानसंपन्न ब्राह्मण आपण केलेल्या सर्व कर्मांचीं फलें मला अर्पण करून सतुष्ट राहतात. असल्या निष्काम ब्राह्मणांस सुप्रास अन्नाचें भोजन घातलें असतां त्यांच्या मुखानें मी जसा तृप्त होतो, तसा यज्ञा-मध्ये अर्पण केलेले पदार्थ अग्निमुखानें खाल्ले असतां मी तृप्त होत नाहीं. ‘ आम्ही द्वारपालांना विचारल्याकडून आंत आलों, हा आमचा अपराध द्वारपालांनीं काय म्हणून सहन करावा ’ असें तुम्ही म्हणाल, तर त्यावर माझें असें म्हणणें आहे कीं, तो मुळीं अपराधच नव्ह. कारण, ज्या माझ्या योगमायेचें ऐर्धर्य भगाध आहे, आणि ज्या माझें पादोदक शकराला सुद्धां पवित्र करितें, तो मी ज्यांच चरणरज मस्तकीं धारण करितों, त्या ब्राह्मणांनीं मजकडे निष्प्रतिवधपणें येणें हा अपराध कसा असेल ! शिवाय दुसरें असें आहे कीं, ज्या अर्थी ब्राह्मण, गाई आणि निराश्रित प्राणी हीं माझी राहण्याचीं ठिकाणें आहेत असें मी मानितों, त्या अर्थी त्यांजकडून कदाचित् प्रसंगविशेषी अपराध झाला, तरी सुद्धां तो इतरांनीं सहन केलाच पाहिजे. ब्राह्मणहो, इतकी विवेकबुद्धि नसल्या-कारणानें गाई, ब्राह्मण व अनाथ प्राणी ह्यांच्यांत आणि माझ्यांत जे भेददृष्टि ठेवितात, त्यांजवर सर्वांप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या यमदृतांस मी पाठवून त्यांकरवीं मिघाडांसारख त्यांच्या अंगाचे लचके तोडवितों; परंतु जे लोक, ब्राह्मण कठोर भाषण बोलत असला तरी तो प्रत्यक्ष भगवान विष्णुच

आहे असे समजून गोड शब्दांनी त्यांचे सांत्वन करितात, आणि त्याळा शरण येतात, त्यांनी माझे पूजन केले असे समजून मी त्यांचे गौरव करितों. हे मुनिश्रेष्ठहो, ब्राह्मणांविषयी अशा प्रकारची माझी पूज्यबुद्धि असताही ज्या अर्थी ह्या माझ्या दूतांनी तुमचा अपराध केला आहे, त्या अर्थी तुमच्या वचनाप्रमाणे त्यांना दुर्गति प्राप्त होवो; पण त्यांचा तो प्रवास लवकर संपून ते माझ्याजवळ येवोत एवढीच माझी आपल्याजवळ प्रार्थना आहे; आणि ती आपण मान्य केली असतां मजवर आपला मोठा अनुग्रह होईल ! ”

ब्रह्मदेव म्हणाला:—देवहो, ह्याप्रमाणे भगवंताचे ते मथुराभाषण ऐकून, व भगवान आपल्यापेक्षाही आम्हां ब्राह्मणांसच अधिक श्रेष्ठत्व देत आहे असे पाहून, सनकादिकांना पार आनंद झाला. त्यांच्या मनांत जयविजयांच्या उद्धटपणाबद्दल जो संताप उत्पन्न झाला होता, तो समूळ नष्ट होऊन उलट भगवंताच्या भाषणाचा विचार करण्यांत त्यांची मति गुंग झाली. त्यांनी पुष्कळ विचार केला तरी त्यांस भगवंताच्या त्या बोलण्याचे रहस्य समजेना. कारण, ते त्यांचे भाषण थोडेके होतें, तरी अर्थाने गंभीर, व अभिप्रायाने गूढ असे होतें. शेवटी ते हात जोडून म्हणाले, “हे जगत्पालका ईश्वरा, तूं परमसमर्थ असून आम्हांलाच मोठेपणा देऊन आमचा अनुग्रह संपादन करण्याची इच्छा करितोस, तेव्हां ह्या तुझ्या भाषणांतील गूढ जाणण्यास आम्ही असमर्थ आहों. मी ब्राह्मणांचा कैवरी आहे व ब्राह्मण माझे दैवत आहे, हें तुझे भाषण लोकशिक्षकरितां आहे, ह्यांत संशय नाही. वस्तुस्थिति मात्र अशी आहे की, ब्राह्मणांचा आत्मा आणि त्यांचे परमदैवत तूंच आहेस. कारण, वेदप्रतिपाद्य जो अनादि व अनंत असा धर्म, तो तुजपासूनच उत्पन्न झाला आहे. वेळेवेळीं अवतार घेऊन त्या सनातन धर्माचे तूंच पालन करितोस

व त्यांचे आचरण करणारास मिळणारे फळही तूंच होस. योगीजन संसारांतून निवृत्त होतात त तुझ्याच अनुग्रहाने. अशी वास्तविक स्थिति असता, इतरांनी तुझ्यावर अनुग्रह करणें हें कसें संभवे ? आतां, ब्राह्मणांच्या सेवेमुळेच मला ऐश्वर्य प्राप्त झालें, हें जें तुझे बोलणें, तें केवळ लोकांस कित्ता घट्टन देण्याकरितां होय. जगांत जी जी म्हणून ऐश्वर्ये आहेत, त्यांचा आधार तूंच आहेस. वैभवादिकांची इच्छा करणारे ब्रह्मादिक देव जिचे चरणरजःकण मस्तकीं धारण करितात, ती लक्ष्मी मुझां तुझ्या कंठांतील तुळसीमालेवरील भ्रमराची जागा प्राप्त होण्याकरितांच जणू काय तुझी सेवा करीत आहे. पण इतकें करूनही त्या लक्ष्मीला तूं अकित होत नाहीस. अशा तुळा ब्राह्मणांच्या चरणरजांनीं आणि श्रीवत्सचिन्हाने काय पवित्र करावयाचें आहे ? ईश्वरा, धर्म हें तुझेंच स्वरूप होय. तुझ्या धर्मस्वरूपाच्या तप, शौच व दया ह्या मुख्य तीन चरणांनीं तूं ह्या स्थावर-जगमात्मक सृष्टीचें ब्राह्मणांकरितां आणि देवांकरितां रक्षण केले आहेस. रजोगुण व तमोगुण हे धर्मघातक आहेत; पण सत्त्वगुणात्मक मूर्ति धारण करून, त्या धर्मघातक गुणांचा तूं लोप करून टाकिला आहेस; देवा, ती तुझी सत्त्वगुणाची मूर्तिच आमचे कल्याण करणारी आहे. भगवंता, तूं धर्मस्वरूपी असून श्रेष्ठ आहेस. तूं जर ब्राह्मणकुळास बहुमान देऊन त्याचें रक्षण करणार नाहीस, तर तूं प्रवृत्त केलेला व सर्वांचे कल्याण करणारा जो वेदोक्त धर्ममार्ग, त्याचा उच्छेद होईल. कारण थोर पुरुषांचा कित्ता इतर लोक गिरवितात. शिवाय, धर्माचा नाश होणें हें तुला कधीच इष्ट नाही; आणि म्हणूनच तूं ब्राह्मणांना नमस्कार करून त्यांच्यापुढे लीन होतास. तुझ्या तशा करण्यापासून तुला कमीपणा थोडाच येणार आहे ? म्हणून आम्ही अशी विनंती करितों की, तूं ह्या द्वापार-

लांना वाटेळ तो दंड कर, अथवा देणगी दे; आम्हांला ती तुम्ही इच्छा शिरसा वंध आहे. इतकेंच नव्हे, पण तुझे हे द्वारपाल निरपराधी असता त्यांना आम्ही शाप दिला म्हणून तू उकट आम्हांस जरी शासन केलेंस, तरी तें आम्ही मान्य करितों.”

भगवान म्हणाला:—श्रेष्ठ ब्राह्मणहो, तुम्ही माझ्या द्वारपालांना शाप दिला म्हणून खेद करू नका. कारण तो शाप मीच तुम्हांकडून वदविला आहे. आतां ते दोघे लवकरच दैत्ययोगीत जातील, आणि तेथें मजविपर्यां द्वेषबुद्धि धारण करतील; व त्या योगानें त्यांना माझें सतत चिंतन घडून, पुनः ते लवकरच माझ्या जवळ प्राप्त होतील.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—देवहो, नंतर सनत्कुमारांनीं भगवान श्रीहरीला एकवार अवलोकन केलें, आणि त्याला प्रदक्षिणा घालून नमस्कार केला व त्याचा निरोप घेऊन ते आनंदानें वैकुण्ठलोक सोडून आपल्या मार्गानें परत गेले. इकडे भगवान विष्णूनें आपल्या सेवकांना सांगितलें कीं, तुमच्या दुःखाचें निरसन करण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगी आहे; पण ब्राह्मणांच्या शब्दाचा अवमान करण्याची माझी इच्छा नाही. कारण, असें हें होणारच होतें व तसें होणें हें मलाही इष्टच आहे. तसें जर नसतें, तर तुम्ही त्यांचा अपमानही केला नसता, व केला असता तरी त्या अत्यंत शांत मुनींना त्याचा रागही आला नसता. जय-विजयहो, ही सर्व माझीच इच्छा होय. ज्याप्रमाणें मला सुष्टि करण्याची इच्छा झाली, त्याचप्रमाणें युद्ध खेळावें अशी इच्छा झाली; पण मजबरोबर थोडा वेळ तरी टिकेल असा योद्धा मला कोण मिळणार ! बरे, तुम्ही तसे आहां; पण तुम्ही मजशी शत्रुत्व पतकरिलें नसतें. ह्याकरितां, तुम्ही मजशी युद्ध करावें अशी मी युक्ति यो-
किली. जयविजयहो, पूर्वी मी योगनिर्द्वैत अ-

सतां लक्ष्मी मजकडे येऊं लागली, तेव्हां तिला तुम्ही प्रतिबंध केला; त्यामुळें तिनें संतापून तुम्हांस शाप दिला होता की, “पुढें एखादे वेळीं असाच तुम्ही ब्राह्मणांना अडथळा कराल, व ते तुम्हांला शाप देतील, आणि त्या योगानें तुम्ही दुष्ट योगीत जन्म पावाल; व तेथें विरोध-भक्ति करून, ब्राह्मणांच्या अपमानाच्या पातकापासून मुक्त होव्हाते फिरून आपल्या पदाला याल.” पार्षदहो, सर्वांना बुद्धि देणारा मीच होय. तेव्हां लक्ष्मीला, तुम्हांला व सनत्कुमारांना ह्याप्रमाणें बुद्धि व्हावी अशी मी योजना केली, व त्याचप्रमाणें सर्व घडून आलें. तेव्हां तुम्हांस भिण्याचें कांहीं कारण नाही. थोडक्याच का-
लानें तुम्ही फिरून मजजवळ याल.

ब्रह्मदेव सांगतो:—देवहो, ह्याप्रमाणें भगवान विष्णु हे द्वारपालांचें समाधान करून निघून गेले. नंतर ते दोघे द्वारपाल ब्राह्मणांच्या प्रखर शापाच्या योगानें तत्काळ भूमीवर पडले, व सांप्रत ते कश्यपाच्या रंतरूपानें दितीच्या उदरामध्ये गर्भावस्थेंत आहेत. ते प्रत्यक्ष विष्णूचेच पार्षद असल्यामुळे त्यांच्या तेजापुढें सूर्याचेंही तेज नष्ट झालें आहे. आतां त्यास उपाय करणें हें तुमच्या किंवा माझ्या स्वार्थानें सुळीच नाही. ईश्वरालाच दया उत्पन्न होईल तेव्हां सर्व गोष्टी घडून येतील. ह्या जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय करणारा तोच होय. ह्या वेळीं तोच आमचें कल्याण करो.

अध्याय सतरावा.

—:—

भयंकर उत्पात.

आदिदैत्यांच जन्म.

हिरण्याक्ष व वरुण ह्यांचा संवाद.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें दितीच्या गर्भो-
त्पत्तीचें कारण ब्रह्मदेवानें देवांस सांगितलें,

व त्यावर विश्वास ठेवून ते सर्व देव निर्भयपणे आपापल्या स्थानी गेले. इकडे, आपल्या पुत्रांपासून देशांना त्रास होईल असे जाणून दितीनें जो गर्भ तसाच आपल्या उदरांत धारण केला होता, त्यास शभर वर्षे पूर्ण होतांच ती प्रसूत होऊन तिच्या दोन पुत्र प्रसवले. हे जन्मास येण्याचे वेळीं पृथ्वीवर व आकाशांत भयंकर उत्पत्ता झाले. जिकडे तिकडे भूकपाचे धक्के वसून मोठमोठे पर्वत हाडू लागले. दशदिशा भयाण दिसू लागल्या. किलेक ठिकाणीं विजा पडल्या. अरिष्टसूचक धूमकेतु उगवले. तुफानाचा वारा बाहू लागला. धुळीनें आकाश व्याप्त होऊन गेले. मोठमोठे गगनचुंबित वृक्ष कडाकड उन्मळून पडू लागले. निबिड नक्षत्रे रिचू लागलीं. अंधकार पडला. सोसाट्याच्या वाऱ्यानें समुद्र खवळून जाऊन तो सर्व जग प्रासीतच आहे कीं काय असें वाटू लागले. समुद्राच्या उदरांतील मकरादिक जलचर प्राणी क्षुब्ध झाले. नद्यादिकांचें सर्व पाणी गढूळ झालें. कमळादिकांचा विध्वंस झाला. चंद्र व सूर्य ह्यांना वरचेवर प्रहणें लागू लागलीं. त्यांना मोठमोठी खळी पडलीं. निरभ्र आकाशांत भयंकर गर्जना व पर्वताच्या कंदरांतून रथचक्रांचे ध्वनि होऊ लागले. कोल्हे गांवांत शिरून आपला अरिष्टसूचक शब्द करू लागले. घुबडे आपल्या भयसूचक शब्दांनीं लोकांना भीति उत्पन्न करू लागलीं. कुत्री मोठमोठ्यानें हेल काढून रडू लागलीं. गर्दभ आपला कर्कश स्वर काढून सैरावैरा धावत सुटले. पांखरे धावरून आपल्या कोठ्यांतून पळत सुटलीं. प्राप्य व वन्य पशु भयानें मलमूत्र विसर्जन करू लागले. गाईच्या स्तनांतून दुधाऐवजीं रक्त निघू लागलें. आकाशांतून पुवाची वृष्टि होऊं लागली. देवांच्या मूर्ति रडू लागल्या. मंगळ, शनि वगैरे पापग्रहांस उत्तेजन येऊन ते गुरु, बुध आदिकरून शुभग्रहांचे उलंघन करून जाऊं

लागले, व पुढें गेले असतांही पुनः मार्गे येऊन एकमेकांशीं युद्ध करू लागले. विदुरा, ह्या सर्वांचें इंगित सनकादिकांशिवाय इतर कोणासही माहीत नव्हतें, म्हणून सर्व म्याळे, आणि आतांच जगाचा प्रलय होतो कीं काय, असें त्यांना वाटलें. इतक्यांत ते दोघे आदिदैत्य उत्पन्न होऊन त्यांचें अपूर्व सामर्थ्य दृष्टिगोचर झालें. ते जन्मतांच पर्वताप्रमाणें वाढू लागले, आणि वाढतां वाढतां इतके वाढले कीं, त्यांचीं मस्तकें गगनमंडलास जाऊन भिडलीं, व शरिरांनीं दशदिशा व्यापून टाकिल्या. त्या दैत्यांच्या चालण्यानें पृथ्वी थरथर कांपू लागली, व तेजानें सूर्य दिपून गेला. त्या दोन मुलांपैकीं जो पहिल्यानें जन्मला त्याचें हिरण्याक्ष, आणि मागून जन्मला त्याचें हिरण्यकशिपु, अशीं त्यांचीं कश्यप मुनींनीं नांवें ठेविलीं. त्यांत हिरण्यकशिपु वडोल आणि हिरण्याक्ष धाकटा. हिरण्यकशिपूनें 'आपणास कोटूनही मरण प्राप्त होऊं नये' अशा प्रकारचा वर ब्रह्मदेवापासून मागून घेतला, व त्यामुळें उन्मत्त होऊन त्यानें त्रैलोक्यास अगदीं 'त्राहि त्राहि' करून सोडिलें. हिरण्यकशिपूचें हिरण्याक्षावर फार प्रेम होतें, आणि हिरण्याक्षही हिरण्यकशिपूच्या मर्जीप्रमाणें वागत असे. हिरण्याक्षाला युद्धाची फार हौस असल्यामुळें, कोठें तरी युद्ध उपस्थित करावें ह्या हेतूनें तो स्वर्गलोकीं गेला; पण त्याच्याशीं युद्ध करण्याचें कोणास धैर्य होणार? त्याची अजस्त गदा आणि भयंकर शरीर पाहून, गरुडास पाहतांच सर्प लपून बसतात त्याप्रमाणें सर्व देव भयानें लपून बसले! आपली इच्छा येथें पूर्ण होणार नाहीसें पाहून तो तेथून परत फिरला, व समुद्रतीरास आला. त्या समर्थी समुद्र फार खवळून मोठमोठ्यानें गर्जना करीत होता. तें पाहून त्यामध्ये क्रीडा करण्याची हिरण्याक्षास इच्छा उत्पन्न झाली, व त्यानें समुद्रांत बुडी मारिली. तेथें त्यानें कोणासही उपद्रव दिला नाही; पण त्याकडे

पाहूनच वरुणाचे सेवक जे जलचर त्यांचे प्रस-
गावधान सुटले, व ते दूर पळून गेले. तो महाबळी
हिरण्याक्ष कित्येक वर्षेपर्यंत समुद्रांत क्रीडा करीत
होता. त्याच्या त्या क्रीडेंने आणि गदेच्या प्रहा-
रानें समुद्र अतिशय खवळून मनस्वी गट्टळ
होऊन गेला होता. अशा रीतीने क्रीडा करीत
करीत हिरण्याक्ष हा वरुणाच्या विभावरी नामक
नगरीस येऊन पोहोचला. तेथें गेल्यावर, ज्या ठि-
काणी वरुण बसला होता त्या ठिकाणी जाऊन
त्यानें मुदाम कुचेष्टेनें त्यास लवून नमस्कार केला,
आणि तो हंसत हंसत त्याला म्हणाला, “ राजाधि-
राज वरुणा, मला युद्धदान दे. तूं परमसमर्थ
असून लोकपाल आहेस. तुझी कीर्ति ह्या जगांत
मी फार दिवसांपासून ऐकत आहे. एखादा
अजिंक्य आणि मदीन्मत्त असा वीर असल्यास
त्याची तूं पुरती खातरी करितोस असा तुझा विक्रम-
दुंदुभि साऱ्या त्रैलोक्यांत गाजत आहे! तू परम-
पराक्रमी अशा दैत्यदानवांस जिंकून पूर्वी एक मोठा
थोरला राजसूय ऋतु केला होतास ! ” विदुरा, हिर-
ण्याक्ष त्या वेळीं अगदीं उच्छ्वसला होता. त्यानें
अशा रीतीनें आपला उपहास केलेला पाहून व-
रुणास फार क्रोध आला; पण त्या वेळीं त्यानें
कालावर नजर देऊन आत्मसंयमन केले, आणि
शांतपणे हिरण्याक्षाला उत्तर दिलें: वरुण म्ह-
णाला, “ वा हिरण्याक्षा, आजपर्यंत आम्ही पुष्कळ
मोठमोठी युद्धे जिंकिली. आतां आमचें वृद्धपण
झालें; तेव्हां तो सर्व उपद्रवाप सोडून देऊन आ-
म्ही आतां स्वस्थ बसलों आहों. आतां, तुला युद्धा-
चीच इच्छा आहे, तर मी तुला सांगतां तें ऐक.
तुजबरोबर युद्ध करण्यास योग्य असा एक पुराण-
पुरुष श्रीविष्णुच आहे. तुझ्यासारखे वीरपुरुष
त्याची फारच प्रशंसा करितात. तुझ्यासारखे जे
दुष्ट व उन्मत्त असतात, त्यांचा नाश करण्या-
करितां तो अनेक रूपे धारण करितो. तो तुझी
युद्धेच्छा पुरवील, आणि तुला समरांगणांत शयन

करण्यास लावील; आणि नंतर तुझें मांस तोडून खा-
ण्याकरितां कोव्हीकुत्रीं तुझ्याभोंवतीं जमतील ! ”

अध्याय आठरावा.

—:०:—

हिरण्याक्षाचें व भगवंताचें वाग्युद्ध.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, वरुणाचें भाषण ऐकून
हिरण्याक्षाला फार आनंद झाला. भगवान विष्णु
हा तुझे प्राण वेईल असे वरुणानें त्याला सांगितलें
होतें, तरी त्याविषयी त्यास यत्किंचित्ही दिवत
वाटली नाहीं. पुढें नारद मुनि त्यास भेटले. तेव्हां
त्यांपासून तो पुराणपुरुष विष्णु कोठें आहे, वगैरे
सर्व वृत्त हिरण्याक्षास समजलें, आणि तो तत्काळ
रसातलांत शिरला. तेथें बराह्मरूपी भगवान दं-
ताप्रीं पृथ्वी धारण करून वर येत आहे असें
त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्याच्या लोकोत्तर नेत्र-
कांतीनें हिरण्याक्ष अगदीं फिक्का पडला. तें
रूप पाहून हिरण्याक्षाला फार आश्चर्य वाटलें,
आणि उपहासपूर्वक हास्य करून तो मोठ्यानें
म्हणाला:—कायहो हें आश्चर्य! अरण्यांतील
पशु जलांत देखील संचार करावयास येतात!
नंतर तो बराहास म्हणाला, “ हे मूर्खी, मज-
जवळ ये आणि ह्या पृथ्वीला सोडून दे. विश्व-
सृष्ट्यानें आम्हां पातालवःसीयांस ही दिळी आहे;
म्हणूनच ही येथें आली आहे. हे अधमा, तू जरी
कपटानें बराहस्वरूप धारण केले आहेस, तरी
मी तुला पूर्णपणे भोळखलों. दुष्टा, मी येथें उभा
असतां तूंही पृथ्वी कशी घेऊन जातोस तें
पहातो! नीचा, आमचे शत्रु जे देव त्यांनीं
आमच्या नाशकरितां तुझी योजना करून तुझा
आश्रय केला आहे काय! ठीक आहे! अरे
नामदी, तूं आडून दैत्यांचा वध करितोस; तुझ्या
सामर्थ्याची सर्व मदत काय ती योगमोयवर अव-
लंबून असते! कांहीं चिंता नाहीं! आज भला
मझ्या तावडींत सांपडलास. आतां तुझा वध

करून मी आपल्या बांधवांचा शोक आणि भय अगदी नामशेष करून सोडतो. माझ्या ह्या ग-
देच्या प्रहाराने तुझ्या मस्तकाचे तुकडे तुकडे
होऊन तू मरण पावलास, म्हणजे तुझ्या आश्र-
यास असलेले सर्व ऋषि व देव ह्यांचा आधार
तुटेल. मग ते जरी जिवंत राहिले तरी त्यांची
कोण पवी बाळगणार !”

विदुरा, ह्याप्रमाणे हिरण्याक्षाचीं तीं शल्यप्राय
भाषणे ऐकून भगवंतास फार क्रोध आला; पण
आपल्या दाढेवरील पृथ्वी भयाने थरथर कांपत
आहे असे पाहून, प्रथम तिची सुव्यवस्था लाव-
ण्याकरितां त्यानें हिरण्याक्षाच्या बोलण्याकडे त्या
वेळेसुरता किंचित् कानाडोळा केला; आणि वर
येऊन पृथ्वी पूर्वाच्या ठिकाणीं ठेविली, व ती
फिरून खालीं जाऊं नये म्हणून तिच्या ठिकाणीं
आपली आधारशक्ति स्थापन केली. भगवान वर
येत असतां हिरण्याक्ष त्याच्या पाठीस लागला
होता, आणि तोंडांनें एकसारखा अपशब्दांचा
वर्षाव करीत होता. विदुरा, त्या वेळीं हिरण्याक्षाचें
स्वरूप फार उग्र दिसत होतें. त्याच्या सर्व शरि-
रावर सुवर्णाचे अळंकार होते. हातांत एक भयं-
कर गदा होती व अंगांत सोन्याचें चिळखत
होतें. भगवंतानें पृथ्वी उदकांतून वर आणिली,
त्या समयीं सर्व देवांनीं भगवंतावर पुष्पवृष्टि केली;
तें पाहून तर हिरण्याक्ष जास्तच खवळला. तो
फारच अद्भुतद्वय भाषण करूं लागला. त्या वेळीं
मात्र भगवंताचा क्रोधाग्नि अतिशयच भडकला; व तो
हिरण्याक्षास उपहासपूर्वक म्हणाला, “बा हिरण्या-
क्षा! तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी वनपशु खराच, पण
सांप्रत तुझ्यासारख्या ग्रामसिंहांचा (कुत्र्यांचा) शोध
करीत आहे. अरे देवहीना, तूं अगदीं मृत्यूच्या
दाराशीं येऊन ठेपला आहेस, म्हणून तुझ्या
बुद्धीला हा असा भ्रंश पडला आहे; ह्यास्तव तूं
ह्या वेळीं कितीही वगना केल्यास तरी माझ्या-
सारखे, वीरपुरुष त्यांकडे मुळींच लक्ष पोहोच-

विणार नाहीत. भगवान ब्रह्मदेवानें तुम्हांस
दिलेली पृथ्वी मी तुझ्यासमक्ष हरण केल्यामुळें
तूं मजवर गदा उचललीस, आणि तूं मर्मभेदक
भाषणें बोलत असतांही मी पळालों, तेव्हां
मी भिन्ना आणि निर्लज्ज ह्यांत संदेह नाही ! पण
आतां कसा बसा तुझ्याशीं सामना तर केला
पाहिजेच ! कारण, बलवताशीं एकदा वर बां-
धिलें म्हणजे त्याची कांहीं तरी वाट लावल्या-
शिवाय सोय नाही ! आजकाल हिरण्याक्ष म्हणजे
पादचारी योद्ध्यांचा अधिपति, अशी तुझी जि-
कडे तिकडे ख्याति झालेली आहे; तुला कोणा-
चीही भीति वाटत नाही ! तथापि तूं आतां
माझा पराभव करण्याच्या तयारीस लाग, आणि
आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून आपल्या बांधवांच्या
शोकाश्र्वें परिमार्जन कर. बाबांरे, जो पुरुष
आपला शब्द खरा करीत नाही, तो निंय होय.”

हिरण्याक्षाशीं युद्ध व ब्रह्मदेवाची सूचना.

भैरव मुनि पुढें सांगतात:—विदुरा, ह्याप्रमाणें
भगवंताचे तें धिक्कारयुक्त व उपहासाचें भाषण
ऐकून, एखाद्या डबचलेल्या महाभुजंगाप्रमाणें
हिरण्याक्ष संतप्त झाला. त्याचा श्वासोच्छ्वास
फारच जोरानें चाळू लागला व त्याचीं सर्व इं-
द्रियें क्रोधानें थरथर कांपूं लागलीं. नंतर त्यानें
मोठ्या आवेशानें भगवंतावर गदा हाणिली.
परंतु भगवंतानें आपलें अंग किंचित् वक्र केलें,
आणि योगाभ्यासी पुरुषाला ज्याप्रमाणें मृत्यु स-
हज चुकवितां येतो, त्याप्रमाणें त्यानें त्या गदेचा
आघात सहज चुकविला ! तें पाहून हिर-
ण्याक्ष अगदीं लाळ झाला, आणि रागानें
जोंठ चावून हातांत गरगर फिरत अस-
लेल्या गदेचा त्यानें फिरून प्रहार केला. भग-
वंतानें तोही प्रहार चुकविला, व आपली गदा उ-
चलली; आणि आतां तो हिरण्याक्षाच्या लला-
टावर प्रहार करणार, इतक्यांत त्या युद्धकुशल

हिरण्याक्षानें आपल्या गदेवर तो प्रहार झेलला ! ह्याप्रमाणें त्या दोघांचें गदायुद्ध सुरू झालें. विदुरा, एका स्त्रीच्या ईर्ष्येनें दोन महावीर एकमेकांस पराजित करण्यासाठीं लढतात, त्याप्रमाणें पृथ्वीकरितां त्या उभयतांमध्ये भयकर ईर्ष्या उत्पन्न होऊन युद्ध माजलें. गदेच्या आघातांनीं त्या उभयतांचीं शरीरें अगदीं ठेंचून जाऊन ते रक्तानें अगदीं न्हाऊन गेले. त्या रक्तानें उभयतांच्या क्रीडाभूमीत जास्तच भर पडली ! ते दोघेही गदायुद्धांत निपुण; दोघांचीही तयारी चांगली; आणि दोघांच्याही गदा अप्रतिम. तेव्हां त्यांचें तें भौलैकिक युद्ध पाहण्याकरितां इतर देव आणि ऋषि ह्यांसहवर्तमान ब्रह्मदेव तेथें प्राप्त झाला. सर्व ऋषींस मार्ग दाखविणारा भगवान ब्रह्मदेव तेथें प्राप्त झाला असतां त्यास दिसून आलें कीं, हिरण्याक्षाची शक्ति मुळीच क्षीण होत नसून ती उलट क्षणोक्षणी वाढत आहे; भगवंताच्या प्रत्येक युक्तीवर तो प्रतियुक्ति योजीत आहे; व त्याचा पराक्रम आणि युद्धचातुर्य अद्वितीय असल्यामुळे त्याचा नाश होणें फार कठिण आहे. हें पाहून ब्रह्मदेव त्या वराहरूपी आदिनारायणास म्हणाला, “ हे भगवता, हा सर्व ऋषींचा आणि देवांचा समुदाय आपणांस अनन्यभावे शरण आला आहे. हा दुष्ट दैत्य आमच्या हृदयांत अगदीं शल्याप्रमाणें सलत आहे. ह्याच्यापासून देव, ब्राह्मण व गाई अगदीं त्रस्त झाल्या आहेत. हा महापराक्रमी असून नेहमीं मदोन्मत्त असतो. ह्याच्या जोडीचा योद्धा ह्या भूतळावर कोणी नाही, म्हणून हा नेहमीं उन्मत्तपणें प्रतिस्पर्ध्यांचा शोध करीत फिरतो. देवा, लहान मूत्र, परिणामीं काय होईल हें न ओळखून जसें सर्पांशीं खेळत बसतें, तसे आपण ह्या दुष्ट व मदोन्मत्त दैत्याबरोबर खेळत बसूं नका. कारण, एकदा का सायंकाळ प्राप्त झाली, म्हणजे मग हा मुळीच आवरणार नाही. म्हणून त्याच्या आधींच आपण

आपल्या दिव्य मायेचा स्वीकार करून ह्या दुष्टाचा नाश करून टाका. भगवंता, हा अभिजित मज्जत अगदीं संपत आला आहे, ह्यास्तव ह्या सुवेळीं ह्याचा वध करून देवांस यश मिळवून द्या. पूर्वीं सनत्कुमारांनीं ह्यास शाप दिला, त्या वेळीं आपल्या हातूनच ह्यास मरण येणार, हें आपणच ठरवून ठेविलें आहे. ह्या वेळीं हा स्वतः आपल्याजवळ प्राप्त झाला आहे. तेव्हां हा सुयोग न दवडितां आपण एकदम ह्याचा वध करून सर्व लोकांचें भय दूर करा, एवढीच आपल्या चरणांजवळ प्रार्थना आहे. ”

अध्याय एकोणिसावा.

—:०:—

हिरण्याक्षाचा वध.

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, हिरण्याक्षाला मारण्यास अमुक काल उत्तम आहे असें ब्रह्मदेवानें अगदीं प्रांजलपणानें सांगितलें, तें ऐकून परमेश्वराला हसूं आलें. मी प्रत्यक्ष काळस्वरूपी असून हा ब्रह्मदेव मला वेळ सुचवीत आहे तेव्हां किती तरी हा भोळा, असें त्याला वाळलें; परंतु त्यानें ब्रह्मदेवाला दुखविलें नाही. भगवतानें ब्रह्मदेवाकडे प्रेमदृष्टीनें अवलोकन केलें, आणि तुझी सूचना मान्य आहे, असा भाव दाशित केला. नंतर त्या वराहरूपी भगवंतानें आपल्यापुढें निर्भयपणें संचार करीत असलेल्या त्या हिरण्याक्षाच्या हनुवटीवर गदेचा प्रहार केला. तत्काल हिरण्याक्षानेही उलट आपली गदा भगवंताच्या गदेवर मोठ्या जोरानें हाणिली; त्याबरोबर भगवत्याच्या हातची गदा निसटून गरगर फिरत खाली पडली! विदुरा, ह्याप्रमाणें भगवान निःशस्त्र असतां त्याजवर प्रहार करण्यास उत्तम वेळ होतें; पण शस्त्रविहीन योद्ध्यावर प्रहार करूं नये अशी नीति असल्यामुळें हिरण्याक्षानें शस्त्र उचलिलें नाही. इकडे भगवंताच्या हातांतीळ गदा खाली पड-

छेळी पाहून प्रेक्षक मंडळीत मोठा हाहाकार उडाला. नंतर भगवंताने हिरण्याक्षाच्या शोयीची मोठी बाखणणी केळी व आपल्या सुदर्शन चक्राचें स्मरण केलें. स्मरण करितांच तें चक्र तेथें प्राप्त झालें आणि भगवंताच्या हातांत शोभूं लागलें. हिरण्याक्ष हा वास्तविक विष्णूच्या पार्षदगणांतील मुख्य खरा; पण त्या वेळीं तो भगवताचा शत्रु झाला होता, त्यामुळें विष्णूचें तें सुदर्शन चक्र हिरण्याक्षाचा प्राण घेण्यास उद्युक्त झालें. भगवान हिरण्याक्षाबरोबर युद्ध करण्यांत अगदीं व्यग्र असतां तो युद्धप्रसंग पाहण्याकरितां जमलेल्या देवसमूहाच्या मुखांतून 'देवा, तुझा उत्कर्ष असो, ह्या दैत्याचा तू वध कर' असे उद्गार सारखे निघत होते. विदुरा, भगवंताचें कल्याण देवांनीं चिंतण्याची काय अवश्यकता होती? पण भगवन्माथेनें त्यांना मोह पाडिला होता! असो. ते उभयतां वीर एकमेकांचा प्राण घेण्याच्या विचारांत अगदीं गढून गेले. हिरण्याक्षाचे डोळे क्रोधानें लाल झाले. तो परमेश्वराकडे डोळे वटारून पाहूं लागला, व आपल्या नेत्रांनीं देवाला भार्जातच आहे कीं काय, असो भास होऊं लागला. त्यानें कडकडा दांत खाल्ले आणि मोठ्या त्वेपानें तो भगवंताच्या अंगावर चवताळून गेला व त्यानें भयंकर गर्जना करून 'दुष्टा, आतां तुळा खचीत मारितों' असे शब्द बोलून आपली प्रचंड गदा भगवताच्या अंगावर फेंकून मारिली! वायूच्या वेगाप्रमाणें ती गदा आपल्या अंगावर येत आहे, असें पाहून त्या अचिंत्यशक्ति बराहूरूपी परमेश्वरानें आपला डावा पाय उचलिला व त्यानें ती गदा सहज पळीकडे ढकलून दिली, आणि गंभीर शब्दानें तो म्हणाला; "हिरण्याक्षा, तुझ्या मनांत मला जिंकण्याची जर इच्छा असेल तर ही आपली गदा उचल आणि उद्योगास लाग." ते भगवताचे शब्द ऐकून हिरण्याक्ष जास्तच चिडला. त्यानें एक मोठी

अगोरी मारली, आणि ती गदा पुनः उचलून भगवंताच्या अंगावर फेंकिली. ती आपल्या अंगावर आलेली गदा, गरुड नागिणीला सहज धरितो त्याप्रमाणें भगवंतानें सहज धरिली. तें पाहून हिरण्याक्ष अगदीं आश्चर्यचकित झाला. अशी ही प्रचंड गदा वेगानें अंगावर आली असतां, एखादें फूल झेलावें त्याप्रमाणें ज्यानें सहज झेलिली, त्याच्यापुढें माझा पराक्रम चालणें कठिण होय, अशी हिरण्याक्षाची पूर्ण खातरी झाली. त्याला आपल्या सामर्थ्याचा जो अतिशय अभिमान होता, तो सर्व नाहीसा होऊन त्याची मुखश्री म्ळान झाली. भगवान त्याला त्याची गदा फिरून देत असतां त्या मानी दैत्याला ती तशी परत घेणें बरें वाटलें नाहीं. त्यानें आपला त्रिशूल उचलिला, आणि भगवंतावर नेम धरून फेंकिला. विदुरा, हा त्रिशूल कांहीं सामान्य नव्हता; पण त्याची शक्ति भगवतापुढें काय चालणार? एखाद्या विद्वान ब्राह्मणावर जारणमाराचे प्रयोग करणें जितकें निष्फल, तितकेंच भगवंतावर त्रिशूल सोडणें निष्फल! तो अत्यंत तेजस्वी त्रिशूल येत आहे असें पाहून भगवंतानें आपलें सुदर्शन चक्र सोडिलें. त्या चक्रानें तो त्रिशूल भगवंतापर्यंत पोहोचण्याच्या पूर्वीच त्याचे तुकडे तुकडे केले. तें पाहून हिरण्याक्ष अतिशयच खवळला; तो तसाच चवताळून ईश्वराच्या अंगावर आला, आणि त्याच्या विशाल वक्षस्थलावर आपल्या कठोर मुष्टीचा प्रहार करून स्वतः अदृश्य झाला. विदुरा, ह्याप्रमाणें हिरण्याक्षानें आपल्याकडून मोठ्या जोरानें मुष्टिप्रहार केला; पण त्यापासून भगवंताला कांहीं सुद्धा झालें नाहीं. एखाद्या हत्तीवर पुष्पप्रहार केला असतां जसें त्याला कळत देखील नाहीं, तसें आपल्यास कोणीं मुष्टिप्रहार केला, हें भगवंताला कळलें देखील नाहीं. नंतर हिरण्याक्षानें असुरी माया उत्पन्न करून तिचा परमेश्वरावर प्रयोग सुरू

केला. विदुरा, कोणीही एकदा जोधानें व्याप्त झाला म्हणजे त्याचें देहभान कसें सुटतें, आणि त्याचे ठिकाणी असलेली जी योग्यायोग्य बुद्धि तिचा अस्त कसा होतो, ह्या गोष्टीचें हें प्रत्यक्ष उदाहरण पहा: योगमायेचाही जो चालक, त्यावर अशा असुरी मायेचे कितीही प्रयोग केले तरी उपयोग काय ? योगमायेपुढें त्या असुरी मायेची कितीशी योग्यता ! पण हिरण्याक्षाला हा विचार सुचला का ? मुळीं सुद्धां नाही ! भगवतावर त्या मायेचा कांहीच परिणाम झाला नाही, तरी इतरांस मात्र तो केवळ प्रलय भासला ! त्या मायेच्या योगानें अनेक प्रकारचे उत्पात होऊं लागले: चोर्ही-कडे भयंकर वावटळी उठल्या; आकाशांत अतिशय ढग उत्पन्न होऊन तें धुळीनें अगदीं व्याप्त झालें; दशदिशांकडे गर्द अंधकार पडला; आकाशांतून मोठमोठे दगड, रक्त, विष्टा, केश इत्यादिकांचा सारखा वर्षाव होऊं लागला; बिजा चमकूं लागल्या; मेघगर्जनानां आकाश दणाणून गेलें; पर्वतांमधून अनेक प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांचा अव्याहत वर्षाव होत आहे असा भास होऊ लागला; हातांत त्रिशूल धारण केलेल्या, नग्न आणि केश मोकळे सोडलेल्या अक्राळविक्राळ राक्षसी जिकडे तिकडे दिसूं लागल्या; हातांत शस्त्रें घेतलेले आणि तोंडांन 'हाणा, मारा, तोडा' इत्यादि अभद्र शब्द उच्चारित असलेले असे अनेक यक्ष, राक्षस, रथी, पदाति इत्यादि वीर दिसूं लागले. तीं सर्व चिन्हें पाहून, असुरी मायेचा नाश करण्याकरितां यज्ञपति बराहानें सुदर्शन चक्र सोडिलें. विदुरा, हिरण्याक्षचें आणि विष्णूचें ह्याप्रमाणें तुमुल युद्ध चाललें असतां तिकडे दितीची काय अवस्था झाली तें पहा: ह्या युद्धाचा परिणाम काय होईल ह्या चिंतेंत ती निमग्न असतां, विष्णु तुझ्या पुत्रांचा वध करील, हें पतीचें वाक्य तिला आठवळें आणि तिच्या क्राळजांत एकदम धस्स होऊन तिच्या स्तनां-

तून रक्ताचा पान्हा फुटला ! इकडे, सुदर्शन चक्रानें आपल्या मायेचा नाश झालासें पाहून हिरण्याक्ष भगवंतासमोर आला, आणि त्यास आपल्या वेंगेत धरून चिरडून टाकावा म्हणून धरावयास गेला; तो तो वेंगेत न सांपडतां बाहेरच उभा आहे असें त्यास दिसलें. तेव्हां हिरण्याक्षानें भगवंतावर मुष्टिप्रहार करण्यास सुरुवात केली, पण त्याच्या त्या मुष्टिप्रहारानें तेंथें होणार काय ? हिरण्याक्ष आपल्या जबळ आलासें पाहून भगवंतानें त्याच्या एक कानशिलांत मारिली, त्याबरोबर त्याची गठडी वळली ! त्याची स्थिति वाय्यानें उन्मळून पडलेल्या प्रचंड वृक्षाप्रमाणें झाली. त्याचें शरीर गोळांत्या खाऊं लागलें. डोळे बाहेर आले, व हातपाय मोडून जाऊन तो मरून पडला ! त्या महापराक्रमी दैत्याचा तो अक्राळविक्राळ देह अस्ताव्यस्त रीतीनें पडला, तेव्हां युद्ध पाहण्यास जमलेल्या देवांनीं त्याची प्रशंसा करण्यास आरंभ केला: ते म्हणाले, "अहो, असें मरण कोणाला येणार आहे ? अज्ञानजन्य ङिगशरीरापासून सुटावें म्हणून योगीजन समाधीच्या योगानें ज्या भगवंताचें ध्यान करितात, तोच भगवान मरणसमयीं प्रत्यक्ष ह्याच्या डोळ्यांसमोर असून त्याच्या हाता-नें ह्याला मरण आलें, तेव्हां केवढें हें ह्याचें भाग्य ! बरोबरच आहे, हा भाग्यवान कां नसेल ? कारण हा आणि ह्याचा वडील भाऊ हिरण्यकशिपु हे दोघे विष्णूच्या पारंपदगणातील मुख्य होत. ह्यांना ब्राह्मणांचा शाप मिळाल्यामुळे हे दैत्य-योनींत आले. असे आणखी कांहीं जन्म घेतल्यावर ते पुनः आपल्या स्थानावर जाणारच !"

ह्याप्रमाणें हिरण्याक्षाच्या भाग्याचे वर्णन करून देव भगवंताला म्हणाले, "हे बराहर्षपी परमेश्वरा, तूं सर्व यज्ञांचा प्रवर्तक आहेस. जगाच्या रक्षणाकरितां शुद्धसत्त्वात्मक मूर्ति धारण करून वेळोवेळीं तूं आपल्या भक्तांबरील संकटें निवारण करितोस. आज तूं ह्या दुष्टाला मारून

प्राणिमात्रास निर्भय केलेंस, ही गोष्ट फार उत्तम झाली; आम्ही तुला अनन्यभावे वंदन करितो. ”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें हिरण्याक्षाचा वध करून भगवान ते वराहरूप सोडून आपल्या वैकुण्ठलोकास निघून गेले. बाबारे, हें भगवताचें चरित्र मी जसें गुरूपासून श्रवण केलें, तसेंच ते तुला सांगितलें आहे.

सूत म्हणतात:—शौनका, ही कथा ऐकून विदुराचा मोठा आनंद झाला. भक्ति केली असतां परमेश्वर पशूंना देखील सुलभ आहे, पण ती न केल्यास देवांना देखील तो दुर्लभ आहे. गजेंद्राचीच गोष्ट ध्यानांत घ्याना ? तो जातीचा पशु; पण जेव्हां त्याला नक्रानें धरिलें व कोणत्याही उपायांनीं त्याजपासून सुटण्याची त्याला आशा दिसना, तेव्हां त्यानें परमेश्वराचा धावा केला. त्याबरोबर चतुर्भुज भगवान गरुडावर बसून तत्काळ तेंधे प्राप्त झाले, आणि आपल्या त्या भक्ताला त्यांनीं नक्रापासून सोडविलें. परमेश्वराच्या कथा चित्तास समाधान उत्पन्न करितात. तोच सर्वांचा आधार होय. त्याला वश करण्यास निष्कामभक्तीसारखें दुसरें साधन नाही. ऋषीहो, हें बराहावताराचें कथानक जो भक्तिपुरःसर नित्य पठण करितो, तो ब्रह्महत्येसारख्या मोठ्या पातकापासूनही मुक्त होतो. त्यास इहपरलोकाचें सुख प्राप्त होऊन शेवटीं वैकुण्ठाची प्राप्ति होते.

अध्याय विसावा.

—:०:—

नानाविध प्रजांची उत्पत्ति.

शौनक म्हणाला:—हे सूता, आदिवराहानें पृथ्वीला जळांतून वर आणिल्यानंतर स्वायंभुव मनूला राहण्याकरितां स्थान प्राप्त झालें, हें उघडच आहे. आतां आमचें म्हणणें असें आहे कीं, पूर्वी भगवत्स्वरूपीं लीन झालेली सृष्टि प्रकट करण्याकरितां स्वायंभुवानें कोणते उपाय केले, ते

आम्हांस सांग. हे रोमहर्षणे, तूं विदुरमैत्रेयांच्या संवादरूपानें आम्हांस भगवद्गुण निरूपण करून सांगत आहेस हें फारच उत्तम होय. कारण, विदुर हा महान भगवद्भक्त असून श्रीकृष्णावर त्याचें निःस्सीम प्रेम होतें. धृतराष्ट्रानें श्रीकृष्णाचा अनादर केलेला पाहून, विदुरानें धृतराष्ट्र हा आपला वडील भाऊ आहे, असें मनांत न आणितां एकदम त्याचा व त्याच्या पुत्रांचा त्याग केला. सूता, विदुराची योग्यता व्यासाप्रमाणेंच होती. त्याचें चित्त ब्रह्मचिंतनांत लीन झालें असून तीर्थयात्रेमुळें त्याची अंतर्बाह्य शुद्धि झालेली होती. अशा त्या परमपवित्र विदुराची हरिद्वारीं मैत्रेय मुनीशीं गांठ पडली, आणि त्यानें तत्त्वज्ञानी लोकांत अग्रगण्य अशा त्या मैत्रेयाला नानाविध प्रश्न विचारले, तेव्हां त्या संवादांत आमच्या शंकेचें समाधान करणारीं प्रश्नोत्तरें झालीं असतीलच. हे सूता, भगवच्चरित्राचा असा काही विलक्षण प्रभाव आहे कीं, तें कितीही श्रवण केलें तरी तृप्ति होत नाही. ह्यास्तव, विदुरमैत्रेयांचा जो संवाद झाला असेल, तो आम्हांस साकार्यें करून सांग. तुजें कल्याण असो.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, भगवतानें हिरण्याक्षाचा वध करून सहज भूमीचा उद्धार केला, ही गोष्ट श्रवण करून विदुराचा मोठा आनंद झाला, व त्यानें मैत्रेयांस प्रश्न केले.

विदुर म्हणाला:—मैत्रेय मुने, आपण सर्वज्ञ आहां. सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मदेवानें मरीची आदिकरून प्रजापति उत्पन्न केले, व स्वायंभुव मनूला पृथ्वीचें राज्य दिलें वगैरे जो इतिहास आपण सांगितला, तो सर्व समजता; पण पुढें ब्रह्मदेवानें काय केलें ? मरीची आदिकरून प्रजापति आणि स्वायंभुव मनु ह्यांना सृष्टीची वृद्धि करण्याविषयी ब्रह्मदेवानें आज्ञा दिली होती, त्याप्रमाणें त्यांनीं सृष्टीची वृद्धि कशी केली ? त्यांनीं स्त्रिया करून सृष्टि उत्पन्न केली, किंवा त्यांनीं ब्रह्मदेवा-

प्रमाणेंच मानसिक सृष्टि निर्माण केली ? तशीच त्यांनी एकेकटयानें सृष्टि केली अथवा सर्वानी मिळून सृष्टि केली ? मुने, तें सर्व वृत्त मला सांगा.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, सृष्टीच्या उत्पत्तीचा काहीं प्रकार मी पूर्वी तुला सांगितला आहे, तो तुझ्या ध्यानांत असेलच. मी आतां संक्षेपानें त्या प्रकारचा अनुवाद करून त्यासाहित सर्व प्रकार यथास्थितपणें निवेदन करितों, तो सावधान चित्तानें श्रवण कर. बा विदुरा, निर्गुण निर्विकार परमात्म्याच्या प्रेरणेनें त्रिगुणात्मक प्रकृतीमध्ये क्षोभ उत्पन्न होऊन महत्तत्त्व प्रकट झालें. प्रकृतीस क्षुब्धता होण्याचीं कारणें तीन आहेत. एक-जीवाचें अतर्क्य असें प्राप्तकर्म्म; दुसरें-प्रकृतीचा नियंता पुरुष; व तिसरें-सदोदीत अव्याहतपणें शक्ति चारुषिगारा काल. परमात्म्यानें ह्या तीन कारणांच्या योगें प्रकृतीस प्रेरित केलें, तेव्हां तिच्यापासून महत्तत्त्वाची उत्पत्ति झाली. महत्तत्त्वामध्ये स्वभावतः सत्त्वगुणाचें प्राधान्य असतें, परंतु जीवांच्या प्रारब्धकर्म्मामुळें त्यामध्ये रजोगुणाचें प्राबल्य होऊन त्यापासून अहंकाराचा उद्भव होतो. तो अहंकार तीन प्रकारचा आहे: (१) सात्त्विक, (२) राजस व (३) तामस. ह्या अहंकारापासून भौतिक सृष्टि उत्पन्न होते. शब्दस्पर्शादिक पांच सूक्ष्म भूतें, तशींच आकाशादिक पांच स्थूल भूतें, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें, व त्यांच्या देवता हीं सर्व त्या अहंकारापासूनच प्रकट झालीं. तीं एकेकटीं सृष्टि निर्माण करण्यास असमर्थ असल्यामुळें दैवयोगानें त्यांच्या एकीकरणापासून एक पंचमहाभूतात्मक सुवर्णमय ब्रह्मांडकोश उत्पन्न झाला. हा ब्रह्मांडकोश चैतन्यरहित असल्यामुळें सहस्र वर्षपर्यंत समुद्राच्या उदकांत स्वस्थ पडून राहिला होता. नंतर त्यांत परमात्म्यानें प्रवेश केला. त्या परमात्मस्वरूप नारायणाच्या नाभीपासून सहस्र आदित्यांप्रमाणें देदीप्यमान असें एक कमल उत्पन्न झालें. हें क-

मलच सर्व विश्वाचें निवासस्थान होय. ह्या स्थानी ब्रह्मदेव स्वतःसिद्ध उत्पन्न झाला. विदुरा, त्या ब्रह्मदेवाला भगवान नारायणानें सृष्टि निर्माण करण्याची शक्ति दिली, व त्या शक्तीच्या योगें ब्रह्मदेवानें पूर्वीच्या कल्पाप्रमाणें विश्वाची रचना करून त्यास नामरूपादिकांची प्राप्ति करून दिली. ब्रह्मदेवानें प्रथम पंचपर्वी अविद्या नामक सृष्टि उत्पन्न केली. ही सृष्टि म्हणजे तामिस्र, अंधतामिस्र, तम, मोह व महामोह हे होत. ही अज्ञानात्मक सृष्टि पाहून ब्रह्मदेव खिन्न झाला. नंतर ब्रह्मदेवानें तो अविद्यासृष्टिविधायक देह टाकून दिला. पुढें तो देह रात्रिरूप झाला. हा रात्रिरूप देह क्षुधा व तृषा ह्याचें उत्पत्तिस्थान होय. ह्या देहापासून पुढें यक्ष व राक्षस उत्पन्न झाले. हे क्षुवेनें व तृषेनें अत्यंत पीडित झाले, तेव्हां ब्रह्मदेवालाच खाण्याच्या उद्देशानें त्याच्या अगावर धावून आले, आणि म्हणाले, “अहो, ह्या ब्रह्मदेवालाच भक्षण करा; हा आपला बाप असला म्हणून काय झालें ? ह्याच्यापासूनच जर आपण उत्पन्न झालों, आणि तहानेनें व मुकेनें तळमळत आहों, तर आम्हीं काय करावे ?” तेव्हां ब्रह्मदेव फार घाबरला, आणि म्हणाला, “अरे, मी तुमचा पिता आहे, ह्याकरितां माझे रक्षण करा.”

ब्रह्मदेवाचे हे शब्द ऐकून त्यांतील काहींजण म्हणाले, “अहो, ह्याला जिवंत ठेवू नका,” व काहींजण म्हणाले, “अहो, ह्याला भक्षणच करा.” विदुरा, ज्यांनीं ब्रह्मदेवाला ‘भक्षण करा’ असें म्हटलें, ते यक्ष होत; आणि ज्यांनीं ‘जिवंत ठेवू नका’ असें म्हटलें, ते राक्षस होत. ह्या यक्षराक्षसांनीं रात्रीचा स्वीकार केला. नंतर ब्रह्मदेवानें प्रकाशरूप शरीर धारण केलें, व व त्या शरीराच्या प्रभेनें त्यानें सात्त्विक देवांची उत्पत्ति केली. पुढें ब्रह्मदेवानें त्या प्रकाशमय देहाचाही त्याग केला. परंतु देवांनीं त्या देहाची दिवसरूप कांति ग्रहण करून तिच्या

योगें ते विविध क्रीडा करूं लागले. पुढें ब्रह्मदेवानें दुसरा देह धारण करून कमरेच्या पुढल्या भागापासून अत्यंत खीळंपट असे दैत्य उत्पन्न केले. ते कामातुर होऊन ब्रह्मदेवाशीच मैथुन करण्यास प्रवृत्त झाले. तेव्हां ब्रह्मदेवाला हसू आलें, आणि भयही वाटलें, व तो पळू लागला; शेवटीं पळतां पळतां तो परमेश्वराकडे गेला आणि त्याला शरण जाऊन म्हणाला, “ हे ईश्वरा, तुझ्या आज्ञेनें मी प्रजा उत्पन्न केली, तों ती माझ्याशीच मैथुन करण्यास प्रवृत्त झाली. तर ह्या प्रसंगीं तूच माझें रक्षण कर. सर्वांच्या दुःखाचें निरसन करण्यास तूच एक समर्थ आहेस. ”

विदुरा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाची स्थिति पाहून परमेश्वरानें त्याला सांगितलें, “ ब्रह्मदेवा, तूं ही कामदोषित झालेली तनु सोडून दे. ” तेव्हां ब्रह्मदेवानें त्या तनूचा त्याग केला. ही ब्रह्मदेवानें टाकिलेली तनु सध्याकाळची अभिमानी देवता झाली. कामवासना प्रदीप्त होण्याची हीच वेळ होय. दैत्यांना ही वेळ स्त्रीप्रमाणें भासली, व त्या वेळची आकाशाची लाठी, चांचल्य, गंभीर शब्द वगैरे धर्म त्यांना स्त्रीच्या अलंकारांसारखे दिसले. त्यांना असें वाटलें कीं, ह्या स्त्रीच्या पायांतीळ नुपुर् रणझूण शब्द करीत आहेत; तारुप्यमदानें हिचे नेत्र लाळ झाले आहेत; ही लाळ रंगाची पैठणी नेसली असून तिजवर देदीप्यमान असा कबरपट्टा हिनें घातला आहे; हिचे स्तन पुष्ट आहेत; हिचें नाक चांफेकळीसारखें असून दांत कुदकळ्यांप्रमाणें सुंदर आहेत; ही हास्यमुख असून हिचें अवलोकन श्रृंगारयुक्त आहे; हिनें आपल्या मस्तकावरील कृष्णकेशकलापाचा बुचडा बांधिला असून विनयानें हिनें आपलें शरीर झांकून घेतलें आहे. ह्याप्रमाणें त्या स्त्रीसदृश भासणाऱ्या संध्येला अवलोकन करून सर्व असुर तिजवर मोहित झाले, व परस्परांशीं म्हणूं लागले, “ कायहो हिचें सौंदर्य तरी ! आम्ही तर हिचें

स्वरूप पाहून अगदीं कामवश झालों ! पण कायहो, हिचा कसा कामविकार होत नाही ! ही तर खुशाल आमच्यामध्ये अगदीं विकाररहित अशी फिरत आहे ! ”

ह्याप्रमाणें ते एकमेकांशीं बोलतां बोलतां स्त्रीसारख्या भासणाऱ्या त्या संध्येला मोठया प्रेमानें विचारू लागले, “ हे सुदरी, तुला पाहून आम्ही अगदीं मोहित झालों आहों. तर तूं आहेस तरी कोणाची ? हे विद्यासिनी, तूं कोणत्या कारणास्तब येथें प्राप्त झाली आहेस ! तुझे रूप अमोल आहे, तर तें आम्हांला कां अर्पण करीत नाहीस ! सखे, त्यामुळें आम्हांला फार दुःख होत आहे. तूं कोणीही ऐस. तुझें दर्शन आम्हांस सुखकर होत आहे. हे कल्याणी, तूं हा चेंदू (लाळ दिसत असलेला सूर्य) खेळत आहेस; पण त्या चेंदूच्या उडण्याबरोबर आमचीं अतःकरणेही उडत आहेत. प्रिये, हा चेंदू तू खेळत आहेस, व जिकडे जिकडे तो उडत जातो, तिकडे तिकडे तूंही त्याजबरोबर चपळतेनें जात आहेस आणि वरचेवर खालीं वांकत आहेस, ह्यामुळें तुझ्या सुंदर आणि पुष्ट स्तनभारानें तुझी कृश कटि मोडेल कीं काय अशी आम्हांस भीति वाटत आहे. तुझी दृष्टि (नक्षत्रें) कशी चोहीकडे फिरत आहे. सखे, तुझा केशकलाप (अधकार) किती तरी मनोहर दिसत आहे हा ! ”

अशा प्रकारचें चेष्टायुक्त भाषण करून त्या दैत्यांनीं तिचा स्वीकार केला. हा सर्व प्रकार पाहून ब्रह्मदेवाला हसू आलें, व त्या त्याच्या हास्यानें त्याजवर अशी एक प्रकारची कांति आली कीं, त्यामुळें तो फारच सुरेख दिसू लागला. त्या कांतीपासून ब्रह्मदेवानें अनेक अप्सरा व गंधर्व उत्पन्न केले, व नंतर त्या शरिराचा त्याग केला. हें शरीरच चंद्रिका (चांदणें) होय. विश्वावसु आदिकरून गंधर्व व अप्सरा ह्यांनीं त्या कातिरूप शरिराचा स्वीकार केला. पुढें ब्रह्मदेवानें दुसरें

शरीर ग्रहण करून आपल्या आळसापासून भूतें व पिशाचें निर्माण केलीं. तीं नग्न असून त्यांचें केस पिंजारलेले होते. ही विलक्षण प्रजा पाहून ब्रह्मदेवानें डोले मिटले व तें शरीर टाकून दिलें. नंतर भूतांनीं व पिशाचांनीं त्याचा स्वीकार केला. ह्या शरिरालाच जृभणा (जांभई) असें म्हणतात. ह्याचे आळस, जांभई, निद्रा व उन्माद हे चार भेद आहेत. ह्या चारही भेदांपासून अनेक प्रकारची भूतसृष्टि उत्पन्न झाली. पुढें एके वेळीं, मी मोठा बळवान आहे, असें ब्रह्मदेवाला वाटू लागलें; तेव्हां त्या कल्पनारूप शरिरापासून साध्यगण व पितृगण उत्पन्न झाले. त्यांनीं त्या बळकट व अदृश्य शरिराचा स्वीकार केला. ह्या शरिराला उद्देशूनच कर्ममार्गी लोक आपल्या पितररूपी साध्यांना व पितरांना हव्यकव्यरूप अन्नं समर्पण करितात. नंतर ब्रह्मदेवानें आपल्या गुत होण्याच्या शक्तीपासून सिद्ध व विद्याधर उत्पन्न केले, आणि त्यांना आपला अंतर्धान नामक देह अर्पण केला. पुढें ब्रह्मदेव एके वेळीं आपलें प्रतिबिंब पहात असतां, मी फारच सुंदर आहे असें त्याला वाटू लागलें, व त्या प्रतिबिंबापासून त्यानें किंपुरुष व किन्नर उत्पन्न केले, आणि त्यांनीं त्या प्रतिबिंबरूप शरिराचा स्वीकार केला. हे दोन्ही गण पहाटेच्या वेळीं, ब्रह्मदेवानें केलेल्या पराक्रमाचें वर्णन करून गायन करीत असतात. पुढें तो ब्रह्मदेव आपला विस्तीर्ण देह पसरून पडला, व सृष्टीची वृद्धि करी होईल ही काळजी करू लागला. परंतु सृष्टीची वृद्धि होईना, म्हणून शेवटीं संतापला. त्याला आपल्या शरिराचा राग आला आणि त्या रागांतच त्यानें तें शरीर टाकीलें. त्या क्रोधरूप शरिरापासून जे केश गळून पडले, त्यांपासून अहि (एका जातीचे सर्प) झाले. तें शरीर पसरलेलें होतें व संतापानें चळवळ करीत होतें; त्यापासून नाग वगैरे इतर सर्पजाति जन्मास आल्या. ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाच्या संतापरूपी

शरिरापासून रागीत व क्रूर अशी सर्पजाति उत्पन्न झाली. पुढे ब्रह्मदेव एके वेळीं स्वस्थ बसला असतां आपण कृतकृत्य झालों असें मानू लागला; तेव्हां त्याच्या मनापासून मनु उत्पन्न झाले. हे मनु लोकांना धर्ममार्गास लावून त्यांचें रक्षण करितात. त्या जितेंद्रिय ब्रह्मदेवाने आपलें पुरुषाकार शरीर मनुंना दिलें. ब्रह्मदेवानें हे मनु उत्पन्न केले असें पाहून देवगंधर्वादिकांना मोठा आनंद झाला, आणि त्यांनीं त्याची स्तुति केली: ते म्हणाले; “ हे जगदुत्पादका देवा, तूं मनुंना उत्पन्न केलेंस ही गोष्ट फार चांगली झाली. कारण, ह्यांच्यामुळें अग्निहोत्रादि कर्म चालतील व त्यामुळें आम्हांस व तुझाही हविर्भाग मिळेल.”

नंतर ब्रह्मदेवानें तपश्चर्या, उपासना, आसनादि योग व समाधियोग साध्य करून इद्रियांचा जय केला, व त्या शुद्ध शरिरापासून ऋषि उत्पन्न केले; ही प्रजा सर्वांना पूज्य अशी झाली. त्या शरिराचा ऋषींनीं स्वीकार केल्यामुळें त्यांच्या अर्गी तप, समाधियोग, वैराग्य व ज्ञान हे योग साध्य करून घेण्याचें सामर्थ्य आलें.

अध्याय एकविसावा.

—:—

कर्दम व स्वायंभुव ह्यांची भेट.

विदुर म्हणाला:—मेत्रय मुने, ज्या स्वायंभुव मनुपासून मेथुनजन्य सृष्टि उत्पन्न होण्यास आरंभ झाला असें आपण मला सांगितलें, त्या स्वायंभुव मनुचा श्रेष्ठ वंश आणि प्रियव्रत व उत्तानपाद ह्यांचे सविस्तर चरित्र आपण मला सांगा. तसेंच त्या मनुच्या कन्या आकूति, देवहूति आणि प्रसूति, ज्या त्यानें अनुक्रमें रुचि ऋषि, कर्दम प्रजापति आणि दक्ष प्रजापति ह्यांस दिल्या होत्या, त्यांचे ठिकाणीं त्या प्रजापतींनीं कोणती सृष्टि उत्पन्न केली, तें सविस्तर वृत्त ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे.

कर्दमास भगवद्दर्शन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, भगवान् ब्रह्मदेवानें प्रजा उत्पन्न करण्याविषयी कर्दमाला आज्ञा दिली असता तो सरस्वती नदीच्या तीरी गेला, व तेथें त्याने दहा हजार वर्षेपर्यंत उग्र तप केले. त्या तपाच्या योगानें त्याचें चित्त शुद्ध झालें. तेव्हां तो शुद्धांतःकरणानें भगवान् श्रीहरीची आराधना करूं लागला. विदुरा, तो काल कृतयुगाचा होता. कर्दमाच्या दहा हजार वर्षांच्या तपश्चर्येनें भगवान् संतुष्ट झाले, आणि वेदांनीं ज्याचें वर्णन केले आहे, असें आपले स्वरूप त्यांनी प्रकट केले. त्या वेळीं भगवंतांनीं कठांत कमलमाला धारण केली होती. ते भरजरी श्वेत नितांबर नेसले होते. मस्तकावर किरीट असून कर्णामध्ये मकराकार

कुंडलें तळपत होती. मस्तकावरील काळे आणि कुरळे केश मुखावर आल्यामुळे तें फारच शोभायमान दिसत होतें. त्यांनी चारही हातांत शंख, चक्र, गदा आणि कमल हीं धारण केलीं होती. त्यांच्या मुखावर स्मितहास्य झळकत होतें; म्हणून त्यांच्या मुखाकडे पाहतांच मनाला आनंद होई. त्यांच्या वक्षस्थलावर श्रीचिन्ह आणि कंठाचे ठिकाणीं कौस्तुभ रत्न होतें. अशी ती मूर्ति गरुडावर बसून आपल्या सन्मुख आली आहेसें पाहून, आपला मनोरथ सिद्धीस गेल्यामुळे कर्दमाला फार हर्ष झाला. त्यानें भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला व हात जोडून तो सद्गदित वाणीनें त्याची प्रेमपूर्वक स्तुति करूं लागला.

कर्दमानें केलेली भगवंताची स्तुति.

कर्दम उवाच—

जुष्टं बताद्यःखिलसत्स्वराशेः सांसिद्धमक्षणेस्त्व दर्शनान्नः ।

यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्गिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥

ये मायया ते हतमेघसस्त्वत्पादारविंदं भवसिंघुपोतम् ।

उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये रुः ॥

तथा स चाहं परिवोदुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुम् ।

उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुष्प्राप्तिपस्य ॥

प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश तंत्या लोकः किलायं कामहतो नु बद्धः ।

अहं च लोकानुगतो वहामि बलं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम् ॥

लोकांश्च लोकानुगतान्पशूश्च हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ।

परस्परं त्वद्वर्णवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥

न तेऽजराक्षभमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं पष्टिपर्व ।

पण्मेभ्यनंतच्छदि यन्निणाभि करालस्रोतो जगदच्छिद्य धावत् ॥

एकः स्वयं सन्जगतः सिंस्रक्षया द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ।

सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः ॥

नैतद्वताधीश पदं तवेप्सितं यन्माययानस्तनुपे भूतसृष्टम् ।

अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसतुलस्या तनुवा विवक्षितः ॥

तं त्वाऽनूभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमाययावर्तितलोकतंत्रम् ।

नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयवाद्सरोजमवपीयसि कामवर्षम् ॥

कर्म म्हणाला:—हे सगुणरूपधरा भगवंता ! आज माझे लोकोत्तर पूर्वपुण्य फळास आले. अनेक जन्मपर्यंत शरिरास नानाप्रकारचे कष्ट देऊन योगीजन ज्या तुझ्या शुद्धसत्त्वमय मूर्तीच्या दर्शनाची इच्छा करितात, त्या तुझ्या मूर्तीच्या दर्शनाने आज माझे नेत्र सफल झाले. ईश्वरा, हा दुस्तर संसारसागर तरून जाण्यास आणि मोक्षप्राप्ति करून घेण्यास तुझे चरणकमलसेवन हेच साधन होय. जे लोक छी, पुत्र, धन इत्यादि नश्वर गोष्टींची प्राप्ति करून घेण्याकडे ह्या साधनाचा उपयोग करितात, ते निःसशय तुझ्या मायेने मोहित झालेले असतात. कारण, जीवांस हे विषयादि उपभोग नरकांत सुद्धा मिळतात ! परमेश्वरा, मी जरी ह्या सकाम भक्तांचा तिरस्कार करीत आहे, तरी स्वतः माझीही स्थिति तीच आहे ! मी देखील रूप, गुण, स्वभाव इत्यादीकांनी योग्य आणि धर्म, अर्थ व काम हे पुरुषार्थ साध्य करून देण्यास पात्र अशी अनुरूप स्त्री बरण्याची इच्छा करीत आहे; आणि म्हणूनच, इच्छित फळदाते जे आपण, त्या आपल्या चरणांपाशी आले आहे. हे परमपुरुषा, बैल जसे दावणीला बांधून टाकलेले असतात, तसे तुझ्या वेदवाणीरूप आज्ञेने हे सर्व सकाम लोक बांधले गेले आहेत. मीही त्यांपैकीच एक आहे. कर्ममार्गाविषयी ज्या तुझ्या आज्ञा आहेत, त्यांचे पालन करण्यास्तव आणि देव, ऋषि व पितर ह्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्यास्तव मी भायेंची इच्छा करीत आहे. भगवंता, तुझे जे निष्काम भक्त ते आम्हांसारख्या कर्ममार्गीयांस तुच्छ समजतात. विषयोपभोगादि तुच्छ आणि क्षणभंगुर अशा आमच्या सुखांकडे व ऐश्वर्यांकडे ते दृकूनही पहात नाहीत. ते तुझ्याच चरणकमलांचा आश्रय करतात; आणि संसारबंधछेदक ज्या तुझ्या कथा, त्यांचे नेहमी श्रवण आणि कीर्तन करितात; म्हणून त्यांस क्षुधा, तृषा इत्यादि देहधर्मांचा मुळीच ताप होत

नाही. भगवंता, तुझ्या कालचक्राचा प्रभाव पार भयंकर आहे: ब्रह्म हा कणा होय; चैत्रवैशाखादि वारा व अधिकमासासुद्धा तेरा महिने ह्या त्या कालचक्राच्या आरा होत; तीनशेंसाठ अहोरात्र ही पेरें असून वसंतग्रीष्मादि ऋतु ह्या धावा होत. लव, क्षण, निमेष इत्यादि कालाची अनंत सूक्ष्मरूपे हे त्याचे कर्वतासारखे दांत असून तीन चातुर्मास्य ही त्याच्या मध्यभागी असलेली वलयें होत. असें हे तीव्र आणि वेगवान संवत्सरात्मक कालचक्र सारखें फिरत असून चराचर जगाचें आयुष्य क्षीण करीत आहे; पण ह्या चक्रानें तुझ्या भक्तांचें मात्र आयुष्य कमी होत नाही. कारण ते सदैव तुझ्याच चरणकमलांचा आश्रय करितात. हे विश्वभरा, तू स्वतः एकच असून सृष्टि उत्पन्न करण्याकरितां योगमायेचा स्वीकार करतोस; आणि कोळी जसा स्वतःचेंच जाळें पसरून त्यांत खेळतो व कांहीं वेळानें तें आपणच मोडून टाकितो, तद्वतच ह्या सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं तूच करितोस. हे ईश्वरा, तू आम्हांस गायन, वादन, समोग, सुरूप स्त्री, षड्स पक्षांन्, सुगंधि पुष्पे वगैरे मायिक विषय देतोस खरे, पण तुझ्या मनांतून कांहीं ते दावयाचे नसतात; आम्हांस मोक्षसुखच द्यावें असे तुला वाटतें. तथापि सांप्रतकाळी मला विषयसुखच दे. त्या योगानें मी तीन्ही पुरुषार्थ साध्य करून घेऊन देव, ऋषि, पितर ह्यांच्या ऋणांतून मुक्त झालों, म्हणजे मग मला मोक्षास ने. कारण तुझ्या सगुण मूर्तीचें मला दर्शन झाले आहे; ह्या मूर्तीच्या दर्शनानें भोग आणि मोक्ष हे दोन्ही साध्य होतात. देवा, ह्या जगाची रहाटी चाळावी म्हणून तू सकाम भक्तांस विषयादि ऐश्वर्य देतोस; जे तुला ज्ञानेच्छेनें शरण येतात, त्यांस ज्ञानप्राप्ति करून देऊन त्यांच्या सर्व कर्मांचा नाश करितोस, आणि त्यांस मोक्षसुख देतोस. एतावता, सकाम आणि निष्काम अशा दोन्ही प्रकारच्या भक्तांस तुझे

चरणकमलसेवन हेच इच्छित हेतुसिद्धीचें साधन होय. भगवंता, मी तुळा पुनः पुनः नमस्कार करितों. मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें कर्दमाचें निष्कपट भाषण श्रवण करून गरुडारूढ भगवंतानें स्मितहास्य केलें, आणि आपल्या अमृततुल्य वाणीनें तो कर्दमास म्हणाला, “ऋषिवर्या कर्दमा, तूं ज्या कारणाकरितां उत्तम असें तपाचरण करून माझें पूजन केलेंस, तें ह्यापूर्वीच माझ्या लक्षांत आलें असून त्याच्या सिद्धतेची मी योजनाही करून ठेविली आहे. वा कर्दमा, सामान्य जनांनीं देखील माझें पूजन केलें असतां तें निष्कल होणार नाही; मग तू तर प्रत्यक्ष प्रजापति असून एकाग्र अंतःकरणानें माझें पूजन केलें आहेस; तेव्हां तें निष्कल कसे होईल ? आतां, मीं काय योजना करून ठेविली आहे ती तुला सांगतों: ब्रह्मदेवाचा स्वायंभुव मनु म्हणून पुत्र आहे. तो सार्वभौम राजा असून सदाचरणी आहे. तो ब्रह्मावते देशामर्त्य राहून समुद्रबलयांकित पृथ्वीचें पालन करीत आहे. त्याला देवहूति नामक एक कन्या आहे. ती रूप, वय, स्वभाव इत्यादिकांनीं तुला योग्य अशी आहे. तो राजर्षि, आपली पट्टराणी जी शतरूपा, तिजसहवर्तमान परवांचे दिवशीं येथें येईल. त्याच्या समागमें त्याची कन्याही येणार आहे. कर्दमा, आपल्याला योग्य पति मिळावा अशी तिला इच्छा आहे. मनु येथें आला असतां तो आपली उपवर झालेली कन्या तुला अर्पण करील. तिचा तू स्वीकार कर. ती पुढें बहुत बंधंपर्यंत तुझी उत्तम प्रकारें सेवा करील, आणि त्या योगेंकरून तुझें अंतःकरण नेहमीं प्रसन्न राहील. तिजपासून तुला नऊ कन्या होतील. त्यांचा मरीन्यादि प्रजापतीशीं विवाह होऊन त्यांपासून प्रजावृद्धि होईल. माझ्या वेदरूपी आज्ञेप्रमाणें उत्तमानुष्ठानाच्या योगें तुझे अंतःकरण शुद्ध होईल, आणि सर्व कर्मफलें मलाच अर्पण करून शेवटीं तूं

मलाच शरण येशील. प्रथम गृहस्थाश्रमामध्ये अन्नाच्छादनाच्या योगानें तूं जीवांवर दया करशील, आणि चतुर्थ्याश्रमामध्ये ज्ञानसंपन्न होऊन सद्बोधाने तूं त्यांस अभय देशील. ह्याप्रमाणें वर्तत असतां तुला सर्व विश्व ईश्वरमय आहे असें दिसेल, आणि शेवटीं तूं मला येऊन मिळशील. हे मुनिश्रेष्ठा, मीही तुझ्या भार्येच्या उदरीं अवतार घेईन, आणि सांख्यशास्त्ररूप तत्त्वसंहितेचा तिला उपदेश करीन. ”

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, ह्याप्रमाणें वर देऊन तो परमात्मा सरस्वती नदीच्या तीरीं असलेल्या बिंदुसरोवरापासून आपल्या लोकीं निघून गेला. भगवान गरुडावर बसून जेव्हां जाऊ लागला, तेव्हां त्या गरुडाच्या पखांतून सामवेदाच्या ऋचांचेच गायन होत होतें ! असो. भगवान गेल्यानंतर, कर्दम ऋषि बिंदुसरोवराचे काठीं आपल्या आश्रमांत मनुची वाट पहात राहिला. विदुरा, इकडे स्वायंभुव मनुही आपल्या भार्येला व कन्येला बरोबर घेऊन, सुवर्णरथारूढ होस्ताता पृथ्वीपर्यटन करण्यास निघाला होता. भगवतानें सांगितलेल्या दिवशीं शांतस्वभावी अशा त्या कर्दम ऋषीच्या आश्रमास तो येऊन पोहोचला. येथेंच कर्दम ऋषि तपश्चर्या करीत बसले असता त्यांस भगवद्दर्शन घडून ते भगवंतास शरण आले; त्या समयीं तेथें भगवंताच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रुबिंदु पडले; त्यामुळें त्यास बिंदुसरोवर असें म्हणतात. हे पुण्यकारक सरोवर सरस्वती नदीनें वेष्टिलेले आहे. त्यातील उदक अमृतासारखें मधुर आणि आरोग्यदायक आहे; म्हणून महान महान ऋषि त्या सरोवराचे आश्रयास येऊन रहातात. कर्दम ऋषीच्या आश्रमासमोवतीं अनेक पवित्र वृक्ष आणि वेळी असून, सर्व ऋतूमध्ये त्या फलपुष्पांनीं भरलेल्या असत. तेथें अनेक जातीचे हरिण वगैरे पवित्र पशु व भारद्वाजादि पक्षी रहात असत. तें वन पक्ष्यांच्या किलबिलाटानें, अमरांच्या गुंजा-

रवानें, मयूरांच्या नृत्यानें आणि कोकिलांच्या सुस्वर गायनानें सजीवच आहे कीं काय, असा भास होई. तेथें कंदब, चंपक, अशोक, करंज, बकुल, असण, कुंद, मंदार, कुडा, आम्र इत्यादिकांच्या कोमल आणि लहान लहान रोपळ्यांच्या योगानें अपूर्व शोभा आली होती. एकदरीत तें वन सर्व जातीच्या पशुपक्ष्यांनीं अगदीं गजबजून गेल्यामुळें आनंदमय होतें. स्वायंभुव मनु आपल्या मुलीला बरोबर घेऊन त्या पुण्याश्रमांत आला, आणि त्यानें कर्दम मुनीचें दर्शन घेतलें. त्या वेळीं कर्दम ऋषि नुक्तेच अग्नीला आहुति वगैरे देऊन स्वस्थ बसले होते. दीर्घकालच्या तपश्चर्येमुळें त्यांचें शरीर फारच तेजस्वी दिसत होतें. तपश्चर्येपासून त्यांच्या शरिरास आलेला कृशपणा भगवंताच्या कृपावलोकनानें पार नाहीसा झाला होता. त्या तेजस्वी पुरुषाच्या मस्तकावरील जटाभार फारच सुशोभित दिसत होता; सर्वांगास भस्माचें चर्चन केलें अल्यामुळें तो तेजःपुंज पुरुष मळकटलेल्या महा-मोळ रत्नाप्रमाणें दिसत होता. स्वायंभुवानें कर्दम मुनींस विनयपूर्वक नमस्कार केला. त्या वेळीं कर्दमांनीं त्यास आशीर्वाद देऊन सत्कारपूर्वक त्याची पूजा केली. भगवंतानें सांगितल्याप्रमाणें मनु प्राप्त झाला असें पाहून कर्दमांस अत्यानंद झाला, आणि ते त्याच्याशीं सलग्गीनें मधुर भाषण करूं लागले.

कर्दम म्हणाले:—राजा, सृष्टिपालन करण्याची भगवान महाविष्णूची शक्ति तुझ्या ठिकाणीं वास करित असल्यामुळें, तूंही प्रत्यक्ष विष्णुच आहेस. प्रजापालक राजे विष्णूचे अश होत. तू पृथ्वी-पर्यटन करित आहेस, तें सुद्धां साधूंचें भय निवारण करण्याकरितां आणि दुष्टांस शासन करण्याकरितां करित आहेस. जगाच्या सरक्षणाकरितां चंद्र, सूर्य, इंद्र, अग्नि, वायु, यमधर्म व वरुण हीं रूपें तूच घेतोस; तुला माझा नमस्कार असो. तू मोठा पराक्रमी आहेस. तुझा रथ पृथ्वीवर चालला असतां पृथ्वी कपायमान होते.

तुझ्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून शत्रूंची अतः—करणें विदीर्ण होतात. तूं आपला सेनासमूह बरोबर घेऊन पृथ्वीवर सूर्याप्रमाणें भ्रमण करितोस, म्हणूनच पृथ्वीवरील सर्व वर्णव्यवस्था सुरळीतपणें चालल्या आहेत. नाही तर धर्मद्वंद्वे—नारितिक लोक तत्काल आपल्या मतांचा प्रसार करतील; आणि त्यामुळें अवर्म माजून सर्व जगाचा नाश होईल. राजा, सर्व प्रजांचें रक्षण करण्यास्तव तूं पृथ्वीवर भ्रमण करितोस हें खरें; पण येथें तुझें येणें कां झालें ? आमच्या हातून जर कांहीं तुझी सेवा होण्यासारखी असेल तर आम्हांस आज्ञा कर. आम्ही मोठ्या आनंदानें तुझ्या आज्ञेचा स्वीकार करूं.

अध्याय वाविसावा.

—:—

देवहूतीचा कर्दमाशीं विवाह.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें कर्दमाचें गौरवपर भाषण श्रवण करून स्वायंभुव मनु लाजल्यासारखा झाला. पुढें कर्दमाचें भाषण संपल्यावर त्यानें स्वतः बोलण्यास प्रारंभ केला.

स्वायंभुव मनु म्हणाला:—अहो मुनिवर्य, वेद हें ब्रह्मदेवाचें स्वरूप होय. त्या वेदरूपी शरिराचें रक्षण व्हावें व वेदमार्गाची प्रवृत्ति सुरळीत चालावी, म्हणून त्याने आपल्या मुखापासून ब्राह्मणांची उत्पत्ति केली, हें तुम्ही जाणतच आहां. तुमच्यामध्यें तपश्चर्या, ज्ञानाभ्यास आणि योगसाधन हे गुण उत्तम असून तुम्ही विषयभोगांत कधीही लपट होत नाही. आम्हां क्षत्रियांनाही ब्रह्मदेवानेंच आपल्या बाहुंपासून उत्पन्न केले, आणि म्हणूनच ब्राह्मण हें ब्रह्मदेवाचें हृदय आणि क्षत्रिय हें त्याचें शरीर होय असें म्हणतात. ह्या दांढांचा एकाच शरिराशीं संबंध असल्यामुळें हे एकमेकांचें रक्षण करितात. ही सर्व त्या परमेश्वराचीच इच्छा होय.

तो परमेश्वर ह्या जगाचें कारण असून त्या कारणाचें कार्य जें विश्व तेंही तोच होय. इतकें सर्व करूनही तो त्यापासून अल्लिखित आहे. महाराज, आपल्या दर्शनानें मी पवित्र झालों आहे. माझ्या मनाचे जे कांहीं संशय होते, ते सर्व, आपण प्रजापालक राजांचे धर्म सांगितल्यामुळें निवृत्त झाले. आपण पूर्ण ज्ञानी आहां. मी तप किंवा योगसाधन वगैरे कांहीं केलें नसतां आपली पाय-धूळ माझ्या मस्तकाळा लागली, हें माझें पूर्व-जन्मीचें पुण्य फळाळा आलें असें मी समजतो. आपण राजधर्माचा उपदेश करून मजवर मोठा अनुग्रह केला आहे. आपलें भाषण ऐकून माझ्या चित्तास अत्यंत समाधान झालें आहे. आतां माझी आपल्यापाशीं एक विनंती आहे, ती आपण मान्य करावी; म्हणजे मी एका मोठ्या काळजीतून मुक्त होईन: ही माझी कन्या माझी फार लाडकी असल्यामुळें, हिचा योग्य वर कसा मिळेल ह्या विवेचनेनें मला रात्रदिवस चैन पडत नाही. त्यांतूनही, हिचा एके वेळीं नारद मुनीनीं तुमच्या गुणांचें वर्णन करून सांगितल्यामुळें, तुमच्या-खेरीज इतर कोणासही वरणार नाहीं असा हिनें निश्चय केला आहे. हिचा एक प्रियव्रत व दुसरा उत्तानपाद असे दोन भाऊ असून दोन बहिणी आहेत. आपल्याचा रूपगुणसंपन्न पति असावा अशी हिचा इच्छा आहे. म्हणून मी हिचा आपणांस देण्याकरितां वरोबर आणिली आहे, व माझा असा भरवसा आहे कीं, गृहस्थाश्रमांतील कर्मे करण्याचे कामीं सर्व प्रकारें ही आपणांस योग्य सहचरी होईल. ह्याकरितां, हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, ह्या माझ्या लाडक्या देवहूतीचा आपण अंगीकार करा. प्रयत्न न करितां भोग्य विषय चालून आले असतां सर्वसगपरित्याग केलेल्या पुरुषानें देखील त्यांचा अनादर करूं नये, असा न्याय आहे; मग आपल्यासारख्या भोगेच्छु पुरुषांनीं त्यांचा अंगीकार न करणें म्हणजे केवळ अन्याय होईल!

सहज प्राप्त झालेल्या वस्तूविषयीं जो तिरस्कार दाखवितो, आणि त्याच वस्तूसाठीं पुढें एखाद्या कृपणापाशीं याचना करितो, त्याला ती प्राप्त होत नाही. मग त्याला मरणप्राय दुःख होऊन त्याची दुष्कांति सर्व जगभर होते. ऋषिवर्या, आपण सुज्ञ असून विवाह करण्यास भगदीं उत्सुक आहां असें मी खातरीपूर्वक ऐकिलें आहे. म्हणून मी म्हणतो कीं, आपण ह्या माझ्या कन्येचें पाणिग्रहण करा.

कर्दम ऋषि म्हणाले:—राजा, ठीक आहे. माझी इच्छा लग्न करण्याची असून, तुझ्या कन्येची इच्छाही मलाच वरण्याची आहे, व ह्या गोष्टीस तुझेंही अनुमोदन आहे; तेव्हां आतां कांहीच हरकत राहिली नाही. आतां, ह्या विवाह म्हणजे जगांतील पहिलाच विवाह होय; ह्याकरितां, वेदांत जो विवाह सांगितला आहे, त्याप्रमाणेच ह्या विवाह व्हावा. ही तुझी कन्या अत्यंत लावण्यायती आहे, अशी कीर्ति मी पूर्वीच ऐकिली आहे. ही आपल्या राजवाड्याच्या गच्चीवर खेळत असतां हिच्या रूपाकडे पाहून विश्वावसु गंधर्व आपल्या विमानांतून खाली पडला ! अशी ही सुंदर व कुडीन खरी आपण होऊन वरण्यास सिद्ध असतां कोणता पुरुष तिचा अंगीकार करणार नाही बरें ? राजा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी तर हिला वरतोच; पण माझी एक अट अशी आहे कीं, ही गरोदर होईपर्यंतच मी हिच्यावरोबर गृहस्थाश्रमांत राहीन. नंतर, भगवतानें सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानसंपादनाचें जें मुख्य साधन (अहिंसा वगैरे धर्म), त्याचें अनुष्ठान करण्याकरितां मी वनांत जाईन. सृष्टि करण्याबद्दल माझा पिता जो ब्रह्मदेव त्याची मला आज्ञा असतां मी संन्यास कसा घेईन, अशी तूं शका घेशील, तर मी तुला असें सांगतों कीं, ऋणत्रयापासून मुक्त झाल्यावर संन्यास ध्यावा अशी विष्णूचा आज्ञा आहे. देवप्रभृति प्रजापतींचा स्वामीही तोच होय, ह्या

सर्व जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय तोच करितो' ह्यास्तव त्याची आज्ञा मला शिरसा वंद्य आहे.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, हे कर्दमाचें भाषण ऐकून स्वायंभुव मनुळा व त्याचे मुलीला अतिशय आनंद झाला. स्वायंभुव मनूनें आपल्या प्रियपत्नीचें (शतरूपेचें) अनुमोदन घेऊन त्या सर्वगुणसंपन्न मुनीला आपली प्रिय कन्या देवहूति अर्पण केली. त्यानें जांबयाला आंदण म्हणून बहुमोल अलंकार व वस्त्रें आणि संसाराचें साहित्य दिलें. विदुरा, कन्या कितीही लाडकी असली, तरी ती दुसऱ्याला म्हणून दिली पाहिजेच; ह्यास्तव तिचें तें वियोग-दुःख सहन करण्यास पारच कठिण असतें. स्वायंभुव मनुच्या इच्छेप्रमाणें त्याच्या मुलीला योग्य पति मिळाला हें उत्तमच झालें; पण तिला सोडून जाण्याची जेव्हां वेळ आली, तेव्हां मात्र त्याचें अंतःकरण भडभडून आलें. त्यानें आपल्या मुलीला पोटाशीं कवटाळून धरिलें, व “ माझे लाडके देवहूति, हे माझे तान्हे, आम्ही आतां तुला येथेंच सोडून जातो,” असे उद्गार काढीत त्यानें आपल्या नेत्राश्रूंनीं तिचे केंस भिजविले. शेवटीं राजानें कर्दम मुनींचा निरोप घेतला, व पत्नी आणि सेवक बरोबर घेऊन तो आपल्या नगरास निघाला. वाटेत त्याला सरस्वती नदी लागली. त्या पवित्र नदीच्या तीरावर ऋषींचे अनेक आश्रम पाहून त्याला मोठें समाधान वाटलें. ती शोभा पाहून तो पुढें गेला. आपला राजा नगरांत परत येत आहे, ही वार्ता ऐकून प्रजाजनांचीं मनें प्रफुल्लित झालीं; व ते लोक बरोबर वाघें वगैरे घेऊन ब्रह्मवर्त देशांतील बहिष्मती राजधानीच्या बाहेर त्यास सामोरे आले. यज्ञवराहानें ह्याच ठिकाणीं पूर्वी आपलें शरीर थरथर कांपविलें होतें; त्या वेळीं त्याच्या अंगाचे जे केंस खालीं पडले, त्यांपासून कुश म्हणजे हिरण्या रंगाचे दर्भ व काश म्हणजे मोळ हे उत्पन्न झाले. ह्या दर्भाच्या योगानेंच यज्ञांत विघ्न

आणणाऱ्या राक्षसांचा ऋषि नाश करितात, व विष्णूच्या संतोषाकरितां यज्ञानुष्ठान करितात. असो. आपल्याला राहण्याला पृथ्वी हें स्थान मिळवून दिलें म्हणून त्या यज्ञवराहरूपी विष्णूच्या संतोषाकरितां स्वायंभुव मनूनें कुश व काश अशा दोन्ही प्रकारचे दर्भ पृथ्वीवर पसरून येथेंच यज्ञ केले होते. महासमर्थ स्वायंभुव मनु कर्दमाच्या आश्रमांतून स्वदेशीं परत आल्यावर सामोरे आलेले आपले लोक बरोबर घेऊन तो बहिष्मती राजधानींत शिरला, आणि आपल्या दर्शनानें नागरिकांना आनंद देत देत राजवाड्यांत प्रवेश करिता झाला. नंतर तेथें त्यानें पत्नी आणि मुलेबाळें ह्यांसहवर्तमान गृहसौख्याचा यथेच्छ उपभोग घेतला. तो विषयोपभोग भोगीत होता, तरी धर्म व अर्थ ह्या पुरुषार्थाच्या साधनांत त्यानें खड पडू दिला नाही. परमेश्वराकडे त्याचें पूर्ण लक्ष असं. विदुरा, मनुष्यास कोणतीही गोष्ट साध्य असली, म्हणजे मग त्याला त्या गोष्टीचें मुळीच महत्त्व वाटत नाही. ईश्वर-स्वरूपीं समान असणारा जो स्वायंभुव मनु, त्याची स्थिति अशीच होती. तो स्वतः पाहिजे ते भोग निर्माण करण्यास समर्थ असल्यामुळें, त्यास विषयोपभोगाचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं; मग त्याच्या योगानें त्यास मोह तो कसा पडणार ? तो आपला काल भगवताच्या चिंतनांत, त्याच्या कथाश्रवणांत किंवा तत्संबंधी ग्रंथ रचण्यांत घालवीत असल्यामुळें, त्याचा लवमात्रही काल फुकट गेला नाही. स्वायंभुवानें आपलें सर्व आयुष्य परमेश्वरचिंतनांत दवडून, दोनशें चौऱ्यांयाशीं युगांइतका म्हणजे एकाहत्तर महायुगांइतका काल घालविला. विदुरा, सर्वदुःखहर्ता जो परमेश्वर, त्याच्या आश्रयास असलेल्या पुरुषास रोग, काळजी, दुःख, भय, उत्पात किंवा आधिभौतिक दुःखें कधीही प्राप्त व्हावयाचीं नाहींत. स्वायंभुव मनु नेहमी

प्राणिमात्रावर दया करण्याविषयी तत्पर असे. तो महाज्ञानी होता. एके वेळीं ऋषींनी त्यास वर्णाश्रमधर्मासंबंधी प्रश्न विचारिले असता, त्याने त्यांच्या समाधानार्थ एक प्रथ केला. त्यांत सर्व धर्म प्रतिपादिलेले आहेत. ह्याच ग्रंथास 'मनुस्मृति' असे म्हणतात. विदुरा, ह्या आदिराजाचे अवर्णनीय असे चरित्र मी तुला सांगितलें; आतां देवहूतीचा पुढील वृत्तांत सांगितों.

अध्याय तेविसावा.

—:—

देवहूतीचें विवाहनंतरचें वृत्त.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, आईबाप निघून गेल्यावर ती साध्वी देवहूति आपल्या पतीच्या आज्ञेत वागून, त्याच्या मनास संतोष वाटेळ अशा रीतीने त्याची सेवा करू लागली. ती सदोदीत दक्ष असे. पतीची आज्ञा मान्य करणें ह्यापेक्षा अधिक महत्त्व ती आपल्या प्राणांस मुद्दां देत नसे. कर्दम व देवहूति ह्यांच्या जोडण्याला शंकर व पार्वती ह्यांची उपमा दिव्हा तर चालेल. देवहूतीने आपल्या सेवेने, शहाणपणानें व मधुर भाषणानें पतीचें मन सदोदीत सतुष्ट राखिलें होतें. तिच्या अर्गी कडकडीत सत्य, अंतर्बाह्य शुद्धि, औदार्य, गंभीरता, इद्रियजय इत्यादि सद्गुणांचें पूर्ण वास्तव्य होतें. स्वरवर्तन, कपट, वैर, लोभ, पापवासना, गर्व इत्यादि दुर्गुणांपासून ती अगदीं अलस होती. ह्याप्रमाणें तिचें निर्दोष व स्तुत्य असें वर्तन अवशोकन करून कर्दम ऋषींस मोठें समाधान वाटलें. बहुत कालपर्यंत देवहूतीने आपलें पतिशुश्रूषणाचें व्रत अबाधित चालविलें व त्या योगें ती अगदीं क्रुश होऊन गेली. तेव्हां कर्दम ऋषींना तिची दया आली, आणि अशा साध्वी स्त्रियेची इच्छा आपण अद्याप पूर्ण करीत नाही, ही गोष्ट त्याच्या मनाला खाऊ लागली. दैवापेक्षाही आप-

ल्या पतीला अधिक बळवान मानून जी आपली निष्कपट भावानें सेवा करिते, आणि जी अनेक व्रतें व उपासतापास करून फार क्रुश झाली आहे, तिच्या अधिक दुःख देणें हें अगदीच अप्रशस्त होय, असें वाटून तो तिच्या म्हणाला, "हे मनुक्ये देवहूति, तुझ्या सेवेनें आणि अकृत्रिम प्रेमानें मी सतुष्ट झालों आहे. देह हा प्रत्येक प्राण्याला प्रिय असतो, व जो तो त्याचें संगोपन करण्याकरितां झटत असतो; असें असतां तूं हा आपला देह माझ्या शुश्रूषेमध्ये क्षीण करण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहींस. तुला अनेक भोग भोगाचे अशी इच्छा आहे, हें मी जाणतों. मला परमेश्वराच्या कृपेनें तपश्चर्या, समाधि, उपासना व चित्तैकाग्र्य हीं साध्य होऊन भयशोकरहित असे दिव्य भोग प्राप्त झाले आहेत. तूं माझी एकनिष्ठपणें सेवा केलीस, म्हणून तुला मी अशी दिव्य दृष्टि देतो कीं, तिच्या योगानें मला मिळालेले भोग तुला स्वतांला प्राप्त झाले आहेत असें दिसेल. हे भोग इतर लौकिक भोगांप्रमाणें कधीही दुःखपरिणामी न्हावयाचे नाहींत. सार्वभौम राजानें आपली सर्व संपत्ति जरी खर्चा घातली, तरी, मी जे भोग मिळवून देणार आहे, त्यांची नुस्ती करपनाही त्याला करितां येणार नाहीं. तूं तपश्चर्या करून सिद्ध झाली आहेस, व मनोभावानें पातिव्रत्यधर्माचें उत्तम आचरण केले आहेस, म्हणून हे अलौकिक भोग तुला मिळणार आहेत. तूं ह्यांचा खुशाल उपभोग घे."

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, आपल्याला अनेक ऐश्वर्यांचा उपभोग घेण्यास मिळाला अशी देवहूतीची इच्छा होती, व ते आपल्याला कसे मिळतील, ही तिच्या मोठी काळजी वाटत होती; पण जेव्हां कर्दमानें तिच्या असें सांगितलें, तेव्हां तिच्या मोठा आनंद झाला. तिनें किंचित् हास्यमुख करून लज्जायुक्त दृष्टीनें आपल्या पतीकडे पाहिलें. त्या वेळीं तिचा मुखचंद्रमा फारच मनोहर

दिसत होता. ती अत्यंत नम्रपणानें आपल्या पतीस म्हणाली, “ महाराज, आपण समर्थ आहां. योगमाया आपल्या स्वाधीन असल्यामुळें आपण वाटेत तें करू शका. आपल्या वचनानें मला फार आनंद झाला आहे. आतां, आपण केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें माझी इच्छा पूर्ण करावी. स्त्रियांस अपत्य असणें हा फार मोठा लाभ होय. महाराज, आपण वाटेत ते भोग निर्माण करण्यास समर्थ आहां. तेव्हां कामशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें समागमोत्सवाला उपयुक्त अशीं साधनें निर्माण करावीं. आपल्या योगें माझ्या ठिकाणीं कामोद्दीपन झालें आहे, व त्यामुळें मला अत्यंत पीडा होत आहे. हें माझें शरीर कामज्वरानें अगदीं पोळून गेलें आहे; ह्यास्तव अभ्यग, भोजन, पान वगैरे विहारसामुग्री आपण प्रथमतः उत्पन्न करावी; म्हणजे तिच्या सेवनानें माझें हें कुश झालेलें शरीर विविध विलासांचा उपभोग घेण्यास समर्थ होईल. त्याप्रमाणच, क्रीडा करण्यासाठीं एक उत्तम मंदिरही अवश्य आहे. ”

विमानाचें वर्णन.

मैत्रेय मुनि म्हणाले:—विदुरा, आपल्या प्रियपत्नीची आवड पुरवावयाची अशी कर्दम ऋषीची इच्छा होतीच. त्यानें योगसामर्थ्यानें तत्काळ एक इच्छागमनी विमान उत्पन्न केलें. तें दिव्य विमान आंत बसणाऱ्यांच्या सर्व कामना पूर्ण करणारें असून दिसण्यांतही फार सुंदर होतें. त्या विमानाचे स्तंभ रत्नांचे असून भिती हिऱ्यांच्या होत्या, आणि त्यास मधून मधून पद्मरागमणि जडविलेले होते; त्यामुळें ते त्याचे नेत्रच आहेत कीं काय, असें भासे. त्याचीं द्वारें हिरेंजडित असून उंबरठे पांढऱ्यांचे होते. त्या विमानास इद्रनीलमण्यांचीं शिखरें असून त्यावर सुवर्णाचे कलश ठेविलेले होते. त्यास अतिमूल्यावान अशीं सुवर्णाचीं तोरणें वांधिलेलीं असून, अनेक प्रकारच्या चित्रविचित्र रंगांच्या छतांनीं तें सुशोभित

केलेलें होतें. त्यामध्ये ठिकाठिकाणीं वैदूर्यमण्यांच्या बैठका बांधलेल्या होत्या. तसेंच, जागोजाग पलंग ठेविलेले असून त्यांवर उत्तम प्रकारच्या शुभ्र अशा शय्या होत्या; शिवाय ठिकाठिकाणीं उत्तम पखे ठेविलेले असून अनेक सुगंधि पडदेही सोडिलेले होते. त्यांत शयनागार, वेपगृह, क्रीडा-मंदिर वगैरे अनेक निरनिराळ्या सोई केलेल्या असून मध्यभागीं एक मोठा चौक होता. नानाप्रकारचे उपभोग्य पदार्थ त्या विमानांत अगदीं ओतप्रात भरलेले होते. त्या विमानांतच एक कोट तयार केलेला असून त्याच्या आसमंतात एक भळें मोठें विस्तीर्ण भेदान होतें. त्या कोटाच्या वुरुजांवर नीलमणि, पुष्कराज इत्यादि रत्नांचे पारवे, हस वगैरे जे कृत्रिम पक्षी बसविलेले होते, ते इतके हुबेहूब होते कीं, सजीव पक्ष्यांस देखील हे आपल्या जातीचेच आहेत असा भास होऊन, त्यांचे थवेचे थवे तेंथे येऊन पोहोंचले; आणि त्यांनीं आपल्या शब्दांनीं तें स्थल अगदीं नादमय करून सोडिलें. असें तें अप्रतिम विमान स्वतः कर्दम ऋषींनीं उत्पन्न केलें, तरी त्याचें त्यांस स्वतांसही फार आश्चर्य वाटलें. विदुरा, असें तें गृह जरी सर्व वस्तूंनीं परिपूर्ण होतें, तथापि त्यांत दासदासी वगैरे सेवकजन न दिसल्यामुळें देवहूतीच्या मनाला फारसें समाधान वाटलें नाहीं. कर्दम मुनि अतर्ज्ञानी असल्यामुळें त्यांनीं तिचें मनोगत तत्काळ ओळखिलें, व ते तिळा म्हणाले, “ हा वेडे, दासीजन नाहींत म्हणून का तुला वाईट वाटतें ? ऊठ, ह्या विदुरोवरांत स्नान करून ह्या विमानांत येऊन बस; म्हणजे तुला काय पाहिजे तें मिळेल. हें विमान सर्व मनोरथ पूर्ण करणारें आहे. ” असें हें पतीचें भाषण ऐकून देवहूतीनें सरोवरांत प्रवेश केला, तों तेंथें तिळा एक रमणीय मंदिर दिसलें. देवहूतीनें त्या मंदिरांत प्रवेश केला असतां, त्या ठिकाणीं एक हजार स्त्रिया बसल्या आहेत असें तिच्या दृष्टीस पडलें. त्या सर्व स्त्रिया

तरुण असून त्यांच्या शारिर्ना कमलासारखा सुगंध येत होता. देवहूतीला पाहतांच त्या सर्व स्त्रिया उठून उभ्या राहिल्या व हात जोडून नम्रपणें म्हणाल्या, “बाईसाहेब, आम्हा आपल्या दासी आहो. आपली काय आज्ञा असेल ती सांगावी.” हा सर्व प्रकार पाहून देवहूतीला आश्चर्य वाटलें. ती अगदीं स्तब्ध उभी राहिली; पण त्या स्त्रिया पडल्या चतुर ! त्यांनीं तिचें मनोगत ओळखून तास उंचीउंची तेलें व उटणीं लावून न्हाऊं घातलें आणि बहुमोळ वस्त्रें परिधान करावयास दिलीं. नंतर त्यांनीं तिला अतर्गुहांत नेंलें. तेथें भोजनाची सिद्धता होतीच. अनेक प्रकारचीं फळें, षडस अन्नं व पेयें तेथें होतीं, त्यांचें यथेच्छ सेवन करून देवहूति तृप्त झाली. तिनें मुखमार्जन केल्यावर त्यांनीं तिला त्रयोदशगुणी तांबूल दिला, आणि उत्तम उत्तम अलंकार धारण करावयास दिले, व तिनें आपलें रूप पहावें ह्या हेतूनें एक मोठा आरसा तिच्यापुढें धरिला. विदुरा, आधींच ती सुंदर, त्यांतून नुकीचीच न्हाळेली, आणि त्यांतही वस्त्राभरणांनीं अलंकृत, मग काय विचारावें ? तें प्रतिविंब पाहून तिला फार आनंद वाटला, आणि तिला आपल्या प्रियपतीचें स्मरण झालें. तेव्हां तत्काळ ती सर्व दासींसह कर्दम ऋषि होते तेथें आपोआप येऊन पोहोंचली. हें पाहून देवहूतीस फारच नवल वाटलें.

देवहूतीचे विलास.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, सरोवरांत स्नान करण्यापूर्वी देवहूतीची जी स्थिति होती, ती आतां राहिली नाही. आतां ती एक अप्रतिम लावण्याची पुतळी दिसू लागली. ज्या वेळीं ती प्रथम आपल्या पित्याबरोबर कर्दमाच्या आश्रमांत आली, त्या वेळींही ती इतकी सुंदर दिसत नव्हती. अशा त्या आपल्या पत्नीकडे पाहून कर्दमाच्या मनांत तिजविषयीं अत्यंत प्रेम उत्पन्न झालें, आणि त्यानें तिला तत्काळ त्या विमानांत बसविलें. विदुरा,

आकाशस्थ चंद्र रोहिणीसहवर्तमान असतां तारागणांमध्ये जसा शोभतो, तसा तो विमानस्थ कर्दम मुनिही खीसमुदायांत देवहूतीसहवर्तमान शोभूं लागला. कर्दमाचें मन कामविकारयुक्त झालें होते, तरी तो त्याच्या अर्धान झाला नव्हता. त्यानें देवहूतीसहवर्तमान मेरु पर्वताच्या अनेक गुहांमध्ये कुबेराप्रमाणें बहुत कालपर्यंत क्रीडा केली. हा मेरु पर्वत सर्व कुलपर्वतांत श्रेष्ठ होय. ह्यावर इंद्रादि अष्टलोकपालांचीं विहारस्थानें आहेत. ह्यांतील गुहांमध्ये मधुर आणि शीतल वायु वहात असल्यामुळें कामी जनांस फारच आल्हाद होतो. तसेंच, गंगा नदी पृथ्वीवर पडत असल्यामुळें तिच्या धबधब्याचा गंभीर ध्वनि त्या गुहांतून घुमत असतो. कर्दम मुनीनें आपल्या भार्येसह मोठ्या आनंदानें वैश्रभक, सुरसन, नंदन, पुष्पभद्रक, मानस, चैत्ररथ ह्या देवांच्या उद्यानांमध्ये विहार केला. त्या इच्छागमनी विमानांत बसून विहार करणाऱ्या कर्दमानें देवांस देखील लाजविलें. पृथ्वीवर जेवढीं म्हणून दर्शनीय स्थलें होतीं, तेवढीं सर्व त्यानें आपल्या प्रियपत्नीस दाखविलीं, आणि तो आपल्या आश्रमीं परत आला. **देवहूतीची संतति व तिच्या मनाचा उद्वेग.**

मैत्रेय ऋषि पुढें म्हणाले:—हे कुरुकुलोत्पन्ना, देवहूति रतिसुखाविषयीं फार उत्कंठित झाली होती. आपल्याला पुष्कळ मुलें व्हावीं असें तिला वाटे; तेव्हां तिचाही हेतु पुरवावा, आणि गर्भसंभवकालपर्यंतच गृहस्थाश्रमांत राहण्याच्या आपल्या प्रतिज्ञेलाही बाध येऊं नये, म्हणून कर्दमानें नऊ शरिरें धारण केलीं आणि आपल्या पत्नीशीं शंभर वर्षेपर्यंत क्रीडा केली; परंतु त्या उभयतांस तो काल एका क्षणाप्रमाणें वाटला ! विदुरा, पतिपत्नीचें प्रेम चांगलें असलें म्हणजे त्यांपासून होणारी प्रजाही चांगलीच होते, हें कर्दम जाणून होतेच. म्हणून, देवहूतीला, ती आपलें अर्धें शरीर आहे असें मानून तिच्याशीं ते प्रेमानें असत; तरी

पण ते आत्मज्ञानी असल्यामुळे विषयासक्त मात्र झाले नव्हते; असो. पुढे देवहूतीला गर्भधारणा होऊन योग्य काल गेल्यानंतर तिळा नऊ कन्या झाल्या. त्या सर्व रूपाने सुंदर असून त्यांच्या अंगाळा तांबड्या कमळांप्रमाणे सुवास येत होता. देवहूतीची अद्यापि एक इच्छा राहिली होती; पण कन्यांकडे पाहतांच तिळा पतीने केलेल्या प्रतिज्ञेचे स्मरण झाले, व तिच्या नेत्रांतून अश्रु वाहू लागले. पण ते तिने तसेच आबरून धरले, आणि लज्जेने अधोमुख होऊन हळूच पतीशी भाषण करण्यास सुरुवात केली: देवहूति म्हणाली, “पतिराज, आपल्या चरणांपाशी माझी एक विनंती आहे; आपण मला अभय द्यावे. मी आपल्याला शरण आहे. महाराज, विवाहसमयी आपण जे शब्द बोलला, त्याप्रमाणे सर्व गोष्टी तर आपण सिद्धीस नेल्या. आतां ह्या मुली आपणांस योग्य असे वर स्वतः मिळवून आपआपल्या पतिगृही जातील हें सर्व होईल; पण, प्रिया, आपण संन्यास घेऊन वनांत गेला असतां मला जें दुःख होईल, त्याचें निरसन होण्याकरितां चार ज्ञानाच्या गोष्टी सांगणारा मला कोणी तरी आहे का? आपण समर्थ आहां; आपण जें मनांत आणाल तें होण्यासारखें आहे. आपल्यास अशक्य असें कांहीच नाही. ह्यास्तव, आपण आणखी कांहीं दिवस येथेच राहून एखादा ब्रह्मवेत्ता पुत्र जन्मास आला तर फार चांगले होईल, नाही बरे? इंद्रियें तृप्त करण्यासाठीं विषयोपभोग भोगण्यांत जो काल आजपर्यंत गेला, तितका पुरे झाला. आपण महाज्ञानी असतां, आपल्या समागमांत राहून केवळ अज्ञानाने मी आजपर्यंत इंद्रियें संतुष्ट करण्यांतच काल घालविला, ही माझी मोठी चूक झाली. तरी पण ससंगतीचें कांहीं तरी फल मला मिळालेंच पाहिजे. कारण, असा एक नियम आढळून येतो कीं, मूढावस्थेंत जरी चांगल्याचा सहवास घडला, तरी तो सुफलदायी होतोच. तेव्हां इतक्या

दिवसांचा साधूचा सहवास मला संसारभयापासून मुक्त करण्यास कारण झालाच पाहिजे. महाराज, ज्या प्राण्यांचें कर्म धर्माच्या उपयोगी पडत नाही, वैराग्य प्राप्त होण्याला साधन होत नाही, किंवा भगवत्सेवेकडे लागत नाही, तो प्राणी जिवत असला काय आणि मेल्या काय, सारखाच! महाराज, आपण मला संसारबंधांतून मुक्त करून मोक्ष प्राप्त करून देण्यास समर्थ आहां. मी आजपर्यंतचा सर्व काल आपल्या सहवासांत घालवूनही ह्या गोष्टीचा मला विचार मुचला नाही, तेव्हां ईश्वराच्या मायेनें मला खास फसविलें ह्यांत शंका नाही!”

अध्याय चौविसावा.

—:—

कर्ममुखें देवहूतीचें सांतवन.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, भगवान विष्णूनें सांगितलेली गोष्ट कर्म कधीच्या स्मरणांत होतीच. देवहूतीनें खेदाचे उद्गार काढिलेले ऐकून तो तिळा म्हणाला, “प्रिये, तुझ्यासारख्या सद्गुणी स्त्रीला कधीही दुःख प्राप्त होणार नाही. तूं स्वतांबद्दल खेद करू नको. तुझ्या उदरीं षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वर लवकरच अवतार घेईल. तुझें कल्याण असो. आजपर्यंत ज्याप्रमाणें तूं अनेक व्रतांचें आचरण केलेंस, त्याचप्रमाणें पुढेही इन्द्रियनिग्रह, तपश्चर्या, दानें, व्रतें व नियम ह्यांच्या योगानें ईश्वराची भक्तिपुरस्सर सेवा कर. अशा रीतीनें तूं भगवताची आराधना केलीस, म्हणजे तो भगवान विष्णु तुझ्या उदरीं अवतार घेईल; आणि माझी कीर्ति वाढविण्यासाठीं, तुला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करून तुझ्या हृदयांतील अहंकाररूपी ग्रंथि तोडून टाकील.”

कपिलावतार.

मंत्रेय मुनि सांगतात:—विदुरा, पतीच्या वचनावर देवहूतीचा पूर्ण विश्वास होता. तिनें

पतीच्या आज्ञेप्रमाणे ईश्वराची आराधना करण्यास सुरुवात केली. बराच काळ लोटल्यानंतर भगवान विष्णूंनीं कर्दम मुनींच्या वीर्याचा आश्रय करून देवहूतीच्या उदरीं अवतार घेतला. तेव्हां स्वर्गामध्ये देवांनीं मंगलवाद्ये वाजविलीं; मेघांनीं आनंददर्शक गर्जना केल्या; गंधर्व उल्हासाने सुस्वर गायन करूं लागले; अप्सरा नृत्य करूं लागल्या; देवांनीं पुष्पवृष्टि केली; व दिशा सुप्रसन्न होऊन सर्वत्र आनंद दृग्गोचर झाला. त्या वेळीं, ब्रह्मदेव आपल्याबरोबर मरीचि-प्रभृति ऋषींस घेऊन सरस्वती नदीच्या तीरावर कर्दम ऋषींच्या आश्रमांत प्राप्त झाला. विदुरा, ब्रह्मदेव ज्ञानी होता. लोकांस तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्याकरितां परब्रह्मरूप भगवताने देवहूतीच्या उदरीं आपल्या सत्त्वगुणरूपी अशाने अवतार घेतला आहे, हे तो जाणत होता. शिवाय, कर्दमाच्या मनांत पुढे काय कर्तव्य आहे तेही त्याला माहीत होते. म्हणून त्यानें कर्दमाचा मोठा गौरव केला आणि तो त्यास म्हणाला, “ कर्दमा, माझ्या आज्ञेप्रमाणे तूं निष्कपट वर्तन केलेंस, ही माझी तूं आराधनाच केलीस, असें मी समजतों. जे पित्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करीत नाहीत, तेच पुत्र धन्य होत. वत्सा, ह्या तुझ्या सुंदर कन्या आपल्या सततीच्या योगाने अनेक प्रकारे सृष्टीची वृद्धि करतील. आतां तू ह्या आपल्या कन्या मरीच्यादि ऋषींस दे. देतांना इतकें मात्र कर कीं, कोणत्या मुलीचा स्वभाव, आवड वगैरे कोणत्या ऋषीच्या स्वभावाशीं, आवडीशीं वगैरे जमते तें पहा. मुने, भगवान पुराणपुरुष तुझ्या पत्नीच्या उदरीं अवतीर्ण झाला आहे; हा तुझा पुत्र प्राणिमात्राचे मनोरथ पूर्ण करणारा होय. हे मनुकन्ये देवहूति, हा कैटभारि भगवान तुला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करून तुझ्या अंतःकरणांतील अज्ञानप्रथि तोडून टाकील, आणि नंतर पृथ्वीवर पर्यटन करील. हा तुझा पुत्र प्रत्यक्ष विष्णुच होय. ह्याचे

केंस सुवर्णासारखे असून नेत्र कमळासारखे आहेत, व ह्याच्या चरणांवर कमलचिन्हें आहेत. हा तुझी कीर्ति फार वृद्धिगत करील. सांख्यशास्त्रामध्ये हा प्रवीण असल्यामुळे मोठमोठे विद्वान पुरुष ह्याला पूज्य मानतील, व हा कपिल ह्या नांवाने प्रसिद्ध होईल.”

कर्दमकन्यांचे विवाह.

त्रैत्रय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणे कर्दमाला व देवहूतीला आश्वासन देऊन हसवाइन ब्रह्मदेव सनत्कुमार व नारद ह्यांसहवर्तमान सत्यलोकीं निघून गेला. मरीचि, अत्रि इत्यादि ऋषींस विवाहाच्या निमित्ताने त्यानें तथेच ठेविलें. इकडे कर्दमाने ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणे आपल्या कन्या मरीचिप्रभृति प्रजापतींना अर्पण केल्याः त्यानें आपली कला नांवाचा कन्या मरीचांला दिली; अनसूया अत्रीला दिली; श्रद्धा आगिरा ऋषीला दिली; हविर्भू पुलस्त्याला दिली; गति पुलह ऋषीला दिली; क्रिया कतूला दिली; ह्याति भृगूला दिली; अरुधती वसिष्ठाला दिली; व शांति अथर्वण ऋषीला दिली. हे विवाहसंस्कार झाल्यानंतर कर्दम मुनीनें आपल्या जांबयांना, त्यांना ज्या ज्या वस्तु प्रिय होत्या त्या त्या देऊन सतुष्ट केलें. नंतर ते ऋषि आप-आपल्या पत्न्यांना घेऊन स्वगृहीं निघून गेले.

कर्दमकृत कपिलस्तुति.

इकडे, देवाधिदेव भगवान विष्णूनें आपल्या स्त्रीच्या उदरीं अवतार घेतला आहे, हे जाणून कर्दम मुनि एकांतामध्ये आपल्या पुत्राजवळ गेला, आणि हात जोडून त्याला म्हणाला, “ भगवन्, ह्या सृष्टीमध्ये ससारांत राहून, पूर्वकर्माच्या योगाने प्राण्यांस अनेक ताप सोसावे लागतात. ते ताप दूर व्हावे म्हणून देवता प्रसन्न करून घेण्याकरितां दीर्घ कालपर्यंत श्रम करावे लागतात. कित्येक प्रसर्गी तर ह्या कामीं प्राण्यांना अनेक जन्मपर्यंत योगाचा अभ्यास करावा लागतो, तेव्हांच त्यांना समाप्ति द्यावितो येतो. अशा

रीतीने योग परिपक्व दशेला आला म्हणजे तुझ्या चरणांचे दर्शन होतें. आम्ही तर असे कोणतेच कृत्य केले नाही; असे असतां तू आमचे घरी पुत्ररूपाने उत्पन्न झालास, हा आमच्यावर तुझा मोठाच अनुग्रह होय. देवा, तू मला पूर्वी आशीर्वाद दिल्याप्रमाणे आपले भाषण सत्य केलेस. वस्तुतः तू निराकार असून आपल्या भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां नाना-प्रकारचे देह धारण करितोस. प्रकृति, पुरुष, जीव व ईश्वर ह्या तत्वांचे यथार्थ स्वरूप समजावे अशी ज्या ज्ञानेच्छा पुरुषांची इच्छा असेल, त्यांनी तुझ्या चरणकमलांचे नित्य सेवन करावे. संपत्ति, वैराग्य, कीर्ति, ज्ञान, पराक्रम व शोभा हे गुण तुझ्या ठिकाणीं परिपूर्ण भरलेले आहेत. ईश्वरा, मी तुला शरण आलो आहे. हे मायाचालका, प्रकृति, पुरुष व महत्तत्त्व ह्यांना क्षोभ-विणारा काळ, आणि सात्त्विक, राजस व तामस हे अहंकार ही तुझीच रूपे होत. इद्रादि रूपनां तूच लोकांचे पालन करतोस. हा सर्व जगत्प्रपंच तुझ्या स्वरूपां लीन झाला आहे. ह्या जगाची उत्पत्ति आणि नाश ही तुझ्या मायेची क्रीडा होय. ह्याच ज्ञाता तूच आहेस. हे कपिलरूपी ईश्वरा, मी तुला शरण आहे. देवा, तू माझा पुत्र होऊन देव आणि पितर ह्यांच्या ऋणांतून मला मुक्त केले आहेस. आतां संसारांतील माझ्या सर्व इच्छा तूत झाल्या, म्हणून मी त्या सर्वांचा त्याग करून व संन्यासमार्गाने दुःखशोकरहित होऊन तुझे चिंतन करीत पृथ्वीवर भ्रमण करितों.”

कपिलाचे कर्दमाशीं भाषण.

भगवान् म्हणाले:—कर्दमा, मी जो हा अवतार घेतला आहे, तो ज्ञानाचा उपदेश करण्याकरितांच घेतला आहे. म्हणून, तू घरी राहिलास तरी तुला मुक्ति दुर्लभ नाही. त्यांतून, संन्यास घेऊन निवून जावयाची तुझी इच्छाच असेल, तर तसें कर, पण मजकडे लक्ष असू दे. कर्दमा,

बैदिक वाक्यांत किंवा लौकिक भाषणांत मी जे म्हणतो, ते ते सत्य होतें. मी तुला पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हा अवतार घेतला आहे. ह्या संसारांत पडण्यास प्राण्यांना कारण काय तो लिंगदेह. त्यापासून सुटण्याची ज्यांना इच्छा असते, त्यांना, प्रकृत्यादि तत्वांहून आत्मा निराळा आहे हें ज्ञान होणें अवश्य होय. म्हणून त्या ज्ञानाचा मार्ग स्पष्ट करावा ह्याकरितांच मी ह्या लोकांत हा अवतार घेतला आहे. कर्दमा, हा सूक्ष्ममार्ग पूर्वी प्रवृत्त होताच; पण काळगतीने तो हल्लीं नष्ट झाला आहे. त्याचे पुनरुज्जीवन मी आतां करणार आहे. तुझी इच्छा आहे, तर तू आतां संन्यास घेऊन खुशाळ जा. तू आपली स्वताचीं सर्व कर्मे मला अर्पण केलीस, म्हणजे मृत्यूला जिकणे कांहीं तुला कठिण नाही. म्हणून, अज्ञानमूलक जो हा संसार, त्याला सोडून तू मोक्षप्राप्तीकरितां माझी भक्ति कर. भक्तियोग पूर्ण झाला असतां तू स्वस्वरूपांच माझे रूप पाहू लागशील व नंतर मुक्त होशील. ज्या ज्ञानाच्या योगाने सर्व कर्मांचा क्षय होतो, त्या अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश मी आपल्या मातेला करीन, म्हणजे तीही त्या ज्ञानाच्या योगाने हा भवसागर तरून जाईल.

कर्दमाला मोक्षप्राप्ति.

विदुरा, ह्याप्रमाणे कपिलरूपी भगवंताचे भाषण ऐकून कर्दमाला आनंद झाला. त्यानें कपिलाला एक प्रदक्षिणा घातली, आणि त्याला नमस्कार करून तो वनांत निघून गेला. त्यानें सर्वसंगपरित्याग केला, व मननशील ऋषींना योग्य अशा अहिंसावृत्तीचा स्वीकार करून तो सर्वत्र भ्रमण करू लागला. त्यानें आपले अंतःकरण ब्रह्मस्वरूपां लाविलें होतें. ह्या त्याच्या निश्चल भक्तीने त्याला ब्रह्मरूपाचे प्रत्यक्ष ज्ञान झालें. हे कुरुकुलश्रेष्ठा विदुरा, कार्यकारणाहून निराळें असे जे ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुण मुळींच नाहीत. कर्दमाने अहंकार, ममत्व आणि

वैर हीं सर्व सोडून दिलों. सर्व ठिकाणीं परमेश्वर आहे असें तो पहात होता. क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा आणि मृत्यु ह्या त्याच्या सहा व्हारी शांत झाल्या होत्या. त्यानें ईश्वराची अखंड भक्ति केल्यामुळे त्याचे सर्व बंध तुटून गेले, व भगवद्भक्तांना मिळणारी उत्तम गति त्याला प्राप्त झाली.

अध्याय पंचविसावा.

—:०:—

कपिलाचा देवहूतीला उपदेश.

शौनक म्हणाले:—सूता, प्रकृति, पुरुष इत्यादि तत्त्वांचा निर्देश करणारा सांख्यशास्त्रप्रवर्तक जो भगवान विष्णु, त्यानें, स्वतः जन्मरहित असूनही अज्ञानांस आत्मतत्त्वज्ञान प्राप्त करून देण्याकरितां हा कपिल अवतार घेतला. ह्या महामुन्याचें चरित्र श्रवण करण्याची आमची फार इच्छा आहे. परमेश्वराची अद्भुत चरित्रे आम्ही वारवार ऐकतो, तथापि आमच्या कर्णांची मुळींच तृप्ति होत नाही. म्हणून, सूता, तें चरित्र तू आम्हांला निवेदन कर.

सूत म्हणतात:—शौनका, आपण मला जो प्रश्न विचारिला, तोच प्रश्न पूर्वीं विदुरानें मैत्रेय ऋषींस विचारिला होता. मैत्रेयांवर भगवान वेदव्यासांची फार प्रीति असून, स्वतः मैत्रेय मुनिही मोठे ब्रह्मनिष्ठ होते. तेव्हां त्यांनीं जें चरित्र विदुरास कथन केलें, तेंच मी तुम्हांस निवेदन करितों.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पिता कर्दम ऋषि वनांत निघून गेला असतां, भगवान कपिल मुनि आपल्या मातेचें समाधान करण्यासाठीं विंदुसरोवराच्या तीरी तिजजवळच राहिले. देवहूतीला ब्रह्मदेवाच्या वचनाचें स्मरण होतें, म्हणून ती एके दिवशीं आपल्या पुत्रास म्हणाली, “कपिला, तुझे स्वरूप मला समजलें आहे. तूं सर्व जगाला व्यापून राहणारा परमेश्वर आहेस. हे जगव्यापका प्रभो, मी ह्या अनिवार विषयांच्या अभिलाषानें

गाढ अंधकारांत पडलें असतां, माझ्या जन्माचा शेवट हाण्याच्या वेळीं तूं मला प्राप्त झालास. सर्व प्राण्यांचें आदिकरण तूंच आहेस. अज्ञानानें अंध झालेल्या लोकांस ज्ञानदृष्टि तूंच देतोस. देहादिकांच्या ठिकाणीं मीपणाचा जो अभिमान असतो, तो तुझ्याच मायेचा प्रभाव होय. हा माझा माया-मोह तूं दूर करून टाक. प्रकृतिपुरुषांचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून मी तुला शरण आलें आहे. हे संसारवृक्षछेदका परमेश्वरा, मी तुला नमस्कार करितें.” विदुरा, असें हें मातेचें भाषण ऐकून कपिल महामुनींस मोठा आनंद झाला, आणि त्यांनीं तिळा ज्ञानोपदेश करण्यास आरंभ केला.

कपिल म्हणतात:—माते, मनुष्यांस मोक्षप्राप्तीचा उपाय म्हटला म्हणजे अध्यात्मयोग होय. कारण, तो योग प्राप्त झाला असतां संसारदुःखांची व विषयसुखांची निवृत्ति होते. माते, हा योग ऐकण्याची इच्छा पूर्वीं ऋषींस झाली असतां त्यांस तो मी सांगितला असून तोच आतां तुलाही सांगतों: ह्या आत्म्याला बंध किंवा मोक्ष प्राप्त होण्याला कारण अंतःकरण होय. तें विषयांवर आसक्त झालें तर बंधाला कारण होतें, आणि ईश्वराच्या ठिकाणीं रत झालें तर मुक्तीला कारण होतें. अहंकार आणि ममता ह्या दोन प्रकारच्या अभिमानांपासून उत्पन्न झालेले काम, क्रोध, लोभ इत्यादि विकार नष्ट होऊन जेव्हां तें अंतःकरण शुद्ध होतें, तेव्हां तें सुखदुःखरहित होऊन शांत रहातें. अशी अंतःकरणाची स्थिति झाली, म्हणजे मग त्यांत भक्ति, ज्ञान, वैराग्य हीं उत्पन्न होतात. नंतर तो पुरुष आपणा स्वतांस प्रकृतीहून पळीकडचा, भेदरहित, स्वयंप्रकाश, अतिसूक्ष्म, अखंडित व उदासीन असें पाहतो. योगाभ्यास करणाऱ्या पुरुषांस ब्रह्मप्राप्तीचा सुगम मार्ग म्हटला म्हणजे निष्कामभक्ति हा होय. विषयांवर आसक्ति ठेवणें हें आत्मबंधनास कारण आहे, म्हणून सत्पुरुषांचा सहवास करावा. जो

पुरुष सत्पुरुषांची संगत धरितो, त्याला मोक्षद्वार उघडेंच आहे म्हणून समजावें. सत्पुरुष अत्यंत दयाळू आणि सहनशील असतात. त्यांचा स्वभाव शांत असतो. ते सर्वांशी मित्रभावानें वागतात. शास्त्रानुसार वर्तन करण्यांत ते अगदीं दक्ष असतात. सुशीलता हेंच त्यांचें भूषण होय. ते अनन्यभावानें परमेश्वराची भक्ति करून सर्व कर्मे मळाच अर्पण करितात. ते माझ्याकरितां आप्तस्वकीयांचा त्याग करण्यास मुळींच मागेपुढें पहात नाहीत. परमेश्वराच्या कथाश्रवणाकडे त्यांचें अंतःकरण सतत लागल्यामुळे त्यांस कोणत्याही प्रकारचा ताप होत नाही; त्यांच्या संगतीला राहणाऱ्या मनुष्याचे सर्व दोष नाहीतसे होतात. म्हणून तूं सत्समागमाची इच्छा ठेव. त्या साधूंच्या समागमानेंच मनुष्यास ईश्वराच्या पराक्रमाचें यथार्थ ज्ञान होतें, भगवंताच्या कथा श्रवण करावयास मिळतात, आणि त्या योगानें मनुष्याचें अज्ञान नष्ट होतें. अज्ञानाची निवृत्ति म्हणजेच मोक्ष होय, आणि परमेश्वरप्राप्तिच! मार्ग तरी आहे. ईशकथा श्रवण करणानें प्रथमतः का ईश्वराविषयी अस्ति लवकरच तो भगवत्पदीं अखेरीस त्याच्या ठिकाणी नंतर, ईश्वरानें केलेल्या सुविचार करू लागतो. त्या त्याला ह्या लोकांत दिसणाऱ्या स्वर्गादि लोकां असलेल्या नश्वर स्कार उत्पन्न होतो. अशा रीतीनें त्या प्राप्त झालें असतां, भक्तिप्रधान योगमागोन्यांचा निग्रह करून व अंतःकरण स्वाधीन ठेवून तो आत्मसाधनाच्या तयारीस लागतो. ह्याप्रमाणें मायेच्या गुणांपासून उत्पन्न झालेले भोग सोडून देऊन अष्टांगयोगानें तो आपल्या देहांतच सर्वा-तर्यामी परमेश्वराची प्राप्ति करून घेतो.

देवहूति म्हणाली:—कपिला, ज्या भक्तीच्या

योगानें मोक्षात्मक अशा तुझ्या स्वरूपाला भीतकाल पावेन, ती भक्ति कोणती, तें तूं मला सांग. मात्र ती भक्ति मला करितां यावी. हे मोक्षस्वरूपा कपिला, भगवताची प्राप्ति करून देणारा जो योग तूं सांगितलास, तो कसा करावा, त्याचीं अंगें किती आहेत, हें मज मंदबुद्धि स्त्री समजेल अशा रीतीनें सांग.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें मा-भाषण ऐकून, ज्याच्यामध्ये प्रकृत्यादि तत्त्वा-निरूपण आहे, तें सांख्यशास्त्र कपिल ग-तिला निवेदन केलें.

कपिल म्हणाले:—माते, ज-ज्यांच्या योगानें ज्ञान हो-पासून विषयांचा -चें मुख्य -लेल्या क-छा

निभ.
लांचें वण.
श्वराच्या
घेतात व
रितात. ते मोक्ष

त्यास मोक्षप्राप्ति होतेच. अणिमामहिमादि सिद्धि
अशा भक्तांस सहज प्राप्त झालेल्या असतात; पण ते
निरिच्छ भक्त त्यांच्या उपभोगाची इच्छा देखील
करीत नाहीत; इतकेंच नव्हे, तर वैकुण्ठलोकांतील
ही अत्युत्तम ऐश्वर्य, त्यांस देखील ते तुच्छ मानि-
त. ईश्वराच्या चरणसेवांचून त्यांची अंतःकरणे
ज्या कोठेही रमत नाहीत. माते, हा भक्तियोग
। असाध्य नाही. परमेश्वराच्या भक्तांचा कधीही
न होत नाही. कारण त्यांचा प्रिय, आत्मा, पुत्र,
आणि उपास्य देव सर्व तोच असतो. का-
" प्राप्त करिते, पण ईश्वराच्या भक्तांना
डत नाही. जे इहपरलोकांतील
नन्यभक्तीच्या योगाने ई-
" तो जन्ममृत्युरूप
रूपी कोणतेही
हे त्या प-
नात.

तो स्वयंप्रकाश, अंतर्ज्ञानरूप, प्रकृतीहून पर,
सर्वव्यापक, निर्गुण आणि अनादि असा आहे.
त्याच व्यापक पुरुषांने, विष्णूची त्रिगुणात्मक
शक्ति जी प्रकृति, ती लीलेनें जवळ आली असतां
तिचा सहज अंगीकार केला. ह्या पुरुषाचे दोन
भेद आहेत: एक जीव व दुसरा ईश्वर. पुरुषा-
प्रमाणें प्रकृतीचेही दोन भेद आहेत: एक अविद्या
व दुसरी माया. प्राक्तनकर्मांचा लय झाला
म्हणजे जीव हा ईश्वरांत मिळून जातो; परंतु
प्राक्तनकर्म अवशिष्ट आहे तोंपर्यंत तो अवि-
द्येचें सत्य स्वरूप ओळखीत नाही, व त्यामुळे तो
तिला भुलून जाऊन संसारचक्रांत सांपडतो. ह्या-
स्तव अविद्या म्हणजे ज्ञानाचें आच्छादन करणारा
जीवाचा उपाधि होय. ईश्वर हा जगाची उत्पात्ति,
स्थिति व लय करणारा आहे. सत्त्व, रज व तम
ह्या तीन गुणांच्या योगानें अनेक प्रकारची त्रि-
गुणात्मक सृष्टि उत्पन्न करणारी जी माया, ती
या ईश्वराची शक्ति होय. ही माया सर्वतोपरी
गंगाच्या स्वाधीन असते.

अकर्ता, सर्वसाक्षी, नित्य
, अविद्येमुळेच कर्मबद्ध

णि सत्त्व, रज व तम ह्या

। कार्यांचा कर्ता मीच असा

। कार्यत्व, कारणत्व, कर्तृत्व

। धर्म जरी अहंकारामुळे

तरी त्यांपैकी कार्यत्व, कारणत्व,

। हे तीन विकार केवळ अहंकारावर-

ज जड प्रकृतीवरच अनुभवास येतात;

। पण भोक्तृत्व हा धर्म केवळ जीवावरच

म्हणजे संसारी पुरुषावरच अनुभवास येतो.

देवहूति म्हणाली:—संसारी पुरुष (जीव)

आणि त्याला उपाधिभूत जी प्रकृति (अविद्या)

ह्यांची लक्षणें मला समजलीं. आतां, स्थूल आणि

सूक्ष्म कार्य हीं ज्यांचीं स्वरूपें आहेत, त्या, जगास

। पण
। ज्या ल-
लक्षणें मी
। विश्व ज्याच्या
। च पुरुष होय.

कारणीभूत अशा प्रकृति (माया) आणि पुरुष ह्या दोन्ही तत्त्वांचों लक्षणें मला सांग.

कपिल म्हणाले:—माते, प्रकृति तत्त्वांत कोणतेही विशेष धर्म नाहीत; पण तें विशेष धर्मांचा आधार होय. आकाशामध्ये घटपटादि कोणतेही पदार्थ नाहीत, पण घटपटादि पदार्थांचा तें आधार आहे; तद्वत् प्रकृतीविपर्ययी समजावें. प्रकृति ही त्रिगुणात्मक आहे. ती इंद्रियांना समजत नाही; कार्य व कारण ही तिची रूपे आहेत; व ती कधीही नष्ट होत नाही. ह्या प्रकृतीला प्रधान असेंही म्हणतात. पंचमहाभूतें, पंचसूक्ष्मभूतें, अंतःकरणचतुष्टय, आणि दहा इंद्रिये ह्या चौवीस तत्त्वांच्या समुदायाला ' प्रधानकार्यरूपी ब्रह्म ' अशी संज्ञा देतात. पृथ्वी, अप्, तेज, वायु आणि आकाश हीं पंचमहाभूतें होत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हीं सूक्ष्मभूतें होत. कर्ण, त्वचा, दृष्टि, जिह्वा, नासिका, वाणी, हात, पाय, शिश्न आणि गुद हीं दहा इंद्रिये होत. मन, बुद्धि, अहंकार आणि चित्त हें अंतःकरणचतुष्टय असून संकल्प, निश्चय, अभिमान आणि चिंता ह्या त्यांच्या निरनिराळ्या वृत्ति होत. ह्याशिवाय काल हें एक पंचविसावें तत्त्व आहे, असें कोणी मानि तात. तो काल प्रकृतीचा अवस्थाविशेष आहे. कित्येक ईश्वराच्या पराक्रमासाठी काल असें म्हणतात. ह्या कालाचे दोन भेद आहेत: एक सृष्टि करणारा व दुसरा सृष्टीचा संहार करणारा. ज्यापासून प्रकृतिरूप उपाधीचा स्वीकार करणाऱ्या व देहावर मी असा अभिमान ठेवून मूढ होऊन राहणाऱ्या कर्त्या जीवाला भय प्राप्त होतें, तो संहार करणारा काल होय; व ज्यापासून, नामरूपादि विभागरहित अशी त्रिगुणात्मक समतारूप जी प्रकृति तिच्यामध्ये चलनचलनादिक चेष्टा होतात, तो सृष्टि करणारा काल होय. ह्याप्रमाणें तो भगवान आपल्या मायेच्या योगानें सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामीरूपानें आत व कालरूपानें

बाहेर व्यापून राहिला आहे. एकंदरीत, जीव आणि ईश्वर हे एकच आहेत असें मानिलें, तर प्रकृतीचे चौवीस भेद आणि एक पुरुष मिळून पंचवीस तत्त्वं होतात; आणि हे दोन निरनिराळे आहेत असें धरिलें, तर तीं सव्वीस होतात. जीवाला पूर्वकर्माचे फल मिळण्याची वेळ आली, तेव्हां प्रकृतीच्या गुणांमध्ये क्षोभ उत्पन्न झाला. त्या काळीं सर्वनियत्या पुरुषानें (ईश्वरानें), स्वतांचें प्रकट होण्याचें स्थान जी प्रकृति, तिच्या ठिकाणीं आपली चैतन्यशक्ति स्थापन केली. तेव्हां तिच्यापासून महत्त्व उत्पन्न झालें. हें महत्त्व जगाचा पहिला अंकुर होय. त्यापासून जग उत्पन्न झालें, तरी ह्या महत्त्वाचें रूपांतर किंवा नाश होत नाही;—हें जसेंचें तसेंच राहतें. ह्या तत्त्वांमध्ये अहंकारादि विश्व सूक्ष्म रूपानें भरलेलें होतें. तें विश्व प्रकट करण्याची वेळ आली, तेव्हां महत्त्वाचें आपल्या तेजाच्या योगानें प्रलयकालच्या तीव्र अवकाराला मिळून टाकिलें. माते, आतां कथानुरोधानें प्राप्त झालेली

चतुर्व्यूहोपासना

तुला सांगतो: सर्व वेदांमध्ये प्रसिद्ध असलेलें, निर्मल, रागद्वेषादिरहित असें जें भगवत्प्राप्तचें स्थान, व ज्याला वासुदेव नामक चित्त असे म्हणतात, तेंच

ज्याला अधिभूतरूपानें महत्त्व अ-

अध्यात्मरूपानें चित्त ही संज्ञा अरूपानें वासुदेव ही संज्ञा आहे. त्याच भविष्यात क्षेत्रज्ञ होय. हा चतुर्व्यूहोपासनें पहिला व्यूह जाणावा. पृथ्वीचा संपर्क होण्यापूर्वी व फेंस किंवा लाटा वगैरे उत्पन्न होण्यापूर्वी जसें उदक स्वच्छ, शांत व मधुर असतें, आणि नंतर भूमि, वायु वगैरेच्या संबंधानें जसें तें विकृत होतें, तशी चित्ताची स्थिति आहे: वृत्ति उत्पन्न होण्यापूर्वी चित्त स्वच्छ (भगवंताचें बिंब ग्रहण करण्यास योग्य), निर्विकार व शांत असें असतें, आणि वृत्ति उत्पन्न झाल्यावर काम-

क्रोधादिकानीं विकारयुक्त होते. भगवंताच्या चिच्छक्तीपासून उत्पन्न झालेले महत्तत्त्व काळगतीने विकार पावू लागले; तेव्हां त्यापासून, ज्यांत सर्व कर्मे करण्याची शक्ति आहे असा सात्त्विक, राजस व तामस ह्या तीन प्रकारचा अहंकार उत्पन्न झाला. ह्यांत सात्त्विकापासून मन, राजसापासून इंद्रिये आणि तामसापासून पंचमहाभूते उत्पन्न झाली. ह्या अहंकाराळाच प्रत्यक्ष सहस्रमुखी अनंत, भूते, इंद्रिये, आणि मन ह्या स्वरूपाची देवता, आणि सकर्षण नामक पुरुष म्हणतात. हा चतुर्व्यूहोपासनेंतील दुसरा व्यूह जाणावा. ह्यांत ह्याला अधिभूतरूपाने भूते, इंद्रिये व मन ह्यांचा समुदाय ही संज्ञा, अध्यात्मरूपाने अहंकार ही संज्ञा, व उपास्यरूपाने संकर्षण ही संज्ञा असून ह्याचा अधिष्ठाता रुद्र होय. देवतारूपाने कर्तृत्व, इंद्रियरूपाने करणत्व व भूतांच्या रूपाने कार्यत्व हीं, किंवा सात्त्विक, राजस आणि तामस ह्या त्रिगुणांप्रमाणे शक्ति, क्रूरता व मूर्खपणा ही त्या अहंकाराचीं लक्षणे होत. सात्त्विक अहंकारांत विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून संकल्पविकल्पात्मक मन उत्पन्न झाले; व त्याच्या संकल्पविकल्पापासून नानाविध वासना उत्पन्न होतात. ह्या मनालाच अनिरुद्ध नामेंकरून देव व सर्व इंद्रियांचा अधिपति म्हणतात. ह्याच्या

दत्तूतील निळ्या कमलासारखा 4-
 स्थपणे ह्याची आराधना करून ५-
 घेतात. चतुर्व्यूहोपासनेंतील हा ति. ६-
 एथें ह्याला अधिभूतरूपाने व अथ ७-
 ही संज्ञा, आणि उपास्यदेवतारूपाने अनिरुद्ध ही संज्ञा असून ह्याचा अधिष्ठाता चंद्र आहे. हे महापातिव्रते, राजस अहंकारविकार पावला, तेव्हां त्यापासून बुद्धितत्त्व उत्पन्न झाले. वृत्तींच्या भेदाने ह्या तत्त्वाची निरनिराळी लक्षणे झाली आहेत. तीं—पदार्थांचे स्वरूप समजण्याचे विशिष्ट ज्ञान, विषय मिळवून देण्याचा इंद्रियांवर अनुग्रह करणे

संशय, विपरीतज्ञान, निश्चय, स्मरण आणि निद्रा हीं होत. चतुर्व्यूहोपासनेंतील हा चौथा व्यूह जाणावा. ह्यांत ह्याला अधिभूत व अध्यात्म ह्या रूपानीं बुद्धि ही संज्ञा व उपास्यरूपाने प्रद्युम्न ही संज्ञा असून ह्याचा अधिष्ठाता ब्रह्मा होय. पांच कर्मेद्रिये व पांच ज्ञानेद्रिये हीं राजस अहंकारापासून उत्पन्न झाली. कारण, कर्म ही शक्ति प्राणाची आहे व तो प्राण राजस अहंकाराचे कार्य आहे, म्हणून कर्म करणारी इंद्रिये हे राजस अहंकाराचेच कार्य होय. तशीच ज्ञान ही शक्ति बुद्धीची आहे, व ती बुद्धि राजस अहंकाराचे कार्य असल्यामुळे ज्ञानेद्रियेही राजस अहंकाराचेच कार्य होय. भगवंताच्या चिच्छक्तीने प्रेरित झालेला तामस अहंकार विकार पावू लागला असता त्यापासून शब्द हे सूक्ष्मभूत उत्पन्न झाले. त्या शब्दापासून आकाश हे महाभूत झाले. शब्द विषयाचे ग्रहण करणारे श्रोत्रेन्द्रिय होय. अर्थाचा आधार असणे, पाहणाराला बोधक चिन्ह होणे, व आकाशाच्या सूक्ष्मरूपाने असणे हे शब्दाचे लक्षण असे विद्वानांचे मत आहे. तसेच, प्राणिमात्रास जागा देणे, आंत व बाहेर व्यवहार करण्यास स्थान असणे, व स्नायु इत्यादि छिद्ररूपाने प्राण, इंद्रिये आणि मन ह्यांस आधार असणे ही आकाशाची कार्यरूप लक्षणे होत. पुढें काळगतीने ते शब्दगुणयुक्त आकाश विकार पावू लागले असता, त्यापासून स्पर्श हे सूक्ष्मभूत उत्पन्न झाले. त्या स्पर्शापासून वायु हे महाभूत उत्पन्न झाले. स्पर्श विषयाचे ग्रहण करणारे त्वारेन्द्रिय होय. मृदुत्व, काठिन्य, शीत, उष्णता आणि वायूच्या सूक्ष्मरूपाने असणे ही स्पर्शाची लक्षणे होत. वृक्षाच्या पांदा वगैरे हाळविणे, गवत वगैरे एकत्र जमविणे, सर्वत्र गति असणे, गंधज्ञान प्राप्त करून देणे, शीतोष्णांचा त्वचेशी संयोग करणे, व इंद्रियांस त्यांचे कार्य करण्याची शक्ति देणे ही वायूची कार्यरूप लक्षणे होत. काळगतीने प्रेरण,

दित्यामुळें त्या वायूत विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून रूप हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न झालें. रूपापासून तेज हें महाभूत उत्पन्न झालें. रूपाचें ग्रहण करणारें नेत्रेंद्रिय होय. माते, पदार्थमात्राला आकार प्राप्त करून देणें, पदार्थाच्या आकारानें प्रतीतीस येणें, पदार्थाच्या रचनेप्रमाणें रचना असणें, आणि तेजाचा विशेष गुण होऊन राहणें हीं रूपाचीं लक्षणें होत. प्रकाश करणें, पचविणें, थंडी नाहीशी करणें, क्षुधा व तृषा उत्पन्न करून त्यांच्या निवृत्तीकरितां खाणें व पिणें, आणि पदार्थास बाळविणें हीं तेजाचीं कार्यलक्षणें होत. पुढें रूपगुणात्मक तेजांत विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून रस हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न झालें, व त्यापासून उदक हें महाभूत झालें. रसाचें ग्रहण करणारें इंद्रिय जिह्वा होय. रसाचें मूळ स्वरूप मधुर असून संसर्गीं द्रव्यांच्या योगानें खारट, तिखट, कडवट, आंबट इत्यादि अनेक प्रकारचे भेद पावतें. भिजविणें, मृत्तिकादिकांचे पिंड करणें, तृप्ति देणें, जगविणें, तृषा भागविणें, पदार्थाला मृदुता आणणें, ताप दूर करणें, व कूपादिकांमधून बाहेर काढिलें तरी पुनः उत्पन्न होणें हीं उदकाचीं कार्यभूत लक्षणें होत. नंतर त्या रसगुणात्मक उदकांत विकार उत्पन्न होऊन त्यापासून गंध हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न झालें, व त्यापासून पृथ्वी हें महाभूत उत्पन्न झालें. गंधाचें ग्रहण करणारें घ्राणेंद्रिय होय. तो गंध वस्तुतः एकच असून संसर्गीं द्रव्यांच्या मिश्रणानें मिश्रगंध, सुगंध, दुर्गंध इत्यादि भेद पावतो. प्रतिमादि रूपांनं ब्रह्मवस्तूला साकारता आणणें, दुसऱ्या आश्रयाची अक्षेपा न धरितां असणें, जलादिकांचें धारण करणें, आकाशादिकांचा निरनिराळापणा दाखविणें, आणि सर्व प्राण्यांचे व त्यांच्या पुरुषत्वादिक धर्मांचे विशेष परिणामांनीं प्राकट्य करणें हीं पृथ्वीचीं कार्यलक्षणें होत. आकाशाचा गुणविशेष जो शब्द तो ज्याला समजतो, तें कर्णेंद्रिय; वायूचा गुण-

विशेष ज्याला समजतो ते त्वर्गेंद्रिय; तेजाचें विशेष लक्षण जें रूप, तें ज्याला समजतें तें नेत्रेंद्रिय; उदकाचा गुण जो रस तो समजणारें तें रसनेंद्रिय; आणि भूमीचा गुणविशेष जो गंध, तो समजणारें इंद्रिय तें घ्राणेंद्रिय होय. कार्यकारणांचा संबंध असल्यामुळें वायु ह्या कार्यांत स्पर्श हा कार्याचा (वायूचा) गुण असून कारणाचा (आकाशाचा) शब्द हाही गुण आढळतो; ह्याप्रमाणेंच, कारणाचें गुण कार्यांत येतां येतां शब्द तच्चें तच्चें जें पृथ्वी तिच्या ठिकाणीं शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पांचही गुण आढळून येतात. महत्त्व, अहंकार आणि पचमहाभूत हीं सात तच्चें उत्पन्न झालीं खरीं; पण त्यांचा संयोग न होतां तीं निरनिराळीं राहिलीं तर त्यापासून सृष्टि उत्पन्न होणार नाही म्हणून, सृष्टीस कारण जो परमेश्वर त्यानें काल, कर्म आणि सत्त्वादि गुण द्वांसह त्यांमध्ये प्रवेश केला. नंतर, परमेश्वरानें क्षुब्ध केल्यामुळें तीं तच्चें आपसांत मिसळून त्यापासून एक जड अडें उत्पन्न झालें; त्यापासून विराट्पुरुषाची उत्पत्ति झाली. ह्या अड्याला ' विशेष ' अशी संज्ञा आहे. ह्यामध्ये हा सर्व लोकाविस्तार भरलेला आहे. ह्याच्या भोंवतीं पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश, अहंकार आणि महत्त्व ह्यांचीं, एकाहून दुसरें दसपट मोठें अशीं आवरणें आहेत, व त्या सर्वांच्या बाहेर प्रकृतीचें वेष्टण आहे. हें षड्गुणैश्वर्यसंपन्न हरीचें स्वरूप होय. तें जें ब्रह्मरूप अडें उदकामध्ये होतें, त्यामध्ये त्या सर्वशक्तिमान भगवंतानें अनेक प्रकारची रचना केली: प्रथम त्याला मुख उत्पन्न झालें. त्या ठिकाणीं वाणी हें इंद्रिय व त्या इंद्रियाची देवता अग्नि हीं उत्पन्न झालीं. नंतर त्याला नासिका उत्पन्न झाली; तेथें घ्राणेंद्रियासह प्राण जाऊन राहिला; आणि त्या इंद्रियाची देवता जो वायु, त्यानें त्या ठिकाणीं प्रवेश केला. मग डोळे निर्माण झाले; त्यांत चक्षुरिंद्रियासहित सूर्यानें

प्रवेश केला. हे ज्ञाह्यानंतर त्यास त्वचा निर्माण झाली; नंतर त्या त्वचेवर दाढी, मिशा वगैरे उत्पन्न होऊन, त्याची देवता ज्या ओषधि, त्यांनी त्या ठिकाणी प्रवेश केला. नंतर त्याला शिश्न उत्पन्न झाले; त्या जागी रेतूरूप शक्तीसह उदक येऊन राहिले. तसेंच त्याला गुदद्वार उत्पन्न झाले; त्यांत मृत्यु हा अपान नांवाच्या इन्द्रियशक्तीसह शिरला. नंतर त्यास हात उत्पन्न झाले; त्यांत क्रियारूप शक्तीसह इंद्राने प्रवेश केला. मग त्यास पाय उत्पन्न झाले; त्यांत गतिरूप शक्तीसह लोकांचा स्वामी जो विष्णु तो प्रविष्ट झाला. नंतर त्यास नाड्या उत्पन्न झाल्या; त्या ठिकाणी नद्यांनी रक्तरूप इन्द्रियांसह प्रवेश केला. मग त्यास उदर उत्पन्न झाले; येथे क्षुधा व तृषा ह्या इन्द्रियशक्तींसह समुद्राने प्रवेश केला. नंतर त्यास हृदय उत्पन्न होऊन त्यापासून मन झाले; त्याची देवता चंद्र हा त्या मनापासूनच झाला. हृदयाचे ठिकाणीच बुद्धीची उत्पत्ति होऊन त्या बुद्धीपासूनच तिची देवता ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. त्यामध्ये अहंकार उत्पन्न झाला; त्यांत आपल्या कर्मरूप शक्तीसह अहंकारशक्ति जो रुद्र तो जाऊन राहिला. त्या हृदयापासून चित्ताची उत्पत्ति होऊन त्यापासून क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीव ही त्याची देवता उत्पन्न झाली. ह्या सर्वांत क्षेत्रज्ञ ही देवता श्रेष्ठ होय. कारण, ह्या सर्व देवता विराट्पुरुषाला उठविण्याचा प्रयत्न करीत असतांही त्यापासून कांही उपयोग झाला नाही. म्हणून त्या सर्वांनी आपआपल्या स्थानीं फिरून प्रवेश केला; अग्नीने वाणीसहवर्तमान मुखामध्ये प्रवेश केला; वायु प्राणेंद्रियासह नासिकेत प्रविष्ट झाला; सूर्य नेत्रेंद्रियासमवेत नेत्रांत शिरला; श्रोत्रेंद्रियासहवर्तमान दिशा कर्णाचे ठिकाणी जाऊन राहिल्या; सर्व ओषधि ह्या, केश रोम इत्यादिकांसह त्वचेच्या ठिकाणी वास करित्या झाल्या; उदकाने रेतूरूप शक्तीसह शिश्नामध्ये प्रवेश केला; अपान ह्या इं-

द्रियासह मृत्यूनं गुदद्वारीं प्रवेश केला; बलासह इंद्र हा हस्तांचे ठिकाणी वास करिता झाला; गतीसह विष्णु पायांवर जाऊन राहिला; रक्तासह सर्व नद्यांनी नाड्यांमध्ये प्रवेश केला; समुद्राने क्षुधा व तृषा ह्यांसहवर्तमान उदरांत प्रवेश केला; चंद्र मनासहवर्तमान हृदयांत जाऊन राहिला; बुद्धीसहवर्तमान ब्रह्मदेव हृदयामध्ये प्रविष्ट झाला; आणि रुद्राने अहंकारशक्तीसह हृदयांत प्रवेश केला; पण इतकें होऊनही तो विराट्पुरुष जागा झाला नाही. शेवटीं चित्ताची देवता क्षेत्रज्ञ (जीव) ह्याने जेव्हा चित्तासहवर्तमान हृदयामध्ये प्रवेश केला, तेव्हा तो पुरुष उठून उभा राहिला ! इन्द्रिये, बुद्धि, प्राण व मन ह्यांनी एखाद्या निजळे-त्या मनुष्यास उठविण्याचा प्रयत्न केला असता जीवाच्या साहाय्याशिवाय तो व्यर्थ होतो; त्याप्रमाणेच, क्षेत्रज्ञ जीवाच्या साहाय्याशिवाय सूर्यादि देवतांनी विराट्पुरुषास उठविण्याविषयी केलेला प्रयत्न निष्फळ झाला. माते, श्रवण, कीर्तन इत्यादि प्रकारच्या भक्तीने अतःकरण शुद्ध करून ध्यावे; त्या शुद्धांतःकरणाच्या योगाने विषयांचे ठिकाणी वैराग्य आणि प्रकृतिपुरुषांचे स्पष्ट ज्ञान ही प्राप्त करून घ्यावी; आणि त्या योगाने, देहामध्येच भिन्नत्वाने वास करणाऱ्या आत्म्याचे स्वरूप ओळखून, योगसाधनाने निश्चल झालेल्या बुद्धीच्या योगाने त्याचें सतत चिंतन करावे.

अध्याय सत्ताविसावा.

—:०:—

ज्ञानप्राप्तीची अवश्यकता.

कपिल म्हणाले:—माते, सूर्याचें प्रतिबिंब उदकांत पडले असतां उदक हालले म्हणजे तें प्रतिबिंब हालल्याचा भास होतो, पण आकाशातील खरा सूर्य त्या विकारांपासून अगदीं अलिप्त असतो; तद्वत्, देहामध्ये असणाऱ्या जीवावर देहास होणाऱ्या सुखदुःखादि विकारांचा भास होतो;

पण ईश्वरावर त्यांचा परिणाम कांहीएक होत नाही. कारण तो स्वतः निर्गुण निर्विकार अस-
ह्यामुळे कोणतीही क्रिया करीत नाही; तेव्हां जो
क्रियाच करीत नाही त्यास विकार कोटून उद्भव-
वणार ? माते, जीव व ईश्वर ह्यांतील भेद जो मी
तुला पूर्वी सांगितला आहे, तो नीट लक्षांत आण.
जीवाचें सत्स्वरूप ईश्वर हेंच होय. परंतु अहं-
कारास वश होऊन जेव्हां तो जीव तें सत्यस्व-
रूप विसरतो, तेव्हां तो त्या नित्य व निर्विकार
पदापासून च्युत होऊन देहाच्या गुणांवर आसक्ति
ठेवितो, व मीच सर्व कर्मे करितो असा अभिमान
बाळगितो, त्यामुळे तो परतंत्र होऊन त्याची
शांतवृत्ति नाहीशी होते; आणि देहाभिमानामुळे,
देहाकडून घडलेल्या पापपुण्यानुरूप उत्तम (देव),
मध्यम (मनुष्य) व अधम (तिर्यक्-पशु, पक्षी,
वृक्ष, कीटक) ह्या गतीस प्राप्त होतो. अशा
प्रकारें तो जीव जन्ममरणरूप संसारांत येतो.
माते, स्वप्रस्थितींत काहीं तथ्यांश नाही हें माहीत
असतांही ज्याप्रमाणें स्वप्नस्थ मनुष्याचे भय, शोक
इत्यादि विकार तो जागृत ज्ञाह्याखेरीज नष्ट होत
नाहींत, त्याप्रमाणेंच, विषयांत गुरफटून गेलेला
जीव ज्ञानप्राप्तीखेरीज बंधमुक्त होत नाही. म्हणू-
नच पुरुषानें दुष्ट इंद्रियांच्या विषयरूप मार्गा-
मध्ये आसक्त झालेले आपले मन, दृढभक्ति
आणि तीव्र वैराग्य ह्यांच्या योगानें हळूहळू
आपल्या स्वाधीन करून घ्यावें.

दृढभक्ति व तीव्र वैराग्य उत्पन्न होण्यास साधनें.

माते, आतां दृढभक्ति व तीव्र वैराग्य प्राप्त
होण्यास कोणतीं साधनें करावीं, तें सांगतोः
पुरुषानें यमानियमादि योगसाधनांचें आचरण
करून अतःकरण स्वाधीन करून घेण्याचा
अभ्यास करावा; परमेश्वरच मला मोक्ष देईल
असा विश्वास ठेवून परमेश्वराचे ठिकाणीं
अव्यभिचारी भक्ति ठेवावी; आणि नेहमीं

त्याच्या कथांचें श्रवण करीत जावें. सर्व
भूतांचे ठायी समदृष्टि ठेवावी; कोणाचा द्वेष
करूं नये; कोणत्याही ठिकाणीं आसक्ति ठेवूं
नये; ब्रह्मचर्य व मौन हीं व्रतें स्वीकारावीं; सर्व
कर्मांचें निष्कामपणें यथायोग्य आचरण करून
तीं सर्व परमेश्वरास अर्पण करावीं; अयत्नेकरून
प्राप्त होईल तेवढ्यांत संतुष्ट असावें; परिमित
अन्न सेवन करावें; नेहमीं ईश्वराचें मनन करीत
असावें; एकांतवास करावा; अतःकरण रागलोभा-
दिकांनीं विकारयुक्त होऊं देऊं नये; सर्वांचें अभिष्ट
चित्तन करावें; अतःकरण दयाळू असू द्यावें; धैर्य
खचू देऊ नये; आणि आपला स्वतांचा देह व त्या
देहामुळेच ज्यांचा सबंध जडला आहे असे पुत्र,
कलत्र इत्यादिकांवरील आसक्ति सोडून, ' हा मी '
आणि ' हा माझा ' हा दुरभिमान सोडून द्यावा.
असें केले असतां प्रकृति आणि पुरुष ह्यांच्या
खऱ्या स्वरूपाचें तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें. त्या ज्ञा-
नाच्या योगानें जागृति, स्वप्न इत्यादि बुद्धीच्या
अवस्थांची निवृत्ति होऊन भेदबुद्धि नष्ट होते.
नंतर, ज्याप्रमाणें नेत्राची देवता जी सूर्य तिच्या
योगानें प्रत्यक्ष सूर्याबिंब दृष्टीस पडतें, त्याप्रमाणें
साधक पुरुषानें अहंकारावच्छिन्न आत्म्याचे योगानें
शुद्ध आत्मस्वरूपाचें दर्शन घ्यावें. ह्याप्रमाणें दर्शन
घडले असतां तो पुरुष ब्रह्मस्वरूपास प्राप्त होतो.
त्या ब्रह्मस्वरूपास देहादि उपाधि नाहीत; तें
मिथ्याभूत अहंकाराचे ठिकाणीं सद्गुणानें भासत
असतें; सर्व जगाचें आदिकारण जी प्रकृति तिचें
आश्रयस्थान तेंच होय; मिथ्याभूत म्हणून जितकीं,
त्या सर्वांस त्यापासूनच प्रकाश मिळतो; आणि
तें सर्व पदार्थांच्या ठिकाणीं व्यापक असून परि-
पूर्ण असें आहे. असो; माते, आतां, अहंकारा-
वच्छिन्न आत्म्याच्या योगानें शुद्ध आत्मस्वरूपाचें
ज्ञान कसें प्राप्त होतें तें तुला सांगतोः सूर्याचें
प्रतिबिंब पाण्यांत पडून त्याचा कवडसा भिंतीवर
पडतो; त्या कवडशाकडे पाहून जसें त्याच्या

मुळाकडे (पाण्यातीळ प्रतिबिंबाकडे) लक्ष जातें, आणि त्याकडे पाहिलें असतां मग जसे खऱ्या सूर्यबिंबाचें ज्ञान करून घेतां येतें, तद्वत्च भूतें, इंद्रियें व मन ह्यांमध्ये अहंकाराचें प्रतिबिंब पडलें आहे, व त्या अहंकारामध्ये आत्म्याचें प्रतिबिंब आहे, म्हणून देहेंद्रियमनोरूप प्रतिबिंबाच्या योगानें, ज्यांत ब्रह्मवस्तूचें प्रतिबिंब पडलें आहे असा त्रिगुणात्मक अहंकार प्रथम लक्षिला जातो, आणि नंतर त्या ब्रह्मप्रतिबिंबयुक्त अहंकाराच्या योगानें सत्यज्ञानरूप आत्म्याचें ज्ञान प्राप्त करून घेतां येतें. माते, आतां तुला

आत्मानुभवाचें एक उदाहरण

सांगतो: आकाशादि पंचमहाभूतें, शब्दादि पंच-सूक्ष्मभूतें, इंद्रियें, मन, बुद्धि, अहंकार ह्यांचा निद्रावस्थेंत लय होता; पण त्या वेळींही जो जागृत असून निरहंकार असा असतो तो आत्मा होय. आतां तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, त्या वेळीं तो स्पष्ट कां भासत नाही? तर, माते, जागृतावस्थेमध्ये भूतें, इंद्रियें, अहंकार इत्यादि-दिक्कांच्या द्वारे तो सर्व गोष्टी पहात असतो, म्हणून तो स्पष्टपणें भासतो; निद्रेमध्ये भूतें, इंद्रियें व अहंकार हीं नष्ट होतात; ह्यास्तव तो स्पष्टपणें भासत नाही. एखाद्या द्रव्यलोभी पुरुषास, द्रव्य नष्ट झालें असतां ज्याप्रमाणें आपणच नष्ट झालों असें वाटतें, त्याप्रमाणेंच, आत्मा स्वतः अविनाशी असूनही, ज्या इंद्रियादिकांवर त्याची आसक्ति असते, तीं नष्ट झालीं असतां आपण स्वतांच नष्ट झालों, असें त्यास वाटतें; म्हणजे, जागृतावस्थेमध्ये असतां तो जसा प्रकाशमान असतो, तसा निद्रावस्थेंत प्रकाशमान असत नाही. माते, ह्याप्रमाणें विचार करून विवेकी पुरुष त्या आत्म्याच्या सत्यस्वरूपाचा अनुभव जोडितो. माते, तो आत्मा अहंकारासहित सर्व कार्यकारणात्मक द्रव्यांचा प्रकाशक असून सर्वांचा आश्रयही तोच आहे.

देवदूति म्हणाली:—हे सर्वज्ञा, तूं सांगितल्या-प्रमाणें आचरण केलें असतां भक्ति व वैराग्य ह्यांच्या योगानें आत्म्याचें ज्ञान उत्पन्न होईल खरें, पण पुरुषाला प्रकृति कशी सुटणार? कारण, पुरुषावांचून देहेंद्रियादिरूप प्रकृतीचें स्वरूप समजत नाही, आणि प्रकृतीवांचून पुरुषाचें स्वरूप व्यक्त होत नाही. एकंदरीत ह्या दोघांचा एकमेकांस आश्रय असून दोघेही नित्य आहेत. तेन्हां प्रकृति ही पुरुषाला कधीही सोडूं शकणार नाही. गद्य आणि भूमि किंवा रस आणि उदक हे पदार्थ एकमेकांपासून जसे निराळे होऊं शकत नाहीत, तशीच प्रकृति आणि पुरुष ह्यांची स्थिति आहे: तीं दोघें एकमेकांस सोडून कधीही असत नाहीत. वस्तुतः पुरुष हा कर्तृत्वरहित असून ज्या प्रकृतीच्या गुणामुळें त्याला संसारबंध प्राप्त होतो, ते प्रकृतिचे गुण विद्यमान असतां त्याला मोक्षपद मिळणार कसे? तत्त्वज्ञानाच्या विचारानें एखाद्या पुरुषाचें संसाररूपी प्रबंड भय निवृत्त झालें, तरी ज्या प्रकृतीच्या गुणामुळेंच हा संसार उत्पन्न होतो, ते विद्यमान असल्यामुळें संसाररूपी प्रबंड भय पुनः प्राप्त होण्याचा संभव आहे. ह्यास्तव, हे कपिला, तें भय सर्वथा नाहीसें होण्यास काय उपाय करावा तें मला सांग.

संसारभय सर्वथा नष्ट होण्यास उपाय.

भगवान कपिल म्हणाले:—माते, केवळ प्रकृतीच्या संबंधामुळेंच पुरुषाला बंध प्राप्त होतो असें नाही; परंतु ती चांगली आहे, असें मानून पुरुषानें तिजवर आसक्ति ठेविली म्हणजे त्याला बंध प्राप्त होतो, आणि ती आसक्ति सुटली कीं मोक्ष प्राप्त होतो. आतां, एखाद्या पुरुषाचें संसाररूपी भय निवृत्त झालें असतांही तें त्यास पुनः प्राप्त होतें, ह्याचें कारण साधनामधील व्यंग हें होय. म्हणून साधकानें साधनांमध्ये मुळीच व्यंग पडूं देऊं नये. तीं साधनें अशीं: ईश्वरार्पणबुद्धीनें निष्काम स्वधर्माचरण करावें; रागद्वेषादि विकारां-

पासून अंतःकरण अलिप्त ठेवावें; परमेश्वराच्या ठिकाणी दृढ भक्ति ठेवावी; वारंवार भगवंताच्या लीळा श्रवण कराव्या; प्रकृति व पुरुष ह्यांच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें; तीव्र वैराग्य धारण करावें; शास्त्राज्ञेप्रमाणें परिमित आहार ठेवावा; तपश्चर्या करावी; व अष्टांगयोगाचें साधन करून निश्चलपणें आत्मस्वरूपाचें ध्यान करावें. ह्याप्रमाणें नित्य क्रम चाळू ठेविळा असतां, पुरुषाच्या प्रकृतीचा (मोहरूप अविद्येचा) हळू हळू क्षय होऊं लागतो; आणि ज्याप्रमाणें अरणीपासून उत्पन्न झालेल्या अग्निच्या योगानेंच अरणि जळून जाते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या गुणामुळेच उत्पन्न झालेल्या तत्त्वसमुदायाच्या साहाय्यामुळे प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या योगानें त्या प्रकृतीचा क्षय होतो. प्रकृतीचे भोग भोगीत असतांच तिच्या ठायीं संसारदुःखाळा कारणीभूत असे अनेक दोष आढळून येतात. ते दोष दिसू लागले म्हणजे पुरुषाळा हळूहळू तिचा वीट येऊ लागतो. मग तिच्यावरील आसक्ति सोडून देऊन तो आत्म्याच्या आनंदस्वरूपीं रममाण झाला, म्हणजे प्रकृतीपासून त्याचें कांहीं सुद्धां अहित होऊं शकत नाहीं. स्वप्नामध्ये कितीही भय, शोक किंवा दुःख प्राप्त झालें असतां जागेपणीं तें सर्व आठवत असूनही ज्याप्रमाणें मनुष्याला मोह पडत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्ञानप्राप्तीच्या योगानें आत्मस्वरूपीं रममाण असणाऱ्या पुरुषास प्रकृति मोह पाडू शकत नाहीं. माते, ह्या साधनांचें अनेक जन्मपर्यंत अनुष्ठान करावें, तेव्हां कोठें मनुष्याची आत्मस्वरूपीं प्रीति जडते, आणि त्याला विवेक उत्पन्न होतो ! असें झालें म्हणजे मात्र त्याला वैराग्यप्राप्ति होते, व मग त्याला ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोकांविषयीं वैराग्य उत्पन्न होऊन त्याची परमेश्वराचे ठिकाणीं भक्ति जडते. भक्तीच्या योगानें त्याला आत्मस्वरूपाचें ज्ञान होतें. त्या ज्ञानाच्या योगानें त्याचे सर्व

संशय दूर होतात. नंतर, ईशानुग्रहामुळे, परमेश्वराच्या आश्रयास असलेला आनंद ज्यास मोक्ष म्हणतात, त्याप्रत तो सहज प्राप्त होतो. त्या ठिकाणीं देह, इंद्रियें, वगैरे कांहींच नसून तेथें गेलें म्हणजे ङिगदेहाचा नाश होतो. ङिगदेहाचा नाश झाला म्हणजे प्राणी ह्या संसारांत मुळींच पडत नाहीं. माते, अशा तऱ्हेचें आचरण ठेविलें म्हणजे मोक्ष प्राप्त होतो खरा; पण मध्यें अणिमादि सिद्धीचें मोठें भय असतें. कारण, योगाभ्यासाच्या योगेंकरून त्या पूर्णपणें सिद्ध होतात, आणि मनुष्याच्या मनाला मोह पाडितात. योगी त्यांच्या मोहजाळांतून सुटला, तरच त्याला अविनाशी गति प्राप्त होते. त्या गतीच्या ठिकाणीं मृत्यूचा मुळींच गर्व चाळत नाहीं; पण जर का तो सिद्धीच्या मोहजाळांत गुंतून गेला, तर त्याला फिरून जन्ममरण प्राप्त होतें, आणि मग मृत्यूला देखील गर्व होतो कीं, मोठ्या योग्यालाही मी स्वाधीन करून घेतलें ! म्हणून, मनुष्यानें ह्या सिद्धीच्या मोहजाळापासून दूर राहण्याविषयीं खबरदारी ठेवावी.

अध्याय अठाविसावा.

—:०:—

योगाचे भेद.

भगवान कपिल म्हणाले:—माते देवहूति, योगामध्ये सर्बीज आणि निर्बीज असे दोन भेद आहेत—ईश्वराच्या मूर्तीचें ध्यान करीत करीत हळूहळू मन विषयांपासून सोडवून तें भगवत्स्वरूपीं लाबावयाचें ह्यास सर्बीज योग, आणि कोणत्याही मूर्तीचें ध्यान न करितां सर्व विषयांपासून मनाचें आकलन करून तें आत्मस्वरूपीं लाबावयाचें ह्यास निर्बीज योग म्हणतात.

सर्बीज योगाचें स्वरूप.

माते, सर्बीज योगसाधनानें अंतःकरण प्रसन्न होऊन निःसंशय मोक्षमार्गाकडे लागतें. ह्यास्तव

योगाभ्यासी पुरुषानें शक्यनुसार स्वधर्म आचरावा; अधर्मापासून दूर असावे; दैवबलानें जें कांहीं अन्न मिळेल तेवढ्यांतच संतुष्ट असावे; आमज्ञानी पुरुषांचें चरणसेवन करावे; हिसा करूं नये; सत्य बोलावे; चोरी करूं नये; अवश्य तेवढ्याच वस्तूंचा सप्रह करावा; ब्रह्मचर्य व तप ह्यांचें आचरण करावे; देह व अंतःकरण हीं नेहमीं शुचिर्भूत ठेवावी; अध्ययन व परमेश्वरपूजन ह्यांत अंतर पडूं देऊं नये; धर्म, अर्थ, काम ह्या पुरुषार्थधर्मांचे ठिकाणीं आसक्ति ठेवूं नये; मोक्षधर्माचे ठिकाणीं प्राप्ति ठेवावी; नेहमीं शुद्ध आणि परिमित अन्नाचें सेवन करावे; भयराहित अशा एकांतवासांत रहावे; व्यर्थ भाषण करूं नये; आसन साध्य करून शरीर स्थिर ठेवण्याचा अभ्यास करावा; प्राणायामाच्या योगानें हळूहळू प्राणवायु साध्य करून ध्यावा; मनाच्या साहाय्यानें इंद्रियें बाह्य विषयांपासून आवरून हृदयस्थानी लावावी; शरीरामध्ये मूलाधारचक्र वगैरे जीं प्राणांचीं स्थाने आहेत, त्यांपैकीं कोणत्या तरी एका ठिकाणीं प्राणवायु व मन हीं स्थिर करावी; भगवंताच्या लीलांचें चिंतन करावे; आणि परमात्मस्वरूपां एकाप्रचित्त लावावे. मन हें फार चंचल आहे. तें विषयसंगानें दूषित झालेलें असतें, आणि इंद्रियांच्या विषयरूप आडमार्गाकडे धाव घेतें; म्हणून साधक पुरुषानें आतां सांगितलेल्या ह्या मार्गांनीं व व्रतें, दानें इत्यादि दुसऱ्याही उपायांनीं तें कुमार्गगामी मन वृद्धीच्या साहाय्यानें हळू-हळू परमेश्वरस्वरूपां लीन करावे. माते, आतां तुला

आसनादिकांचे नियम

सांगतो: योग्यानें आपलें आसन पवित्रस्थळीं मांडावे; तें फार उंच किंवा सखळ असूं नये; प्रथम खालीं दर्भ घालून त्यावर मृगचर्म आणि त्यावर वस्त्र अशी त्या आसनाची रचना असावी; नंतर पुष्कळ वेळपर्यंत सुखानें एका ठिकाणीं बसतां येईल असा अभ्यास करावा;

त्यावर स्वस्तिकासन किंवा ज्या आसनापासून आपणास त्रास होणार नाही असें दुसरे एखादें आसन घाळून बसावे, आणि शरीर किंचितही वक्र न होऊ देतां प्राणायाम करावा; पूरक, कुंभक, रेचक किंवा रेचक, कुंभक, पूरक ह्यांपैकीं ज्या प्रकारानें आपलें मन स्थिर होईल, त्या प्रकारानें प्राणायाम करून प्राणमार्ग शुद्ध करावा; सुवर्ण अग्नीमध्ये घाळून तापविलें असतां जसें लवकर निर्मल होतें, तसें, प्राणायामाच्या योगें प्राणवायूचा जय करणाऱ्या योग्याचें अंतःकरण कामक्रोधादि विकाररहित होऊन लवकर शुद्ध होतें. माते, प्राणायाम करून योग्यानें वातपित्तादि दोष नाहीतसे करावे; धारणेच्या योगानें पापें जाळून टाकावीं; प्रत्याहाराच्या योगानें विषयसंबंध तोडून टाकावे; आणि ध्यानाच्या योगानें रागलोभादि दुर्गुण नाहीतसे करावे. ह्या प्रकारें योगाभ्यास करितां करितां मन शुद्ध व स्थिर झालें म्हणजे नासिकाप्रीं दृष्टि ठेवून योग्यानें भगवन्मूर्तीचें ध्यान करावे. त्या

ध्यानाचा प्रकार

असा: भगवंताचें मुखकमल प्रसन्न आहे; नेत्र कमलगर्भाप्रमाणें आरक्त आहेत; वर्ण कृष्णकमलपत्राप्रमाणें नील आहे; व हस्ताचे ठायीं शंख, चक्र, गदा हीं विलसत आहेत; परिधान केलेलीं रेशमी वस्त्रें प्रफुल्लित कमलकेसरीप्रमाणें पिवळीं आहेत; हृदयावर श्रीवत्सलांचून असून कंठामध्ये कौस्तुभ माणि झळकत आहे; कंठांत वनमाला असून तिच्या सभोंवतीं मधुगानानें मत्त झालेले अमर गुजारव करीत आहेत; शरिरावरील अलंकार अतिशय मूल्यवान असून कटिप्रदेशीं कमरपट्टा शोभत आहे; भक्तांचें हृदयकमल हेंच भगवंताचें आसन असून, त्याचें शांत आणि गंभीर स्वरूप भक्तांच्या मनाला आणि नेत्रांना आनंद देत आहे; तो आपल्या भक्तांकडे सप्रेमदृष्टीनें पहात आहे; त्याला सर्व लोक नमस्कार करीत

आहेत, आणि तो भक्तांवर अनुग्रह करण्याविषयी अगदी तत्पर आहे, असे ध्यान करावे. माते देवहूति, ज्याचे चरित्र वर्णनीय आणि पुण्यकारक असून जो पुण्यश्लोकानाही यशस्कर आहे, त्या परमेश्वराच्या मूर्तीचे ध्यान करून साधकाने आपले चित्त त्यांत अगदी रंगून जाईल अशी व्यवस्था करावी. ते ध्यान सुद्धा आपल्या आवडीप्रमाणे—चालत असलेल्या, सिंहासनावर बसलेल्या, शेषादि शय्यांवर शयन केलेल्या, अनेक प्रकारच्या ठीका चालविणाऱ्या, अथवा सर्वांतरीभित्वांने हृदयगुहेमध्ये वास करणाऱ्या परमेश्वराच्या मूर्तीचे करावे. नंतर त्या भगवंताच्या मूर्तीवर चित्त स्थिर राहू लागले आणि त्याचे सर्व अवयव एकसमयावच्छेदकरून मनांत येऊं लागले, म्हणजे त्या साधक पुरुषाने आपले मन निरनिराळ्या अवयवांचे ठिकाणी लावावे. माते, त्या

अवयवध्यानाचा प्रकार

असाः प्रथमतः भगवंताच्या चरणकमलांचे ध्यान करावे; त्या चरणकमलांवर वज्र, अंकुश, ध्वज आणि कमल ही चिन्हे आहेत; त्याच्या बोटांचीं नखे उंच, आरक्त व सुशोभित असून त्या नखांच्या किरणांनी साधक पुरुषाच्या हृदयांतील अज्ञानाधिकार अगदी नाहीसा होत आहे. त्या भगवंताच्या चरणकमलांचे क्षाळन केले असता त्या पासून भागीरथी उत्पन्न झाली; व त्या भागीरथीचे उदक मस्तकीं धारण केले असता संसारी पुरुष भवसागरातून तरून जातो; त्या भागीरथीच्या उदकस्पर्शापासून प्रत्यक्ष शंकरालाही अत्यंत सुख झाले. माते, भगवंताचे चरणकमल म्हणजे साधक पुरुषाच्या अंतःकरणांतील पाप-रूपी पर्वताचा नाश करणारे वज्रच होय. असो. अशा त्या भगवंताच्या चरणकमलांचे पुष्कळ वेळ ध्यान करून नंतर त्या जन्ममरणातीत परमेश्वराच्या जंघाद्वयांचे (दोन्ही पोटांच्यांचे) ध्यान करावे;

ते जंघाद्वय विश्वकर्त्या ब्रह्मदेवाची माता होय. सर्व देव ज्या श्रीलक्ष्मीला वंदन करितात, ती लक्ष्मी सुद्धा ते जंघाद्वय आपल्या मांडीवर घेऊन पलुवांप्रमाणे कोमल हातांनी त्याचे सेवन करीत असते. नंतर, भगवान गरुडाकडून असतां गरुडाच्या स्क्धावर शोभायमान होणाऱ्या त्याच्या मांड्यांचे ध्यान करावे; त्या मांड्यांचा बळस आधार असून जवसाच्या फुलांप्रमाणे त्या श्यामवर्ण आहेत. नंतर भगवंताच्या कटिप्रदेशाचे ध्यान करावे; त्या कटिप्रदेशासमोवती उंची पिबळा पितोवर परिधान केलेला असून तो घोड्यापर्यंत खाली लोंबत आहे व त्यावर कमरपट्टा शोभत आहे. नंतर, भगवंताच्या चतुर्दशभुवनात्मक उदराच्या मध्यभागी असणाऱ्या नाभीरूप विवराचे ध्यान करावे; त्या नाभीपासूनच, स्वयंभू ब्रह्मदेवाचे उत्पत्तिस्थान जे सर्वलोकरूपी कमल ते उत्पन्न झाले. नंतर त्या भगवंताच्या स्तनांचे ध्यान करावे; ते पाचूच्या मण्यांसारखे असून गळ्यांतील हारांच्या कांतीने गौरवर्ण दिसत आहेत. पुढे योग्याने भगवंताच्या वक्षस्थलाचे ध्यान करावे; त्या वक्षस्थलाचे ठिकाणी लक्ष्मी वास करीत असून ते भक्तजनांस आनंद देणारे आहे. नंतर भगवंताच्या कंठाचे ध्यान करावे; त्या कंठाचे ठिकाणी भगवंताने भूषणाकरिता कौस्तुभ मणि धारण केला असून त्या कौस्तुभ मण्याला सुद्धा भगवंताच्या कंठाने शोभा आली आहे. नंतर भगवंताच्या बाहूंचे ध्यान करावे; ते बाहु म्हणजे सर्व लोकपाळांचे आश्रयस्थान होय. त्या बाहुंचे ठिकाणी धारण केलेली भूषणे फार उज्ज्वल आहेत. नंतर, ज्याचे तेज शत्रूस असह्य आहे व ज्याला सहस्र पांढऱ्या आहेत, अशा भगवंताच्या चक्राचे ध्यान करावे. नंतर भगवंताच्या पांचजन्य शंखाचे ध्यान करावे; तो शंख भगवंताच्या हस्त-कमलाचे ठायीं राजहंसाप्रमाणे शोभतो. नंतर भगवंताच्या कौमोदकी गंदेचे ध्यान करावे; ती

गदा मोठमोठ्या शत्रूंच्या रक्तांनें लाल झाली असल्यामुळे शोभत आहे. नंतर भगवंताच्या कंठातील वनमालेचें ध्यान करावें. तिच्या बासाला लुब्ध झालेल्या भ्रमरांची तिजभोंवतीं गर्दी आहे. नंतर, शुद्धचैतन्यरूप जीवाप्रमाणें जो निर्मल आहे, अशा कौस्तुभ मण्याचें ध्यान करावें. नंतर, जो भगवान भक्तांवर दया करावी म्हणून ह्या लोकीं अवतार घेतो, त्याच्या मुखकमलाचें ध्यान करावें; त्याची नासिका सरळ असून, कानांतील हालणाऱ्या मकराकार कुंडलांची प्रभा त्याच्या गालांवर पडल्यामुळे त्याचें मुख फारच शोभायमान दिसत आहे; त्याचे नेत्र काळेभोर असून मत्स्याकृति आहेत, व त्यांवर कुरळे केंस आल्यामुळे, लक्ष्मीचें निवासस्थान जें कमल त्याशीं ते स्पर्धाच करीत आहेत कीं काय, असें भासत आहे; त्या नेत्रांवरील भुंवया स्फुरण पावत आहेत; अशा त्या मुखकमलाचें योग्यानें निराळसपणें एकाग्र ध्यान करावें. नंतर, परमेश्वरास आपली अधिक दया येऊन तो आपल्याकडे सप्रेमदृष्टीनें अवलोकन करीत आहे असें पुष्कळ वेळपर्यंत पहात रहावें. नंतर त्या सकलदुःखहर्त्या श्रीभगवताच्या हास्याचें ध्यान करावें. त्या हास्याच्या योग्यानें भगवद्भक्तांचें दुःख, शोक वगैरे सर्व नष्ट होऊन त्यांस सुख होतें. नंतर भगवताच्या भ्रुकुटीमंडलाचें ध्यान करावें; मदनां साधक पुरुषाला पीडा देऊं नये म्हणून त्या मदनास मोहित करण्याच्या हेतूनें भगवंतांनें हें भ्रुकुटीमंडल आपल्या मायेपासून निर्माण केलें आहे. नंतर, ती भगवन्मूर्ति मोठ्यानें हसत आहे असें त्या योग्यानें ध्यानांत आणावें; व हसत असतां अधरोष्ठाची शुभ्र कांति दांतांवर पडल्यामुळे, कुंदकळ्यांसारखी असलेली ती दत्तपंक्ति किंचित् तांबड्या रंगाची दिसत आहे अशी रूपना करावी. हें हास्यध्यान सुंदर असल्यामुळे तेव्हांच ध्यानांत यईल. ह्याप्रमाणें, प्रेमरसानें ओतप्रोत

भरलेलें आपलें अंतःकरण भगवत्स्वरूपीं जडले, म्हणजे मग त्याव्यतिरिक्त कोणतीही वस्तु पाहण्याची इच्छा धरूं नये, व तेथून मन चढूं देऊं नये. ह्या प्रकारच्या ध्यानमार्गानें परमेश्वराचे ठिकाणीं प्रीति उत्पन्न झाली, म्हणजे भक्तियोगानें त्या योग्याचें अंतःकरण द्रवून जाईल, त्याच्या अंगावर रोमांच उठतील, व प्रेमातिशयानें त्याचें अंतःकरण सद्गदित होऊन त्याच्या नेत्रांतून आनंदाश्रूंचे पूर वाहूं लागतील. असें झालें असतां त्या भगवन्मूर्तीवरून त्याचें चित्त हळूहळू सुटत जाऊन परमानंदस्वरूपीं रममाण होईल. परमानंद-सुखाचा अनुभव मिळाला, म्हणजे शब्दस्पर्शादिक विषयांचा कटाळा येतो. नंतर ध्यानाचा विषय नाहीसा झाला कीं मनाचा आश्रय सुटतो; आणि अग्नि ज्याप्रमाणें काष्ठें संपलीं म्हणजे मोठ्या अग्निरूपाला जाऊन मिळतो, त्याप्रमाणें, तें आश्रयरहित झालेलें मन ब्रह्मस्वरूपीं लय पावतें. अशी स्थिति झाली म्हणजे ध्येय व ध्याता हे विषय नष्ट होतात, व तो पुरुष अखंड अशा आत्मसाक्षात्काराचा अनुभव घेतो. ह्याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या योग्यानें चित्ताचा लय झाला, म्हणजे त्या आनंदरूप झालेल्या योग्यास सुखदुःखांचें भान मुळींच उरत नाही, व पूर्वी आपणास सुखदुःखें होत असत असें जें वाटे, तें अविव्यात्मक अहंकारामुळे होय, असें त्याला स्पष्ट समजतें. त्या योग्याला स्वतांच्य शरिराचें देखील स्मरण रहात नाही. ज्याप्रमाणें मधपानानें भुद झालेल्या मनुष्यास आपल्या कमरेस वस्त्र आहे किंवा नाही ह्याचें सुद्धा स्मरण नसतें, त्याचप्रमाणें, आत्मानुभवाच्या परमानंदांत निमग्न झालेल्या त्या योग्याला, देह बसला आहे किंवा उठला आहे, दैवबलांनें एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर गेला आहे किंवा त्याच ठिकाणीं आहे वगैरे कोणत्याही गोष्टीचें स्मरण नसतें. तो स्वस्वरूपास भिन्नलेला असतो. हीच जीवन्मूक्त

स्थिति होय. आतां कदाचित् तूं असे म्हणशील कीं, त्यास जर आपल्या देहाचे स्मरण सुद्धा उरत नाही, तर त्याजकडून देहपोषण होणार नाही, मग देह चालवा कसा? तर, माते, पूर्वसंस्कारात्मक जें कर्म, तें देहाच्या उत्पत्तीस कारण आहे. तें कर्म जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत इंद्रियांसह हा देह चालतोच; परंतु अज्ञानावस्थेप्रमाणें योगी त्याचा अभिमानानें स्वीकार मान करित नाही. स्त्री, पुत्र, गृह वगैरे सर्वासहित हा देह, स्वप्नांतील वस्तुप्रमाणें केवळ भासमान असून मिथ्या आहे असें तो मानीत असतो. मनुष्याची पुत्रावर आणि द्रव्यावर अतिशय प्रीति असते; त्यास तो केवळ प्राण समजतो; पण त्या दोहोंवर 'माझा प्राण' असा आरोप करणारा ज्याप्रमाणें त्या दोहोंहून निराळा असतो, त्याप्रमाणें देह, इंद्रियें, प्राण ह्यांना 'ही माझी' असे म्हणणारा द्रष्टा पुरुष निराळा होय, हें उघड आहे. ठिणगी, पेटलेला कोळसा, कोळीत इत्यादिकांस लोक अग्नि म्हणतात; कित्येक तर धुराळा सुद्धा अग्निच म्हणतात; पण वस्तुतः त्यांचा दाहक आणि प्रकाशक अग्नि जसा त्याहून भिन्न, तसाच भूतें, इंद्रियें आणि अंतःकरण ह्यांहून त्यांचा द्रष्टा जीवात्मा भिन्न, जीवात्म्याहून त्याचा द्रष्टा ब्रह्मसंज्ञक पुरुष भिन्न, आणि प्रकृतीहून तिचा चालक सविदानंदरूप परमात्मा हा भिन्न होय. उद्भिज्ज, स्वेदज, जारज आणि अंडज हे चतुर्विध प्राणी निरनिराळे भासतात खरे; पण त्या सर्वांच्या ठिकाणीं महाभूतें वास करित असल्यामुळे, महाभूतरूपानें ते सर्व एकच आहेत; त्याचप्रमाणें, स्थावरजंगमात्मक सर्व भूतांच्या ठिकाणीं उपादानकारणानें वास करणारा आत्मा, आणि कार्यत्वानें आत्म्याच्या ठिकाणीं असणारीं भूतें हीं एकच होत. जळणारें लांकूड आंखूड, लांब, वांकडें जसें असेल तसें अग्नीचें स्वरूप निरनिराळें दिसतें; पण वस्तुतः अग्नि जसा एकच असतो, तद्वतच, निरनिराळ्या

देहांमध्ये वास करणारा आत्मा एकच असून केवळ देहस्वभावांच्या भिन्नत्वामुळेच अनेक प्रकारचा भासतो. माते, ही विष्णूची माया अतर्क्य आहे; हिच्यामुळेच जीवास बंधन प्राप्त होतें. योग्याने विचाराच्या योगानें त्या मायेचें निवारण करून स्वस्वरूपी स्थित असावें.

अध्याय एकुणतिसावा.

—:—

भक्तियोगवर्णन.

देवहूति म्हणाली:—हे समर्था कपिला, तूं साक्षात् परमेश्वर असून जीवांवर उपकार करण्याकरितां हा अवतार धारण केला आहेस. पुरुष, प्रकृति व महदादि तत्त्वांचीं लक्षणें सांख्यशास्त्रांत सांगितलेलीं त्यां मला सांगितलीं; त्यांच्या योगानें मनुष्याला निरनिराळ्या तत्त्वांच्या सत्स्वरूपाची ओळख लवकर पडेल. आतां, ह्यांच्या योगानें ज्याची सिद्धि घडते, तो भक्तियोग विस्तारानें मला सांग. तसेंच, प्राण्यांस संसारांतील अनेक प्रकारच्या गति कसकश प्राप्त होतात, तेंही मला सांग, म्हणजे त्यांच्या ज्ञानानें मुमुक्षु जनांस वैराग्य उत्पन्न होईल. तसेंच, महाशक्तिमान काळ म्हणून जें तुझें (परमेश्वराचें) रूप आहे, त्याचप्रमाणें, ज्याच्या भयानें लोक पुण्यकर्म करितात, व जो ब्रह्मादिकांचाही नियामक आहे, त्याचेंही स्वरूप मला निवेदन कर; म्हणजे, जे लोक अज्ञानानें मिथ्याभूत देहादिकांचे ठिकाणीं अहंकार धरितात, आणि कर्मांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन संसारांत पाडणारीं तां कर्मच करित राहतात, ते त्या संसाररूपी अंधकूपांतून बाहेर निघतील. अज्ञाननिर्द्धत घोरत पडलेल्या लोकांस जागृत करण्याकरितांच तूं हा अवतार धारण केला आहेस, म्हणून मी विचारलेल्या गोष्टी तूं सविस्तरपणें मला सांग; म्हणजे लोकांचें कल्याण होईल.

नैत्रेय म्हणाळे:-विदुरा, ह्याप्रमाणे मातेचे आ-
षण ऐकून भगवान कपिल महामुनीस संतोष
झाला, व त्यांनी तिच्या प्रश्नांचा प्रेमपूर्वक
गौरव करून त्यांची उत्तरे देण्यास प्रारंभ केला.
भक्तियोगाचे प्रकार.

कपिल म्हणाळे:-माते देवहूति, मनुष्ये निर-
निरालया हेतूनीं माझी भक्ति करीत असल्यामुळे,
भक्तियोग आचरण करण्याचे अनेक निरनिराळे
मार्ग झाले आहेत. त्यांत तामस, राजस व सार्व-
क हे तीन भेद मुख्य असून त्या प्रत्येकाचे
आणखी तीन तीन भेद आहेत:-मजविषयी भेद-
बुद्धि बाळगून, मनांत दुसऱ्याविषयी मत्सर किंवा
हिंसाबुद्धि ही ठेऊन, अथवा दंभ करणे ह्यांच्या
योगे जे लोक माझी भक्ति करितात, ते भक्त
तामस (कनिष्ठ) होत. ह्यांत अधम, मध्यम व
उत्तम असे तीन प्रकार आहेत: हिंसेसाठी भक्ति
करणारा अधम; ढोंगी हा मध्यम; आणि मत्सरी
हा ह्या तिघांत उत्तम. मजविषयी भेदबुद्धि
ठेवून विषयोपभोग, कीर्ति किंवा ऐश्वर्य मिळवि-
ण्याकरिता भक्ति करणारा पुरुष राजस (मध्यम)
भक्त होय. ह्यांत, विषयोपभोगासाठी भक्ति कर-
णारा हा अधम; कीर्तीसाठी भक्ति करणारा मध्य-
म; ऐश्वर्येच्छु हा तिघांत उत्तम. माझ्या ठिकाणीं
द्वैतभाव खराच, पण त्यांतही केवळ पापक्षालना-
र्थ, ईश्वरप्राप्तीसाठी, किंवा वेदाज्ञेचे परिपालन
करण्यासाठी जो माझी भक्ति करितो, तो सार्व-
क (उत्तम) भक्त होय. ह्यांत, पापक्षालनासाठी भ-
क्ति करणारा कनिष्ठ; ईश्वरप्राप्तीसाठी भक्ति कर-
णारा मध्यम; आणि वेदाज्ञेचे पालन करणारा
सर्वांत उत्तम होय. माते, ह्याप्रमाणे सात्विक, रा-
जस आणि तामस असे भक्तीचे तीन प्रकार,
आणि त्या प्रत्येकाचे आणखी तीन असे एकंदर
नऊ प्रकार झाले. श्रवण, कीर्तन, स्मरण, चरण-
सेवा, अर्चन, वदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन
हे ह्या प्रत्येक प्रकाराचे आणखी नऊ भेद आहेत.

मिळून एकंदर सगुणभक्तीचे प्रकार एकाचशीं
झाले. निर्गुणभक्तीचा एकच प्रकार आहे. माझ्या
लीला श्रवण करूनच ज्याचे अंतःकरण भक्ति-
सार्थे परिष्कृत होतें, आणि गंगोदकाचा ओघ
जसा समुद्राकडेसच जातो, तसा ज्याचे अंतःक-
रणाचा ओघ मजकडेसच वळतो, त्याचें तें नि-
ष्काम अंतःकरण तेथेंच रममाण होतें. हिळाच
निर्गुणभक्ति म्हणतात. अशा निष्काम भक्तांस मी
जरी चारही मुक्ति दिल्या, तरी देखील त्यांस
माझ्या सेवेशिवाय कांहींच गोड लागत नाही. मग
ऐहिक वस्तूविषयी इच्छा कोठून होणार? म्हणूनच
ह्या भक्तिमार्गास 'आत्यंतिक' (कधीही नष्ट न
होणारा) असे म्हणतात. ह्याच्या योगानें मनुष्य
ह्या त्रिगुणात्मक संसारसमुद्राचें उल्लंघन करून
मत्स्वरूपी येऊन मिळतो. माते, आतां

ही भक्ति उत्पन्न होण्यास योग्य आचरण
कोणतें तें तुला सांगतों: मनुष्याने परमेश्वरार्पण-
बुद्धि ठेवून उत्तम प्रकारें स्वधर्माचरण करावें;
यज्ञयागादिकांपुरतीच हिंसा करून पंचरात्रादि
आगमामध्ये सांगितल्याप्रमाणें माझे निष्कामबुद्धी-
ने पूजन करावें; माझ्या मूर्तीचें दर्शन, स्पर्श,
अर्चन, पूजन, स्तवन, वंदन हीं करावीं; सर्व
प्राणिमात्राचे ठिकाणीं अभेदत्वे परमेश्वरच भरला
आहे अशी सदबुद्धि ठेवावी; अतःकरणाचे ठि-
काणीं धैर्य आणि विषयांचे ठिकाणीं वैराग्य धार-
ण करावें; समानशील लोकांशींच स्नेह ठेवावा;
सत्पुरुषांना योग्य सन्मान द्यावा; अनाथांवर दया
करावी; यमानियमादिक पाळावेत; माझे नामस्म-
रण करावें; आत्मप्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रांचें
वारंवार श्रवण आणि मनन करावें; मन नेहमीं
शांत व सरळ ठेवावें; सत्पुरुषसमागम अवश्य
करावा; व देहादिकांविषयी अभिमान धरूं नये.
ह्याप्रमाणें भागवतधर्मानें वागणारा जो पुरुष,
त्याचें अंतःकरण निर्मल होतें, व त्यानें भगवद्-
गुण श्रवण केले कीं लागलीच त्याचें अंतःकरण

त्या ठिकाणी जडून जाते; आणि पुष्पादि पदार्थांच्या योगाने वायु जसा प्राणेंद्रियास आपल्या स्वाधीन करून घेतो-सारखा वासच घेत रहावेसे शटते-तसे, भक्तियोगाने उचंबळलेले व सुखदुःख सारखे समजणारे मन अनायासे परमेश्वरास आपल्या स्वाधीन करून घेते. माते, सर्व प्राणिमात्राचे अंतर्गामी मी वास करितो, हें न ओळखितां जो केवळ देहावरच आत्मदृष्टि देऊन माझ्या मूर्तीचे पूजन करितो, तो नुसता ढोंगी होय. सर्वांतर्गामी जो मी, त्या मला न ओळखितां जो मूर्तिपूजा करितो, तो नुसत्या भस्माभ्येच होम करितो. अर्थात् भस्मांत होम करणे जसे निरर्थक होय, तसेच प्राणिमात्राचे ठिकाणी भेदबुद्धि ठेवून माझ्या मूर्तीचे पूजन करणे निरर्थक होय. देहादिकाविषयी अभिमान ठेवणारा, भेदबुद्धीने वागणारा, व सर्व प्राणिमात्राच्या अंतर्गामी वास करणाऱ्या मजशी परबुद्धीने द्वेष करणारा जो पुरुष, त्याचे मन कर्धाही शांत रहात नाही. देवहूति, जो पुरुष प्राणिमात्राबरोबर वैरभाव धरितो, त्याने सर्वोपचारांनीं जरी माझी पूजा केली, तरी मी मुळीच संतुष्ट होत नाही. ह्याकरितां, माझे सर्वांतर्गामी वास्तव्य आहे हें न ओळखणाऱ्या पुरुषाने आपली नित्यनैमित्तिक कर्मे करून सांपडेल तितक्या अवकाशांत मूर्तीचे ठिकाणी माझे पूजन करावे. जो मनुष्य स्वताहून किंवा प्राणिमात्राहून परमेश्वर निराळा आहे अशी भावना ठेवितो, त्या पुरुषास मी स्वतांच ससारदुःख देतो आणि मृत्युभय उत्पन्न करितो. म्हणून, सर्वांतर्गामी वास करणारा जो मी, त्या माझे सर्वाभूती पूजन करावे. माते, त्याचा प्रकार असा: आपल्यापेक्षा जे श्रेष्ठ असतील त्यांचा बहुमान करावा; आपल्या बरोबरीचे असतील त्यांच्याशीं खेह राखावा; आपल्यापेक्षा हीन असतील त्यांचे प्रिय करून त्यांस संतुष्ट राखावे; व सर्वाभूती समदृष्टि असूं घावी.

श्रेष्ठाश्रेष्ठविचार.

कपिल म्हणाले:-हे सुमगळे, माती, दगड इत्यादि अचेतनांपेक्षा सचेतन जे वृक्षादिक ते श्रेष्ठ; त्याहून श्वासोच्छ्वास करणारे जंगम प्राणी श्रेष्ठ; त्याहून ज्ञानवान श्रेष्ठ; त्याहून शब्दादि विषयांचे ग्रहण करणारे श्रेष्ठ; त्यांतही स्पर्श जाणणाऱ्या प्राण्यांपेक्षां रस जाणणारे मत्स्यादिक श्रेष्ठ; त्याहून गंध जाणणारे भ्रमरादि श्रेष्ठ; त्याहून शब्द जाणणारे सर्पादि श्रेष्ठ; त्याहून रूपज्ञान असणारे कावळे वगैरे श्रेष्ठ; आणि त्यापेक्षां, ज्यांस खालीं वर दांत असतात ते मर्कटादि श्रेष्ठ होत. माते, पादहीन सर्पादिकांपेक्षां बहुपाद गोम वगैरे प्राणी श्रेष्ठ; त्याहून चतुष्पाद श्रेष्ठ; त्याहून द्विपाद (मनुष्य) श्रेष्ठ; त्यांमध्ये चतुर्वर्ण श्रेष्ठ; त्या चार वर्णांत ब्राह्मण श्रेष्ठ; ब्राह्मणांमध्ये वेदवेत्ते श्रेष्ठ; वेदवेत्त्याहून अर्थवेत्ते श्रेष्ठ; अर्थवेत्त्याहून मीमांसक (दुसऱ्याची सशयनिवृत्ति करणारे) श्रेष्ठ; त्याहून स्वतांचा वर्णाश्रमविहित कर्मे करणारे श्रेष्ठ; त्याहूनही सर्वसगपरित्याग करून केवळ निष्कामबुद्धीने कर्माचरण करणारे श्रेष्ठ; आणि ज्याने आपलीं सर्व कर्मे व शरीर मळाच अर्पण केल्यामुळे माझी प्राप्ति होण्यास ज्यास कोणताही प्रतिबंध मुळीच उरला नाही तो सर्वांत श्रेष्ठ होय. माझे ठिकाणीं सर्व कर्मे अर्पण करून कर्तृत्वाभिमानराहित झालेला व सर्वाभूती समदृष्टि ठेवणारा जो पुरुष, त्या पुरुषावाचून मला कोणीही उत्तम दिसत नाही. म्हणून, सर्व प्राणिमात्राचे ठिकाणीं ईश्वर भरला आहे अशी भावना ठेवून त्या सर्वांचे बहुमानपुरस्सर वंदन करावे. माते देवहूति, येथपर्यंत तुला भक्तियोग आणि अष्टांगयोग हे सांगितले. ह्या दोहोंपैकी कोणत्याही एकाचे आचरण केलें असतां मनुष्याला ईशप्राप्ति होण्यास अडचण नाही. आतां तुला

कालाचें स्वरूप

व जीवाला संसार प्राप्त होण्याचें कारण सांगतोः माते, भगवंताचें प्रकृतिपुरुषात्मक व इतर तत्त्वात्मक असें जें रूप सर्व सृष्टीचें नियमन करितें, त्यास देव म्हणतात. ह्या देवाच्या प्रेरणेनें च जीवांस कर्मदशा प्राप्त होते, व त्यापासून नानाप्रकारच्या गति मिळतात. हेंच स्वरूप पदार्थमात्राच्या निराळेपणास कारण झालें म्हणजे त्यास काल म्हणावयाचें. ह्या कालापासूनच महदादि तत्त्वांस, व त्यांच्या अभिमानानें भेददृष्टि ठेवून वागणाऱ्या जीवांस भय उत्पन्न होतें. ह्या कालाचा सर्व जगास आश्रय असल्यामुळें तो सर्व भूतांच्या अंतरीं प्रवेश करितो, आणि पंचमहाभूतांच्या योगानें सर्व जगाचा सहार करितो. ह्याचें सामर्थ्य इतकें आहे कीं, सर्व जगाचे अधिपति जे ब्रह्मादि देव, ते सुद्धां ह्याच्या अधीन आहेत. यज्ञादि कर्माचें फल देणार जो विष्णु, तें सुद्धां ह्याचेंच स्वरूप होय. ह्यास कोणी मित्र नाही, कोणी शत्रु नाही, बांधव नाही किंवा काहीं नाही; ह्यास सर्वच सारखे. हा स्वतः सावध असतो, आणि जे लोक बेसावध असतील त्यांच्या अंतरीं प्रवेश करून त्यांचा सहार करण्याचा ह्याचा क्रम आहे. ह्याच्या भयानेंच सर्व जगाचा जीवनाश्रय जो वायु तो वाहातो; ह्याच्या भयानेंच सूर्य योग्य काळीं व योग्य ठिकाणीं ताप आणि प्रकाश उत्पन्न करितो; ह्याच्या भयानेंच इंद्र दृष्टि करितो; नक्षत्रसमुदाय प्रकाश पाडतो; वनस्पति व लता ह्या योग्य काळीं फळें, पुष्पें देतात; व नद्या वाहातात. ह्याच्या भयानें समुद्र सुद्धां आपलीं मर्यादा सोडून पलीकडे जाण्यास समर्थ होत नाही; ह्याच्या भयानेंच अग्नि प्रदीप्त होतो; ह्याच्या भयानेंच पर्वतांसह पृथ्वी उदकांत बुडून जात नाही; आणि हें आकाश सुद्धां ह्याच्या भीतीमुळेंच प्राण्यांस वास्तव्य करण्यास स्थळ देतें. ह्याच्या आज्ञेवरूनच, जगाचा मूळ

अंकुर जें महत्त्व तें आपल्या देहापासून पृथ्वी, अप, तेज, वायु, आकाश, अहंकार आणि स्वतः आपण (महत्त्व) ह्या सात आवरणांनीं वेष्टित अशा ह्या लोकास ब्रह्मांडरूपानें विस्तृत करितें. ह्या जगांत भोतप्रोत भरलेल्या त्रिगुणांचे नियंतें ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र—जे प्रत्येक कल्पामध्ये ह्या जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करण्यास प्रवृत्त होतात, ते सुद्धां ह्या कालाच्याच आज्ञेनें. हा काल वस्तुतः अविनाशी, अनंत आणि अनादि असून पित्याच्या रूपानें पुत्र उत्पन्न करून जगाची उत्पत्ति वाढवितो, आणि मृत्यूच्या योगानें प्रत्यक्ष मृत्यूचा देखील सहार करितो. माते, असा हा काल सर्व जगाचा संहारक आहे.

अध्याय तिसावा.

—:०:—

जीवाची संसारांतील स्थिति.

भगवान कपिल मुनि म्हणालेः—माते देवहूति, कालाचा प्रभाव फार मोठा आहे. त्याच्या योगानें जीवांस अनेक अवस्था प्राप्त होतात; पण मेघ जसे वायूच्या योगानें इतस्ततः भ्रमण करीत असतोही त्यास वायूच्या पराक्रमाचें ज्ञान होत नाही, तसे हे लोक कालचक्रांत सापडले असतांही त्यांस कालाच्या प्रचंड पराक्रमाचें ज्ञान होत नाही. स्वतांला सुख प्राप्त व्हावें म्हणून मोठ्या प्रयत्नांनें जी जी वस्तु मनुष्य संपादन करितो, तिचा हा सर्वसमर्थ काल नाश करितो. असें झालें म्हणजे मनुष्य त्या वस्तूकरितां शोक करूं लागतो. कारण, पुत्रकलत्रादिकांसहित आपला देह हा नश्वर असतो, तो मंदबुद्धि मनुष्य आपल्या देहाच्या संबंधानें प्राप्त झालेले घर, शेत, द्रव्य इत्यादिकांस अज्ञानानें शाश्वत असें मानितो. ह्या संसारामध्ये प्राणी ज्या ज्या योनींमध्ये जन्मास जाईल, त्या त्या योनींमध्येच त्याला सुख वाटत

असतें. मग तो प्रत्यक्ष नरकांत जरी जन्मास आला असला, तरी देखील विष्टाभक्षण हेंच त्यास सुखप्रद वाटतें! तें जोंपर्यंत त्याला मिळत आहे, तोंपर्यंत हा देह सोडून जावें असें त्यास वाटत नाही. कारण, ईश्वराच्या मायेनें तो पूर्ण मोहित झालेला असतो. स्वतांचें शरीर, स्त्री, धन, पुत्र, गृह, पशु, बांधव ह्यांच्याविषयी त्याच्या अंतःकरणांत अनेक प्रकारचे विचार चालत असून, तो आपल्यास त्यांतच धन्य मानीत असतो; व त्यांच्या पोषणाच्या चिंतेनें सतत चिंतातुर असतो. म्हणून हा मूढ प्राणी एकामागून एक अशीं एकसारखीं पापें करितो. मायावी स्त्रियांपासून प्राप्त होणारे एकांतसुख, लहान मुलांचीं मधुर भाषणें इत्यादिकांच्या योगानें प्राण्याचें अंतःकरण व इंद्रियें आकर्षिणीं जातात; आणि तो गृहस्थाश्रमी पुरुष दुःखमय संसारामध्ये राहून दुःखाचा प्रतिकार करण्याची खटपट करीत असतो, व हें सुखच आहे असें मानीतो. असा गृहस्थाश्रमी पुरुष सुख होण्याकरितां ज्या धर्माचें आचरण करितो, ते धर्मही त्यास फिरून संसारांत पाडणारे असेच असतात; तरी त्याचें त्या प्राण्यास ज्ञान न होऊन तो त्या संसारांतच अविश्रांत श्रम करीत राहतो. स्त्रीपुत्रांच्या पोषणाकरितां तो अनेक घोर कर्मे करून द्रव्य संपादन करितो, व त्या द्रव्यावर ती मंडळी यथास्थित चैन करिते. त्यांची पूर्तता होऊन काहीं उरलें, तर हा त्याचा वाटेकरी होतो; पण ह्या कर्मांमुळे ह्याला जी अधोगति मिळते, तिळा मात्र ती मंडळी वाटेकरी होत नाही. स्त्रीपुत्रांच्या पोषणाकरितां व त्यांस सुख मिळावें ह्याकरितां द्रव्यप्राप्तीच्या इच्छेनें हा अनेक प्रकारचे व्यापार करीत असतो. त्यांत त्याच्या प्रारब्धकर्मानें वृद्ध वगैरे आली, तर त्याचा लोभ अधिकाधिक वाढत जाऊन तो आणखी तसलेच व्यापार करीत राहतो. शेवटीं तो लोभाच्या पूर्ण अधीन होतो

व परद्रव्याचा अपहार करण्याची त्यास इच्छा उत्पन्न होते. पण तो मंदभाग्य असल्यामुळे त्यानें किती जरी उद्योग केले तरी ते व्यर्थ होतात; व मग त्या दुर्दैवी पुरुषाचे हातून त्याच्या कुटुंबाचें पोषण होत नाही. शेवटीं, माझा उत्कर्ष कसा होईल, अशी चिंता करीत तो तळमळत बसतो. अशा स्थितींत त्याच्यानें कुटुंबपोषण होईनासें झालें म्हणजे, शेतकरी जसा म्हातान्या बैलाच्या खाण्यापिण्याची हयगय करितो, तशीं त्याचीं बायकामुलें सुद्धां त्याच्याविषयीं तिरस्कार करितात! इतकें झालें तरी त्यास वैराग्य प्राप्त होत नाहीच. पुढें वार्धक्य प्राप्त झालें असतां तो जरेनें व्याप्त होऊन त्याचें स्वरूप विद्रूप होतें; त्यास अनेक रोग जडतात; खाटेउलें अन्न पचत नाही; त्याचा आहार तुटतो; व त्याचे सर्व व्यवहार हळूहळू कमी होत जातात. अशा स्थितींत, त्यानें पूर्वीं मांडा प्रयत्न करून पोशिलेली माणसें त्याचा कंटाळा करूं लागतात. एखाद्या कुत्र्यापुढें भाकरीचा तुकडा टाकितात, त्याप्रमाणें तीं त्याला अन्न देतात. तरी तो मरणोन्मुख मनुष्य अपमानपूर्वक दिलेलें तें अन्न स्वीकारितो. इतकें झालें तरी त्याला त्या घराविषयीं वैराग्य उत्पन्न होत नाही. प्राणवायु निवून जात असतां वायूच्या मार्गभूत नाड्यांमधून कफ दाटला जातो. खोकला व श्वास ह्यांपासून त्याला फार श्रम होतात व कंठ घरघर वाजू लागतो. अशा रीतीनें मृत्यूच्या पाशांत सांपडलेल्या त्या पुरुषाच्या समोवतीं त्याचे आस रडत बसलेले असतात, व ते त्याला ' बाबा, भाऊ ' वगैरे अनेक प्रकारांनीं हाका मारूं लागतात; तरी त्यांच्याशीं एक शब्द देखील बोलण्याचें त्यास सामर्थ्य नसतें.

यमयातना.

ह्याप्रमाणें, ज्यानें इंद्रियांचा जय न करितां केवळ कुटुंबाच्या पोषणासाठीं आपल्या आयुष्यांतोच सर्व काळ व्यर्थ घालविलेला असतो, तो मि-

बुद्ध पुरुष रोगादिकांच्या पीडेनें वेष्टुद्ध होऊन अ-
खेरीस इष्टभित्र शोक करीत असतां मरण पावतो.
त्यास नेण्याकरितां आलेले यमदूत पाहून त्याला
फारच भय वाटतें, व तो मळमूत्रोत्सर्ग करितो. अ-
पराधी मनुष्याला शिक्षा देण्याकरितां जसे राजाचे
दूत बांधून नेतात, तसे ते यमदूत, त्या प्राण्याला,
यातना भोगण्यासाठीं तयार केलेल्या शरिरांत घा-
लून व त्याच्या गळ्याला घट्ट पाश आवळून बळा-
त्कारानें पुष्कळ लांब रस्त्यानें ओढीत नेतात.
वाटेनें ते यमदूत त्यास मोठमोठ्या शिक्षांचें भय
घालीत असतात. ह्यामुळे त्या प्राण्याचें हृदय फाटून
जातें व तो थरथर कांपूं लागतो. वाटेत त्यास
कुत्रे फाडफाडून खात असतात, व त्या वेळीं
त्याला आपल्या पापकर्मांचें स्मरण होतें. वाटेनें
जातांना तापलेल्या बाळवरून त्याला चालावें
लागतें. त्यास अतिशय भूक व तहान लागलेली
असते, तरी त्यास अन्नपाणी मिळत नाही.
अशा स्थितीत त्याच्यानें एक पाऊळ सुद्धां उच-
लवत नाही, तरी यमदूत पाठीवर सारखे कोरडे
लगावीत असल्यामुळे तो मोठया कष्टानें एकेक
पाऊळ उचलीत असतो. अतिशय थकल्यामुळे
तो वाटेत चालतांना कित्येक वेळां पडतो,
तरी त्याला ते यमदूत ओढीतच असतात. पृथ्वी-
पासून यमपुरी नऊ हजार नव्वद योजनें लांब
आहे. इतका लांबचा मार्ग त्याला तीन मुहूर्तांत
आक्रमण करावा लागतो. एखादा फारच पापी
असेल तर यमदूत त्याला दोन मुहूर्तांतच तेथें
ओढीत नेतात ! अशा प्रकारचा दुःखमय प्रवास
संपल्यावर त्या प्राण्यास यमपुरीतील यातनांचा
अनुभव मिळण्यास सुरुवात होते. त्याच्या अंगा-
भोंवतीं जळकीं लांकडे बांधून त्याला भाजतात;
त्याच्या शरिराचें मांस त्याच्या स्वतांकडून तोडवून
तें त्यास खावयास लावितात, किंवा इतरांकडूनही
तोडवून खाववितात ! तेथें असलेली कुत्री,

गिधाडे त्याचीं आंतडीं ओढून काढितात; सर्प,
विंचू इत्यादि विषारी प्राणी त्यास चावून पीडा
देतात; शस्त्रांनें त्याचे अवयव तोडितात; मत्त
गर्जांकडून त्यास तुडवून त्याचे तुकडे तुकडे
करितात; कित्येक वेळां त्यास पर्वताच्या कड्यां-
वरून कोटून देतात; व कित्येक वेळां त्यास
चिखळाच्या खाड्यांत बुडवून ठेवितात. अशा
प्रकारे त्याचे हाल करून, मग त्या जीवास त्या-
च्या कर्मानुसार तामिस्र, अंधतामिस्र, रौरव
इत्यादि नरकांत टाकून देतात. माते, कित्येक
विचारशील पुरुष तर स्वर्ग अथवा नरक याच
ळाकीं आहे असें म्हणतात. कारण, या लोका-
मध्येही नरकसंबंधी यातना भोगणारे कीटका-
दिक प्राणी प्रत्यक्ष दिसून येतात; असो. ह्याप्र-
माणें, आपल्या देहाचें किंवा आपल्या कुटुंबाचें
पोषण करणारा पुरुष त्या सर्वांस येथेंच सोडून
परलोकीं जातो व स्वतः कर्मानुसार फळ भोगि-
तो. प्राण्याची हिंसा किंवा द्रोह करून ज्यांचें
पोषण केलें, ते सर्व येथेंच राहतात; आणि त्यानें
केलेलें पाप मात्र त्याजबरोबर जातें, व त्यास नर-
कवास प्राप्त करून देण्यास उपयोगी पडतें !
शरिराप्रमाणें किंवा कुटुंबाप्रमाणें तें पाप त्यास
येथेंच टाकून जातां येत नाही. तें त्याचें पाप दैव
त्याच्याजवळ आणून पोहोचवितें, व त्यामुळे
त्या जीवास नरकयातना भोगाव्या लागतात.
जो पुरुष केवळ अधर्माचरणाच्या योगानेंच
कुटुंबपोषण करण्यांत मग्न असतो, त्याला सर्व
नरकांतील शेवटला नरक जो अंधतामिस्र, त्यांत
पडविं लागतें ! हा नरकवास संपल्यानंतरही श्वान-
सूकरादि योनींतील सुख भोगावें लागतें ! आणि
अनुक्रमानें तें भोगीत असतां पापक्षय झाला
म्हणजे तो फिरून मनुष्यजन्मास येतो.

अध्याय एकतिसावा.

—:०:—

प्राणी जन्मास कसा येतो ?

कपिल महामुनि म्हणाळे:—माते, प्राणी जन्मास कसा येतो, तें आतां तुला सांगतों: प्राण्याला शरीर प्राप्त होण्याला कारण त्याचें पूर्वकर्म होय. त्याचा प्रवर्तक ईश्वर आहे. त्या पूर्वकर्मच्या फलप्राप्तीची वेळ आली, म्हणजे एखाद्या पुरुषाच्या शरीरामध्ये धान्यकणाच्या आश्रयेंकरून तो प्राणी प्रवेश करितां, आणि नंतर त्या पुरुषाच्या रेत:कणाचा आश्रय करून स्त्रीच्या उदरांत प्रविष्ट होतो. पहिल्या रात्री तें पुरुषाचें रेत आणि स्त्रीचें रुधिर ह्या दोहोंचें एके ठिकाणीं मिश्रण होतें. पुढें पांच रात्रींनीं त्याचा वाटोळा बुडबुडा बनतो. दहा दिवसांनीं कांहींसा कठिण बोरुसारखा गोळा होतो, व एका महिन्यांत त्याचा मांसपिंडासारखा आकार होतो. जर तें रेत तिर्थक योनी-मध्ये असेल, तर तें अंड्यासारखें होतें. नंतर त्याला मस्तक उत्पन्न होतें. दोन महिन्यांनीं त्याला हातपाय बगैरे अवयव उत्पन्न होतात, तीन महिन्यांनीं शोम, अस्थि व त्वचा हीं उत्पन्न होतात, व तो गर्भ स्त्रीचा अथवा पुरुषाचा असेल त्या-प्रमाणें चिन्ह उत्पन्न होतें. चार महिन्यांनीं मांसादिक सप्तधातु उत्पन्न होतात. पांच महिन्यांनीं क्षुधा व तृषा ह्या उत्पन्न होतात. सहा महिन्यांनीं तो गर्भ चर्मानें वेष्टित होऊन उजव्या कुशांत फिरूं लागतो. नंतर, माता ज्या अन्नोदकाचें सेवन करीत असेल, त्याच्या योगानें त्या गर्भाच्या सप्तधातूंची उत्तरोत्तर वृद्धि होते. मातेचें उदर म्हणजे विष्टा आणि मूत्र ह्यांनीं भरलेला एक खाडा होय. यांत जंतूची उत्पत्ति होत

असतेच. अशा ठिकाणीं त्या प्राण्याला राहणें योग्य वाटत नाही; पण करतो काय ? निरुपाया-मुळें त्याला तेथेंच राहणें भाग पडतें. तेथें त्याला फार यातना सोसाव्या लागतात. गर्भस्थ जीव हा कोमल असल्यामुळें मातेच्या उदरांतील भुके-लेले कृमि त्याच्या सर्वांगाळा टोंचीत असतात, व त्यामुळें त्याला क्षणोक्षणीं मूर्छा येते. कडू, तिखट, उष्ण, त्वारट, रुक्ष, आंबट इत्यादि मातेनें भक्षिलेल्या पदार्थांचा त्याला स्पर्श होऊं लागला, म्हणजे त्याच्या सर्वांगाळा वेदना होऊं लागतात. त्याच्यावर पहिलें गर्भाशयाचें आवरण असतें, व त्याच्या बाहेरून मातेच्या आंतड्याचें वेष्टन असतें. गर्भाची पाठ व डोकें हीं द्रोणासारखी वाकलेलीं असतात, व तेथें तो कुशांत डोंकें ठेवून असतो. त्याला स्वताचे अवयव हाळविण्याचें देखील सामर्थ्य नसतें. अशा वेळीं देवयोगानें त्याला स्मरणशक्ति प्राप्त होत. त्या योगानें त्याला पूर्वाच्या शमर जन्मांत केलेलीं कर्मे आठवतात. तो पुष्कळ वेळपर्यंत उच्छ्वास न सोडितां तेथेंच स्तब्ध रहातो. त्या अवस्थेंत त्याला सुख तें काय मिळणार ? नंतर सातवे महिन्यांत त्याला ज्ञान प्राप्त होतें. पण प्रसूतिवायु त्याला एकसारखे धक्के मारीत असतात, म्हणून तो एके ठिकाणीं स्थिर रहात नाही. त्या उदरांत तो एखाद्या विष्टेतील किड्या-प्रमाणें फिरत असतो. त्याला त्या वेळीं देह आणि आत्मा ह्या दोहोंचें ज्ञान असतें, म्हणून त्याला आपणास प्राप्त झालेल्या स्थितीबद्दल दुःख होतें; व ज्या कर्मांमुळें ही स्थिति भोगावी लागली, तिजबद्दल पश्चात्ताप होतो. पण त्या वेळीं तो सप्तधातुरूप बंधनानें बद्ध झाल्यामुळें त्याचा कांहीं उपाय चालत नाही. तो मोठ्या सद्गदित वाणीनें परमेश्वराची प्रार्थना करितो.

गर्भस्थ जीव परमेश्वराची स्तुति करितो तो.

जीव म्हणतो:—

तस्योपसन्नमावितुं जगदिच्छयाऽऽत्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविदम् ।
 सोहं प्रजामि शरणं ह्यकुतो भयं मे येनेदृशी गतिरदर्शयसतोऽनुरूपा ॥
 यस्त्वन्न बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतैर्द्रियाशममयीमवलब्ध मायाम् ।
 आस्तेऽविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥
 यः पंचभूतरचितेरहितः शरीरेच्छन्नोऽयथैन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ।
 तेनाविकुंठमाहिमानमृपिं तमेनं वंदे परं प्रकृतिपुरुषयोः पुमांसम् ॥
 यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन्सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण ।
 नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमंतरेण ॥
 ज्ञानं यदेतदध्यातकतमः स देवत्वाकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ।
 तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥
 देहान्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपातितो भृशतप्तदेहः ।
 इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासान् निर्वास्यते कृपणघ्नीर्भगवन्कदा नु ॥
 येनेदृशीं गतीमसौ दशमस्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादशेन ।
 स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः कोनाम तत्प्रतिविनाऽजलिमस्य कुर्यात् ॥
 पश्यत्ययं धिषण्या ननु सप्तवध्निः शारीरके दमशरीरपरः स्वदेहे ।
 यत्सृष्ट्याऽस तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् ॥
 सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भाघ्न निर्जिगमिषे बहिर्ध्रुकूपे ।
 यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनुसंस्तुतिचक्रमेतत् ॥
 तस्मादहं विगतविक्रव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव ।
 भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंघ्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥

‘हे भगवन्, मी महापातकी अमल्यामुळें मला जी गति तूं दिली आहेस, ती माझ्या कर्माळा अनुसरूनच आहे. पण मला आतां त्याबद्दल पूर्ण पश्चात्ताप झाला असून मी तुला अनन्यमात्रानें शरण आलों आहे. देवा, शरण आलेल्या प्राण्यांचा प्रतिपाल करण्याकरितां नानाविध देह घेऊन तूं पृथ्वीवर अवतीर्ण होतोस, व जे कोणी तुझ्या अवतारचरित्रांचें मनन करून निर्भय अशा तुझ्या पदकमळांस वंदन करितात, त्यांची सर्व भीति नाहीशी करितोस. परमेश्वरा, मी भूतें, इंद्रियें आणि अंतःकरण ह्या रूपाने म्हणजे देह-

रूपानें परिणाम पावलेल्या मायेचा आश्रय करून स्वतांच्या कर्माच्या योगानें बांधला गेलों आहे, तरी माझ्या त्रस्त झालेल्या हृदयांत तुझ्या आनंदमय स्वरूपाचा अनुभव येत आहे. हें तुझें स्वरूप निर्विकार आणि निर्मल असें आहे. मी त्याला वंदन करितों. देवा, तुझ्याप्रमाणेंच माझेही स्वरूप वास्तविक निर्मल खरें, पण तें अज्ञानानें आच्छादिलेले आहे; त्यामुळें मी पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न झालेल्या शरिराच्या ठिकाणी म्हणजे इंद्रियें, सत्त्वादिकगुण, शब्दादिकविषय व चिदाभास ह्यांच्या ठिकाणीं अभिमान धारण करणा-

रा झालो आहे. परंतु वास्तविकपणे त्या शरिराशी माझा काही एक संबंध नाही. देवा, प्रकृति व पुरुष ह्यांपलीकडे असलेले जे तुझे नित्य, शुद्ध व बुद्ध असे स्वरूप, त्यास मी नमस्कार करितो. प्रभो, सत्त्व, रज आणि तम ह्या त्रिगुणांच्या स्वाधीन होऊन प्राणी जीं कर्मे करितो, तीं त्याला संसारबधनास कारण होतात, व त्याला स्वस्वरूपाची विस्मृति पडते, आणि तो ह्या संसारांत अनेक क्लेश भोगीत फिरतो. त्याला स्वस्वरूपाची पुनः प्राप्ति होण्यास साधन एक तुझाच अनुग्रह होय. हल्लीं मला जे त्रिकालज्ञान झाले आहे, ते तुझ्याच कृपेमुळे. सर्व स्थावरजंगमात्मक सृष्टीच्या अंतर्गामी तूच अंशरूपाने वास करितोस. तुजशिवाय इतर सर्व जीवरूपाने कर्ममार्गांत येऊन पडले आहेत. त्यांचे हे दुःख हरण करण्याचे सामर्थ्य तुजवांचून इतरांमध्ये नाही. म्हणून आम्ही सर्व जीव आध्यात्मिकादिक त्रिविध तापांचे निरसन होण्याकरितां तुझे भजन करितो. भगवंता, मातेच्या उदरामध्ये असलेल्या रक्त, विष्टा आणि मूत्र ह्यांच्या कृपांत पडून राहिलेला हा देह ह्या जठराग्नीच्या योगाने अतिसतप्त होऊन गेला आहे. एथून बाहेर केव्हा पडेन ह्या आशेने मी आपले दिवस मोजीत राहिलो आहे. परमेश्वरा, एथून तू केव्हा बरे माझी मुक्तता करणार ? माझे अतःकरण अतिशय दीन होऊन मला कांही सुचनासे झाले आहे. हे ईश्वरा, तू पराकाष्ठेचा दयाळू आहेस. कारण, तू मजसारख्या दहा महिन्यांच्या अज्ञ जीवाला एवढे ज्ञान प्राप्त करून दिलेस. ह्या तुझ्या उपकृतीबद्दल मला कधीही उतराई होता येणार नाही. मी तुला नुसत्या बंदनानेच पूजितो. तू दीनांचा नाथ असल्यामुळे स्वताच्या उपकृतीमर्त्येच संतुष्ट असतोस; कारण तिची फेड कोणाच्याही हातून होत नाही. प्रभो, मजसारखेच संसारांत उत्पन्न झालेले पश्चादिक जीव आपल्या शरिरास होणारी सुखदुःखे मात्र

जाणितात; परंतु तू दिलेल्या ज्ञानाच्या योगाने माझ्या ठिकाणी शांति, इन्द्रियनिग्रह इत्यादि गुण उत्पन्न झाले आहेत, आणि तुझे अनादि स्वरूप मला अंतर्बोध्य दिसत आहे; म्हणून, हे भगवंता, ह्या ठिकाणी जरी मी अतिशय दुःखांत आहे, तरी मला बाहेर पडण्याची इच्छा नाही. कारण, मी बाहेर पडलो असतां, ज्या बुद्धीच्या योगाने तुझे हे स्वरूप पाहण्यास समर्थ झालो आहे, ती माझी बुद्धि अविद्येच्या योगाने आच्छादित होऊन मला मोह पाडील, आणि अहंकाराच्या योगाने दुःखमय संसारचक्रांत फेरे खावयास लावील. हे भगवंता, मी येथेच राहतो व तुझ्या चरणकमलांचे हृदयांत ध्यान करून आपल्या दुःखांचे परिमार्जन करतो. तू दिलेल्या बुद्धीच्या योगाने तुझ्या स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन ह्या संसाररूपी अंधकारांतून आत्म्याचा असा उद्धार करितो की, फिरून ह्या दुःखांचे नांव देखील ध्यावयास नको ! कारण, वारवार ह्या संसारांत येणे म्हणजे प्रत्येक वेळीं गर्भवासाचे दुःख आहेच !'

कपिल महामुनि म्हणाले :—माते देवहूति, ह्या प्रमाणे तो दहा महिन्यांचा जीव भगवंताची स्मृति करून मुक्त होण्याविषयी आपल्या बुद्धीचा निश्चय करीत आहे, तोच प्रसूतिवायु त्याला खाली ओढितो. ह्या वेळीं त्याचे तोंड खाली असते. त्या वायूने त्याला त्याच्या स्थानापासून एकाएकी ओढून दिले असतां तो फार व्याकुळ होतो, त्याचा उच्छ्वास बद होतो, स्मृति नष्ट होते आणि मोठ्या कष्टाने तो बाहेर पडतो. भूमीवर पडला असतां मातेच्या रक्तामध्ये व मूत्रामध्ये लोळत असलेला तो जीव, विष्टेत उत्पन्न झालेल्या किड्याप्रमाणे वळवळू लागतो, आणि गर्भवासातील श्रेष्ठ ज्ञान नष्ट होऊन विपरीत गति प्राप्त झाल्यामुळे तो अतिशय रडू लागतो. त्याच्या रडण्याचे वास्तविक कारण कोणासही समजत नसल्यामुळे, हा रडू लागला असतां ते भल्लेच उपचार करि-

तात. तो भुकेने रडत असला, तरी त्याचें पोट दुखत असेल अशी कल्पना करून ते त्यास औषधें पाजितात; आणि खरोखर ज्या वेळीं पोट दुखत असेल, त्या वेळीं त्यास भूक लागली असेल अशी कल्पना करून बळेंच त्यास दूध पाजितात. एकंदरीत, त्यास जे हवें असेल तें मिळत नाही; आणि भलभळते उपचार होऊ लागले तर त्यांचा त्यास प्रतिकारही करितां येत नाही. ह्या वयांत बहुतकरून त्याला गलिच्छ वस्त्रांत असावें लागतें, व त्यामुळें त्याला टेंकण किंवा पिसा चावूं लागल्या, तर त्यांचें निवारण करण्याचेंही सामर्थ्य नसतें. अशा स्थितींत त्याची बाल्यावस्था जाते. पुढें पांगड अवस्थेंत अध्ययन वगैरे करण्याचा त्रास त्याला भोगावा लागतो. ब्राही वेळीं तो सर्वस्वीं दुसऱ्या मनुष्यावर अवलंबून असल्यामुळें, त्याला पाहिजे असेल तें वेळचे वेळीं मिळतेंच असें नाही; व शिवाय तो अज्ञान असल्यामुळें त्याला त्याबद्दल त्वरित राग येतो. ही अवस्था कशीबशी जाते, तों त्याला तारुण्यावस्था प्राप्त होते. तेव्हां त्याला कामपीडा होऊं लागते. त्याच्या शरिराबरोबर क्रोध, लोभ, अहंकार हे विकारही शार्दंगत होतात. तो इतर कामीजनांशीं वैरभाव करू लागतो, व त्यामुळें त्याचा स्वतांचा नाश होतो. वास्तविक देह हा पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न झालेला असतो; परंतु ह्या प्राण्याची बुद्धि अज्ञानानें नष्ट झाली असल्यामुळें, देह माझा आहे अशी खोटीच कल्पना तो करितो. तो देह त्याला त्याच्या पूर्वार्जित कर्मापासून प्राप्त झालेला असतो. त्या देहामध्ये असतां त्याला जन्म, जरा, व्याधि, मरण इत्यादि अनेक दुःखें बारंवार प्राप्त होतात; तथापि तो त्या देहाच्या संगोपनार्थ अनेक नवीं नवीं कर्मे करीत असल्यामुळें त्याला पुनःपुनः ह्या दुःखमय ससारांत पडावें लागतें. जगतामध्ये शिश्रोदरपरायण लोकच फार आढळतात. एखादा सन्मार्गवर्ती पु-

रुष जर ह्यांच्या संगतीला लागून ह्यांच्या मार्गांत रमूं लागला, तर त्याला सुद्धा पूर्वी सांगितलेल्या नरकयातना भोगाव्या लागतात. कारण, दुर्जनांच्या संगतीनें सत्य, शौच, दया, मौन, बुद्धि, सपत्ति, लज्जा, कीर्ति, सहनशीलता, इन्द्रियदमन, मनोनिग्रह, ऐश्वर्य इत्यादि गुणांचा लोप होतो. म्हणून विषयासक्त, मूढ व स्त्रीलंपट अशा नीच पुरुषांच्या संगतीला सज्जनानीं लागूं नये. कारण हे लोक म्हणजे स्त्रियांचे पाळीव पशु बनलेले असतात. स्त्रियांच्या अथवा स्त्रीलंपट पुरुषांच्या संगतीनें मनुष्याला जितका मोह पडेल आणि बंधन प्राप्त होईल, तितकें इतर कशांनेंही होणार नाही. म्हणून पुरुषानें स्त्रियांपासून व विषयी जनांपासून अगदीं भलिप्त असावें. माते, स्त्रियांचा मोह फार अनिवार आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव देखील आपल्या सुंदर कन्येला पाहून मोह पावला, आणि तिजविषयां त्याच्या मनांत पापवासना उत्पन्न झाली. अर्शा ही आपल्या पित्याची स्थिति झालेली पाहून सरस्वतीनें हरिणीचें रूप घेतलें आणि ती पळूं लागली; तरीही ब्रह्मदेव तिचा नाद सोडीना ! त्यानेंही हरिणाचें रूप घेतलें, आणि मरीच्यादि ऋषि पहात असतां निर्लज्जपणें तो तिच्यामार्गे धावू लागला. माते, ब्रह्मदेवाची जर ही स्थिति, तर त्यानें उत्पन्न केलेल्या मरीचिप्रभृति प्रजापतींची, त्या प्रजापतींनीं उत्पन्न केलेल्या कश्यपादिक ऋषांची, आणि त्यांपासून उत्पन्न झालेले देव, मनुष्य इत्यादिकांची काय कथा ? ह्या जगामध्ये स्त्रीरूप मायेनें मोहित न झालेला असा एक नरनारायण ऋषीवांचून दुसरा कोणीही पुरुष मळा दिसत नाही. माते, ह्या माझ्या स्त्रीरूपी मायेचें बल किती अगाध आहे तें पहा: दशदिशा जिंकणाऱ्या महावीरासही ही केवळ आपल्या नेत्रकटाक्षवाणानें पराजित करून सोडिते ! ह्याकरितां, ज्याला माझ्या सेवेच्या

योगानें आत्मस्वरूपाचा लाभ करून घेऊन योगाचें उत्तम फल प्राप्त करून घेण्याची इच्छा असेल, त्यानें स्त्रियांची यांकिंचितही सगति करूं नये. कारण स्त्री म्हणजे मुमुक्षु पुरुषाला नरकास नेण्याचें द्वारच होय. ही देवानें निर्माण केलेली प्रत्यक्ष माया होय. ही मोठ्या लडिवाळपणानें प्रेम दाखवीत जवळ जवळ येते, पण तें खरें नव्हे; एखाद्या खोल विहिरीच्या तोंडावर गवताचें आच्छादन असतांना तेथें भय असेल ही करुपना होत नाही—पण त्याजवर पाय ठेविला असतां जशी प्राणांशीं गांठ पडते, तशा ह्या स्त्रिया दिसतात मोहक, पण त्यांचा सहवास मात्र केवळ प्राणघातक होय, असें मुमुक्षुनें समजावें. माते, मुमुक्षु स्त्रीनेंही ह्याचप्रमाणें विचार करून समजावें कीं, पूर्वजन्मीं मी पुरुष असतां विषयासक्ततेमुळे अंतकालीं स्त्रीचा ध्यास लागून मला ह्या जन्मीं स्त्रीरूप प्राप्त झालें, व ह्या जन्मीं जर पुरुषाविषयीं आसक्ति ठेविली, तर अंतकालीं त्याच्याच ध्यासानें पुढील जन्मीं पुरुषरूप प्राप्त होईल. ह्याप्रमाणें हें रहाटगाडों असेंच चाळू राहिलें, तर संसाराची निवृत्ति कधीही होणार नाही. मला द्रव्य, सुख व पुत्र देणारा जो पति प्रिय वाटत आहे, तो पति नसून केवळ माझा मृत्यु होय. पति, गृह इत्यादि वस्तु मला भुरळ पाडणाऱ्या असून, व्याधाचें गायन जसें मृगाच्या नाशास कारण होतें, तशा ह्या माझ्या नाशास कारण होत. आई, आतां तुझा जर अशी शंका येईल कीं, जीव व्यापक व नित्य आहे, तर त्याचें परलोकीं जाणें म्हणजे काय, आणि त्याला जन्म-मरण कसचें ? तर, माते, त्याचा उपाधिभूत जो ङिगदेह, त्याच्या योगानें त्याला एका लोकांतून दुसऱ्या लोकीं जातां येतें, व तेथें तो आपल्या कर्माचीं फलें भोगीत असतो, आणि तीं भोगीत असतां तो आणखी नवीं नवीं कर्मे करितो. आत्म्याच्या अनुरोधानें चालणाऱ्या ह्या जीवाचा

उपाधिभूत ङिगदेह व पंचभूतात्मक स्थूलदेह हे दोन्हीही आपआपलें कार्य करण्यास असमर्थ झाले, म्हणजे तेंच ह्या जीवाचें मरण होय; आणि तें देह पुनः प्रकट झाले, म्हणजे तोच ह्या जीवाचा जन्म होय. कावळ वगैरे रोगांनीं मनुष्याचें नेत्रमोलक विघडले असतां त्याची पाहण्याची शक्ति नाहीशी होऊन नेत्रेंद्रियाची शक्तिही नाहीशी होते, व असें झाले असतां ज्याप्रमाणें जांवाळा पाहण्याची शक्ति मुळींच उरत नाही, त्याप्रमाणें, हा देह म्हणजे घटपटादि पदार्थांच्या साक्षात्काराचें स्थान होय; ह्या स्थूल देहालाच शब्दादि विषय ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य नाहीसे होतें, तेव्हां त्यांतील सूक्ष्म देह सुद्धां आपलें काम करण्यास असमर्थ होता; असे झालें म्हणजे स्थूल शरीर नाश पावतें; हेच त्याचें मरण होय. तें स्थूल शरीर सूक्ष्म शरीरासह पुनः उत्पन्न होतें, आणि हाच मी आहे अशा अभिमानानें विषयांचें ग्रहण करण्यास समर्थ होतें, हेच त्याचें जन्म होय. वस्तुतः जीवाला जन्ममरण मुळींच नाही. म्हणून मुमुक्षु पुरुषानें मरणाची भीति अगदीं बाळगू नये; आपला उदरनिर्वाह कसा चालेल म्हणून काळजी करून दुसऱ्यास दैन्य दाखवूं नये; तसेंच, उपजीविकेविषयीं प्रयत्नही करूं नये. तर धैर्यानें वागून ह्या जीवाच्या अज्ञात गतीच ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें, व सर्वसंगपरित्याग करून पृथ्वीच पाठीवर आनंदानें संचार करावा. सर्वसंगपरित्यागापासून इतकाच अर्थ घ्यावयाचा कीं, देहावर आसक्ति न ठेवितां योगाभ्यास आणि वैराग्य ह्या दोहोंचें आचरण करावयाचें; म्हणजे त्यांच्या योगानें आपली बुद्धि सुसंस्कृत होऊन देहावरील आसक्ति सुटेल.

अध्याय वत्तिसावा.

—:०:—

काम्यकर्माचीं फलें.

कपिल मुनि म्हणाले:-माते देववृत्ति, इतका वेळ पापकर्माचीं फलें प्राण्याला कशीं मिळतात, तें तुला सांगितलें. आतां काम्यकर्माचीं फलें कशीं मिळतात, तें तुला सांगतो: जो पुरुष गृहस्थाश्रमधर्माचें आचरण करून धर्म, अर्थ व काम ह्यांची प्राप्ति करून घेतो, तो, ज्याप्रमाणें गाईला चारा घालून दूध काढणारा पुरुष पुनः चारा घालून दूधच मिळवितो. त्याप्रमाणें तेच तें पुनः मिळवितो. त्याहून 'पर' जे 'ब्रह्म' तें त्याला प्राप्त होत नाही. अशा प्रकारें विषयोपभोगांचीच इच्छा करणारा पुरुष भक्तिपुरस्सर यज्ञ करून देव आणि पितर ह्यांची आराधना करितो, व भागवतधर्माकडे दुर्लक्ष करून देव व पितर ह्यांस संतुष्ट करण्यासाठीं मोठ्या श्रद्धेनें अनेक व्रतें व नियम करितो. पण त्यांचें फल त्याला फारच क्षुद्र मिळतें. चंद्रलोकापर्यंत जाऊन सोमपान करण्यापलीकडे त्याला काहीं मिळत नाही. बरें, तें तरी फार दिवस राहतें असें नाही! तें फल त्याला एकदा मिळालें की त्याचें पुण्य क्षीण होतें, आणि तो फिरून मृत्युलोकीं येतो. द्रव्य देऊन त्याजबद्दल काहीं पदार्थ घेतला असतां त्या द्रव्याबद्दल त्याला मिळालेल्या वस्तूपेक्षां जसें काहीं जास्त मिळत नाही; इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या द्रव्याबद्दलचा मोबदला त्याला मिळाल्यानंतर तेथें उभें राहण्याचें देखील त्याचें कारण संपतें, त्याप्रमाणें काम्यकर्माची स्थिति आहे. पण हें तत्त्व त्या काम्यकर्मे करणाऱ्या पुरुषाच्या लक्षांत येत नाही, आणि ईश्वरार्पण बुद्धीनें निष्काम कर्म करणें ह्या भागवतधर्माकडे तो अगदीं दुर्लक्ष करितो. सकाम कर्म करणाऱ्या पुरुषांना जे लोक प्राप्त होतात, ते ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवशीं जो जगाचा प्रलय होतो त्यांत नाश पावतात. तशी स्थिति भगवंताच्या

निष्काम भक्तांना मिळणाऱ्या स्थानाची नसते. तें स्थान म्हणजे परमेश्वराचें स्वरूप होय. तें कधीही नाश पावत नाही. तो परमेश्वर नित्य असून जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय ही त्याची क्रीडा होय. भागवतधर्माचें आचरण करणारे पुरुष विषयसुखादि शुष्क हेतु पूर्ण करून घेण्यासाठीं आपल्या धर्माचा विनियोग करीत नाहीत; ते निष्काम बुद्धीनें कर्म करून तीं भगवत्पदीं अर्पण करितात; आपलें चित्त शुद्ध व शांत ठेवून ममता व अहंकार सोडून देतात; आणि पवित्र होत्साते सूर्याच्या द्वारा परमेश्वराच्या विश्वव्यापक देहांत मिळून जातात. जे हिण्यगर्भाचीं परमेश्वरबुद्धीनें उपासना करितात, ते दोन परार्थांच्या शेवटीं ब्रह्मदेवाचा प्रलय होईपर्यंत त्याच्या सत्यलोकीं राहतात; व जेव्हां त्या त्रिगुणात्मक ब्रह्मदेवाला पृथ्वी, उदक, अग्नि, वायु, आकाश, मन, इन्द्रियें, शब्दादि विषय व भूतांचें आदिकारण अहंकार ह्यांनीं चोहोंकडून भरलेल्या ब्रह्मांडाचा लय करण्याची इच्छा होते व तो ईश्वराच्या स्वरूपीं प्रवेश करितो, तेव्हां ते त्या ब्रह्मदेवाबरोबर ब्रह्मस्वरूपास मिळतात. तें ब्रह्मरूप परमानंदानें भरलेलें आहे; म्हणून, माते, तूं त्या परमेश्वरास शरण जा. तो सर्व भूतांच्या हक्कमळीं वास करीत असून त्याचा पराक्रम अतर्क्य होय. माते, अभेद बुद्धीनें ईश्वरभक्ति केली असतां काय फल मिळतें तें तुला सांगितलें. आतां

भेदबुद्धीनें केलेल्या परमेश्वरभक्तीचें फल

तुला सांगतो, एक: स्थावरजगमात्मक सृष्टीचा कर्ता जो भगवान् ब्रह्मदेव, तो ईश्वराची अभेदबुद्धीनें भक्ति करितो. पण मी 'सृष्टिकर्ता' हा त्याचा अभिमान नाहीसा होत नाही. ह्यामुळे, जरी त्याच्या प्रलयाच्या वेळीं मरीच्यादिक ऋषि, सनत्कुमारादि योगीश्वर, व इतर योगमार्गी सिद्ध ह्यांच्यासह तो परब्रह्मरूपाशीं ऐक्य पावतो, तरी पुनः सृष्टीच्या आरंभी ईश्वररूपी काळाच्या यो-

गानें सत्त्व, रज आणि तम ह्या गुणांन न्यूना-
धिक्य झालें असता त्याला पुनः जन्म घ्यावा
लागतो. त्याचप्रमाणें, ऋषिप्रभूतीचीही स्थिति
तीच होते. त्यांनाही पुनः जन्म घेऊन आपापल्या
अधिकारावर यावे लागतें. कारण, त्यांचाही अभि-
मान नष्ट झालेला नसतो. माते, ह्याप्रमाणें, जर
प्रत्यक्ष ब्रह्माची निष्काम पण भेदबुद्धीनें उपासना
केली असतां पुनर्जन्म घ्यावा लागतो, तर पित-
रादिकांची कामनिक भक्ति करणारांना तो घ्यावा
लागतो ह्यांत नवळ तें काय ? माते देवहूति, त्या

काम्यकर्माचीं लक्षणें व योग्यता

तुळा सांगतोः अमुक फल मिळविण्याची इच्छा
असेल तर अमुक काम करावें, असें ज्या कर्मा-
बद्दल सांगितलेलें असतें ती काम्यकर्में होत.
हीं कर्में फलाची इच्छा नसेल तर करूच नये,
असें मात्र कोठें सांगितलेलें नाही. ह्या जगांत
ज्यांच्या मनाची प्रवृत्ति उपभोग प्राप्त करून
घेण्याकडे असते, ते लोक नानाप्रकारचीं कर्में
त्या उपभोगप्राप्तीकरितां करीत असतात. रजो-
गुणानें त्यांच्या मनाला बधन प्राप्त झालेले असतें.
त्यांचीं इंद्रियें त्यांच्या स्वाधीन नसतात. गृहकृ-
त्यांत ते अगदीं गढून गेलेले असतात. ते नित्य
पितरांची आराधना करितात. हे पुरुष धर्म, अर्थ
व काम ह्या तीन पुरुषार्थांविषयीच तत्पर असल्या-
मुळे भगवान् मनुसूदनाच्या कथांविषयी विन्मुख
असतात. विष्टा भक्षण करणाऱ्या प्राण्यांच्या पुढें
षडसान्न ठेविलें तरी त्यांना जसें तें प्रिय न वाटून
विष्टाच गोड लागते, तसे हे लोक परमेश्वराच्या
कथा हें अमृत टाकून अभद्र गोष्टीच श्रवण
करतात. खरोखर ते पुरुष दुर्दैवी होत. गर्भाधान-
संस्कारापासून स्मशानसंस्कारापर्यंत सर्व संस्कार
करणारे लोक धूम नांवाच्या दक्षिणमार्गानें अर्थमा-
नांवाच्या पितरांच्या राजाच्या पितृलोकांस जातात,
व तेथून पुनः आपल्या पुत्रांच्या वगैरे उदरी

जन्मास येतात. माते, हे लोक कर्माधीन असतात.
कर्मानें उत्पन्न झालेले पुण्य संपलें कीं देव ताकाळ
त्यांची भोगसाधनें काढून घेतात. मग अर्थातच
ते लोक फिरून खालीं मृत्पुलोकांत पडतात. म्हणून
काम्यकर्म अत्यंत निन्द्य होत. माते, ह्याकरितां तुळा
सांगतो कीं, तूं परमेश्वराची निष्काम उपासना कर.
त्याच्या ठिकाणीं निष्काम भक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्या-
ला ससाराविषयीं उपरति उत्पन्न होते, व वैराग्य
प्राप्त झालें असतां परब्रह्माचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार
करून देणारें ज्ञान त्याला होतें. अशा भक्ताचें
चित्त भगवद्गुणांच्या प्रीतीनें भगवत्स्वरूपीं
निश्चल होऊन, इंद्रियांच्या अधर्मांमुळे उत्पन्न
होणारे अमुक विषय मला आवडतात, आणि
अमुक विषय मला आवडत नाहीत, अशा प्रका-
रचें वैषम्य तें चित्त धरीत नाही. अशी स्थिति झाली
कीं, त्या शुद्ध झालेल्या अंतःकरणाच्या योगानें,
त्या मनुष्याला, मी परमानन्द सुखास प्राप्त झालों
आहे, असें लागलेच निश्चयात्मक ज्ञान होतें. त्या
आनन्दस्वरूपी आत्म्याच्या ठिकाणीं अमुक एक
त्याज्य अथवा प्राह्य हे भेद नाहीत. तो निःसंग,
निर्विकल्प व ज्ञानरूपी आहे. द्रष्टा आणि दृश्य
ही सर्व तो एकच होय. ब्रह्म त्यालाच म्हणतात.
त्याचें निरनिराळ्या शास्त्रांनीं निरनिराळें वर्णन
केलेलें आहे. उपनिषदे त्याला परब्रह्म म्हणतात;
योगशास्त्रें परमात्मा किंवा ईश्वर म्हणतात; सांख्य-
शास्त्र त्याला पुरुष, आणि भक्तियोग भगवान्
असें म्हणतो. माते, कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयो-
ग व अष्टांगयोग ह्या सर्वांच्या योगानें प्रपंचा-
विषयी वैराग्य प्राप्त होतें. वस्तुतः हा प्रपंच मिथ्या
होय. तो खरा आहे असें वाटणें ही केवळ
भ्रांति आहे. महत्तत्त्व, अहंकार, पंचमहाभूतें,
एकादश इंद्रियें, विराट् जीव, त्या जीवाचें शरीर
ब्रह्मांड, व महत्तत्त्वादिकांपासून झालेले हें सर्व
जग हें सगळे त्या आत्मस्वरूपी भासत आहे.
म्हणून मनुष्यानें अंतःकरण एकाग्र करावें, विष-

यावरील आसक्ति सोडावी, व विश्वासानें भक्ति-पूर्वक योगाभ्यास करावा; म्हणजे त्याला परब्रह्म-स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो. माते, ज्याच्या योगानें प्रकृति व पुरुष ह्यांचे खरें ज्ञान होतें, त्या सत्यज्ञानाचा मार्ग तुला मी सांगितला. निर्गुण ज्ञानयोग व निष्काम भक्तियोग ह्या दोहोंचें भगवताची प्राप्ति हें एकच फल होय. जसा रूबरसादिक बहुत गुणांचा आश्रय असणा-रा दूध, गूळ किंवा काणताही पदार्थ निरनिराळें विषय ग्रहण करणाऱ्या इद्रियांना निरनिराळ्या प्रकारांनी अनुभवाला येतो, म्हणजे डोळ्यांना पांढरा किंवा तांबडा, रसनेंद्रियाला गोड, तुरट किंवा खारट, त्वचेला उष्ण किंवा थंड लागतो, तसा भगवान निरनिराळ्या शास्त्रमार्गांनी निरनिराळ्या प्रकारांनी अनुभवाला येतो, पण सर्वांचें पर्यवसान एकच आहे. एक सांगतें, इष्टापूर्त कर्म करावी; एक म्हणतें, यज्ञ कराव; एक उपदेशितें, दानें करावी; एकाचें म्हणणें आहे, तपश्चर्या करावी; एकाचे मते स्वाध्याय व मीमांसा करावी; ह्याप्रमाणें कोणी अष्टांगयोग, कोणी भक्तियोग, कोणी वैराग्यसाधन करावें असें सांगतात. माते देवहूति, असे कितीही निरनिराळें प्रकार असले, तरी त्यांत शेवटीं एका भगवंता-चेंच प्रतिपादन केलेलें आहे. तो भगवान स्वयं-प्रकाश होय. माते, सात्त्विक, राजस व तामस आणि निर्गुण असें भक्तियोगाचें चार प्रकारांचें स्वरूप व काळाचें लक्षण ह्या दोन्ही गोष्टी मी तुला सांगितल्या. ह्या काळाची गति कोणाला कळत नाही. तो प्राण्यांची उत्पत्ति, स्थिति व नाश हीं करितो. अज्ञानामुळें जीव नानाप्रकारचीं कर्मे करितो, व त्या कारणानें त्याला संसारांतल अनेक गति प्राप्त होतात. त्या गति मी तुला सांगितल्या. ह्या संसारांत आत्मा आपलें सत्यस्वरूप विसरतो. असो. तत्त्वज्ञान हें फार गूढ आहे. दुष्ट, दुरभिमाना, उद्धट व दुराचरणी मनुष्याला ह्याचा उपदेश

कर्धीही करू नये. त्याचप्रमाणें, लोभी पुरुषाला तें सांगू नये, व ज्याचें मन गृहकृत्यांत गढून गेलेलें असेल किंवा जो भक्तद्वेषा असेल त्यालाही तें शिकवू नये. माते, ह्या उपदेशास पात्र कोण, तें तुला सांगतों: ज्याची ईश्वराविषयी आस्तिक्य-बुद्धि असेल, जो सर्वांशीं नम्रतेनें वागणारा असेल, जो ह्या तत्त्वज्ञानावर दोषदृष्टि ठेवीत नसेल, जो गुरुज्ञानाची व ईश्वराची सेवा करण्या-विषयी तत्पर असेल, ज्याला बाह्य विषयाविषयी वैराग्य उत्पन्न झालें असेल, ज्याचें अंतःकरण शांत असेल, आणि ज्याची बुद्धि निर्मलसर असून ज्याला ईश्वराविषयी प्रेमबुद्धि असेल, तोच पुरुष ह्याचा उपदेश करण्यास योग्य होय. माते, ह्या तत्त्वज्ञानाच्या श्रवणाचे व पठणाचें फल फार मोठें आहे. ह्याच्या श्रवणानें व पठणानें मनुष्याला उत्तम गति मिळते.

अध्याय तेहतिसावा.

—:०:—

देवहूतीच्या आख्यानाचा उपसंहार.

भैत्रय म्हणाले:—विदुरा, कपिल महामुनि हे तत्त्वरूप विषयानें युक्त असलेल्या सांख्यशास्त्राच्या ज्ञानाचे प्रवर्तक होत. त्यांनी केलेलें भाषण ऐकून, त्यांची माता व कर्दम प्रजापतीची पत्नी जी देवहूति, तिच्या मनावरील अज्ञानाचें आवरण नाहीसें झालें; आणि तिनें कपिल मुनींना नमस्कार करून त्यांची स्तुति केली.

देवहूति म्हणाली:—प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव तुझ्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेला असतांही, त्याच्या दृष्टीस तुझें स्वरूप पडलें नाही; म्हणून त्यानें तुझें नुस्तें ध्यानच केलें. तूं उदकामध्ये शयन करणारा असून पंचमहाभूतें, इंद्रियें, शब्दादिक विषय व मन ह्यांनीं व्याप्त आणि सत्त्वादि गुणांच्या प्रवाहानें युक्त अशा सर्व प्रपंचाचें बीज आहेस. जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय तूच

करितोस. ब्रह्मदेव, विष्णु आणि शंकर हीं तुझीच रूपें होत. तुझा संकल्प कधीही व्यर्थ होत नाही. जगांतील सर्व व्यवहार तुझ्याच शक्तीने चालतात. तुझ्या शक्ति अनंत आहेत. सर्व प्राणि-मात्राचा नियामक तूच होस. प्रलयकालीं हें जग तुझ्याच उदरामध्ये लीन झालेलें होतें, तेव्हां तुझें शरीर फारच मोठें असलें पाहिजे. असें असतां माझ्या उदरांत तू राहिलास तरी कसा ? अथवा, त्यांत कांहींच विशेष नाही. कारण, प्रलयाच्या वेळीस तूं सर्व जग आपल्या उदरांत साठवून, बालकाचें रूप धरून व पायाचा आंगठा आपल्या तोंडांत घाटून वडाच्या पानावर शयन केलें होतेंस; त्या तुला माझ्या उदरांत राहणें काय अवघड आहे ? शरीर धारण करण्यांत तुझा उद्देश इतकाच असतो कीं, दुष्टांचा नाश करावा आणि सज्जनांचें रक्षण करावें. पूर्वी तू वराहादिक अवतार घेतलेस तेही ह्याकरितांच, आणि हा तुझा अवतार तर भक्तांना ज्ञानमार्ग दाखविण्याकरितांच होय. तुझ्या दर्शनानें मी कृतार्थ झालें आहे. तुझ्या नांवाचा एकवार उच्चार केला असतां, चांडाळ असला तरी तो एखाद्या सोमयाग करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या योग्यतेचा होतो; मग ज्याला तुझें प्रत्यक्ष दर्शन झालें तो पावन होईल हांत नवल तें काय ? तपश्चर्या, होम, तीर्थस्नानें, वेदाध्ययन व अध्यापन ह्यांचे फल तूच होस. तुझें नामस्मरण केलें असतां हें सर्व कल्याणकारक आहे. विषयांपासून इंद्रियें अंतर्मुख करून ध्यान करावयाचें तें तुझेंच. तूं आपल्या तेजानेंच गुणप्रवाहाचा निरास करून टाकिला आहेस. जो सर्व जगाला व्यापणारा व ज्याच्या गर्भांत वेद आहेत, तो ईश्वर तूच होस. वेदांतशास्त्रांत ज्याचें प्रतिपादन केलें आहे, तें परब्रह्म तूच होस. पुरुष तुलाच म्हणतात. तुला माझा नमस्कार असो.

भैरव म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणें कपिल नामक पुराणपुरुषाची स्तुति केली असतां कपिल

महामुनींनीं आपल्या मातेस उत्तर दिलें: कपिल मुनि म्हणाले, “माते, तुला मीं जो योगमार्ग सांगितला, त्याचें साधन करणें मनुष्याला फार सुलभ आहे. त्या मार्गाचें अवलंबन तूं केलेंस, म्हणजे तुला लवकरच उत्तमोत्तम गति प्राप्त होईल. मोठमोठे ब्रह्मवेत्ते पुरुष ह्याच मार्गाचा स्वीकार करितात. ह्यावर तूं विश्वास ठेव, म्हणजे तूं संसारांतून मुक्त होशील; आणि जन्ममरणराहित अशा माझ्या स्वरूपास प्राप्त होशील. जे अज्ञान लोक ह्या मार्गाचा स्वीकार करीत नाहीत, ते ह्या ससारचक्रांतच गुरफटलेले राहतात. त्यांची सुटका कधीच होत नाही.

देवहूतीचा देहन्यास.

भैरव म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणें त्या भगवान कपिल महामुनींनीं देवहूतीला आत्म्याची गति दाखवून दिली, आणि तिची आज्ञा घेऊन ते इच्छित प्रदेशीं निघून गेले. नंतर ती देवहूति, कपिल महामुनींनीं सांगतल्याप्रमाणें योगमार्गाच्या योगानें आपलें चित्त एकाग्र करून बिंदुसरोवराजवळील आपल्या आश्रमामध्यें समाधि लावून स्वस्थ राहिली. तो आश्रम सरस्वती नदीच्या मस्तकावरील किरीटाप्रमाणें शोभत होता. देवहूतीचें केश मूळचे काळे असून कुरळ होते; पण पुढें त्रिकाश्रमनाच्या योगानें ते अगदीं चिकटून जाऊन त्यांच्या पिंगट जटा बनल्या होत्या. तपश्चर्येनें तिचें तें गोंडस शरीर अगदीं कुश झालें. जीं मोठमोठीं अमोल व तळम वस्त्रें परिधान करीत होती, तीं मग वस्त्रकलें परिधान करू लागली. पूर्वी आपल्या पतीच्या सामर्थ्यानें जीं अनुपम सौख्याचा अनुभव घेत होती, तिनें पुढें त्या सर्व सौख्यास विषवत् मानून त्याचा त्याग केला. पति अरण्यांत निघून गेल्यामुळें तिला जें दुःख झालें होतें, तें तिने कपिलाच्या सहवासांत कसे तरी गिळिलें होतें; पण त्यानेंही तिला पुढें सोडिलें, त्यामुळें तिला सर्व जग भ-

याण वाटुं लागलें. ज्ञानप्राप्ति झाली होती तरी पुत्राचा ध्यास सुटेंना. अहोरात्र तिला कपिलच डोळ्यांसमोर ब्रिसे. तिनें सर्व ऐश्वर्याचा त्याग केला होता; इतकेंच नव्हे, तर स्वतांच्या शरिरा-विषयीही तिच्या मनांत प्रेम राहिलें नव्हतें. पुत्रानें सांगितल्याप्रमाणें तिनें षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराच्या चिंतनांत आपला काल घालविला. प्रथम ती परमात्म्याच्या स्वरूपाचें समग्र ध्यान करी व नंतर प्रत्येक अवयवाचें क्रमाक्रमानें चिंतन करी. तिनें आपल्या अखंड भक्तीच्या योगानें आणि कडकडीत वैराग्यानें ब्रह्मरूपप्राप्तीचें ज्ञान संपादन केलें. तिला समाधियोग उत्तम साधल्यामुळें गुणांच्या योगानें उत्पन्न होणारा अहंकार तिला स्पर्श देखील करीत नव्हता. तिची देहबुद्धि अगदीं नष्ट झाली होती. तपश्चर्येमुळें तिचें शरीर अगदीं कृश झालें होतें; तरी त्यामध्ये एक प्रकारचें फार विलक्षण असें तेज आलें होतें. धूमाच्छादित अग्निप्रमाणें तिचें शरीर गुप्त तेजानें शोभत होतें. विदुरा, ह्याप्रमाणें ती देवहूति कपिलाचें सांगितलेल्या मार्गाचें आचरण करून परब्रह्मरूपी ऐक्य पावली. ज्या ठिकाणीं देवहूती-ला योगासिद्धि प्राप्त झाली, तें अत्यंत पुण्यकारक क्षेत्र सिद्धपूर ह्या नांवानें त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहे.

हे शांत पुरुषा विदुरा, योगमार्गाच्या योगानें देवहूतीच्या शरिरांतील सप्तधातुरूपी मल नाही-तसे झाले होते. पुढें तें शरीर नदीरूप परिणा-मास पावलें. सिद्ध पुरुष ह्या नदीच्या तीरावर तपश्चर्या करण्याकरितां येऊन राहतात व येथें त्यांना सिद्धि त्वरित प्राप्त होते. इकडे ते महायोगी कपिल मुनि मातेची आज्ञा घेऊन निघाळे, ते ईशान्य दिशेस गेले. तेथें त्यांची सिद्ध, चारण, गंधर्व, मुनि व अप्सरांचे समुदाय ह्यांनीं स्तुति केली; समुद्रानें त्यांची स्तुति करून त्यांस राहा-वयास जागा दिली; व सांख्यशास्त्रनिपुण पंडितांनीं त्यांचा गौरव केला. नंतर, त्रैलोक्यांतील प्राण्यांना मोक्ष प्राप्त करून देणाऱ्या योगमार्गाचा उपदेश करणारे ते कपिल महामुनि तेथें एकाग्र अंतः-करणानें समाधि लावून स्वस्थ राहिले. विदुरा, तू विचारल्याप्रमाणें हा कपिलाचा व देवहूतीचा पवित्र सवाद मी तुला सांगितला. हें कपिल मुनींनीं आपला मताप्रमाणें सांगितलेलें आत्म-योगाचें शास्त्र फार गुप्त आहे. ह्याचें जो नित्य श्रवण करितो, त्याला गरुडध्वज भगवताच्या ठिकाणीं पूर्ण भक्तियोग त्वरित प्राप्त होऊन शेवटीं परमात्म्याच्या चरणकमळांची प्राप्ति होत.

श्रीमद्भागवत.

चतुर्थस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

स्वायंभुवमनूचा वंश.

मैत्रेय मुनि म्हणाले:-विदुरा, आकूति, देवहूति आणि प्रसूति ह्या तीन कन्या, व प्रियव्रत आणि उत्तानपाद हे दोन पुत्र, अशीं पांच अपत्ये शतरूपेपासून स्वायंभुव मनूला झालीं; तरी आपल्याला अधिक मुलें असावीं अशी त्याला इच्छा असल्यामुळे, आपली कन्या जी आकूति, ती रुचि ऋषीला देते वेळीं त्यानें आपल्या भायेंचें (शतरूपेचें) अनुमोदन घेऊन त्या ऋषीपासून असा ठराव करून घेतला कीं, 'हिला जो मुलगा होईल तो तुझा असें समजून मी तो तुला देईन.' पुढें त्या वेदवेत्त्या व ज्ञानसंपन्न ऋषीनें उत्तम प्रकारें ईश्वराचें आराधन केलें, व त्याच्या प्रभावानें प्रत्यक्ष भगवान् विष्णूनें लक्ष्मीसहवर्तमान त्या ऋषीच्या भायेंच्या म्हणजे आकूतीच्या उदरीं अवतार धारण केला. पुढें तीं टोन्ही मुलें यज्ञ व दक्षिणा ह्या नांवांनीं प्रसिद्धीस आलीं. आपल्याला नातू झाला असें ऐकून स्वायंभुव मनूला फार आनंद झाला. पुढें तो मोठा झाला तशी त्याच्या गुणांची ख्याति होऊं लागली; व नंतर स्वायंभुव मनूनें त्याला आपल्या घरीं आणिलें; इकडे दक्षिणा ही आपल्या आईबापांजवळच राहिली. नंतर कांहीं काळ लोटल्यावर दक्षिणा उपवर झाली; तेव्हां, ती त्याची बहीण होती तरी ती लक्ष्मीचाच

अवतार असल्यामुळे, विष्ण्वंश यज्ञानें तिजशीं विवाह केला. त्या वधूवरांत उत्तम प्रेम नांदत असून त्यांस एकमेकांच्या समागमानें अत्यंत संतोष होत असे. पुढें त्या दंपत्यापासून तोष, प्रतोष, सतोष, मद्र, शांति, इडस्पति, इध्म, कवि, विभु, स्वन्ह, सुदेव आणि रोचन असे बारा पुत्र उत्पन्न झाले. ह्या मन्वतरांत, स्वायंभुव मनूच पराक्रमी पुत्र प्रियव्रत व उत्तानपाद, त्यांचे मुलगे, व त्याच्या मुलीचे मुलगे ह्यांनीं पृथ्वीचें पालन केलें. दक्षिणेचे जे बारा पुत्र सांगितले, ते ह्या मन्वतरांत देव होते. त्या सर्वांस 'तुपित' ही सामान्य सज्ञा असे. यज्ञ हा देवेंद्र असून मरीच्यादिक हे ऋषि होते. विदुरा, मनूची दुसरी मुलगी देवहूति, जी कर्दमाला दिलेली होती, तिची कथा मी तुला सांगितलीच आहे. प्रसूति ही स्वायंभुव मनूची तिसरी कन्या होय. ही ब्रह्मदेवाच्या दक्ष नामक पुत्राला दिली होती. तिची विस्तीर्ण संतति वैदिक्यभर पसरली आहे; असो. देवहूतीला नऊ मुली असून, त्या सर्व प्रजापतींस दिल्या होत्या; त्यांपैकीं मरीचि ऋषीची पत्नी जी कला, तिला कश्यप आणि पूर्णिमा असे दोन पुत्र झाले. ह्या मरीचि ऋषीच्या वशानेंही सृष्टीतील लोकसंख्येची बरीच वृद्धि झाली. पूर्णिमाला विश्वग आणि विरज हे दोन पुत्र व देवकुल्या नामक कन्या अशीं तीन अपत्ये झालीं. देवकुल्येनें ईश्वराचे चरण धुतले, म्हणून ती जन्मांतरीं स्वर्गाची गमा झाली.

दुसरी अनसूया, जी अत्रि ऋषीला दिली होती, तिच्या दत्त, दुर्वासा व सोम हे तीन महासमर्थ पुत्र झाले. हे अनुक्रमे विष्णु, शंकर व ब्रह्मदेव ह्यांचे अवतार होत.

विदुर म्हणाला:—हे मैत्रेय गुरो, ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारे असतां, त्यांना अत्रि ऋषीच्या घरीं अवतार घेण्याचें काय प्रयोजन ?

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अत्रि ऋषि मोठे ब्रह्मज्ञानी होते. त्यांना ब्रह्मदेवानें सृष्टि करण्याची आज्ञा केली. तेव्हां ते आपल्या पत्नीला घेऊन ऋक्ष नांवाच्या कुळपर्वतावर तपश्चर्या करण्याकरितां गेले. हा पर्वत फार रमणीय होता. त्यावर पुष्पगुच्छांनीं भरलेले पळसाचे व अशोकाचे अनेक वृक्ष असून निर्विष्या नांवाची नदी झुळ-झुळ शब्द करीत त्यावरून वहात होती. ते पाहून पहाणाराच्या मनास अत्यंत समाधान होई. अशा पर्वतावर शीत-उष्ण, जय-अपजय, सुख-दुःख इत्यादिक द्वन्द्वांचा त्याग करून, प्राणायामाच्या योगानें मनाचें संयमन करणाऱ्या त्या अत्रि ऋषीनें शंभर वर्षेपर्यंत एका पायावर उभें राहून, वायु भक्षण करीत तपश्चर्या केली. आपणास परमेश्वरासारखी संतति प्राप्त व्हावी अशा त्याची इच्छा होती, म्हणून त्यानें असें खडतर तप आरंभिलें. त्या समयीं, प्राणायामरूप इधनाच्या योगानें प्रदीप्त झालेला अग्नि अत्रि ऋषींच्या मस्तकांतून निघून ब्रह्मांडाचा दाह करूं लागला असतां देशांना मोठें सकट पडलें. तेव्हां, ज्यानें इतकी खडतर तपश्चर्या केली, त्याचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे, ज्या ठिकाणां अत्रि ऋषि तपश्चर्या करीत होते तेथें हंस, गरुड व नंदी ह्या वाहनांवर बसून प्राप्त झाले. स्याजबरोबर अप्सरा, ऋषि, गंधर्व, सिद्ध, विद्याधर व सर्प हेही तेथें आले. त्या कार्त्तिकी त्यांस पाहून अत्रि ऋषींस फार आनंद झाला, व त्यांनीं

माठ्या उव्हासानें त्या देवांची पूजा करून त्यांची स्तुति करण्यास आरंभ केला.

अत्रि ऋषि म्हणाले:—देवहो, सत्त्व, रज व तम ह्या त्रिगुणांपासून जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करण्याकरितां अवतरलेले आपण त्रिवर्ग येथें आलां, हें पाहून मला फार आनंद होत आहे. आपणांस मी अभिवंदन करितों. पण, महाराज, मी पुत्रप्राप्तीची इच्छा धरून ज्याचें आराधन केलें, तो आपणां तिघांपैकीं कोण, हें मला सांगावें. महाराज, मी एकाचें आराधन करीत असतां आपण तिघे येथें प्राप्त झालां हें पाहून मला फार आश्चर्य वाटत आहे.

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, अत्रि ऋषीचें तें भाषण ऐकून देवांना हसू आलें, आणि मधुर वाणीनें ते त्यास म्हणाले, “मुनिश्रेष्ठ, तूं ज्या एका ईश्वराचें आराधन केलेंस, त्याचेच आम्ही अशधारी आहों. तुझा संकल्प कधींही व्यर्थ होणार नाही. तुझें कल्याण असो. आतां लवकरच तुझ्या इच्छेप्रमाणें आमच्या अशांपासून सुकीर्तिमान असं तीन पुत्र तुला होतील.” विदुरा, देवांनीं दिलेला आशीर्वाद ग्रहण करून अत्रि ऋषींनीं व अनसूयेनें त्यांचें पूजन केलें. नंतर ते देव आपआपल्या स्थानांप्रत निघून गेले. पुढें थोड्याच दिवसांनीं ब्रह्मदेवाच्या अशांपासून सोम, विष्णूच्या अशांपासून योगशास्त्रांत निपुण असा दत्त, व शंकराच्या अशांपासून दुर्वासा असे तीन पुत्र अनसूयेस झाले. विदुरा, आतां कर्दमाच्या श्रद्धा नांवाच्या कन्येचा वंशविस्तार तुला मांगतों: अगिरा ऋषीला, त्याची पत्नी जी श्रद्धा तिच्या उदरीं चार कन्या आणि दोन पुत्र झाले. सिनीवाढी, कुहू, राका व अनुमति हीं त्या कन्यांचीं नांवें, आणि उतथ्य व महासमर्थ ब्रह्मवेत्ता वृहस्पति ही पुत्रांचीं नांवें होत. स्वरोचिष मन्वतरांत हे प्रख्यात होते. विदुरा, कर्दमाचा चौथी मुलगी हविर्भू, जी पुलस्त्याला दिली होती, तिच्या

अगस्त्य आणि विश्रवा असे दोन पुत्र झाले. त्यांपैकी अगस्त्य हा दुसऱ्या जन्मी जठराग्नि झाला. दुसरा पुत्र जो विश्रवा, त्याला त्याच्या इडविडा नामक पत्नीपासून एक पुत्र झाला. यक्षांचा राजा कुवेर तो हाच. विश्रवाला केशिनी नांवाची दुसरी एक बायको होती. तिच्यापासून त्याला तीन पुत्र झाले. हेच रावण, कुम्भकर्ण व विभीषण ह्या नांवांनी प्रसिद्धीस आले. गति नांवाच्या पांचव्या मुलीला, तिचा पति पुलह ह्याजपासून कर्मश्रेष्ठ, वरीयान् आणि सहिष्णु असे तीन पुत्र झाले. सहावी मुलगी क्रिया, जी क्रतु ऋषीला दिली होती, तिला साठ हजार पुत्र झाले. हेच वालखिल्य ऋषि होत. वसिष्ठाला कर्दमाने आपली सातवी कन्या ऊर्जा ही दिली होती. तिजपासून त्याला चित्रकेतु, सुरोची, विरजा, मित्र, उत्त्वण, वसुभृद्यान व द्युमान असे सात पुत्र झाले. वसिष्ठाच्या दुसऱ्या पत्नीपासून त्याला शक्ति आदिकरून पुत्र झाले. आठवी मुलगी चित्ति—अथर्व ऋषीची पत्नी हिला दधीच नामक एकच पुत्र झाला. ह्याचें तोंड घोड्यासारखें असून हा मोठा व्रतवैकल्ये करणारा होता. विदुरा, कर्दमाची नववी मुलगी ख्याति ही भृगु ऋषीला दिली होती. तिला धाता, विधाता व कवि हे तीन पुत्र, व श्री नांवाची एक कन्या अशो चार अपत्ये झाली. ही श्री महाभगवद्भक्त होती. मेरूने आपल्या दोन कन्या आयति व नियति ह्या धाता व विधाता ह्या दोन पुत्रांना दिल्या. त्यांपैकी आयतीला मृकंड व नियतीला प्राण हे पुत्र झाले. पुढे मृकंडाला एक मुलगा झाला. हाच मार्कंडेय होय. प्राणालाही वेदशिरा नांवाचा एक पुत्र झाला. भृगूंचा तिसरा मुलगा जो कवि, त्यास शुक्र हा एकच मुलगा झाला. विदुरा, ह्याप्रमाणे कर्दम ऋषीच्या कन्यांचा वंश तुळा सांगितला. ह्या वंशानेही सृष्टीच्या लोक-संख्येमध्ये बरीच भर पडली.

प्रसूतीचा वंश.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, स्वायंभुव मनूची तिसरी कन्या प्रसूति, जी दक्ष प्रजापतीला दिली होती, तिला सोळा कन्या झाल्या. त्यांपैकी तेरा धर्माळा दिल्या, एक अग्नीला दिली, एक पितरांना दिली, व एक शंकराला दिली. बुद्धि, मेधा, श्रद्धा, मैत्री, दया, शांति, क्रिया, तुष्टि, तितिक्षा, ऋही, उन्नति, पुष्टि व मूर्ति ह्या तेरा धर्माळा दिल्या. ह्यांपैकी बाराजणींना एकच मुलगा झाला. त्यांचीं नांवे अनुक्रमे अर्थ, स्मृति, शुभ, प्रसाद, अभय, सुख, योग, मुद, क्षेम, प्रश्रय, दर्प व स्मय हीं होत. तेरावी जी मूर्ति, तिला नरनारायण असे दोन पुत्र झाले. ह्यांच्या जन्मकाळीं सर्व जगांत आनंदी आनंद होऊन गेला. स्वर्गांत बायें वाजू लागली; गर्भव आणि किन्नर पंचमस्वरांत गायन करू लागले; अप्सरा नृत्य करू लागल्या; देवांनीं पुष्पवृष्टि केली; मुनिजन मोठ्या प्रेमभरांने ईश्वराची स्तुति करू लागले; फार काय सांगावे! पर्वत, नद्या व वृक्ष हे सुद्धा प्रसन्न होऊन गेले! त्या काळी ब्रह्मदेव आदिकरून सर्व देवांनीं नरनारायणांची स्तुति केली: ते म्हणाले, “हे नरनारायणा, ज्याप्रमाणें, आकाशांत ढगें आलीं असतां त्यांविषयी जशी कल्पना करावी तशी ती भासतात, त्याप्रमाणेंच, आपण आपल्या मायारूपानें निर्माण केलेले हें जग भासत आहे. आज तुम्हीं धर्माच्या घरीं नरनारायणरूपानें अवतार घेतला आहे. तुमच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान हांगे दूर्गम आहे; तुमच्या ब्रह्मतत्त्वाचेंही प्रत्यक्ष ज्ञान होणें दुर्लभच, परंतु शास्त्रांच्या उपदेशानें फक्त त्याचे अनुमान मात्र करितां येतें. प्रभो, आम्हांवर कृपा करा.”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें देवांनीं त्या नरनारायणांची स्तुति केली, व ते देव आपआपल्या विमानांत बसून स्वर्गलोकां निघून गेले. नंतर नरनारायण गंधमादन पर्वतावर तपश्चर्या करण्याक-

रितां गेले. त्यांनींच पुढें यादवांच्या व कौरवांच्या कुलांत अनुक्रमें कृष्ण व अर्जुन हे अवतार घेऊन भूमीचा भार हरण केला. दक्ष प्रजापतीची चौदावी मुलगी स्वाहा, जी अग्नीला दिली होती, तिला पावक, पवमान व शुचि असे तीन पुत्र झाले. हे तीघे अग्नीचे अभिमानी (देवता) असून होमद्रव्यांचें भक्षण करितात. ह्या तिघांपासून आणखी पंचेचाळीस अग्नि उत्पन्न झाले. हे पंचेचाळीस अग्नि, ह्यांचे तीन पितर, व एक पितामह मिळून एकुणपन्नास अग्नि होतात; ह्यांचीच नांवें घेऊन वेदवेत्ते पुरुष वैदिक कर्मांमध्ये आग्नेयी इष्टि करितात. दक्षानें आपली पंधरावी कन्या स्वधा ही पितरांना दिली होती. त्यांची नांवें अग्निध्वत्त, वर्हिषद, सौम्य, आज्यप, साग्नि, व अनग्नि हीं होत. ह्यांपासून स्वधला वयुना व धारिणी ह्या दोन मुली झाल्या. त्या शास्त्रीय आणि अनुभवीक ज्ञानांत पारंगत असून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करीत असत. दक्ष प्रजापतीनें आपली सोळावी मुलगी सती शंकराला दिली होती. आपल्या पतीचा कांहीं अपराध नसतां पित्यानें त्याचा अपमान केला म्हणून कुपित होऊन हिनें योगसामर्थ्यानें स्वताच्या देहाचा त्याग केला.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

दक्षाचा शिवाशी द्वेष.

विदुर म्हणाला:—मैत्रेया, दक्षानें शंकराचा अपमान केल्यामुळें सतीनें देहत्याग केला असें आपण सांगितलें; पण, महाराज, दक्षानें शंकराचा अपमान करावा, असें कोणतें कृत्य शंकराकडून घडलें वरें? मुनिश्रेष्ठा, सासऱ्याचा व जांबयाचा इतका द्वेष उत्पन्न होण्याला काय कारण झालें तें सविस्तर निवेदन करावें.

मैत्रेय सांगतात:—विदुरा, पूर्वी एके वेळीं शिष्यांसह वसिष्ठादि महान महान ऋषि, परिवारासह

सर्व देव, मुनि व अग्नि ह्या सर्वांना बोलावून सृष्टि करणाऱ्या प्रजापतींनीं एक सत्र करण्यास प्रारंभ केला. कांहीं वेळाने, सूर्याप्रमाणे देदीप्यमान असा दक्ष प्रजापति त्या ठिकाणीं आला; त्याच्या येण्यानें तो विस्तीर्ण यज्ञमंडप प्रकाशित झाला. त्या श्रेष्ठ पुरुषाला पाहून, ब्रह्मदेव आणि शंकर ह्या दोघांशिवाय सर्वजण उठून उभे राहिले; सर्वांचीं मनें त्या दक्षाकडेसच लागली; त्यांतील प्रमुखांनीं दक्षाचा उत्तम प्रकारें सत्कार केला; व तोही, सर्वांचा गुरु जो ब्रह्मदेव त्यास नमस्कार करून आपल्या आसनावर बसला. पण सर्वांनीं आपल्याला उत्थापन दिलें, परंतु शंकर हा जाग्यावरून हालला देखील नाही, असें पाहून दक्ष प्रजापति अत्यंत क्रोधाग्रयमान झाला, आणि विस्तवासारखे लाळ डोळे करून शंकराकडे पाहूं लागला. त्या वेळीं सर्व सभासदांना वाटलें कीं, जणू काय दक्ष हा शंकराला भाजीतच आहे ! नंतर सर्व सभासदांसमक्ष तो शंकराला उद्देशून म्हणाला, “सभासदहो, मी जें आपणांस सांगणार आहे, तें अविचारानें किंवा मात्सर्त्यानें सांगतों असें समजू नका. थोरांच्या वर्तनाविषयीं मी सांगत आहे. अहो, सर्व लोकपालांनीं मिळविलेल्या कीर्तीचा नाश करूं पाहणाऱ्या, व साधूंच्या आचरणाला कलक लावणाऱ्या ह्या निर्लज्ज शंकरानें गर्वानें फुगून जाऊन माझा अपमान केला हे योग्य आहे काय ? माझी कन्या सती ही सावित्रीच्या साम्यतेची आहे. तिच्याशीं ज्या अर्थी ह्यानें अग्नि आणि ब्राह्मण ह्यांसमक्ष विवाह केला आहे, त्या अर्थी हा माझा शिष्य होय. म्हणून ह्यानें मला उत्थापन देणें अवश्य होतें. अहो, ह्याची ही नीच स्थिति मला पूर्वीच माहीत होती; आणि ह्यामुळें माझी मुदर आणि सुशील कन्या सती ही ह्यास देण्याचें माझ्या मनांत मुळींच नव्हतें. ह्याची स्थिति कशी आहे ती पहा: शुद्धता कशी असते ती ह्याच्या स्वप्नीही नाही; हा नेहमी भूत-

गणांना व प्रेतांना बरोबर घेऊन भयंकर स्मशानांत नागवा उघडा फिरत असतो; ह्याचे कैस पिंजारलेले असतात; हा स्मशानांतील राख भंगाला फांसून मनुष्यांच्या हाडांच्या माळा गळ्यांत अडकवितो; भृंगापानाने उन्मत्त होऊन हा सदैव भटकत असतो; ज्यांचीं शरीरे म्हणजे केवळ तमोगुणाच्या मूर्ति, त्या प्रमथादिकांचा हा राजा; हा नेहमी धुंदीत असतो; ह्याला प्रिय कोण म्हणाल तर कैफी लोक ! ह्याला शिव हें नांव मात्र आहे; वास्तविकपणे हा अशिवाची मूर्ति होय ! ह्याचे नेत्र पहा कसे माकडाच्या नेत्रांप्रमाणे दिसत आहेत; ह्याला ती माक्षी हरिणाक्षी आणि अत्यंत सुकुमार अशी कन्या शोभते तरी का ! पण ह्या ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून मी ती ह्याला दिली; आणि आतां मात त्या गोष्टीविषयी मला फार पश्चात्ताप होत आहे. ”

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, अशा प्रकारे दक्ष प्रजापति मोठ्या क्रोधाने बोलत असतां शंकर एक शब्दही बोलले नाहीत; ते अगदीं शांतवृत्तीने बसले होते. पण त्यांच्या स्वस्थ बसण्यानें दक्षाचा क्रोध अनावर होऊन त्यानें त्यांस शाप देण्याकरितां हातांत उदक घेतलें, आणि म्हटलें, “अहो, देवांमध्ये हा शंकर अधम आहे, म्हणून ह्याला इतर देवांबरोबर हविर्भाव मिळणार नाही. ” विदुरा, ह्याप्रमाणे शाप देऊन दक्ष प्रजापति तेथून निघून गेला. त्या वेळीं, असें अनुचित कर्म करू नको म्हणून पुष्कळांनीं त्यास सांगितलें, पण तिकडे मुळींच लक्ष न देतां त्यानें शाप दिलाच. त्या शापाच्या योगाने नंदिकेश्वराला फार क्रोध आला, व त्यानेंही दक्ष प्रजापतीस उलट शाप दिला: तो म्हणाला, “ ह्या गर्विष्ठ दक्षाने, कोणाचाही द्वेष न करणारा जो भगवान शंकर त्याशीं विमुख होऊन त्याचा व्यर्थ अपमान केला, ह्यास्तव हा अज्ञानी राहून मोक्षापासून विमुख होईल; कर्ममार्गांतील वचनें सत्य मानून, कपटाचरणाने

भरलेल्या गृहस्थाश्रमांतच हा पशुप्रमाणें विषयलंपट होऊन राहिला आहे, व आत्म्याची ओळख विसरला आहे, म्हणून हा खीलपट होईल; आणि ह्यानें मत्त बोकडाप्रमाणें वर्तन केल्यामुळे लवकरच ह्याचें मुख बोकडाप्रमाणें होईल ! ” विदुरा, नंतर तो नंदिकेश्वर, ज्या ब्राह्मणांनीं मुग्ध राहून अप्रत्यक्ष रीतीने शंकराच्या निंदेस अनुमोदन दिलें, त्यांस शाप देण्यास सिद्ध झाला. तो म्हणाला, “ अहो, कर्मकांड हा केवळ अज्ञानाचा प्रकार असतां, त्यालाच तत्त्वज्ञान समजून शंकराचा अपमान करणाऱ्या ह्या मूर्ख दक्षाच्या नियम कृत्याला ज्या ज्या ब्राह्मणांनीं अनुमोदन दिलें, ते सर्व जन्ममरणांचीं दुःखे भोगतील ! कर्ममार्गाची प्रशंसा करणाऱ्या वेदांतील वाक्यांनीं दक्षानुयायी ब्राह्मणांचीं अंतःकरणे मूढ झाल्यामुळे ते शंकराचा द्वेष करू लागले, ह्यास्तव ते असेच मूढ राहतील; त्यांस भक्ष्याभक्ष्याचा विचार राहणार नाही; कुटुंब व आत्मपोषण हेंच खरें सुख मानून त्याकरितांच ते विद्या, तप आणि व्रते आचरतील; आणि शरीर व इंद्रिये ह्यांनाच प्रिय मानून हे पृथ्वीवर भिक्षा मागत फिरतील ! ”

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ब्राह्मणसमुदायास दिलेले हे शाप ऐकून भृगु ऋषींनींही शिवभक्तांना दुर्धर शाप दिले: ते म्हणाले, “ शंकराचीं व्रते पाळणारे किंवा त्यांचे अनुयायी हे सर्व सच्छास्त्राचे शत्रु व पाखडी होवोत ! शिवदीक्षेमध्ये सुरा, आसव वगैरे फार पूज्य मानिलीं जातात; म्हणून अपवित्र, अज्ञानी आणि शरिरावर जटा, भस्म व अस्थि धारण करणारे लोक ह्या मार्गांत शिरतील ! चारही वर्णांच्या धर्ममर्यादा ब्राह्मण आणि वेद ह्यांच्या योगाने सुरळीत चालल्या आहेत; असें असतां तुम्ही त्यांची निंदा करितां, त्या अर्थां तुम्ही पाखडी आहां; वेद हा कधीही नष्ट न होणारा अत्यंत शुद्ध व पुण्यकारक धर्ममार्ग होय. त्याची तुम्ही निंदा करितां,

ह्यास्तव भूताधिपति हाच ज्याचें मुख्य दैवत अशा वेदविरुद्ध पाखंड मार्गामध्ये तुम्ही प्रविष्ट व्हा ! ”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, भृगु मुनींनी दिलेले हे शाप ऐकून भगवान शंकराळा किंचित् वाईट वाटलें, व अनुचरांसहित तो तेथून निवृत्त गेला. नंतर, प्रजापतींनी सहस्र वर्षांचे सत्र आरंभिलें होतें तें आपल्या संकल्पाप्रमाणें उत्तम प्रकारें सिद्धीस नेलें, व गंगा आणि यमुना ह्यांच्या संगमावर अवभृथ स्नानें करून तेथून ते आपआपल्या स्थानी गेले.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

दक्षयज्ञ.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, नंतर ते सासरे-जावई वराच कालपर्यंत एकमेकांशीं द्वेष धरून होते. कोणत्याही यज्ञांत दक्षानें शंकरास हविर्भाग दिला नाहीं. दक्षास शंकराशीं द्वेष करण्याला अपमान हें एकच कारण झालें होतें असें नाहीं; तर गर्व हें दुसरे कारण झालें होतें. कारण, दक्षाला ब्रह्मदेवानें सर्व प्रजापतींचें आधिपत्य दिलें होतें. दक्ष प्रजापतींनें शास्त्रनियमाप्रमाणें प्रथम वाजपेय यज्ञ करून नंतर वृहस्पतिसव ह्या नांवाचा यज्ञ करण्यास आरंभ केला. त्या वेळीं त्यानें सर्व ब्रह्मर्षि, देवर्षि, पितर व देवता ह्यांना पत्न्यांसह व भृत्यांसह बोलावून त्यांचा योग्य सत्कार केला; परंतु त्यानें शंकराला व त्याच्या भक्तांना केवळ बोलाविलेंही नाहीं; इतकेंच नव्हें, तर आपली प्रियकन्या जी शंकराची पत्नी सती, तिलाही त्यानें आमंत्रण केलें नाहीं. दक्षाच्या घरी यज्ञसमारंभ आहे ही गोष्ट, स्वर्गांत देव एकमेकांशीं बोलत होते त्यावरून सतीला कळली. पुढें काहीं वेळानें तिला दिसून आलें कीं, चारही

दिशांकडून देवगंधर्वादि सर्वजण आपापल्या स्त्रियांसहवर्तमान मोठ्या थाटानें आणि औत्सुक्यानें सुंदर अशा विमानांत बसून अत्यंत त्वरेनें तिकडेच जात आहेत. तें पाहून, आपणही माहेरीं जावें अशी उत्कट इच्छा सतीला झाली, व तिनें मोठ्या युक्तीनें भगवान शंकरापाशीं ती गोष्ट काढली.

सतीची शंकरास विनंती.

सती म्हणाली:—प्रियकरा, माझ्या पित्याच्या घरीं मोठ्या थाटानें यज्ञसमारंभ होत आहे. त्या ठिकाणीं सर्व देव आपापल्या पत्न्यांसह जात आहेत. ह्या वेळीं माझ्या सर्व बहिणी आपापल्या पतींसह त्या समारंभास आल्या असतील. मलाही माहेराहून आल्याला फार दिवस झाले आहेत. तेव्हां, ह्या वेळीं तेथें गेल्यानें आईची भेट होईल, माहेरचीं इतर सर्व माणसें भेटतील, आणि अनायासें यज्ञसमारंभही पहावयास सांपडे. शिवाय, देव, ऋषि, गंधर्व व अप्सरा आणि त्यांचा मोठा लबाजमा ह्यांनीं माझ्या पित्याची नगरीं अगदीं गजबजून गेली असेल. अशा प्रकारचें माझ्या पित्याचें ऐश्वर्य पाहून मला किती तरी आनंद वाटे. म्हणून सांगू? महाराज, ती मौज पहाण्यासाठीं माझे अतःकरण कसें अगदीं उतावीळ होऊन गेलें आहे. आतां, माझ्या पित्यानें आपणांस बोलाविलें नाहीं अशी आपण शका ध्याल, तर मित्रांच्या, पालकांच्या, गुरूच्या आणि आई-वापांच्या घरीं त्यांनीं न बोलावितांही जाण्यास हरकत नाहीं. म्हणून आपण दोघेही जाऊ. देवाधिदेवा, आपण दयाळू आहां; दुसऱ्याचें दुःख निवारण करण्याविषयी आपण नेहमीं तत्पर असतां; आपल्या अंगीं असलेल्या दीनवात्सल्याची साक्ष आपला ‘नील’ कंठच देत आहे. माझ्या माहेरीं एवढा मोठा समारंभ असतां मीं तेथें नाहीं म्हणून मला फार वाईट वाटत आहे. भगवन्, जगांतील सर्व कौतुक आणि

आश्चर्य मायेने निर्माण केलेलें आहे; पण आपण सर्वज्ञ असल्यामुळे त्या मायेच्या मिथ्या पसान्यापासून आपल्याला मोह पडत नाही. तेव्हा आपणांस ह्या समारंभाचें काहीं विशेष वाटणार नाही; पण, देवा, मी अज्ञान आहे. ज्याप्रमाणे ह्या मिथ्या ससारांत आपल्याला सुख वाटत नाही, त्याप्रमाणें माझी स्थिति अद्याप झाली नाही. माहेरी जाण्याविषयी माझे अंतःकरण कसे तिळतिळ तुटत आहे. महाराज, ह्या अधर्मागीवर हा एवढा अनुग्रह करावाच.

मैत्रेय म्हणतातः—विदुरा, अशा प्रकारें आपल्या प्रिय पत्नीचें भाषण ऐकून, दक्षानें सर्व प्रजापतींच्या समक्ष जे मर्मभेदक वाग्बाण मारिले होते, त्यांचें शंकरांस स्मरण झाले आणि ते हसत हसत सतीशीं बोंदूं लागले.

सतीचा निषेध.

शंकर म्हणालेः—प्रिये, तुझा स्वभाव चांगला आहे, म्हणून तुला सर्व जग चांगलें दिसतें. सज्जन आपल्या आप्तांच्या घरीं बोलावणें नसतांही जातात ही गोष्ट खरी, पण त्या आप्तांना प्रेम आणि अगत्य असेल तर! जर ते आपल्याच ताठ्यांत असून अभिमानानें दुसऱ्याचा उपमर्द करीत असतील, तर काय उपयोग! प्रिये, तुझा पिता देहाभिमानानें अंध झालेला आहे. त्याला विवेकज्ञान मुळीच नाही. तपश्चर्या, विद्या, धन, सुदृढ शरीर, कुल, सत्ता इत्यादि गोष्टींच्या अनुकूलतेने त्याला पराकाष्ठेचा गर्व झाला आहे. त्याला ह्या गोष्टींचा चांगला उपयोग करतां आला नाही; सत्पुरुष ह्यांचा उपयोग चांगल्या रीतीनें करितात. नमस्कार, आदरातिथ्य, नम्रता, बहुमान ह्या गोष्टी सत्पुरुष परमेश्वरबुद्धीनेंच करतात, देहबुद्धीनें करीत नाहीत. म्हणून, आदरातिथ्य हें मनानें केलें तरी चालतें, प्रत्यक्षच केलें पाहिजे असें नाही. देहाभिमानी पुरुषांस त्यांतील रहस्य कळत नाही. प्रजापतींनीं केलेल्या

सत्राच्या वेळीं तुझा पिता सभेमध्ये आला, तेव्हा मी आपल्या मनानें त्याचा सत्कार केला होता; परंतु त्या देहाभिमानी मूर्खास त्याचा विचार न होऊन, तो मला अनन्वित दुरुत्तरें बोलला आणि शाप देऊन निघून गेला; तेव्हा अशांच्या घरीं ते आस असले तरी जाणें योग्य नव्हें. प्रिये, शस्त्रप्रहारांचे वण वृजतात, पण शब्दप्रहारांचे वण वृजत नाहीत. तुझ्या पित्यावर तुझे प्रेम असणें साहजिक आहे; पण, सखे, माझ्याशीं तो द्वेषभावानें वागत असल्यामुळे तुला तेंथें मान मिळणार नाही. म्हणून तू तेंथें जाण्याची इच्छा करू नको. कदाचित् तू म्हणशील कीं, पित्याच्या समजुतीप्रमाणें तुम्ही उठून कां उभे राहिला नाही? तर, मी कोणत्याही पुरुषाला शरिरानें मान देत नाही; कारण, जो सर्वत्र भरलेला, त्या ईश्वराचेंच मी नेहमीं चिंतन करितों, व शुद्ध अंतःकरणानें इद्रियें अतर्मुख करून त्या षडगुणैश्वर्यसंपन्न वासुदेवाचेंच नितर नमस्कारानें आराधन करीत असतो. असो; आतां माझे तुला इतकेंच सांगणें आहे कीं, जरी तुला दक्षानें जन्म दिला आहे, तरी तो माझा शत्रु झाला आहे, म्हणून तू त्याच्या घरी जाऊ नको; इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या सेवकांचें किंवा तत्पक्षीय मंडळीचें मुखावळोकनही करू नको. सभावितांचा आसजनांकडून अपमान झाला असतां, जिवंत राहण्यापेक्षां मरण बरें, असे त्यांस वाटू लागतें. ह्याउपर माझा शब्द मोडून गेलीस, तर त्यांत तुजें कल्याण होणार नाही.

अध्याय चौथा.

—:—

सतीचें दक्षगृहीं गमन.

मैत्रेय म्हणालेः—विदुरा, ह्या वेळीं शंकरांच्या मनाची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली होती. त्यांना वाटलें कीं, सतीला जाण्यास आज्ञा द्यावी तर, दक्षानें अपमान केला म्हणजे ती त्रीधानें जीव

देणार; बरे, आज्ञा देऊ नये तर ती संतापानें ळागलेच प्राण सोडणार; तेव्हा आतां काहींच न बोलता स्वस्थ बसावे हेंच चांगलें; -असा विचार करून ते अगदी स्तब्ध राहिले. इकडे सतीचें मन अगदी गोंधळून गेलें; काय करावें हें तिला सुचेंना. आसजनांची भेट होऊन अपूर्व समारंभ पाहण्यास सांपडेल ह्या आशेनें एकदा ती जाण्यास निघे; पण आज्ञाभंगामुळे पतीला कोप येईल असे वाटून तिचें मन तिळा फिरून मार्गे ओढी. अशा स्थितीत ती ढळढळां रडूं लागली, व माहेरच्या माणसांविषयी अनिवार प्रेयामुळे अखेरीस तिला शंकराचा फार राग आला. तिचें अंग थरथर कांपू लागलें, व नेत्र क्रोधानें अगदी लाल झाले. तिने शंकराकडे इतक्या उग्र मुद्रेने पाहिलें की, जणू काय ती त्या अप्रतिम पुरुषाला भाजीत आहे असें सर्वांस वाटलें. शेवटी, ज्यानें तिळा आपली अधर्मी केली, त्या श्रेष्ठ पुरुषाला सोडून, क्रोधावेशानें सुस्कारे टाकीत झपाट्यानें ती आपल्या पित्याच्या घरी जाण्यास निघाली. तिने वाहनाची सुद्धां अपेक्षा केली नाही. पण भगवती सती पायीं जात आहे, असें पाहून शंकराच्या अनुचरांना वाईट वाटलें; व ळगबगीनें धावत जाऊन त्यांनी तिची प्रार्थना केली आणि तिला नंदिकेश्वरावर बसवून ते सर्व तिच्या समागमें निघाले. नंतर नौवदी, शंख, मुरल्या, चेंडू, आरसे, कमळे, लत्रे, चामरें, माळा वगैरे सर्व सरंजाम बरोबर घेऊन मोठ्या थाटानें सतीची स्वारी यज्ञमंडपांत येऊन थडकली. तेथें देव, ऋषि, यक्ष, गंधर्व व किन्नर ह्या सर्वांच्या योगानें तो सभामंडप फार सुशोभित दिसत होता; व जरी तेथें पशुहिंसाकर्म चाळलें होतें, तरी मृत्तिका, काष्ठ, लोह, सुवर्ण इत्यादिकांच्या पात्रांनी व ऋत्विजांच्या वैदघोषानें तें शोभून गेलें होतें. सतीच्या आगमनानें कोणासच आनंद झाला नाही; आणि झाला असला तरी, प्रत्यक्ष दक्षानेंच तिचा आदरसत्कार न के-

ल्यामुळे, कोणासच उघडपणें तिचा गौरव करता येईना. फक्त तिच्या बहिणींना व आईला मात्र अतिशय आनंद झाला. त्यांनीं तिला प्रेमानें आळिगन दिलें. त्या वेळीं त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूंचे पूर वाहूं लागले. पण यज्ञमंडपांत प्रत्यक्ष पित्यानें अनादर केल्यामुळे, आई, बहिणी इत्यादिकांनीं आदर केला तरी तो तिला प्रिय वाटला नाही. तिचें मन खिन्न झालें. शिवाय पुढें तिळा असेंही दिसून आलें की, ह्या यज्ञांत, आपला पति जो शंकर त्यास दक्षानें हविर्भागही दिला नसून उलट तो त्याची निंदाच करीत आहे. हें पाहून तिळा फार राग आला व तिचे नेत्र अगदीं लाल झाले. त्या वेळीं ती जगाचा संहार करणाऱ्या देवतेप्रमाणें दिसू लागली. तिच्याकडे कोणाच्यानेही पाहवेना. इतक्या थरावर गोष्ट आली तरी, कर्माभ्यासाच्या गर्वानें फुगून गेलेल्या दक्षाच्या तें ध्यानींमनींही नाही, हें पाहून शंकराच्या गणांस क्रोध आला व ते त्याचा प्राण घेण्यास सिद्ध झाले; पण सतीनें त्यांना आवरून धरिलें, व क्रोधानें दांत ओंठ चावून ती सर्वासमक्ष

दक्षाची निर्भर्त्सना

करून त्याला बोलूं लागली, “हे अधमा, सर्व जगांत जो अत्यंत श्रेष्ठ, ज्याला आपपरभाव नसून सर्वांवर जो समदृष्टीनें प्रेम ठेवितो, आणि ज्याच्या चरणरजाचीही योग्यता ह्या तुझ्या प्रेतवत् शरिरास नाही, त्या महात्म्या शंकराचा तूं द्वेष करितोस काय? अरे, जगामध्ये चार प्रकारचे ळोक असतात: जे दुसऱ्यांचे क्षुल्लक गुण देखील मोठे करून त्यांचें वर्णन करितात, ते श्रेष्ठ होत; जे दुसऱ्यांचे गुण तेवढेच घेऊन दोषांचा उच्चारही करीत नाहीत, ते सत्पुरुष होत; जे सारासार विचार करून गुणांस गुण व दोषांस दोष म्हणतात, ते सामान्य पुरुष होत; आणि जे गुणांना दोषदृष्टीनें पाहतात, ते तुझ्यासारखे नीच, अधम आणि दुष्ट बुद्धीचे होत; तेव्हां तूं शंकराविषयीं मत्सरबुद्धि धारण केलीस, हें तुला योग्यच आहे!

अरे, प्रेततुल्य शरिरालाच आत्मा म्हणून समज-
णाऱ्या तुझ्यासारख्या मूर्खानीं शंकरासारख्या साधु-
पुरुषांची कितीही निंदा केली, तरी त्यांची योग्यता
यत्किंचित् तरी कमी होण्याचा संभव आहे का ?
तुझ्या हातून व्यर्थ बडबड करण्यापलीकडे जास्त
तें काय होणार आहे ? अरे, ज्याच्या ' शिव ' ह्या
कल्याणकारक नांवाचा नकळत नुसता उच्चार
झाला तर सर्व पापे भस्म होऊन जातात, अशा
त्या ईश्वराचा तूं द्वेष करतोस, तेव्हां तुला काय
म्हणावें ! ज्याच्या चरणकमळांचा मकरंद प्राप्त
व्हावा म्हणून साधूंचीं मनें भ्रमरांप्रमाणें तेंथें गुं-
जारव करीत राहतात, आणि ज्याच्या कीर्तीचें
केवळ श्रवण करण्यानेंच चारही पुरुषार्थ साध्य
होतात, त्या जगन्नायक प्रभूशीं द्वेष करून तुझें
कधीही कल्याण होणार नाही ! शंकर आपल्या
जटा मोकळ्या सोडून अंगाला चिताभस्म लावि-
तो आणि हडकांच्या माळा गळ्यांत घाटून भू-
तगणांबरोबर नागवा उघडा संचार करतो म्हणून
तो अपवित्र आहे अशी त्याची तूं निंदा करतोस;
पण ब्रह्मदेव आदिकरून मोठमोठे देव, हें सर्व
जाणत असूनही, त्याच्या चरणांवरून खाली पड-
लेला निर्माल्य आपल्या मस्तकीं धारण करितात,
हें लक्षांत आण. ह्यावरूनच सिद्ध होतें कीं, तु-
जसारख्या पशूंना शंकराची योग्यता कळत नाही.
अशा निंदकांची जिव्हा तात्काळ छेदन करून
टाकावी; अथवा हे असले अमंगल शब्द कानीं
पडल्याबरोबर, ज्या ह्या पंचभूतात्मक शरिरामुळे
हा त्रास सोसावा लागला, त्याचा त्यागच करा-
वा; किंवा ज्याच्या हातून ह्या दोन्ही गोष्टी होत
नसतील, त्यानें लागलीच निघून तरी जावें, हें
उचित होय. ”

सतीचा देहत्याग.

सती पुढें म्हणते:—दक्षा, ज्या अर्थी तूं त्या
नीळकंठाची निंदा करतोस, त्या अर्थी तुजपासून
उत्पन्न झालेल्या ह्या शरिराचा मी त्याग करणार !

दक्षा, ज्याप्रमाणें देवांची गति आकाशांत आणि
मानवांची पृथ्वीवर, त्याचप्रमाणें धर्माची गोष्ट
आहे: कोणी प्रवृत्तिमार्गानें चाळतात, कोणी नि-
वृत्तिमार्ग स्वीकारतात. वेदामध्ये दोन्ही मार्गांचा
विचार केलेला आहे, म्हणून ते दोन्ही खरे आहेत.
ह्याकरितां, कोणी कोणत्याही मार्गानें गेला, तरी
एकानें दुसऱ्याची निंदा करणें योग्य नाही. कारण,
ह्या दोन्ही मार्गापासून आत्मप्राप्ति ही एकच गोष्ट
साधावयाची आहे. हे मार्ग एकमेकांपासून अगदीं
भिन्न असल्यामुळे, एकाच वेळीं दोहोंचें आचरण
होणे शक्य नाही. आतां तूं म्हणशील कीं, ह्या दोहों-
पैकी एकाचें तरी शंकर कोठें आचरण करतो ?
तर, ज्याकरितां ह्या दोन्ही मार्गांचें वेदांनीं प्रति-
पादन करून ठेविलें आहे, त्या आत्मस्वरूपीच
जर तो नेहमीं रममाण असतो, तर त्याला को-
णत्याही मार्गांत राहण्याचें काय कारण आहे ?
दुसरें असें कीं, सर्व कर्मांचा त्याग केल्यावांचून
आत्मप्राप्ति होत नाही, अशी वास्तविक स्थिति
असतां, हे कर्ममार्गी कर्मठ लोक यज्ञशाळेंत राहून,
तेथील अन्न भक्षण करणाऱ्या धूममार्गी लो-
कांकडून नेहमीं आपला स्तुतिपाठ होत अ-
सलेला ऐकून गर्विष्ठ होतात; व ह्यामुळे
कर्मांत जास्तच गहून जाऊन त्यांच्याकडून
कर्मांचा त्याग कधीच होत नाही. अर्थात्
सर्वसगपरित्याग केलेल्या लोकांप्रमाणें त्यांना उत्तम
गति केव्हाही मिळत नाही. म्हणून, दक्षा, तुला ती
गति मिळणार नाही; तूं अशीच सज्जनांची निंदा
करीत राहणार ! तूं माझ्या प्रिय पतीची निंदा
आणि अवहेलना केली आहेस, तर तुझ्यापासून
उत्पन्न झालेल्या ह्या माझ्या निध शरिराचा मी
त्याग करणार. मला ह्याचा अगदीं कंटाळा आला
आहे. दक्षा, ज्या ज्या वेळीं भगवान शंकर तुझ्या
नांवाचा संवध जोडून ' दाक्षायणी ' ह्या नांवानें
मला हांक मारतील, त्या त्या वेळीं मला त्या नांवा-
ची लाज घाटून खाली तोंड करावें लागेल ! त्यापेक्षा

हे प्रेतवत् शरीर नसलें तर काय गेलें? मी आतांच त्याचा त्याग करतें!”

मुनिवर्य मंत्रेय सांगतात:—हे कुरुश्रेष्ठा, असें म्हणून लागलीच सती पिवळें वस्त्र नेसून उत्तरेकडे तोंड करून बसली, आणि आचमन करून तिनें मौन धारण केलें, व योगशास्त्राप्रमाणें समाधि लावण्याचा क्रम सुरू केला. तिनें प्रथम आसन निश्चल करून प्राण व अपान हे दोन वायु नाभिस्थानीं एकत्र केले. नंतर त्यांना ऊर्ध्वगति देऊन नाभिचक्रावरून हृदयांत आणिलें, व बुद्धीसह त्यांस तेथेंच स्थिर केलें. मग तिनें हळूहळू तेथून कंठमार्गाने ते ललाटस्थानीं नेले. भगवान् शंकराच्या सहवासानें ती योगशास्त्रांत निष्णात झाली होती; ह्यास्तव तिनें लागलीच योगसामर्थ्यानें अग्नि उत्पन्न करून तो आपल्या शरिरावर धारण केला. विदुरा, त्या सतीची योग्यता काय सांगावी! जगांतील सर्व सत्पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ जो शंकर, त्यानें ज्या शरिराला वारवार आपल्या अकावर घेतलें होतें, त्या शरिराचा तिनें दक्षाच्या सवधामुळें त्याग केला! तिनें समाधि लावून, आपला पति जो जगद्गुरु भगवान् शंकर त्याच्या चरणीं सर्व लक्ष लाविलें. शंकराशिवाय तिला काहीं दिसत नव्हतें आणि भासतही नव्हतें. योगसाधनांनें आणि शिवभजनानें तिचीं सर्व पापें नाहीतशीं झालीं, व समाधियोगापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें तिचा देह प्रज्वलित झाला. तेव्हां सभामंडपांतील आणि सर्व नगरीतील लोक हाहाकार करू लागले व त्यांच्या शोकानें सर्व आकाश दणाणून गेलें. देवश्रेष्ठ जो भगवान् शंकर, त्याच्या प्रिय पत्नीचा दक्षानें भरसभेंत अपमान केला, म्हणून हा भयंकर प्रकार घडला असा सर्व लोक दक्षाला दोष देऊं लागले. कित्येक म्हणू लागले कीं, अशा थोर मनाच्या स्त्रीचा अपमान केला, तेव्हां दक्ष प्रजापतीइतका दुष्ट प्राणी जगांत कोणीही नसेल. ह्यानें परब्रह्मस्वरूपी शं-

कराचा अपराध करून, त्याची पत्नी प्राण देण्यास तयार झाली तरी तिचें निवारण केलें नाही. अशा अनेक प्रकारांनीं लोक बोलताहेत तो सतीनें प्राणांचा त्याग केला! हा भयंकर प्रकार पाहून शंकराचें पार्षदगण क्रोधायमान झाले, आणि ते दक्षाला मारण्यास पुढें सरले. तेव्हां ज्ञानसंपन्न भृगु मुनीनां यज्ञांतील विघ्नांचा नाश करणारे मंत्र म्हणून दक्षिणाग्रीत आहुति दिल्या. त्याबरोबर, ज्यांना पूर्वी तपश्चर्येच्या योगानें सोमरस मिळाला होता, ते देदीप्यमान ऋभु नांवाचे सहस्रावधि देव तेथें उत्पन्न झाले, आणि त्यांनीं शंकराच्या गणाना मारण्यास सुरुवात केली; त्यामुळें ते सर्व दशदिशांकडे पळून गेले.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

वीरभद्राचा अवतार व दक्षयज्ञाचा विध्वंस.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, दक्ष प्रजापतीनें सतीचा अपमान केल्यामुळें तिनें प्राण दिला, व ऋभु नांवाच्या देवांनीं शंकराच्या गणांस पळवून लाविलें, हे वर्तमान नारदानें शंकरास कळविलें. तें ऐकतांच शंकरास फार क्रोध आला, आणि आपल्या जटांतून विद्युत्तेसारखी तेजस्वी अशी एक जटा उपटून त्यानें भूमीवर आपटली. त्याबरोबर, प्रचंड शरिराचा, मेघासारख्या कांतीचा व सहस्र मुजांचा असा एक पुरुष त्या जटेंतून उत्पन्न झाला. त्याचें मस्तक आकाशाला लागत असून, त्यानें आपल्या कठांत नरकपालांच्या माळा धारण केल्या होत्या. त्याच्या जटा प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें दिसत असून, त्यानें आपल्या हातांत नानाप्रकारचीं आयुधें धारण केलीं होती. त्यानें हात जोडून शंकराची प्रार्थना केली, “महादेवा, मीं आपलें कोणतें कार्य करावें त्याविषयीं मला आज्ञा व्हावी.” शंकर म्हणाले, “हे पराक्रमी पुरुषा वीर-

भद्रा, तूं माझ्या अंशापासून उत्पन्न झाला आहे-स, त्या अर्थी तूं माझ्या सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून दक्ष प्रजापतीचा वध कर, आणि त्याच्या यज्ञाचा विध्वंस करून टाक.”

भैरव सांगतात:-विदुरा, शंकराची ही आज्ञा ऐकतांच वीरभद्रानें त्याला प्रदक्षिणा घातली, आणि भयंकर गर्जना करीत तो दक्षाकडे जाण्यास निघाला. त्याच्या अंगांत इतकी वीरश्री संचरली होती कीं, त्या वेळीं त्याच्याकडे वक्रदृष्टि करून पाहण्याची प्रत्यक्ष काळाचीही छाती नव्हती ! त्याच्या पावलांच्या दणदणाटानें भूमंडळ हदरूं लागले. असा तो वीरभद्र त्रिशूल हातीं घेऊन दक्षाकडे जाण्यास निघाला, तेव्हा शंकराचे पार्श्वदगणही मोठमोठ्या आरोळ्या मारीत त्याच्या मागून निघाले. इकडे यज्ञमंडपांत अशुभ चिन्हें होऊं लागलीं: धुळीनें सर्व आकाश भरून जाऊन अंधार पडला; वारा भगदीं बंद झाला; व प्रलयकाल समीप आला कीं काय असें वाटूं लागलें. तेव्हां ऋत्विज, यजमान, सदस्य, ब्राह्मण, ब्राह्मणस्त्रिया वगैरे सर्व चिंतित पडलीं. भावी अनर्थाची यथार्थ कल्पना त्यांस होईना. परचक्रादि येणार अथवा घेऊंस वगैरे कोणी चोरणार असें म्हणावें, तर प्राचीनबर्हि राजा जिवंत असल्यामुळें असला उपद्रव करण्याची कोणाचीही छाती नाही असा त्यांचा दृढ ग्रह होता. असो. त्या प्रसंगीं दक्षाची पत्नी प्रसूति व इतर स्त्रिया ह्यांचीं अंतःकरणे खिन्न झालीं. विदुरा, त्या काळीं त्या मंडळींत असे उद्गार ऐकूं येऊं लागले: “दक्षानें सतीचा अपमान केल्यामुळें तिनें प्राणत्याग केला, त्याचेंच हें फळ आहे. दक्षाच्या ह्या कृतीनें शंकराला फार क्रोध आला असेल. तो पुरुष किती उग्र आहे, ह्याची कल्पना प्रलयकालच्या त्याच्या नृत्यावरून चांगली करता येईल. त्या वेळीं तो आपला जटाभार मोकळा सोडतो, आणि त्रिशूलावर मोठमोठ्या दिग्गजांना अडकवून अट्ट-

हास्यानें मेघगर्जनेप्रमाणें भयंकर आरोळ्या मारून जेव्हां दशदिशांचे तुकडे उडवीत नाचत असतो, तेव्हां त्याचें तेज कोणालाही सहन करवत नाही. त्या वेळचें त्याचें नुसतें वर्णन ऐकलें तर काळीज फाटून जातें! त्यांतून त्यानें रागानें भुंवया चढविल्या म्हणजे त्याच्याकडे पाहून प्रत्यक्ष काळाचीही बोवडी वळते, व ब्रह्मदेवाचें सुद्धा अतःकरण थरारून जातें; सग तेथें दक्षाची काय कथा ! ”

असो. ह्याप्रमाणें, ज्याला जें सुचेळ तें बोळून सर्वजण दक्षाला दोष देत आहेत, इतक्यांत पृथ्वीवर आणि आकाशांत सहस्रावधि उत्पात होऊ लागले, व ते पाहून दक्षही मनांत दचकला; तो शंकराच्या नानाविध अनुचरांनीं एकदम त्या महायज्ञावर झडप घालून त्यांतील अग्नि विश्ववून टाकला ! कित्येकांनीं यज्ञशाळेच्या पुढील मंडपाचा विध्वंस केला; कोणी स्त्रियांना वसण्याची जागा मोडून टाकली; कोणीं होमकुंडांत मूर्त्रोत्सर्ग केला; तसाच कोणीं होमद्रव्याचा, कोणीं पात्रांचा असा नाश करून सर्व यज्ञमंडप उध्वस्त करून टाकिला ! विदुरा, इतकेंच करून ते राहिले नाहीत; तर त्यांनीं तेथें जमलेल्या ऋषींचाही छल मांडिला. त्यांनीं देवांना धरून बांधून ठेविलें, आणि ऋषिपत्न्यांना भेवडाविलें. माणिमानानें भृगूला बांधिलें, चंडीशानें पृषाला धरिलें, नंदिकेश्वरानें भगाला पाडिलें, आणि वीरभद्रानें दक्षाला पकडलें. बाकीच्या गणांनीं राहिलेले देव, ऋत्विज, सदस्य ह्यांजवर दगडांचा वर्षाव करून त्यांना पीडा दिली. अशी ही भयंकर गडबड पाहून, ज्याला जिकडे वाट फुटेल तिकडे तो पळून गेला. सभेमध्ये दाढी-मिश्रा दाखवीत भृगु ऋषि शंकराला हसला होता, म्हणून वीरभद्रानें त्याच्या दाढी-मिश्रा उपटून टाकल्या; दक्ष हा शंकराची निंदा करीत असतां भगानें नेत्रसंकेत केला होता, म्हणून त्याला भूमीवर पाडून वीरभद्रानें त्याचे

डोळे काढिले; त्यानें पूषा ऋत्विजाचे दांत पाडिले; कारण दक्षानें भगवान शंकराळा शाप दिला तेव्हां तो दांत काढून हसला होता; नंतर तो धीरभद्र दक्ष प्रजापतीच्या छातीवर बसून खड्डानें त्याच्या शरिराचें विदारण करूं लागला; पण त्यापासून मात्र कांहीं उपयोग झाला नाही. कारण, कांहीं केळें तरी त्याची त्वचा मुळीच तुटेना. तेव्हां त्या पराक्रमी धीरपुरुषानें, यज्ञपशूला बुकलून मारतात त्याप्रमाणें दक्षाचा गळा दाबून त्या यजमानरूप पशूचें मस्तक धडापासून मोकळे केलें, आणि त्वेषानें तें दक्षिणाग्रांत टाकून त्यास पूर्णाहुति दिली, व यज्ञमंडपास भाग लावून तो कैलास पर्वतावर निघून गेला. नंतर भूत, प्रेत, पिशाच आदिकरून सर्वजण आनंदानें त्याच्या मार्गे नाचत गेले, आणि यज्ञसमारंभातील ऋषि, ब्राह्मण वगैरे मडळी 'शांत पाप, शांत पाप' म्हणत बसली !

अध्याय सहावा.

—:०:—

देवांचें ब्रह्मदेवासह कैलासीं गमन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, शंकराच्या गणांनी अशा प्रकारें देव, ऋत्विज आणि सभासद ह्यांचा पराभव करून त्यांचीं शरीरें छिन्नविच्छिन्न केलीं, तेव्हां ते फार भयभीत झाले व त्यांनीं झालेली सर्व हकीगत सयलोकीं जाऊन कमलोद्भव ब्रह्मदेवाला सांगितली. जगदात्मा विष्णु आणि जगत्पिता ब्रह्मदेव ह्यांना हें भविष्य पूर्वीच कळून आलें होतें; ह्यास्तव ते दक्षाकडील यज्ञाला मुळीच गेले नव्हते. विदुरा, देवांनीं निवेदन केलेला सर्व वृत्तांत ऐकून भगवान ब्रह्मदेव म्हणाला, “देवहो, दुर्बलांनीं बलिष्ठांशीं वैर केळें असतां त्याचा परिणाम दुर्बलांनाच घातक व्हावयाचा. तशांतून, बलिष्ठांच्या हातून अपराध घडलेला असेल तर कदाचित् दुर्बलांनीं त्यांचा द्वेष करणें न्याय्य होईल, पण दुर्बलांनीं

बलिष्ठांचा अपराध करून जय मिळविण्याची आशा करणें हें सर्वथैव अनुचित होय. देवहो, तुमच्याकडून शंकराचा अपराध घडला आहे. त्याला यज्ञांत भाग मिळणें योग्य असून तुम्हीं तो दिला नाही ही मोठी चूक केली. शंकराचा राग फार कठीण; क्रुद्ध झाल्यास त्यास त्रैलोक्यही जाकून टाकण्याची शक्ति आहे; आणि ह्या वेळीं तर दक्षानें भस्मभेंत त्याला केलेलीं मर्ममेदक भाषणें त्याच्या मनांत सळत असून शिवाय त्याच्या प्रिय पत्नीचा तुमच्यामुळें अंत झाला आहे; ह्या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर आज तुम्ही जिवंत राहिलां, हेंच तुमचें भाग्य असे मी समजतो; असो. आतां तुम्हांला आपलें कल्याण व्हावें अशी जर इच्छा असेल, तर तुम्हीं त्या शंकराचाच शरण गेलें पाहिजे, आणि त्याचीच प्रार्थना करून त्याला प्रसन्न करून घेतलें पाहिजे. शंकर दयाळू आहे; तर जा, त्याचे पाय घट्ट धरा, आणि आपल्या घडलेल्या अपराधाची क्षमा मागून यज्ञाचें पुनः सधान व्हावें अशी इच्छा प्रकट करा. अहो, भगवान शंकर स्वतंत्र आहे. तो कोणाच्याही अधीन नाही. त्याचें धरें स्वरूप आणि सामर्थ्य प्रत्यक्ष महाविष्णूला व मलाही अद्यापि कळलेलें नाही. मग इतरांची कथा काय ?” असो. विदुरा, नंतर देव, पितर, ऋषि वगैरे सर्वांस बरोबर घेऊन ब्रह्मदेव कैलास पर्वतास जावयास निघाले. त्या

कैलासाचें वर्णन

किती म्हणून करावें ! तो अत्यंत रमणीय असून सर्व पर्वतापेक्षा उंच आहे, व तेथें सृष्टीचा सहार करणाऱ्या शंकराचें वसतिस्थान आहे. त्या पर्वतावर अनेक सिद्ध पुरुष व देव मोठ्या प्रेमानें वास्तव्य कारितात. त्यांपैकीं कित्येक जन्मतः सिद्ध असून कित्येक ओषधि, तपश्चर्या, मंत्र व योग ह्यांच्या योगें सिद्धाच्या स्थितीस पावले आहेत. किन्नर, गंधर्व, अप्सरा हीं तर त्या पर्वतावर नित्यच राहतात. त्या पर्वताचीं शिखरें रत्न-

मद्य असून नानाविध धातूंनी चित्रविचित झालेली आहेत. त्यावर ताल, शाल, लमाल, मुरु, मंदार, पारिजात, कांचन, असाणा, अर्जुन वगैरे अनेक प्रकारचे वृक्ष असून ते इतके उंच आहेत की, ते गगनाला सावरूनच धरीत आहेत की काय असा भास होतो! त्याचप्रमाणे आम्र, कदंब, नाग, पुन्नाग चपक, अशोक, बकुल, चंदन वगैरे अनेक जातींचे प्रफुल्लित पुष्पवृक्ष आणि जाई, जुई, मोगरा, माधवी आदिकरून बहुविध पुष्पवेली ह्यांच्या सुवासाने आकाश अगदी भरून गेलेले असते. तेथे फणस, उबर, अश्वत्थ, पिंपणी, वड, निंब, भूज, केळी, पोफळी, जांभळी, खजुरी, आंबाडे, मोह, इगुदी, वेळू इत्यादि अनेक वृक्ष विपुल आहेत. त्या पर्वतावर अनेक सरोवरे असून त्यांत कुमुद, उत्पल, कलहार, शतपत्र इत्यादि विविध कमळे प्रफुल्लित असतात. तेथे वास करणाऱ्या पक्ष्यांचे थवे आपल्या गायनाने पर्वतनिवासी जनांचे मन रंजित असतात. हरिण, व्याघ्र, सिंह, लांडगे, तरस, रानडुकर, वनगाई, शीस, वानर, कोल्हे, ससे, बैल, रेडे आदिकरून चतुष्पाद जनावरे स्वर संचार करीत असतांना दृष्टीस पडतात. कैलास पर्वतावर, जगाळा पावन करणाऱ्या नंदा व अलकनंदा ह्या दोन महानद्या वहात आहेत. त्यास अवलोकन केलें असतां, कैलास पर्वताने आपल्या गळ्यांत हारच घातला आहे की काय, असा भास होतो. त्या रम्य प्रदेशाळा शोभा आणणारे त्या नद्यांचे प्रवाह शांत झालेल्या देवस्त्रियांचे विहारस्थान होय. तेथे स्वर्गातील स्त्रिया आपापल्या पतींसह क्रीडा करीत असतां केशरकस्तुरीच्या उज्यांनीं ते सर्व जळ सुगंधयुक्त होतें, आणि त्यामुळे हत्ती आपल्या सल्यांना बरोबर घेऊन मोठ्या आनंदाने तेथे क्रीडा करितात. तेथे नदीतटाकडे एक अलका नांवाची नगरी आहे. हिचा स्वामी कुबेर होय. एथे यक्षस्त्रिया रत्नजाडित विमानांत बसून वनशोभा

पाहण्याकरितां सायंकाळीं पतिसमागमें फिरत असतात. विदुरा, त्या पर्वतावर ब्रह्मदेवासह ते सर्व ऋषि वगैरे येऊन पोहोचले. मयुरांच्या नृत्याने आणि कोकिलांच्या मधुर गायनाने त्यांची चित्तवृत्ति आनंदमय होऊन गेली. भ्रमरांच्या गुंजारवाने व सुपुष्पांच्या सुगंधाने ते ब्रह्मानंदांत डुबू लागले. त्यांना पुढें अनेक पुष्करिणी दिसल्या. त्यांच्या पायऱ्या वेदथे रत्नाच्या होत्या. सहस्रदलांच्या कमलांनी त्यांतील जळ सुवासित झाले होते. तेथे किंपुरुष क्रीडा करण्याकरितां आले असून ते नानाप्रकारच्या जलयानांत बसून विहार करीत होते. हे पाहून ते ब्रह्मादिक सर्व जन पुढे चालले. नानाप्रकारच्या सुखसोहळांनी परिपूर्ण अशा त्या वनांतून ते मार्ग क्रमीत आहेत, व शंकरापासून आपण कृतकार्य होऊन कसे येऊ ह्याविषयी विचार करीत आहेत, इतक्यांत, ज्याची उंची चारशे कोस आणि विस्तार तीनशे कोस आणि छाया निश्चल व घनदाट, असा प्रचंड वटवृक्ष त्यांच्या दृष्टीस पडला, व त्याच्या छायेखाली कोणी बसले आहे असे त्यांना दिसले; नंतर जरा पुढे जातात तो, समोवती सनकसनदनप्रभृति महान महान सिद्ध पुरुष असून गृहकांचा व राक्षसांचा अधिपति कुबेरही तेथे जवळच बसला आहे, आणि मध्यस्थानीं भगवान जटाधारी शंकर हे आपल्या उजव्या मांडीवर डावे पाऊल व डाव्या गुडघ्यावर डावा हात ठेवून वीरासन घालून तर्कमुद्रा धरून अधिष्ठित झाले आहेत असे त्यांनी पाहिले. ह्या वेळीं शंकरांची मुद्रा अगदी शांत होती. त्यांनीं सर्वांगास चिताभस्म लाविले होते. कंठांत, मनगटांत, बाहूंमध्ये व मस्तकाभोवतीं रुद्राक्षाच्या माळा व जटेमध्ये चंद्रकला धारण केली होती. शुद्ध अशा दर्मासनावर बसून ते नारद मुनींना सनातनब्रह्माचा उपदेश करीत होते. त्यांची ती शांतवृत्ति पाहून देवादिकांना जरा धीर आला,

व ब्रह्मदेवासह सर्वं भंडळींनीं पुढें जाऊन त्यांना नमस्कार केला. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव आले असे पाहून शंकरानेही त्यांस अभ्युत्थानपूर्वक प्रणाम केला. त्याचप्रमाणें, शंकराच्या जवळ असलेल्या सनकसनंदनादिकांनीही ब्रह्मदेवाला नमस्कार केला, व सर्व देवांनीं शंकराला नमस्कार केल्या-नंतर, ब्रह्मदेवानें हसत हसत बोलण्यास सुरवात केली.

ब्रह्मदेवाची शंकरास विनंती.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—शकरा, तूं जरी स्वतांकडे कमीपणा घेऊन मला नमस्कार केलास, तरी मी तुझें स्वरूप जाणतो. तूं सर्व जगाचा नियंता असून प्रकृति व पुरुष ह्यांचें तूं कारण आहेस. तू निर्गुण, निराकार, निरुपम असा सच्चिदानंदस्वरूपी आहेस. प्रकृति आणि पुरुष हे तुझेच अंश असून, ज्याप्रमाणें कोळी आपल्या इच्छेनें तंतु उत्पन्न करितो, त्याचें जाळें बनवितो, काहीं वेळ त्याचें रक्षण करितो, आणि शेवटीं स्वतांच तें खाऊन टाकतो, त्याचप्रमाणें, प्रकृतिपुरुषांच्या योगानें तूं जगाची उत्पत्ति करितोस, त्याचें पाळन करितोस, आणि लयही पण तूच करितोस. धर्म आणि अर्थ साधून देणाऱ्या वेदत्रयीचें रक्षण व्हावें म्हणून, दक्षाला निमित्तमात्र पुढें करून तुंच यज्ञ उत्पन्न केलास. चार वर्ण व त्यांच्या धर्ममर्यादा तूच करून ठेविल्या आहेस, व त्या सर्व लोक मोठ्या भक्तियुक्त अंतःकरणांनं पाळतात. अधर्मानें वागणारांस शासन आणि धर्मानें वागणारांस मोक्ष हीं देणाराही तूच आहेस; असें असतां एखाद्याला विपरीत फल कां मिळवें? तुझा कोप ह्यास कारण आहे असें म्हणावें, तर सर्वा-भूतां तूच भरलेला आहेस अशी भावना ठेवून जे आपलें अंतःकरण तुला अर्पण करितात, व आत्मस्वरूपी लीन असतात, अशा सत्पुरुषांना कशाचीही भीति रहात नाही. आतां, पद्मनाभ जो विष्णु त्याच्या मायेनें मोहित झाल्यामुळें, ज्यांच्या

अंतःकरणांत आपपरभाव उत्पन्न होतो आणि त्यामुळें दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होऊन, ते दुसऱ्याला निंद्य अशीं दुर्भाषणें बोलून दाखवितात, त्यांचा नाश देवानेंच झालेला असतो. ह्यासाठीं, आपल्यासारख्या महासमर्थ साधूंनीं त्यां-विषयीं मनांत राग न आणतां, ते अज्ञान आहेत असें समजून त्यांवर कृपा करणेंच योग्य आहे. हे शकरा, तूं दयाळू आहेस; म्हणून, मायेच्या मोहांत गुंतून ज्यांनीं तुला हविर्भाग देणें योग्य असतांही अभिमानानें व मूर्खपणानें तो दिला नाही, त्यांना त्या त्यांच्या अपराधाची क्षमा कर, आणि दक्ष प्रजापतीला जिवंत करून अपूर्ण राहिलेला यज्ञ त्याकडून फिरून करीव. त्याचप्रमाणें, भगाला फिरून दृष्टि दे; भृगु ऋषींच्या दाढी-भिषग उपटल्या आहेत त्या त्याला प्राप्त होऊं दे; पूषा ऋत्विजाचे दांत पुनः येतील असें कर; आणि तुझ्या गणांनीं देवांचीं व ऋत्विजांचीं गात्रें दगड व शस्त्रें मारून खिळखिळीं केलीं आहेत, तीं पूर्ववत् होतील असें कर, अशी आमची तुला हातजोडून प्रार्थना आहे. ह्यापुढें यज्ञाचा अवशिष्ट म्हणून जो पदार्थ राहील, तो तुझा भाग तुला मिळत जाईल. ह्याही यज्ञांत तुझा भाग तुला मिळून त्याची पूर्णता होवो.

अध्याय सातवा.

—:—

दक्षाचें संजीवन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेनें शंकराला संतोष झाला, आणि त्यानें हसत हसत म्हटलें कीं, “ब्रह्मदेवा, मायावश होऊन ज्यांनीं अपराध केला, त्यांना योग्य शासन मिळालेंच आहे; आतां त्याविषयीं मी काहीं मनांत आणीत नाहीं, व त्याचा उच्चारही करीत नाहीं. आतां, दक्षाचें मस्तक जळून गेलें आहे, ह्यास्तव त्याला बोकडाच्या तोंडाचें मस्तक लागेल; भग आपला यज्ञांतील भाग मित्र नामक देवाच्या दृष्टीनें पाहील;

पूषा ऋत्विजानें पीठ खावें, व तेंही यजमानाच्या दातांनीं चावून खावें; यज्ञांतील अवशिष्ट हविर्भोग देवांनीं मला दिला आहे म्हणून त्यांचे अवयव पूर्वाप्रमाणें होतील; अध्वर्यु आणि ऋत्विज ह्यांपैकी ज्यांचे बाहु टुटले असतील, त्यांचीं कार्ये आश्विनीकुमारांच्या बाहूनीं होतील; व हात टुटले असतील त्यांचीं कार्ये पूषाच्या हातांनीं होतील, आणि भृगूला बोकडाची दाढी प्राप्त होईल.”

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, शंकराच्या मुखांतून निघालेले हे भाषण ऐकून सर्वांना आनंद झाला, आणि त्यांनीं शंकराला यज्ञाला येण्याविषयी प्रार्थना केली; तेव्हां सर्वांना बरोबर घेऊन भगवान शंकर दक्षाच्या यज्ञमंडपांत आले. ते तेथें आल्यावर त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था झाली, व दक्षाच्या घडाला यज्ञांतील बोकडाचें मस्तक लावण्यांत आलें. नंतर शंकराच्या अमृतोपम अवलोकनानें, एखादा निजलेला पुरुष जागा होतो त्याप्रमाणें दक्ष तात्काळ उठून उभा राहिला, व त्याची दृष्टि भगवान शंकरावर गेली. शंकरानें त्याला कृपादृष्टीनें पाहिलें असतां तो पूर्वीचा सर्व वैरभाव विसरून शंकराची स्तुति करण्याचा विचार करूं लागला, तों त्याच्या मुखांतून शब्दही निघेना. कारण, सती मरण पावली हा विचार मनांत येऊन त्याचा कंठ भरून आला, व तें दुःख त्याच्यानें कांहीं केल्या आवरून धरवेना. पुढें महाप्रयासानें चित्त स्थिर करून तो शंकराला म्हणाला, “हे पद्म-पैश्वर्यसंपन्न शंकरा, मी तुझे अनंत अपराध केले असल्यामुळें तूं मला शिक्षा केलीस हा माझ्यावर तुझा अनुग्रहच झाला. कारण, ही शिक्षा जर तूं दिली नसतीस, तर मला अधर्मीनें वागल्याचें फळ म्हणजे अधोगति ही भोगावी लागली असती. तुझ्या ह्या शिक्षेनें माझ्या सर्व पातकांचा त्वरित क्षय होऊन तुझ्या चरणकमळाचें मला दर्शन झालें. प्रभो, भगवान विष्णूला व आपल्याला असें करणें हें उचितच आहे. पहा—अधर्मीनें वागणा-

न्या जनावरावरही आपण अवकृपा करीत नाहीं; मग यज्ञयागादिक धार्मिक क्रिया करणाऱ्या पुरुषांवर आपल्या हातून कशी अवकृपा होईल बरें ? हे विश्वेश्वरा, श्रुतंगीत आत्मतत्वांचे संरक्षण करण्याकरितां विद्या, तपश्चर्या, व्रतें इत्यादिकांचें अनुष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणांस आपण उत्पन्न केले; व ह्यामुळेंच, जेव्हां जेव्हां त्यांजवर संकटें येतात, तेव्हां तेव्हां आण त्यांचें प्रतिपालन करितां. शंकरा, तूं मजवर उपकार केला आहेस, त्यानें तुझे मन संतुष्ट होईल; पण कांहीं केले तरी तुझ्या उपकारांची फेड माझ्या हातून होणार नाहीं.”

यज्ञपति विष्णूचें दर्शन.

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, अशा प्रकारें शंकराजवळ दक्ष प्रजापतीनें क्षमा मागितल्यानंतर ब्रह्मदेवानें दक्षाला व ऋत्विज आदिकरून मंडळीला सांगून फिरून यज्ञ करण्यास आरंभ केला. पूर्वी घडलेल्या सर्व दोषांचें निवारण व्हावें, व निर्विघ्नपणें यज्ञ शेवटास जावा, म्हणून ब्राह्मणांनीं तीन कपालांवर भाजलेला त्रिकपाळ नांवाचा पुरोडाश विष्णूला अर्पण करण्याकरितां सिद्ध केला, आणि अध्वर्यूनें तो हातांत घेतला आणि त्यानें व यजमान दक्ष प्रजापतीनें शुद्ध अंतःकरणपूर्वक विष्णूचें ध्यान करून त्याची आहुति दिली; तों तात्काळ सर्वदुःखनिवारक परमेश्वर महाविष्णु गरुडावर बसून तेथें प्रकट झाले. त्यांच्या दिव्य प्रभेनें तो यज्ञमंडप उज्ज्वलित झाला. त्यांचा वर्ण श्यामळ असून सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असा किरीट त्यांच्या मस्तकावर झळकत होता; कटिप्रदेशीं पिवळा पितांबर परिधान केलेला असून चारही हातांत शख, चक्र, गदा व पद्म हीं आयुधें होतीं. कर्णद्वय कुंडलांनीं युक्त असून मुखकमळ काळ्या-भोर कुरळ केसांनीं फारच मनोहर दिसत होते; भगवंतांनीं गळ्यांत वनमाला घातली होती, आणि त्यांच्या वक्षस्थलावर असलेले श्रीवत्सलांछन अत्यंत शोभायमान दिसत होते. त्यांच्या सलील दृष्टि-

पातांनीं सर्व जगाळा मोह उत्पन्न होत होता; त्यांच्या दोन्ही पार्श्वभागीं शुभ्र चामरें ढाळण्यांत येत होती; व ऊर्ध्वभागीं असलेल्या श्वेतलव्हरूप चंद्राच्या धवळ कांतीनें मस्तकावर अनुपम शोभा प्राप्त झाली होती. असे; ह्याप्रमाणें भक्तवत्सल प्रभूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर ब्रह्मदेव, शंकर आदिकरून सर्व मंडळी उठून उभी राहिली, आणि त्यांनीं वंदन केलें. दयाघन ईश्वरानें प्रत्यक्ष दर्शन देऊन सर्वांना कृतार्थ केलें, ह्यामुळें प्रेमानें त्या सर्वांचे कंठ भरून आले, आणि त्यांनीं आपा पल्या बुद्धीप्रमाणें भगवंताची स्तुति केली. यज्ञ-पति नारायणास पाहून दक्ष प्रजापतीला अतिशय आनंद झाला. त्यानें पांडशोपचरें अतः करणपूर्वक त्याची पूजा केली, आणि हात जोडून प्रथम त्यानेंच भगवताची स्तुति करण्यास आरंभ केला.

दक्षप्रभृतींनीं यज्ञस्वरूपी विष्णूची केलेली स्तुति.

दक्ष म्हणाला:—

शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्धयवस्थं
चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिपिच्य मायाम् ।
तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्या-
मास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः ॥

‘हे परमेश्वरा, तूं आपल्या सच्चिदानंद स्वरूपाच्या ठिकाणीं सदैव अधिष्ठित आहेस; तूं शुद्ध चैतन्यानें भरलेला आहेस; तुझ्याविषयीं विचार करीत असतां बुद्धीच्या सर्व शक्ति कुठित होतात; जगामध्ये यज्ञयावत् सर्व पदार्थांमध्ये तुझी व्याप्ति आहे; अखिल सृष्टीमध्ये तुझ्या व्यतिरिक्त काहीं एक नसल्यामुळे तुला भीति म्हणून कसलीच नाही; तू केवळ ज्ञानस्वरूप आहेस; अविद्यात्मक मायेचा तुझ्यावर मुळीच प्रभाव चालत नाही; तूं केवळ लीलेनें माया निर्माण करितोस; आणि तिचा स्वीकार करून निरनिराळ्या अवतारांच्या रूपानें कामक्रोधादिक

मनोविकारांस वश होतोस असें मासतें. हे भगवंता, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ परमेश्वर तूंच आहेस व शंकर हा तुझाच अवतार आहे; ह्यास्तव, हे सर्वसमर्थो प्रभो, माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करून माझी भेददृष्टि नाहीशी कर.’

ऋत्विज म्हणाले:—

तत्त्वं न ते वयमनंजन रुद्रशापात्
कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः ।
धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृद्ध्वराख्यं
ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्थाः ॥

‘हे निर्गुणनिरंजना परमेश्वरा, तुझें स्वरूप जाणण्याची आमची शक्ति नाही. पुण्यप्राप्तीचें साधन म्हणून ज्याचे प्रतिपादन तिन्ही वेदांत केलेलें आहे, तेंच तुझें यज्ञात्मक सत्य स्वरूप असें आम्ही समजतो; आणि त्यामुळें व नांदिकेश्वराच्या शापामुळें आमच्या बुद्धीला कर्ममागाबिडल दुराग्रह उत्पन्न झाला आहे. ह्याकारितां, अज्ञानामुळें आमच्या हातून घडलेल्या अपराधाची क्षमा कर.’

सदस्य म्हणाले:—

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गंतकोग्र-
व्यालान्विष्टे विषयमृगतृप्यात्मगेहोरुभारः ।
द्वंद्वश्वभ्रे ललमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः
पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः ॥

‘हे देवाधिदेवा, सर्व जिवांना आश्रय देणारा तूंच आहेस. अहाहा! ह्या संसाराचें स्वरूप किती भयंकर म्हणून सांगावें? ह्यांत खरें सुख तर काडीमात्र नाही; महान महान संकटांनीं हा ओत-प्रात भरलेला आहे; ह्यामध्ये मृत्युरूप उग्र सर्प दंश करण्यास टपून बसला आहे; एथें विषयरूप मृगजाला जीव बाळी पडतात; सुख-दुःख, जयापजय इत्यादि खोल गर्तांमध्ये प्राणी तेव्हांच नष्ट होतात; ह्या भवाटवीमध्ये खलरूप दुष्ट पशूंची सर्वत्र अत्यंत भीति असून शोकरूप दावानल नित्य भडकलेला आहे; अशा ह्या

संसारमार्गामध्ये अज्ञानी जीव हे गृहकलत्रादि-
कांचा भार मस्तकावर घेऊन कामवासनेनें पी-
डित होऱसाते नित्य फिरत असतात; ह्यासाठीं
त्यांना सकलदुःखनिवारक अशा तुझ्या चरणरूप
निवासस्थानाची प्राप्ति केव्हां होईल बरें ?'

शंकर म्हणाले:—

तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थं
ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ।

यदि रचितधियं माऽविद्यलोकोऽपविद्धं
जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥

‘हे इच्छितवरप्रदा ईश्वरा, तुझे चरण सर्व
पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारे आहेत. सर्वसंग-
परित्याग करणारे मुनिही ज्या तुझ्या चरणांची
पूजा करितात, त्या तुझ्या चरणांनीं मीं आपली
बुद्धि लीन केली आहे; म्हणून, मला कोणीही
आचारभ्रष्ट म्हटलें तरी तुझ्या कृपेमुळें मला
त्याचें मुळींच वैषम्य वाटत नाही.’

भृगु ऋषि म्हणाले:—

यन्मायया गहनयाऽपहृतात्मबोधा

ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपंतः ।

नात्मन् श्रितं तव विदंत्यधुनाऽपि तत्त्वं

सोऽयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबुधुः ॥

‘भगवंता, तूं शरणागतांचा रक्षक आहेस,
तुझ्या दुर्धर मायेनें मोहित केल्यामुळें ब्रह्मादिक
देवांना सुद्धां अंतर्गामीं असलेल्या तुझ्या सत्य
स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान अद्यापि होत नाही. मग
आम्हां मूढ जनांना तें कसें व्हावें बरें ? ह्या-
स्तव आम्हांकडून घडलेल्या अपराधाची क्षमा कर.’

ब्रह्मदेव म्हणाले:—

नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ-

भेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत् ।

ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो

मायामयाद्वयतिरिक्तो यतस्त्वम् ॥

‘देवा, तूं ज्ञानाचा, शब्दादि विषयांचा व इंद्रि-
यांचा आधार आहेस खरा; परंतु तीं सर्व मायेचीं
कायें असल्यामुळें त्यांपासून तू अगदीं अल्लिप्त
आहेस. तूं जरी मायेचा प्रवर्तक आहेस, तरी
मायाकृत उपाधि तुला मुळींच उपसर्ग करीत
नाहींत. ह्यास्तव, जीवांस इंद्रियांच्या द्वारे जें
काहीं भासतें, तें तुजें सत्य स्वरूप नव्हे, हें
उघड आहे.’

इंद्र म्हणाला:—

इदमप्यच्युत विश्वभावनं

वपुरानंदकरं मनोदशाम् ।

सुरविद्विदक्षपणैरुदायुधै-

र्भुजदंडैरुपपन्नमष्टाभिः ॥

‘हे अच्युता, सर्व विश्वाला पालन करणारें असें
हें तुजें रूप होय. ह्याच्या योगानें आमच्या
चित्तास अत्यंत आल्हाद होत आहे. देवा,
देत्यादिक दुष्टांचा संहार करण्यासाठीं तूं आप-
ल्या ह्या अष्टभुजांच्या ठिकाणीं आठ आयुधें उच-
टून धरिलीं आहेस.’

ऋषिजांच्या स्त्रिया म्हणाल्या:—

यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो

विध्वस्तः पशुपतिनाऽद्य दक्षकोपात् ।

तं नस्त्वं शवशयनाभ शांतमेधं

यज्ञात्मचलितरुचा दशा पुनीहि ॥

‘हे यज्ञरूपा ईश्वरा, दक्ष प्रजापतीनें तुझ्या
आराधनासाठीं हा यज्ञ करण्यास आरंभ केला
असतां शक्राचा अपराध त्याजकडून घडला,
म्हणून ह्या यज्ञभूमीला स्मशानभूमीचें रूप आलें.
तर आतां तूं कृपाळू होऊन हिला पवित्र आणि
उज्वल रूप प्राप्त करून दे.’

ऋषि म्हणाले:—

अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं

यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे ।

विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं

न मन्यते स्वयमनुवर्तती भवान् ॥

‘हे ईश्वरा, तू कल्पनातीत असा परब्रह्ममूर्ति आहेस. ह्या जगात सर्वांना आपआपल्या कर्मांची फळे भोगावी लागतात; पण तू कर्म करीत असूनही तुला त्यांची फळे भोगावी लागत नाहीत. कारण, तू ती करीत असता, त्यापासून अगदी अलिप्त राहतोस. शिवाय, ज्या लक्ष्मीच्या प्राप्तीसाठी लोक नानाप्रकारचे उपाय करतात, ती लक्ष्मी तुझी सतत सेवा करीत असताही तू तिचा मुळीच आदर करीत नाहीस; तेव्हा तुझ्या लीला अगाध आणि अतर्क्य आहेत; आम्हांला त्यांचे मोठे आश्चर्य वाटते.’

सिद्ध म्हणाले:—

अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां

मनोवारणः क्लृप्तदावाग्निदग्धः ।

नृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दावं

न निष्कामति ब्रह्मसंपन्नवन्नः ॥

‘देवा, आमचा मनोरूप हत्ती क्लेशरूप वण-व्यामर्ष्ये सांपडून अगदी पोळून गेल्यामुळे तुझ्या कथारूप शुद्ध अमृताच्या प्रवाहामध्ये बुडी मारून त्याचे यथेच्छ पान करीत बसला आहे. त्यास आतां संसाररूप दावानलाचे भान सुद्धा राहिले नाही. ब्रह्मज्ञानी पुरुषाप्रमाणे तो आतां अन्य विषयांपासून पराङ्मुख झाला आहे.’

दक्षपत्नी म्हणाली:—

स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः

श्रीनिवास श्रिया कांतया त्राहि नः ।

त्वामृतेऽधीश नांगैर्मखः शोभते

शीर्षहीनः कर्बधो यथा पुरुषः ॥

‘हे कृपासागरा, तुझे स्वागत असो. आम्ही सर्व तुला अनन्यभावाने शरण आहो; तू प्रसन्न होऊन लक्ष्मीसह आमचे रक्षण कर. सर्व अंगे यथास्थित असूनही मस्तकाशिवाय शरीर शोभत नाही, त्याप्रमाणे प्रयाजअनुयाजादि सर्व अंगे यथास्थित चाळविली आहेत, तरी तुझ्याशिवाय हा यज्ञमंडप शोभत नाही. तुला नमस्कार असो.’

लोकपाल म्हणाले:—

दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ब्रह्मैस्त्वं
प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम् ।

माया ह्येषा भवदीया हि भूमन्
यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासि भूतैः ॥

‘हे परमेश्वरा, ह्या स्थावरजंगम दृश्य पदार्थांचे ज्ञान इंद्रियांस होतें, ह्या म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. वास्तविकपणे ही सर्व तुझी शक्ति आहे. सर्व जगाचा साक्षी व नियामक तूच आहेस. ह्यास्तव त्या सर्वांपासून तू निराळा आहेस, हें उघड दिसतें. तेव्हा इंद्रियांच्या नियमित शक्तीवर भिस्त ठेवणाऱ्या आम्हां जीवांना तुझे स्वरूप कसे कळेल बरे? देवा, सृष्टीतील पांच-भौतिक पदार्थांप्रमाणे तूही आणखी एक पदार्थ आहेस, असा भास आम्हांस होतो, हा सर्व तुझ्या मायेचा खेळ होय. ज्या पुरुषांचा अज्ञान-मळ झडून जातो, त्यांसच तुझ्या स्वरूपाची कल्पना होते. आम्हां पामरांना ती होत नाही.’

योगेश्वर म्हणाले:—

प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो

विश्वात्मनीक्षेत्र पृथग्य आत्मनः ।

अथापि भक्त्येश तयोपधावता-

मनन्यवृत्त्याऽनुगृहाण वत्सल ॥

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो

बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया ।

रक्षितात्मभेदमतये स्वसंस्थया

विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ॥

‘हे समर्था, जे पुरुष तुझे सर्वव्यापक स्वरूप जाणतात, व ज्यांच्या ठायीं भेददृष्टि मुळीच नाही, त्यांखेरीज तुला अन्य कोणी प्रिय नाही हें खरें; पण तुझी अनन्यभावाने आम्ही सेवा करितों, म्हणून तू आमच्यावर कृपा कर. आम्ही अज्ञान आहो, म्हणून आमचा अन्धेर करू नको. जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे तुझ्या इच्छे-

चे खेळ आहेत. तू उत्पन्न केलेल्या मायेच्या योगाने जीवांना प्राक्तनानुसार नानाप्रकारचीं रूपे प्राप्त होतात. जेव्हां तुला आपला खेळ आटोपा-वासा वाटतो, आणि तू आपल्या इच्छेनें उत्पन्न केलेली माया आटोपून धरतोस, तेव्हां तीं सर्व रूपे नाहीतशीं होतात. जीवांना कर्मे करण्यास जावणारा त्यांचा चाळक तूच आहेस. आमचा तुला नमस्कार असो.'

वेद म्हणाले:—

नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ।

निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ॥

‘देवा, तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान हाणें मोठें दुर्घट आहे. स्वतः आम्हांलाही तुझा अंत लागत नाही. आजपर्यंत मोठमोठ्यांनीं तुझ्या तत्त्वाचा विचार करून पाहिला, परंतु त्यांस यश आलें नाही. वास्तविकपणें तू निर्गुण आहेस. सत्त्वादिक गुण धारण करून तू केवळ धार्मिक कर्मांचा प्रसार करितोस. देवा, तुला आम्ही नमस्कार करितों.’

अग्नि म्हणाला:—

यत्तेजसाऽहं सुसमिद्धतेजा

हव्यं वह्ने स्वध्वर आज्यसिक्तम् ।

तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः

स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम् ॥

‘यज्ञांमध्ये घृतानें [सिंचन केलेलें] होमद्रव्य मी ज्या त्या देवतेस पोहोचवूं शकतो, तें माझ्या अंगीं असलेलें तेज तुझेंच आहे. अग्निहोत्र, दर्श-पूर्णमास, चातुर्मास्य, पशु आणि सोम हे, आणि आश्राव्य, अस्तु औषद्, यज, येयजामहे, व वषट् ह्या पांच मंत्रांनीं केलेले यज्ञ, हें तुझेंच रूप आहे. तुला माझा नमस्कार असो.’

देव म्हणाले:—

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं

त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरेंद्राधिशयने ।

पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताभ्यात्मपद्विः

स पचाद्याह्णोर्यः पथि चरासि भृत्यानवासिनः ॥

‘हे नारायणा, तू स्वतांच उत्पन्न केलेलें जग कल्पाच्या समाप्तिकाळीं आटोपून आपल्या उदरांत सांठवितोस, आणि प्रलयकालच्या जळांत शेषशय्येवर निद्रा घेतोस. देवा, तुझें चिंतन योगी सतत करीत असतात. हे पुराणपुरुषा, आज तुला आम्ही प्रसन्न पाहत आहों. आम्ही तुला नमस्कार करतो. हे भक्तरक्षका, तू आमचें रक्षण कर.’

गंधर्व म्हणाले:—

अंशाशास्ते देवमरीक्याद्य पते

ब्रह्मद्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ।

क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभू-
स्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते कर्त्तव्यम् ॥

‘हे सर्वव्यापका परमेश्वरा, ब्रह्मरुद्रादिक देव, व मरीचिप्रभृति ऋषि आदिकरून हें सर्व जग तुझ्याच अशापासून उत्पन्न झालें आहे. हें सर्व विश्व तुझ्या क्रीडेचें उपकरण होय. तुला आम्हाचा नमस्कार असो.’

विद्याधर म्हणाले:—

त्वन्माययाऽर्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन्

कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुपधैः स्वैः ।

क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं

युष्मत्कथाऽमृतानिषेवक उद्धुदस्येत् ॥

‘देवा, सर्व पुरुषार्था साध्य होण्यास शरीर हें साधन आहे खरें; पण तुझ्या मायेनें ह्या शरिरा-विषयीं अभिमान उत्पन्न झाल्यामुळे क्षणभंगुरत्व अनुभवाळा येत असतांही त्याचा भीषणा सुटत नाही. हे ईश्वरा, प्राणी तुझ्या कथांचें श्रवण करू लागला असतां त्याच्या अंगचा मोह दूर होतो. ह्यास्तव तुझ्या कथांचें श्रवण आणि कीर्तन हेंच संसारी पुरुषास उत्तम साधन आहे, ह्यात संदेह नाही.’

ब्राह्मण म्हणाले:—

त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं

त्वं हि मंत्रः समिद्भेषात्राणि च ।

त्वं सदस्यार्थिजो दंपती देवता
अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥
त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो
द्रष्टृणां पश्चिनीं वारणेद्रो यथा ।
स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभि-
र्द्युज्जहर्थं त्रयीगात्रयक्षकतुः ॥
स प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां
दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नास्ति यक्षेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यांति तस्मै नमः ॥

‘हे भगवता, कर्ता करविता सर्वे तूंच आहेस. यज्ञही तूंच असून होमद्रव्ये, अग्नि, मंत्र, समिधा, दर्भ, यज्ञपात्रे, सदस्य, ऋत्विज, यजमान, यजमानपत्नी, देवता, अग्निहोत्र, स्वधा, सोमरस, घृत, पशु हीं सर्वे तूंच आहेस; वेदत्रयी हे तुझेच स्वरूप होय. पूर्वी यज्ञवराह अवतार घेतला होतास, त्या समयीं मुनिजनांनीं तुझी प्रार्थना केली तेव्हां तू मोठी गर्जना करून रसातळांतून पृथ्वीला दाढेवर घेऊन सहज वर आणिलेस. देवा, तुझ्या ह्या लोकोत्तर कृत्यांचा आम्ही देहाभिमानाने विचार करीत नाही, म्हणून आमच्याकडून यज्ञांत अनेक अपराध होतात; त्यांबद्दल आम्हांस तू क्षमा कर आणि हा यज्ञ शेवटास ने. देवा, तुझ्या नामस्मरणानेच सर्वे विघ्ने नष्ट होतील असा तुझा प्रभाव आहे. तुळा आमचा नमस्कार असो.’

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणे त्या यज्ञ-संरक्षक नारायणाची सर्वांनीं स्तुति केल्यावर, वीर-भद्राने विध्वंस केलेल्या यज्ञास दक्षाने फिरून आरंभ केला. विदुरा, ईश्वर नेहमीं स्वस्वरूपान-दांत निमग्न असता खरा; पण दक्षाच्या मनाला समाधान व्हावे ह्याकरितां त्याला, ‘तू दिलेल्या पुरोडांशाने मी संतुष्ट आहे’ असे दर्शविण्याकरि-तां त्याने हांक मारून सांगितले, “दक्षा, जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय करण्याकरितां ब्रह्म-देव, शंकर वगैरे सर्वे रूपे मायेच्या योगाने मीच

धारण करितों; म्हणून, ते व मी भिन्न आहों, असे समजणे योग्य नाही. दक्षा, तुही ज्ञाता आहेस; तेव्हां ब्रह्मा, विष्णु व शंकर ह्या मूर्तित्रयामध्ये भेदबुद्धि ठेवू नको. म्हणजे तुला शांति मिळून सर्व अर्थ साध्य होतील.”

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणे विष्णूने केलेला उपदेश श्रवण केल्यावर त्रिकपाल पुरो-डांशाचा भाग त्याला अर्पण करून दक्षाने त्याची यथासांग पूजा केली, आणि अग व प्रधान असे दोन्ही प्रकारचे याग करून त्याची आराधना केली. नंतर त्याने समाधानयुक्त अंतःकरणाने रुद्राला त्याचा यज्ञावशेष भाग अर्पण केला, आणि त्यास संतुष्ट करून यज्ञांतील उदवसानसंज्ञक शेवटचे कर्म करून सर्वांचे आराधन केले, व ऋत्विजांसह अवभृथ स्नान केले. नंतर देवांनीं त्याला, तुझी धर्मबुद्धि स्थिर राहिल, असा वर देऊन स्वस्थानीं गमन केले. अशा प्रकारे यज्ञाचा शेवट गोड झाला. विदुरा, दक्षकन्येने त्या यज्ञांत आपले शरीर टाकले, तरी फिरून तिने हिमालय पर्व-ताच्या मेना नामक पत्नीच्या उदरीं जन्म घेऊन, ज्याप्रमाणे जगत्कर्त्री शक्ति प्रलयकार्त्री निद्रि-स्त झाल्यावर पुनः सृष्टीच्या उत्पात्तिकार्त्री जागी होऊन ईश्वराच्या जवळ प्राप्त होते, त्याप्रमाणे फिरून शंकरालाच वरून त्याजवळ प्राप्त झाली. असो. हे दक्षयज्ञविध्वंसक शंकराचे चरित्र मला बृहस्पतीचा शिष्य महाभगवद्भक्त जो उद्धव, त्याने सांगितले. हे अत्यंत पवित्र चरित्र जो भक्तिपूर्वक वाचील किंवा श्रवण करील, तो आपल्या व दुसऱ्याच्या सर्व दुःखांचे निरसन करून अंती सायुज्य मिळवील.

अध्याय आठवा.

—:०:—

अधर्माचा वंश.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, सनकादिक मुनि,

नारद, ऋषु, हंस, अरुणि व यति हे ब्रह्मदेवाचे मुळगे गृहस्थाश्रम न स्वीकारतां आजन्म ब्रह्मचर्यव्रतच धारण करून राहिले होते. तेव्हां त्यांचा पुढे वंशविस्तार झाला नाही, हे सिद्धच आहे. आतां अधर्म ह्या नांवाचा एक ब्रह्मदेवाचा पुत्र होता, त्या अधर्माचा वंश तुला सांगतो: अधर्मानें मृषा (असत्य) ह्या नांवाच्या स्त्रीशी विवाह केला. त्याला तिजपासून एक पुत्र व एक कन्या झाली. त्यांची दंभ व माया अशी नांवें होती. ह्या बहीण-भावंडांनीं एकमेकांशींच शरीरसंबंध केला, व पुढेही ह्यांच्या वंशांत असेच धर्मविरुद्ध विवाह झाले; असो. इकडे निर्ऋतीला (नाशाला) संतति नव्हती, म्हणून त्यानें हे जोडपें दत्तक घेतलें. ह्या जोडप्याला लोभ हा मुलगा आणि निष्ठति (वंचना) ही मुलगी अशीं दोन मुलें झालीं. वडिलोपार्जित पद्धतीप्रमाणें त्यांनीही एकमेकांशींच लग्न लाविलें. त्यांनाही एक कन्या व एक पुत्र झाला. त्यांचीं अनुक्रमें हिंसा व क्रोध हीं नांवें होत. रीतीप्रमाणें ह्यांनाही कलि (कलह) आणि दुरुक्ति (अपशब्द) हीं दोन अपत्ये झालीं. त्यांनीही एकमेकांशींच लग्न लाविलें. त्यांना मृत्यु नामक कन्या आणि भय नामें पुत्र हे जोडपें झालें, व त्या जोडप्याला यातना आणि नरक ही संतति झाली. विदुरा, मी तुला सांगितलेल्या ह्या प्रतिसृष्टीचें पुण्यकारक आख्यान जो मननपूर्वक विचार वाचील, त्याला अधर्मानें वागण्याची बुद्धि होणार नाही.

ध्रुवचरित्र.

मैत्रेय म्हणाले:—हे कुरुकुलभूषणा विदुरा, आतां तुला मी विष्णूच्या अशापासून उत्पन्न झालेल्या स्वायंभुव मनूच्या वंशाचें वर्णन सांगतो. ह्याच्या कीर्तीचें श्रवण केलें असतां मन शुद्ध होतें. त्या स्वायंभुव मनूला शतरूपेपासून प्रियव्रत आणि उत्तानपाद असे दोन पुत्र झाले, हे तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे. हे विष्णूचे भक्त असल्यामुळे

जगाचें रक्षण करण्यांत नेहमी तत्पर असत. उत्तानपाद राजाला दोन स्त्रिया होत्या. एक सुनीति व दुसरी सुरुचि. त्यांत सुरुचि ही आवडती होती. त्या दोघींना ध्रुव व उत्तम असे दोन पुत्र झाले. पैकीं ध्रुव हा नावडतीचा आणि उत्तम हा आवडतीचा होता. एकदा उत्तानपाद राजा उत्तमा-ला मांडीवर घेऊन खेळवीत असतां ध्रुवाला वाटलें कीं, आपणही पित्याच्या अंकावर बसावें; म्हणून तो तसे करूं लागला, पण राजानें त्याला मांडीवर बसूं दिलें नाही. विदुरा, जवळच ध्रुवाची सापत्न माता सुरुचि उभी होती तिनें हे पाहिलें. आपल्यावर पर्तांचे विशेष प्रेम आहं म्हणून तिच्या अतिशय गर्व झालेला होता, व त्यांत आणखी हे राजाचें वर्तन तिच्या दृष्टीस पडलें; मग काय विचारितां? राजाला ऐकू जाईल इतक्या मोठ्यानें ती ध्रुवाला म्हणाली, “बाळा, तू राजपुत्र आहेस खरा, पण तूं माझ्या उदरी जन्म घेतलें नाहीस, त्या अर्थी राजाच्या अंकावर बसण्यास तूं योग्य नाहीस. ह्यास्तव अप्राप्य वस्तूची इच्छा तूं करूं नको; आणि ह्याउपर तें पद तुला प्राप्त करून घेणें असेल, तर खडतर तपश्चर्या करून ईश्वराला प्रसन्न करून घे, व पुढल्या जन्मी तरी माझ्या उदरी जन्मास ये.” विदुरा, ध्रुवाच्या सावत्र आईनें केलेलें हे कठोर भाषण ऐकून उत्तानपाद राजानें एका शब्दानें देखील तिचा प्रतिकार केला नाही; तेव्हां मोठ्यानें श्वास टाकून ध्रुव हा रडत रडत आपल्या मातेकडे निघून गेला. मुलगा रडत आला, असं पाहून सुनीतीनें त्याला मांडीवर घेतलें, तो झांजेला वृत्तांत नागरिकजन तिच्या सांगूं लागले. तो ऐकून सुनीतीला पराकाष्ठेचें दुःख झालें. विदुरा, स्त्रियांचीं मनें स्वभावात्तच कोमल असतात. तशांतून तीं सवतीचीं मर्मभेदक भाषणे! मग काय पुसतां? तिचे अंतःकरण अगदीं कर-पून गेलें, ती ढळढळां रडूं लागली, व दीर्घ श्वास टाकून ध्रुवाला म्हणाली, “बाळा, आपल्या

प्राग्भी जसें असेल तसें आपल्याला सुख किंवा दुःख मिळते; त्याबद्दल दुसऱ्यास दोष देण्यांत काय अर्थ? शिवाय, तुझी सापत्न माता तरी काय खोटें बोलली! कारण, ज्या मला नुसती दासी सुद्धा म्हणण्याचें महाराजांच्या जिवार येतें, त्या नावडत्या बायकोच्या पोटी तू आला आहेस हें खरेंच; म्हणून, बाळा, तुला जर उत्तम पद मिळावें अशी इच्छा असेल, तर तुझ्या सावत्र आईनें सांगितल्याप्रमाणें भक्तिपूर्वक तूं ईश्वराची आराधना कर, म्हणजे तोच तुला तें देईल. बाबारे, त्या भगवंताचें सामर्थ्य अगाध आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेही परमोष्ठिपद प्राप्त करून घेण्याकरितां भगवंताच्या चरणकमळांची सेवा केली होती. तुझा पितामह स्वायंभुव मनु ह्यानेही सर्वाभूतीं परमेश्वर भरला आहे अशी बुद्धि ठेवून त्याच्याच आराधनेसाठीं यज्ञयागादिक कर्मे केलीं; आणि त्या योगानें त्याला इहपरलोकांचे भोग मिळून अंती मोक्षसुख प्राप्त झालें. म्हणून, धुवा, तू आपल्या शुद्ध अंतःकरणांत त्या जगदाम्याची स्थापना करून त्याजवरच निश्चल भाव ठेव; म्हणजे, ब्रह्मदेवासारखे मोठमोठे पुरुष अनेक यत्न करीत असतांही त्यांकडे दुकून सुद्धां न बघणारी लक्ष्मी ज्याच्या चरणांची रातदिवस सेवा करिते, तो भक्तवत्सल लोकनायक प्रभु तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण करील. ”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, मातेच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचा निश्चय करून धुवानें तत्क्षणींच आपल्या पित्याची नगरी सोडिली व अरण्यांत गमन केलें. हें वर्तमान त्रिकाळज्ञ नारदांना समजलें तेन्हां त्यांना फार आश्चर्य वाटलें. नंतर ते धुवासमीप आले आणि त्याच्या मस्तकावर आपल्या पवित्र करानें स्पर्श करून विस्मयानें आपल्याशींच म्हणाले, “अहो, क्षात्रतेज विळक्षण खरेंच! हा बालक केवढासा! परंतु सावत्र आईचें मर्मभेदक भाषण सहन न होऊन हा लागलीच अरण्यांत चालता झाला! ” विदुरा, धुवाचा

हेतु नारद मुनींच्या लक्षांत आलाच होता. म्हणून त्यांनीं उघडपणें धुवास म्हटलें, “मुला, तू अद्यापि लहान आहेस. तुझे आतां खेळण्यासवरण्याचे दिवस, मानापमानाचा विचार तू कशाळा करतोस? खरें पाहूं गेलें तर मान आणि अपमान हे काहीं नाहींत. हा सर्व भ्रामक कल्पनेचा बाजार आहे. वास्तविक कोणी कोणाचा अपमान करीत नाही, आणि कोणी कोणाला मान देत नाही. सुख-दुःख, मानापमान हे ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें त्याला मिळतात. म्हणून त्याविषयी असंतोष न मानितां, दैवानें जें प्राप्त झालें असेल, त्यांतच संतोष मानावा. आतां, कदाचित् तुझ्या मातांच्या उपदेशाप्रमाणें ईश्वराची आराधना करून तुला त्यास संतुष्ट करावयाचें असेल, तर तें कर्म फार कठिण आहे. योगी सर्वसंगपरित्याग करून व योगाभ्यासानें समाधि लावून त्या भगवत्पदाचा शोध करीत असतात, तरी सुद्धां त्यांना एका जन्मांत त्याची प्राप्ति होत नाही; व अनेक जन्म घेऊनही त्यांना म्हणजे त्याची प्राप्ति होतेच असें नाही; म्हणून, बाळा, तू हा विकट मार्ग सोडून दे. हा मार्गाचा विचार करण्यास वृद्धापकालच योग्य होय. ती वेळ आली, म्हणजे तू आपोआपच तो यत्न करू लागशील. बाळा, सध्यां तू प्राक्तन-कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या स्थितींत संतोष मानून चित्तवृत्ति शांत ठेव, म्हणजे मायाकृत भ्रमांतून मुक्त होशील. बाळारे, ऐहिक तापत्रयांतून सुटका होण्यास उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे सदाचार हा होय; व त्याचें स्वरूप असें कीं, प्रत्येकानें आपल्यापेक्षा अधिक गुणवान पुरुषावर प्रेम करीत जावें, कमी गुणवान पुरुषाविषयीं अनादरबुद्धि ठेवूं नये, व समानाशीं मैत्रीची इच्छा धरावी. जे लोक ह्या नियमानें वागतात, त्यांस दुःखें भोगावीं लागत नाहीत. ”

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, नारदांचें हें भाषण

ऐकून धुवानें प्रत्युत्तर दिळें, “मुनिश्रेष्ठा, मनुष्यांवर कितीही प्रकारचे प्रसंग आले तरी त्यांनीं शांति धरावी, ही गोष्ट सांगून आपण मजवर मोठा उपकार केला; पण, महाराज, मी क्षत्रियकुलोत्पन्न असल्यामुळे माझ्या अंगी स्वभावतांच नम्रता नाही. त्यांतूनही सापत्न मातेचें वाग्वाण माझ्या अंतःकरणांत शल्याप्रमाणें टोंचत आहेत; म्हणून माझ्या मनावर ह्या उपदेशाचा कांहींच परिणाम होत नाही. तर, हे ब्रह्मनिष्ठ मुने, त्रैलोक्यांत जें अत्युत्कृष्ट पद असेल, व जें ह्यापूर्वी माझ्या पितरांना किंवा इतर कोणालाही प्राप्त झालें नसेल, तें मिळण्याचें साधन सांगा.” विदुरा, नारद म्हणजे काय सामान्य पुरुष! प्रत्यक्ष ज्ञानसंपन्न ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेला आणि जगाचें हित करण्याकरितां ब्रह्मवर्षा घेऊन भ्रमण करणारा तो; त्याला हें भाषण ऐकून फार संतोष झाला, व त्यानें धुवास ज्ञानोपदेश केला.

नारदांचा धुवास उपदेश.

नारद म्हणाले:—धुवा, मातेनें तुला जगन्निवास परमेश्वराची आराधना करण्यास सांगितलें, तोच तुझ्या कल्याणाचा मार्ग होय. म्हणून एकाग्र अंतःकरणानें तूं त्याचें भजन कर. ज्याला चतुर्विधपुरुषार्थरूप उत्तम फल प्राप्त करून घेण्याची इच्छा असेल, त्यानें श्रीहरीच्या चरणांची सेवा करावी, हेंच उत्तमसाधन होय. म्हणून, ज्या ठिकाणीं परमेश्वर नेहमीं आनंदानें वास करीत असतो, त्या यमुनातीरावरील मधुवनांत तूं जा, आणि तुला सांगतों त्याप्रमाणें आचरण कर; म्हणजे तुझें कल्याण होईल. धुवा, तुझें उपनयन झालें नाही, ह्यास्तव अभ्ययनादि कित्येक कर्मेंं तुला वर्ज्य आहेत; तथापि अधिकारानुरूप अन्य कर्मेंं करण्यास प्रत्यवाय नाही. तेथें पावित्र अशा यमुनेचें त्रिकालस्नान करून शुद्धासन घाळून बसावें, आणि पूरक, कुंभक व रेचक ह्या त्रिवृत्प्राणायामांच्या योगें प्राण, इन्द्रियें व मन हीं निश्चल करून

परमेश्वरस्वरूपाचें ध्यान

करावें. तें ध्यान कसे करावयाचें तें तुला सांगतो: प्रथम परमेश्वराची अत्यंत सुंदर अशी मूर्ति ध्यानांत आणावी. त्या मूर्तीचें मुख सुप्रसन्न असून नेत्र कमळांसारखे मनोहर आहेत; नासिका मरळ असून भुवया कमानदार आहेत; अंगकांति निर्मल आकाशाप्रमाणें श्यामल असून ओष्ठ आरक्त आहेत; सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असा मुकुट मस्तकावर श्लक्ष्ण असून कानांतील कुंडळांची प्रभा गाळांवर पडलेली आहे; गळ्यांत वनमाला विलसत असून वक्षस्थळावर श्रीवत्सलांच्छन अत्यंत शोभा देत आहे; चारही बाहु भूषणांनीं युक्त असून हातांत शंख, चक्र, गदा आणि पद्म हीं धारण केलेलीं आहेत; तो पीतांबर नेसला असून त्यानें देदीप्यमान असा कमरपट्टा घातला आहे; त्याचीं नखाग्रें हिरकण्यांसारखीं चमकत असून त्यानें पायांत नूपुरें घातलीं आहेत; सहस्रदल-कमळासारख्या सिंहासनावर तो बसला असून त्याच्या कठांत कौस्तुभ मणि श्लक्ष्ण आहेत; व तो लोकनायक प्रभु भक्ताची इच्छा पूर्ण करण्यास सिद्ध असून संप्रेमदृष्टीनें रिमंत हास्य करीत आहे, असें ध्यानांत आणावें. धुवा, अशा प्रकारें भगवंताच्या मनोहर रूपाचें ध्यान केलें असतां ध्यान करणाऱ्या मनुष्याच्या अंतःकरणांत फार दबकर वैराग्य उत्पन्न होतें, व मग त्याचें मन सत्स्वरूपापासून पराङ्मुख होत नाही. असो; नंतर ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ह्या श्रेष्ठ मंत्राचा जप करावा. ह्या गुह्य मंत्राचा सात अहोरात्र जप केला असतां प्रसन्न भगवद्दर्शन होतें. ह्याप्रमाणें जप झाल्यावर परमेश्वराची पूजा करावी. त्या स्थळीं काष्ठ, मृत्तिका, शिला, सुवर्ण, रौप्य इत्यादि जो पदार्थ सुलभ असेल, त्याची भगवत्प्रतिमा सिद्ध करावी. पूजेस योग्य अशा स्थळीं व कालीं पावित्र जल, पुष्पें, कदमुळें, फळें, दूर्वा आदिक-

रून अंकुर, भूर्जपत्रे, तुलसी इत्यादिकांनी भगवंताचे अर्चन करावे. उपासकाने आपले मन स्थिर ठेवावे; निरर्थक भाषण करू नये; अपशब्द वर्ज्य करावे; वनांतील फलमूलांचा परिमित आहार ठेवावा; व भगवंताच्या शुद्ध यशाचे चिंतन करावे. वा धुवा, ह्या प्रकारे यथाशास्त्र पूजनविधि केला असता चारी पुरुषार्थांची प्राप्ति होते. साधकाला केवळ मोक्षाचीच इच्छा असेल, तर त्याने सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीने करून भगवंतास अर्पण करावी, म्हणजे त्यास निःसंशय सायुज्य मिळेल.

ध्रुवगमनामुळे उत्तानपादाचे दुःख.

मंत्रेय पुढे सांगू लागले:—विदुरा, ह्याप्रमाणे नारदांचा उपदेश ग्रहण करून, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे तो ध्रुव वाळ मधुवनांत गेला. इकडे नारदांची स्वारी तेथून निघाली, ती उत्तानपाद राजाच्या अंतःपुरांत प्राप्त झाली. त्यांस पाहतांच राजाने त्यांस उत्तम आसन दिले, आणि अर्धपाद्यादिकांनी त्यांची पूजा केली. तो स्वागतविधि आटोपल्यावर, राजाची मुद्रा संचित आहे असे पाहून नारदांनी त्याला विचारिले, “हे राजा, तुझ्या मुखावर उदासीनतेची कळा आली असून, चित्तेने तू अगदी प्रस्त झाला आहेस असे दिसते; तर कोणत्या गोष्टीची तुला न्यूनता आहे ते मला सांग.” विदुरा, नारदांचे हे भाषण ऐकून राजाने प्रत्युत्तर दिले, “महाराज, मला सांगण्यास फार लाज वाटते की, म्यां अप्रबुद्धाने अतिशय स्त्रीलंपट होऊन, स्वतांच्या पांच वर्षांच्या अज्ञान मुलास बाहेर घालविले, आणि त्याच्या आईची वास्तपुस्तही केली नाही. मुनिवरा, हे कृत्य होऊन गेल्यावर आतां मला त्याचा फार पश्चात्ताप होत आहे. ह्या वेळीं तो बालक कोठे बसला असेल आणि काय करीत असेल कोण जाणे ! त्याचे प्राण भुकेने व्याकुळ झाले असतील, त्याचे नेत्र निस्तेज झाले असतील, तो चालून चालून अतिशय थकला असेल, असे नाना-

तऱ्हेचे विचार मनांत येऊन माझे मन कसे अगदी कावेरबावरे झाले आहे; त्या योगाने अंतःकरणांत कलहोळ होत असून मुळीच चैन पडत नाही! अहो, तो मुलगा फार ज्ञानी आहे. तो माझ्या मांडीवर बसावयास येत असतां म्यां दुष्टाने त्यास बसू दिले नाही; इतकेंच नव्हे, तर त्याची सावत्र आई जी माझी द्वितीय पत्नी सुरुचि, ती मजसमक्ष त्याला दुरुतरे बोलून दुखावीत असतां म्यां स्त्रीलंपटानें तिचेही निवारण केले नाही. महाराज, आपण सर्वज्ञ आहां, तेव्हां आपणांस सर्व वृत्त माहीत असले पाहिजे. तो खुशाल आहेना ? वनांतील हिंस्र पशूकडून त्याचा नाश तर झाला नाहिना ? सुने, आपण त्याचे कुशलवृत्त कळवून माझा शोक दूर करावा.”

उत्तानपाद राजाचे सांत्वन.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, राजाचे हे भाषण ऐकून नारद म्हणाले, “राजा, दुःख करू नको. तुझा पुत्र खुशाल आहे. तुझ्या पुत्राची योग्यता फार मोठी आहे. तुला अजून त्याचा पराक्रम समजला नाही. तो इद्रादि लोकपालांनाही अशक्य असे कर्म करून तुझी कीर्ति जगांत प्रसृत करील व ळवकरच परत येईल.” विदुरा, नारदांचे हे अमृततुल्य भाषण ऐकून राजाने तत्काळ सर्व राज्यलक्ष्मीचा त्याग केला, आणि तो पुत्राचेच चिंतन करीत बसला.

ध्रुवाचे तप.

मंत्रेय पुढे निवेदन करू लागले:—विदुरा, इकडे ध्रुवाने नारदांच्या उपदेशाप्रमाणे मधुवनांत जाऊन ईश्वराची आराधना करण्यास सुरवात केली. त्याने पहिल्या महिन्यांत प्रत्येक चौथ्या दिवशीं मात्र थोडीशीं फळे खाल्लीं, आणि अहोरात्र उपाशी राहून ईश्वरचिंतन केले; दुसऱ्या महिन्यांत प्रत्येक सहावे दिवशीं झाडाचीं गळून पडलेलीं पाने खाऊन निर्वाह चालविला; तिसऱ्या महिन्यांत प्रत्येक नवव्या दिवशीं नुसते जळ

प्राशन करून ईशाचिंतन चाळविलें. अशा रीतीनें आहाराचा संकोच करून तो तपश्चर्या करीत असतां पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याला आहाराची आवश्यकता मुळींच उरली नाही. त्यानें योगाभ्यासानें आपला प्राणवायु इतका स्वाधीन करून घेतला कीं, चौथ्या महिन्यांत बाराव्या दिवशीं मात्र तो वायु भक्षण करी. नंतर पांचव्या महिन्यांत त्यानें एका पायावर उभें राहून तपश्चर्या करण्यास आरंभ केला. विदुरा, ऐहिक विषयांवर प्राप्ति उत्पन्न होणें अथवा न होणें हें मनाच्या अधीन आहे. धुवानें आपल्या मनाचा इतका निग्रह केला कीं, तें भगवत्स्वरूपाव्यतिरिक्त अन्य विषयांकडे केव्हांही आसक्त होत नसे. धुवाचें मन ब्रह्मचिंतनांत अत्यंत निमग्न झालें, आणि त्याच्या ठिकाणीं ब्रह्मतेज ओतप्रोत भरून तो स्वतः विश्वव्यापक परमात्माच बनला !

धुवाच्या समाधीनें त्रैलोक्याची धांदल.

मैत्रेय ऋषि पुढें सांगतात:—विदुरा, ह्याप्रमाणें धुवानें परमेश्वरैक्यबुद्धीनें समाधि लाविला, तेव्हां त्याच्या तपस्सामर्थ्यानें तिन्ही लोक गडबडून गेले. त्यानें विश्वाचें आपल्या स्वरूपां ऐक्य करून श्वासाचा निरोध केल्यामुळें सर्व लोकांचे श्वास बंद झाले. तेव्हां सर्व देव भगवान विष्णूला शरण गेले, आणि त्याची प्रार्थना करून त्यास म्हणाले कीं, “हे भगवता, स्यावरजगमात्मक सृष्टीचे प्राण एकदम कोंडले जावे, असा हा अनुभव आम्हांला आजपर्यंत नाही. देवाधिदेवा, आपण शरणागतांचें रक्षण करणारे आहां, ह्यास्तव ह्या अरिष्टांतून आमचें संरक्षण करा. ”

देवांस आश्वासन.

श्रीभगवान म्हणाले:—देवहो, उत्तानपादराजाचा पुत्र ध्रुव ह्यानें विश्वस्वरूपां ऐक्य करून प्राणायाम केला आहे, म्हणून तुमची अशी ही स्थिति झाली आहे. आतां मी त्याला त्याच्या समाधी-

पासून निवृत्त करितों; म्हणजे तुम्हांला सुख प्राप्त होईल. आतां तुम्ही आपल्या मनांतील सर्व चिंता सोडून या, व भयरहित होस्तात स्वस्थानीं परत जा.

अध्याय नववा.

—:०:—

ध्रुवास परमेश्वरदर्शन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, सकलसंकटनिवारक भगवंतानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर सर्व देव निर्भयपणें स्वर्गास निघून गेले. इकडे तो भक्तकामकल्पद्रुम परमेश्वर गरुडावर बसून, त्याचा प्रिय भक्त ध्रुव जेथें बसला होता त्या मधुवनांत आला. प्रत्यक्ष परमेश्वर पुढें येऊन उभा राहिला तरी, निश्चल अंतःकरणानें हृत्कमलीच सच्चिदानंद प्रभुचें स्पष्टपणें रूप अवलोकन करणाऱ्या त्या ध्रुवानें नेत्र मुळींच उघडिले नाहीत; तेव्हां भगवंतानें आपलें स्वरूप त्याच्या हृदयांतून गुप्त केलें. अशा प्रकारें शुद्धचैतन्य जगदात्मा एकाएकीं दिसेनासा होऊन हृदयांत अंधकार उद्भवला, तेव्हां ध्रुव बाळानें नेत्र उघडिले, तो हृदयांत दिसत असलेलेंच दिव्य रूप प्रत्यक्ष आपल्यापुढें उभें आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहिल्याबरोबर ध्रुव बाळ अगदीं गडबडून गेला. आतां काय करावें हें त्याला सुचेंना. त्यानें ईश्वराच्या चरणीं लोळण घातली, त्याला दृढ आलिंगन दिलें, आणि तो हात जोडून तटस्थ त्याच्याकडे पाहत उभा राहिला. ईश्वराची आपण पुष्कळ स्तुति करावी अशी त्याच्या मनानें फार उच्चल घेतली, पण ती कशी आणि कोणत्या शब्दांनीं करावी हें त्याला कळेंना. तेव्हां सर्वांतरसाक्षी भगवंतानें त्याचें मनोगत जाणिलें आणि आपला शंख त्याच्या गालाला लाविला. शंखाचा स्पर्श होताच ध्रुवाला अद्भुत वाणीची स्फूर्ति झाली व त्यानें परमेश्वराचा स्तव केला.

धुवानें केलेली परमेश्वराची स्तुति.

ध्रुव म्हणाला:—

योंऽतः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुतां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
 अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥
 एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुण्या महदाद्यशेषम् ।
 सुष्वाऽनुविद्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥
 त्वहत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः ।
 तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबंधो ॥
 नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
 अर्चति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥
 या निवृत्तिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
 सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत्किं कृतं कसिलुलिततपततां विमानात् ॥
 भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महतामप्रभलाशयानाम् ।
 येनांजसोद्वेगमुद्वेगसन् भवार्थिषु नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥
 तेन स्मरंत्यतितरां प्रियभीश मर्त्ये ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।
 ये त्ववज्जनाभ भवदीयपदारविदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः ॥
 तिर्यक्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
 रूपं स्थविष्टमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥
 कल्पांत एतदखिलं जडरेण गृह्ण्येते पुमान्स्वदृगनंतसखस्तर्दके ।
 यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भे शुमान्भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥
 त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशाः ।
 यद्बुद्धयवस्थितिमखंडितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥
 यस्मिन्विरुद्धगतयोह्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधः शक्त्य आनुपूर्व्यात् ।
 तद्ब्रह्म विश्वभ्रममेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥
 सन्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथाऽनुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ।
 अप्येवमर्थ भगवान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥

‘ज्यानें आपल्या चैतन्यशक्तीनें हृदयांतरी प्रवेश करून माझे अज्ञान ओळखिलें, आणि माझ्या वाणीला व हस्तपादादिक अवयवांना बहु-विध कर्मे करण्यास स्फूर्ति दिली, त्या ह्या सर्व-शक्तिमान ज्ञानदायक प्रभूला माझा नमस्कार असो. हे भगवंता, वाणी व इतर इंद्रियें ह्यांना सामर्थ्य देणाऱ्या अग्नि वगैरे देवता प्रसिद्ध आहेत, ह्यास्तव मी त्यांस स्फूर्ति दिली हें म्हणणें यथार्थ

नाहीं, असें तूं म्हणशील; परंतु, हे देवाधिदेवा, अग्नि व अन्य देवता हीं तरी कोणाचीं रूपें ? हे विश्वेश्वरा, हें स्थावरजंगमात्मक सर्व जग तुझ्या अगाध मायेचें कार्य होय. ह्या सर्वांच्या अंत-र्यामीं विभुत्वानें तुझी व्याप्ति आहे. मायेच्या नानाविध गुणांमुळे तूं देवतादिरूपानें पृथक्पणें दृग्गोचर होतोस, परंतु हा सर्व भास होय. तुझें वास्तविक स्वरूप एक व अद्वितीय असें आहे.

पहा—अग्नि हा सर्वत्र एकच असतांना लांब, रुंद, जाड, बारीक इत्यादि काष्ठांच्या स्थितीप्रमाणे जसा तो लांब, रुंद इत्यादि दृश्य रूपे धारण करितो, तशीच तुझी स्थिति होय. हे दीनदयाळा, तुझे सामर्थ्य किती वर्णन करावें? जग-दुत्पत्ति करणारा ब्रह्मदेव हा श्रेष्ठ खरा, पण त्याच्या श्रेष्ठपणाचें आदिवीज तूंच होस. हे प्रभो, तू त्याला ज्ञानशक्ति दिळीस, तेव्हांच त्यास विश्वाचें यथार्थ स्वरूप दिसलें. तात्पर्य, जगांत कोणतीही गोष्ट स्वतंत्रपणें करण्याची शक्ति एक तुझ्या ठिकाणींच आहे. तुझी कृपा नसल्यास कोणास कांहीं एक करिता येणार नाही. ह्यास्तव ह्या सर्व विश्वावर तुझे अनंत उपकार आहेत. म्हणून प्रत्येक कृतज्ञ पुरुषाचें मुख्य कर्तव्य तुझ्या पदकमळांचें ध्यान करणें हें होय. हे नारायणा, हा भवसमुद्र तरून जाण्यास निष्कामबुद्धीनें तुझी भक्ति करणें हा एकच उपाय आहे. विषयसुखाची इच्छा धरून जे माझ्यासारखे लोक तुझी आराधना करितात, ते साफ फसतात ह्यांत संदेह नाही. कारण, विषयसुख हें नरकांत सुद्धां प्राण्यांना मिळतें, तेव्हां त्यासाठीं तुझी सेवा करणें म्हणजे तुझ्या भगाध व भविष्य सामर्थ्याचा दुरुपयोग करणें हें होय. हे देवाधिदेवा, सकाम भक्तांना स्वर्गादि सुखें प्राप्त होतात खरी, पण तीं कालाच्या अधीन असल्यामुळें त्यांची वास्तविक स्थिति सुखाबद्द आहे असें म्हणता येत नाही. खरें सुख म्हटलें म्हणजे तुझ्या ध्यानमननादिकांपासून किंवा तुझ्या भक्तांच्या चरित्र-श्रवणापासूनच होतें. फार काय सांगूं! हें सुख तुझ्या सच्चिदानंदस्वरूपांत सुद्धां प्राप्त होणार नाही. म्हणून, हे विश्वव्यापका अनता, तुझ्या पुण्यप्रद कीर्तीचें वर्णन करण्यांत ज्यांनीं आपलें अंतःकरण सतत गुंतविलें आहे, अशा साधुजनांचा सहवास नित्य घडावा हीच देणगी मला दे; म्हणजे तुझ्या कथामृताचें प्राशन करीत

मी स्वस्थ वसेन. तुझ्या चरणकमलीं ज्यांनीं आपलें चित्त स्थिर केलें, त्यांना घर-दार, पुत्र-कलत्र, आप्त-सुहृत् आणि स्वतांचें शरीर ह्यांचें सुद्धां मुळींच भान राहत नाही. परमेश्वरा, तू अनादि आहेस. पर्वत, वृक्ष, पशु, पक्षी, देव, दैत्य, मनुष्ये इत्यादि सर्व सृष्टि हें तुझेंच रूप होय. जगांतील बऱ्या वाईट सर्वे स्थिति ह्याही तुझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. तुझ्या स्वरूपाचा अंत ब्रह्मदेवाळाही नाही. जेथें शब्दांची गति खुटते म्हणून वेदांनींही हात ठेकले, तेथें मजसारख्या अर्भकाचा काय पाड! हे दयाघना परमेश्वरा, प्रलयकालीं हें सर्व जग तू आपल्या उदरांत जीन करितोस. त्या वेळीं तुला साहाय्य करणारा एक शेष मात्र असतो. हे शेषशयना जगदीशा, त्या कालीं तू योगनिद्रेचा अंगीकार करितोस, त्यामुळें तुझी दृष्टि अंतर्मुख झालेली असते. पुढें तुझ्या जागृतिसमयीं, त्रिभुवनाचें जनस्थान असें जें तुझें नाभिकमल, त्यापासून ब्रह्मदेव प्रकट होतो, व त्याच्या द्वारे ह्या विश्वाची पुनः घटना होते. हे शाश्वता, तुला निद्रादिक उपाधि आहेत असें म्हणणें म्हणजे हा एक प्रकारचा अलंकार होय. वस्तुतः तू नित्यमुक्त आहेस. तुझ्या ठिकाणीं रागद्वेषादि मल मुळींच नाहीत. तू केवळ ज्ञानस्वरूप आहेस. तुझी व्याप्ति सर्वत्र आहे. सर्व सृष्टीच्या आधीं व अर्तीं तूंच अवशिष्ट असतोस. तूंच आपल्या अखंडचैतन्यरूप दृष्टीनें ह्या विश्वांतील सर्व व्यापार अवलोकन करीत असतोस; आणि ह्या त्रैलोक्याचें पालन करण्याकरितां सर्वयज्ञात्मक विष्णुस्वरूप तूंच धारण करितोस. हे विश्वमूर्ते, तुझे निर्गुण, निर्विकार व सर्वव्यापक जें रूप, तेंच ब्रह्म होय. नित्य एकमेकांशीं विरुद्ध असणाऱ्या ज्या विद्या-अविद्या, सुख-दुःख, राग-लोभ, जयापजय इत्यादि उपाधि, त्या ह्या ब्रह्मस्वरूपांतच उत्पन्न होतात व विनाश पावतात. हे भगवंता, सर्व पुरुषार्थांची प्राप्ति करून देण्यास

तुझ्या पादपद्माचाच आश्रय करणें इष्ट आहे. तुझ्या पदसुधेच्या आस्वादानांत तुझे भक्त तल्लीन झाले म्हणजे त्यांस राज्यादि उपभोग्य वस्तूचें तुच्छत्व पूर्ण प्रत्ययास येतें व ते आपली दृष्टि बहिर्मुख न करितां सदासर्वकाळ तुझ्या आराधनेंत रममाण होतात. हे जगदीशा, मी तुला अनन्य-भावानें शरण आलों आहे. तूं अत्यंत दयावंत आहेस. गाय आपल्या बांसराळा, त्याला मागाव-याचें कळत नसताही प्रेमाचा पान्हा सोडून ज्या-प्रमाणें दूध देते, त्याप्रमाणें, तुझा भक्त अज्ञाना-मुळें तुजपाशीं काहीं मागत नसला तरी तूं त्याला प्रेमानें सर्व सिद्धि देतोस. देवा, भक्तांचें रक्षण करणें हें तुझें ब्रीदच आहे. हास्तव माझ्या-वर सर्वतोपरी करुणा करून माझे मनोरथ पूर्ण कर.'

भगवंताची धुवास आज्ञा.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें ध्रुवांनं भगवंताची स्तुति केल्यावर भगवान परमेश्वर त्यावर प्रसन्न होऊन म्हणाले, “ हे क्षत्रियपुत्रा ध्रुवा, तूं आपल्या अतःकरणांत कोणत्या पदाची इच्छा करीत आहेस हें मी जाणतो, व जरी तें पद आजपर्यंत मीं कोणालाही दिलें नाहीं, तरी तुझ्या उत्तम तपश्चर्येमुळें तुला तें देतो. बाळा ध्रुवा, तुला आतां मी जें पद देणार, त्याची योग्यता फारच मोठी आहे; तेथें ग्रह, नक्षत्र इत्यादिक तेजो-गोळकांचें चक्र स्थापित केलेले आहे; तें पद कल्पसमाप्तिसमयीं नष्ट होत नाहीं; ज्याप्रमाणें खळ्यावर धान्य मळण्याकरितां एक खांब पुरून त्यास जे बैल बांधलेले असतात ते त्या खांबा-भोंवतीं एका क्रमानें फिरत असतात, त्याप्रमाणें त्या पदाभोंवतीं धर्म, अग्नि, कश्यप, शुक्र, तसेंच मरीच्यादिक सप्तर्षि व अन्य तारका हीं नित्य फिरत असतात. ध्रुवा, अशा प्रकारचें अद्वि-तीय असें तें पद मी तुला देण्यास सिद्ध आहे; पण प्रथम तूं आपल्या पिंयाकडे जा. तो तुला सर्व पृथ्वीचें राज्य देऊन वनांत जाईल, तेव्हां

तें राज्य तूं छत्तीस हजार वर्षे कर. बाबारे, राज्यादिकांमुळें तुझ्या इंद्रियांच्या शक्ति कधीही क्षीण होणार नाहींत. तूं माझा भक्त असतां तुझ्या सावत्र आईनें तुजपाशीं द्वेष केला, हा तिजकडून माझा मोठा अपराध घडला आहे. त्याबद्दल तिला शासन व्हावें अशी तुझी जरी इच्छा नाहीं तरी त्याचें फळ तिला भोगावें लाग-णारच! म्हणून तुझा सावत्र भाऊ मृगयेकरितां वनांत गेला असतां नष्ट होईल; ती वार्ता ऐकल्या-बरोबर तुझी सावत्र आई पुत्राचा शोध करण्या-करितां वनांत जाईल; व तो सांपडन नाहींसें पाहून वणव्यांत शिरून ती आपला प्राण देईल! असो. ध्रुवा, तुझ्या हातून अनेक यज्ञ होतील, त्यांत तूं ब्राह्मणांना विपुल धन देशील; आणि अशा प्रकारें माझी आराधना करीत अनेक भोग भोगशील व शेवटीं तुला माझें स्मरण होईल. बाळा, नंतर तूं ऋषिगोळाच्या शिरो-भागीं असलेल्या माझ्या दिव्य पदास प्राप्त होशील. बाबारे, तें पद इतकें श्रेष्ठ आहे कीं, तेथें जो प्राणी पोहोंचला, तो पुनः ससारांत पडत नाहीं.”

विदुरा, असा आशीर्वाद देऊन भगवान अंत-र्धान पावले. इकडे ध्रुवही ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें आपल्या नगरास परत आला. परंतु परत येतांना त्याला फार वाईट वाटलें.

विदुर म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठा, सकाम पुरुषांना परमेश्वरपद प्राप्त होणें दुर्घट असतांही, ईश्वराच्या चरणांची आराधना केल्याबरोबर एका जन्मा-तच ध्रुवाला त्या पदाची प्राप्ति झाली; मग त्याला वाईट वाटलें म्हणून आपण म्हणतां त्याचें कारण काय वरें असावे?

ध्रुवाच्या खेदाचें कारण.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ध्रुवाला वाईट वाट-ण्याचें कारण निराळेंच आहे. भगवान कैवल्य-दाता सच्चिदानंद प्रभु प्रसन्न झाला असतां आपण त्यापाशीं मोक्ष मागितला नाहीं हें किती अनुचित

कृत्य असा त्याला पश्चात्ताप झाला. तो मनांत म्हणाला, “ अरेरे ! सापत्नमातेच्या दुःशब्दांनीं बिद्ध होऊन मी हा केवढा आत्मघात केला बरे ! सनक, सनंदन आदिकरून महात्मे नैष्ठिक ब्रह्मचर्य-व्रताचें आचरण करून अनेक जन्म समाधियो-गाचा अभ्यास करितात, तेव्हां त्यांना ज्या भगवंताच्या पदाचें ज्ञान होतें, त्या भगवत्पदाला मी केवळ सहा महिन्यांच्या तपानें प्राप्त झालों असतां भेदबुद्धि ठेविल्यामुळे मी त्यापासून दूर झालों, ह्याबद्दल मला दुःख होतें. अरेरे ! मी मंदभाग्य म्हणून नश्वर पदाची याचना केली; मी त्या परब्रह्म-पदाला गेलों असतो, तर देवांच्याही वर गेलों असतो, ह्यामुळे देवांनींच माझ्या बुद्धीला भ्रम उत्पन्न केला असावा, आणि म्हणूनच नारदांनीं योग्य उपदेश केला असूनही माझी बुद्धि नष्ट झाली ! अहो, संसाराच्या यातनेतून सुटण्याकरितां ईश्वराची प्राप्ति झाली असतां मी संसार मागून घेतला, तेव्हां ह्यापरतें दुर्भाग्य तें कोणतें ? हें माझें मागणें म्हणजे सार्वभौम राजा प्रसन्न झाला असतां त्याजपार्शीं दुर्दैवी मनुष्यानें थोडेंसें भात मागावें त्याप्रमाणें झाले ! खरोखर माझी तपश्चर्या मीं व्यर्थ घालविली. असो, आतां पश्चात्ताप करून काय उपयोग ? ”

भैत्रेय ह्मणाले:-विदुरा, परमेश्वर मोक्ष देण्यास समर्थ आहे. तेव्हां त्याची भक्ति करणारे तुझ्या-सारखे लोक त्याच्या चरणसेवेशिवाय कशाचीही इच्छा करीत नाहींत. दैवयोगानें जें मिळेल त्यांतच संतुष्ट असतात; असो.

धुवाचें स्वनगरीं आगमन.

भैत्रेय पुढें म्हणाले:-विदुरा, इकडे उत्तानपाद राजाला आपला पुत्र परत येत आहे ही वार्ता समजली, तेव्हां ती गोष्ट त्याला प्रथम खरी देखील वाटली नाहीं; पण इतक्यांत, ‘ लवकरच ध्रुव परत येईल ’ हें नारदांचें वाक्य त्याला आठवेलें, आणि मग त्याला अतिशय हर्ष झाला. त्यानें

ती वार्ता सांगणाराला मोठें बक्षीस दिलें, आणि तात्काळ तो आपल्या रथांत बसून ध्रुवाला आप-ण्याकरितां वाद्यादिकांसहित मोठया थाटानें सामोरा चालला. त्यानें बरोबर आपला सर्थ दलभार, अनेक ब्राह्मण, कुलीन व वृद्ध वृद्ध भंत्री आणि आसगण घेतले. ध्रुवाच्या दोन्ही माता उत्तमाला बरोबर घेऊन पालख्यांत बसून निघाल्या. नगरा-च्या बाहेर राजा आला, तो ध्रुव येत आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तात्काळ राजानें रथाखालीं उतरून धावत जाऊन पुत्राला घट्ट आळिगन दिलें. त्याचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले, कठ सद्गदित झाला, व त्याने पुत्राच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्याला नेत्रोदकानें स्नान घातलें. ध्रुवानेंही त्याला नमस्कार केला, आणि त्याचे अनेक आशीर्वाद घेतले. नंतर त्यानें आप-ल्या दोन्ही मातांना नमस्कार केला. त्यांनींही याच्या भगावरून हात फिरवून त्याचा फार गौरव केला. मुरुचिनें त्याला उठवून घट्ट पोटाशीं धरिलें आणि म्हटलें, ‘ बाळा, चिरंजीव हो. ’

भैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, सुरुचीची ह्या वेळची स्थिति व पूर्वीची स्थिति ह्यांतील भेद मनांत आण. बाबारे, सर्व कांहीं अंगवदित्तेस अनुसरून घडतें, ही गोष्ट ह्यावरून पूर्ण व्यक्त होते. पहा-ज्यावर जगन्नायक परमात्म्याची कृपा होते, त्यावर सर्वच ममता करूं लागतात. असो; नेत्र अश्रूंनीं भग-दीं भरून आल्यामुळें तिच्यानें पुढें एक शब्द-ही बोलवला नाहीं. ध्रुवाच्या शरिराचा स्पर्श झाल्याबरोबर तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले, व स्तनांतून दुधाच्या धारा वाहूं लागल्या. त्या प्रसंगीं लोकांनीं सुनीतीची फार प्रशंसा केली: ते म्हणाले, “ हे सुनीति, तुझ्या दुःखाचें निवारण करणारा तुझा एकुलता एक पुत्र तुला फिरून भेटला ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. आमची खातरी आहे की, ज्याचें सतत ध्यान केलें अस-तां अत्यंत दुर्जय अशा मृत्यूला देखील वश क-

रून घेतां येतें, त्या सकलदुःखहर्त्या परमेश्वराची तू उत्तम आराधना केली आहेस, असो; हा तुझा पुत्र दीर्घकाल पृथ्वीचें राज्य करील.”

ध्रुवाचा नगरप्रवेश.

मैत्रेय सांगतातः—विदुरा, नंतर राजानें ध्रुवाला व उत्तमाला हस्तिणीवर बसवून आनंदानें नगरांत आणिलें. वाटेनें लोक राजाची स्तुति करीत होते. इकडे प्रजाजनानीं सर्वे नगर श्रृंगारिले होतें. जागोजागीं मकराकार तोरणें उभारलीं होतीं. ठिकठिकाणीं फलपुष्पयुक्त कदलीस्तंभ आणि फलसपन्न पूगपोत (पोफळीचे लहान लहान वृक्ष) उभे केलेले होते. प्रत्येक घराच्या दरवाज्यांत उदकपूर्ण कलशांवरून दिवे लाविलेले असून ते कलश आन्नपल्लव, मोत्पांचे सर व पुष्पमाला ह्यांनीं अलंकृत केलेले होते. मार्गांतून व गृहादिकांच्या उपरितन भागीं जरतारी झाली लाविण्या होत्या. सर्वत्र सुवर्णमंडित छत दिले असून मधून मधून विमानें व गोपुरे ह्यांचीं शिखरे विलसत होतीं; आणि प्रत्येक गृहाच्या अंगणामध्ये व बाहेरील राजमार्गावर चंदनादिकांचे सडे घातले असून लाद्या, अक्षता, फुले, तांदूळ व बळी हीं स्थापित केलीं होतीं. अशा प्रकारें श्रृंगारलेल्या त्या नगरांत ध्रुवानें प्रवेश केला, तेव्हा सर्वानीं ध्रुवावर पुष्पांचा वर्षाव केला, आणि त्याचें कल्याण चिंतिलें. अशा थाटानें ध्रुवानें पित्याच्या मंदिरांत प्रवेश केला.

विदुरा, उत्तानपाद राजाचें तें मंदिर स्वर्गातील देवमंदिराप्रमाणें होतें; तें रत्नखचित असून, त्यामध्ये ठिकाठिकाणीं दुग्धफेनासारख्या पांढऱ्या स्वच्छ आणि मृदु शय्या हस्तिदंती पलंगांवरून घातलेल्या होत्या. चव्हाकडे जरीचे पडदे सोडलेले असून, मूल्यवान आसनें आणि सुवर्णाचीं उपकरणें सर्वत्र ठेविलेलीं होतीं. त्याच्या भिंती पांचेच्या व स्फटिकाच्या असून ठिकाठिकाणीं उभ्या केलेल्या सुंदर पुतळ्यांच्या हातांतून रत्न-

दीप दिलेले असल्यामुळें ती शोभा अनुपम दिसत होती. त्याच्या सभोंवार अनेक उपवनें होतीं, त्यामध्ये देवलोकीचे अनेक प्रकारचे वृक्ष लावलेले होते, आणि पक्ष्यांच्या जोडप्यांच्या शब्दानें आणि भ्रमरांच्या गुंजारवानें नादित होत असल्यामुळें ती अतिशय रमणीय दिसत होती. त्या उपवनांमधून अनेक वापी होत्या. त्यांच्या पायऱ्या वैदूर्य मण्यांनीं बांधिलेल्या असून, त्यांत काळी, पांढरी, लाल अशीं कमळे होतीं, आणि हस व कारंडव ह्यांचे समुदाय व चक्रवाक, सारस, हे पक्षी त्यांत क्रीडा करीत होते; असो.

ध्रुवास राज्याभिषेक.

पुताचें तें अत्यंत अद्भुत कृत्य श्रवण करून व त्याला प्रत्यक्ष पाहून उत्तानपाद राजाला फार हर्ष झाला; आणि काहीं दिवसांनीं, तो मोठा झाला असून प्रजाजन व प्रधानमंडल हे त्यावर प्रेम करीत आहेत असें पाहून त्यानें त्यास राज्याभिषेक केला, आणि आपण सर्वसगपरित्याग करून आत्मचित्तन करण्याकरितां वनांत निघून गेला.

अध्याय दहावा.

—:०:—

उत्तमाचें मरण व ध्रुवाचें यक्षांशी युद्ध.

मैत्रेय म्हणालेः—विदुरा, ध्रुवाला दोन स्त्रिया होत्या. एक शिशुमार प्रजापतीची कन्या भ्रमि आणि दुसरी वायूची कन्या इला. कल्प आणि वत्सर हे दोन पुत्र भ्रमीला झाले, व उत्कल नांवाचा एक पुत्र आणि एक रूपवती कन्या अशीं दोन मुले इलेला झालीं. सुरुचीचा पुत्र उत्तम ह्यानें विवाह केला नाहीं. तो एकदा मृगयेस गेला असतां एका बलाढ्य यक्षानें त्याचा प्राण घेतला, व त्या दुःखानें त्याच्या आईनें प्राणत्याग केला. विदुरा, उत्तमाला यक्षानें मारिलें ही वार्ता ऐकून ध्रुवाला अत्यंत कोप आला,

आणि त्याने आपला विजयरथ जोडून यक्षांची राजधानी जी अलका नगरी तिजवर चाल केली. उत्तर दिशेस जातां जातां हिमालय पर्वताच्या एका दऱ्यांत ती यक्षांची आणि गुह्याकांची अलका नगरी त्याच्या दृष्टीस पडली. तेथें पुष्कळ नागरिकजन संचार करीत होते, आणि शंकराचे भूतगणही तेथें आले होते. तेथें पोहोचतांच त्या महापराक्रमी ध्रुव राजानें आपला शंख फुंकला. त्या शंखाच्या नादानें आकाश दणाणून गेलें व सर्व दिशांकडून प्रतिध्वनि उठले. तेव्हां यक्षस्त्रिया घाबरल्या आणि कावऱ्या-बावऱ्या होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागल्या. शंखध्वनि ऐकून तेथील पराक्रमी यक्षांचे बाहु स्फुरण पावू लागले व त्यांच्या अंगांत वीरश्रीचा संचार झाला. लागलेच ते आयुधे सज्ज करून चोहोंकडून ध्रुवावर चाल करून आले. विदुरा, ध्रुवही कांहीं सामान्य योद्धा नव्हता. आपल्यावर यक्ष धावून येत आहेत असें पाहून त्या महारथ्याने आपल्या प्रचंड धनुष्याने प्रत्येकावर तीन तीन बाण एकदम सोडले. ते सर्व त्या प्रत्येकाच्या लळाटावर लागतांच ते अगदीं गलित-वीर्य झाले, व त्यांनीं आपसांत ध्रुवाची वाहवा केली. ध्रुवाचें तें शौर्य व युद्धकौशल्य अवलोकन करून यक्षांस अधिकच आवेश उत्पन्न झाला. ध्रुवाचा पराजय केलाच पाहिजे अशी तळमळ लागून त्यांतील प्रत्येकानें सहासहा बाण ध्रुवावर सोडले व मागून तेरा सहस्र यक्षांनीं क्रुद्ध होऊन परिघ, खड्ग, प्रास, शूल, कुठार, शक्ति, ऋष्टि, भ्रुशुडी, बाण ह्यांची सारखी वृष्टि करून शस्त्रांच्या व बाणांच्या भडिमारांनें, यक्षांनीं, पर्जन्य जसा जलधारांनीं पर्वतास आच्छादित करितो तसें ध्रुव राजास आच्छादून टाकिलें. स्वर्गांत सिद्धांनीं हें पाहिलें, तेव्हां त्यांच्या मुखांतून हाहाकार शब्द निघू लागले, व मानवसूर्य आज यक्षांच्या सेनासमुद्रांत बुडून नष्ट झाला

असें ते म्हणाले. इकडे सर्व यक्ष जयशब्दानें गर्जना करू लागले; इतक्यांत, धुक्यांतून सूर्य बाहेर पडतो त्याप्रमाणें ध्रुवाचा रथ अस्त्रसमुदायांतून बाहेर पडला, आणि ध्रुवानें लागलाच आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करून शत्रूच्या मनाला भय उत्पन्न केलें, व अत्रांचा विध्वंस उडविला. इद्राचें वज्र पर्वताच्या उदरांत शिरावें, त्याप्रमाणें ध्रुवाचे बाण शत्रूंचीं कवचे फोडून त्यांच्या शरिरांत घुसले. विदुरा, ध्रुवानें ह्या वेळीं फारच घोर संप्राप्त केला. तेव्हां सर्व समरभूमि रक्तानें लाल झाली; सहस्रावधि यक्ष व राक्षस मरून पडले; जिकडे तिकडे शिरें व धडें दिसू लागलीं; किरीट, कुंडळें सर्वत्र चमकू लागलीं; आणि अशा प्रकारें वीरांना उत्तेजन देणारी ती समरभूमि पाहून ध्रुव राजाला अधिकच स्फुरण चढलें, व त्यानें तुमुळ युद्ध करून आपल्या बाणांनीं समरभूमि निर्वीर केली. विदुरा, त्या प्रसंगीं शत्रूचे बहुतेक वीर पडले, व बाकांचे पळून गेले. तेव्हां अलका नगरी पाहावी अशी ध्रुवाची इच्छा होती, पण मायावी शत्रू केव्हां कपटकारस्थान रचतील ह्याचा नियम नाही असें मनांत आणून तो तेथेंच कांहीं वेळ सावधगिरीनें राहिला. शत्रू फिरून युद्धाचा उद्योग करीत असावेत असा संशय त्याला उत्पन्न झाला, व त्यानें ती गोष्ट आपल्या सारध्यास कळविली. इतक्यांत, समुद्रावर वाऱ्यानें शब्द होतो तसा शब्द कानीं आला; धुळीनें दिशा धुद झाल्या; आकाश अभ्रांनीं भरून गेलें; चोहोंकडे विजा चमकू लागल्या; भयंकर गडगडाट ऐकू येऊं लागले; रक्त, घ्न, मूत्र, विष्टा वगैरे गलिच्छ पदार्थांचा पाऊस पडू लागला; आणि आकाशांतून गारा पडतात त्याप्रमाणें ध्रुवाच्या पुढें धडें कोसळूं लागलीं! तितक्यांत आकाशांत एक प्रचंड पर्वत आविर्भूत झाला; त्यांतून दगडांचा वर्षाव होऊं लागला; चारही दिशांकडून

गदा, खड्ग, परिघ, मुसळें आदिकरून आयुधांची वृष्टि सुरू झाली; भयंकर सर्प हे विजेप्रमाणे आपल्या मुखांतून अग्नि ओकत सैरावैरा धावू लागले; व्याघ्रसिंहादि हिंस्र पशु इतस्ततः हिडू लागले; आणि समुद्र मोठमोठ्याने गर्जना करून आपलें शरीर फुगवून पृथ्वी बुडवू लागला! विदुराः अशा प्रकारे असुरांनी मांयच्या योगें अनेक प्रकारचे उत्पात निर्माण केले, तरी त्या पराक्रमी पुरुषाला त्यांपासून मुळीच भीति वाटली नाही. यक्षांनी ध्रुवावर अति दुस्तर माया सोडिली असें पाहून ध्रुवाचें कल्याण व्हावें ह्याकरितां मुनींनीं तेथें येऊन परमेश्वराची प्रार्थना केली, आणि ध्रुवाला आशीर्वाद दिला की, “हे उत्तानपादपुत्रा ध्रुवा, ज्याचे नुसतें नांव घेतले असतां हा दुस्तर ससार सहज तरून जातां येतो, तों भक्तसंकटनिवारक पद्मगुणेश्वर्यसपन्न ज्ञानदाता प्रभु नारायण ह्या प्रसंगां तुझें कल्याण करां.”

अध्याय अकरावा.

—:—

नारायणास्त्रानें यक्षांचा पराभव.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ऋषींनीं केलेलें ते भाषण उपदेशाप्रमाणें ध्रुवानें ऐकून घेतलें, आणि तत्काळ आचमन करून नारायणास्त्राचें संधान केलें. ध्रुवानें तमें कारितांच, अतरी ज्ञानाचा उदय झाला म्हणजे सर्व क्लेश जसे क्षणांत नाहीतसे होतात, तशी गुह्यांनीं उत्पन्न केलेली ती माया नष्ट झाली. ध्रुवानें नारायणास्त्राचा प्रयोग करून सोडलेले बाण, मयूर जसे कठोर शब्द करीत अरण्यांत शिरतात तसे भयंकर शब्द करीत शत्रुसमुदायांत शिरले, आणि त्या योगानें शत्रूंचा फारच नाश होऊ लागला. बा विदुरा, त्या वेळीं ते अव्यंत क्रोधायमान झाले, व सर्पांनीं आपल्या फणा उभारून जसें गरुडाला मारण्याकरितां जावें, तसे ते सर्व वीर आपापळीं शस्त्रे पाजवून

चोहीकडून ध्रुवावर धावून गेले. तेव्हां ध्रुवानें आपल्या बाणांनीं त्यांतील कित्येकांना स्वर्गपथ दाखविला; कित्येकांचे हातपाय तोडिले, कित्येकांचीं शरीरें छिन्नविच्छिन्न केलीं; आणि कित्येकांना पळवून लाविलें. असा प्रकार चालला आहे व त्यांत पुष्कळ निरपराधी गुह्यकगणांचा वध होत आहे हें पाहून, ध्रुवाचा भाजा जो स्वायंभुव मनु त्याचें अतःकरण कळवळलें, आणि ऋषींसह तात्काळ तेथें येऊन त्यानें

ध्रुवास उपदेश

केला: स्वायंभुव म्हणाला, “बाळा, आतां आपला क्रोध आवर. क्रोध हा नरकाचे द्वार व पापाची मूर्ति होय. ह्या तुझ्या क्रोधावेशांत अनेक निरपराधी पुण्यजनांचा वध होत आहे. ध्रुवा, निरपराधी लोकांचा वध करणें हें आपल्या कुळाला उचित नव्हे. सत्पुरुष अशा कृत्याची निंदा करितात. बाळा, तुझें भावावर प्रेम होतें, व त्याचा वध झाल्यामुळें तुला राग आला ह्या गोष्टी खऱ्या; पण एकाच्या अपराधाकरितां सहस्रावधि निरपराधी लोकांना शिक्षा करणें, हा कोठला न्याय? ह्या जड शरिराळाच आत्मा असें पशुप्रमाणें मानून त्याकरितां दुसऱ्याचा घात करण्यास प्रवृत्त होणें हें तुझ्यासारख्या ज्ञानी पुरुषाला योग्य नव्हे. अरे, तुझ्या हातून असलीं कृत्ये घडतील, असें आम्हांला मुळीच वाटलें नव्हतें. कारण, तूं लहानपणींच सर्वांच्या ठिकाणीं आत्मवृद्धि ठेवून परमेश्वराची एकनिष्ठपणानें सेवा केलीस आणि जें पद मिळणें अव्यंत दुर्लभ तें मिळविलेंस. बाळा, ज्या गोष्टींपासून निवृत्त होण्याविषयी इतरांना उपदेश करण्याची तुझी योग्यता, त्याच निघ गोष्टी तू स्वतः करण्यास प्रवृत्त झालास, हें काय! दया, क्षमा, शांति व समदृष्टि ह्या गुणांचा तुला अगदींच कसा बिसर पडला? बाबा, दया, क्षमा इत्यादि गुणांची योग्यता फारच श्रेष्ठ आहे. हे गुण ज्या पुरुषाच्या

ठिकाणीं वास करितात, त्यावर परमेश्वर अनुग्रह करितो. परमेश्वराचा अनुग्रह ज्ञाळा म्हणजे त्या भाग्यवान पुरुषास मायोपायीं पासून मुळींच पीडा होत नाही व तो ळिगदेहापासून मुक्त होऊन शेवटीं सायुज्य जोडितो. बा ध्रुवा, ह्या विश्वांतील सर्व व्यापारांचा चालक षडगुणेश्वर्यसंपन्न प्रभु जगदात्माच होय. एक पांचभौतिक पदार्थ दुसऱ्या पांचभौतिक पदार्थांचा नाश करितो किंवा त्यास अन्य प्रकारें विकृत करितो, ही सर्व भ्रामक माया आहे. बाबा, स्त्रीपुरुषसमागमापासून स्त्रीपुरुषांची उत्पत्ति होते, पुढें त्यांची स्थिति चालते व अंती त्यांचा नाश होतो, ह्या सर्व क्रिया भगवन्मायेनें सत्त्वादिक गुणांत क्षोभ होऊन घडतात. ह्या जगांत जेवढे म्हणून विकार अनुभवास येतात, ते सर्व मायेचे आहेत. तिचा नियता जो अनादि अनंत परमात्मा, तो सर्वथा विकारहीन आहे. देहादि वस्तु जड असतांही त्यापासून नानाविध कार्ये घडतात, ह्याचें कारण त्या देहादिकांमध्ये परमात्म्याचें अस्तित्व आहे हें होय. लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें लोखंड जसें चळित होतें, तशी परमात्म्याच्या सान्निध्यानें ही कार्यकारणरूप जड सृष्टि चळित होते. बाळा ध्रुवा, सृष्टिस्थितिलयादिक यच्चयावत् कार्ये भगवच्छक्तीनें घडतात खरी, पण तीं सर्व एकदम घडत नाहीत. कालरूप परमात्म्याच्या इच्छेनें अथवा शक्तीनें मायेच्या गुणांत क्षोभ झाला म्हणजे गुणांतील न्यूनधिक्याप्रमाणें निरनिराळीं कार्ये उत्पन्न होतात. रजोगुणाचें आधिक्य झालें असतां सृष्टि होते; सत्त्वगुणाचें आधिक्य झालें असतां स्थिति होते; आणि तमोगुणाचें आधिक्य झालें असतां लय होतो. सारांश उपात्ति, स्थिति वगैरे सर्व कार्ये परमेश्वराचीं इच्छा व मायेच्या गुणांत क्षोभ करणारा काल ह्यांच्या योगें घडतात. त्या कार्यास अमुक एक व्यक्ति कारण आहे, असें म्हणणें म्हणजे अज्ञान होय.

ह्यास्तव 'मी' आणि 'तू' हा सर्व भेद मिथ्या मानिला पाहिजे. वास्तविकपणें सर्व ठिकाणीं आत्मा एकच आहे. पिता पुत्राळा उत्पन्न करितो, चोर लोकांना लुटितात, आणि दृष्ट पुरुष निरपराध्यांचा घात करितात; पण वास्तविक पाहतां पिता पुत्राळा उत्पन्न करित नाही, चोर लोकांना लुटीत नाहीत, किंवा दृष्ट दे दुसऱ्यांचा घात करित नाहीत; हे सर्व त्या ईश्वराचे खेळ आहेत. लांकडाच्या बाहुल्या नाचविणारा सूत्रधार—एक बाहुली दुसरीला मारीत आहे, दुसरी तिसरीला लुटीत आहे आणि तिसरी चौथीला खेळवीत आहे, असें ज्याप्रमाणें लोकांना दाखवितो, त्याप्रमाणें, ह्या सर्व गोष्टींच्या सूत्रधार तो एकच परमात्मा असून, त्या गोष्टी अमुक अमुक पुरुष करित आहे असें तो आपल्या मायेच्या योगें दाखवितो. बाहुल्या नाचविणाऱ्या सूत्रधाराच्या मनांत जसे कोणत्याही बाहुलीबद्दल क्रोध, लोभ हे विकार नसतात, त्याचप्रमाणें, ईश्वराच्या मनांत कोणाही व्यक्तीविषयीं राग, लोभ इत्यादि विकार नाहीत. तो निर्विकार व शान्त आहे. बाहुल्या नाचविणारा सूत्रधार त्या बाहुल्यांना सोडतांनाच त्यांना परत घेण्याकरितां दोऱ्या बांधून त्या आपल्याजवळ ठेवितो; ह्यामुळे त्या बाहुल्या सुटल्या त्या वेळेसच जशा परत गेलेल्यासारख्या असतात, तसा कोणताही प्राणी जन्मास येतेवेळींच त्याच्या गळ्यांत भगवान काल हा मृत्युरूपानें बांधलेला असतां, ह्यामुळे वास्तविकपणें प्राणी जन्मास आल्याबरोबरच मेलेला आहे असें म्हटलें पाहिजे. बाहुलीला ज्याप्रमाणें आपल्याला कसे नाचावयाचें आहे हें ठाऊक नसतें, त्याप्रमाणेंच प्राण्यालाही आपल्याला काय करावयाचें हें माहित नसतें. कर्ता करिता सर्व कांही भगवान काल होय. ह्या कालाची शक्ति फार अचिंत्य आहे. ह्या कालालाच कोणी कर्म ही संज्ञा देतात; कोणी स्वभाव म्हणतात;

कोणी दैव समजतात; व कित्येक काम असेंही म्हणतात. काळाच्या ठिकाणीं विषमबुद्धि मुळीच नाही. तो जीवाला पूर्वकर्मानुसार बरीं वाईट फलें प्राप्त करून देण्यास नित्य सिद्ध असतो. म्हणून, हे ध्रुवा, तुला सांगतो कां, कुबेराच्या सेवकांनीं तुझा भाऊ मारिला नाही, तर तो आपल्या दैवानेंच मेळा आहे असें मनांत आण. जन्मास घालणें, प्रतिपाल करणें व लयास नेणें ह्या सर्व गोष्टी काळाधीन आहेत. तथापि त्याला अहंकार नसल्यामुळें तो त्या कर्मापासून अलस असतो. तो दैवरूपी ईश्वर भक्तांना मृत्यु आणि भक्तांना मोक्ष देतो. म्हणून तू अहंकार सोडून सर्वांठाची आत्मा सारखा भरलेला आहे अशी बुद्धि ठेवून परमेश्वराला शरण जा. त्याचें माहात्म्य अगाध आहे. वाळा, तुझी सावत्र आई तुला मर्मभेदक भाषणें बोलली म्हणून, तू पांच वर्षांचा असतांही वनांत गेलास, आणि इंद्रियांना अगोचर अशा ज्या ईश्वराची आराधना करून अत्युन्नत पद मिळविलेंस, तो परमेश्वर, ज्याच्या ठायीं यत्किंचितही भेदभाव नाही त्याच्याच अंतरीं वास करितो, ह्या गोष्टीचा तू आपल्या अंतर्यामी दृष्टि देऊन विचार कर; म्हणजे तुझ्या ठिकाणीं असलेला हा सर्व आपपरभाव नाहीसा होईल. ध्रुवा, क्रोध हा भयंकर रोग आहे; शास्त्रादिकांच्या श्रवणरूप औषधानें ह्याचा नाश कर. ह्या क्रोधाच्या योगानें तुझ्या हातून ह्या वेळीं मोठा अनर्थ घडला आहे. यक्षांनीं आपला भाऊ मारला म्हणून तूं त्यांचा वध केलास, पण यक्षांचा राजा जो कुबेर त्याला ह्यामुळें राग आला असेल. तो शंकराचा भाऊ होय. म्हणून जोंपर्यंत आपल्या कुलावर एखादें संकट ओढवले नाही, तोंपर्यंतच त्याजपाशीं नम्रतापूर्वक सर्व अपराधांची क्षमा माग आणि त्याला प्रसन्न करून घे. ”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें स्वायंभुव मनूनें केलेला उपदेश असादरपूर्वक ग्रहण करून ध्रुवानें

त्यास नमस्कार केला. नंतर स्वायंभुव मनु ऋषी-सहवर्तमान स्वस्थानीं निघून गेला.

अध्याय वारावा.

—:०:—

ध्रुवास कुबेराचा वर.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, स्वायंभुव मनूचा उपदेश ऐकून ध्रुवाचा क्रोध शांत झाला, व त्यानें यक्षांचा वध करणें बंद केलें. पुढें कुबेराला हें वर्तमान समजलें, आणि तो चारण, यक्ष, किन्नर ह्यांसह तेथें आला. तेव्हां ध्रुव हात जोडून नम्रपणें उभा राहिला असतां कुबेर त्याला म्हणाला, “हे पुण्यवता शत्रियपुत्रा, तुझा पितामह जो मनु, त्याच्या उपदेशानें तू आपल्या मनांतील तोत्र बंद सोडून दिलेंस, हें पाहून मी तुजवर मनुष्य झालों आहे. झाल्या गोष्टीविषयी आतां विचार करण्याचें कारण नाही. त्या सर्व गोष्टी काळात्मक परमेश्वराच्या इच्छेनें होत असतात. प्राण्याचा नाश किंवा उत्पत्ति होण्याला तो काळच कारण आहे. म्हणून तुझ्या भावाला यक्षांनीं मारिलें नाही किंवा तूही यक्षांना मारिलें नाहीस. कर्ता करविता सर्व कांहीं तो परमेश्वर आहे. ‘मी’ व ‘तू’ हा द्वैतभाव अज्ञानानें उत्पन्न होतो, म्हणून स्वमांतील गोष्टीप्रमाणें तो मिथ्या होय. प्राण्यांना बंधदुःखादि प्राप्त होतात, ह्यास हा सर्व मीपणा कारण आहे. आतां तू जा. तुझें कल्याण असो. परमेश्वर सर्व भूतांचे ठिकाणीं आहे, पण त्याचें ज्ञान इंद्रियांना होत नाही. मायेच्या योगानें तो त्रिगुणात्मक शक्ति स्वीकारतो, पण वास्तविक तो गुणरहित आहे. म्हणून सर्वांचे ठिकाणीं आत्मबुद्धि ठेवून ईश्वराची आराधना कर. हे उत्तानपादपुत्रा, तुझी योग्यता फार मोठी आहे; ह्यास्तव तू इच्छेस येईल तो वर मजपासून मागून घे. ”

मुनिश्रेष्ठ मैत्रेय पुढें सांगू लागले: विदुरा, ह्याप्रमाणें यक्षपति कुबेराचें भाषण श्रवण करून

त्या भगवद्भक्त व बुद्धिमान धुवानें, 'सकलदुःख-
हर्त्या परमेश्वराचें मला सतत स्मरण असावें' असा
वर मागितला. विदुरा, धुवाचें मागणें ऐकून
कुबेरास फार समाधान वाटलें व तो अभिष्ट वर
अर्पण करून तो अंतर्धान पावला. इकडे धुवही
आपल्या नगरास परत आला. नंतर त्यानें अनेक
यज्ञ करून व त्यांत विपुल दक्षिणा देऊन
भगवान यज्ञपति परमेश्वराची आराधना केली,
आणि उपाधिरहित परमात्म्याच्या ठिकाणीं त्यानें
आपली भक्ति अचल केली. विदुरा, त्यामुळे,
सर्व भूतांचे ठायीं तोच एक परमात्मा भरला आहे
अशी धुवाची बुद्धि झाली. आपल्या प्रारब्धा-
तील पुण्यपापांचा क्षय होण्याकरितां तदनु रूप
कर्म करून त्यानें छत्तीस हजार वर्षे पृथ्वीचें राज्य
केलें. राज्य करीत असतां त्यानें इंद्रयांचा पूर्ण
जय केला होता. स्वप्रगत सृष्टीप्रमाणें हें
विश्व आत्म्याच्या ठिकाणीं मायामय आहे असें
तो मानीत असे. त्याचा स्वभाव मोठा उदात्त
होता. ब्राह्मण म्हणजे त्याला जीव कीं प्राण
वाटत असत. दीनांवर दया करणें हें त्याचें
अखंड व्रत असे. तो धर्ममर्यादांचें उत्तम प्रकारें
पालन करी, व ह्या सर्व गुणामुळे त्याची सर्व प्रजा
पित्याप्रमाणें त्याच्यावर अनुरक्त असे. अशा
प्रकारें राजवैभवाचा उपभोग घेत असतां शेवटीं
त्यानें आपलें शरीर, स्त्री, अपत्यें, मित्र, राज-
वैभव हीं सर्व कालाधीन आहेत असा विचार
करून पुत्राच्या स्वाधीन राज्य केलें, आणि
आपण बदरिकाश्रमीं निवृत्त गेला. तेथें यमनि-
यमादि अष्टांगयोगांचा अधिश्ठांत अभ्यास करून
तो षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वराचे ध्यानांत निमग्न
राहिला. त्याची देहबुद्धि नष्ट झाली, व 'हा मी
ध्रुव' एवढें देखील भान त्यास राहिलें नाहीं !

नंदसुनंदांची भेट.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, पुढें एके दिवशीं त्याला
अत्यंत देदीप्यमान असें एक विमान, भगवान विष्णू-

च्या सारखीच रूपें धारण करणारे दोन श्रेष्ठ देव
ज्यांत बसले आहेत असें, आकाशांतून उतरत आहे-
सें दिसलें. डबकरच ते विमान त्याच्या जवळ आलें.
तेव्हां विमानांतील पुरुष मधुसूदनाच्या पार्षद-
गणांपैकी श्रेष्ठ देव आहेत असें त्याच्या लक्षांत
आलें. त्या वेळीं त्याची इतकी गडबड उडाली
की, कोणत्या क्रमानें त्यांची पूजा करावी हेंही
त्याला सुचेंना. शेवटीं ईश्वराचें स्मरण करीत
त्यानें हात जोडून त्यांस वंदन मात्र केलें. तेव्हां
ते विष्णूचे पार्षदगण ध्रुवाशीं बोलू लागले.

ध्रुवास विष्णुपदीं येण्याविषयीं विनंती.

नंदसुनंद म्हणाले:-हे राजा, तुझें कल्याण
असो. तू पांच वर्षांचा असतांनाच तपश्चर्या
करून परमेश्वरास संतुष्ट केलेंस, आणि मोठ-
मोठ्यांनाही जे अप्राप्य, ते श्रेष्ठ विष्णुपद तूं
मिळविलेंस; ह्यास्तव तेथें तुला नेण्याकरितां
आम्ही आलों आहों. तर आतां, ज्या स्थलाच्या
मोर्बतीं चंद्रसूर्यादि ग्रह प्रदक्षिणाकार फिरत
असतात, त्या अदृढपदीं राहण्यासाठीं तूं चक.
राजा, असें स्थान आजपर्यंत तुझे पितरांस किंवा
इतर कोणासही प्राप्त झालें नाहीं.

ध्रुवाचें श्रीविष्णुपदीं गमन.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, नंदसुनंदांचें हें अमृत-
तुल्य भाषण ऐकून धुवानें स्नान केलें, आणि
सर्व नित्यकर्म आटोपून मुनिजनाना वंदन
करून त्यांचे आशीर्वाद ग्रहण केले. पुढें त्यानें
त्या विमानास प्रदक्षिणा करून त्यास नमस्कार
घातला, नंदसुनंदांस अभिवंदन केलें, आणि
आतां तो विमानांत बसणार, तों मृत्यु जवळ
आला आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. विदुरा,
त्यावेळीं ध्रुवाचें रूप अत्यंत तेजःपुंज बनलें होतें.
त्यानें तात्काळ मृत्यूच्या मस्तकावर पाय देऊन
विमानांत आरोहण केलें, व तो स्वर्गलोकीं
जाण्यास निघाला. स्वर्गांत वाघें वाजूं लागलीं,
गंधर्व गायन करू लागले व देवांनीं पुष्पवृष्टि

केली. इतक्यांत त्याला आपल्या मातेचें स्मरण झालें, व तिला टाकून आपण एकटें जाणें बरें नाहीं असें त्याला वाटलें. हा त्याच्या मनांतील विचार विष्णूच्या पार्षदांना तात्काळ कळून आला; आणि त्यांनीं, 'तुझी माता देवी सुनीति विमानांत बसून तुझ्यापुढें चालली आहे, ती पहा' असें म्हणून अग्रभागीं सुनीतीचें विमान दाखविलें. तेव्हां तें पाहून धुवाला आनंद झाला, व त्यानें विमान चालविण्यास सांगितलें. वाटेनें, आपल्यावर पुष्पशृष्टि करणारे देव आणि सूर्यचंद्रादि ग्रह त्याच्या दृष्टीस पडले; आणि तो सप्तर्षीचें व त्रैलोक्याचेंही उल्लेखन करून त्यांच्या वर असलेल्या विष्णूच्या श्रेष्ठ पदाप्रत प्राप्त झाला! विदुरा, विष्णूचें तें ध्रुवपद स्वतांच्या तेजानें नित्य प्रकाशित आहे. त्याच्या दिव्य कीर्तीनें सर्व त्रैलोक्यास प्रकाश प्राप्त होतो. जे पुरुष नित्य पुण्याचरण करितात व ज्यांच्या ठिकाणीं दया, क्षमा, शांति इत्यादि श्रेष्ठ गुण वास करितात, त्यांसच त्या पदाची प्राप्ति होते. असे; विदुरा, सर्व त्रैलोक्यास लळामभूत असणाऱ्या त्या ध्रुवपदीं तो धीरोदात्त ध्रुव राजा नित्य राहिला आहे.

मैत्रेय सांगतात:—विदुरा, ह्याप्रमाणें ध्रुवास अढळपदाचा लाभ झाल्यानंतर पुढें कांहीं दिवसांनीं, प्रचेत्यांनीं ब्रह्मसत्र आरंभिलें तेव्हां नारद मुनि तेथें फिरत फिरत गेले; तो त्या ठिकाणीं भगवंताचें गुणवर्णन करण्याचा प्रसंग आला असतां, त्या महापतिव्रता सुनीतीच्या पुत्रानें आपल्या तपस्सामर्थ्यानें जी गति मिळविली व ती मिळविण्याकरितां त्याने आपल्या मनाचा जो निर्धार केला होता, त्याचें नारदांनीं वर्णन केलें.

ध्रुववर्णन.

नारद म्हणाले:—ध्रुव हा पांच वर्षांचा बालक असतांना त्याला त्याच्या सावत्र आईनें केलेलीं दुर्भाषणें सहन न होऊन तो तत्क्षणींच वनांत गेला, आणि माझ्या उपदेशाप्रमाणें वागून त्यानें

ईश्वरास वश करून घेतलें. त्यानें थोड्या दिवसांत जें पद प्राप्त करून घेतलें, तें पद वेदवेद्या पुरुषांनाही दुर्लभ आहे. तसें पद अनेक वर्षे यत्न करून मिळविण्याची नुसती इच्छा करणारा देखील क्षत्रिय पृथ्वीवर असेल असें मला वाटत नाहीं.

मैत्रेय म्हणतात:—विदुरा, ह्याप्रमाणें हें अत्यंत पुण्यकारक व साधूंना मान्य असें ध्रुवचरित्र मीं तुला सांगितलें आहे. हें भक्तिपुरस्सर ऐकिलें असतां मनुष्याची भगवंतावर भक्ति जडते, आणि त्याला आयुष्य, पुण्य, कीर्ति व धन प्राप्त होऊन त्याचें कल्याण होतें व सर्व क्लेश नाहींतसे होतात. म्हणून मनुष्यानें सावधान चित्तानें प्रत्येक दिवशीं सकाळीं आणि संध्याकाळीं ह्या चरित्राचें श्रवणकीर्तन करावें; अथवा तसें न झाल्यास निदान पौर्णिमा, अमावास्या, द्वादशी, श्रवण नक्षत्र, क्षयतिथि, व्यतिपात, संक्रांत आणि रविवार ह्या दिवशां तरी भाविक जनांस तें ऐकवावें; म्हणजे निश्चयानें सिद्धि प्राप्त होईल.

अध्याय तेरावा.

—:—

प्रचेतसाख्यान.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, मैत्रेय मुनींनीं निबंदन केलेलें ध्रुवाख्यान श्रवण करून अधोक्षज भगवंताच्या ठिकाणीं विदुराची भक्ति सुदृढ झाली व त्यानें पुनः मैत्रेय मुनींना आणखी पत्र केलें.

विदुर म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठ, आपण सांगितलेलें ध्रुवचरित्र ऐकून मला फार आनंद झाला आहे. महाराज, आतां, प्रचेत्यांनीं आरंभिलेल्या सत्रांत भगवद्भक्त नारदांनीं ज्या भगवत्कथा वर्णिल्या, त्या सांगण्याचा मजवर अनुग्रह करावा. तसेंच, ज्या प्रचेत्यांनीं यज्ञमूर्ति भगवंताची आराधना केली, ते सत्पुरुष प्रचेते कोणाचे वंशज व त्यांनीं कोणत्या ठिकाणीं सत्र केलें, हेही सांगण्याची कृपा व्हावी.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ध्रुव आपल्या उत्कल नामक पुत्राला राज्य देऊन वनांत गेला; पण त्या राजपुत्राला त्या राज्यलक्ष्मीपासून सुख वाटेना. कारण, तो जन्मापासून शांत वृत्तीचा असून कोणत्याही विषयांचे ठिकाणी आसक्त होत नसे; व सर्वाभूती आत्मा भरलेला आहे, व सर्व लोक आत्म्याच्या ठिकाणी निविष्ट आहेत, असे मानी. परब्रह्मस्वरूप हे नित्य शांत, शुद्ध, ज्ञानैकरम व आनंदघन आहे असा त्यास अनुभव आला होता. तो निरंतर योगाभ्यासांत निमग्न असल्याने त्याच्या वासना अगदी नष्ट झाल्या होत्या. ज्वाला-रहित अग्नि जसा शांत दिसतो, तसा तो उत्कल अगदी शांत दिसत असे. तो बाह्य स्वरूपावरून अगदी बोजड वाटत असून त्याची वृत्ति एखाद्या वेड्याप्रमाणे भासे; ह्यामुळे अज्ञानी लोक त्याला 'जड' असे म्हणत. परंतु वास्तविक तो तसा नसून महाज्ञानी होता. असा. उत्कलाला वत्सर नांवाचा एक सावत्र भाऊ होता. उत्कल हा वेडा आहे असे समजून प्रधानादिकांनी वत्स-राला राज्याभिषेक केला. पुढे वत्सराला त्याच्या स्वर्वाधी नामक पत्नीपासून पुष्पाणि, तिग्मकेतु, इष, ऊर्ज, वसु आणि जय असे सहा पुत्र झाले. पुष्पाणीला प्रभा आणि दोषा अशा दोन भार्या होत्या. प्रमेला प्रातर, मध्यदिन आणि सायं असे तीन पुत्र झाले, व दोषेला प्रदोष, निशीथ (मध्य-रात्र) आणि व्युष्ट (पहाट) हे तीन पुत्र झाले. त्या पुत्रांपैकी व्युष्टाला त्याच्या पुष्करिणी नामक पत्नीपासून एक मुलगा झाला. त्याचे नांव सर्व-तेजस् असे होतें. त्याला आकूति नामक पत्नी-पासून चक्षु ह्या नांवाचा पुत्र झाला. त्या चक्षूला त्याच्या नडूक नामक पट्टराणीच्या उदरी वारा पुत्र झाले. हे सर्व मोठे शुद्धाचरणी होते. पुरु, कुत्स, वित, युम, सखवान, ऋत, व्रत, अग्नि-धोम, अतीरात्र, प्रशुम, शिवि आणि उल्मुक ही त्यांची नावे होत. उल्मुकाला पुष्करिणी नामक

पत्नीपासून अंग, सुमनस्, ख्याति, क्रतु, अंगि-रस आणि गय हे सहा पुत्र झाले. अंगाची सुनीथा नामक पत्नी होती. तिजपासून वेन त्याला नांवाचा पुत्र झाला. हा मुलगा इतका दुष्ट होता की, त्याला कटाळून अंग हा घरादाराचा त्याग करून वनांत निवून गेला. पुढे तो वेन राज्य करू लागला. पण तो स्वभावतः दुष्ट असल्यामुळे धर्मबाह्य आचरण करू लागला. त्या कारणाने मुनि त्रासले आणि त्यांनी त्याला शाप दिला. विदुरा, मुनींचेच शापवचन ते ! त्यामुळे वेन राजा तात्काळ मृत्यु पावला ! तेव्हा चोरादिकां-पासून प्रजांस फार उपद्रव होऊ लागला, व सर्वत्र अव्यवस्था माजली. ह्यास्तव, लोकांचे नियमन करण्याकरिता, त्या मुनींनी मृत झालेल्या वेन राजाच्या उजव्या हाताचे मंथन करून त्यापासून एक पुत्र उत्पन्न केला. विदुरा, त्या पुत्राचे नांव पृथु. हा ईश्वराचाच अंशावतार होय. ह्याने सर्व पृथ्वीची सुव्यवस्थित रचना केली, म्हणून ह्याला पहिला राजा असे म्हणतात.

विदुर म्हणाला:-मुनिश्रेष्ठा, अंग राजा सच्छील साधु असतांना त्याच्या पोटी वेनासारखा दुष्ट पुत्र कसा झाला, की ज्याच्यामुळे वैताग उत्पन्न होऊन त्याला घरादाराचा त्याग करावा लागला ? शिवाय, आणखी असाही एक प्रश्न आहे की, राजा हा दृष्टांचा शासन करणारा असतांना त्यालाच मुनींनी शाप दिला, तेव्हा वेनाने असा अपराध तरी कोणता केला होता ? मुनिपुंगवा, धर्ममर्यादा तर अशी आहे की, राजा हा लोक-पालांचे तेज धारण करित असल्यामुळे त्याच्या हातून कांहीं अनुचित कर्म घडले तरीही त्याचा अपमान करू नये. तर असे असूनही धर्मज्ञ मुनींनी त्यास देहांत शासन केले, ह्यावरून त्या वेन राजाचे आचरण सर्वथा गर्हणीय असले पाहिजे असे मला वाटते.

वेन राजाचें चरित्र.

(राज्यप्राप्तीपर्यंत.)

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, तों सर्व इतिहास मी तुला सांगतो, सावधानपणे ऐक. बाबा, पूर्वी एके प्रसंगी अंग राजानें अश्वमेध यज्ञ आरंभिला होता. त्यामध्ये वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं आवाहन केलें असतांही देवता आल्या नाहींत. तेव्हां ऋत्विजांना आश्चर्य वाटलें आणि ते राजास म्हणाले, “राजा, आम्ही होम करितों, पण देवता आपला हविर्भाग स्वीकारीत नाहींत, तर ह्याचें कारण काय असावें ? होमद्रव्यांना दोष द्यावा, तर तू तों श्रद्धेनें संपादन केलीं आहेस; मंत्रतत्वांमध्ये काहीं न्यून असेलसें म्हणावें, तर तसाही प्रकार मुळींच नाहीं; असें असतां कर्मांचे साक्षी देव आपापले भाग कां स्वीकारीत नाहींत नकळे. ” हें ब्राह्मणांचें भाषण ऐकून राजाला फार वाईट वाटलें. त्यानें यज्ञ-दीक्षा घेतल्यामुळें मौनव्रत स्वीकारलें होतें, तरी सदस्यांना काहीं प्रश्न विचारण्यासाठीं त्यांच्याच अनुज्ञेनें त्यानें तें मोडलें आणि तो म्हणाला, “सदस्यहो! तुम्हीं देवांचें आवाहन केलें असूनही ते येथें येऊन आपापला हविर्भाग घेत नाहींत, त्या अर्थी मजकडून काहीं तरी दोष घडला असावा हें खास. तर तो दाप कोणता असावा तें मला सांगा. ” सदस्य म्हणाले, “ राजा, ह्या जन्मीं तुजकडून कोणता एखादा दोष घडला असेल असें मुळींच संभवत नाहीं. परंतु तुला संतति नाहीं, हा मात्र एक प्राक्तनदोष आहे. तर तो जाईल असें काहीं साधन कर. तूं पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेनें आराधना केलीस, म्हणजे यज्ञभोक्ता नारायण तुला पुत्र देईल. राजा, ईश्वर हा भक्तांचीं सर्व दुःखें दूर करणारा आहे. ह्यास्तव तो तुझी वासना पूर्ण केल्याशिवाय राहणार नाहीं. राजा, अपत्यासाठीं तूं यज्ञपतीची आराधना केलीस म्हणजे तुला वर देण्याकरितां प्रत्यक्ष भगवान विष्णु एथें प्राप्त होतील, व त्या

वेळीं त्यांजबरोबर लोकपाल देवही असतील, म्हणून त्या प्रसंगीं ते अनायासें हविर्भाग ग्रहण करितील व तुझा कार्यभाग सहज सिद्धीस जाईल.”

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं सांगितल्यानंतर अंग राजानें सततींकरितां पुरो-डांशाचा होम केला. तेव्हां अग्नीपासून एक पुरुष उत्पन्न झाला. त्याच्या कंठांत सुवर्णाच्या माळा असून त्यानें शुभ्र वस्त्र परिधान केलें होतें; व त्याच्या हस्तांत सुवर्णपात्र असून त्यांत त्यानें सिद्ध पायस घेतले होतें. विदुरा, ब्राह्मणांची आज्ञा घेऊन त्या बुद्धिमान राजानें त्या दुधाचा स्वीकार केला, आणि त्याचे अवघ्राण करून मोठ्या संतोषानें तें आपल्या पत्नीला दिलें. तें दूध राणीनें प्राशन केल्यावर तिच्या गर्भधारणा झाली, आणि योग्य काळ गेल्यावर तिच्या पुत्र झाला. विदुरा, ब्रह्मदेवाचा पुत्र अधर्म ह्याच्या अंशापासून उत्पन्न झालेला जो मृत्यु तो ह्या पुत्राचा मातामह होय. लहानपणापासूनच तो आज्ञाच्या वळणावर गेल्यामुळे तो अधर्मी निपजला. त्याचे नांव वेन असें होतें. तो दुष्ट वेन मृगयेसाठीं वनांत जाई आणि गरीब व निरुपद्रवी पशूंना मारी. त्याला पाहिलें कीं, ‘ हा वेन येत आहे, संभाळा, ’ असें लोक ओरडत सुटत. तो अतिशय निर्दय होता. आपल्या बरोबरीच्या मुलांशी खेळतांना तो त्यांना गुरांप्रमाणें झाडपून काढी. असें हें मुलाचें दुष्ट आचरण पाहून अंग राजाला फार दुःख झालें. त्यास ताळ्यावर आणण्यासाठीं त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झालें; तेव्हां त्याला अतिशय वाईट वाटलें; व तो म्हणाला, “ अहो! कुसंतानांपक्षां निसंतान फार चांगलें; कारण कुसंतानापासून प्राप्त होणारी दुःखें तरी मग सोसावीं लागत नाहींत ! अरेरे ! दुष्ट अपत्यापासून कायहो विपत्ति प्राप्त होतात. जनांत सर्वत्र उपहास होतो; मोठा अधर्म घडतो; सर्वांशीं वैर जोडावें लागतें; आणि अहर्निश

वितेंत पडणें प्राप्त होतें! अहो, संतति हें एक आत्म्यावर मोहरूपी पटल आहे. तिच्या योगानें मनुष्याला आनंद होतो खरा, पण एकंदरातें ती दुःखासच कारण आहे; चांगला पुत्र असला तरी सुद्धा जर त्याच्या जिवाला याकिंचित् दुःख होईल, तर आईबापांना शोक होतो. तेव्हां सुपुत्र असणें हें देखील एक शोकाचेंच कारण होय. त्यापेक्षा कुपुत्र असणेंच पुष्कळ चांगलें. कारण त्याच्या कृत्यामुळें घरांत एकामागून एक अनेक दुःखें येऊं लागतात, आणि शेवटीं मनुष्याला त्या घराबद्दल वैराग्य उत्पन्न होतें. ”

मुनिश्रेष्ठ मैत्रेय म्हणाले:—हे कुरुकुलभूषणा विदुरा, अशा प्रकारचे विचार रात्रदिवस अंग राजाच्या मनांत घोळत असल्यामुळें त्याला चैन पडेना. शेवटीं तो एके दिवशीं अतिशय त्रासून, पत्नीला गाढ निद्रा लागली असतां तिला नकळत मध्यरात्री उठून बाहेर निघून गेला. राजा विरक्त होऊन निघून गेल्यामुळें पुरोहित, अमात्य, मित्रमंडळ, आदिकरून प्रजांना अत्यंत दुःख झालें. त्यांनीं पृथ्वीवर त्याचा पुष्कळ शोध केला; पण कुयोगी पुरुषांना अंतर्दामीं असलेल्या आत्म्याचा जसा शोध लागत नाही, तसा त्या प्रजाजनांना त्या अंग राजाचा शोध लागला नाही. शेवटीं ते निराश होऊन परत आले आणि ऋषींना वंदन करून, राजाचा कोठेही शोध लागत नाही, असें त्यांनीं त्यास सांगितलें.

अध्याय चौदावा.

—:०:—

वेन राजास अभिपेक व त्याचें दुर्वर्तन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अंग राजा राज्य सोडून वनांत गेला तेव्हां प्रजेला शास्ता नाहीसा होऊन मनुष्यांची स्थिति पशुतुल्य होत चालली. त्यावेळीं भृगु आदिकरून मुनींच्या मनांत विचार

घोळू लागले कीं, आतां कोणत्या तरी रीतीनें लोकांची नीट व्यवस्था लागेल असा कांहीं तरी उपाय योजिला पाहिजे. शेवटीं त्यांनीं अंग राजाची पत्नी सुनीथा हिचें अनुमोदन घेऊन, प्रजांना वेन अप्रिय होता तरी त्यालाच राज्याभिषेक केला. वेन राजा अति क्रूर असल्याचें सर्वांना माहीत होतेंच; ह्यामुळें, त्याजपासून आपणांस भयंकर शिक्षा होईल अशी भीति बाळगून चोर, चहाड वगैरे दुष्ट लोक लागलेच लपून बसले. वेन राजा स्वभावतांच गर्विष्ठ असून आत्मश्लाघा करणारा होता, आणि तशांत तो राज्यारूढ झाला; ह्यास्तव ऐश्वर्यमदानें तो फारच उन्मत्त झाला व मोठमोठ्या ज्ञानवृद्ध पुरुषांचाही अवमान करू लागला. एके दिवशीं हा दुष्ट राजा आपल्या रथांत वसून मदांध झालेल्या निरंकुश हत्तीप्रमाणें बाहेर फिरावयास निघाला, आणि त्यानें ब्राह्मणांना अशी ताकीद दिली कीं, “यज्ञ, दान, होम वगैरे कोठेही कोणी करू नये.” विदुरा, तो दुष्ट जेव्हां अशा प्रकारचा डांगोरा पिटवीत पर्यटन करू लागला, तेव्हां स्वर्ग व पृथ्वी हीं थरथर कांपू लागलीं! पुढें तें सर्व वर्तमान मुनींस समजले. तेव्हां आतां लोकांवर कांहीं तरी संकट येणार असें त्यांना वाटलें; आणि भूत-वात्सल्यानें प्रेरित होऊन ते सर्व एके ठिकाणीं मिळाले आणि त्यांनीं विचार केला कीं, प्रजा अराजक राहिली असतां तिला चोरादिकांपासून उपद्रव होईल म्हणून, हा वेन राजा राज्यपदाला अयोग्य असतांही आम्हीं ह्याला राज्याभिषेक करविला; पण सर्पाला दूध पाजून पोषिलें असतां जसा दूध पाजणारावरच अनर्थ ओढवतो, तसा ह्या दुष्टाला राज्यासनावर बसविल्यामुळें आम्हांवरच अनर्थ ओढवला आहे! असो. आतां, जरी हा अविचारी आणि अधर्मेतर आहे, तरी समजुतीच्या चार गोष्टी सांगणें हें आपलें कर्तव्य आहे; आणि इतकें करूनही जर तो ताब्यावर

आला नाही, तर त्याचा दोष आपल्याकडे नाही. इतक्याउपर त्याने आपले आचरण न बदलल्यास आपण आपल्या तेजाने त्याला दग्ध करून टाकू म्हणजे झाले !

वेनास ब्राह्मणांचा उपदेश.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, असा विचार करून ते मुनि वेन राजाजवळ आले, आणि आपल्या मनातील क्रोध दावून ठेवून भुरग्या वाणीने त्यांनी त्याशी बोलल्यास सुरुवात केली: ते म्हणाले, “राजा, आम्ही तुला काही विनंती करीत आहो, इकडे लक्ष दे. आम्ही सांगितल्याप्रमाणे तू वागलास, तर तुझे आयुष्य, संपत्ति, वल, कीर्ति इत्यादि वृद्धिंगत होऊन तुझे कल्याण होईल. पुरुषाने काया, वाचा, मन व बुद्धि ह्यांच्या योगे धर्माचे आचरण केले असता त्याला उत्तम लोकाची प्राप्ति होते, व तेच कर्म निष्कामबुद्धीने केले असता प्रत्यक्ष मोक्षही मिळतो. राजा, प्रजेचे उत्तम प्रकारे पालन करणे हा तुझा धर्म आहे. जो राजा धर्माने वागत नाही, तो ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट होतो. प्रजांकडून योग्य कर घेऊन त्यांचे दुष्ट अधिकाऱ्यांपासून व चोरांपासून संरक्षण करणाऱ्या राजाचे भाग्य काय वणोवे ! ज्या राजाच्या प्रजा आपल्या वर्णाश्रमधर्मास विहित अशीं कर्मे करून यज्ञपति भगवंतास पूजितात, त्याला प्रत्यक्ष परमेश्वर प्रसन्न होतो; लोकनायक परमात्म्याचा प्रसाद प्राप्त झाल्यावर मग त्यास कोणतीच उणीव राहत नाही. लोकपालांसुद्धा सर्व लोक त्यास करभार आणून देतात. राजा, सर्व लोक, देव व यज्ञ ह्यांचे सुव्यवस्थित रीतीने पालन करणारा परमेश्वरच होय. वेदत्रयी, हवनीय द्रव्ये व तपश्चर्या ही त्या भगवंताचीच रूपे आहेत. राजा, तुझ्या देशात राहणारे लोक तुझा उत्कर्ष होण्यासाठी अनेक प्रकारे यज्ञयागादिकांनी ईश्वराचे आराधन करीत असतात; ह्यास्तव तू त्यांना नोंदपणे वागवावेस हें आम्हांस

उचित दिसते. राजा, सर्व वैभवांचे प्रधान कारण इंद्रादिक लोकपालांची कृपा हें होय. ही कृपा संपादन करण्यास ब्राह्मणांकरवी यज्ञानुष्ठान करणे हेंच साधन आहे; म्हणून ब्राह्मणांची हेलना करणे हें सर्वथैव गर्ही होय.” ह्यावर वेन म्हणाला, “ब्राह्मण-हो, तुम्ही अधर्माचा धर्म असे मानिता, आणि तुमच्या उपजीविकेची साधने प्राप्त करून देणारा व तुमचे सर्वस्वी संरक्षण करणारा जो मी, त्यामाझी पूजा करणे सोडून जाविणी स्त्रीप्रमाणे भूलसाचीच आराधना करिता, तेव्हां तुम्ही मूर्ख आहां ह्यांत सदेह नाही. ब्राह्मणहो, जे पुरुष आपल्या राजाची अवज्ञा करितात, त्यांचे केव्हांही कल्याण व्हावयाचे नाही. अहो, विष्णु, ब्रह्मदेव, शंकर, इंद्र, वायु, यम, सूर्य, पर्जन्य, कुबेर, चंद्र, पृथ्वी, अग्नि, वरुण वगैरे शाप किंवा वर देण्यास समर्थ असे सर्व देव राजाच्या देहांत वास करितात; अर्थात् राजा हा प्रत्यक्ष विष्णुच आहे. ह्याकरिता तुम्ही सर्व माझीच आराधना करीत जा व मलाच बलि आणून देत जा. मजकून श्रेष्ठ असा आराध्य पुरुष कोणीही नाही.”

वेन राजाचा नाश.

मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणे त्या दुर्बुद्धि व अधर्मात वेन राजाची ऋषींनी पुष्कळ विनवणी केली, तरी तिचा काहीएक उपयोग न होता त्याने उलट त्या ऋषीनाच मूर्ख ठरवून त्यांचा अपमान केला, व आपले पाऊल अधिकच खेलांत टाकिले ! तेव्हां ब्राह्मण सत्तापून म्हणाले, “अहो, ह्या दुष्ट राजाचा एकदम वध करा. हा जिघं-त राहिला तर सर्व जगाची लवकरच राखरांगोळी करील. हा नराधम राजपदाला पात्र नव्हे. हा इतका निर्लज्ज झाला आहे की, ज्या परमेश्वराच्या कृपेने ह्याला एवढे ऐश्वर्य प्राप्त झाले, त्याची मुद्धा निंदा करण्यास हा भीत नाही. तेव्हां ह्यास ठार मारणे हेंच इष्ट होय.” मंत्रेय म्हणाले:—विदुरा, हा वेळपर्यंत त्या मुनिगणांनी आपला क्रोध दावून

ठेविला होता, परंतु तो आतां एकदम बाहेर निघाला; आणि आपल्या दुराचरणामुळे मृतप्राय झालेल्या त्या वेन राजाचा नुसत्या हुकारानेंच नाश करून टाकून ते आपापल्या आश्रमांत निवून गेले ! विदुरा, पुत्राच्या मरणानें सुनीथेला अत्यंत दुःख झालें, व तिनें मंत्रविद्येच्या योगानें त्या शवाचें संरक्षण केलें. पुढें काहीं काळानंतर, एक दिवशीं ते मुनि सरस्वतीच्या उदकांत स्नान करून नित्य कर्म आटोपल्यावर ईश्वराचे गुणानुवाद वर्णन करीत बसले असतां, चोहोंकडे भयंकर उत्पात होत आहेत असें त्यांना दिसलें. तेव्हां सांप्रत पृथ्वीचें पाळन करणारा कोणी नाही त्यामुळे तर कांहीं अनर्थ ओढवणार नार्हातिना ! असें ते परस्परार्शीं बोलू लागले. इतक्यांत सर्व दिशांकडे धुरळा उठत आहे व लोकांना लुटण्यासाठीं चोर इकडे तिकडे धावत आहेत असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्या ऋषींच्या लक्षांत आले कीं, राजा मरण पावला असून दुष्टांचें शासन करण्यास कोणी नाही, म्हणून हा सर्व चौरवडा व धामधूम माजली आहे. राष्ट्रांत कित्येक लोक दंगेधोपे मोडण्यास समर्थ असे आहेत; परंतु अराजक स्थितीमध्ये त्यांस तसें कारणें इष्ट वाटत नाही. विदुरा, ह्या प्रमाणें मनांत आणून त्या ऋषींनीं निश्चय केला कीं, सज्जनांचें पाळन व दुष्टांचें निग्रहण करण्यास ह्या पृथ्वीवर कोणी तरी राजा संस्थापित केला पाहिजे; अग राजाच्या वंशावर भगवंताची कृपा असल्यामुळे ह्या वंशाकडेच हा अधिकार चालणें सर्वथा श्रेयस्कर आहे; ह्याकरितां अंग राजाचा वंश पुढें चालेल अशी कांहीं तरी तजवीज करणें आपणांस उचित होय. अनाथांच्या संरक्षणासाठीं शांतवृत्ति व समदक् अशा ब्राह्मणांनीही दुष्टांचा सहार करण्यास सिद्ध व्हावे; नार्हीपेक्षा अशी उपेक्षा करणाऱ्या ब्राह्मणांस अधर्माचरणाचें पातक लागून त्यांच्या तपश्चर्यांचा उच्छेद होतो असें शास्त्रवचन आहे; ह्यास्तव

औदासिन्य धरून उपयोगी नाही. विदुरा, नंतर पुत्रोत्पत्तीसाठीं त्या मृत वेन राजाच्या मांडीचें त्यांनीं वेगानें मंथन केलें; तों, ज्याचा रंग कावळ्यासारखा आहे, ज्याचे हात-पाय फार आगळू असून हनुवटी मोठी आहे, व नाक बसकें, डोळे छाल व केंस तांबडे आहेत, असा एक पुरुष उत्पन्न झाला; आणि, भी काय करू, असें दांनवाणे शब्द त्यानें उच्चारिले. तें ऐकून ऋषि त्याला तात निपीद (वाळा बैस.) असें म्हणाले; ह्यावरूनच त्याला पुढें निषाद असें नांव पडलें. अरण्यांत व पर्वतावर राहणारे निषाद (भिड) हे त्याचेच वंशज होत. पापमूर्ति वेन राजाचें सगळें भयंकर पाप काढून घेऊन तो जन्मास आला असल्यामुळे, त्याच्या वंशजांस गांवांत प्रवेश करण्यास अधिकार नाही.

अध्याय पंधरावा.

—:—

पृथु राजाचें चरित्र.

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, निषाद हा राज्याळा अयोग्य आहे, असें पाहून ऋषींनीं त्या मृत शरीराच्या बाहूंचें मंथन केलें; तेव्हां त्यापासून एक जोडपें उत्पन्न झालें. त्यास पाहून ऋषींना फार आनंद झाला. ते लोकांस सांगू लागले कीं, “हा पुरुष प्रत्यक्ष क्षिणूचा अवतार आहे. हा सर्व जगांतील आदिराजा होय. हा महाभाग आपली कीर्ति सर्वत्र प्रथित म्हणजे प्रासिद्ध करील, ह्यास्तव ह्यास पृथु असें म्हणतील. तशीच ही स्त्री रूपगुणांनीं अलंकारांस देखील शोभवील, म्हणून सर्व जन हिला अर्धि असें म्हणतील. ही नित्य पतीच्या अनुरोधानें वागेल.” भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, त्या वेळीं आकाशांत शंख, तुंदुभि, कर्णे, मृदग इत्यादि आनंदसूचक वाद्यं वाजू लागलीं, सिद्धांनीं पुष्प-वृष्टि चालविली, गंधर्वींनीं गायन आरंभिलें, ब्राह्मण स्तुति करूं लागले, अप्सरा नाचू लागल्या, व सर्व

देव, ऋषि आणि पितर ह्यांसह विष्णु, शंकर, आणि ब्रह्मदेव हे तेथे आले. ब्रह्मदेवाने त्या मुलांकडे पाहिले, तो पृथूच्या उजव्या हातावर चक्रचिन्ह आणि दोन्ही पायांवर कमळचिन्ह असलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यावरून, हा ईश्वरांश आहे अशी त्याची खातरी झाली. पुढे त्याला अभिषेक करण्यास चोहोंकडून साहित्य आणिले; आणि वेद-वेत्त्या ब्राह्मणांनी अभिषेक करण्यास आरंभ केला. इतक्यांत नद्या, समुद्र, पर्वत, नाग, गाई, पशु, पक्षी, स्वर्ग, पृथ्वी व सर्व भूतें ह्यांनी त्याला नजराणे दिले. अभिषेकविधि पूर्ण झाल्यावर राजाने बहुमोल वस्त्रें आणि अलंकार धारण केले. त्याच्या जवळ त्याची पत्नी अर्चि ही मूल्यवान अलंकार धारण करून बसली. अर्चिच्या सान्निध्याने पृथून अपूर्व शोभा प्राप्त झाली, व त्यामुळे त्यांकडे पाहणाऱ्यांना अतिशय आनंद झाला. विदुरा, नंतर देवादिकांनी त्या

पृथूला अपूर्व नजरनजराणे

दिले: कुबेराने त्याला उत्तम सिंहासन दिले; वरुणाने एक दिव्य छत्र दिले; त्या छत्राची कांति चंद्राप्रमाणे असून त्यांतून सारखे उदक पाझरत असे; वायूने वाळयाच्या दोन चंवऱ्या दिल्या; धर्माने कीर्तिरूप शुभ्र माळ दिली; इंद्राने उत्तम किरीट दिला; दुष्टांचा निरोध करण्याचें साधन असा दंड यमाने दिला; वेदमय कवच ब्रह्मदेवाने दिले; सरस्वतीने उत्तम हार दिला; विष्णूने सुदर्शन चक्र दिले; लक्ष्मीने ऐश्वर्य दिले; शंकराने दशचंद्रमंडित खड्ड दिला; पार्वतीने शतचंद्रमंडित ढाल दिली; चंद्राने शुभ्र घोडे दिले; विश्वकर्माने अत्यंत सुंदर रथ दिला; अग्नीने शंकराच्या धनुष्यासारखे धनुष्य दिले; सूर्याने किरणरूप बाण दिले; पादस्पर्श केल्याबरोबर इच्छित्या ठिकाणी नेणाऱ्या योगपादुका पृथ्वीने दिल्या; आकाश प्रतिदिनी पुष्पमाला देऊं लागले; विद्याधरादि देवयोनींनी नाच्य, गायन, वादन

आणि अंतर्धानविद्या ही प्राप्त करून दिली; ऋषींनी कल्याणकारक आशीर्वाद दिले; समुद्राने शंख दिला; समुद्र, पर्वत आणि नद्या ह्यांनी त्या श्रेष्ठ पुरुषाच्या रथाला मार्ग करून दिले; आणि सूत, मागध व बंदी हे स्तुति करण्यास उभे राहिले. विदुरा, त्या सर्वांनी दिलेल्या नजराण्यांचा पृथूने प्रेमपूर्वक स्वीकार करून त्या सर्वांचे उपकार मानिले. नंतर सूतमागधादि जन स्तुति करण्यास उद्युक्त झालेले पाहून, पृथु राजाने आपल्या गभीर वाणीने त्या

स्तुतिपाठकांचा निषेध

केला: तो म्हणाला, “ हे स्तुतिपाठकहो, जोंपर्यंत कोणत्याही प्रकारे माझे गुण व्यक्त झाले नाहीत, तोंपर्यंत माझी उगीच स्तुति करू नका. काहीं काळानंतर ते गुण स्पष्ट झाले म्हणजे मग स्तुति करणे योग्य होईल; म्हणून तुम्हीं आपल्या मधुर वाणीने माझ्या अर्गां नसलेल्या गुणांचे वर्णन करण्यापेक्षा, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न सुकीर्तिमान अशा परमेश्वराचें गुणवर्णन करावें हें योग्य होय. कदाचित्, ‘ तू पुढे गुणवान होणार आहेस, ह्यास्तव आम्ही तुझी स्तुति करीत आहों ’ असें तुमचें म्हणणें असेल, तर हल्लीं माझ्या ठिकाणी गुण नाहीत, ही गोष्ट ज्ञात उघडच झाली; ह्यास्तव तुमच्या वर्णनाने माझी स्तुति न होतां उकट निंदाच होईल. हे बंदिजनहो, मोठमोठ्या साधूनाही ते स्तुतीस पात्र असतां त्यांची स्तुति केलेली पसंत पडत नाही; आणि मजकडून तर स्तुति करण्यास योग्य असें अद्याप कोणतेंच कृत्य झालें नाहों. मग मीं व्यर्थ तुमच्याकडून स्तुति कशी करून घ्यावी वरें ?”

अध्याय सोळावा.

—:०:—

पृथु राजाचें चरित्रकथन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पृथु राजाचें तें निस्पृ-

हतेचें भाषण श्रवण करून स्तुतिपाठकांना आनंद झाला. त्यानें, माझी स्तुति करूं नका म्हणून त्यांस सांगितलें, तरी मुनींच्या आज्ञेश्रुत त्यांनीं ती केलीच: ते म्हणाले, “राजा, तुझ्या माहात्म्याचें वर्णन ब्रह्मदेवासारख्या महाज्ञानी पुरुषांनाही झालें नाहीं, तेथें आमचा काय पाड ? राजा, तूं प्रत्यक्ष ईश्वरांश आहेस; तेव्हां तुझें अतर्क्य चरित्रें आम्हांस कशीं वर्णन करितां येतील ? तथापि तुझ्या चरित्राविषयीं आमच्या अंतःकरणांत मुनींनीं बोधरूप जी स्फूर्ति प्रकट केली आहे, तिच्या योगें आम्ही तुझ्या स्तुत्य कृत्यांचें वर्णन करितों.” विदुरा, असें बोलून, लोकांना उद्देशून ते सूतमागधादि स्तुतिगायक म्हणाले, “जनहो, हा राजा अत्यंत श्रेष्ठ आहे. हा तुमची धर्माचरणाकडे प्रवृत्ति करील. धर्ममर्यादांचें सरक्षण करून धर्मोच्छेदकांचें शासन करणें हें ह्यास प्रधान कर्तव्य वाटे. ह्याच्या ठिकाणीं अष्टलोकपालांच्या शक्ति वास करीत आहेत. त्या शक्तींच्या योगानें हा यथाकालीं लोकांचें अभिष्ट पुरवील. ज्याप्रमाणें सूर्यनारायण हिंवाळ्यांत व उन्हाळ्यांत आपल्या किरणांनीं पृथ्वीवरील उदक ग्रहण करितो, व पावसाळ्यांत त्याची वृष्टि करवितो, त्याचप्रमाणें हा पराक्रमी राजा प्रजेपासून योग्य वेळीं कर ग्रहण करील, व प्रसंगीं ते त्यांच्याच उपयोगाला लावील. उच्च, नीच हा भेद न ठेवितां हा सर्व प्रजेशीं सूर्याप्रमाणें निःपक्षपातानें वागे. हा पृथ्वीप्रमाणें शांत व गंभीर स्वभावाचा होईल. योग्य वेळीं पर्जन्य न पडल्यास हा स्वतः पर्जन्य पाडून लोकांचें संरक्षण करील. हा सकलदुःखहर्ता परमेश्वरच आपल्या अंशानें एथें अवतरला आहे. चद्राकडे पाहिलें असतां जसा नेत्रांना संतोष होतो, तसा ह्याच्या दर्शनानें लोकांस संतोष हांईल. वरुणाप्रमाणें हा आपलें हरएक कार्य गंभीरतेन व योग्य विचारानें सिद्धीस नेईल. कार्यशेवटास जाईपर्यंत ह्याची मसळत कोणास कळणार नाहीं. हा राजा

वेनरूप अरणीपासून उत्पन्न झालेला अग्नि होय. ह्याच्यापुढें शत्रु केव्हाही ठिकाव धरणार नाहींत. आत्मा ज्याप्रमाणें अंतर्ब्रह्म व्याप्त असून निर्विकार असतो, त्याप्रमाणें हा निर्विकार राहील. हा यमधर्माप्रमाणें धर्ममार्गांत सुस्थिर असेल. हा शत्रूच्या पुत्रासही विनाकारण शासन करणार नाहीं, व स्वतांच्या पुत्रासही विनाकारण त्यानें अपराध केला असेल तर दंड केल्याशिवाय रहाणार नाहीं. ह्या पृथु राजाची सत्ता—भगवान सूर्यनारायण जितक्या प्रदेशाला प्रकाशित करतो, तेथपर्यंत निष्प्रतिबंध चालेल. हा दृढनिश्चयी आणि सत्यप्रतिज्ञ होईल. हा ब्राह्मणांचें हित आणि वृद्धांची सेवा करील. हा शरणागतांचें रक्षण करून प्रजेचें पुत्रवत् पालन करील. हा परस्त्रियांवर मानवत् भाक्ति ठेवील; परनीला स्वतांच्या अर्च्या देहाप्रमाणें मानील; व ब्रह्मज्ञानी पुरुषांचा दास बनेल. हा पृथु राजा अद्वितीय पराक्रमी होईल; भिन्नांच्या सुखाविषयीं आवड धरील; सत्समागमाची हौस बाळगील; व दुष्टदंडनासाठीं सर्वदा सिद्ध असेल. हा आपलें धनुष्य हातांत घेऊन विजयरथांत बसून सूर्याप्रमाणें सर्व भूमंडलाला प्रदक्षिणा घालील व त्याचें संरक्षण करील. ह्याला सर्व राजे नम्र होऊन करभार आणून देतील; आणि त्यांच्या स्त्रिया ह्यास महाविष्णूप्रमाणें पूज्य मानून ह्याचा महिमा वर्णतील. प्रजांना उपजीविकेचीं साधनें मिळवून देण्यासाठीं हा गोरूप पृथ्वीचें दोहन करील; व आपल्या धनुष्याच्या प्रभाबानें पर्वतांचें चूर्ण करून पृथ्वी सपाट करील. सिंह जसा आपल्या गर्जनेनें सब पशूंना भय उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणें आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करीत पृथ्वीवर फिरूं लागला म्हणजे हा शत्रूंना भय उत्पन्न करील. सरस्वती नदीच्या उगमस्थानीं हा शंभर अश्वमेध करील. शंभर अश्वमेध करणाऱ्यास इन्द्र पद प्राप्त होतें; ह्यास्तव हा आपलें पद घेईल ह्या भीतीनें इन्द्र ह्याच्या शंभराव्या यज्ञाचा अश्व

हरण करील. पुढे ह्याच्या स्वताच्या गृहोद्यानांत ज्ञानसंपन्न सनकुमार ह्याला भेटतील; हा भक्ति-पुरस्सर त्यांची आराधना करील; नंतर ते ह्याला ज्ञानोपदेश करतील; आणि ह्याच्या पराक्रमाची चोहोंकडे कीर्ती होऊन, देव व दैत्यही ह्याची थोरवी गाऊ लागतील. जनहो, अशा प्रकारे हा महापराक्रमी पृथु राजा पृथ्वीचें राज्य करून सर्वांस सुख देईल."

अध्याय सतरावा.

—:०:—

पृथुचरित्रासंबंधी विदुराचे प्रश्न.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, त्या स्तुतिपाठकांनी ह्याप्रमाणें स्तुति केल्यावर पृथु राजानें त्यांना इच्छित वस्तु देऊन संतुष्ट केलें; व त्या समारंभास जमलेले ब्राह्मणादि चारी वर्ण, पुरोहित, प्रधान-मंडळ, इतर नागरिक व सेवकजन ह्या सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें दक्षिणा व वस्त्राभरणें देऊन त्यांचा योग्य सत्कार केला. पुढें मुनिजनांनीं बंदिजनांच्या अंतःकरणांत स्फूर्ति उत्पन्न करून त्यांजकडून बदविलेल्या भविष्या-प्रमाणें त्या पृथु राजानें पृथ्वीचें राज्य केलें.

विदुर म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठा, पृथु राजानें गोरूप पृथ्वीचें दोहन केलें असें आपण सांगितलें; पण जिचें स्वरूप अति मोठें, त्या पृथ्वीनें गोरूप कशासाठी धरिलें? पृथूनें तिचें दूध काढिलें, तेव्हां वत्स कोण होता व पात्र कोणतें होतें? पृथ्वी उंच-सखळ असतां त्यानें ती सारखी कशी केली? इंद्रानें त्याचा अश्व कां हरण केला? आणि ब्रह्मज्ञानसंपन्न सनकुमार मुनीपसून अपरोक्ष-ज्ञान प्राप्त झालें असतां तो कोणत्या गतीला गेला? महाराज, माझ्या ह्या सर्व शकांचें निरसन करून आणखी त्या पुण्यकीर्ती पृथु राजाच्या कांहीं अद्भुत कथा असतील तर त्याही सांगाव्या. मला त्या ऐकण्याची फार इच्छा आहे.

सूत म्हणाले:—शौनकादि ऋषीहो, ह्याप्रमाणें विदुरानें त्या श्रेष्ठ पृथु राजाच्या कथा सांगण्या-विषयीं मैत्रेय मुनींस मोठ्या नम्रतेनें प्रश्न केले असतां त्यांस फार संतोष झाला, व त्यांनीं विदुराचें अभिनंदन करून उत्तरें देण्यास आरंभ केला.

पृथूचा व पृथ्वीचा संवाद.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पृथु राजाला राज्याभिषेक झाला, त्या वेळीं पृथ्वी अगदीं निःसत्त्व झाली होती, व त्यामुळें क्षुधेनें प्रजा फार क्षीण झाल्या होत्या. पृथु राजा राज्यारूढ होतांच त्या राजा-जवळ येऊन म्हणाल्या, "हे राजा, वृक्षाच्या टोळींत अग्नि ठेविला म्हणजे जसा तो वृक्ष शुष्क होतो, तशीं हीं आमचीं शरिरें जठराग्नीच्या योगानें अगदीं शुष्क झाली आहेत. राजा, ब्राह्मणांनीं आमच्या पोषणासाठीं तुला उत्पन्न केलें असून तूं शरणागतांचा रक्षक आहेस. ह्यास्तव आम्हां शरणागतांचें रक्षण करणें हें तुझें कर्तव्य आहे. म्हणून आम्ही तुला विनंती करितों कीं, आम्ही मुकनें तडफडून मेळों नाहीं तों तूं आम्हांस अन्न मिळवून देण्याचा प्रयत्न कर."

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, असे हे प्रजाजनांचे विलाप ऐकून पृथु राजानें बराच वेळ विचार केला; तेव्हां त्याला कळून आलें कीं, पृथ्वीनें सर्व औषधि आणि बीजे प्राप्त टाकिली आहेत, त्या-मुळें धान्य उत्पन्न होत नाहीं. विदुरा, तेव्हां तो पृथु राजा, त्रिपुरामुराचा वध करण्याचे वेळीं क्रुद्ध झालेल्या शंकराप्रमाणें क्रुद्ध झाला व त्यानें आपलें धनुष्य हातीं घेऊन भूमीकडे रोंख धरून वाण सोडण्याची तयारी केली. तें पाहून पृथ्वीच्या अंगास कंप सुटला; व व्याधाच्या भयानें हरिणी पळूं लागते त्याप्रमाणें ती भयभीत होऊन गाईचें रूप घेऊन पळत सुटली. पृथु राजाही संतापानें लाल झाला व धनुष्यावर वाण सज करून ती जाईल तिकडे तिच्या मागे धावत सुटला. त्या वेळीं ती पृथ्वी माता

दाही दिशांस धावत गेली, तरी पृथु राजानें तिची पाठ सोडिली नाही. शेवटीं, त्याजपासून आपलें संरक्षण करण्यास कोणीच समर्थ नाही असें जाणून ती पृथ्वी त्या महापराक्रमी पृथु राजासच शरण आली व म्हणाळी, “हे राजा, मी दीन गाय तुला शरण आलें आहे; तूं माझे रक्षण कर. मी निरपराधी स्त्री आहे, व तूंही महापराक्रमी असून धर्मज्ञ आहेस; ह्यास्तव तूं स्त्रीहत्या करूं नको. शिवाय दुसरें असे आहे कीं, मला मारिलें असतां जगांत मोठा अनर्थ गुदरेळ. कारण, माझ्या ठिकाणीं परमेश्वरानें सर्व विश्वाची स्थापना केली आहे, आणि तूं मला मारिलेंस तर तुझ्यामुद्धां हें सर्व विश्व उदकांत बुडून जाईल.”

पृथूचें पृथ्वीशीं क्रोध्युक्त भाषण.

तेव्हां पृथु राजा म्हणाला:-हे पृथ्वी, तूं माझी आज्ञा मान्य करीत नाहीस, त्या अर्थी मी तुला मारणार. यज्ञांमध्ये तुझा हविर्भाव तुला मिळत असूनही जर तूं धान्य उत्पन्न करीत नाहीस, तर गवत खाऊन दूध न देणाऱ्या गार्डप्रमाणें तुला शिक्षा देणेंच योग्य होय. ब्रह्मदेवानें जावरोषणाकरितां जीं ओषधिबीजें पूर्वीच उत्पन्न केली आहेत; तीं तूं आपल्या उदरांत गुप्त ठेविलीं असून अद्याप तूं ती बाहेर काढीत नाहीस आणि माझी अवज्ञा करितेस, तर इतकी मतिमंद तूं कशांनं झालीस? ही सर्व प्रजा भुकेनं व्याकुळ होऊन एकसारखी रडत आहे, म्हणून मी तुझ्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून त्यांतील मेदाच्या योगानें ह्या बुभुक्षित जनांचा शोक शमवीन. जो कोणी स्वतांला श्रेष्ठ मानून स्वार्थदृष्टीनें इतर प्राण्यांशीं निर्दयपणानें वागतो, त्या दुष्टाचा राजानें वध केला असतां त्याला हत्येचें पाप लागत नाही; मग तो पुरुष असो, स्त्री असो, अथवा नपुंसक असो. तूं गर्वानें फार ताठळी आहेस. तुला मारल्यामुळे प्रजा जरी

उदकांत बुडाल्या, तरी माझ्याच्यानें उदकांत त्यांचें संरक्षण करवणार नाही, असें मात्र तुला वाटू देऊं नको. मी स्वतांच्या योगसामर्थ्यानें उदकांत सुद्धां त्यांचें रक्षण करीन.” विदुरा, असें हे पृथूचें क्रोध्युक्त भाषण आणि स्वरूप पाहून पृथ्वी थरथर कांपूं लागली, आणि नम्रपणें हात जोडून त्याशीं बोद्धें लागली.

पृथ्वीचें पृथूला दीनवाणें उत्तर.

पृथ्वी म्हणाली:-हे राजा, तूं प्रत्यक्ष परमेश्वर आहेस; तुला माझा नमस्कार असो. जो आपल्या मायेच्या योगानें हें विश्व उत्पन्न करितो, व स्वतः गुणस्वरूप आहे असा मासूं लागतो; ज्याच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत परब्रह्मज्ञान वास करीत असल्यामुळे भूतें, इंद्रियें, देवता इत्यादिकांच्या योगानें उत्पन्न होणारे रागद्वेषादि मल मुळींच नाहीत; ज्यानें जारज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज ही चतुर्विध सृष्टि सत्त्वादिक गुणांपासून उत्पन्न केली; ज्यानें सर्व जीवांना आधार मिळावा म्हणून मलाही उत्पन्न केलें, त्या परमेश्वराचाच तूं अवतार असतां, तूंच शस्त्र उचलून मला मारावेंस हें योग्य नाही. हे प्रभो, उत्पत्ति आणि लय हीं दोन्ही कर्मे तुझीच आहेत खरी; पण ज्या अर्था उत्पन्न केलेल्या सृष्टीचें पालन करण्याकरितांच तूं अवतार धारण केला आहेस, त्या अर्था ह्या वेळीं माझ्या घाताची इच्छा करणें तुला योग्य नाही. हे विश्वाधिपते, तुझ्या मायेचा तर्क करणेंही अवघड आहे. ज्यांच्या मनांत तुझ्या मायेनें मोह उत्पन्न केला, त्यांना तुझ्या चरित्रांचें यथावत् स्वरूप कळत नाही. महाभूतात्मक द्रव्यें, इंद्रियें, देवता, बुद्धि व आत्मा ह्या अचिंत्य शक्तींच्या योगें तूं ह्या विश्वाची सृष्टि, स्थिति व संहार करितोस, आणि ह्या प्रबल शक्तींच्या योगानेंच तूं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुसमर्थ आहेस. हे देवाधिदेवा, पूर्वी वराह अवतार घेऊन तूंच मला वर काढिलेंस, आणि नौकेप्रमाणें तरंगत असतां माझ्या पाठीवर सर्व

प्रजा व्यवस्थितपणें स्थापित्यास, ह्यास्तत्र तूं आपल्या तीक्ष्ण बाणानें ह्या दीन गाईचा दुधासाठीं बघ करूं इच्छितोस, ह्याचें मळा मोठें आश्चर्य वाटतें.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ईश्वराच्या मायेनें ज्यांना मोहित केलें आहे, त्या आमच्यासारख्या लोकांना त्याच्या भक्तांचें देखील चरित्र समजत नाही; तेव्हां त्या षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमात्म्याचें चरित्र कोटून समजणार? आमचा त्याच्या भक्तांना नमस्कार असो.

अध्याय अठरावा.

—:—

अन्नादिकांच्या उत्पत्तीसाठीं पृथ्वीनें सांगितलेला उपाय.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें पृथ्वीनें पृथ्वीची स्तुति केली. ह्या वेळीं पृथु राजाचें ओठ रागानें थरथर कांपत असून त्याच्याकडे पाहून पृथ्वीला फार भय वाटत होतें; तरी ती धैर्यानें त्याला म्हणाली, “हे राजा, तूं आपला क्रोध शांत करून मी काय सांगतें तें ऐक, आणि ज्याप्रमाणें भ्रमर पुष्पांतीळ सार ग्रहण करितात, त्याप्रमाणें तूं माझ्या बोलण्यांतीळ सार ग्रहण कर. हे भूपते, तत्त्ववेत्त्या मुनींनीं, इहपरलोकी जनांचें कल्याण व्हावें म्हणून अनेक उपाय योजून ठेविले आहेत, आणि त्यांचे प्रयोगही करून पाहिले आहेत. त्यांप्रमाणें जो पुरुष वागून अनुष्ठान करितो, त्याला जीं फळें मिळावयाचीं तीं सहजगत्या मिळतात; आणि जो पुरुष त्या मुनींच्या वचनांचा अग्निर करून स्वच्छंदानें वागतो, त्याची कार्यासिद्धि त्यानें कितीही श्रम केले तरी होत नाही. हे नरपते, जगांत यज्ञयागादिकांचा उच्छेद करणारे दुष्ट पुष्कळ झाले, आणि ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलेल्या औषधींचा उपभोग घेऊ लागले; तसेंच, तुझ्यासारख्या राजांनीं माझें पालन करायलाचें तें न करितां वेनासारखा क्रम आरंभिला;

आणि सर्वत्र दंगेघोषे व धामधूम सुरू झाली; तेव्हां पुढें होणाऱ्या यज्ञयागादिकांना उपयोगी पडण्याचें साधन आपणाजवळ राखावें, ह्या हेतूनें मी त्या औषधि प्राप्तून टाकिल्या. राजा, ह्या गोष्टीला बराच काल लोटला असल्यामुळें सांप्रत त्या वनस्पति माझ्या उदरांत क्षीण झाल्या आहेत; पण आतां तूं योग्य उपायाची योजना करून त्या बाहेर काढून घे. हे बीरा, तो उपाय हाच की, ज्याच्याकडे पाहिल्याबरोबर मला प्रेमाचा पान्हा फुटेल, असा एक वस्त्र आणि दूध काढण्यास पात्र सिद्ध कर; म्हणजे मी त्या वस्त्राला व पात्राला योग्य असें दूध देऊन तुझ्या सर्व इच्छा पूर्ण करीन. हे पराक्रमी पुरुषा, जर तुला प्राण्यांचें रक्षण करावयाचें असेल, आणि प्राण्यांना बळ देणारें इच्छित अन्न ज्याचें त्यास मिळावें अशी तुझी इच्छा असेल, तर तुला माझे दूध काढण्यास समर्थ असा दोग्धाही तयार केला पाहिजे; आणि इंद्रानें वृष्टि केली असतां तें उदक वर्षाक्रतु संपून गेला तरी देखील माझ्या पाठीवर सारखें रहावें अशा रीतीनें तूं मला सपाट कर.”

गोरूप पृथ्वीचें दोहन.

मैत्रेय म्हणाले:—हे कुरुकुलभूषणा विदुरा, पृथु राजानें पृथ्वीचें तें हितकारक व मधुर असें भाषण श्रवण केलें, आणि स्वायंभुव मनुळा वस्त्र करून हस्तरूप पात्राच्या ठिकाणीं धान्यादि ओषधिरूप दूध काढून घेतलें. विदुरा, पृथु-

१ राजाला करभार मिळणें अवश्य आहे, व तो तर धान्य उत्पन्न झाल्याशिवाय मिळणें शक्य नाही; म्हणूनच पृथुनें हस्तरूप पात्राच्या ठायीं धान्यरूप दूध काढून घेतलें असें म्हटलें आहे. ह्याचप्रमाणें इतरांनींही आपणांस लागणाऱ्या वस्तु, आपल्यापैकी कोणा एखाद्या श्रेष्ठ व्यक्तीस वस्त्र करून म्हणजे पुढे करून, पात्रामध्ये म्हणजे योग्य ठिकाणीं काढून घेतल्या, असें पुढें सांगितलें आहे. कोणास कोणत्या वस्तूची गरज लागते, व त्या वस्तूकरितां योग्य पात्र (मांडें) कोणतें असणार, ह्याविषयी वाचकांची स्पष्ट समजूत पडावी म्हणून त्या त्या ठिकाणीं विरेंत दूध काढणाराचें, पात्राचें, वस्त्राचें व दुधाचें स्पष्टीकरण केले आहे.

चें हें कृष्य पाहून इतरांनीही आपापल्या इच्छित वस्तु दुग्धरूपानें काढून घेतल्याः ऋषींनी वृहस्पतीला वत्स करून इंद्रियांचे ठिकाणी त्या धरित्री देवीचें छंदोमय दूध काढून घेतलें. नंतर देवांनी इंद्राला वत्स करून, मनाचा उत्साह, इंद्रियांची शक्ति, व शारिरिक वळ हांस वृद्धिगत कारणें अमृतरूपी दूध काढून घेतलें. पुढें दैत्यदानवांनी प्रन्हादास वत्स करून लोखंडाचे भांड्यांत मद्य, भासव वगैरे सर्व प्रकारची दारू दुग्धरूपानें काढून घेतली. नंतर गंधर्व व अप्सरा ह्यांनी विश्वावसूला वत्स करून मुखकमलरूप पात्राचे ठायीं सुस्वर गायन आणि मनोहर भाषण हें दूध काढिले. पुढें महाभाग्यवान श्राद्ध-देवता पितरह्यांनी अर्थम्याला वत्स करून मृत्तिकेच्या कच्चया पात्रांत कव्य म्हणजे श्राद्धीयद्रव्यरूप दूध काढून घेतलें. नंतर सिद्ध पुरुषांनी कपिलाला वत्स करून आकाशरूपी पात्रांत सर्वसिद्धि-

रूप दूध काढिलें. पुढें विद्याधर व इतर मायावी पुरुष ह्यांनी मयासुराला वत्स करून आकाशरूप पात्रांत मायारूपी दूध काढिलें. नंतर भूतपति रुद्राला वत्स करून यक्ष, पिशाच, भूतें, राक्षस ह्यांनी नरकपालरूप भांड्यांत रक्तरूपी दूध काढिलें. विदुरा, पुढें साप, विंचू वगैरे विषारी प्राण्यांनी तक्षकाला वत्स करून विलेरूपी पात्रांत विषरूपी दूध काढिलें. नंतर सर्व पशूंनी नंदीला वत्स करून अरण्यरूपी पात्रांत तृणरूपी दूध काढून घेतलें. पुढें हिंस्र पशूंनी वनराजाला (सिंहाला) वत्स करून, स्वतांच्या शरिराच्या ठायीं मांसरूपी आपलें आवडतें अन्न काढून घेतलें. नंतर पक्ष्यांनी गरुडाला वत्स करून स्वतांच्या शरिराच्या ठिकाणी किडे, फळें वगैरे आपले भक्ष्य पदार्थ दुग्धरूपानें काढून घेतले. पुढें वनस्पतींनी वटवृक्षाला वत्स करून आपल्या ठिकाणी सर्वरसरूप दूध काढून घेतलें; आणि नंतर पर्वतांनी हिमालयाला वत्स करून आपल्या शिखरावर पिवडी, काव इत्यादि धातुरूप दूध संपादिलें.

१ ऋषीमध्यें वृहस्पति श्रुंत होय. म्हणून त्याला पुढें करून ऋषींनी छंदोमय-वेदरूपी-दूर, इंद्रियांच्या-कर्ण व मुख ह्यांच्या-ठिकाणी काढून घेतलें. ऋषींना वेदपठन करावयाचें असल्यामुळें त्यांनी वेदरूपी दूध काढून घेतलें हें योग्यच झालें. आतां त्या दुधाला पात्र अर्थात् योग्य भांडें म्हटलें म्हणजे कर्ण आणि मुखच. कारण प्रथम कर्णांनी वेदाचें श्रवण करावयाचें व मग मुखाने पठन.

२ अमृत हें वरील गुणांचें उत्पादक आहे; व देव हे अमृतपान करितात. अमृत हें सोन्याच्या पात्रांत असावयाचेच हें उघड आहे.

३ दैत्य व दानव हे मद्यपी असल्यामुळें त्यांच्या नशिबी लोहपात्राशिवाय दुसरे काय असणार ?

४ गायनाचें स्थान मुख व भाषणाचेंही स्थान तेंच; ह्यास्तव मुखकमलरूप पात्र योजिलें, हें युक्तच होय.

५ श्राद्धसमयी मृत्तिकेच्या कच्चया पात्रांत श्राद्धीय वस्तु ठेवाव्या, असें शास्त्रवचन आहे.

६ सिद्ध पुरुषांचे विहार करण्याचें स्थान आकाश. त्या ठिकाणी संचार करण्यास अष्टसिद्धि प्राप्त झाल्या पाहिजेत.

७ मयासुर मायावी होता. विद्याधरांना नानाप्रकारची रूपे धारण करणें, अंतरिक्षामध्यें क्षणांत गुप्त होणें वगैरे मायावी प्रकार फार आवडत. म्हणूनच मायावी मयासुराला वत्स करून, ह्या विद्या साध्य करून देणारी जी माया, तिच्या रूपानें त्यांनी दूध काढून घेतलें.

८ भूतें, राक्षस वगैरे ह्यांना रक्तप्राशन फार आवडत. म्हणून नरकपालाशिवाय त्यांजवळ दुसरे पात्र मिळणार ?

९ सर्प, विंचू वगैरे विषारी प्राणी बिळांतूनच असतात. त्यांनी आपल्या स्वभावाला-विषारी स्वभावाला-अनुसरूनच विषरूप दुग्ध काढिलें

१० पशूंनी खावयास तृण काढून घेतलें. त्याचें स्थान-पात्र-अरण्यच.

विदुरा, अशा प्रकारें, ज्याच्या त्याच्या इच्छे-
प्रमाणें सर्व वस्तु पृथ्वीपासून मिळाल्यामुळे पृथु
राजाला फार संतोष झाला. तेव्हांपासून पृथ्वीवर
त्याचें फार प्रेम जडलें व तो तिला दुहिते-
प्रमाणें मानूं लागला. विदुरा, पुढें त्या समर्थ
वेनपुत्रानें स्वतांच्या धनुष्याप्रानें पर्वतांचीं
शिखरें चूर्ण करून बहुतेक भूमंडळ सारखें
करून टाकिलें; आणि लोकांच्या सोईप्रमाणें
त्यांना राहण्याचीं स्थानें सिद्ध करून दिलीं.
गांव, पुरें, नगरें, किल्ले, वाड्या, व्रज हीं सर्व
व्यवस्था प्रथमतः त्यानेंच केली. ह्यापूर्वी
पृथ्वीवर वाटेळ त्यानें वाटेळ तेथें निर्भयपणें रहावें
अशी स्थिति होती.

अध्याय एकुणिसावा.

—:०:—

पृथु राजाचे अश्वमेध.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, नंतर पृथु राजानें
ब्रह्मावर्त क्षेत्रांत, जेथें सरस्वती नदी पूर्ववाहिनी
आहे त्या स्थळीं, शंभर अश्वमेध करण्यासाठीं
दीक्षा घेतली. विदुरा, शंभर यज्ञ करणाराला
इंद्रपद प्राप्त होतें; म्हणून तसें होणें इंद्राला
कधीही इष्ट नसतें. ह्याकरितां कोणी शंभर यज्ञ
करूं लागल्यास ते पुरे न व्हावे म्हणून इंद्र
त्यांमध्ये नानाप्रकारचीं विघ्नें आणतो. ह्यास्तव
पृथूचा हाही यज्ञोपक्रम इंद्राला सहन होईना.
विदुरा, पृथूच्या यज्ञांची महती किती वर्णन करावी?
त्यांमध्ये यज्ञपति विष्णु प्रत्यक्ष दर्शन देत असे.
त्याच्याबरोबर ब्रह्मदेव, शंकर आणि इंद्रादि लोक-
पाल आपापल्या गणांसह येत. गंधर्व, [>]
आणि अस्त्रांचे समुदाय परमेश्वराची कौर्ति
गात जवळ उभे रहात. सिद्ध, चारण, विद्या-
धर, दैत्यदानव, गुह्यकादिक जन भगवंताच्या स्तु-
तींत निमग्न होत. नंदसुनंदादि पार्षदगण
हात जोडून सेवा करण्यांत तत्पर असत; आणि

कपिल, नारद, सनकादिक महायोगी त्या परमे-
श्वराच्या सेवेकरितां मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्या
मागून येत. विदुरा, पृथूनें आरंभिलेल्या त्या
यज्ञांत सर्व गोष्टी अनुकूल होत्या: स्वतः पृथ्वी
कामधेनूचें रूप घेऊन यजमानास इच्छित वस्तु
तत्काल सिद्ध करून देण्याकरितां उभी होती.
दूध, दही, तूप वगैरे सर्व रस नद्या बाहून आणीत.
वृक्ष हे फलें, पुष्पे आणि मध पुरवीत. समुद्र हे
रत्नांच्या राशी पुढें ठेवीत. पर्वत चतुर्विध अन्न
देत; व सर्व मांडलिक राजे आणि प्रजा इतर सर्व
साहिद्यांचा पुरवठा करीत. विदुरा, अशा प्रकारें
थाटानें आणि सर्वातुच्छतेनें त्या भगवद्भक्त पृथु
राजाचे यज्ञ चालले असतां तो समारंभ इंद्रा-
च्यानें पाहवला नाही; आणि अखेरिस् त्या इंद्रानें
यज्ञांत विघ्न

केलें: विदुरा, पृथु राजा शेवटच्या यज्ञाच्या वेळीं
यज्ञपति विष्णूची आराधना करीत असतां इंद्रानें
पृथु राजाचा यज्ञपशु (घोडा) सोडून नेला! इत-
क्यांत ज्ञानसंपन्न अत्रि ऋषीची आकाशांत दृष्टि
गेली; तों, ज्याच्या मस्तकावर जटाभार असून
ज्यानें सर्वांगाला भस्म लाविलें आहे, असा एक
पुरुष यज्ञांतील घोडा घेऊन जात आहे असें
त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यांनीं इंद्राचा ढोंगी
वेप ओळखिला, आणि त्यांनीं तें पृथूच्या शूर
पुत्राला सांगितलें. तें ऐकल्याबरोबर तो क्रोधानें
सतत होऊन इंद्राच्या मार्गे धावत चालला, आणि
दुष्टा, उभा रहा! उभा रहा! असें त्यास म्हणाला.
पण तो सारखा पुढेंच पळत होता. पृथुपुत्रानेंही
त्याच्यामार्गे लगट केली. शेवटीं इंद्र नजरेच्या
आटोक्यांत आला, तों त्या पृथुपुत्राला हा कोणी
साधुपुरुष असावा असें दिसलें; म्हणून तो त्याज-
वर बाण सोडीना. तेव्हां अत्रि ऋषीला वाटलें कीं,
हा त्याच्या ढोंगाला पाहून फसत आहे. तेव्हां
त्या ऋषींनीं त्याला ओरडून सांगितलें, “ हे
पृथुपुत्रा, फसूं नको. तो अधम महेंद्र असून

यज्ञाचा विध्वंस करीत आहे, तर तू अवश्य त्याचा वध कर." अशी आज्ञा मिळाल्याबरोबर पृथूचा पुत्र अत्यंत क्रुद्ध झाला, आणि सीतेला रावण घेऊन जात असतांना जसा जटापु त्याच्या अंगावर धावून गेला, तसातो त्वेपानें इंद्राच्या अंगावर धावून गेला. तेव्हां इंद्रानें घोडा सोडून दिला व आपला ढोंगी वेष टाकून देऊन तो गुप्त झाला. इकडे त्या शूर मुढानें तो घोडा आणून यज्ञमंडपांत बांधिला. हा त्या मुढाचा अद्भुत पराक्रम पाहून तेथें जमलेल्या महान महान ऋषींनीं त्याला विजिताश्व (घोडा जिंकून आणणारा) असें नांव दिलें. विदुरा, पुढें इंद्रानें तेथें निबिड अंधकार उत्पन्न केला, व यज्ञस्तेभाच्या डोक्यावर चपाळ नामक जें लांकडाचें कडें असतें त्याला बांधिलेला घोडा फिरून हरण करून नेला. त्या वेळीं इंद्रानें कपाळ व खट्वांग हीं आयुधें हातांत घेतलीं होती; ह्यास्तव तो अंतरिक्ष मार्गानें अश्व घेऊन पळून जात असतां, तो कोणी साधु असावा, असा पुनः राजपुत्राचा समज झाला. परंतु इतक्यांत अत्रि मुनींनीं राजपुत्राला सांगितलें कीं, "हे पृथुपुत्रा, तो पहा इंद्र पहिल्याप्रमाणेंच ढोंगी वेषानें अश्व हरण करून नेत आहे." विदुरा, अत्रि मुनींची आज्ञा मिळतांच तात्काळ त्या राजपुत्रानें क्रोधाविष्ट होऊन इंद्रावर नेमका वाण सोडिला. तेव्हां लागलाच इंद्रानें पूर्वीप्रमाणें वेष गुप्त करून घोडा सोडून दिला. अशा रीतीनें इंद्रानें अनेक प्रकारचीं सोंगें घेऊन किलेक वेळां अश्व हरण करून नेला, आणि त्या शूर पृथुपुत्रानें तितक्या वेळां तो सोडवून आणिला. विदुरा, ह्या वेळीं जीं जीं पाखंडरूपें इंद्रानें धारण केलीं होती, तीं सर्व मंदबुद्धीच्या पाखंडी लोकांनीं पुढें प्रहण केलीं, आणि पाखंडमतांचा प्रसार केला. विदुरा, हे नास्तिक लोक सत्कृद्दर्शनीं सर्वांना प्रिय वाटतात; कारण हे बोलण्यांत अत्यंत चतुर असून दिसण्यांत साधूसारखे दिसतात, ह्यामुळे त्यांच्या

बोलण्यांतील चतुराईनें लोकांना त्यांचाच धर्म खरा आहे असा भ्रम उत्पन्न होतो. असे; इंद्रानें माजविलेला तो सर्व बखेडा पाहून त्या पराक्रमी पृथु राजाला फार क्रोध आला; व आपलें धनुष्यसज्ज करून तो इंद्राला मारण्यास प्रवृत्त झाला. विदुरा, पृथु राजाची शक्ति असद्या होती. त्याच्या मुखाकडें कोणाच्यानेंही पाहवेंना. तो इंद्राचा वध करूं इच्छित आहेसें पाहून ऋत्विजांनीं त्याचा प्रतिकार केला आणि ते म्हणाले, "हे बुद्धिमंता, ह्या यज्ञकर्मांमध्ये तूं फक्त यज्ञशूचाच वध करावास; इतरांचा वध करणें योग्य नाही. तुझ्या ह्या यज्ञकर्मांत विघ्न आणणारा इंद्र तुझ्या कीर्तीनेंच निस्तेज झाला आहे. त्यास आम्ही आपल्या नित्यसिद्ध मंत्रांनीं येथें बोलावितों. तो येथें आल्यावर त्या तुझ्या शत्रूचा आपण सर्व बळात्कारानें होम करूं म्हणजे झालें."

मंत्रेय म्हणाले:—वादुरा, अशा प्रकारें भाषण करून, सुकपात्रें धारण करणार ते ऋत्विज क्रोधानें इंद्राचें आवाहन करून आतां आहुति देणार, इतक्यांत ब्रह्मदेव तेथें येऊन त्यानें त्या

ऋत्विजांचा प्रतिकार

केला आणि म्हटलें, "अहो ऋत्विजहो, ज्याची हत्या करण्यास तुम्ही उद्युक्त झालां आहां, त्याच्या स्वरूपाचा तुम्हीं विचार केला आहे काय ? अहो, यज्ञ करून ज्या देवांची आराधना करावयाची, ते सर्व ह्याचेंच देह आहेत; शिवाय हा यज्ञ नांवाचा इंद्र साक्षात् परमेश्वराचा अवतार आहे. म्हणून ह्याचा वध तुम्ही करू नका. ब्राह्मणहो, ह्या समर्थ इंद्राशीं तुम्ही सख्य करा. ह्यानें तुमच्या यज्ञकर्मांत विघ्न आणण्याच्या इच्छेनें केवढा विपरीत पाखंडधर्म उत्पन्न केला त्याचा विचार करा. ऋत्विजहो, पृथूचे शंभर यज्ञ होण्यास जरी एक यज्ञ कमी आहे, तरी त्याची कीर्ति इंद्रपेक्षांही अधिक विस्तृत होईल."

पृथूला ब्रह्मदेवाचा उपदेश.

नंतर ब्रह्मदेव राजाला म्हणतो:—हे पृथु राजा,

तू आजपर्यंत केलेले यज्ञ पुरे आहेत. आतां तू हा कर्ममार्ग सोडून मोक्षमार्गाळा लाग. तुला मोक्षधर्म विदित आहेच. अरे, इंद्र आणि तू दोघेही परमेश्वराचे अश आहां; म्हणून तू इंद्रावर क्रोध कारणे सर्वथा अयोग्य होय. आरंभिळेल यज्ञकर्म पूर्ण कसें होईल म्हणून तू काळजी करूं नको. कारण, देव जें कार्य वरचेवर मोडून काढीत असेल, तें दुराग्रहानें शेवटास नेण्यावढल मनुष्यानें व्यर्थ प्रयत्न करूं नये. कां कीं, त्यापासून कार्यसिद्धि न होतां उलट त्रास मात्र फार होतो. म्हणून आतां हा यज्ञ असाच राहूं दे. हे वैनपुत्रा, तू विष्णूचा अवतार आहेस. तुझ्या पिताच्या दुराचरणामुळें लुप्त झालेल्या धर्ममार्गाचें पुनरुज्जीवन करण्याकरितां तू हा अवतार घेतला आहेस; असें असतां तू इंद्राशीं द्वेष करूं लागलास ह्यामुळें तो पाखंडधर्म जास्त जास्त उत्पन्न करीत आहे. तेव्हां ह्या अधर्माच्या प्रसाराला तू कारणीभूत व्हावेंस हें योग्य नाही. तर जगत्स्रष्ट्या भृगवादि ऋषींनीं ज्या हेतुनें तुला उत्पन्न केलें तो त्यांचा हेतु शेवटास नेण्यावढल तूं संकल्प कर. प्रथम तू इंद्राशीं सख्य जोड, आणि त्यानें उत्पन्न केलेल्या तीव्र पाखंडमार्गाचा विध्वंस कर.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ह्याप्रमाणें, सर्वलोकांचा गुरु जो भगवान् ब्रह्मदेव, त्यानें केलेला उपदेश ऐकून पृथु राजानें इंद्राशीं सख्य केलें. नंतर त्यानें अवभृथस्नान करून ऋत्विजादि सर्व ब्रह्मवृंदांना सत्कारपूर्वक दक्षिणा देऊन संतुष्ट केलें, आणि पितर, देव, ऋषि ह्या सर्वांची पूजा करून त्यांपासून आशीर्वाद ग्रहण केले.

अध्याय विसावा.

—:—

पृथु राजाला उपदेश.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, पृथु राजानें केलेल्या

त्या यज्ञांच्या योगानें यज्ञभोक्ता नारायण संतुष्ट झाला, व इंद्रही आनंद पावला. नंतर भगवंतांनीं शरिराहून आत्म्याचें भिन्नत्व कसें आहे, हें व्यक्त करून दाखविलें. श्रीभगवान् म्हणाले, “ राजा, तुझे शंभर यज्ञ पुरे होऊं नयेत म्हणून ह्या इंद्रानें त्यामध्ये विघ्न केलें; पण आतां तो तुजपाशीं क्षमा मागत आहे, तर तू त्याला क्षमा कर. राजा, हें जड शरीर म्हणजे आत्मा नव्हे, असें जाणून ज्ञानवान् पुरुष कोणाचाही द्वेष करीत नाहीत. राजा, तुजसारख्या पुरुषांचा मायामोह जर सुटला नाही, तर तू आजपर्यंत वृद्धांची सेवा केलेस ती व्यर्थ होय, असें म्हटलें पाहिजे. ह्यास्तव मी तुला सांगतो कीं, विषयेच्छा व तदनुसार कर्मे ह्यांच्या संगतीमुळें व आत्मज्ञानाच्या अभावामुळें हा देह प्राप्त झालेला आहे, हें लक्षांत आणिलें म्हणजे आत्मज्ञान होऊन देहावरील आसक्ति सुटते; आणि मग तो विरक्त पुरुष संसारांत असला तरी ह्या शरीरानें उत्पन्न केलेल्या गृहावर, द्रव्यावर किंवा पुत्रकल्त्रादिकांवर त्याचें प्रेम रहात नाही. कारण आपलें शरीरही नाशिवत आहे हें त्याला कळलेलें असतें; मग इतर सर्व जें या शरीरापासूनच उत्पन्न झालेलें आहे, तें शाश्वत कसें वाटे! राजा, आत्मा हा देहापासून भिन्न कसा आहे तें पहा: आत्मा निर्विकार आहे; देहाला बालपण, तारुण्य आणि वृद्धावस्था हे विकार उत्पन्न होतात. आत्मा चैतन्यरूप आहे; देह जड आहे. आत्मा निर्मळ आहे; देह मलिन आहे. आत्मा निर्गुण आहे; देह सगुण आहे. आत्मा अमर्याद आहे; देह मर्यादित आहे. आत्मा कशानें झांकला जात नाही; देह हा गृह, वस्त्र इत्यादिकांनीं झांकला जातो. आत्मा दिसत नसून देहाला पाहणारा साक्षी आहे; देह अदृश्य असून त्याला आत्मा दिसत नाही. राजा, अशा प्रकारें ज्यानें आत्म्याचा विचार केला आहे, तो पुरुष संसारांतीळ कर्मे करीत राहिला तरी

त्यांपासून अलिप्त राहून आत्मानंदांत निमग्न होतो. राजा, अशा रीतीने आत्मानुभवाच्या योगाने मनुष्याचे मन शुद्ध झाले म्हणजे त्याला विज्ञान प्राप्त होऊन त्याचे ईश्वराशी ऐक्य होते; आणि ज्याप्रमाणे आकाशांत दिसणाऱ्या तरंगाविषयी काहीएक विचार न करितां मनुष्य ते स्वस्थपणे पाहत बसतो, त्याप्रमाणे आत्म्याशी ऐक्य पावलेला तो पुरुष देहाकडून होत असलेल्या कर्मांचा विचार न करितां स्वस्थपणे तो पाहत बसतो. राजा, ज्या पुरुषाला आत्मानात्मविनेक प्राप्त होतो, व ज्याला सूक्ष्मभूते, कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये व चिदाभास ह्यांच्या योगे देह हा आत्म्याहून पृथक् आहे अशी प्रतीति येते, त्याला मग संपत्ति किंवा विपत्ति ह्यांपैकी कांहीही प्राप्त झाले तरी तो अविकृत राहतो; आणि तो माझ्या ठिकाणी दृढ प्रेम ठेवतो. राजा, तूही असाच आत्मानात्मविचार करून, सुखदुःखांना सारखे मानून आणि सर्वांवर निःपक्षपात दृष्टि ठेवून प्रधानादिकांच्या साहाय्याने प्रजेचे रक्षण कर. राजा, निःपक्षपाताने प्रजेचे रक्षण करणे हाच राजाचा धर्म आहे. त्यांपासून त्याला पुण्य प्राप्त होऊन शिवाय प्रजेने केलेल्या पुण्याचा पट्टांश आणखी जास्त मिळतो; पण तसे न करितां जर अन्याय करून राजाने प्रजा असंतुष्ट ठेविली, तर त्याचे पुण्य क्षीण होऊन प्रजेने केलेली पापे त्याला भोगावी लागतात. म्हणून, द्विजवर्णामान्य व परंपरागत

धर्माने तू वागलास म्हणजे तुजवर प्रजा संतुष्ट राहून त्या पुण्याईने तुला तुझ्या घरी चाळून आलेल्या सिद्ध पुरुषांचे दर्शन होईल. राजा, यज्ञतपश्चर्यादि कर्मे करून मला वश करू पाहणाऱ्यांपेक्षा, ज्यांचो अतःकरणे सम असतात असे साधु मला फार आवडतात. तुझ्या भंगचे सद्गुण, तुझी निर्भत्सर बुद्धि व तुझा शांत स्वभाव ही पाहून मला परमसंतोष झाला आहे; तर तुला जो पाहिजे तो वर मागून घे."

भैत्रय म्हणाले:-विदुरा, हे भगवंताचे भाषण ऐकून पृथु राजाने इद्राच्या अपराधाबद्दलचा द्वेष आपल्या मनातून काढून टाकला, व त्यास प्रेमाने आळिगन दिले. नंतर भगवान स्वस्थानी जावयास निघाले असता त्याने त्यांची भक्तिपुरस्सर पूजा करून त्यांच्या चरणांना अभिवंदन केले. त्याचे निस्सीम प्रेम अवलोकन करून भगवान गरुडाच्या अंगावर हात ठेवून स्वस्थ उभे राहिले. पृथु राजाही हात जोडून तटस्थ मुद्रेने भगवंताकडे पाहू लागला. प्रेमाने त्याचा कंठ सद्गदित झाला; डोळे पाण्याने भरून आले; व त्याच्याने एक शब्दही बोलवेना. शेवटी त्याने हृदयांत परमेश्वराचे ध्यान करून त्याला दृढ आळिगन दिले; आणि नंतर डोळे पुसून व अतःकरण शांत करून त्याने परमेश्वराकडे पाहिले, आणि त्याचे अनन्य-भावाने स्तवन केले.

पृथूने केलेली परमेश्वराची स्तुति.

पृथु म्हणाला:—

वरान्विभो त्वद्भरदेश्वराद्बुधः कथं वृणाते गुणविक्रियात्मनाम् ।

ये नारकाणामपि संति देहिनां तानीश कैवल्यपते वृणे न च ॥

न कामये नाथ तदप्यहं कचिन्न यत्र शुष्मच्चरणांबुजास्रवः ।

महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेप मे वरः ॥

स उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाकणानिलः ।

स्मृति पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वैरः ॥

यशः शिवं सुश्रव आर्य संगमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् ।
 कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रियत्प्रवच्रे गुणसंग्रहेच्छया ॥
 अथाभजे त्वाऽखिलपूरुषोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः ।
 अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥
 जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम् ।
 करोति फलवप्युरु दीनवत्सलः स्व एव धिष्येऽभिरतस्य किं तथा ॥
 भजंत्यथ त्वामतएव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ।
 भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे ॥
 मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजंतमात्थ यत् ।
 वाचा नु तंत्वा यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥
 त्वन्माययाऽद्धा जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः ।
 यथाऽचरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितम् ॥

‘हे विश्वव्यापका देवाधिदेवा, तू मला वर देण्या-
 स सिद्ध आहेस, हे पाहून मला फारच आनंद
 होत आहे; परंतु तुजपाशी कोणता वर मागावा,
 ह्याजबद्दल मात्र माझे मन वरेंच साशंक आहे. हे
 नारायणा, ब्रह्मादिक दुसरे देवही वरप्रदान कर-
 ण्यास समर्थ आहेत खरे; परंतु तुझ्या ठिकाणीं
 जशी कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंशक्ति आहे, तशी
 त्यांच्या ठिकाणीं नाही. ह्यास्तव तुझ्यापाशीं वर मा-
 गण्याची संधि प्राप्त झाल्यास कोणताही ज्ञाता पुरुष,
 देहाभिमानी जनांस आवडणाऱ्या सुखोपभोगांची
 मुळीच आवड धरणार नाही. कारण, तसडे
 सुखोपभोग हे नरकांतील जीवांना सुद्धा जर
 मिळतात, तर ते तुजपासून मागून घेण्यांत
 लाभ कोणता? म्हणून, हे दीनवत्सला मोक्षाधिपते,
 माझी अशी प्रार्थना आहे की, तू मला कोणताही
 सुखोपभोग प्राप्त करून देऊं नको. हे लोकनायका,
 मी तुला मोक्षाधिपति असें म्हणतो ह्यावरून मला
 मोक्षाची अपेक्षा आहे, असें तुला वाटत असल्यास
 तो तुझा समजही यथार्थ नव्हे. पहा—महान महान
 सत्पुरुषांच्या हृदयांतून मुखावाटे बाहेर पडणारा
 तुझ्या चरणसरोजाचा मकरद जेथे मिळणें शक्य
 नाही, त्या मोक्षरूप स्थितीची सुद्धा इच्छा

माझ्यासारखा पुरुष कधी देखील करणार नाही. हे
 परमेश्वरा, तुझे गुणानुवाद श्रवण करण्यास सांपडणें
 हेच मला सर्वतोपरी श्रेयस्कर वाटतें; व त्यामुळे मी
 तुझ्याजवळ असा वर मागतो की, तुझ्या गुणकथा
 ऐकण्याकरितां मला दहा सहस्र कान दे ! देवा,
 तुझ्या गुणानुवादश्रवणाचा प्रभाव इतका लोकोत्तर
 आहे की, त्याच्या योगानें तत्त्वमार्गापासून भ्रष्ट
 झालेल्या जनांना सुद्धा पुनः आत्मज्ञानाची स्फूर्ति
 होते. ह्यास्तव मला अन्य वरांची मुळीच इच्छा
 नाही. हे देवाधिदेवा, एखाद्या गुणज्ञ पुरुषाला
 सहजगत्या साधुसमागम घडला, व त्या योगें त्यास
 तुझ्या मंगलकथेचा लाभ झाला, तर तो त्या
 तुझ्या कथेंत इतका तल्लीन होऊन जातो की,
 त्यास कोणताही अन्य विषय तुच्छ व नीरस
 वाटतो. फार काय सांगावें ? प्रत्यक्ष देखी लक्ष्मीने
 सुद्धा तुझ्या चरणकमलांची अखंड सेवा क-
 रून, तुझ्या कथांचें सदैव श्रवण घडावें असाच
 वर मागून घेतला. असो; आतां असें झाल्यापासून
 एक गोष्ट मात्र होण्याची भीति आहे; ती ही की,
 त्या योगानें कदाचित् लक्ष्मीचें व माझे वांकडे
 पडण्याचा संभव आहे; आणि यज्ञ करिताना जसें
 इद्राशी माझे भांडण झालें, तसें लक्ष्मीशीही होईल.

कारण, दोघांचाही हेतु तुझ्याच प्राप्तीविषयी असल्यामुळे तिळा तें सहन न होऊन ती मज-बरोबर द्वेष करू लागेल. पण मी त्याबद्दल कांहीं काळजी करीत नाही. कारण ज्याप्रमाणें पूर्वी इद्राच्या व माझ्या भांडणांत तूं माझा पक्ष स्वीकारलास, त्याप्रमाणें ह्याही वेळीं तूं माझाच पक्ष स्वीकारशील. कां कीं, जो तूं ह्या स्वस्वरूपीनेहमी रत असतोस, त्या तुला लक्ष्मीची काय पर्वा आहे? म्हणूनच साधु तुझ्या चरणांची अपेक्षा करतात. पण, देवा, पहिल्यानें मात्र तूं आपल्या भक्तांना, वर मागा, म्हणून फसवावयास पाहतोस, आणि एखादें क्षुद्र फल देऊन त्यांना फिरून भयचक्रांत गोते खावयास लावतोस. तर हें करणें मात्र तुला योग्य नाही. कारण, ज्याला आधींच मायेनें फसविलें आहे, त्याला आणखी तूंही फसवावेंस ह्यांत तुझा मोटेपणा तो काय? तर, भगवंता, ज्याप्रमाणें पिता आपल्या पुत्राचें कल्याणच करतो, अकल्याण कधींही करीत नाही, त्याप्रमाणें तूंही करावेंस. '

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें पृथु राजानें प्रार्थना केली असतां परमेश्वरानें त्याचें निष्कपट प्रेम पाहून त्याला सांगितलें कीं, "राजा, माझी माया जाणणें हें अति दुर्घट असतां तूं तिचें स्वरूप पूर्ण ओळखून मजवर दृढभक्ति ठेविलीस, आणि सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याविषयी निरिच्छता व्यक्त केलीस, हें पाहून मला फार संतोष झाला आहे. तर आतां तू काळजी करू नको; तुझी माझ्या ठिकाणीं अखंड भक्ति राहील. तूं माझ्या आज्ञेप्रमाणें प्रजेचें पालन कर; व उन्मत्त होऊं नको; म्हणजे तुला सर्व अर्थ प्राप्त होतील. "

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ह्याप्रमाणें भगवद्भजन श्रवण करून पृथु राजानें पुनः भगवंताची पूजा केली; व देव, ऋषि, पितर, गंधर्व, सिद्ध, चारण, नाग, किन्नर, अप्सरा, मानव व पक्ष्यादिक इतर नानाविध प्राणी ह्यां सर्वांचा सत्कार

केला, आणि भगवान विष्णु व इतर सर्व पृथु राजाचा निरोप घेऊन आपआपल्या स्थानीं परत गेले. विदुरा, पृथु राजाचें मन परमात्मस्वरूपी पूर्णपणें जडलें होतें. भगवान जावयास निघाले असतां, त्याचें लक्ष भगवंतांकडे अगदी वेधून जाऊन तो एकसारखा त्यांकडे पहात उभा राहिला; आणि शेवटीं भगवान दृष्टीभाड झाले तेव्हां त्यांस फिरून एकवार नमस्कार करून पृथु राजा परत आपल्या नगरास निघाला.

अध्याय एकविंसावा.

—:०:—

पृथु राजाचा नगरप्रवेश.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, इकडे नागरिकजनांनीं सर्व नगर उत्तम प्रकारें शृंगारिलें. ठिकठिकाणीं मौक्तिकांच सर, फुलांच हार, दुकूलवस्त्रें, व सुवर्णमंडित तोरणे लावण्यांत आलीं. चौहोंकडे अत्यंत सौगंधिक धुपाचा परिमळ वाहूं लागला. नगरांतील राजमार्ग, वीथिका व अंगणी चंदनादिकांच्या सड्यांनीं सिंचित केलीं. जागोजाग फलें, पुष्पें, अक्षता, अकुर, लाह्या, दीप वगैरे मांडून ठेविले. मुख्य मुख्य स्थळीं सुंदर सुंदर कदलीस्तंभ व पूगवृक्ष उभे केले; व जिकडे तिकडे सुकुमार पल्लवांनीं अभिनव शोभा प्राप्त झाली. इतक्यांत पृथु राजाची स्वारी नगरासमीप येऊन पोहोचली. पौरजन व नागरिककन्या हातांमध्ये दीप, बलि, अक्षता वगैरे मंगलसाहित्य घेऊन मोठ्या थाटमाटांनें राजाला सामोऱ्या आल्या; आणि नंतर पृथु राजानें वेदघोष करणाऱ्या ब्राह्मणांसमवेत व राजयश गाणाऱ्या बदिजनांसमवेत वाजत गाजत नगरांत प्रवेश केला. तो नगरांतून राजवाड्यांत जात असतां मार्गांत पौरजनांनीं ठिकठिकाणी त्याची पूजा केली, व त्यानेंही संतुष्ट होऊन प्रजाजनांचा यथायोग्य गौरव केला. विदुरा, पृथु राजाचा स्वभाव फारच शांत होता. अपरंपार ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतांही

त्यास लवमात्र गर्व नव्हाता. आपल्या प्रजांचे मनो-
रथ पूर्ण करण्यास तो नेहमी तत्पर असे. त्याचें
आचरण अत्यंत पवित्र होतें. त्याची दिव्य कीर्ति
सर्वत्र पसरली होती. तो सदगुणांचें केवळ
निधानच होता. त्यानें यज्ञयागादिक कर्मे करून
भूमंडलाचें उत्कृष्ट रीतीनें पालन केलें, व अंती
सच्चिदानंद परमात्मपदाची प्राप्ति करून घेतली.

सूत म्हणतात:—शौनका, मैत्रेयानें ह्याप्रमाणें
सकलगुणाळंकरणविभूषित पृथु राजाचें लोकोत्तर
चरित्र बर्णिलें असतां, मैत्रेय मुनीस प्रोत्साहन
देण्यासाठीं त्या महान भगवद्भक्त विदुरानें पुनः
त्यांस विज्ञापना केली.

विदुर म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठा मैत्रेया, आपण
पृथु राजाचें चरित्र सांगितलें तें ऐकून मला अ-
तिशय आनंद झाला आहे. ब्राह्मणांनीं त्यास
राज्याभिषेक केला त्या वेळीं देवादिकांनीं त्यास
मोठमोठ्या देणग्या दिल्या, त्या अतुलपराक्रमी
राजानें पृथ्वीचें दोहन केलें, धरित्री सारखी केली,
इंद्रानें त्याचा अश्व नेला, भगवान महाविष्णूनें
त्यास दर्शन दिलें, वगैरे सर्व हकीगत आपण
मला सांगितली; पण पुढें पृथु राजानें आपलें
आयुष्य कशा प्रकारें घालविलें, तें ऐकण्याची
मला इच्छा आहे; तर तेवढें कृपा करून सांगावें.
हे मुनिपुंगव, ह्या जगांतील सर्व उपभोग्य वस्तु
वास्तविकपणें त्या राजर्षीच्या पराक्रमाचें उच्छिष्ट
होय. लोकपाळांसह सर्व त्या श्रेष्ठ राजाच्या दिव्य
विक्रमामुळेंच आपला योगक्षेम चालवीत आहेत.
तेव्हां अशा भूपतीचें चरित्र श्रवण करण्यास कोण
उत्सुक असणार नाही बरें ?

पृथु स्वरूपवर्णन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, तूं भगवंताचें गुण-
वर्णन ऐकण्याविषयी उत्सुक असतोस, त्यामुळें
मलाही त्याविषयी स्फूर्ति होते; असो. विदुरा, पृथु
राजाचें राहण्याचें स्थान गंगा आणि यमुना ह्या
नद्यांच्या मध्यभागी होतें. तेथे तो प्रारब्धानें प्राप्त

झालेले भोग भोगीत असे. असें करण्यांत त्याचा
इतकाच उद्देश होता की, आपलें प्रारब्धकर्म
संपावें. त्यानें कोणतेंही कर्म इच्छा धरून केलें
नाहीं. ब्राह्मण आणि भगवद्भक्त ह्यांखेरीज सप्तद्वी-
पवती सर्व पृथ्वीवर तो एकटा दंड चालवीत असे.
विदुरा, एके वेळीं एका यज्ञसमारंभांत देव, ब्रह्मर्षी
आणि राजर्षी ह्यांचा मोठा समाज जमला होता.
त्या सर्वांचा योग्य सत्कार केल्यावर पृथु राजा सभे-
मध्ये भाषण करण्यास उभा राहिला. विदुरा, पृथु
राजाचा बांधा उंच होता. त्याचे बांधू विशाल व
पुष्ट होते. त्याची देहकांति गौरवर्ण असून नेत्र
कमलासारखे आरक्त व तेजःपुंज होते. नासिका
सरल व मुद्रा प्रशान्त होती. मुख प्रसन्न व दंत-
पंक्ति मनोहर होती. त्याचें वक्षस्थल विशाल व
स्कंधप्रदेश भरलेला होता. कटिभाग बिस्तीर्ण
असून उदरप्रांत पिंपलपत्राप्रमाणें सुंदर होता.
नाभिप्रदेश भोंवण्यासारखा असून वरती तीन
वळ्या शोभत होत्या. त्याच्या शरिरावर अपूर्व तेज
चमकत असून मांडया सुवर्णासारख्या उज्ज्वल
दिसत होत्या. त्याचीं पदकमळें कांतिमान असून
त्यांचे अप्रभाग उत्तुंग होते. केंस बारीक,
कुरळे, काळेभोर व तुळतुळीत होते. कंठ शंखा-
सारखा होता. त्यानें महामोळ दुकूलवस्त्र
परिधान केलें असून देदीप्यमान भरजरी शालू
पांघरला होता. यज्ञकर्म करण्यास उद्युक्त झाल्या-
मुळें त्यानें शरिरावरील अलंकार काढून ठेविले
होते; तथापि त्या शाळंतून त्याच्या देहाची दिव्य
प्रभा झळाळत होती; व त्यानें कृष्णाजिन धारण
केलें असून हस्तामध्ये दर्भ घेतले होते; असो.
विदुरा, पृथु राजा सभेमध्ये भाषण कर-
ण्यास उभा राहिला, तेव्हां नक्षत्रसमुदायांत ज्या-
प्रमाणें रोहिणीपति शोभतो, त्याप्रमाणें त्या देव,
ब्राह्मण इत्यादिकांच्या समुदायांत तो भूपति शोभूं
लागला; आणि त्या महात्म्यानें आपल्या सुरस
वक्तृत्वानें सर्व सभाजनांस विस्मित करून सोडले.

पृथु राजाचें नीतिपर भाषण.

पृथु राजा म्हणाला:—साधुजनहो, मनाधर्माचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं आपले विचार आपल्यासारख्या सत्पुरुषांपुढें मांडावे असा नियम आहे. त्या नियमानुसार, मी स्वतःका ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें ह्या इच्छेनें आपले विचार आपणांस कळवीत आहे. आपल्याला धर्मतत्त्व शिकाविण्यासाठीं मी बोलतो आहे असे आपण समजू नका. प्रजाजनाना शिक्षण लावावें, त्यांम आपापल्या धर्माप्रमाणें चालण्यास प्रवृत्त करावें, आणि त्यांना निर्वाहाचीं साधनें प्राप्त करून देऊन त्यांचें रक्षण करावें, ह्याचकरितां मला राजा नेमिलें आहे; व त्या राजधर्माप्रमाणें मी वागलों, तरच मला उत्तम लोकांची प्राप्ति होईल; जर मी ह्याप्रमाणें वर्तन केलें नाहीं, तर प्रजांचें पाप मला भोगावें लागेल, व माझे ऐश्वर्य क्षीण होऊन जाईल, असें मी मानितों. म्हणून, हे सम्यहो, माझे परलोकां कल्याण व्हावें अशी तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही परमेश्वरास स्मरून स्वधर्माचें योग्य प्रकारें आचरण करीत जा; म्हणजे तुम्हीं मजवर मोठाच अनुग्रह केला असें मी समजेन. हे देव, ऋषि व पितरहो, ह्या गोष्टीला तुम्ही आपलें अनुमोदन द्या. कारण धर्माचरण करणारा, तें करावयास सांगणारा, व तें करण्यास अनुमोदन देणारा ह्या तिघांसही सारखें फळ मिळतें. आपलीं कर्मे परमेश्वराला अर्पण करणें हें वेनासारख्या कित्येक पुरुषांना संमत नसेल; पण मनु, उत्तानपाद, ध्रुव, प्रियव्रत, आमचे पितामह अग, ब्रह्मदेव, प्रन्हाद, शंकर, बालि अशा सर्व श्रेष्ठ पुरुषांचें मत, सर्व कर्मांचीं फळे देणारा परमेश्वरच असल्यामुळे त्यालाच सर्व कर्मे अर्पण करावीं, असे आहे; ह्यास्तव, वेन राजासारख्यांना धर्माविषयी अज्ञान आहे असेंच म्हणावें लागतें. अशा पुरुषाविषयी साधूंना फार वाईट वाटतें. अहो, कर्ता करविता एक परमेश्वरच आहे. चतुर्विध पुरुषार्थ

प्राप्त करून देण्यास तोच एक समर्थ होय. ज्याप्रमाणें परमेश्वराच्या चरणांगुष्ठापासून उगम पावलेली नदी उत्तरीत्तर वृद्धिंगत होत जाऊन लोकांच्या सकल पापांचा नाश करिते, त्याप्रमाणे ससारांत व्रत झालेल्या मनुष्यांच्या ठिकाणीं ईश्वराच्या चरणसंवेची रुचि एकवार उगम पावली, म्हणजे ती प्रतिदिनो वाढत जाऊन त्याच्या सर्व पूर्वकर्मांचें पाप नाहीं करिते; आणि मग वैराग्याची प्राप्ति होऊन त्याला तत्त्वज्ञानाचा साक्षात्कार झाला म्हणजे तो जो पद्मगुणध्वजसंपन्न भगवंताच्या चरणांचा आश्रय करून राहतो, तो पुनः ह्या क्लेशदायक संसारांत कधीच येत नाहीं. म्हणून, जगहो, तुम्ही आपापलीं कायिक, बायिक व मानसिक कर्मे स्वधर्माप्रमाणें करून तीं अभेदबुद्धीनें परमेश्वरास अर्पण करीत जा; म्हणजे तो तुमच्या सर्व इच्छा पूर्ण करील. ईश्वराचें रूप वस्तुतः सुद्ध ज्ञानानें पूर्ण आहे; त्याच्या ठिकाणीं गुण नाहींत; तो मायेच्या योगानें नानाप्रकारचीं रूपें स्वीकारतो, तरी तो त्यांपासून वेगळा आहे; तडुल, घृत, दधि इत्यादि अनेक प्रकारचीं द्रव्ये, शुक्रादि गुण, कडणादि क्रिया, मत्र, अर्थ, सकल इत्यादिक सर्व कांहीं यज्ञसंघी गोष्टी हीं त्या परमेश्वराचीं रूपें होत; व त्यांच्याच योगानें स्वस्वरूप यज्ञांची सिद्धि तो करितो. ज्याप्रमाणें यज्ञ व यज्ञांगें हीं भगवद्रूप आहेत, त्याप्रमाणें यज्ञांचें फट्टही भगवद्रूपच आहे. प्रकृति, काल, वासना आणि पूर्वकर्म ह्यांच्या योगानें शरीरें जन्म पावतात, आणि तीं अनेक प्रकारचीं दिसतात, ही सर्व परमेश्वराची माया असून त्या सर्वांच्या अंतर्गामी एकच पुरुष आहे. जळणाऱ्या लांकडांचे आकार असतील तसाच अग्नि आहेस; दिसतो—परंतु जशी वास्तविक ती अग्नीची प्रथक स्वरूप नसून अग्नि एकच असतो, तशी शरीरें अनेक प्रकारचीं दिसतात तरी त्यांत वास्तविक परमेश्वराचें स्वरूप एकच आहे. अहो,

ह्या माझ्या प्रजाजनांचे मजवर मोठे उपकार आहेत. कारण, ते स्वधर्माचरणाने वागून यज्ञ-भोक्त्या परमेश्वराचा आराधना करितात. राजे लोक ऐश्वर्य आणि बळ ह्यांनी संपन्न असतात खरे; परंतु त्यांनी ब्राह्मणांवर व ईश्वराच्या भक्तांवर आपला अधिकार चालविण्याच्या भरीस कधीही पडू नये. कारण, जरी ते ऐश्वर्यसंपन्न नसले, तरी सहनशीलता, तपश्चर्या व ज्ञान ह्या गुणांनी ते स्वभावतांच फार तेजस्वी असतात. प्रत्यक्ष भगवान विष्णु ब्राह्मणांच्या चरणांचे नित्य वंदन करितो, म्हणून त्याला अखंड लक्ष्मी व पवित्र कीर्ति प्राप्त झाली आहे. अहो, त्या परमेश्वराला ब्राह्मण फार प्रिय आहेत. ब्राह्मणांची सेवा केली असता तो संतोष पावतो. म्हणून धर्मपरायण लोकांनी नम्रपणे निरंतर ब्राह्मणांचीच सेवा करावी. ब्राह्मण हे परमेश्वराचे मुख आहे; म्हणून त्यांच्या सेवेमध्ये नित्य तत्पर असले म्हणजे अनायासे चित्त शुद्ध होऊन सर्व फळांची प्राप्ति होते. योगी ज्या ब्रह्मविषयक ज्ञानाचा अभ्यास करितात, त्या ज्ञानाचे प्रतिपादन करणारी उपनिषद्वाक्ये परमेश्वराचेच वर्णन करतात. परमेश्वराचे स्वरूप अनंत आहे, हे तत्त्व ज्यांना पूर्णपणे कळते त्या लोकांनी, ब्राह्मणांच्या ठिकाणी सर्व देव आहेत, असे निष्ठापूर्वक समजून त्यांना अन्न दिले म्हणजे ते परमेश्वराला जितके प्रिय होते, तितके अन्नमध्ये हवन केलेले अन्न प्रिय होत नाही. कारण, ब्रह्मज्ञानविशिष्ट ब्राह्मण हे चित्स्वरूप होत व अग्नि हा केवळ जड होय. सभासदहो, जे अत्यंत पवित्र आहेत व ज्यांचा अंत मुळीच लागत नाही, त्या वेदांचे पठन व मनन ब्राह्मण एकाप्र चित्ताने करीत असतात; आणि तदनुरूप श्रद्धा, तपश्चर्या, शुद्ध आचरण, मोन व इन्द्रियनिग्रह हे गुण स्वीकारितात; म्हणून त्या ब्राह्मणांची पायधूळ मी यावज्जन्म मस्तकी धारण करीन. सम्यहो, ब्राह्मणांची पादधूळ धारण करणाराचे सर्व पाप

तत्काळ नष्ट होते, व त्यास शमदमादि श्रेष्ठ संपत्ति लवकर प्राप्त होतात. ह्यास्तव मी अशी इच्छा करितो की, ब्राह्मणांचे समुदाय, गाईचे कळप व षड्गुणेश्वर्यसंपन्न भक्तकामकल्पद्रुम परमात्मा मला प्रसन्न होवो.

भैत्रय म्हणाले:—विदुरा, असें हें राजाचें भाषण ऐवून सर्वांना फार संतोष झाला आणि त्यांच्या मुखांतून 'वाहवा! वाहवा!' असे उद्गार निघाले. ते म्हणाले, "सुपुत्र उदरी आला असता उत्तम गति मिळते असे जें म्हणतात, तें अगदीं यथार्थ आहे. कारण, सुपुत्राच्या योगानें अतिशय पापी असावेन राजा नरकांतून पार पडला. हिरण्य-कशिपु देखील भगवंताची निदा केल्यामुळें नरकांत पडणार होता; पण सुपुत्र प्रन्हाद उदरीं आल्यामुळें तो उद्धरून गेला. राजा, तूं वीरश्रेष्ठ व पृथ्वीचा पिता आहेस. परमेश्वरावर तुझी अचळ भक्ति आहे. तूं दीर्घायुषी हो. तुझ्यासारखा रक्षणकर्ता मिळाल्यामुळें आम्ही धन्य आहों. तूं ज्ञाता आहेस. तुझ्या उपदेशानें आज आम्ही अज्ञानोपकारांतून बाहेर निघालों. तूं आपल्या सत्त्वगुणाच्या योगानें सर्व पृथ्वीचे पुत्रवत् पालन करतोस, तस्मात् तुझें कल्याण असा!"

अध्याय बाविसावा.

—०:—

सनत्कुमारांची व पृथु राजाची भेट.

भैत्रय मुनि म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें पृथु राजाची ते प्रजाजन स्तुति करीत होते; इतक्यांत सूर्यप्रमाणें तेजःपुंज असे चार मुनि तेथें आले. ते आकाशांतून उतरत असतांना राजाच्या आणि प्रजाजनांच्या दृष्टीस पडले; तेव्हां त्यांच्या तेजावरूनच, हे कोणी तरी सत्पुरुष पापाचा नाश करण्याकरिता येत आहेत, असें त्यांस वाटले. ते आल्याबरोबर राजा आणि प्रजाजन मोठ्या उत्सुकतेने त्यांना मान देण्यासाठी उठून उभे

राहिले. राजानें त्या मुनींना प्रेमपूर्वक वंदन केलें, आणि सुवर्णाचीं आसनें सिद्ध करून ठेविलीं होतीं त्यांवर वसण्याविषयीं विनंती केली. नंतर ते मुनि, ज्याप्रमाणें गार्हपत्यादि अग्नि आपापल्या स्थानीं होमकुंडांत शोभतात, त्याप्रमाणें आपापल्या आसनीं शोभूं लागले. नंतर राजानें त्यांची षोडशोपचारें पूजा केली, व त्यांच्या चरणतीर्थींचें आपल्या मस्तकावर सिंचन केलें. विदुरा, हे मुनि शंकराचे वडील बंधु असल्यामुळें त्यालाही बंधू होते. असो.

साधुस्तुति.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, नंतर पृथु राजा संतुष्ट चित्तानें व श्रद्धापूर्वक अंतःकरणानें त्या सनत्कुमारांना म्हणाला, “मुनिवर्य, मीं असें कोणतें पुण्य केलें होतें कीं, ज्याच्या योगानें योग्यांना सुद्धां दुर्लभ असें आपलें दर्शन मला झालें? प्रत्यक्ष भगवान् विष्णु, शंकर आणि ब्रह्मदेव हे ज्यांना प्रसन्न आहेत, त्या आपल्यासारख्या साधुपुरुषांना ह्या लोकां आणि परलोकां दुर्लभ तें काय असावयाचें आहे? आपलें सर्व जगांत पर्यटन आहे; तरी आत्मा ज्याप्रमाणें सर्व दृश्य वस्तु पाहतो—पण त्या वस्तूंना तो दिसत नाही, त्याप्रमाणें आपण सर्व लोकांना पाहता, परंतु सर्व लोकांना आपण दिसत नाही. जो गृहस्थाश्रमी पुरुष आपल्या सर्व परिवारासह साधुजनांच्या सेवेत तत्पर असतो, तो निर्धन असला तरी धन्य होय. त्याला साधुच म्हणेलें पाहिजे. सर्व प्रकारच्या संपत्तीनें भरलेलें असूनही ज्यांत परमेश्वराच्या भक्तांचें चरणतीर्थ पडत नाही, तें घर सर्पाश्रित चंदनशृङ्गाप्रमाणें निरुपयोगी होय.”

पृथु राजाची भवसागर तरण्याविषयीं वृच्छा.

राजा पुढें म्हणाला:—ब्राह्मणहो, आपली थोरली मीं काय वर्णन करावी! आपण बाल असूनही मोक्षप्राप्तीच्या इच्छेनें मोठमोठीं व्रतें आचरित आहां. ह्या प्रसंगीं आपण आम्हांवर अनुग्रह

कराव तरच आमचा तरणोपाय होईल. ह्या दुःखमय संसारांत आम्ही आपल्या कर्मांमुळें येऊन पडलों आहों, आणि इद्रियांचें विषय हेच आम्हांला पुरुषार्थ वाटतात; तर ह्यांतून आम्हांस सोडवा. कदाचित् हें माझें विचारणें व्यवहारविरुद्ध होईल कारण शिष्टसंप्रदाय असा आहे कीं, आपल्या घरां कोणी पाहणे आळ असतां त्यांना कुशलप्रश्न विचारावे. पण ज्यांच्या ठिकाणीं कल्याण आणि अकल्याण ह्या बुद्धीच्या वृत्ति नाहीत, आणि जे नित्य स्वस्वरूपीं रममाण असतात, त्या आपणांसारख्या साधुपुरुषांना कुशलप्रश्न ते काय विचारावयाचे आहेत? कारण आपलें नेहमीं कल्याणच असतें. आपण संसारांत तप्त झालेल्या जनांचे हितकर्त आहां; म्हणून मी आपणांस विचारतो कीं, कोणत्या उपायानें ह्या संसारांत प्राण्यांचें कल्याण होईल? विप्रहो, आपण प्रत्यक्ष परमेश्वर आहां. कारण, जन्मरहित असा परमेश्वर भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठीं सिद्धांचीं रूपें घेऊन पृथ्वीवर फिरत असतो हें प्रसिद्ध आहे.

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, तें गंभीर अभिप्रायानें भरलेलें पृथु राजाचें सुंदर भाषण ऐकून सनत्कुमार मुनींना फार संतोष झाला, आणि त्यांनीं प्रसन्न अंतःकरणानें राजाचें समाधान केलें.

सनत्कुमारांचें पृथूस उत्तर.

(संसारतरणोपाय—हरिभक्ति.)

सनत्कुमार म्हणाले:—राजा, तूं स्वतः ज्ञानी असूनही हा प्रश्न विचारीत आहेस, तेव्हां ह्यांत सर्व लोकांचें कल्याण व्हावें हाच तुझा हेतु आहे, हें उघड होय. अशो बुद्धि संपुरुषावांचून इतरांस व्हावयाची नाही. तेव्हां तुजसारख्या साधूंचा समागम आम्हांस होत आहे, हा एक अलभ्य लाभच होय असें आम्ही समजतो. राजा, मधुसूदनाच्या चरणकमळांचें गुणवर्णन करण्याविषयीं प्रश्न करणें व ते गुण ऐकण्याविषयीं उत्सुक होणें हें फार कठिण आहे, पण त्याविषयींची

तुझी निश्चल भक्ति पाहून आम्हांस फार आनंद वाटतो. राजा, प्राण्याच्या मनाला कागदरूपी मला लागला की तो कधीही निःशेष होत नाही, हें खरें; परंतु भगवद्गुणकथेवर त्या प्राण्याची प्रीति जडली असता त्या प्राण्याच्या मनावरील मल भगदीं नाहीसा होतो. ह्या जड देहावर आसक्ति न ठेवितां शुद्धचैतन्यरूप जो आत्मा त्याच्या स्वरूपीच रत असावे, असें शास्त्राचेंही मत आहे. आतां, ही स्थिति प्राप्त होणें कठिण तर खरेंच; पण प्रयत्न केला असतां तें साध्य होण्यासारखें आहे. ही गोष्ट कोणाच्या नुसत्या श्रवणानें प्राप्त होईल, कोणाच्या ती प्राप्त होण्यास व्यापकां जास्त श्रम करावे लागतील; पण अखेरीस कोणत्या तरी उपायानें त्या मनुष्याची भक्ति हळू हळू वृद्धिगत होऊन त्याला ती स्थिति प्राप्त होईल ह्यांत संदेह नाही ! देहादिकांविषयीं अन्यादर व आत्म्याविषयीं आवड ही उत्पन्न होण्यास मुख्य उपाय हे आहेत कीं, साधक पुरुषानें गुरूच्या व शास्त्राच्या वचनांवर श्रद्धा ठेवावी; भागवतधर्माचें आचरण करावें; ज्ञानवृद्धीविषयीं हौस धरावी; द्रव्यप्राप्ति आणि इद्रियवृत्ति ह्या खटाटोपांतच रममाण झालेल्या लोकांशीं सहवास करूं नये; त्या विषयांचा निरस्कारपूर्वक त्याग करावा; एकांतस्थानीं बसून आत्मस्वरूपाचा विचार करण्यांत संतोष मानावा; पण परमेश्वराचें कथामृत प्राशन करण्यास मिळत असेल, तर एकांतवासाचा त्याग करण्याचा प्रसंग आला तरी तो करावा; योग्यासारखी शांत वृत्ति ठेवावी; निरिच्छपणें यमनियमादि नियम पाळावे; शीत-उष्ण, लाभ-हानि, जय-अपजय इत्यादि द्वंद्व सहन करावी; हिंसा करूं नये; उदरपोषणासाठीं अनेक प्रकारचे पदार्थ असावे म्हणून प्रयत्न करूं नये; सहज मिळतील त्या पदार्थांपासून कार्य करून घ्यावें; संग्रहाची इच्छा धरूं नये; ईश्वरेंच्छेन प्राप्त झालेले भोग संतोषानें भोगावे;

व ईश्वरावर दृढ विश्वास ठेवून त्याच्या गुणांचें वर्णन करावें किंवा ऐकावें; म्हणजे मनुष्याची श्रद्धा वाढून तिच्या योगानें ह्या जड देहावरील आसक्ति कमी कमी होत जाते, व निर्गुण परब्रह्माच्या ठिकाणीं दृढ भक्ति जडते. ब्रह्मरूप आत्म्याच्या ठिकाणीं अशी निश्चल भक्ति जडली, म्हणजे सद्गुरूच्या उपदेशानें त्यास ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्त होतें. ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्त झालें म्हणजे काम, क्रोध, लोभ इत्यादि षड्विधची त्या मनुष्यास बाधा होत नाही. कामक्रोधादि विकार नाहीतसे झाले, म्हणजे मग त्यास अर्थातच कशाची वासना रहात नाहीं; आणि अंतःकरणाच्या कसलीही वासना राहिली नाहीं, म्हणजे ते सर्व विषय विसरून जाऊन चित्त आत्मस्वरूपीं रत होतें; आणि मग तें अंतःकरण चैतन्यरूप ब्रह्माशीं ऐक्य पावल्यामुळें, काष्ठे भग्नशीं ऐक्य पावल्यावर जशीं जळून जातात, तसें जळून जातें ! अशा प्रकारें ज्ञानाच्या योगानें अंतःकरणाचें आत्म्याशीं ऐक्य झाल्यावर सर्व विकार नाहीतसे होऊन मग त्याला ह्या देहाचें भान रहात नाहीं, व देह मिथ्या आहे ह्या गोष्टीचो प्रतीति उत्पन्न होते. स्वप्नांत एकादें दुःख किंवा सुख भोगतांना मध्येच जागृत झाल्यावर तें सर्व खोटें असें जसें प्रतीतीस येतें, तसाच हा प्रकार आहे: स्वप्नांतील मिथ्या व्यापारांपासून शरीर सुटण्यास जशी जागृति झाली पाहिजे, तसें ह्या पंचभूतात्मक मिथ्या शरीरव्यापारांपासून सुटण्यास जीवाला परमात्म्याचें ज्ञान झालें पाहिजे, व तें होण्यास प्रथम षडगुणैश्वर्यसंपन्न लोकनिघंत्या परमेश्वराच्या ठिकाणीं भक्ति सुट्ट जडली पाहिजे. राजा, भगवत्पदीं सुट्ट भक्ति जडली म्हणजे सर्व गोष्टी क्रमाक्रमानें घडून येतात; आणि साधकाचे मनोरथ व्यवस्थितपणें पूर्ण होतात.

आतां, आत्म्याच्या ठिकाणीं प्रीति न ठेवितां देहादिक पदार्थ खरे मानून त्यांतच तल्लीन झालें असतां काय प्रकार होतो तो पहा: प्रथम, मनु-

प्याच्या मनांत आपल्याजवळ विपुल संपत्ति असावी हा विचार उत्पन्न होतो; ती प्राप्त झाली म्हणजे सुंदर स्त्री पाहिजे असे वाटते; नंतर तिच्यासह सुखांत राहतां यावे म्हणून उत्तम घर, वाडा किंवा बंगला वगैरे पाहिजे अशी इच्छा होते; मग तेथे गायन, वादन, नृत्य इत्यादि अनेक प्रकार पाहजेत असा अभिलाष उद्भवतो; आणि अशा प्रकारे एकामागून एक त्या मनुष्याच्या वासना वाटू लागतात. कोणतीही वस्तु मिळाली की तिच्या आणखी कशाची तरी जोड असल्यावांचून तिच्यापासून सुख उत्पन्न होत नाही; ह्यास्तव अंतःकरणाचा सारखी ओढ लागून अखेरीस त्याला कधीच समाधान वाटत नाही; आणि हे करू का तें करू, अशी मनाची स्थिति होऊन शेवटी मनुष्य अविचारी बनतो; आणि त्याची विचारशक्ति नाहीशी झाली म्हणजे त्याला पूर्वानुसंधान रहात नाही; तें बाह्य सें झाले म्हणजे तो ज्ञानभ्रष्ट होतो; आणि अशा प्रकारे विषयाच्या नादानें जो ज्ञानभ्रष्ट झाला त्याने आपल्या आत्म्याचा नाश आपणच करून घेतला असे ज्ञानी म्हणतात. अहो, ज्याच्या सर्वव्यापक अस्तित्वासुळे सर्व वस्तु प्रिय वाटतात, त्याचा जर स्वतांच आपण नाश केला, तर त्यापेक्षा अधिक मोठा नाश तो कोणता ? म्हणून अर्थाचे व इंद्रियतृप्तीचे सतत चिंतन करीत राहणे म्हणजे सर्व पुरुषार्थांचा नाश करून घेणे होय. असा मनुष्य मानवजन्मांत सुलभ असलेल्या परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञानाला मुक्तो व त्याला वृक्षपाषाणादि स्थावरयोनीत जन्म घेऊन अनंतकाळ दुःख भोगीत पडावे लागते. म्हणून, ज्या प्राण्याच्या मनांत ह्या दुःखमय संसारांतून सुटावे असे असेल, त्याने चतुर्विध पुरुषार्थांचा नाश करणाऱ्या वस्तूवर कधीही आसक्ति ठेऊं नये. राजा, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे जे चतुर्विध पुरुषार्थ, त्यांपैकी मोक्ष हा अत्यंत श्रेष्ठ होय.

धर्मादि पहिले तीन पुरुषार्थ श्रेष्ठ खरे, परंतु ते नाशवंत आहेत; पण मोक्ष हा श्रेष्ठ असून शिवाय अविनाशी आहे.

राजा, ज्या वेळीं सत्त्व, रज व तम ह्या गुणांमध्ये क्षोभ उत्पन्न होऊन ब्रह्मदेवासारखे उच्च व आपणांसारखे नीच प्राणी उत्पन्न झाले, त्या वेळींच जसा काळानें त्यांचा नाश करून ठेविला आहे, आणि म्हणूनच जसें हे सर्व अशाश्वत आहे, तसेच धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ अशाश्वत आहेत. तस्मात्, राजा, देह, इंद्रिये, प्राण, बुद्धि व अहंकार ह्यांनीं वेष्टिलेल्या स्थावर-जंगमात्मक विश्वाच्या हृदयामध्ये प्रकाशमान असणारा जो परमेश्वर ' तोच मी आहे ' असे जाण, व त्या ज्ञानाच्या योगानें प्रधान पुरुषार्थ जो मोक्ष त्याची प्राप्ति करून घे. आतां, तूं म्हणशील कीं, अंतरो जीव प्रकाशमान आहे, हें मला कळत आहेच; तेव्हां त्याला वेगळें जाणाऱ्याचें तें काय ? तर, बाबारे, ह्याच विधानांत तुझ्या शंकेचें उत्तर आहे. तें असें कीं, ' जीव प्रकाशमान आहे असें मला कळतें ' असें म्हटलें, म्हणजे जीवाला जाणणारा दुसरा कोणी आहे हें उघड सिद्ध होतें. आतां, जीवाला वामविणारें कर्म आहे अशी कटावित् तुला शंका येईल; तर कर्म हें परतंत्र आहे, व त्यास दुसऱ्याला जाणण्याची शक्ति नाही; तेव्हां जीवाला जाणणारा सर्वशक्तिमान परमेश्वर जीवाहून वेगळा असून स्वयंप्रकाशित आहे, हेंच सिद्ध होतें. पुष्पभाळेवर जसा सर्पाचा भास होतो, तसा आत्म्यावर जीवाचा नुसता भास होतो. पुष्पभाळेचें ज्ञान झाल्यावर जसा सर्पविषयांचा भ्रम निवून जातो, तसें आत्म्याचें ज्ञान झाल्यावर जीवाविषयांचा भ्रम निवून जातो. परमेश्वर शुद्धचैतन्य व ज्ञानस्वरूप आहे. तो कर्माच्या योगानें कधीही मलिन व बद्ध होत नाही. मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये ' मी कर्म करणारा ' असा जो अभिमान उत्पन्न होतो, तो

कर्माच्या योगानें उत्पन्न होतो; ह्यास्तव तें कर्म नाहीसें झालें म्हणजे त्याच्यामुळे उत्पन्न होणारा अभिमानही नाहीसा होतोच. 'मी कर्म करणारा' हा मिथ्या अभिमान नाहीसा झाला, म्हणजे अर्थात्तच जीवाहून आत्मा वेगळा आहे, हें स्पष्ट अनुभवास येतें; म्हणून सर्व गोष्टींना कारण जो अहंकार, व तो उत्पन्न होण्यास कारण जें कर्म, त्यांचा क्षय होण्याकरितां मोक्षाची इच्छा करणारे पुरुष ईश्वराच्या चरणाची शुद्धांतःकरणानें भक्ति करितात, व त्या भक्तीच्या योगानें कर्माचा नाश करून अभिमानरहित होत्सति परमेश्वराच्या पदाप्रत पावतात. राजा, योगाभ्यासी लोक बुद्धि निर्बिषयक करून इंद्रियांना विषय भोगू देत नाहीत हें खरें; परंतु भगवद्भक्तप्रमाणें त्यांना आपळा अहंकार दूर करतां येत नाही; कारण अहंकार उत्पन्न करणारें जें कर्म, तें सदैव त्यांच्या पाठीस लागलेलें असतेंच; म्हणून, तूं त्या ज्ञानदात्या परमेश्वराची भक्ति कर. तोच सर्वांचा आश्रय आहे. बाबारे, संसार हा एक समुद्र आहे, व काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर आणि अहंकार हे त्या समुद्रांतील भयंकर नक्त (मगर) आहेत. ह्याकरितां, हा भवसागर तरून जाणें झाल्यास ईश्वराच्या चरण-नौकेचाच आश्रय केला पाहिजे. तिचा आश्रय न करितां जे लोक योगादि क्लेशदायक साधनांच्या आश्रयानें भवसागर तरून जाण्याची इच्छा करितात, त्यांस अतिशय कष्ट पडतात ह्यात संशय नाही.

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें त्या आत्मज्ञानी सनत्कुमारांनीं पृथु राजाला ईश्वराच्या प्राप्तीचा मार्ग सांगून परब्रह्मतत्त्वाचा बोध केला, तेव्हां राजानें त्यांची स्तुति केली: तो म्हणाला, "ब्रह्मनिष्ठ मुनिहो, सकलदुःखहर्त्या परमेश्वरानें मजवर पूर्वीच अनुग्रह केला आहे, पण त्याची पूर्णता आज आपण येथें आल्यानें झाली, हे आपले मजवर अनंत उपकार आहेत. मुनिवर्यहो,

आपल्याला कांहीं गुरुदक्षिणा द्यावी अशी माझी इच्छा आहे; पण मी काय द्यावें हेंच मला समजत नाही. कारण, मजजवळ असलेले राज्यादि सर्व पदार्थ साधूनीच मला दिलेले आहेत, तेव्हां त्या सर्व पदार्थांवर आपली सत्ता आहेच; तथापि परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या पदार्थांनींच जसें परमेश्वराचें पूजन करावयाचें, तसें, आपल्या आशीर्वादानें प्राप्त झालेल्या ह्या देहानें व ऐश्वर्यादि पदार्थांनीं आपले मी पूजन करितों. ब्रह्मज्ञहो, माझे पंचप्राण, पत्नी, पुत्र, राज्य, संपत्ति, गृह, पृथ्वी, सेना इत्यादि सर्व कांहीं मी तुम्हांस अर्पण करितों. राजाधिकार, सेनापतित्व, धर्मन्याय इत्यादिक सर्व गोष्टींवर आपणांसारख्या वेदशास्त्रज्ञ पुरुषांचीच सत्ता असणें उचित. ह्या जगतांत स्वातंत्र्य काय तें ब्राह्मणांसच आहे. स्वतांचे पदार्थ सेवन करणारे एक ब्राह्मणच होत. क्षत्रियादि सर्व वर्णांस ब्राह्मणांच्या अनुग्रहामुळे ऐश्वर्य प्राप्त होतात. मुनिहो, आपण पूर्ण वेदवेत्ते आहां. आपण मला भगवत्स्वरूपाची यथार्थ प्रतीति उत्पन्न करून दिली, त्याबद्दल मी तुमचा अत्यंत ऋणि आहे. ह्या ऋणांतून उतराई होणें हें सर्वथा अशक्य होय. ह्यास्तव मी आपणांस हात जोडून अभिवंदन करावें इतकेंच योग्य आहे. "

भैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पृथूनें अशा प्रकारें नम्रपणाचें भाषण करून, त्या आत्मज्ञानपरिपूर्ण सनत्कुमारांची षोडशोपचारें पूजा केली. ती ग्रहण करून ते मुनि पृथूच्या सुखभावाची प्रशंसा करीत सर्वासमक्ष आकाशमार्गे निघून गेले. पुढें, सनत्कुमारांनीं केलेल्या उपदेशानुसार आत्म्याचें सतत चिंतन करीत पृथु राजा राज्य करीत राहिला. त्याची आत्मस्वरूपी दृढ प्रीति जडली, आणि नरजन्माचें साफल्य झालें असें वाटून त्यानें धन्यता मानिली. तो जें जें कर्म करी, तें तें काळ, देश, बल, स्थिति इत्यादी-कांच्या अनुरोधानें ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करी; कोण-

त्याही विषयावर आसक्ति न ठेवितां चित्त नेहमीं समाधानयुक्त राखी; आणि प्रकृतीच्या पलीकडे असणारें जें परब्रह्म, तेंच सर्वत्र व्याप्त असून सर्वांचें साक्षी आहे, असें मानीत असे. पृथु राजा गृहस्थाश्रमी असून अखिल वैभवांनीं परिपूर्ण असलेलें सार्वभौम राज्य उपभोगीत होता, तरी त्याची वृत्ति निरहंकार व अंतर्मुख अशीच होती. त्याला त्याच्या आर्चि नामक माथेंपासून पांच पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें विजिताश्व, धूमकेतु, हर्यश्व, द्रविण आणि वृक अशीं होती. ते रूपांनीं व गुणांनीं अगदीं पित्यासारखे होते. विदुरा, पृथु राजाची महती काय वर्णन करावी? त्या एक-व्याच्या ठिकाणीं सर्व लोकपालांचे गुण वास्तव्य करीत होते. तो मनानें, शरीरानें व वाणीनें अनेक कृत्यें करून प्रजेचें रजन करीत असे ह्यास्तव 'राजा' हें अन्वर्थक नाम त्यास प्राप्त झालें होतें. त्याच्या सौम्य व शांत वर्तनावरून तो दुसरा सोमच आहे असें लोकांना वाटे. सूर्य जसा भूमीवरील उदक ग्रहण करून तिला पर्जन्य व ताप देतो, तसा तो पृथु राजा आपल्या प्रजेपासून करभार ग्रहण करून तिला संपत्ति व ताप हीं देत असे; म्हणजे पृथु राजा लोकांपासून जे कर वसूल करी, त्याचा उपयोग सदाचरणी लोकांची भरभराट करण्याकडे व दुराचरणी लोकांचा विध्वंस करण्याकडे करी. विदुरा, पृथु राजा अग्नीप्रमाणें दुःसह होता; महेन्द्राप्रमाणें विजयशाली होता; पृथ्वीप्रमाणें गंभीर होता; स्वर्गलोकाप्रमाणें अर्माष्टप्रद होता; आणि पर्जन्याप्रमाणें यथेच्छ धन पुरविणारा होता. समुद्राचा जसा अंत लागत नाही, तसा त्याच्या शक्तीचा, बुद्धीचा वगैरे अंत लागत नसे. त्याचें धैर्य तर केवळ मेरु पर्वताप्रमाणें अचल होतें; दुष्ट-दंडनाच्या कामीं तो दुसरा यमधर्मच होता; हिमालय पर्वताप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं सर्व अद्भुत वस्तूंचें व गुणांचें भांडारच होतें; त्याचा धनसंचय कुबेरा-

प्रमाणें विशाल व वरुणाप्रमाणें गुप्त असे; व्याख्या ठिकाणीं वायूप्रमाणें सर्वत्र निष्प्रतिबंधपणें संचार करण्याचें सामर्थ्य होतें; आणि त्याचें शारीरबल, मानसिक धैर्य व ऐंद्रियसौष्टव हें केवळ अश्रुत-पूर्व होतें. विदुरा, तो राजा भूतपति शंकराप्रमाणें उग्र असून मदनाप्रमाणें मोहक होता; सिंहाप्रमाणें पराक्रमी असून मनुष्याप्रमाणें दयाळू होता; आणि ब्रह्मदेवाप्रमाणें लोकनियंता असून बृहस्पतीप्रमाणें ब्रह्मज्ञ व प्रत्यक्ष भगवान् विष्णुप्रमाणें आत्मवान होता. विदुरा, गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल, परमेश्वराची भक्ति, लोकापवादाचें भय, परोपकाराचा प्रयत्न व धोराविषयी आदर ह्या गोष्टीसंबंधानें तर त्यास कोणाचीच उपमा देतां येत नसे. विदुरा, पृथु राजाच्या अशा श्रेष्ठ गुणामुळे साधु लोक नित्य त्याची सर्वत्र स्तुति करीत; आणि प्रभु रामचंद्र जसा साधूच्या अंतरीं वास करितो, तसा तो सर्वांच्या अंतरीं वास करीत असे.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

पृथूचें तप.

भैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, त्या बुद्धिमान पृथु राजानें स्वतः अन्नादिकांची उत्पत्ति करून व सर्व पृथ्वीची उत्तम प्रकारें व्यवस्था लावून बहुत काल-पर्यंत प्रजांचें पालन केलें. नंतर एके दिवशीं त्याला असें वाटलें कीं, आपण ईश्वराची आज्ञा सर्व प्रकारें पालन करून धर्माचें संरक्षण केलें; पण आतां आपलें उतारवय झालें आहे, तेव्हां आपण आत्मसाधनाचा मार्ग धरावा हेंच योग्य होय. असा विचार करून त्यानें सर्व राज्य पुत्रांच्या स्वाधीन केलें आणि आपण पत्नीसह तपो-वनांत निघून गेला. त्या वेळीं व्याख्या पुत्रांना व प्रजाजनांना अत्यंत वाईट वाटलें. त्या निग्रही पुरुषानें वनामध्ये त्रीत्र तपश्चर्या करण्याचा उद्योग सुरू केला. तप करणें हावानप्रस्थ लोकांचा परम-

मान्य धर्म होय. प्रथम कित्येक दिवस तो कंद मुळें व फळें भक्षण करी; पुढें कांहीं दिवसांनीं तो झाडांच्या गळून पडलेल्या पानांवर आपला निर्वाह चालवूं लागला; नंतर कित्येक महिनेपर्यंत नुसतें उदक पिऊन त्यानें निर्वाह केला; आणि शेवटीं तो केवळ वायुभक्षण करून राहिला. त्या प्रभावशाली राजर्षीनें, उन्हाळ्यांत चहूंकडे अग्नि पेटलेला आहे व मस्तकावर सूर्य तपत आहे अशा रीतीनें पचाग्निसाधन चालवावें; पावसाळ्यांत पर्जन्यामध्ये बसून वृष्टिवेग सहन करावा; हिवाळ्यांत गळ्याइतक्या पाण्यांत बसून रहावें व प्रति-दिवशीं भूमीवर शयन करावें; असा क्रम ठेविला आणि ह्याप्रमाणें दृढनिग्रहानें तपश्चर्या करून व प्राणायामाचा अभ्यास करून प्राणवायु स्वाधीन करून घेतला. अशा क्रमानें तपश्चर्या हळू हळू सिद्ध झाली, तेव्हां त्याचीं सर्व कर्मे क्षीण होऊन अंतःकरण निर्मल झालें; व कामक्रोधादि पडिपूंच्या शक्ति नष्ट होऊन वासनारूपी बंधनें तुटून गेलीं. पुढें त्यानें ज्ञानसंपन्न सनत्कुमारमुनींनीं उपदेशिलेल्या अध्यात्मज्ञानाच्या पद्धतीनें, सर्वांतर्यामी, परमेश्वराची आराधना करण्याचा क्रम आरंभिला. ह्याप्रमाणें पृथूनें आत्मसाधन केलें, तेव्हां त्याच्या अंतरीं परमेश्वराविषयी एकानिष्ठ भाक्ति उत्पन्न झाली; पुढें त्याला वैराग्य उत्पन्न होऊन त्या द्वारे ज्ञान प्राप्त झालें; आणि नंतर त्यानें त्या ज्ञानरूप तीक्ष्ण खड्गानें अहंकाररूप हृदयग्रंथि तोडून टाकिला. विदुरा, हा अहंकारच भवबधनाचें मुख्य कारण होय. हा इतका प्रबल आहे कीं, योगमार्गाचें अनुष्ठान करीत असतांनाही हा केव्हां केव्हां विघ्न उत्पन्न करितो व त्या योग्याला पुनः आत्मसाधनापासून खालीं आणितो. विदुरा, पृथु राजाचें तीव्र तप चालू असतां त्यासही अष्टविध सिद्धि प्राप्त झाल्या; पण त्याला त्यांच्या फळांच्या ठिकाणीं आसक्ति उत्पन्न झाली नाहीं. ह्यांच्याविषयी अहंकार उद्भवल्यास आपलें सर्व

तप व्यर्थ होईल ह्याविषयी तो नेहमीं सावध असे, व भगवत्कथाविषयी प्रेम धारण करून ऐहिक सुखांस तुच्छ मानी. असो. विदुरा, अशा प्रकारें उग्र तपश्चर्या चालवून पृथु राजानें जीवाचें आत्म्याच्या स्वरूपी ऐक्य केलें, व पूर्णब्रह्मरूपता प्राप्त झाल्यानंतर शरिराचा त्याग केला. विदुरा, त्या महाभाग्यवान

पृथूनें देहत्याग कसा केला

तें तुला सांगतो: त्यानें आपल्या टाचांनीं गुदद्वार बंद केलें, व मुळाघारचक्रावरून वायु हळू हळू वर चढवीत नाभिप्रदेशां आणून ठेविला; नंतर तेथून पुनः क्रमानें हृदय, ऊर आणि कंठ ह्या ठिकाणीं चढवीत चढवीत ललाटीं आणिला; आणि शेवटीं त्या स्थानाहून क्रमानें वर सरकावून ब्रम्हर्धो निर्विष्ट केला. विदुरा, पृथूला कोणत्याही प्रकारची इच्छा राहिली नव्हती. त्यानें शरीर उत्पन्न करणाऱ्या पंचभूतांचा समष्टिशरीरांत विलय केला. तो प्रकार असा: त्यानें आपल्या प्राणवायूचें महावायूशीं ऐक्य केलें; शरीरांतील पृथ्वीचें भाग पृथ्वींत मिळविले; तेज तेजाशीं जोडलें; इंद्रियांचे पोकाळ अवकाश आकाशांत मिळविले; आणि रक्तरतादिकांपैकीं द्रवांश उदकांत मिसळले. अशा रीतीनें त्यानें जे ज्यापासून उत्पन्न झालें तें त्याच्या ठिकाणीं समाविष्ट केलें. नंतर त्यानें पंचमहाभूतांचाही लय केला: पृथ्वी-तत्त्वाचा उदकतत्त्वांत; उदकतत्त्वाचा तेजतत्त्वांत; तेजतत्त्वाचा वायुतत्त्वांत; आणि वायुतत्त्वाचा आकाशांत विलय केला. पुढें त्यानें देवतांसह मनाचा इंद्रियामध्ये लय केला. त्या इंद्रियांचाही, ज्याची वृत्ति ज्या सूक्ष्मभूतावर चालते, त्या त्या सूक्ष्मभूतांत लय केला. नंतर त्यानें आकाश आणि हीं सूक्ष्मभूतें ह्यांचा, सर्व भूतांचे आदिकारण जो अहंकार त्या अहंकारांत विलय केला; आणि त्या अहंकाराचाही महत्तत्त्वाशीं संयोग करून, त्या महत्तत्त्वाचें ऐक्य, मायोपाधि-

प्रधान जो जीव त्या जीवाच्या ठिकाणीं केलें; आणि नंतर, ज्ञान आणि वैराग्य ह्यांच्या योगानें स्वस्वरूपी स्थिर झालेल्या त्या समर्थ पृथून तो मायोपाधि जीवही सोडून दिला व शेवटीं आपण परब्रह्मरूप बनला. त्याची पत्नी महाराणी अचि ही त्याजबरोबर बनांत आली होती, हें मीं तुला सांगितलेंच आहे. जिचें पाऊळ कधीही पृथ्वीला लागलें नव्हतें, त्या भाग्यशाली आणि सुकुमार स्त्रीनें आपल्या पतीबरोबर निष्ठापूर्वक व्रतांचें आचरण केलें: ती पतीची सेवा करून कद, मुळें व फळें खाऊन आपला निर्वाह करी; आणि इतकें दुःख व कष्ट तिचा सोसावे लागत असत, तरी पतिसेवा घडत आहे ह्यांतच तिचा अत्यंत आनंद वाटे. असो. विदुरा, आपल्या पतीच्या शरिरांतील सर्व चेतना नष्ट झाल्या असें त्या साध्वीला आढळलें, तेव्हां तिचा अत्यंत दुःख झालें. नंतर तिनें तेथेंच पर्वताच्या शिखरावर चिता तयार केली आणि त्यावर तें प्रेत ठेविलें. पुढें तिनें खान करून, ज्यानें पृथ्वीवर अनेक सत्कुलें करून पुरुषार्थ गाजविला व अंतीं सद्गति मिळविली, त्या आपल्या पतीला उदक दिलें, व देवांना नमस्कार करून त्या चित्तमौवतीं तीन प्रदक्षिणा घातल्या; आणि पतीच्या चरणांचे ध्यान करीत करीत अग्नीमध्ये प्रवेश केला ! तेव्हां स्वर्गांत देवांनीं व देवस्त्रियांनीं त्या महासाध्वी अर्चांनें सहगमन केलेलें पाहून तिची स्तुति केली, व पुष्पांचा वर्षाव केला. त्या कालीं देवस्त्रिया म्हणाल्या, “अहो, ही अत्यंत धन्य होय ! हिनें आपल्या पतीची निस्सीम सेवा केली. अशी सेवा इतर कोणत्याही स्त्रीच्या हातून होणार नाही. ही पहा आम्हांला खालीं टाकून आपल्या पतीच्या मागून अत्युच्च अशा बिष्णुपदास जात आहे ! अहो, ही भगवत्पदास जात आहे हें आम्ही नुसतें पहावें मात्र. तें स्थान मिळविण्याची आम्हांस योग्यता नाही. अहो, मनुष्याचें आयुष्य किती

क्षणभंगुर आहे ? असें असतांही भगवत्पदाची प्राप्ति करून देऊन कर्माचा नाश करणारे ज्ञान तीं संपादन करितात, तेव्हां त्यांस दुर्लेभ असें काय आहे बरें ? मनुष्यजन्म हें मोक्षप्राप्तीचें साधन आहे. अनेक योनींत फिरण्याचे कष्ट सोसावे, तेव्हां कोठें प्राण्याला हा दुर्लेभ नरदेह प्राप्त होतो. ह्यास्तव, इतकें असूनही जो मनुष्य विषयसुखांत रमून राहतो, तो सर्वस्वी फसतो व आत्मद्रोही बनतो, ह्यांत संदेह नाही. ”

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, अशा प्रकारें त्या देवस्त्रिया एकमेकांत बोलत आहेत, इतक्यांत ती महासाध्वी अर्चि, ज्या उच्च पदाला तिचा पति गेला होता, त्या पदास जाऊन पोहोंचली. असो. असें हे त्या महाप्रभावशाळी भगवद्भक्त पृथूचें चरित्र मीं तुला सांगितलें. हें पुण्यप्रद चरित्र जो भक्तियुक्त अंतःकरणानें ऐकेल अथवा दुसऱ्यास ऐकवील, त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन अती त्यास सद्गति मिळेल.

अध्याय चौविसावा.

—:—

प्रचेत्यांचें चरित्र.

(रुद्रगीतोपदेशापर्यंत.)

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पृथूचा वडील पुत्र विजिताश्व हा त्याच्या मार्गे पृथ्वीचें राज्य करू लागला. तो महापराक्रमी व कीर्तिमान होता. त्याचें आपल्या धाकट्या भावांवर अकृत्रिम प्रेम होतें. त्यानें त्यांस चारही दिशांचीं राज्यें बांटून दिलीं;—दृश्यक्षाळा पूर्व दिशेचें, धूम्रकेशाळा दक्षिण दिशेचें, वृकाळा पश्चिम दिशेचे, आणि द्रविणाळा उत्तर दिशेचें. इंद्रापासून विजिताश्वाला गुप्त होण्याची विद्या प्राप्त झाली होती, व त्यामुळें त्याला

१ ही विद्या प्राप्त होण्याचें कारण—पृथूच्या अश्वमेध-यज्ञाच्या वेळीं इंद्रानें अश्व हरण केला हें विजिताश्वाला माहीत असूनही त्यानें इंद्राचा वध केला नाही, हें होय.

अंतर्धान हे दुसरे नांव पडले होते. त्याला शिखं-
 डिनी नांवाच्या भायेंपासून तीन पुत्र झाले.
 त्यांचीं नांवे पावक, पवमान आणि शुचि अशीं
 होती. हे मुळचे अग्नि होत. ह्यांना वसिष्ठाच्या
 शापामुळे मनुष्यजन्म प्राप्त झाले होते. हे तिन्ही
 पुत्र योगमार्गीचे अवलंबन करून पुनः आपल्या
 पूर्वस्वरूपास गेले. विदुरा, अंतर्धानाला नभस्वती
 नांवाची दुसरी पत्नी होती. तिजपासून त्याला
 हविर्धान नांवाचा पुत्र झाला. अतर्धानाला वाटत
 असे की, राजाची वृत्ति कठोर आणि निर्दयपणाची
 आहे; कारण त्याला प्रजाजनांकडून कर, दंड
 वगैरे घेऊन त्यांस पीडा देण्याचं प्रकार अवश्य
 करावे लागतात. म्हणून त्याने ती वृत्ति सोडून
 देऊन पुष्कळ काळपर्यंत चाळणारा यज्ञ कर-
 प्यास आरंभ केला. त्यांतही त्याने सर्वांतर्यामी
 परमेश्वराची समाधीच्या योगाने आराधना कर-
 प्याचा क्रम चालविला, आणि त्या योगे आत्म-
 ज्ञान प्राप्त करून घेऊन सलोकता मुक्ति मिळ-
 विली. विदुरा, अतर्धानास नभस्वती नामक द्वि-
 तीय भायेंपासून झालेला जो हविर्धान नामक पुत्र,
 त्याला त्याच्या हविर्धानी नामक पत्नीपासून
 बर्हिषद, गय, शुक्र, कृष्ण, सत्य आणि जितव्रत
 असे सहा पुत्र झाले. बर्हिषद हा कर्मकांडामध्ये
 आणि योगाभ्यासामध्ये निष्णात होता. तो एका-
 मागून एक असे सारखे यज्ञ करीत असे. त्या
 प्रत्येक यज्ञाकरिता तो वेगवेगळ्या ठिकाणी मंडप
 घाळी, व त्यामुळे यज्ञमंडपांतील पूर्वाभिमुख पस-
 रलेल्या दर्भांनी सर्व पृथ्वीतळ आच्छादिले होते.
 त्याने ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून शतद्रुति नामक
 समुद्राच्या कन्येशी विवाह केला. ती वयाने
 लहान पण अत्यंत सुंदर असून, अमोलिक
 वस्त्राभरणाच्या योगाने इतकी मोहक दिसत असे
 की, ती विवाहसमयी अग्नीला प्रदक्षिणा घाळीत
 असता तिच्या सौंदर्याकडे पाहून अग्नीच्याही

मनांत शंकीप्रमाणे कामवासना उत्पन्न झाली!
 ह्या नववधूच्या पायांतील नूपुरांचा मजुळ ध्वनि
 ऐकून देव दैत्य, गंधर्व, सिद्ध, मनुष्य आणि सर्प
 ह्या सर्वांच्या चित्ताची चकवचक होत असे.
 विदुरा, ह्या शतद्रुतीपासून बर्हिषदाचा 'प्रचेते' ह्या
 नांवाचे दहा पुत्र झाले. जशी त्या सर्वांचीं नांवे
 एकसारखी होती, तसे त्यांचे आचरणही एकसा-
 रखेच होते. ते सर्व धर्मशास्त्रांत पारंगत होते.
 त्यांना प्रजा उत्पन्न करण्याविषयी पित्याने आज्ञा
 दिली असताही ते तपश्चर्या करण्यासाठी समुद्रांत
 शिरले; मध्यंतरी त्यांना भगवान शंकराने प्रसन्न
 होऊन दर्शन दिले व उपदेश केला. त्याच उप-
 देशाचा निदिध्यास करीत त्यांनी तेथे दहा हजार
 वर्षे उग्र तप केले.

विदुर म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठ, प्रचेत्यांना शंकराचे
 दर्शन कसे झाले, व त्याने त्यांना काय उपदेश
 केला, हे ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे. ऋषि-
 वर्ध, शंकराचे दर्शन होणे फारच दुर्लभ होय.
 मोठमोठे मुनि ज्याच्या दर्शनाच्या इच्छेने सर्वसंग-
 परित्याग करून ध्यानस्थ बसतात, त्याचें माहात्म्य
 काय वर्णन करावें ? तो सतत आत्मस्वरूपी रम-
 माण असतो. स्वताच्या रंजनासाठी तो काहीएक
 करीत नाही. केवळ, दुष्ट लोकांपासून जगाचें
 रक्षण करावें ह्या हेतूने तो उग्र शक्ति धारण करून
 त्रैलोक्यांत भ्रमण करीत असतो.

१ पूर्वी सप्तर्षींचे सत्र चालले असता त्यांच्या पत्नीला
 पाहून अग्नीच्या मनांत कामवासना उत्पन्न झाली होती.
 त्या वेळी अग्नीला अनर्थातमार्गापासून परावृत्त कर-
 प्याकरिता त्याच्या स्वाहा नामक पत्नीने स्वतांच
 ऋषिभायेंचें रूप घेऊन त्याजबरोबर क्रीडा केली. नंतर
 तिने शुक्रचें (पोपटाच्या मादीचें) रूप घेऊन तें
 अग्नीचें रेत एका दर्भगुच्छामध्ये ठेविले, आणि मूळचें
 स्वरूप धारण करून ती अग्नीजवळ येऊन बसली. अशी
 कथा आहे. पूर्वापरसंबंधावरून येथे शुकी शब्दाचा
 अर्थ ऋषिपत्नी अद्या समजावयाचा.

प्रचेत्यांस शंकराचें दर्शन.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, ते प्रचेते पित्याची आज्ञा घेऊन तपश्चर्या करण्याविषयीच्या निश्चयानें पश्चिमेकडे निघाले, तों समुद्राच्या अळीकडेच एक विस्तीर्ण सरोवर त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या सरोवरांतील उदक साधूंच्या अंतःकरणाप्रमाणें निर्भल होतें. त्यांत निळ्या व तांबड्या रंगाचीं, रात्री, दिवसा आणि प्रदोषकाळीं फुलणारी असंख्य कमलें होती; त्या जलाशयांतील मत्स्यादिक प्राणी शांत व प्रसन्न होते; हंसचक्रवाकादि पक्षी तेथें आनंदानें संचार करीत असत; पुष्पांतील मकरंद पिऊन भुंगे आपल्या गुजारवानें तें वन नादमय करीत; आणि कमळांतील पराग वाहून नेणारा वायु तेथें असणाऱ्या प्राण्यांच्या मनाला प्रोत्साहित करीत असे. अशा त्या सरोवराची शोभा पहात पहात व त्यापासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेत घेत प्रचेते इकडे तिकडे हिंडत आहेत, तों त्यांना त्या सरोवरांतून कांहीं मनोहर नाद ऐकूं येऊं लागला. हा नाद तालसुरावर चाललेल्या गायनाचा आहे असें पाहून त्यांना पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें, आणि ते तेथेंच उभे राहिले; इतक्यांत, ज्याच्याबरोबर अनेक पार्षदगण आहेत, असा भगवान शंकर सरोवराच्या बाहेर येत आहे असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. नंतर त्या नीलकंठ त्रिनेत्राला पाहि-

ल्याबरोबर त्या सर्व प्रचेत्यांनी त्याला नमस्कार केला. तेव्हां आपल्या दर्शनापासून प्रचेत्यांना आनंद झाला आहे असें पाहून शंकरालाही संतोष वाटला, व त्या भक्तसंकटानिवारक प्रभूनें त्यांचें कल्याण व्हावें ह्या उद्देशानें त्यांना उपदेश केला.

शंकराचा प्रचेत्यांना उपदेश.

शंकर म्हणाले:—प्रचेतेहो, तुमचें कल्याण असो. तुम्ही बर्हिषदांचे पुत्र असून काय हेतु धरून चाललां आहां, हें मी जाणलें आहे. तुम्हांवर अनुग्रह करावा ह्याकरितांच मी तुम्हांस दर्शन दिलें. अहो, त्रिगुणात्मक प्रकृतीहून व जीवसंज्ञक पुरुषाहून श्रेष्ठ अशा त्या परमात्म्याचे भक्त मला फार प्रिय आहेत. अशा भक्तांची योग्यता मला फार मोठी वाटते. अहो, स्वधर्माचें निष्ठापूर्वक आचरण जो पुरुष शंभर जन्मपर्यंत सतत करितो, तो ब्रह्मदेवाच्या स्वरूपास पावतो व त्याहीपेक्षां पुण्यवान जो असेल तो माझ्या स्वरूपी मिळतो; परंतु ज्याप्रमाणें मी व इतर देव ह्यांना अती वैष्णवपद प्राप्त होंतें, त्याप्रमाणें भगवद्भक्तांना एका जन्मींच वैष्णवपद प्राप्त होतें. आतां तुम्हांला मी एक अत्यंत गुप्त असा उपदेश करितों. त्याचा तुम्ही निष्ठापूर्वक जप करा; म्हणजे तुमचें कल्याण होईल.

श्रीशंकरांनीं प्रचेत्यांना उपदेशिल्लें रुद्रगीत.

(भगवन्नमन.)

श्रीशंकर म्हणाले:—

जितं त आत्मविदुर्यं स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राधं सर्वस्मा आत्मने नमः ॥
नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ।
वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥
संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतरात्मने च ।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रगुम्नायांतरात्मने ॥
नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ।

नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥
 स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ।
 नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे ॥
 नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
 नृत्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥
 सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ।
 नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ॥
 अर्थलिङ्गाय नमसे नमोऽतर्थाहिरात्मने ।
 नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मे भूरिवर्चसे ॥
 प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ।
 नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥
 नमस्त आशिषामीष मनवे कारणात्मने ।
 नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुठमेधसे ।
 पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥
 शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ।
 चेत आकूतिरूपाय नमो वाचो विभूतये ॥

(भगवत्स्वरूपवर्णन.)

दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ।
 रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणांजनम् ॥
 स्निग्धप्रावृद्धनश्यामं सर्वसौंदर्यसंग्रहम् ।
 चार्वायतचतुर्बाहुं सुजातरुचिराननम् ॥
 पद्मकोशपलाशाक्षं सुंदरभु सुनासिकम् ।
 सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥
 प्रीतिप्रहसितापांगमलकैरुपशोभितम् ।
 लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मृष्टकुंडलम् ॥
 स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ।
 शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्धिमत् ॥
 सिंहस्कंधत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ।
 श्रियाऽनपायिन्याक्षितनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥
 पूररेचकसंविघ्नवलिचल्गुदलोदरम् ।
 प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्याऽऽवर्तगभीरया ॥
 श्यामश्रोण्यधिरोजिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ।
 समचार्वेन्निजघोरनिम्नजानुसुदर्शनम् ॥

(भगवत्प्रार्थना.)

पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युभिर्नौऽऽतरधं विधुन्वता ।
प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं पदं गुरोर्मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥

एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ।
यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥
भवान्भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।
स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकांतेनात्मविद्रातिः ॥
तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया ।
एकांतभक्त्या को वांछेत्पादमूलं विना बहिः ॥
यत्र निर्विघ्नमरणं कृतांतो नाभिमन्यते ।
विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यं विस्फूर्जितध्रुवा ॥
क्षणार्धेनापि तुल्ये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

अथानघांस्त्व कीर्तितीर्थयोरंतर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां स्यात्संगमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥
न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमो गुहायां च विशुद्धमाविशत् ।
यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥
यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ।
तत्त्वं ब्रह्म पर ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥

यो माययेदं पुरुरूपयाऽसृजद्विभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ।
यद्भेदशुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतोमहि ॥

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजंति सिद्धये ।
भूतैर्द्रियांतःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोविदाः ॥

त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते ।
महानहं खं मरुदग्निवाधेराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥

सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ।
अथोविदुस्तं पुरुषं संतमंतर्भुक्ते हृषीकैर्मधु सारधं यः ॥

स एष लोकानतिचंडवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः ।
भूतानि भूतैरनुमेयतस्वो घनावलीर्वायुरिवाऽविषह्यः ॥

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यंचितया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसामिऽपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाबुमंतकः ॥

कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः ।
विशंकयाऽस्मद्गुरुरर्चति स यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥

अथ त्वमासि नो ब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चिताम् ।
विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥

(भगवन्नमन)

‘ईश्वरा, आत्मज्ञानी पुरुषांत श्रेष्ठ असे जे भगवद्भक्त, त्यांस स्थानंदसुखाची जोड करून देण्याकरितांच तू आपला उत्कर्ष नेहमी प्रकट करीत असतोस; द्यास्तव तुझ्या कृपेनें मलाही आत्मसुखाची प्राप्ति होवो. हे सच्चिदाना विश्वमूर्ते, माझा नमस्कार ग्रहण करावा. भगवंता, सर्वलोक-मय जे कमळ, तें तुझ्या नाभीपासूनच उत्पन्न झालें; तेव्हां शब्दादि सूक्ष्म भूते, आकाशादि महाभूते आणि चक्षुरादि इंद्रिये—जीं ह्या अखिल सृष्टीचीं आदिकारण आहेत, त्यांचा आत्मा अर्थात् चाळक तूच आहेस; सदैव शांतिरूप, विकाररहित व स्वयंप्रकाश अशी चित्ताची देवता जी वासुदेव तेही तुझेंच स्वरूप होय. तुला माझा नमस्कार असो. हे केशवा, अहंकारदेवता-रूपानें असणारे जे तुझे संकर्षणस्वरूप, तें इंद्रियांना अगोचर आहे खरें; परंतु तें नाश-रहित असून, आपल्या मुखामधील अग्नीच्या ज्वालांनीं त्रैलोक्य दग्ध करून टाकितें. तसेंच, अखिल प्राणिमात्रास विश्वाचा बोध होण्यास कारणीभूत असणारी जी बुद्धि, त्या बुद्धीची देवता प्रशुन्न हें रूप सुद्धां तूच धारण केले आहेस; ईश्वरा, तुझ्या त्या स्वरूपांना मी नमस्कार करितों. हे परमात्मन्, सर्व विषयांचें ग्रहण करणाऱ्या इंद्रियांचा राजा जें मन, त्या मनाची अनिरुद्ध देवता तूच होस; तुला मी वारंवार नमस्कार करितों. हे नारायणा, ज्या रूपाचे ठिकाणीं वृद्धि किंवा क्षय हे विकार नाहीत, त्या, सर्व जगाळा व्यापून राहणाऱ्या तुज सूर्यरूपी परमेश्वरास माझे शतशः प्रणिपात असित. हे विश्वात्मन्, तूं स्वर्ग आणि मोक्ष ह्यांच्या प्राप्तीचें साधन आहेस; ज्यांचें अंतःकरण निर्मळ असेल, त्या सत्पुरुषांच्या ठायीं तुझे निरंतर वास्तव्य असतें. देवा, तुला मी नमस्कार करितों. हे भगवंता, चातुर्होत्र कर्माचा विस्तार करणारा व सु-

वर्णवीर्यानें युक्त असा जो अग्नि, तें तुझेंच रूप आहे. त्या तुझ्या रूपास माझा नमस्कार असो. हे परमेश्वरा, पितरांचें अन्न कव्य, देवांचें अन्न हव्य व यज्ञाचें रेत सोम हीं तुझीच स्वरूपे असल्यामुळें, सूर्य अग्नि व सोम हींही तुझीच रूपे होत. तेव्हां, भगवंता, त्या स्वरूपांच्या योगानें ज्या तुला वेदत्रयीचें आधिपत्य प्राप्त झालें आहे, त्या तुझ्या स्वरूपांस मी वंदन करितों. हे लोकपालका, ज्यापासून सर्व जीवांना तृप्ति होते, तें उदक हेंही तुझेंच स्वरूप होय. त्या तुझ्या रूपाळा माझा नमस्कार असो. हे प्रभो, सर्व पृथ्वीमध्ये व प्राणिमात्राच्या देहामध्ये तूच वास्तव्य करितोस; त्या तुज विराट्पुरुषाला मी नमस्कार करितों. हे गोविंदा, मनाळा, देहाळा व इंद्रियांना शक्ति देऊन प्राणरूपानें त्रैलोक्याचें पाळन करणारा जो वायु, तें तुझेंच रूप होय. त्या तुज वायु-रूपाळा माझा नमस्कार असो. हे भगवंता, ज्याचा शब्द हा गुण असल्यामुळें सर्व पदार्थांचें ज्ञान होण्यास जो कारणीभूत आहे, आणि अवकाश हा गुण असल्यामुळें ज्याच्या योगानें अंतर्बाह्य व्यवहार चालतो, त्या तुज आकाशरूपी विराट्-पुरुषाला मी नमस्कार करितों. हे त्रिविक्रमा, पुण्याचरणाच्या योगानें प्राप्त होणारा जो स्वर्गलोक तें तुझेंच स्वरूप होय; प्रवृत्ति आणि निवृत्ति ह्या मार्गीच्या आचरणानें प्राप्त होणारे जे पितृलोक व देवलोक, तींही तुझीच स्वरूपे आहेत; आणि अधर्माचरणाच्या योगानें दुःखदायक फलाची अर्थात् मृत्यूची प्राप्ति करून देणारे जे मृत्युस्वरूप, तें सुद्धां तुझेंच रूप होय; ईश्वरा, तुझ्या त्या स्वरूपांना मी वंदन करितों. हे पुरुषोत्तमा, तूं प्राण्यांना इच्छित वस्तु देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करतोस; तुला सर्व ज्ञान आहे; सांख्यशास्त्राचा प्रवर्तक व योगशास्त्राचा अधिपति पुराणपुरुष तूच होस; आणि परमधर्मात्मक व निर्मळ ज्ञानवान जें कृष्णस्वरूप, तेही तूच आहेस.

माझे तुला अनंत नमस्कार असोत. हे अ-
च्युता, साध्य (कर्म), साधन (कारण) व सा-
धक (कर्ता) ही ज्याचीं कार्यें, तो अहकारवृत्ति
रुद्रही तूंच होस; आणि ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति
ही ज्याचीं स्वरूपे व ज्यापासून परा, पश्यंती, मध्य-
मा व बैखरी ह्या रूपांनी वेदवाणाची उत्पत्ति
झाली, तो ब्रह्मदेव देखील तूंच आहेस!
तुला भी शतशः नमस्कार करितों.

(भगवत्स्वरूपवर्णन.)

‘हे भगवंता, असें हें तुझें लोकोत्तर व अद्वि-
तीय स्वरूप पाहण्याची आम्हांस अत्यंत उत्कंठा
उत्पन्न झाली आहे; तर तूं आम्हांस दर्शन दे. हे
देवाधिदेवा, तुझें रूप तुझ्या भक्तांना अतिशय प्रिय
आहे. ते रात्रादिवस तुझ्या रूपाच्या ध्यानमननांत
निमग्न असतात. त्यांच्या सर्व इंद्रियांचे व्यापार
तुझ्याव्यतिरिक्त अन्य विषयांत केव्हांही चालत
नाहीत. हे परमेश्वरा, तुझें तें स्वरूप वर्षांक्रतू-
तील सजळ मेघाप्रमाणें श्यामळ असून सौंदर्याचें
केवळ आगर आहे; त्यास चार बाहु असून ते
सुंदर व दीर्घ आहेत; मुख सप्रमाण व मनोरम
असून व्याख्या अवयवांत यत्किंचितही उणेपणा
नाहीं; नेत्र हे कमळाच्या गर्भातील पत्रांप्रमाणें आरक्त
असून भ्रुकुटी रमणीय आहेत; दंतपक्ति अगदीं
शुभ्र असून नासिका सरळ आहे; गाल मुखाला
शोभतील असे असून कानही सुबक आहेत;
नेत्रकटाक्षानीं सखील हास्याची लव्ही उत्पन्न होत
असून कुरळ केसांचे योगानें अनुपम शोभा
आलेली आहे; कटिभागीं कमलकेसरांप्रमाणें
तेजस्वी असें दुकूलबद्ध असून अंगावर भरजरी
शाळू झळकत आहे; कर्णामध्ये कुंडलें तळपत
असून, किरिट, कडी, रत्नहार, नूपुरें, कमरपट्टा
इत्यादि दिव्य अलंकार आपआपल्या स्थानीं विळ-
सत आहेत; हातांत शंख, चक्र, गदा व कमळ
असून कंठाचे ठिकाणीं वैजयंती व कौस्तुभ मणि
आहे; तुझे स्कंध सिंहस्कंधासारखे विशाल

असून त्यांवर कुंडलादिकांची प्रभा पडली आहे.
वक्षस्थलावर अखंड असें श्रीवत्सचिन्ह असल्या-
मुळें, सोनें कसाळा लावून पहावयाच्या काळ्या
दगडावर सुवर्णरेषा उमटली असतां तो जसा
शोभतो, तसें तें श्यामळ वक्षस्थळ शोभत आहे;
उदरावरील तीन वळ्या श्वासोच्छ्वासाच्या योगानें
हाळत असल्यामुळें ती एक अनुपम शोभा दि-
सत आहे; तुझ्या उदराचे ठिकाणीं जें नाभिस्थान
आहे, तें उदकांतील भोंवत्याप्रमाणें गंभीर आहे;
त्या योगानें, त्या नाभीपासून उत्पन्न झालेल्या
जगतास तें परत बोलावीत आहे कीं काय, असें
वाटतें; श्यामळ कटिप्रदेशावर धारण केलेल्या
पीतांबरावरील कमरपट्ट्याच्या योगानें त्या स्वरू-
पास फार शोभा आलेली आहे; शरीरमानाला
अनुसरूनच पाय, पोटाच्या व मांडया असून
गुडघे अगदीं सखळ असल्यामुळें, तुझ्या स्वरू-
पावरून दृष्टि हाळवूं नयेसें वाटतें.

(भगवत्प्रार्थना.)

‘भगवंता, तूं सर्वांचा गुरु आहेस. तुझ्या च-
रणांच्या नखप्रभेचा असा अद्वितीय प्रताप आहे
कीं, तिच्या योगानें अज्ञानरूप तिमिराचा तात्काळ
नाश होतो. ह्यास्तव तूं आपल्या शरत्काळीन
कमलाप्रमाणें शोभणाऱ्या चरणांचें दर्शन दे, म्ह-
णजे आमचें सर्व भय दूर होईल. हे देवाधिदेवा,
आत्मशुद्धीची इच्छा करणारे पुरुष तुझ्या त्या
स्वरूपाचें अखंड ध्यान करितात व स्वधर्मीनिष्ठ
लोकांनी तुझ्या ह्या स्वरूपाची अनन्यभावे भक्ति
केली असतां त्यांना निःसंशय मोक्षप्राप्ति होते.
हे विश्वभावना, प्राण्यांना तुझ्या स्वरूपाचें दर्शन
होणें दुर्घट आहे; पण तुझ्या भक्तांना तुझी प्राप्ति
झाल्याविना रहात नाही. स्वर्गाधिपति जो इंद्र,
त्याला देखील तूं प्रिय आहेस; आणि आत्मज्ञान-
वेत्त्या पुरुषांना तर जी गति मिळते, ती तुझ्याच
ठिकाणीं. हे भगवंता, तुझ्या ठिकाणीं अचळ
भक्ति जडणें हें साधूंना सुद्धा दुर्मिळ आहे; तेव्हां

एखाद्याच्या हातून जर तशी भक्ती घडली, तर तो तुझ्या चरणसेवेशिवाय दुसऱ्या कशाची तरी इच्छा करील का ? हे विश्वाधिपते, तुझें सामर्थ्य काय वर्णवें ? ज्यानें नुसतीं मुवई वांकडी केली असतां विश्वाचा नाश होतो, तो परमशक्तिमान मृत्यु, ज्यांनीं तुझ्या चरणांचा आश्रय केला आहे त्यांवर कधीही अंमळ चालवू शकत नाही. 'वाटेक तेव्हां आपण ह्याचा नाश करू' हा त्या मृत्यूचा अभिमान तुझ्या भक्तांपुढें अगदींच लटकणारा पडतो ! हे दीनवत्सला, तुझ्या भक्तांचा समागम क्षणभर जरी झाला, तरी त्याची योग्यता फार मोठी आहे. त्याची बरोबरी स्वर्गाच्यानें देखील करवणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर मोक्ष सुद्धा त्याच्या तुलनेला उणाच पडेला; तेव्हां न-श्वर अशी जी मनुष्यांचीं राश्यादिक ऐश्वर्ये, त्यांची त्यापुढें कितीशी मातबरी ? म्हणून, हे भगवंता, आम्हांस नेहमी साधुसमागम दे. हे ईश्वरा, पापाचा नाश करणाऱ्या ज्या तुझ्या चरणांपासून पवित्र अशी भागीरथी उत्पन्न झाली, त्या चरणांचें साधु नेहमीं वर्णन करीत असून त्या पवित्र भागीरथीच्या उदकांत ते स्नान करितात; आणि ह्यामुळें त्यांचीं अंतःकरणे व शरीरे निर्मळ होऊन दया, क्षमा, शांति हे गुण त्यांच्या ठायीं ओतप्रोत वास करितात. हे जगदीश, अशा ह्या समदृष्टि पुरुषांच्या समागमानें मनुष्याच्या अंतःकरणांत भक्ति उत्पन्न होते, आणि मग त्याचें मन शुद्ध होऊन, तें बाह्य विषयाकडे धाव घेत नाही. देवा, अशा रीतीनें भक्तियोग पूर्ण झाला, म्हणजे मनुष्याला तुझ्या पूर्णस्वरूपाचें दर्शन घडतें. हे विश्वभूतें, तुझ्या ह्या स्वरूपांत हें अखिल विश्व स्पष्ट दिसत असून, त्या स्वयंप्रकाश व सर्वव्यापी स्वरूपाचा ह्या सृष्टीमध्ये विभूत्वानें भास होतो. हे आदिपुरुष, अनेक रूपे धारण करून लोकांच्या बुद्धीला भ्रम उत्पन्न करणारी जी माया, त्या मायेचें सामर्थ्य तुझ्या परमात्म-

स्वरूपां मुळींच चालत नाही. तूं हें विश्व उत्पन्न करून अगदीं खऱ्याप्रमाणें भासवितोस; ह्याचें पालन करणारा व शेवटीं लय करणारा तरी तूंच आहेस; आणि इतकें असूनही तूं अगदीं निर्विकार व शांत आहेस; तेव्हां अशा त्या सर्वसामर्थ्यवान आणि षड्गुणैश्वर्यसंपन्न तुज परमेश्वराला आम्ही शरण आहो. हे जगज्जिज्ञेया, इन्द्रिये, भूतें व अतःकरण ह्यांचा प्रवर्तक तूंच आहेस, हें ओळखून जे तुझ्या ठिकाणीं श्रद्धा ठेवितात, व तुझ्याच चरणांचें सेवन किंवा पूजन करितात, ते पुरुष वेदोक्त व तंत्रोक्त कर्म करण्यांत निपुण होत. हे परमेश्वरा, विश्वोत्पत्तीच्या पूर्वी तुज आदि-पुरुषाची मायाशक्ति निद्रित असते, तेव्हां तूं एकच असतोस. नंतर सृष्टीच्या आरंभी ती तुझी मायाशक्ति जागृत होऊन सत्त्व, रज व तम असे तिचे तीन विभाग होतात; आणि त्यांपासून महत्तत्त्व, अहंकार, पंचमहाभूतें, देव, पितर, भूतगण इत्यादिकांनीं युक्त असलेलें हें विश्व उत्पन्न होतें. अशा प्रकारें तुझ्या मायेपासूनच उत्पन्न झालेल्या जरायुज, स्वदेज, अंडज व उद्भिज्ज अशा चतुर्विध जीवांचे ठायीं जीव आणि आत्मा ह्या दोन रूपांनीं जो तूं प्रविष्ट होतोस, त्या तुला 'पुरुष' अशी संज्ञा आहे. त्यामध्ये, मधा-प्रमाणें तुच्छ असलेल्या विषयांचे ठिकाणीं जो आसक्त होतो, तो जीव; आणि जो सर्वज्ञ व अभोक्ता आहे, तो भगवान आत्मा होय. अशा प्रकारें सृष्टीची उत्पत्ति करून तिजमध्ये प्रवेश करणारा जो तूं, तो, ज्याप्रमाणें वायु मेघांना अस्ताव्यस्त करून त्यांचा लय करितो, त्याप्रमाणें स्थावरजंगमात्मक सर्व भूतांचा लय करितोस. परमेश्वरा, तुझें सामर्थ्य इतकें अपार आहे की, त्याचा अंतर्गत कागत नाही; त्याचप्रमाणें, तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञानही केवळ अनुमानानेंच प्राप्त करून घ्यावें लागतें. भगवंता, विषयांचे ठिकाणीं आसक्ति ठेवणाऱ्या, व सदोदीत कांहीं ना कांहीं तरी विचारांत

मग्न असणाऱ्या असावध जीवांवर, कालरूपी जो तू, तो, मुकेळेला साप उंदरावर झडप घालतो त्याप्रमाणे झडप घालून त्यांचा नाश करितोस. हे प्रभो, ह्याचकरितां ब्रह्मदेव व चौदा मनु ह्यांनी कालाचे भय दूर व्हावे म्हणून तुझ्या चरणांचे श्रद्धापूर्वक पूजन केले. हे अनंता, जो तुझा अनादर करितो, त्याचा कालाच्या भयाने थरकाप होत असतो; तेव्हा ज्याला हे सर्व ज्ञान आहे, तो मनुष्य तुझ्या चरणसेवेपासून विन्मुख कशाळा होईल बरे? हे भगवता, कालाच्या व रुद्राच्या भयाने हे सर्व जग प्रसन्न झालेले आहे. ह्याज-करितां, हे परमात्मन्, तुझे चरणकमल हेंच स्थान निर्भय होय, असें जाणून आम्ही तुला शरण आलों आहों. '

श्रीशंकर म्हणतात:—राजपुत्रहो, शुद्ध अंतः-करणाने तुम्ही ह्या स्तोत्राचा जप करीत जा, व स्वधर्माचरण करून भगवत्स्वरूपी चित्त लावा, म्हणजे तुमचे कल्याण होईल. प्रचंतेहो, जो भगवान श्रीहरि तुमच्या व सर्व प्राणिमात्राच्या अंतरीं वास करितो, त्याचेच ध्यान, स्तवन व पूजन करणे अत्यंत अवश्य आहे. मी जे स्तोत्र आतां उपदेशिलें, त्या 'योगादेश' स्तोत्राचे तुम्ही पठण करून शांत अंतःकरणाने रहा. राजपुत्रहो, पूर्वी ब्रह्मदेवाने आम्हांस निर्माण करून सृष्टि कर-ण्याची आज्ञा दिली, त्या वेळीं ह्या स्तोत्राचाच त्यानें आम्हांस उपदेश केला, ह्याच स्तोत्राच्या निदिध्यासाने आमचे सर्व अज्ञान नष्ट झालें, व आम्ही आपली उद्दिष्ट कार्ये सिद्धीस नेलीं. राज-पुत्रानो, जो पुरुष 'परमेश्वरच आपला आधार आहे' अशी भावना ठेवून एकाग्र अंतःकरणाने ह्या स्तोत्राचा जप करीत जाईल, त्याचे सर्व अर्थ साध्य होतील. अहो, ह्या लोकीं सर्व फलांमध्ये ज्ञान हेंच उत्तम फल आहे; कारण त्या ज्ञानाच्या योगाने मनुष्य हा भवसागर तरून जाऊन भग-वत्स्वरूप होतो. राजपुत्रहो, जो ह्या स्तोत्राचा

जप नित्य शुद्ध अंतःकरणाने करील, तो निःसं-शय श्रीहरिपदाप्रत प्राप्त होईल, आणि त्याचे इच्छित फल त्यास मिळेल. जो पुरुष पहांटेस उठून शुचिर्भूत होत्साता श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने ह्याचा पाठ करील, तो सर्व भवबंधनापासून मुक्त होईल. राजपुत्रहो, मी उपदेशिलेल्या ह्या स्तोत्राचा जप करीत तुम्ही तपाचरण करा, म्हणजे तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील.

अध्याय पंचविंसावा.

—:०:—

बर्हिपदास नारदांचा उपदेश.

मंत्रेय ऋषि म्हणाले:—विदुरा, प्रचेत्यांना भग-वान शंकराने ह्याप्रमाणे परमात्म्याच्या स्तोत्राचा उपदेश केल्यावर त्यांनी शंकराची पूजा केली; आणि नंतर तो शंकर त्या राजपुत्रांच्या देखत गुप्त झाला. नंतर शंकराने उपदेशिलेल्या स्तोत्रा-चा जप करीत दहा सहस्र वर्षंपर्यंत उदकांत उभे राहून सर्व प्रचेत्यांनी तपश्चर्या केली. इकडे प्राचीन-बर्हि राजाची यज्ञयागादिक कर्मांवरील आसक्ति अद्याप दृढ आहे असे पाहून, दयाळू नारद ऋषींनी त्यास ब्रह्मज्ञानाचा बोध केला.

नारद मुनि म्हणाले, "राजा तू जीं कर्मे क-रीत आहेस, त्यांचा हेतु काय बरे? ह्या संसारांत प्राप्त होणारीं दुःखे नष्ट व्हावीं व अनेक सुखे उ-पभोगण्यास सांपडावीं, हाच काय? राजा, हा जर तुझा हेतु असेल, तर तुजकडून मोठा प्रमाद होत आहे हे लक्षांत आण. सामान्य पुरुषांना दुःखनाश व सुखप्राप्ति हींच फले महत्त्वाचीं बा-टून ते काम्यकर्म करितात हे खरे; परंतु तुझ्या-सारख्या विचारी पुरुषाने हीं दोन्ही फले श्रेयस्कर नाहीत हे मनांत आणिले पाहिजे." नारद ऋषींचे भाषण ऐकून राजा म्हणाला, "भगवन्, मी

१ मागे जो बर्हिपद नांवाचा राजा सांगितला, त्यासच हे दुसरे नांव होते.

नित्य कर्मात निमग्न असल्यामुळे माझी बुद्धि ए-
कदेशीय होऊन, खरे कल्याण कशात आहे हे
मला समजेनासे झाले आहे; ह्याकरिता, महाराज,
ज्या निर्मळ ज्ञानाच्या योगाने कर्मापासून होणाऱ्या
पापपुण्यांतून मी मुक्त होईन, असे ज्ञान मला कृपा
करून सांगावे. मुने, स्त्री, पुत्र व वित्त हेच पुरु-
षार्थ मानून पुष्कळ लोक ह्या संसारात बरी वा-
ईट कमें करण्यास प्रवृत्त होतात, व त्यांतच त्यांस
अभिमान वाटून, मनुष्याचे वास्तविक पर्यवसान
कशात झाले पाहिजे ह्याचें त्यांस भान रहात
नाहीं. ” तेव्हां नारद मुनि म्हणाले, “ राजा, तूं
यज्ञांत मारविलेले हे हजारों पशु व अन्य प्रकारें
निर्दयपणाने मारलेले हे इतर प्राण्यांचे हजारों
कळप पहा. [इतकें बोलून नारदांनीं योग-
सामर्थ्यानें हजारों पशु पक्षी राजास आकाशांत
दाखविले.] राजा, हे सर्व तुझ्या मरणाची वाट
पहात आहेत. ह्यांस तू जी पीडा केली आहेस,
ती हे रात्रांदिवस स्मरत असून तूं मेलास
म्हणजे हे आपल्या भाव्यासारख्या तीक्ष्ण अशा
शृंगें, चंचु इत्यादि अवयवांनीं मोठ्या त्वेपानें तुला
तात्काळ छिन्नविच्छिन्न करून टाकतील. आतां तुला
मी पुरंजनाचें चरित्ररूप प्राचीन कथानक सांगतों,
त्याचें तूं एकाप्र चित्तानें मनन कर. म्हणजे अशा
प्रसंगीं काय करावें ह्याचें तुला चांगलें ज्ञान होईल.

पुरंजनाचें चरित्र.

नारद म्हणतातः—बर्हिषदा, पुरंजन नांवाचा
एक अतिविख्यात राजा होता. त्याचा अविज्ञात
नांवाचा एक मित्र होता. ह्या अविज्ञाताचें कोण-
तेंही कृत्य कोणास कळत नसे. पुरंजन राजास
उत्तम स्थळांची मोठी आवड असे. आपणास राह-
ण्यास उत्तम स्थळ मिळावें म्हणून त्यानें पुष्कळ
शोध केला; परंतु त्याच्या मनाप्रमाणें त्यास स्थळ
मिळना. त्यानें भूतलावरील अनेक स्थळे सूक्ष्म
रीतीनें स्वतः अवलोकन केलीं; परंतु आपल्या सर्व
इच्छा ज्या ठिकाणी परिपूर्ण होतील असें एकही

स्थळ त्यास आढळलें नाहीं. तेव्हां त्याच्या मनास
फारच उद्विग्नता आली. तथापि त्यानें प्रयत्न सोडला
नाहीं. अखेरीस हिमाचलाच्या दक्षिण भागी भरत-
खंडांत त्याला एक नगरी आढळली; त्या नगरीला
नऊ वेशी असून भोंवताली तट व बागा होत्या.
जागोजाग उंच उंच गोपुरे केलेली होती. सभों-
वतीं विस्तृत खंदक असून कित्येक स्थळीं गवाक्षें
व सुंदर कमानी होत्या. त्या नगरीतील वाड्यांचा
बाह्य देखावाही तसाच रमणीय होता. त्या वाड्यांचा
च पथून तेथून लागलेले कळस कित्येक सुवर्णांचि,
कित्येक रजताचे व कित्येक लोहाचे असून आंती-
ल व बाहेरील दृश्य भूमिभाग इंद्रनील, स्फटिक
वैदूर्य, मोती, पाच, माणिक इत्यादि देदीप्यमान
रत्नांनीं लकलकत असल्यामुळे चित्तास आक-
र्षण करणारी प्रभा आसमंतात् फांकली होती, व
त्यामुळे ही नागांची भोगावती नगरीच आहे कीं
काय, असा भास होत होता! राजा, त्या पुरीची
अतस्थ रचना फारच मनोवैधक असून तीतून बा-
ह्य प्रदेशांचा व बाह्य विषयांचा अनयासे उपभोग
घेण्याच्या उत्तम सोई करून ठेविलेल्या होत्या. तेथें
जागोजाग मंडळी बसण्यास ओटे केले होते. मधून
मधून रस्ते एकत्र मिळवून चौक बनविले होते.
तेथील मार्ग मोठे प्रशस्त असून नजीकच खेळण्या-
च्या जागा केल्या होत्या. बाजारची व्यवस्था उत्तम
केलेली असून चैनी लोकांकरितां सुंदर विश्रांतिम-
दिरें ठिकठिकाणीं बांधिली होती. सर्वत्र ध्वजपताका
फडकत असून अनेक ठिकाणीं विभ्रम-भूमिकाही
तयार केल्या होत्या! त्या पुरीच्या बाहेरील देखावा
तर काय वर्णन करावा! तेथें एक मनोहर उपवन
होतें. त्यामध्ये अनेक उत्तमोत्तम वृक्ष व वेळीं
लागून गेल्या होत्या. त्यांवर कोकिल पक्षी सुस्वर
गायन करीत असत. तेथें काहीं पुष्करिणी होत्या,
त्यांमध्ये अमर हे कमळांतील मकरंद सेवन कर-
ण्यांत व गुंजारव करण्यांत गुंग झाले होते. राजा,
वसंत ऋतूतील बारा थंडगार झऱ्यावरून वाहत

आव्यामुळें त्यांत मिसळलेले पाण्याचे तुषार फारच सुखकारक असत. झुळझुळ वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या योगानें वृक्ष, वेळी व कमळिनी डोलत असून सर्वत्र टवटवी दिसत होती. तेथें हरणें, ससे वगैरे अनेक वन्य पशु खुशाळ रहात होते. त्यांपासून कोणास कधीही इजा होत नसे. हा सर्व प्रकार पाहून तो बाग पहाण्याविषयी स्वभावतांच इच्छा उत्पन्न होई. त्या उद्यानांतील कोकिलांचा मधुर शब्द श्रवण करून त्या मार्गानें जाणारास तें उद्यान पाहण्याविषयी इतकी उत्कंठा उत्पन्न होई कीं, कोकिलांचा शब्द म्हणजे वनश्रीचा उपभोग घेण्याचें आमंत्रणच आहे, असें त्यास वाटे.

हे प्राचीनबहिर् राजा, अशा त्या उपवनामध्ये पुरंजन राजानें, कर्मधर्मसंयोगानें प्राप्त झालेली एक रूपवती तरुण स्त्री पाहिली. तिच्या तैनातीत दहा (कारभान्यासुद्धा अकरा) मुख्य हज्ज्ये असून, स्यांपैकी प्रत्येकाच्या ताऱ्यांत शेंकडों खालच्या प्रतीचे नोकर, पडेल तें काम करण्यास तयार होते. केवळ तिच्या रक्षणाकरितां म्हणून तिच्या बरोबर एक पांच फणांचा सर्प असून त्यानें तिळा चोहोंकडून गराडा दिला होता. तिच्या मुद्रेवरून, ती आपणास अनुरूप वर मिळविण्याच्या प्रयत्नांत आहे असें भासत होतें. राजा, त्या लोकोत्तर सुंदरीच्या तारुण्यास नुकताच आरंभ झाला होता. तिच्या शरिराचा बांधा व हस्त-पादादिक अवयवांची ठेवण फारच हृदयंगम होती. नासिका भगदीं सरळ व तरतरीत, दंत शुभ्र व सतेज, गाल पुष्ट व आरक्त, मुखचंद्र अत्यंत प्रसन्न व मोहक, आणि कर्ण अतिशय सुप्रमाण व यथायोग्य असून नानाप्रकारच्या कर्णभूषणांनी युक्त होते. कमर फार बारीक असून देहाचा वर्ण कांहींसा काळासांवळा होता. ती पिवळी पैठणी नेसली असून वरून कमरपट्टा होता, आणि पायांत तोरड्या असून त्यांचा फार मंजुळ शब्द होत असे; ह्यामुळे, ती चालू लागली म्हणजे

देवांगनेचा भास होई. राजा, त्या स्त्रीचे पयोधर वर्तुळाकार व अगदीं जवळ जवळ असून तारुण्याचा नुकताच प्रारंभ झाला आहे असें सुचवीत होते. तिची पावळे मोठ्या वेतानें व डौलानें पडत असून तिच्या ठिकाणीं लज्जेचा उद्गम झाला होता; व ह्यामुळे, वक्षस्थळावरील पदर वारंवार सावरून उत्तंग स्तनांस झांकण्याचा ती प्रयत्न करित होती. राजा, अशा प्रकारे ती युवती त्या उपवनांत अनुरूप भर्त्याच्या शोधांत फिरत असतां तिची पुरंजन राजावर दृष्टि गेली, व तिनें त्यावर प्रेमभरित अंतःकरणानें असा कटाक्षबाण फेंकिला कीं, तो वीर लाजल्यासारखें करून मंदहास्य करणाऱ्या त्या प्रमदेला पाहून तात्काळ विव्हळ झाला.

तेव्हां पुरंजन तिळा म्हणतोः—हे कमलनयने, तूं कोण? कोणाची कन्या? आलीस कोटून? सुंदरी, तुझा ह्या ठिकाणीं येण्याचा हेतु कोणता? तुझ्या बरोबर जे हे दहा परिचारक व त्यांवर एक नायक असे अकराजण आहेत, ते कोण? तुझ्याबरोबर कांहीं स्त्रियाही दिसत आहेत, त्या कोण? बरें, तुझ्यापुढें सर्प चालत आहे, तो कां? सुंदरी, तूं मूर्तिमंत लज्जा असून ह्या निर्जन वनांत एकटी, कर्षांप्रमाणें इंद्रियांचा निग्रह करून आपला पति जो धर्मत्यास शोधीत आहेस काय? अथवा तूं पार्वती असून शंकराच्या प्राप्तीसाठीं हें वन धुडीत आहेस? किंवा तूं सरस्वती असून ब्रह्मदेवाचा शोध करित आहेस? अथवा तूं लक्ष्मी असून विष्णूच्या शोधांत तर नाहीसना? हे चारुगात्री, तूं कोणीही अस; तुझा भर्ता तुझ्या दृढ भक्तीमुळे आपणास कृतार्थ मानील ह्यांत संशय नाही; असो. बरें, आतां, तूं लक्ष्मी आहेस असें म्हणों, तर तुझ्या हातांतला कमळाचा कळा कोठें पडला? पण छे! ह्या माझ्या कल्पना अगदीं मिथ्या आहेत; कारण ह्यांपैकी कोणीही भूमीवर पायांनीं संचार करणारी नाही. तेव्हां आतां, सुंदरी, तूं देवता नाहीस हें उघड

ठरलें; तर लक्ष्मीने ज्याप्रमाणें विष्णूला वरून वैकुंठास सुशोभित केलें, त्याप्रमाणें तू ह्या वरींला वरून ही नगरी सुशोभित कर. सुंदरी, माझ्याकडे पाहून लाजून तू जें मंदस्मित केलेंस, त्यामुलें मी अगदीं विव्हल झालों असून मला भगवान कामदेवानें सर्वस्वीं जिंकून टाकिलें आहे. त्याच्या दुःसह वेदना मला अत्यंत व्याकुल करीत आहेत; ह्याकरितां तू माझ्यावर अनुग्रह कर. हे कमलाक्षी तू लज्जेनें खालीं केलें 'मुख वर करून मजकडे पहा. तुझ्या त्या उत्तम भ्रुकुटी, ते अतिचंचल नेत्र, ते कपाळावर आलेलें कुरळ केश फिरून माझ्या दृष्टीस पडू दे. हे सुंदरी, तुझें मधुर भाषण कधीं ऐकन असें मला झालें आहे, तर विळंब न करितां माझे हेतु पूर्ण कर.

नारद म्हणतात:—राजा, ती स्त्रीही त्याच्या रूपानें मोहित झाली होतीच, ह्यास्तव राजाची अतिशय काकळतीची प्रार्थना ऐकल्याबरोबर तिनें तात्काळ मंदस्मित करून आपली अनुकूलता व्यक्त केली: ती पुरजनास म्हणाली, “हे नरवरा, माझा व माझ्या बरोबरच्या मडळीचा पिता कोण हें आम्हांस बरोबर माहीत नाही. तशीच आमची गोत्रें किंवा नांवें ह्यांचीही आम्हांस कांहीं-एक माहिती नाही. आम्ही आज ह्या ठिकाणीं, आहों, ह्यापेक्षा अधिक ज्ञान आम्हांस बिलकूल नाही. राजा, मला इतकें माहीत आहे कीं, हे अकरा पुरुष माझे मित्र आहेत व ह्या स्त्रिया माझ्या मैत्रिणी आहेत; आणि हा जो सर्प आहे, तो, मी निजल्यावर ह्या पुरीचें रक्षण करितो. राजा, तुम्ही माझी भेट झाली ही मोठी सुदैवाची गोष्ट होय. तशांत तू विषयोपभोग भोगण्या-विषयीं उत्सुक आहेस, हें पाहून तर मला फारच आनंद झाला. राजा, मी आपले मित्र व मैत्रिणी ह्यांसुद्धां तुझ्या सेवेस तयार आहे. तुला वाटेळ तो विषय आम्ही यथेच्छ प्राप्त करून देऊं. प्रियकरा, तू आतां ह्या नवद्वारपुरींत शंभर वर्षे

रहा, व अनेक ऐषआरामांचा सुखानें उपभोग घे. प्राणवल्गुभा, तुझ्या व्यतिरिक्त इतर पुरुष अरसिक व मूढ असें मला भासतात; त्यांस परलेकांची किंवा पुढील तरतुदीची कल्पना सुद्धां नसल्यामुलें ते केवळ पशुच होत. ह्याकरितां, तुझ्याशिवाय दुसऱ्याचें माझ्याकडून रंजन व्हावयाचें नाही. राजा, तू माझ्याशीं रत झाल्यास धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे तर साधतीलच; परंतु त्याशिवाय तुला सततसुख प्राप्त होऊन तुझें यश चोहींकडे विस्तृत होईल. केवळ अद्वैतानें सृष्टीचा विचार करणाऱ्या पुरुषांस ह्या सुखाचा गंध सुद्धां नसतो. प्रिया, ह्या गृहस्थाश्रमाची प्रौढी केवढी म्हणून सांगावी ! ह्यामध्ये देव, पितर, ऋषि, मनुष्ये व इतर प्राणी ह्यांस तर सुख देतां येतेंच; परंतु शिवाय स्वतांस देखील शाश्वत सुख प्राप्त करून देतां येतें, असें महान महान वेदवेत्ते सांगतात; तर मग तुझ्यासारख्या महाबलाढ्य, उदार, सुंदर, रसिक, अनायासें प्राप्त झालेल्या व अनुरक्त अशा पुरुषास टाकून, माझ्यासारख्या दीन व परतंत्र अबलेनें कोणास वरावें बरें ? हे प्रतापी राजा, तू अबलांवर करुणा करणारा व प्रेमपूर्वक हास्य करून त्यांची चिता समूळ नाहीशी करणारा असून केवळ मदनाचा पुतळा आहेस; तर तुझ्यावर कोणत्या स्त्रीचें मन आसक्त होणार नाही बरें ?”

नारद म्हणतात:—हे प्राचीनबर्हि राजा, ह्याप्रमाणें संभाषण झाल्यावर त्या उभयतांनीं एकमेकांस वरण्याचा संकेत करून त्या नगरींत प्रवेश केला, आणि तसें करून तैथे शंभर वर्षे सुखानें घालविली. तो राजा त्या नगरींत असतां निरनिराळे भाट, चारण वगैरे नेमलेल्या वेळीं त्याचा स्तुतिपाठ गात असत. त्याच्या भोंवतीं सदीदीत युवतीजनांचा समाज असे. जेव्हां दाहादिकांनीं तो तस होई, तेव्हां तो न्हदिनी नांवाच्या जळाशयांत निमज्जन करी. त्या नगरीच्या वरच्या भागीं सात व खालच्या भागीं दोन अशा नऊ वेशी होत्या.

पुरंजन राजा पहिल्या सात वेशींनीं अन्य देशीं जाई. त्या सात वेशींपैकीं पांच वेशी पूर्व दिशेस होत्या, एक दक्षिणेस होती, व राहिलेली एक उत्तरेस होती. पूर्वेकडील पांच वेशींपैकीं खोटा व आर्विमुखी ह्या नांवाच्या दोन वेशी एकत्र केलेल्या होत्या. त्या वेशींनीं पुरंजन राजा शुमान् नामक भित्रास बरोबर घेऊन विभ्राजित देशास जात असे. नळिनी व नळिनी नांवाच्या वेशीही पूर्वी सांगितलेल्या वेशींप्रमाणे पूर्वेसच असून एकेजागीच केलेल्या होत्या. पुरंजन राजा ह्या वेशींतून अवधूत नामक साथीदार बरोबर घेऊन सारंभ देशीं प्रयाण करी. शिवाय मुख्या नामक आणखी एक वेस पूर्वबाजूसच होती. ही जरी एकच होती, तरी तींतून दोन देशीं जाण्याची व्यवस्था केलेली होती. पुरंजन राजास बहूदन व आपण ह्या देशांत जावयाचें असलें म्हणजे तो ह्या वेशीनें जाई, व बरोबर रसज्ञ व विपण नामक चतुर मित्र घेई. त्या नगरीच्या दक्षिणेस व उत्तरेस ज्या वेशी होत्या, त्यांचीं नांवें पितृहू व देवहू अशीं होती. पुरंजन राजा ह्या वेशींतून श्रुतधर नांवाच्या जिवलग मित्राबरोबर दक्षिणपंचाल व उत्तरपंचाल देशांस गमन करीत असे. राजा, तुला आतां खालच्या बाजूच्या दोन वेशींची माहिती सांगायची राहिली. ह्या दोन्ही वेशी पश्चिमेस होत्या. त्यांचीं नांवें आसुरी व निर्कृति हीं होती. ग्रामक नांवाच्या देशास जावयाचें असतां पुरंजन राजा आसुरी वेशीनें जाई व बरोबर दुर्मद नामक भित्रास घेई; आणि वैशस नांवाच्या देशास जावयाचें झालें म्हणजे तो लुब्धकास बरोबर घेऊन निर्कृति वेशीनें बाहेर पडे. ह्या पुरीमध्ये राहणाऱ्या लोकांत निर्वाक् व पेशस्कृत ह्या नांवांचे दोन आंधळे होते. पुरंजन राजा निर्वाकाच्या पाठीवर बसून पाहिजे तिकडे जाई, व पेशस्कृताकडून वाटेक ते काम करून घेई. तो, विष्चीन नामक प्रधानासमवेत अंतःपुरांत जाऊन आपल्या स्त्रीशीं रतिक्रीडा

करी; आणि तिच्या व पुत्रादिकांच्या भजनीं लागून हर्षशोकादि विकारांत गुंग होई. ह्याप्रमाणें कर्माच्या ठिकाणीं प्रवृत्त झालेला विषयासक्त पुरंजन राजा इतका स्त्रीवश झाला कीं, राणी जें जें करप्यास सांगे तें तें तो करू लागला; एखादे वेळीं ती मद्य प्याली कीं लागलीच ह्यानेंही मद्य पिऊन विव्हळ व्हावें; ती भोजन करू लागली म्हणजे ह्यानेंही भोजन करावें; तिनें काहीं पदार्थ सेवन केला म्हणजे तोच ह्यानें करावा; ती गाऊं लागली कीं ह्यानेंही गावें; ती रडूं लागली म्हणजे ह्यानेंही रडावें; ती हसूं लागली म्हणजे ह्यानेंही हसावें; ती बडबडूं लागली कीं ह्यानेंही बडबडावें; ती धावूं लागली कीं ह्यानेंही धावावें; ती थांबली कीं ह्यानेंही थांबावें; ती निजली कीं ह्यानेंही निजावें; ती बसली कीं ह्यानें बसावें; जें ती एकेल, तें ह्यानें एकावें; जे ती पाहिल, तें ह्यानें पहावें; तिनें वास घेतला कीं ह्यानें वास घ्यावा; तिनें कशाळा स्पर्श केला कीं ह्यानें तसें करावें; ती शोकविव्हळ झाली कीं ह्यानें शोकविव्हळ व्हावें; व ती प्रसन्न झाली कीं ह्यानेंही प्रसन्न व्हावें. सारांश, त्याची सदसद्विवेकबुद्धि अगदीं सुटली, व तो आपल्या स्त्रीचें एकसारखें अनुकरण मात्र करीत राहिला. असो. ह्या प्रकारें ती स्त्री व तिचीं साथीदार स्त्रीपुरुष ह्यांनीं त्या पुरंजन राजास सर्वस्वीं फसवून आपला दास करून टाकिलें.

अध्याय सव्विसावा.

—:०:—

पुरंजनाची मृगया.

नारद म्हणतात—प्राचीनबाहिं राजा, पुरंजन हा एके वेळीं मोठें धनुष्य बरोबर घेऊन सेनापतीसह वर्तमान मृगया करण्याकरितां पंचप्रस्थ नामक अरण्यमध्ये गेला. त्या वेळीं तो ज्या स्थानांमध्ये बसला होता, त्यास पांच घोडे जोडिले

असल्यामुळे तो रथ फारच वेगाने चालला होता. त्या रथास एक आंस व दोन चाक्रे असून दोन धुरा होत्या. त्यावर तीन ध्वज असून ते पांच बळकट रज्जूंनी बांधिलेले होते. रथावरील सारथ्याच्या हातांत एक लगाम होता. त्यांत वीरास बसण्याची जागाही उत्तम केलेली होती. रथास घोडे जोडण्याकरितां दोन जागा केल्या असून त्या रथावर शस्त्रांची सामग्रीही चांगली घेतलेली होती. कदाचित् शत्रूची गांठ पडून बाहेरून शस्त्रप्रहार वगैरे झाल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां ढाली इत्यादि उपसाहित्य बरोबर ठेविलेले होते. रथास जोडलेल्या घोड्यांस निरनिराळ्या पांच चाळी शिकवून ठेविलेल्या असल्यामुळे, तो रथ भिन्न प्रसंगी भिन्न गतीने जाण्यासारखा होता. त्या वीराने सुवर्णाचे चिळखत परिधान करून बरोबर अक्षय्य बाणभाता घेतला होता. बर्हिषद राजा, ह्याप्रमाणे धनुष्यबाणांची व इतर सर्व उत्तम तयारी करून तो पुरंजन राजा मृगयेकरितां लुब्ध होऊन बाहेर पडला. शिकारीच्या प्रसंगी कोमल मनाच्या स्त्रिया बरोबर असणे युक्त नाही असे मनांत आणून त्याने आपल्या वल्लभेस मात्र ह्या वेळी बरोबर घेतले नाही. त्याच्या मनांतील सर्व भूतदया नष्ट होऊन त्याचे हृदय अतिशय कठोर बनले, व तो त्या अरण्यामध्ये राक्षसाप्रमाणे वर्तन करू लागला. जे जे वनपशु त्याच्या दृष्टीच्या आटोक्यांत आले, त्या सर्वांस त्याने आपल्या तीव्र बाणांनी यमसदनास पाठविले ! बर्हिषदा, 'मृगया करण्यास राजे ळेकांस प्रत्यवाय नसतां ह्या भाषणावरून ती करण्यास प्रत्यवाय आहे असे दिसते' असे तू म्हणशील; तर, बाबारे, अमर्याद मृगया करण्यास राजास सुद्धा निषेधच आहे हे ध्यानांत ठेव. सांघत्सरिक श्राद्धादिकामध्ये मांसाची आवश्यकता असते, म्हणून त्या वेळी मात्र मृगया करण्याविषयी आसक्त शाळेच्या राजाने ती करावी; परंतु तेव्हा

सुद्धा त्याने कामापुरते पवित्र पशु मारावे, असा शास्त्रकारांनी नियम केला आहे. हे राजेद्रा, ह्याप्रमाणे विचार करून जो पुरुष वागतो, त्यास मात्र हिंसेचे पातक लागत नाही. परंतु जो कोणी अहंकाराने ह्या नियमाचे अतिक्रमण करितो, तो कर्माधीन होऊन आपल्या अविचाराचे फळ भोगण्यासाठी नरकास जातो; असो. बर्हिषदा, पुरंजनाच्या बाणवृष्टीने त्या अरण्यामध्ये मोठा अनर्थ झाला. तेथे त्या राजाने इतके मृग मारिले की, ते पाहून कोणाही सदय मनुष्यास दुःख झाल्यावाचून राहिले नसते. तेथे अनेक ससे, डुकर, महिष, गवे, काळवीट, हरिण व साळिंदर असे मेध्य पशु व दुसरेही अनेक पशु मृत्युमुखी पडले. अखेरीस राजा थकला आणि क्षुधा, तृषा इत्यादिकांनी व्याप्त झाल्यामुळे त्या कर्मापासून परावृत्त होऊन आपल्या घरी परत आला. नंतर स्नान व भोजन करून स्वस्थपणे विश्रान्ति घेतल्यावर तो फिरून ताजातवाना झाला. नंतर अत्तरे, अर्गजा, चंदनाची उटी, सुवासिक पुष्पांच्या माळा इत्यादिकांनी आपले शरीर सुशोभित करून त्याने आपल्या राणीच्या समामगमाची इच्छा केली. तो कामशराने अतिशयच व्याप्त झाला व वेडयासारखा होऊन आपल्या सुंदर व प्रिय अशा गृहदेवतेची चौकशी करू लागला. त्याने अंतः-पुरांतील स्त्रियांस मोठ्या उत्सुकतेने विचारिले, "तुम्ही आपल्या धनिणीसह पूर्ववत् खुशाल आहोना ? पहा—मी मृगयेला गेलो त्या वेळी घरा-मध्ये जशी प्रसन्नता दिसत होती, तशी प्रसन्नता आतां मला दिसत नाही. बायानो, काय सांगू ! जर घरामध्ये माता किंवा पतिव्रता स्त्री नसेल, तर त्या घरामध्ये कोणत्या चतुर पुरुषाला रहावेसे वाटेल बरे ? अहो, मी भयंकर संकटांत असतां त्यांतून सुटका होण्याचा जी मला उपाय सांगे व जी मला पदोपदी बोध करी, ती माझी प्रिया कोठे आहे ?" हे प्राचीनबर्हे,

असें पुरंजन राजानें विचारल्यावर त्या स्त्रियांनीं त्यास सांगितलें, “राजा, तुझी स्त्री काय करण्याच्या बेतांत आहे हें आम्हांस माहीत नाही. ती पहा, ती नुसत्या भूमीवर निजळी आहे !”

नारद म्हणतात:—हे पृथ्वीपते, तेव्हां पुरंजन राजा भूमीवर अस्ताव्यस्त पडलेल्या आपल्या पत्नीस पाहून दुःखानें फार व्याकुळ झाला. त्यानें रागवाक्याचें वगैरे कारण तिळा गोड शब्दांनीं विचारलें, परंतु ती काहींच बोलना. राजा बार्हिषदा, तो धीर स्त्रीस वश करून घेण्याच्या कामांत मोठा पटाईत होता; ह्यामुळें हळू हळू त्यानें तिचें सांवन केलें : प्रथम त्यानें तिच्या पायांवर मस्तक ठेविलें, पुढें तिळा आपल्या मांडीवर घेतलें व तिच्या अंगावरून हात फिरवून तिळा म्हटलें, “प्रिये, सेवकांनीं आपल्या कामांत चुकी केली असतां त्यांस आप-लेसें मानून धन्यांनीं शिक्षा करावी हेंच उचित होय. ज्यांस धन्यांकडून अशी शिक्षा मिळत नाही, ते सेवक खरोखर दुर्दैवी होत, असें मी मानतो. अपराधी सेवकांना प्रभूनें केलला दड म्हणजे मोठा अनुग्रह होय. सुंदरी, जो सेवक मूर्ख असतो, त्यास धन्यानें केलेल्या हिताच्या कृत्याचा अर्थ न समजतां तो क्रोधाविष्ट होतो. ह्यास्तव, प्राणप्रिये, जर माझ्याकडून काहीं अपराध झाला असेल, तर त्याबद्दल मला शिक्षा कर. सुंदरी, माझ्याविषयी तुझ्या मनांत असलेल्या अतिशय प्रेमांमुळें तूं लजेनें व संकोचानें किंचित् हसून जशी मजकडे पाहत असस, तशीच ह्या वेळीं पहा! सुंदरी, नीळेकेशरूप भ्रमरांनीं शोभायमान दिसणाऱ्या तुझ्या मुखकमळाची प्रभा मला पाहूं दे बरें! प्रिये, तुझें मंजुळ भाषण ऐकण्याविषयी मी फारच उत्सुक झालों आहे, तर मजजवळ दोन शब्द बोलण्याची कृपा कर. हे धीरस्त्रिये, ब्राह्मण व विष्णुदास ह्याखेरीज दुसऱ्या कोणी जर तुझा काहीं अपराध केला असेल, तर त्याचें मी

आतांच शासन करितों. कारण, माझा अपराध करणारा पुरुष शिक्षा भोगल्याशिवाय राहील असें कालत्रयीही घडणार नाही. प्रिये, आजपर्यंत तुझें मुख कुंकुमरहित, मलिन, खिन्न, संतापलेलें, निस्तेज व कठोर असें कधीच दिसलें नाही. तसेंच, तुझे हे सुंदर पयोधर शोकाश्रूनीं भिजलेले असे मी आजच पहात आहे. सुंदरी, हा तुझा पिकलेल्या तोंडल्यासारखा व केशराच्या कर्दमासारखा ढाल अधरोष्ठ इतका निस्तेज झालला आज पाहिल्यानेच माझ्यापुढें आहे. तर हें असें होण्याचें कारण काय बरें? प्रिये, मी मृगया करण्याविषयीं आतुर होऊन तुला न विचारातां भरण्यांत गेलों ह्याबद्दल मला क्षमा कर. सुंदरी, मी मदनव्यथेनें पीडित झालों असून आतां ती माझ्यानें अगदीं सहन होत नाही; तर अशा वेळीं पतीचे इष्ट हेतु पूर्ण करण्यास कोणती कामिनी स्त्री मागे घेईल बरें !”

अध्याय सत्ताविसावा.

—:—

पुरंजनाचा कालक्षेप व त्याच्या नगराला वेढा.

नारद म्हणतात:—हे प्राचीनबार्हि राजा, ती स्त्री (पुरंजनी) फार चतुर होती. आपल्या भर्त्याची आपल्या ठिकाणीं दृढ आसक्ति पाहून ती त्याशीं पूर्ववत् विकास करू लागली. जेव्हां ती अभ्यंग व वेणीफणी करून, कुंकू लावून, भांग भरून व डागडागिण घातून मोठ्या प्रेमानें त्याजवळ आली, तेव्हां त्याला फारच आनंद झाला; आणि तिळा लागलेच दृढ आर्त्तिगन देऊन तो एकांतांतल्या गुजगोष्टी बोटू लागला. अशा प्रकारें ती त्यास आपला अगदीं अंकित करून टाकून त्याजबरोबर रममाण झाली. ह्याप्रमाणें त्या सुंदरीशीं त्रीडा करण्यांत त्यानें कित्येक दिवस व रात्री घालविल्या. त्याची ज्ञानशक्ति अगदीं नष्ट

झाल्यामुळे, स्त्रीमुखाचा उपभोग घेण्यांत आपला किती काळ गेला, ह्याचें त्यास मुळीच भान राहिलें नाहीं. ह्या प्रकारें पुरंजन राजानें कामांध होऊन कोमल शय्येवर राणीचा हात उशास घेऊन निजावें; व त्यास राणी म्हणजे केवळ पुरुषार्थ वाटावा. प्राचीनबर्हि राजा, त्या पुरंजनास असें वाटलें तें योग्यच आहे; कारण कामांधीन झाल्यामुळे आपलें स्वरूपभूत जें परब्रह्म त्याचें त्यास मुळीच ज्ञान झालें नव्हतें. हे बर्हिपदा, आपल्या स्त्रीबरोबर क्रीडा करण्यांत त्या पुरंजन राजाचें सर्व तारुण्य क्षणार्धाप्रमाणें निवृत्त गेलें. त्यापासून त्या पुरंजनीला अकराशें पुत्र व एकशें दहा कन्या झाल्या. त्या मुली आपल्या आई-बापांचें यश वाढविणाऱ्या असून त्यांच्या ठिकाणी सुशीलता, औदार्य वगैरे गुण पूर्णपणें वास करीत होते. प्राचीनबर्हि राजा, पुरंजनीच्या नांवावरून त्यास पौरंजनी असें म्हणत असत. पंचाल-पति पुरंजन राजानें आपले पुत्र व कन्या उपवर झाल्या असें पाहून त्यांचे विवाह केले. पुढें त्या पुत्रांना प्रत्येकीं शंभर शंभर पुत्र झाले व त्यामुळे पंचाल देशांत पुरंजन राजाचा वंश चांगल्या प्रकारें विस्तृत झाला. पुढें पुत्र, पौत्र, गृह, संपत्ति, सेवक, देश इत्यादिकांचे ठिकाणी त्याचें ममत्व अगदीं खिकून जाऊन तो पुरंजन राजा ह्या अफाट प्रपंचाचा सवैस्वी दास बनला. प्राचीनबर्हि राजा, तुझ्याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या विषयोपभोगांच्या इच्छा धारण करून त्यानें यज्ञदीक्षा घेतली, व पशूंचे बळी देऊन भयंकर यज्ञांच्या योगानें देव, पितर व भूतपति ह्याचें सांत्वन केलें ! ह्याप्रमाणें कुटुंबाच्या ठिकाणीं आसक्ति ठेवून अनेक कृत्यांत तो राजा निमग्न असतां, कामांधीन लोकांचा केवळ शत्रु असा जो जरासमय, तो त्यास प्राप्त झाला. बर्हिपद राजा, चंडवेग नांवाचा एक गंधर्वाचा बळाढ्य अधिपति होता. त्या शूराजबळ तीनशें साठ बळाढ्य गंधर्व होते; तशाच त्या गंधर्वांच्या प्रत्ये-

काची एक एक शुरु व कृष्ण मिळून अशा, तीनशें साठ गंधर्वां स्त्रिया होत्या. आपल्या सर्व इच्छा पूर्ण करणारी जी पुरंजन राजाची नगरी, तिला त्या गंधर्वस्त्रिया आपल्या पतींसहवर्तमान पाळीपाळीनें लुटू लागल्या. चंडवेगाच्या लोकांकडून पुरंजन राजाच्या नगरीला असा त्रास पोहोचूं लागला, तेव्हां प्रजागर नामक पांच फडांच्या नागानें त्यास प्रतिबंध केला. त्या नागानें त्या तीनशें साठ गंधर्वांबरोबर व तितक्याच गंधर्व-स्त्रियांबरोबर शंभर वर्षंपर्यंत मोठ्या आवेशानें युद्ध केलें. परंतु तो एकटा पुष्कळांबरोबर झगडतां झगडतां शेवटीं थकला; तेव्हां पुरंजन राजा मोठ्या चिंतेत पडला. प्राचीनबर्हि राजा, पुरंजन राजास हा प्रसंग आपणावर येणार असें आधींच समजावयास पाहिजे होतें; परंतु तो त्या नगरीमध्ये व बाहेरच्या पंचालादिक देशांमध्ये आपल्या दूतांनीं आणून दिलेले करभार ग्रहण करण्यांत व आपल्या प्रियतमेशीं रममाण होण्यांत गुंग झाल्यामुळे त्यास हें महाभय आधीं समजलें नाहीं. पुरंजन राजा त्या वेळीं आतां कसें करावें ह्या विषयानेंत असतां त्याला आणखी एक महाभय उत्पन्न झालें: कालाची एक कन्या जरा नांवाची, आपणास वर मिळविण्याच्या इच्छेनें सर्व त्रिभुवनांत हिंडत होती, परंतु तीस कोणीही वरीना. ती अतिशय कुरूप असल्यामुळे तिला सर्व लोकांत दुर्भंगा असें नांव पडलें होतें. तिला पूर्वी काहीं काळपर्यंत पुरू राजानें बरल्यामुळे त्याला तिनें राज्यप्राप्तिरूप वर दिला होता. बर्हिपदा, इकडे मी सयलोकांतून भूलोकां आलों असतां, मी नैष्ठिक ब्रह्मचारी आहे असें जाणत असतांही, ती काममोहित होऊन माझ्या गळीं पडली. त्या वेळीं मी तिला क्षिप्तकारिलें, तेव्हां तिनें मला त्रोधानें शाप दिला कीं, “मुने, तू माझा अनादर केल्यामुळे तुजें एके ठिकाणीं फार वेळ राहणें कधीही घडणार नाहीं.” मग ती हिरमुष्टी होऊन माझ्या सांगण्यावरून

भय नामक यवनाधिपतीकडे गेली, व आपला स्वीकार करण्याविषयी तिने त्यास प्राथिले: ती म्हणाली, “महाराज, आपण यवनांचे मोठे प्रतापी राजे आहां, द्वास्तव आपणांस वरण्याची माझी मनीषा आहे. प्राणिमात्रांने कोणताही सकल्प केला असतां आपण तो निश्चयाने परिपूर्ण करितां, अशी आपली सर्वत्र ख्याति आहे. महाराज, लौकिक व्यवहाराप्रमाणे अथवा शास्त्राप्रमाणे जी गोष्ट दान करण्यास व स्वीकारण्यास योग्य, त्या गोष्टीचें दान न करणें अथवा ती प्राप्त झाली असतां तिचा स्वीकार न करणें ह्या दोहोंबद्दल तसें करणाराचा धिक्कार होतो. द्वास्तव, हे भगवंता, ह्या दासीचा कृपा करून अंगीकार करा; दुःखी जनांवर अनुकंपा करणें हाच पुरुषाचा प्रधान धर्म होय.” हे प्राचीनबर्हि राजा, तो यवनाधिपति, कालकन्येचें भाषण ऐकताच देवांचें गुप्त कार्य करण्याची इच्छा करून किंचित हसून तिच्या म्हणाला, “हे कालकन्ये, मीं नीट विचार करून तुजकरितां पति योजून ठेविला आहे. तूं लोकांचें अकल्याण करणारी असल्यामुळे तुला वरण्याला कोणीही राजी नसतो. ह्याकरितां, पूर्वप्राक्तनामुळे जन्मास आलेल्या लोकांचा त्यांस नकळत तूं उपभोग घे. तुला मी आपलें सैन्य मदतीस देतो, म्हणजे तुला कसलीच धास्ती नाही. हा प्रज्वार नांवाचा माझा भाऊ आहेच; तूं माझी बहीण हो, म्हणजे आपण आपलें भयंकर सैन्य घेऊन कोणाच्या लक्षांत न येतां लोकांत फिरूं.”

अध्याय अष्टाविसावा.

—:०:—

पुरंजनाच्या नगरीचा नाश व त्याचें निधन.

नारद म्हणतात:—प्राचीनबर्हि राजा, भय नामक यवनराजाचे सैनिक त्याच्या आज्ञेवरून

प्रज्वार व कालकन्या जरा ह्यांसहवर्तमान ही सर्व पृथ्वी फिरले. फिरतां फिरतां त्यांनीं पुरंजन राजाच्या, ऐहिक सपत्तीने भरलेल्या व वृद्ध पन्नगानें रक्षण केलेल्या नगरीला मोठ्या आवेशानें वेढा दिला. कालकन्येने त्या नगरींत बळात्कारानें प्रवेश करून पुरंजन राजास तत्काळ जिकून टाकिलें. बर्हिषद राजा, कालकन्येचा त्या नगरींत प्रवेश होतांच तिच्या तेंथें आपला अंमल बसविण्यास अगदीं वेळ लागला नाही. पुढे यवनांनीं चोहोंकडून प्रवेश करून त्या नगरीची नासाडी मांडली. तेव्हां ती दुर्दशा पाहून पुरंजन राजास अतिदुःख होऊं लागले. कालकन्येचा दृढ पाश पडतांच कुटुंबाच्या मायांपाशांत व विषयसुखांत गुंतून गेलेल्या त्या राजाची बुद्धि भ्रष्ट झाली; तो एकदम निस्तेज झाला; त्याच्या स्वभावांत बदल झाला; आणि गर्ध्व व यवन ह्यांनीं बळात्कारानें त्याचें सर्व ऐश्वर्य हिरावून घेतल्यामुळे तो अगदीं दीन झाला! पुढे कालकन्येनें यवनसंघाकडून सर्व पंचाल देशही उध्वस्त करून टाकिला. तेव्हां ती अंतर्बद्ध दुःस्थित पाहून राजाचे पुत्र, पौत्र, दास, दासी, प्रत्यक्ष स्त्री, आशसेयरे वगैरे सर्व खवळून गेली, आणि पुरंजन राजास भयंकर काळजी उत्पन्न झाली. त्यानें त्या संकटाचें निवारण करण्यासंबंधानें पुष्कळ विचार करून पाहिला, परंतु त्यास कांहीं उपाय सुचेना. बर्हिषदा, पुरंजनाची सर्व विषयांवरील सत्ता नष्ट झाली असतांही ते फिरून प्राप्त व्हावे म्हणून तो इच्छा करीतच होता! तसेंच, केवळ स्त्रीपुत्रादिकांनींच नव्हे, तर प्रत्यक्ष त्याच्या शरिरानें त्याजवरील ममता टाकून दिली होती, तरी त्या स्त्रीपुत्रादिकांवर व शरिरावर तो प्रेम करीतच होता! परंतु अखेरीस निरुपाय होऊन, गर्ध्व, यवन व कालकन्या ह्यांनीं उध्वस्त करून टाकलेल्या त्या आपल्या नगरीला सोडून जाण्याचा विचार त्यानें मोठ्या नाखुपीनें मनांत आणिला. इतक्यांत, त्या यवन-

राजाचा वडील भाऊ जो प्रज्वार त्याने पुढे होऊन आपल्या भावाच्या संतोषाकरिता त्या सगळ्या नगरीला आग लावून दिली ! ती जळू लागली तेव्हा तो पुरंजन राजा स्त्री, पुत्र, पौत्र, नागरिक जन व सेवकवर्ग ह्यांसह वर्तमान त्या अग्नीच्या योगाने होरपळू लागला. तेव्हा त्या पुरीचा रक्षक (पांच फडांचा नाग) अगदी दीन झाला व मोठ्या विवंचनेत पडला; त्याच्या अंगास कापरे भरले; व अखेरीस अग्निने जळत असलेल्या त्या पुरीतून बाहेर पडण्याचा विचार त्याने मनांत आणिला. आपले सर्व अवयव शिथिल झाले, गंध-वांनी आपला सारा पराक्रम नाहीसा केला, व यवनांनी तर अगदी आपला कोंडमाराचा चाल-विला, असे पाहून तो नगरपाल धाय मोकळून रडू लागला. इकडे, 'माझे, माझे' करीत असलेला तो पुरंजन राजा, आतां आपली स्त्री, मुलगे, नातू, पणतू, सुना, जांबई, चाकर, आत, इष्ट, घरदार, धनद्रव्य, मांडेकुंडे, वस्त्रपात्र इत्यादि सर्व कांहीं आपणास सोडून दिले पाहिजे, असे मनांत आणून मोठ्या खेदाने आपल्याशीच म्हणतो, "अरेरे ! माझ्या मार्गे माझी अनाथ स्त्री काय बरे करील ! अरेरे, माझ्या पुत्रादिकांची आतां स्थिति काय होईल ! हे स्त्रिये, मी जेवळो नाही, तर तू जेथीत नव्हतीस ! मी स्नान केले नाही, तर तुला स्नान करण्यास उल्लास वाटत नसे ! हाय हाय ! मी रागावलो असतां तू किती तरी दुःखी होत असस ! मी जर तुला कधी बोललो, तर तू भयाने माझ्या पुढे अवाक्षर देखील काढिले नाहीस ! अगे, मी चुकलो असतां तू मला वाटेवर आणावेस ; मी प्रवासांत असतां तू रात्रंदिवस दुःख करावेस ! प्रिये, तुला पराक्रमी पुत्रपौत्रादिक झाले असूनही माझ्या मार्गे हा गृहस्थाश्रम चालविण्याची पंचाईत पडावीना ! शिव शिव ! माझ्या संततीवर हा केवढा प्रसंग ! मी येथून गेलों म्हणजे, समुद्रांत तारू फुटले असतां लोकांची जशी दुर्दशा होते,

तशी त्यांची दुर्दशा होईल !" बर्हिषद राजा, विचारा पुरंजन ह्याप्रमाणे शोकांत निमग्न असतां, त्याला बांधून नेण्याच्या निश्चयाने भय नामक यवनाधि-पति स्वतः तेथे प्राप्त झाला. तो आपल्या सेवकांकडून त्यास जखडून बांधवून पशुप्रमाणे आपल्या घरी ओढून नेऊं लागला, तेव्हा त्याचे नागादिक सेवक दुःख करीत त्याच्या मागून त्याच्या बरोबर निघून गेले. पुरीत कोंडून टाकलेला नाग पुरीतून बाहेर पडतांच ती विस्कळीत होऊन अग्निने खाक झाली. इकडे ते यवन बळजबरीने पुरंजन राजास ओढून नेत असतां त्याचे ज्ञान इतके नष्ट झाले होते कीं, त्यास आपल्या पूर्वीच्या हितकर्त्या अविज्ञात मित्रांचे तेव्हाही स्मरण झाले नाही. जर त्यास अविज्ञाताचे स्मरण झाले असतें, तर त्याने त्याला त्या यवनापासून ताबडतोब सोडविले असतें. असे. हे प्राचीनबर्हे, पुरंजन राजाला यवनांनी आपल्या घरी नेतांच, त्याने पूर्वी निर्दयपणाने यज्ञांत मारलेले पशु आपणांस झालेल्या यातनांच्या स्मरणाने एकदम चवताळून जाऊन त्याजवर तुटून पडले; व त्यांनी कुन्हाडींनी त्याच्या व्हाचे तुकडे तुकडे करून टाकिले ! नंतर, अत्यंत स्त्रीलंपट होऊन गेल्यामुळे भयंकर प्रसंगांत पडलेल्या पुरंजन राजाने अनंत संवत्सर-पर्यंत दुस्तर अशा नरकांत पडून नानाप्रकारची दुःखे अनुभविली; व अहोरात्र त्यास आपल्या स्त्रीचाच निदिध्यास लागल्यामुळे अखेरीस विदर्भ नामक मोठ्या राजाच्या घरी तां स्त्रीच्या जन्मास गेला. पुढे ती वैदर्भी उपवर झाल्यावर तिच्या स्वयंवराच्या वेळी इतर राजांस जिकून मलयध्वज नामक पांड्यराजाने तिला वरिले. त्याला तिच्या-पासून प्रथम कृष्णक्षणा नांवाची एक सुस्वरूप कन्या व नंतर सात पुत्र झाले. हे सात पुत्र पुढे द्रविड देशचे राजे झाले. ह्या एकेक पुत्रापासून पुढे कोव्यवधि पुत्र जन्मास आले. बर्हिषद राजा, कृष्णक्षणेर्शी अगस्त्य ऋषीने विवाह केला. तिच्या

ठिकाणीं त्याला दृढच्युत नामक पुत्र उत्पन्न झाला. ह्या दृढच्युतास पुढे इम्भवाह नांवाचा पुत्र झाला. इ कडे मलयध्वज राजानें पुत्रांना पृथ्वीचे भाग करून देऊन आपण कृष्णाची उपासना करण्याच्या इच्छेनें कुलपर्वतावर प्रयाण केलें. तेव्हां, चंद्राची कांति ज्या-प्रमाणें चंद्राच्या मागोमाग जाते, त्याप्रमाणें पांड्य राजाची स्त्री, आपल्या मुलांबाळांचा, घरादाराचा, व ऐश्वर्याचा त्याग करून त्याच्या मागोमाग चालती झाली. त्या स्थलीं चंद्रवसा, ताम्रपर्णी आणि वटोदका ह्या नांवाच्या नद्या होत्या. त्यांच्या पवित्र उदकांन मलयध्वज राजा अंतरीच्या व बाहेरच्या मलांचें क्षालन करीत, व कंद, फळें, फुलें, पानें, तृण व उदक ह्यांवर आपला चरितार्थ चालवीत, हळू हळू आपल्या शरिराला शुष्क करणारें तप करूं लागला. सर्व ठिकाणीं समदृष्टि ठेवून त्यानें शीत-उष्ण, वायु-वृष्टि, क्षुधा-तृप्ता, प्रिय-अप्रिय, सुख-दुःख ही द्वंद्वे आपल्या चित्ताला विक्षेप न करतील अशा प्रकारें ती जिंकून टाकिलीं. तपश्चर्या, उपासना, अहिंसादिक यम व जपादिक नियम ह्यांच्या योगानें कामादिक विकार जिंकून टाकून तो ब्रह्म आणि जीवात्मा ह्यांचें ऐक्य करूं लागला. ह्याप्रमाणें भावना करीत करीत देवांची शंभर वर्षेपर्यंत झाडाच्या खोडाप्रमाणें तो एके ठिकाणीं निश्चल राहिला, व भगवान वासुदेवाच्या ठिकाणीं दृढ प्रीतीच्या योगानें सर्वत्र आत्मस्वरूपावांचून त्यास दुसरें काहीं दिसेनासे झालें. मनुष्याला स्वप्नामध्ये 'माझे मस्तक तुटलें' असा भास झाला असतांही, स्वप्नांतील शरिराहून मी निराळा आहे, असें तो मानतो; त्याप्रमाणें 'मी देहादिक उपाधीहून निराळा व्यापक ब्रह्मरूप आहे' असें प्रत्यक्ष भगवान श्रीहरिरूप गुरूने अंतर्गामी प्रकाशित केलेल्या व सर्वत्र अनुभवास येणाऱ्या ज्ञानाच्या योगानें मानू लागून, परब्रह्माच्या ठिकाणीं आत्म्याला व आत्म्याच्या ठिकाणीं परब्रह्माला अभेदबुद्धीनें पाहतां पाहतां तें पाहणें सोडून

देऊन तो देहादि बंधनांपासून मुक्त झाला ! त्याची परमपतिव्रता स्त्री वैदर्भी ही विषयोपभोगांचा त्याग करून आपल्या धार्मिक पतीची प्रेमानें सेवा करीत असे. तिनें वस्त्रकळें परिधान केलीं होती, व व्रता-दिकांनीं आपलें शरीर कृश करून घेतलें होतें. तिचा केशभार म्हणजे एक मोठी जटा बनून गेली होती. ती आपल्या पतीच्या समीप, शांत अशा अग्नीजवळ जशी त्याची धूमरहित ज्वाला असावी, तशी भासत होता. प्राचीनबाई राजा, मलयध्वज राजा देहत्याग करून गेला असतांही, त्याचें आसन पूर्ववत् स्थिर असल्यामुळें, आपला भर्ता देहत्याग करून गेला हें तिला समजलें नाहीं, व त्यामुळें तिनें तें समजपर्यंत पहिल्या-प्रमाणेंच त्याची शुश्रूषा चालू ठेविली होती. पुढें पतीची पूजा करीत असतां तिचा त्याच्या पायांचे ठिकाणीं उबारा लागेनासा झाला, तेव्हां ती कळपांतून चुकलेल्या हरिणीप्रमाणे भयभीत होऊन मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली. त्या दीन अबळेच्या नेत्रांवाटे अश्रुपूर वाहूं लागून त्या योगानें तिचें वक्षस्थल भिजून गेलें. तेव्हां ती दुःखभरांत म्हणाली, "राजर्षे, उठा उठा, चोरांपासून व दुष्ट राजांपासून ह्या घाबरलेल्या समुद्रवलयोक्तित पृथ्वीचें रक्षण करा ! " ह्याप्रमाणें शोक करीत वनेत्रांतून अश्रु टाळीत ती आपल्या पतीच्या पायांवर पडली ! अखेरीस तिनें काष्ठांची चिता रचून तीवर आपल्या पतीचें कलेवर ठेविलें, व चित्तेस अग्नि लावून आपण त्यांत उडी घेण्यास तयार झाली. इतक्यांत तिच्या पूर्व्याच्या परिचयाचा आत्मज्ञानी ब्राह्मण तेथें येऊन त्यानें तिचा गोड शब्दांनीं उपदेश केला.

ब्राह्मण म्हणाला:—बाई, तू कोण ? कोणाची आहेस ? ज्याच्या करितां तू इतका शोक करीत आहेस, हा येथें निजलेला कोण ? ज्याच्याबरोबर तू पूर्वी संचार करीत असस, अशा तुझ्या मित्राला (मळा) तू ओळखतेस काय ? नंतर

पूर्वजन्माची स्मृति देऊन तो म्हणतो, “ मित्रा! तुला आपल्या अधिज्ञात नामक मित्राची आठवण आहे काय ? अरे ! मला सोडून तू पृथ्वीवरील भोग भोगण्याच्या इच्छेनें आला नाहीस का ! श्रेष्ठा, तू व मी मानस सरोवरांत राहणारे हंस आहो. पूर्वी आपण सहस्र वर्षे म्हणजे प्रलय-काल संपेपर्यंत घरावांचून राहत होतो. गड्या, तू मला सोडून विषयापभोग भोगण्याच्या अभिलाषाने पृथ्वीवर आलास आणि फिरतां फिरतां कोणी एका स्त्रीनें निर्माण केलेलें एक नगर पाहिलेंस. त्याच्या भोंवतीं पांच उपवनें होती, नऊ वेशी होत्या, तेथें एक नगरपाल होता, तीन कोट होते, सहा वाणी होती, पांच बाजार होते, पांच मोठे कारखाने होते, व त्या सर्वांची धनीण एक स्त्री होती. मित्रा, तू त्या नगरीत प्रवेश केलास, तेव्हा तेथें तुला एका स्त्रीनें मोहून टाकिलें. त्या वेळीं तू तिच्या-बरोबर रममाण झाल्यामुळे तुला आपल्या ब्रह्म-स्वरूपाचा विसर पडला, व तिच्या संगतीनें तुला ही दुःखदायक स्थिति आली आहे. गड्या, तू विदर्भाची कन्या नव्हस, हा मलयध्वज तुझा भर्ता नव्हे, व जिनें तुला नवद्वारपुरीमध्ये कोंडून टाकिलें होतें, त्या पुरजनीचाही तू पाति नव्हेस. बाबा, ही सर्व माझी माया वरें ? ह्या मायेमुळेच पूर्वी तू आपणास पुरुष समजत होतास व आतां स्त्री समजत आहेस ! वास्तविक तू दोन्ही नाहीस ! आपण दोघेही हंस आहो. आपल्या खऱ्या स्थितीचा विचार कर. बाबा, तू आणि मी पृथक् नाही. तू तोच मी व मी तोच तू हें ध्यानांत आण. त्रिवेकी पुरुष आपणां उभय-तांमध्ये किंचित् सुद्धां भेद पहात नाहीत. आर-शांत व डोळ्यांनीं एखाद्यास पाहिलें असतां जसा भेद दिसतो, तसाच आपणांत भेद आहे.

नारद म्हणाळे:—हे प्राचीनबार्हि राजा, ह्या-प्रमाणें त्या हंसानें म्हणजे ईश्वरानें मानस सरोव-

रांतील हसाळा म्हणजे जीवाला बोध केला, तेव्हां तो स्वस्वरूपीं स्थित झाला; आणि विषयोपभोगा-मुळे नष्ट झालेली त्याची स्मृति त्यास फिरून प्राप्त होऊन, मी स्वतः ब्रह्मच आहे, असें त्यास ज्ञान झालें.

नारद म्हणतात:—हे प्राचीनबार्हि राजा, हें ब्रह्मज्ञान तुला पुरंजन राजाच्या कथेचें रूपक करून विदित केलें आहे. कारण, विश्वचालक भगवंताला अशीं रूपकें आवडतात.

अध्याय एकुणतिसावा.

—:०:—

पुरंजनोपाख्यानाचा गूढार्थ.

प्राचीनबार्हि राजानें नारद मुनींस म्हटलें, “भग-वन, आपण सांगितलेल्या चरित्राचा गूढार्थ सा-मान्य जनांच्या ध्यानांत येणें अवघड असल्यामुळे मला तो नीट कळला नाही. आत्मज्ञानी पुरु-षांस तो बरोबर समजावयाचा; आम्हांसारख्या कर्मांत निमग्न झालेल्यांस तो समजावयाचा नाही. ह्याकरितां, आपण केलेलें रूपक मला कृपा करून उलगडून सांगावें.”

नारद म्हणतात:—राजा, पुरंजन म्हणजे पु-रुष (जीव) असें समजावें. कारण, तो कर्मानु-सार आपल्याला राहण्याकरितां पुर म्हणजे शरीर उत्पन्न करीत असतो. राजा, शरीरें अनेक प्रका-रचीं आहेत. त्यांस एक, दोन, तीन, चार अथवा चोहोंडून अधिक पाय असतात, अथवा कित्ये-कांस मुळीच पाय नसतात. त्या पुरंजनाचा मित्र अधिज्ञात म्हणून जो सांगितला, तो नामरूपहीन ईश्वर होय. जेव्हां प्रकृतीच्या गुणांचें पूर्णपणें ग्रहण करण्याची जीव इच्छा करितो, तेव्हा तो नऊ द्वारांचें, दोन हातांचें व दोन पायांचें मनु-ष्यशरीर पसत करितो. बुद्धि ही त्या पुरुषाची स्त्री समजावी. बुद्धीच्याच योगानें अहंभाव उत्पन्न होतो, व ह्या बुद्धीच्या द्वारेच जीव रूपरसादिक

विषयांचा आस्वाद घेतो. राजा, श्रवणादिक पंच-
विषय भोगणारी व भाषणादिक पंचकर्मे कर-
णारी इंद्रिये हे बुद्धीचे मित्र होत; व ह्या इंद्रि-
यांच्या ज्या वृत्ति, त्या मैत्रिणी होत. प्राण, अ-
पान, इत्यादि पांच प्रकारचा जो प्राण, तो पांच
मस्तकांचा नाग समजावा. राजा, मन हा कार-
भारी समज. त्याची सत्ता मोठी असून तें कर्मे-
न्द्रिये व ज्ञानेन्द्रिये ह्यांस आपल्या कबजांत ठेवितें.
शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गंध हे पांच विषय
म्हणजे पंचाळ देश समजावा. शरीर हें पंचाळ
देशांतील एक पुर होय. दोन नेत्र, दोन नाक-
पुड्या व दोन कान, ह्या एकेका ठिकाणीं केले-
ल्या वेशी म्हणून सांगितल्या; आणि मुख, शिश्न
व गुद ह्या भिन्न स्थळीं केलेल्या वेशी सांगितल्या.
त्या प्रत्येक स्थळीं रहात असलेल्या इंद्रियरूप
मित्रांना बरोबर घेऊन त्या त्या द्वारानें जीव वि-
षयांकडे बाहेर जातो. दोन डोळे, दोन नाक-
पुड्या व मुख ह्या पुढल्या बाजूला केलेल्या वेशी
होत. उजवा कान ही दक्षिणेकडील वेस, व
डावा कान ही उत्तरेकडील वेस असें मनांत
आण. तशाच शिश्न व गुद ह्या पश्चिमेकडील
वेशी समज. खद्योता व आविर्मुखी ह्या नांवाच्या
एकत्र असलेल्या दोन वेशी सांगितल्या, त्या
म्हणजे दोन नेत्र समजावे. विभ्राजित नांवाचा जो
देश सांगितला, तो रूप हा विषय होय. द्युमान्
नांवाचा जो मित्र, तें चक्षुरिन्द्रिय होय. त्याच्या
योगें जीव हा रूप ह्या विषयाचें ग्रहण करितो.
तशाच नलिनी व नालिनी ह्या वेशी सांगितल्या,
तो नासिकाछिद्रें समजावीं. सौरभ देश म्हणजे
गंध हा विषय. अवधूत मित्र म्हणजे प्राणें-
द्रिय समज. मुख्या म्हणून जी वेस सांगितली, तें
मुख समजावें. विपण नांवाचा जो मित्र सांगितला,
तें वाग्निन्द्रिय होय. रसज्ञ म्हणून जो मित्र सांगि-
तला, तें रसनेन्द्रिय समजावें. आपण नांवाचा जो
देश सांगितला, तो वाग्यबहार समजावा. बहूदन

म्हणजे नानाप्रकारचें अन्न. पितृहू म्हणून जी दक्षि-
णवेस सांगितली, तो उजवा कान; देवहू म्हणून जी
उत्तरवेस सांगितली, तो डावा कान समजावा. कर्मे-
कांड व ज्ञानकांड हे विषय सांगण्याकरितां उत्तरपं-
चाळ व दक्षिणपंचाळ हे देश सांगितले. कर्मकांडा-
प्रमाणें वागून मनुष्य पितृलोकीं जातो, व ज्ञानकां-
डाप्रमाणें वागून तो देवलोकीं जातो. श्रुतधर मित्र
सांगितला, तें श्रोत्रेन्द्रिय समजावें. आसुरी नांवाची
पश्चिमेकडील वेस सांगितली, तें शिश्न होय. ग्रामक
देश म्हणजे स्त्रीसंभोग असें समजावें. उपस्थास
मी दुर्मंद असें म्हटलें. निर्ऋति म्हणजे गुदद्वार
समजावें. वैशस हें नरकस्थान होय. लुब्धक
म्हणून सांगितलें, तें गुदेन्द्रिय जाणावें. निर्वीक्
व पेशश्कृत हे अनुक्रमे हात व पाय समजावे.
अंतःपुर म्हणजे हृदय व विष्चीन म्हणजे मन
होय. हा जीव मनाच्या द्वारें सत्त्व, रज व तम
ह्या गुणांच्या योगानें शांति, सुख किंवा दुःख
ह्यांचा अनुभव घेतो. जसजशी बुद्धि सत्त्वादिक
गुणांनीं स्वतः विकार पावते, तसतशी ती इंद्रि-
यांना विकृत करिते.

प्राचीनबर्हि राजा, पुरंजन राजा रथामध्ये बसून
मृगयेस गेला म्हणून सांगितले, तें ध्यानांत आण.
देह हा रथ समज. इंद्रिये हे त्याचे घोडे. वर्ष
जसें फार वेगानें निघून जातें, तसा त्या रथाचा
वेग ही गति समज. पुण्य व पाप ही त्याचीं दोन
चाक्रे; तीन गुण हे त्याचे ध्वज; पांच प्राण हे
त्याचे बळकट रज्जु; व मन हा त्याचा लगाम
अशी कल्पना कर. बुद्धि हा त्या रथाचा सारथी
समजावा. हृदय ही वीराची वसण्याची जागा
समजावी. सुखदुःखादिक द्वंद्वें ह्या घोडे जोड-
ण्याच्या दोन जागा. पंचेन्द्रियांचे विषय हीं
शस्त्रास्त्रें व सप्तधातु ह्या ढाळी वगैरे उपसाहित्य
समजावें. कर्मेन्द्रिये ही त्या रथाची बाह्यगति
होय. ह्या गतीनें जीव मृगजळासारख्या भिध्याविष-
यांवर चाळ करितो. अकरा इंद्रिये ही त्याची सेना.

मृगया करणें म्हणजे अयोग्य प्रकारें इंद्रियांनीं विषयांचें सेवन करणें !

नारद पुढें सांगतात:—हे प्राचीनबर्हे, चंड-बेग म्हणून सांगितला, तो कालगणन करणारा संवत्सर होय. त्या संवत्सरांतील दिवस म्हणजे गंधर्व व रात्री म्हणजे गंधर्वस्त्रिया समजाव्या. हे तीनशें साठ अहोरात्र अनुक्रमानें फिरून प्राण्यांचें आयुष्य हरण करितात. कालकन्या म्हणजे प्रत्यक्ष जरा होय. तिचा स्वीकारण्यास कोणीही प्राणी तयार होत नाही. यवनेश्वर म्हणून सांगितला, तो सर्वांचा नाश करणारा मृत्यु होय. जरा ही त्याची बहीण असें म्हटलें आहे. त्याच यवन सैनिक म्हणून सांगितले, त्या मानसिक व शारिरिक व्याधि होत; आणि प्रज्वार म्हणून सांगितला, तो त्वरित मृत्यु आणणारा शांत व उष्ण ज्वर होय. प्राचीन-बर्हि राजा, जीवात्मा वास्तविक निर्गुण असतां-ही अज्ञानानें क्षुधा, तृषा इत्यादि प्राणधर्मांचा, अंध-त्वादिक इंद्रियधर्मांचा व कामादिक मनोधर्मांचा स्वताच्या ठिकाणीं आरोप करितो, व देहाचे ठिकाणीं 'मी' व 'माझें' हा अभिमान धारण करून आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक दुःखें भोगीत शंभर वर्षेपर्यंत राहतो. बर्हिपद राजा, जेव्हां पुरुष आपलें कर्तव्य जाणत अस-ताही तिकडे दुर्लक्ष करितो, व श्रेष्ठ गुरु जो भग-वान परमात्मा त्याच्याकडेही दुर्लक्ष करून गुणकार्यरूप प्रकृतीच्या गुणांत रममाण होतो, तेव्हां तो परस्वाधीन होऊन त्या त्या गुणानुरूप कर्म करितो; व सात्त्विक, राजस, किंवा तामस ह्या गुणांप्रमाणें देवमनुष्यादिक योनींत जन्म घेतो. सात्त्विक कर्मांच्या योगानें तो उज्ज्वल अशा देव-योनींत जन्म पावतो; राजस कर्मांच्या योगानें मनु-ष्ययोनींत जन्मास येऊन दुःख व आयास भोगतो; व कधीं तिर्यग्योनींत जन्मून अखंड अज्ञान व नित्य-यातना ह्यांस पात्र होतो. शिवाय तो पामर कधीं पुरुष, कधीं स्त्री व कधीं नष्टसक बनतो. सारांश,

कर्म व गुण ह्यांप्रमाणें त्याला भिन्न भिन्न स्थिति प्राप्त होतात. भुकेलेला कुत्ता घरोघरी फिरत असतां देवानुरूप कोठें गोड खाद्य मिळवितो व कोठें शिक्षा भोगतो; तद्वत्, कामाधीन झालेला जीव विविधनिषेधरूप मार्गांनीं देवलोका, मनुष्य-लोका किंवा नरकलोका हे फिरत असतां आपल्या देवानुरूप बरीं वाईट फळें भोगतो. राजा, आधि-दैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक दुःखें त्यास अशीं चिकटून बसतात कीं, त्यांपैकीं कोणतें ना कोणतें तरी एक त्यास प्राप्त झालेलें असतेंच, व त्यामुळें त्यास त्यांचा प्रतिकार करितां येत नाही. तेव्हां, राजा, दुःखाचा प्रतिकार करावयाचा म्हणजे डोक्यावरचें ओझें खांद्यावर ध्यावयाचें इतकेंच: तीं दुःखें केवळ आपल्या कर्मांचींच फळें अस-ल्यामुळें त्यांचा कायमचा प्रतिकार करणें कठिण आहे. आपण निर्द्वैत असतां आपल्यास स्वप्न पडलें, तर तें जसें जागृत झाल्याशिवाय कायमचें नष्ट होत नाही, तशीं अज्ञानानें उत्पन्न झालेलीं दुःखें ज्ञानावांचून कायमचीं नष्ट होत नाहीत. मनानें सचार करणाऱ्या पुरुषाला स्वप्नांत दृष्टीस पडलेल्या व्याघ्र, सर्प, चौर इत्यादि वस्तूंपासून भय वगैरे वास्तविक मुळीच नसतें, परंतु त्या एकदा दृग्गोचर झाल्या असतां स्वप्न दूर होई-पर्यंत त्यांचें निवारण होत नाही; त्यांप्रमाणें, जागृत अवस्थेमध्यें हा प्रपंचरूप अर्थ आत्म्याच्या ठिकाणीं वास्तविकपणें मुळीच नसतो, परंतु तो जो अज्ञानानें एकदा भासूं लागतो, तो अज्ञान दूर होईपर्यंत नष्ट होत नाही. ह्याकरितां, प्रपंचा-तील अनर्थ दूर करावयाचा मार्ग म्हटला म्हणजे गुरूच्या ठिकाणीं उत्तम भक्ति बाळगून ज्ञान प्राप्त करून घेणें हाच आहे. भगवान वासुदेवाच्या ठिकाणीं निष्कामबुद्धीनें केलेला भक्तियोग उत्तम प्रकारचें ज्ञान व वैराग्य हीं उत्पन्न करितो. प्राची-नबर्हि राजा, भक्तिमान पुरुषाला वासुदेवाच्या कथा श्रवण करण्याविषयीं गोडीतेव्हांच उत्पन्न होते; व

एकदा तो त्या श्रद्धापूर्वक श्रवण करू लागला, म्हणजे त्याची भक्ति उत्तरोत्तर अधिकाधिक दृढ होते. राजा, भगवद्भक्त पुरुष वासुदेवाची कथा ऐकण्यांत व सांगण्यांत जसजसे निमग्न होतात, तसतशा त्यांच्या बासना क्षीण होत जाऊन, साधुलोकांनी वर्णन केलेल्या मधुसूदनाच्या चरित्ररूप सुधेने भरलेल्या व चोहोंकडून वाहणाऱ्या नद्यांचे अमृत ते अधिकाधिक प्राशन करू लागतात. ते त्यांनी कितीही प्राशन केले तरी त्यांची तृप्ति होत नाही; आणि ह्याप्रमाणे त्यांचे कर्ण कृष्णकथेत तल्लीन झाल्यावर त्यांस क्षुधा, तृषा, भय, शोक व मोह हीं कधीही बाधा करीत नाहीत. राजा, क्षुधा, तृषा इत्यादि स्वभावतः प्राप्त झालेल्या विकारांनीं ग्रस्त करून टाकिलेलीं मनुष्ये दुर्दैवामुळे श्रीकृष्णाच्या सुधातुल्य गुणकीर्तनांत रममाण होत नाहींत, व त्यामुळे आपला सर्वस्वी घात करून घेतात!

नारद म्हणतातः—प्रजापतींचा अधिपति ब्रह्मदेव, साक्षात् भगवान् कैलासनाथ शिव, मनु, दक्षादिक प्रजापति, सनकादिकांसारखे नैष्ठिक ब्रह्मचारी, मरीचि, अत्रि, अगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ठ व मी असे आम्ही सर्व ब्रह्मज्ञानी असून दुसन्यांना बोध करण्यांत कुशल आहों; आणि तप, विद्या व समाधि ह्यांच्या योगाने भगवद्दर्शनाविषयी प्रयत्न करीत आहों, तरी आम्ही सर्वसाक्षी अशा त्या परमेश्वराचा पाहू शकत नाही. राजा, परमेश्वराचे स्वरूप जाणणे फार अवघड आहे. मोठमोठे विद्वान व ज्ञानी पुरुषही मंत्रांनीं प्रतिपादन केलेल्या इंद्रादि देवांच्या रूपाने भिन्नभिन्न भासणाऱ्या परमेश्वराच्या स्वरूपाचा जाणत नाहीत. जेव्हां अंतःकरणांत चित्ति-लेखा परमात्माच पुरुषावर अनुग्रह करितो, तेव्हां तो पुरुष लोकव्यवहारांत किंवा वैदिक कर्मांत आसक्त झालेल्या बुद्धीचा त्याग करितो. ह्याकरितां, कर्मापासून पुरुषार्थप्राप्ति होईल असे जे आपण ऐकतो व सत्य मानतो, ते व्यर्थ आहे हें लक्षांत

आण. असें मानणे हें आपल्या अज्ञानामुळे घडते. राजा, वेद हे स्वर्गादि सुख साध्य करून देण्याकरितां कर्ममार्गाचे प्रतिपादन करितात असें म्हणणाऱ्या लोकांच्या बुद्धि मलिन झाल्या असल्यामुळे, त्यांस वेदांचे रहस्य कळेल नाहीं असें समजावें. राजा, आतां स्वतः तू आपल्याविषयी विचार कर. पूर्वकंड अग्ने केलेल्या दर्मानीं भूमंडल आच्छादून टाकून बहुत पशंस मारून, मी मोठा यज्ञकतो, असा तुला अभिमान झाला असल्यामुळे, तुला कर्मांचे तत्त्व काय, ह्याचे मुळीच ज्ञान नाही. राजा, परमात्म्याचा संतोष करून ध्यावा हाच कर्माचा हेतु, व परमात्म्याच्या ठिकाणी स्थिर चित्त लागावें हाच विद्येचा उद्देश असें पक्कें समज. तो व्यापक प्रभु सर्व प्राण्यांचा आत्मा आहे. कारण, त्याच्यापासूनच सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति होते. त्या भगवंताचे पाय हें लोकांचे आश्रयस्थान असून त्यांच्या आश्रयाने सर्वांचे कल्याण होतें. लोकांस अत्यंत प्रिय जो आत्मा तो प्रत्यक्ष परमेश्वरच आहे, व त्यापासून कोणास किंचित् सुद्धा भीति नाही, असें जो जाणतो, तोच विद्वान, तोच गुरु व तोच प्रत्यक्ष परमेश्वर समजावा. प्राचीनबर्हि राजा, तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देऊन मी तुझी शंका निवारण केली आहे. आतां आपल्या उद्धारासाठीं त्वांकाय करावें, ह्याबद्दल मोठमोठ्यांनीं निश्चित केलेला व गुप्त असा एक उपाय तुला सांगतो, तो तू ऐक. राजा, मिताहारी असा एक हरिण, फुलांच्या बागेमध्ये आपल्या स्त्रीच्या समागमांत सक्त झालेला आहे; सामगायनाप्रमाणे मंजुळ गुंजारव ऐकण्यांत त्याचे कर्ण गुंग झाले आहेत; त्याच्या पाठीस लांडगे लागले असतां त्यांस तो न जुमानतां पुढें चालला आहे; व अशा स्थितींत त्यास पारच्याचे बाण लागले आहेत; तर अशा त्या हरिणाम शोधून काढ. राजा, माझ्या दृष्टांतांतलें अभिप्राय तुझ्या ध्यानांत आलासें दिसत नाही, तर तो स्पष्ट करून दाखवितों. पुष्पांच्या सारखे ज्यांचे धर्म, अशा स्त्रियांमध्ये गृहस्था-

श्रमी पुरुष असतात; पुष्पांत जसा गंध किंवा मकरंद, तशी काम्यकर्मीतीळ फळे जिव्हा किंवा उपस्थादिक अवयवांकडून उपभोगण्याची खटपट सुरू असते; अमराप्रमाणे मनोहर अशा स्त्रीपुत्रां-दिकांच्या भाषणांत मनुष्य रमून जातो; काळ हा लांडग्याप्रमाणे दिवस, रात्र, घटका इत्यादिकांच्या योगाने आयुष्य हरण करीत असता त्यास न जुमानतां मनुष्य आपली कर्मे करीतच असतो; व मृत्यु-रूप पारधी कोणालाही न जुमानतां बेलाशक ब्याजवर बाण टाकीतच असतो. राजा, हा हरिण म्हणजे तू स्वतः आहेस, हे ध्यानांत आण. ह्या मृगाच्या वृत्तांतावरून आपले चित्त विषयांपासून निवृत्त करून अंतरात्म्याच्या ठिकाणीं स्थापन कर; सर्व इंद्रियांची बहिर्वृत्ति नाहीशी करून त्यांचा आत्म्याच्या ठिकाणीं लय कर; व संसारसुखाविषयी वैराग्य धरून अंती भगवत्प्राप्ति करून घे.

प्राचीनबर्हि राजा म्हणाला:—हे ब्रह्मज्ञानसंपन्न मुने! आपण जे भाषण केले, ते मी श्रवण करून त्याचा विचारही केला. महाराज, आपण जे आत्मतत्त्व सांगितले, ते, ज्यांनीं मला कर्माचा बोध केला, त्या माझ्या गुरूंना खास माहीत नव्हते. जर त्यांस ते माहीत असते, तर त्यांनीं मला ते निःसंशय सांगितले असते. ऋषे, उपाध्यायांनीं वेदवाक्यांचा विरोध दाखवून वेद प्रवृत्ति-पर आहेत किंवा निवृत्तिवर आहेत ह्याचा मला मोठा संशय उत्पन्न केला होता. आतां आपण तो संशय समूळ नष्ट केला, हे फार चांगले केले. परंतु मला अद्याप दुसरी एक शंका आहे, तिचे आपण निराकरण करावे; कारण, ज्यांच्या ठिकाणीं इंद्रियांची प्रवृत्ति नसते, असे मोठमोठे विद्वान मुद्दां त्या गोष्टीविषयी निश्चयात्मक असे काहीच सांगत नाहीत! महाराज, मनुष्य ह्या जन्मी ज्या स्थूलदेहाने कर्मे करितो, तो देह एथेच सोडून देऊन सूक्ष्मदेहाने तो परलोकी जातो; तर तेथे तो जी कर्मफळे भोगतो, तीं कोणत्या देहाने?

कर्म करणाऱ्या स्थूलदेहाचा तर ह्या लोकींच नाश होतो, व सूक्ष्मदेह तर कर्म करीतच नाही; तेव्हा जीव फळे भोगतो, तीं कोणत्या प्रकारे? बरे, कर्म ह्या लोकांत तेवढे करण्यांत येते, मग फळ मात्र दुसऱ्या लोकांत कां?

नारद म्हणतात:—प्राचीनबर्हि राजा, पुरुष ह्या लोकीं सूक्ष्मदेहाने कर्मे करितो व परलोकीं तो सूक्ष्मदेहानेच त्याचीं फळे भोगतो; कारण, स्थूलदेहाचा जरी नाश झाला, तरी सूक्ष्मदेहाचा नाश होत नाही. जसा पुरुष, जिवंत पण व्यवहाररहित अशा निद्रिस्त देहाचा अभिमान सोडून स्वप्नामध्ये त्यासारख्याच दुसऱ्या एका देहाने कर्मफळांचा उपभोग घेतो, तसा तो मृत झाल्यावर, परलोकीं दुसऱ्या एका देहाने कर्मफळांचा उपभोग घेतो. राजा, 'हे पुत्रादिक माझे आहेत' व 'हा मी आहे' असे बोलणारा मनुष्य मनाने त्या त्या देहाचा स्वीकार करून तदनुरूप कर्म-फळ भोगण्याकरितां पुनर्जन्म घेतो. ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये ह्यांनीं केलेल्या वासनांवरून प्राणी पुढे कोणत्या योनींत जन्म घेणार ह्याचे जसे अनुमान करितां येते, तसे मनाच्या वृत्तींवरून तो पूर्वी कोणत्या योनींत होता ह्याचेही अनुमान करितां येते. राजा, विद्यमान देहाने ज्या रूपाचा अनुभव कधींच घेतला नाही, किंवा जे रूप कधीही पाहिले नाही, किंवा ज्या रूपाविषयी कधींच ऐकिले नाही, त्या विळक्षण रूपाचा अनुभव तो स्वप्नांत वगैरे घेतो असा प्रत्यय आहे; तर हा अनुभव पूर्वजन्मांत सूक्ष्मदेहास आला होता असेच मानिले पाहिजे; कारण, पूर्वी न अनुभवलेली वस्तु पुढे कधींच मनांत यावयाची नाही असा सिद्धांत आहे. राजा, तुझे कल्याण असो. माझ्या सांगण्या-तले तात्पर्य चांगले ध्यानांत घे. पूर्वी मनुष्याने कोणता जन्म घेतला होता, पुढे तो कोणत्या जन्मास जाईल, व कोणत्या जन्मास जाणार नाही, हे त्यास मनानेच कळे. पूर्वी कधी न

पाहिलेले व कधी न ऐकिलेले असें केव्हां केव्हां मनांत येतें, तें देश, काळ अथवा कर्म ह्यांच्या योगानें मनुष्यास असत्य असें भासतें. एखाद्या दरिद्री पुरुषाळा, स्वप्नांत, मी राजा आहे, असा भास होतो, किंवा एखाद्या राजाळा, मी दरिद्री आहे, असा भास होतो; ह्याचें कारण, मनें तेथून सार-खींच असल्यामुळे इंद्रियांचे विषय त्यास क्रमानें प्राप्त होऊन निघून जातात हें आहे. राजा, ज्याप्रमाणें न दिसणारा राहु चंद्रग्रहणी अनुभव-वास येतो, त्याप्रमाणें सत्त्वगुणानें युक्त व भगव-द्ध्यानपरायण अशा योग्याच्या मनामध्ये हें सर्व जग अनुभवास येतें, असें प्रसिद्ध आहे. जोंपर्यंत बुद्धि, मन, इंद्रिये, शब्दस्पर्शादिक विषय ह्यांचें ग्रहण करण्याच्या योगानें हा सूक्ष्म देह जिवंत राहिला आहे, तोंपर्यंत 'मी' व 'माझें' हा भाव नाहीसा होत नाही, ही गोष्ट फार प्राचीन काळा-पासून ठरलेली आहे. आतां तू म्हणशील की, निद्रा, मृत्यु इत्यादिकांच्या वेळीं हा अहंभाव कोठें असतो ? तर, त्यांच्या वेळीं हा अहंभाव इंद्रियादिकांच्या व्याकुलतेमुळे आपल्या अनुभव-वास येत नाही इतकेंच; बाकी तेव्हां सुद्धां तो स्पष्टपणें वास करीत असतोच ! तसेंच, गर्भावस्थे-मध्ये किंवा बाल्यावस्थेमध्ये इंद्रियें सूक्ष्म असल्या-मुळे मनोवृत्ति तितक्या अनुभवास येत नाहीत. परंतु त्यांचें वास्तव्य अमावास्येच्या चंद्राप्रमाणें तेथें ठाम असतें. स्वप्नांत दृष्टीस पडणारा अनर्थ वस्तुतः खरा नसतां जसा जागृतीशिवाय नष्ट होत नाही, तसा संसार वास्तविक खरा नसतांही तो आत्मज्ञान झाल्याशिवाय नष्ट होणार नाही. पंचमहाभूतात्मक व षोडश प्रकारांनीं वाढलेला हा लिंगदेह चैतन्याने युक्त झाला म्हणजे त्यास जीव असें म्हणतात. पुरुष सूक्ष्मदेहानेंच स्थूल-देहाचा स्वीकार करितो; व मग सुख, दुःख, भय, हर्ष, शोक इत्यादि अनुभवितो. ज्या-प्रमाणें गवतावरची कांड दुसऱ्या काडीला

षट् धरत्याखेरीज पहिली काडी सोडीत नाही, त्याप्रमाणें प्राणी वासनेनें दुसऱ्या देहाला धरीपर्यंत पहिल्या देहाचा अभिमान सोडीत नाही. ह्यास्तव वासनारूप मन हेंच सर्वप्राण्यांच्या जन्म-मरणरूप संसाराचें कारण आहे. अभिमानरूप अज्ञान मनाच्या ठिकाणीं असले, म्हणजे प्राण्याच्या हातून बरीं वाईट कर्मे घडतात, तीं घडलीं म्हणजे त्यास तदनुरूप भोग भोगावे लागतात, व त्या भोगांच्या ठिकाणीं त्याची आसक्ति जडली कीं फिरून त्यास संसारांत पडावें लागतें. ह्याक-रितां, राजा, सर्व विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारा परमात्मा सर्व विश्वभर व्याप्त आहे असें मानून तू त्या श्रीहरीचें परमनिष्ठेनें भजन कर.

भैत्रेय म्हणाळे:—विदुरा, भगवद्भक्तांमध्ये श्रेष्ठ अशा भगवान नारदांनीं आत्मा व जीव ह्यांची स्थिति प्राचीनबर्हिं राजाळा निवेदन केली, व त्या राजाचा निरोप घेऊन ते सिद्धलोकास गेले. नंतर प्राचीनबर्हिं राजा प्रजेचें पाळन करण्याचें काम पुत्रांकडे सोंपवून आपण कपिलाश्रमीं तपश्चर्ये-करितां चाळता झाला. तेथें तो पराक्रमी राजा एकाप्रतेनें आपले मन श्रीहरीच्या पदकमळीं लीन करून विषयांपासून निवृत्त झाला व सरू-पता मुक्ति पावला. विदुरा, नारदांनीं अन्योक्तीनें वर्णन केलेले असें हें अध्यात्मपर आख्यान जो कोणी स्वतः ऐकेल किंवा दुसऱ्यास सांगेल, तो सूक्ष्मदेहापासून विमुक्त होईल. देवर्षिश्रेष्ठ नार-दांच्या मुखावाटे निघालेली व सर्व त्रैलोक्यास अंतर्बाह्य पावन करणारी ही भगवत्कथा जो श्रवण करील, तो संसारबंधनापासून मुक्त होऊन फिरून कधींही त्यांत पडणार नाही. विदुरा, हें अध्यात्मपर अपूर्व रूपक मी संपादन केलेले तुला सांगितले आहे. जो पुरुष ह्याचें मनन करील, त्याच्या बुद्धीच्या ठिकाणीं असलेला अभि-मान नष्ट होईल, व परलोकीं कर्मांचें फळ कसें मिळतें ह्याचा संशय पूर्णपणें फिटेल.

अध्याय तिसावा.

—:०:—

प्रचेत्यांना भगवद्दर्शन.

विदुर म्हणाळा:—ब्रह्मनिष्ठ मुने, प्राचीनबर्हि राजाच्या प्रचेते नामक पुत्रांना शंकराचें प्रत्यक्ष दर्शन घडून रुद्रगीताची प्राप्ति झाली व त्यांनीं त्या गीताचा जप करून परमेश्वरास संतुष्ट केले म्हणून आपण सांगितलें; तर असे पुण्यवान पुरुष भगवंताच्या समीप राहून मोक्षपदाचा गेले असलेच पाहिजेत; परंतु त्यांना इहपरलोकीं कोणते भोग आणि सिद्धि प्राप्त झाल्या, तें आपण मला सांगावें.

मैत्रेय म्हणाळे:—विदुरा, ते प्रचेते पित्याची आज्ञा घेऊन तपश्चर्येनें परमेश्वराचा वश करून घेण्याकरितां समुद्रांत गेले, व तेथे त्यांनीं दहा हजार वर्षे तप केले असतां षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वर शुद्धसत्त्वरूप धारण करून त्या ठिकाणीं प्रकट झाला; आणि त्याच्या दर्शनानेंच, तपश्चर्येपासून झालेले त्यांचे सर्व क्लेश दूर झाले. विदुरा, तेव्हां परमेश्वर गरुडाच्या स्कंधावर बसलेला होता. गरुडाची कांति सुवर्णासारखी असून भगवान विष्णूची मेघासारखी होती; त्यामुळे, सुवर्णमेखूवर मेघच बसला आहे कीं काय, असा भास होत होता. कटिप्रदेशीं पीतांबर परिधान केल्या असून कंठांतील कौतुभ मण्याची कांति दशदिशांच्या ठिकाणीं फांकली होती. कर्णामध्ये देदीप्यमान व सुवर्णमय कुंडले शोभत असून त्यांच्या योगें मुखकमळाचा लोकोत्तर दीप्ति प्राप्त झाली होती. मस्तकावर तेजःपुंज किरीट झळकत असून अष्टभुजांच्या ठायीं आठ आयुधें शोभत होती व बरोबर असलेले पार्षद व मुनि सेवा करण्यांत तत्पर असून गरुडरूप किन्नरांन स्तुतिपाठ चालविला होता. कंठांतील वन-माला इतकी विलक्षण शोभा देत होती कीं, वक्षस्थळावरील लक्ष्मीही एकसारखी तिची

स्पर्धा करित होती! असो. विदुरा, भगवतांन प्रचेत्यांकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन केले आणि म्हटले:—हे राजपुत्रहो, तुमच्या निस्सीम ब्रंधुप्रीतीनें व एकनिष्ठ तपश्चर्येनें मला अतिशय संतोष वाटत आहे. तुमच्या सर्व कामना मी पूर्ण करितों. तुम्हांला काय हवें असेल तें मागून घ्या. राजपुत्रहो, जो पुरुष नित्य सायंकाळीं तुमचें स्मरण करील, त्याला आपल्या बांधवां-विषयीं प्रीति उत्पन्न होईल; व जे जन नित्य सकाळसंध्याकाळ रुद्रगीताच्या योगानें माझे स्तवन करतील, त्यांना मी सद्बुद्धि देऊन त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करीन. राजपुत्रहो, तुम्हीं आपल्या पित्याची आज्ञा संतोषानें पाळून केलीत, त्यामुळे तुमची सर्वत्र कीर्ति होईल आणि तुम्हांला ब्रह्मदेवासारखाच सर्वगुणसंपन्न पुत्र होऊन, त्याच्या संततीनें सर्व त्रैलोक्य भरून जाईल. बर्हिपदपुत्रांनो, पुत्रप्राप्तीकरितां तुम्हांस पत्नी मिळाली पाहिजे, ह्यास्तव ती प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सांगतो, तो ऐका. कंडु ऋषीपासून प्रम्लोचा नांवाच्या अप्सरेला एक कन्या झालेली आहे. तिला प्रम्लोचेनें झाडाखालीं टाकून दिलें. तेव्हां ती मुकेनें रडूं लागली असतां, ओपधीचा राजा जो सोम त्याला करुणा येऊन त्यानें आपली तर्जनी तिच्या तोंडांत घातली, आणि त्या तर्जनीतून स्रवत असलेल्या अमृतावरच तिचा निर्वाह चालत आहे. राजपुत्रहो, तुमचा पिता माझा परम-भक्त असून त्यानें तुम्हांस प्रजा उत्पन्न करण्याची आज्ञा दिली आहे, तर आतां तुम्ही वेळ न घाल-वितां त्या सुंदर कन्येबरोबर विवाह करा. तुम्ही सर्व नांवाने आणि रूपगुणांनीं सारखे आहां; आणि तिचाही स्वभाव व रूपगुण तुमच्या स्वभावाशीं व रूपगुणांशीं मिळते आहेत; ह्यास्तव ती एकटी माझ्या आज्ञेनें तुम्हां सर्वांची पत्नी होवो! ह्या गोष्टीस माझी अनुज्ञा असल्यामुळे धर्मधर्म-विचार करण्याचें प्रयोजन नाही. तुम्ही देवांच्या

सहस्र वर्षांचे सहस्र फेरे होत तोंपर्यंत पृथ्वी-
वरचे व देवलोकांचे नानाविध भोग अव्याहतपणें
भोगाल. माझ्या ठिकाणीं तुमची निश्चल भक्ति अस-
ल्यामुळे तिच्या योगानें तुमच्या अतःकरणातील
कामादि मळ नष्ट होतील; ऐहिक व पारलौकिक
सुखोपभोग तुम्हांस नरकतुल्य वाटूं लागतील;
आणि तुम्ही अंती मोक्ष पदास प्राप्त व्हाल.
राजपुत्रहो, “आम्हीं गृहस्थाश्रम स्वीकारला म्हणजे
आमच्या मनांत स्त्रीपुत्रादिकांविषयी अनुराग
उत्पन्न होऊन त्या आसक्तीनें आम्हांस पुनः संसार-
बंधनांत पडावें लागेल” अशी भीति तुम्हांस वाटत
असल्यास, ती भीति निराधार आहे, हें ध्यानांत

ठेवा. कारण, गृहस्थाश्रमांत देखील जो पुरुष
भक्तियुक्त अंतःकरणानें आपलीं सर्व कर्मे मला
अर्पण करितो, व सर्वकाळ माझ्या चरित्राचें परि-
शीलन करण्यांत व्यग्र होतो, त्यास कधीच बंधन
प्राप्त होत नाही. मीच ब्रह्म असून जो माझे नित्य
चिंतन करीत राहतो, त्याला मुक्ति सहज मिळते;
म्हणून तुम्हांस कोणतेंही बंधन प्राप्त न होतां
तुम्ही सदैव माझे चिंतन करात, व संसारांत बद्ध
न होतां अंती माझ्या पदास यात, हा निश्चय समजा.
मैत्रेय म्हणाळे:-विदुरा, भगवान विष्णूचें आशी-
र्वादात्मक भाषण श्रवण करून प्रचेत्यांना फार
आनंद झाला, आणि त्यांनीं भगवंताची स्तुति केली.

प्रचेत्यांनीं केलेली भगवत्स्तुति.

प्रचेते म्हणाळे:-

ममो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपितो दारगुणाह्वयाय ।

मनोवचोवैगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गैरगतध्वने नमः ॥

शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठ्या मनस्यपार्थ विलसद्ब्रह्माय ।

प्रमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ।

ममो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ॥

वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् ॥

नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ।

नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ॥

नमः कमलकिंजल्कपिशंगमलधाससे ।

सर्वभूतनिवासाय नमो ऽ युंक्षमहि साक्षिणे ॥

‘हे सकळदुःखनिवारका परमेश्वर, तूज जग
निवासाला आमचा नमस्कार असो. हे देवा-
धिदेवा, तुझी महती काय वर्णीचा ! तुझ्या उत्तम
गुणांचें आणि नांवांचें कीर्तन केलें असतां मनु-
ष्यांचें सर्व प्रकारें कल्याण होतें, असे श्रुति सुद्धां
प्रतिपादितात; मनाला आणि वाणीला तुझ्या
गतीचें यथार्थ ज्ञान होणें सर्वथा दुष्कर होय;
कोणत्याही इंद्रियाला तुझा थांग लावणें दूरापास्त
आहे; देवा, तुला आम्हीं अभिवंदन करितों. हे

विश्वमूर्ते, तूं आत्मस्वरूप असल्यामुळे शांत
आणि निर्मल आहेस. खरें पाहूं गेलें तर तुझ्या
ठिकाणीं द्वैतभाव मुळीच नाही, परंतु केवळ
मनाच्या योगानें तो असल्याचा भास मात्र होतो.
हे नारायणा, सृष्टीचा उत्पत्ति, स्थिति व लय
करण्याचे वेळीं तूं अनुक्रमें रज, सत्त्व आणि तम
ह्या गुणांनीं युक्त अशीं शरीरें स्वीकारतोस; तुझें
रूप शुद्धसत्त्वमय असून तूं आपल्या भक्तीचां
सकळ दुःखें दूर करितोस; ज्यांना तुझ्या स्वरू-

पाचें यथार्थ ज्ञान झालें, त्यांचा भवबंध पार तुटून जातो; सर्वांतरीची वास्तव्य करून सर्वांना ज्ञान देणारा तूच आहेस; आणि तुझे स्वरूप परमानंदानें परिपूर्ण भरलेलें असून तूच सत्पुरुषांचें पालन करितोस. पुरुषोत्तमा, आमचा तुला नमस्कार असो. हे आदिपुरुषा, तुझ्याच नाभीपासून हें ब्रह्मांडरूप कमळ उत्पन्न झालें. हे कमळचरणा कमळनयना अनंता, आमचे तुला अनंत प्रणिपात असोत. हे कमळमालिने, कमळतंतूसारखें तुझे वस्त्र पिंगट असून, तूं सर्व भूतांचे अंतरीं वास करितोस, आणि त्यांकडून घडून येणाऱ्या कृत्यांचें अवलोकन करून त्यांस सदसद्रति देतोस. हे विभो, तुला आमचा नमस्कार असो.'

विदुरा, ह्याप्रमाणें त्या प्रचेत्यांनीं स्तुति करून भगवंतास नमस्कार केला, आणि उठून उभें राहून हात जोडून म्हटलें, "भगवंता, तपश्चर्येनें आम्हांस जे क्लेश झालेले होते, ते तू आपलें दर्शन देऊन दूर केलस, ह्यामुळे आमच्या चित्तास फारच आनंद झाला आहे. हे परममगला, दीनवत्सल महात्मे दीनजनांविषयीं अनुकंपा धारण करून त्यांच्या कल्याणाविषयीं नेहमीं असेच तत्पर असतात; आणि ह्या त्यांच्या औदार्यानें क्षुद्र जीव देखील शांति व सुख पावतात. देवाधिदेवा, आमच्या मनांतील सर्व इच्छा तू जाणतच आहेस; पण आमच्याकडून त्या वदविषयांची तुझी इच्छा आहे, ह्यास्तव आम्ही त्या तुला सांगतो: हे जगानियत्या परमेश्वरा, तुझ्या दर्शनाचीच आम्ही इच्छा करीत होतो, व तें दर्शन तू आम्हांस दिवें आहेसच. आतां आम्हांस आणखी एक इच्छा आहे: ती ही की, तुझ्या मायेनें व आमच्या कर्मानुसार ह्या जगांत कितीही वेळां जरी आम्हांस फिरावें लागलें, तरी प्रत्येक जन्मामध्यें तुझ्या ठिकाणीं अत्यंत रत असलेल्या साधूंचा समागम आम्हांला निश्च घडावा. हे विश्वाधिपते, भगवद्भक्तांच्या समागमापेक्षां स्वर्गसुखाचीचरी काय

पण मोक्षाची देखील आम्हांला जास्त परवा वाटत नाही. भगवद्भक्तांनीं गाइलेल्या भगवंताच्या निर्मल कथा ऐकिल्या म्हणजे अंतःकरण निर्वैर आणि निर्भय होऊन सर्व भोगेच्छा तुट होतात! हे परेशा, तुझे भक्त, लोकांचें कल्याण व्हावें ह्या इच्छेनें, संसारापासून भय पावलेल्या पुरुषांना दर्शन देऊन तुझ्या लीळा त्यांना वर्णन करून सांगतात; तेव्हां त्यांचा समागम कोणाळा बरें अप्रिय होईक ? साधूंच्या संगतीचें फळ इतर उदाहरणांनीं सिद्ध करून दाखविण्यापेक्षां आम्हांला आलेला अनुभवच तें सिद्ध करीत आहे. देवा, तुझा परमभक्त जो शंकर, त्याच्या यात्किंचित् समागमानें आज आम्हांस तुझे प्रत्यक्ष दर्शन झालें! तेव्हां आतां अधिक प्रमाणांची काय आवश्यकता आहे बरें ? ईश्वरा, आजपर्यंत आम्हीं जें कांहीं अध्ययन केलें असेल, आणि गुरु, ब्राह्मण व वृद्ध बांधांची जी कांहीं सेवा केली असेल, श्रेष्ठजन, मित्र, बधुजन आणि सर्व भूते बांधांचा आदर केला असेल, व आजपर्यंत उदकांत बसून जी कांहीं तपश्चर्या केली असेल, ती सर्व तुला अर्पण असो! हे जगन्नायका, तुझा महिमा अपार आहे. ब्रह्मदेव, शंकर ह्यांना देखील त्याचा अंत नाही; आणि असें असून ते देखील तुझी स्तुति करितात. तेव्हां आम्हांस आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें तुझी स्तुति करण्यास प्रत्यवाय नाही, हें उघड आहे. असो; भगवंता, तुला आमचा नमस्कार असो."

मैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, प्रचेत्यांनीं केलेल्या स्तुतीपासून भगवान संतुष्ट झाले. प्रचेते निश्चल अंतःकरणानें भगवन्मूर्तीकडे पाहत तटस्थ उभे राहिले. प्रचेत्यांची अपूर्व भक्ति अवलोकन करून त्यांस सोडून जाताना भगवंतांसही अवघड वाटलें. परंतु शेवटीं ते "बरें आहे" असें म्हणून अंतर्धान पावले. विदुरा, नंतर प्रचेते उदकांतून बाहेर आले, तां पृथ्वीवरील वृक्ष इतके उंच बाढलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले की, त्यांनीं

आकाशाला उचलूनच धरिलें आहे की काय, असें त्यांना वाटलें. विदुरा, त्या प्रचेत्यांना त्या वृक्षांचा राग आला आणि ते सर्व जाळून टाकण्याच्या उद्देशाने त्यांनी आपल्या मुखांतून अग्नि आणि वायु बाहेर सोडण्यास सुरवात केली. हे प्रचेते आपल्या क्रोधाग्निने पृथ्वीवरील सर्व ओषधि जाळून टाकणार, असे पाहून कमळासन ब्रह्मदेव तेथे आला आणि त्याने त्यांचें सात्वत केले. नंतर ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून वृक्षांनी आपली कन्या मारिषा (कंडु ऋषीपासून प्रम्लोचेला झालेली मुलगी) त्या प्रचेत्यांना अर्पण केली; आणि ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेने प्रचेत्यांनी तिजशी विवाह केला. हिच्याच उदरी पुढें दक्ष प्रजापति जन्मास आला. ह्याच दक्ष पूर्वी ब्रह्मदेवाचा पुत्र म्हणून जन्मला होता; पण त्याने महादेवाचा अपमान केल्यामुळे त्याला हा दुसरा जन्म घेणें भाग पडलें. ह्याच दक्ष प्रजापतीने चाक्षुष मन्वंतरांत ईश्वराच्या प्रेरणेवरून पुष्कळ प्रजा उत्पन्न केल्या हें प्रसिद्ध आहे. विदुरा, प्रचेत्यांचा पुत्र दक्ष हा मोठा पराक्रमी व आपल्या कर्तव्यांत दक्ष होता. ब्रह्मदेवाने त्याला अभिषेक करून प्रजांची उत्पत्ति आणि रक्षण करण्याचा अधिकार दिला; पुढें त्या दक्षाने मरीचिप्रभृति प्रजापतींची निरनिराळ्या कामावर योजना केली.

अध्याय एकतिसावा.

—:०:—

प्रचेत्यांना वैराग्यप्राप्ति व त्यांस नारदांचा उपदेश.

मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, पुढें दहा लक्ष दिव्य वर्षांनी प्रचेत्यांना विवेकज्ञान प्राप्त होऊन भगवद्चनाची आठवण झाली, व त्यांनी आपल्या पत्नीला पुत्राच्या स्वाधीन करून पश्चिमसमुद्राच्या तीरावर प्रयाण केले; आणि जेथे जाजलि ऋषींना सिद्धि प्राप्त झाली, तेथे ब्रह्मसत्राची (सतत आत्मविचार क-

रण्याची) दीक्षा घेऊन, त्यांनी प्राण, मन, वाणी, व दृष्टि ह्यांचें नियमन केले, आणि आसन साधून शुद्ध परब्रह्मस्वरूपी आत्म्याची एकाग्रता करण्याचा अभ्यास चालविला. पुढें तेथें, देव, दैत्य आदिकरून सर्व ज्यांना पूज्य मानितात, ते नारद मुनि प्राप्त झाले. नारदांची स्वारी आलेली पाहून प्रचेत्यांना परमानंद झाला. त्यांनी त्यांचें मनोभावानें यथाशास्त्र पूजन केले, आणि हात जोडून त्यांस म्हटले, “अहो मुनिश्रेष्ठ, आपल्या दर्शनानें आज आम्ही कृतार्थ झालों. सूर्यदर्शनानें जसें जगाचें भय दूर होतें, तसें आमचें सर्व भय दूर झालें. आतां आमची इतकीच विनंती आहे की, भगवान शंकर आणि विष्णु ह्यांनी आम्हांस केलेला उपदेश, आम्ही संसारांत गुंतल्यामुळें विसरून गेलों आहों; तर ज्यामध्ये मुख्य पुरुषार्थाची प्राप्ति करून देणारे आत्मविषयक ज्ञान होतें, अशा त्यांच्या त्या उपदेशाचें आपण फिरून उज्ज्वलन करावें; म्हणजे ह्या दुस्तर भवसागरांतून आम्ही तरून जाऊं.” मैत्रेय म्हणाले:—विदुरा, प्रचेत्यांची प्रार्थना श्रवण करून परब्रह्मचिंतनांत सदैव निमग्न असणाऱ्या भगवान नारदांनी प्रचेत्यांना उपदेश केला.

नारद म्हणाले:—प्रचेतेहो, मनुष्यांनी आपल्या आयुष्यांत केलेलीं सर्व कर्मे त्या सच्चिदानंद परमेश्वराला भक्तिपूर्वक अर्पण करावी, म्हणजे त्यांना सर्व अर्थ साध्य होतात; तसें न केल्यास, शौक्ल (ब्राह्मणकुळातील) जन्म, सावित्र (उपनानंतर प्राप्त होणारें) जन्म, व याज्ञिक (यज्ञदीक्षेमुळें मिळणारें) जन्म हीं लाभणीं तरी त्यांचा उपयोग नाही. कर्मांचें फल लोकनायक प्रभूस अर्पण न करितां, मनुष्यानें देवांच्या आयुष्याइतकीं वर्षे जरी तपश्चर्या केली आणि वेदांचें अध्ययन केले, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. भाषणचातुर्य, सावधान वृत्ति, उत्तम बुद्धि, शारीरबल, ऐंद्रियपटुत्व इत्यादि गुण कितीही संपा-

दिळे, अथवा योग, सांख्य, संन्यास, व्रतवैकल्ये इत्यादि कितीही भंगलकारक साधनें साध्य केलीं, तरी तीं निरर्थकच समजावीं. कारण, त्यांत कितीही प्रकारचीं जरी कल्याणें असलीं, तरी आत्मप्राप्तीपुढें त्यांची मुळींच मातवरी नाही. आत्मज्ञान हें सर्व अविवेका नाश करून अत्यंत आनंदाळा पोहोचविणारें आहे. हें सर्व जग आत्ममय असल्याकारणानें, त्या अच्युताचीच आराधना केली असतां सर्व विश्वाचें पूजन केल्यासारखें होतें. ज्याप्रमाणें वृक्षाच्या मुळाशीं पाणी घातलें असतां सर्व वृक्षाळा पोहोचतें, त्याप्रमाणें परमेश्वराची आराधना केली असतां सर्वांचें पूजन केल्याप्रमाणें श्रेय येतें. कारण, त्यानेंच हा सर्व चेतनाचेतन प्रपंच निर्माण केला आहे, आणि त्याच्याच ठिकाणीं हा सदोदीत लय पावतो; म्हणून तुम्ही शांत वृत्तीचा अंगीकार करून एकनिष्ठेनें व निष्कामबुद्धीनें आत्म्याचेंच चिंतन करीत रहा. प्रचेतेहो, सच्चिदानंद भगवान महाविष्णूचें पद उपाधिरहित आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तिसमयीं जरी सर्व विश्व पृथक् भासलें, तरी तें वस्तुतः भगवद्रूपच आहे. सूर्याची प्रभा जशी सूर्यापासून भिन्न नाही, तशीच स्थिति परमात्म्याची आहे. ह्या जगाचा ओघ परमेश्वरापासूनच उत्पन्न होतो, व शेवटीं व्याख्यातच लय पावतो. आकाशांत अग्नें येतात, अंधकार पडतो, व प्रकाश उत्पन्न होतो; तद्वतच परब्रह्माच्या त्रिविध गुणांची उत्पत्ति होते, परिपोषण होतें, व शेवटीं लय होतो. परब्रह्म हें सृष्टीपासून आकाशाप्रमाणेंच असंग व उपाधिहीन आहे. सृष्टीचें निमित्त कारण काल, उपादान कारण प्रकृति, व कर्ता पुरुष हों सर्व परमेश्वराचींच रूपें होत. ह्यास्तव सर्वांच्या अंतर्धीमीं स्फुरण पावणाऱ्या परब्रह्माची अद्वैतभावनेनें आराधना करा. प्राणिमात्रावर दया करणें, यादृच्छिक लाभामध्ये संतुष्ट असणें, व इंद्रियें सदैव शांत राखणें

ह्या गोष्टींनीं भगवान विश्वनियंता सर्वेश्वर प्रसन्न होतो. ह्यास्तव तुम्ही सर्वत्र समबुद्धि धारण करून परमेश्वराच्या भक्तीत निमग्न असा. भगवद्भक्तीनें मनुष्याच्या चित्ताची पूर्णपणें शुद्धि होते; चित्त शुद्ध झालें असतां वासनादि मळ दूर होतात; अंतःकरणांत भगवंताचा निदिध्यास चालला म्हणजे तो दीनवत्सल प्रभु तेथें प्रकट होतो; आणि अशा प्रकारें सत्पुरुषांच्या अंतरांत भगवन्मूर्ति प्रकट झाली म्हणजे ती कधीही अदृश्य होत नाही. प्रचेतेहो, भगवद्भक्तांची योग्यता फारच मोठी आहे. परमेश्वर त्यांस नेहमीं आपलेसे मानितो. त्यांचा योगक्षेम कसा चालेल ह्याची चिंता त्या भक्तपाळक लोकाधिपतीला एकसारखी लागलेली असते. जर कोणी दुष्टानें त्या भगवद्भक्तांची हेलना केली, किंवा त्यांस अन्य प्रकारें उपसर्ग दिला, तर तें परमेश्वरास मुळींच सहन होत नाही, व तो त्या दुष्टाच्या दंडनासाठीं सदोदीत सिद्ध असतो. प्रचेतेहो, लक्ष्मी ही नेहमीं भगवान महाविष्णूच्या सेवेत तत्पर असते, आणि अनेक राजे व देव कामना धारण करून भगवंताची आराधना करितात; परंतु तो निष्काम भक्तांच्या जसा स्वाधीन होतो, तसा त्यांच्या स्वाधीन होत नाही. ह्यास्तव, तुम्ही निष्कामबुद्धीनें त्या परमात्म्याची भक्ति करा, म्हणजे सर्वांत श्रेष्ठ असें भगवत्पद तुम्हांस प्राप्त होईल.

भैत्रेय म्हणाले:-विदुरा, ब्रह्मपुत्र नारद मुनींनीं प्रचेत्यांना भगवंताच्या आणखीही कित्येक कथा सांगितल्या, व ते ब्रह्मलोकीं निघून गेले. पुढें प्रचेत्यांनीं हरिचरणांचें ध्यान चालविलें व शेवटीं ते विष्णुलोकास गेले. विदुरा, तूं विचारल्याप्रमाणें हें परमेश्वराच्या लीलांनीं भरलेलें प्रचेत्यांचें अपूर्व चरित्र मीं तुला सांगितलें आहे.

शुकाचार्य म्हणाले:-हे नृपश्रेष्ठा परीक्षित राजा, मन्त्रा उच्चारणपाद आणि प्रियव्रत ह्या दोन पुत्रांपैकी उत्तानपादाच्या वंशाचें वर्णन मीं तुला

सांगितलें; आतां प्रियव्रताचा वंश सांगतो: प्रिय-
व्रतानें नारदांपासून आत्मज्ञानाचा उपदेश मिळ-
विला, पुनः पृथ्वीचें राज्य भोगिलें, आणि शेवटीं
पुत्रांना राज्य वांटून देऊन तो ईश्व-
श्वरपदीं गति पावला. परीक्षिता, असें हें ईश्वर-
गुणानुवादांनीं भरलेलें पवित्र आख्यान मैत्रेय
मुनींनीं विदुरास सांगितलें. तें ऐकून विदुराचें अं-
तःकरण सद्गदित होऊन त्याच्या नेत्रांतून आनं-

दाश्रुधारा वाहूं लागल्या; त्यानें मैत्रेयांच्या चर-
णावर मस्तक ठेविलें; आणि त्यांचा निरोप
घेऊन हस्तिनापुरास गमन केलें. परीक्षित राजा,
ह्या आख्यानांत सांगितलेले राजे ईश्वराचें परम-
भक्त असल्यानें, जो त्यांचीं चरित्रें श्रवण किंवा
पठन करील, अथवा दुसऱ्यांस ऐकवील, त्यास
विद्या, आयुष्य, बल, कीर्ति, ऐश्वर्य इत्यादि सर्व
प्राप्त होऊन अंती तो कैवल्यपदास जाईल !

श्रीमद्भागवत.

पंचमस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:—

प्रियव्रत राजास ब्रह्मदेवाचा प्रवृत्तिपर उपदेश.

परीक्षित राजा शुकाचार्यास म्हणाला:—मुने, प्रियव्रत राजा तर मोठा भगवद्भक्त असून नेहमा आत्मज्ञानविचारांत रममाण असे; असे असता, महाराज, त्याने संसाराचा अंगीकार कसा केला? कारण, संसारामध्ये तर पुरुषाळा कर्माधीन व्हावे लागते, व त्याला आत्मज्ञानाची विस्मृति होते. ब्रह्मवर्षा, प्रियव्रतासारख्या सर्वसगपरित्याग करणाऱ्या पुरुषांना गृह्यादिकाच्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न होणे खरोखर संभवत नाही. कारण, ज्यांचीं मनं पुण्यकीर्ति भगवंताच्या चरणाश्रयानें तृप्त झालीं, त्यांना स्त्रीपुत्रादिकांच्या ठिकाणीं कधीही अभिलाष उत्पन्न होणार नाही. महामुने, आपण तर असें सांगितलें कीं, प्रियव्रत राजा संसारांत आसक्त असूनही त्यास मोक्ष व परमात्म्याची अचल भक्ति प्राप्त झाली; तेव्हां मला ह्याविषयीं मोठी शंका उत्पन्न झाली आहे, ती आपण कृपा करून दूर करावी.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा, ठीक विचारिलेंस. जे पुरुष पुण्यश्लोक भगवताच्या चरणकमलांतील मकरंद सेवन करण्यांत निमग्न झालेले असतात, त्यांस तोच मार्ग श्रेयस्कर आहे असें निःसंशय वाटतें; व दैवयोगानें जरी मध्यंतरी

काही विघ्न उपस्थित झाले, तरी त्यास न जुमानतां भगवत्कथाश्रवणांतच ते रममाण होऊन राहतात. राजा, प्रियव्रत मोठा भगवद्भक्त होता. त्यानें नारद मुनींच्या चरणसेवेनें आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप जाणून व वासुदेवाच्या ठिकाणीं अखंडित समाधि लाविला, व आपल्या सर्व इंद्रियांचे व्यापार तदर्पण करून आत्मविचार करण्याचा संकल्प केला; परंतु राजाच्या ठिकाणीं जे जे गुण असावे म्हणून शास्त्रांत सांगितले आहे, ते सगळे गुण प्रियव्रताच्या ठिकाणीं आहेत असें पाहून, मनूनें त्याला भूषंडलाचें रक्षण करण्याची आज्ञा केली. तेव्हा, पित्यानें केलेली आज्ञा मोडणें योग्य नाही असें जाणून, त्यानें मनुष्या आज्ञेप्रमाणें राज्य स्वीकारिलें; परंतु तें स्वीकारलें असतां, आपल्या ब्रह्मज्ञानाचा लोप होईल असें मनांत येऊन, तें स्वीकारितांना त्यास आनंद झाला नाही. हा त्याचा अभिप्राय भगवान ब्रह्मदेवास समजला. कारण, त्रिगुणांपासून उत्पन्न झालेल्या सृष्टीची वाढ कशी होईल ह्या विचारांत तो मग्न असल्यामुळे, सर्व जगाच्या अंतर्त्यामीं काय चालतें आहे हें तो नेहमीं जाणत असतो. तो स्वयंभू ब्रह्मदेव आपल्याबरोबर सर्व वेद व मरीच्यादिक सर्व गण घेऊन सत्यलोकांतून खालीं आला. तो येत असतां वाटेत आकाशमार्गांत मोठमोठ्या देववृंदांनीं विमानांतून येऊन त्याची पूजा केली; सिद्ध, गंधर्व, साध्य, चारण व मुनि ह्यांचे थवेचे थवे त्याच्याजवळ येऊन त्याची स्तुति करू लागले. अशा

प्रकारे तो ब्रह्मदेव आपल्या यशाने चंद्राप्रमाणे सर्व मार्ग प्रकाशित करीत, गंधमादन पर्वताच्या गुहेमध्यं उया ठिकाणी प्रियव्रत बसला होता तेथे प्राप्त झाला. त्या वेळी प्रियव्रताच्या जवळ नारद मुनि व स्वायंभुव मनु हे होते. हंसवाहन दृष्टीस पडतांच देवर्षि नारदाने आपला पिता ब्रह्मदेव येत आहे असे जाणले, व लागलीच तो स्वतः, स्वायंभुव मनु व प्रियव्रत हे सर्व एकदम उभे राहून हात जोडून त्याची स्तुति करू लागले. नंतर त्यांनी ब्रह्मदेवाची पूजा केली; व नारदाने मनोहर वाणाने त्याच्या गुणसमुदायांचे वर्णन करून त्याच्या अवतारांचा व यशाचा जयजयकार केला. तेव्हां ब्रह्मदेव कृपापूर्वक स्मित करून प्रियव्रताला म्हणाला, “ बाळा, तुला मी जे काही सांगणार आहे, ते नीट घ्यानांत आण. बा प्रियव्रता, मी तुला जे सांगणार, ते माझ्या मुखाने प्रत्यक्ष ईश्वरच तुला आज्ञापित आहे असे समजून त्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेव. कालाने किंवा स्थळाने ज्याचे अनुमान करिता येत नाही, तो परमात्मा सदांप असे काही सगिल, हे कालत्रयी होणार नाही. शिव, तूं, तुझा पिता स्वायंभुव मनु, हा महर्षि नारद व मी हे आपण सर्व त्या प्रभूच्या स्वाधीन आहो व त्याचीच आज्ञा शेवटास नेत आहो. देह धारण करणारा कोणताही प्राणी तपश्चर्येने किंवा विद्येने, योगबळाने किंवा बुद्धीने, अर्थाने किंवा धर्माने, अथवा स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून त्याच्या कृतीला अन्यथा करण्यास समर्थ होणार नाही. बाळा, हा प्राणिसमुदाय जन्म, मरण, शोक, मोह, भीति, दुःख किंवा सुख भोगण्यासाठी ईश्वराने नेमून दिलेला देह नेहमी धारण करिता. वत्सा, आपण सर्व वेदवाणीरूप दावणीमध्ये सत्त्वादिक गुण व सदसदादिक कर्मे ह्या बळकट दाव्यांनी बांधून टाकलेले आहो. ज्याप्रमाणे वेसण घातलेले चतुष्पाद प्राणी मनुष्याची सेवा करितात, त्याप्रमाणे आपण सर्व ईश्वराची कामे करून त्याची सेवा करितो. बाळा, डोळस मनुष्य आंधळ्याला

उन्हांत, सावलीत वगैरे जिकडे नेईल तिकडे जसा तो जातो, तसे, गुण व कर्म ह्यांना अनुसरून देव आपणांस ज्या बऱ्या वाईट जन्मास घाळील, त्या जन्मांत आपण जातो; व त्याच्याच इच्छेनें सुख किंवा दुःख ह्यांपैकी जे आपल्या वाट्यास येईल ते अनुभवितो. प्रियव्रता, जे कोणी संसारांत असतात, त्यांसच ह्या गोष्टी लागू आहेत असे नव्हे, तर मुक्तांना देखील ह्या लागू आहेत. प्राक्तनकर्म क्षीण होईपर्यंत मुक्तांना सुद्धा देह धारण करावा लागतो. शोपेतून उठलेल्या मनुष्यास स्वप्नातील गोष्टी आठवत असतात; पण त्यास जसा त्याविषयी अभिमान नसतो, तद्वतच, प्राक्तनकर्मांचे अस्तित्व उपलब्ध असूनही मुक्तांना आपल्या शरीराविषयी अभिमान नसतो, व त्यामुळे ते वासनारहित होऊन पुढे दुसरा जन्म घेत नाहीत. वासनारहित होणे हे वासनेच्या विषयांपासून दूर राहिल्याने साधते, असे समजू नको. कारण, जे जितेंद्रिय नसतात, ते वनांत जाऊन राहिले तरी त्यांचे कामक्रोधादिक पड्विकार जागृत असल्यामुळे तेथेही त्यांस विषयादिकांची इच्छा होतेच. परंतु जितेंद्रिय पुरुष गृहस्थाश्रमांत असला तरीही त्यास कामक्रोधादिकांपासून उपद्रव होत नाही. ह्यास्तव, प्रियव्रता, राजा किल्ल्याचा आश्रय करून प्रवळ शत्रूंना जिकतो, व शत्रूंचा नाश झाल्यावर मग खुशाक हवा तेथे जातो येतो, तसे शहाण्या पुरुषाने षड्विधना जिकण्याकरिता प्रथम गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून हळू हळू कामक्रोधादिकांस जिकण्याचा प्रयत्न करावा, व त्यांस जिकल्यावर मग त्याने पाहिजे तर गृहस्थाश्रमांतच रहावे अथवा दुसरा एखादा आश्रम घ्यावा. प्रियव्रता, तूं जरी परमात्म्याच्या चरणकमलरूप बळकट किल्ल्याचा आश्रय करून कामक्रोधादिक षड्विध जिंकून टाकिले आहेस, तरी यानेच दिलेल्या विषयोपमोगांचा काही काल-

पर्वत उपभोग घे, व नंतर सर्वसंगपारत्याग करून मग आत्मनिष्ठ हो. ”

श्रीशुक्राचार्य परीक्षितास म्हणतात:—राजा. भगवान् ब्रह्मदेव हे त्रैलोक्याचे गुरु असल्यामुळे त्यांनी केलेली आज्ञा श्रवण करून, अज्ञानास्तव त्या महाभगवद्भक्त प्रियव्रताने खाली मान घातली, व ‘ वरं आहे ’ असे म्हणून त्यांच्या आज्ञेचा आदरपूर्वक स्वीकार केला. पुढे स्वायंभुव मनून ब्रह्मदेवाची पूजा केली. प्रियव्रत व नारद ह्या दोघांच्याही मनांत ब्रह्मदेवाच्या प्रवृत्तिपर उपदेशामुळे कांही वैषम्य उत्पन्न न होता त्यांनी त्याकडे मोठ्या प्रसन्न मुद्रेने पाहिले, व नंतर ब्रह्मदेव बाणाळा व मनाळा अगोचर व सर्वव्यवहाररहित अशा ब्रह्माचे चिंतन करीत सत्यलोकास गेला. इकडे स्वायंभुव मनुही, ब्रह्मदेवाने आपल्या पुत्राच्या मनांत राज्य स्वीकारण्याविषयी उल्लास उत्पन्न केल्यामुळे फार सतुष्ट झाला; व नारदांच्या अनुमोदनाने प्रियव्रताकडे सर्व भूमंडळाचे पालन करण्याचे काम सोंपवून, अति भयंकर अशा विषयरूप विषाच्या डोहापासून आपण दूर झाला.

प्रियव्रताचे चरित्र.

परीक्षिता, ह्याप्रमाणे प्रियव्रताकडे राज्यकारभार आल्यावर तो ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणे तत्संबंधी सर्व कामे यथास्थितपणे करू लागला. आदिपुरुष ब्रह्मदेव हा सर्व जगाची संसारबंधने तोडण्यास समर्थ आहे, अशी श्रद्धा ठेवून त्याने रात्रंदिवस त्याच्या चरणकमलाचे ध्यान चालविले; त्या योगाने कामक्रोधादिक सर्व मळ नाहीतसे होऊन त्याचे अंतःकरण अगदी शुद्ध झाले; व त्याने निष्कामबुद्धीने सर्व पृथ्वीचे राज्य केले; आणि ब्रह्मदेव, नारद व स्वायंभुव मनु ह्यांनी त्याच्याकडे जो अधिकार सोंपविला होता, त्याचे त्याने चीज करून दाखविले. पुढे त्याने विश्वकर्मा प्रजापतीच्या बहिष्मती नामक कन्येशी विवाह केला. तिच्यापासून त्याला शील, गुण, कर्म,

रूप, शौर्य इत्यादि त्याच्या उत्तम गुणांस अनुरूप असे दहा पुत्र व शेवटी ऊर्जस्वती नामक एक कन्या झाली. त्या पुत्रांना अनुक्रमे आग्नीध्र, इष्मजिन्ह, यज्ञबाहु, महावीर, हिरण्यरेता, धृतराष्ट्र, सवन, मेधातिथि, वीतिहोत्र आणि कवि अशीं अग्नीचीं नावे ठेविलीं होती. ह्यांपैकी कवि, महावीर व सवन हे तिघे नैष्ठिक ब्रह्मचारी होते. त्यांनी लहानपणापासूनच आत्मज्ञानाचा अभ्यास चालवून परमहंसांच्या आश्रमाचा स्वीकार केला. पुढे त्या आश्रमामध्येच, जितेंद्रिय असे ते तिघे महर्षि, सर्व प्राणिमात्रांचा मुख्य आधार जो श्रीहरि, त्याच्या चरणारविंदाने एकसारखे ध्यान करू लागले; कोणताही भयप्रसंग उत्पन्न झाला असता त्याचे निवारण करण्याकरितां श्रीकृष्णासच शरण गेले पाहिजे, अशी त्यांच्या मनाची खातरी होऊन त्यांची परमात्म्याच्या ठिकाणी दृढ भक्ति उत्पन्न झाली; व त्यामुळे त्यांचे अंतःकरण शुद्ध होऊन त्या ठिकाणीच त्यांस भगवत्स्वरूपाचे प्रत्यक्ष दर्शन होऊ लागले; आणि त्यामुळे देहादि उपाधींचा निरास होऊन परमेश्वर व आपण भिन्न आहोती ही त्यांची अद्वैतबुद्धि समूळ नष्ट झाली, व ते भगवत्स्वरूप बनले ! परीक्षिता, प्रियव्रत राजाला दुसऱ्या स्त्रीपासून उत्तम, तामस व रैवत नांवाचे झालेले तिघे पुत्र पुढे मन्वंतराचे अधिपति झाले. असो. प्रियव्रताने एकाच दहा कोटी वर्षेपर्यंत पृथ्वीचे राज्य केले. त्याचा पराक्रम असा कांही लोकोत्तर होता की, त्याने कोणतेही कृत्य आरंभिले असता, त्यांत त्यास यश-प्राप्ति झाली नाही असे कधीच घडले नाही. त्याच्या बाहूंची शक्ति केवळ अवर्णनीय होती; इतकी की, त्याने नुसती धनुष्याची दोरी ओढिली असता, केवळ टणकारानेच पाखडवादी लोक निर्मूळ होत. असो. प्रियव्रताचा व बहिष्मतीचा विवाह झाल्यानंतर राणी बहिष्मतीचा आनंद उत्तरोत्तर वाढत चालला. स्त्रियांचे शृंगारादिक

विकास तिच्या ठिकाणी उक्त होऊं लागले: राजाकडे तिने प्रणयानें अनेकवार चोरून पहावें, मोठ्या लज्जेने व सकोचांने हळूच श्मित करावें, व विनोदपर भाषणें करावी. आपल्या स्त्रीचे हे मनोहर विकास अवलोकन करून इकडे राजानेंही आपण कामाधीन व अनुरक्त आहों असें दाखवावें; परंतु वास्तविकपणें त्याच्या मनावर त्या विकासाचा तादृश परिणाम झाला नाहीं. कारण, त्यानें ऐहिक उद्योगातील आशय मनामध्यें परिपूर्ण जागृत ठेविला होता. ह्याप्रमाणें राजाचा क्रम चालू असतां एकदा त्याच्या मनांत आलें कीं, मेरु पर्वताच्या समोर्बतीं प्रदक्षिणा करून भगवान् सूर्यनारायण भूमंडलावर प्रकाश पाडितो खरा, परंतु तो सर्वत्र एकदम पाडीत नाहीं;—अर्ध्या पृथ्वीवर मात्र प्रकाश व राहिलेल्या अर्ध्या पृथ्वीवर अंधकार! ही गोष्ट काहीं बरी नाहीं. परमेश्वराच्या उपासनेमुळें प्रियव्रताचा पराक्रम फारच वाढला होता. त्यानें लागलाच सूर्याच्या रथासारखा वेगवान व तेजःपुंज असा एक रथ सिद्ध केला; व जगावरील राजांचा आतां दिवस करावयाचा असा निर्धार करून, सूर्याच्या मागोमाग मेरु पर्वताच्या भोंवतीं तो सात वेळां प्रदक्षिणा करीत फिरला. तेव्हां लोकांस तो दुसरा सूर्यच वाटला; व त्याच्या देदीप्यमान तेजामुळें पृथ्वीवर कोठेही अंधकार म्हणून झाला नाहीं.

सप्तद्वीपे व सप्तसमुद्र.

राजा, ह्याप्रमाणें प्रियव्रत राजानें मेरु पर्वताच्या भोंवतणीं सात प्रदक्षिणा केल्या; तेव्हां त्याच्या रथचक्रांच्या धावनें जे सात खांडे पडले, ते सप्तसमुद्र होत; व त्याच्यामुळेंच पृथ्वीवर सप्तद्वीपे झालीं. ह्या द्वीपांचीं नांवें—जंबु, प्लक्ष, शास्माळे, कुश, क्रौंच, शाक आणि पुष्कर हीं होत. त्यांचीं प्रमाणें—पहिल्याच्या दुप्पट दुसरें, दुसऱ्याच्या दुप्पट तिसरें, अशीं अनुक्रमानें चढतीं असून, तीं एकाच्या

बाहेर दुसरें, अशा क्रमानें अनुक्रमें रचिलेलीं आहेत. क्षारसमुद्र, इक्षुरसमुद्र, मधममुद्र, घृतसमुद्र, दुग्धसमुद्र, दधिमंडममुद्र व शुद्धोदकसमुद्र हे सप्तसमुद्र होत. हे आंतील द्वीपांप्रमाणें एकाच्या बाहेर दुसरा, असे असून अनुक्रमें एकेकाच्या दुप्पट असे, जणू काय द्वीपांच्या बाहेरील खंदकच आहेत! प्रियव्रत राजानें जंबुद्वीपादि सात ठिकाणीं आग्निध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, हिरण्यरेता, घृतपृष्ठ, मेधातिथि आणि वीतिहोत्र ह्या पुत्रांपैकीं एकेकाचीं स्थापना करून, त्यांजकडे त्या त्या द्वीपाचा राज्यकारभार सोंपविला. प्रियव्रत राजानें आपली दुहिता ऊर्जस्वती ही शुक्राचार्यांस दिली. शुक्राचार्यांला हिच्यापासून देवयानी नांवाची कन्या झाली. राजा परीक्षिता, ईश्वराच्या चरणभूतीनें ज्यांनीं आपले मनोविकार जिंकले आहेत, अशा पुरुषांच्या ठिकाणीं लोकोत्तर पराक्रम असणें ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. कारण, परमात्म्याच्या भक्तांच्या अंगीं सामर्थ्यच विलक्षण असतें. राजा, मनुष्य अगदीं हीन जातीचा जरी असला, तरी त्यानें भगवंताचें एकवार स्मरण केलें असतां तो तात्काळ संसारबंधनांतून मुक्त होतो. असो. ह्या प्रियव्रत राजानें आपल्या बुद्धिवैभवानें व शरीरबळानें मोठमोठाले पराक्रम केल्या—नंतर एकदा त्याच्या मनांत आलें कीं, भगवान् नारद मुनींच्या पायांचा आश्रय करून मला ज्ञान प्राप्त झालें असतां, मागाहून माझ्यावर हा राज्यरूपी संसार येऊन पडला, व आजपर्यंत मीं तदनु रूप कार्ये केलीं; परंतु आतां ह्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाहीं. ह्या संसाराचा बंध जर मीं तोडून टाकिला नाहीं, तर माझ्या आत्म्याचें सुख नष्ट होईल ह्याचा विचार मीं केला पाहिजे. अरेरे! मीं हें फारच अनुचित कृत्य केले. सुखोपभोगाच्या ठायीं कंपट झालेल्या ह्या माझ्या इंद्रियांना मीं मूर्खपणानें स्वैर वर्तन करूं दिलें! अरेरे!

हानी मला अंधकारानें परिपूर्ण अशा भयंकर
वृथांत लोटून दिलें; आतां मी ह्याच्या बाहेर कसे
पडावे ? असो. झालें तेव्हां पुरे आतां ! मी
आजपर्यंत सर्वेशीं आपल्या स्त्रीच्या स्वाधीन
होऊन तिच्या इच्छेप्रमाणें केवळ खेळांतील
माकडासारखा वागलों, तेव्हां ह्याला काय म्हणावें !
माझे सर्व ज्ञान नष्ट कसे झालें ? धिक्कार असो मला !

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षिता, ह्याप्रमाणें
प्रियव्रतास राज्याचा अगदीं थोट येऊन गेला.
त्याच्या अंतर्द्वारांनीं भगवन्तन चालू होतेंच; त्या-
मुळें त्यास सद्बोध होऊन, त्यानें आपल्या आज्ञा-
धारक पुत्रांना यथान्याय पृथ्वीचें राज्य विभागून
दिलें. तसेंच, जिच्याबरोबर त्यानें ह्या वेळेपर्यंत
अनेक प्रकारचे विळास केले, ती राणी व साम्राज्य-
संपत्ति ह्यांस त्यानें धिक्कारपूर्वक प्रेतवत् सम-
जून त्यांचा त्याग केला, व तो फिरून परमेश्वर-
भक्तींत निमग्न झाला; आणि पूर्वी नारदांनीं जो
मार्ग त्यास सांगितलेला होता, त्याचें त्यानें पुनः
अवलंबन केलें. परीक्षित राजा, प्रियव्रतानें जें
लोकोत्तर कृत्य केलें, तें परमात्म्याशिवाय दुसरा
कोणीही करण्यास समर्थ नाही. त्यानें कोणते
कृत्य केलें तें नीट ध्यानांत आण: पृथ्वीवरील
अंधकार नाहीसा करण्याकरितां त्यानें रथांत
बसून सूर्याच्या मागून सात प्रदक्षिणा केल्या, व
चक्रांच्या धावांनीं खाडे पाडून सप्तसमुद्र निर्माण
केले; तेव्हां हें आश्चर्य नव्हे काय ? शिवाय,
पृथ्वीवर सप्तद्वीपांची रचना केली, व प्राणिमा-
त्राच्या सुखाकरितां त्यानें प्रत्येक द्वीपामध्ये नद्या,
पर्वत, अरण्ये इत्यादि निर्माण करून मर्यादा
स्थापन केल्या. ह्याप्रमाणें सर्व लोकांच्या सुखा-
साठीं झटणाऱ्या प्रियव्रतानें स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ
ह्या लोकांतील वैभवास नरकतुल्य मानून विष्णु-
भक्तीचा स्वीकार केला, तेव्हां केवढा हा त्याचा
प्रभाव बरे !

अध्याय दुसरा.

—:—

आग्नीध्र राजा व पूर्वचित्ति अप्सरा
ह्यांची भेट.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा, अशा प्रकारें
प्रियव्रत राजा नारदांच्या उपदेशाप्रमाणें भगवन्ति-
तनात निमग्न झाल्यावर, त्याचा पुत्र आग्नीध्र हा
आपल्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें जंबुद्वीपाचें राज्य
करूं लागला. त्यानें आपल्या प्रजेचें पोटच्या
लेंकराप्रमाणें संगोपन केलें. अग्नीध्राला पितृलोक
प्राप्त व्हावा अशी इच्छा होती, व तो प्राप्त हो-
ण्यास पोटीं पुत्रसंतान असर्वें लागतें, म्हणून
त्यानें तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला; व मंदर
पर्वताच्या गुहेंत पूजासाहित्य जमवून एकाम्र चि-
त्तानें त्यानें ब्रह्मदेवाची आराधना सुरू केली.
तेव्हां ती गोष्ट लक्षांत आणून आदिपुरुष ब्रह्म-
देवानें आपल्या सभेंत गायन करणाऱ्या पूर्वचित्ति
नांवाच्या अप्सरेला संभोगासाठीं त्याच्याकडे
पाठविलें. तेव्हां ती, आग्नीध्र राजा ज्या आश्रमांत
होता, त्याच्या समीप प्राप्त झाली. तेथें एक अति-
शय सुंदर उपवन होतें. त्यांत नानाप्रकारच्या
वृक्षांची दाट गर्दी होऊन गेलेली होती. त्याच्या
शाखासमुदायांवर, मनोरम अशा सुवर्णवल्ली
आंतून व बाहेरून गुंफून टाकल्याप्रमाणें खुलत
होत्या. त्या उचसखल वृक्षवल्लींवर मयूरादिक
पक्ष्यांचीं जोडप्यां बसून सुस्वर शब्द करीत होती
त्या उद्यानामध्ये कमळांनीं भरलेलीं अशीं अनेक
निर्मळ सरोवरे असून त्यांमध्ये कुंकूट, कारंडव,
राजहंस वगैरे पक्षी होते. मयूरादिकांच्या शब्दांनीं
त्यांस स्फुरण येऊन तेही विचित्र स्वर काढीत
होते. अशा त्या उपवनामध्ये ती अप्सरा हंसगतीनें
इकडे तिकडे फिरत असतां, तिच्या पायांतील
नूपुरादिक अलंकारांचा मधुर शब्द होऊ लागला.
आग्नीध्र राजा किलकिले डोळे ठेऊन समाधि ला-
वून बसला होता. अप्सरेच्या पावलांचा शब्द

कानीं पडतांच त्यानें किंचित् नेत्र उघडले. त्याची दृष्टि तात्काळ त्या सुंदरीच्या अति मनोहर विळासांवर गेली. तांही कांहांशो आधक जवळ आली; व मधुरी ज्याप्रमाणें पुष्पांच्या भोंवतां घिरटया घालीत राहते, त्याप्रमाणे त्या राजाच्या आसमतात् ती घिरटया घालू लागली ! परीक्षिता, अप्सरा म्हटली म्हणजे ती दृष्टीस पडतांच तिच्या चालण्याची ढब, हावभाव, प्रेम-कटाक्ष, मधुर भाषण व निकोप अवयव ह्यांना देवांस सुद्धा मोह पडावयाचा, मग मनुष्यांचो कया काय ! त्या सुंदरीची मूर्ति दृष्टीस पडतांच आग्नीधाच्या हृदयांत कामदेवानें संचार केला. तिच्या मंदहास्ययुक्त मुखांतून निघणाऱ्या मधुर भाषणाच्या योगानें तर राजाच्या मनानें फारच उच्चल खाल्ली. त्या अप्सरेच्या शरिरास इतका सुगंध होता कीं, त्यास लुब्ध होऊन भ्रमरांचे थवेचे थवे तल्लीन होऊन तिच्याभोंवतीं गरगर फिरू लागले; त्या भ्रमरांचा प्रतिकार करण्याकरितां ती पहिल्यापेक्षां अधिक जलद चालू लागली, आणि त्यामुळें कंपयमान झालेले तिचे कुचकलश, वेणी-पाश व कमरपट्टा अवलोकन करून राजाचें मन अधिकच मोहित झालें. तेव्हां तो गोंधळून जाऊन त्या अप्सरेला वश करण्याकरितां वेडगळासारखें तिच्याशीं बोळू लागला.

आग्नीध्राचें पूर्वचिंत्तीशीं भाषण.

आग्नीध्र राजा पूर्वचिंत्तीस म्हणाला:—अहो मुनिमहाराज, आपण कोण आहां ? व आपल्या मनांत ह्या पर्वतावर काय करावयाचें आहे ? आपण भगवंताची विलक्षण मायाच आहां असें मला वाटतें ? (तो त्या अप्सरेच्या भुंवयाम लक्षून तिळा म्हणतो,) “ गडया. तुझ्याजवळ सज्ज न केलेली अशी दोन धनुष्ये आहेत; हीं तूं स्वताच्या संरक्षणाकरितां घेतली आहेस, किंवा संसाररूप अरण्यांत विषयासक्त झालेला माझ्यासारख्या मृगांना विद्ध करण्याकरितां घेतली आहेस ? ” (तिच्या

नेत्रांस लक्षून तिळा म्हणतो,) “ महाराज, आपलें सामर्थ्य मोठें विलक्षण दिसतें. हे आपल्या-जवळ बाण दिसत आहेत; ह्यांना पातां कमळाप्रमाणें आहेत, पण दांडा वगैरे कोठें दिसत नाही तो ? हे बाहेरून तर मोठे रम्य व सुंदर भासतात; परंतु ह्यांचीं अग्ने फार तीक्ष्ण आहेत. मुने, ह्या वनांत फिरून आपल्या मनांत हे बाण कोणावर टाकावयाचे आहेत बरें ! कृपा करून माझ्यासारख्या मंदावर आपला पराक्रम गाजवूं नका म्हणजे झालें ! ” (त्या अप्सरेच्या दैहिक सुगंधाला मुद्दून भ्रमरांचा घाळका तिच्याभोंवतीं जमला होता त्याकडे पाहून तो तिळा म्हणतो,) “ भगवन्, हे पहा आपले शिष्य आपल्या सभोवतीं मेठया मार्मिकपणानें सामवेदाचा पाठ गात गात फिरत आहेत. ऋषींनीं ज्याप्रमाणें वेदशाखांचा स्वीकार केला, त्याप्रमाणें आपल्या जटेंतून गळणाऱ्या पुष्पांचें हे ग्रहण करीत आहेत. अहो ब्रह्मनिष्ठ, आपल्या पायांमध्ये बांधलेल्या पिंजऱ्यांमधील सारिकांचा स्पष्ट शब्द तर ऐकूं येत आहे; पण त्यांतल्या सारिका कुठें दिसत नाहीत त्या ! मुनि-वर्य, आपल्या नितंबमंडळावर कदंबाच्या फुलाप्रमाणें देदीप्यमान असें अग्निवलय (सोन्याचा कमरपट्टा) चमकत आहे, पण आपलें बरकळ कोठें गेलें ? ” (नेतर तो ह्या अप्सरेच्या उच्च स्तनांकडे पाहून तिळा म्हणतो,) “ ऋषे, आपण आपल्या सुंदर शृंगांत काय भरून ठेविलें आहे हो ! महाराज, ह्यांत आपण काहीं तरी अमोघ व दुर्मिळ वस्तु भरून ठेविली असावी असें वाटतें. कारण, हा पहा आपला कटिभाग इतका कृश असतांही आपण हें एवढें मोठें अक्षे वागविण्याचा प्रयास करीत आहां. महाराज, आपण ह्या शगांना तांबूस व सुवासिक असा जो पंक लाविला अहे, त्यानें तर माझा हा सर्व आश्रम सुगंधित करून सोडला आहे ! परमप्रियमित्रा, तुझें राहण्याचें स्थान मला दाखीव. माझ्यासारख्या मनाची चळविलळ करून

सोडणारे असले हे अपूर्व अवयव धारण करणारे, व मधुर भाषणे, हृदयंगम विद्यास, तेजस्वी अधरोष्ठ, हास्थविनोद इत्यादिकांच्या योगाने माझपासारख्यांस वश करून टाकणारे लोक ज्या स्थळी आहेत, त्या स्थळी जाण्याविषयी मी अतिशय उत्कण्ठित झालो आहे.” (तांबूलचर्वणाने रंगलेल्या तिच्या तोंडाकडे पाहून तो तिळा म्हणतो,) “गड्या, तू आपल्या उपजीविकेसाठी कोणता पदार्थ भक्षण करितोस बरे? पहा, तू ज्या पदार्थाचे चर्वण करीत आहेस, त्याचा होमद्रव्यासारखा सुगंध सुटला आहे. मळा वाटते, तू विष्णूचीच प्रतिमा आहेस. कारण, विष्णूप्रमाणे तुझ्या कानांत सुंदर व रत्नजडित मकराकार कुंडले शोभत आहेत. तुझे मुख पाहून तर मळा सरोवराचीच आठवण होते. सरोवरांत माशांची युग्मे जशी चंचल असलेली दिसतात, तसे तुझे नेत्र चंचल दिसत आहेत. सरोवरे जशी द्विजांच्या (पक्ष्यांच्या) ओळींनी शोभतात, तशाच तुझ्या मुखांत द्विजांच्या (दांतांच्या) ओळी शोभत आहेत. सरोवरावर, कमलगंधाला लुब्ध झालेले भ्रमरांचे धवेचे धवे जसे इतस्ततः भ्रमण करीत असलेले दिसतात, तसे तुझे कुरळकेश तुझ्या मुखकमलावर भ्रमण करीत असलेले म्हणजे विखुरलेले दिसत आहेत! तू आपल्या नाजुक हाताने फेंकलेला हा चेंडू दशदिशा फिरत आहे व माझ्या नेत्रांस फिरवीत आहे! अरे! तुझा केशकलाप सुटला आहे, इकडे अजून तुझे लक्ष नाही कसे? अरेरे! तुला स्पर्श करण्यास लंपट झालेला हा वायु तुझे वस्त्रही हरण करीत आहे, तेव्हां आतां काय म्हणावे? हे तपोधना, तपस्यांच्या तपाचा भंग करणारे असे हे रूप तुला कोणत्या खडतर तपश्चर्येने प्राप्त झाले बरे? मित्रा, त्वां माझ्याबरोबर येथे तपश्चर्या करावी हेंच प्रशस्त; अरे—पण कदाचित् सृष्टीची वृद्धि करणारा जो ब्रह्मदेव, त्याच्या मनांत माझ्यावर तर कृपा करण्याचे आले नसेलना!

सुंदरी, मळा वाटते, ब्रह्मदेवाच्या तपश्चर्येचेच हे फल असावे;—तुला ब्रह्मदेवानेच मजकडे पाठविले आहे, ह्यांत संशय नाही. तुझ्या ठिकाणां आसक्त झालेले माझे मन व नेत्र ही लवमात्र देखील दुसरे ठिकाणी जाऊ शकत नाहीत. सुंदरी, तू माझे मन इतके वश करून घेतले आहेस की, मी आतां तुला मुळीच सोडणार नाही. प्रिये, तुला वाटेक तिकडे तू मळा आपल्याबरोबर घेऊन चळ. मी तुझ्या मजीप्रमाणे वागण्यास एका पायावर तयार आहे. सुंदरी, तुझ्या सख्यांनी सुद्धा ह्या वेळी माझे कार्य साधून देण्यास मळा मदत करावी, अशी माझी इच्छा आहे.”

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा, आग्नीध्र हा स्त्रियांना वश करून घेण्यांत फारच चतुर होता. तो देवांसारखा बुद्धिमान असल्यामुळे त्याने रतिविषयक मधुर भाषणांनी त्या देवांगनेचा गौरव करून तिचे मन आपल्याकडे इतके वळविले की, बुद्धि, शील, रूप, वय, संपत्ति व औदार्य ह्यांनी त्या महाबलाढ्य राजाला ती पूर्णपणे वश झाली; व शेवटी त्या जंबुद्वीपाच्या अधिपती-पाशी राहून सहस्रावधि वर्षे रथ पृथ्वीवरील व स्वर्गातील नानाप्रकारचे भोग तिने भोगिले.

आग्नीध्राची संतति.

पराक्षिता, त्या राजश्रेष्ठ आग्नीध्राचा तिजपासून नाभि, किंपुरुष, हरिवर्ष, इलाहूत, रम्यक, हिरण्मय, कुरु, भद्राश्व आणि केतुमाळ ह्या नावांचे नऊ पुत्र झाले. हे नऊ पुत्र तिळा प्रतिवर्षी एक एक ह्याप्रमाणे झाल्यावर त्या पुत्रांना राजाच्या घरी ठेवून ती पूर्वचित्ति फिरून ब्रह्मदेवाजवळ जाऊन पूर्ववत् त्याची सेवा करू लागली. इकडे ते नऊही पुत्र आपल्या मातेच्या अनुग्रहाने स्वभावातच मोठे बळकट व पराक्रमी निपजले. पुढे आग्नीध्राने जंबुद्वीपाचे नऊ विभाग केले; व प्रत्येका-ला आपल्या एकेका पुत्राचे नांव ठेवून ज्याच्या त्याच्या नावाचा विभाग ज्याला त्याला देऊन टा-

किळा. आग्नीध्राची विषयवासना अजून तृप्त झाली नव्हती. ती अप्सरा म्हणजे त्याला परमपुरुषार्थ वाटत असल्यामुळे, तिच्या प्राप्तीकरितां वेदोक्त कर्मे करून त्यानें तिचा लोक मिळविळा. परीक्षित राजा, आग्नीध्रानें जो लोक मिळविळा, त्या लोकांत पितर आनंदानें राहतात. आग्नीध्र मरण पावल्यावर नाभि आदिकरून त्याच्या नऊ पुत्रांनीं मेरूच्या नऊ कन्यांशीं विवाह केले. ह्या कन्यांचीं नांवें मेरुदेवी, प्रतिरूपा, उपदेष्ट्री, लता, रम्या, शाम्या, नारी, भद्रा आणि देववीति अशीं होती.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

नाभिराजाचें चरित्र.

शुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षिता, नाभिराजाला पुत्रप्राप्तीची फार इच्छा होती, आणि मेरुदेवीला तर संतान होईना; तेव्हां त्यानें आपल्या पत्नीसह वर्तमान एकाग्र चित्तानें यज्ञपुरुषाच्या प्रसादाकरितां यज्ञ आरंभिला. त्यानें निर्मळ चित्तानें परमेश्वरावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून यज्ञसंबंधी प्रवर्ग्य नांवाचीं कर्मे करण्यास सुरुवात केली. राजा, ईशप्राप्ति होण्याकरितां द्रव्य, देश, काल, मंत्र, ऋत्विज, दक्षिणा व विधान हे सात उपाय सांगितले आहेत; परंतु ह्या उपायांचें अवलंबन करणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणीं श्रद्धा व चित्तशुद्धि नसेल, तर हे उपाय करूनही ईश्वरप्राप्ति होणार नाही हें ध्यानांत ठेव. नाभिराजाची अमर्याद भक्ति पाहून त्याच्याविषयी भगवंताच्या मनांत करुणा उत्पन्न झाली, व भक्ताची कामना पूर्ण करण्याचा निश्चय करून त्यानें आपलें सुंदर व स्वतंत्र असें रूप प्रकट केलें. भगवंताचीं मूर्ति पाहून त्या यज्ञांतील ऋत्विज, सदस्य व यजमान नाभिराजा ह्यांस जो आनंद झाला, तो काय सांगावा ! भगवंताची परमदेदीप्यमान मूर्ति चतुर्भुज असून त्या भुजांच्या ठिकाणीं शंख, चक्र,

कमल व गदा हीं आयुधें होतीं. कटिप्रदेशीं पिवळा पितांबर परिधान केलेला असून वक्षस्थलावर श्रीवत्सलांछन शोभत होतें. कंठामध्यें वनमाला असून तिच्या मध्यभागीं कौस्तुभ मण्याची प्रभा फांकत होती. मस्तकावर मुकुट झळकत असून इतर अवयवांच्या ठिकाणी कुंडले, कडी, करगोटा, हार, बाजूबंद, नूपुरें इत्यादि अलंकार धारण केले होते. त्या पुरुषोत्तमाचें असें मनोरम स्वरूप पाहून, दारिद्र्याला द्रव्याची ठेव सांपडली असतां जसा आनंद होतो, तसा तेथील ऋत्विजादिकांस आनंद झाला; व त्यांनीं भगवंताच्या चरणकमलीं आपलीं मस्तकें ठीन करून भक्तिपुरःसर त्याची स्तुति करण्यास आरंभ केला.

यज्ञपुरुषाची स्तुति.

ऋत्विज म्हणाले:—हे देवाधिदेवा, आम्हां सेवकांची पूजा त्यां वारंवार ग्रहण करणें अवश्य आहे. देवा, आम्ही संसारांत निमग्न झालों असल्यामुळे, आमच्या अंगीं तुझें गुणवर्णन करण्याचें सामर्थ्य कोटून असणार ! तुला वारंवार नमस्कार करावा म्हणून आम्हांला गुरूंनीं शिकविलें आहे, तें अगदीं योग्य होय. देवा, तुझें नाम, रूप इत्यादिकांचें वर्णन करावयास तुझ्याशिवाय कोणीही समर्थ नाही. वास्तविक तुला नामरूप नाहीच. कारण, तू प्रकृति व पुरुष ह्यांहूनही पळोऊन आहस; तेव्हां प्रपंचांतील नांवें, रूप व आकृति ह्या तुझ्या ठिकाणीं संभवतील तरी कशा ? ह्याकरितां, देवा, आम्ही तुला केवळ नमस्कार मात्र करीत आहों, त्याचा तूं स्वीकार कर. देवा, संसारी लोकांच्या दृष्टीनें जरी तुझ्या अद्भुत चरित्राचा आम्ही विचार केला, तरी तुझ्या ठिकाणीं इतके उत्तमोत्तम गुण आढळून येतात कीं, त्या सर्वांचा पाठ आम्हांस करितां येईल असें मानणें व्यर्थ आहे. भगवंता, तुझ्या ठिकाणीं जे कांहीं लोकोत्तर गुण आहेत, त्यांचें मुख्य लक्षण—सर्व लोकांसमुदायाचीं पातकें नष्ट करणें हेच आहे. देवा,

तुझा उदारपणा किती म्हणून वर्णन करावा ? तुझ्या दासानें भक्तिपूर्वक सद्गदित होऊन यथा-शास्त्र तुझी स्तुति केली, किंवा उदक, शुद्ध पल्लव, तुलसी, दुर्वा इत्यादिकांनीं तुझी पूजा केली, तरी तूं संतुष्ट होतोस. तेव्हां, भगवन्, सांप्रत नाभिराजानें विपुल सामग्री जमवून जो हा यज्ञ चालविला आहे, त्याचें, वास्तविक पाहिलें असतां तुला कांहींच विशेष नाही. कारण, तुझ्या स्वरूपाचा विचार केला असतां असे स्पष्ट दिसतें कीं, सर्वपुरुषार्थ तुझ्या ठिकाणीं नित्य मूर्तिमत् सिद्ध आहेत; तेव्हां अमुक एक गोष्ट तुला दुसऱ्याकडून प्राप्त झाली पाहिजे असा अर्थ नाही. आम्ही भक्ति करितों व यज्ञयागादिक जीं कर्मे आचरितों, त्यांचा हेतु केवळ आमच्या भोगेच्छा तृप्त व्हाव्या एवढाच असतो. आमचें बरें कशापासून होईल, व आमचा नाश कशापासून होईल हेंही आम्हांस कळत नाही इतके आम्ही मूर्ख आहो. आम्हां जी तुझी आराधना केली, तिची तर तुला वस्तुतः अपेक्षा नाहीच. द्यावरून, तू ह्या ठिकाणीं प्रकट झालास ह्याचें कारण तुला आमची अतिशय करुणा आली हेंच आहे. मूर्ख लोकांस असेही वाटण्याचा संभव आहे कीं, तूं आमच्या पूजेनें प्रसन्न होऊन प्रकट झालास; परंतु हा त्यांचा भ्रम होय. देवा, ह्या पूजेचें फल तुला कांहीं एक नाही; पण आम्हांस तिजपासून किती मोठें फल मिळालें पहा ! देवा, आतां तुझ्या प्रसादानें आम्हांस मोक्ष मिळून आमची योग्यता तुझ्याप्रमाणें होणार ह्यांत संशय नाही. हे यज्ञपुरुषा, नाभिराजाच्या यज्ञांत तू आम्हांस प्रत्यक्ष दर्शन दिलेस, हाच आम्हांला फार मोठा वर मिळाला. आतां आम्हांस तुझ्यापाशीं दुसरा वर मागण्याची अपेक्षाच उरली नाही. देवा, आमचें केवढें भाग्य म्हणून सांगावें ! मोठ-मोठे मुनि वैराग्याच्या योगानें तंत्र ज्ञान संपादित, त्या ज्ञानाग्नीनें आपल्या अंगचे सर्व मळ

दग्ध करून टाकिताना, तुझ्यासारखी चित्तशुद्धि करिताना, व सर्वत्र अद्वैताचा प्रत्यक्ष घेतात, तरी त्यांस तुझें प्रत्यक्ष दर्शन घडत नाही. त्यांस रात्र-दिवस तुझ्या अमोघ व कल्याणकारण गुणांचें वर्णन मात्र करून तृप्त असावें लागतें. पुरुषोत्तमा, तुझ्या दर्शनानें आम्ही कृतार्थ झालों आहों, तरी आम्ही एक वर तुझ्यापाशीं मागतों तो आम्हांस दे. स्वलन, क्षुधा, पतन, जंभण, सकट इत्यादि आपत्तींमध्ये, उग्रतावस्थेत, किंवा मरणकालीं आम्ही परस्वाधीन झालों असतां, तुझें स्मरण होण्याकरितां, तुझ्या गुणांवरून तुला पडलेलीं नांवें नेहमी आमच्या जिबेच्या ठिकाणीं असावीं. कारण, तुझ्या नामस्मरणानें आम्हांची सर्व पातकें नष्ट होऊन आम्हांस आपत्काळीं धैर्य उत्पन्न होईल. भगवता, आणखी आमचें असें मागणें आहे कीं, हा नाभिराजा पुत्रप्राप्तीची इच्छा करित आहे त्याची इच्छा तुझ्यासारखा पुत्र व्हावा अशी आहे. हे भक्त-कामकल्पद्रुमा, तुझी कृपा झाल्यास ऐहिक व पारलौकिक असे पाहिजे तें सुख प्राप्त होईल; इतकेंच नव्हे, तर मोक्षाची सुद्धा प्राप्ति होईल. द्याकरितां, भिकाऱ्यानें कुबेरापाशीं जाऊन कण्या मागाव्या, तशा प्रकारें हा तुझ्यासारख्या प्रभूजवळ ही क्षुद्र वस्तु मागत आहे, तरी त्याबद्दल आश्चर्य करण्याचें कारण नाही. कां कीं, नारायणा, तुझी माया तशीच विलक्षण आहे; तिचा पराजय कोणाच्यानेंही झाला नाही, व कोणालाही तिच्या गतीचें यथार्थ ज्ञान होत नाही. जोंपर्यंत मनुष्याच्या हातून सत्पुरुषाच्या चरणांची सेवा घडली नाही, तोंपर्यंत त्याच्या बुद्धीवर ब्रह्मज्ञानाचा प्रकाश पडत नाही, व त्यामुळें ऐहिक विषयांच्या अंगचे विषारी गुण त्याच्या प्रत्ययास येत नाहीत. देवा, तुला अनेक महत्त्वाचीं कार्ये असतांना आम्ही तुला ह्या क्षुद्र कृत्यासाठीं बोलाविलें ह्याजबद्दल क्षमा कर. परमेश्वरा, आम्ही विषयासक्त, अज्ञानी

व मंद आहों हें मनांत आणून, आमच्या हातून जे प्रमाद घडके असतील त्यांकडे दुर्लक्ष कर. हे त्रैलोक्यपते, ज्ञानी व अज्ञानी ह्या दोघावरही तुझी सारखी दृष्टि असते; ह्याकरितां, आमच्या प्रमादांकडे तू लक्ष देणार नाहीस, असा आम्हांस पुरता भरवसा आहे.

भगवद्भाषण.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, ऋत्विजांनीं परमात्म्याची अशा प्रकारें स्तुति केल्यावर नाभिराजांनं भगवंताच्या पायांवर मस्तक ठेवलें. तेव्हां मोठ्या करुणेनें तो भक्तवत्सल प्रभु म्हणाळा: “ऋषीहो, मी व माझेसारखा दुसरा ही “कल्पना, मी ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळें, संभवत “नाहीं. आतां, द्विज म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय व “वैश्य ह्यांमध्ये श्रेष्ठ जे ब्राह्मण, त्यांच्या मुखावाटे “जे काहीं निघतें, तें माझ्या मुखांतूनच निघाल्या- “प्रमाणें आहे; कारण ब्राह्मण हें माझें मुख होय. “माझ्यासारखा पुत्र व्हावा म्हणून तुम्हीं प्रार्थना “केली. हें अवघड तर खरेंच; परंतु ब्राह्मणांचें “वचन कदापि अन्यथा व्हावयाचे नाहीं; ह्यास्तव, “माझ्यासारखा दुसरा भिळणें शक्य नसल्यामुळें, “मी स्वतांच नाभीच्या उदरीं अवतार घेईन. ”

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षिता, मेरुदेवी हा सर्व प्रकार पहात होतीच. नाभीच्या उदरीं मी स्वतः अवतार घेईन, असा वर देऊन भगवान गुप्त झाले. राजा, भगवताची लीळा मोठी अगाध आहे. भगवंताचे मनांत नम्र तपस्व्यांचं, ज्ञानी लोकांचं व नैष्ठिक ब्रह्मचार्यांचे धर्म सांगण्याकरितां अवतार घ्यावयाचा होताच. नाभिराजाकडील यज्ञामयें महान महान ऋषींनीं परमेश्वराळा प्रसन्न करून घेतलें, तेव्हां त्यांचे व राजाचे मनोरथ पूर्ण करण्याचें आयतेंच निमित्त साधून, नाभिराजाच्या अंतःपुरांत मेरुदेवीच्या उदरीं भगवंतांनं शुद्धसत्त्वस्वरूप अवतार घेतला!

अध्याय चौथा.

—:०:—

नाभिपुत्र ऋषभदेवाची बाललीला व नाभिराजाची जीवन्मुक्ति.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षिता, नंतर भगवंतांनं मेरुदेवीच्या उदरीं जन्म घेतलें. जन्म-तांच त्या मुलाच्या हस्तपादादिक अवयवांच्या ठिकाणीं वज्राकुशादि चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं. जसजसें तें बालक मोठें होऊ लागलें, तसतसा, सर्व भूतांविषयी समता, शांति, वैराग्य व ऐश्वर्य ह्या महाविभूतींचा प्रभाव त्याच्या ठिकाणीं अधिकाधिक दृग्गोचर होऊं लागला. तेव्हां मंत्री, प्रजा, ब्राह्मण व देव ह्या सर्वांस, त्या पुत्रानें राज्यासनावर बसून भूतलाचें संरक्षण करावें, अशी फारच इच्छा होऊं लागली. त्या पुत्राचें दिव्य शरीर पाहून सर्वजण त्याची फार प्रशंसा करीत. त्याचें शरीर जसें लोकोत्तर होतें, तसेंच त्याचें तेज, बल, ऐश्वर्य, यश, पराक्रम, आवेश इत्यादि सर्व लोकोत्तर असल्यामुळें पित्यानें त्याचें ऋषभ (श्रेष्ठ) असे नांव ठेविलें. ऋषभाचा ही लोकोत्तर कीर्ति श्रवण करून इंद्राळाही त्याच्या भाग्याबद्दल मत्सर उत्पन्न झाला, आणि त्यानें त्याच्या राज्यांत अवर्षण पाडिलें! इंद्राचें हें वर्तन पाहून भगवान ऋषभदेव मनांत हसला, व त्यानें आपल्या योगबळानें अजनाभयपीत पर्जन्याची दृष्टि केली. असे. परीक्षिता, इकडे, आपल्या इच्छेनुरूप पुत्र झाल्यामुळें नाभिराजास जो आनंद झाला, तो सांगतां पुरवत नाही. त्याला आनंदाचें भरतें आल्यामुळें तो गहिंवरून गेला, व त्याच्या मुखावाटे अक्षरही निघेनासें झालें. हे कुरुकुलावतंसा परीक्षिता, भगवन्मायेचा प्रभाव मोठा कठिण! अद्यापही नाभिराजा मायिक दृष्टीनेंच वागत होता. त्या मनुष्यरूपधारी पुराणपुरुषास, प्रपंचांत निमग्न झालेला तो नाभिराजा, बाळा, वत्सा, अ-

सैच म्हणत असे. अशा प्रकारे अतिशय आवडीने त्या पुत्राचे लाड व लाडनपाडन करीत असतां नाभिराजास फारच समाधान वाटे. पुढे भगवत्कृपेचा परिणाम लवकरच नाभिराजाच्या मनावर झाला. राज्यांतील लहानथोर सर्व मडळी आपल्या पुत्राच्या ठिकाणीं अनुरक्त आहे असे पाहून, नाभिराजाने त्यास ब्राह्मणांच्या हवालीं केलें, व धर्मरक्षणाकरितां त्यांजकडून त्याला अभिषेक करविला; आणि आपण मेरुदेवीसहवर्तमान बदरिकाश्रमास गेला. तेथे शमदमादि साधनें संपादून त्यानें घोर तपश्चर्या चालविली, व नरनारायणांची उपासना करून कालगतीनें तो जीवन्मुक्त झाला. परीक्षितराजा, त्या घोर नाभिराजाने जें कांहीं करून दाखविलें, तें कोणाही पुरुषाकडून होणें कठिण आहे. नाभिराजाचीं कर्मे इतकीं निर्मल होतीं कीं, प्रत्यक्ष श्रीहरीस त्याचा पुत्र व्हावें लागलें! राजा, नाभिराजाने ब्राह्मणांवर एवढी एकनिष्ठ भक्ति ठेविली कीं, त्याच्या यज्ञांत ब्राह्मणांनीं आपल्या अद्वितीय सामर्थ्यानें त्यास प्रत्यक्ष यज्ञपुरुषाचें दर्शन करून दिलें! तेव्हां असा ब्रह्मभक्त राजा दुसरा सांपडेल काय?

ऋषभसंतति व तिचा आचार.

परीक्षित राजा, भगवान ऋषभदेव आपल्या वर्षाला (खंडाला) कर्मभूमि मानीत असे. त्यानें प्रथम गुरुगृहीं राहून विद्याध्ययन केलें. ऋषभदेवाची गुरुगृहांतील दिनचर्या म्हणजे विद्याध्ययना विषयींचा कित्ताच होता. त्याचा विद्याभ्यास पूर्ण झाल्यावर आचार्यांनीं त्यास अनेक वर देऊन गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यास अनुज्ञा दिली. ऋषभदेवास, विषयसुखाकरितां किंवा कर्ममार्गाचें आचरण करून पारलौकिक साधनाकरितां गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा होता, असा मुळींच अर्थ नाही. त्याचा प्रधान उद्देश—आपण गृहस्थाश्रमांतील वर्तन पाहून लोकांनीं त्याचें अनुकरण करावें, हा होता. गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याविषयी आज्ञाहोतांच

त्यास देवेंद्रानें आपली कन्या जयंती दिली. तिळा वरून त्यानें श्रुति व स्मृति ह्यांना अनुसरून शास्त्रोक्त रीतीनें गृहस्थाश्रम चालविला. ऋषभदेवास जयंतीच्या ठिकाणीं त्याच्यासारखेच शंभर पुत्र झाले. त्यांत भरत नांवाचा पुत्र सर्वांत वडील होता. तो महायोगी असून त्याच्या अंगीं अत्युत्तम गुण होते. परीक्षित राजा, ह्या देशाला भारतवर्ष नांव पडण्याचें कारण तोच होय. कुशावर्त, इलावर्त, ब्रह्मावर्त, मलय, केतु, भद्रसेन, इंद्रस्पृक, विदर्भ व कीकट हे त्याच्या पाठचे नऊ पुत्र होत. हे दहा पुत्र वाकीच्या नव्वदांपेक्षां श्रेष्ठ होते. त्यांपैकीं कवि, हरि, अतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, अविर्हीत्र, द्रुमिल, चमस व करभाजन हे नऊजण महाभगवद्भक्त होते. त्यांनीं लोकांना भागवतधर्म दाखवून दिला. भगवताच्या महत्त्वानें भरलेलें असें त्यांचें उत्तम चरित्र म्हणजे शांतीचें केवळ निधानच होय. तें वसुदेव व नारद यांच्या सवादरूपानें पुढें (एकादशस्कंधांत) वर्णन करूं. त्यांचे कनिष्ठ बंधु—जयंतीचे एक्यायशीं पुत्र,—पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें महाकर्मठ ब्राह्मण बनले. ह्यांचें शील फार उत्तम असून ते मोठे वैदिक होते. ते वारंवार यज्ञ करीत असून त्यांचें आचरणही फारच पवित्र होतें.

ऋषभदेवाचें अवतारचरित्र.

भगवान ऋषभदेव हा स्वतंत्रच होता. तो पूर्ण परब्रह्म असल्यामुळें, प्रापंचिक लोकांना पीडा करणाऱ्या अनर्थपरंपरा त्याच्यापासून आपण होऊनच दूर सरलेल्या होत्या. तो केवळ सच्चिदानंदमूर्त परमात्माच होता; तथापि मायापाशांत सांपडलेल्या जनांप्रमाणें त्यानें कर्म करण्यास आरंभ केला. कालपरंपरेनें चालत आलेल्या धर्माप्रमाणें वागण्यांत त्याचा हेतु असा होता कीं, अज्ञ लोकांस धर्ममार्ग सुलभ व सुनिश्चित करून द्यावा. त्यानें आपली वृत्ति सर्वत्र समान व शांत अशी ठेविली. त्यानें सर्वांशीं मित्रभाव धरिला

भूतदया तर त्याच्या ठिकाणी ओतप्रोत भरलेली होती. सारांश, त्याने स्वतः धर्म, अर्थ, कीर्ति, प्रजा, भोग व मोक्ष हीं संपादन, आपल्या आचरणाने लोकांस गृहस्थाश्रमाचा उत्तम किता धाडून दिला. वेद हे परमात्म्यापासूनच निर्माण झाले असल्यामुळे त्यांतील आज्ञा व गूढार्थ हीं वस्तुतः ऋषभदेवास माहीत होती; तथापि ते ज्ञान त्याने ह्या वेळीं गुप्त ठेविलें. तो वेळोवेळीं प्रत्येक गोष्ट ब्राह्मणांस विचारी, व ते सांगतील तसे उपाय योजून आपल्या प्रजेचें प्रतिपादन करी. त्याने ब्राह्मणांच्या उपदेशाप्रमाणें सर्व यज्ञांचें शंभर वेळां अनुष्ठान केलें; व द्रव्य, देश, काल, वय, श्रद्धा, ऋत्विज इत्यादिकांपैकी ज्या यज्ञास ज्याची आवश्यकता असेल, त्याची यथास्थित सिद्धता करून ते सर्व पार पाडिले. भगवान ऋषभदेव ह्या खंडाचें पाठन करीत असतां, दुसऱ्यापासून आपल्याला अमुक वस्तु मिळावी, अशी इच्छा कोणास कधीही होत नसे. प्रत्येकाला, आपल्या-जवळ जें नाही तें जगांत कोठेंच नाही, असे वाटत असे; फक्त आपल्या राजाच्या ठिकाणी आपलें प्रेम वाढत जावें, एवढीच काय ती हाव प्रत्येकाला सुटलेली होती. भगवान ऋषभदेव एके प्रसंगी फिरतां फिरतां ब्रह्मावर्त क्षेत्रीं गेला. तेथें मोठमोठ्या ऋषींची सभा भरली होती. त्याच्या प्रजाजनांपैकीही पुष्कळजण त्याच्या दर्शनाकरितां त्या ठिकाणीं जमले असून त्याचे पुत्रही त्या ठिकाणीं आले होते. तेव्हां ऋषभाच्या मनांत आलें कीं, आपले पुत्र जरी जितेंद्रिय आहेत व नम्रतेमुळे आणि प्रेमभरानें ह्याचें वर्तन जरी व्यवस्थित आहे, तरी ह्यांच्या निमित्तानें आपल्या प्रजेसही शिक्षण मिळेल, ह्यास्तव ह्यांस ह्या प्रसंगी उपदेश करावा; असा विचार करून त्यानें भाषण करण्यास आरंभ केला.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

ऋषभदेवाचा उपदेश.

ऋषभदेव म्हणतो:—मुळानो, मनुष्यदेहाचें इतिकर्तव्य विषयांचा उपभोग घेणें हें नव्हे. विषयोपभोगांपासून परिणामी कष्ट भोगावे लागतात. विष्टा भक्षण करून उदरपूर्ति करणारे कृमिकीटक देखील विषयसुख भोगतात. तें भोगावयास मिळालें म्हणजे मनुष्यानें मोठा पुरुषार्थ साधला असा मुळींच अर्थ नाही. ह्याकरितां, मनुष्यानें कांही असाधारण कृत्य करण्याची हाव बाळगिली पाहिजे. मुळानो, मनुष्यदेह प्राप्त झाल्यावर तपश्चर्या करावी हेंच श्रेयस्कर आहे; ह्यास्तव तुम्ही दिव्य तप करा. तपश्चर्येनें तुमची चित्तशुद्धि होईल, व चित्तशुद्धि झाली म्हणजे तुम्हांस ब्रह्मस्वरूप अवगत होईल. बाबांनो, मनुष्यजन्म मिळाल्यावर प्राण्यानें ज्ञानवृद्धि करण्यास झटलें पाहिजे. त्याकरितां त्यानें सत्पुरुषांची सेवा करावी. सत्पुरुषांची सेवा म्हणजे मुक्तिमार्गीचें द्वारच होय. स्त्रीपुत्रादिकांच्या पाशांत गुंतून गेलेल्या ऐहिकसुखावलंबी पुरुषांचा आश्रय म्हणजे नरकाचें द्वार होय. ह्याकरितां त्यांपासून दूर रहा. सत्पुरुष ओळखावे कसे म्हणून म्हणाल, तर त्यांच्या खुणा लक्षांत ठेवा. सत्पुरुषांचा सर्व भूताविषयीं समभाव असतो. त्यांच्या अंतःकरणांत कामक्रोधादिक मनोविकार कधींच उचंबळत नाहीत. सर्वांचेंच कल्याण व्हावें हा विचार त्यांच्या अंतर्तर्मास सदासर्वकाळ वसत असतो. त्यांचें आचरण नित्य उत्तम प्रकारचें असतें. त्यांना परमेश्वराच्या ठिकाणीं लय लावणें हाच परमपुरुषार्थ वाटतो. आपली व आपल्या आसेष्टांची शरीरप्रकृति नीट राखून नानाप्रकारचीं सुखें संपादन करावीं, हीच वासना धारण करणाऱ्या लोकांवर सत्पुरुष कधीही प्रेम करीत नाहीत.

ते लोकांशीं भगदीं कामापुरता संबंध ठेवितात. मुलांनो, इन्द्रियतृप्ति करणें म्हणजे आपलें ज्ञान नष्ट करणें आहे. मनुष्य इंद्रियांच्या संतोषासाठीं उद्योग करूं लागला कीं त्याची विवेकबुद्धि शिथिल झाली म्हणून समजावें. ह्याप्रमाणें एकदा त्याचा विवेक शिथिल झाला कीं तो भलतीं कर्म करण्यास प्रवृत्त होतोच. मुलांनो, इन्द्रियें तृप्त करून ज्या देहाच्या सुखासाठीं झटावयाचें, तो देह कसा आहे, ह्याचा नीट विचार करा. एक तर ह्याचें तुम्हीं कितीही रक्षण केलें तरी हा नष्ट होणारा आहे; व दुसरे असें कीं, हा नष्ट झाला तरी ह्याच्या सुखाकरितां जीं पापें तुम्हीं केलीं असतील, त्यांचीं फलें भोगल्याशिवाय गत्यंतर नाही. ह्याकारितां, बाबांनो, ह्या देहांतून कायमची सुटका होईल असा प्रयत्न करणेंच इष्ट आहे. फिरून दुसऱ्या देहाकरितां आतां तयारी करू नका. परमेश्वराच्या सत्स्वरूपाची जोंपर्यंत जागृति असते, तोंपर्यंत देहादिकांची प्राप्ति होत नाही; परंतु त्या सत्स्वरूपाचा विसर पडला म्हणजे कर्म करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते, व तत्काळ शरीरबंधन भोगावें लागतें. ह्याप्रमाणें मनावर अज्ञानाचें आवरण पडलें म्हणजे पुरुष कर्माधीन होतो; व फिरून जोंपर्यंत माझ्या ठायीं (परमेश्वराच्या ठायीं) त्याची निष्ठा दृढ होत नाही, तोंपर्यंत तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत गुंतून राहतो. मुलांनो, एकदा शरीरबंधन प्राप्त झालें, म्हणजे ज्या अज्ञानामुळें मनुष्यास तें प्राप्त झालेलें असतें, तें अज्ञान अधिकाधिक वाढत जातें. त्यास मग देहाभिमान उत्पन्न होतो; इंद्रियांचे व्यापार यथार्थ भासूं लागतात; व इंद्रियांच्या वासना तृप्त करण्याच्या भरीस पडून तो त्रिविध ताप भोगतो. वासनांमध्ये विषयसुखाची वासना ही फारच बळवत्तर आहे. ह्या वासनेच्या योगानें, ही माझी स्त्री, व हा माझा पति, अशी मनुष्याच्या मनाची दृढ भावना होते; व ह्यामुळेंच पुढें गृह, क्षेत्र, पुत्र,

आप्त, द्रव्य इत्यादिकांच्या ठिकाणीं ' ही माझी आहेत' असा मोह उत्पन्न होतो. जेव्हां मनुष्याच्या मनातील हा कर्मजन्य अभिमानप्रति पूर्णपणें शिथिल होतो, तेव्हां तो स्त्रीपुत्रादिकांच्या मोहापासून मुक्त होऊन सायुज्यपद पावतो. बाबांनो, हा

वृथाभिमान सुटण्यास उपाय

सांगतो तो तुम्ही एका: " हेसरूपी गुरु जो मी (परमेश्वर), त्या मजवर भक्ति ठेवा; माझ्या सेवेंत तत्पर रहा; भोगेच्छा सोडा; शीतोष्णादिक द्वंद्वें सहन करा; ह्या लोकीं व परलोकींही प्राण्याला संकटेंच भोगावीं लागतात असें माना; ज्ञानाची इच्छा धरा; तपश्चर्या करा; काम्यकर्म करूं नका; जीं कर्म कराल तीं मला अर्पण करा; माझ्या कथा गात जा; माझ्या भक्तांचा सहवास करा; माझे गुण वर्णन करा; कोणाशींही वैर करूं नका; सर्वांभूतीं समदृष्टि ठेवा; शांति धरा; शरीर व गृह ह्यांच्यावरील आसक्ति सोडण्याची इच्छा ठेवा; अभ्यात्मशास्त्राचा अभ्यास चालवा; एकांतवास स्वीकारा; प्राण, इंद्रियें व मन ह्यांचें पूर्णपणें आकलन करा; गुरूंच्या व वेदांच्या आज्ञा प्रमाण माना; ब्रह्मचर्य पाळा; कर्तव्य करण्यास चुकू नका; मिथ्या भाषण करूं नका; परमेश्वर सर्वत्र आहे, असा अनुभव तुम्हांला येईपर्यंत ज्ञानाची पाठ सोडूं नका; आणि समाधीचा अभ्यास करा. पुत्रांनो, जर तुम्ही ह्या गोष्टी कराल, तर तुमच्या अंगीं धैर्य धरण्याची, प्रयत्न करण्याची व मनन करण्याची शक्ति येईल, व तुम्ही अनायासानें अहंकाररूपी लिंगदेहास सोडून देण्यास समर्थ व्हाल. मुलांनो, ज्या गोष्टी करा म्हणून तुम्हांस सांगितलें, त्या म्हणजे तुम्हीं अगदीं नित्य केल्या पाहिजेत असें नाही. ज्या अज्ञानामुळें तुम्ही ह्या जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडलां, तें अज्ञान नष्ट झालें, व फिरून त्याचा ससर्ग होणार नाही अशी तुमच्या मनाच्या ठिकाणीं दक्षता उत्पन्न झाली, म्हणजे तुम्हीं

त्या सोडून दिव्या तरी चालतील. ज्या राजाच्या, पित्याच्या किंवा गुरूच्या मनांत माझी कृपा व्हावी व माझा लोक मिळावा अशी इच्छा असेल, त्याने प्रजांना, पुत्रांना किंवा शिष्यांना असाच उपदेश करावा. शिकविलेली गोष्ट त्यांनी केली नाही तरी क्रोधाविष्ट होऊ नये;—ज्यांना फिरून उपदेश करावा. जे अज्ञ लोक कर्ममार्गांत निमग्न झाले असतील, त्यांचा तो कल हळू हळू कमी करावा. सारांश, त्यांच्या हातून काम्यकर्म होणार नाहीत, असा प्रयत्न चाळू ठेवावा. एखाद्याला कर्ममार्गास प्रवृत्त करणे म्हणजे अंधळ्याला खड्ड्यांत ढकलण्यासारखे आहे. ह्याकरितां, कर्ममार्गास प्रवृत्त करण्यासारखे अयोग्य कृत्य तुमच्या हातून होऊ देऊ नका.”

ऋषभदेव पुढे म्हणाला, “बाबांनो, माझ्या सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की, लोकांस आपला स्वार्थ कशांत आहे हे आपोआप समजत नाही; ते विषयोपभोगाच्या ठिकाणी नेहमी लुब्ध असतात; अल्प सुखाकरितां ते दुसऱ्यांचा द्रोह करितात; आणि आपणांस पुढे भयंकर दुःखें भोगावी लागतील, हें त्यांस अज्ञानामुळे मुळीच कळत नाही; ह्यास्तव, ज्ञानाने लोकांचे अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न करावा; व अंधळा मार्ग चुकत असतां त्यास जसे मार्गास लावावयाचे, तसेच ज्ञानाने कामासक्त पुरुषांस निवृत्तिमार्गास लावावे. संसाररूप मृत्यूच्या तावडींत सांपडलेल्या पुरुषाला जो सोडवीत नाही, तो गुरू नव्हे, तो आस नव्हे, ती माता नव्हे, तें दैवत नव्हे, अथवा तो पतिही नव्हे, हें पक्कें ध्यानांत धरावे.

“पुत्रहो, माझे हें शरीर मी स्वेच्छेनें धारण केले आहे; ह्यामुळे हें तुमच्या तर्कशक्तीच्या पलीकडले आहे. सत्त्वगुण हें माझे हृदय असून माझ्या हृदयाच्या ठिकाणी मूर्तिमंत धर्म वास करितो. अधर्माचा मी पूर्णपणे त्याग केला आहे; व ह्यामुळेच मला ज्ञाते लोक ऋषभ म्हणतात. मुलांनो, तुम्ही

माझ्या शुद्धसत्त्वात्मक हृदयापासून झालां आहां, ह्यामुळे तुम्ही स्वभावतः थोर आहां. माझे तुम्हांस असे सांगणे आहे की, तुम्ही आपला ज्येष्ठ बंधु भरत ह्याची निष्कपटबुद्धीने सेवा करा. तुम्ही भरताची आज्ञा मानिली असतां माझी शुश्रूषा केल्याप्रमाणे होईल, व त्या योग प्रजेचेही पाळन होईल.

श्रेष्ठश्रेष्ठनिर्णय.

“मुलांनो, सचेतन व अचेतन अशा दोन प्रकारच्या सृष्टीमध्ये मृत्तिका, पाषाण इत्यादि अचेतन स्थावर पदार्थापेक्षां दृक्षादिक सचेतन स्थावर पदार्थ श्रेष्ठ होत. सचेतन स्थावर पदार्थापेक्षां जंगम पदार्थ (प्राणी) श्रेष्ठ होत. त्यामध्ये कृमिकाटकापेक्षां पश्चादिक श्रेष्ठ; पश्चादिकापेक्षां मनुष्ये श्रेष्ठ; त्यांच्याहून प्रमथ (देवयोनिविशेष) श्रेष्ठ; प्रमथाहून गधर्व श्रेष्ठ; त्याहून सिद्ध श्रेष्ठ; आणि त्यांहून किन्नरादि देवपरिचारक श्रेष्ठ होत. किन्नरांपेक्षां असुर श्रेष्ठ, त्यांपेक्षां इंद्रादिक देव श्रेष्ठ, देवांच्यापेक्षां दक्षादिक ब्रह्मपुत्र श्रेष्ठ, त्यामध्ये शंकर मोठा, तो ब्रह्मदेवापासून झाला असल्यामुळे त्याच्यापेक्षां ब्रह्मदेव मोठा, ब्रह्मदेवाला मीच पूज्य असल्यामुळे ब्रह्मदेवाहून मी परमेश्वर मोठा, आणि ब्राह्मण हे मला पूज्य असल्यामुळे ते मजहूनही श्रेष्ठ होत. अहो ब्राह्मणहो, तुमच्याशीं तुळना करण्यासारखा मला कोणीच आढळत नाही. लोकांनी श्रद्धेनें ब्राह्मणांस अन्न दिले असतां त्यांच्या मुखाने ते मी जितक्या आनंदाने भक्षण करितो, तितक्या आनंदाने अग्निहोत्रामध्ये अग्निमुखीं अर्पण केलेले अन्नही मी भक्षण करित नाहीं. पुत्रहो, माझे वेदरूपी सुदर व पुरातन शरीर ब्राह्मणांमुळेच सुरक्षित राहिले आहे. ब्राह्मणांच्या ठायीं परम पवित्र सत्त्व, शम, दम, सत्य, अनुग्रह, तप, तितिक्षा (सहनशीलता) आणि अनुभव हे आठ गुण उत्तम प्रकारेकरून वास कारितात. त्यांना माझ्या भक्तीशिवाय दुसऱ्या म्हणजे धनादिक वस्तूत काहीच अर्थ वाटत नाही. बाबांनो, ब्राह्मणांच्या

मनाची उन्नति इतकी झालेली असते की, त्यांना मजपाशीं सुद्धा कांहीं मागावयाचें नसतें. मी देवाधिदेव आहे आणि स्वर्ग व मोक्ष देण्यासही मी समर्थ आहे. असें असतां मजपासून कांहीं एक प्राप्त व्हावें असा मोह त्यांस कधीही उत्पन्न होत नाही. पुत्रहो, स्थावरजंगम सर्व वस्तु माझी स्थाने आहेत, असें समजून क्षणोक्षणीं सन्मानपुरस्सर त्यांचा विचार करावा, म्हणजे माझी (परमेश्वराची) पूजा केल्याचें फल मिळेल.

“सभासदहो, मन, वाणी, दृष्टि किंवा दुसरी इंद्रियें ह्यांचें मुख्य कार्य माझी आराधना करणें हेंच होय. मनुष्य जर माझी आराधना करणार नाही, तर तो महामोहरूपी यमपाशापासून सुटणार नाही.”

ऋषभदेवाची अंतिम दिनचर्या.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:-राजा परीक्षिता, ऋषभदेवाचे पुत्र आधींच आत्मनात्मविचारांत निष्णात होते. परंतु आपण बोध केल्याशिवाय तो लोकांच्या मनांत उत्तम प्रकारें प्रतिबिंबित होणार नाही, ही गोष्ट मनांत आणून ऋषभदेवानें मोठ्या कळकळीनें आपल्या मुलांस बोध करण्याचें निमित्त करून सर्व लोकांस उपदेश केला. ऋषभदेवाच्या मनांत आतां एक कार्य करावयाचें राहिलें होतें: तें, शांतचित्त व निवृत्तिपर अशा मुनींना भक्ति, ज्ञान व वैराग्य ह्यांचीं लक्षणें सांगून परमहंसधर्माचा उपदेश करणें हें होय. हें काम ब्यानें आपल्या भरत नांवाच्या पुत्रावर सोंपविलें. ऋषभदेवाच्या शंभर पुत्रांत भरत हा ज्येष्ठ असून तो महाभगवद्भक्त होता. साधुसंतांच्या ठिकाणीं त्याची अत्यंत निष्ठा असे. ऋषभदेव हा, पृथ्वीचा प्रतिपाल करण्याकरितां भरतास राज्याभिषेक करून व आपण सर्वसगपरित्याग करून ब्रह्मावर्तांतून बाहेर पडला. ह्या वेळीं एक शरीर मात्र त्याचें शिलक राहिलें होतें:-बाकी सर्व कांहीं परब्रह्मीं लीन झालें होतें. तो दिगंबर असून त्याचे केंस अस्ताव्यस्त झालेले होते. त्यानें आहवनीय नामक अग्नीचा

आपल्या ठिकाणीं समारोप केला असून त्याची वृत्ति लौकिकदृष्ट्या वेड्यासारखी बनली होती. तो ब्रह्मावर्तांतून बाहेर पडल्यावर त्या अवधूताच्या मार्गे पुष्कळ लोक गेले. पुष्कळांनीं त्याला बोलाविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो अंधळ्या, मुक्या, बहिऱ्या किंवा पिशाचानें झपाटलेल्या अशा अतिमंद मनुष्याप्रमाणें वागूं लागला. त्यानें जे एकदां मौनव्रत घेतलें, तें तसेंच चालविलें. नगरें, गांव, खाणी, खेडी, बागा, डोंगर, वाड्या, सैन्याच्या छावण्या, गोठे, गौळवाडे, व्यापाऱ्यांचे तळ, पर्वत, वनें, आश्रम इत्यादि स्थली तो फिरत असतां जागोजागीं नीच केक त्याला त्रासवून सोडीत; परंतु त्या महाम्याला त्यापासून कांहींच अपकार होत नसे. हत्तीला माशांनीं त्रास दिला असतां तो ज्याप्रमाणें त्यास मुळींच जुमानित नाही, त्याप्रमाणें ऋषभदेवानें त्या क्षुद्र लोकांनीं दिलेल्या त्रासास मुळींच जुमानिलें नाही. परीक्षित राजा, ऋषभदेवाला दुष्ट लोकांनीं दिलेला त्रासच तसा शुष्क असेल, असें तुला वाटेक, तर तसें मात्र नव्हेहो. ते त्याला मोठी भीति घालीत; मारीत; त्याच्या अगावर मुतत; खाकरे टाकात; दगड, विष्टा व धूळ फेंकीत; त्याच्यापुढें अधोवायु सोडीत; व त्याला शिव्याही देत; परंतु तो तिकडे मुळींच लक्ष देत नसे. ऋषभदेव पूर्णपणें समजून होता की, देह म्हणून ज्याला म्हणावयाचें, तो मिथ्या आहे; देहाचें स्वरूप सत्य आहे असें म्हणणें हा केवळ भास होय; ह्यास्तव देहावर ममत्वाभिमान ठेवणें अगदीं अयोग्य. परीक्षिता, अभिमान कशाविषयी धरावा व कशाविषयी धरूं नये, ह्याचा पूर्ण विचार करूनच त्यानें ‘हें माझे आहे’ किंवा ‘हा मी आहे’ इत्यादि अहंकार झाडून टाकिल्यामुळें तो आत्मनांदापासून न ढळतां एकटा भूषंडलावर भ्रमण करीत असे. परीक्षित राजा, ऋषभदेवाची अशी अवस्था पाहून लोक आपल्यावरून त्याची परीक्षा करूं लागले.

त्याची आत्मैकनिष्ठा व देहानिरहं कृति लोकांच्या मनांत उतरेना. त्याच्या केवळ बाह्यस्थितीवरून ते त्याजबद्दल अनुमाने बांधूं लागले. त्याचे कोमल हातपाय, भरदार छाती, बळकट खांदे, लठ्ठ मान, तेजःपुंज मुख इत्यादि अवयव पाहून प्रेक्षकांचे मन अगदीं लुब्ध होई. हास्य हे मुळचेंच सुंदर, व ते तर त्याच्या मुखावर नेहमीच खेळे; ह्यामुळे त्याच्या मुखाची कांति अतिशय अवर्णनीय दिसे. त्याचे नेत्र नवीन फुललेल्या कमळदलांप्रमाणे मनोहर असून त्यांतल आरक्त तारा पाहून प्रेक्षकांच्या मनास फारच आल्हाद होई. त्याचे गाल, कंठ, कान व नासिक हे अवयवही तसेच सुबक होते. त्याच्या मुखांत जें गूढ हास्य होतें, त्याचा प्रभाव तर इतका होता की, नागरिक स्त्रियांच्या मनांत तत्काळ कामोदीपन होई. परंतु त्याच्या कुरळ पिंगट जटांचा भार पाठीवर लोळत असे; व शरीर अवधूतासारखें मळलेलें असे. अशी विसंगत स्थिति पाहून, लोकानीं, त्यास भूतबाधा झाली असावी असं ठरविलें ! परीक्षिता, लोकानीं ऋषभदेवाला वेडा मानून जो त्रास दिला, त्याचा प्रतिकार करणें सर्वथा अयोग्य आहे असं त्यास वाटलें, व त्यानें अजगरव्रत स्वीकारून, कोणी कांहीं करीना, आपण एके ठिकाणी बसून आपलें प्रारब्धकर्म भोगावयाचें, असा नियम केला. परीक्षित राजा, ऋषभदेवाची पुढील दशा काय सांगावी ! तो पडल्या जागीं जें मिळेल तें भक्षण करी; त्याचें खाणेंपिणें, मलमूत्रोत्सर्ग वगैरे विधि त्याच ठिकाणी होत; तो विष्टेमध्ये लोळे; त्यामुळे त्याच्या देहावर मळाचीं पुटें बसलीं होती ! राजा, ह्या वर्णनावरून तुला चिळस उत्पन्न होईल, परंतु तसें होऊ देऊं नको. त्याच्या विष्टला इतका सुवास येत असे की, त्यामुळे आसमंतात् भागीं दहा योजनेपर्यंत सर्व प्रदेश सुगंधित झाला होता ! अशाच प्रकारें तो गाई, हरणें, कावळे

ह्यांच्याप्रमाणें चालतांना, उभा असतांना, बसून किंवा निजून, पान, भक्षण अथवा मूत्रोत्सर्ग इत्यादि व्यवहार करीत असे. राजा, भगवान ऋषभदेवानें ह्याप्रमाणें जें योगमार्गाचें अवलंबन केलें, त्याचा हेतु योग्यांनीं कसें बागावें हें दाखवून देण्याचाच होता. वास्तविकणें तो मोक्षाधिपति असून, श्रुतीमध्ये मनुष्यगंधर्वादिकांना उत्तरोत्तर जो शंभरपट अधिकाधिक आनंद होतो म्हणून सांगितलें आहे, त्या सर्व आनंदाचा त्यास अनुभव होता. सर्व प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास्तव्य करणाऱ्या षड्गुणेश्वर्यसंपन्न वासुदेवाच्या परब्रह्मरूपाचें चिंतन करून देहादिक उपाधींचा निरास केल्यामुळे त्याचे सर्व पुरुषार्थ सिद्ध झाले होते. योगसाधनांनीं त्याची शक्ति इतकी अपूर्व व अद्वितीय झाली होती की, त्यानें मनांत आणिलें असतें तर आकाशांत फिरणें, मनाच्या वेगासारखी देहाची गति असणें, गुप्त होणें, परदेहांत प्रवेश करणें, दूरचा पदार्थ ग्रहण करणें इत्यादि गोष्टी त्यास सहजीं करितां आल्या असत्या; परंतु त्या योगसिद्धीचा त्यानें मनानें सुद्धा स्वीकार केला नाही.

अध्याय सहावा.

—:०:—

ऋषभदेवाचा देहत्याग.

परीक्षित राजानें शुकाचार्यास पश्चर केला:— अहो महाभाग, आत्मस्वरूपांत रममाण होऊन व योगरूप वायूनें ज्ञानाग्नि प्रज्वाळित करून ज्यांनीं कर्मबीजें जाळून टाकिलीं आहेत, त्या पुरुषांना सहजगत्या प्राप्त झालेल्या योगसिद्धीपासून कधीही क्लेश होत नाहीत, असें जर आहे, तर मग ऋषभदेवानें योगसिद्धीचा मनानें सुद्धा स्वीकार केला नाही तो कां वरें ?

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:— राजा, तूं म्हटलेंस तें खरें आहे. परंतु बुद्धिमान लोक चंचल मनाचा मुळीच भरवंसा धरीत नाहीत. ज्याप्रमाणें मृगादिक

श्रापदे जाळ्यांत पकडली असतांही, धूर्त पारश्री, ती कदाचित् पळून जातील असें मानीत असतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी लोक, मन केव्हां बहकेल ह्याचा नियम नाही, असें मानीत असतात. राजा, पहा, मन हें फार अस्थिर आहे. कोणीही ह्याच्याशीं मैत्री करूं नये. ह्याच्यावर विश्वास ठेविल्यामुळेच शंकरांची बहुत दिवसांची तपश्चर्या व्यर्थ गेली ! जशी जारिणी स्त्री जार पुरुषांना आश्रय देऊन त्यांजकडून आपणावर विश्वास ठेवणाऱ्या पतीचा घात करविते, तसें हें दुष्ट मन कामक्रोधादिक रिपूस आश्रय देऊन त्यांजकरवीं योग्याचा नाश करवितें. ह्यास्तव काम, क्रोध, मद, लोभ, शोक, मोह, भय इत्यादिक शत्रु व कर्मबधन ह्यांस आदिकारण जें मन, तें एकदा आपल्या स्वाधीन झालें म्हणजे फिरून त्यास न बहकूं देण्याविषयीं कोण बरें दक्षता ठेवणार नाही ?

श्रीशुक्लाचार्यपुढें म्हणतात :—परीक्षित राजा, ऋषभदेव हा इंद्रादि लोकपालांनाही भूषणभूत होता; परंतु त्याचा वेष, भाषण व आचरण हीं वेडगळाप्रमाणें असल्यामुळे त्याचा खरा प्रभाव कोणालाच कळून आला नाही. त्याच्या मनात, योगी देहत्याग कशा प्रकारें करितात, ही गोष्ट लोकांना शिकवावयाची होती; म्हणून आपण देहत्याग करून दाखवावा अशी इच्छा आस उत्पन्न झाली, आणि परमात्मा व जीवात्मा ह्यांचा अभेद आहे अशी भावना करून, व जीवात्म्यास विषयांतून काढून घेऊन तो स्वस्थ राहिला. राजा, जसें कुंभाराचे चाक, त्याला फिरवणारी काठी काढून घेतली तरी मागून कांहीं वेळ फिरत राहते, तसें देहभिमिनापासून मन मुक्त झाल्यावरही देहाचे व्यापार कांहीं वेळपर्यंत चालत राहतातच. ऋषभदेवानें अभिमानरूप छिगदेह सोडून दिला, तरी योगमायेच्या वासनेनें त्याचा देह पृथ्वीवर फिरत राहिलाच. फिरतां फिरतां तो सहजगत्या कोंक, वेंक, कुटक, दक्षिण-कर्नाटक इत्यादि देशांत

गेला. तेथें तो कुटक पर्वताच्या उपवनामध्ये तोंडांत पाषाणाचा ग्रास घेऊन, केंस मोकळे सोडून व अगदीं नग्न असा, वेड्यासारखा भटकत राहिला. पुढें वाऱ्याच्या सोसाऱ्यानें तेथील वेळ एकमेकांवर घासून भयंकर वणवा लागला, व त्या वणव्यांत ते उपवन व ऋषभदेवाचें शरीर हीं जळून खाक झालीं !

अर्हत राजा पाखंडी निघेल.

परीक्षित राजा, कोंक, वेंक व कुटक देशांत अर्हत नांवाचा राजा राज्य करणार आहे. ऋषभदेवाचें सर्व आश्रमांपलीकडलें (परमहंसधर्माचें) आचरण त्याच्या कानांनीं जाईल. तो त्याचा अभ्यास करील. कलियुगामध्ये अधर्माचा उत्कर्ष व्हावयाचा असल्यामुळे दुर्दैवानें अर्हत राजाच्या बुद्धीला मोह उत्पन्न होईल. तो निर्भय असा स्वधर्म सोडून देईल, व स्वताच्या बुद्धीनेच पाखंडमताची प्रवृत्ति करील. कलियुगामध्ये अगोदर लोक ईश्वराच्या मायेनें मूढ होऊन गेलेले असावयाचे; त्यांतून हा राजा अधर्माचा प्रसार करूं लागला, म्हणजे त्याच्या अनुरोधानें लोक अर्थात् स्वधर्मातील वर्णाश्रमानुरूप पवित्र आचार सोडून देतील, व देवांचा अपमान करणारी कृत्ये म्हणजे स्नान न करणें, आचमन न करणें, अमंगलपणा करणें, केंस उपटणें किंवा कातरणें इत्यादिक भलभलतीं कृत्ये मनसोक्त करूं लागतील. कलि म्हणजे अधर्माचें माहेरघर. तो लोकांच्या बुद्धि मूढ करून सोडील, व असें झालें म्हणजे देव, वेद, ब्राह्मण, सत्पुरुष ह्यांच्या ठिका-णची लोकची श्रद्धा उडून जाऊन ते नास्तिक बनतील. राजा, त्या अहेतानें स्वबुद्धीनें काढिलेल्या धर्मपंथास वेदाचा आधार असणार नाही हें उघडच आहे. त्या अर्वाचीन धर्मावर अर्हताच्या मागून दुसरे लोक अधर्मापरंपरेनें विश्वास ठेवतील, व आपण होऊन शेवटीं अधर्मात नरकामध्ये अचानक जाऊन पडतील ! परीक्षिता, हा ऋषभभावतार

रजोगुणानें व्याप्त झालेल्या लोकांना मोक्षमार्गाची शिक्षण देण्यासाठीच भगवंतानें घेतला होता. त्या अवतारासंबंधानें पुरातन काळापासून जे उद्गार निघतात ते सांगतो: “अहो ! सप्तसमुद्रांकित पृथ्वीच्या पाठीवर जितकीं द्वीपें किंवा वर्षे आहेत, त्या सर्वांत भारतवर्ष फारच मोठें पुण्यस्थान होय; कारण ह्या भारतवर्षातील लोकांस मुरारीचीं कल्याणकारक अवतारचरितें गावयास सांपडतात. अहो ! धन्य तो प्रियव्रताचा वंश ! कारण, त्यांत पुराणपुरुषानें अवतार घेऊन मोक्षधर्म सांगितल्यामुळें त्या वंशाची शुद्ध कीर्ति चौहोंकडे गाजत आहे ! अहो ! ऋषभानें जें योगसाधन करून दाखविलें, त्याचें थोड्याबहुत अंशानें अनुकरण करून दाखवीन, असें नुसतें म्हणणाराही कोणी योगी सांपडणार नाही. कारण जे योगी म्हणून म्हणवितात, ते, ऋषभदेवानें खऱ्या नव्हत म्हणून टाकून दिलेल्या योगसिद्धीची इच्छा करून त्या प्राप्त करून घेण्याकरितां प्रयत्न करितात. राजा, सकळ लोक, वेद, ब्राह्मण व गाई ह्यांमध्ये परमश्रेष्ठ जो भगवान ऋषभदेव, त्याचें परमपावन असें चरित्र मी तुला निवेदन केले. ह्यापासून मनुष्यांच्या सर्व दुरितांचा नाश होईल. जो पुरुष एकाप्रचित्तानें श्रद्धापूर्वक हें मंगलकारक आख्यान ऐकेल व दुःसंन्यास सांगेल, त्याची त्या भगवान वासुदेवाच्या ठिकाणीं निश्चित भक्ति जडेळ. राजा, भगवद्भक्तीचा महिमा किती तरी वर्णावा ! ज्ञानी लोक भक्तिगर्गेत नित्य स्नान करूनच, अनेक पातकांमुळें प्राप्त झालेला हा संसार व त्यामधील दुर्धर ताप ह्यांपासून मुक्त हातात. एकदा त्यांच्या हातांत भक्ति आली, म्हणजे परमपुरुषार्थ जो मोक्ष तो आपण होऊन त्यांजप्रत आला असताही ते त्याचा आदर करीत नाहीत; कारण भक्तीमुळें ते भगवंताचे आस बनल्यावर त्यांस पुरुषार्थाची आवश्यकताच रहात नाही. परीक्षित राजा, भगवान मुकुंद तुम्हां पांड-

वांचा व यादवांचा पाळनकर्ता, धर्मोपदेशक, उपास्यदेवता, मोठा मित्र व कबित् प्रसंगीं सेवकही झाला, ही गोष्ट राहूं थ; परंतु सामान्यतः देखील विचार करितां अस दिसतें की, तो भक्ताला फार तर मुक्ति देईल, परंतु भक्ति देणार नाही. राजा, ऋषभदेवाने केवढें लोककार्य संपादिलें त्याचा विचार कर. आपल्याला आत्मलाभाचा नित्य अनुभव असल्यामुळें, भोगेच्छा निवृत्त झाल्या असताही, देहादिकांच्या वासनेनें बुद्धिभ्रष्ट झालेल्या लोकांची कीव येऊन, त्यानें त्रिविध तापांपासून निर्भय करणाऱ्या अशा आत्मस्वरूपाचें लोकांस निरूपण केलें, व त्यांस सद्गतीचा मार्ग दाखविला; तेव्हां हें काय लहानसहान कृत्य आहे ! त्या भगवान ऋषभदेवाला नमस्कार असो !

अध्याय सातवा.

—:—

भरतार्ची यज्ञयागादिक कृत्यें.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, महाभगवद्भक्त अशा भरताला पृथ्वीच्या पाळनाकरितां ऋषभदेवानें अभिषेक केला म्हणून सांगितलें, तो राज्याभिषेक त्यानें संकल्पमात्रानेंच केला होता. पित्याकडून राज्य करण्याची आज्ञा होतांच त्या आज्ञेला अनुसरून भरतानें विश्वरूपाची कन्या पंचजनी हिला वरिलें. अहंकारापासून ज्याप्रमाणें पांच सूक्ष्मभूतें जन्मास येतात, त्याप्रमाणें त्या पंचजनीच्या ठिकाणीं भरतापासून अगदीं तत्सुल्य असे पांच पुत्र जन्मास आले. त्यांचीं नांवें सुमति, राष्ट्रभृत्, सुदर्शन, आवरण व धूम्रकेतु अशीं होती. पूर्वी ह्या खंडाला अजनाभवर्ष असें नांव होतें, परंतु भरत राज्य करू लागल्यापासून त्याला भरतवर्ष असें नांव मिळालें. भरत हा महाविद्वान व स्वधर्माचा अनुसरून वर्तन करणारा होता. त्यानें आपल्या बापाप्रमाणें व आज्याप्रमाणें आपल्या प्रजेचें मोठ्या दयाळूपणानें

पाळून केले. त्याची प्रजाही आपापली कामे योग्य प्रकारे करीत असे. अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास. चातुर्मास्य, पशु व सोम अशा सर्व यज्ञकर्माच्या प्रकृतिविह्वतींचे पूर्णपणे ज्ञान संपादन, व चातुर्होत्रविधीच्या योगाने वेळेवेळीं श्रद्धापूर्वक व्हान-मोठे यज्ञ करून त्याने यज्ञपुरुषाची आराधना केली. नानाप्रकारचे यज्ञ चाळू असतां, त्यांची अंगे व उपांगे ह्यांचे अनुष्ठान झाल्यावर त्या त्या क्रियांचे जे फळ प्राप्त होई, ते तो परब्रह्मरूप यज्ञपुरुषास अर्पण करीत असे. सूर्य, चंद्र इत्यादि देवतांचे जे मंत्र त्या अनुष्ठानांत म्हणण्यांत येत असत, त्यांचा हेतु त्या देवतांच्या द्वारे प्रत्यक्ष जगत्कर्त्या भगवान् वासुदेवाला तृप्त करण्याचा आहे, असे तो मानीत असे. त्याच्या ठिकाणी परब्रह्मज्ञानाचा प्रकाश आविर्भूत झाल्यामुळे काम-क्रोधादिकांचा अंधकार भगदीं नष्ट झाला होता. अश्वत्थामांनी त्या त्या देवतांना अर्पण करण्याकरितां होमद्रव्ये हातांत घेतलीं, म्हणजे तो त्या त्या देवतांचीं रूपे यज्ञपुरुषाच्या हस्त, पाद, नेत्र इत्यादि अवयवांच्या ठिकाणीं चिंतीत असे. ह्या प्रमाणे भरताने सर्व कर्मे परमात्म्यास अर्पण करून त्याच्या चित्ताची शुद्धि झाली, व नंतर त्याच्या हृदयरूप आकाशांत महापुरुष भगवान् वासुदेव ह्याची मूर्ति प्रकट झाली. भगवंताच्या हातांत शंखचक्रादि आयुधे व वक्षस्थळावर श्रीवत्सलांछन असून गळ्यांत कौस्तुभ व वनमाला ही शोभत होती. भगवंताची दिव्य मूर्ति अंतरात्म्याच्या ठिकाणी दृढ वास करू लागल्यामुळे भरताची भक्ति दिवसानुदिवस अधिकाधिक वाढत गेली. ह्याप्रमाणे दहा सहस्र वर्षेपर्यंत काळ लोटल्यावर, आतां आपला राज्योपभोग करण्याचा काळ समाप्त झाला असे जाणून, वाडवडिलांपासून चाळत आलेल्या व आपण स्वतः उपभोगिलेल्या राज्याचे यथायोग्य भाग करून त्याने आपल्या पुत्रांस ते बांटून दिले; व तो स्वतः

राज्यवृक्षीनें भरलेले आपले घर सोडून पुढा-श्रमीं चाळता झाला.

भरताचा भक्तियोग.

परीक्षित राजा, त्या पुढाश्रमाचे माहात्म्य फारच अगाध आहे. तेथे भगवान् देवाधिदेव श्रीकृष्ण अद्यापही आपल्या भक्तांना दर्शन देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करीत असतो. त्या पुढाश्रमांत गंडकी नांवाची महानदी आहे. ती आपल्या पवित्र उदकाने सर्व आश्रम पावन करिते. तिच्या उदकांत पाषाणमयचक्रे (शालिग्राम) अनेक असल्यामुळे तिळा चक्रनदी असेही म्हणतात. भरत राजा त्या आश्रमांतील एका उपवनामध्ये एकटाच रहात असे. विविध प्रकारचीं पुष्पे, पल्लव, तुळसी, उदक इत्यादिकांनीं भगवंताची आराधना करून, व कंदमूले इत्यादिकांचे नैवेद्य भगवंतास समर्पण करून त्याने विषयोपभोगाचे अभिलाष नष्ट करून टाकिले, आणि मनोनिग्रह करून शांति संपादिली. ह्या प्रमाणे बरेच दिवस लोटल्यावर भगवंतावरील प्रेमभर अतिशय वृद्धिंगत होत जाऊन त्याचे हृदय इतके द्रव्ये कीं, आराधनेविषयीं सुद्धा त्याच्या मनास उदासीनता उत्पन्न झाली. भगव-चित्ताने त्याला इतके आनंदाचे भरते यावे कीं, त्याच्या देहावर रोमांच उभे रहावे ! भगवद्दर्शना-विषयीं अशी अपूर्व उत्कठा उत्पन्न व्हावी कीं, प्रेमाश्र्वनी नेत्र गच्च भरून येऊन त्यास डोळ्यांपुढे दुसरे काहीही दिसू नये ! अशा रीतीने परमप्रिय भगवंताच्या चरणकमलांचे ध्यान करितां करितां भक्तियोग अतिशय दृढ होऊन त्याच्या हृदयरूप गंभीर डोळांत परमानंद परिपूर्ण भरला; व त्या आनंदपुरांत त्याची बुद्धि बुद्धन जाऊन चाळू असलेल्या पूजेचेंही त्याला भान राहीनासे झाले ! आणि ह्याप्रमाणे भरताने योग्यासारखा समाधि लावला असतां, आच्छादनार्थ धारण केलेले मृगचर्म व त्रिशूल स्नानामुळे

निम्न ओळा असणारा कुरळ व पिंगट असा जटाभार ह्यांच्या योगाने त्याळा लोकोत्तर कांति प्राप्त होई. असो. सूर्यबिंब उदयाचलावर येत असता, त्यामध्ये असलेल्या भगवान हिरण्मय पुरुषाची स्तुति करण्याकरितां भरत सूर्यमंत्राचा जप करीत असे. त्या मंत्राचा अर्थ असा: “रजोगुणात्मक प्रकृतीच्या पलीकडे असणाऱ्या शुद्धसत्त्वात्मक, व कर्मांचे फळ देणाऱ्या अशा सूर्यनारायणाच्या तेजाळा आम्ही शरण जातो. हे तेज संकल्पमात्रेकरूनच जग निर्माण करिते; उत्पन्न केलेल्या ह्या जगामध्ये अतर्क्यामिरूपाने प्रवेश करून विविध कामना करणाऱ्या जीवांचे आपल्या चिच्छक्तीने पाळन करिते; व प्राण्यांच्या ठिकाणीं उपाधिरूपाने राहणाऱ्या बुद्धीला गति देते. ”

अध्याय आठवा.

— ० : —

भरताच्या भक्तियोगांत विघ्न व त्यास हरिणाचा जन्म.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—हे परीक्षित राजा, भरताचा अगदी कडकडीत भक्तियोग चाळ असतांना एकदा असे झाले कीं, त्यानें मलमूत्रविसर्जनादि आवश्यक विधि आटोपून गंडकीमध्ये स्नानसंध्यादिक नित्य कर्मे व दुसरीं नैमित्तिक कर्मे केली; व पुढें तो तीन मुहूर्ते (सहा घटका) त्या पुण्यनदीच्या कांठीं प्रणवाचा जप करीत बसला. इतक्यांत एक हरिणी अतिशय तृपाकांत होऊन एकटी त्या नदीच्या कांठीं आली; ती मोठ्या आवेशानें उदकपान करीत आहे, ती जवळच सिंहाची भयंकर गर्जना झाली ! सिंहाचा शब्द कानीं पडतां सर्वच प्राणी भयभीत व्हावयाचे; मग ही तर हरिणी,—स्वभावतांच अतिशय भितरी; ती कावरीबावरी होऊन अतिशयित घाबरून गेली ! सिंहाच्या भयानें तिचे देहभान नष्ट झाले ! ती नेत्र गरगरां फिरवू लागली व तहान न भागवितां

भयानें एकदम उडी मारून चालती झाली ! राजा, परीक्षिता, त्यापासून काय अनर्थ उद्भवला पहा : ती हरिणी गरोदर होती; ह्यास्तव तिनें अवचित उडी मारल्यामुळे व धास्तीमुळे तिचा गर्भ स्वस्थानांतून भ्रष्ट होऊन नदीच्या प्रवाहांत पडला ! तेव्हां गर्भपातामुळे, उडी मारण्यामुळे, व जिवाच्या भीतीमुळे ती हरिणी अगदी व्याकूल झाली. तिचा कळप दूर निघून गेला व अखेरीस धावतां धावतां ती एका दरीत पडून मरण पावली ! इकडे तें बिचारें हरिणाचें पाडस प्रवाहाबरोबर वाहात चाळलेलें भरताच्या दृष्टीस पडलें. बंधूची दीन स्थिति पडून जसा बंधूला कळवळा यावा, तसा त्या निराधार पाडसाळा पाहून भरताला कळवळा आला; व त्यानें त्या पोरक्या पोराला आपल्या आश्रमांत नेले. पुढे त्या हरिणबाळकावर भरताची अतिशय ममता बसली. प्रथम त्यास, हें माझे पाडस आहे, असा अभिमान उत्पन्न झाला. तो त्यास तृणादिक खावयास घाटू लागला; लांडग्यांनीं वगैरे त्यास धरू नये म्हणून जपू लागला; त्याचें चुंबन वगैरे घेऊं लागला; आणि गोंजारून व खाजवून त्यास खुप करू लागला. ह्या कामांत त्याचें मन इतकें व्यग्र झाले कीं, अहिंसा, सत्य इत्यादि यम आणि स्नान, संध्या, भगवत्पूजन इत्यादि नियम ह्यांकडे त्याचें दुर्लक्ष झाले; व त्यापैकीं एकेक गोष्ट हळू हळू सुटत जाऊन कांहीं दिवस गेल्यावर त्याचा पूर्वक्रम अजीबात नाहीसा झाला. त्याला रात्रदिवस तें हरिणाचें पाडस मात्र दिसू लागलें. त्याला वाटे कीं, “ अरेरे ! काय रे ह्या हरिणाची दुःस्थिति ही ! कालचकाच्या फेऱ्यांत सांपडून एका क्षणांत हें स्वकीय जनांस अंतरलें ! आतां ह्यास आई, बाप, भाऊबंद, कळपांतले संवगडी वगैरे सर्व मीच आहे. ह्याला माझ्या शिवाय दुसरे कोणी माहीत सुद्धा नाही. ह्याचा सवेंस्वी भरवसा काय तो माझ्यावर ! आतां मला

ह्याचें ठाऊनपाऊन केल्यावांचून गत्यंतर नाही. शरणागताचें सर्वतोपरी रक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आहे. हें जर मीं केलें नाही, तर मीं पातक केले असें होईल, हें मला कळत आहे. फार कशाळा? अशा प्रसंगी थोर थोर साधु व मोठमोठे इंद्रिय-निग्रही सत्पुरुषही दीनजनांच्या कळवळ्यानें आपले मोठमोठे स्वार्थ सोडून देतात!” परीक्षिता, अशा प्रकारें त्या पाडसावर भरताची विलक्षण आसक्ति जडली. निजणें, बसणें, उठणें, फिरणें, राहणें, खाणें, पिणें इत्यादिक त्याचीं सर्व कृत्यें त्या मृगबालका-बरोबर होऊं लागलीं. दर्भ, फुलें, समिधा, पानें, फळें, मुळें किंवा उदक आणण्याकरितां जेव्हां तो बाहेर जाई, तेव्हां लांडगे, कोल्हे वगैरे त्या अर्भकाला धरतीळ अशी शका मनांत आणून, तो आपल्याबरोबर त्यासही बाहेर नेत असे. मार्गीत अल्लुडपणामुळें तें इकडे तिकडे पाहूं लागलें, म्हणजे भरताचें मन ममतेनें अगदीं कालवून जाई; आणि मग तो मोठ्या आवडीनें त्यास खां-द्यावर घेऊन चाले. असो. ह्याप्रमाणें भरतानें त्या पाडसास अंगाखांद्यावर घेतलें म्हणजे त्यास काहीं अपूर्व ज्ञानंद होत असे. परीक्षित राजा, स्नान-संध्या, पूजन, अर्चन इत्यादि नित्य कृत्यें करीत असतांही भरताचें चित्त एकसारखें त्या हरि-णाकडेच लागे. तो मध्येंच उठून त्या पाडसाला पाही, व “बाळा तुझें बरें होवो” असा मोठ्या प्रसन्न मुद्रेनें आशीर्वाद देई. एके वेळीं तें बराच वेळपर्यंत भरताच्या नजरेस पडलें नाही. तेव्हां एखाद्या कंजुष माणसाचें डबोलें हरवळें असतां तो जसा कष्टी होतो, तसा तो कष्टी होऊन मोठ्या केविलवाण्या मुद्रेनें व उत्कंठेनें त्या हरि-णाचा शोध करू लागला, आणि मोहजाळांत निमग्न होऊन म्हणतो, “अहो! मी किती दुष्ट बरें! अरेरे! म्यां हा पातक्यानें केवढा अपराध केला? त्या पोरक्या हरिणबालकाचा मीं दुष्ट पारध्याप्रमाणें घात केला मा! त्या बिचाऱ्यानें माझ्यावर भरवंसा

ठेविला, त्याचा असा परिणाम व्हावा काय? देवा! तें पोर आतां माझ्यावर फिरून विश्वास कसें ठेवील? अरे, माझ्या अपराधाकडे दुर्लक्ष करून तें मजकडे येईल काय? बाळा, आतां तुला देवावांचून दुसरा कोण राखणार? देवा, तू त्याला जवळच्या उप-वनांत स्वस्थपणे चरतांना माझ्या दृष्टीस पाडशील काय? अरेरे! लांडगा, कोल्हा, अथवा बाघ ह्यांपैकी कोणी त्यास खात नसेल ना? अरे! उदय पावून सर्व जगाचें क्षेम करणारा भगवान सूर्यनारायण-वेदत्रयीचा आत्मा-अस्तास चालला, परंतु त्या दीन मृगानें माझ्या हवालीं करून ठेव-लेली ठेव—तिचें पाडस—अजून मजकडे येत नाही, तेव्हां आतां काय करावें? देवा, मला मंदभाग्याला तें कसचें सांपडणार! तो मृगकुमार आपणच जर मजकडे येईल, व आपल्या जातीला अनुरूप असे नानाप्रकारचे सुंदर व विनोदकारक खेळ करून दाखवील, तर माझा खेद दूर होईल. त्याची ती लीला किती विचित्र म्हणून सांगावी? तो खेळू लागला, म्हणजे त्या खेळाकडे चित्त ठेवून म्यां लटक्याच समाधि लावावा! समाधीत मी मध्येंच डोळे उघडून त्याच्याकडे पाहवें, व तेव्हां लागलीच त्यानें मोठ्या प्रेमानें दबत दबत येऊन जलविद्रुंप्रमाणें कोमळ अशा आपल्या शिंगांनीं मला दुशा घाब्या! एखादे वेळीं मीं दर्भावर होमद्रव्यें मांडून ठेविलीं अमतां त्यानें तीं विसकटून टाकावीं, व मीं दटावलें म्हणजे भिऊन जाऊन त्यानें आपले सर्व खेळ एकदम बद करून ऋषिपुत्राप्रमाणें आपले हस्तपादादिक अवयव स्तब्ध ठेवून बसावें!” परीक्षित राजा, अशा प्रकारें नानाविध विलाप करून तो भरत बाहेर जाऊन पाहतो, तो त्यास त्या हरिणशिशूचीं पावले उठ-लेलीं दृष्टीस पडलीं. तेव्हां तो फिरून गहिंवळून म्हणू लागला, “अहो, धन्य ही वसुंधरा! हिनें कोणती एवढी तपश्चर्या केली, कीं जिच्या योगानें हिजवर सुशील हरिणशिशूचीं चिमुकलीं, सुंदर,

आल्हादकारक व मृदु अशी पावळें रांगेनें उमटून हिळा अशी अपूर्व शोभा यावी ! ह्या मृगपद-पंक्तीच्या योगानें दोन कार्ये घडत आहेत: एक, मला त्या पाडसाचा शोध लागेल अशी आशा उत्पन्न होऊन, कृपणाचें द्रव्य नष्ट झालें असतां तें सांपडण्याचा संभव दिसू लागतांच त्यास आनंद होतो तद्वत् मला आनंद होत आहे; व दुसरें, स्वर्गाची किंवा मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणांना देवांकरितां यज्ञ करण्यास अनुकूल स्थळ प्राप्त होत आहे.”

श्रीशुकाचार्य पुढें म्हणतात:—राजा परीक्षिता, इतक्यांत भरताची दृष्टि आकाशांत चंद्राकडे गेली. तेव्हां तो म्हणाला, “अहो, सिंहाच्या भयानें माता मरण पावून पोरका झालेला हरिणकुमार ह्या आश्रमांतून चुकून गेला, तो ह्या दयाळू भगवान नक्षत्राधिपतीपार्शी सुरक्षित आहे. अहो, हरिणबालकाच्या वियोगामुळें उत्पन्न झालेल्या विरहरूप अग्नीच्या ज्वालांनीं माझे कोमल अंतःकरण दग्ध न व्हावें म्हणून, मात्तक जसा विषाचा उपशम व्हावा म्हणून दयायुक्त अतःकरणानें थंड पाण्याचें सिंचन करितो, तसा हा भगवान अमृतकर चद्र मजवर शीत किरणांचें सिंचनच करीत आहे !” परीक्षिता, ह्याप्रमाणें असंभवनीय कल्पनांचे तरंग वाढत जाऊन भरताचें मन फारच व्याकूल झालें. असो. पुढें तो मृगशिशु सांपडला व सर्व क्रम पूर्ववत् यथास्थित चालू झाला. राजा, ह्या मृगशिशूच्या रूपानें त्याच्यापुढें त्याचें प्रारब्धकर्मच उभें राहून त्याचा सर्व योगाभ्यास सुटला व भगवद्भक्ति नष्ट झाली ! कारण, असें नसतें तर, मोक्षाच्या शत्रूचा म्हणजे त्याग करण्यास कठिण अशा आपल्या औरस पुत्राचाही ज्यानें पूर्वी त्याग

केला, त्या भरताच्या ठिकाणीं, ज्याशीं अर्था-अर्थी कांहींच संबंध नाही अशा हरिणबालका-विषयीं आसक्ति कशी बरें उत्पन्न झाली असती ! सारांश, त्या राजर्षीचा योगाभ्यास त्या विघ्नमुळें भग्न होऊन, त्यास आत्मसुखाचा अगदींच विसर पडला, व त्याचें प्राक्तनकर्म त्याच्यापुढें मूर्तिमंत उभें राहिलें ! असो. परीक्षित राजा, इतक्यांत, उंदराच्या बिळाजवळ सर्प येऊन पोहोचावा, तद्वत् त्याच्या मरणाची वेळ समीप येऊन ठेपली ! आपण आतां मरणार ही गोष्ट त्याच्या ध्यानांत आली, तेव्हां सन्निधभागी असणाऱ्या मृगाबद्दल तो दुःख करूं लागला; तो मृगही पुत्राप्रमाणें आक्रोश करूं लागला; आणि अशा स्थितीतच त्यानें आपला देह ठेविला, परीक्षिता, भरताचें शरीर नष्ट झालें, परंतु त्याच्याबरोबर, भगवदा-राधनाच्या सामर्थ्यानें त्याची पूर्वस्मृति नष्ट झाली नाही. अंतकाळीं हरिणाचे ठिकाणीं आसक्ति राहून गेल्यामुळें त्या भरताला पुढें हरिणाचा जन्म प्राप्त झाला. त्या योनींत जन्मल्यावर, पूर्वजन्मांतल्या भक्तिप्रभावामुळें त्यास सर्व पूर्वचरित आठवळें, व आपण ह्या हरिणाच्या जन्मास कां आलों हें मनांत येऊन तो फार पश्चात्ताप करूं लागला. तो म्हणाला, “जरेरे ! मी हें काय केलें ! ज्ञानी लोकांच्या मार्गापासून मीं अष्ट झालों ! अहो, माझा अधिकार किती मोठा होता. मीं सर्वसंगपरित्याग केला ! एकांत-वासासाठीं पवित्र अरण्याचा आश्रय केला ! ब्रह्मचिंतनांत निमग्न झालों ! सर्व स्थावरजंगम वस्तूंच्या अंतर्गामीं गूढ असणाऱ्या पदगुणैश्वर्ययुक्त प्रभु वासुदेवाच्या ठिकाणीं मन लाविलें ! त्या-विषयीं श्रवण, मनन, निदिध्यास करण्यांत सर्व वेळ घालविला ! आणि अशा प्रकारें मीं आपणें मन पूर्णपणें परमात्म्याच्या ठिकाणीं अधिष्ठित केलें असूनही तें पुनः तेथून काढून हरिणाच्या पाडसावर गुंतविलें, तेव्हां केवढें

१ हरणें जेथें फिरतात, तो प्रदेश शास्त्रानें यज्ञ-कर्मास योग्य मानिला आहे.

हे माझे मौख्य ! ” राजा परीक्षिता, ध्याप्रमाणे अंतर्धर्मी वैराग्य उत्पन्न होऊन त्याने आपल्या हरिणी मातेस सोडून दिले, व तो फिरून काळंजर पर्वतावरून भगवंताचे वसतिस्थान व शांत स्वभावाच्या मुनींना परमाप्रिय अशा पुलहाश्रमी प्राप्त झाला, आणि शालवृक्षाच्या राईमध्ये मृत्यूची वाट पहात बसला. कोणाशीही सहवास करण्यासंबंधाने त्याला पराकाष्ठेचा वीट आला असल्यामुळे तो तेथे एकटाच फिरत असे, आणि सुकळेळी पाने, वेळी व गवत खाऊन आपली उपजीविका करी. त्याचे सर्व लक्ष हरिणजन्म प्राप्त होण्यास कारणीभूत झालेले प्राक्तनकर्म केव्हा सरेल, इकडेच काय तें लागले होते; आणि अखेरीस आपला मृत्युकाल जवळ आला अस कळताच, तीर्थेदकांत आकंठ बसून त्याने त्या मृगशरिराचा त्याग केला !

अध्याय नववा.

—:०:—

जडभरताची कथा.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात—परीक्षित राजा, पुढे असे झाले की, अंगिरा गोत्रांत कोणी एक फार चांगला ब्राह्मण नांदत होता; त्याच्या ठिकाणी शमदमादि गुण उत्तम असून तपश्चर्या, वेदाध्ययन, सत्यात्री दान, नित्यानंद, सहनशीलता, विनय, कर्मविद्या, निर्मत्सरता, आत्म्याविषयी अद्वैतज्ञान व धर्माचरणपापासून होणारे समाधान हीं मूर्तिमंत बास करीत होती. त्याला दोन स्त्रिया होत्या. पहिल्या स्त्रीपासून त्याला त्याच्याप्रमाणेच वेदाध्ययन-शील, सदाचारसंपन्न, सुंदर व उदार असे नऊ पुत्र झाले; व दुसऱ्या स्त्रीपासून एक पुत्र व कन्या अशीं दोन मुले झाली. त्यांपैकी जो मुलगा होता, तो, मृगतनूचा त्याग करून ब्राह्मणत्व पावलेला राजर्षिश्रेष्ठ भरत होय असे म्हणतात. राजा, भरताचे हे शेवटलेच जन्म;—त्यास

द्यापुढे फिरून जन्म प्राप्त झाले नाही. भगवंताच्या अनुग्रहामुळे त्याला पूर्वजन्मपरंपरा आठवत होतीच. स्वजनांचा समागम केला तर आपणाला फिरून जन्म घ्यावा लागेल, हा गोष्ट तो विसरला नव्हता; व द्यामुळे आपल्या बंधुजनांपासून तो अगदी निराळा राहू लागला. ईश्वराच्या चरणयुगलाचे स्मरण व कीर्तन केल्याने प्राण्यांचे कर्मबंधन नाश पावते, ही गोष्ट मनांत वागवून त्याने तो क्रम सतत चालविला. कोणावरही आपण प्रेम ठेविले तर आपला नाश होईल, असे जाणून तो आपले आचरण असे ठेवू लागला की, लोकांनी त्यास वेडा, मंदबुद्धीचा, अंधळा व बहिरा असे म्हणावे. त्याची अशी स्थिति असतांही त्या ब्राह्मणाचे मन त्या पुत्राविषयी प्रेमयुक्त होऊन, त्याने आपल्या मुलाचे समावर्तनापर्यंत (गृहस्थाश्रमाच्या स्वीकारापर्यंत) सर्व विधि यथाशास्त्र करण्याचे योजून त्याचे उपनयन केले. पुढे शौच, आचमन इत्यादि कर्मांचे नियम त्याने त्यास शिकविण्यास आरंभ केला, परंतु ते मुलास आवडतना; तथापि पित्याने मुलास सुशिक्षण द्यावे असे धर्मशास्त्र असल्यामुळे, त्याने त्यास तें बळेंच शिकविण्याचा क्रम चालू ठेविला. आपल्या मुलास कांहीएक येण्याचा संभव नाही, अशी पित्याची खातरी व्हावी व त्याने आपल्यास शिकविण्याचा आग्रह सोडावा, अशा हेतूने तो पित्याच्या समक्ष वेडेवाकडे आचरण करू लागला. बापाच्या मनांत मुलास वेद यावे ही उत्कट इच्छा असल्यामुळे, त्याने अगोदर व्याहृति, प्रणव व शिर द्वांसह त्रिपद गायत्रीमंत्राचा त्यास पाठ दिला. त्याने चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ व आषाढ ह्या चार महिनेपर्यंत एकसारखा त्याजकडून तो पाठ तयार करविला; परंतु मुलास तो स्वरादिकांनी युक्त असा नीट आला नाही. ब्राह्मणाला आपला पुत्र म्हणजे केवळ प्राणच वाटे. तो चांगला विद्वान व्हावा

अशी त्याळा फार होस होती. पण त्याळा तर बाप जे काही सांगे ते मुळीच आवडत नसे. तथापि बापाने, शुद्धाचार, अध्ययन, व्रतनियम गुरु आणि अग्नि ह्यांची शुश्रूषा इत्यादि, अध्ययनानंतर गृहस्थाश्रम घेऊं इच्छिणाऱ्या ब्रह्मचाऱ्याला आवश्यक अशा गोष्टी आपल्या हेक्यानं त्यास शिकविल्या; परंतु मुलास त्या धडपणें न आल्यामुळें बापाचे सर्व मनोरथ वायां गेले. इकडे पुत्राच्या अध्ययनांत गुंतून राहिल्यामुळें स्वतांच्या आत्मोन्नतीकडे बापाचे दुर्लक्ष होऊन, भगवद्भक्ति, अद्वैतविचार इत्यादि क्रयें त्याच्या हातून घडावयाची राहिली; व इतक्यांत, त्याचें आयुष्य कधी संपतें ह्याची सावधानचिन्तानें वाट पहात बसलेल्या काळानें त्यास उचळून नेणें ! तेव्हां त्याची कनिष्ठ स्त्री महासाध्वी पतिव्रता आपली दोन्ही मुले आपल्या सवतीच्या स्वार्थीन करून त्याबरोबर सती गेली ! ह्याप्रमाणें पिता मरण पावल्यावर, भरताच्या भावांनी, आपला भाऊ जड बुद्ध्याचा आहे असें समजून, त्याला पुढें शिकविल्याचा आग्रह सोडून दिवा. ते वेदत्रयीमध्ये मोठे निष्णात होते; परंतु त्यांस आत्मानात्मविचार मुळीच नव्हता. ह्यामुळें त्यास भरताची योग्यता कळून आली नाही. परीक्षिता, त्या जडभरताच्या बंधूंना दोन पायांचे पशुच म्हटलें तरी चोळेल. ते त्यास, हे उन्मत्ता, जडा, बहिरटा, अशा अपशब्दांनीं हाका मारीत असत. तोही त्यांस तशाच प्रकारची वेडगळ उत्तरें देत असे. कोणी कांही काम करून घेऊं लागला, तर तो तें जसे सांगितलें असेल तसें करी, त्यांत तो आपली कल्पना वगैरे कांही चालवीत नसे; तो कधी वेठीला जाई; कधी मजुरी करी; कधी भिक्षा मागे; व अशा प्रकारें आपला उदरनिर्वाह करी. कधी कधी त्यास यत्नावांचूनही थोडें-फार व बरें-वाईट अन्न मिळें, तें तो खाऊन राही. परंतु तो तें इंद्रियांच्या संतोषासाठीं खात नसे, तर केवळ

शरिराच्या रक्षणाकरितां खात असे; कारण, ज्याचा उत्पादक कोणी नाही, जो केवळ स्वतःसिद्ध, आनंदरूपी व अनुभवरूप असा आत्मा, तो मीच आहे, असें त्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालें असल्यामुळें, मानापमान, जयापजय इत्यादि द्वंद्वपासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखांबद्दल त्यास विळकूळ अभिमान राहिला नव्हता. थंडी, ऊन, वारा, पाऊस, कांहीं असो; भरत आपला बैलासारखा उचडा असावयाचा; त्याचें शरीर पुष्ट व बळकट होतें; तो भुईवरच निजे; शरिराची बरदास्त राखण्याकरितां मर्दन किंवा स्नान हें कांही एक करीत नसे; व त्याच्या अगावर धुळीचीं पुटें चढलीं होती; ह्यास्तव, मोठा हिरा असला तरी तो स्वच्छ राखिला नाही तर जसे त्याचें दिव्य तेज बाहेर दिसत नाही, तसें त्या जडभरताचें लोकोत्तर ब्रह्मतेज त्याच्या अस्वच्छतेमुळें बाहेर दिसलें नाही. त्याच्या अमगळ वस्त्रावरून व गळ्यातील घामट जानव्यावरून, हा केवळ जातीचा ब्राह्मण आहे असें मानून, त्याच्या हीन आचरणामुळें लोक त्यास अधम म्हणत, व त्याच्यातील अपूर्व प्रभाव न जाणतां त्याचा अपमान करीत. जेव्हां तो अन्न मिळविण्याकरितां दुसऱ्याची मजुरी करावयाची इच्छा करी, तेव्हां तो आपल्या भावांच्या भाताच्या शेतांत सुद्धां कामास लागे. त्याचे भाऊ जें काम सांगत, तें तो करी; परंतु शेत सारखें झालें किंवा उंचसखल झालें, मयेंच खळगा झाडा किंवा उंचवटा झाडा, ह्या गोष्टींचा मुळीच विचार करीत नसे; व त्याचे भाऊ कण्या, पेंड, कोंडा, किडके उडीद, करपळेले अन्न वगैरे जें कांहीं त्यास देत, तें तो अमृतासारखें मानून भक्षण करी !

जडभरतावर मृत्यूचा प्रसंग.

श्रीशुकाचार्य म्हणाळे:—हे परीक्षित राजा, पुढें एकदा, कोणी एका शूद्र लोकांच्या राजानें पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेस्तब भद्रकाळी देवीला नरबलि

देण्याचा विचार केला. त्यानें बलि देण्याकरितां एक मनुष्य धरून आणिला, परंतु तो त्याच्या हातांतून सुटून गेला. तेव्हां त्याच्या मागून त्याचा माग काढीत त्या राजाचे सेवक धावू लागले. रात्र पडली तरी त्यांनीं आपलें काम तसेंच चालविलें. परंतु मध्यरात्र झाली, अगदीं अंधार पडला, तरी त्यांस त्या पुरुषपशूचा शोध लागला नाही. कर्मधर्मसंयोग असा विलक्षण घडला की, त्या रात्री भरत एका शेतांत माळ्यावर बसून हरणें व डुकरें ह्यांपासून त्यांतील पिकाचें रक्षण करीत होता. त्यावर त्या राजदूतांची दृष्टि गेली ! त्यांनीं त्या अंगिरापुत्राला नीट न्यहाळून पाहिलें; व बलि देण्याकरितां जीं लक्षणें पुरुषाच्या अर्गी असावीं लागतात, तीं सर्व त्याच्या ठिकाणीं यथास्थित आहेत, असें त्यांस दिसून आलें. ह्या पुरुषास बलि दिलें असतां आपल्या धन्याचा कार्यभाग सिद्ध होईल, अशी त्यांस खातरी वाटून त्यांनीं मोठ्या उल्हासानें त्यास दोरीनें बांधून चांडिकेच्या देवाळयांत नेलें. पुढें त्यांनीं आपल्या विधीप्रमाणें त्यास स्नान घातलें; त्यास नवीन वस्त्र नेसविलें; त्याला अलंकार, उटी, माळा, टिळें इत्यादि शृंगार केला; भोजन घातलें; व धूप, दीप, फुलें, लाह्या, आम्रपलव, दूर्वाकूर, फळें, नैवेद्य वगैरे सिद्ध करून त्याच्या वधाची तयारी केली; आणि गायन, स्तुति, मृदंग, ढोल, नौबदी इत्यादीकांचा मोठा घोष करून त्या पुरुषपशूला भद्रकाळीच्या अग्रभागीं नेऊन बसविलें; आणि नंतर त्या क्षुद्र राजाच्या उपाध्यायानें त्या जडभरताच्या रक्तरूप भासवानें देवीची तृप्ति करण्याकरितां अति भयंकर व तीक्ष्ण अशा खड्गावर देवीच्या मंत्राचें अभिमंत्रण करून तो खड्ग हातांत घेतला ! परीक्षित राजा, त्या रजोगुणी व तमोगुणी अधम चोराचें मन द्रव्य व संतति ह्यांकरितां अतिशय बहकून गेल्यामुळे, भगवद्‌शानें युक्त अशा ब्राह्मणकुळाची योग्यता त्याच्या ध्यानांत मुळीच

आली नाही;—त्यांस तो ब्राह्मण अगदीं तुच्छ वाटून ते त्याच्या वधास प्रवृत्त झाले. आपत्कालीं हिंसा करण्यास शास्त्राची मोकळीक आहे, परंतु ब्राह्मणाचा वध करण्यास शास्त्राची आज्ञा नाही; त्यांतून हा ब्राह्मण म्हणजे महातेजस्वी ब्राह्मणाचा पुत्र, स्वतः ब्रह्मस्वरूप झालेला, सर्व वस्तुमात्राच्या ठिकाणीं अद्वैत मानणारा, आणि सर्व प्राण्यांवर अनुकंपा करणारा; तेव्हां अशा ब्राह्मणाचा वध करणें तर फारच निंद्य होय. असें लक्षांत आणून ब्राह्मणाच्या प्रभावामुळे देवी चवताळून गेली, व बऱ्या-वाईटाचा विचार न करणारे ते दुष्ट चोर हिंसेमध्ये आनंद मानून आतां त्या ब्राह्मणाचा वध करणार, तो ती एकदम आपल्या मूर्तीतून प्रकट झाली ! त्या चोरांनां केळेच्या अपराधामुळें तिला फार क्रोध चढला, सतापामुळें फार आवेश आला, व तिनें आपल्या भुवया चढविल्या; हीं सर्व चिन्हे व तिच्या वक्रदाढा आणि लाळ गरगरणारे डोळे पाहून, ही आतां आपल्यास खाणार अशी चोरांना धास्ती पडली ! त्या वेळां, ही आतां सर्व जगाचा विध्वंस करते कीं काय, असा भास झाला. तिनें मोठी गर्जना करून आपल्या स्थानावरून एकदम उडी मारिली व अभिमंत्रण केलेला खड्ग पुरोहितापासून हिसकून घेऊन त्या दुष्टांचीं मस्तेकें तोडली ! त्यांच्या कंठनाळांतून गळणारें उष्ण उष्ण रक्त—सर्व आपल्या गणांसहवर्तमान यथेच्छ प्राशन करून धुंद झाल्यामुळे ती त्या सर्वांसह गात व नाचत सुटली, आणि त्या चोरांच्या मस्तकांचे चेंडू करून खेळू लागली ! परीक्षित राजा, थोरांचा घात करण्याचा प्रयत्न सर्वतोपरी घात करणारालाच भोंवतो. असो. परीक्षित राजा, प्रत्यक्ष आपलें शिर तुटण्याचा प्रसंग आला असतां भरताची मुळीच गडबड झाली नाही, ह्याचें तुला आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. कारण, महाभगवद्भक्त पुरुष भगवत्पराविदांचा आश्रय

करून देहादिकांविषयीं अभिमानप्राप्ति तोडून टाकतात, व सर्व प्राण्यांविषयीं ममत्वबुद्धि बाळगून अगदी निर्धैर बनतात, ह्यामुळे साक्षात् भगवान परमेश्वर नेहमीं कालचक्ररूपी उत्तम आयुधानें प्रसंगीं भद्रकांठीसारख्या व्यक्तींकडून त्यांचें रक्षण करीत असतो; व ह्यास्तव त्यांस कधीं कोणत्याही प्रकारची भीति रहात नाही.

अध्याय दहावा.

—:—

जडभरत व रहूगण राजा ह्यांचा संवाद.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, पुढें काय घडलें तें ऐक. एकदा सिंधुसौवीर देशचा राजा रहूगण हा कपिलाश्रमास ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश ग्रहण करावयास जात होता. तो इक्षुमती नदीच्या कांठावर येऊन पोहोचला; तेव्हां तेथील अधिपतीला राजाची पाळखी पुढें नेण्याकरितां भोईलांक वेठीस धरणें प्राप्त झाले. कर्मधर्मसंयोगानें हा ब्राह्मण तेथें त्यास आढळला. तो बळकट, तरुण, कणखर व रासभ किंवा बेल ह्यांप्रमाणें मजबूत आहे असें पाहून, हा पाळखी उचलण्यास बरा आहे असें त्यानें ठरविलें; व दुसरे लोकवेठीस धरले होते, त्याबरोबर ह्यालाही वेठीस धरून, त्या सर्वांकडून ती पाळखी पुढें चालविली. परीक्षित राजा, महाज्ञानी जडभरत, तें काम करण्यास आपण योग्य नाही वगैरे कांहीं एक कुरकुर न करतां, ती पाळखी वाहून लागला. पाळखी नेत असतां जडभरताची चाल इतर वाहकांच्या चालीशीं जमेना. इतर वाहक त्वरित चालत, व हा वाणाइतकी जागा न्यहाळून पाहून तेथें कीड, मुंगी वगैरे कांहीं नाही अशी खातरी करून घेऊन, मग पुढें पाऊल टाकी. त्यामुळे ती पाळखी वेडीवाकडी होऊन तिळा हिसके बसू लागले. तेव्हां रहूगण राजा त्या वाहकांस म्हणाला, “अरे, पाळखी अशी वाकडीतिकडी

होऊं देऊं नका, नीट चालवा.” राजाचें तें धमकीचें भाषण ऐकतांच, आतां हा आपणांस ताडन करील अशी भीति बाटून, त्या भोयानीं राजास विनयपूर्वक म्हटलें, “महाराज, ह्यांत आमचा मुळींच अपराध नाही. आपल्या आज्ञेप्रमाणें आम्हां आपल्याकडून पाळखी नीट चालवीत आहों. परंतु हा नवा लावलेला भोई नुक्ताच कामास लावला असूनही जलद चालत नाही. म्हणून आम्हांस ह्याच्याबरोबर पाळखी नीट चालवितां येणें कठिण आहे.” ह्याप्रमाणें भोयांचें भाषण ऐकून, ससर्गनिमित्त एकाचा दोष, त्याच्याबरोबर संबंध ठेवणाऱ्या सर्व लोकांस बाधक होतो असा विचार करून, रहूगण राजानें जडभरताला उपरोधिक शब्दांनीं ताडन केले. वास्तविक रहूगण राजाचा स्वभाव वृद्ध पुरुषांची सेवा करून पुष्कळ शांत व उदार झालेला होता. परंतु ह्या वेळीं मूळ क्षत्रियस्वभावाचें वर्चस्व होऊन त्याच्या ठिकाणीं रजोगुण स्फुरण पावला, व त्यामुळे तो संतप्त होऊन, भस्माच्छादित अग्नीच्याप्रमाणें ब्रह्मतेज गुप्त असलेल्या त्या ब्राह्मणाला म्हणाला, “हे बंधो, मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे! खरोखरी तूं फारच थकलास! कारण, पुष्कळ वेळपर्यंत तूं एकव्यानेच ही पाळखी इतक्या दूर वाहून आणिलीस! त्यांतून तूं फारसा बळकटही नाहीस! तुझे अवयव अगदीं कुश आहेत! शिवाय महातारपणानेही तुला घेरलेले आहे! आणखी, गड्या, हे तुझे जोडीदार आहेत व नाहीत सारखेच।” परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें त्या रहूगण राजानें त्या जडभरताचा फार उपहास केला. परंतु चमत्कार असा कीं, त्या उपहासाकडे त्या ब्राह्मणानें बिलकुल लक्ष न देतां निमूटपणें पूर्ववत् पाळखी पुढें चालविली. तो ब्रह्मनिष्ठ पुरुष हें पूर्ण जाणत होता कीं, “पृथिव्यादि द्रव्यें, चक्षुरादिक इंद्रियें, बरीं-वाईट कर्मे व अंतःकरण हीं सर्व अविवेचीं फळें आहेत. ह्या जन्मीं मला ही जी विशिष्ट

तनु प्राप्त झाली आहे, ती माझी आतां शेवट-
चीच झाली पाहिजे. ह्या देहावर जर मी अहं-
भाव ठेवीन, तर माझा हेतु सिद्धीस जाणार नाही.
शरिरादिकाविषयी अभिमान बाळगणे हा अगदी
अविचार आहे. ” असो. हे परीक्षिता, ती
पालखी पूर्ववत् हेलकावे खाऊं लागली ! तेव्हां
रहूगण जास्तच संतापला आणि म्हणाला, “ अरे !
तूं जिवंत आहेस कीं मेला आहेस ? तूं माझी आज्ञा
तुच्छ मानून ती मोडीत आहेस, पण विचार कर
तुझा हा अळगरजीपणा पाहून यमाप्रमाणे मी
तुला ताडन करीन, आणि मग तुझे डोळे उघड-
तील ! ” रहूगण राजानें अशा प्रकारें पुष्कळ
तोंडमुख घेतलें. त्याला ‘ मी राजा ’ असा अभि-
मान झालेला असून, रजोगुणानें व तमोगुणानें
त्याचा तो अभिमान दुणावला होता. रहूगणाचा
सदसद्विवेक त्या अभिमानानें नष्ट होऊन, भगवं-
ताला अत्यंत प्रिय अशा त्या भरताची त्यानें निर्भ-
र्त्सना केली. त्याला शहाणा काय तो मी, असें
वाटत होतें. मोठमोठे योगी कशा प्रकारें वागतात
हें त्यास माहीत नव्हतें; व त्यामुळे, त्या ज्ञान-
संपन्न, आत्मवान, सर्व भूताविषयीं ममता व समता
धारण करणाऱ्या ब्रह्मणाची योग्यता त्यास कळ-
ली नाही. रहूगण राजाचीं दुरुत्तरें ऐकून जड-
भरत किंचित् हसून हळूच म्हणाला, “ हे बळाढ्य
राजा, तूं जें कांहीं म्हणालास, तें खरें आहे. त्यांत
खोटेपणा किंवा उपरोधक अशे मुळीच नाही.
हे वीरा, जर भार म्हणून कांहीं पदार्थ असेल,
तरच तो वाहकाला वाटेल; मला तो वाटण्याचे
कांहीच कारण नाही. माझा व शरिराचा जर
कांहीं संबंधच नाही, आणि अमुक ठिकाणीं
जावयाचें व तेथें जाण्याचा मार्ग अमुक, असा
जर मला विचारच नाही, तर पालखी लावून
अणिळी वगैरे शब्दांनीं मला कां बरें वाईट
वाटेल ? आतां, माझ्या पुष्टेबद्दल जो तूं
टोळा मारलास, तोही सुज्ञांच्या मतें मला

लागत नसून, ह्या पंचमहाभूतात्मक जडदेहाला
लागू आहे; तेव्हां मला त्यापासून विषाद वाट-
ण्याचें कारण नाही. राजा, स्थूलता, कृशता,
मानसिक पीडा, क्षुधा, तृषा, भय, कलह, इच्छा,
निद्रा, ग्लानि, क्रोध, अहंकार, गर्व आणि शोक
हे सर्व धर्म देहाभिमानी पुरुषाच्या असतात; मी
देहाभिमानरहित असल्यामुळे ते माझ्या ठिकाणीं
मुळीच नाहीत. राजा, जन्म व मरण ह्या गोष्टी
केवळ मलाच आहेत असें नाही; तर जितके
मिळून विकारी पदार्थ आहेत, त्या सर्वांच्या
ठिकाणीं त्या गोष्टी नियमानें दिसून येतात.
आतां मी तुझी आज्ञा मोडली म्हणून तुझे म्हणणें;
परंतु, हे मान्या, जेथें सेव्यसेवकभाव कायमचा
निश्चित असेल, तेथें धन्यानें आज्ञा करावी
व सेवकांनें ती पाळावी हें योग्य होईल. राजा,
जर कदाचित् तूं राज्यापासून च्युत झालास व
मी राज्यपदावर आरूढ झालों, तर मग कसें होईल
बरें ? राजा, व्यवहारांत मात्र सेव्यसेवक हा भेद
दृष्टीस पडतो; परंतु वास्तविक विचार केला
असतां हा भेद मानण्यास किंचित् सुद्धां जागा
नाहीं. ह्यास्तव, राजा कोण, त्याचा अधिकार
कोणता वगैरे गोष्टींचा विचार करण्याचें प्रयो-
जनच उत्पन्न होत नाहीं. राजा, खरोखरी प्रकार
असा आहे. इतक्यावरही, जी काय तुझी आज्ञा
असेल ती कळू दे. ती पाळण्यास मी सिद्ध आहे.
आतां, ताडन केल्यावर माझे डोळे उघडतील
म्हणून जें तुझे म्हणणें, त्यासंबंधानें ऐकः हे थोर
पुरुषा, उन्मत्त, जड व वेडा ह्यांप्रमाणें मी बाहे-
रून वागत आहे, परंतु वास्तविक मी ब्रह्मस्वरूपी
निमग्न झालों आहे; तेव्हां मला शिक्षा करून
तुला काय लाभ होणार आहे ? बरें, मी ब्रह्म-
स्वरूपी वीर झालों नाहीं, केवळ उन्मत्त व वेडा
मात्र आहे, इतकें जरी तुला मान्य झालें, तरीही
मला शिक्षा करण्यांत कांहीं हाशील नाहीं, हेंच

ठरतें. कारण, अशा स्थितीत मला शिक्षा करणें, म्हणजे पिष्टपेषण करण्यासारखेंच आहे. ”

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—राजा परीक्षिता, त्या मुनिश्रेष्ठ जडभरतानें अशा प्रकारें रडूगण राजाच्या भाषणाचा अनुवाद करून उत्तर दिलें, व नंतर फिरून पहिल्याप्रमाणें पाळखी वाहण्याचा क्रम चालविला. परीक्षिता, त्या जडभरताच्या ठिकाणीं पूर्ण वैराग्य वास करीत असून, त्याचा देहादिकाविषयीचा अभिमान समूळ नष्ट झालेला होता. प्रारब्धकर्म भोगव्याशिवाय गत्यंतर नाही, म्हणून तें भोगून तो तें क्षीण करीत होता. राजा, सिंधुसैवीरपति रडूगण, त्या महात्म्याचें तें भाषण श्रवण करून तत्काळ चकित होऊन गेला. त्याच्या ठिकाणीं तत्त्वज्ञानाचा व साधुश्रद्धा आधींच उत्पन्न झालेली होती; व त्यामुळें तात्त्विक विचार करावयाचा त्यास अधिकार प्राप्त झाला होता. ह्यास्तव, मनांतील अभिमानप्रथि तोडून टाकणारें असें तें ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून, व तें अनेक शास्त्रग्रंथांस संमत आहे असें पाहून, ‘मी राजा’ असा त्याचा अभिमान एकदम नाहीसा झाला; व त्यानें पाळखीतून उतरून तत्काळ त्या ब्राह्मणाचे पाय धरिले, आणि क्षमा मागितली. नंतर तो म्हणाला, “ भगवन्, गुप्तपणें संचार करणारे आपण कोण आहां ? आपण यज्ञोपवीत धारण केलें आहे, ह्यावरून ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या त्रिवर्गपैकी कोणी तरी असाल; तर कोण आहां तें कृपा करून सांगा. अथवा तुम्ही दत्तात्रेयादिकांपैकीं अवधूत आहां काय ! महाराज, तुमचा देश कोणता ? आपला जन्म वगैरे कोणत्या कुळांत झाला ? ह्या ठिकाणीं येण्याचें कारण कोणतें ? मुने, माझ्या कल्याणासाठीं प्राप्त झालां असल्यास, आपण शुद्धसत्त्वमूर्ति कपिल मुनि तर नाहीना ? ऋषिश्रेष्ठा, मी इंद्राच्या वज्राळा भीत नाही, शंकराच्या त्रिशूलास भीत नाही, व यमाच्या दंडास भीत नाही; त्याचप्रमाणें अग्नि, सूर्य,

चंद्र, वायु अथवा कुबेर ह्यांच्या शस्त्रांनाही भीत नाहीं; परंतु ब्राह्मणकुळाच्या अपमानाळा फार भितीं. ह्यास्तव, हे साधो, अपरोक्षज्ञानरूपी आपला प्रभाव गुप्त राखून, सर्वसंगपरित्याग करून आत्मरूपानें फिरणारे तुम्ही कोण आहां बरें ? योगशास्त्रास अनुसरून असणारीं तुमचीं वचनें इतकीं गूढ आहेत कीं, त्यांचा अर्थ माझ्यासारख्यांस कळणें तर एकीकडेस राहिलें, परंतु मोठमोठ्या सूक्ष्मविचारी पुरुषांनाही तो समजणें अशक्य आहे ! महाराज, मी तर ज्ञानप्राप्तीची उत्कट इच्छा धरून, आत्मतत्त्व जाणणान्या मुनींमध्ये परमश्रेष्ठ व योगमार्गाचे प्रवर्तक जे कपिल मुनि, त्यांना, कोणाच्या आश्रयानें भवसमुद्र तरून जावा हें विचारण्याकरितां जात आहें. मुने, कपिल मुनि हा साक्षात् विष्णूचा ज्ञानकलारूप अवतार होय. हे साधो, आपण तेच कपिल मुनि, लोकस्थिति अवलोकन करण्याकरितां स्वतांचें रूप प्रकट न करितां फिरत आहां काय ? संसारांत आसक्त होऊन विवेकशून्य झालेल्या पुरुषाला योगीश्वरांचे मार्ग कसे कळतील बरें ? कळणार नाहीत हें उघड आहे. ”

परीक्षिता, पुढें रडूगण राजानें, जडभरतानें पूर्वी जीं उत्तरें दिलीं होती त्यांवर शंका घेऊन म्हटलें, “ मुने, युद्धादिक कर्म केल्यापासून श्रम होतो ह्या गोष्टीचा अनुभव आहे, आणि भार वाहतांना व चाळतांना तुम्हांला श्रम होत आहेत असें मला अनुमान करितां येतें. आतां, हा केवळ व्यवहार असून त्याच्या ठिकाणीं सत्यत्व नाही असें तुमचें म्हणणें, पण मला त्यांत तथ्य दिसत नाही; कारण व्यवहार जर असत्य मानला, तर त्यापासून होणारीं कायेंही असत्यच मानावी लागतील. पहा—जर घट खोटा आहे असें मानिलें, तर त्यापासून पाणी भाणणें इत्यादि कृत्यें होतात तीं खोटींच, असें म्हणावें लागणार नाही काय ? अर्थात् लागेल. ह्यास्तव, सर्व

व्यवहार सत्यच आहेत असें माझे मत आहे. ज्या-
प्रमाणें चुकीवर भांडें ठेवून त्याच्याखातीं अग्नि
प्रदीप्त केला म्हणजे त्याच्या योगानें प्रथम तें
भांडें तापतें, नंतर त्यांतील पाणी सळसळतें, व
पुढें त्यांतील तांदूळ शिजतात, त्याप्रमाणें देह,
इंद्रियें, प्राण व मन ह्यांच्या संबंधामुळें क्रमाक्रमानें
उपाधींचे धर्म पुरुषावर येऊन पोहोचतात व
त्या योगानें त्याला संसार प्राप्त होतो. पहा, श-
रिराला ताप झाला कीं इंद्रियें तापतात, व नंतर
प्राण तापतात, पुढें मनाला सताप होतो, व
शेवटीं परमात्म्याच्या अंशभूत जीवालाही ताप
होतो. मुने, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें सेव्यसेवकभाव
अशाश्वत असला तरी, ज्या वेळीं जो राजा असतो
त्या वेळीं तो प्रजेस शिक्षण लावतो व तिचें पालन
करितो. राजा हा तरी प्रजेच्या रक्षणाकरितां
भगवंतानें नेमिलेला एक अधिकारीच आहे. तो
पिष्टपेषणासारखें निरर्थक काम कधींही करणार
नाहीं. कारण, उन्मत्त पुरुषास शिक्षा करून जरी
त्याचा उन्मत्तपणा गेला नाहीं, तरी त्या राजानें
आपलें विहित कर्म केल्यामुळें त्याबद्दल त्याला
पातक लागत नाहीं. हे दीनदयाळा, माझ्या अ-
ज्ञानत्वास अनुसरून जो पूर्वपक्ष मला युक्त
वाटला, तो आपणांस विदित केला आहे. आतां,
माझ्या हातून राज्याधिकाराविषयीं अहंकार उत्पन्न
होऊन जो प्रमाद घडला व आपल्यासारख्या स-
त्पुरुषाचा अपमान झाला, त्याबद्दल कृपादृष्टीनें
क्षमा करावी; म्हणजे सत्पुरुषाचा अपमान के-
ल्याच्या पातकापासून मी मुक्त होईन. भगवन्,
कदाचित् आपण असें म्हणाल कीं, मला देहाहं-
कृति मुळींच नाहीं, ह्यामुळें मला सर्व जग आत्म-
भावनेच दिसतें, व ह्यास्तव तुझ्या भाषणानें माझा
अपमान झालाच नाहीं व त्यामुळें तुला पातकही
लागलें नाहीं; परंतु ह्यावर मी असें सांगतों कीं,
माझ्या हातून आपला अपमान घडला, हें इतकें
घोर पातक झालें आहे कीं, त्याच्या योगानें सा-

क्षात् शंकरासारखा महासमर्थ पुरुषही तत्काल
नाश पावेल ! ”

अध्याय अकरावा.

—:०:—

रहूगण राजास जडभरतानें केलेला

ज्ञानोपदेश.

जडभरत म्हणतो:—राजा, ज्या विषयावर वाद
करण्याची तुझी योग्यता नाहीं, त्या विषयावर तूं
पंडितासारखा पूर्वपक्ष करितोस हें युक्त नाहीं. जे
पंडित आहेत, ते लौकिक व्यवहारांचा तात्त्विक
विचारांत कधींही उल्लेख करीत नाहींत. राजा,
फार कशाला? वैदिक कर्मव्यवहारही गौणच
होय. वेदांमध्ये, गृहस्थांनीं अमुक अमुक यज्ञ-
यागादिक कर्मे करावीं, अशी स्पष्ट वचनें आहेत
खरीं; परंतु त्यांमध्ये हिंसा व स्वार्थपरता असल्या-
मुळें त्या कर्मांची योग्यता फारच कमी समजली
पाहिजे. आतां तू कदाचित् असें म्हणशील
कीं, वेदांतशास्त्र ऐकणाऱ्या पुरुषाचीही कर्माकडे
प्रवृत्ति होते, ह्यास्तव कर्मास गौण मानणें अप्र-
शस्त होय; तर ह्यावर मी सांगतों कीं, बाबा,
त्या पुरुषाची कर्माकडे प्रवृत्ति होते, हा त्याच्या
अनधिकारित्वाचा परिणाम समजावा. गृहस्थाश्र-
मांतील कर्मजन्य सुख स्वप्नांतील सुखाप्रमाणें
त्याज्य आहे, असें ज्याला आपलें आपण अनु-
मानानें ठरवितो येत नसेल, त्याला तत्त्वज्ञान
करून देण्यास उपनिषद्वाक्यें तरी कशीं समर्थ
होणार! जोपर्यंत मनामध्ये सात्त्विक, राजस
किंवा तामस विकार बळावलेला असतो, तोपर्यंत
तें कर्मेन्द्रियांकरवीं व ज्ञानेन्द्रियांकरवीं बरीं अथवा
वाईट कर्मे निःशंकपणें करवीत असतें. प्रथम
मनांत विषयवासना उत्पन्न होते; नंतर विषयादि-
कांपासून होणाऱ्या सुखांत तें आसक्त होतें; पुढें
सत्त्वादिक गुण प्रबल होतात; मग कामक्रोधादिक
विकार जोरावतात; नंतर पंचमहाभूतें, पचज्ञा-

नेंद्रियें, पंचकर्मेन्द्रियें व अंतःकरण अशीं सोळा रूपें मनास प्राप्त होऊन, त्या सोळा रूपांत अंतःकरणास सर्वांचें चालकत्व प्राप्त होतें; व अखेरीस हें मन, देवतिर्यगादि भिन्न भिन्न नांवांचे अनेक देह धारण करून उत्तम, मध्यम अथवा कनिष्ठ जीवकोटींत जन्म घेतें. राजा, मन हें संसारचक्रांत व्यापक रीतीनें असणारें होय. हें संसारचक्र अज्ञानरूपी मायेनें मनास प्राप्त होतें. संसारांत वासनायुक्त मन ज्या ज्या जीवात्म्यास चिकटून राहतें त्या त्या जीवात्म्यास, सुख, दुःख किंवा मोह इत्यादि फळ तें कालानुसार प्राप्त करून देतें. जोपर्यंत मनाचा हा स्थूलसूक्ष्म कारभार चालू असतो, तोपर्यंत जीवात्म्याची सुटका होत नाही; ह्याकरितां, त्रिगुणमय निष्ठ संसाराचें किंवा त्रिगुणातीत उत्कृष्ट मोक्षाचें आदिकरण मनच होय. मन विषयासक्त झालें, कीं प्राण्याला जन्ममरणपरंपरा येते, व तें विषयपराड्मुख झालें, कीं मोक्ष प्राप्त होतो. पहा—दिव्यांत तूप असलें म्हणजे त्यावर काजळी धरते, परंतु तेंच तूप संपलें म्हणजे त्याचें शुद्ध रूप प्रकट होतें; तद्वत्, राजा, मनमध्ये गुणकर्मवृत्ति उत्पन्न झाल्या म्हणजे त्यास अनेक विकार प्राप्त होतात, व त्या नष्ट झाल्या म्हणजे तें शुद्ध चैतन्यास जाऊन मिळतें.

पांच कर्मेन्द्रियें, पांच ज्ञानेन्द्रियें व अभिमान ह्या मनाच्या अकरा वृत्ति होत. राजा, त्या वृत्तींचे विषय पांच कर्मे, पांच सूक्ष्मभूतें व शरीर हे आहेत. मळत्याग, संभोग, गमन, भाषण व कुशलता हीं पांच कर्मे होत; शब्द, स्पर्श, रस, रूप व गंध हीं पांच सूक्ष्मभूतें होत; व देहादिकांविषयी जी ममत्वबुद्धि, तो अभिमान होय. काहीं लोक हा देह वगैरे माझा असं जेव्हां म्हणतात, तेव्हां त्यांच्या दृष्टीनें देहादिकांशीं अभेदाने असणारी “मी” अशी आणखी एक वृत्ति असते हें उघड होतें; ह्याजकरितां अहंकार नांवाची एक बारावी वृत्ति मानून, तिचा शरीर हाच शय्या-

संज्ञक बारावा विषय समजतात, व त्या शरिराच्या ठिकाणीं अहंकारासहवर्तमान जीव निजतो, म्हणून त्यास पुरुष असें म्हणतात. मनाच्या ह्या अकरा अथवा बारा वृत्ति, विषय, स्वभाव, संस्कार, कर्म व काल ह्यांच्या योगानें परिपक्व होऊन मग त्यांच्यापासून प्रथम शेंकडें, नंतर हजारों व अखेरीस कोट्यवधि वृत्ति बनतात. ह्या इतक्या वृत्ति बनतात, त्या मूळ मनापासून बनतात किंवा परस्परांच्या संयोगापासून बनतात असा अर्थ नाही; तर त्या जीवात्म्याच्या सत्तेनें बनतात. मनाच्या ठिकाणीं अज्ञानानें वासनादिक विकार उत्पन्न होऊन कर्मबंधन जडलें, म्हणजे त्यासच जीवदशा प्राप्त होते म्हणून पूर्वी सांगितलें आहेच. एकदा मनास जीवोपाधि प्राप्त झाला, म्हणजे त्या जीवाच्या ठिकाणीं असलेल्या अनेक प्रकारच्या वृत्ति कधी स्पष्ट दिसतात व कधी स्पष्ट दिसत नाहीत. जागृतावस्थेंत व स्वप्नांत त्या वृत्ति स्पष्ट दिसतात व झोंपेंत त्या स्पष्ट दिसत नाहीत. ह्या तिन्ही अवस्था व त्यांमधील वृत्ति जीव जाणतो. जीवाचें वास्तविक स्वरूप शुद्ध आहे. क्षेत्रज्ञ म्हणजे आत्मा हा दोन प्रकारचा आहे. एक ‘त्वंपदार्थ’ जीव व दुसरा ‘तत्पदार्थ’ ईश्वर. जीव कसा बनतो व तो काय करितो हें पूर्वी सांगितलेंच आहे; ह्याकरितां त्वंपदार्थाची करपना तुळा करितां येईलच; आतां तत्पदार्थ कोणता, तें सांगतो. रहूगण राजा, तत्पदार्थ म्हणजे सर्वव्यापक, जगज्जनक, पूर्ण, प्रत्यक्ष, स्वयंप्रकाश, जन्मरहित, ब्रह्मदेवादिकांचा नियंता व आपल्या स्वाधीन असलेल्या मायेकडून आपणास सर्व वस्तुमात्राच्या ठिकाणीं स्थापन करणारा असा भगवान नारायण, असें समज. ज्याप्रमाणें वायु स्थावरजंगम पदार्थांत आत्मस्वरूपानें प्रवेश करून शिवाय बाहेर स्वतंत्रपणानें असतो, त्याप्रमाणें षड्गुणेश्वर्यसंपन्न प्रभु वासुदेव विधांत प्रवेश करून शिवाय तद्व्यतिरिक्त स्वतंत्रपणानें आहे. राजा, जोपर्यंत ह्या जीवानें सोपाधिक मन

म्हणजे माया असें जाणून मनाच्या ठिकाणी असलेल्या वासना वगैरे झाडून टाकिल्या नाहीत, काम-क्रोधादिक षड्रिपु जिंकून सर्वसंगपरित्याग केला नाही, व आत्मतत्त्व जाणलें नाही, तोंपर्यंत त्यास जन्ममरणाचा फेरा व तदनुसार सुखदुःख हीं सुटावयाचीं नाहीत. तसेंच, जोंपर्यंत हा जीव, आपला सूक्ष्मदेह जें मन तेंच संसारांतील त्रिविध ताप पिकविणारे शेत आहे, असें उमजत नाही, तोंपर्यंत त्याला संसारांत भ्रमण करावें लागतें, व त्यामुळेच त्याचा शोक, मोह, रोग, प्रीति, लोभ व वैर ह्यांशीं संबंध घडून त्याविषयी प्रेम उत्पन्न होतें. राजा, ह्याकरितां तूं सावध होऊन मनोरूप प्रबळ शत्रूचा नाश कर. बाबा, उपेक्षा केली असतां हा शत्रु फारच जोरावतो; ह्यास्तव तूं ह्याची अगदी उपेक्षा करू नको. राजा, हा दुष्ट जर बळावला, तर प्रत्यक्ष आत्म्याला चोरून नेतो, हें लक्षांत ठेव. ह्याला मारून टाकण्याचें उत्तम शस्त्र म्हणजे सद्गुरूच्या व परमेश्वराच्या चरणांची सेवा करणें हेंच होय. म्हणून तूं तें शस्त्र स्वाधीन करून घेऊन वासनारूप महाशत्रूचा त्वरित वध करून टाक.

अध्याय बारावा.

—:—

रहूगणाच्या शंकांचें निवारण.

रहूगण राजा जडभरत ब्राह्मणास म्हणाला:—हे अवधूता, तूं साक्षात् ईश्वर असून संसाररूप महासंकटापासून लोकांचें संरक्षण करण्याकरितां हें शरीर धारण केलें आहेस. साधो, तुझ्या ठिकाणीं आत्मावबोध नांदत असल्यामुळे तूं कौकिक तनूची मुळीच परवा करीत नाहीस. महाराज, आपण जो वेष धारण केला आहे, त्यावरून आपला आत्मानुभव लोकांस प्रतीत होत नाही; इतकेंच नव्हे, तर आपणाविषयीं उलट अप्रियता मनांत उत्पन्न होते. भगवन्,

आपल्यास मी शरण आलों आहे, तर कृपाप्रसाद करावा. मुने, ज्वरित मनुष्याला जसें गोड औषध मिळावें, अथवा प्रीतिमत्त उत्तमानें तसलेल्या मनुष्याला जसें थंडगार उदक मिळावें, तसें, अज्ञानमूळक शरिरादिकांविषयीं अहंकार-रूपी सर्पानें दंश केलेल्या मला, आपलें वचन हें अमृततुल्य दिव्यौषध प्राप्त झालें आहे ! महा-राज, आपण जी देहादिकांची उपपत्ति सांगितली, तिजविषयीं मला काहीं शंका आल्या आहेत त्या मी पुढें विचारीन; परंतु आपण अभ्यात्मशास्त्रातील ज्या चार गोष्टी सांगितल्या, त्यांचा अधिक खुलासा आपल्याकडून व्हावा अशी माझ्या मनास आवड उत्पन्न झाली आहे; तर ती माझी आवड कृपा करून आपण पुरवावी. योगिराज, आपण सांगितलें कीं, क्रिया व त्यांचीं फळे दिसतात व खरी भासतात, तरी तीं केवळ व्यवहाराला मात्र आधार आहेत; त्यांचा तात्त्विक रीतीनें विचार केला असतां तत्काळ त्याचें मिथ्यात्व दृग्गोचर होतें; ह्या गोष्टीबद्दल माझे मत अद्याप साशंक आहे.

जडभरत म्हणाला:—राजा, देह हा पृथ्वीचाच विकार आहे. हा पार्थिव पदार्थ काहीं कारणानें चकित झाला, म्हणजे त्यास मनुष्य हें नांव प्राप्त होतें. ह्या पार्थिव पदार्थावर पाय, घोटे, पोटाच्या, गुडघे, मांडया, कमर, वक्षस्थळ, मान, खांदे वगैरे दुसरे पार्थिव पदार्थ आहेत. ह्याप्रमाणें हें शरीर जर जड आहे, तर त्यास ओझें किंवा श्रम ही भावना कोटून असेल बरे! राजा, आणखी असें पहा: खांद्यावर एक लांकडाची पाळखी असून तीत सौबीर देशचा रहूगण राजा ह्या नांवाचा एक मातीचा गोळा ठेवलेला आहे राजा. ह्या मातीच्या गोळ्या-विषयीं तुला अभिमान वाटून तूं मूर्खपणानें, “ मी सिंधुदेशचा राजा ” असें मानितोस; दुसरे काय? राजा, ह्या गरीब बिचाऱ्या भोयाना तूं वेढीला धरून दामटीत नेत आहेस, व मी लोकांचें संरक्षण करीत आहे, अशी व्यर्थ बढाई मिरवीत

आहेस; तेव्हा तू प्रजेविषयी सदय आहेस किंवा निर्देय आहेस? राजा, तुझे निर्देय वर्तन पाहून कोणीही ज्ञाता तुला बरे म्हणणार नाही. हे ध्यानांत ठेव. राजा, स्थावरजंगम सर्व पदार्थ ह्या पृथ्वीपासूनच उत्पन्न होतात व पृथ्वीतच लय पावतात, असे जर आपण प्रत्यक्ष पाहत आहो, तर त्या पदार्थांच्या नांवापलीकडे व्यवहाराला सत्य कारण आहे असे कसे मानावे ते सांग. आतां, पृथ्वीला सत्यत्व आहे असे तुला वाटत असेल, तर पृथ्वी शब्दाने जो पदार्थ मनांत आणावयाचा, तोही श्रुतीमध्ये मिथ्या म्हणूनच सांगितला आहे; कारण पृथ्वी ही संज्ञा परमाणूच्या समुदायास असल्यामुळे, पृथ्वी ही असत्य ठरून परमाणूस सत्यत्व येऊ पाहतें; परंतु परमाणु हे देखील कल्पितच आहेत. पृथ्वीरूप कार्याची उपपत्ति करण्याकरितां प्रतिपादकांनीं ही एक कल्पना केली आहे, परंतु ती भ्रममूलक होय; कारण प्रपंच हा जर भगवन्मायेचा खेळ आहे, तर परमाणूची कल्पना सत्य कशी असावी? राजा, ह्याप्रमाणेंच, दुसरे जें कांहीं आंखूड, लांब, बारीक, जाड, कारण, कार्य, सचेतन, अचेतन असे दिसत असेल, ते सर्व द्वैतमायामूलक आहे. विषय, स्वभाव, आशय, काल व कर्म हीं सर्व त्या भासमान द्वैताचीं नांवे होत.

जडभरत पुढें म्हणतो:—राजा, आत्मस्वरूपाचें ज्ञान हें मात्र सत्य होय. हें अति शुद्ध, अंतर्बाह्य भेदरहित, परिपूर्ण, अतर्मुख व निर्विकार आहे. ह्यालाच षड्गुणैश्वर्यसंपन्न वासुदेव असें म्हणतात. हे रङ्गुगण राजा, हें ज्ञान तपश्चर्येनें प्राप्त होत नाही; यज्ञयागादिक वैदिक कर्मांनीं, अन्नदानांनें किंवा परोपकारांनें हें मिळत नाही; व वेदाभ्यास करून किंवा उदकाची, अग्नीची अथवा सूर्याची उपासना केल्यानेंही हें संपादितां येत नाही. हें मिळविण्यास उत्तम साधन म्हणजे महासमर्थ सत्पुरुषांच्या चरणतीर्थांत खान करणें हेंच होय. राजा, सत्पुरुषांच्या

च्या पादसेवेनें हें कार्य घडतें, ह्याचें कारण, ते भगवंताच्या पुण्यकारक कथा नेहमीं गात असतात; व त्या कथा श्रवण करून मुमुक्षूचें चित्त संसारपर गाष्टीतून निवृत्त होऊन ते भगवच्चरित्रांत अधिकाधिक लीन होते. विषयांवर आसक्ति ठेविली म्हणजे योगी सुद्धा योगमार्गापासून अष्ट होतात, हें लक्षांत ठेव. राजा, ह्याला उदाहरण स्वतः माझेच आहे. मी पूर्वजन्मीं भरत नांवाचा राजा होतो. दृश्यादृश्य वस्तूविषयी आसक्ति सोडून देऊन मी भगवत्कथेंत उत्तम प्रकारें निमग्न असतांना माझे चित्त एका मृगाकडे लागलें, व त्यामुळे माझ्या पुरुषार्थाची हानि होऊन मला पुढें मृगजन्म प्राप्त झालें. राजा, मी भरतदेहांत जीं कृष्णोपासना केली होती, तिच्यामुळे, मला मृगतनु प्राप्त झाल्यावरही पूर्वजन्मींची माझी स्मृति इतर पुरुषांप्रमाणें नष्ट झाली नाही. राजा, आतां मी जनसंगास फारच भीत असतो, व त्यामुळे आपलें स्वरूप प्रकट न करितां लोकांत वागत आहे. ह्यास्तव, राजा, साधूंचा समागम करून अद्वैतज्ञानाची प्राप्ति करून ध्यावी व ज्ञानखड्गानें ह्या जन्मीच मोहपाश छेदून टाकावा. भगवंताच्या चरित्राचें कीर्तन व श्रवण केलें असतां आत्मसाक्षात्कार अखंड राहतो, व मुमुक्षु पुरुष संसारीमागींच्या शेवटास पोहोचून भगवत्पदास मिळतो.

अध्याय तेरावा.

—:—

भवाटवीचें वर्णन.

जडभरत ब्राह्मण म्हणाला:—रङ्गुगण राजा, हा संसार भयंकर व दुःखमय आहे. ज्याप्रमाणें अर्थ मिळविण्याकरितां तत्पर असणारा व्यापाऱ्याचा तांडा फिरतां फिरतां वाट चुकून अरण्यांत यावा, त्याप्रमाणें मायेमुळे ज्ञानभ्रष्ट होऊन सात्विक राजस व तामस कर्मे करून सुख मिळविण्याकरितां तत्पर असणारा जीवांचा तांडा ह्या भवरूप

अरण्यांत येतो व नानाप्रकारचीं दुःखें भोगितो. राजा, वासनारूपी मनानें (पुढाऱ्यानें) चुकीं केल्यामुळे जीव ह्या भवाटवीमध्ये सांपडला म्हणजे ज्ञानेंद्रियरूपी सहा चोर त्यास लुटितात व त्याच्याजवळ आत्मज्ञानरूपी धन असेल नसेल तेवढें बुचाडून घेतात. लांडगा जसा मेंढरास ओढून नेतो, तसे कामक्रोधादिक विकाररूपी कोल्हे त्यास ओढून नेऊन आपल्या हस्तगत करून ठेवितात. राजा, जीव ह्या अरण्यांत असतां, पुष्कळ वेळी, गवत, जाळ्या ह्यांत (काम्यकर्मांत) गुरफटून जातो, व मग त्यास (नानाप्रकारच्या संकटरूपी) रान-माशा गांजून सोडतात; तेव्हां देहादिकांच्या सत्यतेविषयी त्याचा प्रह दृढ होतो व कोळती-सारख्या अनर्थोत्पादक सुवर्णरूपी पिशाचास धरावें असें त्यास वाटतें. जीवाच्या बुद्धीचा कल स्वभावांतच राहावयाला घर, पिण्याला पाणी, अर्थसंचय इत्यादिकांके असल्यामुळे तो अरण्यांत इतस्ततः धावू लागतो. पुढें त्यास रजस्वळारूपी (सुंदर, तरुण व उपभोग्य स्त्रीरूपी) वावटळ गांठते, आणि मग त्यास कर्मसाक्षी व आत्मस्वरूपी दिग्देवतेचें भान मुळींच रहात नाही. मग जीवाचे जे हाल होतात, ते काय सांगावे? जननिंदारूपी मशकाच्या कठोर शब्दांनीं त्याचें डोकें भणाणून जातें. त्या मशकांस तो शोधू लागतो; पण ते त्यास सांपडत नाहीत. शत्रुरूपी घुबडांचे हृदयभेदक शब्द त्याच्या कानीं येतांच त्याचें काळीज चरारून जातें, व क्षुधाकुल होऊन शेवटीं तो अशा वृक्षांचा (दुष्ट कामक्रोधादिकांचा) आश्रय करितो कीं, त्यांच्या केवळ सावळीनेच त्यास बाधा होते. (पातक लागतें.) राजा, विषयसुखाविषयी त्याची मनोवृत्ति इतकी उंचवळून जाते कीं, मृगजलासारख्या मिथ्या विषयांविषयी कोळप होऊन तो त्यांच्यामार्गे धावत सुटतो. त्याची ज्ञानकला नष्ट झालेली असते, ह्यामुळे कोरड्या

पडलेल्या नद्यांतच (पाखंडबादांत) तो बुड्या मारू लागतो. मग त्याचे जे हाल होऊ लागतात, ते चुकविण्याकरितां त्यास आपल्या बांधवांजवळ अन्नादिकांसाठीं तोंड वेंगाडणें भाग पडतें. राजा, कधीं कधीं तो त्या अरण्यामध्ये वणव्यांत सुद्धां सांपडतो; (त्यास आत्म-इष्टांच्या मरणाचें दुःख होतें;) कधीं कधीं राक्षस त्याचें प्राणरूपी सर्वस्व हरण करितात; कधीं बलिष्ठ पुरुष त्यास गांठून ' दे माय धरणी ठाय ' करून सोडतात; तेव्हां तो इतका दीन होतो कीं, त्यास कोणत्याही गोष्टीचें भान रहात नाही. अशा स्थितींत आत्मादिकांपासून त्यास क्षणभर धीर मिळतो, परंतु त्याचा फारसा उपयोग होत नाही. राजा, जीव भवाटवीतून हिंडत असतां त्याच्या पायांत कांटे मोडतात व खडे रुपतात; (विघ्न येतात;) तो पर्वतावर वगैरे चढू लागला, (यज्ञयागादिक कर्मे करू लागला,) व त्यास नीट चढतां आलें नाही, (त्याच्या हातून तीं कर्मे नीट घडलीं नाहीत,) तर त्यास फार खेद होतो. पत्नीपुत्रादिक कुटुंबपरिवाराचें त्याच्या हातून नीट संगोपन होईनासे झालें, म्हणजे तीं मंडळी त्याच्यावर कातावून जाते व मग त्यास उपाशीं मरण्याची पाळी येऊन ठेपते. मग हा उलट त्याच्यावर संतापतो ! रूहूण राजा, कधीं कधीं त्याला निद्रारूपी अजगर नकळत गिळून टाकितो; कधीं कधीं तो मेळा असें समजून त्याचे स्वकीयजन त्यास अरण्यांत फेंकून देतात; मग त्यास तेथें सर्प चावतात, व त्या विषारानें तो अंधळा होऊन एखाद्या अंधान्या विहिरींत कोसळून आक्रोश करू लागतो ! राजा, कधीं कधीं तो क्षुद्ररस (परस्त्री) शोधू लागतो; मग त्या क्षुद्रसावरीळ मशक (त्या स्त्रीचा रक्षक, पति इत्यादि) त्याच्यावर तुटून पडतात; इतक्याउपरही त्या क्षुद्ररसाची त्यास प्राप्ति झाली, तर भळेतच कोणी त्याच्यापासून तो हिरावून नेतात ! एखादे प्रसंगीं त्याला थंडी, ऊन, बारा,

पाऊस ह्यापासून आपलें रक्षण करण्याची शक्ति नसते. कधीं कधीं लोकांशीं व्यवहार करीत असतां तो लबाडी करून लोकांस फसवितो व मग ते लोक त्याचा द्वेष करितात. अण्यामध्ये तो जीव नागविला गेल्यावर, त्यास निजावयास शक्या वसावयास आसन व रहावयास घर सुद्धां कोणी देत नाही. मग तो लोकांच्या वस्तूंचा अभिलाष करूं लागतो, व अखेरीस लोक त्याची फजिती करितात. राजा, द्रव्यादिकांविषयी जीवांचा आपसांत कलह सुरू असतां, तशांत ते आणखी एकमेकांत विवाहसंबंध वगैरे करितात, व ह्या संसारादधीत सुखोपभोग करूं लागतात ! पुढें त्यांस नानाप्रकारचीं संकटे, द्रव्याचा नाश व उपसर्ग ह्यांच्यापासून पुष्कळ पीडा होऊन कालक्रमानुसार मरण प्राप्त होतें. जो कोणी मरेल त्यास टाकून द्यावयाचें, व जो जन्मास येईल त्यास बरोबर द्यावयाचें, असें करीत करीत हा तांडा पुढें पुढें जात राहतो; व इतकें झालें तरी, तो ज्या ठिकाणाहून निघाला, त्या ठिकाणीं परत येण्याची इच्छा त्यास उत्पन्न होत नाही ! बरें, त्या तांड्यापैकीं कोणी भवाटवीच्या बाहेर सुखरूप स्थळीं जाऊन पोहोचेल, तर ठीक; परंतु तेंही घडत नाही ! राजा, प्रत्यक्ष दिग्गजांना जिंकून टाकणारे शूर पुरुष ह्या पृथ्वीवर माझे माझे करीत राहून शेवटीं युद्धांत मरून पडतात; परंतु सर्वसंगपरित्याग करणारा पुरुष कोणाशीं वैर करून त्यास शासन करण्याच्या भरीस न पडतां सहजीं सायुज्यपद मिळवितो !

सारांश, राजा, हा जीवसमुदाय भवाटवीमध्ये वेळींच्या पल्लवांचा (स्त्रियांच्या बाहूंचा) आश्रय करून, त्या वेळींच्या आश्रयास राहणाऱ्या व अर्ध-बोवडें शब्द करणाऱ्या पक्षांवर (मुलांबाळांवर) लुब्ध होतो. कदाचित् कधीं कधीं सिंहांच्या टोळीला (कालचक्राला) भिऊन, बचावासाठीं बक, कंक, गृध्रपक्षी (पाखंडी लोक) ह्यांच्या

बरोबर सल्लय करितो. पुढें त्यांच्या आश्रयानें फसल्यावर हंसांच्या (धार्मिक लोकांच्या) आश्रयार्थ धावतो. परंतु हंसांबरोबर त्याच्यानें दिवस निघत नाहीत. मग तो वानरांकडे (भ्रष्ट शूद्रांकडे) जातो. तेथें त्यास विषयादिकांत सुख वाटून, त्यांमध्ये तो इतका मग्न होता कीं, आपलें आयुष्य किती संपलें व किती शिथळ आहे, ह्याचें देखील त्यास विस्मरण पडतें. तात्पर्य, गृहरूप वृक्षांवर क्रीडा करण्याच्या वासनेमुळें स्त्रीपुत्रादिकांवर आसक्त होऊन तो इतका गाफिल वनतो कीं, आपल्या संसारबंधनाचा त्याच्या मनांत मुळींच विचार न राहतां तो त्या वृक्षावरून खालीं पर्वताच्या दरींत (रोगादि दुःखांत) पडतो. तेथें पडल्यावर, त्या दरींतील हत्तीला (मृत्यूला) पाहून त्याची पांचावर धारण बसते व मग तो अंतरालांत एका वेळीला (प्रारब्ध-कर्मांला) धरून निमूट राहतो ! राजा, देवयोगानें तो त्या सकटांतून सुटला, तर तो फिरून आपल्या मेळ्यांत प्रवेश करून पूर्वीप्रमाणें रमतो, तेव्हां ह्याला काय म्हणावें ? एकंदरीत मायेनें ह्या भवाटवीमध्ये सांपडलेला जीव आपला पुरुषार्थ न जाणतां इतस्ततः गोते खात भटकत असतो !

रहूगणा, तूंही ह्या भवाटवींत आला आहेस हें मनांत आण. इतरांस शासन करण्याची आपली इच्छा सोडून दे; सर्व प्राण्यांशीं सल्लय कर; आपला आत्मा भगवत्सेवेत गुंतवून इतर वस्तुमात्रापासून पराङ्मुख हो; व पाजळलेल्या ज्ञानरूप खड्डानें हा भवाटवी तोडून टाक.

रहूगण राजा म्हणाळाः—महाराज, ह्या मनुष्यजन्माची केवढी थोरवी सांगावी ! देवादि जन्मांपेक्षांही मनुष्यजन्म श्रेष्ठ होय ! देवादिकांच्या जन्मांत आपल्यासारखे कृष्णभजनांत सर्व आयुष्य घालविणारे महात्मे पुष्कळ वेळपर्यंत सह्वासास मिळतील काय ! खचीत नाही. मुनिवर्ग, आपला जो मळा दोन घटका समागम

ज्ञाळा, त्यांतच माझा कुतर्कमूलक अविवेक पार नाहीसा झाला; मग जे लोक आपल्या पादरजांत नित्य लोळतील, त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण विवेक उत्पन्न होऊन परमात्म्याविषयी शुद्धभक्ति वास करू लागेल ह्यांत आश्चर्य तें कोणतें? साधो, आपल्या चरित्रावरून, सत्पुरुष कोणत्या रूपानें व वेपानें ह्या भूतलावर संचार करीत असतात, हें कांहींच सांगता येत नाही; ह्याकरितां, अगदीं लहानापासून थोरापर्यंत ज्ञात किंवा अज्ञात अशा सर्व ब्रह्मज्ञानसंपन्न पुरुषांना मी नमस्कार करितों, व त्यांनीं राजांचें कल्याण करावें म्हणून इच्छितों.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा परीक्षिता, रहूगण राजानें उपमर्द केला असतांही तिकडे दुर्लक्ष करून जडभरतानें मोठया काकुळतीनें त्यास आत्मज्ञानाचा उपदेश केला हें लक्षांत ठेव. सत्पुरुष जगाचें बरें व्हावें हेंच इच्छित असतात; स्वतांचा मानापमान हा त्यांच्या ध्यानींमनीं सुद्धां नसतो. रहूगण राजानें सद्बोध ग्रहण करून मोठया गहिंवराणें त्या ब्रह्मश्रेष्ठाने पाप धरिलें; व त्याच्या ठायीं आत्मविचार रुढ झाला, असें पाहून जडभरतास समुद्राप्रमाणें आनंदाचें भरतें आलें; आणि नंतर तो पुनः पूर्ववत् निर्विकार-रूपानें भूमीवर संचार करू लागला. असो. रहूगणाची देहाविषयी अहंकारबुद्धि नष्ट होऊन, देहावर आत्मबुद्धीचा आरोप करणें हें अविवेकचें फल होय, असें त्यास पूर्ण ज्ञान झालें. राजा, भगवद्भक्तांचा आश्रय केला असतां मनुष्यास केवढा अधिकार प्राप्त होतो, ह्याचा तूं विचार कर.

परीक्षित राजा म्हणाला:—हे महाभगवद्भक्त मुने, आपल्या अगाध ज्ञानाचें महत्त्व काय सांगावें? आपण व्यापाऱ्यांच्या तांड्याच्या रूपानें जीवसमुद्राच्या संसारमार्गाचें वर्णन केलें खरें; पण तें माझ्यासारखा सामान्य मनुष्याला चांगलें समजण्यासारखें नाही. ह्यास्तव, आपण संसारमार्गाचें

दुर्बोध स्वरूप, फिरून उघड अर्थ सांगून स्पष्ट करून दाखविण्याची कृपा करावी.

अध्याय चौदावा.

—:०:—

भवाटवीचें सविस्तर निरूपण.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा परीक्षिता, अखिल चराचरावर सत्ता चाळविणाऱ्या श्रीभगवान महाविष्णूच्या स्वाधीन असणाऱ्या मायेनें ह्या जीवसमुद्राच्या ठायीं, देहादिक आपले आहेत अशी जी एकदा भावना उत्पन्न केली, तिचा परिणाम असा झाला कीं, जीव हे सत्त्व, रज व तम ह्या गुणांपैकीं एक अथवा अनेक गुणांच्या योगानें बरीं वाईट कर्मे करून नानाप्रकारच्या देहांचा स्वीकार व त्याग करू लागले; श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, घ्राण, जिह्वा व मन हीं इंद्रियें तृप्त कशीं होतील, हाच मात्र त्यांस निदिध्यास उत्पन्न झाला; व त्यामुळे ते भाज अनादि काळापासून ह्या संसाराचा अनुभव घेत आहेत. राजा, घोर अरण्यांतील मार्गाप्रमाणें ह्या संसारांतील मार्ग अति भयंकर आहेत. व्यापाऱ्यांचा तांडा जसा द्रव्यलोलुप होऊन चुकून अरण्यांत शिरतो, तसा हा जीव केवळ आपल्या कर्मानें ह्या स्मशानाप्रमाणें अमंगल व भयंकर भवारण्यांत शिरला आहे. अजून त्याला, आपण जीं कर्मे करीत आहों तीं व्यर्थ असल्यामुळे सोडून द्यावी, अशी इच्छा होत नाही; श्रोत्रादिक षाडिंद्रियें शत्रूप्रमाणें आपणास विपत्तींत घालीत आहेत, हें अजून त्यास कळत नाही; आणि परमात्मा व सदगुरू ह्यांच्या पदकमळीं मग्न होऊन राहिल्यानें संसारांतील त्रिविध ताप नष्ट होतील, असा त्यास अजून विश्वास उत्पन्न होत नाही! राजा, मन, नेत्र, त्वचा इत्यादि इंद्रियें ह्यास त्यांच्या कर्मांवरून संसाररूप अरण्यांतील चोरच म्हणण्यास काय हरकत आहे? एकदा जीव सहा चोरांच्या तावडींत सांपडला, म्हणजे त्यानें ईश्वर-

प्राप्तीकरिता मोठे कष्ट करून जो धर्मरूप धन-संचय केलेला असेल, तो ते हिरावून घेतात. एखाद्या श्रीमंत मनुष्याला दुर्व्यसनाच्या नादीं लावून तो बेताळ झाला म्हणजे दुष्ट लोक जसे त्याचे सर्वस्व लुटतात, तशीं नेत्र, त्वचा इत्यादि इन्द्रिये सुंदर रूप पाहणें, स्त्रियांस स्पर्श करणें, गाणें ऐकणें, पक्वान्नें सेवन करणें, सुगंध ग्रहण करणें, ऐहिक सुखाविषयी विचार करणें इत्यादि घरांतील क्षुद्र गोष्टींच्या नादीं जीवाला लावून, त्या जीवाचे परमार्थसाधनरूपी धन लुटतात ! राजा, स्त्रीपुत्रादिक ही नांवानें मात्र स्वकीय होत; परंतु त्यांची कृति लांडग्यांप्रमाणें व कोळ्यांप्रमाणेंच असते. कारण, धनगरानें राखलेल्या मेंढ्यांना लांडगे जसे त्याच्या देग्वत बळजबरीनें हरण करितात, तशीं स्त्रीपुत्रादिक हीं जीवानें केलेला धर्मसंग्रह त्याच्या देग्वत व बळजबरीनें हरण करितात. राजा, गृहस्थाश्रम म्हणजे कर्मक्षेत्रच होय. शेतांत ज्याप्रमाणें साळोसाळ नांगरणी होत असूनही, त्यांतील बीजें नष्ट झालीं नसल्यास तीं प्रतिवर्षीं पर्जन्य पडतांच उगवून जिकडे तिकडे जाळ्या, गवत, वेळी वगैरेंची दाटी होऊन जाते, त्याप्रमाणेंच ह्या गृहस्थाश्रमांतील कर्मांचीं बीजें कधीं नष्ट न होतां वासनारूपानें राहून प्रसंगोपात्त फिरून उत्कटावस्थेस येतात. राजा, कापराच्या करंडयांतील कापूर संपळा तरीही त्यांतील वास जसा नाहीसा होत नाही, तसे गृहस्थाश्रमांत विषय मिळत नाहीतसे झाले तरी त्यांच्या वासना अवशिष्ट राहतात; व ह्या वासनाच पुढील जन्मांतील कर्मांचीं बीजें होतात.

राजा, जीव ह्या गृहस्थाश्रमांत येऊन पडला, म्हणजे डांसांसारखे व माशांसारखे नीच असे दुष्ट लोक व टोळ, पक्षी, चोर, उंदीर इत्यादिक, त्याच्या बाह्य प्राणांना त्रासवून सोडतात; व इतका त्रास झाला तरी तो जीव त्या मार्गांत फिरत राहतो. त्याच्या ठिकाणीं जो मायामोह उत्पन्न होतो,

त्यामुळें त्यास नानाप्रकारच्या विषयसुखांच्या इच्छा उत्पन्न होऊन तो अनेक कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो व त्या कर्मांत त्यास गोडी वाटून गंधर्वनगरांप्रमाणें मिथ्याभूत असलेल्या ह्या मृत्युलोकाला सत्य मानितो. कधीं कधीं तो उदकपान, भोजन, मैथुन इत्यादिकांमध्ये लुब्ध होऊन, मृगजळासारख्या प्रथमदर्शनीं रम्य परंतु वास्तविक व्यर्थ अशा विषयांकडे धाव घेतो. राजा, कचित् प्रसंगीं सुवर्ण व्याख्या दृष्टीस पडतें. सोनें म्हणजे एक प्रकारची अग्नीची विष्टाच होय. जगांतील सर्व दोष ह्या सोन्याच्या आश्रयानें राहतात. हा जीव रजोगुणाच्या स्वाधीन होऊन तें सुवर्ण संग्रहीं ठेवावें म्हणून इच्छा करितो; आणि थंडीनें कुडकुडणारा पुरुष अग्नि मिळण्याविषयीं उतावळा होऊन ज्याप्रमाणें कोळतीसारख्या पिशाचाला धरावयास जातो व फसतो, त्याप्रमाणें हा जीव सुवर्ण संग्रहीं ठेवण्याचा प्रयत्न करून शेवटीं फसतो. सारांश, त्या सोन्याकरितां कचित् प्रसंगीं ह्याचे प्राणही जातात. राजा, कधीं कधीं राहावयास जागा, प्यावयास पाणी, निर्वाहास द्रव्य इत्यादि उपजीविकेच्या साधनांच्या भरीस पडून ह्या संसाराटवीत जीव एकसारखा इकडे तिकडे भटकत असतो. तरुण स्त्री म्हणजे केवळ वायटळ होय. कधीं कधीं ती जीवाला अंकावर घेते. तेव्हां तत्काळ तिच्याविषयीं प्रीतिरूपी धूळ चोहोंकडे उडून त्यास सर्वत्र अंधार भासू लागतो, व तो अनाचार करण्यास प्रवृत्त होतो. त्या धुंदीत, आपलें दुष्कर्म दिग्देवता पहात आहेत, हें त्याच्या लक्षांत मुळींच येत नाहीं. एखादे वेळीं संसारसुखांतील निरर्थकता त्याच्या लक्षांत येते, परंतु देहाभिमानांत गुंग होऊन त्या निरर्थकतेचीत्यास पुढें स्मृति होत नाहीं, व त्या विस्मरणांमुळेच तो फिरून मृगजळासारख्या संसारसुखांच्या पाठीस लागतो. कित्येक वेळीं घुबडें व रानमाशा ह्यांप्रमाणें अतिशय त्रासदायक व भयंकर

शब्द करून, शत्रु किंवा अधिकारी पुरुष प्रत्यक्ष किंवा पर्यायाने त्यास धमकी बगैरे देतात, व त्यामुळे त्याचे अंतःकरण भगदीं घाबरून जाते. राजा, त्याचे पूर्वमुद्रित जेथवर असते, तेथवर त्याची सद्दी ठीक चालते; परंतु तें नष्ट होतांच तो सुखप्राप्तीसाठीं धनिक लोकांच्या मार्गे लागतो. ते लोक काजरा, श्वेतकावळी इत्यादि पाप-वृक्ष, पापलता व विषकूप ह्यांसारखेच निरुपयोगी असतात. ते आपल्या द्रव्याचा व्यय ऐहिक किंवा पारमार्थिक अशा कोणत्याही कृत्याकडे करीत नसल्यामुळे ते जिवंत असून मेल्याप्रमाणेच असतात; व हा त्या धनिकांच्या मार्गे लागून आपणही जिवंत असून मेल्यासारखाच बनतो. एखादे वेळीं नीच लोकांच्या संग-तीला लागून त्याची बुद्धि चकते, व उदकरहित प्रवाहांत भडखळून पडल्याप्रमाणे तो पाखंडांत जाऊन भादळतो; त्या पाखंडापासून तो इहलोकीं तर फसतोच, पण परलोकीही फसतो! दुसऱ्याला त्रास दिल्यामुळे केव्हां केव्हां त्यास अन्नही मिळत नाही. मग तो आपल्या बापाची किंवा मुलाची एखादी दर्भीची काडी देखील ज्याच्या-जवळ असेल त्यास खावयास उठतो. फार कशाला ? आपल्या पित्याला किंवा पुत्राला देखील खाऊन टाकण्यास तयार होतो ! राजा, कधी कधी संसारांत त्यास खडतर प्रसंग येऊन, संसारहा वणव्याप्रमाणे दुःखमय आहे, अशी त्याची खातरी होते व त्यास फार विरक्ति उत्पन्न होते. कधीकधी त्यास असा विपरीत काल प्राप्त होतो कीं, राजपुरुष हे राक्षसांप्रमाणे त्याचे सर्वस्व बुचाडून नेतात व मग त्यास अतिशय दुःख होऊन तो मूर्छित पडतो ! कधी कधी तो, आपला पिता व पितामह हे अमर आहेत, असे वेड्यासारखे मानून स्वप्नांप्रमाणे खोट्या सुखाचा अनुभव घेतो; कधी कधी आपल्या भोंवतालच्या लोकांच्या यातना पाहून त्यास फार दुःख होतें; कधी कधी

संसारातील कर्मविधींचा पर्वत चढून जावे असे त्यास वाटते; व तो कमें त्याच्याने हातनाशीं झालीं, म्हणजे रस्यांतील काव्यांनीं व खड्यांनीं त्रासून गेल्याप्रमाणे होऊन तो मध्येच खोळंबतो; कधी कधी जठराग्नि प्रदीप्त होऊन त्याच्या शांतीची सोय जमळी नाही, तर तो आपल्या कुटुंबातील मनुष्यांवर कातावतो; तोच फिरून निद्रारूप भजगराकडून प्रसन्न झाल्यावर गाढ अंधकारांत निमग्न होऊन निर्जन अरण्यांत टाकलेल्या प्रेताप्रमाणे पडून राहतो. एखादे वेळीं दुर्जनरूप सर्प त्यास चाबतात, व मग त्याची गर्वरूप दाढ पडून जाते; तेव्हां त्यास भगदीं चैन पडत नाहीसें होतें; त्याचे काळीज तिळतिळ तुटूं लागतें, व अखेरीस ज्ञानकला नष्ट होऊन अधळ्याप्रमाणे तो एखाद्या कूपांत कोसळतो. केव्हां केव्हां कामरूप मधूचा बिंदु मिळण्याकरितां परस्त्री किंवा परधन ह्यांजकडे तो वाकड्या नजरेनें पाहतो; व मग त्यास राजा किंवा त्या स्त्रीचा पति अथवा धनाचा मालक ह्यांनीं ठार मारिलें, म्हणजे तो भयंकर नरकांत जाऊन पडतो. राजा, ह्या कर्मांमुळेच जीव ह्या लोकीं व परलोकीं फिरून फिरून जन्म घेतो. यदाकदाचित् राजा किंवा अन्य पुरुष ह्यांच्या कचाटींतून जीव सुटला, तरी त्यानें मिळविलेली परस्त्री अथवा परधन ही त्याच्याजवळ थोडीच राहतात ? दुसऱ्याच कोणी ती उपटतो, व त्या दुसऱ्यापासून तिसरा हिसकावतो, आणि अशा प्रकारें सर्व अव्यवस्था माजते. कधी कधी थंडी, बारा, ऊन इत्यादि आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक दुःखांच्या फेऱ्यांत हा जीव सांपडतो; व नंतर त्यांतून सुटका होण्याचा कांहीं उपाय चालत नाहीसा होतो, तेव्हां अपार चिंतेत निमग्न होऊन भगदीं दीन होतो. राजा, एखादे वेळीं ह्याचा दुसऱ्याशीं व्यवहार चालत असतां, दमडीच्या कवड्या देखील दगलबाजीनें दुसऱ्यापासून हिरावून घेण्याची त्यास बुद्धि

उपजते; व ह्याप्रमाणे त्याने ठकवाजी केळी, म्हणजे मग त्यास लोक पाण्यात पाहू लागतात. असो. ह्या संसारांत असे पुष्कळ उपसर्ग असून शिवाय सुख, दुःख, प्रीति, द्वेष, भय, अभिमान, उद्धटपणा, उन्माद, (पिशाचबाधा) शोक, मोह, लोभ, मत्सर, ईर्ष्या, अपमान, क्षुधा, तृषा, आधि, व्याधि, जन्म, जरा, मृत्यु इत्यादि दुसरेही पुष्कळ उपसर्ग आहेत.

राजा, स्त्री म्हणजे परमेश्वराची मायाच होय. तिची व जीवाची गांठ पडली, म्हणजे ती आपल्या भुजलतांनी त्याला दृढ आळिंगन दिव्याशिवाय रहात नाही; आणि मग ह्याची अकल-दुशारी तात्काळ लटपटून जाते! नंतर जीव तिला क्रीडिसाठी घर बांधून देण्याचा विचार करू लागतो. जीवाला स्त्रीच्या आश्रयापासून पुत्र व कन्या होतात. मग तो पत्नी व अपत्ये ह्यांचे भाषण, अवलोकन, विलास ह्यांच्या योगाने पूर्ण नादावून जाऊन अखेरीस आपण होऊन स्वतांस अपार अवतमस्वरकांत लोटितो ! राजा, काल हे षडगुणैश्वर्यसंपन्न श्रीमहाविष्णूचे चक्र होय. ह्याचे परमाणूपासून दोन परार्धपर्यंत भेद आहेत. हे कालचक्र फिरत असता, ब्रह्मदेवापासून तो तृणस्तंबापर्यंत, बालतारुण्यादिरूप वयाच्या स्वरूपाने शीघ्रगतीने सर्व प्राणिमात्राचा देखत देखत संहार करिते; हा प्रकार पाहून जीव घाबरतो व इतका भांबावून जातो की, ते कालचक्र धारण करणाऱ्या सनातन प्रभूचा अन्यादर करून अनार्य व कृत्रिम अशा नास्तिक धर्माचा तो स्वीकार करितो. नास्तिक धर्म हा केवळ कंकपक्षी, गिधाडे, बगळे व बडबायुळे ह्यांसारखा नाच व तुच्छ होय. राजा, ज्याची सनातन धर्मावर मुद्धा श्रद्धा नाही, त्याची पाखंडावर तरी कशी श्रद्धा बसेल बरे? मग जीवाचे मन आस्थिर पाहून पाखंडी लोक त्यास सोडून देतात; नंतर तो त्या मेळ्यातून निघून फिरून ब्राह्मणांत राहू लागतो; परंतु मग ह्या मूर्खाला

ब्राह्मणांचे उपनयनादि श्रौतस्मार्त कर्मानुष्ठान कोटून आवडणार! शेवटी तो ब्राह्मणांचा आचार सोडून देऊन शूद्रांप्रमाणे वागू लागतो. शूद्रांस वेदोक्त कर्मांचा अधिकार नसल्यामुळे ते वानरांप्रमाणे केवळ कुटुंबभरण व स्त्रीसमागम ह्यातच रममाण असतात; ह्यास्तव त्यांचे व ह्याचे ठीक जमते. राजा, शूद्राचार करू लागल्यावर मग त्यास मुळीच प्रतिबंध नाहीसा होतो; मनसोक्त वर्तन करण्याची संवय होऊन तो अगदीच बहकतो; व मैथुनादि विषयसुखांत इतका तल्लीन होतो की, आपण मरणाधीन आहे, ही गोष्ट त्याच्या स्मरणातून पार निघून जाते. वानर जसे झाडांवर स्त्रीपुत्रादिकांत खेळत वागडत असतात, तसा हा जीव घरांत ऐहिक सुखोपभोगार्थ आपल्या स्त्रीपुत्रांमध्ये खेळत वागडत असतो. ह्याप्रमाणे ह्या संसारमार्गात सुखदुःखांचा अनुभव घेणारा जीवसमुदाय, एखाद्या पर्वताच्या गुहेसारख्या भयंकर रोगादि संकटांमध्ये पडतो, व तेथे त्यास मृत्युरूप हत्ती मारण्यास उभा असतो. त्या विपन्न स्थितीत थंडी, वारा इत्यादि त्रिविध तापांपासून बचाव करण्याची शक्ति त्याच्या अंगी मुळीच रहात नाही; व घोर चिंतेत निमग्न होऊन तो सर्वस्वी हताश होतो. एखादे वेळी एकमेकांशी व्यवहार करितांना दुसऱ्यापासून तो लबाडीने पैसा काढतो; जवळचा पैसा संपडा म्हणजे शय्या, आसन, भोजन इत्यादि उपभोग त्यास मिळत नाहीतसे होतात; पुढे तो दुसऱ्याकडे याचना करू लागतो; पण याचना करून मनोरथ पूर्ण होत नाही; तेव्हा चोरी वगैरे गुन्ह करण्यास तो मागेपुढे पहात नाही; व मग लोक त्याची निंदा, अपमान, मार-झोड वगैरे करण्यास कमी करीत नाहीत. राजा, ह्याप्रमाणे लोकांशी त्याचे वैर वाढत असतांही प्राक्तनानुसार तो विवाहादिक नवीन संबंध जोडतो, व ते दुःसह झाल्यास तोडूनही टाकतो ! मिळून ह्या संसारमार्गामध्ये नानाविध दुःखांनी व

उपसर्गानीं जेर झाळेला जीव अनेक संकटे भोगून मृत्यु पावतो; व त्याचा सोबती त्यास तेथेंच टाकून नवीन जन्मास आलेल्या पुत्रादि-कांचा स्वीकार करून रडत, पडत, भीत, बड-बडत, ओरडत, खिदळत, गात व मार खात पुढें जातो; ज्या परमात्मस्वरूपापासून अष्ट झात्यामुळें ह्या भवाटवीत हिंडावें लागले, व ज्या परमात्म्याचें स्वरूप-ज्ञान म्हणजेच भवाटवीचा शेवट, अशा मूळस्थानाला तो अद्यापिही परत येत नाही. राजा, भगवद्भक्त मात्र ह्या गोष्टीला अपवाद होत. ते प्रारब्धकर्मामुळें ह्या संसारांत आले असल्यास, परमात्मस्वरूपाचा विचार करून प्रारब्धकर्म संपतांच फिरून पूर्वस्थितीं निवृत्त होतात. जीव ह्या संसारचक्रांत सांपडतो ह्याचें कारण, तो, भवाटवीतून पार पडणारा जो योगमार्ग, त्यास अनुसरून वागत नाही हें आहे. जे पुरुष प्राण्यांचा द्रोह करीत नाहीत, ज्यांचीं षड्रिणें स्वाधीन व अंतर्मुख असतात, आणि जे योगशास्त्र जाणतात, ते ह्या संसारचक्रांत सांपडत नाहीत. राजा, दिग्गजांना जिंकून टाकणारे व यज्ञयागादिक अनुष्ठानें करणारे महान महान राजे सुद्धां, ' ही भूमि माझी आहे, तुझी नाही ' असा जोपर्यंत अहंकार बाळगून परस्परांमध्ये वैर करीत आहेत, व योगमार्गाचें ज्ञान मिळून वास-नारहित झाले नाहीत, तोपर्यंत त्यांस युद्धामध्ये अन्योन्यांकडून प्रहार होऊन मरण येईल, परंतु त्यांची वासना क्षीण न झाल्यामुळें त्यांस सायुज्य मिळणार नाही. सत्कर्मच्या आधारानें जीव कसा तरी नरकांतून सुटेल, पण फिरून संसारांत फिरत राहील; पुण्यसंचयानें तो स्वर्गांत जाईल व पुण्य संपल्यावर फिरून मृत्युलोकांत येईल. बाबोर, आज-पर्यंत पुष्कळांची अशा प्रकारें वाट लागली आहे !

ह्याप्रमाणें भरतानें सांगितलेल्या भवाटवीचें स-विस्तर निरूपण केल्यावर श्रीशुकाचार्य परीक्षि-तास म्हणाले:—राजां, ऋषभपुत्र भरत हा ज्या

मार्गानें गेला, त्या मार्गाचें अवलंबन इतर राजां-कडून होणें अशक्य आहे. पहा—मी गरुडाइतकी उंच उडेन असें माशी म्हणाली, तर शोभिल काय? भरताचें वैराग्य किती बिलक्षण होतें ह्याचा विचार कर. पुण्यकीर्ति भगवंताविषयीं एकाप्र चित्त करून त्या महात्म्यानें तरुणपणां-तच सुंदर स्त्रिया, सद्गुणी पुत्र, प्रेमळ मित्र व अखिल राज्य ह्यांचा विष्टेप्रमाणें त्याग केला; व ज्या गोष्टी करणें अगदीं अशक्य, त्या गोष्टी स्वतः करून दाखविल्या; तेव्हां त्याचें केवढें साम-र्थ्य सांगावें ! परीक्षित राजा, विचार केला असता ह्यांत काहीं एक आश्चर्य करण्यासारखें नाही; कारण भगवत्संवेत ज्यांचीं मनें आसक्त असतात, त्यांस प्रत्यक्ष मोक्षसुद्धां तुच्छ वाटतो; मग ऐहिक सुख-संपत्ति तुच्छ वाटली, तर त्यांत नवल कोणतें बरें? हे राजा, भरतानें हरिणदेहाचा त्याग करिताना जें परमात्मस्वरूप मनांत आणिलें, त्याचें मनन कर. मृगदेहावसान होतेवेळीं भरत महात्म्याचे तोंडून असे उद्गार बाहेर पडले:

“ प्रभो, तूं यज्ञरूप आहेस; धर्माचें संरक्षण तूंच करितोस; कर्मविधींत खरा निष्ठागत तूंच. तूं म्हणजे केवळ मूर्तिमंत अष्टांगयोग; वेदांतशास्त्राचा प्रतिपाद्य विषयही तूंच; तुझ्यापासूनच मायेचा निरोध होतो; व सर्व जगाचें जन्म, स्थिति व लय हीं तरी तुझ्याच स्वाधीन; देवा, तुला मी नम-स्कार करितों. ”

हे भारता, भरत महात्म्याचे गुण भगवद्भक्त नित्य गात असतात. त्या राजर्षीच्या कल्याण-कारक, आयुष्यवर्धक, कीर्तिपर, भाग्यदायक, स्वर्गमोक्षसपादक अशा ह्या चरित्राचें जो अनु-दिन श्रवण करितो, व्याख्यान करितो व गौरव करितो, त्याचे सर्व मनोरथ आपोआप सिद्धी जातात;—त्यास दुसऱ्यापासून काहीं एक मिळवि-ण्याची इच्छा रहात नाही.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

भरताचा पुढील वंश.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा परीक्षिता, भरत राजाचा पुत्र सुमति नांवाचा होता. हा ऋषभदेवाच्या मार्गास अनुसरून त्याच्याप्रमाणे जीवन्मुक्त झाला. राजा, कलियुगामध्ये कित्येक नीच नास्तिक लोक पापबुद्धि धारण करून श्रुतीचा वगैरे आधार नसतांही केवळ कुतर्क करून ह्याला आपली इष्टदेवता मानतील. परीक्षिता, त्या सुमतीपासून वृद्धसेना नामक स्त्रीच्या ठिकाणी देवताजित् नांवाचा, व आसुरी नामक स्त्रीच्या ठिकाणी देवसुम्न नांवाचा पुत्र जन्मास आला. ह्यादेवसुम्नाला धेनुमतीपासून परमेष्ठी नांवाचा पुत्र झाला. परमेष्ठीला सुवर्चलेच्या उदरीं प्रतीह पुत्र जन्मला. ह्या प्रतीहानें पुष्कळांस स्वतः आत्मविद्येचा उपदेश करून व शेवटीं आपण पवित्र होऊन परमात्मसुखाचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळविला. प्रतीहाला सुवर्चलेच्या पोटीं प्रतिहर्ता, प्रस्तोता व उगदाता असे तीन पुत्र झाले. हे तिघेही यज्ञादि कर्मांत निपुण होते. प्रतिहत्यापासून स्तुतीच्या ठिकाणीं अज आणि भूमा असे दोन पुत्र जन्मले. भूमाला ऋषिकुल्येपासून उद्रीथ, उद्रीथाला देवकुल्येपासून प्रस्ताव, व प्रस्तावापासून नियुत्सेच्या ठिकाणीं विभु नामक पुत्र झाला. विभूपासून रतीला पृथुषेण, पृथुषेणाला आकूतीपासून नक्त, व नक्ताला दुतीपासून गय नांवाचा कीर्तिमान पुत्र झाला.

गय राजाचें चरित्र.

राजा परीक्षिता, गय हा भगवान विष्णूचा भंश होता. हा फार सात्विक असून प्रजापालन करण्यांत फारच दक्ष असे. ह्याच्या ठायीं अध्यात्मज्ञान मूर्तिमंत वास करीत होतें, म्हणून ह्यास 'महापुरुष' अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती. प्र-

जांचें पाळनपोषण करणें, त्यांना संतुष्ट राखणें, व त्यांचें लाळन करून त्यांस योग्य मार्गानें वर्तविणें हा राजाचा धर्म होय. गय ह्याप्रमाणें वागत असे. तो यज्ञयागादिक करून त्यांचें फळ षड्गुणैश्वर्यसंपन्न महापुरुष परब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्वात्मभावेंकरून अर्पण करीत असे. मोठमोठ्या ज्ञानी पुरुषांच्या सेवेनें भगवद्भक्तिभोग जोडून, गय राजानें आपली बुद्धि सुसंस्कृत व पवित्र केली होती. त्याचा देहादिकांवरील अहंभाव अगदीं सुटला होता, व त्यामुळें त्याच्या अंतर्दयांमिं ब्रह्मज्योति उत्तम प्रकारें प्रज्वलित झाली होती; आणि असें असूनही अभिमानरहित राहून तो पृथ्वीचें राज्य करीत होता. हे पांडवेया, पूर्वीचे थोर लोक त्याची कथा गात असत, ती तुला सांगतो:—

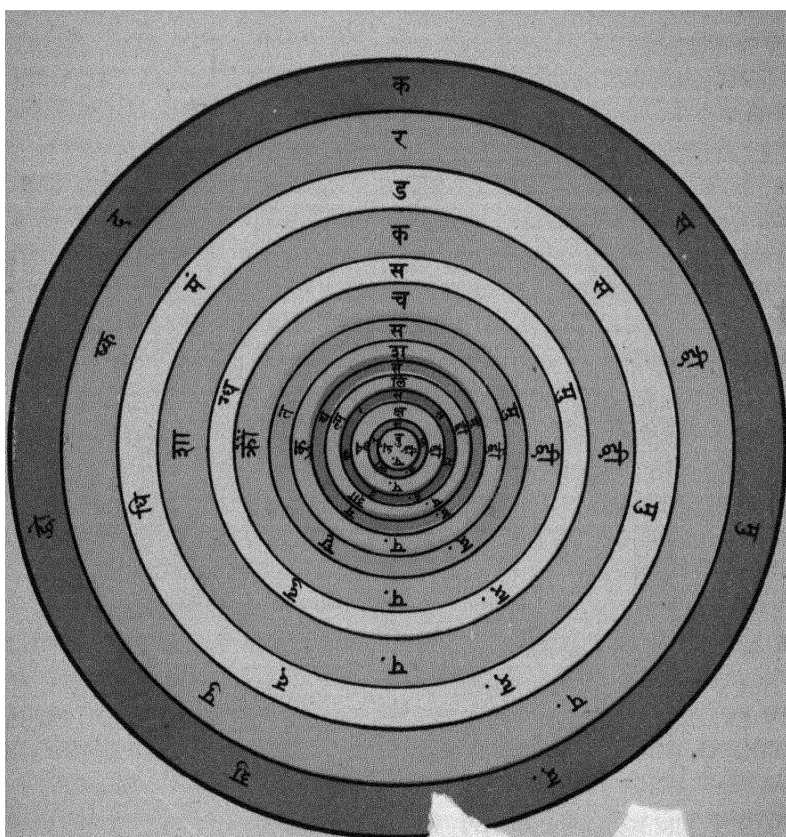
गय राजाचें वर्णन.

“ गय राजा ज्याप्रमाणें यज्ञयागादिक कर्म करीत असे, त्यानें जशी शुद्ध कीर्ति मिळविली होती, तो जसा ज्ञानसंपन्न होता, त्यानें जसे धर्माचें परिपाळन केलें होतें, त्यानें जशी अतुल रुक्मी जोडली होती, तो जसा सज्जनांमध्ये अग्रणी होता, व तो जसा भगवद्भक्तांचा एकनिष्ठ दास होता, तसा ह्या भूतळावर दुसरा कोणीही पुरुष झाला नाही. गय राजा ईश्वराचाच अवतार होता, म्हणून त्यास सर्व गोष्टी संपादितां आल्या. गय राजाचें भाग्य केवढेंही सांगवें ! प्रत्यक्ष दक्षाच्या पतिव्रता कन्या श्रद्धा, मैत्री, दया इत्यादिकांनीं मोठ्या उल्हासानें गंगादि पुण्यतीर्थांच्या उदकांनीं त्यास अभिषेक करून आपले अमोघ आशीर्वाद दिले ! गय राजाचें केवढा प्रताप बरे ! कीं जो निरीच्छ असतांही त्याच्या गुणरूप वत्तामुळें गोरूप धरा इतकी पान्हवळी कीं, प्रजाजनानांचे सर्व मनोरथ तत्काळ पूर्ण झाले ! गय राजाला कोणत्याही उपभोगाची अपेक्षा नव्हती; तरी वेद व वैदिक कर्म ह्यांपासून त्याला अनेक उपभोग प्राप्त होत; धर्मयुद्धांत जिंकलेले राजे

सप्तद्वीपवति पृथ्वी.

त्यास करभार आणून देत; व तो राजा ब्राह्मणांची जी संभावना करी, तिजबद्दल, परलोकी प्राप्त होणाऱ्या धर्मफळाचा सहावा भाग ते ब्राह्मण त्यास अर्पण करीत. गयाच्या यज्ञमध्ये इंद्रास इतकें सोमपान करावयास सांपडे कीं, त्यामुळे इंद्र उन्मत्त होऊन जाई! गय राजा श्रद्धेनें आणि निर्मळ व अढळ अशा भक्तीनें यज्ञांचें फल परमेश्वराला अर्पण करी, व साक्षात् यज्ञमूर्ति परमात्मा आपलें स्वरूप प्रकट करून तें यज्ञफल ग्रहण करी! ज्या भगवंताच्या संतोषानें ब्रह्मदेवादिक देव, पशुपक्षी इत्यादि तिर्यग्योनि, मनुष्य, वेळी व तृण सुद्धां तृप्त होतें, तो जगाचा जीव भगवान यज्ञनारायण ज्याच्याकडील यज्ञांत तृप्त होऊन परम संतोष पावला, त्या गय राजाचें अनुकरण करण्यास कोणताही राजा समर्थ नाही. ”

परीक्षिता, पुढें गयें राजाला गयेंतीच्या ठिकाणीं चित्ररथ, सुगति व अवरोधन असे तीन पुत्र झाले. चित्ररथापासून ऊर्णेच्या उदरीं सम्राट् नामक पुत्र जन्मला. सम्राटाला उत्कळेपासून मरीचि झाला. मरीचीपासून बिंदुमतीच्या उदरीं बिंदुमान जन्मला. त्याच्यापासून सरधेला मधु नांवाचा पुत्र झाला. मधूपासून सुमनेच्या ठिकाणीं वीरव्रत जन्म पावला. त्यापासून भोजेच्या ठायीं मंथु आणि प्रमंथु असे पुत्र झाले. मथूपासून सत्येच्या उदरीं भौवन पुत्र जन्मला. त्यापासून दूषणेला त्वष्टा झाला. त्वष्ट्यापासून विरोचनेच्या ठिकाणीं विरज नामक पुत्र जन्मास आला. विरजाला विषूचीच्या ठायीं शंभर पुत्र व एक कन्या झाली; ह्या पुत्रांमध्ये शतजित् नांवाचा पुत्र मुख्य होता. परीक्षिता, विरजाचें वर्णन अशा प्रकारें करितात: “ श्रीमहाविष्णूपासून जशी सर्व देवांस शोभा येते, तशी विरजापासून सर्व प्रियव्रतवंशाला शोभा आली. ”

अध्याय सोळावा.

—:—

भुवनकोशाचें वर्णन.

परीक्षित राजा म्हणाला:—शुक मुने, जितक्या लांबपर्यंत सूर्याचे किरण पोहोचतात व जेथवर नक्षत्रादिकांसह चंद्र दृग्गोचर होतो, तितका भूमंडलाचा विस्तार असें आपण सांगितले; त्यामध्येही प्रियव्रत राजाच्या रथाच्या चक्रांनीं सात खडे पडून सात समुद्र झाले, व सात विशिष्ट द्वीपांची रचना झाली, वगैरे गोष्टी आपण संक्षिप्तपणें निरूपण केल्या; भगवन्, आतां त्या सप्तद्वीपांची लांबी, रुंदी, स्वरूप, नांवें वगैरे सविस्तर माहिती कळावी, अशी माझी इच्छा आहे. महाराज, भगवंताच्या सगुण विराट्स्वरूपाच्या ठिकाणीं मन स्थिर केल्याशिवाय, निर्गुण, अति सूक्ष्म, स्वयंप्रकाश, परब्रह्मस्वरूप अशा वासुदेवाच्या ठिकाणीं तें स्थिर करितां यावयाचें नाहीं; तर आपण त्या ब्रह्मांडात्मक स्थूल विराट्स्वरूपाचें कृपा करून निरूपण करावें.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजश्रेष्ठा, सृष्टिरचना हा भगवन्मायेचा खेळ आहे. देवांचें आयुष्य प्राप्त झालें तरी भगवन्मायेच्या गुणविस्ताराची मर्यादा मनुष्यास सांगतां येणें अशक्य आहे. फार कशाला? त्या मर्यादेची कल्पना करणेंही मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेर आहे. ह्याक- रितां, भूगोलाचीं लांबी, रुंदी, स्वरूप व नांवें ह्यांचें वर्णन ठोकळ रीतीनें सांगिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. ह्यास्तव, मी जें कांहीं आतां सामान्यतः सांगेन, तें तू सावधान चित्तानें ऐक.

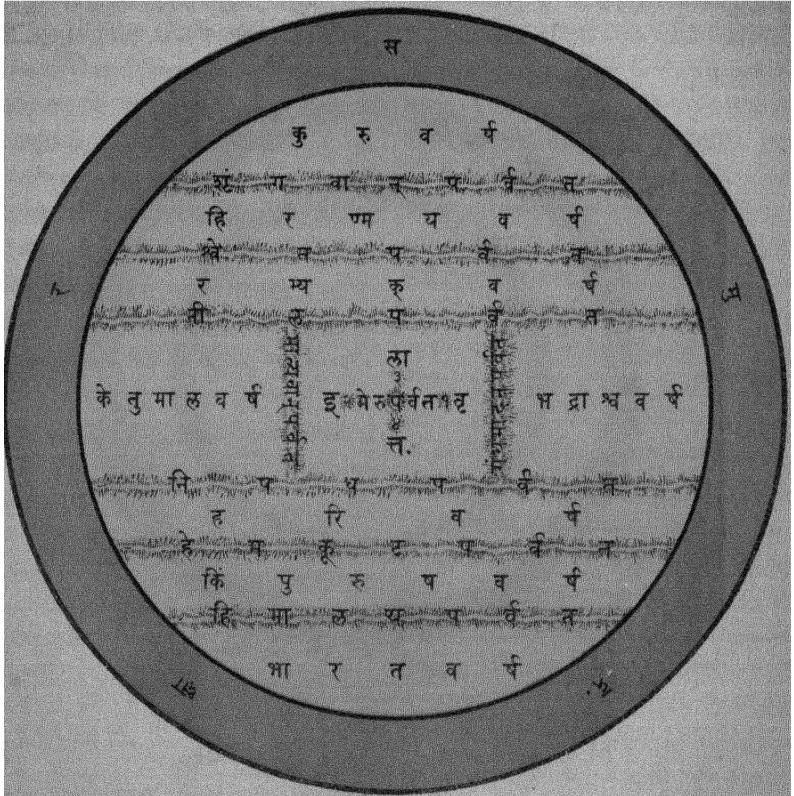
जंयुद्धीपवर्णन.

राजा, आपण ज्या द्वीपांत आहों, तें हें द्वीप भूमंडलरूप कमलाच्या सात कोशांच्या आतील कोश होय. ह्याचा विस्तार एक लक्ष योजनें असून आकार कमलाच्या पत्राप्रमाणें समवर्तुळ

आहे. ह्या द्वीपांत, नऊ नऊ हजार योजनें विस्तीर्ण अशी नऊ वर्षे किंवा खंडे असून त्यांच्या सरहद्दीवर आठ पर्वत आहेत. ह्या नऊ वर्षांमध्ये इळावृत नांवाचें वर्ष सर्वांच्या मध्यभागी असून त्याच्या नाभिस्थानी, कुलपर्वतामध्ये श्रेष्ठ जो मेरु पर्वत, तो आहे. तो मुळापासून शिखरापर्यंत सुवर्णमय असून भूमंडलरूप कमळाच्या अगदीं केंद्रस्थानी आहे. मेरु पर्वताचा विस्तार जमुद्रीपाइतका असून, तो मस्तकावर बत्तीस हजार योजनें व पायथ्याशी सोळा हजार योजनें विस्तृत आहे, आणि सोळा हजार योजनें भूमीत गेलेला आहे. इळावृताच्या उत्तर वाजूला एका पळीकडे एक नील, श्वेत आणि शृंगवान् हे तीन पर्वत अनुक्रमे रम्यक, हिरण्य आणि कुरु ह्या वर्षांच्या मर्यादांवर आहेत. ह्यांचा विस्तार पूर्वपश्चिम असून दोन्ही टोके क्षारसमुद्रापर्यंत पोहोचलेली आहेत. ह्या पर्वतांची रुंदी दोन दोन हजार योजनें असून, लांबी अनुक्रमे पहिल्याच्या दहाव्या हिस्शापेक्षा कांहीं अधिक इतकी दुसऱ्याची, व दुसऱ्याच्या दहाव्या हिस्शापेक्षा कांहीं अधिक इतकी तिसऱ्याची, अशी कमी कमी होत गेली आहे. म्हणजे नीलापेक्षा त्याच्या दहाव्या हिस्शाहून कांहीं अधिक इतका श्वेत, व श्वेतापेक्षा त्याच्या दहाव्या हिस्शाहून कांहीं अधिक इतका शृंगवान्, असें होत होत गेले आहे. उंची व रुंदी मात्र सर्वांची सारखीच आहे. ज्याप्रमाणें इळावृताच्या उत्तरेकडे नीलादिक पर्वत आहेत, त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडेही निषध, हेमकूट व हिमालय हे तीन पर्वत आहेत. त्यांची उंची दहा दहा हजार योजनें असून रुंदी दोन दोन हजार योजनें आहे. त्यांची लांबी किंवा विस्तार पूर्वपश्चिम असून, ते हरिवर्ष, किंपुरुष आणि भारत ह्या वर्षांच्या सरहद्दीवर आहेत. तसेंच इळावृताच्या पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे अनुक्रमे माल्यवान् व गंधमादन हे दोन पर्वत दक्षिणोत्तर लांबवर गेले असून, नील

व निषध ह्या पर्वतांपर्यंत पसरलेले आहेत. ह्यांचा विस्तार दोन दोन हजार योजनें असून हे केतुमाल व भद्राश्व ह्या वर्षांच्या मर्यादांवर आहेत. मंदर, मेरुमंदर, सुपार्श्व आणि कुमुद हे चार पर्वत, मेरूला आधार देण्यासाठी चार दिशांकडे स्तंभांसारखे करून ठेवले आहेत. ह्यांतील प्रत्येकाचा विस्तार व उंची दहा सहस्र योजनें आहे. ह्या चार पर्वतांवर अनुक्रमे आंबा, जांभूळ, कंदव आणि वड हे चार प्रचंड वृक्ष आहेत. जणू काय हे वृक्ष त्या पर्वतांवरील ध्वजच होत ! त्यांची उंची अकराशें योजनें, शाखांचा विस्तारही अकराशें योजनें व खोडांचे घेरही शंभर योजनेंच आहेत. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्या चार पर्वतांवर अनुक्रमे दूध, मध, उसाचारस व स्वच्छ उदक ह्यांनी भरलेले चार डोह असून, त्यांतील दुग्धादिकांचें सेवन करणाऱ्या सिद्धकिन्नरप्रभृति उपदेवांच्या समुदायांस अणिमा, लघिमा इत्यादिक शक्ति योगसाधन केल्यावांचून आपोआप प्राप्त होतात. राजा, त्या चार पर्वतांवर अनुक्रमे नंदन, चैत्ररथ, वैभ्राजक आणि सर्वतोभद्र ह्या नांवांची चार उपवनें आहेत. ह्या उपवनांत मोठमोठे देव-बरोबर अप्सरा व सिद्धचारण ह्यांस घेऊन येतात, व सिद्धादिक स्तुतिपाठ करीत असतां ते देव अप्सरांसमवेत तेथें विहार करितात. मंदर पर्वतावर अकराशें योजनें उंचीचा एक आन्नवृक्ष आहे. त्याच्या मस्तकावरून पर्वताच्या शिखरासारखे मांठे व अमृतासारखे मधुर असे आंबे खाली त्या पर्वताच्या उतरणीवर पडतात. ती फळें फुटतात व आंतून अतिशय गोड, सुवासयुक्त व फार आरक्त अशा रसाचा प्रवाह चालत असतो. अरुणोदा नांवाची नदी हीच होय. ही मंदर पर्वतावरून खाली येऊन इळावृत वर्षाच्या पूर्वभागाला भिजवून टाकते. भवानीची सेवा करणाऱ्या यक्षस्त्रिया ह्या नदीचें उदक सेवन करितात, व त्यामुळें त्यांचीं शरीरें सुगंधित होऊन त्या

जंबुद्वीप.

द्वीप - १ मंदर, २ मेरुमंदर, ३ संपाश्वर्य, ४ कुसुद हे बार पर्वत मेरुवे आपारम्भ आहेत

यक्षिणीच्या अवयवांचा स्पर्श पडला की वायूमध्ये तो सुगंध शिरतो, व तो वायु जिकडे तिकडे पसरून आसपासच्या दहा योजने प्रदेशाला सुगंधानें भरून टाकितो ! त्याप्रमाणेंच, हत्तीच्या अगावढाच्या व अतिसूक्ष्म बियांनी युक्त अशा, आणि फार उंचावरून पडल्यामुळें फुटलेल्या जंबूफळांच्या रसानें उत्पन्न झालेली जंबू नांवाची नदी, दहा हजार योजने उंचीच्या मेरुमंदार नामक पर्वताच्या शिखरावरून भूतळावर पडते, व दक्षिणेकडील सर्व इलावृत वर्षांतून वाहते. त्या नदीच्या दोन्ही तीरांच्या ठिकाणी असलेली माती त्या नदीच्या उदकानें भिजते; आणि ती सूर्यकिरण व वायु ह्यांच्या संयोगानें वाळल्यावर तिजपासून जांबूनद नांवाचें सोने तयार होतें. देवलोकांत ह्या जांबूनद नामक उत्तम सोन्याचेच नित्य अलंकार करितात. देवांचे गंधर्वादिक गण व त्यांच्या स्त्रिया ह्यांचीं मुकुट, कडी, कटिसूत्रे इत्यादि भूषणें ह्याच सोन्याचीं असतात. सुपार्श्व पर्वतावर वाढलेला जो मोठा कंदंबवृक्ष आहे, त्याच्या ढोळींतून पांच वांवांएवढ्या मोठ्या पांच मद्याच्या धारा बाहेर निघतात. त्या सुपार्श्व पर्वताच्या शिखरावरून खाली पडतात; व आपल्या पश्चिमेकडील सर्व इलावृत वर्षाला शोभा आणितात. ह्या नद्यांचें उदक प्राशन करणाऱ्यांच्या मुखांतून निघालेला वायु इतका सुवासिक असतो की, तो भोंवतालच्या शंभर योजने प्रदेशाला सुगंधित करितो. कुमुद पर्वतावर वाढलेला जो शतवृंश नांवाचा वटवृक्ष, तोही असाच आहे. त्याच्या शाखांपासून दूध, दही, मध, घृत, गूळ, अन्न, वस्त्र, शय्या, आसनें, अलंकार इत्यादिकांचे प्रवाहरूप पुष्कळ नद निघतात; व ते सर्व इच्छित कामना पूर्ण करणारे असून उत्तरेकडील इलावृत वर्षांत वाहात जातात. ह्या नदांतील वस्तूंचा उपभोग घेणारांना, अंगावर

सुरकुऱ्या पडणें, पांडुरता, गळानि, घाम, दुर्गंधि, जरा, रोग, मृत्यु, शैत्य, उष्णता, फिकटपणा वगैरे दुःखकारक गोष्टी कधी घडत नाहीत; त्यांस यावज्जीव अतिशय सुख प्राप्त होतें. मेरूच्या पायथ्याजळ आसमतात् कुरग, कुरर, कुसुंभ, वैकक, त्रिकूट, शिशिर, पतंग, रुचक, निषध, शिनीवास, कपिल, शंख, वैदूर्य, जारुधि, हंस, ऋषभ, नाग, कालंजर, नारद आणि आदि हेवीस पर्वत आहेत. मेरू हा पृथ्वीरूप कमलाचा गाभा असून, हे पर्वत त्या गाम्याच्या भोंवतालचे केसर असावे असा भास होतो. मेरू पर्वताच्या पूर्वेकडे दक्षिणात्तर अठरा हजार योजने लांब व दोन दोन हजार योजने रुंद व तितकेच उंच असे जटर व देवकूट ह्या नांवांचे दोन पर्वत आहेत. तसेंच, मेरूच्या पश्चिमेकडे दक्षिणात्तर लांबीचे पवन आणि पारियात्र ह्या नांवांचे दोन पर्वत आहेत. शिवाय, दक्षिणेकडे पूर्वपश्चिम लांबीचे कैलास व करवीर, आणि उत्तरेकडे तसेच त्रिशूंग व मकर हे दोन दोन पर्वत आहेत. ह्या आठ पर्वतांच्या योगानें सभोंवतीं परिस्तरणें घातलेल्या अग्नीप्रमाणें मेरू पर्वत शोभतो ! मेरू पर्वताच्या मस्तकावर मध्यभागीं चतुष्कोण आकाराची भगवान ब्रह्मदेवाची नगरी वसली आहे; हिचें क्षेत्रफळ दहा सहस्र चौरस योजनें असून ही सोन्याची आहे असें म्हणतात. त्या ब्रह्मपुरीच्या भोंवताळीं पूर्वादिक दिशास इंद्रादिक आठ लोकपालांच्या आठ नगऱ्या, त्या त्या लोकपालांच्या वर्णाप्रमाणें असून, त्या, ब्रह्मदेवाच्या नगरीच्या चतुर्थींश मानांनं म्हणजे अडीच हजार चौरस योजनें आहेत. ब्रह्मदेव, इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, सोम व ईशान ह्या नऊ दिक्पालांच्या पुरींचीं नांवें अनुक्रमें मनोवती, अमरावती, तेजोवती, संयमिनी, कृष्णांगना, श्रद्धावती, गंधवती, महोदया व यशोवती अशीं पुराणांतरीं आहेत.

अध्याय सतरावा.

—०:—

गंगेची उत्पत्ति, महती व ओघ.

श्रीशुक्लाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, बलीच्या यज्ञांत साक्षात् भगवान महाविष्णूने उजव्या पायांने सर्व भूमेडळाचें आक्रमण करून डाव्या पायांने वरचे स्वर्गादिक सर्व लोक व्यापून टाकले; तेव्हां त्या वामपादाच्या नखांनीं ब्रह्मांड-कटाहाची वरची कवची फुटली, व ब्रह्मांडाच्या बाहेर असणारी जळधारा त्या विवरांतून आंत आली. त्या धारेंने ईश्वराचीं चरणकमळे धुतल्यामुळे त्यांचें तांबूस केशर लागून त्या धारेस रक्तिमा प्राप्त झाली. राजा परीक्षिता, त्या जळधारेचें सामर्थ्य किती विळक्षण म्हणून सांगू ? तिचें स्नान किंवा आचमन केलें असतां तीं सर्व जगाचा पापमळ नाहीसा करते, परंतु स्वतः त्या मळापासून दूर राहते ! ह्या जळधारेस ब्रह्मांडांत प्रवेश करिते-वेळीं प्रत्यक्ष भगवत्पदी हेंच नांव मिळालें. तेव्हां तिला भागीरथी, जान्हवी इत्यादि नांवें नव्हतीं. हे कुरुकुलभूषणा, ती जळधारा ब्रह्मांडांत आल्यानंतर सहस्रावधि युगांनीं स्वर्गलोकाच्या मस्तकावर उतरली. स्वर्गाचें मस्तक म्हणजे ज्यास विष्णुपद असें नांव आहे, तेंच. ह्या ठिकाणीं महान भगवद्भक्त व दृढनिश्चयी उत्तानपादपुत्र ध्रुव हा राहतो. त्या विष्णुपदीला पाहून 'ही भगवद्भक्तांच्या कुळदेवतेचें चरणारविंदोदक आहे' या विचारानें त्याच्या अंतर्गामी भक्तीच्या लहरीच्या लहरी उसळतात, व अतःकरणास विळक्षण पाझर फुटून तो त्या भगवत्पदीच्या स्पर्शासाठीं इतका उतावळा होतो कीं, त्याचें देहमान नाहीसें होऊन त्याचे नेत्र किंचित् मिटतात व त्यांतून निमल अश्रुधारा चावूं लागून सर्व शरिरावर दाट रोमांच उभे राहतात; व

अशा प्रकारें सद्गदित होऊन तो त्या परमपावन जळधारेला अत्यंत आदरपूर्वक मस्तकीं धारण करितो. त्या ध्रुवपदाच्या खालीं सप्तर्षि राहतात. त्यांस गंगेचा प्रभाव माहीत आहे. त्यांस आपल्या तपश्चर्येची सर्वोत्कृष्ट सिद्धि काय ती हीच असें वाटतें. षड्गुणैश्वर्यसंपन्न सर्वांतरयाभी वासुदेवावर एकसारखी दृढ भक्ति ठेवणें हाच त्यांस परम-पुरुषार्थ वाटत असल्यामुळे, धर्मादिक अन्य पुरुषार्थ व प्रत्यक्ष आत्मज्ञान ह्यांचीही परवा न करितां, मुमुक्षु जसे मोक्षाला, तसे ते गंगेला आपल्या जटाभारांच्या ठिकाणीं बहुमानपुरःसर धारण करितात. पुढें त्या सप्तर्षींच्या स्थानापासून निघाल्यावर, देवांचीं सहस्रावधि विमानें ज्या मार्गानें संचार करीत असतात, त्या मार्गानें खाली उतरून चंद्रमंडलाला भिजवून मेरु पर्वताच्या मस्तकावर ब्रह्मपुरीत ती गंगा अवतीर्ण होते. ब्रह्मपुरीत ह्या प्रवाहाचे चार भाग होतात, व ते चार दिशांकडून वाहत जाऊन समुद्राला मिळतात. ह्या चार प्रवाहांना सीता, अलकनंदा, चक्षु आणि भद्रा अशीं चार नांवें आहेत. सीता ब्रह्मपुरीतून निघाल्यावर केसर पर्वताच्या उच्च शिखरांवर पडून तेथून खालीं उतरत उतरत गंधमादन पर्वताच्या मस्तकावर पडते; व भद्राश्च वर्षांतून वहात जाऊन पूर्वदिशेकडे क्षारसमुद्राला मिळते. अशाच रीतीने चक्षु नदी माध्यमान् पर्वताच्या शिखरावरून केतुमाल वर्षाच्या बाजूला उडी टाकून आपला वेग कमी न होऊं देतां पुढें जाऊन पश्चिमेकडे समुद्राला मिळते. तशीच मेरु पर्वताच्या शिखरावरून भद्रा नदी उत्तर दिशेला जाते, व एका पर्वताच्या शिखरावरून दुसऱ्या पर्वताच्या शिखरावर, अशा प्रकारें त्यांचें उल्लघन करून खालीं उडी टाकते, व उत्तरकुरुवर्षांतून उत्तर दिशेकडे समुद्रांत प्रवेश करिते. ह्याप्रमाणेंच अलकनंदा ब्रह्मपुरीच्या दक्षिणेकडून निघून अनेक गिरिशि-

खरें ओळांइन हेमकूट पर्वतावर उतरते व तेथून सुवर्णशृंगावरून खाली उडी टाकून आपल्या अति तीव्र वेगानें भरतवर्षात जाऊन दक्षिणेकडे समुद्रांत प्रवेश करिते. राजा, तिच्यामध्ये खान करण्याकरितां जाणाऱ्या पुरुषाला पदोपदी अश्व-मेध, राजसूय इत्यादि यज्ञांचें फळ अनायासें प्राप्त होतें. असो. ह्याशिवाय प्रत्येक वर्षामध्ये मेरु पर्व-तापासून व इतर पर्वतांपासून उगम पावून वाहणाऱ्या दुसऱ्या नद्या व नद पुष्कळ आहेत. हे परीक्षित राजा, सगळ्या वर्षात भारतवर्ष हेंच कर्मक्षेत्र होय. इतर आठ वर्षे हीं स्वर्गवासी लोकांच्या अवशिष्ट पुण्यफळाचा उपभोग घेण्याचीं स्थाने आहेत, म्हणून त्यांना

भूमीवरील स्वर्गस्थलें

असें म्हणतात. ह्या वर्षांतील लोक देवांप्रमाणें भिरोगी व तेजस्वी असतात. त्यांस मनुष्यमानानें दहा सहस्र वर्षे आयुष्य असून बळही दहा सहस्र इत्तींचें असतें. त्यांचीं शरिरें वज्रासारखीं बळकट असून त्यांच्या ठिकाणीं शक्ति, तारुण्य व आवेश ह्या गुणांचें इतकें एकीकरण झालेलें असतें कीं, तेथील दपत्यांच्या सुरतक्रीडा पुष्कळ काळपर्यंत चालून त्यांच्या आयुष्याचें एक वर्ष शिलक राहिलें म्हणजे स्त्रियांना एक वेळ गर्भ-संभव होतो. तात्पर्य, ह्या वर्षांतील काळ हा त्रेतायुगांतील कालाप्रमाणें केवळ सुखोत्पत्तिकारकच असतो. राजा, कृतयुगांत ध्याननिष्ठ असणें, त्रेतायुगांत विषयसुखाची परमावधि होणें, व द्वापर आणि कलि ह्यांत उत्तरोत्तर दुःखातिशय प्राप्त होणें, अशी कालाची स्थिति असते. त्या आठही वर्षांमधून अनेक गुहांमध्ये जागोजाग मोठमोठे आश्रम आहेत. त्या आश्रमांच्या भोंवताळीं सर्व ऋतूंमध्ये असणारीं पुष्पें, फळें, पड्डव इत्यादिकांनीं ढवळेल्या वेली, व वृक्ष वगैरे दाट लागून गेल्यामुळे, त्या आश्रमांच्या आ-

समंतात् वनश्री फारच हृदयंगम आहे. तशींच तेथें निर्मल उदकानें भरलेलीं अनेक सरोवरे असून त्यांमध्ये प्रत्येकीं नानाविध कमळें फुलतात व त्यांच्या सुवासानें आनंदित झालेले राजहंस, जलकुंकुट, कारंडव, सारस, चक्रवाक् इत्यादि पक्षी व अनेक जातींचे भ्रमरसमुदाय आपआपले मधुर शब्द करितात. त्या स्थळीं देवांचे समुदाय आपल्या सेवकांसह वर्तमान जलक्रीडादि विचित्र विनोद करण्याकरितां येतात. तेथें प्राप्त झाल्यावर, अति सुंदर देवांगना, अंतरी कामवासना जागृत झाल्यामुळे विळास, हास्य, लीळा-कटाक्ष इत्यादि भाव करू लागतात, व ते दृग्गोचर होताच देवांचीं मनें व नेत्र हीं तिकडे ओढलीं जाऊन ते रतिमुखांत यथेच्छ रममाण होतात. राजा, ह्या नऊही वर्षांमध्ये षड्गुणैश्वर्यसंपन्न महापुरुष नारायण, तेथील लोकांवर अनुग्रह करण्याकरितां वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध व संकर्षण ह्या मूर्तींच्या समूहानें स्वतांचें रूप अद्याप प्रकट करीत असतो.

इलावृत वर्षाचें वर्णन.

इलावृत वर्षांमध्ये भगवान शंकर हा एकटाच पुरुष राहतो. कारण, तेथें जो कोणी इतर पुरुष प्रवेश करील, त्यास स्त्रीरूप प्राप्त होईल असा पार्वतीचा शाप आहे. राजा, हा असा शाप पार्वतीनें कां दिवला हें पुढें सांगेन. ज्या पुरुषाला ह्या शापाची माहिती आहे, तो कधीही एथें पाऊळ ठेवीत नाही. इलावृत वर्षांत पार्वतीच्या कोट्यवधि दासी शंकराच्या सेवेसाठीं भोंवताळीं उभ्या असतात. भगवान शंकर, महापुरुष परमात्म्याच्या चतुर्मुर्तीत चौथी तमोगुणी जी संकर्षणमूर्ति तिचें समाधियोगानें मनांत चिंतन करून परमेश्वराची स्तुति करितो. राजा, ती स्तुति अशी असते:—

श्रीशंकर संकषणाची स्तुति करतात ती.

श्रीशंकर म्हणतात:—

ॐ नमो भगवते महागुरुपाय सर्व गुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति ॥
 भजे भजन्यारणपादपंकजम् । भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ॥
 भक्तेश्वलंभावितभूतभावनम् । भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥
 न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिः । निर्रीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टि रज्यते ॥
 ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां । कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥
 असदृशो यः प्रतिभाति मायया । क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः ॥
 न नागध्वजोऽर्हण ईशिरे निहया । यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः ॥
 यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं । त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः ॥
 न चेद सिद्धार्थमिव कचिच्छिद्यतम् । भूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु ॥
 यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान् । विज्ञानधिष्णो भगवानजः किल ॥
 यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा । वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे ॥
 एते वयं यस्य वशे महात्मनः । स्थिताः शकुन्ता इव सूक्ष्मयंत्रिताः ॥
 महानहंवैकृततामसैन्द्रियाः । सृजाम सर्वे यदनुग्रहाविदम् ॥
 यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीम् । मायां जनोऽयं गुणसर्वमोहितः ॥
 न चेद निस्तारणयोगमंजसा । तस्मै नमस्ते विलयोदयात्माने ॥

‘हे महापुरुषा भगवता, तुला मी वारवार नमस्कार करितो. देवा, तुझे स्वरूप कळण्यास मोठे अवघड आहे, तुझा अंत लागत नाही, व तुझ्यापासूनच सर्व गुण प्रकाशमान होतात. देवा, भक्तीचा खरा ग्वरा विषय तूच होस. तुझे चरण-कमल सर्वांचा आधार असून, जगतांतील अखिल वैभवं तुझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. देवा, भक्तांच्या ठिकाणीं अद्वैतरूप सिद्धभाव, व अभक्तांच्या ठिकाणीं द्वैतरूप भवबंध तूच उत्पन्न करितोस. देवा, भक्तांना भवपाशांतून सोडविणारा व अभक्तांना त्या पाशांत टाकणारा तरी तूच आहेस. भगवन्, आम्हांला आमचे मनोविकार प्रबल शाल्यावर ते आवरतां येत नाहीत, ह्यामुळे आमची दृष्टि ऐहिक विषयादिकांवर जाताच ती

तत्काल तेथे लिप्त होते; परंतु तुझे सामर्थ्य असें लोकोत्तर आहे कीं, तू जगाचें नियमन करण्याकरितां त्यांतील प्रत्येक विषयाकडे, गुणाकडे व विकाराकडे नित्य अवलोकन करीत असूनही, अपूर्व इंद्रियशक्तीमुळे तुझी दृष्टि त्यांत अणुमात्र देखील लिप्त होत नाही; तेव्हां तुझ्याविषयी प्रत्येक मुमुक्षूच्या ठिकाणीं आदर उत्पन्न झाल्याशिवाय कसा राहिल बरें? देवा, लोक अज्ञानामुळे तुझे वास्तव स्वरूप ओळखीत नाहीत ह्यामुळे ते तुझ्याविषयी विपरीत भावना करितात. विषयासक्त लोकांस तुझे निर्विकार चित्स्वरूप न समजतां, त्यांस मायेच्या योगानें मत्त झाल्यासारखा आणि मय, आसव इत्यादिकांनीं धुंद झाल्यासारखा तू भासतोस. देवा, नागास्त्रिया जेव्हा तुझी पूजा

करण्यास प्राप्त झाल्या, तेव्हा तुझ्या चरणांचा स्पर्श होताच त्यांची मने काममोहित होऊन लज्जेने त्यांच्या हातून तुझी पूजा शेवटास गेली नाही; तेव्हा तुझ्या मायेचा केवढा प्रभाव बरे ! ईश्वरा, जगाची उत्पत्ति, पाळन व नाश ह्यांस कारण तूच असून, स्वतः तू ह्या तिन्ही गुणांपासून दूर असल्यामुळे तुला अनंत असे श्रुतीत म्हटले आहे. देवा, सहस्रमस्तकरूपी आधारावर हें प्रचंड भूमंडल मोहरीसारखे कोणत्या स्थळी चिकटून राहिले आहे ह्याची तुला दादही नाही ! भगवन्, तुझा पहिला गुणयुक्त मोठा अवतार म्हटला तर महत्त्व हा होय. त्याला आश्रय सत्त्वगुणाचा. भगवन्, स्वयंभू ब्रह्मा तो हाच. मी रुद्र त्या ब्रह्मपापासून उत्पन्न झालों; व आपल्या त्रिगुणात्मक तेजाने सार्विक देवतासमूह, तामस भूतवर्ग व राजस इंद्रियसमुदाय उत्पन्न करितों. देवाधिदेवा, तुझे सामर्थ्य अगाध आहे. पक्ष्यांना दोरीने बांधून जसे आपल्या स्वाधीन ठेवावे, तसे तू महत्त्व, अहंकार, देवता, भूतें व इंद्रिये ह्या सर्वांना आपल्या क्रियाशक्तीच्या योगाने बांधून स्वाधीन ठेविले आहेस. ह्यास्तव, देवा, आम्ही तुझ्या अधीन असून तुझ्या रूपाने सृष्टि चालवितों. सत्त्वादिक गुणांच्या उत्पत्तीच्या योगाने मोहित झालेले जन तू उत्पन्न केलेल्या कर्मप्रथिरूप मायेला मात्र अनायासाने जाणतात; परंतु त्या मायेंतून तरून जाण्याचा मार्ग जाणत नाहीत. देवा, तो कर्मप्रथि उत्पन्न करणे व त्याचा नाश करणे हें सर्वस्वी तुझ्याच स्वाधीन आहे. प्रभो, तुला नमस्कार असो !'

अध्याय अठरावा.

—०:—

खंडांचें व तदंतर्गत उपास्या-

दिकांचें वर्णन.

भद्राश्व.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:-राजा परीक्षिता, भ-

द्राश्व वर्षाभ्यें धर्मपुत्र भद्रश्रवा नामक राजा व त्याचे मुख्य मुख्य सेवक राहतात. भगवान वासुदेवाने पूर्वी हयग्रीव नांवाचा अवतार घेतला होता, ती हयग्रीवमूर्ति धर्ममय असल्यामुळे भगवतास फारच प्रिय होती. भद्रश्रवा व त्याचे सेवक उत्तम प्रकारें समाधि लावून त्या मूर्तीचें चिंतन करून तिची स्तुति करितात.

भद्राश्व वर्षातील उपास्याची स्तुति.

“देवा, तूं मूर्तिमत धर्म आहेस. जे कोणी तुझ्या स्वरूपाचा विचार करू लागतात, त्यांच्या अतःकरणाची शुद्धि होते. देवा, आमचा नमस्कार ग्रहण कर. अहो, भगवन्मायेचा खेळ किती विचित्र सांगावा ! मनुष्य आपला पुत्र, पिता वगैरे मरण पावतात हें पाहूनही उमजत नाही, तेव्हा काय म्हणावे ? अरे ! आपल्या पिता-पुत्रांस जाळून टाकून त्यांचें धनादिक जें कांहीं असेल त्याचा स्वीकार करावा, व आपण ऐहिक विषयांचा उपभोग घ्यावा, असली तुच्छ वासना मनुष्याला व्हावी हें आश्चर्य नव्हे काय ? देवा, हें विश्व नश्वर आहे असें विद्वान लोक शास्त्राधार दाखवून प्रतिपादन करितात; व आत्मज्ञानी लोकांस त्या गोष्टीचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो; तथापि तुझ्या मायेनें सर्वांना मोह उत्पन्न होतो; तेव्हा तुझी लीला किती विलक्षण आहे बरे ! देवा, तुझ्या स्वरूपाला वास्तविकपणे कोणतेंही आवरण नाही; तूं कांही-एक कार्य करीत नाहीस; तथापि विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं कार्ये तुझ्यापासूनच होतात’ असे वेद सांगतात; तेव्हा हा विरोध कसा दूर करावा ! भगवन्, हा विरोध तुझ्या मायेचें ज्ञान होताच आपोआप दूर होतो. मायेच्या द्वारे तूं सर्वांचा आत्मा आहेस व वस्तुतः सर्वांपासून तूं पाहतां व्यतिरिक्त आहेस. प्रलयकाळीं जिकडे तिकडे अंधकार झाला असतां दैत्यांनीं वेद चोरून नेले; त्या काळीं मुख अध्वासारखें, व शरीर मनुष्यासारखें, असा एक अवतार घेऊन त्यां ते रसातलांतून

परत आणिले व ते ब्रह्मदेवास समर्पण करून त्याची मनीषा पूर्ण केली हे तुझे सामर्थ्य किती अपूर्व आहे बरे ? देवा, तुला आमचा नमस्कार असो.''

हरिवर्ष.

परीक्षित राजा, हरिवर्षामध्ये भगवान परमात्मा नृसिंहरूपाने राहतो. हा अवतार भगवंताने का घेतला, हे मी तुला पुढे सांगेन. ह्या वर्षीत महाभगवद्भक्त प्रन्हाद आहे. त्याच्या ठिकाणी महापुरुषाचे सर्व गुण वास्तव्य करितात. प्रन्हादाच्या स्वभावाने व आचरणाने दैत्यांच्या व दानवांच्या अपवित्र कुलासही पवित्रता प्राप्त झाली. तो दैत्य-श्रेष्ठ प्रन्हाद त्या वर्षीतील इतर लोकांसह नेहमी भगवद्भक्तीमध्ये निमग्न असून नरहरीची अशी स्तुति करित असतो.

हरिवर्षांतील उपास्याची स्तुति.

“ हे भगवंता नरसिंहा, अंधकाराचा नाश करणाऱ्या अग्नि वगैरे तेजांचा उत्पादक तूच आहेस. देवा, तू प्रकट हो. हे वज्रनख, हे वज्रदंष्ट्रा, तू आमच्या वासना जाळून टाक; आमचे अज्ञान (माया) नष्ट कर; भगवन, आमच्या आत्म्याला अभय दे; हे प्रभो, सर्व जगाचे कल्याण कर; दुष्ट लोक आपला दुष्टपणा सोडून देतील अशी व्यवस्था लाव; प्राणिमात्राच्या ठिकाणी परस्परांविषयी दया उत्पन्न कर; त्यांचे मन शांत होऊन त्यांच्या ठिकाणी निष्काम कर्मे करण्याची वासना उत्पन्न होऊ दे; गृह, स्त्रिया, पुत्र, द्रव्य, बंधु ह्यांविषयी आम्ही आसक्त होणार नाही असे कर; आम्हांला जर आसक्ति उत्पन्न झाली, तर ती भगवद्भक्तीच्या ठिकाणी मात्र व्हावी. कारण, जो पुरुष भगवद्भक्तीच्या संगतीने विषयांत निमग्न न होता प्राण वांचविण्यास आवश्यक तितक्याच आहारादिकांनी संतुष्ट असतो, तो, इंद्रियांच्या बाह्य प्रवृत्तींचे आकलन करून जसा तत्काळ मुक्त होतो, तसा गृहादिकांच्या ठिकाणी रममाण होणारा पुरुष होत नाही. प्रभो, भगवद्भक्तीचा प्रभाव अनुपम आहे !

त्यांच्या सहवासाने परमेश्वराच्या अद्भुत कथा श्रवण करावयास सांपडल्यामुळे परमेश्वर कर्ण-रंध्रांतून अंतर्गामी प्रवेश करून मनाचा मळ दूर करितो, व मन निर्मल होताच प्राणी वासना-रहित होऊन ह्या संसारांतून उत्तीर्ण होतो. गंगादिक तीर्थे मळ दूर करणारी आहेत खरी; पण ती बाह्य मळ मात्र नष्ट करितात. ज्या पुरुषाची ईश्वरावर निष्कामभक्ति असते, त्याला ईश्वर प्रसन्न होतो. ईश्वराचा प्रसाद झाला असता धर्मज्ञानादि सर्व गुणांसहवर्तमान देव त्याच्याजवळ निश्च राहतो. जो ईश्वराची भक्ति करित नाही व केवळ सत्कृद्दर्शनी रम्य भासणाऱ्या विषयसुखाकडे धाव घेतो, त्याला ज्ञानैवराग्यादि सद्गुण कोटून प्राप्त होतील बरे ! ज्याप्रमाणे मत्स्यांचे जीवन उदकावर अवलंबून असल्यामुळे उदक हे मत्स्यांचा आत्मा होय, त्याप्रमाणे शरीर धारण करणाऱ्या प्राण्यांचे जीवन प्रत्यक्ष भगवंतावर अवलंबून असल्यामुळे पद्गुणैश्वर्यसंपन्न परमात्मा हा प्राण्यांचा आत्माच होय. प्राण्यास मोठेपणा जो प्राप्त होतो, तो अर्चिय प्रभूच्या कृपेमुळेच; ह्याकरिता, जर कोणी पुरुष ह्या महत्त्वदायक खऱ्या कारणाकडे दुर्लक्ष करून संसारांत आसक्त होईल, तर ज्ञानकला ही मोठेपणाचे खरे अधिष्ठान, ही भावना नाहीशी होऊन केवळ स्त्रीपुरुषांच्या वयावरून व शक्तीवरून अमुक मोठे व अमुक लहान असे होईल ! ”

प्रन्हाद पुढे म्हणतो:—अहो दैत्यबंधूनो, हा संसार म्हणजे जन्ममरणात्मक चक्र आहे हे लक्षांत आणा. तृष्णा, प्रीति, खेद, क्रोध, अहं-पणा, काम, दीनता, चिंता इत्यादि सगळ्या विकारांचे मुख्य कारण हे संसारबंधनच आहे. ह्यास्तव ह्या ससाराचा छोभ सोडून तुम्ही भगवान नरहरीचे पायांचा आश्रय करा, म्हणजे तुम्हांस कसळीही विवेचना राहणार नाही.

केतुमाल वर्ष.

परीक्षित राजा, केतुमाल वर्षामध्ये लक्ष्मीचें आणि संवत्सर नामक प्रजापतीच्या कन्याचें व पुत्राचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें भगवान काम-देवाच्या रूपानें राहतो. त्या कन्या व ते पुत्र ह्यां-जकडे त्या वर्षाचें आधिपत्य असून त्यांची संख्या मनुष्याच्या शंभर वर्षांच्या अहोरात्रांतकी आहे. त्या कन्या म्हणजे रात्रीच्या अभिमानी देवता छत्तीस हजार व ते पुत्र म्हणजे दिवसाच्या अभिमानी देवता छत्तीस हजार ह्या होत. प्रत्येक वर्षाच्या अखे-रीस विष्णुचक्राच्या तेजानें त्या कन्यांच्या मनांत भीति उत्पन्न होऊन, त्यांचे गर्भ गर्भाशयांतून गळून पडतात. तेथें राहणाऱ्या कामदेवाचें चरित्र फारच विस्मयावह आहे. कामदेवाची मुखश्री आधींच मोठी सुंदर, व त्यांत जेव्हां त्याच्या वि-लक्षण गतीची भर पडते, तेव्हां त्याच्या सुखा-वरील मंदस्मित अधिकच खुद्द लागते. तशा स्थितीत तो जेव्हां आपले नेत्रकटाक्ष इतस्ततः फेकूं लागतो, तेव्हां त्याच्या सुंदर भुकुटी किंचित् वर उचलल्या जाऊन त्याच्या मुखकमळाला अ-द्वितीय शोभा प्राप्त होते. अशा प्रकारे भगवान कामदेव लक्ष्मीला रमवून आपल्या इद्रियांनाही संतुष्ट करितो. लक्ष्मी देखी रात्रीस संवत्सराच्या कन्यांना बरोबर घेऊन, व दिवसास त्या कन्यां-च्या पतींना बरोबर घेऊन उत्तम समाधियोगानें भगवंताच्या मायामय रूपाची उपासना करिते. उपासना करीत असतां ती जी स्तुति करिते, ती तुला सांगतों:

केतुमाल वर्षांतील उपास्याची स्तुति.

“ भगवन् कामदेवा, तूं इद्रियांचा नियंता आहेस; जगांतील उत्तम वस्तूवरून तुझे स्वरूप कळते; क्रियाशक्ति, ज्ञानशक्ति, अंतःकरणाचे संकल्पादिक धर्म व विषय ह्यांचा अधिपति तूंच; अकरा इद्रिये व पांच विषय हे सोळा अंश तुझे-च; वेदोक्त कर्मे केळीं असतां ज्याची प्राप्ति होते,

तो तूंच; देवा, अन्नरूप, अमृतरूप, सर्वरूप, मनःशक्तिरूप, इद्रियशक्तिरूप, देहशक्तिरूप, सौंद-र्यरूप असें जें काहीं, तें सर्व तुझेंच स्वरूप आहे. हे कामदेवा, तुला इहलोकीं व परलोकीं वारंवार नम-स्कार असेत ! हे भगवन्, स्त्रिया नानाप्रकारचीं व्रतें करून तुझी आराधना करितात, व तुझ्याखेरीज अन्य पति मागतात, पण ते पति सर्वेश्वी पराधीन असल्यामुळे त्यांच्याकडून त्या स्त्रियांच्या प्रिय अ-पत्यांचें, धनाचें व आयुष्याचें संरक्षण होत नाही. देवा, ज्याला स्वतः कोणाचेंही भय नसून जो भयातुर प्राण्यांचें सर्वतोपरी रक्षण करू शकतो, तोच खरा पति होय. अशा प्रकारचा पति तूं एकटाच आहेस. कारण, देवा, तुला आत्मलाभा-हून कशाचीही अधिक महती वाटत नाही. बि-चाऱ्या विषयाभिलाषी जनांना स्वतंत्रता नसल्या-मुळे, त्यांस मांडळिक राजांप्रमाणें एकमेकांपासून भय प्राप्त होतें. देवा, सकाम भजनापेक्षां नि-ष्काम भजनाची योग्यता विशेष आहे. पहा—जी स्त्री तुझ्या चरणकमळांची सेवा निष्काम बुद्धीनें करिते, तिला सर्व सुखें आपोआप प्राप्त होतात. परंतु जी स्त्री काहीं कामना मनांत धरून सेवा करिते, तिला तूं तिच्या कामनेचा पदार्थ मात्र प्राप्त करून देतोस; दुसरें काहीं देत नाहीस; ह्यामुळे, तूं दिलेला पदार्थ भोगून संपतांच पुनः तिची स्थिति पूर्ववत् होऊन ती पश्चात्ताप करूं लागते. देवाधिदेवा, ब्रह्मदेव, शंकर, देव, दैत्य इत्यादिक सर्व इद्रियसुखाविषयी उत्सुक होऊन, तीं सुखें माझ्यावर (लक्ष्मीवर) अव-लंबून असल्यामुळे नित्य माझ्या प्राप्तीकरितां झटत असतात; परंतु तुझ्या ठिकाणीं माझे मन आसक्त असल्यामुळे, जे कोणी तुझी भक्ति करि-तील, त्यांसच मी प्राप्त होतें. भगवन्, तुझ्या भक्तीसारखा श्रेष्ठ पुरुषार्थ दुसरा कोणताच नाही. जे कोणी एकाग्रतेनें तुझी भक्ति करितात, त्यांवर प्रसाद करण्याकरितां तूं आपलें हस्तकमळ जसें

त्याच्या मस्तकी ठेवितोस, तसें माझ्या मस्तकीं ठेव. देवा, तूं आपल्या वक्षस्थळावर मला चिन्ह-रूपानें धारण केली आहेस खरी; परंतु भक्तांवर तूं जेवढी कृपा करितोस, तेवढी मजवर करीत नाहीस हें अनुचित होय. भगवन्, तुझ्या मायेचा प्रभाव असा लोकोत्तर आहे की, त्याची नुसती कल्पना करणेंही कठिण आहे.”

रम्यक वर्ष.

परीक्षित राजा, रम्यक वर्षामध्ये वैवस्वत मनूला ईश्वरानें आपलें अत्यंत प्रिय स्वरूप (मत्स्यरूप) दाखविलें होतें. रम्यक वर्षाचा अधिपति वैवस्वत मनुच होय. तो सांप्रतही त्या वर्षामध्ये मत्स्या-वताराची आराधना करितो. तो भगवंताची स्तुति करितो, ती अशी:

रम्यक वर्षातील उपास्याची स्तुति.

“हे मत्स्येश्वरा, तुला माझा नमस्कार असा. हे अधिपते, ह्या सर्व विश्वामध्ये तूं श्रेष्ठ आहेस. तुझी मूर्ति सत्त्वगुणमय असून तूं सर्वांचा प्राण आहेस. देवा, इद्रियांचें बळ, शरिराची शक्ति व मनाचा उत्साह हीं सर्व तुझीच रूपे होत. ईश्वरा, तूं अंतर्बोद्ध सर्वत्र भरलेला असून अष्ट-लोकपालांसही तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान होत नाही. तुझा वेदरूप शब्द फारच गंभीर व व्यापक आहे. देवा, मनुष्य ज्याप्रमाणें लांकडाच्या बाहुळीला सूत्राच्या कळा करून सर्वस्वी आपल्या अधीन ठेवितो, त्याप्रमाणें तूं सर्व प्राण्यांना ब्राह्मणक्षत्रियादि वर्णव्यवस्थेनें किंवा देवतिर्यगादि योगनिविशेषांनीं बद्ध करून आपल्या अधीन ठेवितोस, व आप-आपलीं कामे करावयास लावितोस. पूर्वी इंद्रादि लोकपालांस तुझ्या सत्तेविषयी वैषम्य वाटून त्यांनीं तुझा अधिकार झुगारून दिला, व ते स्वतः द्वि-पद, चतुष्पद इत्यादिकांनीं व्याप्त असलेल्या ह्या विश्वाचें रक्षण करूं लागले, तेव्हां त्यांच्या हातून तें काम सिद्धीस गेलें नाही, व त्यांस स्वतांचें पारतंत्र्य उत्तम कळून आलें, ही गोष्ट प्रसि-

द्धच आहे. देवा, प्रलयकाळीं जेव्हां समुद्र अति क्षुब्ध होऊन त्याच्या पर्वतप्राय लाटा उसळूं लागल्या, तेव्हां तुझ्यामुळेच ह्या नानाओषधींनीं व वेलींनीं भरलेल्या पृथ्वीचें व माझे संरक्षण झालें. भगवन्, तूं अनादि व अनंत असून सर्व प्राणि-समूहाचा चालक आहेस. देवा, मी तुला नमस्कार करितों.”

हिरण्मय वर्ष.

परीक्षिता, हिरण्मय वर्षामध्ये भगवान परमात्मा कूर्मशरीर धारण करून राहतो. पितृगणांचा अधिपति अयंमा हिरण्मय वर्षातील जनांसह ईश्वराच्या त्या अत्यंत प्रियमूर्तीची पूजा करितो. तो ईश्वराचें भजन करितो, ते-असें:

हिरण्मय वर्षातील उपास्याची स्तुति.

“हे कूर्मरूपी ईश्वरा ! तुला नमस्कार असो. तुझी व्याप्ति सर्वत्र असून तूं सर्वांचा आधार आहेस. तुला काळाची वगैरे कांहीएक मर्यादा नाही. देवा, तुझ्या मायेमुळे हें अनंत पदार्थांनीं भरलेलें जग निर्माण झालें आहे. सृष्टीतील पदार्थांचीं अनेक रूपे दिसतात खरी; परंतु त्या सर्वांच्या ठिकाणीं तुझें एकरूपानेंच वास्तव्य आहे. हें मायामय जग केवळ भासमान असल्या-मुळे मृगजळाप्रमाणें ह्याचें मान वगैरे सांगतां येत नाही. हे भगवन्, गर्भाशयांतून जन्म पावणारे मनुष्य, पशु इत्यादि, घामापासून उत्पन्न होणारे ढेंकूण, उवा इत्यादि, अंडज पक्षी वगैरे, उड्डिज वृक्षतृष्णादि, आणि स्थावरजंगम वस्तु, देव, ऋषि, पितर, भूतें, इद्रियसमुदाय, स्वर्ग, आकाश, पृथ्वी, पर्वत, नद्या, समुद्र द्वीपें, ग्रह, नक्षत्रे इत्यादि अनंत पदार्थ ह्या विश्वांत भरले आहेत, हे सर्व तुझेच अंश आहेत. भगवन्, अशा प्रकारचीं तुझीं रूपे, नांवें व आकार अनंत असतांना, कपिळादि विद्वानांनीं त्यांची संख्या एक (चोवीस तत्त्वात्मक) ठरविली आहे; पण ब्रह्मस्वरूप जाणणारांस ही संख्या केवळ काल्पनिकच वाटते.

देवा, जगतांतील अखिल अद्वैताचा न्हास करून टाकणारे जे सांख्यशास्त्र, ते तरी तुझेच रूप होय.”

उत्तरकुरु वर्ध.

हे परीक्षित राजा, उत्तरकुरु वर्षामध्ये भगवान यज्ञपुरुष बराहरूप घेऊन राहतो. ही भूदेवी कुरुवर्षातील रहिवासी जनांसहवर्तमान अखंडभक्तिपूर्वक बराहराजाची उपासना करिते. तो प्रकार असा:

उत्तरकुरु वर्षांतील उपास्याची स्तुति.

“ देवा, तुझ्या गुणा आम्हांस वेदमंत्रांवरून समजून येतात. यज्ञ व क्रतु हीं तुझींच रूपे होत. नानाविध याग हे तुझे अवयव आहेत. तुझी मूर्ति अत्यंत पवित्र असून तूं तिन्ही युगांत प्रसिद्ध आहेस. देवा, आमचा प्रणाम ग्रहण करावा. भगवन्, अनेक प्रकारचीं कर्मे केलीं व त्यांचीं फळे प्राप्त झालीं, तरी तुझ्या स्वरूपाचें त्यापासून ज्ञान होत नाही. ब्राह्मण यज्ञाकरितां अरणींचें मंथन करून तांतून अग्नि काढितात, तद्वत् मनोरूपी रवांच्या योगानें देहेंद्रियादिकांचें मंथन करून विद्वान व विचारी पुरुष तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान संपादितात. देवा, विद्वान लोक यमानियमादि साधनांनीं तुझे ब्रह्मरूप जाणण्यास समर्थ होतात, व विषय, इंद्रियांचे व्यापार, देवता, देह, काल, अहंकार हीं सर्व तुझ्या मायेमुळे भासमान होतात असे जाणतात. भगवंता, तुला स्वतांला कशाशीच आवश्यकता नसते. तूं नानाप्रकारच्या इच्छा धारण करितोस, त्या जीवांकरितांच. लोखंड ज्याप्रमाणें लोहचुंबकाच्या अनुरोधानें फिरतें, त्याप्रमाणें माया ही तुझ्या इच्छेच्या अनुरोधानें सर्वत्र फिरते. ईश्वरा, जगांतील गुणकर्मांचा तूं केवळ साक्षी आहेस. तुझ्यामुळे हें सर्व जग आज दृग्गोचर होत आहे. ज्या वेळीं दैत्यानें मला समुद्रांत ओढून नेळें, त्या वेळीं तूंच बराह अवतार घेऊन माझा फिरून उद्धार केलास. देवा, तुझे काय

सामर्थ्य सांगावें बरें ! तूं मला आपल्या दाढेवर बसवून जेव्हां समुद्रांतून वर आणलेस, तेव्हां तुला श्रम तरी पडावयाचे होते ! हत्ती दांताला माती लागली असतां ज्याप्रमाणें तिची मुळीच परवा करीत नाही, त्याप्रमाणें तूं माझ्या भाराची मुळीच परवा न करितां, उलट वाटेंत हिरण्याक्ष दैत्य आडवा आला असतां त्याच्याशीं युद्ध करून त्याचा सहज नाश केलास; तेव्हां तुझा प्रभाव किती लोकोत्तर आहे बरें ! देवाधिदेवा, मी ह्या लोकांसहवर्तमान तुझ्या पदीं लीन होतें, तूं आमच्यावर कृपा कर. ”

अध्याय एकोणिसावा.

—:०:—

किंपुरुष वर्षाचें वर्णन.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, किंपुरुष वर्षामध्ये महान भगवद्भक्त श्रीमाराति हा सर्व लोकांसहवर्तमान भगवान सीतापति रामचंद्राच्या भक्तीत नित्य निमग्न असतो. तेथें गंधर्वादिक उपदेव श्रीरामाचें पवित्र यश नेहमीं गात असतात, व माराति ते आर्द्धिषणासह एकाग्रचित्तानें श्रवण करितो. त्या ठिकाणीं राहून भगवान माराति

श्रीरामचरिताचें सार

गात असतो: माराति म्हणतो, “महाराज, आपला अवतार फारच आश्चर्यकारक होय. आपल्या चरित्रावरून लोकांस अत्युत्तम कित्ता मिळते. आपला स्वभाव, लक्षणें, इंद्रियनिरोध हीं पाहिळीं असतां आपण म्हणजे उत्तम गुणांची परम मर्यादा असें म्हणणें प्राप्त होतें. देवा, ब्राह्मणांचा कैवार घेणें व जनतेस ज्ञान प्राप्त करून देणें, ह्या गोष्टींचा विचार केला म्हणजे आपण ईश्वराचें रूप आहां ह्याची अधिकाधिक प्रतीति येते. महाराज, आपल्या ठिकाणीं द्वैताचा लेशही नाही; जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या अवस्थांपासून आपण दूर असल्यामुळे पूर्ण शांतीचें आपण केवळ निधान

आहां. आपणांस नामरूपादि आहे असें मानणें ही केवळ अज्ञ लोकांची करमणूक होय. भगवन्, आपण राक्षसांचा संहार करण्याकरितां अवतार घेतला, हें वास्तविक कारण नव्हे; वास्तविक कारण—स्त्रियांवर प्रेम केलें असतां कशीं दुःखें भोगावीं लागतात, हें सर्वांस उत्तम रीतीनें कळावें हें होय. महाराज, जर मी म्हणतो हें कारण मानिलें नाहीं, तर नित्य, निर्विकार व चिन्मयरूपी परमात्म्यास सीतेकरितां दुःख प्राप्त झालें, ही कल्पना विसंगत दिसते. जो भगवान धीर पुरुषांचा आत्मा व त्रैलोक्यांतील कोणत्याही पदार्थाविषयी अनासक्त, त्याला स्त्रीसाठीं मोह पडला व त्यानें लक्ष्मणाचा त्याग केला, हें म्हणणें कसें संभवावें! देवा, तू ज्यांच्यावर प्रेम करितोस, ते उत्तम कुळांत जन्मास आले पाहिजेत अथवा सुंदर दिसले पाहिजेत किंवा सुबुद्ध असले पाहिजेत, असें काहीएक नाहीं. देवा, असें असतें तर मजसारख्या धडधडीत वनांत राहणाऱ्या वानराला तू कसें मित्र केलें असतें बरें! रामा, तुझा प्रभाव फारच अलौकिक आहे ह्यांत सशय नाहीं. तू देवांचें कार्य करण्याकरितां मनुष्यरूप धारण केलेंस व अवतारसमाप्तीच्या वेळीं सर्व उत्तर-कोसळ देश स्वर्गास नेलास, तेव्हां हें केवढें आश्चर्य सांगावें! भगवन्, कोणी तुझी प्रेमानें जरी थोडीशी भक्ति केली, तरी ती तू पुष्कळ मानून घेतोस व त्याला सद्गति देतोस; ह्याकरितां देव, दैत्य, वानर अथवा मनुष्य अशा कोणत्याही योनींत जन्म घेतलेल्या प्राण्यानें तुझी सेवा करावी हें अत्यंत इष्ट आहे.”

भारतवर्षाचें वर्णन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भारतवर्षामध्येही नर-नारायण नांवाची परमात्म्याची मूर्ति, आत्मज्ञ पुरुषांवर अनुग्रह करण्याकरितां तपश्चर्या करीत बसली आहे. हें तप कल्पाच्या समाप्तीपर्यंत असेंच चालावयाचें. राजा, नर-ना-

रायण हे कोठें आहेत, काय करितात; कोणास काहीएक कळून येत नाहीं. हे जी श्र्वर्या करितात, तिच्या योगानें धर्म, ज्ञान, वैर ऐश्वर्य, शांति व विषयोपरति हे गुण वा जाऊन शेवटीं भगवत्स्वरूपाचा साक्षात्कार हे भारतवर्षामध्ये भगवान नारद मुनि अखिल लोक सहवर्तमान ‘सांख्य व योग’ ह्या मार्गांस अनुस-

नरनारायणांची उपासना

करितात. तो उपासनाप्रकार असा: “भग आपल्या स्वरूपाचें वर्णन करणें मोठें कठिण उ महाराज, इंद्रियांचा जय करणें हें तर आ मोठें ब्रीद होय. सर्व लोकांस मूढ बनविण जो मायामोह, त्याचा आपले ठिकाणीं लेश नाहीं. आपली संपत्ति म्हणजे लौकिक द्य तुच्छ मानले जाणारे भगवद्भक्त ही होय. म राज, जगांत मोठमोठे ज्ञानी पुरुष म्हणून ज्य वाखाणणी होते, ते आपल्या तुलनेनें का नाहींत. देवाधिदेवा, आपण परमहंसांचेही प हस आणि ब्रह्मज्ञानाचे केवळ अपूर्व नि आहां. आम्ही आपणांस वारंवार नमस्कार करि तो ग्रहण करावा. नारायणा, ह्या जगाची उत्प स्थिति व सहार आपल्याकडून होत असतां, पणांस ह्या कर्तृत्वाबद्दल अभिमान मुळींच न आपण देह धारण करितां, तथापि क्षुधा, तृषा त्यादि विकार आपणांस मुळींच पीडा क नाहींत; जगांतील यच्चयावत् सर्व वस्तुस्थिति पण पहात असतां, तथापि तीविषयी आपण लोभ, राग, भय इत्यादि विकार मुळींच उ होत नाहींत; तेव्हां हें मोठें गूढ नव्हे काय योगेश्वर, भगवान ब्रह्मदेवानें जें योगमार्ग रहस्य सांगितलें, तें आपल्या ठिकाणी उत्तम प्र अनुभवास येतें. प्रत्येक मनुष्य देहाभिमान से जन्मभर भगवद्भक्तीमध्ये रममाण होईल, व तकाळीं निर्गुण निर्विकार अशा आपल्या स्वर लीन होऊन जाईल, त्याचा केवढा परमार्थ

धेल बरें! भगवन्, इहलोकीच्या व परलोकीच्या विषयोपभोगांची इच्छा करणें, आणि स्त्री, पुत्र, द्रव्य इत्यादिकांच्या मोहांत गुरफटून जाऊन, माझ्या पश्चात् माझ्या स्त्रीपुत्रांचें वगैरे कसें चालेल ही विवंचना करणें, हा निवळ वेडेपणा होय. विद्वान् पुरुष जर का ह्या विवंचनेत पडेल, तर त्याची सर्व विद्वत्ता 'पालध्या घागरीवर पाणी' अशी म्हटली पाहिजे. ह्याकरितां, हे परमेश्वरा, आम्हांला तुझ्या अखंडभक्तीमध्ये लालसा उत्पन्न कर; म्हणजे तिच्या योगानें आम्ही ह्या मायामोहांतून पार पडूं."

भारतवर्षातील पर्वत व नद्या.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—हे परीक्षित राजा, ह्या भारतवर्षामध्ये पर्वत व नद्या पुष्कळ आहेत. त्यांमध्ये मलय, मंगलप्रस्थ, मैनाक, त्रिकूट, ऋषभ, कुटक, कोलुक, सदा, देवगिरि, ऋष्यमूक, श्रीशैल, वैकट, महेंद्र, बारिधार, विंध्य, शुक्तिमान, ऋक्षगिरि, पारियात्र, द्रोण, चित्रकूट, गोवर्धन, रैवतक, ककुभ, नील, गोकामुख, इंद्रकील आणि कामगिरि हे पर्वत मुख्य असून दुसरेही सहस्रावधि पर्वत आहेत, व त्यांपासून निघालेले नद व नद्याही अगणित आहेत. राजा, ह्या नद्यांचें नुसतें नामस्मरण केलें असतांही पाप नष्ट होतें; मग त्यांमध्ये स्नानादिक क्रिया केल्या असतां पवित्रता उत्पन्न होईल ह्यांत काय वानवा आहे ? ह्या नद्यांपैकी चंद्रवशा, ताम्रपर्णी, अवटोदा, कृतमाला, वैहायसी, कावेरी, वेणी, पयस्विनी, शर्करावती, तुंगभद्रा, कृष्णा, वेण्या, भीमरथी, गोदावरी, निर्विंध्या, पयोष्णी, तापी, रेवा, सुरसा, नर्मदा, चर्मवती, सिंधु, महानदी, वेदस्पृति, ऋषिकुल्या, त्रिसामा, कौशिकी, मंदाकिनी, यमुना, सरस्वती, दृषद्वती, गोमती, सरयु, रोधस्वती, सप्तवती, सुपोमा, शतद्रु, चंद्रभागा, मरुद्वधा, वितस्ता, असिक्ती व विश्वा ह्या नद्या आणि अध व शोण

हे नद अशी चवेचालीस पुण्यतीर्थें आहेत. असे; हे परीक्षित राजा,

भारतवर्ष ही कर्मभूमि होय.

ह्या वर्षामध्ये जे पुरुष जन्मास येतात, ते आपल्या सात्त्विक, राजस किंवा तामस कर्माप्रमाणें दिव्य, मानुष किंवा नरकाची गति मिळवितात. तसेंच, ब्राह्मणादि वर्णांना जीं जीं कर्मे मोक्षदायक म्हणून सांगितलीं आहेत, तीं तीं कर्मे करून ते येथें मोक्षही मिळवितात. राजा, ती

मोक्षप्राप्ति कशी होते

म्हणून म्हणशील, तर ऐक: सर्व भूतांच्या अंतर्त्यामी वास करणारा, चराचरामध्ये व्यापून राहणारा, स्वतंत्र वाणीनें वर्णन करण्यास अशक्य व विकारहीन अशा परमात्म्याच्या ठिकाणीं निष्काम बुद्धीनें प्राण्यांचें मन अखंड जडलें, कीं त्यास मोक्ष प्राप्त झाला म्हणून समजावें. ही गोष्ट घडण्यास प्राण्याचा अभिमान आधीं नष्ट झाला पाहिजे, आणि तो नष्ट होण्याला सुलभ उपाय, भगवद्भक्तांचा व सत्पुरुषांचा नित्य सहवास घडणें हाच होय.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, ह्या भारतवर्षांत प्राण्याला हा जो अनुपम लाभ घडतो, त्याजवढल देवही त्याचा देवा करितात. ते म्हणतात कीं, ह्या भारतवर्षांत आम्हांस जन्म घडेल, तर आम्हांसही सायुज्य प्राप्त करून घेतां येईल; परंतु हें घडावें कसे ? परीक्षिता, देवादिकांना स्वर्गादि सुख प्राप्त झालें असतांही अशी तळमळ लागते कीं, 'अरेरे ! आम्ही अनेक यज्ञयागादिक केले, तपें केलीं, त्रतें आचरलीं, दानधर्म केले व ह्या स्वर्गांत आलों; परंतु उपयोग काय ! येथें आम्हो नारायणाच्या चरणकमलांस मुकलों व शिवाय दिव्य भोगांत निमग्न होऊन परमार्थसाधनास अतरलों; तेव्हां आतां काय करावें ?' हे परीक्षित राजा, स्वर्गामध्ये राहणाऱ्या पुरुषांस युगेच्या युगे आयुष्य असतें व

भारतवर्षांत काय तें शंभर वर्षे आयुष्य असतें; असा आयुर्मानांत भेद आढळतो, व त्यामुळे स्वर्ग आपणांस श्रेष्ठ वाटतो; पण त्यावर जाऊन उपयोग नाही. बाबारे, स्वर्गांत हजारों वर्षे आयुष्य असतें खरें; परंतु तें संपल्यावर तेथील पुरुषांस फिरून जन्म घ्यावा लागतो. तसा प्रकार भारतवर्षांत घडत नाही. जर भारतवर्षातील पुरुष परब्रह्मस्वरूपी लीन होऊन कालक्षेप करील, तर आपल्या अल्प आयुष्यांतच भगवत्स्वरूपी मिळून पुनर्जन्म चुकवील. राजा, ज्या स्थळीं भगवद्गुणांचें गायन चालू नाही, ज्या स्थळीं साधकांचें वास्तव्य नाही, व ज्या स्थळीं यज्ञपुरुषांची उपासना होत नाही, तें स्थळ प्रत्यक्ष सत्यलोकीं असलें तरी तुच्छ होय. राजा, भारतवर्षामध्ये परमार्थप्राप्तीचीं अनेक साधनें व भगवद्भक्तांचें वास्तव्य असल्यामुळे त्याची योग्यता विशेष आहे. जे लोक अशा स्थळीं जन्मास येऊन आपलें सार्थक्य करीत नाहीत, व संसारादिकांत निमग्न होतात, ते किती तरी मूढ ! पहा, पक्षां एकवार जाळ्यांतून सुटून फिरून जाळ्यांत पडावा, तद्वत् हे त्यांचें आचरण होतें, ह्यांत संशय नाही.

सकामभक्तीचें वैयर्थ्य.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतात:—राजा परीक्षिता, भरतभूमीतील लोक यज्ञादिक क्रिया करून इंद्रादिक देवांना संतुष्ट करितात; परंतु इंद्रादिक देव हीं त्या परमात्म्याचीं भिन्न नांवें होत. त्या देवांच्या रूपानें प्रत्यक्ष परमामा यज्ञांतील हविर्भाग स्वतः ग्रहण करितो व प्राण्यांचे इष्ट हेतु सिद्धीस नेतो. अशा वेळीं, यज्ञयागांनीं आपणांस कोणतें फळ मिळवावयाचें ह्याचा निश्चय फार सावधगिरीनें केला पाहिजे. ईश्वर जें मागावें तें देईल, परंतु मागणी अशी असावी कीं, तिच्या योगानें दात्याचा व आपला ऋणानुबध

समाप्त होऊं नये; व ह्या दृष्टीनें विचार करितां, सकामभक्तीपेक्षा निष्कामभक्तिच श्रेष्ठ ठरते. कारण, सकामभक्तीनें आपली कामना पूर्ण झाली कीं आपलें भगवंताकडे कांहीं येणें निघत नाही; परंतु असा प्रकार निष्कामभक्तीचा नाही. निष्कामतेनें सेवा करणाऱ्या पुरुषाविषयीं भगवंतास नित्य काळजी वाहावी लागते, व ह्यामुळे भक्तांस कोणतेंही संकट प्राप्त होणार नाही अशी व्यवस्था ठेवून अखेरीस त्यास सायुज्य दिव्याशिवाय त्याला गत्यंतरच नसतें. आतां, सकामभक्तांची स्थिति किती विपरीत होते पहा: तो जी कामना करितो, ती सिद्धीस गेल्यानंतर कधीं तरी असा काळ येतो कीं, उपभोगाच्या योगानें त्याचें तें सकामभक्तीचें फल नष्ट होतें व फिरून त्याची अगदीं पाहिल्याप्रमाणें दीन स्थिति होऊन जाते. सारांश, सकामभक्ति ही निष्कामभक्तीपुढें केवळ तुच्छ व व्यर्थ होय. परीक्षिता, हा सर्व विचार मनांत आणूनच इंद्रादि देव परमात्म्याची प्रार्थना कारितात कीं, “हे देवाधिदेवा, आम्ही यज्ञयागादिक, त्रतैवेकल्यादिक किंवा वेदपठनादिक गोष्टी करून जें पुण्य जोडिलें व हा स्वर्गलोक मिळविऊन, त्यांतून कांहीं पुण्य अवशिष्ट राहिलें असल्यास आम्हांस भारतवर्षांत जन्म प्राप्त होवो, व तेथें गेल्यावर आम्हांस तुझ्या भक्तींत रममाण होण्याविषयी स्मरण राहो. कारण, देवा, तू आपल्या भक्तांना जसें सुख देतोस, तसें सुख अन्यांस देत नाहीस.”

जंबूद्वीपाचे आठ भाग.

परीक्षित राजा, पूर्वीं सगर राजाच्या पुत्रांनीं वोडा शोधण्याकरितां ही पृथ्वी खणली, त्या वेळीं जंबूद्वीपाचे आठ वेगळे भाग झाले; म्हणून कित्येक लोक त्या भागांस जंबूद्वीपाचीं आठ उपद्वीपें असें म्हणतात. त्यांची नांवें—स्वर्णप्रस्थ, चंद्रशुक्र, आवर्तन, रमणक, मंदरहरिण, पांचजन्य, सिंहल व लंका हीं होत.

अध्याय विसावा.

—:०:—

सप्तद्वीपांचे व तदंतर्गत पर्वतादिकांचे वर्णन.

लक्षद्वीप.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, आतां लक्षादिक द्वीपांचीं खंडे व त्यांच्या लांबी-रुंदींचीं मानें वगैरे सांगतो, तीं ऐक. जंबूद्वीपाच्या मध्यभागीं मेरु पर्वत असून भोंवतालीं जसे जंबूद्वीपाचे भूप्रदेश पसरलेले आहेत, तसा ह्या जंबूद्वीपाच्या समोवार ह्या द्वीपाच्या इतकाच क्षारसमुद्राचा वेढा पडलेला आहे. खंदकाच्या भोंवतालीं ज्याप्रमाणें उपवने असावी, त्याप्रमाणें ह्या क्षारसमुद्राच्या समोवतीं लक्ष नांवाचें द्वीप असून त्याचें क्षेत्र त्या समुद्राच्या दुप्पट आहे. ह्या द्वीपांत एक सुवर्णमय लक्ष (पिंपरणी) वृक्ष असून त्याचा विस्तार जंबूद्वीपांतील जंबूवृक्षाएवढाच आहे. राजा, ह्या द्वीपाचा लक्षद्वीप असें नांव पडण्याचें कारण हा लक्ष-वृक्षच होय. ह्या वृक्षाच्या आधारांनं सप्तजिह्वा अग्नि राहतो. प्रियव्रत राजाचा पुत्र इध्मजिह्वा ह्याने ह्या द्वीपाचे सात विभाग करून ते आपल्या सात पुत्रांना वांटून दिले, व स्वतः आत्मयोग करून तो परमेश्वरूपी जाऊन मिळाला. इध्मजिह्वाने जीं सात खंडे केलीं, त्यांस त्याच्या पुत्रांचीच नांवें पडलीं. तीं नांवें शिव, यवयस, सुभद्र, शांत, क्षेम, अमृत व अमय हीं होत. ह्या सप्तखंडांमध्ये पर्वत व नद्या ह्या सातसातच प्रसिद्ध आहेत. मणिकूट, वज्रकूट, इंद्रसेन, ज्योतिष्मान्, सुपर्ण, हिरण्यष्टीव व मेघमाळ हे त्या खंडांच्या हद्दींवरील पर्वत होत; आणि अरुणा, नृम्णा, आंगिरसी, सावित्री, सुप्रभाता, ऋतंभरा व सत्यंभरा ह्या अनुक्रमें प्रत्येक खंडांतील एक एक ह्याप्रमाणें सात महा-नद्या आहेत. ह्या खंडांत जे लोक राहतात, त्यांचे

हंस, पतंग, ऊर्ध्वार्यन व सन्यांग असे चार वर्ण आहेत. हे लोक स्नान, आचमन इत्यादि करून आपले रजोगुण व तमोगुण घाळवितात, व वेद-मंत्रांनीं सूर्याची उपासना करितात. लक्षद्वीपांतील लोकांची आयुर्मर्यादा सहस्र वर्षे असून त्यांचीं शरीरें व संतति हीं देवांच्याप्रमाणें सुंदर आहेत. ते

सूर्याचा स्तव

करितात, तो असा: “हे भगवन् सूर्यनारायणा, तूं केवळ विष्णूचें देदीप्यमान रूप होस. देवा, नानाविध धर्मीचें अधिष्ठान जे वेद, ते केवळ तुझी प्रतिमा होत. मोक्षरूप शुभ फल व मृत्युरूप अशुभ फल प्राण्यांना प्राप्त होतें, त्यास आदिकारण तूंच आहेस. हे हिरण्यगर्भा, आमचा नमस्कार ग्रहण कर.” परीक्षित राजा, लक्षादि पांच द्वीपांमध्ये आयुष्य, इंद्रियें, इंद्रियांचें पटुत्व, कांति, सहनशीलता, बळ, बुद्धि आणि पराक्रम ह्यांचो स्वभावतांच सर्वांना सारखी प्राप्ति होते.

शाल्मलद्वीप.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतात:—राजा परीक्षिता, लक्षाच्या समोवतीं त्याच्या इतका लांब रुंद असा इक्षुरसाचा समुद्र वेष्टित आहे. त्याच्या भोंवतालीं त्याच्या दुप्पट शाल्मलद्वीप असून त्याच्या समो-वतीं सुरासमुद्र आहे. ह्या शाल्मलद्वीपांत शाल्मलि-वृक्ष (शेंवरीचें झाड) असून त्यावर पक्षिराज गरुड वास करितो. गरुडाचे पंख वेदरूपी असून तो त्यांच्या योगानें ईश्वराची स्तुति करितो. ह्या शाल्मलिवृक्षावरून ह्या द्वीपास शाल्मलद्वीप असें म्हणतात. प्रियव्रताचा पुत्र यज्ञब्राह्म हा ह्या द्वीपाचा अधिपति होय. ह्यासही सात पुत्र होते, व त्यांस त्यानें ह्या द्वीपाचे सात भाग करून वांटून दिले. त्या सात पुत्रांचीं जीं नांवें, तींच त्यानें ह्या सात भागांस दिलीं. तीं अशीं: सुरोचन, सौमनस्य, रमणक, देववर्ष, पारिभद्र, आप्यायन व भविज्ञात. ह्या सात भागांच्या मर्यादांवर सात पर्वत व सात नद्या आहेत. पर्वतांचीं नांवें स्वरस, शतशृंग,

वामदेव, कुंद, मुकुंद, पुष्पवर्ण व सहस्रश्रुति; आणि नद्यांचीं नावे अनुमति, सिनीवाली, सरस्वती, कुहू, रजनी, नंदा आणि राका अशीं आहेत. श्रुतधर, वीर्यधर, वसुंधर व इषंधर ह्या नांवांचे ह्या भागांतील पुरुष भगवान वेदमय आत्मस्वरूप

चंद्राची आराधना

करितात. त्या आराधनेचा आशय तुला सांगतो: “हे रोहिणीपते, तू आपल्या किरणांनीं शुद्धपक्षांत देवांना व कृष्णपक्षांत पितरांना अन्नाचे विभाग पोहोचवितोस व त्यांना संतुष्ट करितोस, तसें तू आम्हांला संतुष्ट कर.”

कुशद्वीप.

परीक्षित राजा, सुरासमुद्राच्या बाहेरून त्याच्या दुष्पट ढांब रंद असें कुशद्वीप आहे. ह्या द्वीपालाही त्याच्या इतक्याच प्रमाणानें घृतसमुद्राचें वेष्टन आहे. ह्या द्वीपांत कुशांचे (दर्भांचे) एक बेट देवांनीं उत्पन्न केले आहे, म्हणून ह्यास कुशद्वीप असें नांव मिळाले आहे. ह्या कुशस्तंबाचे कोमल अंकुर अग्नीसारखे तेजस्वी असल्यामुळे, त्या योगानें सर्व दिशा प्रकाशित झाल्या आहेत. परीक्षिता, प्रियव्रत राजाचा पुत्र जो हिरण्यरेता, तो ह्या द्वीपाचा अधिपति होय. ह्यासही सात पुत्र होते. हिरण्यरेत्यानें आपल्या पुत्रांस ह्या द्वीपाचीं सात खंडे करून वांटून दिलीं. त्या खंडांचीं नावे वसु, वसुदान, दृढरुचि, नाभिगुप्त, स्तुत्यव्रत, विविक्त, आणि वामदेव हीं होत. चक्र, चतुःश्रृंग, कपिल, चित्रकूट, देवानीक, उर्ध्वरोमा व द्रविण हीं त्यांतील सात पर्वतांची नावे होत. कुशद्वीपांतही नद्या सातच आहेत. त्यांचीं नावे—रसकुल्या, मधुकुल्या, मित्रावेंदा, श्रुतावेंदा, देवगर्भा, घृतच्युता व मन्त्रमाळा. ह्या द्वीपांत कुशळ, कोविद, अभियुक्त आणि कुलक ह्या चार प्रकारचे लोक आहेत. हे लोक अग्नीची आराधना करून पवित्र आचरणानें काळक्षेप करितात. ते भगवान

अग्नीची स्तुति

करितात, ती अशी: “हे अग्ने, तू परमात्म्याला हविर्भाग पोहोचविण्याचें साधन आहेस. आम्ही इंद्रादिक देवांच्या नांवांनीं जे हविर्भाग देतो, ते तू परमेश्वराला पोहोचव.”

क्रौंचद्वीप.

परीक्षित राजा, घृतसमुद्राच्या बाहेर क्रौंचद्वीप आहे. त्याच्या भोंवताळी क्षीरसमुद्राचा वेढा आहे. ह्या द्वीपांत क्रौंच नांवाचा एक पर्वत आहे, त्यावरून ह्या द्वीपास क्रौंचद्वीप असें नांव पडले. राजा, कार्तिकेयानें ह्या क्रौंच पर्वतावर शस्त्रप्रहार करून त्याचे तुकडे उडविले, परंतु वरुणानें कृपा करून क्षीरसमुद्राच्या सिंचनानें त्याचे संरक्षण केले. ह्या द्वीपाचा अधिपति प्रियव्रत राजाचा पुत्र घृतपृष्ठ हा होय. त्यालाही सात पुत्र होते. त्या महासमर्थ राजानें ह्या द्वीपाचे सात विभाग करून आपल्या पुत्रांना ते दिले व त्यांस त्या पुत्रांचीच नावे ठेविलीं. घृतपृष्ठाच्या पुत्रांचीं नावे—आम, मधुरुह, मेघपृष्ठ, सुधामा, भ्राजिष्ठ, लोहितार्ण व वनस्पति अशीं होती. ह्या सात विभागांच्या हद्दीवर सात पर्वत व सात नद्या आहेत. पर्वतांची नावे—शुक्र, वर्धमान, भोजन, उपबर्हिण, नंद, नंदन व सर्वतोभद्र; आणि नद्यांची नावे अमया, अमृतौघा, आर्यका, तीर्थवती, वृत्तिरूपवती, पवित्रवती व शुक्रा ही होत. ह्या द्वीपांत चार वर्णांचे लोक राहतात. त्यांचीं नावे पुरुष, ऋषभ, द्रविण आणि देवक हीं होत. हे सर्व लोक ह्या नद्यांचे उदक प्राशन करून

जलदेवतेची स्तुति

करितात: “हे जलदेवते, तू स्वर्ग, अंतरिक्ष व पृथ्वी ह्या तिहींला पवित्र करितेस. पाप दूर करणें हा तुझा स्वाभाविक धर्म आहे. आम्ही तुझी सेवा करितों, तर आमचीं शरीरे पवित्र कर.”

शाकद्वीप.

परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणेंच पुढें क्षीरोदाच्या

भोंवताळीं शाकद्वीप आहे, त्याची लांबी वत्तीस लक्ष योजनें असून त्याच्या समोवतीं त्याच्याच इतका विस्तीर्ण असा दधिमडाचा समुद्र आहे. ह्या द्वीपास शाकद्वीप असें म्हणण्याचें कारण, त्यांत शाक नांवाचा वृक्ष आहे, हें होय. हा वृक्ष मोठा सुवासिक असून त्याच्यामुळें सर्व द्वीप सुगंधित झालें आहे. प्रियव्रत राजाचा पुत्र मेधा-
तिथि हा ह्या द्वीपाचा अधिपति होय. ह्यानें ह्या द्वीपाचे सात भाग करून आपल्या सात पुत्रांच्या हवालीं केले, व आपल्या पुत्रांचीं नांवें त्या भागांस दिलीं. मेधातिथीच्या पुत्रांचीं नांवें—
पुरोजव, मनोजव, पवगान, धूम्रानीक, चित्ररेफ, बहुरूप व विश्वाधार अशीं होतीं. मेधातिथीनें शाकद्वीपाचे भाग करून ते आपल्या पुत्रांच्या स्वाधीन केल्यावर तो स्वतः भगवत्पदीं लीन होऊन तपश्चर्या करूं लागला. ह्या द्वीपांतही सात पर्वत व सात नद्या आहेत. पर्वतांचीं नांवें—
ईशान, उरुगृग, वळभद्र, शतकेसर, सहस्रस्वोत, देवपाळ व महानस अशीं असून, नद्यांचीं नांवें
अनघा, आयुर्दा, उभयस्पृष्टि, अपराजिता, पंचपदी, सहस्रस्रुति व निजधृति अशीं आहेत. त्या वर्षांत राहणाऱ्या लोकांचे ऋतव्रत, सत्यव्रत, दानव्रत व अनुव्रत असे चार भेद आहेत. ते प्राणायामानें राजस व तामस गुणांचा निरोध करून

वायूची उपासना

करितात: ते म्हणतात, “हे वायुदेवते, तू आप-
ल्या प्राणपानादिक गतींनीं सर्व भूतांच्या जंतरीं प्रवेश करून त्यांचें पोषण करितेस; ह्यास्तव हें सर्व जग वस्तुतः तुझ्या स्वाधीन आहे. तू आम्हां-
वर अनुग्रह कर.”

पुष्करद्वीप.

परीक्षित राजा, दधिमेड समुद्राच्या भोंवताळीं त्याच्या दुष्पट लांबीरुंदीचें पुष्करद्वीप आहे. पुष्करद्वीपाच्या समोवार शुद्धोदकाच्या समुद्राचें वेष्टन आहे. ह्या द्वीपांत ब्रह्मदेवाचें पुष्करावर

(कमलावर) आसन आहे, ह्यावरून ह्या द्वीपास पुष्करद्वीप असें नांव पडलें. ह्या कमलाळा असलेय पत्रे असून त्याला अग्नीसारख्या ज्वाळा आहेत. ह्या द्वीपाने भाग अथवा खंड दोनच आहेत. एकास अर्वाचीन खंड व दुसऱ्यास पुरा-
चीन खंड अशा संज्ञा आहेत. ह्या दोन खंडांच्या दरम्यान पुष्करद्वीपाच्या मध्यभागी मान-
सोत्तर नांवाचा पर्वत आहे. ह्याची उंची व घेर दहा सहस्र योजनें आहे. ह्या पर्वताच्या चोहों बाजूस इद्रादि चार लोकपालाचीं नगरे आहेत. भगवान सूर्यनारायण मेरूच्या भोंवताळीं फेरी करीत असतां त्याच्या रथाचें एक चाक मानसो-
त्तर पर्वतावर फिरतें. त्या चाकाची एक फेरी झाली कीं मनुष्यांचें एक वर्ष व देवांचा एक अहोरात्र होतो. प्रियव्रत राजाचा पुत्र वीतिहोत्र हा ह्या द्वीपाचा अधिपति होय. त्यास दोनच पुत्र होते. एकाचें नांव रमणक व दुसऱ्याचें नांव धातकि. पुष्करद्वीपाच्या दोन खंडांपैकीं एकेक खंड एकेका पुत्राकडे आलें. वीतिहोत्र आपल्या पूर्वजांप्रमाणें भगवताची उपासना करण्यांत मोठा दक्ष होता. ह्या खंडांतील लोक नेहमीं ब्रह्मप्राप्ती-
च्या कामांत गुंतलेले असतात. ते

परब्रह्माची स्तुति

करितात, ती अशी “हे परमात्मन्, तुझी प्राप्ति व्हावी हेंच अखिल कर्मांचें फळ होय. देवा, तुझ्या अनुग्रहानें जीवांना ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. हे विश्वात्मन्, तू निर्गुण निर्विकार असून केवळ ज्ञानस्वरूप आहेस. हे देवाधिदेवा, मुमुक्षु पुरु-
षाचें मुख्य कर्तव्य तुझी उपासना करणें हेंच होय. हे परमेश्वरा, आम्ही तुला नमस्कार करितों.”

लोकांलोक पर्वताचें वर्णन.

श्रीशुक्राचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, ह्या द्वीपाच्या पलीकडे लोकालोक पर्वत आहे. प्रका-
शाच्या व अप्रकाशाच्या सांध्यावर हा पर्वत पस-
रला आहे. मेरूपासून मानसोत्तर पर्वतापर्यंत

जितका प्रदेश आहे, तितका प्रदेश शुद्धोदक समुद्राच्या पलीकडे आहे. त्यावर प्राणी राहतात. ह्या प्रदेशाच्या पलीकडे गुळगुळीत व तेजस्वी अशी आरशाप्रमाणे भूमि आहे, तिळा सुवर्णभूमि म्हणतात. ह्या भूमीवर पदार्थ पडला की तो फिरून हातीं लागत नाही, म्हणून येथे प्राणी राहत नाही. लोकांलोक पर्वत हा सर्व त्रैलोक्याच्या भोंवतालचे कुणच आहे असे म्हटले तरी चालेल. सूर्यापासून ध्रुवापर्यंत सर्व तेजोनिधींचे किरण लोकांलोक पर्वताच्या अलीकडील प्रदेशाला मात्र प्रकाशित करितात. लोकांलोक पर्वत फार उंच असल्यामुळे त्याच्या पलीकडे सूर्यादिकांचे किरण जाऊ शकत नाहीत. विद्वान लोकांच्या मते भूलोकाचा विस्तार पन्नास कोटि योजने असून ह्या लोकांलोक पर्वताचा विस्तार व उंची साडेबारा कोटि योजने आहे. जगाचा आदिकारण ब्रह्मदेव ह्याने त्या पर्वतावर चारी दिशांस ऋषभ, पुष्करचूड, वामन व अपराजित ह्या नावांचे चार मोठे हत्ती स्थापिले आहेत. सर्व लोकांना स्थिर ठेवणे हे त्या दिग्गजांचे काम आहे. राजा, ह्या लोकांलोक पर्वतावर भगवंताचे वास्तव्य आहे. इंद्रादि लोकपाल ह्या भगवताच्याच विभूति होत. दिग्गजांचे व लोकपालांचे विविध पराक्रम इक्ष्वाकु वंशधरे, ह्यासाठी भगवान-शुद्धसत्त्वमय मूर्ति प्रकट करून येथे राहतो धर्म, ज्ञान, धैर्य, ऐश्वर्य इत्यादि महासिद्धि सदा-सर्वकाल भगवताच्या साङ्गित्यास वास करितात. विष्वक्सेनादि मुख्य मुख्य पार्षद त्याच्या समो-वतीं नित्य उभे असतात. येथे भगवताच्या हस्तांत त्याची श्रेष्ठ आयुधे असतात. कल्प संपेपर्यंत सृष्टिक्रम चालविण्याकरिता भगवान ह्या पर्वतावर वास करितो. ह्या पर्वताच्या पुढे योगेश्वरांची मात्र गति आहे. स्वर्ग व भूमि ही ब्रह्मांडगोळाची दोन अर्धे होत. सूर्य हा ब्रह्मांडाच्या मधोमध आहे. सूर्यापासून दोन्ही बाजूला पचवीस कोटि

योजने ब्रह्मांडगोल राहतो. सूर्य मृत म्हणजे अचेतन अडांत प्रविष्ट झाला, म्हणून त्यास मार्टंड असे नांव पडले; आणि त्याचा उद्भव सुवर्णमय म्हणजे हिरण्यमय अडांत झाला, म्हणून त्यास हिरण्यगर्भ अशी संज्ञा मिळाली. दिशा, आकाश, स्वर्ग, पृथ्वी वगैरे विभाग व स्वर्ग, मोक्ष, नरक, पाताळांतील स्थाने इत्यादि सर्व सूर्यापासून झाली आहेत. सूर्य हा देव, तिर्यग्योनि, मनुष्य, सर्प, आपाधि अशा सर्व जीवसमुदायांचा आत्मा होय. राजा, सर्व प्राण्यांच्या नेत्रेंद्रियाची अधि-देवता सूर्य हीच आहे.

अध्याय एकविसावा.

—:०:—

सूर्याचे परिभ्रमण.

मुनिश्रेष्ठ श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा परीक्षीता, ब्रह्मांडगोळाची स्वर्ग व पृथ्वी हीं दोन अर्धे आहेत असे सांगितले, हे तुझ्या लक्षांत असेलच. द्विदल धान्याच्या एका दलाचे वर्णन केले असता तेजसे दुसऱ्यास लागू पडते, तसेच माे जे भूगोळाचे वर्णन केले तेच स्वर्गास लागू आहे. स्वर्ग व पृथ्वी ह्यांचा अंतरिक्षाच्या योगाने संयोग झाला आहे. सूर्यनारायण अंतरिक्षांत संचार करून सर्वत्र उष्णता व प्रकाश पुरवितो. सूर्याच्या गति मंद, शीघ्र व समान अशा तीन प्रकारच्या आहेत: एका गतीने तो उत्तरेस जातो, तिळा उत्तरायण असे म्हणतात; दुसऱ्याने तो दक्षिणेस जातो, तिळा दक्षिणायण असे म्हणतात; व तिसरी—तो विषुवावर असतो तेव्हाची, तिळा वैषुवत असे म्हणतात. ह्या गतीच्या योगाने दिनमान व रात्रीमान कमजास्त होतें. जेव्हा सूर्य मेघ व तूळ ह्या राशीस असतो, तेव्हा रात्र व दिवस हीं समान होतात. सूर्य वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह व कन्या ह्या राशीस असता प्रत्येक माहिण्यास एक घटिका ह्या क्रमाने दिवस

वाढत जातात; व तो वृश्चिक, धन, मकर, कुंभ, व मीन ह्या राशींस असतां त्याच क्रमानें रात्री वाढत जातात. दक्षिणायनास सुरुवात होईपर्यंत दिवस वाढत असतात, व उत्तरायणास सुरुवात होईपर्यंत रात्री वाढत असतात. राजा, मान-सोत्तर पर्वताच्या सभोंवतालचा म्हणजे प्रदक्षिणेचा मार्ग नऊ कोटि एकावन लक्ष योजनें आहे. ह्या पर्वतावर मेरूच्या पूर्वेस देवधानी नामक इद्राची राजधानी आहे; दक्षिणेस संयमनी नांवाची यमाची राजधानी आहे; पश्चिमेस निम्बोचनी नामक वरुणाची राजधानी आहे; व उत्तरेस विभावरी नांवाची सोमाची राजधानी आहे. ह्या राजधान्या मेरूच्या सभोंवतीं असल्यामुळे, सूर्य मेरूला प्रदक्षिणा घालीत असतां, एका राजधानीत प्रातःकाल, दुसरीत मध्यान्ह, तिसरीत सायंकाल व चौथीत मध्यरात्र असते. ज्यावेळीं एका ठिकाणी प्रातःकाल होतो, त्यावेळीं त्याच्या समोर असलेल्या प्रदेशांत सायंकाल असतो; व ज्यावेळीं एका ठिकाणी मध्यान्ह होतो, त्यावेळीं त्याच्या समोरच्या प्रदेशांत मध्यरात्र असते. ह्यांतील प्रातःकाल व मध्यान्ह हे प्राण्यांना आपआपलीं कामे करण्यास प्रवृत्त करितात; आणि सायंकाल व मध्यरात्र हे त्यांना कर्मापासून निवृत्त करितात. मेरु पर्वतावर राहणाऱ्या लोकांना सूर्य नेहमीं मध्यान्ही असल्याप्रमाणें प्रकाश देतो. तो मेरूला डावा घालून प्रदक्षिणा करितो, परंतु ज्योतिश्चक्र प्रदक्षिणावर्तप्रवह नामक वायूच्या वेगानें मेरूला उजवा घालून फिरत असल्यामुळे सूर्याला मेरूस उजवा घालून फिरणें भाग पडतें. राजा, पूर्वेकडील देवधानी नगरीतून सूर्य निघाला म्हणजे तो पंधरा घटकांत दोन कोटि सदृश लक्ष पन्नास हजार व कांहीं अधिक इतकी योजनें घालून दक्षिणेस यमाच्या संयमनी नगरीस पोहोचतो. तेथून मग तो पश्चिमेस वळतो व फिरून पंधरा घटकांत पूर्ववत् अंतर आक्रमून वरुणाच्या

निम्बोचनी पुरीस येतो. नंतर तो उत्तरेस वळून आणखी पंधरा घटकांनी मागच्या इतका मार्ग घालून उत्तरेस विभावरी नगरीस दाखल होतो; आणि पुढें विभावरी नगरीतून सूर्य निघतो, तो मग आणखी दुसऱ्या कोठें न जातां पहिल्याच वेगानें व पहिल्याच वेळांत माघारा देवधानीस येतो. राजा, ह्याप्रमाणें सूर्य भिन्न भिन्न कालीं भिन्नभिन्न स्थळीं जात असल्यामुळे त्याच्या उदय-अस्तांवरून प्रातःकाल, मध्यान्हकाल इत्यादि बदलत जातात; मेरु पर्वतावर मात्र हा दिवसरात्रीचा भेद उत्पन्न होत नाही; तेथें सदासर्वकाल मध्यान्हच असतो. राजा, ज्योतिश्चक्रावर केवळ सूर्यच फिरत असतो असें नाही; तर चंद्रादि ग्रह व नक्षत्रें हींही त्यावर परिवर्तन करून उदय व अस्त पावतात.

परीक्षिता, सूर्य ज्या रथातून हें अंतरिक्ष परिभ्रमण करित आहे, तो रथ वेदत्रयात्मक आहे. तो रथ एका मुहूर्तात म्हणजे दोन घटकांत, चौतीस लक्ष आठशें योजनें चालतो व रोज सर्व मंडल फिरून चारी राजधान्यांस प्रदक्षिणा करून येतो. ह्या रथाला सवत्सरात्मक एक चक्र आहे, त्या चक्राला मासात्मक बारा आरा आहेत, ऋतुरूप सहा नेमि (धावा) आहेत, आणि उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा हे कालभाग उत्पन्न करणारे तीन नाभि (तुंबे) आहेत.

राजा, सूर्याच्या रथाला जो आस आहे, त्याचा एक ध्रुव मेरूच्या मस्तकावर आहे व दुसरा ध्रुव चक्रांत गुंतवलेला असून तो मानस पर्वतावर आहे. सूर्याच्या रथाची गति लक्षांत घेण्यास तेलाच्या घाण्याचा विचार कर. घाण्याचा बैल जसा फिरत असतो, तसाच सूर्याचा रथ फिरत असतो. घाण्याच्या बैलाचें अयत्रा येत्राचें जू जसें तैलस्तंभास पक्कें जोडलेलें असतें, तसाच सूर्याच्या रथाचा आस मेरु पर्वतास जोडलेला आहे. तैल्यंत्राला जसें दुसरें एक जू किंवा दां-

डकें तुरीय-यंत्राप्रमाणें खिळलेलें असतें, तसाच सूर्याच्या रथाळा चक्राच्या जवळ आणखी एक आस तुरीय-यंत्राप्रमाणें खिळलेला असून, तेल-यंत्राच्या दांड्याप्रमाणें तो ध्रुवावर वायुपाशाने बळकट बसविलेला आहे.

राजा, सूर्याच्या रथाची गर्भा छत्तीस लक्ष योजने आहे. ह्या लांबीइतकेंच त्याच्या रथाचें जू लांब आहे; व जुवाची जाडी नऊ लक्ष योजने आहे. ह्या जुवाला गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप् इत्यादि सप्तछंदोरूप सात घोडे टाविलेले आहेत. रथाच्या अप्रभागीं अरुण हा सूर्याच्या पश्चिमेस तोंड करून सारथ्याचें काम करीत आहे; व अशा प्रकारें भगवान सूर्यनारायण अंतरिक्ष आक्रमीत आहे. राजा, अंगुष्ठमात्र साठ सहस्र वालखिल्य मुनि सूक्तें म्हणून सूर्याची नित्य स्तुति करीत असतात. तसेच दुसरे ऋषि, गंधर्व, अप्सरा, नाग, ग्रामणी, यातुधान व देव ह्या सात वर्गांतील नित्य प्रत्येकापैकीं एकेक जोडी म्हणजे एकंदर चौदाजण दरमहा नानाविध कर्तव्यें करून, भगवान सूर्यनाराणाची आराधना करीत असतात.

राजा, बारा महिन्यांतील बारा सूर्यांची पृथक् पृथक् नावें आहेत. सूर्याचे सेवकगण व स्तुतिपाठक हेही प्रत्येक महिन्यास भिन्न भिन्न नावांचे असतात. असे.

राजा, सूर्याचा क्रमणमार्ग साडेनऊ कोटि व वर कांहीं लक्ष योजने इतका असून, सूर्य एका क्षणांत सुमारे दोन हजार योजने चालतो.

अध्याय वाविसावा.

—१०:—

ग्रहांचें भ्रमण व शुभाशुभ फलें.

अयनादिकाचें कालपरिगणन.

परीक्षित म्हणाला:—मुनिपुंगवा, सूर्य हा मे-रूढा व ध्रुवाला वास्तविकपणें डावी प्रदक्षिणा करीत असतो, तो राशिपुंजांतून जातांना उजवी

प्रदक्षिणा करितो असें भासतें म्हणून आपण सांगितलें; तर हें असें कसें घडतें हें स्पष्ट करून सांगा.

श्रीशुक्राचार्य म्हणतात:—राजा परीक्षिता, कुंभाराचें चाक फिरत असतां त्या चाकावर चालणारे मुंग्या वगैरे जीव जसे उलट दिशेनें चालत आहेत असें भासतें, तसेंच हें कालचक्र नक्षत्रांसहित फिरत असतां सूर्यादि ग्रह उलट दिशेनें चालत आहेत असें भासतें. भगवान सूर्यनारायण लोकांच्या कल्याणाकरितां वसंतादिक सहा ऋतु उत्पन्न करून, भिन्न भिन्न कर्मांस उपयुक्त असे उन्हाळा, पावसाळा वगैरे काळ निर्माण करितो. सूर्याची वेदत्रयीरूप मूर्ति ही कर्मशुद्धीचें कारण आहे. ह्यास्तव सूर्याच्या मार्गक्रमणामुळे उत्पन्न झालेल्या ऋतूंमध्ये व काळांमध्ये अनेक लोक अनेक कर्म करितात: कोणी वेदप्रणीत यज्ञयागादि क्रिया करितात, कोणी ध्यानधारणा इत्यादि अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें आचरितात, आणि आपलें श्रेय संपादितात. सारांश, सर्व लोकांच्या क्रियांचें मूळ सूर्य हा आहे. हा बारा महिन्यांत बारा राशींचा उपभोग घेतो. सूर्याला एक राशि आक्रमण्यास एक महिना लागतो. चांद्रमानानें एक महिन्याचें दोन पक्ष होतात. एक महिना म्हणजे पितरांचा एक अहोरात्र. एक राशि ह्याचा अर्थ सूर्याला सव्यादोन नक्षत्रे आक्रमून जाण्यास लागणारा काळ. वर्षाचा जो सहावा भाग, त्यास 'ऋतु' असें म्हणतात. जितक्या काळांत सूर्य अर्धा आकाशमार्ग चालतो, तितक्या काळास अयन अशी संज्ञा आहे; आणि सूर्य ज्या काळांत सर्व आकाशमार्ग आक्रमितो, त्यास वर्ष असें म्हणतात. राजा, वर्षे पांच प्रकारचीं आहेत. त्यांस संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर आणि वत्सर अशीं नावें आहेत. ज्या वर्षी शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशी संक्रांत येऊन सौर व चांद्र ह्या दोन्ही मासांचा एकदम आरंभ होतो, त्या वर्षाळा संवत्सर असें म्हणतात. नंतर सौरमानानें प्रत्येक

वर्षांत सहा दिवस वाढत जातात व चांद्रमानानें प्रत्येक वर्षांत सहा दिवस कमी होत जातात; व असा फरक पडतां पडतां पांच वर्षे गेल्यावर सहाव्या वर्षी शुक्र प्रतिपदेस संक्रांत येऊन संवत्सर पडतो. मधव्या चार वर्षांना अनुक्रमे परित्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर व वत्सर अशीं नावे आहेत.

चंद्रमंडल.

परीक्षित राजा, चंद्र सूर्यमंडळाच्या वर एक लक्ष योजनें आहे. त्याची गति सूर्यापक्षां फार शीघ्र आहे. तो सूर्याच्या पुढें जाऊतो. सूर्य एका वर्षांत बारा राशि फिरतो, पण चंद्र तितक्या सर्व एका महिन्यांत फिरतो. सूर्य एका महिन्यांत जितकी नक्षत्रे भोगितो, तितकी चंद्र सव्वादोन दिवसांत भोगितो. चंद्र हा कलांनिधि आहे. तो वर्धमान कलांच्या योगाने देवांचा व क्षीयमाण कलांच्या योगाने पितरांची अहोरात्रे करितो. सर्व जीवसमुदायाचें जीवन चंद्रावर अवलंबून आहे. तो एक नक्षत्र तीस मुहूर्तांत उल्लंघितो. चंद्राला मनोमय, अन्नमय, अमृतमय असं म्हणतात. देव, पितर, मनुष्ये, भूत, पशु, पक्षी, सर्प व रता ह्यांचें संगोपन करणें हा चंद्राचा स्वभावधर्म आहे; व आ धर्मांमुळे चंद्राला सर्वमय अशीही संज्ञा दिलेली आढळते.

नक्षत्रमंडल.

चंद्रमंडळाच्या वरच्या प्रदेशीं तीन लक्ष योजनांवर नक्षत्रमंडल आहे. जगज्जालद्वारे उधांची कालचक्रावर योजना केली आहे, अशीं तीं अभिजितासह अष्टाविंस नक्षत्रे मेरूला उजवी प्रदक्षिणा करीत फिरत आहेत.

शुकमंडल.

नक्षत्रमंडळाच्या ऊर्ध्वभागीं दोन लक्ष योजनांवर शुक आहे. शुक हा कधी सूर्याच्या पुढें, कधी मागे व कधी बरोबर असा कालचक्रांतून

फिरत असतो. ह्याची गति कधी मंद, कधी त्वरित व कधी समान असते. हा वृष्टि करणारा ग्रह आहे. नक्षत्रमंडळांतून भ्रमण करीत असतां वाटेत अनावृष्टि करणारा ग्रह भेटल्यास त्यास हा प्रतिबंध करितो, म्हणून ह्यापासून लोकांचें सर्वदा कल्याणच होतें.

बुधमंडल.

शुक्राच्या गतीप्रमाणेच बुधाची गति आहे. बुध हा शुक्राच्या वर दोन लक्ष योजनें आहे. बुध हा चंद्राचा पुत्र होय. हा लोकांस शुभावह आहे. हा जेव्हां सूर्याच्या पुढें जातो, तेव्हां बारा, वादळ, अतिवृष्टि, अनावृष्टि वर्गरे घडतील असें सुचवितो.

भौममंडल.

बुधाच्या वर दोन लक्ष योजनें मंगळ आहे. हा वक्र गतीनें चालत नसल्यात तीन पक्षांत एकेक राशि भोगितो. हा ग्रह बहुधा दुःखसूचक व अनिष्ट करणारा आहे.

गुरुमंडल.

मंगळाच्या ऊर्ध्वभागीं दोन लक्ष योजनांवर भगवान बृहस्पति आहे. हा वक्र गतीनें चालत नसल्यास एकेक राशि एका सवत्सरांत क्रमून जातो. हा ग्रह ब्राह्मणांस शुभप्रद आहे.

शनैश्चरमंडल.

बृहस्पतीच्या वरतीं एक लक्ष योजनांवर शनैश्चर आहे. हा एकेका राशीस तीस महिने असतो; व तीस वर्षांत बारा राशि भोगितो. हा ग्रहही दुःखदायकच आहे.

महर्षिमंडल.

राजा, ग्रहपरंपरेच्या वरतीं अकरा लक्ष योजनांवर महर्षिमंडल आहे. हे ऋषि भगवान विष्णूच्या पदाळा प्रदक्षिणा करण्यांत निमग्न असून सर्व प्राणिमात्रांचें नित्य अभीष्ट चिंतीत असतात.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

ध्रुवमंडल व भगवंताचें शिशुमारस्वरूप.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, महर्षिमंडलाच्या वरती तेरा लक्ष योजनांवर श्रीविष्णूचें पद आहे. ह्या स्थळी महाभगवद्भक्त ध्रुव हा अद्यापही राहतो. अग्नि, इंद्र, प्रजापति, कश्यप व धर्म हीं नक्षत्रें ध्रुवाच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा करितात. भूर्लोकपासून महर्लोकपर्यंत असणारे लोक कल्पपर्यंत असतात व कल्पाच्या अती त्यांचा समूळ नाश होतो, हें पूर्वी सांगितलेलें तुझ्या लक्षांत असेलच. ह्या कल्पपर्यंत टिकणाऱ्या लोकांचा ध्रुव हा मोठा आधार आहे. राजा, भगवंतानें उत्पन्न केलेलें कालचक्र इतकें विलक्षण आहे कीं, हें कधी थांबत नाही; व नित्य चालत असतांही त्याचा वेग कोणाच्या प्रतीतीस येत नाही. ध्रुवाच्या भोंवताळीं परिभ्रमण करणारीं नक्षत्रें आपापल्या गतीनें नित्य चालत असतात. खळ्याच्या मेढीशीं बांधून ठेविलेले वेल जसे सकाळीं, दुपारी व सायंकाळीं धान्य मळीत असतां एकसारखे वतुळाकार फिरत असतात, तसा हा ग्रहादि नक्षत्रसमूहही एकसारखा वतुळाकार फिरत असतो. पक्षी बायूच्या आधारावर आकाशांत निराधार फिरत राहतात, तद्वत् हीं नक्षत्रें ईश्वराच्या आधारावर निराधार फिरत राहतात व त्याच्या अनुग्रहामुळे कधीही पतन पावत नाहीत. त्यांचे मार्ग भिन्न भिन्न आहेत. विद्वान लोका, ज्योतिर्मंडलाचें वर्णन करितांना, तें भगवंताचें शिशुमारस्वरूप (मकरस्वरूप) आहे असें सांगतात. हा शिशुमारदेह खाटीं डोकें व वर पुच्छ करून लांबच लांब पसरला आहे. ध्रुव हा मकराच्या पुच्छाच्या टोंकावर आहे. खाटीं प्रजापति, अग्नि, इंद्र व धर्म हे आहेत. पुच्छाच्या मुळाशीं धाता आणि विधाता,

व कमरेच्या जागीं सतीर्षि आहेत. उजव्या बाजूला अभिजितापासून पुनर्वसूपर्यंत नक्षत्रें, व डाव्या बाजूला पुष्यापासून उत्तराषाढापर्यंत नक्षत्रें आहेत. ह्या शिशुमाराच्या पाठीवर रोहिणी, आर्द्रा व मृग असून उदरी आकाशगंगा आहे; डाव्या कटीमध्ये पुनर्वसु असून उजव्या कटीमध्ये पुष्य नक्षत्र आहे. आर्द्रा उजव्या पायावर व आश्लेषा डाव्या पायावर आहेत; अभिजित व उत्तराषाढा हीं अनुक्रमें उजव्या व डाव्या नाकपुड्यांच्या जागीं समजावीं; श्रवण उजव्या डोळ्याच्या ठिकाणीं व पूर्वाषाढा डाव्या डोळ्याच्या ठिकाणीं मानाव्या; धनिष्ठा उजव्या कर्णस्थळीं व मूळ डाव्या कर्णस्थळीं आहे; मघापासून आठ नक्षत्रें डाव्या बरगड्यांवर व मृगापासून आठ नक्षत्रें उजव्या बरगड्यांवर आहेत; शततारका व ज्येष्ठा हीं मकराच्या अनुक्रमें उजव्या व डाव्या स्कांच्या ठिकाणीं कल्पाचीं; हनुवटीवर अगस्ति, अधरोष्ठावर यम, मुखांत मंगळ, उपस्थां शनि, मानेच्या पोटीवर बृहस्पति, वक्षस्थळीं सूर्य, हृदयांत नारायण, मनावर चंद्र, नाभीवर शुक्र, स्तनांवर अश्विनीकुमार, प्राणापानस्थळीं बुध, कंठीं राहु, सर्वांगावर केतु व रोमांवर सकळ तारा मानाव्या. हे परीक्षित राजा, जो मनुष्य भगवंताच्या ह्या सर्वदेवतामय स्वरूपाचें त्रिकाल ध्यान करितो, त्याचीं सर्व पातकें तात्काळ नष्ट होतात.

अध्याय चोविसावा.

—:०:—

राहुमंडल.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, सूर्यमंडलाच्या खाटीं दहा हजार योजनांवर राहु हा नक्षत्रासारखा फिरत असतो वास्तविक हा दैत्य असल्यामुळे ह्या पदास अयोग्य आहे; परंतु भगवंताच्या कृपेनें अमरत्व मिळून त्यास ग्रहांत स्थान प्राप्त झालें आहे. ह्यानें कपटानें अमृतपान

करण्याचा प्रयत्न केलेला पाहून, सूर्य व चंद्र ह्यांनी तो उघडकीस आणून दिल्यामुळे विष्णूने ह्याचा शिरच्छेद केला; परंतु त्यास जो थोडाबहुत अमृताचा अंश प्राप्त झाला, त्यामुळे हा अमर झाला असून सूर्य व चंद्र ह्यांचा सूड घेण्याकरिता तो प्रत्येक अमावास्येस व पौर्णिमेस त्यांजवर चाल करून जात असतो. ही गोष्ट भगवान महाविष्णूच्या ध्यानीं येऊन त्याने त्या उभयतांच्या संरक्षणाकरिता आपले सुदर्शन चक्र भगदीं जय्यत तयार ठेविले आहे. राह आपल्याकडून सूर्य व चंद्र ह्यांस पीडा करण्याकरिता तयार होऊन ह्या चक्रापुढे नेटाने उभा राहतो; परंतु अखेरीस सुदर्शनाचे दुःसह तेज त्यास सहन न होऊन तो पळून जातो. राजा, राहु ह्या चक्रापुढे उभा राहिला, म्हणजे चंद्र-सूर्यास ग्रहणे लागलीं असे लोक म्हणतात.

परीक्षिता, सूर्याच्या मंडळाचा विस्तार दहा सहस्र योजने आहे; चंद्राच्या मंडळाचा विस्तार बारा सहस्र योजने आहे; व राहूच्या मंडळाच्या विस्तार तेरा सहस्र योजने आहे, हे लक्षांत असू दे. (ह्यावरून सूर्य व चंद्र ह्यांस पूर्णप्रास, अपूर्णप्रास वगैरे ग्रहणे कां लागतात, हे तुझ्या ध्यानांत येईल.)

अंतरिक्ष आणि पृथ्वी.

राहूच्या खाली दहा हजार योजनावर सिद्ध, चारण व विद्याधर ह्यांची गृहे आहेत. त्यांच्या अधोभागीं यक्ष, राक्षस, पिशाच, प्रेत, भूतगण ह्यांच्या क्रीडा करण्याच्या जागा आहेत. ह्या जागांस अंतरिक्ष म्हणतात. अंतरिक्षाची मर्यादा मेघमंडलापर्यंत आहे. अंतरिक्षाच्या खाली शंभर योजनावर ही पृथ्वी आहे. ही पृथ्वीची म्हणजे भूलोक्याची मर्यादा हंस, ससाणे, गरुड वगैरे पक्षी जितक्या अंतरावर लांब उडतात, तितकी होय.

सप्तपातालें.

राजा, भूमीच्या खाली एकाखाली एक अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल व

पाताल अशीं विवरें आहेत. हीं सर्व विसरें प्रति-स्वर्गच आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. तेथें नानाप्रकारचीं उपभोगस्थानें असून सर्व ऐश्वर्ये आतप्रात भरलेलीं आहेत. तेथें दैत्य, दानव व सर्प हे राहतात. तेथील स्त्रिया, मुलेंबाळें, आसस्नेही, सेवक वगैरे सदासर्वकाल आनंदी व धन्यावर अतिशय अनुरक्त असतात. हे सर्व कपटविद्येंत अतिशय निपुण आहेत. परीक्षिता, ह्या विवरांतील नगरें मयासुरानें बांधिलीं असून तेथील चित्रविचित्र मंदिरें, गोपुरें, सभागृहे इत्यादि रत्नखचित आहेत. मंदिरादिकांच्या सन्निध भागीं उपवनांमध्ये कृत्रिम भूमिकांच्या ठिकाणीं नाग, असुर, राघू, भैना व पारायत ह्यांच्या द्वंद्वानीं अपूर्व शोभा दृग्गोचर होते. तीं उपवनें आपल्या सौंदर्यानें देवलोकींच्या सौंदर्याला लाजवून सोडितात. कारण, त्यांतील वक्ष लतादिकांनीं आलिंगिलेले असून, फलपुष्पादिकांच्या भारानें अगदीं वाकलेले असतात; त्या उद्यानांतील सरोवरे म्हणजे विविध पक्षिगणांचीं क्रीडा-मंदिरेच होत; त्यांतील मधुर उदकांत नकादि-जलचर इतस्ततः स्वच्छंदानें संचार करीत असल्यामुळे उदक क्षुब्ध होऊन हालत असतें, व त्यामुळे तेथील कमळे, कुमुदे, कलहारे आंदोलन करीत राहून त्या कमलादिकांवर वास्तव्य करणारे विहंगकलाप मधुर गायन करून श्रोतृवृंदास अत्यंत प्रोत्साहन देत असतात. तेथें रात्र, दिवस इत्यादि कालाचे विभाग मुळींच नसल्यामुळे, सुखोपभोगास कोणत्याही प्रकारचा व्यत्यय येत नाही. महान महान भुजंगांच्या मस्तकांतील मणि तेथील अंधकार नष्ट करितात. तेथें राहणारे प्राणी दिव्य ओषधि, रसायने व अन्नं सेवन करितात; ह्यामुळे चिंता, व्याधि, जरा, ग्लानि वगैरे कधीही त्यांस प्राप्त होत नाहीत. भगवताच्या सुदर्शन चक्राशिवाय तेथें दुसरी कशाचीही भीति म्हणून नाही. त चक्र मात्र

त्या स्थलीं फार अनर्थ करितें. त्याच्या भयानें असुर-
रक्षियांचे गर्भे विरतात किंवा पतन पावतात.

अतल.

परीक्षित राजा, अतल नांवाच्या विवरांत म-
यासुराचा पुत्र बळ नांवाचा दैत्य राहतो. बळानें
त्या विवरांत शहाण्णव माया उत्पन्न केल्या आ-
हेत. कपटी पुरुष अद्यापि त्या विद्या शिकतात.
बळसुराच्या जांभईबरोबर स्वैरिणी, कामिनी
व पुंश्चली नांवाच्या तीन प्रकारच्या व्यभिचारिणी
स्त्रिया उत्पन्न झाल्या. कोणीही पुरुष ह्या विवरांत
प्राप्त झाला असतां, ह्या स्त्रिया त्याला हाटक
नांवाचा रस पाजून त्यास बेफाम करितात, व
त्याच्याबरोबर रत होतात. राजा, हाटक रसाचे
असें कांहीं अपूर्व सामर्थ्य आहे कीं, तो रस प्रा-
शन करितांच पुरुष मदांध व उन्मत्त होतो आणि
मी सिद्ध, मी ईश्वर, अशा वलगना करूं लागतो !

वितल.

राजा, अतलाच्या खालीं वितल नांवाचें विवर
आहे. ह्या विवरांत भगवान हाटकेश्वर शंकर,
भवानीसह युगभवानें राहतो. येथें त्याच्यास-
मवेत पार्षदसंज्ञक भूतगण असतात. ह्या देव-
त्याच्या वीर्याची हाटकी नांवाची एक महानदी
वहात आहे. अग्नि ती नदी पिऊन टाकतो, व
फिरून खाक्यासारखी थुकतो. हें थुकून टाक-
लेलें जें वीर्य, तें हाटक नांवाचें सुवर्ण होय.
दैत्यांच्या स्त्रिया ह्या सुवर्णाचे अलंकार करितात.

सुतल.

परीक्षिता, वितलाच्या खालीं सुतल नांवाचें
विवर आहे. ह्यांत विरोचनाचा पुत्र बलि अद्यापि
राहतो. ह्या दानशूर बलीचें चरित फारच पुण्यकारक
आहे. परमेश्वराच्या मनांत इंद्राचें पद कायम ठे-
वावयाचें येऊन त्यानें अदितिच्या उदरीं वाम-
नाचा अवतार घेतला, व बलीपासून त्रैलोक्य हरण

केलें. पुढें भगवंताच्या कृपेनेंच बलीचा ह्या वि-
वरांत प्रवेश झाला. ह्या विवरांत बलि जें ऐश्वर्य
भोगतो, तें ऐश्वर्य इंद्रादिक देवांना सुद्धां दुर्लभ
आहे. बलीचें आराध्यदेवत वामनावतार हेंच आहे.
बलीनें श्रीवामनास जें त्रैलोक्याचें दान दिलें,
त्याच्या मोवदला सुतल विवर बर्लास प्राप्त झालें,
अशी कल्पना कित्येक लोक करितात; परंतु वि-
चार केला असतां हें म्हणणें सयुक्तिक दिसत
नाहीं. बलीनें जें कांहीं औदार्य प्रकट केलें, त्याचें
फल बलीस मोक्ष मिळणें हेंच योग्य होतें.
भगवंतानें बलीला विपुल भोग व ऐश्वर्य दिलें,
हा त्याला मोठा लाभ झाला हें म्हणणें अप्रशस्त
आहे; कारण, भोगैश्वर्यापासूनच प्राण्याला
फिरून संसारांत पडावें लागतें. कोणतेही ऐश्वर्य
प्राण्यास आत्मज्ञानापासून पराङ्मुखच करीत
असतें. राजा, ह्या शंकेचें निवारण करण्याकरितां
स्वतः बलीनें त्या प्रसंगीं काय उद्गार काढिले,
हें ध्यानांत आण. बलीला वरुणाच्या पाशांनीं घट्ट
आंवाळून पर्वताच्या गुहेंत टाकिलें, तेव्हां

बलीचे उद्गार

असे निघाले: “अरेरे ! इंद्र मोठा शहाणा आहे व
त्याच्या आश्रयास बुद्धिवाद करणारा वृहस्पति हा
आहे असें म्हणतात; परंतु मला तर वाटतें कीं,
इंद्राला अक्कळ मुळींच नाही. प्रत्यक्ष परमात्मा
प्रसन्न झाला असतां इंद्रानें त्याच्या द्वारें मजपा-
सून हें भिकार त्रैलोक्य हिरावून घेतलें, व भगव-
त्सेवा मागण्याची अमोलिक सधि दवडली, तेव्हां
काय म्हणावें? इंद्रानें भगवताला वांछ कामधेनु
असें समजून नांगर ओढायाला लाविलें कीं हो ?

ह्या अनंत कालाकडे दृष्टि दिली असतां, मन्वंत-
राची व इंद्राची ती काय मातवरी आहे ! माझ्या-
सारखे जे कर्मासक्त पुरुष असतात, त्यांस भक्ति-
मार्गानें जाण्याची कशी बुद्धि होणार ! एक तर
रागद्वेषादि विकारांचा त्यांच्यावर पगडा बसलेला
असतो, आणि शिष्याय भगवद्भक्तीच्या अभावामुळें

भगवत्कृपेचा अभाव असतो. अहो, खरा पुरुषार्थ करणारा माझा आज्ञा प्रन्हाद हाच होय. अहाहा! काय त्याची महती सांगात्री? पिता हिरण्यकशिपु मेढ्यावर जेव्हा भगवान त्याला राज्य देऊं लागले, तेव्हा त्यानें तें साफ नको म्हणून सांगून भगवंताचें दास्य मागून घेतलें! तेव्हां त्या महासमर्थ्याच्या मार्गाळा अनुसरण्याची मजसारख्या यः-कश्चित् पुरुषाळा कशी इच्छा होईल बरें? कारण, एक तर मजसारख्यांचे रागद्वेषादि मळ निर्मूल झालेले नसतात; व दुसरें-आम्हांला भगवत्प्रसादाचा लेशही प्राप्त होणें कठिण असतें. ” राजा, भगवद्भक्तांच्या संरक्षणाकरितां परमात्मा निव्वत्तपर असतो. पहा-एके वेळीं रावण दिग्विजयाळा निघाला असतां बलीच्या द्वारांत शिरूं लागला; तेव्हा त्यापासून बलीळा त्रास पोहोचूं नये म्हणून बलीच्या द्वारां त्याच्या संरक्षणार्थ गदा घेऊन स्थित असणाऱ्या परमेश्वरानें त्या रावणाळा आपल्या पायांनं लक्षावधि योजनांवर झोंकून दिलें!

तलातल.

राजा, सुतळाच्या खालीं तलातलामध्ये त्रिपुराधिपति मय नांवाचा दानवेंद्र राहतो. भगवान शंकरानें ह्याचीं तीन पुरें जाळिलीं व शेवटीं त्याच्यावर कृपा करून त्यास हें स्थान दिलें. महादेवाचा ह्याच्यावर प्रसाद झाल्यामुळें त्यास सुदर्शनापासून पीडा होत नाही.

महातल.

परीक्षिता, तलातलळाच्या खालीं महातल आहे. त्यांत क्रोधवश नांवाचा सर्पसमुदाय राहतो. त्यांना अनेक फणा आहेत. ते कद्रूचे पुत्र होत. त्यांत कुहक, तक्षक, कालिय, सुषेण इत्यादि मुख्य आहेत. श्रीविष्णूचें वाहन जो पक्षिराज गरुड, त्यापासून ह्यांना फार भय वाटत असतें, व ह्यामुळें ते फार सावधगिरीनें वागत असतात. स्त्रिया, पुत्र, भित्त, परिवार इत्यादिकांशीं विहार व व्यवहार करितांना देखील ते सहसा अनवधान राहत नाहींत.

रसातल.

राजा, महातळाच्या खालीं रसातलामध्ये दैत्य व दानव राहतात. त्यांचीं नांवें पाणि, निवातकवच, कालेय व हिरण्यपुरवासी हीं आहेत. हे जन्मापासून मोठे पराक्रमी व धाडसी असून देवांचे बैरी आहेत. राजा, सुदर्शन चक्रास हे फार भितात. सरमा नांवाच्या इंद्रदूतीनें ह्यांना ‘इंद्रापासून मराल’ असा शाप दिल्यामुळें ते सर्पाप्रमाणें ह्या विवरांत दडून राहतात.

पाताल.

परीक्षिता, रसातळाच्या खालीं पातालामध्ये नागांचे अधिपति वासुकि वगैरे महान महान नाग राहतात. शंख, कुलिक, महाशंख, श्वेत, धनंजय, धृतराष्ट्र, शंखचूड, कंबल, अश्वतर व देवदत्त हे त्यांतील मुख्य होत. त्यांच्या फणा मोठ्या असून व्यापैकीं कोणास पांच, कोणास सात, कोणास दहा, कोणास शंभर, कोणास हजार अशीं मस्तकें असतात. त्यांवर तेजःपुंज मणि असल्यामुळें पाताळांत अंधकार मुळीच नसतो.

अध्याय पंचविंसावा.

—:०:—

शेषाची स्थिति.

श्रीशुक्लार्च्य म्हणतातः-राजा परीक्षिता, पाताळाच्या खालीं तीस सहस्र योजनें अंतरावर भगवंताची अनंत नांवाची तामसी कळा वास करिते. ह्या कळेस संकर्षण असें दुसरें नांव आहे. हें नांव प्राप्त होण्याचें कारण असें कीं, पाहणारा व पाहण्याचा विषय ह्या दोहोंचें ‘संकर्षण करणारी मी’ असा ह्या कळेच्या ठिकाणीं अभिमान असतो, असें सात्त्वतीय म्हणजे भगवद्भक्त पुरुष म्हणतात. त्या अनंतरूपी शेषाळा सहस्र मस्तकें आहेत. तो हें भूमंडळ आपल्या एका मस्तकावर मोहरीसारखें धारण करितो. त्याच्या मनांत जगाचा प्रलय करण्याची वासना उत्पन्न झाली,

म्हणजे तो आपली भुकुटी वाकडी करितो, व तात्काळ त्या भुकुटीतून एकादश रुद्रांपैकी सांक-
षण नामें रुद्र त्रिशूळ घेऊन बाहेर पडतो. राजा,
ह्या संकर्षण नामक शेषाच्या विशाल पदारवि-
दांच्या नखांची कांति इतकी आरक्त व देदीप्य-
मान आहे कीं, तीं नखें म्हणजे महान महान
रत्नांचे आदर्शच आहेत असे भासतें. मोठमोठाले
सर्प इतर भक्तांसह त्या पदकमळीं लीन होतात,
त्या वेळीं जी कांहीं अपूर्व शोभा दिसते, तिचें
वर्णन काय करावें ? त्या उपासक सर्पांचीं मुखें
तरी मूळचींच अतिशय मनोहर असतात, व
शिवाय त्यांच्या कर्णांतील कुंडळांची प्रभा त्यांच्या
कपोलप्रतांवर झळाळत असते; ह्यास्तव त्या
दिव्य कांतीचें प्रतिबिंब नागाधिराज शेषाच्या
पादनखरूप आदर्शांत उमटलें म्हणजे ते अवनत
झालेले सर्प आपल्याच मुखांची शोभा शेषाच्या
पदकमळीं अवलोकन करित त्यांतच दंग होऊन
जातात ! राजा, नागकन्या विविध विलास भोग-
ण्याकरितां शेषाच्या शरिरास व भुजांस चंदना-
दिकांच्या उत्था अर्पण करितात. उटी देतांना
शेषाच्या शरिराचा स्पर्श झाल्याबरोबर मदनानें
विव्हल होऊन, त्या स्त्रिया, मदानें धुंद झालेल्या
व दयेनें ओतप्रोत भरलेल्या अशा त्या शेषाकडे
सहज मुद्रेनें पाहूं लागतात. परीक्षिता, तो सक-
ल गुणांचा निधि भगवान् आदिदेव अनंत सांप्रत
लोकांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें आपलें क्रो-
धरूप आवरून त्या स्थळीं राहत असतो. देव,
दैत्य, सर्प, सिद्ध, गंधर्व, विद्याधर व मुनिगण हे
शेषाच्या प्यानांत निर्य निमग्न असतात. शेष हा
आपल्या मधुर भाषणानें आपल्या परिचारकांस
व देवांस संतुष्ट करितो. शेषाचें वस्त्र निळें असतें.
त्याची मुद्रा आनंदमय असून नेत्र उग्र व चंचल
दिसतात. तो एकच कुंडल धारण करितो, व
नागराच्या पृष्ठावर आपला सुंदर भुज ठेवून बस-
लेला असतो. ज्याप्रमाणें ऐरावताच्या गळ्यांत

सुवर्णपदकांची माळा असते, त्याप्रमाणें त्या लोक-
नायकाच्या गळ्यांत वैजयंती नामक कधीही म्यान
न हेंगारी पुष्पमाळा आहे. त्या माळेंतील तुळ-
सीदळांच्या सुगंधानें व पुष्पांच्या मकरंदानें धुंद
झालेले भ्रमर त्या ठिकाणीं बसून एकसारखे
मंजुळ रव करित असतात. राजा, जो कोणी
शेषाची भक्ति करितो, त्याचा सत्त्व, रज व तम
गुणांच्या योगानें उत्पन्न झालेला अभिमानप्रथि
तात्काळ तुटून जातो. ब्रह्मपुत्र नारदानें ब्रह्मसंभेत
शेषाचें वर्णन

केलें, तें असें: “जगाची उत्पत्ति, स्थिति व नाश
उत्पन्न होण्याचें कारण सत्त्वादि गुण होत. त्या
गुणांवर शेषाची दृष्टि गेल्याशिवाय ते आपापलीं
कार्ये करण्यास समर्थ होत नाहींत. त्या महास-
मर्थ शेषाला आदि व अंत हे नाहींत. त्याच्या
स्वरूपीं हे स्थूल व सूक्ष्म विश्व दिसून येतें.
आम्हांसारख्या भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तो
शुद्धसत्त्वमय शरीर धारण करून राहिला आहे.
त्याचें चरित्र मोठें अगाध आहे. त्यानें आपल्या
भक्तांचीं मनें हरण करण्याकरितां जो लोकोत्तर
कृत्यें केलीं, त्यांवरून सिंहांनें शौर्याचें शिक्षण
संपादिलें. राजा, त्या दीनवत्सल प्रभूचा प्रभाव
इतका आहे कीं, पतिताची सुद्धां सर्व पातकें
त्याचें एकवार नामोच्चरण केलें असतां तात्काळ
नष्ट होतात. त्याला सहस्र मस्तकें असून पर्वत,
नद्या, समुद्र इत्यादिकांसुद्धां हा भूगोल त्याच्या
मस्तकावर धुळीच्या कणाप्रमाणें असलेला दिसून
येतो. राजा, त्या विश्वाधिपतीच्या अनंत गुणांचें
वर्णन करणें अशक्य आहे. एखाद्याला सहस्र
जिव्हा असल्या तरीही त्याच्यानें त्या महासमर्थाचे
गुण साकल्येकरून वर्णिले जाणार नाहींत. भग-
वान् शेष हा पृथ्वीच्या मुळाशीं असून, त्याला
स्वतांचाच आधार आहे; आणि त्यानें धारण
केल्यामुळें ही पृथ्वी सुस्थिर राहिली आहे.”

परीक्षित राजा, प्रवृत्तिमार्गानें चाळणाऱ्या

मनुष्याच्या हातून जी कांहीं बरीं वाईट कर्मे होतात, त्यांस अनुसरून तो फळें भोगितो, हें माझ्या सर्वे सांगण्याचें तात्पर्य ध्यानांत ठेव. आतां तुला दुसरें काय सांगू तें सांग.

अध्याय सविंसावा.

—:०:—

नरकाचें वर्णन.

परीक्षित राजा श्रीशुकाचार्यास म्हणाला:— मुनिमहाराज, मनुष्ये कर्मे करीत असतां त्यांस भिन्न फळे प्राप्त होतात तीं कां ?

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, मनुष्ये जरी समान कर्मे करितात, तरी त्यांची श्रद्धा भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्यांस फळे भिन्न भिन्न प्राप्त होतात. सार्विक श्रद्धेनें कर्मे करणाराला सुख प्राप्त होतें, राजस श्रद्धेनें कर्मे करणाराला सुख व दुःख प्राप्त होतें, व तामस श्रद्धेनें कर्मे करणाराला दुःख मात्र प्राप्त होतें. श्रुति व स्मृति ह्यांनीं वर्ज्य म्हणून सांगितलेलीं कर्मे हीं पातकें होत. पातकें करणारास हजारों नरक भोगावे लागतात.

पातक्यांचें शासन व नरकांतील

हालअपेष्टा.

परीक्षित राजा म्हणाला:—हे त्रिकालज्ञ मुने, नरक हे ह्या पृथ्वीवरच विशेष प्रदेश आहेत, किंवा ते ह्या पृथ्वीच्या बाहेर अंतराळांत आहेत, अथवा ते ह्या त्रैलोक्याच्याही बाहेर आहेत ?

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, त्रैलोक्यामध्येच दक्षिण दिशेकडे पाताळाच्या खाली व उदकाच्या वर नरकस्थानें आहेत. दक्षिणेसच अग्निष्वात्तादिक पितृगण आपल्या गोत्रांतील प्राण्यांना विषयोपभोग मिळावे म्हणून चितन करीत भगवद्भजनीं निमग्न असतात. तसेंच पितृपति भगवान् यमधर्म आपल्या सेवकांसह राहता. तो मृत प्राण्यांच्या कर्मानुसार शिक्षा करितो. तेथे (१) तामिस्र, (२) अंधतामिस्र, (३) रौरव,

(४) महारौरव, (५) कुंभीपाक, (६) काल-सूत, (७) असिपत्रवन, (८) सूकरमुख, (९) अंधकूप, (१०) कृमिभोजन, (११) संदंश, (१२) तप्तसूर्मि, (१३) वज्रकंटकशाल्मलि, (१४) वैतरणी, (१५) पूयोद, (१६) प्राण-रोध, (१७) विशसन, (१८) लालाभक्ष, (१९) सारमेयादन, (२०) अवीचि व (२१) अयःपान हे एकवीस नरक मुख्य असून, शिवाय (१) क्षारकर्दम, (२) रक्षोगणभोजन, (३) शूलप्रोत, (४) दंदशूक, (५) अवटनिरोधन, (६) पर्यावर्तन, व (७) सूचिमुख हे सात, असे एकंदर अष्टावीस नरक आहेत; त्यांतील दुःखें अनुक्रमें तुला सांगतां.

(१) तामिस्र—जो प्राणी परधन, परस्त्री व परापत्य हरण करितो, त्याला यमदूत ह्या तामिस्र नरकांत लोटून देतात. तेथें त्याला खायाला व प्यायाला कांहीएक मिळत नसून पाठीवर एकसारखे बडगे चालू असतात; व अशा अनेक यातनांच्या योगानें तो मूर्छित होऊन अचेतनासारखा तेथें पडून राहतो.

(२) अंधतामिस्र—जो प्राणी दुसऱ्याचा फसवून त्याच्या धनाचा किंवा स्त्रीचा अपहार करितो, तो ह्या अंधतामिस्र नरकांत पडतो. तेथें त्याची बुद्धि नष्ट होते, डोळे जातात, व त्यास अनंत यातना होतात.

(३) रौरव—जो प्राणी देहाच्या अहंकारानें व पुत्रकलत्रांच्या अभिमानानें इतरांस दुःख देतो, व न्यायान्याय न पाहतां प्रपंच चालवितो, त्यास ह्या रौरव नरकांत लोळावें लागतें. ते इतर प्राणी त्याला ह्या ठिकाणीं रुरु नांवाचे भयंकर कृमि होऊन गांजून सोडतात.

(४) महारौरव—जो प्राणी दुसऱ्याचा द्रोह करून आपला चरितार्थ चालवितो, त्यास हा महारौरव नरक प्राप्त होतो. येथें क्रव्याद प्राणी त्याच्या मांसाचे लचके तोडतात व त्यामुळे त्यास अत्यंत वेदना होतात.

(५) कुंभीपाक—हा कुंभीपाक नरक फारच भयंकर आहे. जे लोक पशुपक्ष्यांना जिवंत शिज-बितात, त्यांस येथे तेलात घालून तळण्यांत येते !

(६) कालसूत्र—जे लोक पित्याचा, ब्राह्मणांचा व वेदांचा द्वेष करितात, त्यांस हा कालसूत्र नामक नरक प्राप्त होतो. हा नरक म्हणजे दहा सहस्र योजनें लांब रुंद असें तापवून लाळ केलेल्या तांब्याच्या पत्र्याचें मैदान आहे. खाळून अग्नि व वरून सूर्य हे ह्या मैदानाला तापवीत असतात. ह्या नरकांत पडलेल्या प्राण्यास क्षुधा, तृषा आणि अग्नीचा भडका ह्यांच्या महाभयंकर यातना भोगाव्या लागतात. पशूच्या अंगावर जितके केस असतात, तितकीं वर्षे प्राण्यास ह्या नरकांत काढावी लागतात.

(७) असिपत्रवन—स्वधर्म सोडून पाखंड स्वीकारणाराला हा असिपत्रवन नरक प्राप्त होतो. येथें ताडाचें भयंकर रान आहे. त्यांचीं पानें तरवारीच्या धारेसारखीं आहेत. त्यांनीं प्राण्याचें शरीर कापतें व त्यास फार वेदना होऊन मूर्छा येते !

(८) सूकरमुख—राजा किंवा राजपुरुष अन्यायाने कोणास दंड करील, तर त्यास ह्या सूकरमुख नरकातील दुःसह यातना भोगाव्या लागतात. येथें त्याचे अवयव उंसाच्या कांड्याप्रमाणें पिळण्यांत येतात; त्या वेळीं तो मोठा आक्रोश करून अगदीं दीन होऊन जातो.

(९) अंधकूप—पशु, मृग, सर्प, माशा, पिसा, ढेंकूण इत्यादि अज्ञान प्राण्यांना जे मारतात, त्या लोकांना ह्या अंधकूप नरकांत पडावें लागतें. ते प्राणी ह्या नरकांत चौहोंकडून त्यांचा छळ करितात; व ह्या नरकांत पडलेल्या लोकांची स्थिति दुखणेकन्याप्रमाणें होऊन जाते.

(१०) कृमिभोजन—पंचमहायज्ञ केल्याशिवाय जे लोक आपल्या द्रव्याचा एकटोच उपभोग घेतात, त्यांस ह्या कृमिभोजन नामक नरकांत कृमि व्हावें लागून कृमींवर निर्वाह करावा लागतो.

(११) संदेश—आपत्काल नसतां जो मनुष्य ब्राह्मणाचें किंवा दुसन्याचें धन वगैरे चोरतो, त्यास ह्या संदेश नरकातील तीव्र यातना भोगाव्या लागतात. येथें यमदूत अतिशय तापवून लाळ केलेल्या सांडसांनीं प्राण्यास भाजतात व त्याच्या अंगाचे तुकडे काढतात.

(१२) तप्तसूर्मि—व्यभिचार करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांस हा तप्तसूर्मि नरक प्राप्त होतो. येथें तापवून लाळ केलेल्या पुतळ्यांशीं प्राण्यास बांधून चाबकाचे फटके देतात.

(१३) वज्रकंटकशास्मलि—पश्चादिकांशीं गमन करणाऱ्या पुरुषास ह्या वज्रकंटकशास्मलि नरकांत पडावें लागते. येथें वज्रासारख्या कांट्यांच्या सांवरीवर चढवून फरफर ओढितात.

(१४) वैतरणी—हा नरक म्हणजे विष्टा, पू, मूत्र, रक्त, केस, हाडे, चरबी, मांस व वसा ह्यांची नदी आहे. जे राजे किंवा राजाश्रित पुरुष धर्ममार्गाचा उच्छेद करतात, त्यांस ह्या वैतरणी नदीत पडावें लागतें. येथें त्यांस जलजंतु जागोजाग तोडून खातात. मग त्यांस स्वतांच्या कर्मांचें स्मरण होऊन पश्चात्ताप होतो.

(१५) पूयोद—जे लोक भ्रष्टपणानें वागून शूद्रस्त्रियांशीं गमन करितात, त्यांस मेल्यावर पू, विष्टा, मूत्र, कफ, मळ ह्यांनीं भरलेल्या ह्या पूयोद नरकांत राहून ते घाणें पदार्थ खावें लागतात.

(१६) प्राणरोध—ब्राह्मणादिकांना कुलों, गाढवें इत्यादि पाळणें, मृगया करणें व विहित कर्मांवांचून हिंसा करणें वर्ज्य आहे. जे ब्राह्मण हीं वर्ज्य कर्मे करितात, त्यांस ह्या प्राणरोध नामक नरक प्राप्त होतो, व मग यमदूत त्यांची भयंकर हिंसा करितात.

(१७) विशसन—जे दोंगी लोक यज्ञांचें मिथ करून मांसभक्षण करण्याकरितां यज्ञयागादि करितात, त्यांस ह्या विशसन नरक प्राप्त होतो. येथें यमदूत त्यांस चरचरां कापितात.

(१८) लालाभक्ष—जो ब्राह्मण कामांध होऊन

समान वर्णाच्या अन्य स्त्रीला बलात्काराने भोगितो, त्याला ह्या लालाभक्ष नरकांत पडून रेतप्राशन करावे लागते.

(१९) सारमेयादन—जे राजे किंवा राजाधिकारी पुरुष चोरी करितात, आग लाबितात, विष घाळितात किंवा लोकांस छुटितात, त्यांना ह्या स्थलीं यमदूत कुत्र्यांकडून खाववितात. ह्या सारमेयादन नरकांत यमधर्माने सातशे धास कुत्रे ह्या कामासाठी पाळिले आहेत.

(२०) अवीची—व्यवहारांत किंवा व्यापारांत खोटे बोलणारास हा नरक प्राप्त होतो. ह्या अवीची नामक नरकांत केवळ पाषाणाची भूमि आहे. तेथे प्राणी पडला की त्याचे तिळाएवढे तुकडे होतात; पण तो मरत नाही. त्यास फार उंच अशा पर्वतावर चढवून पुनःपुनः त्या भूमीवर कोटतात व अशा प्रकारे त्यांचे फार हाळ करितात.

(२१) अयःपान—ब्राह्मणाने किंवा ब्राह्मणाच्या स्त्रीने मद्यपान केले असता, अथवा क्षत्रियाने, वैश्याने किंवा इतर कोणी व्रत स्वीकारून सोमपान केले असता, त्यांना ह्या अयःपान नामक नरकांत नेऊन त्यांच्या तोंडांत ओखंडाचा सळसळीत रस ओलतात.

(२२) क्षारकर्दम—जे मनुष्य नीच असतां मोठेपणाचा गर्व वाहतो, व विद्वान, तापसी व सच्छील व श्रेष्ठ अशा पुरुषाचा अपमान करितो, त्याला ह्या क्षारकर्दम नरकांत दुर्धर यातना भोगाव्या लागतात.

(२३) रक्षोगणभोजन—जे पुरुष नरमेध करितात, व ज्या स्त्रिया नरमांस खातात, त्या पुरुषांना व स्त्रियांना, त्यांनी मारिलेले पुरुष ह्या रक्षोगणभोजन नांवाच्या नरकांत राक्षसांप्रमाणे कुन्हाडीने तोडतात व त्यांचे रक्त पितात.

(२४) शूलप्रोत—जे लोक वनांत किंवा अन्य ठिकाणी प्राण्यांना विश्वास दाखवून फसावितात, छळतात किंवा मारितात, त्यांस हा शूल-

प्रोत नरक प्राप्त होतो. येथे त्यांस यमदूत सुळावर चढवून नानाप्रकारच्या शिक्षा देतात.

(२५) दंदशूक—ह्या लोकामध्ये जे पुरुष प्राण्यांना विनाकारण छळितात, त्यांस हा नरक प्राप्त होतो. ह्या नरकांत प्राण्यांना पांच पांच व सात सात फडांच्या भयंकर सर्पांकडून दंड करवितात.

(२६) अवटनिरोधन—जे लोक प्राण्यांना अधारीविहीर, खाडा, गुहा इत्यादि ठिकाणी कोंडून ठेवितात, त्यांना यमदूत ह्या अवटनिरोधन नरकांत लोटून देऊन, विषारी आगीने व धुराने गुदमरून मारितात.

(२७) पर्यावर्तन—जे लोक आपल्या घरी आढेल्या अतिथींवर कातावून क्रूरपणाने त्यांच्याकडे पाहतात, त्यांस ह्या पर्यावर्तन नरकाची शिक्षा मिळते. ह्या नरकांत गिधाडे, कंक, कावळे, वट इत्यादि पक्षी त्या पुरुषांचे डोळे फोडून बाहेर काढितात.

(२८) सूचिसुख—जे लोक कृपणपणाने वागतात, त्यांस हा नरक प्राप्त होतो. कित्येक लोकांस 'आम्ही श्रीमंत' असा अभिमान होऊन ते आईबाप, गुरू इत्यादिकांविषयी सुद्धा पूज्यबुद्धि ठेवीत नाहीत; द्रव्य खर्चेल ही नेहमी त्यांना विवंचना असते; पिशाचांप्रमाणे ते द्रव्याचे रक्षण मात्र ते करितात; व द्रव्यप्राप्तीकरितां अनन्यत पातके करण्यांत निमग्न होतात. असे सर्व लोक ह्याच सूचिसुख नरकांत पडतात; येथे त्यांस नानाप्रकारच्या भयंकर यातना भोगाव्या लागतात.

परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणे शेंकडों नरक यमपुरींत आहेत. त्यांतले ठळक ठळक मी तुला सांगितले; असो.

पुराणग्रंथामध्ये चौदा सुबने म्हणून सांगितली आहेत, तीं ही एवढीच होत. हे सर्व भगवताचे स्थूल रूप आहे. ह्या स्थूल रूपाचे यथार्थ ज्ञान झाले असता सूक्ष्म रूप कळण्यास विकंब लागत नाही.

श्रीमद्भागवत.

षष्ठस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

परीक्षिताची पृच्छा.

परीक्षित राजा म्हणाला:—मुनिश्रेष्ठा, ज्या मार्गानें गेले असता योग्याला क्रमाक्रमानें ब्रह्मपदाची प्राप्ति होऊन अंती मोक्ष मिळतो, तो निवृत्तिमार्ग तुम्ही मला सांगितला; व ज्या मार्गानें गेले असता पुरुषाला त्रिगुणयुक्त स्वर्गादि लोक प्राप्त होतात, तो प्रवृत्तिमार्गही तुम्ही मला सांगितला. ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें नाहीं, तोच पुरुष प्रवृत्तिमार्ग स्वीकारितो व प्रवृत्तिमार्गांत पडलेल्या पुरुषाला कर्मफळाच्या भोगासाठी वारंवार जन्म घ्यावे लागतात, हेंही मला कळलें. त्याचप्रमाणें, स्वायंभुवादिक मन्वन्तरांचें वर्णन, प्रियव्रत व उत्तानपाद ह्यांचे वंश, भूमंडलाची रचना, त्याच्या भागांचें स्वरूप, लांबीरूंदी, त्यांतील द्वीपें, खंडें, पर्वत, समुद्र, नद्या, उद्यान व वनस्पति आणि खगोल, पाताळविवरे इत्यादिकांचेंही मला आतां यथास्थित ज्ञान झालें; पण, महाराज, ह्या प्रवृत्तिमार्गांत मनुष्य असतांना त्याच्या हातून अधर्म घडत असल्यामुळें, त्याला भयंकर नरकयातना सोसाव्या लागतात, असें आपण सांगितलें. तेव्हां कोणत्या रीतीनें वागलें असतां मनुष्याला त्या नरकयातना भोगाव्या लागणार नाहीत, हें आपण मला निवेदन करावें.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, मनुष्याकडून काया, वाचा व मन ह्यांच्या द्वारे जें पाप झालें असेल, त्याबद्दलचें प्रायश्चित्त जर त्यानें ह्याच लोकां केलें नाहीं, तर त्याला मरणोत्तर भयंकर नरकांत जावें लागणार हें खास समजावें ! बाबा, नरकांतील भयंकर यातना कशा असतात, हे मी पूर्वी तुला सांगितलेंच आहे; म्हणून मनुष्यानें, शरीर व्याधिग्रस्त होऊन शक्ति क्षीण झाली नाहीं तर ह्या लोकांच पापकर्माचा नाश करून होईल असा प्रयत्न करावा.

परीक्षित राजा म्हणाला:—मुनिवर्य, पापकर्माचें फल वाईट आहे, हें मनुष्याला अनेक कारणांनीं कळतें. पाप केलें तर राजाकडून शिक्षा मिळते, हा अनुभव प्रत्यक्षच आहे; व पापकर्मांमुळें नरकांत पडावे लागतें, असें धर्मशास्त्रही स्पष्ट सांगत आहे. असें असतां किसेक मनुष्यें प्रायश्चित्त केल्यावरही फिरून उन्मत्त होऊन पापाचरण करूं लागतात, असें आढळतें; तेव्हां प्रायश्चित्ताचा काय उपयोग ? नरकयातना चुकविण्यास उपाय—ईशभक्ति.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, प्रायश्चित्त केल्यानें पापाचा समूळ नाश होतो असें नाहीं. कारण, प्रायश्चित्त करणारे कर्ममार्गांत आसत असल्यामुळें त्यांचें अज्ञान नष्ट झालें नसतें. ह्यास्तव, खरें प्रायश्चित्त म्हटलें म्हणजे पापकर्मांचें ज्ञान होणें हेंच होय. म्हणून मनुष्यानें

आपापल्या धर्माप्रमाणे वागावे हे अत्यंत इष्ट आहे. धर्मशील मनुष्याला हळू हळू ज्ञानाधिकार प्राप्त होतो. पथ्यकारक अन्न सेवन केल्याने जसा मनुष्याला रोग होत नाही, तसा, धर्मनियमाने वागणाऱ्या मनुष्याच्या हातून अधर्म घडत नाही. द्वाकरिता मनुष्याने मन आणि इंद्रिये ताव्यांत ठेऊन ब्रह्मचर्यव्रताचे आचरण करावे. चित्त शुद्ध ठेवावे; असत्य बोद्धे नये; यमनियमादि नियम पाळावे; दान करावे; हिंसा करू नये; शुद्धता ठेवावी; आणि जपतपादिकांचे अनुष्ठान करावे. राजा, अशा रीतीने वागणारा पुरुष, ज्याप्रमाणे अग्नि कळकांच्या प्रचंड बेटाचा नाश करितो, त्याप्रमाणे, शरिराने, शब्दाने व मनाने घडलेल्या पापांचा नाश करितो. राजा, परमेश्वराची अंतःकरणपूर्वक भक्ति करून सर्व कर्मे त्यालाच अर्पण करणारा भगवद्भक्त ईश्वरसेवेनेच आपल्या सर्व कर्मांचा नाश करितो. हे आचरण व हा कर्मनाश तपश्चर्यांच्या योगानेही होऊ शकत नाही. राजा, भक्तिमार्ग हा सर्वांत श्रेष्ठ होय. ह्यात कोणत्याही प्रकारचे भय नाही. नारायणाचे एकनिष्ठ भक्त व दयाळू सत्पुरुष ह्या कल्याणकारक मार्गाचाच अंगीकार करितात. राजा, ईश्वराकडे ज्याने आपले चित्त लाविले नाही, ज्याने कितीही प्रायश्चिते घेतली, तरी ती व्यर्थ होत. ज्याप्रमाणे मद्याच्या भांड्याचा शुद्ध करण्यास हजारों नद्या समर्थ होत नाहीत, त्याप्रमाणे प्रायश्चिते ही पातक्यांच्या कर्मांचा नाश करण्यास समर्थ होत नाहीत. ज्याचे मन कृष्णचरणारविंदीं मिल्मिदायमान झाले आहे, त्याला स्वप्नामय्येही काळाचे भय नाही. ह्याबद्दल एक जुना इतिहास आहे, तो मी तुला सांगतो. त्यात विष्णुदूतांचा व यमदूतांचा संवाद आहे.

अजामिलाची कथा.

परीक्षित राजा, कान्यकुब्ज देशात परस्त्रीरत व अव्यंत दुराचरणी असा एक अजामिल नांवाचा

ब्राह्मण रहात होता. तो चोरी, लबाडी, जुद्ध, जुगार वगैरे निंद्य कृत्यांनी आपला व आपल्या दुराचरणी प्रियतमेच्या कुटुंबाचा निर्बाह करित असे. अशा प्रकारच्या आचरणांत त्याच्या वयाची ऐशी वर्षे गेली. त्याला त्या दासीपासून दहा मुलगे झाले. त्यांत धाकऱ्या नारायण नांवाच्या पुत्रावर त्याचे अत्यंत प्रेम असे. नारायणाचाचून त्याला एक क्षणही चैन पडत नसे. जागेपणी व स्वप्नांतही एकसारखा त्याला तो नारायण दिसे, असा त्याला सदोदीत नारायणाचाच प्यास लागलेला होता. ह्या त्याच्या प्रेमातिशयांत, आपला मृत्यू जवळ आला आहे ह्याचेही त्याला मान राहिले नाही. एके समयी त्याला काही आजार होऊन तो मरावयास टेंकला, तरी त्याचे मन त्या पुत्रावर होतेंच. त्याची शुद्धि नाहीशी झाली, तरी तो 'नारायणा, अरे नारायणा,' असा एकसारखा टाहो फोडीत होताच. शेवटी त्याला असे दिसू लागले की, आपल्याला नेण्याकरिता कोणी भयंकर काळपुरुष हातांत पाश घेऊन आले आहेत. त्यांना पाहून त्याचे प्राण भयाने व्याकूळ होऊन लागले; तरी तो 'नारायणा, नारायणा,' अशा हांका मारीतच होता. परीक्षित राजा, तो मरणोन्मुख पुरुष नारायणाचे भजन करित आहे असे पाहून नारायणाचे म्हणजे विष्णूचे दूत एकदम तेथे आले; आणि त्या अजामिलाचे प्राण ओढून काढणाऱ्या यमदूतांस त्यांनी प्रतिबंध केला.

यमदूतांचा व विष्णुदूतांचा संवाद.

श्रीशुकाचार्य सांगतात:—परीक्षित राजा, तेव्हा यमदूत विष्णुदूतांना म्हणाले, "अहो, यमधर्माच्या आज्ञेला प्रतिबंध करणारे असे तुम्ही कोण? तुमची रूपे सुंदर असून तुम्ही चतुर्भुज आहात, व विष्णुप्रमाणे शंख, चक्र, गदा, पद्म ही आयुधे तुम्ही धारण केले आहेत. तुमच्या कांतीने सर्व दिशा उज्ज्वल झाल्या आहेत, तेव्हा तुम्ही देव आहात, किंवा उपदेव आहात, अथवा सिद्धांतील श्रेष्ठ आहात? तसेच,

धर्ममर्यादांचें पालन करणारा जो यम, त्याचे आम्ही सेवक, आपलें योग्य काम बजावीत असतां तुम्ही आम्हांस प्रतिबंध करितां, तो कां बरे ? ”

भीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, यम-दूतांचें तें भाषण ऐकून विष्णुदूत मोठ्यानें हसले, आणि गंभीर वाणीनें त्यांना म्हणाले, “अहो, तुम्ही धर्मराजाचे दूत आहां, तर आम्हांला धर्माचें तत्त्व आणि त्याचें लक्षण सांगा पाहूं. शिक्षस पाल कोण ? कोणतीं कर्मे करणारांस दड करावयाचा ? प्रत्येक प्राण्याला शिक्षा केलीच पाहिजे कीं काय ? अथवा काहींजणांना मात्र शिक्षा करावयाची ? ह्याविषयीं तुमचे जे काय नियम असतील ते सांगा. ”

वेदप्रणीत धर्मनिरूपण.

यमदूत म्हणाले:—अहो, वेदप्रतिपादित जो आचार, तो धर्म; व तद्विरुद्ध जे आचरण, तो अधर्म. वेद हें साक्षात् नारायणस्वरूप होय. वेद हे स्वयंभू आहेत. ज्यानें आपल्या स्वरूपी सत्त्व, रज आणि तम ह्या गुणांवरून दृश्य प्राण्यांची गुणकर्मविभागशः रचना केली, तो नारायणच होय. सूर्य, चंद्र, अग्नि, आकाश, भूमि, हृदय, यम, दिवस, रात्र, संध्यकाळ आणि धर्म हे सर्व जीवांच्या पापपुण्यांचे साक्षी आहेत. ह्यांच्यामुळे अधर्माचें ज्ञान होतें. असे अधर्म करणारे जे प्राणी असतील, त्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें शिक्षा होणें योग्य आहे. आतां, कर्मच न केलें तर पाप होणार नाही हें खरें; पण तिगुणांपासून प्राण्यांची उत्पत्ति आहे, म्हणून त्या गुणांप्रमाणें त्यांच्या हातून कर्मे ही व्हावयाचीच. ह्या लोकां जसा धर्म किंवा अधर्म आचरिला असेल, तदनुरूप फल परलोकां भोगावें लागतें. ह्या भूलोकां गुण-वैचित्र्यामुळे जसे तीन प्रकारच्या स्वभावांचे प्राणी आढळतात, तसे जन्मांतरीही ते असले पाहिजेत, हें उघड आहे. ज्याप्रमाणें एक ऋतु पाहिला म्हणजे पुढें येणाऱ्या व मार्गे गेलेल्या

त्या ऋतूच्या गुणधर्मांचें अनुमान होतें, त्याप्रमाणें एका जन्मावरून पुढील व मागील जन्मांचें ज्ञान होतें. जन्मरहित परमेश्वर जीवाच्या हृदय-मंदिरांत राहून व त्याचें पूर्वकर्म लक्षांत आणून त्याला पुढें कोणतें जन्म द्यावयाचें ह्याचा विचार करून ठेवितो. हें अज्ञानी प्राण्याला कळत नाही. त्याला प्रस्तुतचा देहच ‘मी’ असें वाटतें, व त्या देहाभिमानाच्या योगानें त्याला पूर्वाच्या किंवा पुढच्या जन्माचें ज्ञान मुळीच होत नाही. प्राणी हस्तपादादि पचकर्मद्रियाच्या योगानें कर्म करितो; पचज्ञानेन्द्रियांच्या योगानें शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्या पांच विषयांस जाणतो; आणि वस्तुतः आपण अगर्दा निराळा, असतांना सोळा उपाधींच्या आंत राहून ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये व मन ह्यांच्या योगें विषयांचा उपभोग घेतो. तें हें बो-डसकळांनी युक्त असें अनादि लिङ्गशरीर, पुरुषा-ला शोक, भय व पीडा देणाऱ्या ससाराची प्राप्ति करून देतें. अज्ञानी प्राणी पांच ज्ञानेन्द्रियांना व मनाला जिकीत नाही, म्हणून त्याची इच्छा नसली तरी त्याजकडून कर्मे होतच असतात; व तीं कर्मे झाली म्हणजे, कोळी जसा आपण केलेल्या जाळ्यानेच आपण बद्ध होतो, तसा प्राणी आपल्या कर्मानेंच बद्ध होतो; आणि त्याची वासना अवशिष्ट राहिल्यामुळे त्याच्या पुनः जन्म घ्यावा लागतो. असें हें जन्ममृत्यूचें रहाट-गाडगें सतत चालत राहते, आणि प्राण्यास ससार प्राप्त होऊन त्याच्या पूर्वकर्माप्रमाणें भिळणाऱ्या सुखदुःखांचा तो उपभोग घेत राहतो. हा ससार सुटण्यास ईश्वराचें भजन हाच एक उत्तम उपाय आहे. अहो देवश्रेष्ठ, हा अजामिल मूळचा शास्त्र-संपन्न असून सदाचरणी होता. ह्याच्या अर्गी दया, क्षमा, शांति, सत्य भाषण हे गुण असून हा इन्द्रियनिग्रही होता. हा अतीत, अभ्यागत, वृद्धजन, अग्नि आणि गुरु ह्यांची सेवा करीत असे; आणि कोणाचही दाप न काढितां सर्वांशीं मित्रत्वानें

वागे. एके दिवशीं हा पित्याच्या अज्ञिवरून समिधा दर्म, फुलें घोरि आणण्याकरितां वनांत गेला; व तीं घेऊन परत फिरला, तों तेथें कामवासनेनें अंध झालेला एक शूद्र मयानें धुंद झालेल्या एका स्त्रीबरोबर विहार करीत असतांना ह्याच्या दृष्टीस पडला. त्या स्त्रीकडे पाहून हा ब्राह्मण काममोहित झाला. यानें आपल्या चचळ झालेल्या मनानें आकलन करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सर्व व्यर्थ झाला. पुढें त्या स्त्रीमुळें उद्भवलेल्या मदनरूप पिशाचानें त्या पूर्ण प्राशिलें, व शेवटीं मनानें त्या स्त्रीचेंच चिंतन करीत हा धर्ममार्ग सोडून वागू लागला. नंतर त्यानें आपल्या सुशील पत्नीचा त्याग करून त्या दासीचें दास्य स्वीकारिलें, आणि तिच्या संतोषाकरितां पित्याचें सर्व द्रव्य उधळून टाकिलें. त्या दासीचें कुटुंब मोठे असल्यामुळें ह्याला तें द्रव्य पुरेंसें झालें नाहीं; तेव्हां शेवटीं नानातऱ्हेची निव्वळ कमें करून द्रव्य संपादन करावें व तिच्या कुटुंबाचें पोषण चालवावें, असा त्याचा क्रम सुरू झाला. असे. ह्या पातक्याला योग्य शिक्षा व्हावी म्हणून आम्ही ह्यास यमधर्माकडे घेऊन चाललों आहों. ह्यानें आपल्या पापकर्माबद्दल येथें कोणतेंही प्रायश्चित्त घेतलें नाहीं, म्हणून तेथें ह्यानें शिक्षा भोगिलीच पाहिजे!

अध्याय दुसरा.

—०:—

अजामिलाची कथा.

यमदूतांचा व विष्णुदूतांचा संवाद

(हरिनाममहिमा.)

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा त्या न्यायनिपुण विष्णुदूतांनीं तें यमदूतांचें भाषण ऐकून घेतलें आणि ते म्हणाले, “अहो! ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे कीं, ज्या मनुष्याकडे यत्किंचितही पाप नाहीं, त्या पुण्यपुरुषाला धर्म

राजाच्या दरवारांत दंड होतो! अहो, जे प्रजाजनांचे पिते, गुरू किंवा निष्पक्षपाती साधु, तेच जर असा अन्याय करूं लागले, तर प्राण्यांनीं शरण तरी कोणास जावें? स्वतः यमधर्मच जर असा अन्याय करूं लागला, तर त्याचे दूत अन्याय करतील ह्यांत कांहींच नवल नाहीं! अहो, धोर लोक जे कांहीं करतील ते प्रमाण, असें मानून अज्ञान लोक त्यांजवर विश्वास ठेवितात; आणि त्यांच्याच ठिकाणीं हा असा अंधेर! तेव्हां ह्याला काय म्हणावें? अहो, ह्या अजामिलानें मरणोन्मुखीत्यतीत ईश्वराचें पुण्यप्रद नांव घेऊन अनंत जन्मीच्या पापांचें प्रायश्चित्त घेतलें आहे. जो पुरुष भगवताच्या नांवाचा उच्चार करितो, त्याचीं कसलींही पापें असलीं तरी तीं भस्म होतात, आणि तो भगवान विष्णु त्याचें सर्वस्वीं रक्षण करितो. अहो, ह्या अजामिलाच्या मुखांतून नारायण नामक चतुरक्षरी मंत्राचा जप झाला आहे, तेव्हां ह्याच्या ठिकाणीं पाप कसें अवशिष्ट राहिली? अहो, पंचमहापातकी पुरुषाला सुद्धां भगवन्नामाहून अन्य प्रायश्चित्ताची अपेक्षा नाहीं. वेदवादी पुरुषांनीं पापाच्या नाशाकरितां अनेक प्रायश्चित्ते सांगितलीं आहेत; परंतु तीं केल्यानें फिरून पाप करण्याकडे प्रवृत्ति होते. अहो, भगवंताच्या नामस्मरणाचा महिमा फार मोठा आहे. त्यापासून ईश्वराच्या गुणांचें ज्ञान प्राप्त होतें व त्यामुळें पापाकडे फिरून प्रवृत्ति होत नाहीं. म्हणून, दूतहो, ज्या अर्थी ह्या अजामिलानें भगवन्नामस्मरणरूपी सर्व प्रायश्चित्त घेतलें आहे, त्या अर्थी ह्याला तुम्ही नेऊ नका. वैकुंठासाठीं परमेश्वराचें नांव कोणत्याही भिषानें मनुष्याच्या मुखांतून निघालें, तरी, ज्याप्रमाणें चुकून अमृत घशांत गेलें असतां सर्व रोगांचा परिहार होतो आणि काया अमर होते, त्याप्रमाणें, त्या भगवन्नामाच्या योगानें मनुष्याचें सर्व पाप नाहीसें होतें, आणि तो मनुष्य पुण्यपुरुषांमध्ये श्रेष्ठता पावतो.

अहो वीरानो, आम्ही तुम्हांस जे हें सांगितलें आहे, त्याविषयी तुम्हांस सशय येत असल्यास तुम्ही आपल्या धन्याला हें विदित करून सशयाची निवृत्ति करून ध्या. भगवान यमधर्माचा धर्माचें रहस्य उत्तम अवगत आहे. ”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारे, भगवन्नामोच्चारणाचा महिमा किती मोठा आहे, हें विष्णुदूतांनी यमदूतांना सांगून, त्या अजामिला ब्राह्मणाला मृत्यूपासून सोडविलें. नंतर यमदूत तें सर्व वर्तमान यमधर्माचा सांगण्याकरिता यमलोकां गेले. ब्राह्मण यमपाशांतून सुटल्यावर शुद्धीवर आला, आणि विष्णुदूतांना पाहून तो आनंदित झाला, व त्याने त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला. राजा, त्या अजामिलाचे मनांत कांहीं बोळावयाचें आहे, असें समजतांच ते विष्णुदूत त्या ठिकाणीच अंतर्धान पावले. अजामिलांन उभयपक्षांचा सवाद ऐकिला होताच; त्यावरून त्याला, वेदप्रणीत धर्म सगुण आहे, व भगवद्भक्तांचा धर्म निर्गुण आहे, असें स्पष्ट समजून आले, आणि तात्काळ त्याची भगवंतावर भक्ति जडून गेली. भगवन्नाममाहात्म्य श्रवण केल्यामुळे पुढें त्या अजामिलाला आपल्या पापकर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला, व तो आपलीच निर्भर्त्सना करून घेऊ लागला. परीक्षिता, त्या

पश्चात्तस अजामिलाचे उद्गार

तुला सांगतो: तो म्हणाला, “अहो, मी मनोनिग्रह न करितां फार निंद कृत्यें केलीं, आणि शूद्रस्त्रीशीं रत होऊन ब्राह्मण नष्ट केलें; तेव्हां माझ्यासारख्या - कुळागाराचा धिक्कार असो ! अरेरे, मी आपल्या तरुण आणि पतिव्रता स्त्रीचा त्याग करून व नीच दासीशीं रममाण होऊन किती तरी निंद कृत्यें केलीं हो ! अहो, म्यां कुतंत्रांन आपल्या वृद्ध मातापितरांचा त्याग केला, तेव्हां मला घोर नरकांतील यातना प्राप्त होणारच, हात संदेह नाही ! पण, अहो, मला आतां

जे कांहीं दिसलें तें स्वप्न तर नव्हेना ? कारण, मला ओढून नेणार ते पाशधारी पुरुष कोठें आहेत ? व ज्यांनीं त्यांपासून मला मुक्त केलें, ते सुंदर चतुर्भुज चौघे सिद्ध तरी कोणीकडे गेले ? अहो, ह्या जन्मीं मी पापाचरण केलें आहे, तरी श्रष्ट अशा त्या देवांचें दर्शन मला व्हावें, हें पूर्वेपुण्य फळास आले, हें खर्चीत. कारण, वैश्येशीं रममाण होऊन राहणाऱ्या हतभाग्याला अती नारायणाची आठवण पूर्वसंचिताशिवाय कोटून होणार ! असो. ह्यापुढें मीं आपलें मन व इंद्रियें स्वाधीन ठेवून नरकयातना चुकवीन. अविद्या आणि कर्ममार्ग ह्यांपासून प्राणी बद्ध होतो; ह्यास्तव आतां त्या सर्वांचा त्याग करून, ह्या जारिणीनें खेळतला पशु मानिलेला हा आत्मा मी स्वस्वरूपीं मिळवीन; आणि देहादिकांचा सर्व अहंकार सोडून देऊन भगवच्चरणीं लीन होईन ! ”

अजामिलाची मुक्ति.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, किंचित् काळपावेतों सत्समागम शास्त्रानें त्या अजामिलाला वैराग्य उत्पन्न झालें, व तो तत्काळ सर्वसंगपरित्याग करून गंगाद्वारीं गेला. तेथें त्यानें भक्तियुक्त अतःकरणानें ईश्वराची आराधना केली, व इंद्रियदमन करून तो आत्मस्वरूपीं रममाण झाला. देह आत्म्यापासून भिन्न आहे हें ओळखून, त्यानें आत्म-समाधि-योगानें आत्म्याचें परब्रह्म-स्वरूपीं ऐक्य केलें. परब्रह्मस्वरूपीं ऐक्य झालें असतां तेच विष्णुदूत त्यास फिरून दिसले. त्यास त्यानें नमस्कार केला, आणि तात्काळ ह्या गंगातीर्थांत शरीर टाकून भगवंताच्या पार्श्वदाचें स्वरूप धरिलें, व विमानांत बसून तो आकाशमार्गे वेंवुंठास गेला ! राजा, अशा प्रकारे, त्या निंद कर्म करणाऱ्या अधर्मरत अजामिलाचा यमदूत नरकांत टाकण्याकरितां नेत होते, तरी त्याच्या थोडक्याशा नामस्मरणाच्या पुण्याईमुळे त्याच्या सर्व यातना चुकून,

त्याला वैकुण्ठलोकास जातां आले. म्हणून, ज्याला मोक्षाची इच्छा आहे, त्याने भक्तिपूर्वक अतःकरणाने ईश्वराचे नामस्मरण करावे; म्हणजे तो कितीही पातकी असला तरी त्याला नरकाची भीति राहणार नाही. अजामिलाला पुत्राच्या मिषाने मरणसमयी हरिनागरस्मरण घडले तरी तो विष्णुपदी गेला; मग श्रद्धापूर्वक नारायणनामोच्चार करणारा पुरुष उत्तम लोकीं जाईल ह्यांत नवल ते कोणते !

अध्याय तिसरा.

—०:—

यमास त्याच्या दूतांची पृच्छा.

परीक्षित राजा म्हणाला:—मुनिवर्य, अजामिलाला नेण्यास यमदूत आले असतां त्यांस विष्णुदूतांनीं प्रतिबंध केल्यावर, ते दूत तीं सर्व हकीकत सांगण्याकरितां यमधर्माकडे गेले; तेव्हां यमधर्माने त्यांस काय सांगितले, ते कृपा करून आपण मला सांगावे. मद्रामुने, यमधर्माच्या आज्ञेचा भंग असुक एकांने केला, असें मी अद्याप ऐकिलें नाहीं; ह्यास्तव, प्रस्तुत प्रकरणीं आपल्याकडून अधिक विस्तार न झाल्यास सर्व लोकांना फार मोठी शंका राहणार आहे.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ते यमदूत यमधर्माकडे जाऊन म्हणाले, “ हे प्रभो, प्राणिसमूहाला त्याच्या विविध कर्माप्रमाणें फळ देणारे देव आहेत तरी किती? ते जर पुष्कळ असतील, तर कोणते कर्म करणाऱ्या प्राण्यास कोणी शासन करावयाचें, तें तरी आम्हांस सांगा. ह्या लोकांत कर्मकर्ते प्राणी अनेक आहेत, तसे शिक्षा करणारे जर अनेक असतील, तर सर्वांत श्रेष्ठ तरी कोण? सर्व प्राण्यांच्या पापपुण्याचें पृथक्करण आपणच करितां, म्हणून आपणच सर्वांत श्रेष्ठ आहां, असें आम्हांला वाटते. हे जर खरे असेल, तर आज आपली आज्ञा

चौवां अद्भुत पुरुषांनीं मोडिली! तेव्हां असे ते आपणांहून श्रेष्ठ पुरुष होते तरी कोण? हे आम्हांस कळल्यापासून जर काहीं फायदा होईल असें आपणांस वाटत असेल, तर त्याविषयींचा खुळासा आपण करावा. हे राजाधिराजा, आम्ही ज्या पुरुषास आणावयास गेलों होतो, त्याने “ नारायण ” असा नामोच्चार केल्याबरोबर ते चौघे पुरुष “ भिऊं नको, भिऊं नको, ” असें म्हणत तेथें प्राप्त झाले, व त्यांनीं आम्हांस प्रतिबध केला ! ”

यमकथित भक्तिमाहात्म्य.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, प्रजांना शिक्षण लावण्याचें काम यमदेवाचें होय. त्यानें आपल्या दूतांचें तें भाषण ऐकून घेऊन, नारायण नामाचा उच्चार करीत करीतच त्यांना म्हटलें, “ दूतहां, स्थावरजगमात्मक जगाचा अधिकारी मजहून दुसराच आहे. मी फक्त जंगम प्राण्यांतील पातकी पुरुषांचा शास्ता असून त्या ईश्वराचा सेवक आहे. वस्तु जसें तें तूं आतप्रोत भरलेलें असतें, तसें हें सर्व विश्व त्याच्या स्वरूपानें आतप्रोत भरलेलें आहे. उत्पत्ति, स्थिति, संहार हीं सर्व त्याच्याच शक्तीचीं कार्ये आहेत. जगांतील सर्व प्राणी नाकांत बेसण टोंचल्याप्रमाणें त्या अधिपतीच्या स्वाधीन आहेत. दावणीशीं बांधलेले बैल ज्याप्रमाणें घन्याचें पाहिजे तें काम करितात, त्याप्रमाणें, वेदरूप दावणीत बद्ध झालेले ब्राह्मण-क्षत्रियादि व पशुपक्ष्यादि सर्व उच्चनीच जीव त्या जगच्चाळकाचे पाहिजे तें काम करितात. मी यम, देवेंद्र, निकृति, वरुण, सोम, अग्नि, शंकर, वायु, सूर्य, ब्रह्मदेव, विश्वेदेव, वसु, तसेच साध्य, मरु-द्रण, सिद्ध, रुद्रगण, प्रजापति व केवळ सत्त्व-गुणी असे भृगवादिक ऋषि ह्यांना सुद्धां त्या परमेशाच्या चरित्राचा अंत लागत नाहीं; मग मायावश झालेल्या सामान्य जीवांना त्याचा अंत कसा लागणार? ज्याप्रमाणें नेतांना सर्व पदार्थ पाह-

प्याची शक्ति आहे, पण त्या पदार्थांना नेत्रांस पाहण्याची शक्ति नाही, त्याप्रमाणे, ईश्वराला प्राणिमात्रांचीं सर्व कर्मे म्हणजे इंद्रियादिकांचे व्यापार कळतात, पण प्राणिमात्राच्या इंद्रियादिकांना म्हणजे हस्तपादादिक व नेत्रकर्णादिक अवयव, मन व प्राण ह्यांना त्या ईश्वराचीं कर्मे कळत नाहीत. तो जगदात्मा स्वतंत्र असून त्याची सत्ता सर्वांवर अव्याहत चाळते. तो मायेचा अधिपति व जगताचा नियामक आहे. त्या महात्म्याचे दूत बहुधा येथे सर्वत्र फिरत असतात. त्यांचीं स्वरूपे व गुण तत्समान असल्यामुळे, त्यांच्या दर्शनाने लोकांचीं मने हरण होतात. विष्णुदूतांच्या अद्भुत मूर्ते दृष्टीस पडणें मोठें दुर्लभ आहे. ह्यास्तव, त्या मूर्तीचें दर्शन झालें असतां देव देखील त्यांचें पूजन करितात. ते विष्णूची भक्ति करणारांचें मजपासून व इतर सर्वांपासून रक्षण करितात. साक्षात् भगवतानें जो धर्म सांगितला आहे, त्याचें तत्त्व ब्रह्मदेव, नारद, शंकर, सनत्कुमार, कपिल, मनु, प्रह्लाद, जनक, भीष्म, बालि, व्यासपुत्र शुक आणि मी (यम) असे बाराजण मात्र जाणतो. इतर ऋषि, देव, मुख्य सिद्ध, असुर, व मनुष्ये हे सुद्धा तें जाणत नाहीत; मग विद्याधर, चारण इत्यादिक तें कोटून जाणणार ! दूतहो, हा भागवतधर्म मोठा गूढ व दुर्बोध असून अत्यंत पवित्र आहे. ह्याचें यथार्थ ज्ञान झाल्याने प्राण्याला मोक्ष मिळतो. नामग्रहणादि साधनांनीं भगवंताची भक्ति करणें हाच पुरुषांचा श्रेष्ठ धर्म होय. दूतानो, ह्या

हरिनामोच्चारणाचें फल

कसें आहे तें पहा: अजाभिळासारख्या महापातक्याला, त्या नामोच्चारणाच्या योगानें मृत्यूपासून आपली सुटका करून घेता आली ! भगवंताच्या गुणांचें, चरित्राचें व नामाचें कीर्तन करणारांचीं सर्व पापे भस्म होतात. अजाभिळानें मरणसमयी आपल्या पुत्राला ' नारायणा ' अशी हांक मार-

ली, इतक्यामुळेच सर्व पातकें दग्ध होऊन तो मुक्तीस गेला ! अमृतसजीवनी ज्यांना माहीत नाही, ते वेद्य ज्याप्रमाणें काढा, मात्रा वगैरे औषधें देत बसतात, त्याप्रमाणें, पापनाशनाचा योग्य उपाय माहीत नसलेले लोक नानाप्रकारचीं प्रायश्चित्ते देत बसतात; पण बुद्धिमान लोक असल्या काहीएक खटाटेपन करतां, षड्गुणेश्वर्यसंपन्न परमेश्वराची अतःकरणपूर्वक भक्ति करितात. दूतहो, ब्रह्मदेव, नारद इत्यादिक आम्हां बाराजणांशिवाय इतरांना भगवन्नामोच्चारणाचें हें माहात्म्य बहुधा विदित नसावें. कारण त्यांस भगवन्मायेनें पूर्ण वेडें केळें आहे; आणि त्यामुळे ते पाप-क्षाब्दानासाठी व सद्गति मिळावी म्हणून वेदवचनांतील मोहक अशा उक्तानार्थांवर भिस्त ठेवून मोठमोठ्या यज्ञयागादिक कर्मांस वेड्यासारखे प्रवृत्त होतात ! अहो दूतानो, ह्याप्रमाणें भगवन्नामोच्चारणरूप भक्तियोगाचें महत्त्व मनांत आणून विवेकसंपन्न महान महान ज्ञाते निश्चयेंकरून पूर्ण श्रद्धेनें भक्तियोगच साधतात. तेव्हां अशा प्रकारच्या पुरुषांना दंड करण्याचें माझे सामर्थ्य नाही. त्यांनीं जर कांहीं पातक केळें असेल, तर त्याचा हरिनामोच्चारणानें नाश झालेला असतो. दूतहो, जे समदृष्टि साधुजन भगवंतास शरण जातात, त्यांचें जगत्पावन यश देव व सिद्धही नित्य गात असतात, आणि त्यांच्या संरक्षणार्थ भगवताची गदा सदादीत दक्ष असते, म्हणून अशा भगवद्भक्तांजवळ तुम्ही बिटकूल जाऊ नका. त्यांना दंड करण्यास मी समर्थ नाही इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष काळाच्या अंगीही ती शक्ति नाही ! दूतानो, सर्वसंगपरित्याग करून परमहंसस्वरूपानें भगवत्पादाराधितांतील मकरंदाचा अव्याहतपणें आस्वाद घेणारे जे महात्मे आहेत, त्यांस कोणताही उपसर्ग न करितां, जे पुरुष पुत्रकलत्रादिकांत निमग्न होऊन भगवद्भक्तीपासून विमुख होऱाते नरकद्वारांत प्रवेश करण्यास उ-

शुक झालेले असतात, त्यांस मात्र तुम्ही मजकडे घेऊन येत जा. दूतहो, ज्या पुरुषांची जिह्वा भगवद्गुणवर्णनांत गुंतलेली नसते, ज्यांचें मन त्या षडगुणैश्वर्यसंपन्न जगदात्म्याच्या पदकमली आसक्त नसतें, आणि ज्यांचें मस्तक भगवत्पाद-रविदीं कधीही नम्र होत नाही, अशा त्या नीच व भगवद्भक्तिपराङ्मुख पातकी जनांस मात्र तुम्ही मजकडे आणावें. अहो दूतांनो, तुम्ही हें जें अयोग्य आचरण केळें, त्याजवढेच तो भगवान् पुराणपुरुष नारायण तुम्हांस क्षमा करील; कारण, तुम्ही माझे दूत असल्यामुळें व मी स्वतः त्या देवाधिदेवाचा दूतच असल्यामुळें, तुम्ही वास्तविकपणें त्या परमेश्वराचेच दूत आहां. ह्यास्तव तुम्ही मजबरोबर त्या लोकनायकास हात जोडा, म्हणजे तो दीनवत्सल प्रभु आपणांस क्षमा करील. असो. त्या सर्वव्यापक परमात्म्यास मी मनो-भाषानें अभिवंदन करितों.”

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—हे परीक्षित राजा, भगवान् श्रीहरीचें नामसकीर्तन करणें हेंच जग-ताळा कल्याणप्रद आहे. कितीही महान महान पातकें घडलीं असलीं तरी, त्या एकट्या नामसंकीर्तनाच्या योगें त्या सर्वांचा समूळ नाश होतो. भगवन्नामा-सारखें दुसरें कोणतेंही प्रायश्चित्त नाही. जे पुरुष श्रीहरीचा उदात्त चरित्रें बारवार श्रवण करितात व वर्णन करितात, त्यांच्या ठिकाणी उत्तम भक्ति उत्पन्न होऊन तिच्या योगें त्यांस परमार्थाची प्राप्ति होते. राजा, भगवद्भक्तीच्या ठायीं चित्तशुद्धि करण्याचें जिनकें सामर्थ्य आहे, तितकें सामर्थ्य कोण-त्याही व्रतवैकल्यादिकांच्या ठायीं नाही. ज्या पुरुषांनं भगवत्पादारविदांतील मकरंदाचें पान केळें, तो मायेच्या गुणांविषयी विरक्त बनता; आणि अशा प्रकारें एकदा तो ऐहिक विषयांविषयी उदासीन झाला, म्हणजे तो पुनः आविषयी आसक्ति धारण करीत नाही, व त्या योगें तो जन्माचें सार्थक्य संपादितो ! परीक्षित राजा, जे पुरुष भगवत्पाद-

पद्मापासून दूर राहतात, आणि पापझाडनासाठीं यज्ञयागादिक किंवा व्रतोपवासादिक कर्म आच-रितात, त्यांची पापपरंपरा नष्ट न होतां उलटी वाढतच जाते; आणि तद्वद्वारा ते पुरुष स्वतांची कर्मप्रांथि सुट्ट करून आपणांस भवबंधांत अ-धिकाधिकच पाडितात ! असो. राजा, भगवद्भ-क्तीचें माहात्म्य असें अगाध आहे ! तें भक्तिमा-हात्म्य श्रवण करून यमदूतांनीं त्याचें मनन केळें; आणि त्याच्या सत्यत्वाविषयी अंतःकरणांत दृढ विश्वास धरून, भगवद्भक्तांस केव्हांही उपद्रव यावयाचा नाही, असा त्यांनीं निश्चय केला; व तेव्हांपासून ते अच्युताचा आश्रय करणाऱ्या भग-वद्भक्तांना भिऊ लागले. राजा परीक्षिता, भगवान् अगस्त्य ऋषि मलय पर्वतावर परमेश्वराची पूजा करीत वसले असतां त्यांनीं हा गुप्त इतिहास मला सांगितला.

अध्याय चौथा.

—:०:—

प्रचेत्यांचें वृत्त व दक्षाचें जन्म.

परीक्षित राजा म्हणाला:—शुक मुने, स्वायं-मुख मन्वतरांतील देव, दैत्य, मनुष्ये, नाग, पशु, पक्षी आदिकरून सृष्टीचें संक्षेपानें वर्णन मला आपण सांगितलें; पण त्या सृष्टीचा विस्तार पुढें त्या देवाधिदेव परमेश्वरानें कसा, कोणत्या शक्तीनं व कोणत्या प्रकारानें केला, तें ऐकावें अशी मला इच्छा आहे. तर तें कृपा करून सांगावें.

सूत म्हणाले:—मुनिवर्धहो, परीक्षित राजाचा तो प्रश्न श्रवण करून महायोगसंपन्न शुकाचार्यांनीं त्याचें अभिनंदन केलें, व उत्तर देण्यास प्रारंभ केला.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, प्रा-चीनवर्षी राजाचे पुत्र दहा प्रचेते तपश्चर्या कर-ण्याकरितां पश्चिमसमुद्रांत जाऊन राहिले इत्यादि वृत्तांत तुला सांगितलाच आहे. ते प्रचेते समु-

द्रातून बाहेर आले, तों त्यांस असें दिसून आलें कीं, सर्व पृथ्वी वृक्षांनीं भगदीं भरून गेली आहे. तें पाहून त्यांस फार क्रोध आला, व ते वृक्ष जाळून टाकण्याच्या हेतूनें त्यांनीं आपल्या मुखापासून अग्नि आणि त्याच्या साहाय्यार्थ वायु हे उत्पन्न केले. तें पाहून, प्रचेत्यांचा क्रोध शांत करण्याकरितां, ओषधींचा राजा जो सोम तो प्रकट झाला व त्यांस म्हणाला, “अहो श्रेष्ठ प्रचेत्यांनो, तुमच्यासारख्या थोर महात्म्यांनीं वृक्षांसारख्या दीनांचा नाश करणें अनुचित आहे. कारण, तुम्ही प्रजापति असून सर्व सृष्टीची वृद्धि करण्याचा प्रयत्न करतां अशी प्रसिद्धि आहे. सर्वांचा अधिपति जो भगवान श्रीहरी, त्यानें प्रजांचें अन्न आणि भक्ष्य पदार्थ म्हणून ओषधि आणि वनस्पति निर्माण करून ठेविल्या आहेत. स्थावर पदार्थ जंगमांचें खाद्य होय; अहो, तृणादि पादरहित पदार्थ पश्चादिक पादसहित प्राण्यांचें भक्ष्य होय; [मत्स्य वगैरे] हस्त-राहेत प्राणी हे हस्तवान प्राण्यांचें भक्ष्य होय; आणि मेंढरें वगैरे चतुष्पाद प्राणी [मनुष्य वगैरे] द्विपाद प्राण्यांचें भक्ष्य होय. अहो पुण्यपुरुषांनो, तुमच्या पित्यानें आणि ब्रह्मदेवानें तुम्हांस प्रजांची वृद्धि करण्याकरितां आज्ञा दिली असतां तुम्ही वृक्षांचा नाश करितां, याळा काय म्हणावें? तुमचे पितृपितामहप्रपितामहादिक पूर्वज ज्या मार्गानें गेले, त्याच मार्गाचा स्वीकार करून तुम्ही आपला क्रोध शांत करा. ज्याप्रमाणें पापण्यानें नेत्रांचें, मातापितरांनीं मुळांचें, पतीनें आपल्या स्त्रीचें, गृहस्थाश्रम्यांनीं संन्याशांचें, आणि सुज्ञांनीं अज्ञांचें, व्याप्रमाणें तुमच्यासारख्या प्रजापतींनीं प्रजांचें संरक्षण करावें. शिवाय दुसरें असें कीं, प्राणी, वृक्ष इत्यादि सर्व चराचर विश्वाचे ठिकाणीं ईश्वर भरलेला आहे; तेव्हां

तुम्ही रागानें जर या वृक्षांचा नाश कराळ, तर ईश्वराशीं द्वेष केला असें होईल; आणि जर तुम्ही त्यांचें संरक्षण केलें, तर ईश्वराला संतुष्ट केल्यासारखें होणार आहे; या गोष्टीचा तुम्ही आपल्या मनांत नीट विचार करा. तसेंच, हे प्रचेतेहो, एखाद वेळीं कोणत्याही कारणानें अतिशय क्रोध आला असतांही जो मनुष्य तो क्रोध आवरून धरितो, तोच मनुष्य सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें अतिक्रमण करून भगवत्स्वरूपाळा पोहेंचतो. म्हणून तुम्ही आपला क्रोध शांत करा, आणि या दीन वृक्षांचा नाश करू नका. अवशिष्ट राहिलेल्या वृक्षांचें व तुमचें कल्याण असे. हे प्रचेतेहो, या वृक्षांनीं पाळन केलेल्या या प्रम्भोचा नांवाच्या अप्सरेच्या मुलीचा तुम्ही पती या नात्यानें स्वीकार करा.”

राजा परीक्षिता, याप्रमाणें सोमराजानें प्रचेतसांचें सांत्वन केलें, व प्रम्भोचा अप्सरेची ती मारीषा नांवाची मुलगी त्याच्या स्वाधीन करून आपण निघून गेला. पुढें प्रचेतसांनींही त्या कन्येबरोबर धर्माप्रमाणें विधिपूर्वक विवाह केला. नंतर त्या मारीषेच्या ठिकाणीं प्रचेतसांपासून सुप्रसिद्ध दक्ष प्रजापति जन्मला. हा प्रचेतसांचा मुलगा म्हणून याला प्रचेतस असें म्हणतात. याच्या संततीनें हें त्रैलोक्य भरून गेलें आहे. आतां, त्या दक्षानें पुढें मानसिक व मैथुनजन्य सृष्टि कशी निर्माण केली तें तुला सांगतों. दक्ष प्रजापतीनें प्रथम देव, दैत्य, मनुष्य इत्यादि नभश्चर, स्थलचर व जलचर प्राणी मनानेंच निर्माण केले. ती प्रजा अगदीं थोडी असें पाहून, विंध्याद्रीच्या पायथ्याशीं अघमर्षण नांवाचें पवित्र तीर्थ आहे, तेथें तो तपश्चर्या करण्याकरितां गेला; व तेथें हंसगुह्य स्तोत्राचा जप करून त्यानें ईश्वराला प्रसन्न करून घेतलें.

हंसगुह्य स्तोत्र.

दक्ष मृणालाः—

नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।
 अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभुवे ॥
 न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
 गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥
 देहोऽस्योऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
 सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥
 यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमाणात् ।
 य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्गने नमः
 मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिर्भिर्वाभिश्च त्रिवृद्धिः ।
 वान्हि यथा दारुणि पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥
 स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतः ।
 स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥
 यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाऽक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ।
 मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत्सर्वं गुणापायविसर्गलक्षणः ॥
 यस्मिन्त्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।
 परावर्त्तां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥
 यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममाहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥
 अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
 अवेशितं किंचन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥
 योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ।
 नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भजे मया परमः प्रसीदतु ॥
 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ॥
 यथाऽनिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतानमनोरथम् ॥

‘जो सर्वामध्ये श्रेष्ठ आहे, ज्याच्या चिच्छ- पटत नाही; ह्याचें कारण जीवाचें दौर्बल्य व
 लीचा अनुभव केव्हांही असत्य ठरत नाही, ईश्वराचें प्रभुत्व हेंच होय. ईश्वर हा जीवाचा
 जो जीव आणि माया यांचा चालक आहे, सत्त्वा- म्हणजे सर्व प्रपंचाचा द्रष्टा आहे; व जीव म्हणजे
 दिक विगुणांस सत्य मानणाऱ्या जीवांना ज्याचें सर्व प्रपंच हा केवळ दृश्य विषय होय; तेव्हां द्र-
 स्वरूप दृश्य नाही, ज्यास देशकालादिकांची म- ण्याला जरी दृष्याचें ज्ञान झालें, तरी दृष्याला
 र्यादा नाही, व जो आपण स्वतः उत्पन्न झालेला द्रष्ट्याचें ज्ञान कसें होईल? पहा—इंद्रियांना
 आहे, अशा त्या परमेश्वराला नमस्कार असो. शब्दस्पर्शादिक विषयांचें ज्ञान होतें; पण शब्द-
 जीव आणि ईश्वर हे दोघे मित्र असून एकाच स्पर्शादिक विषयांना इंद्रियांचें ज्ञान होईल काय?
 ठिकाणीं म्हणजे शरिरामध्ये राहतात; परंतु जी- असो. अशात्या महासमर्थ ईश्वराला मी नमस्कार
 णाला ईश्वर नामक आपल्या मित्राची आंळख करितों. देह, प्राण, इंद्रिये, अंतःकरणे आणि

पांच स्थूल व सूक्ष्म भूतें यांना आपणा स्वतांचेही ज्ञान नसतें, व दुसऱ्यांचेही नसतें; परंतु जीव (पुमान्) हा या सर्वांना व त्यांस कारणीभूत अशा तान गुणांनाही जाणतो. पण तो इतकें जाणत असूनही ईश्वराचें ज्ञान त्याला होत नाहीं, ह्याचें कारण त्या ईश्वराचें अनंतत्वच होय. अशा त्या सर्वज्ञ परमेश्वराला माझा नमस्कार असो. मन हें एखादा विषय पाहून किंवा त्याचें स्मरण करून त्या त्याच्या नांवाचें आणि रूपाचें ज्ञान करून देतें; परंतु ज्याच्या सच्चिन्मय स्वरूपाचें ज्ञान होण्याला पाहणें आणि स्मरण करणें ह्या क्रिया बंद होऊन मन शुद्ध व्हावें लागतें म्हणजे समाधि लावावा लागतो, त्या परमेश्वराला मी नमस्कार करितों. ईश्वर सर्वांच्या हृदयामध्ये राहतो; परंतु तो आपल्या प्रकृति, पुरुष, महत्त्व, अहंकार व पंच-तन्मात्रा (सूक्ष्म भूतें) ह्या नऊ आणि पंच-महाभूतें, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेन्द्रियें व मन ह्या सोळा, अशा एकदर पंचवीस तत्त्वरूप शक्तींनीं गुप्त रहात असल्यामुळे सामान्य मनुष्याच्या अनुभवास येत नाहीं; पण जे विशेष बुद्धिमान लोक आहेत, ते आपल्या विचारशक्तीनें त्याला जाणतात; आणि ऋत्विज यज्ञामध्ये अरणींतून पंधरा साभिधानी मंत्रांनीं प्रकाशित होणारा अग्नि जसा बाहेर काढितात, तसा ते ज्ञाते पुरुष तो ईश्वर पंचवीस शक्तींतून बाहेर काढितात व मग तो त्यांच्या अनुभवास येतो. सगळे चमत्कारिक पदार्थ हीं मायेचीं कार्ये आहेत; ईश्वर हा त्या मायेला दूर करून नेहमीं सुखाचा अनुभव घेतो; त्याला सर्व नांविं शोभतात व सर्व जग हें त्याचें रूप आहे; तो मायातीत परमेश्वर मला प्रसन्न होवो ! भगवता, तुझ्या स्वरूपाचा, कृतीचा व अधिकाराचा विचार करितांना माते अगदीं कुंठित होऊन जावे ! जगांतील कोणत्याही वस्तूच्या किंवा व्यक्तीच्या गुणधर्मांची अथवा कर्तृत्वाची प्रत्यक्ष किंवा

पर्यायानें माहिती मिळविली, किंवा केवळ तर्कशक्तीनें त्यांचें ज्ञान संपादन केलें, तरी त्यापासून तुझ्या अधिकाराचें यथावत स्वरूप मनांत येत नाहीं. तें स्वरूप नीटपणें समजण्यास, गुणांची उत्पत्ति व उपसंहार करण्याचें तुझ्या ठिकाणीं जें सामर्थ्य आहे त्याचाच विचार केला पाहिजे. असो. हे देवाधिदेवा, असें अद्वितीयत्व तुझ्या ठिकाणीं आहे. विश्वेशा, ब्रह्मांडांतील अनंत वस्तु हें तुझेंच विराट् स्वरूप होय. जगांतील पदार्थांचा विचार करीत असतांना, अमुक पदार्थ अमक्या पदार्थापासून अमुक कारणानें झाला म्हणून म्हणतात, तो पदार्थ किंवा तें कारण तरी तूंच आहेस. विमो अनंतकोटि ब्रह्मांडांतील पदार्थांची उत्पत्ति ज्या ज्या लोकांच्या किंवा प्राण्यांच्या स्मृतिवाकरितां किंवा सुखाकरितां केलेली किंवा करविलेली दिसते, ते ते लोक किंवा प्राणी हीं तरी तुझींच रूपे आहेत. भगवन्, पारकशाला इवस्तुमात्राच्या अर्गी असणारे कालरूप किंवा स्थूलरूप विकार किंवा स्वभाव-धर्म हेही तूच आहेस. सारांश, हें सर्व मायानिर्मित जग तूच निर्माण केलें असून त्याचा उपभोगही तूच घेतोस; व ह्याउपर तूं सर्वांपासून उदासी-नही आहेस. हे विश्वाधिपते, हें जें तुझें अद्वितीय स्वरूप, तेंच ह्या सर्व जगताचें आदिकारण होय, व ह्यासच ब्रह्म असें म्हणतात. परमेशा, संभाषण करणाऱ्या लोकांना व वादविवाद करणाऱ्या लोकांना तुझ्या शक्ति हेच विषय झालेले आहेत, व तुझ्या शक्तींमुळेच त्यांच्या मनाला वारंवार मोह उत्पन्न होतो. अशा त्या अनंत शक्ति धारण करणाऱ्या तुला माझा नमस्कार असो. योगशास्त्रामध्ये म्हणजे उपासनाशास्त्रामध्ये परमेश्वराला हस्तपादादि अवयव आहेत असें सांगितलें आहे, व सांख्यशास्त्रांत परमेश्वराला हस्त-पादादि अवयव नाहींत असें वर्णन आहे; तेव्हां अशा परस्परांशीं विरुद्ध व भिन्न गोष्टी ज्या एका-विषयीं सांगितल्या आहेत, व जें दोन्ही शास्त्रां-

च्या विषयप्रतिपादनाला अनुकूल आहे, तेंच ब्रह्म होय. त्यास नमस्कार असो. ईश्वराच्या शक्ति अनंत असून त्याचें ऐश्वर्यही कल्पनेपलीकडे आहे, ह्यास्तव त्याला नावें व रूपें नाहीत; परंतु आपली सेवा करणाऱ्या भक्तांवर दया करण्याकरितां त्यानें अनेक जन्म घेऊन नावें व रूपें धारण केली आहेत; तशांच अनेक प्रकारचीं चरित्रेही करून दाखविणी आहेत; तर असा जो दयाळू परमेश्वर, तो मला प्रसन्न होवो. हे देवाधिदेवा, सर्वव्यापक वारा जसा जमिनीच्या ज्या भागावरून येईल त्या प्रकारचा असतो, म्हणजे सुवासिक फुलझाडांवरून आला तर सुवासिक भासतो, किंवा रखरखीत मैदानावरून आला तर रखरखीत वाटतो, तसा तूं सर्वांच्या अंतर्थांभी रहात असूनही अर्वाचीन उपासनामार्गांच्या अनुरोधानें उपासकांच्या वासनेप्रमाणें त्यांना भिन्न भिन्न स्वरूपांचा भासतोस. सारांश, हे परमेश्वरा, तुझी जी अनेक रूपें आहेत, त्यांपैकी कोणत्याही रूपाची उपासनामार्गानें भक्ति केली असतां तूं भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करितोस; म्हणून माझी अशी प्रार्थना आहे कीं, मी तुझ्या कोणत्याही सगुण रूपाची भक्ति न करितां प्रत्यक्ष तुझीच म्हणजे तुझ्या परब्रह्मरूपाची स्तुति करीत आहे, तर तूं माझे मनोरथ पूर्ण कर.

दक्षास परमेश्वरदर्शन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, त्या अवघर्षण तीर्थां दक्षानें परमेश्वराची अशी स्तुति वाळविळी असतां, भक्तवत्सल प्रभु गरुडावर बसून तेथें प्राप्त झाले. त्या वेळीं भगवंतांनीं त्रैलोक्याला मोह उत्पन्न होण्यासारखें रूप धरिलें होतें. त्यांस आठ दीर्घ बाहु होते; त्यांनीं चक्र, शंख, खड्ग, चर्म (ढाळ), बाण, धनुष्य, पाश व गदा हीं आठ आयुधें हस्तांत धारण केली होती; त्यांनीं पीत वस्त्र परिधान केलें असून त्यांच्या देहाचा

वर्ण घनश्याम होता; त्यांची मुद्रा व नेत्र हीं स्मितहास्यानें प्रफुल्लित दिसत होती; त्यांच्या शरीरावर आपादलंबी वनमाळा विलसत होती; वक्षस्थळावर श्रीवत्सलांच्छन झळकत असून कंठांत कौस्तुभ मणि विराजत होता; मस्तकावर भव्य मुकुट होता; डातांत कातिमान कडो होती; कानांत मकराकार कुडलें तळपत होती; कमरेळा कमरपट्टाझळाळत होता; बोटांत अंगठ्या होत्या; पायांत पैजणें होती; व सुजांच्या ठिकाणीं अंगदें होती; आणि त्यामुळें तें दिव्य रूप कोणाचीही चित्तवृत्ति हरण करील, असें भासत होतें ! भगवंतांच्या भोवतीं नारद, नंद, सुनंद आदिकरून पार्षदगण, व सर्व देव उभे होते; आणि सिद्ध, गंधर्व, चारण व अप्सरा गायन करीत होत्या. असो. जगन्नायकाचें तें रूप पाहतांच दक्ष प्रजापतीला अत्यंत आनंद झाला; त्यानें परमेश्वराच्या चरणांवर लोटांगण घातलें; आनंदातिशयामुळें त्याच्यानें एक शब्दही बोलवेना; आणि तो भगवंतांकडे पहात स्तब्ध उभा राहिला ! असो. भगवंतांच्या लक्षांत त्याचा हेतु आला, आणि त्यांनीं दक्षास आज्ञा

केली: भगवान् म्हणाले:—हे प्राचेतस दक्षा, तूं श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें सृष्टीच्या वृद्धीकरितां माझी तपश्चर्या केलीस. तितें मी संतुष्ट होऊन तुजवर प्रसन्न झालों आहे. ब्रह्मदेव, शंकर, मनु, देव व तुम्ही प्रजापति ह्या माझ्या विभूति आहेत. त्या सर्वांचें कर्तव्य भूतांची सृष्टि करणें हेंच होय. तपश्चर्या हें माझे हृदय आहे; विद्या म्हणजे सांगमंवाचा जप हें माझे शरीर आहे; ध्यान ही माझी आकृति आहे; यज्ञ हे माझे अवयव होत; धर्म हें माझे मन आहे; व यज्ञ-भोक्ते देव माझे प्राण होत. हे प्राचेतसा, प्रथम मी एकच होतो, व माझे स्वरूप इंद्रियांना अगोचर असें केवळ चैतन्यमय होतें. नंतर मी आपल्या ठिकाणीं मायेच्या योगें गुणमय ब्रह्मांड-

देह कल्पिला, आणि मग अयोनिंसंभव ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. नंतर त्या ब्रह्मदेवाला सृष्टि उत्पन्न करावी अशी इच्छा झाली, तों त्याला कांहींच सुचेलना! तेव्हां माझ्या आज्ञेवरून त्यानें उग्र तप केले, आणि त्या तपाच्या योगानें त्याला सृष्टि करण्याचें सामर्थ्य येऊन त्यानें तुम्हां नऊ प्रजापतींना उत्पन्न केले. हे दक्ष प्रजापते, तू ह्या पंचजन नामक प्रजापतीच्या असित्ती नामक कन्येशीं विवाह कर. मिथुनरति हा जो तुझा धर्म, तोच हिच्याही अंगीं पूर्ण वसत आहे; म्हणून तूं हिजपासून अनेक प्रकारची सृष्टि उत्पन्न करशील. हे दक्षा, स्त्री ही माझी माया आहे; याकरितां, ह्या असित्तीपासून जी प्रजा उत्पन्न होईल ती सर्व मायारूप स्त्रीशीं समागम करून पुत्रादिरूपांनीं जन्मास येईल, व मला बलि अर्पण करील.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—राजा परीक्षिता, जगच्चाळक परमात्म्यानें दक्षाला असें सांगितले; आणि तो अकस्मात् स्त्रप्रांतील पदार्थाप्रमाणें एकदम गुप्त झाला.

अध्याय पांचवा.

—०:—

हर्यश्वांचें जन्म व तप.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, विष्णूच्या मायेनें शक्तिसंपन्न झालेल्या दक्षाला पांचजनींच्या उदरीं हर्यश्व नांवाचे दहा हजार पुत्र झाले. त्या सर्वांचे आचार व स्वभाव एकसारखे होते. दक्ष प्रजापतीनें त्यांना प्रजा उत्पन्न करण्याची आज्ञा केली असतां, ते पश्चिम दिशेकडे निघून गेले. त्या दिशेस सिंधु नदी जथें समुद्राला मिळाली आहे तेंथें जाऊन, त्या ठिकाणीं असलेल्या नारायण नामक महातीर्थावर उग्र तपश्चर्या करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. त्या ठिकाणीं अनेक मुनि व सिद्धजन रहात असतात. त्या पुण्यतीर्थाचा केवळ स्पर्श झाल्याबरोबर त्यांचें

अंतःकरण शुद्ध झालें, आणि परमहंस धर्मानें वागण्याची त्यांना बुद्धि उपजली; परंतु त्यांना सृष्टि उत्पन्न करण्याविषयीं पित्याची आज्ञा असल्यामुळे ते तप करावयास लागले. हे मोक्षाचे अधिकारी असून कर्ममार्गाच्या नादानें नाश पावत आहेत असें पाहून नारद मुनींनीं तेंथें येऊन त्यांना कूटोपदेश केला.

नारदांचा हर्यश्वांस कूटोपदेश.

भगवान नारद म्हणाले:—हर्यश्वानो, तुम्ही थोर असूनही मूर्ख कसे झालां? तुमची मला फार कांय येते! तुम्ही भूमीच्या अंताचा विचार न करितां प्रजापतीच्या उद्योगांत आहां, हें अनुचित होय! ह्या राष्ट्रांत एकच पुरुष राहतो; त्यांत एक बीळ आहे, त्यांतून बाहेर निघण्यास मार्ग नाही; येथें अनेक रूपे घेणारी एक स्त्री आहे; जारिणीचा पति असा एक पुरुष आहे; दोहोंकडे वाहणारी एक नदी आहे; पंचविसांचें एक अद्भुत घर आहे; चमत्कारिक गोष्टी सांगणारा हंस आहे; आणि क्षुर व वज्र यांनीं निर्मिलेले एक स्वतंत्र व सतत फिरणारें चक्र आहे; ह्याची तुम्हांला कांही माहिती नाही काय? तुमच्या ज्ञानसंपन्न पित्यानें तुम्हांस जी आज्ञा दिली, तिचें स्वरूप तुम्हांला कळलें नाही; आणि ह्यामुळेच तुम्ही प्रजा उत्पन्न करण्याच्या भरीस पडलां आहां!

श्रीशुक म्हणाले:—परीक्षित राजा, हर्यश्वांनीं असें हें नारदाचें भाषण ऐकून ते आपल्याशींच विचार करू लागले, आणि त्यांनीं आपल्या स्वाभाविक कुशाग्र बुद्धीनें त्या

कूटोपदेशाचा अर्थ

जाणिला: त्यांनीं विचार केला कीं, “भूमि” म्हणजे लिंगशरीर नामक क्षेत्र असावें. त्यामुळेच जीवात्म्याला अनादि बधन प्राप्त झालें आहे. त्याचा नाश जर कळला नाही, तर मोक्षप्राप्तीला निरुपयोगी अशीं कर्मे करून तरी काय फळ? ‘एक

पुरुष ' म्हणजे तीन अवस्थाहून निराळा, सर्व-
साक्षी व स्वताःसिद्ध असा भगवान परमेश्वर
होय. त्या नित्यमुक्त प्रभूचें जर ज्ञान झालें
नाहीं, तर ही तुष्ट कर्मेकरून काय होणार आहे?
' जेथून परत येता येत नाही तें बीळ ' म्हणजे
तेजोरूप ब्रह्म होय. ज्याप्रमाणें पाताळांत गेल्या
मनुष्य परत येत नाही, त्याप्रमाणें ब्रह्मरूपा मिळाल्या
जांव ससारांत परत येत नाही. त्या ब्रह्मरूपाचें
जर ज्ञान नसेल, तर ह्या अनेक कर्मांचा काय उप-
योग ? 'अनेक रूपें घेणारी स्त्री' म्हणजे बुद्धि अ-
सावी. तिला स्वेच्छाचारी स्त्रीप्रमाणें पाहिजे तितकीं
सोंगें घेतां येतात, व तिच्या अर्गीं अनेक गुणही
आहेत. तिचा नाश झाला नाही म्हणजे विवेक
उत्पन्न झाला नाही, तोंपर्यंत अनेक कर्मे केलीं
तरी काय उपयोग ? ' जारिणीचा पति असा
एक पुरुष ' म्हणजे जीव असावा. बुद्धीच्या
तेत्रानें वागत असल्यामुळे जारिणीपतीप्रमाणें
त्याचें सर्व ऐश्वर्य नष्ट होतें, आणि सुखदुःखादि
अनेक गति त्याला भोगाव्या लागतात. म्हणून,
जीवाचें यथार्थ ज्ञान झाल्यावांचून अवि-
वेकानें केलेल्या कर्मांचा काय उपयोग ?
' दोहींकडे वाहणारी नदी ' म्हणजे माया असावी.
कारण ती सृष्टि उत्पन्न करिते आणि तिचा सं-
हारही करिते. तेव्हा तिच्या वेगांत सांपडून जो
पुरुष तदकित झाला असेल, आणि तिचें ज्ञान
ज्याला नसेल, त्यानें केलेलीं सर्व कर्मे व्यर्थ होत.
' पंचविंशति एक अद्भुत घर ' म्हणजे पंचविंशति
तत्त्वांचा आधार जो आत्मा तो होय. त्याचें ज्ञान
जर झालें नाहीं, तर या कर्मांचा काय उपयोग ?
' चमत्कारिक गोष्टी सांगणारा हेस ' म्हणजे ईश्वरी
ज्ञानाचा आणि मोक्षाचा मार्ग दाखविणारें शास्त्र
होय. त्याचें ज्ञान नसतां या असत्कर्मपासून काय
होणार आहे ? ' क्षुर आणि वज्र यांनीं निर्मि-
लेलें एक सतत फिरणारें चक्र ' म्हणजे काल;
तो स्वतंत्र असून सर्व जगाला घासून क्षीण

करीत आहे. तेव्हां हें न ओळखितां फुकट क-
र्मांचें आचरण करून काय होणार आहे ? ' पि-
त्यानें दिलेली आज्ञा ' म्हणजे ' संसारापासून
निवृत्त हो ' ही शास्त्राज्ञा; ती ज्याला कळत
नाहीं, त्याला प्रवृत्तिमार्गाच्या अनुरोधानें चालेलें
असतां काय बरें फायदा होणार आहे ? "

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, त्या
सर्व हर्षश्वांचें एकच विचार होते. ते सर्वजण
याप्रमाणें निश्चय ठरवून व नारद मुनींस नम-
स्कार करून निवृत्तिमार्गाकडे वळले. नंतर नारद
मुनिही हरिगुणानुवाद गात गात निघून गेले.

शबलाश्वांचें जन्म व तप.

परीक्षित राजा, हर्षश्वांनीं निवृत्तिमार्ग स्वीका-
रिला ही गोष्ट दक्षाच्या कानावर गेली, तेव्हां
त्याला फार राग आला व दुःख झालें. परीक्षित
राजा, हर्षश्वांसारखे सत्पुत्र जन्मास येणें हें ऐहिक-
दृष्ट्या दुःखाचें कारण खरेंच ! असो; त्या काळीं
ब्रह्मदेवानें चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या-
वरून, दक्षानें पुनः पांचजनीच्या उदरीं शबलाश्व
नांवाचे हजारों पुत्र उत्पन्न केले, व त्यांनाही
प्रजा उत्पन्न करण्याची आज्ञा दिली. नंतर
तेही त्याच नारायण तीर्थावर तपश्चर्या करण्यास
निघून गेले; आणि त्या ठिकाणीं ते ' प्रणव '
मंत्राचा जप करीत जळपान व वायुभक्षण क-
रून तपश्चर्या करूं लागले. तो मंत्र असा:—

ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।

विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमही ॥

नारदाचा शबलाश्वांस उपदेश
व त्यांची मुक्ति.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, शब-
लाश्वही प्रजावृद्धीकरितांच तप करीत आहेत,
असे पाहून नारद मुनि फिरून तेथें आले. पुर्वी
त्यांच्या भावांना त्यांनीं जे कूट प्रश्न विचारिले
होते, तेच त्यांनीं यांनाही विचारिले आणि म्हटलें,
" दक्षपुत्रहो, मी तुम्हांस कांहीं उपदेश करि

तो लक्षपूर्वक ऐका. भावांवर तुमचें निःसीम प्रेम आहे, म्हणून तुम्ही भावांचेंच अनुकरण करा. जो धर्मज्ञ पुरुष आपल्या भावांच्या चांगल्या आचरणाचें अनुकरण करितो, तोच खरा पुण्यवान होय. त्या त्याच्या आचरणानें त्यास व देवांस आनंद होतो ! ”

परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें उपदेश करून नारद मुनि निवृत्त गेले; आणि इकडे त्या अमोघ उपदेशाप्रमाणें शबलाश्वानींही आपल्या बंधूंचेंच अनुकरण करून निवृत्तिमार्गाचा अंगीकार केला. राजा, हा परब्रह्मस्वरूपी मिळणारा निवृत्तिमार्ग उत्तम परंतु दुर्घट आहे ! गेलेला काळ जसा परत येत नाही, तसा या मार्गाला गेलेला मनुष्य फिरून संसारांत येत नाही. असो.

नारदाची निर्मत्सना च त्यास शाप.

श्रीशुक मूळ कथकडे वळून म्हणतात:— राजा परीक्षिता, पूर्वीप्रमाणें याही मुलांना नारदानें मोक्षमार्गास लाविलें, तेव्हां दक्ष प्रजापतीस पुष्कळ अपशकुन झाले व लवकरच तें वर्तमान त्या प्रजापतीस कळलें; त्या समर्थी त्याला नारदाचा फार राग आला, व त्याचें अगदीं देहभान सुटलें ! त्या क्रोधावेशांतच तो नारदाकडे जाऊन त्यास म्हणाला, “ दुष्टा नारदा, तूं साधूचा वेष घेऊन अज्ञान मुलांना संन्याशांचा मार्ग दाखविलास, तेव्हां तुला काय म्हणावें ? अरे ! जन्मतःच मनुष्याला जीं तीन ऋणें असतात, त्यांतून माझे पुत्र मुक्त झाले नसतां व त्यांनीं विहित कर्मांचा विचार देखील केला नसतां, त्यांना तूं मोक्षमार्गाचा उपदेश केलास, आणि इहपरलोकीं मिळणाऱ्या सुखांस त्यांना सर्वस्वीं मुक्तविलेस ! अरे, तूं निळेज्ज आणि निर्दय असून मुलांना भलतीच बुद्धि सांगतोस; आणि असें असतां श्रीहरीच्या पार्षदांमध्ये तुझी गणना आहे; तेव्हा ह्याचा अर्थ मला कळत नाही ! कारण, भगवद्भक्त नेहमी मनुष्यांवर दया करितात,

आणि तुझे वर्तन तर त्याच्या अगदीं उलट आहे ! तुला भगवत्पार्षद किंवा महान भगवद्भक्त असें म्हणावयाचें म्हणजे भगवंताच्या कीर्तीस काळिमाच लावावयाची ! अरे, तूं सुद्धांचा विघाड करणारा व मित्रांना शत्रु बनविणारा पक्का दोंगी आहेस ! या तुझ्या कृश्यांनीं माझ्या पुत्रांना ज्ञान होईल, असें मात्र नाही. ज्ञान उत्पन्न होण्यास स्नेहपाश तुटले पाहिजेत; मनाची स्थिरता झाली पाहिजे; व अंगी वैराग्य बाणलें पाहिजे. विषय दुःखदायक आहेत हें तत्त्व प्रत्यक्ष अनुभव आल्यावांचून कळत नाही; तोच एकवार अनुभव आला म्हणजे जसें आपोआप वैराग्य उत्पन्न होतें, तसें लोकांनीं बुद्धि फिरवून होत नाही. कर्म करणें हीच ज्यांची धर्ममर्यादा, अशा आम्हां गृहस्थाश्रमी साधूंचें तूं अप्रिय केलेस तें एक वेळ आम्हीं सोसले; पण, हे वंशच्छेदका नारदा, ज्या अर्थी तूं फिरून आमचें अकल्याण केलेस, त्या अर्थी, मूर्ख, तूं असाच भटकत फिरशील. तुला कोठेंही थारा मिळणार नाही ! ”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—राजा, नारद मुनींनीं ‘तथास्तु’ असें म्हणून दक्षाच्या त्या शापवचनाचा स्वीकार केला. राजा, त्यालाच साधु म्हणावें, कीं जो सामर्थ्य असूनही दुसऱ्यांनीं दिलेले दुःख आनंदानें सहन करितो !

अध्याय सहावा.

—:०:—

दक्षकन्यांचे जन्म व त्यांचे विवाह.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें नारदानें दोन वेळां दक्षाचे पुत्रांना संतति होण्यापूर्वीच संसारांतून काढून मोक्षाच्या मार्गास लाविलें, तेव्हां ब्रह्मदेवाच्या विनंतीवरून दक्ष प्रजापतीनें आपल्या असिक्ती नांवाच्या स्त्रीपासून साठ कन्या उत्पन्न केल्या. त्या सर्व अत्यंत पितृवत्सल होत्या. त्यापैकी धर्मीला दहा, कश्यपाला तेरा,

चंद्राळा सत्तावीस, भूत, अंगिरा व कृशाश्व यांपैकी प्रत्येक ऋषीला दोन दोन, आणि बाकीच्या चार कन्या ताक्ष्य नांवाच्या कश्यपाळा दिल्या. या कन्यांपासून पुढे पुष्कळ संतति झाली, आणि तिने सर्व त्रिभुवन व्यापून टाकले !

धर्माचा वंश.

श्रीशुक सांगतात:—परीक्षित राजा, आतां प्रथम तुला धर्माचा वंश सांगतो. धर्माळा दहा कन्या दिल्या होत्या. त्यांचीं नावे—भानु, लंबा, ककुभ, जामी, विश्वा, साध्या, मरुत्वती, मुहूर्ता, संकल्या आणि वसु हीं होत. यांपैकीं भानूपासून देवऋषभ व देवऋषभापासून इद्रसेन नांवाचा मुलगा झाला. लंबेपासून विद्योत, व विद्योतापासून स्तनयितु नांवाचे मुलगे झाले. ककुभेपासून संकट नांवाचा मुलगा झाला. या संकटाळा कीकट नांवाचा मुलगा झाला, व कीकटापासून पुढे पृथ्वीवरील दुर्गाभिमानी देव उत्पन्न झाले. जामीपासून स्वर्ग व स्वर्गापासून नंद नांवाचा मुलगा झाला. विश्वेपासून विश्वेदेव नांवाचे पुत्र उत्पन्न झाले; यांना पुढे संतति झाली नाही. साध्येपासून साध्य नांवाचे गण, व त्यांपासून अर्थसिद्धि नांवाचा मुलगा झाला. मरुत्वतीपासून मरुत्वान् आणि जयंत असे दोन पुत्र झाले; त्यांपैकीं जयंत हा वासुदेवाचा अंश असून याळा उपेंद्र असे म्हणतात. मुहूर्तेपासून मुहूर्तभिमानी देवगण उत्पन्न झाले. हेच प्राण्यांना आपापल्या मुहूर्तमात्र काळापासून उत्पन्न झालेले फळ देतात. संकल्पेपासून संकल्प नांवाचा मुलगा व त्यापासून काम नांवाचा मुलगा झाला. वसुपासून द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु आणि विभावसु असे आठ पुत्र झाले; यांना 'अष्टवसु' असे म्हणतात. यांपैकीं द्रोणाळा त्याच्या अभिमति नांवाच्या स्त्रीपासून हर्ष, शोक, भय इत्यादि पुत्र झाले. प्राणाच्या ऊर्जेस्वती नांवाच्या स्त्रीपासून सह, आयु व पुरोजव असे तीन मुलगे झाले. ध्रुवाळा

धराणि नांवाच्या स्त्रीपासून नानाप्रकारचे नगराभिमानी देव उत्पन्न झाले. अर्काची वासना नांवाची स्त्री होती, तिळा तर्णादिक पुत्र झाले. अग्नीळा वसोर्धारा नांवाच्या स्त्रीपासून द्रवणक वगैरे पुत्र झाले, व कृत्तिका नांवाच्या स्त्रियांपासून स्कंद नांवाचा मुलगा झाला. स्कंदाला पुढे विश्वाखादिक पुत्र झाले. दोषाची स्त्री शर्वरी हिजपासून त्याळा शिशुमार नांवाचा मुलगा झाला. हा मुलगा श्रीहरीचा अंश होता. वसूची स्त्री अंगिरसि हिजपासून शिवपाचार्य विश्वकर्मा, व विश्वकर्मापासून चाक्षुष मनु नांवाचा मुलगा झाला. या मनूपासून विश्वेदेव व साध्यगण हे मुलगे झाले. विभावसूची स्त्री उषा हिळा व्युष्ट, रोचिष आणि आतप असे तीन पुत्र झाले; व पुढे आतपाळा पंचयाम (दिवस) नांवाचा मुलगा झाला. या पंचयाम काळांतच सर्व प्राणी नानाविध कर्मांस प्रवृत्त होतात. अहोरात्राचे आठ यामांतून (प्रहरांतून) पंचयाम दिवसाचे पांच याम (प्रहर) कमी केले म्हणजे त्रियाम (तीन प्रहर) अवशिष्ट राहतात, व म्हणूनच रात्रास त्रियामा असे नांव आहे. रात्रीच्या चार प्रहरांपैकीं आवशीच्या तीन घटका व पहाटेच्या पांच घटका दिवसांत धरीत असतात; असो. याप्रमाणे धर्माळा दिलेल्या दहा कन्यांचा विस्तार होय.

भूत, अंगिरा व कृशाश्व यांची संतति.

भूत नामक ऋषीळा सरूपा आणि भूता या दोन कन्या दिल्या होत्या. यांपैकीं सरूपेपासून कोट्यवधि रुद्र उत्पन्न झाले, आणि भूतेपासून रैवत, अज, भव, भीम, वाम, उग्र, वृषाकपि, अजेकपाद, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप आणि महान् या अकरा रूपांनीं युक्त अशा रुद्राचे भूत, प्रेत, विनायक इत्यादिक जे भयंकर पार्षद ते उत्पन्न झाले. अंगिरा नांवाच्या ऋषीळा स्वधा आणि सती या दोन कन्या दिल्या होत्या; यांपैकीं स्वधेपासून पितर झाले, व सतीपासून अथर्वागिरस

नांवाचा वेद झाला. कृशाश्व ऋषीला अर्चिस व शिषणा अशा दोन कन्या दिल्या होत्या; त्यांपैकीं अर्चिषेला धूम्रकेश व शिषणेला वेदशिरस्, देवळ, वयुन आणि मनु असे चार पुत्र झाले.

तार्क्ष्य कश्यपाची संतति.

तार्क्ष्य नांवाच्या कश्यपाला विनता, कद्रू, पतंगी व यामिनी या चार कन्या दिल्या होत्या. यांपैकीं विनतेचें दुसरें नांव सुपर्णा असें होतें. हिजपासून गरुड व अरुण असे दोन पुत्र झाले. अरुणाचें दुसरें नांव अनूरु असें आहे. हें नांव पडण्याचें कारण असें आहे कीं, याचा गर्भ पूर्ण न वाढल्यामुळें याच्या शरिराची आकृति मांड्यांपर्यंतच तयार झालेली होती. तार्क्ष्याची दुसरी स्त्री कद्रू हिजपासून अनेक सर्प (नाग) उत्पन्न झाले. तिसरी स्त्री पतंगी हिजपासून पक्षी, व चौथी स्त्री यामिनी हिजपासून टोळ (शळभ) उत्पन्न झाले.

चंद्राचें वृत्त.

चंद्राला ज्या सत्तावीस कन्या दिल्या होत्या, त्या कृत्तिकादिक सत्तावीस तारका होत. यांपैकीं रोहिणीवर चंद्राची अतिशय प्रीति असल्यामुळें तो इतरांची उपेक्षा करूं लागला. तेव्हां दक्षाला राग येऊन त्यानें चंद्राला शाप दिला. त्या शापानें चंद्र क्षयरोगी झाला, यामुळें त्याला संतति झाली नाही. पुढें संतति होण्याकरितां चंद्रानें दक्षाला प्रसन्न करून घेऊन उच्छाप मागितला, परंतु त्यानें कृष्णपक्षामध्ये क्षय पावणाऱ्या व शुक्लपक्षामध्ये वाढत जाणाऱ्या अशा सोळा कळा मात्र चंद्राला दिल्या; संतति दिली नाही !

कश्यपाची संतति.

कश्यपाला ज्या तेरा कन्या दिल्या होत्या, त्यांचीं नांवें—अदिति, दिति, दनु, काष्ठा, अरिष्टा, सुरसा, इळा, मुनी, क्रोधवशा, ताम्रा, सुरभि, सरमा आणि तिभि हीं होत. या तेरा कन्यांपासून जो मोठा वंशविस्तार झाला, तो सांगतों:

तिभीपासून पाण्यांत वास करणारे प्राणी, व सरमेपासून वाघ आदिकरून रानांत राहणारे प्राणी उत्पन्न झाले. सुरभीपासून—ज्यांच्या पायाला दोन गेळें आहेत असे म्हशी, गाई इत्यादि प्राणी उत्पन्न झाले. ताम्रेपासून श्येन, गृध्र इत्यादिक क्रूर पक्षी, व क्रोधवशेपासून दंशूकादिक सर्प उत्पन्न झाले. मुनीपासून अप्सरांचे समुदाय, व इळेपासून सर्व प्रकारचे वृक्ष उत्पन्न झाले. सुरसेपासून यातुधान नांवाचा राक्षसगण उत्पन्न झाला. अरिष्टेचे गंधर्व, व काष्ठेचे एक खुराचे घोडा आदिकरून पशु हे पुत्र होत. दनूला एकसष्ट पुत्र; त्यांपैकीं अठरा मुख्य होते. त्यांचीं नांवें—दिग्मूर्धा, शंबर, अरिष्ट, हयग्रीव, विभावसु, अयोमुख, शंकुशिरा, स्वर्भानु, कपिल, अरुण, पुलोमा, वृषपर्वा, एकचक्र, अनुतापन, धूम्रकेश, विरूपाक्ष, विप्रचित्ति आणि दुर्जय हीं होत. यांपैकीं स्वर्भानूच्या स्वप्रभा नांवाच्या कन्येशीं नमुचीनें विवाह केला, व वृषपर्वाच्या शर्मिष्ठा नांवाच्या मुलीशीं, नहुष राजाचा महापराक्रमी पुत्र ययाति राजा यानें विवाह केला. दनुचा वैश्वानर नांवाचा मुलगा होता; त्याला, रूपानें अतिशय सुंदर अशा उपदानवी, हयशिरा, पुलोमा आणि काळका अशा चार मुली होत्या. यांपैकीं उपदानवीशीं हिरण्याक्षानें, व हयशिरेशीं क्रतूनें विवाह केला; आणि दुसऱ्या दोन कन्यांबरोबर कश्यप नांवाच्या प्रजापतीनें ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून विवाह केला. या दोन कन्यांचे ठिकाणीं पौलोम व काळकेय असे निवातकवच नांवाचे साठ हजार दानव उत्पन्न झाले. हे युद्धकळामध्ये मोठे निष्णात होते. हे यज्ञांचा नाश करीत असत; म्हणून, हे परीक्षित राजा, तुझा आज्ञा अर्जुन यानें स्वर्गांत जाऊन द्या यज्ञध्वंसद दानवांचा एकट्यानें संहार करून टाकिला, व यामुळें इंद्राला मोठें समाधान वाटलें ! तसेच विप्रचित्तीला सिंहिका नांवाचे स्त्रीपासून

एकशे एष पुत्र झाले, त्यांत राहु नांवाचा मुलगा वडील होता; व त्यापेक्षा लहान केतु नांवाचे शंभर मुलगे होते. हे राहु व केतु ग्रह होऊन राहिले आहेत. कश्यपाची जी अदिति नांवाची स्त्री, तिच्या वंशामध्ये प्रत्यक्ष भगवान नारायण आपल्या अशानें उत्पन्न झाला. हिच्या बारा पुत्र झाले, त्यांची नावे—विवस्वान, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, सविता, भग, धाता, विधाता, वरुण, मित्र, शक्र आणि उरुकर्म. यांना 'द्वादशादित्य' म्हणतात. ह्यांपैकी विवस्वानाची महाभाग्यशाळी स्त्री संज्ञा हिच्या श्राद्धदेव नांवाचा मनु आणि यमदेव व यमुना हे जुळे अशीं दोन मुळे झालीं. पुढे ही संज्ञा स्त्री घोडीचे रूप घेऊन पृथ्वीवर गेली असता तिच्या अश्विनीकुमार नांवाचे दोन मुलगे झाले. विवस्वानाची दुसरी स्त्री छाया नांवाची होती, तिच्या शनैश्चर व सावर्णि नांवाचा मनु असे दोन मुलगे व तपती नांवाची मुलगी अशा तीन मुळे झालीं. यातपतीने संवरेणाबरोबर विवाह केला. अर्यमा आदित्याची स्त्री मातृका होय. हिच्या कृताकृतज्ञानानें युक्त असे पुष्कळ पुत्र झाले, व त्या पुत्रांनाही पुढे पुष्कळ संतति झाली. या संततीमध्ये पूर्वापर अनुसंधान राखण्याचें ज्ञान असल्यामुळे ब्रह्मदेवानें या वंशाचा मनुष्यजाति असें म्हटलें आहे. दक्ष प्रजापतीवर रागावलेल्या शंकराचा दांत बाहेर काढून जो हसला, आणि यामुळे त्याचे दांत पडले व तेणेंकरून ज्याला नेहमीं पीठ खाणें भाग पडलें, असा पूषा नांवाचा आदित्य मी तुला [चौथ्या स्कंधामध्ये] सांगितला, तोच हा अदितिचा मुलगा होय. याचा संतति झाली नाही. त्वष्टा नांवाच्या आदित्यानें दैत्यांची धाकटी बहीण रचना हिजबरोबर लग्न केलें. याला सन्निवेश आणि विश्वरूप असे दोन मुलगे झाले. विश्वरूप हा मोठा पराक्रमी होता. जेव्हा देवांचा गुरु बृहस्पति यानें आपला अपमान झाल्यामुळे देवांचा पक्ष सोडून दिला होता,

तेव्हा देवांनीं या विश्वरूपाचा—जरी तो शत्रूचा म्हणजे दैत्यांचा नातू होता तरी—आपला गुरु केला होता.

अध्याय सातवा.

—:०:—

देवगुरुचा अपमान.

परीक्षित राजा म्हणाला:—मुनिवर्य, देवांनीं असा कोणता अपराध केला होता, कीं त्यामुळे त्यांच्या गुरूनें त्यांचा पक्ष सोडिला ?

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा, इंद्रानें त्रिभुवनाच्या ऐश्वर्यामुळे उन्मत्त होऊन सभेंत गुरूचा अपमान केला: एके वेळीं मरुद्गण, वसु, रुद्र, आदित्य, ऋषु, विश्वेदेव, साध्य, अश्विनीकुमार, सिद्ध, गंधर्व, चारण व ब्रह्मवेत्ते मुनि असे सर्व सभेमध्ये बसले होते. इंद्रही आपल्या उच्च सिंहासनावर इंद्राणीसह बसला होता. त्याच्या मस्तकावर चंद्रमंडलासारखें शुभ छत्र विराजत असून चामरादिक दुसरीं राजचिन्हे आसमंताद्वागीं शोभत होती. सभेंवतीं विद्याधर, अप्सरा, गंधर्व, किन्नर हे मनोहर गायन करीत होते; आणि पक्षी व नाग हेही आपापल्यापरी इंद्राच्या शुश्रूषेत निमग्न होते. इतक्यांत, इंद्रादि सर्व देवांचे गुरु श्रेष्ठ बृहस्पति तेथें प्राप्त झाले; पण ज्याला सर्व देव व दैत्य वंदन करितात, तो गुरुवर्य समीप आला असता इंद्र आपल्या आसनावरून हाकला नाही ! आणि तें पाहून, ऐश्वर्यमदाधत्वाचा परिणाम ओळखणारा तो महासमर्थ व महाज्ञानी बृहस्पति निमूटपणें तेथून निघून गेला ! ह्याप्रमाणें तो निघून गेल्यावर इंद्राच्या लक्षांत आलें कीं, आपल्याकडून गुरूचा अवमान झाला हें ठाक झालें नाही. परीक्षित राजा, तेव्हां

इंद्राला पश्चात्ताप

झाला; आणि त्यानें स्वमुखांनें आपली निर्भर्त्सना करून घेतली ! तो म्हणाला, “अहो, मीं ऐश्वर्य-

मदानें उन्मत्त होऊन आज केवढा तरी अपराध केला ! प्रत्यक्ष गुरु वृहस्पति सभेत आले असतां मी त्यांचा उपमर्द केला, तेव्हां किती माझ्या बुद्धीला भ्रंश झाला हा ! मला आतां त्याबद्दल फार वाईट वाटतें. कोणीही सुत्र पुरुष ह्या इंद्रपदाची इच्छा करील काय ? कारण ह्या पदाळा येऊन पोहोचलेल्या मला, लक्ष्मीनें दैत्यांच्या स्थितीला नेऊन पोहोचविलें ! ह्या सिंहासनावर बसणारांनीं कोणालाही उत्थापान देऊं नये, असें जर कोणी सांगेल, तर त्याला धर्मतत्त्व कळत नाही, असें मी म्हणतो; असा सांगणारा अधोगतीस जाईल, आणि त्याचा उपदेश ऐकणाराचीही तीच स्थिति होईल. आतां मी त्यांकडे जातो, आणि त्यांचे चरण घट्ट करून मजकडून घडलेल्या अपराधाची क्षमा मागतो.” परीक्षित राजा, इंद्र आपल्याकडे येणार आहे, हें जाणून भगवान वृहस्पति आत्ममायेनें गृहांतून गुप्त झाले. स्वभाविपति इंद्रानें गुरु कोटें आहेत म्हणून मनांत विचार केला, त्यानें त्यासंबंधानें इतर देवांसही विचारिलें, पण व्यर्थ; आणि अखेरीस इंद्रास मोठी चिंता पडली !

देवांचा पराभव.

परीक्षित राजा, इकडे सर्व हकीकत दैत्यांच्या कानावर गेली, तेव्हां त्यांनीं शुक्राचार्याचें अनुमत घेऊन आपलीं शस्त्रें उचळली, आणि ते देवांचा पराभव करण्यास निघाले. त्यांनीं तत्काळ देवलोकीं भेजून देवांवर आपल्या तीक्ष्ण बाणांचा प्रहार करण्यास आरंभ केला, व त्यामुळें कित्येक देव घायाळ झाले; तेव्हां ते सर्व देव इंद्रासहवर्तमान ब्रह्मदेवाला शरण गेले. त्यांची ती दुर्दशा पाहून ब्रह्मदेवाच्या अंतःकरणांत करुणा उत्पन्न झाली; आणि त्यानें

देवांचें सांत्वन

करून म्हणें, “देवहो, ऐश्वर्यामुळें मदांध होऊन तुम्हीं एका झडियनिग्रही ब्राह्मणाचा अवमान केला.

ही गोष्ट तुमच्याकडून फार वाईट घडली. तुमच्यापेक्षां दैत्य निर्बळ असतां त्यांनीं तुमचा पराभव केला, हें त्या अपराधाचेंच फळ आहे. इंद्रा, तुझ्या शत्रूची स्थिति पहा. तेही एकदा आपल्या गुरूंचा अवमान केल्यामुळें निर्बळ झाले होते; परंतु पुनः त्यांनीं त्यांची एकनिष्ठपणें सेवा करून त्यांस प्रसन्न करून घेतलें; आणि त्यामुळेंच ते इतके बळाढ्य झाले आहेत कीं, ते माझेही स्थान घेऊं शकतील ! ज्यांना शुक्राचार्यांनीं मंत्र शिकविले आहेत, व ज्यांची मसळत कधीही बाहेर फुटत नाही, त्यांना कशाचें भय आहे ? तथापि ब्राह्मण, विष्णु आणि गार्गी ह्यांची ज्यांच्यावर पूर्ण कृपा असेल, त्यांचें कधीही अकल्याण होणार नाही; याकरितां, तुम्हीं आतां त्वष्ट्याचा पुत्र जो आत्मज्ञानी ब्राह्मण विश्वरूप, त्याचा लवकर आश्रय करा; त्याचा ओढा देसांकडे जरी विशेष आहे, तरी ती गोष्ट सहन करून तुम्ही त्याची उत्तम शुश्रूषा ठेवा, म्हणजे तो तुमचें कार्य सिद्धीस नेईल.” विश्वरूपास पुरोहित होण्याविषयीं विनंती.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ब्रह्मदेवाचें हें भाषण ऐकून देवांना धीर आला. नंतर ते तत्काळ त्वष्ट्याच्या पुत्राकडे गेले, आणि त्याला आलिंगन देऊन म्हणाले, “आम्ही तुझ्याकडे पाहूंगे आलों आहों. तुझें कल्याण असो. ह्या वेळीं तूं पितरांची इच्छा पूर्ण कर. ब्राह्मणा, पितरांची सेवा करणें हाच ब्रह्मनिष्ठ सुपुत्राचा धर्म होय. आचार्य हा मूर्तिमान वेद; पिता म्हणजे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव; भाऊ म्हणजे इंद्राची मूर्ति; माता म्हणजे पृथ्वीचा अवतार; बहीण ही केवळ दया; अतिथि हा प्रत्यक्ष धर्माचा अवतार; अभ्यागत हा अग्निमूर्ति; आणि सर्व भूतें हीं आपलीं रूपें होत. ब्राह्मणा, शत्रूपासून पराभव होतो म्हणून तुझें बडील पीडित झाले आहेत; ह्यास्तव त्यांची पीडा दूर व्हावी म्हणून तूं एक काम पत्कर.

आम्ही तुला आपला उपाध्याय करितों, म्हणजे तुझ्या प्रभावाने आम्हांला आमच्या शत्रूंचा पराभव करण्याचे सामर्थ्य येईल. तू आमचा उपाध्याय झालास म्हणजे, तू लहान असल्यामुळे आम्ही तुझा वंदन करणे योग्य नाही, अशी शंका घेण्याचे कारण नाही. कारण, ज्याला मंत्र ज्ञान आहे असा ब्राह्मण केवढाही असला तरी त्याला सर्वांनी वंदन करावे असे शास्त्रच आहे.”

विश्वरूपाकडून पौरोहित्यस्वीकार.

परीक्षित राजा, देवांनी त्या तपस्वी विश्वरूपाची अशी प्रार्थना केली, तेव्हा त्याचे मन प्रसन्न झाले; आणि तो देवांना म्हणाला, “देवहो ! आम्ही शिल्पृत्तीने किंवा उल्लूवृत्तीने राहून या गृहस्थाश्रमांत आनंदाने आपला निर्वाह करून साधूंचा सत्कार करितों. तेव्हा ती शिल्पृत्ती सोडून, धार्मिक पुरुष ज्याची निंदा करितात आणि ज्यापासून ब्रह्मतेजाचा क्षय होतो, ते तुमचे उपाध्यायत्व स्वीकारणे मला अयोग्य वाटते. पण ज्या अर्थी आपण माझे धनी आणि लोकांचे पालक असून मजपाशीं एवढीशी मागणी करितां, त्या अर्थी मी ‘नाहीं’ म्हणत नाहीं. मी स्वतांचे प्राण आणि पुरुषार्थ खर्ची घालून तुमचे हेतु पूर्ण करीन.”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:— परीक्षित राजा, त्या विश्वरूपाने देवांना वचन दिल्याप्रमाणे दक्षतापूर्वक त्यांचे पुरोहितत्व करून, विष्णुविद्येच्या सामर्थ्याने इंद्राचे रक्षण केले; आणि त्या विद्येच्या प्रभावाने इंद्राकडून दैत्यांचा पराभव करवून दैत्यांची सर्व संपत्ति हारण केली. राजा, विश्वरूप मोठा उदार होता. शेवटी त्याने ती वैष्णवी विद्या इंद्राला सांगितली !

अध्याय आठवा.

—:—

नारायणकवचाचे परीक्षितास निवेदन.

परीक्षित म्हणाला:—शुक मुने, ज्या विद्येच्या योगाने इंद्राने आपल्या शत्रूंचा सहज पराभव केला, व त्रैलोक्याची संपत्ति मिळविली, ती नारायणकवच नांवाची विद्या आपण मला सांगावी.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—राजा, विश्वरूपाने इंद्राला ज्या ‘नारायणकवच’ नामक मंत्राचा उपदेश केला, तो मी तुला सांगितों, ऐक.

विश्वरूप म्हणाला:—हे इंद्रा, पुरुषाने हातपाय धुऊन उत्तरेकडे मुख करून बसावे, आचमन करून पवित्रक घाळावे, आणि चित्त शुद्ध करून मौनव्रत धरावे. मंत्राच्या योगेंकरून हस्तपादादिक अवयवांच्या ठिकाणी न्यास करावा, आणि भय प्राप्त झाले असतां नारायणकवच धारण करावे. पाय, गुडघे, मांड्य, उदर, हृदय, वक्षस्थल, मुख व शिर ह्या अद्वयवांवर, ॐकारापासून आरंभ करून “ॐ नमो नारायणाय” हीं अक्षरे अनुक्रमे उचटी किंवा सुळटी न्यासवीं. नंतर “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” या द्वादशाक्षरी मंत्राने करन्यास करावे. प्रणवापासून आठ अक्षरे उजव्या तर्जनीपासून डाव्या तर्जनीपर्यंत न्यासावीं, आणि बाकीची चार दोन्ही अंगुष्ठांच्या पहिल्या व शेवटच्या पेट्यांवर स्थापन करावीं. “ॐ विष्णवे नमः” या मंत्रातील ‘ॐ’ कारद्वयी न्यासावा; मस्तकावर ‘वि’ कार स्थापावा; भ्रुकुटीमध्ये ‘ष’ कार न्यासावा; शिखेमध्ये ‘ण’ कार स्थापावा; नेत्रांवर ‘वे’ कार न्यासावा; सर्व सांध्यांवर ‘न’ काराचा न्यास करावा; व ‘म’ कार हे अस्त्र आहे असें कल्पावे. त्या ‘म’ काररूप अस्त्राला विसर्ग जोडून व शेवटी ‘फट्’ हा शब्द लावून त्याची सर्व दिशांकडे योजना करावी; म्हणजे “ॐ नमः फट् इति दिग्बंधः” असे दिशांचे बंधन करावे. असें केले म्हणजे तो पुरुष “ॐ विष्णवे नमः” ह्या मंत्राने युक्त होतो. नंतर त्याने परमात्म्याचे ध्यान करावे. इंद्रा, परमात्मा हाच ध्यानाचा मुख्य विषय होय. षड्गुण ऐश्वर्यांनी तो युक्त आहे; आणि विद्या, तेज व तप ह्यांची तो मूर्तिच आहे. परमात्म्याचे ध्यान केल्यावर त्या पुरुषाने ‘नारायणकवच’ मंत्राचा पाठ करावा. तो मंत्र असा:—

नारायणकवच मंत्र.

ॐ हरिर्षिदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तां प्रपद्यः पतंगेन्द्रपृष्ठे ।
 दरारिचर्मोसिगदेषु च्चापपाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥
 जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगेभ्यो वरुणस्य पाशान् ।
 स्थलेषु मायाचटुवामनोऽव्यात्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥
 दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायार्त्तसिंहोऽसुरयूथपारिः ।
 विमुंचतो यस्य महादृहास दिशो विनेदुर्न्यपतेश्च गर्भाः ॥
 रक्षत्वसौ माऽध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोच्चीतधरो वराहः ।
 रामोऽद्रिकूटेऽप्यथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याङ्गरतत्रजोऽस्मान् ॥
 मामुग्रथर्मोदखिलात्प्रमादाच्चारायणः पातु नरश्च हासात् ।
 दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेश कपिलः कर्मबंधात् ॥
 नत्कुमारोऽवतु कामदेवाङ्गयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।
 देवविवर्यः पुरुषार्चनांतरात्कूर्मो हरिर्मो निर्यादशेषात् ॥
 धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्भ्रंद्वाङ्गयादृषभो निर्जितात्मा ।
 यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताद्वदलो गणात्कोधवशादर्हीन्द्रः ॥
 द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखंडगणात्प्रमादात् ।
 कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुक्तावतारः ॥
 मां केशवो गदया प्रातरव्याद्रोर्विद आसंगवमात्तवेणुः ।
 नारायणः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥
 देवोऽपराह्मे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामाऽवतु माधवो माम् ।
 दोषे हृषीकेश उताऽऽर्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥
 श्रीवत्स्रधामाऽपररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ।
 दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः ॥
 चक्रं गुणांतानलतिग्मनोमि भ्रमत्समताङ्गगवत्प्रयुक्तम् ।
 दंदगिथि दंदग्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥
 गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिगे निष्पिपिदि निष्पिपिजिताप्रयाऽसि ।
 कृष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांधूण्य चूर्णयारीन् ।
 त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशान्चविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।
 दरेंद्रा बद्रावय कृष्णपूरितो भमिस्वनोऽरेर्हृदयानि कंपयन् ॥
 त्वं तिग्मभाराखिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिधि छिधि ।
 चक्षूंषि घर्मेन शतचंद्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥
 यज्ञो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्यो नृभ्य एव च ।
 सरीसृपेभ्यो दाष्टिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥
 सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ।
 प्रयांतु संक्षयं सद्यो येनः श्रेयःप्रतीपकाः ॥
 गरुडोभगवान्स्तोत्रस्तोभश्छंदोमयः प्रभुः ।
 रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामाभिः ॥
 सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ।
 बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्पांतु पार्षदभूषणाः ॥

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् ।
 सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः ॥
 यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।
 भूषणायुधलिगाख्या धत्ते शक्तिः स्वमायया ॥
 तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः ।
 पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥
 विदिधु दिक्षूर्ध्वमधःसमंतादंतर्बहिर्भगवान्नरासिंहः ।
 प्रहापर्यल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥

‘जो पक्षिराज गरुडावर वसून फिरणारा, ज्याला आठ हात असून त्या हातांमध्ये जो शंख, चक्र, ढाल, तलवार, गदा, बाण, धनुष्य आणि पाश हीं धारण करणारा, आणि जो अष्ट-सिद्धींनी युक्त, तो श्रीहरि सर्व ठिकाणीं सर्व काळी माझे रक्षण करो. उदकामध्ये वरुणपाशरूप जलचर प्राण्यांपासून मत्स्यावतार धारण करणारा विष्णु जमिनीवर स्वमायेनें वामनरूप धारण करणारा त्रिविक्रम, व आकाशामध्ये विश्वरूप घेणारा पर-भेश्वर माझे रक्षण करो. ज्याच्या प्रचंड अट्टहासाचे (खिदळण्याच्या) शब्दानें दाही दिशा दणाणून गेल्या व असुरांच्या स्त्रियांचे गर्भ गळून पडले, तो हिरण्यकशिपूला मारणारा नृसिंह, अरण्य व युद्ध यांमध्ये आलेल्या संकटांपासून माझे रक्षण करो. तसेंच, वराहाचें रूप धारण करून आपल्या दाढेवर पृथ्वीला घेऊन वर येणारा परमेश्वर मार्गामध्ये माझे रक्षण करो. पर्वतांचे शिखरांवर परशुराम, आणि प्रवासांत लक्ष्मणासह दाशरथि राम माझे रक्षण करो. जारणमारणा-दिक उग्र धर्मींचे आचरण व इतर अनेक दोष यांपासून श्रीनारायण माझे रक्षण करो. गर्वा-पासून नर व योगभ्रंशापासून दत्तात्रेय माझे रक्षण करो. कर्मबंधापासून कपिल महामुनि, व काम वासनेपासून सनकुमार माझे रक्षण करोत-वाटेनें जात असतांना, मध्ये एखादे ठिकाणीं देव असल्यास, येथे देव आहे हे मला माहीत

नसल्यामुळे, माझे हातून त्या देवाची अवज्ञा होईल तर म्हणजे त्याला नमस्कार बगैरे कारणे माझे हातून चुकळें तर अशा प्रकारच्या अपरा-धांपासून हयग्रीव माझे संरक्षण करो. देवपूजे-संबंधी होणाऱ्या अपराधांपासून महान ऋषि नारद, व सर्व नरकांपासून कूर्म अवतार घेणारा श्रीहरि माझे रक्षण करो. माझ्या हातून जे कुपथ्य होईल, त्यापासून भगवान धन्वंतरि मला राखो. थंडी, उष्णता इत्यादिकांच्या भया-पासून ऋषभ योगी, लोकांच्या अपवादापासून यज्ञमूर्ति परमात्मा, लोकोपद्रवापासून बलराम, आणि थोडा ढका लागला तरी चवताळून मारण्याची इच्छा करणारे जे सर्पादिक प्राणी, त्यांपासून भगवान शेष माझे रक्षण करो. अज्ञा-नापासून भगवान वेदव्यास, पाखडी लोकांच्या समुदायापासून व इतर अपराधांपासून बुद्ध, आणि प्रत्येक वेळीं होणाऱ्या पापांपासून धर्म रक्षण करणारा कल्कि माझे रक्षण करो. दिवसा-च्या तीस घटकांपैकीं प्रातःकाळीं पांच घटिका दिवसपर्यंत गदाधारी केशव, पांचपासून दहा घटिका दिवसपर्यंत मुरलीधर गोविंद, दहापासून पंधरा घटिकांपर्यंत शक्ति नांवाचें आयुध धारण करणारा नारायण, पंधरांपासून वीस घटिका दिवसपर्यंत हातामध्ये चक्र घेणारा विष्णु, वि-सांपासून पंचवीस घटिकांपर्यंत मधुसूदन, व पंचवीसपासून तीस घटिका दिवसपर्यंत ब्रह्मादि

तिन्ही मूर्ति धारण करणारा माधव माझे रक्षण करो. तसेंच, रात्री प्रदोषकालपर्यंत म्हणजे तीन घटका रात्रपर्यंत हृषीकेश, पुढे अर्धरात्रीपर्यंत पद्मनाभ, अर्धरात्रीपासून सव्वीस घटिका रात्र पर्यंत श्रीवत्सलाच्छन, नंतर अरुणोदयाचे वेळी म्हणजे अष्टावीस घटिका रात्रपर्यंत खड्ग धारण करणारा जनार्दन, पुढे सूर्योदयापर्यंत श्रीदामोदर, आणि दिवस व रात्र यांच्या संध्याच्या वेळी भगवान विश्वेश्वर माझे रक्षण करो. हे सुदर्शन चक्रा, तुळा भगवंताने आमच्या भोवती फिरण्याची आज्ञा केली आहे, त्याप्रमाणे त्यां आमच्या सभोवती फिरावे. तू प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे चपळ आहेस. तेव्हा अग्नीला वाऱ्याचे साहाय्य मिळाले असता ण्याप्रमाणे तो वाळून गेलेले गवत तात्काळ जाळून टाकितो, त्याप्रमाणे तू आमच्या भोवती फिरून आमच्या शत्रूंच्या सैन्याला जाळून त्याची राख-रांगोळी करून टाक. हे गदे, तुझ्या नुसत्या ठिणगीचा स्पर्श झाला तर इंद्राच्या वज्राचा आघात झाला असे वाटते, इतकी तू पराक्रमी आहेस; तू परमेश्वराला आवडतेस व मीही त्याचा दास असल्यामुळे त्याला आवडतो; तेव्हा कृष्ण, वैनायक, यक्ष, राक्षस, भूत व ग्रह हे जे माझे शत्रु, यांचे तू भगदी पीठ करून टाक. हे पांचजन्म शंखा, भगवान श्रीकृष्णाने तुला फुकिते असता त्या आवाजाने शत्रूंची हृदये थरथर कापावयास लागतात; तर या तुधान, प्रमथ, प्रेत, मातुगण, पिशाच, ब्रह्म-राक्षस व आणखीही अशाच तऱ्हेचे भयंकर कृत्ये करणारे जे असतील, त्यांना तू पळवून काव. हे तीक्ष्ण खड्गा, ईश्वराने तुला सांगितल्याप्रमाणे तू माझ्या शत्रूंच्या सैन्याला कापून टाक. हे शतचंद्र चर्मा, तू माझ्या शत्रूंच्या डोळ्यांना दिपवून सोड; व पातके करण्याकडे ज्यांची दृष्टि आहे, त्यांना अंध बनव. हे भगवन्, सूर्यादिक ग्रहांपासून, उल्कापातादि केतूंपासून, दुष्ट लोकांपासून, साप, विंचू इत्यादि विषारी प्राण्यांपासून,

वाघ, सिंह इत्यादि क्रूर श्वापदांपासून, भूतप्रेतादिकांपासून, आणि पातकांपासून मला जी भयें प्राप्त झाली आहेत, तीं, आणि जे माझ्या इच्छित हेतूंच्या आड येणारे यक्षराक्षसादिक असतील तेही सर्व, तुझे नांव, रूप आणि अस्त्र यांचा उच्चार केला असतां समूळ नाश पावोत. त्याचप्रमाणे, स्तोत्रादिकांनी ज्याची स्तुति केली आहे, तो वेदमूर्ति गरुड व त्रिष्वक्सेन नांवाचा पार्षद आपल्या नामादिकांनी सर्व संकटांपासून माझे रक्षण करो. तशांच श्रीहरीचीं नांवें, रूपें, वाहनें, आयुधें व पार्षद हे आमच्या बुद्धीचें, इंद्रियांचें, मनाचें आणि प्राणांचें सर्व संकटांपासून संरक्षण करात. डोळ्यांनी जें दिसतें व दिसत नाहीं, तें सर्व जग ईश्वरस्वरूप आहे, हें जर खरें आहे, तर त्याच्या योगाने आम्हांस होणारे सर्व उपद्रव नाश पावोत. ईश्वर, सर्व ठिकाणीं आत्मस्वरूपाचें चिंतन करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांना, एकरूप असतांना, आपल्या मायेच्या योगाने निरनिराळीं भूषणें, आयुधें, मूर्ति व नांवें हीं धारण करणारा भासतो; हें जर खरें असेल, तर त्याच्या योगाने सर्व जाणणारा व सर्व ठिकाणीं गमन करणारा असा श्रीहरि आपल्या निरनिराळ्या स्वरूपांनीं आमचें सदीदीत सर्वत्र रक्षण करो; आणि आपल्या शब्दाने सर्व लोकांची भीति दूर करणारा व आपल्या तेजाने इतर सर्व तेजें प्राप्तून टाकणारा महापराक्रमी नरसिंह, सर्व दिशा, ऊर्ध्व प्रदेश, अधः प्रदेश, सभोवार, आंत व बाहेर अशा सर्व ठिकाणीं आमचें रक्षण करो.'

श्रीशुक म्हणाले:—परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणे विश्वरूपाने इंद्राला नारायणकवचाचा उपदेश केला व म्हटले, “इंद्रा, हें कवच तू धारण कर, म्हणजे दैत्यांचा तू सहज पराभव करशील. हें कवच जो धारण करील, त्याला कसलीही भीति उरणार नाही. इंद्रा, एका

नारायणकवचधृत ब्राह्मणाची गोष्ट

तुळा सांगतो: पूर्वी कौशिक नांवाचा एक तपो-
निष्ठ ब्राह्मण या कवचाचा जप करित असे.
त्याने योगधारणेच्या योगाने मरुधन्व देशांत
आपल्या शरिराचा त्याग केला. एके वेळीं चित्र-
रथ गंधर्व विमानांत बसून आपल्या स्त्रियांसह
फिरत असतां, जेथे त्या ब्राह्मणाने आपल्या शरि-
राचा त्याग केला होता, त्या जागेच्या वर आका-
शांत तो आला. तेथे येताक्षणीच तो विमानासह
उडटा होऊन खालीं भूमीवर पडला. तेव्हां तेथे
असलेल्या वाळखिल्य ऋषींनीं, त्या गंधर्वाला, त्या
स्थळीं मृत झालेल्या कौशिक ऋषीच्या अस्थि
पूर्ववाहिनी सरस्वती नदींत टाकण्यास सांगितले;
आणि त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे चित्ररथाने करून
स्नान केल्यावर त्याला स्वलोकां गमन करितां आले !

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—“परीक्षित राजा,
असा ह्या नारायणकवचाचा प्रभाव आहे.
जो ह्याचे श्रवण अथवा पठन करितो, त्याला सर्व
भूतें वदन करितात व त्याची सर्व भीति नष्ट
होते. हीच विद्या विश्वरूपाजवळून इंद्राने मिळ-
विली, आणि हिच्या योगानेच त्यानें दैत्यांचा
पराभव करून त्रेलोक्याचें ऐश्वर्य भोगिले !

अध्याय नववा.

—:०:—

इंद्राच्या हस्ते विश्वरूपाचा वध.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—हे भारता, विश्व-
रूपाला मानेच्या वर सोमपीथ, सुरापीथ व
अन्नाद अशीं तीन शीर्ष असल्यामुळे, त्याला
तीन मुखें प्राप्त होऊन, एकाने तो सोम पीत
असे, दुसऱ्यानें सुरा पीत असे, व तिसऱ्यानें अन्न
भक्षण करित असे, असें म्हणतात. देव हे त्याचे
पितर असल्यामुळे, “इंद्राय स्वाहा। अग्नये स्वाहा।”
असे उघडपणे मंत्र म्हणून तो देवांस मोठ्या
मन्त्रतेनें यज्ञांत हविर्भाग अर्पण करी. तसेंच,

त्याची माता असुरकन्या असल्यामुळे तो तिच्या
सतोषाकरितां यज्ञांतील हविर्भाग गुप्त रीतीनें
असुरांसही पोहोचवी. हे विश्वरूपाचें कपट मनांत
येऊन इंद्रास असें वाटले कीं, “अशा प्रकारे
विश्वरूप हा असुरांचा पराक्रम वाढवील, व
त्यामुळे आमचा पुढें घात होईल; ह्यास्तव
ह्या वेळीं विश्वरूपास मारून टाकणें हेंच आपणांस
हितकारक आहे.” असा विचार करून इंद्राने
लागलीच त्या विश्वरूपाचीं तीनही शिरें तोडून
टाकिली ! तेव्हां असा चमत्कार झाला कीं, विश्वरू-
पाच्या सोमपीथ मस्तकापासून कार्पेजळ नांवाचा,
सुरापीथ मस्तकापासून कळविक नांवाचा, व
अन्नाद मस्तकापासून तित्तिरि नांवाचा असे तीन
पक्षी उत्पन्न झाले. परीक्षित राजा, विश्वरूपाला
मारल्यामुळे इंद्रास जे हे ब्रह्महत्येचें पातक लागले,
त्याची त्याला आधींच निवृत्ति करितां आली अस-
ती; परंतु त्यानें तसें न करितां त्या ब्रह्महत्येचा
स्वीकार केला. एक संवत्सरपर्यंत त्यानें तिच्या
निराकरणाचा प्रयत्न केला नाहीं. परंतु पुढें, इंद्र
हा ब्रह्मज्ञ आहे असें सर्वतोमुखी झाले, व शेवटीं
“हे ब्रह्मज्ञा इंद्रा” असेंही लोक त्याला म्हणू लागले.
तेव्हां आतां मात्र ही ब्रह्महत्या दूर केल्याशिवाय
गत्यंतर नाहीं असें ठरवून, इंद्राने त्या

ब्रह्महत्येच्या पातकाची वांटणी

केळी: त्यानें त्या पातकाचे चार भाग केले.
त्यांतील एक भाग त्यानें भूमीला दिला, दुसरा
भाग वृक्षांनीं घेतला, तिसरा भाग स्त्रियांस अ-
र्पण केला, व चौथा भाग उदकाने स्वीकारिला.
इंद्र हा त्या पातकाचा एक भाग जेव्हां भूमीस
देऊं लागला, तेव्हां ती तो भाग खुषीनें घेईना.
ती म्हणाली कीं, “माझ्यावरील खळगे आ-
पोआप भरून येतील असें जर तूं करशील,
तर मी हा पापभाग घेतें.” इंद्राने लागलेच
पृथ्वीच्या मनाप्रमाणें केले, तेव्हां तिनें तें पा-
तक ग्रहण केले. परीक्षित राजा, भूमीनें घेतले
हें पातक अद्याप क्षारमृत्तिकेमध्ये उकिरल्याच्य

रूपानें दृष्टिगोचर होतें; व म्हणूनच, जेथें अशी उखर जमीन असेल, तेथें अध्ययन वगैरे करून नये असा नित्यनिषेध आहे. परीक्षिता, वृक्षांनीही भूमीप्रमाणें इंद्राचें पाप संतोषानें घेतलें नाहीं. त्यांनीही त्या पातकाचा स्वीकार करण्यापूर्वी इंद्रापासून एक वर मागून घेतला: “कोणी आमचें छेदन केलें असतां आम्हांस फिरून अंकुर उत्पन्न व्हावे, असें करशील, तर आम्ही हें पातक घेतों,” अशी वृक्षांनीं इंद्रापाशीं अठ घातली; व ती इंद्रानें मान्य केल्यावर वृक्षांनीं पातकाचा दुसरा भाग कबूल केला. परीक्षिता, वृक्षांनीं जें हें पातक ग्रहण केलें, तें त्यांच्या ठिकाणीं डिकाच्या रूपानें आढळून येतें; व म्हणून, वृक्षांचा डिक भक्षण करून नये असा धर्म शास्त्राचा नियम आहे. स्त्रियांनीं इंद्राच्या पातकाचा भाग घेतला, तेव्हांही हाच प्रकार झाला: त्या म्हणाल्या कीं, “देवा, गरोदर असतां जरी आम्ही प्रसूतिकाळापर्यंत संभोग केला, तरी आमच्या गर्भास विकृति होऊं नये, अशी विशेष शक्ति आमच्या गर्भास प्राप्त होईल, तर आम्ही हें पातक घेण्यास तयार आहों.” परीक्षित राजा, स्त्रियांची विनंती कबूल करून इंद्रानें पातकाचा एक भाग त्यांस देऊन टाकिला. हें पातक स्त्रियांच्या ठिकाणीं रजोरूपानें प्रत्येक महिन्यास प्रकट होत असतें, म्हणून स्त्रिया ऋतुस्नात असतां त्यांशीं संभोग वर्ज्य केला आहे. नंतर ब्रह्महत्येचा एक चतुर्थीस शिल्क राहिला, तो इंद्रानें उदकास अर्पण केला; व उदकास असा वर दिला कीं, “दुग्ध वगैरे द्रव्यांत तुझी मिसळ झाली असतां त्या पदार्थासारखे तुझे रूप होईल.” राजा, हें पातक उदकामध्ये फेंस व बुडबुडे यांच्या रूपानें रहात असल्यामुळे, फेंस व बुडबुडे दूर केल्याशिवाय उदकाची शुद्धि होत नाहीं; असो.

वृत्रासुराची उत्पत्ति व देवांचा पराजय.

परीक्षित राजा, विश्वरूपाचा वध झाल्यावर, त्वष्ट्रानें इंद्राचा नाश करण्याकरितां दक्षिणाग्नीत हवन केलें. हवन समाप्त होतांच त्या दक्षिणाग्नीपासून भयंकररूपधारी वृत्रासुर उत्पन्न झाला. राजा, त्या वृत्रासुराचें शरीर प्रलयकालच्या कृतांताप्रमाणें अकाळविकाळ होतें. तो प्रतिदिवशीं वाणाच्या पल्ल्याइतका चौफेर वाढे. तो वणव्यानें दगड झालेल्या पर्वतासारखा उंच व संध्याकालच्या भेघसमुदायासारखा काळाकभिन्न होता. त्याची शेडी, दाढी व नेत्र हीं मध्यान्ह्याच्या चंद्रादीप्रमाणें लाल व उग्र होतीं. त्याच्या हातांत त्रिशूल असून, तो नाचू लागला तेव्हां जणू काय त्याच्या त्रिशूलावर स्वर्ग व पृथ्वी हीं थरथर कांपत आहेत असा भास होत होता! त्या वेळीं, हा आतां आकाश गिळून टाकणार व ह्याच्या कंदरप्राय दाढीत सर्व ब्रह्मांड गट्ट होणार असें वाटू लागलें! वृत्रासुरास पाहतांच देवांस महाभय उत्पन्न झालें, व त्यांची त्रेधा उडून जाऊन ते दशदिशांस पळत सुटले! परीक्षित राजा, त्या असुराचा वृत्र म्हणजे वेढणारा असें नांव पडण्याचें कारण—तो असुर तमोमय होता हेंच होय. देवांनीं शस्त्रास्त्रांसहित त्याजवर चाळ केली, परंतु त्यांची तीं सर्व शस्त्रास्त्रें त्या असुरानें गिळून टाकिली. तेव्हां देवांचे सर्व उपाय हरले. मग त्यांनीं शेवटचा उपाय म्हणजे एकाम्रचित्तानें

आदिपुरुषाचा धावा

केला: देव म्हणाले:—हे आदिदेवा, आतां आम्हांस तुझ्यावांचून गति नाहीं. देवा, पृथिव्यादिक पंचमहाभूतांचा कर्ता तूंच आहेस. तुझ्यापासूनच हें त्रैलोक्य उत्पन्न झालें आहे. ब्रह्मदेवादिक आम्ही सर्व देव तुझीच सृष्टि आहों. भगवन्, तुझ्याच कालरूप आज्ञेनें आम्ही नानाविध कर्म करीत आहों. ईश्वरा, त्या काला-

चा नियंता तरी तूच आहेस; ह्यास्तव आमचें प्रस्तुत प्रसंगी तूच संरक्षण करावेंस. महापुरुषा, ह्या वेळीं दुसऱ्याच्या हातून आमचें तारण होईल अशी कल्पना करणें म्हणजे श्वानपुच्छाच^१ आश्रय करून महासागर तरून जाणें होय! भगवंता, पूर्वी ज्याप्रमाणें मत्स्यरूप धारण करून, व आपल्या शृंगाच्या ठिकाणीं पृथ्वीरूप नांका बांधून सत्यव्रत मनुष्या तूं प्रलयसमुद्रांतून पार पाडिलेंस, अथवा कल्पाच्या अंतीं क्षुब्ध झालेल्या समुद्रांत तूं ब्रह्मदेवाचें संरक्षण केलेंस, त्याचप्रमाणें ह्या प्रसंगीं ह्या वृत्रासुरापासून आमचें संरक्षण कर. ईश्वरा, आजपर्यंत आमच्यावर जे असले अनेक प्रसंग आले, त्या सर्वांतून तूच आमची मुक्तता केली आहेस. देवा, तुझ्या मायेचा प्रभाव फारच अद्भुत आहे. तुझ्या मायेनेंच आम्हा सर्वांची उत्पत्ति आहे; तुझ्या मायेनेंच आम्ही विश्वसृष्टि करितों; व तुझ्या मायेनेंच आम्हांस, “आम्ही स्वतांच ह्या विश्वाचे कर्ते” असा अभिमान उत्पन्न होतो. भगवन्, ह्या अद्वितीय मायेपासून मुक्त असा काय तो तू एकटाच आहेस. ईश्वरा, जरी हें जग सर्वस्वीं मायेनें प्रस्त झालेलें आहे, तरी देव, ऋषि, मनुष्ये, अन्य प्राणी इत्यादिकांच्या ठिकाणीं उपेंद्र, परशुराम, राम, मत्स्य वगैरे अवतार घेऊन

युगायुगीं तूं आमचें रक्षण करीत आला आहेस. भगवता, तुझ्या व्यापक स्वरूपाची नुसती कल्पना करणेंही अवघड आहे. तूं सर्व ब्रह्मांड-भर अभेदरूपानें भरलेला असून स्वतः व्यापासून अलिसही आहेस. परमेश्वरा, ह्या प्रसंगीं तुझ्याशि-त्राय अन्य कोणी आमचें संरक्षण करण्यास समर्थ नाहीं, ह्यास्तव आमच्यावर कृपा करा.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, देव ह्या प्रकारें आदिपुरुषाची प्रार्थना करीत असतां त्या देवांस भगवद्दर्शन

झालें: प्रथम त्यांच्या अंतरात्म्यांत भगवत्तेज प्रकट झालें; व त्यांनीं पुढें पाहिलें तों, पश्चिम दिशेस शख, चक्र, गदा इत्यादिकांनीं युक्त अशी परमात्म्याची मूर्ति त्यांच्या दृष्टीस पडली. भगवन्मूर्तीच्या समीप सोळा पार्षद भगवत्सेवेंत निमग्न असून, तेही आपल्या रुचिर कांतीनें परमात्म्यासारखेच शोभायमान दिसत होते. त्यांच्या देहावर श्रीवत्सलाच्छन व कौस्तुभ माणि हीं मात नव्हतीं. अग्रभागीं नारायणास पाहून ब्रह्मादिक देव चकित झाले. त्यांस इतका आनंद झाला कीं, त्यांचें देहमान सुटलें. नंतर काहीं वेळांनें सर्व देवांनीं भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला, व फिरून स्तवनास आरंभ केला.

वृत्रासुरवधप्रसंगीं देवांनीं केलेली परमेश्वराची स्तुति.

देव म्हणाले:—

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ।

नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूयते ॥

यत्ते गतीनां तिसृणामिशितुः परमं पद्म ।

नार्वाचीनो विसर्गस्य धातवैदितुमर्हति ॥

ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वाधदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममंगल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणाऽऽत्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटापरमहंस्यधर्मणो-द्धाटिततमःरूपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यद्दर्शणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजति पाप्ति हरति ॥

अथ तत्र भवार्थिकं देवदत्तवद्रिह गुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाऽकुशलं फलमुपाददात्याहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्त इति ह वा व न विदामः ॥

न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्योऽर्वाचीन-
विकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतः शास्त्रकालिलांतः करणाश्रयदुरवग्रहवादिनां
विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामंतर्धायकोऽन्वर्थो दुर्घट
इव भवति स्वरूपद्वयामावात् ॥

समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखंडः सर्पादिधियाम ॥

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारण-
भूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगूणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥

अथ हवाव तव महिमासृतरससमुद्रविप्लुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यंदमाना-
नश्रतसुप्तेन विस्मारितदृष्ट्युतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकांतिनो
भगवात सर्वभूतप्रियतुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निवृत्तमनसः कथमुह
वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रिय सुहृदः साधवस्त्वच्चरणांबु-
जानुसेवां विस्मृजति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥

‘परमेश्वरा, स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीकरितां तूं यज्ञ-
यागादिक विधींमध्ये अपूर्व वीर्य उत्पन्न केलें आ-
हेस. जे कोणी ते विधि यथासांग करितात, त्यांवर
रुपा करून तूं त्यांचें उद्दिष्ट कार्य सिद्धीस नेतोस;
ब जे दैत्यादिक त्या यज्ञादिक क्रियांस विघ्न करि-
तात. त्यांच्यावर आपलें अमोघ चक्र टाकून तूं
त्यांचा निःपात उडवितोस. देवा, सगुणरूपानें
मात्र आम्हांस तुझ्या कृतीचें ज्ञान झालें आहे;
कारण, तुझ्या मायातीत स्वरूपाचें ज्ञान आम्हां-
सारख्या अर्थांचीनांस होणें पम दुष्कर होय. हे
भगवंता, नारायणा, वासुदेवा, आदिपुरुषा, महा-
पुरुषा, महानुभावा, परममंगला, परमकल्याणा,
परमदयालो, केवळा, जगदाधारा, लोकेशा,
सर्वेश्वरा, लक्ष्मीपते, तुझी कितीही नांवें घेऊन
तुला आम्ही हाका मारिल्या, तरी तुझें यथार्थ
वर्णन आमच्यानें होणार नाही. प्रभो, तुझ्या नि-
र्गुण स्वरूपाचें वास्तविक ज्ञान, जे परमहंस
महात्मे हा संसारबंध सोडून देऊन भगवद्भजनांत
सशस्वकाळ गढन जातात ब आत्मज्ञानानें

मायामोह दूर सारितात, त्यांसच प्राप्त होतें. देवा-
धिदेवा, तुझी कोंडा मोठी अगाध आहे; कारण
तूं स्वतः निर्गुण, निर्विकार, निर्देह, निराश्रय व
निरिच्छ असा असून सगुण, सविकार, सदेह,
साश्रय व सच्छ अशा ह्या जगताची उत्पत्ति,
पालन व संहार करितोस. देवाधिदेवा, तुझी व्याप्ति
अखिल ब्रह्मांडांत सर्वत्र समवायरूपानें असल्या-
मुळें, जीव आपापल्या कर्मांनुसार जीं सुखदुःखा-
दिक फळें भोगितात, तीं तुलाही भोगावीं लागतात;
ब तुझी व्याप्ति सर्वत्र व्यतिरेकरूपानें मनांत आ-
णिळी म्हणजे, तूं सुखदुःखराहित आहेस असा
निश्चय करितां येतो. भगवंता, तुझी स्वतंत्रता
मनांत आणिली, म्हणजे तुझ्याविषयीं विकल्प
वितर्क, विचार व प्रमार्णाभास हे करणें व्यर्थ होय
असाच निर्णय करावा लागतो. नारायणा, वि-
कल्पवितर्कादिक गोष्टी ह्या मर्यादित शक्तीच्या

१ अमुक करावें किंवा अमुक न करावें हें ठरवि-

ण्याचा प्रकार. २ काय बरें करावें ह्याचें मनन करणें.

३ अमुकच करणें इष्ट असा निश्चय. ४ प्रमाणें देवें.

वस्तूंसच लागू करिता येतात; वाटेक त्याप्रमाणे करण्याची ज्याची शक्ति, अशा तुला अटीकडील भौतिक शक्ती कशी लागू करिता येतील बरे! परमेश्वरा, जे कोणी तुझे अपरिमित गुण व अतर्क्य शक्ति मनांत न आणतां दुराग्रहाने कार्यकारणपरंपरा तुलाही लवू पाहण्याचा प्रयत्न करितात, त्यांस तुझे सत्त्वरूप कधीही कळत नाही; ते कळण्यास तुझ्यासारखा द्रव्यतीत पुरुष पात्र आहे. भगवन् रज्जूचें यथार्थ ज्ञान झालेला पुरुष रज्जून रज्जुरूपांनंच ओळखितो; परंतु ते ज्ञान न झालेला पुरुष त्या रज्जून सर्पादिरूपांनं जाणतो; तसा, तुझे निर्गुणस्वरूपात्मक ज्ञान झालेला ब्रह्मज्ञ पुरुष तसे गुणातीत रूप ओळखितो; परंतु तुझे सगुणात्मक ज्ञान झालेला अर्वाचीन (सर्पारो) पुरुष तुझे सगुणरूपच जाणतो. हे परमात्मन्, सर्व पदार्थांमध्ये तुझे अस्तित्व आहे, आणि त्यामुळेच ह्या अखिल पदार्थांचें अस्तित्व अनुभवास येतें. सर्व विश्वाचें आदिकरण तूच होस. महत्त्वादिक तुझ्यापासूनच उत्पन्न झालीं, व त्यांस सप्रश्रुत्पादक शक्ति तुझ्यामुळेच मिळाली. तुझी व्याप्ति सर्वत्र आहे. नानाविध गुणांची विशिष्ट शक्ति हें तुझेच कार्य होय. श्रुतींनीं त्वद्वायतिरिक्त इतर वस्तूना निषेध केला असून एकव्या तुझीच सत्ता कवळ केली आहे. ह्यास्तव, हे परात्परा, तुझ्या सत्त्वरूपाचें ज्ञान होण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे मायेची निवृत्ति हाच होय; व ती निवृत्ति होण्यास तुझ्या चरणकमळांची अखंड सेवाच घडव्ही पाहिजे. हे मधुसूदना, तुझ्या माहात्म्यरूप अमृतादर्धीतून एकवार एक बिंदु जरी ग्रहण केला, तरी त्यापासून अतःकरणांत सुखाचे पक्षर निलय चालू होतात; आणि स्त्रीपुत्रादिक ऐहिक व स्वर्गादिक पारलौकिक विषयसुखें तुच्छ भासू लागून त्यांचा पासून चित्ताचें परावर्तन होतें. अशा प्रकारें जे पुरुष तुझ्या महिम्नांत सदैव रममाण होतात,

त्यांस तुजें वास्तव स्वरूप कळू लागतें; सर्व प्राण्यांप्रियी खरी कळकळ दाळगणाग एक तूच आहेस, अशी त्यांची खातरी होते; सर्व वस्तूंचा आत्मा तूच, असा त्यांस अनुभव येतो; आपला स्वार्थ कोणता, हें त्यांस उत्तम समजतें; मग, सर्वत्र तुजेंच स्वरूप आहे, असें जाणून ते सर्व प्राण्यांवर प्रेम करू लागतात; आणि निरंतर तुझ्या पदकमळांच्या चिंतनांत गढून जाऊन त्वद्रूप बनतात, व संसाराचा बध कायमचा तोडून टाकतात !'

देव पुढें म्हणाले, " हे भवनाशका, हे विश्वाधिपते, त्रैलोक्याचा मुख्य आधार तूच होस. वामनावतारीं सर्व ब्रह्मांडाचें तीन पयलांत तूच आक्रमण केलेस. तुझी मनोहर लीला अवलोकन करून सर्व त्रिभुवन चकित होतें. देव व दानव ह्या तुझ्याच विभूति होत तुझ्याच इच्छेनें ह्यांचा उत्कर्ष व अवनय होत असतो. ज्या ज्या वेळीं देत्यांच्या हातून घोर अनर्थ होऊं लागतात, त्या त्या वेळीं तू सुरनरभृगजलचरादि भिन्न भिन्न रूपें धारण करून त्यांचा उच्छेद करीत असतोस. भगवंता, आतां ह्या वृत्रसुरापासून मोठा भयंकर अनर्थ होत आहे, तर ह्याचा नाश करून ह्या प्रसंगांतून आमची मुक्तता कर. ईश्वरा, तूं आम्हांपुढें प्रकट होऊन आपल्या दिव्यरूपानें आम्हांस दर्शन दिलेस, दामुळे आम्ही कृतार्थ झालों आहों. आतां, तुझ्या पदकमळांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन बद्ध झालेल्या आम्हां दासांची वासना इतकीच आहे कीं, तू आपल्या सद्य, निर्भल, मनोहर व हास्ययुक्त अवलोकनानें व अमृततुल्य भाषणानें आमच्या अंतःकरणांतील चित्ताज्वर नष्ट कर. हे भगवंता, तुझ्या अपूर्व मायेनें सर्व विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हा होतात सर्व जीवांच्या अंतर्गर्भांनीं परब्रह्मरूपानें व जीवात्मरूपानें आणि बाह्य देहरूपानें तूं वास्तव्य करितोस. घटाला जशी माती, तसा देशकालदेहादिकाला तूं मुख्य आ-

श्रय होस; त्यामुळे, देशकालदिकांस प्राप्त होणारे सर्व अनुभव तुझी साहजिकपणे प्राप्त होतात. बुद्धि वगैरे सर्व इंद्रियांचा साक्षी तूच असून तू आकाशाप्रमाणे सर्वांपासून अलित आहेस. आदि पुरुषा, तू सर्वव्यापक असल्यामुळे तुझा हातून अधिक काहीं सांगण्याची आवश्यकता नाही; आमच्या मनांतील सर्व काहीं तू उत्तम प्रकारे जाणतच आहेस; असो. भगवन्, वृत्रासुराचा वध त्वरित ज्ञान्याशिवाय आमचा तरणोपाय नाही. त्याने आमची सर्व शस्त्रास्त्रे व तेज गिळून टाकून आम्हांस अगदीं दीन करून सोडिले आहे; ह्या स्तव आम्हांवर करुणा कर, व त्या दुष्टाचा लव कर नाश कर. हे हृदयनिवासा, सर्वसाक्षिन्, मंगलकर्ता, सच्चिन्मूर्ति, तुझा आम्ही अभिवदन करितों.” परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणे देवांची स्तुति श्रवण करून भगवान श्रीहरि सतुष्ट झाला, व त्याने त्यांस वृत्रासुरवधाचा उपाय

सांगितला: तो देशाधिप म्हणाला, “देवहे, तुम्ही माझे वर्णन केले, ते रुस्य आहे. जे कोणी माझ्या भक्तांत तत्पर असतात, त्यांस ‘आपण स्मृतः परब्रह्म आहों’ असे ज्ञान होतें; व ते मायामोह-समुद्र तरून जातात. देवांनो, माझे भक्त जे माझ्या भक्तीशिवाय दुसऱ्या कशाची अपेक्षा करीत नाहीत; व जर ते दुसऱ्या कशाचा अभिलाष करू लागले, तर त्यांचा तो मनोरथ मी पूर्णही करीत नसतो; कारण तसे केल्यास, माझ्या वरही त्यांच्याप्रमाणेच अज्ञानपणाचा दोष स्वाभ्यावांचून राहणार नाही. असो. अमरहो, तुम्ही आतां दधीच नामक श्रेष्ठ ऋषीजवळ त्वरित जाऊ न विद्या, व्रत व तपश्चर्या ह्यांनी महान शक्तिमान झालेले त्यांचे शरीर सांगा. इंद्रा, दधीच ऋषीचा अधिकार पार मोठा आहे. अश्वत्थिंश नांवाचे शुद्ध ब्रह्म हे दधीच ऋषीला विदित आहे. ते त्याच्यापासून अश्विनीकुमारांनी संपादन केले, व त्यामुळेच अश्विनीकुमार जीवन्मुक्त झाले. इंद्रा,

त्या दधीच ऋषीला नारायण नामक अमेघ त्र्यंबकी मारीत आहे. त्यानेच ते वष्टयाला दिले. वष्टयापासून ते विश्वरूपाळा मिळाले, व विश्वरूपापासून तुला प्राप्त झाले. देवहो, दधीच ऋषि आपले शरीर देईल निवा नाही, ह्याबद्दल संशय येऊ नका. तो मोठा धर्मज्ञ आहे. तुम्ही त्याजपाशीं प्रार्थना केली असतां-त्यांतून विशापतः अश्विनीकुमारांनी ते मागितले असतां-तो नाही म्हणणार नाहीच. तुम्ही दधीच ऋषीच्या अस्थींचे विश्वकर्माकडून एक श्रेष्ठ आयुध सिद्ध करा. इंद्रा, हे आयुध तुझ्या हातीं गेतांच, तुमची शक्ति अतिशय वाढेल. मग त्या आयुधानें वृत्रासुराचे शिर तोड, म्हणजे तुम्हांस तुमचे तेज, शस्त्रे, अस्त्रे, संपत्ति वगैरे सर्व काहीं प्राप्त होईल. देवांनो, तुम्ही, वृत्रासुर आमचा वध करील अशी व्यर्थ भीति वाळू नका. तुम्ही माझे भक्त आहां, ह्याकरितां तुमचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाही, हे पूर्णपणे लक्षांत ठेवा !”

अध्याय दहावा.

—:०:—

दधीचाची अस्थींकरितां प्रार्थना.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवान श्रीनारायण इंद्राला दधीच ऋषीकडे जाण्यास सांगून तेथेच गुप्त झाले. पुढे ते देव दधीच ऋषीकडे गेले, आणि त्यांनी त्याजपाशीं त्याच्या अस्थींची वाचना केली. देवांना पाहून दधीच ऋषीला आनंद झाला; परंतु त्याने देवांना सांगितले की, “देवतो ! प्राण्याला मरणकारणी किती दुःखदायक होतात, ह्याची कल्पना होतात, ह्याची तुम्हाला आहे का ? हे शरीर जरी प्रत्यक्ष विष्णूने मागितले, तरी सुद्धा ते देण्यास कोणी तयार होणार नाही !”

देव म्हणाले:—मुनिश्रेष्ठ, स्वार्थसाधु जे आहे त, त्यांना 'परदुःखशीतल' वाटते. तसें नसतें तर आपणांपाशीं आम्ही अशी वस्तु मागितलीच नसती. परंतु सर्व भूतांवर दया करणाऱ्या आपल्यासारख्या पुण्यशील पुरुषाला कोणती वस्तु सोडण्यास कठिग आहे ? त्यांतूनही, जे दानशूर आहेत, त्यांची गोष्ट कांहीं निराळीच ! कोणी स्वार्थदृष्टीनें मागो वा परमार्थदृष्टीनें मागो, त्यांजकडून नकार कधीं यावयाचाच नाही !

देवांना अर्थींची प्राप्ति.

दधीच ऋषि म्हणाला:—देवहो, मी पहिल्यानें नकार दर्शविला त्याचा उद्देश इतकाच होता कीं, तुमच्या मुखांतून धर्म ऐकावा. आतां ज्या अर्थी हा नश्वर देह तुमच्या उपयोगी पडणार आहे, त्या अर्थी मी याळा सोडून देण्यास तयार आहे. या अशाश्वत शरीराकडून जर धर्म साधत असेल आणि कीर्ति मिळत असेल, तर जो मनुष्य त्यांचें साधन करून घेणार नाही तो मूर्खच समजला पाडिजे ! अशा मनुष्यापेक्षा जड पदार्थ पुष्कळ चांगले ! कारण वृक्षपाषाणादि सर्व पदार्थ नेहमीं लोकांच्या उपयोगी पडण्यास तत्पर असतात ! वास्तविक पाहिलें तर धन, दारा, पुत्र, आस व स्वतांचें शरीर हीं सर्व नश्वर आहेत; तीं केव्हां नष्ट होतात ह्याचा मुळीच भरवंसा नाही; म्हणून यांजकडून परोपकार घडण्याची संधि आळी असतां प्राण्यानें याकिंचितही विटंब लावूं नये."

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, दधीच ऋषीनें देवांशीं असें भाषण केलें, आणि तत्क्षणीं समाधि लाविला; व जीवाचें परब्रह्माशीं ऐक्य करून देहाचा त्याग केला. त्यानें आपणीं इंद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि हीं आपरून, अहंताममतादि सर्व पाश तोडिके होते, व आत्मा ब्रह्माडीं स्थिर केला होता; यामुळे, आपला देह केव्हां पडला हे त्याला कळलें सुद्धा नाही ! असो.

वज्राची उत्पत्ति व इंद्रवृत्रांचें युद्ध.

परीक्षिता, पुढें विश्वकर्मानें त्या मुनींच्या अस्थींचें एक वज्र तयार केलें. तें इंद्रानें आपल्या हातांत घेतल्याबरोबर, त्याच्या अंगांत अतर्क्य शक्ति उत्पन्न होऊन ईश्वराचें तेज त्याच्या अंगांत संचरलें. त्या समर्थी देवांनीं परिकीर्तित असलेला तो इंद्र फारच शोभू लागला, व मुनिगणांनीं त्याची स्तुति चालविली. नंतर तो देशेद्र गजेंद्रावर बसून मोठ्या वेगानें वृत्रासुराळा मारण्याकरितां त्याच्या अंगावर धावून गेला, व त्या योगें सर्व त्रैलोक्यास परमानंद झाला. वृत्रासुरही आपल्या मोठमोठ्या पराक्रमी सेनापतींसह युद्धास तयार होताच. मार्कंडेयाकरितां शंकर जसे क्रोधाग्रमान होऊन यमाच्या अंगावर धावले, तसा देवेंद्र वृत्रासुराच्या अंगावर धावला ! हा देवदेवांचा संग्राम व्रतायुगाच्या आरंभी नर्मदा नदीच्या तीरावर झाला. त्या प्रसंगीं तेथे इंद्राच्या समीप रुद्र, वसु, आदित्य, अश्विनीकुमार, पितर, अग्नि, मरुद्गण, ऋषु, साध्य व विश्वेदेव हे सर्व असून, सर्वांच्या पुढें इंद्र हा दधीच ऋषीच्या अस्थींचें केलेलें वज्र हातांत घेऊन लोकोत्तर शौर्यानें युद्ध करीत होता. वृत्रासुराळा हें इंद्राचें ऐश्वर्य बघवेंना. नमुचि, शंवर, अनवर, द्विर्मुखा, ऋषभ, अंबर, हयग्रीव, शंकुशिर, विप्रिचित्ति, अयोमुख, पुलोमा, वृष-पत्रो, प्रहेति, हेति, उत्कळ, सुमाली, माळी आदिकरून सहस्रावधि दैत्य आणि दानव, व यक्ष-राक्षस हे सुवर्णाचीं कवचें व किरीटकुंडलादिक बारण करून तयार होते. त्यांनीं एकदम नेट केला, व इंद्राच्या सैन्याचें कंदन करीत ते पळीकडे गेले. त्यांनीं आपल्या शस्त्रास्त्रांचा देवांवर इतका भडिमार चालविला कीं, त्या योगानें दैवसैन्य झांकून गेलें. देवांनींही आपल्या पराक्रमाच्या योगानें त्या शस्त्रास्त्रांचे वनेतच तुकडे उडविले. दैत्यांनीं पुढें दक्षांवर पर्वत, वृक्ष, पाषाण टाकण्यास सुरुवात केली; पण त्यांचेही

देवांनीं पीठ करून टाकिलें. इतकीं शस्त्रां आणि पर्वत देवांवर टाकिले, तरी देवसैन्य सुरक्षित आहे असे पाहून वृत्रासुराचे सेनानी भय पावले; त्यांचें धैर्य खचले; आणि पराक्रमाविषयींचा त्यांचा गर्व नष्ट झाला. भगवान श्रीहरीच्या भक्तांवर क्षुद्र कोकांनीं शापांचा व तीव्र भाषणांचा भडिमार केला असतां जसा तो सर्व व्यर्थ होतो, तसा देवांच्या शस्त्रांवांचा व पर्वतादिकांचा भडिमार देवांवर व्यर्थ झाला; तेव्हा ते एकामागून एक वृत्रासुराला सोडून युद्धाच्या अगदीं आरंभीच रणांगणांतून पळू लागले!

वृत्राचा दैत्यांना उपदेश.

परीक्षित राजा, सैन्याची ती स्थिति पाहून वृत्रासुराला हसू आलें, आणि तो सेनापतास म्हणाला, “ हे विप्रचित्ते! हे नमुचे! हे पुलोमन्, हे मया! हे अनर्बन्, हे शंबादि वीरानो, मी काय सांगतो तें ऐकून ध्याः प्राणी जन्मास आला कीं त्याला मृत्यु हा यावयाचाच. तो कोणत्याही उपायानें टळला जाणार नाही. म्हणून मी तुम्हांला सांगतो कीं, ज्या ठिकाणीं मरण आलें असतां कीर्ति मिळून शेवटीं मुक्ति प्राप्त होणार आहे, तेथून माघार घेऊन आपलें जिणें व्यर्थ होऊं देऊ नका. ह्या लोकांत मरणाचे सर्वमान्य असे दोनच प्रकार आहेतः एक योगाभ्यासाने प्राणवायु जिकून आत्मा स्वस्वरूपीं मिळवून देहत्याग करणें; आणि दुसरा समरांगणांत पाठ न दाखवितां पराक्रम करीत करीत वीरशब्देवर देह ठेवणें! ”

अध्याय अकरावा.

— ० : —

वृत्राचे देवांस उद्देशून भाषण व त्यांचा संग्राम.

श्रीशुकाचार्य म्हणालेः—परीक्षित राजा, भयभीत झालेल्या दैत्यांना वृत्रासुरानें पुष्कळ प्रका-

रानें धीर दिला, पण त्याचा काहीएक उपयोग झाला नाही. देवांनीं दैत्यांवर शस्त्रांवांचा सारखा प्रहार चालू ठेविल्यामुळे, दीनांप्रमाणें ते पळू लागले. सैन्याची ती सर्व फाटफूट झालेली पाहून वृत्रासुराचा कोप अनावर झाला, व मोठया पराक्रमानें देवांचें निवारण करून तो त्यांना म्हणाला, “ देवहो, हे सर्व दैत्य केवळ आपल्या मातांच्या उदरांतून बाहेर पडलेले मळाचे गोळे आहेत! हे पळत असतां पाठीमागून तुम्ही त्यांना मारितां यांत तुम्हाला काय पुरुषार्थ वाटतो? जे खरे शूर असतात, ते भय पावलेल्यांवर शस्त्र चालवीत नाहीत. तुमच्या अगांत जर खरें शौर्य वसत असेल, तर माझ्यासमोर येऊन युद्ध करा! ” परीक्षिता, अशा प्रकारें क्राधावेशानें भयंकर गर्जना करून वृत्रासुर बोलत असतां, त्याच्याकडे पाहून देवांना भय वाटलें. वृत्रासुराच्या गर्जनानें कित्येक देव गर्भगळित होऊन मूर्छित पडले, आणि वृत्रासुराला स्फुरण येऊन तो गर्जना करीत देवसैन्याला तुडवीत पुढें चालला! व त्याच्या दणदणाटानें पृथ्वी कांपू लागली! वृत्रासुरानें केलेला हा थयथयाट पाहून इंद्राला त्वेष आला, व त्यानें आपली गदा त्याच्या अंगावर फेंकून मारिली. ती अत्यंत दुःसह गदा आपल्या अंगावर येत आहे असें पाहून त्या पराक्रमी असुरानें आपल्या डाव्या हाताने ती सहज शेलकी, आणि मोठयानें त्रैलोक्याला कांपविणारी आरोळी ठोकून त्याच गदेनें ऐरावताच्या गंडस्थळावर प्रहार केला! त्याबरोबर ऐरावताला चक्कर येऊन तो रक्त ओकू लागला, आणि ‘ चीं चीं ’ करीत वर वसलेल्या इंद्रासहित सात धनुष्ये मागे सरला! परीक्षिता, इंद्राचे वाहन घाळत झालें आहे आणि इंद्राचें चित्त खिन्न झालें आहे, असे पाहून वृत्रासुरानें त्यावर गदेचा प्रहार केला नाही. नंतर इंद्रानें आपला अमृतकर ऐरावतावरून फिरवून त्याचे दुःख दूर केलें, आणि तो

फिरून युद्धास सिद्ध झाला. राजा, भावाचा (विश्वरूपाचा) वध करणारा शत्रु समोर दृष्टीस पडतांच, त्याच्या त्या पापकर्मांचें स्मरण होऊन वृत्रासुराला वाईट वाटलें, आणि त्यानें हस्त हस्त

इंद्राची निर्भर्त्सना

करून त्याला म्हटलें, “दुष्टशिरोमणे गुरुवा-
तका इंद्रा ! तुला अप्रभागीं पडून मला फार
आनंद होत आहे. आतां मी आपल्या शूलानें
तुझें दगडासारखें काठिण असलेलें हृदय दुसंग
करून टाकितों, आणि बंधूच्या ऋणांतून मुक्त
होतो. अरे, माझा भाऊ ज्ञानसंपन्न ब्राह्मण
असून तो तुझा गुरु होता. शिवाय, हे नीचा,
तुला त्यानें नारायणकवचाचा उपदेश कीरे
केला ! असे त्याचे तुजवर उपकार असतां, ज्याप्र-
माणें स्वर्गाची इच्छा करणारा पुरुष निर्दयपणें
यज्ञांत पशूचा वध करितो, त्याप्रमाणें तूं विश्वास
दाखवून खड्गानें त्या विश्वरूपाचा वध केलास
काय ? तुझी लाजवट्या अगदो कोठें गेली ?
तुझ्याइतका नीच त्रिभुवनांत तरी असेल काय ?
नरमांस खाणारांनीं देखील तुझी निंदा करावी
इतकी तुझी योग्यता आहे ! आतां ह्या शूलानें
मी तुझे तुकडे तुकडे उडवितों. तुझ्या या
अशुद्ध शरिराला अग्नि सुद्धां शिवणार नाही;
तुला गिधाळें तोडताडून खातील ! त्याचप्रमाणें,
इंद्रा, तुझा पक्ष धरून जे कोणी मजशीं लढण्याक-
रितां येथें आले असतील, त्यांचेही गळे कापून
त्या योगानें मी आतां भैरवाची आराधना कर-
णार ! आतां, कदाचित् तूं जरी आपल्या वज्राने
मला मारिलेंस, तरी मी कर्मबधनांतून मुक्त
होऊन स्वर्गाच्या शरिरानें भूतगणांचीं तृप्ति
करून उत्तम गतीस जाईन ! देवेंद्रा, मी तुझा
शत्रु तुझ्या छातीवर उभा असतां, तूं आपले
वज्र अद्यापि मजवर कां सोडीत नाहींस ? तुझी
मदा व्यर्थ गेली म्हणून तूं भीत असशील, पण

तुझें हें वज्र व्यर्थ जाणार नाहीं. कारण, हें विष्णू-
च्या तेजानें आणि दधीच ऋषींच्या तपश्चर्येनें
शिक्षण झालेलें आहे. म्हणून या वज्रानें तूं माझा
पडून नाश करिशील. बा इंद्रा, जिकडे भगवान
विष्णु, तिकडेच लक्ष्मी, विजय वगैरे सर्व काहीं
अमावयाचें ! संकर्षणानें सांगितल्याप्रमाणें मी त्या-
च्या चरणकमळीं मन लावीन. तुझ्या वज्रानें माझे
विषयोपभोगादि सर्व पाश तुटून जातील; आणि
नंतर मी देहत्याग करून मुनींच्या गतीस जाईन.
आपल्या ठिकाणीं निश्चल बुद्धि ठेवणारांना परमेश्वर
नश्वर ऐश्वर्य देत नाहीं; तर जे कधीं नाश पावत
नाहीं असें सच्चिदानंदरूप ऐश्वर्य तो देतो.
यावरूनच तू कल्पना कर कीं, आमच्यासारख्यां-
वर परमेश्वराची कृपा किती आहे. हा प्रसाद—जे
जे सर्वसंगपरित्याग करितात, त्यांनाच काय तो
मिळतो.” परीक्षिता, नंतर तो वृत्र सुर हात जेडून

ईश्वराची प्रार्थना

करू लागला: तो म्हणाला, “भगवन्, मी तुझ्या
दासांचा दास आहे, आणि पुढेही तसाच राहीन.
तुझी व तुझ्या दासांची नेहमीं चरणसेवा करावी,
तुझे गुण गावे, आणि तुझें स्मरण व चिंतन करावे,
एवढीच माझी इच्छा आहे. यापेक्षां मला कशा-
चीही इच्छा नाहीं. मला सार्वभौमपद, स्वर्ग, ब्रह्म-
लोक किंवा मोक्ष सुद्धां नको; इतकेंच नव्हे, तर
जेथें तुझा समागम वडणार नाहीं, असें कोणतेंही
स्थल किंवा ऐश्वर्य ह्याची मला अपेक्षा नाहीं. हे
परमेश्वरा, पंख न फुटकेले पक्षी जसे आपल्या
गतेची, सुकेलेलें मूळ जसें आपल्या आईची,
आणि पतिव्रता स्त्री जशीं प्रवासास गेलेल्या
पतीची मार्गप्रतीक्षा करीत बसते, तसा मी तुझ्या
दर्शनाची मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. तर, हे भक्त-
वासला, मला दर्शन दे. ”

अध्याय वारावा.

—:०:—

वृत्रासुराचें व इंद्राचें युद्ध.

(इंद्रवज्रपतन)

शुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, वृत्रासुर युद्धांत विजय मिळविण्यापेक्षा मरण मिळवाचें अशी इच्छा करणारा होता. त्यानें ईश्वराची स्तुति करून आपला शूळ हातीं घेतला; आणि पूर्वी जसा मधुकैटभ देव प्रलयकालच्या उदकांत विष्णूवर धावला, तसा तो इंद्राच्या अगावर धावून गेला. त्या प्रचंड वीराने तो शूळ गरगर फिरविला, आणि मोठ्या क्रोधाने दांतओठ खात 'दुष्टा, मेळास! मेळास!' अशी भयंकर गर्जना करून इंद्राच्या अगावर फेंकला. प्रहस्रप्रमाणे किंवा उल्केप्रमाणें दुष्प्रेक्ष्य असा तो शूळ अगावर येत असतांही इंद्र मुठीच मगला नाहीं. त्यानें मोठ्या चपळाईनें आपल्या वज्रानें त्या वृत्रासुराच्या एका हातावर वार करून तो खाली उतरला, आणि शूळाचे निवारण केलें. आपला हात तुटला असें पाहून वृत्रासुर अधिकच संतापला, व त्यानें दुसऱ्या हातानें परिघ उचलून मोठ्या त्वेषानें तो इंद्राच्या हनुवटीवर आणि ऐरावताच्या मस्तकावर मारिला. त्याबरोबर इंद्राच्या हातांतील वज्र खाली पडलें! वृत्रासुराच्या या परक्रमाबद्दल देव, दैत्य, चारण व सिद्ध ह्यांच्या समुदायांनीं त्याची वाहवा केली; पण इंद्र संकटांत पडला आहे असें पाहून देवा दिक'हाय! हाय!' म्हणत आक्रोश करू लागले. शत्रु समोर असतां आपल्या हातांतून शस्त्र गळून पडलें, यामुळें इंद्राला फार खेद झाला; व लज्जेमुळें तो तें वज्र उचलून घेईना. तेव्हां वृत्रासुरानें त्याचें सात्वन करून त्यास प्रोत्साहन दिलें.

वृत्राचा इंद्राला उपदेश

वृत्रासुर म्हणाला:—“इंद्रा, ही वेळ खेद कर-

ण्याची नव्हे. लवकर आपलें वज्र हातांत घे आणि शत्रूचा वध कर. एरुदा युद्ध करण्यास उभें राहिलें, म्हणजे सदोदीत जयप्राप्तिच होते असें नाहीं. त्या वेळीं पुरुषाला देहमान नसल्यामुळें, त्याचे अवयव त्याच्या स्वाधीन नसतात. एक ईश्वराला मात्र ह्या गोष्टी लागू नाहींत. कारण तो उत्पत्ति, स्थिति आणि संहार स्वतंत्रपणें चालवितो; तो त्रिकालज्ञ आहे. जाळ्यांत बांधिलेले पक्षी ज्याप्रमाणें पारध्याच्या तंत्रानें राहून आपणें व्यापार करितात, त्याप्रमाणें सर्व लोक आणि लोकाला त्या ईश्वराच्या तंत्रानेंच आपणें व्यापार करितात; जय किंवा अपजय यांस तोच देवाधिदेव कारण आहे; म्हणून, हें वज्र पडण्यान कारण तुझा जड हात आहे, असें तू समजू नको. बा इंद्रा, लांकडाची पुतळी नाचत्रिणाऱ्या सूत्रधारप्रमाणें, ह्या सर्व भूतांचीं सूत्रें त्या ईश्वराच्या अधीन आहेत. पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहंकार, भूतें, इद्रियें व वासना ही स्वतंत्रपणें जग उत्पन्न करित नाहींत. हें सर्व सामर्थ्य त्या षडगुणैश्वर्यसंपन्न प्रभूचेंच आहे. म्हणून, पुरुषाची इच्छा नसतांही त्याला अस्पायुष्य, विपत्ति, अपकीर्ति इत्यादि गोष्टी प्राप्त होतात, आणि अयुष्य, कीर्ति, उपभोग हींही भोगावयास मिळतात. याकरितां, हे स्वर्गाधिपते, कीर्ति-अपकीर्ति, जय-अपजय सुख-दुःख इत्यादि कोणतेही प्रसंग आले, तरी पुरुषानें हर्ष किंवा खेद मानू नये. सत्त्व, रज, तम हे गुण प्रकृतीचे आहेत; आत्म्याचे नव्हत. तो केवळ साक्षी आहे. इंद्रा, तूं मजकडे पहा: तूं माझा बड्ड आणि शस्त्रें तोडून टाकिलीं आहेस, तरी मी तुझा प्राण घेण्याचा प्रयत्न करित आहे. युद्धांत सौगव्याच्या खेळाप्रमाणें प्राण पणाला लाविलेले असतात. वाण हे फासे व वाहनें ह्या सौगव्या होत. ज्याप्रमाणें खेळांत कोण डाव

जिंकळी हें आधीं कळत नाही, त्याप्रमाणें, युद्धांतही जय कोणास मिळणार हें आधीं कळत नाही.

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—परीक्षिता, तें निष्कपट माषण ऐकून इंद्रानें वृत्राचें अभिनंदन केलें, आणि अभिमान सोडून वज्र उचालिलें. नंतर तो हसत हसत वृत्रासुरास म्हणाला, “बा दानवा, तूं मोठा उदार असून परमेश्वराचा पूर्ण भक्त आहेस. सर्व लोकांना त्याची माया मोड पाडिते; पण तूं दैत्यांचा धर्म सोडून साधूंचे विचार स्वीकारिलेस, म्हणून तूं त्या मायेलाही तरून गेलास; तूं कृतार्थ आहेस. तूं रजोगुणी असतां सत्त्वगुणी परमेश्वराच्या स्वरूपी जडून राहिला आहेस व त्याजवर तुझी पूर्ण निष्ठा आहे हें एक आश्चर्यच होय !”

वृत्रासुराचा वध व त्यास मोक्षप्राप्ति !

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें त्या दोघांचें संमाषण झाल्यावर, महावीर वृत्रासुरानें राहिलेल्या एका हातानें भयंकर परिघ उचलून इंद्रावर फेकला. इंद्रानेंही तात्काळ आपल्या वज्रानें तो परिघ आणि वृत्राचा दुसरा हात खाळी पाडिला. तेव्हां तो असुर पंख तटलेल्या पर्वताप्रमाणें दिसूं लागला. त्यानें आपला खालचा ओठ जमिनीस व वरचा ओठ स्वर्गास लावून भयंकर काळासारखें मुख पसरिलें, आणि इंद्राजवळ येऊन त्याला त्याच्या ऐरावतासुद्धां गिळून टाकिलें ! तें पाहून ब्रह्मदेवासह सर्व देव व ऋषि वगैरे मोठा आक्रोश करूं लागले. पण, परीक्षिता, नारायणाचें मंत्रमय कवच इंद्राच्या अंगावर असल्यामुळें, दैत्यानें त्यास जरी गिळिलें तरी तो मेला नाही. वृत्रासुराचें हृदय फाडून तो वाहनासुद्धां बाहेर आला, आणि मोठ्या शौर्यानें त्यानें शत्रूचें मस्तक कापून काढिलें ! वृत्रासुराची मान तोडण्यासाठीं तें वज्र त्याच्या मानेवर इंद्र एकसारखा वर्षभर फिरवीत होता, तेव्हां त्याची मान तुटली ! त्या वेळीं आकाशांत दुंदुभि

वाजू लागल्या; इंद्रावर पुष्पवृष्टि झाली; आणि सर्व देव इंद्राची स्तुति करूं लागले. हे परीक्षित राजा, वृत्रासुराचें देहावसान झालें, त्या वेळीं त्याच्या शरिरांतून आत्मतेज निघून, सर्वासमक्ष भगवत्स्वरूपी मिळाले !

अध्याय तेरावा.

—:०:—

ब्रह्महत्याभयानें इंद्राचें मानस सरोवरीं गमन.

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, वृत्रासुराचा वध झाल्यामुळें इंद्राशिवाय सर्व लोकांचे ताप दूर झाले व त्यांस मोठा आनंद झाला. नंतर देव, ऋषि, पितर, भूतें, दैत्य, देवांचे गण, ब्रह्मा, शंकर व इतर सर्व मंडळी इंद्राच्या अस्थस्थपणामुळें त्याचा निरोप न घेतां आपआपल्या स्थानीं गेले.

परीक्षित म्हणाला:—मुनिवर्य, ज्यानें सर्वांचें दुःख निवारण केलें, त्या इंद्राचा दुःखी असण्याचें कारण काय बरे ?

श्रीशुक्ल म्हणाले:—परीक्षित राजा, वृत्रासुराच्या भीतीनें सर्व देव आणि ऋषि यांनीं त्याचा वध करण्याविषयीं इंद्राची प्रार्थना केली; पण ब्रह्महत्या घडेल ह्या भीतीनें इंद्र तो गोष्ट मनावर घेईना. तो त्यांना म्हणाला, “विश्वरूपाच्या वधा-मुळें घडलेलें ब्रह्महत्येचें पाप पृथ्वी, उदक, वृक्ष व स्त्रिया यांनीं वाटून घेतलें पण आतां आणखी ह्या वृत्रासुराला मारून त्या पापाची वाट काय लावूं ?”

तेव्हां ऋषींनीं इंद्राला सांगितलें कीं, “तूं भिऊं नको. आम्ही तुजकडून अश्वमेध यज्ञ करवूं. अश्वमेध यज्ञ करून परमेश्वराची आराधना केलीस, म्हणजे तूं सर्व जगाचा जरी वधकेला असलास तरी त्या दोषापासून मुक्त होशील.” परीक्षित राजा, अशा प्रकारें ब्राह्मणांनीं इंद्राला सांगित-

चित्रकेतु राजा व्या विद्येच्या बळानें श्रीशेषा-
च्या समीप गेला. तेथे गेल्यावर अनंताचें गौर
वर्ण शरीर, दिव्य कान्ति, नीळांबर, देदीप्यमान
मुकुट, सुंदर बाहुभूषण, तेजस्वी काटिमखला
व वळयादिक अलंकार पाहून, आणि भोंवतालीं
महान महान सिद्धांचे थवे स्तवन करीत बसलेले
अवलोकन करून तो अगदीं चकित झाला. शेष
नारायणाची प्रसन्न मुद्रा दृग्गोचर होताच त्याच्या
सर्व पातकांचा लय होऊन त्याचें निमल चित्त अत्यं
त सद्गदित झालें; त्याच्या मुखाबाटे शब्द निघेनासा
झाला; नेत्रांतून प्रेमाश्रूंचे पूर वाहू लागले; व सर्वा-
गावर रोमांच उभे राहिले ! पुढें कांहीं अवकाशानें
व्यानें संकर्षणास भक्तिपूर्वक प्रणाम मात्र केला.
कारण व्याची चित्तवृत्ति भगवद्भक्तनें परिप्लुत
झाल्यामुळें त्याचें देहभान नष्ट होऊन, प्रभूचे
स्तवन करण्यास अवश्य असणारी मानसिक
स्थिति प्राप्त झेल्यास त्यास बराच काळ लागला.
परीक्षिता, नंतर चित्रकेतु राजानें आपल्या चि-
त्ताचा निरोप करून भगवत्पदीं एकाग्रता केली, व
स्तुति करण्यास आरंभ केला.

संकर्षणाची स्तुति.

चित्रकेतु म्हणाला:—प्रभो, काय चमत्कार
सांगवा, कीं तूं वास्तविक अजिंक्य असून आत्म-
निग्रह करणाऱ्या समष्टि साधूंच्या सर्वथा हस्त
गत झाला आहेस ! भगवन्, दुसरा चमत्कार
असा कीं, ज्या ज्ञानवंतांनीं तुला जिंकून टाकिलें,
व्या जिंकणाऱ्यांनाही तूं जिंकलें आहेस ! तात्पर्य,
जे कोणी निष्कामभक्तीनें तुझी सेवा करितात,
त्यांच्या ठिकाणीं तुझ्याविषयीं सेवकता किंवा
तुझ्या ठिकाणीं सेव्यता हीं मुळींच अवशिष्ट
रहात नाहीत. म्हणजे तुझे दास व तूं एकरूप
बनून जातां. हें केवढें आश्चर्य बरें ! भगवंता,
वास्तविक पाहतां जगताची उत्पत्ति, स्थिति व
लय हीं सर्व तुझ्याकडूनच होत आहेत. ब्रह्मा-
दिक देव हे तुझ्या सत्तेनेंच आपआपलीं कर्तव्ये

करीत आहेत. आदिपुरुषा, देवाना, “आम्ही
सृष्टीचे नियते” म्हणून जो आरंभमान वाटतो,
तो खरोखरी व्यर्थ होय. ईश्वरा, आदि, अंत व
मध्य ह्या त्रिकृति तुझ्या ठायीं मुळींच नाहीत.
देवाधिदेवा, परमाणुरूप मूळ कारण व ब्रह्मा-
डरूप अति विस्तीर्ण कार्य ह्यांत सर्वत्र तूच भर-
लेला आहेस; व्यामुळें ह्या सृष्टीला जरी आदि, मध्य
व अंत असले, तरी तुला ते नाहीत हें व्यक्त आहे.
विभो, तुला आदि, मध्य व अंत नसल्यामुळें
तुला कालाचा उपाधि नाही; कारण ज्या ब्रह्मा-
ंडातील अणुमात्राच्या ठायीं तुझें अस्तित्व आहे,
असलीं कोट्यावधि ब्रह्मांडे तुझ्या ठिकाणीं परमा-
णुपात्र आहेत. ह्यास्तव, हे अनंता, तुला ‘अनंत’
ही संज्ञा फारच शोभते ह्यांत संदेह नाही. परमे-
श्वरा, विषयशैलुप पुरुष तुला न भजतां तुझ्या
इंद्रादिक विभूतींना भजतात, हा खर्चीत वेडेपणा
होय; परंतु, देवा, राजाचा नाश झाला असतां
जसा व्याच्या सेवकांचा नाश होतच असतो,
तसा मूळ उपास्य देवतेचा नाश झाला असतां
उपासकांचा नाश झालाच म्हणून समजावें.
भगवन्, जरी कोणाला विषयपूर्तीसाठीं आराधना
करावयाची असली, तरी त्यानें तुझीच आराधना
करावी. तुझ्या आराधनेच्या योगानें व्या विषयवा-
सना आणखी न वाढतां हळू हळू नष्ट होत
जातात. देवाधिदेवा, सकामबुद्धीनें तुझी उपासना
करणाऱ्यांनाही जर असे फल प्राप्त होतें, तर निष्का-
मबुद्धीनें तुझ्या ठिकाणीं अहर्निश रममाण होणाऱ्या
पुरुषांना मोक्षप्राप्ति होईल ह्याबद्दल संशय
तो कोणता ! महापुरुषा, जे तुझे भक्त आहेत,
त्यांना देहादिकाविषयीं समत्वबुद्धि केव्हांच उत्पन्न
होत नाही, व ते नेहमीं सर्वत्र समबुद्धि ठेवितात.
प्रभो, तुझ्या दर्शनापासून सकळ पातकांचा नाश
होतो. देवा, तुझें सुसर्तें नांव ऐकिलें असतां
चांडालादिक सुद्धां संसारांतून तरतात. भगवन्,
आज तुझ्या कृपाकटाक्षानें मी पावन झालों. आतां

मळा वासना म्हणून राहिळी नाही; व मी जन्मास येऊन कृतार्थ झालों, असें मळा वाटतें. हे अनंता, तूं सर्व सृष्टीचा आत्मा आहेस; ह्यामुळे, जग काय करीत आहे हें सर्व तू जाणतच आहेस. तेव्हां मी तुला काहीं विदित करावयाचें आहे, असा अर्थच नाही. काजव्यानें दिनमणीपुढें प्रकाश तो काय पाडावा ? देवाधिदेवा, तू जेव्हां प्रथम काहीं व्यापार करण्यास प्रारंभ करितोस, तेव्हां प्रजापति पुढील रचना करू लागतात; इंद्रियांना आपआपलीं कामें करण्यास तुझ्यामुळेच शक्ति आली आहे; हे विश्वाधिपते, तुला सहस्र फडा असून तू आपल्या मस्तकावर हें सर्व भूमंडळ मोहरीसारखे धारण केले आहेस. भगवंता, मी तुला विनयपूर्वक नमस्कार करितों, तो ग्रहण कर. ”

शेषाचें भाषण.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—हे कुरुश्रेष्ठा, चित्रकेतु राजानें केलेली स्तुति श्रवण करून भगवान शेष प्रसन्न होऊन म्हणाले, “हे विद्याधराधिपते, नारद व अगिरा ह्यांनीं तुला मजविषयीं जें ज्ञान कथन केलें, तें यथार्थ आहे. तुला प्राप्त झालेल्या ब्रह्म-विद्येमुळे तू उत्तम प्रकारें कृतार्थ झालास. चित्रकेतु राजा, यच्चावत्सर्वपदार्थ मीच उत्पन्न करितों व त्यांत मीच भरलेला असतो. शब्दब्रह्म (वेद) व परब्रह्म हीं दोन्ही माझींच नित्यरूपें होत. पदार्थ-मात्रामधें भोग्य म्हणून जें काहीं आहे, तेंही मीच; व त्या पदार्थाचा वास्तविक भोक्ताही मीच. चित्रकेतो, स्वप्नांत असतां ण्याप्रमाणें एखादा पुरुष अनेक वस्तु, देश, अवस्था वगैरे अवलोकन करून त्या स्वप्नांतच, मी निद्रा घेतों, जागा असतो, अनेक कृत्यें करितों इत्यादि मिथ्या गोष्टींचे आस्तित्व मानितो, त्याप्रमाणेंच जाग्रदावस्थेंतहि लोकांची स्थिति असते. ही जाग्रदावस्था म्हणजे जीवाचा एक विशिष्ट उपाधि होय. स्वप्नगत पुरुषास स्वप्नरूप उपाधीनें जसे स्वप्नातील बहुविध भिद्य्मा भोग भोगावे लागतात, तशीं संसारी पुरु-

षास जीवभूत उपाधीमुळे सुख:दुख:दिक अनेक मिथ्या द्वंद्वें भोगावीं लागतात; असो. राजा चित्रकेतो, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति हे सगळे जीवोपाधींचे विकार होत. ह्या सर्व अवस्थांमध्ये साक्षिरूपानें असणारा जो आत्मा (परब्रह्म), तो निर्विकार व चिन्मयच आहे. जोंपर्यंत जीव हा माझें परब्रह्मस्वरूप ओळखीत असतो, तोंपर्यंत त्यास संसारांत पडवें लागत नाही; परंतु माझ्या स्वरूपाचा विसर पडतांच तो जन्ममरणाधीन होऊन संसारांतील येरझारा भोगू लागतो; ह्यास्तव माझ्या स्वरूपाचें ज्ञान होणें हाच मत्प्राप्तीचा सुलभ मार्ग होय. ज्ञान हें दोन प्रकारचें असतें: परोक्षज्ञान व अपरोक्षज्ञान. परोक्ष ज्ञान प्राप्त होण्यासाठीं मी श्रुति व बहुविध शास्त्रें निर्माण केली आहेत; व त्यांच्या योगानें माझ्या ध्यानाचा नित्य निदिध्यास उत्पन्न झाला, म्हणजे अपरोक्षज्ञान होऊन माझा साक्षात्कार प्राप्त होतो. राजा, हीं दोन्ही ज्ञानें ह्या सृष्टींत मनुष्यास प्राप्त होतात, अन्य प्राण्यांस प्राप्त होत नाहीत; ह्याकरितां माझी प्राप्ति होणें हें फक्त नरयोनींत शक्य आहे. चित्रकेतो, माझ्या प्राप्तीचा मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे संसारापासून निवृत्ति होणें हाच होय; व ती निवृत्ति घडून येण्यास, संसारांत सुख-प्राप्तीकरितां व दुःखनाशाकरितां जीं कामें लोक करितात, त्यांपैकीं कितीकांपासून इष्टप्राप्ति होते ह्याचा विचार करावा. सारांश, विवेक व इंद्रियजय ह्यांच्या योगानें प्रत्येकांनें परब्रह्मरूपाचें ज्ञान मिळवावें व माझ्या रूपांत मिळून जाऊन संसारांतलें त्रिविध तापांपासून सुटवें हें अत्यंत श्रेयस्कर होय. चित्रकेतु राजा, ह्या माझ्या उपदेशाचें नीट मनन कर, म्हणजे तुला ज्ञान व विज्ञान हीं प्राप्त होऊन तू सायुज्य मिळविशील.”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें चित्रकेतु राजास बोध करून भगवान शेषनारायण अंतर्हित झाले.

अध्याय सतरावा.

—:—

वृत्रासुराचा पूर्वजन्मेतिहास.

(चित्रकेतूकडून शंकराचा उपहास.)

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, चित्रकेतूला आकाशांत फिरणाऱ्या विद्याधराचें रूप प्राप्त झालें होतें. ज्या दिशेला भगवान शेष गुप्त झाले, त्या दिशेला त्यानें नमस्कार केला; आणि तेथून, सर्व पर्वतांत श्रेष्ठ जो मेरु पर्वत, व्यावर तो गेला. त्यानें त्या पर्वताच्या गुहेमध्ये, जेथें सर्व सिद्धि इच्छित्याबरोबर प्राप्त होतात तेथें, अप्सरांकडून ईश्वराची चरित्रं गाववीत लक्षावधि वर्षे आनंदांत काढिलीं. त्या स्थलीं सिद्ध, चारण व मुनि हे त्याची नेहमीं स्तुति करीत. त्याच्या अंगी योगबळ पूर्ण असल्यामुळे त्याची शक्ति यत्किंचितही कमी झाली नाही. एकदा तो विष्णूनें दिलेल्या विमानांत वसून हिंडत असता कैलास पर्वताकडे गेला, तो तेथें सिद्ध-चारणादिकांच्या समुदायामध्ये शंकर हे पार्वतीला आपल्या डाव्या मांडीवर घेऊन बसले आहेत, आणि त्यांनीं एक हात तिच्या स्कंधावर टाकिलेला आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां तो भगवान शंकराला उद्देशून सती (पार्वती) ऐकत असतां मोठ्यानें खदखदां हसला आणि म्हणाला, “अहो ! हा शंकर आपल्यास वेदवादी लोकांचाही गुरु म्हणवितो, आणि भरसभेंत निर्ळजा-प्रमाणें आपल्या बायकोला मांडीवर घेऊन बसतो व तिच्या आळिंगन देतो, याला म्हणावें तरी काय ? असले हें कृत्य ह्याच्या जटांना आणि तपस्वीपणाला मुळीच शोभत नाही ! अहो, अज्ञानी पुरुष देखील आपल्या बायकांस एकांतांतच मांडीवर घेऊन बसतात ! ”

श्रीशुक मुनि म्हणाले:—परीक्षित राजा, असें हें चित्रकेतूचें भाषण ऐकून भगवान शंकराला देखील पुष्कळ हसूं आलें, पण तो त्याला एक शब्दही

बोलला नाही. मग शंकर जर स्वतः काहीं बोलले नाहीत, तर बाकांचे सभासद तरी काय बोलणार ? ते गप्पच बसले. चित्रकेतूला स्वतांच्या इंद्रिय-निग्रहणाबद्दल मोठा अभिमान होता, व शंकराच्या सामर्थ्याचें त्याला ज्ञान नव्हतें, म्हणून तो त्याला असें बोलला; पण हें त्याचें कृत्य सतीला सहन झालें नाही. तिनें प्रथम त्याबद्दल धिक्कार प्रदर्शित करून नंतर

चित्रकेतूस शाप

दिला ! ती म्हणाली, “हा (चित्रकेतु) इतका उद्धट-पूर्ण आम्हांस बोलतो, यावरून, जगामध्ये आमच्यासारखे जे कोणी निर्ळज्ज असतील, त्यांना शिक्षा देण्याचें काम याच्याकडे नेमून दिलें आहेस वाटतें ! ब्रह्मदेव, भृगु, नारदादिक मुनि, कुमार, कापिक, मनु असे महान महान ज्ञानी पुरुष या शंकराच्या वर्तनाला काहीं दोष देत नाहीत, तेव्हां ते मर्ष मूर्ख असून हाच एक अकलेचा खंदक निपजला आहे ! ब्रह्मदेवादि सर्व देव आणि इतर महान महान सिद्ध पुरुष शंकराच्या चरणांचें नेहमीं ध्यान करितात, आणि हा दांडगा क्षत्रियाधम त्या सर्वांना मूर्ख ठरवून आम्हांला शिक्षण लावितो अ ! याला चांगलीच शिक्षा केली पाहिजे ! वैकुंठवासी भगवंताच्या साजि-ध्याला हा मेळा गर्विष्ठ मुळीच शोभत नाही ! म्हणून, बाळा चित्रकेतो, तू पापी दैत्यजन्मास जा. अशी शिक्षा घडली म्हणजे फिरून तुला सज्जनांची अवहेलना करण्याची दुष्ट बुद्धि होणार नाही. ”

चित्रकेतूचें भाषण.

श्रीशुक म्हणाले:—परीक्षित राजा, हा शाप ऐकतांच चित्रकेतु विमानांतून उतरून सतीची नम्रपणें प्रार्थना करू लागला : तो म्हणाला, “ माते, मी हा शाप मस्तकीं धारण करितों. देव मनुष्यांस जी आज्ञा देतात, तें त्यांच्या पूर्वकर्माचें फळ होय. हा जीव अज्ञानानें मोहित होऊन सुखदुःख

भोगीत संसारचक्रांत भ्रमण करीत असतो. स्वतः कोणीही सुखदुःख प्राप्त करून घेत नाही, अथवा कोणी कोणाळा ते देतही नाही; म्हणून स्वतांचे बरे किंवा वाईट करून घेतले, किंवा अमक्याने माझे बरे अथवा वाईट केले, असे म्हणणे वेडेपणाचे होय. हा संसार मायेच्या गुणांचा प्रवास आहे. हात शाप तो काय ? आणि अनुग्रह तो कसला ! स्वर्ग कसला आणि नरक कसचा ! त्याचप्रमाणे सुखदुःख; सगळेच सारखे ! परमेश्वर एकटा सब भूतांना आपल्या मायेने उत्पन्न करितो; बंध, मोक्ष व सुखदुःख हीही त्यानेच निर्माण करून ठेविली आहेत; व इतके करूनही तो स्वतः त्यांपासून अलसित असतो. त्याला कोणी प्रिय नाही आणि कोणी अप्रियही नाही. कारण, त्याची कोणावर आसक्ति नसल्यामुळे तो सर्वांना समबुद्धीने पाहतो; तथापि मायेमुळे उत्पन्न झालेली पुण्यपापकर्मे प्राण्यांना संसारांत पाडून त्यांना सुखदुःखे भोगावयास लावतात. म्हणून, माते, मी आपल्या शापाचे निरसन व्हावे या हेतूने तुझी प्रार्थना करीत नाही; परंतु मी तुला दुस्स्ते बोललो अस जर वाटत असेल, तर तेवढ्यापुरती मला क्षमा कर."

परीक्षिता, इतके बोलून, शंकर व पर्वती त्याकडे आश्चर्ययुक्त मुद्रेने पहात असतां विमानांत बसून तो निघून गेला. नंतर आसमंताद्वागीं देव, ऋषि, दैत्य, सिद्ध, पार्षद वगैरे बसले होते, त्या सर्वांसमक्ष भगवान् शंकर सतीला म्हणाले, "सुंदरी, विष्णूच्या सेवकांचे सवकही किती निस्पृह व उदार मनाचे असतात, हे तुला या चित्रकेतूच्या उदाहरणावरून कळून आलेच असेल. त्याच्या भक्तांना कशाचेच भय वाटत नाही. ते स्वर्ग, मोक्ष, नरक सर्व सारखेच मानितात. सुख-दुःख, जन्म-मरण, शाप-अनुग्रह हे जीवांना देहाभिमानाने प्राप्त होतात. आत्म्याच्या ठिकाणी हे भेद मुळीच नाहीत. असे असतां, त्याच्या ठिकाणी ते आहेत

असे वाटते, हे जीवांचे अज्ञान होय. परमेश्वराच्या भक्तांचे ज्ञान व वैराग्य हेच सामर्थ्य आहे. त्यांना सुखदुःखादि गोष्टींचे मुळीच भय वाटत नाही. परमेश्वराचे कर्तृत्व ब्रह्मदेव, सनत्प्रार मुनि, मोठमोठे देव धांना आणि मला स्वतःलाही कळत नाही. आम्ही सर्व त्याचेच अंश आहो; पण आम्हाला अम्हीच स्वतंत्र ईश्वर असा अभिमान असल्यामुळे त्या भगवंताचे यथार्थ स्वरूप कळून येत नाही. हा चित्रकेतु मजप्रमाणेच परमेश्वराचा प्रिय भक्त आहे. परमेश्वराच्या ठायी आपपरभाव किंवा भेदबुद्धि मुळीच नाही. तो सर्व जगताचा आत्मा असल्यामुळे त्यास सर्व कांहीं आत्मवत् वाटते. सुंदरी, ईश्वराचे भक्त शांत, समदृष्टि आणि उदार मनाचे असतात. म्हणून, प्रिये, या त्याच्या निस्पृहतेबद्दल आश्चर्य मानण्याचे कांहीं कारण नाही."

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, असे हे शंकरांचे जाषण ऐकून पार्वतीच्या मनाला समाधान वाटले, व तिच्या मनाचा विस्मय दूर झाला. चित्रकेतु हा महाभगवद्भक्त असल्यामुळे त्याच्या अंगी सतीला शाप देण्याचे सामर्थ्य होतें; पण तसे त्याने केले नाही. खऱ्या साधूचे अंच लक्षण होय. राजा, पुढे हाच चित्रकेतु तृष्णयाच्या दक्षिणाश्रमिध्ये दैत्यस्वरूप घेऊन उत्पन्न झाला. महापराक्रमी वृत्रासुर तो हाच. परीक्षिता, वृत्र हा दैत्य असतां तो भगवद्भक्त असण्याचे कारण तू विचारलेस, ते तुला मी सविस्तर सांगितले. हे पुण्यकारक चरित्र जो पुरुष शुद्ध मनाने प्रातःकाळी ऐकेल, तो सुगतीस जाईल.

अध्याय अठरावा.

—:०:—

अदितीची व दितीची संतति.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, सवि-
त्याच्या पृश्नि नामक पत्नीला सावित्री, व्याहृति,

त्रयी, अग्निहोत्र, पशुयाग, सोम, चातुर्मास्य, आणि पंचयज्ञ हीं मुळे झालीं; व भर्गाची पत्नी सिद्धि हिळा महिमा, विभु, प्रभु, आशिश आणि एक रूप-वती कन्या सुत्रता इतकीं अपत्यें झालीं. धात्याला चार भार्या होत्या. त्यांचीं कुहु, सिनिवाली, राका आणि अनुमति हीं नांवें होत. ह्यांना अनुक्रमें सायं, दर्श, प्रातः आणि पूर्णमास असे चार पुत्र झाले. विधाता या नांवाचा धात्याचा एक धाकटा भाऊ होता. त्याला त्याच्या क्रिया नामक पत्नीपासून 'पुरीष्य' नांवाचे अग्नि झाले. (ह्यांनाच 'पंचचित' असे म्हणतात.) वरुणाच्या चर्षणी नामक पत्नीच्या उदरीं ब्रह्मदेवाच्या भृगु नामक पुत्रांनं पुनः जन्म घेतले. या वरुणाला आणखी एक मुलगा होता. त्यानेच पुढें वारुळांत जन्म घेतला. तोच वारुमी-कि ऋषि. अगस्त्य आणि वसिष्ठ हे दोघे ऋषि मित्र आणि वरुण या दोघांचे मिळून पुत्र होत. उर्वशीला पाहून यांचें रेतस्खलन झालें होतें, तें त्या दोघांनीं (मित्रांनं व वरुणांनं) एका घटांत भरून ठेविलें, व त्यापासूनच अगस्त्य व वसिष्ठ यांची उत्पत्ति झाली. मित्राला रेवतीच्या उदरीं उत्सर्ग, आरिष्ट आणि पिप्पल हे तीन पुत्र झाले. बा परीक्षिता, इंद्र नामक श्रेष्ठ आदित्याला पौलोमी नामक भार्येच्या उदरीं जयंत, ऋषभ व मीढुष असे तीन पुत्र झाले, असें म्हणतात. ज्यानें मायेनें वामनरूप धरिलें होतें, त्या उरुक्रम देवाला त्याच्या कीर्ति नामक भार्येपासून बृहच्छ्रेक हा एक पुत्र झाला, व पुढें बृहच्छ्रेकाला सौभग इत्यादि अनेक पुत्र झाले. त्या महाथोर कश्यपपुत्र उरुक्रमाचीं (वामनाचीं) चरित्रें व त्यानें अदितीच्या उदरीं अवतार कसा घेतला तो वृत्तांत मी तुला मागाहून सांगेन.

आतां कश्यपाला दितीच्या ठिकाणीं कोण-कोणते पुत्र झाले, तें तुला सांगतों. ह्या दितिवंशांत प्रन्हाद व बलि हे महाभगवद्भक्त निपजले. दिती-

ला प्रथम हिरण्यकशिपु आणि हिरण्याक्ष हे दोन महाबलाढ्य पुत्र झाले असें मीं पूर्वीं सांगितलेच आहे. हिरण्यकशिपूला जंभाची मुलगी कयाधु इजपासून चार पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें सन्हाद, अनुन्हाद, न्हाद व प्रन्हाद. कयाधूची बहीण सिंहिका ही विप्रचित्ति नामक दानवाला दिव्ही होती. तिला राहु नांवाचा मुलगा झाला. हा अमृत पीत असतां विष्णूनें सुदर्शनानें याचें मस्तक तोडिलें. सन्हादाला त्याच्या कृति नामक भार्येपासून पंचजन नामक पुत्र झाला. न्हादाला धमनीपासून वातापि व इल्वळ असे दोन पुत्र झाले. ह्या इल्वळानें अगस्त्य अतिथी-करितां वातापीला शिजविलें ! अनुन्हादाला सूर्य्येच्या पोटां बाष्कळ व महिष हे दोन पुत्र झाले. प्रन्हादाला विरोचन हा मुलगा झाला. त्या विरोचनाला देवीच्या पोटां बलि झाला. बलीला अशनेपासून शंभर पुत्र झाले. त्यांत बाण हा महासामर्थ्यवान व कीर्तिमान असून त्यानें शंकराची आराधना केली, व त्याच्या गणांत श्रेष्ठ पद मिळविलें. भगवान विष्णु त्याच्या समीप राहून त्याच्या नगराचें अद्यापि रक्षण करीत असतात ! बाण हा बलीचा वडील मुलगा होय. दितीला मरुत् नांवाचे एकुणपन्नास मुलगे झाले. त्यांपैकीं कोणाला संतति झाली नाहीं. त्या सर्वांना इंद्रानें आपल्यासारखीं रूपें प्राप्त करून दिलीं ! परीक्षित राजांनं विचारिलें:—हे शुक्र मुने, मरुत् हे जन्मतः दैत्य असतां, इंद्रानें त्यांस स्व-स्वरूप प्राप्त करून देण्याजोगें त्यांनीं कोणतें पुण्यकर्म केले वरें ?

मरुद्गणांचा जन्मेतिहास.

श्रीशुक्र म्हणाले:—परीक्षित राजा, दितीचे पुत्र इंद्रानें मारिले, म्हणून सवतीमत्सरांमुळें धुमसत असलेला कोधाग्नि पुत्रशोकांमुळें भडकून तिच्या अंगाची काही झाली, आणि ती मोठ्या विचारांत पडली. ती मनांत

देव म्हणाळे:—मुनिश्रेष्ठ, स्वार्थसाधु जे आहे त, त्यांना 'परदुःखशीतल' वाटते. तसे नसते तर आपणांपाशी आम्ही अशी वस्तु मागितलीच नसती. परंतु सर्व भूतांवर दया करणाऱ्या आपल्यासारख्या पुण्यशील पुरुषाला कोणती वस्तु सोडण्यास काठिग आहे ? त्यांतूनही, जे दानशूर आहेत, त्यांची गोष्ट कांहीं निराळीच ! कोणी स्वार्थदृष्टीने मागो वा परमार्थदृष्टीने मागो, त्यांजकडून नकार कधी यावयाचाच नाही !

देवांना अर्थीची प्राप्ति.

दधीच ऋषि म्हणाळा:—देवहो, मी पहिल्याने नकार दर्शविला त्याचा उद्देश इतकाच होता की, तुमच्या मुखानून धर्म ऐकावा. आतां ज्या अर्थी हा नश्वर देह तुमच्या उपयोगी पडणार आहे, त्या अर्थी मी याळा सोडून देण्यास तयार आहे. या अशाश्वत शरीराकडून जर धर्म साधत असेल आणि कीर्ति मिळत असेल, तर जो मनुष्य त्यांचे साधन करून घेणार नाही तो मूर्खच समजला पाहिजे ! अशा मनुष्यापेक्षा जड पदार्थ पुष्कळ चांगले ! कारण वृक्षपाषाणादि सर्व पदार्थ नेहमी लोकांच्या उपयोगी पडण्यास तत्पर असतात ! वास्तविक पाहिले तर धन, दारा, पुत्र, आस व स्वतांचे शरीर हीं सर्व नश्वर आहेत; तीं केव्हां नष्ट होतील ह्याचा मुळीच भरवंस नाही; म्हणून यांजकडून परोपकार घडण्याची संधि आली असतां प्रणयाने यांकिंचितही विळव लावूं नये."

श्रीशुकाचार्य म्हणाळे:—परीक्षित राजा, दधीच ऋषीने देशांशीं असं भाषण केलें, आणि तत्क्षणां समाधि लाविला; व जीवाचें परब्रह्माशीं ऐक्य करून देहाचा त्याग केला. त्यानें आपलीं इंद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि हीं आश्रूण, अहंताममतादि सर्व पाश तोडिले होते, व आत्मा ब्रह्माडीं स्थिर केला होता; यामुळे, आपला देह केव्हां पडला हे त्याला कळलें सुद्धा नाही ! असो.

वज्राची उत्पत्ति व इंद्रवृक्षाचें सुद्ध.

परीक्षिता, पुढें विश्वकर्मानें त्या मुनींच्या अस्थींचें एक वज्र तयार केलें. तें इंद्रानें आपल्या हातांत घेतल्याबरोबर, त्याच्या अंगांत अतर्क्य शक्ति उत्पन्न होऊन ईश्वराचें तेज त्याच्या अंगांत संचरलें. त्या समर्थी देवांनीं परिबेष्टित असलेला तो इंद्र फारच शोभू लागला, व मुनिगणांनीं त्याची स्तुति चालविली. नंतर तो देशेद्र गजेंद्रावर बसून मोठ्या वेगानें वृत्रासुराला मारण्याकरितां त्याच्या अंगावर धावून गेला, व त्या योगें सर्व त्रैलोक्यास परमानंद झाला. वृत्रासुरही आपल्या मोठमोठ्या पराक्रमी सेनापतींसह युद्धास तयार होताच. मार्कंडेयाकरितां शंकर जसे क्रोधाग्रमान होऊन यमाच्या अगावर धावले, तसा देवेंद्र वृत्रासुराच्या अगावर धावला ! हा देवदेवांचा संग्राम त्रतायुगाच्या आरंभी नर्मदा नदीच्या तीरावर झाला. त्या प्रसंगीं तेथे इंद्राच्या समीप रुद्र, वसु, आदित्य, अश्विनीकुमार, पितर, अग्नि, मरुद्गण, ऋषु, साध्य व विश्वेदेव हे सर्व असून, सर्वांच्या पुढें इंद्र हा दधीच ऋषीच्या अस्थींचें केलेलें वज्र हातांत घेऊन लोकोत्तर शौर्यानें सुद्ध करित होता. वृत्रासुराला हें इंद्राचें ऐश्वर्य बघवेंना. नमुचि, शंवर, अनर्वा, द्विर्भूषा, ऋषभ, अंबर, हयग्रीव, शंकुशिर, त्रिभिचिस्ति, अयोमुख, पुलोमा, वृषपत्नी, प्रहेति, हेति, उत्कळ, सुमाली, माली आदिकरून सहस्रावधि दैत्य आणि दानव, व यक्षराक्षस हे सुवर्णाचीं कवचें व किरीटकुंडलादिक वारण करून तयार होते. त्यांनीं एकदम नेट केला, व इंद्राच्या सैन्याचें कंदन करित ते पळीकडे गेले. त्यांनीं आपल्या शस्त्रास्त्रांचा देवांवर इतका भडिमार चालविला कीं, त्या योगानें दैवसैन्य झांकून गेलें. देवांनींही आपल्या पराक्रमाच्या योगानें त्या शस्त्रास्त्रांचे कवचेतच तुकडे उडविले. दैत्यांनीं पुढें देवांवर पर्वत, वृक्ष, पाषाण टाकण्यास सुरुवात केली; पण त्यांचेही

तुला होईल; पण व्रतांत जर का यांकिंचित् न्यून पडलें, तर मात्र तो इंद्राळा न मारतां त्याचा मित्र होऊन राहील. ” त्यावर दिति म्हणाली “ दिजवरा, मी व्रत करण्यास तयार आहे. कोणत्या रीतीने आचरण करावें तें मला सांगा. ”

द्वितीला पुंसवनव्रताचा उपदेश.

कश्यप म्हणाले:—प्राणिमात्राळा पीडा देऊं नये; आक्रोश करूं नये; असत्य बोलूं नये; नखें किंवा रोम छेदूं नये; घाणेरड्या पदार्थांना स्पर्श करूं नये; पाण्यांत उतरून स्नान करूं नये; रागावूं नये; दुष्ट लोकांशीं संभाषण करूं नये; मछिन वस्त्र नेसूं नये; एकदा धारण केलेली माला पुनः धाडूं नये; उच्छिष्ट, मुंग्या आलेले, मांस-युक्त, भद्रकालीच्या भैवेयांचें, रजस्वलेने पाहिलेले किंवा शूद्रानें स्पर्श केलेले अन्न खाऊं नये; ओंजळीने पाणी पिऊं नये; आंचवल्याखेरीज, सायंकाळीं, केंस मोकळे टाकून, अलंकाररहित, मौन सोडून, किंवा चोळी न घाळतां बाहेर जाऊं नये; पाय धुतल्यावांचून, अपवित्र असतां, ओल्या पायांनीं, उत्तरेकडे उसें करून, पश्चिमेकडे डोकें करून, इतरांसह, नग्न, अथवा संध्याकाळीं निज् नये; सदासर्वकाळ स्वच्छ वस्त्र नेसून शुचिभूत असावें; सर्व सौभाग्यालंकार धारण करावे; प्रातः-काळीं भोजनाच्या पूर्वीं गाई, ब्राह्मण व लक्ष्मी-नारायण यांचें पूजन करावें; माला, गंध, उपा-यनें, अलंकार इत्यादि साहित्यानें सुवसिनीचें पूजन करावें; आणि पतीचें पूजन करून नेहमीं त्याचें ध्यान करावें. हे साध्वी, या प्रकारें तूं एक वर्षपर्यंत बिनचूक पुंसवनव्रताचें आचरण केलेस तर इंद्राचा वध करणारा पुत्र तुला प्राप्त होईल. ”

परीक्षित राजा, त्या मनोनिग्रही द्वितीनें ‘बरे’ असें म्हणून त्या विष्णुव्रताचा स्वीकार केला, व त्याच वेळीं तिला गर्भही राहिला. हे राजा, महा-धूर्त इंद्राळा आपल्या सापल मातेचा हा बेत कळला, आणि त्यानें द्वितीच्या आश्रमाजवळ सेवा

करण्याच्या निमित्तानें राहण्याचा बेत केला. तो नित्य वेळोवेळीं तिला वनांतून फळें, फुलें, मुळें, समिधा, दर्भ, पत्रें, अंकुर, मृत्तिका वगैरे आणून देई. हरिण केव्हां चुकेल आणि आपल्या फांसांत येईल म्हणून पारधी जसा वाट बघत असतो, तसा इंद्र हा दिति केव्हां नियमांत चुकते याची अगदीं सावधपणें वाट बघत होता; तरी त्याला द्वितीच्या व्रताचरणांत यांकिंचित् देखील उणें आढळलें नाहीं. त्यामुळें इंद्राळा आपल्या जीवित्वाविषयीं संशय वाटूं लागला; पण, राजा, भवितव्येपुढें इजाज नाहीं! दिति व्रताच्या कष्टांमुळें अगदीं कूश होते चाळवी, व ती एके दिवशीं संध्याकाळीं जेवतां जेवतां अर्थात् हातपाय न धुतांच झोंपी गेली! हें रंध्र इंद्राळा सांपडतांच त्यानें योगमायेनें त्या निद्रिस्त द्वितीच्या उदरांत प्रवेश केला, आणि त्या ते-जस्त्री गर्भाचे वज्रानें सात तुकडे केले! प्रत्येक तुकडा पाडतांना गर्भ रडू लागे, तेव्हां इंद्र ‘रडूं नको बाळ !’ असें म्हणून त्याची समजूत करी. शेवटीं फिरून त्यानें प्रत्येकाचे सात सात तुकडे केले; आणि असे इंद्रानें त्या गर्भाचे एकंदर एकुणपन्नास तुकडे केले. राजा, ते सर्व-जण इंद्राळा हात जोडून म्हणाले, “ बा इंद्रा, तूं आम्हांका कां मारतोस ! आम्ही ‘मरतू’ तुझे भाऊ आहों. ” तेव्हां ते शरण आले आहेत असें पाहून इंद्र त्यांना म्हणाला, “ बंधुहो, भिऊं नका. ” परीक्षित राजा, त्या एका गर्भाचे इंद्रानें अनेक तुकडे केले, तथापि प्रभुच्या कृपेमुळें तूं जसा अश्वत्थाम्यानें सोडिलेल्या ब्रह्मास्त्राच्या योगानें मरण पावला नाहींस, तसा द्वितीचाही गर्भ मरण पावला नाहीं. असो.

द्वितीनें एक वर्षपर्यंत कडकडीत व्रताचरण केलें होतें, यामुळें तिच्या गर्भाचे ते एकुणपन्नास भाग सुखरूप राहून ते एकुणपन्नास व एक इंद्र याप्रमाणें तिला पन्नास पुत्र झाले. [कारण सांप्रत

तोही तिथ्या उदरांतूनच बाहेर आला. ईश्वराने मातेपासून उत्पन्न झालेला त्याचा दैत्यपणाच दोष काढून टाकला, आणि त्यांना सोमप देवांची पदवी दिली. साध्वी दिति जाली होऊन पाहते तों अग्नीसारख्या तेजस्वी पुतांसह इंद्र आपल्या-पुढे उभा आहे, असे तिला आढळले. तेव्हा ती इंद्राला म्हणाली, “बाळा, देवांना भय उत्पन्न करणारा एकच पुत्र व्हावा, या हेतूने हें व्रत मी आचरिले; पण येथे तर हे इतके दिसतात. तेव्हा याचें खरें कारण तुला ठाऊक असेल तर सांग.” दितानें भोळेपणानें विचारलेला तो प्रश्न ऐकून इंद्रानेंही सरळ मनानें उत्तर दिलें: तो म्हणाला, “आई, तुझा हेतु ओळखूनच मी तुजजवळ येऊन राहिलों हातो; आणि तुझ्या व्रतांत उणेपणा दृष्टीस पडल्याबरोबर मी तुझ्या उदरांत शिरून तेथें असलेल्या एकाच गर्भाचे हे एकुणपत्न्य तुकडे केले! हें कृत्य करितांना धर्माकडे बिलकूल लक्ष न देतां मी ते केवळ स्वार्थबुद्धीनें केले, हें मात्र मला कबूळ आहे. आई, पहिल्यानें मी एका गर्भाचे सात तुकडे केले, तों ते सात मुलगे झाले. म्हणून फिरून प्रत्येकाचे सात सात तुकडे केले; तरी ते मेले नाहींत. तेव्हां मात्र मला आश्चर्य वाटलें, आणि मनाची खातरी झाली कीं, तूं केलेल्या अवर्णनीय ईश्वरसेवेच्या सिद्धीचें हें फळ आहे. हे माते, तुझे हे सर्व पुत्र जिवंत आहेत, तेव्हां मूख-पणामुळे केलेल्या अपराधाची तूं मला क्षमा कर.”

शुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, इंद्राचा शुद्ध भाव पाहून दितानें मोठया आनंदानें त्याची विनंती मान्य केली. नंतर इंद्रही तिला नमस्कार करून मरुद्गणांसह स्वर्गलोकीं निघून गेला. राजा, तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर हें मीं तुला सांगितलें. आतां ‘मरुत्’ हे दैत्य असून इंद्रस्वरूप कां पावले, हें तुझ्या लक्षांत आलेंच असेल.

अध्याय एकोणिसावा.

—:०:—

पुंसवनव्रताचा विधि.

परीक्षित राजा म्हणाला:—मुने, आपण ज्याला पुसवनव्रत (पुत्रप्राप्ति करून देणारें व्रत) असें नांव दिलें, व ज्याच्या आचरणानें विष्णु प्रसन्न होतात, त्या व्रताचा विधि मला सांगावा.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—राजा, स्त्रीनें पतीची आज्ञा घेऊन हें सकळ कामना पूर्ण करणारें व्रत मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं आरंभवें. प्रथम मरुतांचें जन्माख्यान ऐकावें नंतर ह्या व्रताचा ब्राह्मणांकडून विधि समजावून घ्यावा. दांत स्वच्छ धुवून स्नान करावें; शुभ्र वस्त्रें व अलंकार परिधान करावे, आणि भोजनापूर्वी लक्ष्मीनारायणांची पूजा करून नंतर प्रार्थना करावी; ती अशी:—

प्रार्थनास्तोत्र.

अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतेय नमःसकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा माहिनौजसा ॥
जुष्ट ईशगुणैःसर्वैस्ततोऽति भगवान्प्रभुः ।
विष्णुपति महाभागे महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥

‘ हे पूर्णकामा परमेश्वरा, तूं अगदीं निरपेक्ष आहेस. तुला कशाचीही जरूर नाहीं. तूं लक्ष्मीचा पति आहेस, व अणिमादि आठही सिद्धि तुझ्याजवळ परिपूर्ण आहेत. तुला माझा नमस्कार असो. हे ईश्वरा, ज्या अर्थां कृपा, श्री, ऐश्वर्य, मोठेपणा, वीर्य आणि सत्यसंकल्पादि इतर सर्व गुण यांनीं तूं भरलेला आहेस, त्या अर्थां तूं भगवान आणि सर्वांचा प्रभु आहेस. हे विष्णुपति, हे महामाये, हे परमेश्वरलक्षणे, हे महाभागे, हे लोकमाते, माझा तुला नमस्कार असो. तूं मजवर प्रसन्न हो.’

याप्रमाणे प्रार्थना केल्यानंतर, “नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्वलिमुपहराणि या मंत्राने भगवंताचे प्रतिदिवशीं आह्वान करून, एकाप्राचीनाने त्याचीं अर्घ्यपाद्यादि षोडशोपचारे पूजन करावे; आणि अर्घ्यांत, नैवेद्यांतीक शेष राहिलेल्या द्रव्याच्या बारा आहुति द्याव्या. “नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा” असा होमाचा मंत्र म्हणावा.

राजा परीक्षिता, भगवान् लोकनायक विष्णु व भगवती लोकमाता लक्ष्मी हीं सर्व उपभोगांचीं उद्गमस्थानें होत. नानाविध संपत्ति प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें एकाप्रतें त्या उभयतांची पूजा करावी, आणि त्यांच्या चरणीं लीन होऊन “नमो भगवते महापुरुषाय” इत्यादि मंत्र दहा वेळा म्हणावा, व मग त्यांची स्तुति करावी.

परमेश्वरस्तुति.

युवां तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतः सूक्ष्मा माया शक्तिर्गुरुरत्यया ॥
तस्या अर्धेश्वरः साक्षात्त्रमेव पुरुषः परः ।
त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥
गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जका गुणभुग्भवान् ।
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेंद्रियाशया ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥
यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमश्लोक संतु सत्या महाशिषः ॥

‘आपण उभयतां सर्व जगाला अतर्क्य व्यापक आहां. सर्व जग तुम्हांपासूनच उत्पन्न झालें. सूक्ष्म-प्रकृति व दुर्निवार अशी जा माया शक्ति तां तू देवी होस; आणि तिचा अधिपति प्रयश्च मायातीत परमेश्वर तो हा तूं देवाधिदेव होस. देवा, नानाविध यज्ञयाग हा तुम्ही रूप होत, व त्यांतीक इज्या म्हणजे यज्ञसंपादक क्रिया

ही ही लोकमाता लक्ष्मी होय. पुरुषोत्तमा, यज्ञ-क्रिया ही देवी व यज्ञक्रियेचा फळभोक्ता तू आहेस. गुणांची व्यक्त स्थिति ही माया व तिचा व्यंजक हा तूच होस. सर्व भूतांचा आत्मा तू आहेस; आणि शरीरें, इंद्रिये वगैरे सर्व लक्ष्मीचीं रूपें आहेत. ज्या अर्थी तुम्ही सर्व त्रैलोक्याला मनोरथ प्राप्त करून देता, त्या अर्थी तुम्हां उभयतांच्या कृपेनें चिरकाळ टिकणारे उत्तम उपभोग मजला प्राप्त होवोत.’

अशा प्रकारें स्तुति केल्यावर नैवेद्याचे सर्व पदार्थ एका बाजूस साखून झाला आचमन द्यावे आणि पूजा पूर्ण करावी. नंतर भक्तियुक्त अंतःकरणानें स्तोत्र म्हणून स्तुति करावी; यज्ञशेष हुंगावा; व नंतर शेषद्रव्यांनीं पुनः भगवंताची पूजा करावी. नंतर, पतीला, तो परमेश्वर आहे असें मानून त्याचे प्रिय पदार्थ अर्पण करावे. पतीनेंही सर्व प्रकारें तिच्या प्रेमळपणें साहाय्य करावे. दंपत्यापैकीं कोणीही एकानें कर्म केळें तरी दोघांची कलशासारखेच आहे. पत्नी व्रत करण्यास अयोग्य असेल, तर पतीनें एकप्रचिंतानें ह्या व्रताचें आचरण कराव. प्रतिदिनीं ब्रह्मण-सुवासिनींची माळा, गंध, बाळी, अलंकार इत्यादी-कांनीं पूजा करावी. देवीचें स्वस्थानीं विसर्जन केल्यावर नैवेद्यप्रसाद घ्यावा. ह्या प्रसादाच्या योगें माझें चित्त शुद्ध होऊन सर्व कामना परिपूर्ण होवोत, अशा बुद्धीनें तो ग्रहण करावा. अशा प्रकारें एक वर्षपर्यंत ह्या व्रताचें आचरण करावें; आणि कार्तीक वद्य अमावास्याचे दिवशीं उपोषित राहवें. दुसरे दिवशीं (प्रतिपदेच्या दिवशीं) स्नातन करून नि याप्रमाणे भगवताची पूजा करावी. दुध मध्यें चरु शिजवावा, त्यांत तूप घाळावे. आणि तिच्या पतीनें, अमावास्या पंथिमेला ज्या स्थानें स्थापना करितात, त्यापसालें दारवाच आहुतीचा होम करावा. पुढे ब्राह्मणांना वज्र,

अंककार, दाक्षिणा इत्यादि देऊन संतुष्ट करावें. त्यांना भक्तियुक्त अंतःकरणानें नमस्कार करावा, आणि त्यांनी दिळेले आशीर्वाद घेऊन भोजनाची तयारी करावी. आचार्याला प्रथम भोजनास बसवून नंतर आप्त-इष्टांसह आपण भोजन करायें. भोजनाचे वेळी मौन धरावें. पत्नीला अवशिष्ट चरु भक्षण करण्यास द्यावा; म्हणजे त्यापासून उत्तम संतति आणि ऐश्वर्य प्राप्त होतें. पुरुषाने ह्या व्रताचें आचरण केलें, तर त्याला इच्छित फळ मिळतें; स्त्रीनें हें केलें तर तिच्या सौभाग्य,

लक्ष्मी, संतति, कीर्ति व गृह ही मिळून तिच्या पतीला दीर्घ आयुष्य प्राप्त होतें; कुमारिकेनें हें व्रत केलें तर तिच्या सर्वगुणसंपन्न पति मिळतो; आणि गतधवा स्त्रीनें केलें तर तिची सर्व पापें नाश पावून तिच्या सद्गति मिळते. सारांश, कोणाही मनुष्यास कोणतीही इच्छा असल्यास ती भगवान परमेश्वर पूर्ण करितो. परीक्षित राजा, हें तुला सांगितलेलें मरुतांचें पुण्यकारक आख्यान व दितीचें महाव्रत जो पठन करील, त्याचे सर्व हेतु पूर्ण होतील.

श्रीमद्भागवत.

सप्तमस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

परीक्षित राजा म्हणाला:—शुक मुने, भगवान विष्णु सर्वाभूतीं समदृष्टि ठेवणारा व सर्वांचा हित करणारा असतां, त्यानें इद्राचा पक्ष घेऊन दि-
तांचे पुत्र कसे मारिले? तो तर निर्गुण, निर्विकार व सच्चिदानंदस्वरूप आहे; त्याला देवांचा पक्ष धरण्याचें, किंवा दैत्यांना मिण्याचें अथवा त्यांचा द्वेष करण्याचें कारण नाही. मुनिवर्य, ईश्वराच्या कृतीविषयी हा जो मळां संशय उत्पन्न झाला आहे, त्याचें आपण कृपा करून निवारण करावें.

श्रीशुक म्हणाले:—परीक्षित-राजा, फार चांगलें विचारलेंस. कारण, ह्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना म्हणजे

दैत्यांविषयी ईश्वराची विषमबुद्धि कां?
हें सांगतांना, साहजिक रीतीनें भगवद्भक्त प्रह्लादाचें माहात्म्य वर्णन करण्याचा योग येणार आहे; व-यामुळें श्रोत्यावक्त्यांची भगवंतावर भक्ति वाढत जाईल. राजा, हें प्रह्लादाचें पुण्यप्रद आख्यान नारदादि ऋषि मोठ्या प्रेमानें गात असतात. आतां मी भगवान व्यास मुनींना वंदन करून हरिकथेस आरंभ करितों.

परीक्षिता, त्रिगुणात्मक प्रकृतीहून भगवान निराळा असून तो निर्गुण व जन्मरहित आहे. तो स्पष्ट दिसत नाही, तरी मायेच्या सत्त्वादिक,

गुणांचा अंगीकार करून, तो वध्य आणि वधकर्ता अशीं दोन्ही रूपें धरितो. राजा, सत्त्व, रज व तम हे गुण प्रकृतीचे होत, आत्म्याचे नव्हत; ह्या सर्वांचा न्हास किंवा वृद्धि एकदम होत नाही. सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होण्याची वेळ आली, म्हणजे परमेश्वर देवांचा आणि ऋषींचा पक्ष धरितो; रजोगुणाचा उत्कर्ष होण्याची वेळ आली, म्हणजे तो दैत्यांचा पक्ष धरितो; आणि तमोगुणाच्या उत्कर्षाच्या वेळीं यक्षराक्षसादिकांचा पक्ष धरितो. यावरून कक्षांत येण्यासारखें आहे कीं, ज्या वेळेस ज्या गुणाचा उत्कर्ष होत असतो, त्या वेळेस ह्या गुणापासून उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांचा पक्ष परमेश्वर धरितो. अग्नि ज्या काष्ठांत प्रज्वलित झाला असेल, त्याप्रमाणें तो वाटोळा किंवा विशाळ वगैरे दिसतो, अथवा उदक ज्यामध्यें मिसळायें, त्याचें रूप किंवा रसि तें धारण करितें, तद्वत् सत्त्वादिक गुणांचा आश्रय करणाऱ्या प्राण्यांच्या अंतर्गामी वसणारा परमात्मा त्या त्या प्राण्यांप्रमाणें भासतो; परंतु वास्तविकपणें तो कोणाचाही पक्ष धरित नाही. तो सर्वत्र सारखा भरलेला असल्यामुळें, ज्या वेळीं ज्या गुणाचें आधिक्य होतें, त्या वेळीं त्या गुणानें विशिष्ट असा पक्ष बळवान होतो; हें तत्त्व विद्वान लोकांना कळतें. परमेश्वराला जेव्हां शरिरें उत्पन्न करण्याची इच्छा होते, तेव्हां तो मायेच्या योगें रजोगुणाची वृद्धि करितो; त्यांत बिहार करण्याची

इच्छा झाली, म्हणजे तो सत्त्वगुणाची; आणि शयन करीत असायला, म्हणजे तमोगुणाची वळी करितो. 'परमेश्वराकडे इच्छा होते,' असे म्हटलें, ह्यावरून तो काय त्या अर्थान आला, असे मात्र मज्जा नव्हते. प्रबल आणि पुरुष ह्या सृष्टीची निमित्त होते. त्यांच्या आश्रयरूपाने राहणारा काळ त्या परमात्म्याने स्वतांच उत्पन्न केला आहे; तेव्हा काळाच्या अधीन ईश्वर नाही, हें उघड आहे. ज्याला काळ म्हणतात, त्यापासूनच सत्त्वगुणाची वृद्धि होते, आणि तसें झालें म्हणजे ईश्वर देवाविषयी प्रेम धारण करून त्यांचा उत्कर्ष करितो; आणि रजोगुण व तमोगुण ह्यांचा न्हास होऊन तद्विशिष्ट दैत्यादिकांविषयी द्वेष धारण करून ईश्वर त्यांचा विनाश करितो, असें भासते.

धर्मराज व नारद यांचा संवाद.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतात:—परीक्षित राजा, पूर्वी राजसूय यज्ञ चालला असता अजातशत्रु धर्मराजानें भगवान नारदांना प्रश्न केला असता ह्या विषयाचें स्पष्टीकरण करणारा एक इतिहास त्यांनी सांगितला, तो असा:—परीक्षिता, चेदि देशचा राजा जो शिशुपाळ, त्याला भगवान वासुदेवाने राजसूय यज्ञांत आपल्या स्वरूपां मिळविले, तेव्हां धर्मराजाला मोठें आश्चर्य वाटलें, व त्याने त्या वेळीं नारदांना प्रश्न केला.

धर्मराज म्हणाला:—अहो नारद मुने, ईश्वराची निस्सीम भक्ति करणारांना देखील जी गति प्राप्त होत नाही, ती गति त्याचा सदैव द्वेष करणाऱ्या ह्या शिशुपाळाला मिळाली हें आश्चर्य नव्हे का ? पहा—वेन राजानें ईश्वराची निंदा केल्यामुळें त्याला ब्राह्मणांनीं ईश्वराकरवीं नरकांत पाडिलें ! आणि ह्या न्यायानें पहातां शिशुपाळाला नरकावासच प्राप्त झाला पाहिजे होता ! शिशुपाळ आणि दुष्टवक्रदंत हे दोघे बोळावयास येऊं लागल्यापासून एकसारखा श्रीकृष्णाचा मत्सर करीत होते ! कित्येक वेळां त्या जगदात्म्याला या दोघांनीं इतकीं दुर्भा-

पणें केलीं आहेत कीं, तीं ज्यांनीं ज्यांनीं ऐकिलीं प्रत्येकीक, त्यांच्या त्यांच्या डोक्यातील त्या वेळची नां तिडीक अजूनही गेली नसेल ! पण असें प्रसंगा ह्या दुरात्म्यांच्या जिव्हेला नड फुटलें नाहीं. किंवा त्यास अंधतमस् नरकही मिळाला नाहीं ! इतकेंच नव्हे तर उलट असे हे नीच सर्वासमक्ष सायुज्य मिळवितात, तेव्हां ह्याचा अर्थ काय ! देवर्षे, दिव्याची ज्योत वाऱ्यानें जशी हेळकावे खात असते, तसें माझे मन संशयानें हेळकावे खात आहे ! याकरितां आपण माझा संशय दूर करावा.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, असें धर्मराजाचें भाषण ऐकून नारद मुनींस संतोष वाटला; आणि सर्व सभा ऐकत असतां त्यांनीं धर्मराजाचें समाधान केलें.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, भगवंताची निंदा करणाराला नरक प्राप्त व्हावा असें जें तुला वाटतें, त्याचें कारण काय वरें ? ईश्वराची कोणी निंदा केली तर ईश्वराला वाईट वाटतें, असा का तुझा समज आहे ? तुझा तसा समज असला तर तो चुकीचा आहे. कारण, स्तुति व निंदा यांपासून घडणारे परिणाम देहाभिमानी पुरुषांवर मात्र होतात; परमेश्वराला तर देहाभिमानी मुळींच नाहीं, तेव्हां त्याला स्तुति किंवा निंदा ह्यांपासून काय होणार आहे वरें ? धर्मराजा, 'मी' आणि 'माझे' ही विषम बुद्धि ज्या पुरुषांना असते, त्यांना, कोणीं मारिलें अथवा दुरुस्तरें केलीं, तर त्यांपासून सुखदुःख होतें; इतरांना त्यांपासून कांहीं एक होत नाहीं. हा सर्व प्रकार जीवनालागू आहे, ईश्वराला नाहीं. ईश्वर हा सर्वांचा आत्मा आणि सर्वसाक्षी आहे; म्हणून कोणत्याही तऱ्हेनें त्याच्या ठिकाणीं मन ठाविलें असतां त्या मन ठावणाऱ्यास सायुज्यच मिळतें. प्रेमानें साखर खाव्ही असतां जसे तोंड गोड होतें, तसेंच रागानें खाव्ही असतांही गोडच

होतें ! कारण, स्वतः साखरेला राग आणि लोभ हे विकार नाहीत. ह्यास्तव, हे धर्मराजा, कोणत्याही प्रकारें का होईना, ईश्वराकडे लक्ष लागणें हीच गोष्ट हितकारक आहे; आणि ती गोष्ट साध्य होण्याला त्यांतल्या त्यांत जर काहीं अधिक सुलभ उपाय असेल, तर तो परमेश्वराची विरोध-भक्ति करणें हाच होय. बाबारे, या

विरोधभक्तीचें माहात्म्य

फार श्रेष्ठ आहे. कोणत्याही प्राण्याच्या मनांत जसा पावलोपावलों त्याचा शत्रु दिसतो, तसा त्याचा मित्र दिसत नाही. तेव्हां ईश्वराशी शत्रुत्व केल्यानें प्राण्याला ईश्वराचा जास्त निदिध्यास लागतो, व त्या निदिध्यासाच्या योगानें त्याला लवकर सरूपता प्राप्त होते. धर्मराजा, तुला एक

विरोधभक्तीचें प्रचलित उदाहरण

सांगतो: कुंभारीण म्हणून एक सपक्ष कीटक आहे. तो कीटक भिंतीवर मातीचें घर करीत असतो. त्यांत तो आपल्याला खाण्यासाठीं एक आळी आणून ठेवितो. ती आळी मरावी म्हणून तो तिला जाता येतां आपल्या पायांनीं टोंचीत असतो. त्या टोंचण्यानें ती आळी लवकर मरत तर नाहीच; पण तिच्या मनांत इतकी धास्ती पडलेली असते की, तिला सतत ती कुंभारीणच डोळ्यापुढें दिसत असते; तिला तिचा इतका ध्यास लागलेला असतो की, त्या कुंभारीण्या टोंचण्यानें होत असलेल्या वेदनांचेही तिला भान रहात नाही. तिची देहबुद्धि अगदीं नष्ट होऊन जाते; व परिणाम असा होतो की, ती आळीच काहीं वेळानें स्वतः कुंभारीणाचें स्वरूप पावून उडून जाते !

नारद पुढें म्हणतात:—धर्मा, यावरून तुझ्या लक्षांत येईलच कीं, शिशुपालादिकांनीं श्रीकृष्णाचा अतिशय द्वेष केल्यामुळे त्यांना जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं सर्व ठिकाणीं तो श्रीकृष्णच दिसूं लागला, या कारणानें त्यांना परमे-

श्वराचें सतत चिंतन घडून ते निष्पाप होत्साते तद्रूप झाले ! राजा, ईश्वराचें चिंतन अमुकच एका कारणानें घडलें पाहिजे असें नाही. गोपींना कामामुळे, कंसाला भयामुळे, चैद्यादिकांना द्वेषामुळे, यादवांना आसपणामुळे, तुम्हांस प्रेमानुळे, आणि आमच्यासारख्यांना भक्तीमुळे ईश्वराचें चिंतन घडतें. धर्मा, तू वेनाचें उदाहरण दिलेंस, पण त्याला ह्या पांच प्रकारांपैकीं कोणत्याच प्रकारानें ईश्वराचें चिंतन घडलें नाही, आणि यामुळे त्याला नरकवास प्राप्त झाला ! धर्मराजा, तुझ्या मावसभावांचा म्हणजे

शिशुपाल दंतवक्रांचा पूर्वतिहास

मला ठाऊक आहे, तो तुला सांगतो: हे दोघे पूर्वी श्रीविष्णूच्या पार्षदांतीळ मुख्य होते. एके वेळीं ब्रह्मदेवाचे पुत्र सनकादिक हे विष्णूच्या दर्शनास जात असतां, हीं पोरें आहेत असें समजून, त्या दोघां पार्षदांनीं त्यांस प्रतिबंध केला. राजा, ते सनकादि पांच सहा वर्षांच्या लहान मुलांप्रमाणें दिसत होते खरे; पण ते सकळ सृष्टीच्या पूर्वजांचे देखील पूर्वज असून सर्व त्रैलोक्यांत फिरत असत. ते सहजगत्या भगवद्दर्शनास वैकुंठलोकीं प्राप्त झाले असतां दारावर असलेल्या ह्या पार्षदांनीं जेव्हां त्यांस प्रतिबंध केला, तेव्हां ह्यांच्या उद्धटपणाचा राग येऊन, त्या सनकादिकांनीं ह्या दोघांस शाप दिला: ते म्हणाले, “ज्या मधुसूदनाच्या चरणकमलां सत्त्व, रज आणि तम या गुणांचा लेश देखील नाही, त्याच्या समीप राहण्याची तुमची योग्यता नाही; म्हणून, मूर्खानो, या क्षणीं तुम्ही पापी दैत्ययोनीत चालते व्हा.” धर्मराजा, पुढें सनत्कुमारांनीं कृपावत होऊन त्यांना उच्छाप दिला कीं, “तीन जन्मानंतर तुम्ही पुनः स्वपदास याल.” राजा, तेच द्वारपाल पुढें दितीच्या उदरीं हिरण्यकशिपु आणि हिरण्यकक्ष म्हणून जन्मास आले. त्यांपैकीं हिरण्यकशिपु हा वडील व हिरण्याक्ष हा लहान होता.

त्यास दैत्य व दानव हे अत्यंत वंदनीय मानीत. भगवान विष्णूने नृसिंहावतार धरून हिरण्यकशिपूचा वध केला; आणि वराहरूप धरून हिरण्याक्षाला मारिले; व पृथ्वी रसातलातून वर आणिली ! राजा, हिरण्यकशिपूचा पुत्र प्रन्हाद हा ईश्वराची भक्ति करीत असे. त्यास मारावे म्हणून हिरण्यकशिपूने त्याला अनेक प्रकारच्या यातना दिल्या; पण ज्याच्य, अंगी ईश्वरभक्तीने भगवंताचे तेज व्यापून राहिले होते, तो का या हिरण्यकशिपूच्या उपायांनी मरणार ? कोणत्याही उपायांनी त्याचा नाश झाला नाही ! पुढे या दोघांनी विश्रव्याची पत्नी जी केशिनी तिच्या उदरीं जन्म घेतले. तेच रावण-कुमकर्ण होत. हे राक्षस पुढे समस्त लोकाना पंडा देऊ लागले; तेव्हा ईश्वराने रघुकुळात रामचंद्रावतार घेऊन त्यांना मारिले ! धर्मराजा, रामचंद्राचे चरित्र पुढे तुला मार्कंडेयांकडून कळेल. असो, तेच दोघे पुढे तुझ्या मावशीच्या उदरीं जन्मास आले. भगवान कृष्णाच्या चक्राने त्यांची पापे नष्ट झाली, आणि वैरवधामुळे तंत्र ध्यानयोगी होऊन आता ते पूर्वस्थितीला गेले व शापातून मुक्त झाले !

धर्मराजा म्हणाला:—नारद मुने, हिरण्यकशिपूने आपल्या प्रिय व उदार अशा पुत्राशी काय म्हणून द्वेष केला, आणि प्रन्हादाची ईश्वरावर इतकी भक्ति कशी जडली, हे सर्व वृत्त आपण मला सांगावे. ते ऐकण्याची मला फार उत्कंठा लागली आहे.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

भ्रातृवधामुळे हिरण्यकशिपूचा कोप व त्याची विष्णुवधाची प्रतिज्ञा.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, भगवंताने वराह अवतार घेऊन हिरण्यकशिपूचा भाऊ हिरण्याक्ष हा

मारिला, तेव्हा हिरण्यकशिपूच्या अंगाचा संताप झाला; त्याच्या क्रोधाग्नीच्या धुराने आकाश अगदी व्याप्त झाले; आणि बेफाम होऊन करकर दांतओठ चावीत शूळ हातांत घेऊन मोठ्या त्वेघाने तो सभेत म्हणाला, “दैत्यदानवहो, हे वर्तमान ऐकून, भावाच्या वधाचा सूड केव्हा घेईन असें मला झाले आहे ! या शूलाने त्या विष्णूचे मस्तक फोडून त्याच्या रक्ताने मी आपल्या भावाबद्दल तर्पण करीन, तेव्हाच माझ्या मनाला समाधान वाटे! हा विष्णु आपल्याला मोठा समदृष्टि म्हणवितो, आणि देवांच्या तोंड-पुजेपणाला भाळून पोरगळाप्रमाणे त्यांच्या नादाने वागतो ! याने मायेच्या योगाने वराहरूप घेऊन माझ्या भावाला ठार मारिले काय ? त्या कपट्याचा सर्व प्राण त्या देवांवर आहे, हास्तव त्याचाच नाश केला पाहिजे; म्हणजे वृक्षांच्या मुळ्या तोडल्यावर ते जसे सुकून जातात, तसे हे सर्व देव सुकून जातील. याकरिता, हे द्विमूर्धन्, हे त्रिनेत्रा, हे शंभरा, हे शतबाहो, हे हयग्रीवा, हे नमुचे, हे पाका, हे इल्वला, हे विप्रचित्त, हे पुलोमन्, अहो शकुनिप्रमुख वरानो, तुम्ही सर्व आता पृथ्वीवर जा, आणि तुम्हांला जी ह्या हिरण्यकशिपूचा ब्रह्मछलाची आज्ञा

होत आहे, ती प्रमाणे वागा. ब्राह्मणांनी त्या देवांप्रतिस्पर्धे आरंभिलेल्या यज्ञयागादि कृत्वांचा विध्वंस करा; कोणी तपश्चर्या करीत असतील, त्यांच्या तपश्चर्येत विघ्ने आणा; व कोणी वेदाध्ययन करीत असतील, त्यांस उपद्रव द्या. ब्राह्मणांनी आपला अन्याय केला नसता त्यांचा छळ कसा करावा, ही शंका मनांत आणूनका. कारण, ब्राह्मण हे अनेक धर्मकृत्ये करून विष्णूला बळवान करितात; आणि मग तो देवांना, ऋषींना, पितरांना व इतर भूताना आश्रय देतो. तेव्हा शत्रुपक्षाला मदत करणारे ते आपले शत्रुच होत; म्हणून त्यांचा छळ हा केलाच पा-

हिजे. ह्यास्तव जेथें जेथें गाई, ब्राह्मण, वेद, वर्ण, आश्रम व क्रिया हीं आढळतील, तेथें तेथें जा आणि त्या देशाला जाऊन पोळून त्याची राखरांगोळी करा ! ”

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, आधींच ज्या गोष्टीची हौस, तेंच कपाळीं आळें ! मग काय पुसावें? ते दुष्ट दुरात्मे आनंदानें उडूंवागडूं लागले ! ते तेथून लागलेच निघाले, आणि नगरें, गांवें, गोंळबाडे, उद्यानें, शेतें, आरामभूमिका, मठ, खाणी, डोंगरवाड्या, राजधान्या वगैरे जाळीत सुटले ! त्यांनीं ब्राह्मणांची, गाईंची व इतर प्रजाजनांची दुर्दशा केली, आणि त्यांस उपजीविकेचीं साधनें शिकव कळविलीं नाहींत ! युधिष्ठिरा, दैत्यांनीं चालविलेला हा सर्व प्रकार पाहून देवांनीं गुप्त रूपें घेतलीं, आणि ते लोकांची स्थिति व दैत्यांचें वर्तन बारीक रीतीनें पहात फिरू लागले. इकडे भावाच्या मृत्युमुळें दुःखी हिरण्यकशिपूनें त्याचें तिळांजलिभ्राद्रीदि क्रियाकर्म आटोपिलें; व आपलें स्वताचें सर्व दुःख गिळून टाकून

हिरण्याक्षच्या परिचाराचें सांत्वन केलें ! धर्मराजा, हिरण्यकशिपू मोठा शहाण होता. त्यानें शकुनि, शंबर, धृष्ट, भूतसंतपन वृक, काळनाभ, महानाभ, हरिश्मश्रु व उत्कच नामक हिरण्याक्ष पुत्रांना, त्यांच्या मातेला व आपल्या मातेला म्हणजे दितीला मधुर वाणीनें म्हण्टे, “ वहिनी ! आई ! मुकांनो, वीरपुरुषांच्या मृत्यूबद्दल शोक करणें योग्य नाहो. शत्रूशीं युद्ध करितांना मरण यावें, अशी ते इच्छाच करीत असतात. पहा—या लोकां प्राण्यांचें एकत्र राहणें म्हणजे केवळ पाणपोईवर वाटसरू भेटतात त्याप्रमाणें क्षणिक आहे ! दैवयोगानें कधीं कधीं त्यांचा समागम होतो, व कधीं वियोगही होतो. शरीर हें पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें आहे. बुडबुडा केव्हा फुटेल याचा जसा भरथेसा नाही, तसें हें शरीर केव्हा पडेल याचा नियम नाही.

ज्या चैतन्यशक्तीनें हा देह वागतो, ती त्यातून नाहीशी झाली कीं तो पडतो. तो चैतन्यरूप आत्मा कधीं मरत नाही, कधीं क्षय पावत नाही, आणि कधीं वृद्धिंगतही होत नाही. तो सदासर्वकाळ सारखा असून निर्मल आहे. त्याला कोणताही उपाधि नाही. तो सर्वव्यापक व सर्वसाक्षी आहे. तो मायेच्या योगें अनेक रूपें धारण करितो. उदकांत वृक्षाचें प्रतिबिंब पडलें असतां तें हाळल्यामुळें वृक्षच हाळल्याचा भास होतो. पण वास्तविक तो वृक्ष ज्याप्रमाणें जशाचा तसाच असतो, त्याप्रमाणें आत्माही जशाचा तसाच असतो. आत्मा हा वास्तविकपणें शरीररहित असतो, तो शरीराभिमानी आहे, असें भासतें. असें होणें ही सर्व त्या परमात्म्याचीच माया आहे. ती सर्वोस मोह पाडिते. या मोहानें आत्मा शरीराहून निराळा असतां शरीरच आत्मा असा भास होतो. झालाच आत्म्याचा विपर्यास म्हणतात. या संसारांतील नानाप्रकारचीं सुखदुःखे हें या विपर्यासाचेंच फळ होय. प्रिय वस्तूचा वियोग, अप्रिय वस्तूचा समागम, कर्म, संसारबंधन, जन्म, मृत्यु, शोक, भय, अविबेक, चिंता इत्यादिकांची प्राप्ति हें सर्व त्या आत्मज्ञानाच्या विपर्यासापासूनच घडतें. याविषयी एक जुना इतिहास आहे, त्यांत यमाचा व प्रेतबंधूचा संवाद आहे. तो मी तुम्हांस सांगतो.

सुयज्ञ राजाचें कथानक.

एके काळीं उशीनर देशांत सुयज्ञ या नांवाचा प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. त्याला युद्धांत त्याच्या एका शत्रूनें मारिलें. तेव्हां त्याचे आप्तगण त्याच्या सभोवती जमले. त्या राजाचें रत्नमय कवच बाण-प्रहारांनीं फुटून छिन्नभिन्न झालेले होते; त्याचें शरीर रक्तानें लाळ होऊन अस्ताव्यस्त रीतीनें समरभूमीवर पडलेले होते; त्याच्यावरील अलंकार व पुष्प-माळा गळून गेल्या होत्या; केंस विखुरले होते; डोळे फुटले होते; ओष्ठप्रांत घट्ट आवळून धर-

ह्यामुळें त्या मृत वीराचा क्रोध अद्यापि जिवंत च आहे असा भास होत होता; आणि दोन्ही हात तुटून गेलेले असून, तोंड धुळीने भरलेले होते ! अशी ही आपल्या पतीच्या शवाची दुर्दशा पाहून

सुयज्ञाच्या स्त्रियांचा शोक

अनावर झाला. त्यांना भडभडून आले ! हायरे नाथा ! असा आक्रोश करून त्या गडबडा लोळू लागल्या; त्यांनी आपल्या अगावरील अलंकार फेंकून दिले; त्या ऊर बडवू लागल्या; आणि त्याचें एक एक कृत्य आठवून म्हणाल्या, “नाथा, आजपर्यंत तूच आम्हांला जपलेंस, आम्हांवर माया केलेस व आमचे लाड पुरविलेस; राजा, ह्या उशीनर देशातील प्रजाजनांचा योगक्षेम तुझ्यामुळेंच उत्तम चालला होता; परंतु ज्या दुष्ट काळानें तुला येथून ओढून नेलें, त्यानेच ह्या सर्व प्रजांस व आम्हांस दीन करून सोडिलें ! राजा, आतां तुझ्या मागें राहून आम्हांला या जगांत काय कर्तव्य आहे ! आतां आमची इतकीच इच्छा आहे की, तूं जेथें असशील तेथें आम्हीं यावें आणि तुझी सेवा करावी !” माते, याप्रमाणें आक्रोश करीत असतां त्या स्त्रियांनीं ते प्रेत घट्ट धरिलें व काहीं केल्या त्या तें सोडीनात ! यामुळें सायंकाळ होऊन गेला तरी अग्निस्फंकार तसाच राहिला. हा प्रकार पाहून यमानें लहान मुलाचें रूप घेतलें, व तेथें येऊन त्या स्त्रियांना व इतर आसजनांना बोध केला. त्या

शिशुरूपधारी यमाचा बोध

तत्त्वदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे ! यम म्हणाला, “अहो, येथें असलेले सर्व लोक मजपेक्षां मोठे आहेत. जन्ममृत्यु रोज घडत आहेत, हें ह्यांनीं पुष्कळ वेळां पाहिलें असेल; तरी ह्यांना अद्यापही मोह पडतो अ ! अहो, मनुष्य जेथून आला तेथें गेला; त्यांत शोक करण्याचें तें कारण काय ? हा राजा जसा गेला, तसें ह्यांनाही जाव-

याचेंच आहे; आणि असें असून हे शोक करीत बसले आहेत, तेव्हां हें आश्चर्य नव्हे काय ? मग त्यापेक्षां मी पुष्कळ बरा ! अहो, आईबापांनीं मला टाकून दिलें, तरी मला त्याची काळजी वाटत नाही; मी जरी अशक्त आहे, तरी लांडग्यांनीं व इतर हिंसक प्राण्यांनीं मला पीडा दिली नाही ! अहो, ज्यानें मला गर्भांत राखिलें, तोच माझे सर्वत्र रक्षण करणारा आहे. स्त्रियांनो, जे निर्विकार प्रभु आपल्या इच्छेनें हें विश्व करितो, रक्षितो आणि लयासही नेतो, त्या ईश्वराचेंच, जग हें एक क्रीडा करण्याचें साधन होय; अर्थात् ह्या सर्व गोष्टी त्याच्याच स्वाधीन आहेत. एखादी वस्तु भर रस्त्यांत पडलेली असेना, ईश्वराची इच्छा असल्यास ती सुरक्षित राहील; पण तीच वस्तु घरांत अगदीं जपून ठेविली असताही ईश्वराची इच्छा प्रतिकूल झाल्यास ती नष्ट होईल ! घोर अरण्यांतही एखादा दुर्बल प्राणी जिवंत राहील; पण घरांत मोठा सुरक्षित ठेविलेलाही प्राणी मृत्युमुखी पडल्याशिवाय राहणार नाही ! स्थूल शरिराच्या उत्पत्तीचा कारण त्या प्राण्याचें सूक्ष्म शरीर होय. सूक्ष्म शरिराच्या प्राक्तनकर्माप्रमाणें त्यास अनेक जन्म प्राप्त होतात. हा नियम सार्वत्रिक आहे. विश्वातील प्रत्येक प्राणी ह्या नियमाप्रमाणें कर्मबद्ध आहे. आत्मा देहांत असला तरी तो जन्ममरणादिक उपाधींपासून अलक्षित आहे. लोक देहालाच आत्मा मानितात, हें त्यांचें अज्ञान होय. देह हा दृश्य आहे; आत्मा हा दृश्य नाही. तेव्हां दृश्य म्हणजे जड अशा देहाला आत्मा म्हणणें सर्वथा अनुचित होय. आत्मा हा देहांत आहे, इतक्यावरूनच त्यास देह म्हणावयाचें असेल, तर प्राणी हा घरांत राहतो, इतक्यावरून त्या प्राण्यास घर असें म्हणावें लागेल ! अहो, उदकाचा बुडबुडा जसा नष्ट होतो, घट जसा फुटतो, कटककुडकादिक अलंकार जसे मोडतात, तसें उदक, मृत्तिका व तेज ह्या तीन द्रव्यांपासून

सिद्ध झालेले हें शरीर कालशक्तीने क्षीण होऊन नाश पावते ! अहो स्त्रियांनो, अग्नि हा काष्ठादिकांत असतां दाहप्रकाशादि गुणांनीं काष्ठादि-कांपासून भिन्न दिसतो, तसा आत्मा हा शरिरांत राहून प्राण, मुख, नासिका इत्यादिकांच्या ठिकाणीं चैतन्यरूप विशिष्ट गुणांनीं भिन्न दिसतो; आणि आकाश हें सर्वत्र व्याप्त असतांना जसें अलित दिसते, तसा आत्मा हा सर्व स्थिरचर पदार्थांत व्याप्त असतांना त्यांपासून अलित दिसतो. शिवाय, मृदांनी, तुम्ही ज्याकरितां रडतां, तो सुयज्ञ तर येथेच पडला आहे. मग तुम्ही रडतां कां ? आतां, तो तुमच्याशीं बोलत नाही, किंवा तुमच्याकडे पहात नाही, म्हणून तो मेला असें समजून तुम्ही रडत असाळ, तर मला एवढें सांगा कीं, आजपर्यंत जो तुमच्याशीं बोलत होता व जो तुमच्याकडे पहात होता, तो अन्य तुमच्या कधीं तरी दृष्टीस पडला होता का ? सर्व इंद्रियांच्या व्यापाराचा मुख्य हेतु जो प्राण, तो देखीक बोकणारा व पाहणारा नव्हे; देह आणि इंद्रिये ह्यांच्या योगानें त्यांचे त्यांचे विषय अवलोकन करणारा आत्मा प्राणाहून व देहाहून वेगळा आहे. भूतें, इंद्रियें व मन ह्यांच्या ऐक्यानें हीं उच्चनीच शरिरें उत्पन्न होतात. जें पर्यंत जीवात्मा त्यांच्याविषयी अभिमान धारण करितो, तें पर्यंत तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडलेला असतो. पण तोच स्वस्वरूपाविषयीं ज्ञानवान होऊन शरिरादिकांविषयीं निरभिमानी झाला, म्हणजे सच्चिन्मयपदीं लीन होऊन परब्रह्मरूपी मिळून जातो. स्त्रियांनो, स्वर्गातीक व मनोराज्यातीक गोष्टी जशा खोब्या, तसेच इंद्रियांचे हे सर्व विषय खोटे होत. म्हणून, सुखदुःखादि कायें खरीं आहेत असें मानणें म्हणजे शुद्ध वेडेपणा समजावा. हे सर्व प्रकार मायेनें केलेले आहेत. आज सुयज्ञ राजा गेला म्हणून तुम्ही रडतां, पण तुम्ही केव्हां जाणार हें तुम्हांका कळेल आहे का ? तें जर तुम्हांका कळेल नाही,

तर या रडण्यापासून उपयोग काय ? कारण, ह्या सर्व गोष्टी ईश्वराच्या अधीन आहेत. यावरून मला एका

कुळिंग पश्याची गोष्ट

आठवळी, ती तुम्हांला सांगतो: अरण्यामध्ये पक्ष्यांना मारणारा एक पारधी ईश्वरानें उत्पन्न केला होता. जेथें जेथें पाखरे आढळत, तेथें तेथें जाऊं पसरून व धान्याचें आमिष दर्शवून तो ह्यांना फसवून धरीत असे. एके दिवशीं कुळिंग पश्याचा एक जोडा ह्याच्या दृष्टीस पडला. त्यापैकीं मादीला त्या पारध्यानें अवचित फसविलें, व ती त्याच्या जाळ्यांत गुंतली ! आपल्या पतीची ती विपन्न स्थिति पाहून, प्रेमातिशयामुळे कुळिंगाला फार दुःख झालें; पण करतो काय ? तिळा सोडविण्याचें सामर्थ्य तर त्याला नव्हतें ! शेवटीं बिचारा एका झाडाच्या फांदीवर बसून आक्रोश करित म्हणूं लागला, “ कितीहो हा देव तरी निर्दय ! अगोदर स्त्रियांची जात फार गरीब; त्यांतून, ही माझी स्त्री पहा कशी दीनासारखी रडत आहे ! परमेश्वर तर सर्वव्यापक आहे; मग त्याला ह्या दीन स्त्रीपासून काय लज्जा ? मला देखीक त्यानें नेळें असतें तर चाकळें असतें. ह्या विधुर स्थितीत दुःखानें राहण्यापेक्षा मेळेळें काय वाईट ! बिचाऱ्या पिळाना अजून पंख देखीक फुटके नाहीत, तोंच ह्यांची आई नाहीशी झाली ! मी आतां त्याचें पोषण करूं तरी कसें ? तीं अभागी पिळें तिची वाट पहात असतील ! ” तो कुळिंग दीन स्वर्गानें असा विळाप करित आहे, इतक्यांत लपून बसलेल्या त्याच पारध्यानें त्यालाही बाण मारून खाळीं पाडिलें ! बायांनो, कुळिंगाप्रमाणें तुम्हांलाही बुद्धि नसल्यामुळे, तुम्हांला आपला मृत्यु दिसत नाही. शंभर वर्षे जरी रडत बसलां, तरी देखीक हा तुमचा पति तुम्हांला फिरून मिळण्याचा संभव आहे का ? ”

हिरण्यकशिपु पुढें म्हणाला:—अशा प्रकारें

आ मुळानें त्या सुयज्ञाच्या स्त्रियांचें व आतांचें समाधान केल्यावर तो बालरूपी यम गुप्त झाला. नंतर त्या सर्वांचा भ्रम दूर झाला, व हें विश्व खोटें आहे अशी त्यांना खातरी वाटली, आणि त्यांनीं लागलेच सुयज्ञाचें और्ध्वदेहिक केलें. म्हणून, माते, मुली, मुलांनो ! माझे तुम्हांला इतकेंच सांगणें आहे कीं, तुम्ही स्वतांबद्दल अथवा दुसऱ्याबद्दल मुळीच खंत करूं नका. कारण येथे आपलें आहे काय ? प्राण्यांना मी आणि तूं हा अभिमान असतो, हें त्यांचें अज्ञान होय. तें अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे शोकाळा जागाच उरत नाहीं !

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, दितीनें व तिच्या सुनेनें ह्याप्रमाणें दैत्यराजाचें भाषण ऐकल्यावर शोक सोडून दिला, व तत्त्वरूपीं मन लाविलें !

अध्याय तिसरा.

—:—

हिरण्यकशिपूचें तप.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, हिरण्यकशिपूनें असा विचार केला कीं, आपल्याला कोणीं जिंकू नये, जरा व मरण हीं येऊं नयेत, शत्रु उत्पन्न होऊं नये, आणि एकछत्री राज्य चाळवितां यावें, अशी कांहीं तरी युक्ति योजिली पाहिजे. असा संकल्प करून तो मंदराचळ्याच्या गुहेंत जाऊन बाहु वर करून, आकाशाकडे दृष्टि लावून, व केवळ पायाच्या अंगठ्यावर उभा राहून उग्र तपश्चर्या करूं लागला. तो तपश्चर्या करूं लागला असतां आपल्या जटांच्या कातीनें प्रलयकालच्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला. त्याची तपश्चर्या चाटून असतां देव आपापल्या स्थानीं जाऊन बसले. त्याच्या मस्तकांतून निघाळेला जो तपोमय सधूम अग्नि चोहोंकडे पसरला, त्यानें त्रैलोक्य तापून गेलें; ग्रहांसह नक्षत्रें भराभरां रिचूं लागलीं; द्वीपें व पर्वत ह्यांसह पृथ्वी थरथर कांपूं लागली; नद्या

व समुद्र खवळले; आणि दशदिशा पेटल्या ! त्यानें आरंभिलेले तें उग्र तप पाहून त्याच्या तेजानें तप्त झालेले सर्व देव ब्रह्मलोकां गेले, आणि त्यांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना आरंभिली.

देवांची ब्रह्मदेवास प्रार्थना.

देव म्हणाले:—हे देवाधिदेवा जगत्पालका ब्रह्मदेवा, हिरण्यकशिपूच्या उग्र तपश्चर्येमुळे आम्हांस फार ताप होत असून स्वर्गांत राहण्यास आम्ही असमर्थ झालों आहों. पृथ्वीवरही मोठा हाहाकार झाला आहे. आपल्याला इविर्भाग देणारे जोंपर्यंत जिवंत आहेत, तोंपर्यंत याचा काहीं तरी प्रतिकार करा. असली दुर्घट तपश्चर्या करण्याचा हिरण्यकशिपूचा काय हेतु आहे, हें आपणांस कळलेच असेल; पण आम्ही आणखी सांगतो: “योगाभ्यास आणि तपश्चर्या यांच्या योगानें ब्रह्मदेव सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ स्थानावर सत्यलोकां राहतो, आणि स्थावरजंगमात्मक विश्व उत्पन्न करितो, तर काल व आत्मा हे नित्य असल्यामुळे मीही ब्रह्मदेवाप्रमाणें तपोयोगनिष्ठा वाढवून केव्हांना केव्हां तरी तसें स्थान भिळवीन व आपल्या सामर्थ्यानें हें विश्व ब्रह्मदेवाच्या नियमांच्या विरुद्ध उत्पन्न करीन ! ध्रुवादिक विष्णुभक्तांची स्थाने कल्पातीं नष्ट होणारीं असल्यामुळे मला तीं नकोत ! मला प्रत्यक्ष ब्रह्मपदच पाहिजे !” असा हिरण्यकशिपूचा रोंख आहे, असें आमच्या कानीं आलें आहे. त्रिभुवनेश्वरा, याचा बंदोबस्त लावकर केला पाहिजे. कारण, हें आपलें स्थान म्हणजे गार्ह, ब्राह्मण यांचा मुख्य आधार होय. सुख, वैभव, चरितार्थ व विजय हीं ह्यापासून प्राप्त होतात. हें पद जर गेलें, तर मग साधूंना फार दुःख होऊन त्यांना कोणीच त्राता उरणार नाहीं !

हिरण्यकशिपूस ब्रह्मदेवदर्शन.

धर्मराजा, याप्रमाणें देवांचें भाषण ऐकून दक्ष, भृगु इत्यादिकांना बरोबर घेऊन भगवान् ब्रह्म-

देव हिरण्यकशिपूच्या आश्रमास आला; परंतु तेव्हा तो तेथे दिसना. कारण, त्याच्या शरिरावर मोठे वारूळ वाढले असून, मुंग्यांनी त्याच्या शरिरातीक वपा, रक्त, मांस, त्वचा वगैरे सर्व खाऊन टाकिली होती ! इतके असूनही, ढगाच्छादित सूर्याप्रमाणे तो लोकांना आपल्या तपोवीर्याने तापवीतच होता ! कारण, त्याचे तपःसामर्थ्य तसेच होते. त्याची ती अवस्था पाहून ब्रह्मदेवाला फार आश्चर्य वाटले. त्या समयी ब्रह्मदेव स्मित हास्य करून हिरण्यकशिपूला म्हणाला, “हे दैत्यराजा, ऊठ, ऊठ. तुझे कल्याण असो. तुझी ही प्रखर तपश्चर्या पाहून मी फार संतुष्ट झालों आहे. ही अशी उग्र तपश्चर्या मोठमोठ्या ऋषींच्या हातूनही घडणे कठीण ! आजपर्यंत अनेक ऋषि होऊन गेले व पुढेही पुष्कळ होतील, पण तुझ्या ह्या तपश्चर्येसारखी दिव्य तपश्चर्या आजवर कोणी केळी नाही, व पुढेही कोणी करणार नाही ! उदकही न पितां देवांची शंभर वर्षे प्राण धारण करून तप करणे अत्यंत दुर्घट आहे. पहा—डांसांनीं तुझे सर्व शरीर खाऊन टाकिले आहे, तरी अजून तूं जिवंत आहेस; धन्य तुझी ! हे दितिपुत्रा, तूं केवळ निर्धारातच मला जिकिलेस; तुझ्या ह्या अपूर्व तपामुळे मी तुझ्या अगदीं हस्तगत झालों आहे ! ह्यास्तव तुला अपेक्षित असेल तें भागून घे. हिरण्यकशिपी, मी तुला सकळ भोग अर्पण करण्यास सिद्ध आहे. बाबा, माझे दर्शन झाले असतां मर्त्य किंवा अमर्त्य अशा कोणत्याही जनाचे मनोरथ निश्चयाने सफल होतात. ”

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, असें भाषण करून ब्रह्मदेवाने हिरण्यकशिपूच्या अस्थिगत शरिरावर आपल्या कमंडळूतीक दिव्य व अमोघ उदक शिंपिले, आणि कागळाच हिरण्यकशिपु आपल्या अंगावर बाढलेल्या वारूळांतून वर उठला ! धर्मा, त्या वेळीं उत्साह, सामर्थ्य आणि तेज ही त्याच्या

ठिकाणीं तात्काळ परिपूर्ण दिसू लागली; व ब्रह्मदेवाला अवलोकन करितांच त्याने त्यास साष्टांग नमस्कार केला, आणि सद्गदित वाणीनें तो

ब्रह्मदेवाची स्तुति

करू लागला. तो म्हणाला, “हे भगवंता, तुझी लीळा अपार आहे. हे त्रिगुणात्मक जग तूच आपल्या मायेनें निर्माण केलेस. सर्व जगाला तूच वागवितोस, व सर्व जगाचा संहार करणाराही तूच आहेस. सर्व इद्रियांचा चालक तूच. हे सर्व जग तुझ्याच ब्रह्मरूपां लीन झालेले आहे. तुजवांचून या जगांत कोणतीही वस्तु नाही. सर्व जगाचे कारण व कार्य तूच आहेस. तुझ्याच ठिकाणीं वेदत्रयीरूप सर्व विद्या परिपूर्ण भरलेल्या आहेत. त्या वेदत्रयीच्या योगानेच अग्निष्टोमादिक सात प्रकारचे यज्ञयाग तू विस्तृत करितोस. प्राण्यांच्या अंतर्गामी आत्मा तूच आहेस. तूच सर्वज्ञ, अनंत व शाश्वत आहेस. अखंडदंडायमान जो काल तो तूच; आणि पळ, लव इत्यादि रूपांनीं प्राण्यांचे आयुष्य तूच क्षीण करितोस. हे परमेश्वरा, अशी जरी तुझी स्थिति आहे, तरी तू स्वतः कोणत्याही मायाजन्य विकारापासून अगदीं अलिप्त आहेस. प्रभो, तूं अनादि, अमेय, अजन्मा व ज्ञानमय असून सर्व त्रैलोक्याच्या जीवनाला कारण आहेस. तुझ्यामुळेच सकळ विश्वाचे नियमन होते. जगांत त्वद्दयतिरिक्त असा कोणताही पदार्थ नाही. सर्व विद्या व कला हीं तुझीच रूपे आहेत. सुवर्णमय ब्रह्मांड तुझ्याच उदरीं वास करिते. हे परमात्मन्, सर्व विश्व हे तुझेच शरीर होय; आणि त्यामुळे तूं इद्रियांचे व मनाचे विषय उपभोगितोस. देवाधिदेवा, असें आहे तरी तूं सच्चिन्मयरूपी सदैव रममाण असतोस; म्हणून तुला निरुपाधिक परब्रह्म व पुराण-पुरुष अशी संज्ञा आहे. हे विश्वाधिपते, तुझी शक्ति मोठी अचिंत्य आहे. तुझ्या त्या अनि-

वैकनीय व अगम्य अज्ञा सामर्थ्याने हे सर्व ब्रह्मांड व्याप्त आहे; आणि, देवा, तुझ्या ठिकाणी चित् (निर्मल ज्ञान) व (मत्वा) द्या देन्ही शक्ति बसत आहेत. ज्ञान व विज्ञान ही तुझीच रूपे. प्राण, इन्द्रिये मन व बुद्धि ह्या विकारांवरून तुझीच व्याप्ति व्यक्त होते. भगवंता, तुका माझा नमस्कार असो. प्रभुवरा, या जगतांत जितक्या म्हणून वर देणाऱ्या विभूति आहेत, त्या सर्वांत तूच श्रेष्ठ आहेस. तू प्रसन्न होऊन वर देण्यास तयार आहेस; तर, भगवन्, या आपल्या दासानुदास

हिरण्यकशिपूची घरयाचना

पूर्ण कर. देवा, तू उत्पन्न केलेल्या कोणत्याही प्राण्याकडून मळा मृत्यु नसावा; तसेंच दिवसा किंवा रात्री, आत अथवा बाहेर, पृथ्वीवर किंवा आकाशांत, दैत्य, मनुष्य, देव, पशु, पक्षी, सर्प, सजीव किंवा निर्जीव वस्तु इत्यादि कोणाकडून कोठेही मळा मरण नसावं. माझ्या समोर युद्ध करण्यास कोणीही उभे राहू नये. सर्व प्राण्यांवर माझ्या एकव्याचाच अधिकार चालावा; आणि लोकपाळांचे आधिपत्य व तुझे स्वतांचे स्थान मळा मिळून मी त्यांपासून कधीही भ्रष्ट होऊं नये ! ”

अध्याय चौथा.

—:०:—

हिरण्यकशिपूस वरप्राप्ति व त्रैलोक्यास पांडा.

नारद म्हणाळे:—धर्मा, हिरण्यकशिपूने मागितले वर अत्यंत दुर्लभ होते खरे; पण त्याची तपश्चर्या पाहून संतुष्ट झाल्यामुळे ब्रह्मदेवाने ते वर त्याला दिले. त्या समयी ब्रह्मदेव हिरण्यकशिपूला म्हणाला, “ हे दैत्यराजा, तू जे वर मागत आहेस, हे सर्वथा दुर्दैय आहेत. पण

तुझ्या दिव्य तपश्चर्येमुळे मी ते तुला देतो ! ” धर्मराजा, ब्रह्मदेवापासून इच्छित वर मिळाल्यानंतर हिरण्यकशिपूने त्याची पूजा केली, व नंतर ब्रह्मदेव मार्गांत प्रजापतींची स्तुति प्रहण करून स्वस्थानी निघून गेला. इकडे, बराच्या योगी हेममय देह धारण केलेल्या हिरण्यकशिपूच्या मनांत, आपल्या बंधूच्या वधाबद्दल सूड उगविल्याला आता आपल्यास कसलीही भीति राहिली नाही, असा दृढ विश्वास उत्पन्न झाला; व ज्याने भगवान विष्णूशी द्वेष करण्यास सुरुवात केली. ब्रह्मदेवाच्या बरामुळे प्रबळ झालेल्या दैत्यराजाने त्रैलोक्य जिंकून देव, दैत्य, मानव, गंधर्व, गरुड, सर्प, सिद्ध, चारण, विद्याधर, ऋषि, पितृपति, मनु, यक्ष, राक्षस, पिशाचपति, प्रेतपति, भूतपति आणि सर्व जातींच्या प्राण्यांतील मुख्य यांना जिंकून घेतले; आणि लोकपाळांचीं स्थाने हरण करून तो नंदनवनांत सकळ ऐश्वर्याने ओतप्रोत भरेलेल्या व विश्वकर्माने निर्मिलेल्या इंद्राच्या वसतिस्थानी राहू लागला. धर्मराजा, त्या

इंद्रभुवनाची शोभा

काय वर्णन करावी ? त्या मंदिराच्या पायऱ्या प्रवाळाच्या असून जोते पाचेच्या मोठमोठ्या दंगडांनी बांधिलेले आहे. भिंती शुद्ध स्फटिकच्या असून, त्यावर नानाप्रकारची मनोरम अशीं चित्रे काढिलेली आहेत. खांब, तुळ्या व पटई ही वैदूर्य रत्नांची असून छताला मेल्यांची झाडर लाविलेली आहे. आत ठिकठिकाणी पद्मराग मण्यांचीं आसने असून समोवती अति विस्तीर्ण नंदनवन आहे. या स्थळां मनोहर रूप धारण करणाऱ्या देवस्त्रिया नित्य व्रीडकिरितां येत असून आपल्या नूपुरवाने तो प्रदेश दुमदुमून टाकतात व त्या आपली सुंदर मुखकमळे मणिमय भूमिकेंत अवलोकतात !

धर्मराजा, अशा त्या दिव्य भुवनाचा आणि वनाचा उपभोग हिरण्यकशिपु घेऊं लागला. त्या

ऋषयः शक्तिमान् आणि धैर्यशाली दैत्यराजाने
 आपल्या हीन शासनाच्या योगाने त्रैलोक्य जबर
 करून सोडिले. ऋषदेव, विष्णु आणि शंकर
 यांशिवाय सर्व देव हे, मदिरेच्या पानाने धुंद,
 उन्मत्त व तात्राक्ष झालेल्या त्या दुर्धर हिरण्यकशि-
 पूची आज्ञा मान्य करण्यात नजरनजराणे घेऊन
 तत्पर राहू लागले. विश्वावसु, तुंबुरु, मी, गंधर्व
 आणि सिद्ध हे त्याच्यापुढे गायन करीत असू.
 विद्याधर व अप्सरा तेथे नृत्य करीत. ऋषि त्यास
 स्तवीत. पृथ्वीवरील लोक यज्ञ वगैरे करून त्याची
 आराधना करीत; व तोही आपल्या सामर्थ्याने
 हविर्भाव स्वीकारी! धर्मराजा, त्या पराक्रमी दैत्याच्या
 दराऱ्याने ही सप्तद्वीपवती पृथ्वी नांगरल्यावाचून
 धान्य देऊ लागली; मेघ योग्य काळी वृष्टि करू
 लागले; सप्तसमुद्र आणि त्याच्या पत्न्या, आपल्या
 लाटांनी बहुमोल रत्नांच्या राशी वाहून आणून
 त्याला अर्पण करू लागल्या; व पर्वतांनी आपा-
 पत्या गुहांचीं क्रीडास्थाने बनविलीं! राजा, अशा
 प्रकारे तो सनत्कुमाराच्या शापाने दैत्यजन्म पा-
 वलेला गर्विष्ठ हिरण्यकशिपु स्वतः लोकपालाच्या
 ऐश्वर्याने युक्त होऊन शास्त्रविरुद्ध वर्तन करीत
 असता एकाहत्तर युगापेक्षाही अधिक काळ नि-
 घून गेला! त्या मदोन्मत्त दैत्याच्या दुर्वर्तनाने व
 जुलमाने त्रासलेले देव, ऋषि, सर्व लोक व को-
 कपाल, आता या संकटापासून सोडविण्यास भग-
 वान विष्णूवाचून कोणी समर्थ नाही, असा
 विचार करून त्याला शरण गेले. त्यांनी आपली
 बाह्येन्द्रिये व मन हांचे संयमन करून बुद्धीची
 एकाग्रता केली, आणि भगवत्पदी अंतःकरण
 लीन करून त्या भक्तसंकटनिवारक प्रभूस स्त-
 विले. इतक्यांत मेघासारख्या गंभीर शब्दाने युक्त
 अशी अभयकारक

आकाशवाणी

दशदिशांकडून देवांना ऐकू आली! ती अशी:
 "सुरभ्रेष्ठहो, मिळू नका. तुमचे सर्वांचे कल्याण

असो. ज्यांना माझे भाषण ऐकावयास मिळाले,
 त्यांचीं सर्व संकटे नष्ट होतील हे ध्यानांत ठेवा.
 अहो, हा दैत्याधम हिरण्यकशिपु देव, वेद,
 गाई, ब्राह्मण, साधु आणि मी परमेश्वर ह्या
 सर्वांचा द्वेष करीत आहे हे मी जाणून आहे. ह्याचा
 नाश होण्याची वेळ आतां जवळ आली आहे,
 असा भयंरसा धरून थोडे दिवस दुःख सोसा.
 ह्या दुष्ट दैत्याचा प्रन्हाद या नांवाचा एक पुत्र
 माझा मोठा भक्त आहे. त्याचा हा पिता असताही,
 आपला पुत्र ईश्वराची भक्ति करितो म्हणून त्याचा
 द्वेष करू लागेल, आणि मग ऋषदेवाच्या वराने
 प्रबळ झालेल्या ह्या दैत्याचा मी बध करीन!"

प्रन्हादाचे गुणवर्णन.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, अशी ही
 अभय देणारी आकाशवाणी ऐकून सर्वांचीं मनें
 स्थिर झालीं. त्या समयीं दैत्यराज हिरण्यकशिपु
 मेळाच, असे त्यांस वाटले; आणि ते भगवान
 विष्णूच्या चरणकमळीं आपलीं मस्तकें नम्र करून
 आपापल्या स्थानीं निघून गेले.

हिरण्यकशिपूच्या महापराक्रमी चार पुत्रांपैकीं
 सर्वांत मोठा प्रन्हाद हा महान भगवद्भक्त होता.
 तो सुशील, सत्यवचनी व जितेंद्रिय असून
 ब्राह्मणांचा कैवारी व साधूंचा सेवक होता. त्याला
 आपल्या विद्येचा, ऐश्वर्याचा, धोर कुळाचा आणि
 सौंदर्याचा यत्किंचितही गर्व नव्हता. सर्वाभूतीं
 एक परमेश्वर आहे, अशी त्याची बुद्धि होती. तो
 दीनांवर पित्याप्रमाणे कोम करी; समानांशीं भावा-
 प्रमाणे वागे; व गुरुजनाना ईश्वर मानी. किती-
 ही संकटे प्राप्त झाली, तरी त्याची शांतवृत्ति
 ढळत नसे. त्यानें इंद्रियें, प्राण, शरीर व बुद्धि
 हांचें नियमन केले असून दैत्यधर्म अगदीं सो-
 डिला होता. तो सर्व विषयांना तुष्ट मानीत असे.
 तो दैत्यकुळांत जन्म पावला असताही त्याच्या
 सद्गुणांमुळे आणि निस्सीम ईश्वरभक्तीमुळे, दै-
 त्याचे शत्रु जे देव, तेही त्याची स्तुति करून

त्याळा मोठ्या प्रेमानें वंदितात. धर्मराजा, ह्या भगवद्भक्त प्रन्हादाचें लक्ष लहानपणापासूनच ईश्वरचरणीं लागलेलें होतें. त्याळा कोणतेही लहानपणचें खेळ आवडले नाहीत. त्यानें आपलें मन ईश्वराळा अर्पण केलें असल्यामुळें, सदासर्वदा त्याळा ईश्वराशिवाय दुसरें काहीं दिसत नव्हतें. भगवत्स्वरूपी त्याचें चित्त इतकें लीन झालेलें होतें कीं, वसतांना, उठतांना, फिरतांना, खातांना, पितांना, निजतांना किंवा बोलतांना आपण काय करीत आहों, ह्याविषयी त्याचें सर्व भान जाई. भगवच्चिंतनांत गर्क होऊन कधीं कधीं तो रडूच लागे. कधीं कधीं तो परमानंदांत निमग्न होऊन हसतच सुटे. कधीं कधीं तो गातच असे. कधीं कधीं तो मोठ्यानें ओरडे. कधीं कधीं वेड्यासारखा नाचे. कधीं कधीं आपण प्रत्यक्ष ईश्वरच अहों, असें समजून तदनु रूप लीला करी. कधीं कधीं ईश्वरास आपण आळिगन देत आहों, अशा भावनेनें त्याचा देह रोमांचित होई. कधीं कधीं त्याच्या नेत्रांतून आनंदाश्रूंचे पुर वाहात आणि कधीं कधीं तो स्तब्धच बसे ! राजा धर्मा, सर्वसंगपरित्याग केलेल्या महात्म्यांच्या सहवासानें त्याच्या ठायीं भगवंताविषयी अशी अपूर्व भक्ति उत्पन्न झाली; व तिच्या योगानें तो स्वतः संतुष्ट राहून, इतर जे कोणी दुष्टांच्या सहवासानें दीन झालेले असत, त्यांसही तो संतुष्ट करी. राजा, हिरण्यकशिपूला हें त्याचें वर्तन अर्थात् खपलें नाही; आणि त्यानें त्याचा अत्यंत छळ आरंभिला; व त्या योगें शेषटी तो मृत्युमुखी पडला !

धर्म म्हणाळा:-नारद मुने, अशा सदाचरणी पुत्राचा हिरण्यकशिपूनें छळ केला, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. मुळगे प्रतिकूल वागू लागल्यास त्यास वळण लावण्याकरितां त्यांचे वडील त्यांस शिक्षा वगैरे करितात; पण त्यास शत्रूप्रमाणें छळीत नाहीत ! प्रभो, पित्यानें पुत्राचा छळ केला,

व यामुळें त्या पित्याचा अंत झाला, हें मोठें विचित्र दिसतें ! म्हणून, मुनिश्रेष्ठा, आपण तो साद्यंत वृत्तांत मला कथन करावा.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

प्रन्हादाचें अध्ययन व परीक्षा.

नारद म्हणाळे:-धर्मराजा, दैत्यांचा गुरू जो शुक्राचार्य, त्याला शंड आणि भर्मक ह्या नांवांचे दोन पुत्र होते. ते राजसदनाजवळच रहात असत. हिरण्यकशिपूनें स्यांजकडे प्रन्हादाला अध्ययन करण्याकरितां ठेविलें. प्रन्हाद हा राजनीतींत वगैरे आधींच निपुण होता; ह्यास्तव, इतर दैत्यपुत्रांबरोबर दंडनीतीचे वगैरे जे पाठ ते शंडामर्क त्यास सांगत, त्यांच्या योगानें त्यास समाधान वाटत नसे. कारण, त्या पाठांत द्वैतप्रतिपादक गोष्टी व देहादिकांविषयी अहंकार मात्र भरलेला असे. एके दिवशीं पित्यानें राजमंदिरांत लडिवाळपणानें प्रन्हादाला मांडीवर घेऊन मोठ्या कौतुकानें विचारिलें, “ बाळ, तुला काय आवडतें ? ” तेव्हां प्रन्हाद म्हणाळा, “ हे दैत्याधिपते, प्राणी अहंमतेनें बद्ध होऊन या संसाररूप अंधकारांत बुडून जातात आणि आत्म्याचा नाश करून घेतात, म्हणून निवांत अशा वनांत जाऊन श्रीहरीचा आश्रय धरणें मला आवडतें ! ”

नारद म्हणाळे:-धर्मराजा, मुलाचें तें भाषण ऐकून हिरण्यकशिपूस हसूं आले; आणि मग तो म्हणाळा कीं, “ ब्राह्मणहो, दुसऱ्याच्या उपदेशानें मुलांच्या कोंवळ्या बुद्धीला फार लवकर भुरळ पडते; तर तुम्ही फार दक्ष असा. शत्रुपक्षाकडील लोक तुमच्या घरीं गुप्तरूपानें येऊन याच्या बुद्धीला विपर्यास पाडतील; तर असें न होऊं देण्याविषयी खबरदारी घ्या. ”

१ यास ‘ उशना ’ असें नांव आहे. देवयानीचा बाप शुक्राचार्य तो हा नव्हे. हा बाणि—कवीचा पुत्र असून देवयानीपिता वारुणि—भृगुचा पुत्र होय.

प्रन्हादाचा व त्याच्या गुरूंचा संवाद.

नारद पुढें म्हणाले:—धर्मराजा, इतकें सांगितल्यावर दैत्यांनीं प्रन्हादास गुरूंच्या घरी आणून पोहोंचविलें. तेव्हां गुरूंनीं गौरवयुक्त मधुर शब्दांनीं त्याला म्हटलें कीं, “बाळा प्रन्हादा, तुझें कल्याण असो. आम्ही तुला असें विचारितों कीं, या सर्व मुलांमध्ये तुझीच बुद्धि अशी विपरीत कशानें झाली ? हा तुझ्या बुद्धीचा विषयोंस कोणीं मुद्दाम केला आहे, किंवा हें तुझें स्वतःसिद्ध ज्ञान आहे ? बाळा, यांपैकीं काय खरें असेल तें आम्हांस सांग. ”

प्रन्हाद म्हणाला:—‘मी’ व ‘तुसरा’ हा भिद्योभिमान ईश्वराच्या मायेनें निर्माण केला आहे; ह्यास्तव हा भेदभाव मायेच्या योगानें अंध झालेल्या पुरुषांना भासतो. मी मायेपासून अलित असल्यामुळें तो भेद मला भासत नाही. त्या परमेश्वराला माझा नमस्कार असो. आचार्यहो, परमेश्वराच्या अनुकूलतेनेंच हा भेद नष्ट होऊन बुद्धि आत्मस्वरूपां लागते. परमेश्वराचें चरित्र अगाध आहे. अविवेकी व अज्ञानी पुरुष ज्यास भेदभावानें पाहतात, व ज्याचें स्वरूप ओळखितांना ब्रह्मदेवासारखे वेदवेत्ते देखील मूढ होऊन जातात, तोच परमेश्वर माझी बुद्धि फिरवितो. ज्याप्रमाणें कोहचुंबकास भोंवतीं कोखंड आपण होऊन फिरत असतें, त्याप्रमाणें माझें मन चक्रपाणि श्रीहरीच्या भोंवतीं आपण होऊनच फिरत आहे. असें होण्याचें कारण काय, तें मला मुळींच समजत नाही.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, असें हें प्रन्हादाचें भाषण ऐकून गुरूजींना फार राग आला; आणि ते म्हणाले, “आण रे ती छडी इकडे ! ह्या कुलांगार काट्याळा चौदावें रत्न दाखविल्याशिवाय हा बठणीस येणार नाही ! हा कुन्हाडीचा दांडा दैत्यकुलरूप शूक्षाचीं मुळें सोडून टाकण्यास

सिद्ध झाला आहे. ह्यास्तव ह्यास वेळींच शासन केलें पाहिजे ! ” धर्मराजा, अशा प्रकारें धाक-दपटशा दाखवून त्या ब्राह्मणांनीं प्रन्हादाला धर्म, अर्थ व काम हीं तीन शास्त्रें शिकविली; आणि सामदामादिक चतुर्विध उपायांचें चांगलें ज्ञान करून देऊन त्याला परीक्षा देण्याकरितां दैत्यराजाकडे पाठविलें. राजमंदिरांत गेल्यावर प्रन्हादाच्या मातेनें त्यास न्हाऊं घाडून वस्त्राभरणांनीं शृंगारिलें, आणि नंतर तो हिरण्यकशिपूच्या भेटीस गेला.

प्रन्हादाचें व त्याच्या पित्याचें संभाषण.

नंतर प्रन्हादानें पित्यास वंदन केलें, तेव्हां हिरण्यकशिपूनें त्याला आशीर्वाद देऊन प्रेमानें घट आळंगन दिलें; आणि त्याचें मस्तक हुंगीत व आनंदाश्रूंनीं त्यास स्नान घालीत मोठ्या ममतेनें म्हटलें, “बाळा, दीर्घायु हो. आजपर्यंत आपल्या गुरूजिवळ तूं जें अध्ययन केलेंस, त्यापैकीं जें काहीं तुला उत्तम येत असेल, तें मला म्हणून दाखीव पाहू.” प्रन्हाद म्हणाला, “हे तात, श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ अशा प्रकारची नवविधा भक्ति ज्या योगानें घडेल, तेंच अध्ययन श्रेष्ठ असें मी समजतों.”

धर्मराजा, हें पुत्राचें भाषण ऐकल्याबरोबर हिरण्यकशिपु क्रोधानें ढाल झाला; आणि त्या आवेशांतच तो गुरुपुत्रांना म्हणाला, “नीचांनो, अरे ! माझें यत्किंचितही भय न धरितां भळतीच विद्या या माझ्या पुत्राला शिकविळीत काय, तुम्ही खचीत आमच्या प्रतिपक्षाळा अनुकूल आहां ! दुष्टहो, हें कपट आतां पूर्णपणें माझ्या लक्षांत आलें ! ”

हिरण्यकशिपूचें ह्याप्रमाणें क्रोधयुक्त भाषण ऐकून शुकपुत्रानें त्याला सांगितलें कीं, “हे इन्द्र-शत्रो, तूं आमच्यावर व्यर्थ संतापूं नको. तुझ्या

पुत्रानें जें कांहीं आतां म्हटलें, हें त्याला आम्हां किंवा इतर कोणीही शिकविलें नाहीं. ही त्याची उपजतबुद्धिच आहे.” असें हें गुरूजीचें भाषण ऐकून दैत्यानें आपल्या पुत्रास विचारिलें की, “हे मूर्खशिरोमणे, तुला जर कोणीही शिकविलें नाहीं, तर ही दुर्बुद्धि तुला कोठून उपजली ?” तेव्हां प्रन्हादानें नम्रपणानें असें उत्तर दिलें.

प्रन्हादाचें उत्तर.

प्रन्हाद म्हणाला, “तात, जे लोक इंद्रियांच्या अधीन होऊन संसाराचेंच चिंतन करीत राहतात, त्यांच्या मनांत सद्गुरूच्या उपदेशानें, स्वतां होऊन, किंवा सहवासानें भगवद्भक्ति कधीही ठसणार नाहीं. संसार मिथ्या आहे आणि ब्रह्म सत्य आहे असें ज्यांना वाटतें, त्यांचे ठिकाणीं मात्र ती ठसेल. बाह्य विषयांचे ठिकाणींच सर्व पुरुषार्थ आहेत असें ज्यांना वाटतें, त्यांची ती बुद्धि कटकी आणि त्यांनीं केलेले ते गुरूही कटके ! अंधळ्यांनीं अंधळ्यालाच पुढारी केलें असता त्या पुढाऱ्यापुढां त्यांची जी स्थिति होते, तीच स्थिति अशा शिष्यांची आणि गुरूंची व्हावयाची ! परमेश्वराची वेदरूप वाणी ही मोठी दावण आहे. ह्या दावणीला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्या चार वर्णरूपी दाव्यांनी हे लोक आपापल्या कर्मांमुळें बांधले जातात. अशा लोकांची बुद्धि विषयवासनेच्या पळीकडे कधीही जात नाहीं. त्यांची बुद्धि अद्वितीय परब्रह्माकडे लागण्यास योग्य उपाय हाच की, एखाद्या महात्मा साधु पुरुषाशीं त्यांची गांठ पडून, त्याच्या चरणधूळीच्या स्पर्शानें ते शुद्ध झाले पाहिजेत. असें झालें म्हणजे मग मात ते परब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास योग्य होऊन, त्याच्या अनुग्रहानें या अनर्थकारक संसारापासून मुक्त होतात !” धर्मराजा, असें बोद्धून प्रन्हाद स्वस्थ बसला. पुत्राच्या भाषणानें हिरण्यकशिपूचें अंतःकरण अधिकच खवळलें; त्यानें तात्काळ त्याला

आपल्या मांडीवरून खाली ढकलून दिलें; आणि तो दैत्यांना म्हणाला, “राक्षसहो, मी तुम्हांला ह्या प्रन्हादाचा वध करण्याची आज्ञा करितों ! ह्या कार्याला आतांच्या आतां या जगांतून पार नाहींसा करा. ज्या अधमानें माझा प्रिय बंधु मारिला, त्या विष्णूच्या चरणांची हा सेवकाप्रमाणें पूजा करितो, त्या अर्थी हा माझा पुत्र नव्हे, शत्रु होय. अहो, ज्यानें केवळ पांचवे वर्षीं प्रत्यक्ष आपल्या आईबापांविषयीं प्रेम सोडिलें, असा हा दुष्ट अविश्वासू काटा त्या विष्णूचें तरी काय हित करणार आहे कोण जाणे ! राक्षसहो, एखादा परकी सुद्धा जर आपलें हित करीत असेल, तर त्याला पुत्र समजलें पाहिजे; आणि आपला पुत्र असताही तो जर आपला नाश करण्यास प्रवृत्त होईल, तर तो शत्रुच समजला पाहिजे ! याकरितां भोजन, शयन, आसन इत्यादिकांमध्ये वाटेळ तो उपाय योजा; पण या दुष्ट कुळांगाराचा वध करा ! एखादा अवयव सडें लागल्यास तो कापून टाकल्याशिवाय बाकीचें शरीर नीट राहणार नाहीं, हें लक्षांत घरा !”

नारद म्हणाले—धर्मा, दैत्यराजाची ही आज्ञा श्रवण करितांच त्या दुष्ट दैत्यांनीं एकदम ‘मारा, तोडा’ असें म्हणत तेथें बसलेल्या प्रन्हादाच्या मर्मस्थानीं शूळाचे प्रहार केले; परंतु शस्त्रादिकांचा नियंता जो परमेश्वर त्याच्या ठिकाणीं ज्यानें आपलें मन लाविलें होतें, अशा त्या प्रन्हादावर दैत्यांनीं केलेले ते शस्त्रप्रहार, दैवहीन पुरुषाचे उद्योग निष्फळ होतात त्याप्रमाणें निष्फळ झाले ! धर्मराजा, तो चमत्कार पाहून हिरण्यकशिपूच्या मनांत भय उत्पन्न झालें, आणि त्यानें

प्रन्हादाच्या वधाचे भयंकर उपाय चाळविले. त्यानें त्याला मस्त हत्तीकडून गुढाविलें; मोठमोठ्या सर्पांकडून चाबविलें; भयंकर कड्यांवरून ढकलून देवाविलें; खाड्यांत पुरून ठेविलें; विष प्यावयास दिलें; उपास घातले; थंडी, मारा

अग्नि, जळ ह्यांच्या कहाऱांत बसविलें; पर्वताच्या कड्यांखाळीं चिरडिलें; आणि ऐंद्रजाळ प्रयोग केले; तरी तो निष्पाप भगवद्भक्त प्रन्हाद बाळ मरण पावला नाहीं ! असें पाहून दैत्यराज फार घाबरला; आणि त्याला अतिशय चिंता पडली. तो म्हणाला, “ मी इतके उपाय केले. तरी हा मरण पावला नाहीं, उकट जास्तच तेजःपुंज दिसत आहे; तेव्हां मी केलेले अपकार शुनःशपा-प्रमाणें न विसरतां हा माझाच नाश करीक ! ”

धर्मराजा, अशा प्रकारें तो दैत्यराज अत्यंत चिंताग्रस्त होऊन बसला असता, शुक्रपुत्र शंडा-मर्क त्याला म्हणाले, “ दैत्यराज, आपण एकट्यानें हें समस्त त्रैलोक्य जिंकिलें ! आपली सुबई किं-चित् वाकडी होताच समस्त लोकपाल भयभीत होतात ! तेव्हां ह्या पोराच्या आचरणापासून ते काय होणार ! आपण इतकें चिंताग्रस्त व्हावें, असें ह्यांत काहीं सुद्धां कारण दिसत नाहीं. सध्या शुक्राचार्य परत येत तोपर्यंत ह्याला वरुणपाशानें बांधून ठेवावें. पुरुषांची बुद्धि महत्संवेनें आणि वयोनुसार दिवसानुदिवस चांगली होत जाते ! ”

राजा धर्मा, हिरण्यकशिपूला ती युक्ति मानव-ली, व त्यानें प्रन्हादास राजधर्म व गृहस्थधर्म शिकविण्याकरितां पुनः गुरुपुत्रांच्या स्वाधीन केलें. नंतर त्यांनीं प्रन्हादाला धर्म, अर्थ व काम यांचा उपदेश सुरू केला; पण प्रन्हादाला तें शिक्षण मुळींच रुचना ! कारण, रागद्वेषादि विषयांत गुरफटून गेलेल्या गुरूंच्या उपदेशाचा ठसा आत्मस्वरूप बनलेल्या निःसीम भगवद्भक्ता-वरू कितीसा उमटणार ! असो. पुढें एके समयीं, गुरु गृहस्थाश्रमसंबंधी काहीं कामांत गुंतल असतां प्रन्हादाच्या सहाध्यायास खेळावयाची संधि अनायासेंच मिळाली. तेव्हां ते प्रन्हादासही आ-

पल्याबरोबर खेळावयास बोलावूं लागले. त्या प्रस-गां, त्यांच्या जन्ममरणाची परिस्थिति आणि तिचा त्या मुळांवर होणारा परिणाम लक्षांत घेऊन प्र-न्हादास त्यांची फार दया आली; आणि त्यानें स्मितहास्ययुक्त मधुर वाणीनें त्यांस जवळ बोला-वून उपदेश करण्यास प्रारंभ केला ! राजेंद्रा, रागद्वेषादि विकारांचा पगडा त्या बाळकांच्या मनावर अजून बसला नव्हता; ह्यास्तव त्या सर्व मुळांच्या मनांत प्रन्हादाविषयी आदर असून ते त्यास फार मान देत असत; म्हणून त्यांनीं आप-ला खेळ सोडून देऊन ते सर्व प्रन्हादासभोवतीं जमले, आणि त्या महाभगवद्भक्ताचा उपदेश निश्चलपणें ऐकूं लागले !

अध्याय सहावा.

—:०:—

प्रन्हादाचा आपल्या सोबत्यांस तत्त्वोपदेश.

प्रन्हाद म्हणाला:—भित्रो, समंजस मनु-ष्यानें, हा मोक्षप्रद मनुष्यजन्म दुर्लभ आणि अशाश्वत आहे, असें पूर्ण ओळखून बाळपणांतच भागवतधर्म आचरावे. इहलोकीं भगवंताला शरण जाणें हेच मनुष्याचें मुख्य कर्तव्य होय; कारण तो भगवान सर्वांतयामों वास करणारा असून सर्वांचें कल्याण करणारा आहे. मुळांनी, पूर्वकर्मा-च्या योगानें जसें प्रयत्न केल्याशिवाय मनुष्यास दुःख प्राप्त होतें, तसें सुखही प्राप्त होतें; म्हणून प्राण्यानें सुख प्राप्त होण्यासाठीं श्रम करूं नयेत; त्या योगें आयुष्याचा मात्र व्यर्थ क्षय होतो, आणि ईशपदाची प्राप्ति होत नाहीं. ह्यास्तव, विचारवंत संसारी पुरुषानें, अंगांत जोम आहे तोपर्यंतच कल्याणप्राप्तीचा यत्न करावा. अहो, मनुष्याचें आयुष्य अवघें शंभर वर्षे; त्यापैकी अर्थे म्हणजे पन्नास वर्षे तर निद्रेंतच जातात ! बात्यावस्था व कौमारावस्था मिळून वीस वर्षे

खर्ची पडतात; वृद्धपणीं म्हणजे ऐशीं वर्षांनंतर शरीर अशक्त झालें असतां बीस वर्षें उरतात; आणि बाकी राहिलेले अत्यल्प आयुष्य म्हणजे दहा वर्षें तरुणपणांत नानाप्रकारचीं संकटें सोसून विषयोपभोग भोगण्यांत व सुखप्राप्तीचे यत्न करण्यांत तेव्हांच संपतात ! ह्यास्तव, ज्याच्या हातून इंद्रियदमन मुळींच झालें नाही, असा कोणता पुरुष गृहासक्त आणि स्नेहपाशबद्ध अशा मनाळा संसारापासून सोडविण्यास समर्थ होईल बरें ? चोर, सेवक, वाणी वगैरे लोक प्राणाचीही पर्वा न करितां द्रव्यसंचय करितात ! असें प्राणापेक्षाही प्रिय जें द्रव्य, त्या द्रव्याची आशा कोण सोडील ? मधुरभाषणी जी प्रियपत्नी, तिच्या समागमसुखाचें स्मरण होतांच तिचा त्याग कसा करवेल ? स्नेहपाशांन बद्ध झालेल्या मित्रांचा, पुत्रप्रेमासुळें बद्ध झालेल्या आपल्या कोमल बाळकांचा, व आतप्रेमासुळें बद्ध झालेले भाऊ, बहिणी, आईबाप इत्यादिकांचा मोह त्याच्यानें कसा दूर करवेल बरें ? सुंदर आणि उपभोग्य वस्तूनीं भरलेकीं घरे, तसेच आपली शेतें, पशु, सेवकजन इत्यादिकांवर आसक्त झालेले मन त्यास कसें आवरतां येणार ? कोळी जसा स्वतः केलेल्या संतुल्या घरांतच गुरफटून मरतो, तसा हा प्राणी आपल्या कर्मांतच गुरफटून मरतो. इंद्रियतृप्ति हेच काय तें खरें सुख होय असें त्याला वाटतें. अशा पुरुषाचा मोह दूर होऊन त्यास वैराग्य कसें प्राप्त होणार ? त्या विषयांन पुरुषाला, या संसारातील कर्मांचें आचरण करितां करितां, आपलें आयुष्य क्षीण होत असून आपल्या पुरुषार्थाचा नाश होत आहे, याचें मान देखील नसतें ! तो आपल्या कुटुंबांत इतका रममाण झालेला असतो कीं, तापत्रयानें त्याला अगदीं गाजिलें तरी त्यास वैराग्य उत्पन्न होत नाही. दुसऱ्याचें द्रव्य हरण केले तर इहपरलोकी शासन भोगावें लागत

असूनही, तो पुरुष जितेंद्रिय नसल्यामुळें कुटुंब-पोषणाकरितां परद्रव्याचें हरण करण्यास मार्ग-पुढें पहात नाही. मित्रहो, याप्रमाणें, ज्ञानवान पुरुष देखील संसारांत पडला तर त्यास आत्म-विचाराचा विसर पडतो; व तेथें 'माझे' आणि 'दुसऱ्याचें' हा अभिमान उत्पन्न झाल्यामुळें, अज्ञान्याप्रमाणें अध नरकास जातो ! गडद्यांनो, बाळपणींच भक्ति करूं लागावें असें मी म्हणतों, याचें कारण हेंच कीं, स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांत पुष्पत्राण काम वास करीत असतो. म्हणून एका का पुरुष स्त्रीलंपट होऊन पुत्ररूप शृङ्खलेन बद्ध झाला, कीं मग त्याला कधीही आत्म्याची मुक्तता करून घेण्याचें सामर्थ्य रहात नाही, असें नेहमीं आपल्यास आढळतें. ह्यास्तव, मुळांनो, तुम्ही ह्या विषयलंपट दैत्यांचा सहवास सोडून द्या; आणि सर्वसंगपरित्याग करणारे साधु लोक ज्याला मोक्ष म्हणून म्हणतात, त्या आदिनारायणाला शरण जा. गडद्यांनो, त्या परमेश्वराला संतुष्ट करण्याला तुम्हांला मुळींच आयास पडणार नाहीत. कारण, तो सर्वोत्तरीयांमिं असल्यामुळें, येथेंही आहेच. स्थावरजगमादि वस्तूंमध्ये, यज्ञयावत् जीवांमध्ये, निर्जिव घटादिकामध्ये, आकाशादि महाभूतांमध्ये, सत्त्वादि गुणांमध्ये, गुणसाम्यामध्ये, व महत्तत्त्वामध्ये निर्विकार परब्रह्मरूप ईश्वर भरलेला आहे. द्रष्टा व भोक्ता असा जीव उत्तरीयांमिं वास करितो, हें परमेश्वराचें व्यापक व अनिर्देश्य रूप होय; आणि दृश्य व भोग्य असें शरीर, हें व्याप्त व निर्देश्य रूप होय. तो परमेश्वर स्वतः भेदरहित असूनही हें निराळें स्वरूप घेतो, म्हणून तो व्याप्य, व्यापक व निर्देश्य असा भासतो. परमेश्वराचें खरें स्वरूप म्हणजे शुद्धानुभवात्मक ब्रह्मानंद होय. गुणात्मक सृष्टि उत्पन्न करणारी जी माया, तिच्या योगानें त्याचें स्वरूप आच्छादित असल्यामुळें तो अशा भिन्न प्रकारचा वाटतो म्हणून,

मुळानो, तुम्ही ह्या दैत्यांचा सहवास सोडून देऊन जीवमन्त्राचे ठायीं प्रेम ठेवा. भूतदेवने त्या आदि-नारायण परमेश्वरास फार संतोष होतो. तो भगवान परमेश्वर प्रसन्न झाला असतां काय मिळणार नाही ? गुणपरिणामामुळे अनायासे प्राप्त होणारे जे धर्म, अर्थ व काम, ते आपणांस काय उपयोगी ? आणि हरिगुणवर्णन करून जर सत्यसुखाचा उपभोग ध्यावयास सांपडतो, तर तो मोक्ष तरी हवा कशाळा ? वेदांनी उपदेशिलेल्या धर्म, अर्थ, काम, आत्मविद्या, तर्कशास्त्र, दंडनीति वगैरे गोष्टी जर परमेश्वरास आपल्या आत्म्याचे अर्पण करण्यास सहाय्यभूत होतील, तरच त्या चांगल्या आणि सत्य आहेत असे मी समजेन. हें शुद्ध आणि दुर्लभ ज्ञान, नराचा सखा जो नारायण, त्यानें नारदांस उपदेशिलें. भगवंताची अचळ भक्ति करून त्याच्या चरण-रजानें ज्याचे देह पवित्र झाले आहेत, अशानाच हें प्राप्त होतें. मुळानो, ज्याचें दर्शन होणें म्हणजे महद्भाग्य, अशा त्या देवर्षि नारदांच्या मुखानें, ज्यांत भगवद्भक्तांच्या शुद्ध धर्माचा अंतर्भाव झालेला आहे, असें हें ज्ञान मी श्रवण केलें.

दैत्यबाळक म्हणाले:—प्रन्हादा, अगदीं बाळपणापासून आपण सर्व या दोषां गुरूजवळ अध्ययन करीत आहो; असें असतां तू हें ज्ञान नारदांपासून कोठें शिकलास ? आणि नारद तुला कधीं भेटले होते ? वा सौम्या, तो सर्व वृत्तांत यथावत् सांगून आमचा संशय दूर कर.

अध्याय सातवा.

—:०:—

प्रन्हादास नारदापदेश झाला तो वृत्तांत.

नारद म्हणाले:—धर्मा, अशा प्रकारें त्या दैत्य-पुत्रांनीं साशक होऊन कौतुकानें प्रन्हादास प्रश्न केला, तेव्हां त्या महाभगवद्भक्ताला माझे

वचन स्मरत होतेंच. ह्यास्तव त्यानें तें इत्थंभूत वृत्त त्या दैत्यपुत्रांस सांगितलें.

प्रन्हाद म्हणाला:—मित्रहो, माझे वडील मंदराचलावर तपश्चर्येंस गेले, त्या समयी इंद्रादि देवांस फार संतोष झाला; आणि ते म्हणाले, “ही फार आनंदाची गोष्ट झाली. ह्या दुष्टानें कोकाना छळिलें, पण मुंग्या जशा सर्पाळा खाऊन टाकतात, तसें ह्या पाप्याळा ह्याच्या पापानेंच खाऊन टाकिलें!” भित्तांनो, असें म्हणून देवांनीं दैत्यांबरोबर युद्ध आरंभिलें. तेव्हां दैत्य फार घाबरले, आणि ते बायकामुळें, इष्टमित्र, घरदार इत्यादिकांची आशा सोडून स्वप्राणसंरक्षणार्थ दशदिशा पळत सुटले ! त्या वेळीं देवांनीं दैत्यराजाचा महाळ वगैरे सर्व छुटिला. इद्र तर माझी माता पट्टराणी कयाधु हिलाच घेऊन चालला ! तेव्हां ती अत्यंत भयभीत होऊन आक्रोश करूं लागली; तीं अकस्मात् नारद मुनि त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले आणि इंद्राला म्हणाले, “देवेंद्रा, ह्या निरपराधी स्त्रीला घेऊन जाणें अनुचित होय. ह्यास्तव ह्या पतिव्रतेला तूं सोडून दे.” तेव्हां इंद्र म्हणाला, “देवर्षे, देवशत्रु जो हिरण्यकशिपु, त्याचें दुःसह तेज (गर्भ) हिच्या उदरीं आहे; म्हणून प्रसूतिकालपर्यंत हिनें मजकडे रहावें. त्या जन्म पावणाऱ्या पुत्राचा वध केल्यावर मी हिला सोडून देईन !”

प्रन्हाद पुढें सांगतो:—गडेहो, इंद्राचें हें आपण ऐकून नारद म्हणाले, “हें इंद्रा, हिच्या उदरीं असणारा गर्भ परमेश्वराचा मोठा भक्त असल्यामुळें पापराहित व महासामर्थ्यवान आहे, म्हणून त्याचा वध होणें अशक्य आहे.” मित्रहो, हें ऐकतांच इंद्रानें माझ्या आईला सोडून दिलें; व भगवद्भक्त जो मी, त्या माझ्या प्रेय्यामुळें तिच्या प्रदक्षिणा करून तो स्वर्गलोकीं निघून गेल्ला. नंतर नारदांनीं माझ्या मातेला आपल्या आश्रमास नेले, आणि ‘पति परत येईपर्यंत तूं खुशाळ येथें

रहा' असे आश्वासन दिवें. तेव्हा 'बरे आहे' असे म्हणून, माझे बडील परत येत तोंपर्यंत माझी माता निर्भय अंतःकरणाने नारदांच्या आश्रमात राहिली. त्या पतिव्रतेने, गरोदरस्थितीत आपल्या गर्भाचे योग्य संरक्षण व्हावे व पति परत येतांच आपणास बाटेळ तेव्हा प्रसूत होता यावे म्हणून, त्या देवर्षांची एकानिष्ठपणे सेवा चालविली. त्या वेळीं त्या कृपावंत नारद मुनींनीं माझ्या हिताकरितां तिला धर्माच्या भक्तिरूपाचा आणि आत्मानामविवेकाचा उपदेश केला. त्या गोष्टीला पुष्कळ दिवस लोटल्यामुळे स्त्रीस्वभावानुसार माझी माता ते सर्व ज्ञान विसरून गेली; पण मजवर मुनींचा पूर्ण अनुग्रह असल्यामुळे माझी स्मृति अद्याप जागृत आहे. मुलांनो, तुम्ही जर माझ्या वचनावर विश्वास ठेवाल, तर तुमची बुद्धि देखील मजप्रमाणेच होईल. इतरांनींही नारदांच्या या उपदेशावर विश्वास ठेविल्यास, त्यांना सुद्धा भगवंताची भक्ति उत्पन्न होईल. मित्रहो, नारदांनीं जो

आत्मानात्मविचार

मला सांगितला, तो तुम्हांस सांगतो: वृक्ष अस्तित्वात असे तोंपर्यंत त्याच्या फळांनाच उत्पत्ति, स्थिति, वाढ, परिणाम, संकोच आणि नाश हे सहा विकार होतात; परंतु त्या वृक्षावर त्यांचा कांहींच परिणाम होत नाही; त्याप्रमाणेच, हे सर्व विकार देहाला मात्र होतात, आत्म्यावर मुळींच त्यांचा परिणाम होत नाही; आत्मा हा सदासर्वकाळ निर्विकारच असतो. आत्मा नित्य, निर्विकार, निर्मल, अद्वितीय, देहसाक्षी, देहाधार, क्रियाशून्य, स्वयंप्रकाश, सर्वोत्पादक, सर्वव्यापी, अलित आणि अव्यथित असा आहे. ह्या विवेकोत्पादक बारा श्रेष्ठ लक्षणांवरून, पुरुषाने, देहाहून आत्मा भिन्न आहे असे ओळखून, मोहामुळे उत्पन्न होणारा देहावरील सर्व दुरभिमान सोडून द्यावा. मर्मज्ञ मनुष्य मातीत सोने आहे असे ओळखितो; आणि नंतर भट्टी बगैरे लाविल्याने त्याला सुवर्णाची प्राप्ति

होते; त्याप्रमाणेच, अध्यात्मज्ञानी मनुष्याला देह-रूप क्षेत्रांत आत्मप्रतीति होते, व त्याला आत्म-प्राप्तीच्या उपायांनीं आत्मकाम म्हणजे मोक्ष प्राप्त होतो. प्रकृति, महत्त्व, अहंकार, शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्या आठ प्रकृति; सत्त्व, रज, तम हे प्रकृतीचे तीन गुण; कर्ण, त्वचा, नेत्र, जिह्वा, नासिका, पाय, उपस्थ, हस्त, पाद, बाणी व मन हीं अकरा इंद्रिये आणि पृथिव्यादिक पंचमहाभूते मिळून षोडशविकार आहेत; व ह्या सर्वांचे ठायीं व्यापून राहणारा आत्मा एक आहे, असे महान महान प्राचीन आचार्यांनीं म्हटले आहे. देह हा प्रकृत्यादि गुणांचा समुदाय असून त्यात स्थावर व जंगम असे दोन भेद आहेत. यांतच वेदांनीं 'नेति, नेति' म्हणून वर्णिलेला आत्मा वास करितो; ह्यास्तव त्या

आत्म्याचा अन्वय च व्यतिरेक यांच्या योगाने शोध करावा. जसे मण्यांच्या माळेत गोविलेले सूत एकच असून ते सर्व मण्यांना व्यापून असते, तसाच आत्मा एकच असून सर्वांना व्यापून असतो हा आत्म्याचा अन्वय; आणि सूत जसे मण्यांत असूनही त्यांपासून भिन्न असते, तसा आत्मा हा सर्व पदार्थांत असूनही त्याहून निराळा आहे, हा व्यतिरेक. ह्या अन्वयव्यतिरेकांचा विचार केल्याने मन शुद्ध होते. अशा प्रकारे मन शुद्ध झाले म्हणजे, उपापासून उत्पत्ति, स्थिति आणि लय होतात व जो त्या कार्यापासून अलित असतो, त्या आत्म्याचा एकाग्रपणे शोध करावा.

आत्म्याचे स्वरूप.

दैत्यपुत्रहो, बुद्धीच्या तीन वृत्ति आहेत. त्या जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या होत. ह्या तीनही अवस्था आहेत असे उपाध्यामुळे कळते, तोच सर्वसाक्षी आत्मा होय. फुडेंवरून वहात आलेला वारा जरी गंधवान असला, तरी तो उपाप्रमाणे

मूळ नव्हे, त्याचप्रमाण जागृति, स्वप्न आणि सु-
षुप्ति ह्या तीन वृत्ति जरी आत्म्याच्या योगाने उप-
लब्ध झाल्या, तरी तो आत्मा ह्या तीन वृत्ति
नव्हे; तो त्या सर्वांहून अगदी निराळा आहे.
बुद्धि ही संसाराळा मूळ कारण आहे. वस्तुतः
अज्ञानमूळक आणि मिथ्या असणारा हा ससार
गुणकर्मच्या योगाने पुरुषाळा स्वप्नाप्रमाणे भोगावा
लागत आहे. म्हणून, मुलांनो, तुम्ही हें अज्ञान
जाळून टाकणारे ज्ञान संपादन करा. त्याच्या
योगाने बुद्धिचे जागृत्यादि प्रवाह बंद होतील. अहो,
ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचे हजारों उपाय आहेत; परंतु

नारदकथित ज्ञानप्राप्तीचा उपाय

हाच की, ज्याच्या योगाने षड्गुणैश्वर्यसंपन्न पर-
मेश्वरावर अचल भक्ति जडेल, त्याच धर्माचे आ-
चरण करावे; गुरूची सेवा आणि ईश्वराची व
साधूंची भक्ति करावी; अनुकूल असलेल्या सर्व
वस्तु त्यांस अर्पव्या; त्यांजवर प्रेम ठेवावे; त्यांची
मनोभावाने पूजा करावी; त्यांच्या चरणांचे ध्यान
करावे; त्यांची चरित्रे गावी; व सर्वांभूतीं भगवान
सर्वत्र भरलेला आहे, अशी दृढ बुद्धि ठेवून स-
र्वांना उत्तम प्रकारचा मान द्यावा; व सर्वांचे मनो-
रथ पुरवावे. जे लोक कामक्रोधादि षड्विपूनां जि-
कून इंद्रियांचे दमन करितात, आणि परमेश्व-
राची निष्काम सेवा आचरितात, त्यांची ईश्वरावर
दृढ भक्ति जडते; अशा प्रकारे ज्याची परमेश्वरावर
दृढ भक्ति जडली, तो पुरुष परमेश्वराची चरित्रे
मोठ्या प्रेमाने गातो; त्या वेळीं त्याला आपल्या
देहाचे सुखां मान रहात नाही; आणि त्या

निस्सीम भक्ताची वृत्ति

तल्लीन होऊन तो नाचू लागतो; त्याच्या अंगावर
रोमांच उभे राहतात; त्याचा कंठ आनदाने सद्गदित
होतो; त्याचे डोळे आनदाश्रूंनी भरून येतात; आणि
मनांत ईश्वराच्या उया उया लीला येतील, त्या त्या
तो तशाच करू लागतो; व यामुळे तो जगाच्या
दृष्टीने अगदी वेड्यासारखा भासतो. कारण तो

कधी हसतो, कधी रडतो, कधी ओरडत सुटतो,
कधी टाळ्या वाजवितो, आणि कधी नाचू लाग-
तो. त्याला ईश्वरावाचून दुसरे काहीच दिसत
नाही; मग जग आपल्याबद्दल हसते आहे का
रडते आहे हें त्याला कशाने समजणार ? अशी
वृत्ति झालेल्या पुरुषाची सर्व बंधने तुटून जा-
तात; संसाराचे मुख्य बीज जे त्याचे अज्ञान, ते
दग्ध होतें; आणि शेवटी तो आत्मस्वरूपा मि-
ळून त्याचे जन्ममरणाचे चक्र तुटते व तो
अत्यंत सुखरूपां स्वस्थ राहतो !

प्रवाह सांगतो:—ह्याकरिता, बालकांनो !
तुम्ही आपल्या हृदयांत राहणाऱ्या आत्म्याचे
चिंतन करा. त्याची उपासना करणे फारच सोपे
आहे. कारण, त्याच्या पूजेकरिता व त्याला
वश करून घेण्याकरिता अनेक साधने जुळ-
विण्याची गरज नाही. फक्त अंतःकरण त्याला
वाहिले म्हणजे सर्व जगांतील वस्तु त्याला
अर्पण केल्यासारख्या आहेत. द्रव्य, दारा,
पुत्र, ऐश्वर्य आणि शरीर हें सर्व नाशिवंत
होय. मनुष्याच्या क्षणभंगुर आयुष्यांत त्याचा
उपभोग तो त्याला कितीसा मिळणार ! बरे, यज्ञ-
यागादि कर्मे करून स्वर्ग प्राप्त करून घ्यावा,
तर तोही नश्वर ! मग त्यापेक्षा आत्मप्राप्तीचेच
साधन एकदम केले तर काय वाईट ? शिवाय
दुसरे असे आहे की, या लोकां सुख प्राप्त व्हावे
म्हणून जी जी कर्मे करावी, त्यांचे फळ हटकून
विपरीत मिळते ! आणि हेही उघडच आहे की,
कशाचीही इच्छा न करणारा पुरुष जर सुख
पावतो, तर कशाची तरी इच्छा करणारा पुरुष
दुःखच पावणार ! बरे, कदाचित् सुख प्राप्त झाले,
तर ते भोगणारा जो देह, तो तरी शाश्वत आहे
का ? सुळीच नाही. मग अशाश्वताकरिता अ-
शाश्वताचा समग्र करण्यांत अर्थ तरी काय ? प्र-
त्यक्ष पुरुष ज्याला आपला देह असे मानितो,
त्याची ही स्थिति ! मग स्त्रिया, घर, पुत्र, ऐश्वर्य

यांची तर गोष्टच बोळावयास नको ! यांची उलटापाळट तर आपल्या एका जन्मांतच कितीदा होते ! दैत्यपुत्रहो, तुम्ही विचार करा की, या संसारांत प्राण्याचा स्वार्थ तो काय आहे ? गर्भवासापासून तो देहातापर्यंत त्याला याक्किचित् तरी सुख मिळतें का ? पूर्वकर्माच्या योगानें हा प्राणी देह पावतो, आणि मनाच्या इच्छेप्रमाणें वागून फिरून तो देहद्वारा कर्मेच करितो. यामुळें, जन्मास यावें आणि मरावें या घोंटाळ्यांतून तो कधीच बाहेर निघत नाही ! म्हणून, या कर्माचाच नाश करणारे असें जें ईश्वराचें निष्काम भजन, तें तुम्ही करा म्हणजे तुमचें कल्याण होईल मग तुम्ही दैत्य असा, देव असा, यक्ष असा, गंधर्व असा, किंवा कोणाही असा. ईश्वरापाशां कसळाही भेदभाव नाही. तो निष्कामभक्ति करणाराला सर्व दुःखांपासून मुक्त करितो. दैत्यहो ! आजपर्यंत यक्ष, राक्षस, स्त्रिया, शूद्र, गवळी, पशु पक्षी इत्यादि थोडे का या भक्तीच्या योगानें तरले आहेत ! बाबांनो ! ह्या लोकां प्राण्याचा खरा स्वार्थ म्हटला म्हणजे इतकाच आहे की, सर्वाभूती ईश्वर आहे असें मानावें, आणि त्या जगजिययाची निःसीम भक्ति करावी !

अध्याय आठवा.

— ० : —

नृसिंहावतार.

प्रन्हादावर हिरण्यकशिपूचा कोप.

नारद म्हणाले :—धर्मराजा, या उपदेशाचा असा परिणाम झाला की, सर्व दैत्यबालकें गुरूने शिकविलेले पाठ न शिकतां निमळ भक्तिमार्गाचेंच आचरण करूं लागलीं. त्यांचें असे आचरण पाहून गुरुपुत्रांना भय वाटलें, आणि त्यांना ते सर्व वर्तमान दैत्यराजाच्या कानावर घातलें. मुलाच्या ह्या अशा विरुद्ध वर्तनाचा

हिरण्यकशिपूस अत्यंत क्रोध आला; आणि त्याने त्या नम्र, सुस्वभावी व इन्द्रियनिग्रही प्रन्हादाला ठार मारण्याच्या इच्छेने आपणासमोर आणविलें. नंतर, पायांने ताडून केलेल्या सर्पाप्रमाणें क्षुब्ध होऊन त्या उग्र हिरण्यकशिपूने मोठया क्रोधानें व वक्र दृष्टीने प्रन्हादाकडे अवलोकन केलें, आणि म्हटलें, “उद्धटा, मंदमते, चांडाळा, कुळघातका, माझे न ऐकतां तू आपलाच हेका चालवितोस काय ? थांब, तुला आतां यमसदनाचा मार्ग दाखवितों. काटर्ष्या, ज्याच्या भयानें त्रैलोक्य थरथर कांपतें, त्या माझी आज्ञा जी तूं उलंघन करतोस, ती कोणाच्या जोरावर रे ? तुला कोणाचा रे आश्रय आहे ? ”

प्रन्हादाचें मार्मिक उत्तर.

प्रन्हाद म्हणाला :—राजा, ज्याच्या आश्रयानें हें सर्व स्थावरजंगमात्मक जग चालतें, त्याच भगवंताचा मला आश्रय आहे. तो केवळ माझाच आश्रय आहे असें नाही; तर इतर सर्व बलिष्ठ प्राण्यांचा, ब्रह्मादिक देवांचा, आणि तुझा सुद्धा तोच आश्रय आहे. शरीरबल, धैर्य, शौर्य, उत्साह हीं सर्व त्याचीच उपरूपें होत. तोच गुणत्रयाचा नियंता परमेश्वर आपल्या सामर्थ्याने जगाची उत्पात्ति, स्थिति आणि लय हीं करितो. तू हा सर्व दैत्यभाव सोडून दे व मनाची सर्वत्र सारखी बुद्धि ठेव. कुमार्गगामी मन हेंच प्रबळ शत्रु होय. तें समबुद्धीनें राखणें हीच दृढ उपासना समजावी. प्रथम षड्रिपूंना न जिंकतां ‘आम्ही त्रैलोक्य जिंकिलें !’ म्हणून जे लोक कोरडी फुशाऱ्ही मारतात, ते मूर्ख होत. सर्वाभूती समदृष्टि ठेवणाऱ्या ज्ञानी सत्पुरुषाला अज्ञानकल्पित शत्रु उद्भवणार कोटून ? आणि मग जर शत्रुच नाही, तर त्याला जिंकावयाचें तरी काय ?

हिरण्यकशिपु म्हणाला :—मूर्खा, तुझी जीम फार चुरचुर करते आहे ! तुझा अंतकाल समीप आला आहे असें वाटतें. कारण, ज्याचा मरण-

काळ समीप आला असतो, ते ह्याप्रमाणे कांहीं तरी बरळतात. मूर्खी, मज्जन दुसरा कोण रे जग नायक आहे ? तो सर्व ठिकाणी आहे असे म्हणतोस, तर तो ह्या खांबांत रे कां नाही ?

प्रन्हाद म्हणाला:-हो, नाही कसा ? तो दिसतो आहे, पहा !

हिरण्यकशिपु म्हणाला:-कार्त्तव्य, काय रे बडबड चालविली आहेस ? थांब, आतां तुला ठारच करितों, आणि तुझा आवडता हरि तुझे कसे रक्षण करितो तें पहातां.

नारद म्हणाले:-धर्मराजा, असे म्हणून हिरण्यकशिपूनें एकदम खड्गानिशीं सिंहासनाखाली उडी टाकिली, आणि, “कोठें रे तुझा रक्षणकर्ता हरि आहे ? ह्या खांबांत तो आहे काय ?” असे म्हणून त्या खांबावर जोरानें मुष्टिप्रहार केला ! राजा, त्यावेळीं त्या खांबांतून इतका भयंकर शब्द उठला कीं, त्याच्या योगानें ब्रह्मांडकटाह फुटून गेला कीं काय असा भास झाला ! आणि तो शब्द ऐकतांच ब्रह्मादि देवांना, आपले लोक कोसळून पडतात कीं काय अशी भीति पडली !

तो भयंकर शब्द श्रवण करितांच हिरण्यकशिपु चकित झाला, आणि तो इकडे तिकडे पाहू लागला. त्या वेळीं सर्व दैत्यधर धावरून गेले. इतक्यांत, आपलें सर्व ठिकाणीं वास्तव्य आहे असें सिद्ध करून दाखविण्याकरितां, व आपल्या भक्तांचीं वचनें खरीं करून दाखविण्याकरितां, भगवान श्रीहरी

नृसिंहरूप

धारण करून त्या स्तंभाचे ठिकाणीं प्रकट झाले ! भगवंताचे तें अद्भुत व भयंकर रूप पाहून दैत्यराज फार विचारांत पडला कीं, हा धड मनुष्यही नव्हे, धड पशुही नव्हे; तेव्हां हें आहे तरी काय ? त्याच्या मनांत असे विचार चाळले आहेत, तो भगवान त्याच्या जवळ आले. धर्मा, त्या वेळचे तें भगवंताचें रूप

काय वर्णाचें ? त्याच्या त्या उंच दाढा, तरबारीच्या पात्याप्रमाणें चंचल आणि वस्त्याच्या धरिसारखी तिखट जिव्हा, व चढविलेल्या भुकुटी यांच्या योगानें तें फारच भयंकर दिसत होतें. कान अगदीं ताठ होते; मुख आणि नाकपुड्या पर्वताच्या गुहेप्रमाणें भयंकर होत्या; जबडा पसरल्यामुळे एकंदर स्वरूप जास्तच उग्र दिसत होतें; जणू काय आकाशाळाच लागत आहे असें अति उंच शरीर, आखूड व पुष्ट मान, विशाल वक्षस्थळ, कृश उदर, व शतावधि हात यांच्या योगानें तें स्वरूप हिरण्यकशिपूचा परमाश्चर्यकारक आणि भीतिप्रद वाटले. धर्मराजा, नृसिंहरूप भगवंतानें आपल्या तीव्र नखांनीं व श्रेष्ठ आयुधानें सर्व दैत्यांस पळविले; तेव्हां ‘मायावी इरीनें ह्याकरवी माझा वध करविण्याचें योजिलें असावें, परंतु याच्यानें काय होणार आहे ?’ असें मनांत म्हणून हिरण्यकशिपूनें गदा उचलली, आणि गर्जना करीत तो नृसिंहाच्या अंगावर धावून गेला. धर्मराजा, याप्रमाणें

हिरण्यकशिपूचें व नृसिंहाचें युद्ध सुरू झालें. तो दैत्य भगवतावर गदाप्रहार करण्यास धावला खरा; परंतु पतंग जसा बिस्तवाच्या तेजांत लुप्त होतो. तसा भगवंताच्या तेजांत तो लुप्त झाला ! धर्मा, यांत आश्चर्य मुळीच नाही; कारण, प्रलयकालच्या अंधकाराचें जो आपल्या स्वयंप्रकाशाच्या योगानें निवारण करितो, त्या भगवंताच्या तेजापुढें दैत्याचा काय पाड ? असो; पुढें त्या दैत्यानें नृसिंहरूप भगवताच्या शरिरावर पुष्कळ गदाप्रहार केले. तेव्हां गरुड ज्याप्रमाणें सर्पाला धरितो, त्याप्रमाणें नृसिंहानें त्या दैत्याला धरिलें; परंतु खेळतांना जसा सर्प गरुडाच्या हातून एखादे वेळीं निसटून जातो, तसा तो दैत्य नृसिंहाच्या हातून चट्कनू निसटला. धर्मा, हें पाहून, मेघमंडलाच्या आड लपून असलेल्या लोकपालांना फार वाईट वाटले; परंतु दैत्यराजाला

घाटले कीं, हा नृसिंह आपल्या पराक्रमाळा म्याळा. म्हणून त्याने श्रमांकडे बिलकूल लक्ष न देतां ढाळ तरवार घेऊन पुनः युद्धास आरंभ केला. तो इतक्या सफाईने व चपळतेने तरवार फिरवीत होता कीं, मध्ये हात शिरकवण्यास देखील जागा नव्हती; परंतु त्या नृसिंहरूप भगवंताने इतक्या मोठ्याने अट्टहास केला कीं, त्यामुळे त्या दैत्याची कानठाळीं बसून जाऊन त्याच्या डोळ्यापुढें अधारीच आली ! धर्मा,

हिरण्यकशिपूचा वध

करण्याची वेळ जवळ आली असें जाणून भगवंताने त्याला धरिलें, त्या वेळीं सर्पानें धरिलेल्या उंदराप्रमाणे दैत्याची स्थिति झाली. त्याने आपल्याकडून सुटण्याविषयी फार प्रयत्न केला, पण नृसिंहाच्या मिठीपुढें कांहीं उपाय चाढेना. धर्मराजा, त्या दैत्याच्या त्वचेचा वज्रने देखील भेद झाला नव्हता; अशा त्या दैत्याला नृसिंहानें सायकाळीं, सभेच्या दारांत, उंबरठ्यामध्यें, मांडीवर आडवा घाळून, नखाप्रांनीं फाडून मारिलें ! त्या भगवान नृसिंहाचे नेत्र मूळचेच अति भयंकर, आणि त्यांत कोप आलेला; मग काय विचारतां ? त्याच्याकडे कोणाच्यानेही पाहवना. तो आपल्या तरवारीच्या पात्यासारख्या जिभेनें जवळच्याच्या दोन्ही बाजू चाटीत होता. रक्ताच्या योगानें त्याचे तोंड आणि केश लाळभडक झाले होते. मस्त हत्तीचा वध केल्यावर सिंह जसा शोभतो, तसा तो नृसिंह त्या दैत्याच्या आंतड्यांच्या माळांनीं शोभू लागला. नंतर त्यानें विदारण केलेले तें हिरण्यकशिपूचें शरीर मांडीवरून कोटून दिलें; आणि तेथें जे इतर दानव सशस्त्र उभे होते, त्यांचा शस्त्रादिकांच्या योगानें व नखांनीं वध करण्यास आरंभ केला. धर्मा, त्या वेळचे ते

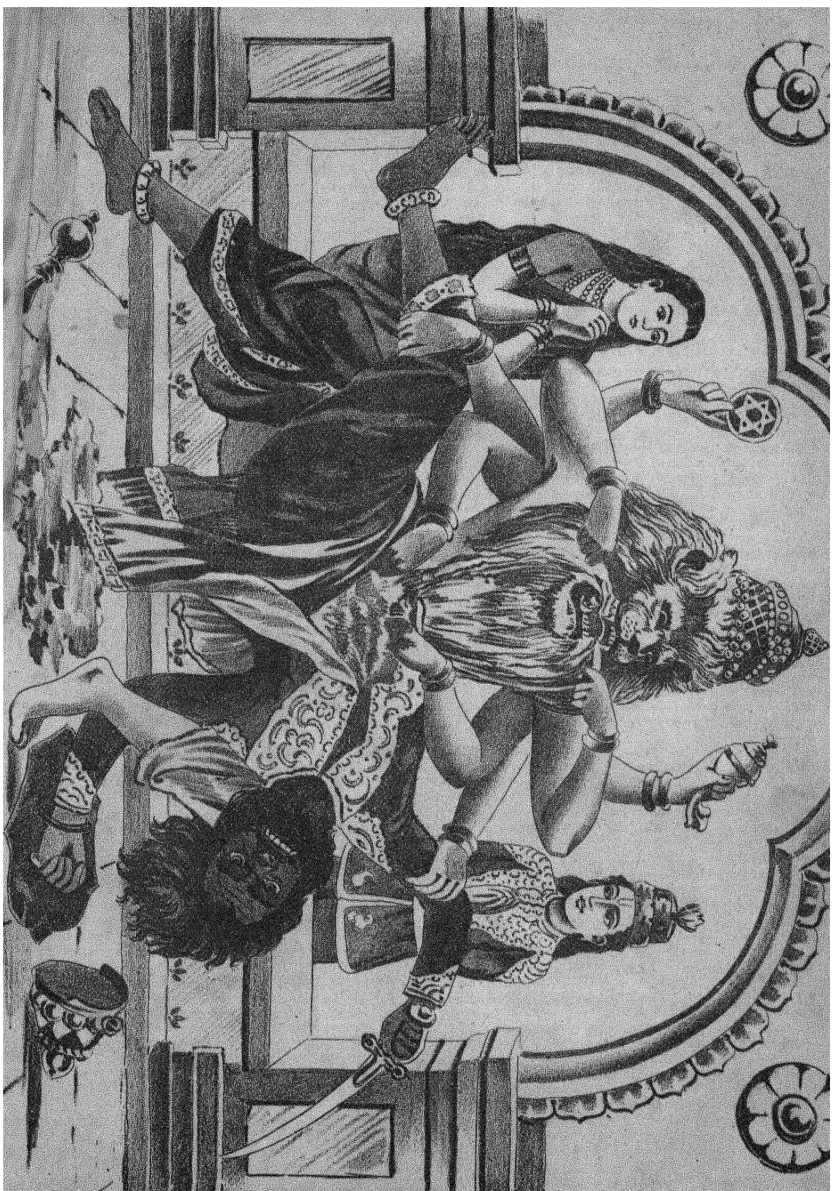
नृसिंहाचें उग्ररूप

पाहण्याचें कोणासही धैर्य होईना. त्याच्या मानेवरील केंसांच्या योगानें मेघ कंपायमान होऊन

विरून गेले; त्याच्या नेत्रांच्या प्रखर तेजापुढें ग्रहांचें तेज फिकें पडले; त्याचा श्वासवेग त्या वेळीं इतका जबर होता कीं, त्या योगें समुद्र सुद्धां खवळले; आणि गर्जेनेच्या योगानें भयभीत झालेले दिग्गज ओरडत पळत सुटले ! त्याच्या मानेवरील केंसांच्या योगानें वर उडोलेल्या विमानांची आकाशांत गर्दी होऊन, त्यामुळे स्वर्ग डळमळू लागला; त्याच्या पायांच्या आघातानें पृथ्वी कंपायमान झाली; आणि पर्वत कोसळून पडूं लागले ! त्याप्रमाणेच त्याच्या नेत्रांनीं आकाश आणि दशदिशा भगदीं निस्तेज दिसू लागल्या ! पुढें, आपल्या दासांच्या ऐश्वर्याचें वांतुक मानून श्रीनृसिंह त्या वेळीं सभेमध्ये असलेल्या राजसिंहासनावर आरूढ झाले. त्या समयी त्यांची मुद्रा इतकी भयप्रद दिसत होती कीं, कोणा-काही त्यांच्यासमीप जाण्याचा हिश्या होईना; असो.

हिरण्यकशिपुवधामुळे सर्वोस हर्ष.

नारद पुढील वृत्तांत सांगतातः—धर्मराजा, सर्व त्रैलोक्याला दुःसह जो आदिदैत्य हिरण्यकशिपु, त्याचा श्रीहरीने वध केला, असें ऐकतांच देवांगनांची अंतःकरणें अतिशय प्रफुल्लित झालीं, व नृसिंहावर त्या एकसारखी पुष्पवृष्टि करू लागल्या. त्या वेळीं नृसिंहाचें दर्शन घेण्याकरितां आल्लुल्या देवांच्या विमानांनीं आकाश भगदीं भरून गेले. देव आनंदसूचक वाद्ये वाजवू लागले; अप्सरा नृत्य करू लागल्या; आणि गंधर्वांनीं गायन आरंभिलें. धर्मा, तेथें ब्रह्मदेव, इंद्र, शिव आदिकरून सर्व देव, ऋषि, पितर, सिद्ध, विद्याधर, मोठमोठे सर्प, मनु, प्रजापति, गंधर्व, अप्सरा, चारण, यक्ष, किंपुस्र, वेताक, किन्नर आणि सुनंद-कुमुदादि विष्णूचे पार्षदगण असे सर्व आले होते. त्यांनीं हस्तद्वय जोडून सिंहासनावर आरूढ झालेल्या नृसिंहाची स्तुति केली.

भारत

ब्रह्मादिकांनीं श्रीनृसिंहाची केलेली स्तुति.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—

नतोऽस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः खलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥

‘हे अनंता, तुझ्या प्रभावाचा पार नाही. तुझें सामर्थ्य विकक्षण आहे. तुझ्या लीला श्रवण करि-
तांच श्रवण करणारा पवित्र होतो. तूं गुणसामर्थ्यानें स्वतांच्या लीलामात्रेकरून या जगाचीं
उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं करितोस; तथापि तुझ्या ठिकाणीं विकार म्हणून मुळींच संभवत नाही.’

श्रीरुद्र म्हणाला:—

कोपकालो युगांतस्ते हतोऽयमसुरोऽल्पकः ।

तत्सुतं पाशुपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥

‘हे भक्तवत्सला, तूं हा असुर मारिलास; ह्यास्तव आतां क्रोध पुरे कर. कारण तुझ्या कोपाचा हा
काल नव्हे. सहस्र युगांचा अंत होण्याचा समय जो प्रलयकाल, तोच तुझ्या क्रोधाचा काल होय.
तेव्हा आतां क्रोध आवरून, हा तुझा महाभक्त प्रव्हाद तुजसमीप उभा आहे, याचें रक्षण कर.’

इंद्र म्हणाला:—

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा ।

दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ॥

कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते ।

मुक्तिस्तथां नहि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥

‘भगवंता, यज्ञांत आम्हांस हविर्भाग मिळतो, हा काहीं आमचा मोठासा पुरुषार्थ नव्हे, पण
तुझी सेवा करणे हाच आमचा खरा पुरुषार्थ होय. आमच्या अंतरीं तूच वास करितोस; म्हणून,
हे देवाधिदेवा, आमच्या हविर्भागांचा खरा खरा भोक्ता तूच आहेस. या असुराला मारून तूं
आपळे हविर्भाग परत मिळविलेस, आणि तुझें स्थान जें आमचें हृदय, तें भीतिरहित केलेंस. या
प्रकारें तूं आपलीं कार्ये साधून घेतलींस, म्हणून आतां कोप आवर. कदाचित् तूं म्हणशील की,
तुझें ऐश्वर्य तुला मिळालें, म्हणून एवढा खटाटोप केला; परंतु, देवा नृसिंहा, तुझी भक्ति कारणे
पुरुष ऐश्वर्याची पर्वा मुळींच करीत नाहीत; इतकेंच नव्हे, तर भोक्षाला देखील ते तुच्छ मानतात;
मग वाकीच्या ऐश्वर्याची काय कथा ? ”

ऋषि म्हणाले:—

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।

तद्विप्रलुप्तममुनाऽद्य शरण्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥

‘हे आदिपुरुषा, हें तुझ्या स्वरूपीं लीन झालेले विश्व तूं ज्या तपःसामर्थ्याच्या योगें उत्पन्न
केलेस, तें अद्वितीय तपःसामर्थ्य आम्हांस व्यक्त करून दाखविलेंस. ह्या तुझ्या तपःप्रभावाच्या
अनुतोधानें आम्ही तपाचरण करीत असतां मध्येच ह्या असुरानें विघ्न केले होते. हे शरणागत-
पालका, त्या असुराचा तूं नाश करून फिरून आम्हांस तप करण्याची आज्ञा दिलीस.
तुला नमस्कर असो.’

पितर म्हणाले:—

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिवात्सलांबु ।

तस्योदराक्षखावदीणवपाद्य आर्च्छत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मेगोप्त्रे ॥

‘हे नृसिंहा, आमचे पुत्र आम्हांस श्राद्धसमयीं पिंड वगैरे देत, व तीर्थयात्राप्रसंगी अमर्चे तर्पण वगैरे करित, तें सर्व हा दैत्य बलाकागनें घेई. आज आपण नखाप्रांनीं याचें उदर विदारण करून तें सर्व अबोदक बाहेर काढिलें, आणि श्राद्धादिकांचा उद्धार करून धर्म संरक्षित; आपणांस नमस्कार असो !’

सिद्ध म्हणाले:—

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहारधीद्योगतपोबलेन ।

नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥

‘हे नृसिंहा, ज्या दुष्टानें आमच्या सर्व योगसिद्धि योगतपोबलानें हरण केल्या होत्या, अशा ह्या आतिशय गर्विष्ठ दैत्याला तूं नखांनीं फाडून मारिलेंस; तुला आमचा नमस्कार असो.’

विद्याधर म्हणाले:—

विद्यां पृथग्धारण्याऽनुराद्धां न्यवेधदक्षो बलवीर्यदत्तः ।

स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥

‘ह्या तत्त्वज्ञानशून्य आणि मदोन्मत्त दैत्यानें, आम्हीं धारणेच्या योगानें संपादन केलेल्या विद्या आम्हांपासून हिरवून घेतल्या होत्या. तूं मायेच्या योगानें नृसिंहरूप धारण करून या दैत्याला युद्धामध्ये पशुसारखें मारिलेंस; आम्ही तुला वंदन करितों.’

नाग म्हणाले:—

येन पापेन रत्नानि ख्यारत्नानि हृतानि नः ।

तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानंद नमोऽस्तु ते ॥

‘हे ईश्वरा, आमच्या मस्तकावरील मणि आणि आमच्या सुस्वरूप लज्जा हरण करणाऱ्या ह्या दैत्याच्या तूं वध केलास आणि आम्हांस आनंद दिलास; तुला आमचा प्रणिपात असो.’

मनु म्हणाले:—

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतस्तेतवः ।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरात् ॥

‘देवा, आम्ही तुझे आज्ञापालक आहो. आम्ही घालून दिलेल्या धर्ममर्यादा ह्या दैत्यानें मोडल्या; त्याचा तूं वध केलास, हें फार उत्तम झालें. भगवंता, आतां तुझी आम्हां दासांस काय आज्ञा आहे ?’

प्रजापति म्हणाले:—

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निबिद्धाः ।

स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मंगलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥

‘भगवंता, तूं आम्हांस प्रजा उत्पन्न करण्यासाठीं निर्माण केलेस, परंतु हिरण्यकशिपूच्या त्रासामुळे आम्ही अगदीं स्वस्थ बसलों होतो. हा दुष्ट आतां येथें मरून पडला आहे. हे सत्त्वरूपा, हा तुझा नृसिंहावतार सर्व जगाचें कल्याण करणारा आहे. तुजप्रत नमस्कार असो.’

गंधर्व म्हणाले:—

वयं विभो ते नटनट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशभिर्मां किमुत्पतस्थः कुशलाय कल्पते ॥

‘हे प्रभो, आम्ही नृत्यगायन करून तुझी सेवा करीत होतो. ह्या शक्तिमान आणि महाशूर दैत्याने आम्हांस आपल्या अधीन करून ठेविठे होतें. त्याचा तू अशा रीतीने वध केलास हें योग्यच झालें. कुमार्गानें चाळणाराचें कल्याण कधीच होणें नाहा !’

चारण म्हणालेः—

हरे तवांग्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रितः ।

यदेश साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ॥

‘नृहरे, साधूंच्या हृदयांत मीति उत्पन्न करणाऱ्या या असुराचा तू नाश केशस. संसारभयानिवर्तक अशा तुझ्याच चरणांचा आम्ही आश्रय करितो.’

यक्ष म्हणालेः—

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोक्षेस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।

स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर उपनीतः पंचतां पचविंशः ॥

‘देवा, तुझ्या सेवेच्या योगानेंच आमची उत्तमांत गणना होते. त्या तुझ्या दासांना ह्या हिरण्यकशिपूने पाळखी वहावयास लाविलें होतें. नृसिंहा, जगाळा होत असलेले दुःख तुला कळेल; आणि, हे चौवीस तत्वांच्या नियामका, तू अवतार धारण करून त्याला पंचत्वास पाठविलेंस. तुजप्रत नमस्कार असो.’

किंपुरुष म्हणालेः—

वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।

अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥

‘ईश्वरा, आम्ही किंपुरुष (तुच्छ प्राणी) व तू महापुरुष (श्रेष्ठ) आहेस. तुझे भक्त जे साधुजन, त्यांनीं धिक्कार केला, तेव्हांच हा कुपुरुष नाशप्रत पावला !’

वैतालिक म्हणालेः—

सभासु सन्नेषु तवामलं यशो गीत्वा स्वपर्यां महतीं लभामहे ।

यस्तां व्यनैषीद्भृशमेव दुर्जनो दिष्टया हतस्ते भगवन्प्रथमयः ॥

‘देवा, आम्ही सभांमधून आणि यज्ञमंडपांमधून तुझी निर्भळ कीर्ति गात असूं; त्या योगानें आम्हांस जो बहुमान मिळत असे, तो ह्या दैत्याच्या योगानें भगदींच बंद झाला होता. अशा ह्या रोगरूप दैत्याचा तू वध केलास, हें फार उत्तम झालें !’

किन्नर म्हणालेः—

वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः ।

भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय ना भव ॥

‘ईश्वरा, आम्ही तुझे सेवक आहों. ह्या दुष्टानें आम्हांस वेठीला लाविठे होतें. नरसिंहा, तू या दुष्टाचा संहार केलास, हें उत्तम झालें; आतां आमचा उत्कर्ष कर.’

विष्णूचे पार्षद म्हणालेः—

अथैतद्धरिनररूपमदूतं ते दृष्टं नः शरणद् सर्वलोकशर्म ।

सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विश्वः ॥

‘हे आश्रयदात्या भगवंता, सर्व जगाळा आनंद देणारे असे हे तुझे नृसिंहरूप आज आमच्या दृष्टीस पडले. जगदीशा, हा दैत्य म्हणजे ब्राह्मणांनीं शाप दिलेला तुझा पार्षदच. तू याच्यावर अनुग्रह करण्याकरितांच याचा वध केलास, हे आम्हांस माहीत आहे !’

अध्याय नववा.

—:०:—

नृसिंहकोधसात्वन.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, नृसिंहाचे रूप क्रोधभराने अतिशय भयंकर दिसत होतं. ब्रह्मदेव, शंकर वगैरे देवांनी त्याची स्तुति केली, तरी त्याचा क्रोध शांत न झाल्यामुळे कोणीही त्याच्या पुढे जाण्यास धजेना. तेव्हा नरसिंहाचे सात्वन करण्याकरितां देवांनी प्रत्यक्ष लक्ष्मीला आणविले; परंतु तिने असे अद्भुत आणि भयंकर रूप कधीही पाहिले किंवा ऐकिले नसल्यामुळे, तीही पुढे जाण्यास धजेना. शेवटी ब्रह्मदेवाने जवळच उभा असलेल्या प्रन्हादास, “बाळा, पुढे हो आणि तुझ्या पित्यावर संतप्त झालेल्या प्रभूचे सात्वन कर.” असे सांगितले. धर्मराजा, तेव्हा तो महाभगवद्भक्त प्रन्हाद ‘बरे आहे’ असे म्हणून हळू हळू पुढे गेला, आणि त्याने भगवंताला साक्षांत नमस्कार घातला. तेव्हा आपल्या चरण कमळीं लीन झालेल्या त्या मुलाला पाहून भगवान नरसिंहाला करुणा आली, आणि काळसर्पाच्या योगाने भयभीत झालेल्या लोकांचे रक्षण करणारा आपला अभयकर हस्त त्याने प्रन्हादाच्या मस्तकीं ठेविला. त्या करस्पर्शाच्या योगाने प्रन्हादाचे वासनारूपी सर्व पाप निरसन झाले; आणि तत्क्षणच त्याला साक्षात्कार होऊन, त्याने भगवंताचे चरणकमळ हृदयामध्ये धारण केले. त्या समयी त्याच्या सर्वांगावर थरारून रोमांच उठले; हृदय प्रेमाने आर्द्र झाले; आणि नेत्रांतून आनंदाश्रूंचा पूर वहू लागला. नंतर, शांतचित्त अशा त्या प्रन्हादाने आपले मन आणि नेत्र परमेश्वराकडे ठाविले, व सद्गदित बाणीने तो त्या भगवंताची स्तुति करू लागला.

प्रन्हादकृत नृसिंहस्तुति.

ईश्वरप्रसादोपाय.

प्रन्हाद म्हणाला:—शुद्धसत्त्वमय गुणाने युक्त

अशा ब्रह्मदेवादि सुरवरानीं आणि सिद्धजनांनी परमेश्वराची स्तुति केली असतां तेही व्याळा स्तुष्ट करू शकले नाहीत, तो परमेश्वर हीन दैत्यकुळांत जन्मलेल्या मजवर कसा प्रसन्न व्हावा? परंतु धन, सत्कुळांत जन्म, रूप, तप, पांडित्य, इंद्रपटुता, कांति, प्रभाव, शक्ति, उद्यम, बुद्धि आणि योग हे गुण अंगी असले तरच परमेश्वर प्रसन्न होतो, नाहीतर नाही, असे मात्र मला वाटत नाही. तो केवळ भक्तीमुळेच प्रसन्न होतो. अहो, गजेन्द्राकां परमेश्वर भक्तीमुळेच प्रसन्न झाला. पहा—धनकुळादि सर्व गुण अंगी वसत आहेत, आणि उत्तम अशा ब्राह्मणकुळांतही जन्म झालेला आहे, परंतु तो पुरुष जर परमेश्वराची भक्ति करीत नसेल, तर त्यापेक्षा परमेश्वराची भक्ति करणारा चांडाळ देखील मी श्रेष्ठ समजतो. कारण, परमेश्वरभक्तीच्या योगाने तो चांडाळ आपल्या सर्वकुळाचा उद्धार करितो; परंतु या अयम ब्राह्मणाच्या हातून स्वताचाही उद्धार होत नाही; मग कुळाचा तो काढून होणार? द्रव्यादिकांच्या योगाने आपली कोणी पूजा करावी, असे भगवंताला मुळीच वाटत नसते; परंतु तो दीनवत्सल जगदात्मा केवळ भक्तांच्या कल्याणाकरितांच तिचा स्वीकार करितो. पहा, सुख सुशोभित केले असतां प्रतिबिंब सुशोभित दिसते, त्याप्रमाणे, मनोभावाने परमेश्वराची पूजा केली असतां, मनुष्याचे ठायीं प्रतिबिंबरूपाने वास करणारा जो जीव तो सत्त्वादि गुणांनी युक्त होऊन सुशोभित दिसतो. अहो, ईश्वर हे मूळ बिंब असून जीव हे त्याचे प्रतिबिंब आहे. याकरितां मी आपल्या शक्यनुसार परमेश्वराचे गुण वर्णन करितो. कारण, त्याचे गुणवर्णन केले असतां, अज्ञानामुळे संसारांत भ्रमण करीत असलेला पतित पुरुष देखील पवित्र होतो!

क्रोध आवरण्याविषयी नृसिंहास प्रार्थना.

प्रन्हाद पुढे म्हणाला:—हे भगवता, तुझे जे

प्रेमळ भक्त आहेत, त्यांचें भय निवारण्याकरितांच तुझा अवतार आहे; त्यांना भय उत्पन्न करण्याकरितां नव्हे. देवा, हे ब्रह्मादि देव तुझे प्रेमळ भक्त आहेत, आम्हांसारखे विरोधी भक्त नव्हत. म्हणून तू आतां आपला क्रोध आवरून धर. जीवांना त्रास देणारे सर्प, विंचू इत्यादि प्राणी जर मारिले, तर लोकांचा उपद्रव कधी झाला म्हणून सज्जनांना आनंद होतो; तसा हा लोकांना पीडा देणारा दैत्य त्वां मारिला, ह्यामुळे सर्व लोकांना आनंद झाला आहे. देवाधिदेवा, आतां तुला क्रोधाविष्ट असण्याचें काय प्रयोजन ? यापुढें, भय दूर व्हावें म्हणून सर्व जन तुझें स्मरण करतील व त्या योगानें भय मुळांच उरणार नाही. तेव्हां आतां हा कोप तुला कायम ठेवणें नको. हे अजिता, तुझें भयकर मुख आणि जिव्हा, खदिरांगांसारखे नेत्र, लांब लांब दाढा, रक्तानें भिजलेले केंस, शकूसारखे उभे कान, आंतड्यांच्या माळा, दिग्गजांना देखील भय उत्पन्न करणारा भयंकर शब्द, आणि तीव्र नखें हीं सर्व अक्राळविक्राळ दिसतात खरी; परंतु, परमेश्वरा, मला त्यांचें मुळांच भय वाटत नाही. देवा, खरोखर मी निराळ्याच गोष्टीला भीत आहे. ह्या संसारचक्रातील तापत्रयानें मी अगदीं गांजून गेलों आहे. म्हणून मी तुझी

भवतरणाचिषयीं प्रार्थना

करितों. देवा, या संसारात स्वकर्माच्या योगानें बद्ध होऊन, भयंकर हिल पशु जे काम-क्रोधादि विकार, त्यांच्या तडाक्यांत मी सांपडलों आहे. हे दीनवत्सला, तूं मज दीनावर दया करून, आपल्या भीतिरहित चरणकमळांजवळ मला केव्हा बरें हाक मारिशील ? नरसिंहा, प्रिय आणि अप्रिय वस्तूचा अनुक्रमें वियोग आणि समागम यांपासून प्राप्त होणारें दुःख मला होत आहे. त्याच्या परिहारार्थ जर कांहीं औषध ध्यावें, तर तें देखील दुःखप्रदच होतें. यप्रमाणें, मी व्यर्थ

देहाभिमान धरित्यामुळें संसारचक्रांत भ्रमण करीत आहे. यांतून निघण्याचा उपाय म्हणजे तुझी सेवा करणें हाच होय. ह्यास्तव तो उपाय कसा करावा हें मला निवेदन कर. नरहरे, माझें उपास्य दैवत काय तें तूच. ब्रह्मदेवानें तुझें जें गुणवर्णन केलें, तें तुझ्या चरणांचा आश्रय करणाऱ्या बाधूंचा समागम घडल्यामुळें मला माहीत झालें. आतां नित्यशः त्या गुणांचें गायन मी करितों; म्हणून माझीं सर्व दुःखें नष्ट होऊन तीं उद्भवण्यास कारण जे रागद्वेषादि गुण, ते मजपासून पळाले आहेत.

खरा तारक कोण याचा निर्णय.

हे विश्वव्यापका, दुःख निवारण करण्याचे म्हणून जे जे उपाय जगांत प्रसिद्ध आहेत, ते सर्व तुझ्या कृपेमुळेंच फलदायक होतात. तू उपेक्षा केलीस तर त्यांचा कांहींएक उपयोग नाही. मुळाचें पाळन करणारे आणि त्यांना सुख देणारे काय ते आईबाप; परंतु आईबाप असूनही थोड्यांना का दुःख होतें ! फार काय सांगायें ? पण अजीगर्तासारखे बाप तर मुळांना उलट दुःखच देतात. अशा उदाहरणें किती तरी आढळतील ! रोग्याचें तारण म्हणजे औषध हें म्हणणें सुद्धां खरें नव्हे. कारण औषध चाटू असूनही रोगी मरावयाचे ते मरतातच ! समुद्रांत बुडणारास नौका तारण म्हणावें, तर तसेही म्हणतां येत नाही; कारण समुद्रांत थंड्या का नौका बुडतात ? या जगांत अनेक प्राणी जन्म पावतात; व त्यांचे गुण निरनिराळे असतात. कोणी सत्त्वगुणी असतो; कोणी तमोगुणी असतो; व कोणी मिश्रगुणी असतो. त्या प्राण्याचें जन्म ज्यापासून होतें तो पिता; त्याला उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव; त्याच्या जन्मास निमित्त असलेले पृथ्वीतज्जित् कर्म; तो ज्या वेळीं जन्म पावला

१ स्कंद ९ अध्याय ७ 'हरिश्चंद्राची कथा' व स्कं. ९ अ. १६ 'शुनःशोपाचें वृत्त' पहा.

असेल ती वेळ; तो ज्या कारणासाठी या जगांत उत्पन्न झाला असेल ते कारण; पूर्वकर्मसंबंधाने तो ज्या ठिकाणी उत्पन्न झाला असेल ते ठिकाण व तो संबंध; त्याच्या जन्मास साहाय्यभूत आणि आधार असणारी महत्त्वादि महाभूत; त्यांस प्रेरणा देणारा काल; आणि त्याच्या जन्माचा किंवा मृत्यूचा प्रकार हीं सर्वं तुझीच रूपे होत.

संसारचक्राचा (मनाचा) प्रभाव.

देवा, कालाच्या योगाने मायेच्या सत्य, रज आणि तम या गुणांचा क्षोभ होऊन, ती माया तुझ्या अंशधारी पुरुषाच्या साहाय्याने ङिगशरीर उत्पन्न करिते. ङिगशरीराचे सक्षित स्वरूप म्हटले म्हणजे मनच होय. हे मन जिंकून भगवच्चरणीं लावण्याचे काम फार दुष्कर आहे. वेदांनी वर्णन केलेला कर्ममार्ग हाच ह्या मनाला पुरुषार्थ वाटतो. हे मन म्हणजे संसारचक्र. ह्या चक्राला एक दश इंद्रिये आणि पंचमहाभूत मिळून सोळा आरा लाविलेल्या आहेत. त्यांच्या साहाय्याने संसारचक्र फिरत राहून अज्ञानापासून प्रत झालेले कर्मभोग जीव भोगीत राहतो. देवा, तुझी भक्ति न करणारा कोणता बरे प्राणी ह्या चक्रातून निसटून जाण्यास समर्थ होईल? भगवंता. तुझ्या चैतन्यशक्तीचे सामर्थ्य अवर्णनीय आहे. तिच्या योगानेच तू बुद्धीचे सर्व गुण सदोदित जिकिले आहेस. मायेचा चाळक जो काल, ते तूच होस. देवा, मायेने मग ह्या सोळा आरांच्या चरकांत घळून भगदीं पिळून काढले आहे म्हणून मी तुला शरण आलों आहे. ह्यास्तव तू मला त्यातून सोडाव. देवा,

स्वर्गादि सुखैश्वर्यांची योग्यता

काय आहे, ती मला समजली! कारण, तेथील अधिपति जे लोकगात्र, ते, माझ्या पित्याची भुवई किंचित् वक्र झाली असतां धरधर कांयत! परंतु अशाही ह्या महापराक्रमी दैत्याचा वध तूच केलास! तस्मात् तुझेच सामर्थ्य असाधारण

होय. स्वर्गलोकीच्या त्या तुच्छ सुखांत काय अर्थ? त्याचप्रमाणे, ब्रह्मदेवापासून तो तहत अलगयुवी मनुष्याचे आयुष्य, इंद्रियसुख, संपत्ति इत्यादि भोग आणि कालगतोने नाश पावणाऱ्या अभिमादि सिद्धि या सर्वांची योग्यता मला कळून आली आहे! त्यांची मी मुळीच आशा करीत नाही. तर तुझे भक्त जे तुझ्या चरणांसमीप वास करितात, त्यांच्याजवळ मला ने. देवा, विषयोपभोगांचे वर्णन ऐकिले म्हणजे तें कानांस फार गोड लागते, आणि तें प्राप्त व्हावे म्हणून प्राण्याच्या मनांत लाळसा उत्पन्न होऊन तो त्याच्या प्राप्तीसाठी यत्न करितो; परंतु ते सर्व उपभोग केवळ मृगजलाप्रमाणे मिथ्या होत. ते सकल भोग आणि आपले शरीर देखील मिथ्या आहे, असे समजत असूनही मनुष्यांना वैराग्य उत्पन्न न होतां, दुभिल्ल शटणाऱ्या रतिसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां अनेक यत्न करून ते कामाग्नीची शांति करीत बसतात; तेव्हां, देवा, केवढा हा तुझ्या मायेचा अद्भुत प्रभाव!

एकानिष्ठ भक्तांसच ईशप्रसाद.

ईश्वरा, रजोगुणाच्या प्रभावानेच केवळ ज्यांचे जन्म झालेले आहे, व तमोगुणानेच ज्यांना प्राप्ति केले आहे, असे जे दैत्य, त्यांच्या कुळांत जन्मलेला मी कोठे? आणि तुझी कृपा कोठे? पहा, जो संतापहारक हस्त ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादि देवांना रास झाला नाही; इतकेच नव्हे, तर जो प्रत्यक्ष दक्षभीला देखील लाभला नाही, तो वरद हस्त तू माझ्या मस्तकी ठेविलास; तेव्हां हे माझे केवढे भाग्य बरे! देवा, तू जगाचा आत्मा व हितकर्ता आहेस, म्हणून ब्रह्मादिक देव व मी यांजविषयी वामान्य जनांच्या मनांत उद्भवणारा उच्चनीचभाव तुझ्या मनांत मुळीच नाही. कल्पतरूची सेवा करणारा हा जसे त्या सेवेप्रमाणेच फल मिळते, तसाच निर्मल भक्तिमार्ग आचरणारांना तुझा प्र-

साद प्राप्त होतो. प्रत्येकाची सेवा आणि इच्छा ज्याप्रमाणे असेल, त्याप्रमाणेच त्याला धर्मादि फल मिळत असते. ते फल प्राप्त होण्यास उच्च नीचभाव मुळीच आड येत नाही. ईश्वरासंसार हा एक अंधकूप असून त्यांत काळरूपी सर्प आहे. हे सकळ जन भोगाशेने भ्रमण करीत असता त्या कूपांत पडतात; व त्यांच्या समागमाने मीही त्यांत पडलों आहे. सांप्रत तू जशी मजवर कृपा केळीस, तशीच पूर्वा नारदाने केळी. तेव्हा, तुझे जे परमपूज्य भक्त, त्यांचे मी कां बरे सेवक करणार नाही ? तू अवतार घेऊन माझे रक्षण आणि माझ्या पित्याचा वध केलास, हें तरी आपल्या भक्तांची वचने खरी करण्याकरितांच केलेस. कारण, माझा पिता शत्रू घेऊन माझा वध करण्यास तयार झाला, त्यावेळीं असे बोलला की, 'मजहून वेगळा जो जयनायक हरि असेल, तो तुझे रक्षण करो. मी तर तुझे मस्तक धडापासून वेगळे करतोच !'

विश्वव्यापक ईश्वरस्वरूप.

हे भगवंता, हें विविध जग तूच एकठा नटलेला आहेस. तू ह्याच्या आरंभी, मध्ये व अंतीही असतोस. आपल्या मायेच्या (प्रकृतिगुणांच्या) योगाने विश्व उत्पन्न करून त्या सर्व विश्वास व्यापून राहणारा, व त्याच त्रिगुणांच्या योगाने जन्म, पाळन आणि संहार करणारा परमेश्वर जो प्रतीतीला येतो, तो तूच. हे परमेश्वरा, हें सर्व विश्व तूच आहेस, तें तुजहून वेगळे नाहीं; तू मात्र त्याहून भिन्न आहेस. कारण, प्रारंभी व अंती तू त्याहून वेगळा राहतोस, असा सिद्धांत असल्यामुळे, अमुक वस्तु आपली आणि अमुक वस्तु दुसऱ्याची अशी भेदबुद्धि केवळ मिथ्या होय. अशी बुद्धि होणे हीच तुझी माया. वृक्षाचें बीज आणि वृक्ष ही दोन्ही पृथ्वीरूपाने एकच होत; तद्वत्च, ज्यापासून ह्या विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति

व लय हीं कार्ये होतात, त्या परमात्म्याचेंच हें सर्व विश्व कार्य होय !

ईश्वराची योगनिद्रा.

देवा, प्रलयकालसमयी हें सर्व विश्व तुझ्या ठिकाणी लीन होतें; आणि तू त्या प्रलयकालीन उदकांत शयन करितोस; पण जीवाप्रमाणे भज्ञानरूप निद्रेंत घोरत पडत नाहीस, तर आत्मसुखाचा अनुभव घेत कोणतेही व्यवहार न करितां स्वस्थ पडलेला असतोस. हे नारायणा, त्या वेळीं तू योगब्रह्मने नैत्र मिटून घेतोस खरे; पण स्वयंप्रकाशाच्या योगाने तू निद्रेंचा नाश करूनच पडून राहतोस. ईश्वरा, ही तुझी अवस्था म्हणजे जागृति, स्वप्न किंवा सुषुप्ति (निद्रा) यांपैकीं एकही नसून, त्याही पळीकडची जी 'तूया' ती होय. अज्ञानी प्राण्याला जसे निद्रेंत तम आणि जागृतींत अथवा स्वप्नांत विषय चि-कटलेले असतात, तसें तुला काहीं एक नाही. त्या प्रलयोदकांत शेषावर शयन करणारा जो तू, त्या तुझा योगनिद्रारूप समाधि जेव्हा विसर्जन होण्याचा समय प्राप्त झाला, तेव्हा प्रकृतीचे गुण जे सत्त्व, रज आणि तम, त्यांना तू प्रेरणा केळीस; आणि तुझ्याच ठिकाणीं लीन होऊन राहिलेले हें तुझें ब्रह्मांडरूप शरीर, मोठ्या कमळाच्या रूपाने तुझ्या नाभिप्रदेशापासून उत्पन्न झाले. त्या कमलापासून प्रथम ब्रह्मदेव जन्मला. त्या वेळीं दुसरे कांही उत्पन्न झाले नसल्यामुळे त्याला कमलाव्यतिरिक्त दुसरे कांही दिसना. तेव्हा तो तुझा शोध करण्याकरितां पुष्कळ फिरला, परंतु त्याला तूं मुळीच सांपडला नाहीस. तेव्हा पाण्यांत शिरून त्यानें तेंचें तुझा शोध चाळविळा. या गोष्टीस शंभर वर्षे लोटलीं, तरी त्यास तुझा शोध मुळीच लागेना. कारण, तू त्याच्या अंतरी व्याप्त असूनही तो तुला दुसरीकडे शोधू लागला; तेव्हा अशा अज्ञान दृष्टीला तुझे स्वरूप कसे गोचर व्हावें ? रोषा तयार

ज्ञात्यावर त्याचें कारणरूप बीज कसें दिसेल ? शेवटीं ब्रह्मदेवाला सखेदार्य वाटलें, आणि तो पूर्व ठिकाणीं आला. तेथें बहुत काळपर्यंत कडकडीत तपश्चर्या केल्यावर त्याचें अंतःकरण शुद्ध झालें; आणि नंतर, पृथ्वीमध्ये—तिचें कारण जो गंध, तो जसा आतिसूक्ष्म रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस येतो, तसें इद्रियें, भूतें आणि मन यांच्या संयोगानें बनलेलें जें शरीर, त्या शरीराचे ठिकाणीं तूं व्याप्त आहेस असें त्याच्या दृष्टीस पडलें ! ईश्वरा, तुझें जें व्याप्त असें महास्वरूप ब्रह्मदेवाला स्वस्वरूपाच दिसलें, त्याला सहस्रशः मुखें, हस्त, चरण, नेत्र, कर्ण, व अलंकार असून हातांत अनेक आयुधें होतीं. मायेनें युक्त असें तें महास्वरूप पडून ब्रह्मदेवाला हर्ष झाला. त्या काळीं, रज आणि तम या गुणांनीं उन्मत्त झालेले मधु आणि कैटभ या नांवांचे दैत्य वेदांचा नाश करीत होते. तूं हयग्रीव अवतार धारण करून त्यांचा वध केलास, आणि ते वेद ब्रह्मदेवास परत मिळवून दिलेस. म्हणूनच तुला सत्त्वगुणप्रिय म्हणतात. हे महापुरुषा, तूं ह्याप्रमाणें पशु, जलचर, मनुष्य, ऋषि, देव इत्यादि अवतार घेऊन लोकांचे पालन करितोस, जगाला उपद्रव करणारांना मारितोस, आणि युगायुगांतीळ धर्म रक्षितोस. देवा, तुला त्रियुग असें म्हणतात, तें ह्यामुळेंच. कारण कलियुगामध्ये तूं दृग्योचर होत नाहीस. हे वैकुण्ठनायका, माझें मन अनेक पातकांनीं दूषित झालेलें असून तें बहिर्मुख, कामातुर, व हर्ष, शोक, भय इत्यादिकांनीं व्याकूळ होऊन दुर्धर झालें आहे; म्हणून त्याची तुझ्या कथावर प्रीति जडत नाही. अशा अस्थिर मनाच्या साहाय्यानें म्यां दीनानें तुझ्या तत्त्वांचा कसा विचार करावा बरें ?

दीन जनांचा उद्धार करण्याचें कारण.

हे अच्युता, ज्याला अनेक स्त्रिया असतात त्या पुरुषाला, त्या स्त्रिया आपापल्याकडे नेण्याकरितां

जशा ओढीत असतात, तसे ह्या माझ्या मनाला अनेक विषय आपल्याकडे ओढीत आहेत. अशी ही दुःखद स्थिति केवळ माझ्याच मनाची झाली आहे असें नाही; तर स्वकर्मांमुळे संसाररूप नदीमध्ये दुसरेही जे अनेक लोक पडले आहेत, त्यांची सुद्धा हीच स्थिति झाली आहे. हे नित्य-मुक्ता, तुला सर्व दिसत आहे. ह्यास्तव या अज्ञान जनाना तूं उद्धरून ने. तूं सर्वशक्तिमान असल्यामुळे तुला हें करणें कठिण आहे असें नाही. कारण, ह्या सर्व विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं तूंच करितोस. आतां 'तुला एकव्यालाच उद्धरितो' असें कदाचित् तूं मला म्हणशील; पण मला त्याची गरज नाही. कारण, तुझ्या भक्तांची मी नित्य सेवा करीत असतो, तेव्हां मी मुक्तच आहे. याकरितां, तूं या सर्व मूढ जनांना उद्धरून नेशील तरच मोठा अनुग्रह होईल. दुःखितांना साहाय्य करणें तुझें कर्तव्य आहे. हे सर्वोत्तमा, ही दुस्तर संसारनदी तरून जाण्यास मला मुळीच भय वाटत नाही. कारण, माझें मन सदैव तुझ्या लीला गात असून मी आनंदांत रममाण असतें. जे मूर्ख या आनंदाला पराङ्मुख असतात, आणि इद्रियतृप्तीच्या मिथ्या सुखासाठीं कुटुंबभार वाहतात, त्यांची मात्र मला फार कीव येते ! देवा, तत्त्वज्ञानी मुनि मोक्षप्राप्तीची इच्छा धरून मौन धारण करून बसलेले असतात; तेव्हां ते या जनांना तत्त्वोपदेश करितात, आणि त्या योगें हे जन मुक्त होतात, ही आशा करणें व्यर्थ होय; म्हणून मला या दीन जनांना टाकून एकटेंच मुक्त व्हावें असें वाटत नाही. बरें, दुसऱ्या कोणाचा आश्रय करावा, तर ह्या संसारचक्रांत फिरत राहणाऱ्या दीन जनांना तुजवांचून दुसरा कोणताही आधार मला दिसत नाही. इद्रिय-तृप्तीच्या अति तृप्ति सुखप्राप्तीनें हे संतुष्ट असतात खरे; परंतु त्या सुखाचें पर्यवसान कोणीकडे होत आहे, हें ह्या कामिजनांच्या लक्षांत

येत नाही. उदाहरणार्थः—एखाद्याला खरूज झाडी असतां कंड सुटली की तो खाजीव खा-
जीव खाजवितो; पण व्यापासून उद्धवणारी आग
मात्र त्याला मागाहून फार त्रासदायक वाटते;
आणि इतकें असूनही फिरून कंड सुटली की
तो खाजविण्यास कमी करीत नाहीच ! त्याचप्र-
माणें, देवा, या संसाराचा अशाश्वतपणा आणि
दुःख हीं माहीत असूनही मूढ कामिजनांना
वैराग्य उत्पन्न होत नाही, तेव्हां काय म्हणावें
बरें ! हे परमेशा, विवेकी जन मात्र प्रबळ अशा
कामेच्छेला खरजेच्या कंडूप्रमाणें सोशितात. देवा,
मौनधारण, व्रतानुष्ठान, सच्छास्त्रश्रवण, तप, वेदा-
ध्ययन, स्वधर्माचरण, ग्रंथव्याख्यान, एकांतवास
जप आणि समाधि हीं दहा मोक्षसाधनें आहेत
खरी; पण यांपासून त्या विषयलोलुपांना काय
लाभ ? ते या साधनांचा उपयोग मोक्षाकडे न
करितां निर्वाहाकडे करितात. दामिकांना तर
निर्वाहाची देखील मारामार पडते ! देवा, आम्हां
मनुष्यांना ओळखण्यास उपाप्रमाणें काळा, गोरा
इत्यादि खुणा असतात, त्याप्रमाणें तुला ओळ-
खण्याचें काहीं साधन नाही. कारण तूं निर्गुण
निराकार असा आहेस; पण अशाही तुला ओळ-
खितां यावें म्हणून, बीजांकुराप्रमाणें कारण
व कर्म हीं रूपे वेदांनीं उपलक्षणाकरितां सांगितलीं
आहेत. त्या योगानें, अभिहोत्री जसे काष्ठांतील
अग्नि मंथनानें प्राप्त करून घेतात, किंवा वृक्ष-
रूपी कार्यांत बीजरूपी कारण आहे असें विचारी
पुरुष जाणतात, तसे इंद्रियनिग्रही योगी कार्य-
कारणाच्या ठिकाणीं व्यापकत्वे असणाऱ्या तुला
भक्तिमार्गानें ओळखतात. हे सर्वव्यापका, पृथ्वी,
अप, तेज, वायु, आकाश हीं पंचमहाभूतें;
शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हीं सूक्ष्मभूतें;
आणि प्राण, मन, इंद्रिये इत्यादि सर्व द्रव्यादृश्य
वस्तु ह्या सर्व तुजवेगळ्या नाहीत. हे भगवंता,
सत्त्वादि गुण, गुणाभिमानी देव, महत्त्वादि तत्त्वे

व मनुष्यादिक प्राणी हीं सर्व जन्ममरणाधीन
आहेत. त्यांच्या अंतर्थांमीं प्रकाशमान असणारा
जो तूं, त्यातुझें स्वरूप जीवांना अज्ञानामुळे दिसत
नाहीं. हें जाणूनच विद्वान लोक वेदाध्ययन इत्यादि
गर्वात्पादक कर्मांचा उपशम करून तुझी उपासना
करितात. देवा, तुझी षडंग भक्ति जी नमन,
स्तुति, सर्वकर्मसमर्पण, उपासना, चरणस्मरण व
कथाश्रवण, ती केल्याव्यतिरिक्त तुझ्या ठायीं प्रा-
ण्याची भक्ति कशी उद्धवणार ? ती फक्त परम-
हर्मासच प्राप्त होते. म्हणून परमेश्वरा, ज्या अर्थी
निस्सीम भक्तीचांचून मोक्ष मिळत नाहीं,
आणि उत्तम सेवेचांचून भक्ति जडत नाहीं,
त्या अर्थी मी पूर्वी मागितलेला दास्ययोगच मला दे.

नृसिंहाची प्रन्हादास वर मागून
घेण्याची आज्ञा.

नारद म्हणालेः—धर्मराजा, प्रन्हादानें भक्ति-
पूर्वक केलेलें हें स्तवन श्रवण करून भगवान
नरसिंह संतुष्ट झाला, आणि त्या नम्र अशा भक्त-
श्रेष्ठ प्रन्हादाला म्हणाला, “ हे असुरश्रेष्ठा बाळा
प्रन्हादा, तुझें कल्याण असो. मी तुजवर प्रसन्न
झालों आहे. तू इष्ट वर मागून घे. कारण, मी
पुरुषांच्या इच्छा पुरवितों. हे आयुष्मन्, मला
जो प्रसन्न करून घेत नाही, त्याला माझें दर्शन होणें
अशक्य होय; परंतु माझें ज्याला दर्शन घडेलें,
त्याला फिरून दुःख प्राप्त होत नाही. यास्तव,
ज्यांना कल्याणप्राप्तीची इच्छा असते, ते पुरुष
सर्व मनोरथ पुरविणारा जो मी, त्या मला परम
भक्तीच्या योगानें संतुष्ट करितात. ”

राजा धर्मा, नरसिंहानें जरी अशा उत्तम व-
रांची लावळ दाखविली, तरी तो महाभक्त प्रन्हाद
सास मुळ्या नाहीं !

अध्याय दहावा.

—:०:—

प्रन्हादास वरांची निरिच्छा.

नारद म्हणाले—धर्मराजा, भक्तश्रेष्ठ प्रन्हा-

वाळा कोणताही वर म्हणजे भक्तियोगास विघ्न असें वाटलें, आणि तो स्मित हास्य करीत भगवान् नरसिंहाळा म्हणाला, “देवा, जन्मापासून जो भोगासक्त आहे, व भोगासक्तीमुळेच भिऊन जाऊन खिन्न होस्ताता मुक्ति मिळण्याच्या आशेनें जो तुळा शरण आला, त्या मला फिरून त्याच भोगाची आशा कशाळा दाखवितोस ? प्रभो, विषयभोग हे संसाराळा मूळ कारण होत. ह्याची हृदयाशीं जणू गांठच बांधलेली आहे. असले हे भोग मागून घेण्याकडे तूं माझी प्रवृत्ति करीत आहेस, यांत भक्तांची परीक्षा करण्याशिवाय तुझा दुसरा कांहीं आशय असेलसें मला वाटत नाही. नाहीतर तुजसारखा दयाळू पुरुष अशा रीतीनें कोणाला संकटांत घालण्याची इच्छा कां करीक ? तुजपासून भोग प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणारा पुरुष म्हणजे शुद्ध वणिगवृत्तीचा होय. जगांत

सेव्यसेवकभाव

दिसून येतो हें खरें आहे, पण तो वास्तविक नव्हे; भगवंता, धन्यापासून आपणास द्रव्य मिळावें एवढ्याच हेतूनें जो सेवा करितो, तो सेवकच नव्हे; तसेंच, चाकराकडून केवळ काम करून घेण्याच्या इच्छेनेंच जो त्यास द्रव्य वगैरे देतो, तो धनीही नव्हे. देवा, या कार्यकारणात्मक सेव्यसेवकभावाप्रमाणें तुझा माझा संबंध नाही कारण, मी तुझा निष्काम भक्त आहे, व तूं माझा निरपेक्ष स्वामी आहेस. तथापि तूं वर देणारच असशीक, तर, माझ्या अंतःकरणांत कामवासनेचा मुळीच अंकुर उद्भवूं नये, असें वरदान मी मागतों, एवढें मला दे. कारण कामाची उत्पत्ति ज्ञात्री कीं इंद्रियें, मन, प्राण, देह, धर्म, धैर्य, सारासारविवेक, लज्जा, ऐश्वर्य, प्रताप, स्मृति आणि सत्य या सर्वांचा नाश होतो. हे कमळाक्षा, ज्या वेळीं पुरुष आपल्या हृदयांतील कामाचा आग करितो, त्याच वेळीं त्याला तुझी

प्राप्ति होते, परवीं होत नाही. हे पुराणपुरुषा, भक्तदुःखनाशका, अद्भुत नरसिंहरूपधारका, परब्रह्मन्, परमात्मन्, तुजप्रत नमस्कार असो ! ”

प्रन्हादास नृसिंहाची आज्ञा.

नृसिंह म्हणाला:—प्रन्हादा, तुजसारखे जे माझे एकनिष्ठ भक्त आहेत, ते इहलोकींच्या अथवा परलोकींच्या भोगांची अपेक्षाच करीत नाहीत; तथापि हें मन्वंतर संपेपर्यंत येथें तूं दैत्यराजाचें ऐश्वर्य भोगीत रहा. ‘यापासून मी कर्मबद्ध होईन’ अशी कल्पना सुद्धां मनांत आणूं नको. सर्व भूतांचे अंतरीं वास करणारा जो मी एक यज्ञाधिष्ठाता परमेश्वर, त्या माझे तूं नेहमी अंतःकरणांत स्मरण कर; माझ्या प्रिय कथा गा; आणि सर्व कर्मे मला अर्पण करून माझीच आराधना कर; म्हणजे सुखोपभोगांनें पुण्याचा, सदाचरणानें पापाचा, आणि काळगतीनें देहाचा नाश होऊन, तूं अंतीं मत्स्वरूपीं मिळशीक; आणि तुझी कीर्ति देव सुद्धां गाऊं लागतील. प्रन्हादा, तूं माझ्या केळेच्या स्तुतीचें, माझे, व या चरित्राचें स्मरण करून जो कोणी याचें पठन करीक, तो देखील कर्मबंधनापासून मुक्त होईक.

पित्याच्या उद्धाराविषयीं प्रार्थना.

प्रन्हाद म्हणाला:—हे जगदीश्वरा, सर्वांत श्रेष्ठ असा वरदाता तूंच आहेस. मी तुजपाशीं एक प्रार्थना करितों, ती ऐक. देवा, त्रौधानें हृदय व्याप्त झाल्यामुळे व ईश्वरी तेज न समजल्यामुळे माझ्या पित्यानें तुझी अतिशय निंदा केली; ‘आपल्या भावाला मारणारा तो हाच’ अशी भावाना धरून तुझा द्वेष केला; आणि तुझ्या भक्तांला म्हणजे मला छळिलें; हें जें दुरंत पातक त्याजकडून घडलें, त्यापासून माझा पिता शुद्ध होवो! हे मत्कत्सला, तूं आपल्या कटाक्षानें त्याजकडे पाहिलेंस, तेव्हांच तो मुक्त झाला हें खरें; परंतु, देवा, अल्प समयामुळे मी तुझी ही प्रार्थना करीत आहे.

नृसिंहाचे उत्तर.

नृसिंह म्हणाला:—हे निष्पापा, तुझा पिता आपल्या पूर्वकल्पांतील एकवीस पूर्वजांमुद्धा पवित्र झाला आहे. बाबारे, ज्याच्या घरी तुझ्यासारखा कुळोद्वारक पुत्र जन्मास आला, त्या पुरुषाला पवित्रता का मिळणार नाही? इतकेच नव्हे, तर ज्या ठिकाणी समष्टि ठेवणारे, अत्यंत शांत, व सदाचरणी असे माझे भक्त राहतात, ते प्रदेश कीकट देशासारखे अत्यंत अपवित्र असले तरी पवित्र होतात. हे दैत्यश्रेष्ठा, माझे भक्त निरिच्छ असल्यामुळे ते लहान थोर प्राण्यांपैकी कोणालाही दुखवीत नाहीत; कारण, त्यांना सर्व जग आत्ममय दिसत असते. बाळा, तुझे जे कोणी अनुकरण करतील, ते सुद्धा माझे निस्सीम भक्त होतील. माझ्या सर्व भक्तांत तू श्रेष्ठ होस. हे प्रन्हादा, तुजसारख्या सुपुत्राच्या जन्माने आणि माझ्या हस्तस्पर्शाने तुझा पिता पवित्र झाला यांत शंकाच नाही; परंतु शास्त्र-मर्यादेस्तव तू त्याचे और्ध्वदेहिक कर, आणि त्याच्या सिंहासनावर बसून, वेदवेत्ते ब्राह्मण सांगतील त्याप्रमाणे कर्मे करून तीं सर्व मला अर्पण करीत जा.

नारद म्हणाले:—धर्मा, श्रीनृसिंहाने सांगितल्याप्रमाणे प्रन्हादाने पित्याचे उत्तरकार्य केले; आणि नंतर श्रेष्ठ अशा द्विजवरींनी त्याला राज्याभिषेक केला. धर्मा, त्या संकटनाशक प्रभूचे उग्र स्वरूप प्रसन्नतेमुळे सौम्य झालेले पाहून सर्वांना आनंद झाला. त्या समर्थी ब्रह्मदेव पवित्र अशा बाणीने

भगवंताची स्तुति

करून त्याला म्हणाला, “हे देवाधिदेवा, तू सर्वांचा गुरु आणि प्रजापतीचाही पूर्वज आहेस. लोकाना ताप देणाऱ्या ह्या दैत्याचा तू बंध केलास, यामुळे सर्वांना फार आनंद होत आहे. तपाचरणाच्या योगाने मजपासून वर प्राप्त करून

घेतल्यामुळे उन्मत्त होऊन, याने सर्व वैदिक धर्माचा नाश चालविला होता. मी उत्पन्न केले-ले देव, मनुष्य अथवा इतर प्राणी ह्यांजकडून याचा बंध झाला नसता. याचा पुत्र जो महाभगवद्भक्त प्रन्हाद बाळ, त्याला तू मृत्युमुखातून सोडविलेस, हे फार चांगले झाले. हा तुझ्या-सन्निध उभा आहे, हे पाहून आम्हांस मोठे कौतुक वाटते. भगवंता, जो पुरुष शुद्ध मनाने ह्या तुझ्या स्वरूपाचे ध्यान करीक, त्याचे सामान्य भयच नव्हे, तर मृत्युभयही चुकेल !

श्रीनृसिंह म्हणाले:—ब्रह्मदेवा, स्वभावतःच क्रूर असणाऱ्या देव्यांना तू असे वर देत जाऊं नको. त्यांना असले वर देणे म्हणजे सापाला दूध पाजणे होय.

नारद म्हणाले:—धर्मा, नंतर ब्रह्मदेवाने भगवंताची पूजा केली; आणि सर्व प्राण्यांना अदृश्य असे ते भगवान तेथेच गुप्त झाले. नंतर, भगवताचे अंशभूत असे जे ब्रह्मदेव, शंकर, कश्यपादि प्रजापति, व इन्द्रादि देव, त्या सर्वांचे प्रन्हादाने यथायोग्य पूजन करून त्यांना शिरसा बंदन केले. त्या वेळी सर्वांनी त्याला आशीर्वाद दिले. पुढे ब्रह्मदेवाने शुक्राचार्यादि वेदवेत्त्या ब्राह्मणांच्या साहाय्याने प्रन्हादास दैत्यदानवांच्या आधिपत्याचा अभिषेक केला, व मग ते सर्व प्रन्हादाची पूजा ग्रहण करून आपापल्या स्थानी गेले.

प्रन्हादाख्यानाचा उपसंहार.

नारद पुढे म्हणतात:—धर्मराजा, अशा प्रकारे ते विष्णुपार्षद—जयविजय—ब्रह्मशापामुळे दैत्य-जन्म पावले, आणि विरोधभक्तीच्या योगाने त्यांना सतत हरिस्मरण घडून हरिहस्ताने मरण आल्यामुळे अंती ते सायुज्यपदी गेले. धर्मा, तेच पुढे रावण—कुंभकर्ण होऊन आणि रामाशी सतत द्वेष करून अती रामबाणाने मुक्त झाले. तेच पुढे तुझे मावसभाऊ शिशुपाल आणि वक्र-दंत झाले. श्रीहरीचे अखंड वैर केल्याने त्यांना

आचें सतत स्मरण घडून अखेर सायुज्यता कर्शा मिळाळी, हें तूं प्रत्यक्ष पाहिलेसच. कुंभारणीनें कोंडून ठेविलेला किडा सतत तिच्याच चिंतनेन तद्रूप बनून जातो, तद्वत् कृष्णाशीं सतत वैर केल्यानें त्यांस नेहमीं हरिस्मरण घडून अंतीं हरिदर्शन घडेलें; आणि त्या योगें सर्व पापांचा क्षय होऊन ते मुक्त झाले ! धर्मा, चैद्यादि राजे कृष्णद्वेषी असूनही त्यांना मुक्ति कशी मिळाळी म्हणून जें तूं मला विचारिलेंस, तें सर्व तुला कथन केलें. या कथेंत, भक्तकैवारी प्रभु जो श्रीकृष्ण परमात्मा, आचें अवतारचरित्र वर्णन केलें आहे. या कथेमध्ये दोघां आदिदैत्यांचा वध, भगवद्भक्त प्रन्हादाचें चरित्र, त्याची भक्ति, ज्ञान व वैराग्य, जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं स्वतंत्रपणें करणाऱ्या श्रीहरीचे गुण व लीला, गुण-प्राबल्यामुळें देवदैत्यांच्या स्थानांत होणारा विपर्यास, आणि भगवद्भक्तीला कारण असा परमपूज्य भागवतधर्म हीं वर्णिलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें, यांत आत्मानात्मविवेकाचें विवेचन केलें आहे. हें भगवान विष्णूच्या लीलांनीं भरलेलें आख्यान जो पुरुष भक्तिपुरःपर श्रवण करील, तो कर्मबंधनापासून मुक्त होईल; आणि जो पुरुष ह्या नरासिंहावताराच्या लीला व भक्तश्रेष्ठ प्रन्हादाचें चरित्र गाईल, त्याला सर्वभयरहित असा वैकुण्ठकोक मिळेल. धर्मराजा, तुम्हां

पांडवांचें भाग्य

काय वर्णन करावें ? कारण, मनुष्यांना गृह असें जें परब्रह्म, तें श्रीकृष्णरूपानें तुमच्या येथें प्रत्यक्ष वास करीत आहे; म्हणूनच मडान मडान सत्पुरुष तुमच्या घरीं चाळून येतात. धर्मा, ज्याला तुम्ही आपला भास, मातुल, मित्र, गुरु म्हणून मानितां, तो हा श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष परब्रह्म होय. धर्मराजा, शंकर, ब्रह्मदेव यांसारख्या महापुरुषांना देखील ज्याचें पूर्णपणें वर्णन करितां आळें नाहीं, तो भगवान स्वयमेव तुमच्या घरीं वास करीत

आहे; तेव्हां प्रन्हादापेक्षांही तुमचें भाग्य श्रेष्ठ होय. कारण, प्रन्हादाच्या घरीं भगवान येऊन राहिला नव्हता. राजा, मौन, भक्ति, उपशम इत्यादि साधनांच्या योगानें आम्ही ज्या श्रीकृष्णाची पूजा करितों, तो परमेश्वर आम्हांवर प्रसन्न होवो. धर्मा, पूर्वकाळीं, महामायावी जो मयासुर, त्यानें श्रीरुद्राचें यश नष्ट केलें असतां, त्याचा या श्रीकृष्णानेंच विस्तार केला.

धर्मराजा म्हणाला:—मुनिवर्य, मयासुरानें कोणत्या कामांत श्रीशंकराची कीर्ति नष्ट केली, आणि श्रीकृष्णानें तिचा विस्तार कसा केला, तें वृत्त मला निवेदन करावें.

त्रिपुररासुख्यान.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, ह्या श्रीकृष्णानें देवांचें रक्षण केलें म्हणून ते सबळ झाले, आणि दैत्यांचा पराभव होऊ लागला; तेव्हां ते सर्व दैत्य, महामायावी जो मयासुर, त्याला शरण गेले. त्या मयासुरानें, ज्याची अप्रतिहत गति आहे अशीं तीन पुरें—एक सोन्याचें, एक रूपाचें आणि एक लोखंडाचें अशीं—त्यांना निर्माण करून दिलीं. राजा, त्या पुरांची गति कोणाच्याच लक्षांत येत नसे. त्यांमध्ये युद्धसामग्री अगदीं कडेकोट भरलेली होती. हे पांडुनंदना, त्यांच्या योगानें दैत्यांनीं देवांचा अगदीं नाश केला. त्या काळीं ते सर्व देव श्रीशंकराला शरण गेले. तेव्हां त्यांस आश्वासन देऊन शंकर स्वतः युद्धास निवाळे. त्यांनीं धनुष्यास बाण लाविला, आणि त्या बाणावर पाशुपतास्त्राची स्थापना करून तो त्या त्रिपुरांवर सोडिला. पाशुपतास्त्रानें अभिमंत्रण केलेला तो बाण जेव्हां श्रीशंकराच्या धनुष्यापासून सुटला, तेव्हां त्याजपासून हजारों बाण उत्पन्न झाले. ते अग्निसारखे देदीप्यमान बाण पुढें येतांच दैत्यांचे नेत्र दिपावले, व त्यांस तीं तिन्ही पुरें दिसत नाहींतशीं होऊन ते सैरावैरा धावू लागले. ह्याप्रमाणें दैत्यांची दाणादाण

होऊन ते पळू लागले, तेव्हा त्यांस ते अमृतुष्य बाण लागून सर्व असुर मृत झाले. धर्मराजा, त्या वेळीं त्या मायावी मयासुरानें त्या मृत झालेल्या सर्व दैत्यांस स्वतः निर्मिलेल्या अमृतकूपांत आणून टाकिलें; आणि सिद्धरसस्पर्शानें ते सर्व दैत्य जिवंत होऊन अति तेजस्वी व बळाढव दिसू लागले ! राजा, तें पाहून भगवान शंकर फार खिन्न झाले. तेव्हां या श्रीकृष्णरूप विष्णूनें स्वतः गाईजें रूप घेतलें, आणि ब्रह्मदेवास वत्स करून त्या त्रिपुरांत प्रवेश केला; व त्या कूपांतील सर्व अमृत प्राशन केलें ! राजा, त्या समयीं त्या अमृत-कूपाचें रक्षण करणारे दैत्य ह्या भगवान श्रीकृष्णाच्या मायेनें इतके मोहित झाले होते कीं, त्यांनीं त्या गाईचें निवारण सुद्धां केलें नाहीं. पुढें त्या मायावी मयासुराळा हें सर्व कृत्य उमगलें; तरी दैवगतीचा फेरा मनांत आणून तो स्वस्थ राहिला; इतकेंच नव्हे, तर तो उलट त्या शोक करणाऱ्या दैत्यांचें समाधान करू लागला ! तो म्हणाला, “दैत्यांनो, ह्या जगांत देव, दैत्य, मनुष्य अथवा इतर कोणीही प्राणी दैवानें प्राप्त झालेले फल टाळण्यास समर्थ होत नाहीं.” धर्मा, नंतर ह्या विष्णूनें धर्म, ज्ञान, वैराग्य, समृद्धि, तप, विद्या, कृपा इत्यादि आपल्या शक्तीच्या योगानें शंकराळा अनुक्रानें रथ, सारथी, ध्वज, अश्व, धनुष्य, कवच, बाण वगैरे सर्व युद्धसामग्री सिद्ध करून दिली. नंतर भगवान शंकर अभिजित् मुहूर्ती त्या रथावर आरूढ होऊन धनुष्यबाण घेऊन सिद्ध झाले; आणि त्यांनीं त्या सुमुहूर्तावर धनुष्याळा बाण जोडून त्रिपुरावर सोडिला व त्या योगानें तीं पुरें जळून गेलीं ! तेव्हां आकाशांत दुंदुभि बाजू लागल्या; विमानांची एकच दाटी झाडी; देव, ऋषि, पितर व सिद्ध ह्यांनीं जयघोष करून पुष्पें उधळलीं; अप्सरा नाचू लागल्या; गंधर्व गायन करू लागले; आणि सर्व देवांनीं शंकरांची स्तुति केली ! नंतर भगवान शंकर

स्वस्थानीं गेले. धर्मा, तोच हा जगद्गुरु श्रीकृष्ण सांप्रत मायेच्या योगानें मनुष्यावतार घेऊन तुमच्या घरीं वास करीत आहे; पण याचीं चरित्रें अगम्य आहेत. ऋषि त्या चरित्रांचें गायन करितात, व तें ऐकून इतर लोक पवित्र होतात. राजा, हा तूं विचारलेला वृत्तांत मीं तुला कथन केला, आणखी तुला काय निवेदन करूं ? बोल.

अध्याय अकरावा.

—:०:—

वर्णाश्रमधर्मवर्णन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—राजा परीक्षिता, प्रन्हाद भवद्भक्तांमध्ये अग्रगण्य होता. सर्व सभा-मधून सर्वांनीं आदरानें गावें, असें त्याचें तें अद्वितीय चरित्र ऐकून धर्मराजास हर्ष झाला. तो नारदांस म्हणाला, “ब्रह्मन्, मनुष्यांना उत्तम गति देणारे जे त्याच्या वर्णाश्रमांचे सनातन धर्म, ते आपण मला सांगावे. आपण प्रत्यक्ष ब्रह्म-देवाचे पुत्र असून, तपाचरण, योगाभ्यास, समाधि इत्यादि गुणांनीं भूषित आहां, म्हणून ब्रह्मदेवाचें आपल्यावर फार प्रेम आहे तेव्हां हे सगळे धर्म आपणांस ठाऊक असतीलच. इतर ऋषींनीं ह्या सनातन धर्माचें आपल्या स्मृत्यादि ग्रंथांतून बरेंच विवेचन केले आहे; परंतु आपल्यासारख्या दयाळू, शांत आणि निस्सीम भगवद्भक्ताक धर्माचें गुह्य तत्त्व जसें कळतें, तसें इतरांना कळत नाहीं.”

सामान्यधर्ममीमांसा.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, सर्व मनुष्यांच्या धर्ममार्गास आश्रयभूत जो जन्ममरणातीत भगवान परमात्मा नारायण, तो धर्मपत्नी जी दक्षकन्या मूर्ति, तिच्या उदरीं अवतार घेऊन आपल्या नर नामक अंशासह लोककल्याणार्थ बदरिकाश्रमीं तप करीत आहे, त्या नारायणाळा नमस्कार करून, तेथें त्याच्याच मुखानें श्रवण केलेले धर्म

तुम्हा मी सांगतो. धर्मराजा, सर्ववेदमय भगवान् श्रीहरि, वेदवेद्यांच्या स्मृति, आणि ज्याच्या योगाने आपलें मन संतुष्ट होतें तें आचरण, ही तीन धर्मांची प्रमाणें होत. आतां मनुष्यांच्या साधारण धर्मांचीं लक्षणें सांगतो. राजा, सत्य, दया, एकादशीचा उपवास इत्यादि तप, शुद्धत्व, सहनशीलता, सदसद्भिचार, आत्मसंयमन, बाह्येन्द्रियदमन, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, दान, योग्य मत्वाचा जप, सरळपणा, संतोष, सर्वाभूतीं समदृष्टि ठेवणाऱ्या साधूंची सेवा, प्रवृत्तिमार्गातील प्राण्याचारांचा हळूहळू त्याग, मनुष्यांना कर्मांचें फळ कसें मिळतें त्याचें अवलोकन, व्यर्थ भाषण न करणें, आत्मविचार, प्राण्यांना यथायोग्य अन्नवस्त्रादिक वांटणें, सर्व भूतांचे ठायीं व विशेषतः मनुष्यांचे ठायीं आत्मबुद्धि व ईश्वरबुद्धि ठेवणें, आणि महात्म्यांना आधारभूत जो हा श्रीकृष्ण परमात्मा, त्याचें कथाश्रवण, कीर्तन, स्मरण, सेवन, अर्चन, नमन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन, असा हा भगवंताची प्राप्ति करून देणारा तीस लक्षणांनीं युक्त धर्म ऋषींनीं 'उत्तम' म्हणून वर्णन केला आहे. ह्याच्या अनुष्ठानानें चित्ताची उत्तम शुद्धि होते.

धर्मराजा, ज्याचे गर्भाधानादि सर्व विधि अविच्छिन्नपणें व मंत्रयुक्त झाले आहेत, व ज्याला ब्रह्मदेवानें 'मंत्रयुक्त संस्कारवान्' असें म्हटलें आहे, तोच द्विज होय. जन्मानें व आचरणानें शुद्ध असलेल्या द्विजांना म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांनाच, अध्ययन, यजन व दान आणि आश्रमांना विहित असलेलीं कर्मे करण्याचा अधिकार आहे. राजा, आतां

चारही वर्णांचे उपजीविकाधर्म

सांगतो: ब्राह्मणांनीं अध्ययन, यजन व दान ही आश्रमकर्मे म्हणून, व अध्यापन, याजन व प्रति-
ग्रह ही निर्वाहाचीं साधनें म्हणून आचरावीं. क्षत्रियाला फक्त आपत्कालीन अध्यापन आणि याजन हीं दोन कर्मे सांगितली आहेत. क्षत्रियास प्रति-

ग्रह केव्हाही विहित नाहीं. प्रजापालक राजानें ब्राह्मणतरांकडून कर वगैरे घेऊन व्यावर आपली उपजीविका करावी; वैश्यानें ब्राह्मणांच्या अनुरोधानें वागून व्यापार, शेतकी, गोरक्षण आणि य/जबट्टा यांवर आपला निर्वाह चालवावा; आणि शूद्रानें द्विजसेवा करून त्यावर आपला चरितार्थ चालवावा: आतां

ब्राह्मणांच्या मुख्य वृत्ति

कथन करितो: धर्मराजा, कृषिकर्म, गोरक्षण. व्यापार इत्यादि गोष्टी करणें, आपोआप मिळालेले घेणें म्हणजे अयाचित वृत्तीनें राहणें, नित्य धान्यभिक्षा मागणें, आणि शिलें व उंछें यांवर निर्वाह चालविणें ह्या वृत्ति ब्राह्मणांस विहित आहेत. त्यांपैकीं अनुक्रमानें पहिलीपेक्षा दुसरी, दुसरीपेक्षा तिसरी, आणि तिसरीपेक्षा चौथी अशा श्रेष्ठ होत. राजा, आपत्कालाव्यतिरिक्त कोणीही कनिष्ठ वर्णाच्या पुरुषानें श्रेष्ठ वर्णाच्या वृत्तीचा अंगीकार करू नये; परंतु आपत्कालीं सर्वांना सर्व वृत्ति विहित आहेत. क्षत्रियांना मात्र कोणत्याही कालीं प्रतिग्रहवर्ज्य आहे. राजा, मनुष्यानें ऋत, अमृत, मृत, प्रमृत आणि सत्यानृत या वृत्तींच्या योगेंकरून आपला निर्वाह चालवावा; परंतु श्ववृत्तीचा अंगीकार केव्हाही करू नये.

आतां, ऋतादि वृत्तींचें स्पष्टीकरण करून सांगतो: शिल आणि उंछ ही वृत्ति 'ऋत' अर्थात् सर्वोत्तम होय; अयाचित अर्थात् आपोआप मिळालेले घेणें ही वृत्ति 'अमृत' होय; नित्य याचना करणें ही वृत्ति 'मृत' होय; कृषिकर्म करणें ही 'प्रमृत' होय; वाणिज्य म्हणजे 'सत्यानृत' अर्थात् खरेखोटे; आणि 'श्ववृत्ति' म्हणजे नीचसेवा. म्हणून, सर्ववेदमय अशा ब्रा-

१ शिल=शेत कापल्यानंतर त्यांत पडलेलीं कणसें गोळा करून त्यांवर निर्वाह करणें. उंछ=बाजारांत पडलेले धान्यकण वेंचून आणून त्यांवर निर्वाह करणें

ह्यणांनी व सर्वदेवमय अशा क्षत्रियांनीं ह्या श्व-
वृत्तीचा कधीही स्वीकार करूं नये. राजा, आतां
सर्व वर्णांचे स्वरूपेबोधकधर्म.

सांगतोः आत्मसंयमन, बाह्येन्द्रियदमन, तप,
शुद्धपणा, संतोष, क्षमा, सरलता, विवेक, दया,
सर्वदा भगवच्चरणीं लक्ष आणि सत्य हीं
ब्राह्मणांचीं लक्षणे होत. युद्धोत्साह, प्रभाव,
धैर्य, तेज, औदार्य, मनोनिग्रह, क्षमा, ब्राह्म-
णांचे ठिकाणीं भक्ति, प्रसन्नता आणि प्रजारक्षण
हीं क्षत्रियांचीं लक्षणे होत. देव, गुरु आणि
भगवान् अच्युत यांचे ठिकाणी दृढ भक्ति, धर्म,
अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांचें उत्तम प्रकारें
साधन, आस्तिक्यबुद्धि, अखंड उद्योग आणि
चातुर्य हीं वैश्यांचीं लक्षणे होत. नम्रता, स्नाना-
दि कर्मे करून शुचिभूत असणें, स्वामीची नि-
ष्कपट सेवा करणें, नुसत्या नमस्काराने यज्ञ करणें,
चोरी न करणें, सत्य भाषण आणि गोब्राह्मणांचें
रक्षण हीं शूद्रांचीं लक्षणे होत. राजा, आतां
स्त्रीधर्म

सांगतोः स्त्रीनें पतिसेवा करावी; पतीला अनुकूल
असे आचरण ठेवावें; त्याच्या बंधूंची शुश्रूषा
ठेवावी; तो ज्या व्रतांचें पाळन करीत असेल, तीं
व्रते पाळावी; असतील ते अळंकार घाटून नेहमीं
सुशोभित असावें; घरांतील सर्व सामान घांसून
खर्चल ठेवावें; झाडसारख करून रांगोळीचीं स्व-
स्तिकादि मंडळे काढून घर शृंगारावें; पतीला
काय लागतील ते लहान मोठे पदार्थ वेळेवर दे-
ऊन व्यास संतुष्ट ठेवावें; आणि विनय, इन्द्रिय-
निग्रह, सत्य व प्रिय भाषण, आणि निष्कपट प्रेम
यांचे योगानें त्याची यथायोग्य काळी सेवा करावी.
अशी जी वागते, तिलाच साध्वी म्हणतात. तिनें
नेहमीं संतुष्ट, विषयोपभोगाविषयीं अनासक्त व
निरलस असावें. तिनें साधव, शुद्ध, धार्मिक व
सत्यभाषणी राहून आपल्या पतीचें सेवन करावें.
लक्ष्मी जशी श्रीहरीच्या सेवेमध्ये तत्पर असते, तशी

पतीला आपलें दैवत मानून त्याच्या सेवेत तत्पर
असणारी स्त्री अंती पतीसह वैकुण्ठपदाप्रत जाते,
व तेथे तीं उभयतां यथेच्छ उपभोग भोगितात.

हीन वर्णांचे धर्म.

धर्मराजा, अर्थज, अंतैवसायी, प्रतिलोभैज व
अनुलोमैज यांनीं वंशपरंपरा चालत आलेल्या
साधनद्वारा आपली उपजीविका करावी. हिंसा
आणि चौर्यकर्म परंपरा चालत आले असले
तरी तें आचरूं नये. गुणस्वभावानुसार ज्याचा
जो धर्म असेल, तोच त्याने आचरण करावा.
त्याच्या योगानें इहपरलोकीं सुख प्राप्त होतें,
असें वेदवेत्त्या मुनींचें मत आहे. स्वाभाविक
वृत्तीला अनुसरून स्वकर्माचरणानें वागणारा
पुरुष जो असतो, त्याच्या सर्व कर्मांचा स्वाभा-
विक रीतीनेच हळू हळू क्षय होऊन तो निर्गु-
णावस्थेला पोहोचतो. राजा, दससाळ पेरणी होत
गेळी तर जमीन हळू हळू निःसत्त्व होत जाते;
व शेवटी ती अगदीं निरूपयोगी होऊन तिज-
मध्ये बीं देखील रुजत नाही; तद्वत्च, वासनारूप
विषय ज्यामध्ये वास करितात त्या मनाची स्थिति
आहे. हे मन अतिशय भोग भोगित्याबांचून विरक्त
होत नाही. पहा—अग्नि हा थेंब थेंब तूप टाकिलें
असतां पेटतच राहतो, परंतु त्यांत एकदम पुष्कळ
तूप टाकिलें असतां तो शांत होतो; तसाच
अतिशय भोग भोगिले म्हणजे कामाग्नि
हा शांत होतो. राजा, तुला जे मीं वर्ण-
बोधक धर्म सांगितले, ते धर्म जर दुसऱ्या ए-
खाद्या वर्णाच्या पुरुषाच्या अंगीं दिसून आले, तर
तो पुरुष त्या वर्णाचा समजावा. मनोनिग्रह वगैरे
ब्राह्मणाचे गुण एखाद्या वैश्याच्या ठिकाणीं दिस-

१ रजक, चर्मक, नट, बुरुड, कोळी, मेद व भिल्ल

२ चांडाल, पुल्कस, मांग वगैरे. ३. नाच वर्णाच्या
पुरुषापासून उच्च वर्णांच्या स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेले.

४. उच्च वर्णांच्या पुरुषापासून नीच वर्णांच्या स्त्रीच्या
ठिकाणीं झालेले.

तील, तर तो वैश्य ब्राह्मणच होय असे समजावे. वर्णव्यवस्था ही जन्मावर अथवा वंशपरंपरेवर अवलंबून नाही;—ती व्यक्तीच्या गुणधर्मावर अवलंबून आहे!

अध्याय बारावा.

—:०:—

ब्रह्मचान्याचे धर्म.

नारद म्हणाले:—धर्मा, ब्रह्मचान्याने इंद्रियदमन करून गुरुगृहीं वास करावा; सेवकाप्रमाणे अगदीं नमून बागावे; त्यांचे हित करीत जावे; त्यांजवर दृढ प्रेम ठेवावे; सकाळीं आणि सायंकाळीं गुरु, अग्नि, सूर्य व श्रीविष्णु यांची उपासना करावी; एकाप्र अंतःकरणाने गायत्रीचा जप करून त्रिकाळ संध्या करावी; सूर्योदयी आणि सूर्यास्त-समयी संध्याकाळनिमित्त मौन धारण करावे; गुरूजींनीं हांक मारिली, तरच जवळ जाऊन सुव्यवस्थित रीतीने त्याजपासून पाठ शिकावे; अध्ययनाच्या आरंभी व अंती गुरूजींस नमस्कार करावा; शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे कटिसूत्र, व मृगचर्म, जटा, यज्ञोपवीत, दंडकमंडलु आणि हस्ताचे ठायीं दर्भ हीं धारण करावी; सांज-सकाळ भिक्षाटन करावे; त्यांत जे काहीं प्राप्त होईल, ते गुरूंस अर्पण करावे; गुरूजींनीं आज्ञा दिली, तरच भोजन करावे; एखादे वेळीं आज्ञा न दिली तर त्या दिवशीं उपोषण करावे; ब्रह्मचान्याने सुस्वभावी, मिताहारी, दक्ष, जितेंद्रिय आणि श्रद्धायुक्त रहावे; स्त्रियांशीं अथवा स्त्रीलंपट पुरुषांशीं अवश्य कारणापुरतेच भाषण करावे; त्यांनीं स्त्रियांच्या गोष्टी बोलू नये; कारण, इंद्रियग्राम बळवान आहे; तो मोठ-मोठ्या जितेंद्रिय पुरुषांची देखील त्रेधा उडवून सोडतो ! तसेच, तरुण ब्रह्मचारी पुरुषाने आपले केंस बिंचरवून घेणे, अंगमर्दन करून घेणे, किंवा अभ्यंग घेणे, गुरुपत्न्या अथवा इतर तरुण

स्त्रिया यांजकडून कधीही करवून घेऊं नये; कारण, स्त्री प्रत्यक्ष अग्निरूप असून पुरुष हा तु-पाने भरलेल्या घटासारखा आहे. पुरुषाने प्रत्यक्ष कन्येशीं देखील कारणापुरते बोलवे. ए-कांतीं तर मुळींच बसू नये. धर्मराजा, स्वस्व-रूपाचा साक्षात्कार होऊन, हे सर्व आभासमात्र आहे असे जाणून निश्चयात्मक वाटू लागले नाही, तोपर्यंत हा जीव स्वतंत्र होत नाही; आणि म्हणूनच तावत्काळपर्यंत स्त्री आणि पुरुष ही भेदबुद्धि कायम राहते; याकरितांच हे सर्व प्रतिबंध सांगितले आहेत. ह्या सर्व गोष्टी गृहस्थ आणि यति यांनाही आवश्यक आहेत. गृहस्था-श्रमी पुरुषाने ऋतुकाळीं स्वस्तीशीं गमन करावे; गुरूचा परामर्श घ्यावा; परंतु संसारचाळवून जर गुरूची उपजीविका चालविण्याचे त्याला सामर्थ्य असेल, तर त्याने ती चालवावी; नाहीपक्षीं न चालविली तरी हरकत नाही. ब्रह्मचान्याने अंगाळा किंवा डोक्याला तेल लावणे, अंग रगडून घेणे, स्त्रियांशीं भाषण करणे, स्त्रियांची चित्रे काढणे, मद्य किंवा मांस यांचे सेवन करणे, माळा, उटी, अलंकार वगैरे धारण करणे हीं सर्व कर्मे वर्ज्य करावी. द्विजांनीं गुरुगृहीं राहून उपनिषदे आणि अंगे यांसुद्धा तीनही वेदांचे आपल्या शक्त्यनुसार अध्ययन करावे आणि ज्ञान संपादन करावे. नंतर, आपले सामर्थ्य असेल तर इच्छित गुरुदक्षिणा देऊन गुरूंचा संतोष करावा, आणि त्यांनीं आज्ञा दिली, तर गृहस्थ, वानप्रस्थ किंवा संन्यास आश्रम घ्यावा; अथवा नैष्ठिक ब्रह्मचारी होऊन गुरुगृहींच वास करावा; आणि अग्नी-मध्ये, गुरूच्या ठायीं, स्वतांच्या ठिकाणीं व सर्व भूतांच्या ठायीं आश्रयभूत परमात्मा वास करीत आहे, अशी बुद्धि ठेवावी. धर्मराजा, कोणत्याही वर्णाश्रमाचा पुरुष, या धर्ममार्गाचे पाळन करून परमेश्वरस्वरूपी रत राहील, तर त्यास ज्ञान उत्पन्न होऊन अंती मोक्षपद मिळेल. आतां

वानप्रस्थश्रामाचे धर्म

सांगता: या धर्माचे जो अचलवन करितो, त्यास महर्षीकी जाण्यास अगदी आयास पडत नाहीत. राजा, वानप्रस्थाश्रमांतील पुरुषानें, जमीन नांगरून पिकविलेले तांदूळ वगैरे धान्य व भाजी-पाळा वगैरे अन्य पदार्थ सेवन करू नयेत. तसेंच, जमीन नांगरल्यावांचूनही अकाळी होणारी म्हणजे एकदा कणसे काढून किंवा कपून घेतल्यावर मागाहून त्याच ठोंबावर आणखी आपोआप पिकणारी धान्ये किंवा दुसरे पदार्थ भक्षण करू नयेत. ह्या आश्रमांतील मनुष्यास अग्निवर शिजविलेले अथवा कच्चे अन्न वर्ज्य आहे. त्याने केवळ सूर्यकिरणानीं परिपक्व होणारी कंदमुळे सेवन करून निर्वाह करावा.

वानप्रस्थ मनुष्याने चरुपुरोडाश करणें तो नीवार, कांग, देवभात इत्यादि वनधान्यांचा करावा. नवीन खाय पदार्थ प्राप्त झाले असता जुने टाकून द्यावे; अन्नसंग्रह अगदी करू नये. पर्व ताच्या गुहेचा किंवा पर्णकुटिकेचा आश्रय करावयाचा, तो तरी अग्निंरक्षणाकरितांच. शीत, उष्ण, पर्जन्य, वायु, अग्नि, सूर्यताप इत्यादि सहन करण्याचा अभ्यास करावा; त्यांच्यापासून स्वतांचें रक्षण करण्याकरितां म्हणून गिरिकंदरांमध्ये किंवा उटजांमध्ये वस्ती करावयाची नाही. वानप्रस्थाश्रमी मनुष्याने जटा धारण कराव्या; केश, रोम, नखे व श्म ही वाढवावी; शरीरावरील पेशीपिंड (स्वभाविक मळ) काढण्याकरितां कृत्रिम साधनांचा उपाय करू नये; वस्त्रे, मृगचर्म, दंड व कर्मंडलु ही धारण करावी; अग्नीच्या आराधनेकरितां सुाचि, सुगंध इत्यादि परिच्छेद ग्रहण करावी; व बुद्धिबल

१. जोक्यावरील केप. २. अंगावरील केप. लव इत्यादि.
३. यज्ञपमया अग्निं अभिमंत्रित तू टाकण्याकरितां केलेले लकडाच पळीसारखे पात्र हे बहुतकरून 'पलाश' किंवा 'खदिर' या वृक्षांचे केलेले असते.
४. पळीसारखेच दुसरे एक यज्ञपात्र.

ठाम राहून नितकीं वर्ष अशी तपश्चर्या करितां येईल नितकीं-वरा, अष्ट, चार, दोन, एक, इतकीं-वर्षे वाढप्रस्थाश्रम चालवावा. वानप्रस्थाश्रमी मनुष्यास वर्षव्रत किंवा व्याधि ह्यांच्या योगानें स्वकर्म अथवा ब्रह्माभ्यास करण्यास व्यत्यय येऊं लागेल, तर त्या वेळीं त्यानें निरशन करावें.

राजा, निरशन करून व्रत घेऊन करिताना, प्रथम आत्म्याच्या ठायीं अग्नीची अधिष्ठापना करावी, आणि त्यांत अहंकार व ममत्वबुद्धि ह्यांचा लय करावा; नंतर जडतनूचा पंचमहाभूतांत विलय करावा; देहांतील नवद्वारांचें आकाशामध्ये मेलन करावें; शरीरस्थ पंचप्राणांचा वातावरणांत लोप करावा; रक्त, श्लेष्मा, पू वगैरे प्रवाही द्रव्यांचा जळामध्ये अंतर्भाव करावा; व अस्थिमांसदिक जड द्रव्यांचा पृथ्वीमध्ये समारोप करावा.

ह्याप्रमाणें स्थूलदेहाचा पंचमहाभूतांत न्यास केल्यावर सूक्ष्मदेहाचाही लय करणें इष्ट आहे. वाणी हें इंद्रिय व वाणीचें भाषणरूप फल ह्यांचा योग अग्नि देवतेमध्ये करावा; हस्तादिक अवयवांची क्रियाशक्ति व फले हीं इंद्र देवतेच्या ठिकाणीं लीन करावीं; पाय व त्यांची शक्ति हीं विष्णुपदीं अर्पणीं; रति व उपस्थेन्द्रिय हीं प्रजापति देवतेत सामील करावीं; गुद व त्याचे व्यापार हीं मृत्यूकडे पोहोचवावीं; कर्णेन्द्रिय व त्याचें फल नाद हीं दिशांत योजावीं; आणि त्वचा व तिचें सामर्थ्य वायु देवतेमध्ये मिळवून टाकावें. तसेंच, नेत्रेन्द्रिय व त्याची शक्ति मार्तंडास अर्पण करावी; रसना व तिचें कार्य बरुग देवतेस देऊन त्यांचा जळीत लय करावा; आणि नासिका व तिचें फल हीं अश्वनीकुमारांस अर्पण करून त्यांचा पृथ्वीत लय करावा. मन व वासना ह्यांचा चंद्राच्या ठिकाणीं, बुद्धि व ज्ञान ह्यांचा ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणीं, अहंकार व कर्म ह्यांचा शक्राच्या ठिकाणीं, चित्त

व चेतना ह्यांचा जीवाच्या ठिकाणी, आणि माया व तिचे सत्त्वादिक गुण ह्यांचा निगुण परब्रह्माच्या ठिकाणी पूर्ण लय करावा. धर्मराजा, शेवटी पृथ्वीच्या उदकांमध्ये, उदकाचा तेजामध्ये, तेजाचा वायूमध्ये, वायूचा आकाशामध्ये, आकाशाचा अहंकारामध्ये, अहंकाराचा महत्तत्त्वामध्ये, महत्तत्त्वाचा मायेमध्ये, आणि मायेचा परमात्म्यामध्ये समारोप करावा. ह्याप्रमाणे सर्व उपाधांचा निरास झाला, म्हणजे चिन्मय आत्मा अवशिष्ट राहील; व तो तशा प्रकारे शेष राहिल्यावर संसारांताळ त्रिविध तापांची त्यास मुळीच बाधा होणार नाही, आणि तो शतिसुखांत सदैव निमग्न राहील !

अध्याय तेरावा.

—:०:—

चतुर्थाश्रमाचे धर्म व आचरण.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, व्याधिग्रस्त किंवा जरठ पुरुषाने काय करावे, ते सांगितले. आता, ज्ञानाभ्यासाचे सामर्थ्य ज्यास असेल, याने कसे आचरण ठेवावे ते सांगतो. अशा प्रकारच्या पुरुषाने पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे भावना धरून संन्यासदीक्षा ग्रहण करावी. नंतर, कोणतेही गाथांत एका रात्रीपेक्षा जास्त वेळ न राहतां पृथ्वीवर अमण करीत असावे. दंड, कमंडलु आदिकरून चिन्होशिवाय, दीक्षा धारण करण्याचे पूर्वी ज्याच्या त्याग कळा असेल तो चिन्हे स्वीकारू नये. शीतज्वरादि आपत्कालीं मात्र ती धारण करण्यास मोकळीक आहे. यतीने नेहमी नारायणस्वरूपी लक्ष ठेवावे; त्याने कोणाची सगति करू नये; सर्वाभूतीं सारखी दृष्टि ठेवून जीवमात्राशी मित्रत्वाने वागावे; श्रुति सदैव शांत असू द्यावी; आणि कोणत्याही वस्तूचे ठिकाणी आसक्ति ठेवू नये. कार्य आणि कारण या दोहोहून वेगळा जो आत्मा, तो अविनाशी असून त्याच्या ठिकाणी हे विश्व

कल्पनामय आहे, व कार्यकारणयुक्त संसारांत सर्व ठिकाणी परमात्मा व्याप्त आहे, असे अवलोकन करावे. आता, 'जीवात्मा बद्ध व परब्रह्म मुक्त' असता त्या दोघांचे ऐक्य कसे ? अशी याजवर कोणी शंका घेतील; तर तिचे निराकरण असे:—यतीने निद्रा घेण्याचे पूर्वी व जागेपणाच्या अंती जीवात्म्याचे स्वरूपाकडे लक्ष लावावे, आणि बध्मोक्ष हे केवळ काल्पनिक आहेत असे मानून, जीवात्म्याचे ठिकाणी परब्रह्मरूप अवलोकन करावे. याचे कारण—निद्रावस्थेत जीवात्मा अज्ञानाने व्याप्त असतो, आणि जागृतावस्थेत विक्षेपाच्या योगेकरून तो चंचल होतो. निद्रेच्या व जागेपणाच्या सांध्यावर अज्ञान आणि विक्षेप यांपैकी कोणताच उपाधि नसतो. त्या वेळी आत्मतत्त्वावर लक्ष ठेवून विचार कळा असता, परब्रह्माचे व जीवात्म्याचे ऐक्य दिसून येते. देहाला मृत्यु हा निश्चित आहे; म्हणून ह्या क्षणभंगुर देहाविषयी आनंद अथवा अहंकार न बाळगितां, भूतांची उत्पत्ति व संहार करणारा जो काल, त्याची वाट पहात स्वस्थाने कालक्रमणा करावी. ज्या शास्त्रांत आत्मप्रतिपादन केलेले नसेल, तो शास्त्रे यतीने अगदी वर्ज्य करावी, त्यांजकडे मुळीच लक्ष पुरवू नये; ज्योतिषादि विद्यांच्या योगेकरून उपजीविका करू नये; वित्तवदा उत्पन्न होईल असे तर्क काढीत बसू नये; वृथा पक्षाभिमान धरू नये; उगीच शिष्यशाखा जमवू नये; नानाविध ग्रंथांचा अभ्यास करू नये; व्याख्यानावर उपजीविका चालवू नये; आणि कोणतेही ठिकाणी मठ वगैरे बांधू नयेत. धर्मराजा, परमहंस हा नेहमी शांत व समदृष्टि असतो; अशा त्या महात्म्याचा आश्रम बहुतकरून धर्माचरणासाठीं नसतो. म्हणून त्याने वाटच्यास दंडादि आश्रमचिन्हे लोकसंग्रहार्थ धारण करावी, अथवा त्यांचा त्याग करावा. त्याने ज्ञानप्राप्ति होईपर्यंतच हे नियम पाळावे; पुढे त्यास त्यांची

आवश्यकता नाही. पूर्ण ज्ञान झाले नाही तर यति कदाचित् योगश्रद्धा होईल, म्हणून त्याने आत्मा नुसताना बाळगून सतत आत्म्याचेच ठिकाणी रत असले; व आश्रमाचिन्हें लोकांस दाखवू नयेत. त्या बुद्धिमान पुरुषाने लोकदृष्ट्या उन्मत्त, वेड्यासारखे आणि विद्वान असूनही मुक्याप्रमाणे वागावे. हे कुरुकुळावतंसा धर्मराजा, याविषयी तुला मी एक फार प्राचीन इतिहास सांगतो, तो ऐक अजगर मुनींची कथा.

भक्तश्रेष्ठ प्रन्हाद हा राज्य करीत असता. अजगर नांवाचे एक मुनि सद्यः पर्वताजवळ कावेरी नदीचे तटाकीं वास करीत होते. ते सदादित भूलावर निजत, म्हणून त्यांचे शरीर नेहमी धुळीत मळलेले असे. त्या योगाने त्यांचे निर्मळ तेज अगदीं झांकून गेले होते. प्रन्हाद हा नेहमी आपल्या प्रधानांना बरोबर घेऊन, तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने लोकांमध्ये फिरत असे. एके समयी तो असाच फिरत असता, अजगर मुनित्याच्या दृष्टीस पडले. कर्म, आकृति, वाणी, वर्ण, आश्रम इत्यादि चिन्हांवरून, त्या मुनींविषयी, लोकांना, हा सिद्ध आहे किंवा कोण आहे याची काहीच कल्पना होत नसे. अशा त्या अजगर मुनींस पाहून भक्तश्रेष्ठ प्रन्हादाने त्यांचे पूजन केले, आणि बंदन करून तत्त्वज्ञानाच्या इच्छेने त्यांस प्रश्न केला.

प्रन्हादाची अजगर मुनींस पृच्छा.

प्रन्हाद म्हणाला, “मुने, मनुष्याला भोग मिळाले तर त्याचे शरीर पुष्ट होते, अन्यथा ते तसे होत नाही; द्रव्यसाधन असले तरच भोग मिळतात, व द्रव्य तर उद्योग केल्याशिवाय मिळत नाही; आणि आपण तर या जागेवर बसून काही उद्योग न करिता काळ काठिता; तेव्हा, आपल्याजवळ द्रव्य आहे, व त्या योगे आपण भोग भोगिता, ही कल्पना निराधार होय; मग आपले शरीर पुष्ट आहे हे कसे? त्यांतूनही, ज्याचे अंगी सामर्थ्य नाही तो गृहस्थ सुद्धा द्रव्या-

जनासाठी अतिशय खटपट करितो; आणि आपण तर चांगले दक्ष, चतुर, विद्वान आणि मनोरंजक कथा सांगणारे आहां; मग असे स्वस्थ पडून राहता हे काय?” धर्मा, प्रन्हादाचे ते अमृतासारखे मधुर भाषण श्रवण करून अजगर मुनींनी विस्मयपूर्वक हास्य केले; आणि

प्रन्हादास उत्तर

दिले, “दैत्यराजा, तूं ज्ञानी पुरुषांना मान्य आहेस, तेव्हा प्रवृत्ते व निवृत्ति या दोन्ही मार्गांची फळे काय आहेत हे तुला ठाऊक असलेच पाहिजे. तुझ्या हृदयांत प्रत्यक्ष नारायणरूप सूर्य वास करीत आहे, तेव्हा तुझ्या ठिकाणी अज्ञानांधकाराची वार्ता सुद्धा नाही, हे उघड आहे. तथापि, हे राजा, तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे आम्ही जशी रेकिली आहेत, तशी देतो. कारण मुमुक्षु जनांत तू अत्यंत श्रेष्ठ आहेस. राजा,

कर्मापासून अलिप्त राहण्याचे कारण असे की, यथायोग्य उपभोगांनीही तू न होणाऱ्या संसारप्रवाहांत आशेने मला दकलून दिले, आणि नानाप्रकारचीं कर्मे करवून अनेक योनींत पला जन्म घ्यावयास लाविले. प्रन्हादा, मी बहुविध कर्मे करीत असतां देवयोगाने हा मानव जन्म पावले आहे. राजा, हा मनुष्यदेह म्हणजे चहूंकडे जाण्याचा एक मार्गच होय. कारण, यांत धर्माचरण केले तर स्वर्ग प्राप्त होतो; अधर्माच्या योगाने श्वान, सूकर इत्यादि जन्म प्राप्त होतात; धर्माधर्मांचे समान आचरण घडले, तर तोच जन्म फिरून येतो; आणि निवृत्तिमार्गाचे आचरण केले तर मोक्ष मिळतो; परंतु अशाही मनुष्यजन्मांत येऊन, सुखप्राप्तीकरिता अश्रित श्रम करणाऱ्या स्त्री पुरुषांना दुःखरूप उलट फल मिळते हे जेव्हा मी पाहिले, तेव्हा त्या कर्मापासून मी निराळा राहिलो! उगीच ‘सुख, सुख’ करीत कां भटकत फिरावे! राजा, जीवाचे जे स्वरूप, तेच सुख होय कर्म-

तेष्व्यातच हे तीन पुरुषार्थ साधावे. श्वान, प-
तित आणि चांडाल यांना सुद्धा अन्नादि वस्तु
यथायोग्य वांटून द्याव्या, आणि आपल्या अत्यंत
प्रिय अशा धर्मपत्नीला देखील अतिथिअभ्या-
गतांच्या सेवेला लावावे. उषा स्त्रीच्या प्रेमपाशांत
बद्ध होऊन, वेळ पडल्यास मनुष्य प्राण सुद्धा देतो,
व प्रसंगी गुरूचा किंवा पित्याचा वध करण्यास मार्ग-
पुढे पहात नाही, त्या स्त्रीवरील 'अभिमान' सोडून
द्यावा. ईश्वरास जिक्रणें दुर्घट खरे, पण अशा
रीतीने बागणाराच्या तो अधीन असतो. शरिराचा
परिणाम कीटक, विष्टा किंवा राख ह्यांपैकी काही
तरी व्हावयाचा, हे निश्चयात्मक होय. तेव्हा अशा
ह्या तुच्छ शरिराच्या किंचिन्मात्र सुखाचें साधन
जी बायको, ती कोणीकडे ? व स्वतांच्या महिम्यानें
ब्रह्मांडाला व्यापून टाकणारा तो आत्मा कोणी-
कडे ? म्हणून मनुष्यानें गृहादिकांवरील ममता
सोडून आत्मप्राप्तीचा यत्न करावा. दैवयोगानें
प्राप्त झालेल्या अन्नादिकांच्या योगानें पंचमहा-
यज्ञादि कर्मे करून, जे अवशिष्ट राहिल त्यावर
निर्वाह करावा, आणि बाकीच्यावरील आसक्ति
सोडावी. धर्मराजा, याप्रमाणें जो पुरुष वागेल,
तो परमहंसगतीला जाईल. मनुष्यानें आपल्या
धर्मांत मिळालेल्या द्रव्याच्या योगानें देव, ऋषि,
पितर, मनुष्ये आणि भूतें यांना पंचमहायज्ञांच्या
योगानें संतुष्ट करून उरल त्यांत अ पला निर्वाह
करावा. अशा प्रकारें पंचमहायज्ञांच्या योगानें या
पांचांचें आणि जठराग्नीच्या शांतीच्या योगानें
अंतराधिष्ठ जो परमात्मा त्याचें आराधन करावें. जर
सर्व यज्ञसाधनें अनुकूल असली, तर ग्रंथोक्त विधीनें
अग्निहोवादि यज्ञ करावे; पण त्याविषयी फारच
हेका धरूं नये. कारण, ब्रह्मणभोजन केलें अहतां
परमेश्वर जितका संतुष्ट होतो, तितका यज्ञकुंडा-
तील आहुतीनीं होत नाही. म्हणून ब्राह्मण, देव,
ऋषि इत्यादिकांना संतुष्ट करून अंतरात्म्याचें
पूजन करीत जावें. त्यांतही ब्राह्मणांचें पूजन

आधीं करावयाचें हा नियम नेहमीं लक्षात बाळ-
गावा. राजा, आतां तुला

श्राद्धदिवस

सांगतो: ज्यास द्रव्यानुकूलता असेल, त्यानें आ-
पलीं मातापितरें आणि तत्संबंधी जे आस—
चुळता, आजी, आत वगैरे, त्यांचें भाद्रपद वद्य
पक्षां महालयश्राद्ध करावें. अयन (दक्षिण आणि
उत्तर), मेष अथवा तूळ सक्तांतीचा दिवस,
व्यतीपात, क्षयतिथि, सूर्य-चंद्र प्रहण, श्रवण-
नक्षत्रयुक्त द्वादशी, अक्षय्यतृतीया, कार्तिक शुद्ध
नवमी, हेमंत व शिशिर ह्या ऋतूतील चार चार अ-
ष्टम्या, माघांतील प्रथम सप्तमी, मघायुक्त रांका, मघा
किंवा मासनाक्षत्र ह्यानें युक्त अशी अनुमति,
अनुराधा, श्रवण, उत्तरा, उत्तराषाढा व उत्तरा-
भाद्रपदा यांपैकी एखाद्या नक्षत्रानें युक्त अशी
द्वादशी, उत्तरा, उत्तराषाढा व उत्तराभाद्रपदा ह्यांपै-
की एकानें तरी युक्त अशी एकादशी, आणि आपलें
जन्मनक्षत्र किंवा श्रवण हीं ज्या दिवशीं असतील
त्या दिवशीं गृहस्थाश्रमी पुरुषानें श्राद्ध करावें.
राजा, मनुष्याच्या कल्याणवृद्धीकरितां हे योग
मोठे श्रेष्ठ आहेत. त्या त्या काळीं इतर धर्मकृत्ये करू-
नही आमुष्यसाफल्य करावें. हे योग ज्या दिवशीं अ-
सतील त्या दिवशीं स्नान, होम, जप वगैरे कांहीं धर्म-
कृत्ये अथवा देव, ऋषि, पितर इत्यादिकांच्या उद्देशानें
कोणतेंही सत्कृत्य केलें असतां, तें अक्षय फल-
दायक होतें. तसेंच, आपल्या स्त्रियेच्या पुसवनादि

१ ज्या पौर्णिमेला चंद्रबिंब पूर्ण कलानीं युक्त
असतें, ती पौर्णिमा २ पौर्णिमेच्या दिवशीं
येणाऱ्या नक्षत्रांवरून महिन्यांचीं नावें पडलीं आहेत.
तीं अशा: चित्रावरून चैत्र; विशाखावरून वैशाख;
ज्येष्ठावरून ज्येष्ठ; आषाढावरून आषाढ; श्रवणावरून
श्रावण; भाद्रपदावरून भाद्रपद; अश्विनीवरून अश्विन;
कृत्तिकावरून कार्तिक; मृगावरून मार्गशीर्ष; पुष्यावरून
पौष; मघावरून माघ; आणि फाल्गुनीवरून फाल्गुन.
३ ज्या पौर्णिमेस चंद्रबिंब एक कलेनें कमी असतें,
ती पौर्णिमा.

संस्कारांचे दिवशीं, पुत्राच्या जातकर्मादि संस्कारांचे दिवशीं, यज्ञदीक्षेचे समयीं, प्रेतदहनाचे दिवशीं, क्रियाकर्मांतराचे व वर्षश्राद्धाचे दिवशीं, आणि इतर मंगळ कार्यांचे दिवशीं मनुष्याने धर्माचरण करून पुरुषार्थाचें संपादन करावें. राजा, आतां

धर्माचरणास योग्य देश

कोणते तें सांगतों: चराचर विश्वस्रष्टया परमेश्वराची केवळ मूर्ति, आणि तप, विय, क्षमा, दया इत्यादि गुणांनीं युक्त व श्रुतिस्मृत्यादिकांमध्ये पारंगत असे सत्पात्र विद्वान् ब्राह्मण जेथें वास करीत असतील, तो देश धर्मकृत्ये करण्यास योग्य होय. तसेंच, ज्या ठिकाणीं नेहमीं श्रीहरीचें पूजन होत असेल तो प्रदेश, त्याप्रमाणेंच गंगा, यमुना इत्यादि पुराणप्रसिद्ध नद्या, पुष्करादि पवित्र सरोवरे, साधुजन वास करीत असतील तीं क्षेत्रे, कुरुक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुष्कराश्रम, नैमिषारण्य, फाल्गुनक्षेत्र, सेतुप्रभास, द्वारका, वाराणसी, सेतु, मथुरा, पंपा व बिंदु हीं सरोवरे, बदरिकाश्रम, नंदा नदी, सीतेचा आणि रामाचा आश्रम, महेंद्रमळादि सर्व कुळपर्वत, आणि ज्या ठिकाणीं श्रीहरीच्या स्थिर प्रतिमा असतील ते देश हीं सर्व स्थाने अत्यंत पुण्यप्रद होत. मनुष्यानें वारंवार तेथें जाऊन धर्माचरण करावें. त्या ठिकाणीं केलेलीं धर्मकृत्ये इतर स्थळीं केलेल्या धर्मकृत्यांपेक्षां सहस्रपट अधिक फलदायक असतात. राजा, मोठमोठ्या ज्ञात्या पुरुषांनीं जो

सत्पात्रनिर्णय

करून ठेविला आहे, त्यांत, हें चराचर विश्व ज्याचें स्वरूप होय, तो भगवान् परमात्माच एक सत्पात्र होय, असे त्यांनीं वर्णिलें आहे. म्हणूनच तुझ्या राजसूय यज्ञाचे वेळीं, सनातकुमारादि मोठमोठे ब्रह्मनिष्ठ मुनि प्राप्त झाले असतांही 'श्री

कृष्णच अग्रपूजेला सत्पात्र होय,' असें सर्व ब्राह्मणांनीं ठरविलें. ह्या जीवसमुदायांनीं युक्त असा जो ब्रह्मांडवृक्ष, त्याचें मूळ हा श्रीकृष्ण परमात्माच आहे. त्याला संतुष्ट केलें म्हणजे सर्व जीवांना व स्वतः आपल्यालाही संतुष्ट केल्यासारखें होतें. यानेच मनुष्य, देव, तिर्यग्योनि, ऋषि इत्यादि पुरे (शरिरें) निर्माण केलीं असून त्यांत हा जीवरूपानें वास करितो. म्हणूनच ह्याला 'पुरुष' असें म्हणतात. राजा, ह्या सर्व शरीरांचे ठाहीं तो कमीजास्त प्रमाणानें-अंशानें-राहतो; म्हणून ज्या स्थळीं ज्ञानाचा-परमेश्वराचा-अंश विशेष असेल, ते स्थळ अधिक सत्पात्र होय असें समजावें. राजा, असे सत्पात्र ब्राह्मण-प्रत्यक्ष परमेश्वराचे अंश-भूतळावर विद्यमान असतां

लोक मूर्तिपूजा कां करितात

असें कदाचित् तू म्हणशील, तर तेंही सांगतों, ऐक. वेतायुगामध्ये लोक एकमेकांचा द्वेष करू लागले; त्या वेळीं, उपासनामार्ग अव्यवस्थित होऊन नवे म्हणून बुद्धिमान पुरुषांनीं मूर्ति उत्पन्न केल्या. तेव्हापासून कित्येक लोक मूर्तीवर श्रद्धा ठेवून पूजासाहित्येकरून श्रीहरीची आराधना करून उपासना करितात. राजा, मूर्तीची पूजा तर करायाची, व मनुष्यांचा द्वेष केल्याशिवाय तर रहावयाचें नाहीं, तेव्हा त्या मूर्तिपूजेचा काय उपयोग? तें सर्व निष्फल आहे असें समजावें. सर्व मनुष्यांशीं समदृष्टीनें वागेल, तर मंदाधिकारी सुद्धा मूर्तिपूजेच्या योगें तरून जाईल. राजा, मनुष्यांत सुद्धा तपस्वी, ज्ञानी, सदा संतुष्ट आणि हरीचें स्वरूप जे वेद ते धारण करणारा जो ब्राह्मण, तोच सत्पात्र होय. राजा, ब्राह्मणांची इतकी योग्यता आहे कीं, प्रत्यक्ष भगवान् कृष्ण देखील त्यांस अत्यंत पूज्य मानितो; त्यांच्या चरणधूरीच्या स्पर्शानें त्रिजगत पवित्र होतें!

अध्याय पंधरावा.

—:—

श्राद्धव्यवस्था.

नारद म्हणाले:—धर्मराजा, कित्येक ब्राह्मण कर्मनिष्ठ असतात; कित्येक अध्यापनाविषयी तत्पर असतात; आणि कित्येक ज्ञानमार्गीत व योगमार्गीत निमग्न असतात. ज्या पुरुषाळा मोक्षप्राप्तीची इच्छा असेल, त्याने पितृगणांच्या उद्देशाने देण्यास योग्य जे कव्य अन्न, आणि देवांच्या उद्देशाने देण्यास योग्य जे हव्य अन्न, ते ज्ञाननिष्ठ ब्राह्मणाळा द्यावे; आणि जर कदाचित् तसा ब्राह्मण न मिळाला, तर साधारण चांगला ब्राह्मण पाहून त्याला द्यावे. त्यांत देवस्थानीं दोन आणि पितृस्थानीं तीन ब्राह्मण बसवावे; किंवा दोहों ठिकाणी एकेकच बसवावा. मरणाचे, सामर्थ्य असले तरी, श्राद्धाच्या ब्राह्मणांचा विस्तार करू नये. आतःसुद्ध व इष्टमित्र बोलवावयाचे, ते तरी ब्राह्मण म्हणून बोलावू नयेत. कारण, आत्मांना बोलावून मग त्यांचे जे कोणी जवळचे नातळग असतील त्यांना कसे वगळवे? एतावता, देशकाळानुरूप श्रद्धा, द्रव्य, पात्र, अर्घ्य इत्यादिकांच्या योगें श्राद्ध विधि यथासांग पार पडण्याकरितां उत्तम सत्पात्र ब्राह्मण बोलावून त्यांसच पितृस्थानीं आणि देवस्थानीं बसवावे. देव, ऋषि, पितर, भूत व आप्तजन या सर्वांच्या ठिकाणी ईश्वरबुद्धि ठेवून त्यांना श्राद्धदिवशी उत्तम अन्न भोजनास घाडून संतुष्ट करावे. धर्मतत्त्वांवर लक्ष देऊन श्राद्धाच्या दिवशी ब्राह्मणांनाही मांस घाडू नये, व स्वतः आपणही भक्षण करू नये. ऋषींना तडुळादिकांचे जे अन्न प्रिय असते, ते देवादिकांनाही प्रिय असते. ऋषींप्रमाणे देवांनाही पशु हिंसा समाधानकारक नाही. प्राणिमात्राळा काया, वाचा व मन यांपैकी कशांनीही पीडा

न देणें यासारखा उत्तम धर्म नाही; आणि म्हणूनच कित्येक यज्ञवेत्ते ज्ञानी पुरुष, आत्मज्ञानाने प्रज्वलित केलेल्या मनोनिग्रहरूप अग्नीच्या ठिकाणीं कर्मांचें हवन करितात; म्हणजे मनोनिग्रह करून बाह्य कर्मांचा त्याग करितात, आणि यज्ञ-यागादिकांच्या व्यर्थ खटाटोपीपासून दूर राहतात. राजा, एखाद्याने पशुयज्ञ करण्यास आरंभ केला की, त्या आत्मतत्त्व न जाणणाऱ्या यज्ञकर्त्त्याला पाहून सर्व प्राण्यांना घ्याचें भय वाटतें. त्यांना असे वाटतें की, हा पोटाभर निर्दय आतां आमहाला मारील ! म्हणून, राजा, धर्मतत्त्व जाणणाऱ्या पुरुषाने दैवयोगाने प्राप्त झालेल्या तंडुळादि अन्नावर संतुष्ट रहावे, आणि प्रतिदिवशीं नित्यनैमित्तिक कर्मे सतोषाने आचरण करावी.

अधर्मविचार.

धर्मराजा, धर्मज्ञ पुरुषाने, निषिद्ध कर्मांचा ज्याप्रमाणे त्याग करावयाचा, त्याचप्रमाणे विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा आणि छळ या पांच अधर्मांचा त्याग करावा. सदबुद्धीनें एखादे अनुष्ठान करू लागले असतां त्यापासून जर स्वधर्मास बाध येतो, तर तो 'विधर्म' होय; एका वर्णाला विहित असलेला धर्म दुसऱ्या वर्णाने स्वीकारणे हा 'परधर्म' होय; पुष्कळ धर्म घडावा या इच्छेनें परधर्मातील कर्म करणे हा 'आभास' होय; वेदविरुद्ध जो पाखंडी धर्म, ती 'उपमा' होय; आणि धर्मवाक्यांतील शब्दांचे भळेतच अर्थ करणे म्हणजे 'छळ' होय!

धर्मा, निधन पुरुषाने धर्म करण्याकरितां किंवा यात्रा करण्याकरितांही द्रव्य मिळविण्याविषयी कष्ट करू नयेत. अजगर कांहीं उद्याग न करितां स्वस्थ पडून राहतो, तरी त्याचा निवाह चाळतो; तसा निरिच्छ पुरुष कांहीएक मिळण्याची खटपट करित नसला तरी त्याचा निवाह चाळतो. जो नेहमी निरिच्छ, संतुष्ट व स्वात्मसुखी रममाण असतो, त्या पुरुषाला जें

सुख मिळतें, तें नानाप्रकारच्या उपभोगाविषयी जिवापाड श्रम करणाराळा देखील मिळत नाही. राजा, रतिमुखासाठी किंवा जिह्वातृतीसाठी कुन्यासारखें दुसऱ्याच्या मर्जाप्रमाणें बागण्यापेक्षा उदक प्राशन करून निर्वाह करणें सतृष्ट जनांना सुखकर वाटतें. इंद्रियाधीन व असंतुष्ट अशा ब्राह्मणाचें तेज, विद्या, तप व यश हे गुण लयास जातात, आणि तो ज्ञानशून्य होतो क्षुधा व तृषा यांची निवृत्ति झाली असतां 'काम' नाहीसा होतो; ज्या कारणानें क्रोध प्राप्त झाला असेल, तें कारण संपळें असतां 'क्रोध' नाहीसा होतो; पण दाही दिशा जिकून सर्व पृथ्वी उपभोगायास मिळाली, तरी 'लोभ' नाहीसा होत नाही ! या असंतोषाच्या पायीं मोठमोठे झाले पुरुषही नरकांत पडतात ! आतां

कामादिकांचा जय कसा करावा

तें सांगतो: धर्मराजा, संकल्पाचा त्याग करून कामाचा पराजय करावा. कामाचा भोड झाला असतां क्रोध नाहीसा होतो. सर्व विषय अनर्थावह आहेत, अशी बुद्धि ठेविली असतां लोभाचा नाश होतो. सर्व जग आत्मस्वरूपी विद्यमान आहे, असा तत्त्वविचार केला असतां भीति नष्ट होते. आत्मानात्मविवेकानें शोक आणि मोह नाहीतसे होतात. साधु पुरुषांची सेवा केली असतां दंभ नाहीसा होतो. मौनधारणेच्या योगानें योगाभ्यासाला येणारीं विघ्ने दूर होतात. शरिरादिकांची इच्छा सोडिली असतां हिंसा घडत नाही. दुसऱ्यानें अपकार केला असतां त्याजवर उपकारच करावे, म्हणजे तो आपल्याला पीडा देत नाही. समाधीच्या योगानें मनाचे ताप दूर होतात. प्राणायामादि योगबळाच्या योगानें शरीरजन्म दुःखें होत नाहीत. सत्त्वाज्ञसेवनानें सत्त्वगुणाची वृद्धि होऊन त्याच्या योगें रज व तम या गुणांचा नाश होतो. मनोनिग्रह केला असतां सत्त्वगुण स्थिर होतो; आणि

गुरुकृपेच्या योगें मनाचा अज्ञानांमै निग्रह करितां येतो. राजा, हें उज्ज्वल ज्ञान प्राप्त करून देणारा जो 'गुरु' तो प्रत्यक्ष परमेश्वर होय. तो मनुष्य आहे अशी बुद्धि धारण वारणार जे पुरुष, त्यांचें अध्ययन गजस्नानाप्रमाणें व्यर्थ होय. राजा, ह्या श्रीकृष्णाळा लोक मनुष्य अगें समजतात, पण हा मनुष्य नसून प्रकृतिपुरुषाचा नियामक भगवान होय. मोठमोठे योगी याच्या चरणदर्शनाची इच्छा करतात. राजा, शास्त्रांतील सर्व नियमविधि षडिंद्रियवर्गांचें समान करण्यामध्येच पर्यवसान पावतात; द्वास्तंभ, ते होऊनही योगसिद्धि न घडेल, तर ते विधि केवळ श्रम देणारेच होत. राजा, कृषिकर्मादिक व्यवसाय जसे मनुष्याला संसारांत अधिकाधिक टाकतात, तसे इष्टापूर्तादिक धर्मविधि सुद्धा बागाटिष्ट पुरुषाळा संसारातच अधिकाधिक टाकतात !

योगाभ्यासी पुरुषाचें आचरण.

नारद पुढें सांगतात:—धर्मराजा, जो पुरुष चित्त जिकण्याची इच्छा करील, त्यानें सर्वसंगपरित्याग करून सन्यासग्रहण करावा; त्यानें कशावरही आसक्ति ठेवू नये; संप्रहंसाभ्यासाची वासन सोडून द्यावी; एकटें रहावें; एकावात बसावें; व भिक्षा मागून निर्वाह चालवावा. ज्याला योगाभ्यास करावयाचा असेल, त्यानें सपाट व शुद्ध जागेवर स्थिर, समान व सुस्ताव आसन घाळून त्यावर बसावें, आणि मुखानें उज्ज्वलाचा जप करावा. नंतर नासिकाप्रीं दृष्टिस्थान मन विषयरहित होईपर्यंत प्रूरक, कुंभक आणि रेचक या प्राणायामांच्या योगानें प्राण व वायु यांचा निरोध करावा; आणि विपश्चिन्मन इकडे तिकडे जाऊ लागेल, तर त्याची पुरुषानें त्याला तेथून माघोरें वळवून हळू हळू हृदयांतच स्थिर करावें. अशा रीतीनें निरंतर अभ्यास करणाऱ्या यतीचें चित्त, इधनें संपूर्ण म्हणजे जसा अग्नि शांत होतो तसें शांत होऊन जातें; आणि

मग तो विषयपराङ्मुख व शांतचित्त योगी ब्रह्मा-
नंदी मग्न होऊन फिरून कधीही विषया-
सक्त होत नाही. धर्मराजा, आता सन्यास घेऊ-
नही जर कोणी विषयभोगांची इच्छा करील, तर
तो 'आकण्डे' भक्षण करणारा निर्द्वज होय !
कारण, ज्या पुरुषाने देहाला अनात्मा, नाशिवंत
व विष्टा, फीटक किंवा भस्म म्हणून मानून त्या-
च्याविषयी आसक्ति सोडिली, त्या पुरुषाने दे-
हाचा पुनः गौरव करून त्यास आत्मतुल्य सा-
नणें हे किती नीच आहे ! पहा-ब्रह्मचारी जर
आपल्या व्रतांचा त्याग करील, गृहस्थ जर कर्म-
मार्ग सोडेल, वानप्रस्थ जर गांवांत येऊन
राहील, आणि यति जर इद्रिसुखाची इच्छा करे-
ल, तर हे सर्व व्यवसाय आपापल्या आश्रमाच्या
कडक ठावणार होत, असे समजावे. अर्थात हे
दार्भिक पुरुष ऋषे व मायावश झाले आहेत,
असे मानून केवळ दयेमुळे त्यांजविषयीचा वि-
चार सोडून द्यावा. राजा, जर आत्मग्राह्या सखि-
न्मय स्वरूपाचे ज्ञान नोकड ऐकिक विषय तुच्छ
मासू लागतील, तर तो ज्ञानवान पुरुष देहादि-
कांच पोषण का करीत वर ?

योगयुद्ध

(देहस्थाचे वर्णन.)

धर्मराजा, तत्त्ववृत्ते पुरुष देहास रथ मानितात.
इंद्रियांस अश्व, इंद्रियज्ञांक मनास लगाम,
शब्दादि विषयास माग, बुद्धीस सारथी, चित्ताने
बघन, प्राणाने कणा, पापपुण्यांस चक्रें, जीवास
रथी, अंकारास धनुष्य, शुद्ध जीव हा बाण,
आणि परब्रह्मास तद्वत् आप्रमाणे ते समजतात.
रथी जसा धनुष्याचा बाण आवून तो लक्षावर
याजतो, तशी जीवाने अंकाराची परब्रह्मरूपी
योजना करवी. मग (प्रीति, द्वेष, लोभ, शोक,
मेह, भय, मद, घान, अपमान, असूया, कपट,
हिंसा, घट्टर, अहंकार, प्रमाद, क्षुधा, निद्रा आदि-
करून सर्व शत्रु होत. यांतील काही दोष

रजोगुणप्रभावानें व काहीं तमोगुणप्रभावानें घडून
येतात. समाधि साध्य झाला असतां, कंठां कंठां
परोपकारादि सत्कृत्ये सुद्धां शत्रु होतात. कारण
परोपकार केला, तरी त्याचें फळ भोगण्यासाठीं
जन्म ध्यावे लागणारच ! राजा, जोपर्यंत इंद्रियें
आणि देह हे स्वाधीन आहेत, तोपर्यंतच महा-
साधूना शरण जाऊन ज्ञानरूपी खडू हातीं
ध्यावा, आणि भगवच्चरणांचा आश्रय करून राग-
द्वेषादि शत्रूंचा नाश करावा. त्या योगानें शान्ति
मिळून आत्मानंदसुख मिळेल; आणि असे होऊन
शरीराचा शांतपणे त्याग करितां येईल. राजा,
जो मनुष्य बेसावध राहून ह्याप्रमाणें कांहीएक
करीत नाही, त्याची अनावर झालेली इंद्रियें
आणि भ्रांत झालेली बुद्धे ही त्याला विषयरूप
कुमारीत नेऊन टाकतात; आणि मग त्या विष-
यांच्या योगाने तो अज्ञानाधिकारयुक्त संसारकूपांत
अडवून राहतो, व तेथे त्यास मृत्यूपासून सदैव
भय प्राप्त होतें. धर्मराजा, वैदिक कर्मांचे
दोन मार्ग आहेत:

प्रवृत्तिमार्ग

आणि निवृत्तिमार्ग. प्रवृत्तिमार्गानें जाणारा पुरुष
पुनः पुनः संसारांत भ्रमण करीत असतो; व नि-
वृत्तिमार्गानें जाणारा पुरुष मोक्षसुखाचा अनुभव
घेता. राजा, श्रेयसागादि हिसामय व्यवसाय,
द्रव्यमय अग्निहोत्रादि कर्म, त्याप्रमाणेच दर्शपूर्ण-
माम, चातुर्मास्य, पशुयज्ञ, सोमयाग, वैश्वदेव व
बलिहरण यांना 'इष्ट' असे म्हणतात. देवालय
वांधर्णे, उपवन तयार करणे, कूप वांधर्णे, पाणपोई
वगैरे घातणे या सर्वांस 'पूर्त' अशी संज्ञा आहे.
या कर्मांवर आभक्ति ठेविली आणि त्याविषयीच्या
फलांची अपेक्षा धरिली, तर ती कर्म 'प्रवृत्ति-
संज्ञक' होतात. तसेंच, राजा, प्रवृत्तिकर्म आचर-
णारा मनुष्य, कर्माचरणाचे वेळीं हवन केलेल्या

चरुपुरोडाशादिकांच्या योगानें निर्माण झालेले शरीर घेऊन, अनुक्रमे यज्ञाभिमानी, राज्यभिमानी, कृष्णपक्षाभिमानी, दक्षिणायनाभिमानी, आणि दर्शाभिमानी देवतांच्या स्थानाप्रत पावून नंतर चंद्रलोकास जातो; तेथें उपभोगाच्या योगानें पुण्य क्षीण झालें कीं तो फिरून पर्जन्यातून भूमीवर पडतो; त्या स्थलीं आपवि व वनस्पति यांच्या रूपांत मिसळून अन्नरूपानें पोटांत जातो; आणि मग रेशाशीं ऐक्य पावून गर्भरूपान स्त्रीच्या उदरांत वास करून योग्य काळीं जन्मास येतो. राजा, ज्याचे पुसकनापासून अयेष्टापर्यंत सर्व संस्कार घडले असतील, तो प्रवृत्तिमार्गी पुरुष योग्यतेनें वरिष्ठ होतो. धर्मा, आतां तुला

निवृत्तिमार्ग

कथन करितों: जो पुरुष इष्टावृत्तादे कर्षेद्रिय-व्यापारांचा ज्ञानेद्रियांच्या ठिकाणीं, ज्ञानेद्रियांचा संस्कारविकल्पात्मक मनाच्या ठिकाणीं, विकारी मनाचा वाणीच्या ठिकाणीं, वाणीचा वर्ण-समुदायाचे ठिकाणीं, वर्णसमुदायाचा-अकार, उकार, मकार ह्यांनीं युक्त अशा ओंकाराच्या ठिकाणीं, ओंकाराचा बिंदूच्या ठिकाणीं, बिंदूचा नादाच्या ठिकाणीं, नादाचा सूत्रात्मक प्राणाच्या ठिकाणीं, व प्राणाचा ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय करितो, 'तो निवृत्तिमार्गी' पुरुष होय. असा निवृत्तिमार्गी ज्ञानी पुरुष अग्नि, सूर्य, दिवस, काल, पक्ष, अयन इत्यादिकांच्या अभिमानी देवतास्थानास अनुक्रमानें पावून ब्रह्मलोकीं जातो. तेथील भोग संपल्यावर तो प्रथम विश्वरूप (स्थूलोपाधि) पावतो. नंतर तेजस (सूक्ष्मोपाधि) व पुढें प्राज्ञ (कारणोपाधि) होऊन शेवटीं त्या प्राज्ञ नामक कारणोपाधीचाही साक्षेरूपांत लय करून तुर्यावस्था पावतो, व नंतर तो शुद्धात्मस्वरूप होऊन मुक्त होतो. राजा, ह्या देवमार्गानें जाणारा पुरुष कधीही पुनः संसारांत येत नाही. जो पुरुष ह्या वेद-

प्रणीत देवमार्गानें व पितृमार्गानें तत्त्व जाणतो, तो लोकाचारांत असला तरी मोह पावत नाही कांकी, देहाच्या आरंभी कारणरूपानें व अली कालरूपानें, बाह्यतः योगरूपाने व अंतरीं भोगरूपाने, तसेच उच्च-नीच, ज्ञान-ज्ञेय, वचन-वाच्य, तम-प्रकाश या सर्व रूपांनीं जें कांही आहे, तेच हा ज्ञानी पुरुष स्वतः होतो. मग जो स्वतांच सर्व होतो, म्हणजे ज्याला आत्म्यावांचून दुसरे कांहीं आहे असे भासतच नाही, त्याला मोह कशाचा पडणार? देहादिकांच्या खोटेपणाचें विस्मृत विवेचन.

नारद म्हणतात:—राजा, आता, अशा प्रकारचा ज्ञानी पुरुष, सर्व कांहीं मासमय अर्थात् खोटे असें जाणून तें सोडितो खरें; पण त्याला प्रथम द्वैतभावनाच कां व्हावी अशी संका येईल, तर तिचें निराकरण असें:—सूर्याजें जें प्रतिबिंब जलांत दिसतें, तें प्रतिबिंब वास्तविक सूर्य नसतें; तरी ते प्रत्यक्ष दिसत असूनही तर्काचे 'न नाही' असें जाणव लागतें. तसेच इंद्रियांनीं उपभोगण्याचे सर्व विषय जाणून म्हणजे कावेतच आहेत; ते प्रत्यक्ष दिसत असले तरी नास्तिक असें तर्कानें जाणवें लागतें. कारण, ते नवर होणे दुर्लभ होय. राजा, पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, आणि आकाश या पंच महाभूतांच्या एकीकरणाने बनलेल्या या विश्वातील देशादिक वस्तु ह्यांचा पंचमहाभूतांचा समुदाय, विकार क्रिया परिणाम धांपेकी कांहींच म्हणता येत नाही. कसें तें पहा: अनेक वृक्षांनीं बनलेल्या स्थळास आपण तम म्हणतो. तेव्हां वन म्हणजे वृक्षांचा समुदाय असें पटल तर खरेल; पण तम अनेक भूतांच्या समुदायाने देह बनतो, म्हणून त्याला भूतांचा समुदाय असें म्हणवें तें जुळत नाही. कारण, वनातील एकच वृक्ष ओढिला अथवा तो सर्व वन ओढिलें जात नाही, पण देहाचें एक बंड ओढिलें तरी सर्व देह ओढिला जातो; त्या अर्थी या देशाला पंच-

महाभूतांचा समुदाय असे म्हणजे बरोबर नाही. बरें, हा देह पंचमहाभूतांचा विकार अथवा रूपांतर असे म्हणवें. तर तसेही संभवत नाही; कारण, असे ठेवण्यास, तो सावयव देह ज्याचे रूपांतर आहे, त्याहून भिन्न असला पाहिजे किंवा त्यांनी युक्त तरी असला पाहिजे. रूपांतर पावलेला अवयवी देह पंचमहाभूतांहून निराळा आहे, असे तर म्हणतांच येत नाही; कारण ही गोष्ट प्रत्यक्ष अनुभवाशीच विरुद्ध आहे. आतां तो पंचमहाभूतांनी युक्त आहे असे म्हणावें, तरी ही शक्य नसतेच की, तो पंचमहाभूतात्मक देह प्रत्येक अवयवांत सगळाच मिळून राहतो की अंशानें राहतो ? जर तो प्रत्येक अवयवांत सगळाच मिळून राहतो असे म्हणावें, तर बोटाळा सुद्धा देह म्हणवें लागेल. बरें, तो अंशानें युक्त आहे असे म्हणावें, तर दुसरा अंशदेह मानावा लागेल; आणि तसे मानिले तर तो अंशदेह बोटाच्या ठिकाणी कसा आहे हा प्रश्न निघतोच. मग तेथेही फिरून 'अंशानें' असेच उत्तर द्यावें लागणार आणि याप्रमाणे सर्वच अन्यस्याप्रसंग येणार! द्वास्तव देहादिक सर्व वस्तु व त्याची कारणें भूतें ही खोटीच आहेत, असे म्हटलें पाहिजे. कारण, अवयवी दिसेल तर अवयव आहे म्हणावयाचें. अवयवीच जर नसेल, तर अवयव आहे, असे कसे म्हणावें ? देहादिकांनाच जर ठाव नाही, तर त्यांचें कारण जी पंचमहाभूतें त्यांना तरी ठाव कोठून असणार ? आतां, देहादि अवयवी पदार्थ जर खोटे आहेत, तर उत्पत्ति, स्थिति व नाश ही स्थित्यंतरे होत असतां, अमुक मनुष्य जन्म होतो तो आतां मोठा झाला इत्यादि आळाप कशी राहते ? असे म्हणशील, तर त्याचें उत्तर असे: एक मुलगा लहान होता, तोच पुढें मोठा झाला, हें त्यालहान मुलासारखाच तो मोठा मुलगा दिसतो म्हणून वाटतें हें खरें ना ? मग असे म्हणण्यास सारखेपणाखेरीज दुसरे काही कारण राहिले नाही, हें ठरले. आतां,

सारखेपणा म्हटला कीं तेथें दुसरी वस्तु आली; आणि लहानपणा व मोठेपणा हा भास आपल्याला एकाच वस्तुवर होत असतो; तेव्हां ही सर्व कल्पना आहे हें सिद्ध होय. वास्तविक जो लहान होता म्हणून भासत होतें, तोच पुढें मोठा झाला असें भासू लागले; तेव्हां लहान भासणें आणि थोर भासणें हा केवळ भ्रम होय. भ्रम तो भ्रमच ! तो खरेपणाळा आला म्हणजे त्याला खरा भ्रम हेंच म्हणावयाचें, दुसरे काय ? भ्रम होणें हें अविवेचे (अज्ञानाचें) लक्षण. ही अविवेचा (अज्ञान) परमात्मस्वरूपां भ्रम उत्पन्न करिते. त्या अविवेचा नाश झाला म्हणजे, तिचें कार्य जो भ्रम तो मुळीच नाहीसा होतो; आणि एकच वस्तु द्विधा दिसणें नाहीसे होऊन सर्वत्र एकच वस्तु प्रत्ययास येते.

आतां, सर्व वस्तु मिथ्या आहेत, तर अमुक करावें आणि अमुक करूं नये असा विधि आणि निषेध शास्त्रानें कां ठरविला आहे, अशी शंका राहते, तिचें निराकरण असे:—स्वप्नामधील जागेंपण व त्या स्वप्नांतील स्वप्न हीं जशी मिथ्या, तशीच मिथ्या सृष्टीतील शास्त्रें आणि त्यांचे विधिनिषेध हींही मिथ्या होत. ज्ञानवान मुनि आत्मस्वरूपाचा अनुभव संपादून त्या आत्मानुभवाच्या योगानें भावाद्वैत, क्रियाद्वैत आणि द्रव्याद्वैत ह्या अद्वैतत्रयीला जाणतो, व संसारांतील जागृति, स्वप्न व निद्रा या अवस्थात्रयीची निवृत्ति करितो. राजा, या

अद्वैतत्रयीचें स्वरूप

तुला सांगतो: वस्त्र आणि तंतु ह्यांत ज्याप्रमाणें तंतुच वस्त्र आहे, त्याचप्रमाणें सर्वत्र कार्यकारणरूप वस्तु एकच आहे, हें जाणणें म्हणजे त्याला भावाद्वैत म्हणतात. तसेच, कायावाचाभर्तेंकरून केढेलीं कर्मे फलाची इच्छा न करितां परब्रह्माचे ठिकाणीं अर्पण करणें, याचा क्रियाद्वैत म्हणतात. त्याचप्रमाणें, स्वतः, स्त्री, पुत्र व इतर सर्व प्राणी

आणि त्यांचे वितादिक हें सर्व पंचमहाभूतात्मक असून त्याचा भोक्ता परमेश्वर होय, म्हणून सर्वांचे अर्थ व काम एकच आहेत, असे मानणे झाला द्रव्याद्वैत म्हणतात. राजा, ज्या देशांत, ज्या काळी, ज्या उपायानें, जें द्रव्य, ज्या पुरुषाला ज्या कर्मासाठीं निषिद्ध नसेल, त्या देशांत, त्या काळी, त्या द्रव्यानें, तो उपाय करून, त्या पुरुषानें तीं कर्मे करावीं. आपस्काळ नसतांना निषिद्ध द्रव्यांनीं कोणतीही कर्मे करू नयेत. राजा, जो पुरुष ईश्वराचा भक्त आहे, तो हीं व दुसरीही वेदोक्त कर्मे करीत गृहस्थाश्रमांत राहिला, तरी त्याला परमात्मरूपी गति मिळते. हे धर्मराजा, झाला उदाहरण प्रत्यक्ष तुमचें. तुम्ही श्रीकृष्ण परमात्म्याचा आश्रय धरिला आणि त्याची सेवा केली, म्हणून सर्व संकटांतून मुक्त होऊन पृथ्वीवरील सर्व राजांना जिंकिलें, व सांप्रत राजसूयादिक यज्ञ करीत आहां !

नारदांचा पूर्वजन्मेतिहास.

नारद म्हणतात:—धर्मा, सत्पुरुषांची अवज्ञा केल्यानें श्रीकृष्णाची सेवा व्यर्थ जाते, व त्यांच्याच कृपेनें फलप्रद होते, झाला उदाहरण स्वतः माझे ! मी पूर्वी एका कल्पांत उपबर्हण नांवाचा गंधर्व होतो. सुंदर रूप, कोमळ अंतःकरण, मार्मिक भाषण इत्यादि लोकाप्रिय गुण माझे अंगी असल्यामुळे, सर्व गंधर्वांत मला मोठा मान असे. या गुणांनीं मी पुरुषांना जितका प्रिय होतो, त्याहीपेक्षा स्त्रियांना अधिक प्रिय होतो. माझ्यावर स्त्रिया फार अनुरक्त असत, म्हणून मीही त्यांच्याशीं अत्यंत लंपट झालों. मला शुद्ध कसली ती मुळीच राहिली नाही. एके दिवशीं देवसभेंत हरिकथांचें गायन करण्याकरितां प्रजापतींनीं सर्व अप्सरांना आणि गंधर्वांना

बोळाविलें होतें. तेव्हां आपल्याबरोबर बऱ्याच स्त्रियांचा मेळा घेऊन मी विमानांत बसलों आणि निघालों, तो वाटेनें गायन करीत करीतच गेलों ! पण तें माझे उन्मत्त वर्तन प्रजापतींना सहन न होऊन त्यांनीं मला शाप दिला कीं, ' तूं आमची अवज्ञा केलीस, त्या अर्थी तूं ऐश्वर्यभ्रष्ट होऊन शूद्र हो ! ' धर्मराजा, तात्काळ मी एका दासीच्या उदरीं जन्मास आलों. पुढें त्या जन्मीं मी ब्रह्मज्ञानी पुरुषांची सेवा केली; आणि म्हणून मी या कल्पांत ब्रह्मदेवाचा पुत्र झालों; असो. धर्मा, ज्या धर्मानें परमहंसाला मिळणारी गति गृहस्थाश्रमी पुरुषासही प्राप्त होते, तो धर्म मीं तुला सांगितला. या लोकांत तुमची योग्यता फार मोठी आहे. कारण प्रत्यक्ष परब्रह्म श्रीकृष्णरूपानें तुमच्या घरीं रहात आहे; आणि म्हणूनच मोठमोठे मुनि तुमच्या घरीं चालून येतात ! राजा, अशा या परमेश्वराला आमचा नमस्कार असो !

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षिता, भरतकुळावतंस धर्मराजानें नारदांच्या मुखानें हे सर्व धर्म श्रवण करून तो परम सद्गदित झाला; आणि त्यानें नारदांची व श्रीकृष्ण भगवताची परम भावानें पूजा केली. नारदांनीं त्या पूजेचा स्वीकार करून कृष्णास वंदन केले, व धर्मराजाचा निरोप घेऊन ते स्वस्थानीं गेले. परीक्षिता, श्रीकृष्ण हा परब्रह्मस्वरूप होय असें ऐकून धर्मराजाला विस्मय वाटला. असो. राजा, दक्षकन्यांचे निरनिराळे वंश—ज्यांत देव, दैत्य, मानव इत्यादिकांची उत्पत्ति वर्णिली आहे, ते हे मीं तुला कथन केले.

१ या जन्माविषयांचें वृत्त पान १६ मध्ये ' नारदांचें पूर्वजन्मचरित्र ' या सदराखाली पहा.

श्रीमद्भागवत.

अष्टमस्कंध.

अध्याय पहिला.

—:०:—

मन्वंतरवर्णन.

स्वायंभुव मन्वंतर.

परीक्षित राजा म्हणाळा:-गुरुवर्य, ज्याप्रमाणें आपण स्वायंभुव मनुष्या वंश सांगून मरीचिप्रभृति प्रजापतींच्या संततीचा इतिहास निवेदिळा, त्याप्रमाणें इतर मनुष्याही वंश सांगून त्यांतील पुरुषांच्या संततीचा इतिहास निवेदावा, अशी माझी आपल्याजवळ प्रार्थना आहे. शिवाय, ज्या ज्या मन्वंतरामध्ये, जेथे जेथे भगवंतानें अवतार घेऊन जीं जीं चरित्रे केलीं असतील, तो करीत असेल व करणार असेल, तीं सर्व आपण कृपा करून मला सांगावीं. महाराज, विद्वान लोक भगवद्‌गोपाचें नित्य कीर्तन करीत असतात.

यज्ञाचें चरित्र.

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाळे:-परीक्षित राजा, चाळू कल्पामध्ये स्वायंभुव मनुसह एकंदर सहा मनु होऊन गेले. त्यांपैकी पहिल्याचें चरित्र आणि त्या मन्वंतरांतील देवादिनांचें जन्मवृत्त मी तुला सांगितलें. त्या स्वायंभुव मनुष्या आकृति आणि देवहूति नामक कन्यांच्या उदरीं, कोकाना धर्माचा व ज्ञानाचा उपदेश करावा म्हणून, ईश्वरानें अवतार घेतला होते. त्यांपैकी देवहूतीचा पुत्र जो भगवान कपिल, त्याचें वृत्त मी तुला सांगितलेंच आहे. आतां, आकृतीच्या उदरीं पुत्ररूपानें अव-

तार घेतलेल्या भगवान यज्ञाचें चरित्र मी तुला सांगितों.

राजा, सर्वसंगपरित्याग करून शतरूपेसह वनांत गेलेल्या स्वायंभुवानें, सुनंदा नदीच्या तीरीं एका पायावर उभें राहून शंभर वर्षेपर्यंत उग्र तप केलें. त्या तपाच्या योगानें त्याला आत्मसाक्षात्कार झाला. त्या वेळीं, झोंपेंत मनुष्य बोलतो त्याप्रमाणें तो बोल् लागला. राजा, त्या

मनुचे उद्गार

असे: “अहो, ज्याच्या योगानें हें विश्व सचेतन होतें, पण ज्याला हें विश्व सचेतन करूं शकत नाहीं; आणि हें विश्व निद्रावस्थेंत असतांही जो साक्षिरूपानें जागृत असतो, त्या परमेश्वराला हे लोक जाणत नाहींत, हें एक मोठेंच आश्चर्य आहे ! प्राण्या, सावध हो. हे सर्व जग ईश्वरानें व्यापिलें आहे; द्याकारितां, ईश्वरानें जें काहीं तुला दिलें असेल, त्यावरच संतुष्ट राहून भोग भोगीत जा; परद्रव्याचा अभिलाष धरूं नको; आणि त्याकरितां व्यर्थ यातायात करूं नको. जो सर्वशक्तिमान परमेश्वर सर्व प्राण्यांच्या नेत्रेंद्रियाला पाहण्याची शक्ति देतो, पण आपण स्वतः त्या नेत्रेंद्रियाला दिसत नाहीं, त्या परमेश्वराला भज. द्या विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय करणारा तोच असून विश्व हें त्याचेंच रूप होय, आणि इतकें करूनही तो जन्मादि-विकार-रहित, स्वयंप्रकाश, शाश्वत व परब्रह्मरूप असा आहे. तो आपल्या मायेच्या योगानें हे सर्व व्यापार

करितो, आणि नित्यसिद्ध ज्ञानाच्या योगाने त्या मायेचाही त्याग करून तिजपासून अल्लित राहतो. परमेश्वराजवळ सकल ऐश्वर्य ओतप्रोत भरलेलें आहे. त्याला कोणतीही इच्छा नाही. सृष्ट्यादि व्यापार करावयाचे ज्ञानास त्यास दुसऱ्याकडून प्रेरणा मिळावी लागत नाही. तो स्वतः कोणतीही गोष्ट करण्यास समर्थ आहे. तो केवळ स्नेहाने मनुष्यादिक अवतार घेतो, व तदनुरूप वर्तन ठेवून लोकांकडून धर्माची प्रशस्ति अस्खलित चालवितो. अहो, ईश्वर कर्म करूनही व्यापासून अल्लित राहतो, म्हणूनच ऋषिवगैरे माक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे लोक कर्म करूनही निष्काम राहतात, आणि त्या योगानेच ते भगवत्स्वरूपी मिळतात. कर्म करून जो त्या कर्मात बद्ध होतो, त्याला त्या पदाची प्राप्ति व्हावयाची नाही. मी त्या अहंकाररहित परमेश्वराचा शरण आहें. ”

श्रीशुक्लार्च्य म्हणाले:—पराक्षित राजा, स्वायंभुव मनु समाधोमध्ये ह्याप्रमाणें वेदांत तत्त्वांचा उच्चार करीत असतां दैत्य-राक्षसांस वाटले की, हा खरोखरीच झोंपेत बरळत आहे, व असे पाहून ते बुभुक्षित दैत्य-राक्षस त्याला खाण्याकरितां त्याच्यावर धावून आले. इतक्यांत सर्वपापी यज्ञ नामक श्रीहरानें याम नामक देवासह तेथें येऊन त्या दुष्ट दैत्यराक्षसांना मारिलें आणि स्वर्गाचे राज्य केले. परीक्षित राजा, प्रत्येक मन्वंतरांत सहा अधिकारी असतात: मनु, मनूचे पुत्र, देव, इंद्र, ऋषि आणि ईश्वराचा अंशावतार. ह्या मन्वंतरांत स्वायंभुव मनु होता; प्रियव्रत व उत्तानपाद हे मनुपुत्र होते; यामादि देव होते; मरीचिप्रभृति सप्तर्षि होते; यज्ञ हा इंद्र होता; व ईश्वराचा अंशावतारही तोच होता. आतां दुसऱ्या, तिस-

१ मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, कतु आणि भृगु.

ऱ्या व चौथ्या मन्वंतरांत कोण कोण अधिकारी होते, तें सांगतों. परीक्षिता, दुसरे स्वारोचिष मन्वंतर.

यांत अग्नीचा पुत्र स्वारोचिष हा मनु होता; युमान्, सुषेण, रोचिष्मान् आदिकरून मनुपुत्र होते; तृषितादि देव होते; यज्ञाचा पुत्र रोचन हा इंद्र होता; ऊर्ज, स्तंभ, प्राण, बृहस्पति, दत्त अत्रि व च्यवन हे सात ऋषि होते; आणि वेद-शिरा ऋषीच्या तृषिता नामक पत्नीच्या उदरीं विभु या नांवाचा झालेला पुत्र हा ईश्वराचा अंशावतार होता. हा विभु ब्रह्मचारी असतां ८८००० मुनींनी त्याजपासून ब्रह्मचर्यव्रताची दीक्षा घेतली, व ते नित्य ब्रह्मचर्य पाळीत राहिले! तिसरे

उत्तम मन्वंतर

होय. यांत, प्रियव्रताचा पुत्र जो उत्तम, तो मनु होता; पबन, सृजय, यज्ञहोत्र वगैरे मनुपुत्र होते; सत्य, वेदश्रुत आणि भद्र हे देव होते; सत्यजित् नामक इंद्र होता; वसिष्ठाचे पुत्र प्रमदीदिक सप्तर्षि होते; आणि धर्माच्या सूनृता नामक पत्नीच्या उदरीं सत्यसेन नामक पुत्र झाला, तो ईश्वराचा अंशावतार होता. या सूनृतेला सत्यव्रत नांवाचे आणखीही पुत्र होते. त्याने इंद्राशीं (सत्यजिताशीं) सत्य करून दुष्ट, दुराचारी व नीच अशा यक्षराक्षसांचा व प्रजापीडक भूतगणांचा बध केला. आतां चौथें जें

तामस मन्वंतर

त्यांतील अधिकारी सांगतों: तिसरा मनु जो उत्तम, त्यालाच तामस नांवाचा एक भाऊ होता,

२ यांचीं नांवें चतुर्थस्कंधाच्या पहिल्या अध्यायांत-पृष्ठ २०३ मध्ये दिली आहेत, तीं पहा. ३ श्राव्य आणखी दुसरीं नांवें असून एकंदर हे दहाजण होते. त्यांचीं नांवें इष, ऊर्ज, तर्ज, शुचि, शुक्र, मधु, माधव, नभस्य, नभ व सह हीं होत. ४. यांचीं दुसरीं नांवें कौकुरंडि, दालभ्य, शंस, प्रबहण, शिब, तित आणि सस्मित हीं होत.

तो तामस मन्वंतरातील मनु होय; त्याचे पृथु रूपाति, नैर, केतु आदिकरून दहा मुलगे होते, हे मनुपुत्र होत; सत्यक, हरि, वीर इत्यादि देव असून त्रिशुल या नांवाचा इद्र होता; उद्योति-धर्मा, पृथु, कौण्य, चैत्र, अग्नि, धनंदा व पौर्वैर हे सात ऋषि होते; व हरिमेधाची पत्नी जी हरिणी, तिच्या उदरीं झालेला हरि नांवाचा पुत्र हा भगवंताचा अंशावतार होता या हरिने गजेन्द्राचा नकापासून सोडविले. या मन्वंतरांत त्रिभु-त्तांचे पुत्र वैभृति हेही आणखी देव होते. यांनीं काळगतीने नष्ट झालेल्या वेदांचे आपल्या पराक्रमाने पुनरुज्जीवन केले.

परीक्षित राजा म्हणाला:—शुक मुने, नकापासून गजेन्द्राचा श्रीहरीने कसे सोडविले, तो इतिहास ऐकण्याची मला फार इच्छा झाली आहे, तर तो आपण कृपा करून मला सांगावा. कारण, त्यामध्ये पुण्यकीर्ती भगवंताचे काहीं तरी अद्भुत चरित्र असेल. महाराज, ईश्वराच्या कथा कृतार्थ करणाऱ्या होत.

सूत म्हणतात:—ऋषीहो, अशा प्रकारे त्या अनशन व्रताचा संकल्प करून बसलेल्या परीक्षित राजाने भगवत्कथा सांगण्याविषयी श्रीशुक्राचार्यास विनंती केली असता, आनंदित झालेल्या त्या शुक्राचार्यांनीं त्याचे अभिनंदन करून ते गजेन्द्रमोक्षाचे आख्यान सांगण्यास आरंभ केला.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

गजेन्द्रमोक्षाख्यान.

त्रिकूटपर्वतवर्णन.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, क्षीर

१ यांची दुधरी नावे—अक्रमव, धन्वी, तपोमूल, तपोधन, तपोरति, तपस्य, तपोधति, परतप, तपोभाषी, आणि तपोयोगी हीं होत. २. यांची दुधरी नावे—कवि, पृथु, अग्नि, अकपि, कपि, जल्य, आणि धोमान् हीं होत.

समुद्रामध्ये त्रिकूट नांवाचा एक सुंदर व महान पर्वत आहे. त्याची उंची आणि विस्तार चाळीस हजार कोस असून, त्याला एक लोखंडाचे, एक रूपाचे आणि एक सुवर्णाचे अशीं तीन मोठालीं शिखरे आहेत. त्या शिखरांच्या योगें तो पर्वत त्या समुद्राचा, दिशाना व अंतरालाचा शोभवितो. याशिवाय नाना-विध रत्नानीं व अनेक जातींच्या वृक्षवेलींनीं भरलेलीं अनेक शृंगें त्या पर्वतावर असल्यामुळे तो पर्वत फारच रम्य दिसते. त्यावर कित्येक जलप्रवाह आहेत; व त्यांच्या झुळझुळ बाहण्याने चित्त फारच आकर्षित होतें. त्या पर्वतासमोवती क्षीरसमुद्राचा वेढा असल्यामुळे, त्याच्या लाटांनीं आकाश दणाणून जातें; व पर्वताच्या पायथ्यावरील रत्नांचे निधि उघडे पडून पाच मण्यांच्या हिरव्या कातीनें तेथील भूमी हिरवी दिसते ! त्या पर्वतावर अनेक गुहा असून त्यांत क्रीडा करण्यासाठीं सिद्ध, चारण, गंधर्व, विद्यधर, महान सर्प, किन्नर व अप्सरा तेथे बारवार जमतात; आणि त्यांची क्रीडा चालू असतां संगीतध्वनि सुरू झाले म्हणजे ते ऐकून मृगेंद्रांना जणू काय अन्य मृगेंद्रच गर्जत आहेत अशी भांति पडते, व असहिष्णुतेमुळे ते स्वताही गर्जना करू लागतात ! परीक्षित राजा, त्या पर्वतावरील झाडींत अनेक जातींच्या वन-पशूंचे थवेचे थवे फिरत असतात. त्या पर्वतावर चित्रविचित्र वृक्षांनीं भरलेलीं व पक्ष्यांच्या मधुर शब्दांनीं गजबजलेलीं अनेक देवोपवनें आहेत. तशींच तेथे स्वच्छ जडानें परिपूर्ण असलेलीं अनेक सरोवरे असून त्यांच्या समोवती रत्नमय बालुकेनें शोभणारीं अनेक पुळिनें आहेत. त्या ठिकाणीं देशगना जलविहार करून इतस्ततः परिभ्रमण करितात, वामुळे जळांच्या प्रवाहांतून व बायूंच्या ओघांतून सुगंधाचे कोट चालतात ! त्या पर्वताच्या पहाडामध्ये ऐश्वर्यसंपन्न वरुणानें ऋतुमत् नांवाचे एक उपवन आहे. ते उपवन फलपुष्पवृक्षांनीं भरलेले आहे. मंदार, पारिजात, पाटळ,

अशोक, चंपक, आम्र, प्रियाळ, फणस, आंबाडे, पोफळी, नारळी, खजुरी, पेंह, मोह, साळ, ताड, तमाळ, असाणा, अजुन, रिठे, उंबर, पिंपरी, वड, पळस, चंदन, छिव, कोविदार, सरळ, देवदार, द्राक्षा, इक्षु, कदली, जांभळी, बोरी, अक्ष, हिरडे, आंबळी, बेळ, कवठी, इंड, विववे इत्यादि अनेक वृक्ष त्या स्थळी आहेत. तेथे एक उत्तम सरोवर असून त्यांत विविध सुवर्णकमळे शोभतात. कुमुदें, कच्छारं, उत्पलें, शतपत्रे वगैरे त्या ठिकाणी विपुल आहेत. भृगांचा मंजुळ गुंजारव व पक्ष्यांचा मनोहर किलबिळाट तेथे सारखा चालू असतो. हंस, कारंडव, चक्रवाक, सारस, पाणकोंबडे, टिटव्या इत्यादिकांनीं तें उपवन नित्य गजबजलेलें असतें. त्यांत मासे व कांसथें एकसारखीं हालचाल करीत असल्यामुळें कमळांचे पराग उदकांत नित्य गळत असतात. कळंब, देवनळ, नीप, बकुळ इत्यादिकांचे रोपे त्या सरोवराच्या सभोवतीं विराजत असतात. कुंद, कोराटे, अशोक, शिरीष, कुटज, हिंगणबेट, कुब्जक, सोनजाई नागचंपक, पुन्नाग, जाई, मोगरे, शतपत्रे, माधवी, जालक वगैरे अनेक पुष्पवृक्षांनीं त्या सरोवराचा तीरप्रदेश शोभत असून त्यामुळे एकंदर सर्व वन फारच शोभतें.

परीक्षित राजा, अशा प्रकारच्या त्या दिव्य पर्यावरणीक अरण्यांत गजेंद्र राहत असे. त्या मत्त गजेंद्राच्या मदाचा वास आळा, कां तेथील वनपशु भयाने पळून जात. सिंह, मोठाले हत्ती, सर्प, हरिणें, गेंडे, महान महान नाग, गौर व कृष्ण मृग, शालू वनगाई, लांडगे, डुकरें, रेडे, अस्वळें, साळ, गोपुंछ, वानर, माकडे इत्यादि सर्व उच्च नीच प्राणा त्या गजेंद्राच्या भीतीनें सैरावैरां पळत! त्या अरण्यांत गजेंद्राचें वास्तव्य असल्यामुळें सिंहादिक हिंस पशु इतके भयभीत झालेले असत कीं, त्यांस हरिणें वगैरे दुर्बळ पशु सुद्धां भीत नसत! एके वेळीं, ज्याच्या चालण्यानें पृथ्वी गदगद

हाळत आहे, व ज्याच्या गंडस्थळांतून वहात असलेल्या मदावर अमरांचे थवेचे थवे बसले आहेत, असा तो प्रचंड गजेंद्र आपल्या हजारों हत्तिणी आणि त्यांचे छावे व इतर मोठमोठे हत्ती यांसह त्या वनांत स्वच्छंदाने फिरत असता, उन्हाचा दुःसह ताप झाल्यामुळें भगवान वरुणाच्या ऋतुमत् नांवाच्या उपवनांतील सुवर्णकमळांनीं भरलेल्या त्या सरोवराजवळ मोठ्या झपाट्यानें आळा. त्या वेळीं त्याचे नेत्र मदानें धुंर झाले होते. त्या सरोवरामध्ये शिरून त्यानें थोडावेळ क्रीडा केली, व कमळपरागांनीं सुगंधयुक्त झालेलें तें अमृताप्रमाणें मधुर जल त्यानें यथेच्छ प्राशन केलें. नंतर शांत झाल्यावर त्या गजेंद्रानें आपल्या सोडेत पाणी घेऊन, तेथे आलेल्या सर्व हत्तिणी व त्यांचे छावे यांना स्नान घातलें, आणि छडिवाळपणानें लहान लहान छाव्यांच्या तोंडांत जळधारा सोडून त्यांस तो पाणी पाजू लागला.

गजेंद्राचाह.

राजा, असा तो माथेनें अंध झालेला व स्त्रीपुत्रादिकांचे ठिठाणीं आसक्त असलेला गजेंद्र आनंदाने विहार करीत असतां अवचित एका बलाढ्य नक्रानें त्याचा पाय मोठ्या त्वेषानें धरिला! तेव्हां आपल्या प्राणावर येऊन बेतळी आहे, असे पाहून त्या महाबलवान गजराजानेंही आपल्यापरी त्या संकटांतून सुटण्याचा प्रयत्न चालविला. आपल्या अधिपतीला कोणी पाण्यांत जोरानें ओढीत आहे व त्यामुळें तो भगदीं विव्हळ झाला आहे, असें पाहून भोवतालच्या हत्तिणी व त्यांचे छावे मोठमोठ्यानें आक्रोश करू लागले! तेथे असलेल्या इतर मोठमोठ्या हत्तींनींही गजराजाला सोडविण्याकरितां आपली सर्व शक्ति खर्च केली; तरी कांहीं एक उपयोग झाला नाही! नक्रानें गजेंद्राला आंत ओढावें, आणि गजेंद्रानें नक्रास बाहेर ओढावें, असा झगडा चालता चालता एक हजार दिव्य वर्षे निघून गेली;

तेव्हा देवांनाही मोठे आश्चर्य वाटले. गजेद्राचे खाणे पिणे बंद पडल्यामुळे तो अगदी निःशक्त होत चालला, आणि नक्राचे बळ मात्र एकसारखे वृद्धिंगत होत गेले. ह्याप्रमाणे देवगतीने तो गजेद्र नक्राच्या तडाख्यात सांपडून अगदी हताश झाला, तेव्हा तो आपल्या सुटकेविषयी विचार करू लागला. शेवटीं

गजेद्राचा विचार

असा झाला की, 'हा नक्र म्हणजे केवळ मृत्यूचा पाश होय. ह्या पाशातून सोडविण्यास हे माझे आसगण केवळ असमर्थ आहेत. म्हणून, ब्रह्मादिकांनाही आश्रयभूत जो परमेश्वर, त्यालाच आतां

शरण जावे हें उचित होय. काळसर्पाचा वेग फार प्रचंड आहे; त्या महाभुजगाला भयलेल्या शरणागतांचे जो रक्षण करितो, तोच ईश्वर मला या संकटांतून सोडवील.

अध्याय तिसरा.

— ० : —

गजेद्रमोक्षारख्यान.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, याप्रमाणे गजेद्राने ईश्वराला शरण जाण्याचा निश्चय करून आपले मन स्थिर केले, आणि पूर्वजन्मी शिकलेल्या सर्वोत्कृष्ट स्तोत्राचा जप आरंभिला.

गजेद्रजपित स्तोत्र.

गजेद्र म्हणाला:—

ॐ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् ।

पुरुषायादिवीजाय परेशायभिधीमहि ॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।

योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ।

यः स्वात्मनीदं निजमाययाऽर्पितं काचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितम् ॥

अविद्धदृक्साक्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥

कालेन पंचत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ।

तमस्तदासीद्ब्रह्मं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जंतुः पुनः वोऽर्हति गंतुमीरितुम् ।

यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥

दिदृक्ष्वो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसाधवः ।

चरंत्यलोकव्रतमव्रणं वने भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥

न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ।

तथापि लोकाप्ययत्नं भावाय यः स्वमायया तान्यनुकालमृच्छति ॥

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ।

अरूपायोररूपायो नम आश्चर्यकर्मणे ॥

नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ।

नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥
 सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ।
 नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणमुखसंविदे ॥
 नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
 निर्विशेषाय साम्नाय नमो ज्ञानधनाय च ॥
 क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।
 पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥
 सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ।
 असता छायायोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥
 नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।
 सर्वागमाम्नायमहार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥
 गुणारणिच्छन्नचिद्रूपमपाय तत्क्षोभाविस्फूर्जितमानसाय ।
 नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥
 माहकप्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ।
 स्वाशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दशे भगवते बृहते नमस्ते ॥
 आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय ।
 मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥
 यं धर्मकामार्थविमुक्तिकावा भजंत इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
 किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभद्रयो विमोक्षणम् ॥
 एकांतिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।
 अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नः ॥
 तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगसम्यम् ।
 अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥
 यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ।
 नामरूपविभेदेन फलग्न्या च कलया कृताः ॥
 यथाऽर्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्याति संयात्यसकृत्स्वरोचिषः ।
 तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥
 स वै न देवासुरमर्त्यातिर्यङ् न स्त्री न षण्डो न पुमान् जंतुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥
 जिजीविषे नाहमिहामुया किमंतर्बहिश्चावृतयेभ्योन्या ।
 इच्छामि कालेन न यस्य विद्भवस्तस्यात्मलोकावरणस्य मोक्षम् ॥
 सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
 विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥
 योगराधतकर्मणो हृदि योगविभाविता ।
 योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥
 नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय ।
 प्रपन्नपात्राय दुरंतशक्तये कर्दिद्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥
 नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहं धया हतम् ।
 तं दुरत्ययमाहृत्यंभगवंतमितोऽस्म्यहम् ॥

‘ ज्या परमात्मापासून हे देहादिक जड पदार्थ सचेतन होतात, त्या कारणरूपाने देहामध्ये प्रविष्ट असलेल्या प्रकृतिपुरुषरूप परमेश्वराचा माझा नमस्कार असो. जोहें विश्व निर्माण करितो व पाळितो; ज्याच्या आधारावर हें विश्व उभे आहे; आणि जो स्वतः विश्वरूप असून ह्या विश्वाच्या कार्यकारणादिकापासून अगदी भिन्न आहे, त्या सिद्ध पुरुषाचा माझा नमस्कार असो. जो स्वताचे ठिकाणी मायेने रचिलेले हें जग कधी असतें व कधी नसतें असे पाहतो, आणि जा स्वयंप्रकाश व अखंड तेजस्वी असून नेत्रादिकांचाही प्रकाशक आहे, तो सर्वसाक्षी परमेश्वर माझे रक्षण करो. प्रलयकाळीं सर्व लोकांपाठ व सर्व कारणां नाश पवून अपार अंधकार पडलेला असता त्याच्याही पचीकडे जो तेजोरूप परमात्मा प्रकाशमान असतो, त्याचा माझा नमस्कार असो. रगभूमीवर नटवेष घेऊन आलेल्या नाट्यकला निपुण नटाचे स्वरूप जसे मनुष्यांना ओळखिता येत नाही, तसे ज्याचे चरित्र महान महान ऋषि व देव यांनाही ओळखिता येत नाही, तो अनिर्वचनीय परमेश्वर माझे

रक्षण करो. ज्याच्या पदांचें दर्शन व्हावें म्हणून मोठमोठे साधु, सर्वसंगपरित्याग करून व सर्वाभूतीं समदृष्टि ठेवून ब्रह्मचर्यादि व्रतांचे निर्दोष आचरण करितात, तो परमेश्वर मला दर्शन देवो. ज्याच्या ठिकाणी जन्म, कर्म, नाम, रूप, गुण, दोष इत्यादि काहीएक नसूनही, जगताची उत्पत्ति, स्थिति व संहार हीं कार्ये चाळावी म्हणून जो आपल्या मायेच्या योगाने जन्मकर्मादिकांचा स्वीकार करितो, त्या अविद्य-शक्तिमान, अनंतवीर्य, निर्गुणनिर्विकार व परब्रह्मरूप परमेश्वराचा माझा नमस्कार असो. ज्याचे स्वरूप इंद्रियांना अगोचर असून जो इंद्रियांचा प्रकाशक आहे, त्या परात्पराचा माझा प्रणिपात असो. ज्याचे ज्ञान प्राप्त होण्याचा विद्वान पुरुषांना सर्वसंगपरित्याग करून अंतर्मुख दृष्टि करावी लागते, निष्कामबुद्धीने कर्मे करणारांस जो कैवल्य सुद्धा देतो, व जो केवळ सखिन्मय-स्वरूप आहे, त्याचा माझा नमस्कार असो. सत्त्व, रज आणि तम ह्या गुणांच्या योगाने ज्याची रूपे काहीं शांत, काहीं ज्वर व काहीं मूढ अशी निरनिराळ्या प्रकारची दिसतात, तरी जो वास्तविक-

पणें सर्वत्र साम्यस्थितोनें राहत असतो, त्या एक, अद्वितीय व सर्वव्यापी परमेश्वराळा माझा नमस्कार असो. क्षेत्रज्ञ जो जीव व सर्व जीवांस कारणीभूत असा, जो सर्वातीर्थामी आत्मा तो परमेश्वरच असल्यामुळें मायेचाही उत्पादक तोच आहे, त्या सकळलोकाधार परमेश्वराळा माझें वंदन असो. इंद्रियांच्या विषयांस जो पाहणारा आहे, सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति ह्या ज्याचा बोध करून देण्यास साधनीभूत आहेत, अहंकारादिक मिथ्या प्रपंच ज्याचें अस्तित्व निश्चित करितो, त्या परमेश्वराळा भी वंदन करितों. महासागरामध्यें जसे सर्व नद्यांचें पर्यवसान आहे, तसें ज्याच्या ठिकाणी सर्व शास्त्रांचें व वेदांचें पर्यवसान आहे, त्या सर्वकारणात्मक आणि मोक्षस्वरूप परमेश्वराळा माझे शतशः नमस्कार असोत. जसा मंथनकाष्ठंत अग्नि गुप्त असतो, तसा जो सगुणरूपांत चैतन्यरूपानें गुप्त आहे, व कमलसूत्र आत्मतत्त्वाची भावना धरून विधिनिषेधरूप आगमांचा त्याग करणाऱ्या पुरुषाच्या हृदयामध्यें जो स्वतांच प्रकट होतो, त्या स्वयंप्रकाश परमेश्वराळा माझा नमस्कार असो. जो अत्यंत दयाळू व समदृष्टि असल्यामुळें मजसारख्या शरणागत पशूच्या अज्ञानरूप पाशाचा नाश करण्यास पूर्णपणें समर्थ आहे, त्या भक्तसंकटनिवारक, अनंत व अपरिमेय प्रभूचा मी शरण आहे; तो माझें रक्षण करो. जो गुणसंघरहित असल्यामुळें गृहादिकांचे ठिकाणीं आसक्त असणाऱ्या पुरुषांना प्राप्त होत नाही, आणि म्हणूनच ज्ञानी जन सर्व विषयांवरील आसक्ति सोडून केवळ ज्याच्या सत्य स्वरूपाचेंच चिंतन करितात, त्या निर्गुण निर्विकार परमेश्वराळा माझा नमस्कार असो. चतुर्विध पुरुषार्थांची इच्छा करणारे साधुजन ज्याला भजतात, व जो त्यांनीं इच्छा केली नसतांही त्यांना सर्व उपभोग आणि शाश्वत शरीर देऊन शेषटीं आत्मस्वरूपी मिळवितो, त्या दयाळू

परमेश्वरानें माझी मुक्तता करावी. ज्याचे एकनिष्ठ भक्त भगवद्गुणांचें गायन करण्यामध्ये दंग होऊन चतुर्विध पुरुषार्थांनाही तुष्ट मानितात, व ज्याच्या भक्तांस भगवच्चिंतन करीत असतां केवळ आनंदसागरांत बुडून गेल्याप्रमाणें वाटून अन्य कोणत्याही विषयाविषयी अभिलाष उत्पन्न होत नाही, तसाच जो अज्ञेय असतांही ब्रह्मचिंतन करणारांस सुगम होतो, व विषयासक्त पुरुषांना तर जो केव्हाही प्राप्त होत नाही, अशा त्या सर्वातीर्थांभी, विनाशरहित व परिपूर्ण परमेश्वराळा माझा नमस्कार असो. नामरूप धारण करणारे हे ब्रह्मादि देव, वेद व चराचर लोक ज्यानें आपल्या किंचित् अंशानें निर्माण केले, अग्नीच्या ज्वालप्रमाणें किंवा सूर्याच्या किरणप्रमाणें ज्याच्या पासून बुद्धि, मन, इंद्रियें, देह इत्यादि गुण, युक्त असलेलें हें सर्व विश्व उत्पन्न झालें, व ज्याच्यामध्येच या सर्व विश्वाचा लय होणार आहे, तो दयाळू परमेश्वर मला मुक्त करण्यास प्रकट होवो. परमेश्वराचें वास्तव स्वरूप निर्गुण व निर्विकार आहे. देव, दैत्य, मनुष्यें, पशु, पक्षी इत्यादिकांपैकीं कोणतेंही परमेश्वराचें रूप नव्हे. तो स्त्री नाही, पुरुष नाही, अथवा नपुंसकही नाही. त्यास गुण, कर्म, कारण, कार्य असें कांहींएक म्हणतां येत नाही. ब्रह्मांडातील सर्व वस्तुस्वरूपाचा निषेध केल्यावर जें कांही अवशिष्ट राहतें, तें निर्गुण निर्विकार परब्रह्मस्वरूप परमेश्वराचें होय. त्या मायेनें नटणाऱ्या महापुरुषाचा दिग्विजय होवो ! मला ह्या अंतर्वाद्य अज्ञानानें व्यापिलेल्या गजदेहाची मुळीच गरज नाही; पण ज्याच्या कृपेनें या अज्ञानाचा मोक्ष होऊन मी अविनाशी परब्रह्मरूपांत मिळून जाईन, त्या परमेश्वराच्या दर्शनाची मी इच्छा करीत आहे; म्हणून मी त्याला अनन्यभावानें वंदन करितों. भागवतधर्म पाळिल्यानें मनुष्यांचा अंतःकरणें शुद्ध झाल्यामुळें त्यांच्या सर्व

गजेन्द्रमोक्ष.

कर्माचा नाश होऊन त्यांना ज्या परमेश्वराचे दर्शन होतें, त्या योगेश्वराला भी नमस्कार करितें. ज्याच्या त्रिगुणात्मक शक्तीचा वेग असला आहे, व विषयोन्मुख इंद्रियांनी युक्त असलेल्या जनांना ज्याचा मार्ग सापडत नाही, आणि जो शरणागतीचा रक्षक आहे, त्या अनंत-शक्ति परमेश्वरास माझा नमस्कार असो. अहंकारानें मायेच्या तडारुपांत सापडलेल्या प्राण्याला ज्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान होणें अशक्य आहे, त्या अचिंत्यशक्ति जगच्चाळकाला माझा नमस्कार असो!

गजेंद्राला श्रीहरिदर्शन व मुक्ति

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारें त्या गजेंद्रानें भेदशून्य परमतत्त्वाचें वर्णन केलें असता, मूर्तिभेदाभिमानाची ब्रह्मादिक देवांपैकी कोणीही त्याजवळ आले नाहीत. तेव्हां, सर्व देवांचाही देव जो भगवान श्रीहरि, तो गरुडावर आरूढ होऊन अन्य देवांसमवेत चक्रा-युधासह भगवत्तत्त्वनांत निमग्न असलेल्या त्या गजेंद्राजवळ आला. परीक्षित राजा, सर्वदेवमय श्रीहरि अंतरिक्ष मार्गातून आपणासमीप येत आहे असे पाहून, गजेंद्रानें त्या सरोवरांतील सुवर्ण-कमल आपल्या शुंडाढंडानें उचलून त्याच्या चरणीं अर्पण केलें; आणि मोठ्या कष्टानें, “हे नारायणा, जगद्गुरो, भगवंता, तुला नमस्कार असो !” असे शब्द उच्चारिले ! भगवंतानेंही त्या गजेंद्राची दीन वाणी ऐकून नक्रासह त्याला बाहेर काढिलें, व चक्रानें त्या नक्राचें मुख विदारण करून सर्व देवासमक्ष गजेन्द्राला मुक्त केलें !

अध्याय चौथा.

—:०:—

नक्राचें पूर्वजन्मवृत्त.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षितराजा, श्रीह-
रीने नक्रापासून गजेंद्राचा मुक्त केलें पाहून

देवांनी, ऋषींनी व गंधर्वांनी त्या कृत्याची प्रशंसा करून भगवंतावर पुष्पांची वृष्टि केली. देवांनी नौबदी वाजविल्या, गंधर्वांनी नृत्यगायन आरं-
भिलें, आणि ऋषि, चारण व सिद्ध हे भगवत्स्तव करू लागले. परीक्षिता, भगवंतानें नक्राचें मुख फाडिलें असता तो नक्रदेह तेथेंच पडला, आणि त्यापासून एक अतितेजस्वी असा पुरुष उत्पन्न झाला. त्यानें आपणें मस्तक नम्र करून भगवं-
ताला शिरसा बंदन केलें, आणि त्याला प्रदक्षिणा घालून सर्वासमक्ष तो स्वर्गलोकीं निघून गेला. राजा, हा नक्र पूर्वी हूहू नांवाचा गंधर्व होता. देवळ ऋषींच्या शापानें तो नक्र झाला असून त्याची ह्या वेळीं त्या शापापासून निवृत्ति झाली; असो. इकडे गजेंद्रही भगवंताच्या स्पर्शानें अ-
ज्ञानबंधांतून मुक्त झाला, आणि त्याला सरूपता मुक्ति मिळाली.

गजेन्द्राचा पूर्वजन्मवृत्तांत.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, गजेन्द्र हा पूर्वजन्मी द्रविड देशांतील पांड्य प्रांताचा इंद्रद्युम्न नामक राजा होता. हा द्रविड-
देशाधिपति इंद्रद्युम्न महाभगवद्भक्त असून मलय पर्वतावर तपश्चर्या करण्याकरिता जटा वगैरे धारण करून राहिला होता. एके दिवशी स्नान-
संध्यादिक कर्मे आटोपून व भौन धारण करून हा ईश्वराची आराधना करीत बसला असता, दैवयोगानें शिष्यसमूहासह अगस्त्य मुनि तेथें प्राप्त झाले. राजा ध्यानस्थ बसलेला होता, ह्या-

१ हा गंधर्व पूर्वी एके वेळी आपल्या लियोसम-
वेत एका सरोवरांत क्रीडा करीत होता; त्या वेळीं
तेथें देवळ ऋषि स्नानाकरितां उतरले असता, त्यानें
त्याचें पाय धरून ओढिले. त्यामुळें त्या ऋषींनीं याला
'तू नक्र होशील' असा शाप दिला. हें ऐकून हूहूनें
त्यांची प्रार्थना केली असता त्यांनीं असा उच्छाप दिला
कीं, 'गजेन्द्राला उद्धरितांना भगवान श्रीहरि त्रिंश
मुक्त करतील.'

मुळे त्यानें अगस्त्य ऋषीचें आदरातिथ्य वगैरे केले नाहीं. तेव्हां, हा आपले आदरातिथ्य न करितां एकातामध्ये स्वस्थ बसला आहे हे अगदीं अनुचित होय असें मनांत आणून अगस्त्य ऋषि क्रोधाविष्ट झाले, व त्यांनीं

इंद्रद्युम्नास शाप

दिला कीं, “ यानें ब्रह्मणांचा अवमान केला आहे, ह्यास्तव ह्यास अवतम नरकाची प्राप्ति व्हावी. हा गजाप्रमाणें उद्धत असल्यामुळे ह्यास अज्ञानरूप गजयोनि मिळो ! ” परीक्षित राजा, इतकें बोलून अगस्त्य ऋषि आपल्या शिष्यगणांसह तेथून निघून गेले. इकडे राजर्षि इंद्रद्युम्नही, तें आपल्या पूर्वकर्माचें फळ आहे असे समजून, स्मृतीचा नाश करणाऱ्या गजयोनीला प्राप्त झाला! परंतु हरिपूजेच्या प्रभावाने त्या योनींतही त्याला आत्मस्मृति राहिली; असो. भगवंतानें त्या गजेंद्राला व नकाळा पुढें मुक्त केले.

गजेंद्राख्यानमाहात्म्य.

श्रीशुक्राचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, गजेंद्राची मुक्ता केल्यावर सर्वव्यापक भगवान् हरीनें असें सांगितलें कीं, “ गजेंद्रा, तूं ज्या स्तोत्रानें माझी स्तुति केलीस, त्या स्तोत्राचा जे लोक निज प्रभातसमयीं पाठ करतील, त्यांना मरणकाळीं निर्भळ बुद्धि प्राप्त होईल, व अंती उत्तम गति मिळेल. तसेंच जे लोक ब्रह्मसमयीं एकाप्र चिंतानें तुझे, माझे, ह्या सरोवराचें, पर्वताचें, गिरिकंदराचें, वनाचें, वृक्षलताचें, कुंजाचें, ह्या शिखराचें, ब्रह्मदेवाच्या, माझ्या व शंकराच्या मंदिराचें, क्षीरसागराचें, श्रीवत्साचें, कौस्तुभाचें, वैजयंतीचें, सुदर्शन चक्राचें, पांचजन्याचें, गरुडाचें, शेषाचें, लक्ष्मीचें, नारदादिक माझ्या विभूतीचें, मत्स्यकूर्मादिक माझ्या अवताराचें, सूर्याचें, चंद्राचें, अग्नीचें, ॐकाराचें, मायेचें, गोब्राह्मणाचें, समातन धर्माचें, दक्षकन्याचें,

गंगा, यमुना इत्यादिक पुण्य नद्यांचें, ऐरावताचें, ध्रुवाचें, सप्तर्षीचें व पुण्यश्लोक नरांचें स्मरण करतील, त्यांची सकळ पातके दग्ध होतील ! ” राजा, इतकें सांगून श्रीहरीनें क्षीरसमुद्रांत उत्पन्न झालेला उत्तम शंख वाजविला, व सर्वांना आनंदवर्षित गरुडावर आरोहण करून सर्व पार्षदांसह तो वैकुण्ठलोकीं गेला. नंतर देव आदिकरून सर्व आपापल्या स्थानीं गेले.

श्रीशुक्र म्हणाले:—परीक्षिता, हें गजेंद्रमोक्ष नामक आख्यान सर्व मनोरथ पूर्ण करणारे आहे. ज्यांना आपल्या कल्याणाची इच्छा असेल, त्यांनीं पहाटे उठून स्नान वगैरे करून याचा पाठ करावा, म्हणजे त्याच्या इच्छित कामना पूर्ण होतील

अध्याय पांचवा.

—:०:—

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, पापाचा नाश करणारे हें गजेंद्रमोक्षाचें आख्यान मीं तुला सांगितलें. आतां पांचवें जें

दैवत मन्वंतर

तें तुला सांगतों. या मन्वंतरांत तामसाचा भाऊ रैवत हा मनु होता; अर्जुन, बलि, विंध्य इत्यादि मनु-पुत्र होते; भूतयादिक देव होते; विष्णू नावाचा इद्र होता; हिरण्यरोमा, वेदाशिरा, ऊर्ध्वबाहु, देव-बाहु, सुधामा, पर्जन्य व महामुनि हे सात ऋषि होते; व शुभ्र नामक ऋषीच्या त्रिकुंठा पत्नीच्या उदरीं वैकुंठ पुत्र झाला, तो वैकुंठ ईश्वराचा अंश-वतार होता. भगवान् वैकुंठानें रमादेवीचें कोड पुरविण्याकरितां सर्व लोकांना वंद्य असा वैकुण्ठ-लोक निर्माण केला. त्याच्या पराक्रमाचें आधि ब्राह्मणभक्तीचें वर्णन मीं तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे. ईश्वराच्या सर्व गुणांचें वर्णन करणें अ-

१ यांचीं दुसरीं नांवें—अरुण, तत्त्वदर्शी, धृतात्मन्, हव्यवान्, कवि, युक्त, निस्तुक्त, सत्त्व, निमोह आणि प्रकाशक हीं होत.

शक्य आहे. पृथ्वीच्या रजःकुणांचीही गणना कर-
वेळ, पण ईश्वराच्या गुणांची गणना होणे अश-
क्य आहे. राजा, या मन्वंतरानंतर सहावें जे
चाक्षुष मन्वंतर

झालें, त्याचें अधिकारिमंडळ तुळा सांगतों: या
मन्वंतरांत चक्षूषा पुत्र चाक्षुष हा मनु होता;
पुरुं, पूरुष, सुयुम्न इत्यादि मनुपुत्र होते; आप्या-
दिक देवगण होते; मंत्रद्रुम नामक इंद्र होता;
हविष्मान्, वीरक, सुमेधा, उत्तम, मधु, अतिनामा
व सहिष्णु हे सात ऋषि होते; आणि वैराजाची
पत्नी सभृति इच्या उदरीं अजित या नांवाचा
जो पुत्र झाला, तो ईश्वराचा भंशावतार होता.
राजा, या अजितानें क्षीरसमुद्राचें मंथन करून
देवांना अमृत मिळवून दिलें; आणि स्वतः
कूर्मेरूप घेऊन, फिरणाऱ्या मंदर पर्वताला आ-
पल्या पाठीवर तारून धरिलें.

परीक्षित राजा म्हणाला:—अहो मुनिवर्य,
भगवंतानें क्षीरसागराचें मंथन कशाकरितां व कसें
केलें, आणि देवांना अमृताची प्राप्ति कशी झाली,
हें मला आपण सविस्तर सांगावें. तसेंच, मंदर
पर्वताला पाठीवर धरण्याला काय कारण झालें
तेंही अद्भुत चरित्र मला सांगावें. ईश्वराचीं चरित्रें
कितीही ऐकिलीं तरी तृप्ति होत नाहीं.

समुद्रमंथनाचा इतिहास.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, दुर्वास
ऋषींच्या शापानें इंद्र ऐश्वर्यहीन झाला, व त्याज-
बरोबर सर्व त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य नष्ट होऊन सर्व
क्रिया लुप्त झाल्या, असें पाहून दैत्यांनीं देवांवर
स्वारी केली; आणि देवदैत्यांचें युद्ध सुरू झालें.
त्यांत, देवांवर तीक्ष्ण बाणांचे प्रहार करून दैत्यांनीं

१ पुरु, कृत्स, त्रित, युम्न, सखवान्, धृतव्रत,
अभिष्टोम, अतिरात्र, प्रयुम्न, शिबि आणि उत्सुक
ही यांनीं दुसरी नांवें होत.

२ पूर्वी एके वेळीं इंद्र ऐरावतावर बसून फिरत
असता, दुर्वास ऋषींची व त्याची मागीत गांठ पडली
तेव्हां दुर्वासांनीं प्रसाद म्हणून इंद्राला आपल्या गळ्यां-

त्यापैकीं पुष्कळांचे प्राण हरण केले त्यासमयीं इंद्रानें
पुष्कळ उपाय केले, पण देव जिवंत होईनात.
तेव्हां अवशिष्ट देवांनीं आणि इंद्रानें असा विचार
केला कीं, आतां ब्रह्मदेवाकडे गेलें पाहिजे; त्या-
खेरीज काहीं उपाय निघणार नाही. नंतर ते
देव व इंद्र मिळून मेरु पर्वतावर 'ब्रह्मसभा' आहे
तेथें गेले, आणि ब्रह्मदेवाला नमस्कार करून
झ्यांनीं झालेली सर्व हकीकत त्याला सांगितली.
भगवान् ब्रह्मदेवाने देवांची ती स्थिति पाहून
आणि लोकांत सर्वत्र अमंगळ प्रकार वाढत
चाळला आहे व दैत्यांचा मात्र उत्कर्ष होत आहे,
असें मनांत आणून, परमेश्वराचें ध्यान केलें, व
ठरविलें कीं, यास आतां एकच उपाय आहे;
आणि तो हाच कीं, सर्वांनीं मिळून भगवान्
विष्णूला शरण जाण्याचा विचार

करावा, म्हणजे तो सर्वांना संकटापासून मुक्त
करील. असा विचार ठरवून ब्रह्मदेव म्हणाला,
“देवहो, मी, शंकर व तुम्ही, तसेच दैत्य, मानव,
पशु, पक्षी, सर्प, कीटक, वृक्ष, वृता इत्यादि सर्व
काहीं परमेश्वराच्या अवतारांच्या कळा होत. या
प्रसंगांतून पार पाडण्यास एक तो परमेश्वर मात्र
समर्थ आहे. याकरितां, आपण सर्व त्याच्याकडे
जाऊं. त्याला कोणाचाही पक्षपात करण्याची
आवश्यकता नाही. तो जगाची उत्पत्ति, स्थिति
व लय करण्याकरितां योग्य वेळीं सत्त्व, रज आणि
तम ह्या गुणांचा अंगीकार करितो. प्रस्तुतच्या प्रसंगीं
प्राण्यांच्या उत्कर्षाकरितां त्याला सत्त्वगुणाचा
स्वीकार करून सृष्टीचें रक्षण करणें अवश्य आहे.
म्हणून आपण त्या परमेश्वरालाच शरण जाऊं
या. म्हणजे तो आपलें कल्याण करील.”

तील माळ दिली. पण ऐश्वर्याने उन्मत्त झालेल्या
इंद्राने ती माळ घेऊन ऐरावताच्या मस्तकावर टाकिली,
आणि त्यानेंही ती घेऊन पायांखाली तुडविली ! ह्या
प्रकार पाहून दुर्वास ऋषींना फार कोप आला व त्यांनीं
इंद्राला असा शाप दिला कीं, “तू आणि तुझा बरो-
बर हे सर्व त्रैलोक्य ऐश्वर्यरहित होईल !”

श्रीशुकाचार्य म्हणाः—परीक्षित राजा, असा विचार करून. ते सर्व देव क्षीरसमुद्रांत ज्ञानमयप्रदेशी जेथे भगवान राहतो तेथे गेले, आणि त्यांनी एकाप्र चित्त करून वैदिक वचनांनी

परमात्म्याची स्तुति करण्यास आरंभ केला. राजा, त्यांनी परमात्म्याचे स्वरूप केवळ ऐकिलेले मात्र होतें. त्यांनी ते प्रत्यक्ष पाहिलेले नव्हतें. असो; त्यांनी स्तुति केली ती अशी:

ब्रह्मदेवादिकांनी केलेली परमेश्वरस्तुति.

ब्रह्मदेव म्हणाः—

अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम् ।
मनोऽग्रयानं वचसाऽनिरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम् ॥
विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम् ।
छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं ब्रजामहे ॥
अजम्य चक्रं त्वजयेथ्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु ।
त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेभि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥
य एकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनंतपारम् ।
आसांचकारोपगुणर्षमेनमुपासते योगरथेन धीराः ॥
न यस्य कश्चातिनितर्ति मायां यया जनो मुह्यति वेद नार्थम् ।
तं निजितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरंतम् ॥
इमे वयं याप्त्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा बहिरंतराविः ।
गतिं न सूक्ष्मासृषयश्च विब्रहे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥
पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ।
स वै महापूरुष आत्मतंत्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥
अंभस्तु यद्रेत उदारवीर्यं सिद्धयंति जीवत्युत वर्धमानाः ।
लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥
सोमं मनो यस्य समामनंति दिवौकसां वै बटमंध आयुः ।
ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
अग्निमुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकांडनिमित्तजन्मा ।
अंतःसमुद्रेऽनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यम् ।
द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥

प्राणदभृद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ।
 अन्वास्म संम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 श्रोत्रादिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ।
 प्राणेंद्रियात्माऽसुशरीरकेतं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 बलान्महेंद्रास्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिचः ।
 खेभ्यश्च छंदांस्यृषयो मेदृतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययाऽऽसन्धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ।
 द्यौर्यस्य शीष्णोऽप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्वलं च ।
 ऊर्वोर्विडेजोऽग्निरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ।
 भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 द्रव्यं वयः कर्म गुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदन्ति ।
 यद्दुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥
 नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ।
 गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय नमस्वदृतये ॥
 स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरम् ।
 प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखान्बुजम् ॥
 तैस्तैः स्वेच्छाश्रुतै रूपैः काले काले स्वयं विभो ।
 कर्म दुर्विषहं यत्नो भगवांस्तत्करोति हि ॥
 क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा ।
 देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥
 नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः ।
 कल्पते पुरुषस्यैष स ह्यात्मा दयितो हितः ॥
 यथा हि स्कंधशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
 एवमारोधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥
 नमस्तुभ्यमनंताय दुर्वितर्क्यात्मकमणे ।
 निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च सांप्रतम् ॥

‘देवा, मनापेक्षाही ज्याची गति अत्यंत वेग-
वान, आणि ज्याचे वर्णन वाणीनें करणें अग-
दीच अशक्य, असा जो तूं आद्यतराहित,
सत्यस्वरूप, निर्विकार, निरुपाधिक, ज्ञानगम्य,
अतक्य, श्रेष्ठतम, व अत्यंत वदनीय प्रभु, त्या तुला
अमचा नमस्कार असो. तूं प्राण, मन, बुद्धि
व अहंकार ह्यांचा ज्ञाता असून, शब्दादि विषय
आणि इंद्रिये यांच्या रूपांनी भासतोस; तूं जन्म-
रहित व देहरहित आहेस; तुझ्या ठिकाणी भेद-
दृष्टि नसून सर्वांच्या ठिकाणी तूं समरूपी आ-
हेस; तूं अविनाशी व शाश्वत असून आकाशा-
सारखा व्यापक आहेस; आणि तूं तिन्ही काळीं
एकसारखा प्रकाशमान असतोस. देवा, तुला
आमचा नमस्कार असो. परमेश्वरा, ज्याला दहा
इंद्रिये व पंचप्राण ह्या पंधरा आरा आहेत; सत्त्व,
रज, तम हे तीन गुण ज्याला तुवे आहेत;
अष्टा प्रकृति ह्या ज्याला धावा आहेत; अनादि
माया ही ज्याला चाळक आहे; ज्याची मन ही
गति आहे; आणि विद्युल्लतेप्रमाणें जें त्वरित चा-
ळतें, अशा शरीररूप चक्राचा प्रेरक जो तूं,
त्या तुज सच्चिदानंद व सत्स्वरूप परमात्म्याला
आम्ही शरण आलों आहों. ज्ञान हेंच ज्याचें स्व-
रूप असून, जीवांच्या कर्माकर्मांचा जो नियामक
व साक्षा आहे; ज्याला आदि, अंत आणि मध्य
हीं नसल्यामुळे जो नित्य आहे; ज्याचें रूप को-
णासही कळत नाही; जो अज्ञानमय प्रकृतीच्या
पळीकडे आहे; ज्यास काळाची, स्थलाची वगैरे
काहीं एक इयत्ता नाही; योग हेंच ज्याच्या प्रा-
प्तीचें साधन आहे; व ज्ञानी पुरुष योगाभ्यासानेंच
ज्याची उपासना चाळवितात, त्या तुज अगम्य
जगच्चाळकाला आमचा नमस्कार असो. ज्याच्या
मायेच्या गुणांना मोहित होऊन जीव स्वस्वरूपा-
पासून र्युत होतो व भवचक्रात फिरत राहतो;
ज्याच्या मायेचें अतिक्रमण कोणीही करू शकत
नाहीं; पण अशा दुर्धर मायेलाही ज्यानें जिंकिलें

आहे, असा जो तूं मायातीत, समदृष्टि व परा-
त्पर परमात्मा, त्या तुला आम्ही नमस्कार करितों.
रज आणि तम ह्या गुणांच्या योगानेंच ज्यांचीं
शरीरें बनलीं आहेत असे जे असुर, त्यांना तुझें
स्वरूप ओळखतां येत नाही, यांत मोठेंसे आश्चर्य
नाहीं; कारण, केवळ सत्त्वगुणापासूनच ज्यांची
उत्पत्ति, असे जे आम्ही देव व ऋषि, त्या आ-
म्हांलाही तुझें अंतर्बाह्य व्यापून राहिलेले निरु-
पाधिक स्वरूप ओळखतां येत नाही. हे देवाधि-
देवा, आम्ही तुला अनन्यभावानें शरण आहों.
ईश्वरा, तुझी शक्ति अचिंत्य आहे. ही सर्व भूत-
सृष्टि तूं केवळ आपल्या इच्छाभात्रें करून निर्माण
केली आहेस. तुझ्या विराट्स्वरूपाचें चरण
म्हणजे ही भूतसंघ धारण करणारी पृथ्वी होय.
देवा, तुला चरण आहेत तरी तूं चरणयुक्त जीवां-
प्रमाणें परार्थीन नाहीस. तूं अगदीं स्वतंत्र
व परिपूर्ण आहेस. तुला आम्ही नमस्कार करितों.
ज्या अपूर्व शक्तीपासून हें त्रैलोक्य व लोकपाल
उत्पन्न झाले; व ज्याच्या रेतोरूप उदकापासून या-
ताळ प्राणी उत्पन्न होतात, वांचतात आणि वृद्धि
पावतात, तो ऐश्वर्यवान विश्वाधिपति आम्हांवर
प्रसन्न होवो. देवांचें बळ, अन्न आणि आयुष्य
असून वृक्षांचा अधिपति व प्रजांची वृद्धि कर-
णारा जो चंद्र, तो ज्याचें मन आहे, त्या परमा-
त्म्यानें आम्हांवर कृपा ठेवावी. यज्ञादि कर्मांसाठीं
ज्याची उत्पत्ति, धनादिकांचा जो उत्पन्नकर्ता,
अन्नादि रसांचें पचन करण्याकरितां जो जठ-
राग्निरूपानें उदरांत राहतो, व समुद्रामध्येही वड-
वाग्निरूपानें राहून जो जळांचें शोषण करितो,
तो अग्नि हे ज्याचें मुख होय, त्या परमेश्वरास
आम्ही वदितों. परमेश्वरा, देवमागींची देवता,
वेदांचा आत्मा, ब्रह्माचें उपासनास्थान, मुक्तीचें द्वार,
काळाचा आत्मा, व प्रत्यक्ष मोक्ष असा जो सूर्य,
तो तुझी दृष्टि आहे. आम्ही तुला शरण आहों.
हे देवाधिदेवा, चराचर विश्वाची मानसिक व

शारीरिक शक्ति चालण्यास आधार जो प्राणवायु, तो तुझ्याच प्राणापासून उत्पन्न झाला आहे; तशाच दिशा तुझ्याच श्रवणेंद्रियापासून; शरिरावरील छिंदे तुझ्याच हृदयापासून; प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकळ, देवदत्त व धनंजय हे दहा प्राण, आणि इंद्रियें, मन व शरीर यांना आश्रयभूत जे आकाश, ते तुझ्याच नाभीपासून; इंद्र हा तुझ्याच बळापासून; सर्व देव तुझ्याच प्रसादापासून; शंकर तुझ्याच क्रोधापासून; ब्रह्मदेव तुझ्याच बुद्धीपासून; छंद व ऋषि तुझ्याच इंद्रियछिद्रांपासून; प्रजापति तुझ्याच शिश्रापासून; लक्ष्मी तुझ्याच वक्षस्थळापासून; पितर तुझ्याच छायापासून; धर्म तुझ्याच स्तनापासून; अधर्म तुझ्याच पाठीपासून; स्वर्ग तुझ्याच मस्तकापासून; अश्वरा तुझ्याच क्रीडेपासून; ब्राह्मण व वेद हे तुझ्याच मुखापासून; क्षत्रिय हे तुझ्याच बाहूंपासून; वैश्य हे तुझ्याच मांड्यांपासून; शूद्र हे तुझ्याच चरणांपासून; लोभ हा अधरोष्ठापासून; प्रीति ही तुझ्याच ऊर्ध्वोष्ठापासून; कांढि ही तुझ्याच नासिकेपासून; काम हा तुझ्याच स्पर्शापासून; यम हा तुझ्याच भुक्रुटीपासून; आणि काळ हा तुझ्याच पापण्यांपासून उत्पन्न झाला ! हे पुरुषोत्तमा, हीं अतर्क्य पंचमहाभूतें, काळ, कर्म, सत्त्वादिक तीन गुण व महाभौतिक प्रपंच हीं सर्व तुझ्याच मायेपासून उत्पन्न झालीं ! देवाधिदेवा, तुला आमचा नमस्कार असो. हे परमात्मन्, तूं आत्मानंदांत परिपूर्ण असून तुझ्या ठिकाणीं सर्व शक्ति शांत झाल्या आहेत; तूं वायूप्रमाणें सर्वत्र संचार करीत असूनही कोठें आसक्त होऊन रहात नाहीस; तुला आम्ही वंदन करितों. देवा, तुजें स्वरूप अचिंत्य आहे; याकरिता, आमच्या इंद्रियांना गोचर होईल, असें स्वरूप तूं आम्हांला दाखीव; आम्ही तुजें हास्यमुख पाहण्याची फार इच्छा करीत आहों. भक्तांची इच्छा पूर्ण करण्या-

करितां तूं नानातःहर्षीं रूपें धारण करितोस, हें आम्हांस माहीत आहे. देवा, ससारामध्ये निमग्न राहून प्राणी जीं जीं कर्में करितात, तीं तीं तुला अर्पण केळीं नसल्यामुळे जसें त्यांचें त्यांना विपरीत फळ मिळतें, तसें तुला अर्पण करून केळेच्या निष्काम कर्मांचें फळ विपरीत असें कधीही भिळणार नाहीं, अशी आमची खातरी आहे. हे परमेश्वरा, प्राणी एखादें क्षुल्लक कर्म करीना, जर तो तें कर्म तुला अर्पण करील, तर तेवढ्यानें सुद्धां त्या प्राण्याला शाश्वत फळ प्राप्त होतें; कारण, ईश्वर हा प्रत्यक्ष आत्मा होय, असें समजून त्यात कोणतेंही कर्म अर्पण केल्यानें तें फळद्रूप व्हावयाचेंच. हे विश्वाधारा, वृक्षाचें मूळ पाण्यानें शिपिछें असतां जसा शाखादिकांसहित सर्व वृक्ष टवटवीत होतो, तशी एक तुझी भक्ति केल्यानें तूं व सर्व प्राणी संतुष्ट होतात. भगवंता, आम्ही जीं जा कर्में करितों, तीं तीं सर्व तुलाच अर्पण करीत असतो, हें तूं जाणतच आहेस. तूं आम्हां सर्वांचा रक्षक असून कल्पनातीत असा स्वयंप्रकाश व सच्चिदानंदरूप आहेस. आम्ही तुला नमस्कार करितों !'

अध्याय सहावा.

—:०:—

समुद्रमंथनप्रकरण.

देवांस श्रीहरिस्वरूपदर्शन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारें देवगण भगवंताची स्तुति करीत असतां, ज्याची कोटि सूर्यप्रमाणें प्रभा पडली आहे असा भगवान श्रीहरि तेथे प्रकट झाला. त्याच्या तेजानें सर्व देवांचे नेत्र दिपून गेले. त्यांस स्वतांचीं शरिरें सुद्धां दिसतना; मग आकाश, दिशा, पृथ्वी वगैरे काय दिसणार ! परमेश्वराच्या निर्मळ मूर्तीचा वर्ण मरकताप्रमाणें

श्यामळ असून नेत्र कमळगर्भाप्रमाणें किंचित्
आरक्त होते. त्याचें रूप कसें अगदीं रेखल्यासा-
रखें वैगुण्यरहित दिसत होतें. मुख मनोहर व भुवया
हृदयंगम होत्या. मस्तकावर अमूल्य रत्नांचा
मुकुट झळकत असून, कानांतीळ कुंडळांची
प्रभा गालांवर पडल्यामुळें मुखकमळ अनुपम
शोभायमान दिसत होतें. हातांमध्ये कडीं, बाहुंवर
भूषणें, गळ्यांत कौस्तुभ आणि घनमाळा, हृदयाचे

ठिकाणीं श्रीवत्सळाच्छन, कमरेभोंवतीं तप्तसुवर्ण-
मय पीतांबर व व्यावरून कमरपट्टा, हस्तांचे
ठायीं शंख, चक्र, गदा व पद्म, आणि पायांत
पैंजण हीं शोभत असल्यामुळें, तें स्वरूप फारच
प्रेक्षणीय दिसत होतें. परीक्षिता, अशा व्या दिव्य
स्वरूपाला पाहून देवश्रेष्ठ ब्रह्मदेवांनं शंकरासहित
सर्व देवांसह व्या ईश्वराच्या चरणीं लोटांगण घातले,
आणि हात जोडून त्या परमपुरुषाची स्तुति केली.

ब्रह्मदेवांनं केलेली परमेश्वराची स्तुति.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—

अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।

अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥

रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।

योगेन धातः सह नल्लिलोकान्पश्याम्यमुष्मिन्नु ह विश्वमूर्तौ ॥

त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वयंत आसीदिदमात्मतंत्रे ।

त्वमादिरंतो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्वेव परः परस्मात् ॥

त्वं माययाऽऽत्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनु प्रविष्टः ।

पश्यंति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः ॥

यथाऽग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुज्यन्नमंबूद्यमने च वृत्तिम् ।

योगैर्मुन्युष्या अधियंति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो वदंति ॥

तं त्वां वयं नाथ समुज्जिह्वानं सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थम् ।

दृष्ट्वा गता निर्वृत्तिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गांगमभः ॥

स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थस्तव पादमूलम् ।

समागतास्ते बहिरंतरात्मन्किं वाऽन्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥

अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयोऽग्नेरिव केतवस्ते ।

किं वा विदामेश पृथग्विभाता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमंत्रम् ॥

‘ ईश्वरा, तुळा जन्म, स्थिति आणि नाश व
तसेच कोणतेही गुण किंवा उपाधि हीं नसून
मोक्षसुखाचा तूं समुद्र आहेस. तूं अणूपेक्षां

अणु (सूक्ष्म) असून तुझें सामर्थ्य केवळ अनंत
व अपरिमित आहे. तुझ्या अचिंत्यशक्ति स्वरूपाचा
आमचा नमस्कार असो. हे पुरुषश्रेष्ठा, कल्याणेच्छु

जनानीं तुझ्या ह्या अद्वितीय मूर्तीची वेदोक्त व तंत्रोक्त विधींनी पूजा करावी. तुझ्या ह्या विश्व-रूपामध्ये योगबळाने आम्हांसह सर्व त्रैलोक्य मला स्पष्ट दिसत आहे. हे पराश्वरा, हे सर्व ब्रह्मांड उत्पत्तिकालापूर्वी तुझ्याच ठिकाणी होतं, प्रस्तुत तुझ्याच ठिकाणी आहे, व अंती तुझ्याच ठिकाणी लय पावणार. घटाचे आदि, मध्य व अंत हे जशी मृत्तिका, तसे ह्या ब्रह्मांडाचे आदि, मध्य व अंत हे तूच होस. कारण, तू प्रकृतीच्या भगदीं पळीकडे शाश्वतरूपाने आहेस. हे परमेश्वरा, तू स्वतंत्र असून आपल्या आश्रयाने राहणाऱ्या मायेच्या योगाने हे विश्व उत्पन्न करितोस, आणि त्याच्या अंतरी प्रविष्ट होतोस. ते तुझे निर्गुण व निर्मळ स्वरूप योगि-जन मनाने पाहतात; आणि ह्यास्तव तेच खरे विवेकी व ज्ञाते होत. मंथन केले असता काष्ठात जसा अग्नि सांपडतो, दोहन केळ असता गाई-पासून जसे दूध मिळते, नांगरिळ असता जसे पृथ्वीपासून धान्य प्राप्त होते, खणले असता जसे उदक लागते, अथवा उद्योगाने जशी चरितार्थीची साधने सुलभ होतात, तसे विद्वान लोकांना बुद्धी-च्या साहाय्याने तुझ्या स्वरूपाचे ज्ञान सुलभ होतें; व ते तदनुसार तुझे वर्णन करितात. देवा, तुझ्या दर्शनाने आम्हांला अत्यंत आनंद झाला आहे. आम्ही तुझ्या दर्शनाची फार इच्छा करीत होतो. वणव्यांत सांपडलेल्या हत्तीला गंगेचे उदक प्राप्त झाल्याने जसे सुख होतें, तसे सुख आज आम्हांस तुझ्यापासून होत आहे. देवा, तू सर्वज्ञ अस-ल्यामुळे, आम्ही ज्याकरिता तुझ्या चरणांजवळ आलों आहों, ते कार्य तू जाणतच आहेस. अग्नी-पासून ज्याप्रमाणे ठिणग्या उत्पन्न होतात, त्याप्र-माणे मी, शंकर, इतर देव व प्रजापति हे सर्व तुझ्या अंशापासून उत्पन्न झालेले आहों. आम्हां अज्ञ प्राण्यांना आमच्या कल्याणाचा मार्ग तूच सांग.

भगवंताची देवांस आज्ञा.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवं-ताने देवांचे हृदय जाणून गभीर अशा वाणीने त्यांस म्हटले, “देशो, ! मी तुम्हांला एक युक्ति सांगतो; त्याप्रमाणे तुम्ही निःसंशय अंतःकरणाने प्रयत्न करा, म्हणजे तुमचे कल्याण होईल. तूर्त दैत्य आणि दानव यांजवर काळाची पूर्ण कृपा आहे. याकरिता, जर तुम्हांला आपले महत्कार्य साधायचाचें असेल, तर ते दैत्यदानव जरी तुमचे शत्रु आहेत, तरी, ज्याप्रमाणे पेटाऱ्यात कोंडलेला सर्प बाहेर निघण्यास मार्ग सांपडावा म्हणून उंदराशीं सुद्धा मैत्री करितो, त्याप्रमाणे तुम्ही त्या दैत्यदानवांशीं मैत्री करा. नंतर व्यांना बरोबर घेऊन, मृत प्राण्यालाही अमर करणारे जे अमृत, ते उत्पन्न करण्याचा यत्न करा. तो असा की, प्रथम बह्नी, तृण, लता व ओषधि आणून क्षीर-समुद्रामध्ये घाला; मग मंदर पर्वताची रक्षी करून त्याला वासुकीची दोरी गुंडाळा; व एका बाजूस दैत्य व एका बाजूस तुम्ही अशा प्रकारे ती धरून त्या क्षीरसागराचे मंथन करा; म्हणजे दैत्य क्लेश भोगणारे होतील, व तुम्ही फळप्राप्ती व्हाल. देवांनो ! या वेळीं असुर जे जे म्हणतील, त्याला त्याला मुकाटयाने अनुमोदन द्या. त्याच्या इ-च्छेविरुद्ध बोल्ड नका. समुद्रांतून ज्या वस्तु निघतील, त्यांमध्ये काळकूट विष निघेल, त्यास भिऊ नका; आणि इतर वस्तुविषयीं काम, क्रोध किंवा लोभ दर्शवू नका; म्हणजे तुमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील. परीक्षित राजा, इतके सांगून भगवान गुप्त झाले.

समुद्रमंथनाची तयारी

श्रीशुक्र पुढे सांगतात:—परीक्षित राजा, नंतर ब्रह्मदेव आणि शंकर स्वस्थानी निघून गेले. व इतर सर्व देव दैत्यराज बळीकडे प्राप्त झाले. देव निःशस्त्र आले आहेत, असे पाहून बळीचे सेनापति त्यांशीं युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाले, परंतु त्या युद्ध व उदार अंतःकरणाच्या बळी राजाने

त्यांचें निवारण केलें. कारण, संधि केव्हां करावा, व युद्ध केव्हां करावें, हें त्यास पूर्णपणें माहीत होतें. तो अतुल-प्राप्ती विरोचनपुत्र बलि राजा; छत्रचामरादि राजचिन्हांसह सिंहासनावर अधिष्ठित असतां व सर्भोवर्ती महान महान दैत्य पक्षार करीत असतां, देवांसह इंद्र तेथें गेला; आणि त्यानें आदरपूर्वक व मधुर शब्दांनीं पुरुषोत्तमानें सांगितलेला अमृतप्राप्तीचा समुद्रमथनविधिलाळा सांगितला. त्या वेळीं बलि राजाच्या सभेमध्ये पौलोम, कालकेय, शंबरासुरा, अरिष्टनेमि वगैरे दैत्याधिपति व इतर मोठमोठे वीर बसले होते. इंद्रानें सांगितलेली हकीकत सर्वांनीं ऐकिली, व तें कृत्य बलि राजासुद्धां सर्वांना पसंत पडलें. हे शत्रुदमना परीक्षिता, नंतर त्या देवांनीं व दैत्यांनीं आपसांत सख्य करून एकमतानें अमृतप्राप्तीचा उद्योग आरंभिला. प्रथम मंदर पर्वत वडात्कारानें उपटून तो ते समुद्रतीरावर नेऊं लागले; पण त्या सुवर्णमय प्रचंड पर्वताचें ओझें आगतां आगतां ते सर्व महाबलिष्ठ दैत्य आणि देव अगदीं धकून गेले. शेवटीं त्यांच्यानें एक पाऊलही पुढें टाकवेंना; तेव्हां त्यांनीं वाटेतच त्या पर्वताला खाकीं टाकिलें, आणि तो कनकपर्वत खालीं पडतां पडतां फिसेक दैत्य व देव त्याखालीं चिरडून मेलें ! अशा प्रकारें त्या देवदैत्यांचें बल व धैर्य क्षीण झालें आहे व ते उत्साहरहित होत आहेत असे पाहून भगवान् गरुडध्वज तेथें प्रकट झाला आणि मरून पडलेल्या देवदैत्यांकडे त्यानें आपल्या अमृतदृष्टीनें अवलोकन करून त्यांना सजीव केलें. नंतर त्या अचिंतशक्ति परमेश्वरानें तो प्रचंड पर्वत सहज लीळेंनें आपल्या एका हातानें उचलिला, आणि त्यास गरुडावर बसून तो समुद्रतीरावर आऊं. तेथें भगवंतानें तो पर्वत खालीं ठेविला, व गरुडास बैकुण्ठलोकां जाण्याची आज्ञा दिली. परीक्षित राजा, असें करण्याचें

कारण इतकेंच कीं, त्या ठिकाणीं वासुकीला दोरीच्या ऐवजीं उपयोगांत आणावयाचें होतें; तेव्हां जर गरुड तेथें असेल, तर वासुकि तेथें येणार नाही, याकरितां भगवंतानें गरुडाला तेथून परत लाविलें; असो. इतक्यांत देवदैत्यही तेथें येऊन पोहोंचले.

अध्याय सातवा.

—:०:—

समुद्रमंथन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवंतानें मंदर पर्वत समुद्राजवळ आणून ठेविल्यावर पुढें त्या दैत्यांनीं व दानवांनीं, समुद्रांतून निघाढेल्या अमृताचा कांहीं भाग नागराज वासुकीला देण्याचें कवूळ करून त्याला वश करून घेतलें. नंतर त्यांनीं त्या वासुकीला दोरीप्रमाणें पर्वताला गुंडाळिलें, आणि तो पर्वत समुद्रांत घाळून घुसळण्यास आरंभ केला. राजा, दैत्यांना प्राणापेक्षा मानाची योग्यता जास्त वाटत होती, हें तत्त्व जाणून, घुसळण्यास आरंभ करतेंवेळीं भगवंतानें प्रथम वासुकीच्या तोंडाकडील बाजू आपल्या हातीं धरिली, त्याबरोबर इतर देवांनींही तीच बाजू धरिली; पण शेंपटीची म्हणजे अमगळ भागाची बाजू आपल्या वांटाणीला आली असे पाहून ते मानी, अध्ययनशील, विख्यात व शूर दैत्य तो बाजू धरण्यास कवूळ होईनात. तेव्हां, ज्याकरितां आपण एवढा प्रयत्न केला तो सफल झाला, असे पाहून देवांनीं दैत्यांचा हिरमोड केला नाही; अर्थात् शेंपटीकडील बाजू धरण्याचें त्यांनीं पतकारिलें. परीक्षित राजा, पुढे जेव्हां समुद्राचें घुसळणें सुरू झालें, तेव्हां तो प्रचंड पर्वत हळू हळू समुद्रांत बुडूं लागला. देवांनीं व दैत्यांनीं तो पर्वत बुडूं नये म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केले, पण व्यर्थ. शेवटीं भगवंताला वाटलें कीं, आतां याजकडून हें काम रेटत नाही. तेव्हां

कूम अवतार.

त्याने तत्क्षणीच कांसवाचें रूप धरिलें आणि समुद्रांत प्रवेश करून बुडत चाळखेला पर्वत आपल्या पाठीवर घेऊन त्याला वर काढिलें. राजा, हाच भगवंताचा

कूर्मावतार

होय. या वेळीं भगवंतानें धरिलें कांसवाचें रूप फारच मोठें होतें. त्या कांसवाच्या पाठीचा घेर एक लक्ष योजनें होता. त्या कांसवाचा पृष्ठभाग म्हणजे एक महान द्रूपच होतें. मंदर पर्वत वर आला असें पाहतांच देवदैत्य फिरून मोठ्या जोरानें समुद्र घुसळूं लागले; व तो मंदर गिरि भगवंताच्या पाठीवर गरगर फिरूं लागला. राजा, एवढा मोठा तो पर्वत भगवत्पृष्ठी फिरत असता, त्या देवाधिदेवाला केवळ पाठ कुरवाळल्याप्रमाणें वाटलें ! राजा, त्या समयीं, भगवंतानें, दैत्यांना बळ व हरूप याबा, देवांनाही अबेश चढावा, आणि वासुकीला तें घर्षण सहन व्हावें, म्हणून त्या सर्वांच्या शरिरांत सूक्ष्मरूपानें प्रवेश केला; व मग त्या सर्वांनीं मंदराचलास जोरानें गरगर फिरविण्याची सुरुवात केली. परंतु, त्यासमयीं इकडे अज्ञी स्थिति झाली कीं, त्या जोराच्या घुसळण्यामुळे मंदर गिरि डळमळूं लागला. तेव्हां फिरून भगवंतानें सहस्रबाहु पुरुषाचें अजस्र रूप धरिलें, आणि मंदर पर्वताच्या मस्तकावर आपले हात ठेवून त्याला दाबून धरिलें, आणि आपण वर बसला ! राजा, भगवंताची मूर्त एखाद्या महान पर्वताप्रमाणें जेव्हां त्या मंदरावर अधिष्ठित झाली, तेव्हां ब्रह्मादिक देवांनीं पुष्पवृष्टि केली. असो. ह्याप्रमाणें खालीं वर चांगला आधार मिळाल्यामुळे पर्वताचें बुडणें व डळमळणें बंद होऊन देवांना व दैत्यांना तो समुद्र घुसळण्यास चांगलेच अवसान सांपडलें. त्यांनीं मोठ्या नेटानें आणि एकमतानें घुसळणें चालविलें. तेव्हां समुद्र अत्यंत क्षुब्ध होऊन त्याच्या पोटातील नक्तमकरादिक जलजनांची कुर्दशा उडूं लागली. त्या लुप्त-

ठण्याच्या वेगानें नागराज वासुकीच्या सहस्रावधि उग्र नेत्रांतून आणि मुखांतून विषमय ज्वाळा निघूं लागल्या; आणि दैत्य तोंडाकडे असल्यामुळे त्यांपैकीं कित्येक त्या ज्वाळांनीं जळून गेले, व पौलोम, काळकेय, बळि, इस्वल वगैरे महान महान दैत्य वणव्यांत सापडलेल्या वृक्षांप्रमाणें अगदीं करपून जाऊन निस्तेज झाले ! देव जरी शेंपटीकडे होते, तरी मुखाकडून येणाऱ्या नुसत्या बाफाऱ्यानेच त्यांची दुर्दशा उडाली ! त्यांच्या प्रभा लुप्त झाल्या; त्यांचीं वस्त्रे, माळा, पोषाख व मुखें अगदीं धुरकटून गेलीं; आणि ते फार घाबरले ! तेव्हां भगवंतानें मेघांस पर्जन्य पाडण्यास आज्ञा केली. तेव्हां त्या पर्जन्यानें आणि समुद्राच्या काटांच्या तुषारांनीं देवदैत्यांचा दाह थोडा कमी झाला.

हालाहल विषाची उत्पासि व त्यामुळे

सर्वांची त्रेधा.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतातः—परीक्षित राजा, इतकीं संकटे आणि प्राणहानि सोसूनही जेव्हां अमृत निघेना, तेव्हां भगवान अजित स्वतांच मंथन करूं लागला. त्या वेळीं भगवंतानें प्रचंड रूप धारण केलें होतें; त्याची अंगकांति मेघाप्रमाणें श्यामळ होती; त्यानें सुवर्णाप्रमाणें देदीप्यमान वस्त्र परिधान केलें होतें; कर्णीतील कुडळें विद्युत्सारखीं चमकत होती; मस्तकावर कुरळ केश विकसत होते; वक्षस्थळीं आपादकंबिनी माळा शोभत होती; नेत्र आरक्त दिसत होते; हस्तांत पर्वत होता; आणि सर्व जगाला अभय देणाऱ्या करींनीं तो मंदर पर्वत घुसळीत होता. राजा, ह्याप्रमाणें सर्व शक्तिमान परमेश्वर स्वतः मंथन करूं लागला, तेव्हां घुसळण्याचा वेग फारच भयंकर झाला. समुद्र अमदीं दराळून गेला. त्यातील जळचराची जिवाची आशा नष्ट झाली; आणि इतक्यांत त्या प्रक्षुब्ध

समुद्रां नून हाहाहल । ष बाहेर आ । रा । हे । अविष्टुत होते; आम'ताद्वगीं मुनिगणांचा
विष बाहेर येताच त्याच्या उवाकानां त्रैविध्य गिरिवर होते; आणि ते भगवान शंकर, त्या
तळमळू लागले; सर्व प्रजपति आणि प्रजापति व - क्त मूर्त्या कल्याणकरिता तत्क्षणेन निमग्न
रह्या; त्या प्रमोदगान त्या । कर्णांनी वा । रणागा होते. पुढे त्यांना त्या सर्व प्रजापतींनी आणि
दिलेना; आणि शेवटी सर्वजण कैलास पर्वत वर प्रजजांनी वंदन केले, व त्याची स्तुति कर-
भगवान शंकराकडे गेले ! तथे शंकर पार्वती । ह । पयस आरंभ केला.

हा ग्राहल विषाणामून रक्षण करणारा विषयी प्रजापतींची शंकरांस प्रार्थना.

प्रजापति म्हणाले:—

देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ।

त्राहि नः शरणापन्न खैलोक्यदहनाद्विषात् ॥

त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बंधमोक्षयेः ।

तं तामर्चति वृक्षाः प्रपन्नातिहरं गरुम् ॥

गुणमय्या स्वशक्त्यास्य सर्वास्थित्यप्ययाविभो ।

धत्से यदा स्वदृग्भूमः ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥

त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं दसद्भावभावनः ।

नानाशक्तिभिराभातरा मात्मा जगदाश्वरः ॥

त्वं शब्दयोनिरैगदादिरात्मा प्रागेंद्रियद्रव्यगुग्वस्वभावः ।

कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मः त्वय्यं रं यन्निवृत्तामनंति ॥

अग्निर्मुः तेऽखिलदेवतात्मा क्षिति विदुर्लोकमव ध्रिः कजम् ।

कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णै रसनं जलेशम् ॥

नाभिर्नभस्ते श्व नं नभस्वान्सूर्यश्च चक्षुषि जलं रम रेतः ।

परावरात्माश्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्भगवन् शिरस्ते ॥

कुक्षिः समुद्रा गिरियोऽस्थिसंधा रोमणि सर्वौषधिविरुधस्ते ।

छंदांसि सा । तव सप्तधातवः अभियात्मन् हृदयं सर्वधर्मः ॥

मुखानि पंचोशनोदस्तवेश यैस्त्रिशदष्टोत्तरमंतवर्षाः ।

यतच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देव स्वयंज्योतिरवस्थातस्ते ॥

छाया त्वयर्मोर्भिषु यैर्विषर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ।

सांख्यात्मनः शास्त्रकृत त्वेक्षा छंदोमयो देवऋषिः पुराणः ॥

न ते गिरिलालिललांकपालविरिचवैकुण्ठपुरेन्द्राण्यम् ।
 उद्येतिः परं यत्न रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥
 कामाध्वरलिपुरकालगरधेनकभूतदुः क्षयतः स्तुनये न तने ।
 यः त्वत्काल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवह्निस्फुर्गिशिखया भसितं न वेद ॥
 ये त्वात्मरामगुरुभिर्हृदि चित्तांगिद्वंद्वं चरंतमुमया तासाऽभिः ।
 कथं त उग्रपुरुषं निरतं स्मशाने ते नूतमूतिमविदं ता हतः ॥
 तत्तस्य ते हृद तोः परतः परस्य नाजः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूतनः ।
 ब्रह्मादयः किमुन संस्त ने वयं तु तत्तर्गिर्गभिषया अति शक्तिमात्रम् ॥

एतत्तरं प्रपश्यामो न पं ते मधेश्वर ।
 मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तितेऽव्यक्तकर्मणः ॥

‘हृदेवाधिदेवा महादेवा, तू सर्व भूतानां अमर वराचिंशी यद्रथाधारः तू आदेस. त्रिगु-
 आत्म अमूर्त तू त्वा सर्वत्र प्रतिपन्न नात्मरु जी मया, ती तुझाच आश्रयाने असते.
 करिनेम. देवानां अणि दैवना अमृताणां, स्वभाव, काल, संकल अणि सत्य व ऋत
 अंशेने अग्निह्या समुद्रांथ-पमून त्यांना अवे उभयविध धर्म हे सर्व तूच अहेत. देवा,
 अमृताची तर अय प प मि न हीं; पण साप अग्नि हे तुझे मुख; भूनि हे तुझ चरण; काळ
 समुद्रांतून मे हलहळ विष पिबे आहे. तू ही तुझी शक्ति; दश हे तुझे कान; वरुण ही
 सर्वत्रैका जळूज जणानी बळ अलली तुझे जिह्वा, अकश ही तुझी नाभि; वायु हा
 आह आता या बळीं अमने रक्षण काण्यम तु श्वस; सूर्य हे तुझे नेत्रद्वय; जळ हे तुझे
 तुनचू; दुःरा कोणी समथ नाही सर्व जग रण; पवे जांवावा अश्रु हा तुझा अहंकार;
 न्य बयमोक्षाचा भावति एक तूच आदेस. चंद्र हे तुन मन; स्वर्ग हे तुझ रत्नक; समुद्र
 शरणागताने रक्षण काण्यविना तूच एक ६ तुझे उद; शिव हा तुझा अस्थि; ओषधि
 समर्थ अहेत; आणि बाभत विद्वान व ज्ञानी ७ सर्व बल ह तुझे शी; गायत्रिदिक सहस्रह
 पुरुष तुझाच आराधना करित समर्था हा या तुझा स्पर्धत; धर्म हे तुझे हृदय;
 जगाची उत्पत्ति पथने आण न्य काण्यी ८ अम्यपमून अदतीम कळारूप मंत्र होतात,
 जेव्हा तूला इच्छा होय, त्या वेळीं तूच ब्रह्म, ती पंचपाण्डवी तुझी पांच मुख; शिव ना-
 वाणु आणि मांश हीं रूपे घनेम तूच स्वतः ९ कर्जे स्वयंप्रकाश परमधत्त, तीच तुझी
 सिद्ध ज्ञानवान आहम. हे जगाची, नान- गान अस्थि; अम स्या दंभशेवादि उपा कही,
 शक्तींनीं ज द्रवने भासणारे जे ब्रह्म ते तूच १० तुझी छाया; स्वर, रज व तम हे तुझे तीन
 अहेय. तूच स्वर्गीच सर्व प्रजा उत्पन्न करि व; ज्ञानप्रपिदक शास्त्र हे तुझे स्वरूप;
 ताय; तं श निगमकही तूच आदेस. मत्तर, आण गात्रादि छेदिसय सन तन वेद हे तुझे
 अहंकार, प्राण अणि इद्रा यास तूच कारण अवलोकन होय. शरणा, तुझे हे ब्रह्मस्वरूप

जाणण्यास कोणीही समर्थ नाही. सकळ लोक-पाळ, ब्रह्मादेव, विष्णु व देवेंद्र हे सर्व तुझ्या व्यापक स्वरूपाचा विचार करून विस्मित होतात. तुझ्या ठायीं सत्त्वादिक त्रिगुणांचा लेश सुद्धा नाही. तुझी दृष्टि सर्वत्र एकसारखी आहे; आणि मदन, दक्षयज्ञ, त्रिपुरासुर व कालकूटाविष इत्यादि अनेक शत्रूंचा तू नाश केला आहेस. हे देवाधिदेवा, तुझ्या ह्या कृत्यांचे वर्णन केल्याने तुझ्या वास्तविक सामर्थ्याचे वर्णन केले असते होत नाही; कारण, तुझीं कृत्ये अगणित व अतर्क्य आहेत. हे सर्व ब्रह्मांड तू आपल्या इच्छेनेच उत्पन्न करितोस, व तूच आपल्या नेत्रातीक अग्नीने ह्याचा संहार करून टाकितोस. देवा, तुझे सामर्थ्य इतके अपूर्व आहे कीं, सृष्टीचा संहार करून त्याची तुला दाद सुद्धा नसते. हे परात्परा, महान महान ब्रह्मनिष्ठ पुरुष आपल्या हृदयाकाशांत तुझ्या चरणद्वयांचे चिंतन करितात व त्या योगें सर्व जगास हितकारक असा मार्ग दाखवून देतात. हे लोकभावना, तू जी तपश्चर्या करितोस, तिचे स्वरूप फारच उग्र व लोकोत्तर आहे. कित्येक लोक, तू पार्वतीस बरोबर घेऊन हिंडत असतोस, ह्यावरून तू विषयासक्त आहेस; व तू श्मशानांत राहतोस, म्हणून तू क्रूर व घातकी आहेस, अशी तुझ्याविषयीं गद्दी करितात; पण त्या मूर्खांस तुझ्या वास्तविक अधिकाराचा लेश तरी समजत आहे काय ? अहो, निर्मल महात्मे ज्याचे चिंतन करितात, व जो सदैव तपश्चर्येत रत असतो, तो पुरुष विषयासक्त व क्रूर वगैरे कसा असेल बरे ? हे महादेवा, तू मायातीत आहेस. तुझे यथार्थ ज्ञान भिळविण्यास ब्रह्मादिक देव सुद्धा समर्थ नाहीत; मग तुझ्या शक्तीचे वर्णन आम्हीं काय करों ? आम्ही केलेली ही स्तुति केवळ आमच्या शक्तीला अनुसरून केलेली आहे. कारण, हे महेश्वरा, केवळ तुझे हे दृश्य स्वरूप आम्ही अवलोकन करीत आहो. याहून दुसरे जे

तुझे सर्व कारणभूत अति सूक्ष्म स्वरूप, ते आम्हांस दिसत नाही. आम्ही तुझ्या दर्शनानेच कृतार्थ झालों आहों. आमचे तू संरक्षण कर.'

विषयप्राशन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, हे त्या प्रजापतींचे दीनबाणे भाषण ऐकून भोळा-नाथ शंकरांचे अंतःकरण कळवळले; व ते मोठ्या कळवळ्याने पार्वतीला म्हणाले, “ प्रिये, क्षीरसमुद्रांतून निघालेल्या हाळाहळ विषापासून या प्रजाजनांना किती ताप झाला आहे तो पहा ! आतां यांना अभय देणें हें माझे कर्तव्य आहे. स्वतः दुःख सोसून दुसऱ्यांचें हित करणें हेंच सज्जनांस मोठें भूषण वाटतें. भगवंताच्या मायेनें मोहित झालेले प्राणी एकमेकांशीं कळह करू लागले म्हणजे थोर पुरुष आपले प्राण सुद्धा खर्चा घालून तो कळह दूर करीत असतात. कारण, नश्वर अशा प्राणांची त्यांस काहीं विशेष महती वाटत नाही. प्रिये, दीनवत्सल साधुजनांवर परमात्मा प्रसन्न होतो, व तो प्रसन्न झाला असता या चराचर विश्वासह मीही संतुष्ट होतो. याकरिता, पार्वती, मी हें हाळाहळ विषय प्राशन करितों; म्हणजे हे सर्व सुखी होतील.”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, शंकरांची शक्ति सतीस पूर्णपणें माहीत होती, म्हणून तिनेंही त्यांस अनुमोदन दिसें. नंतर त्या भूतपालक महादेवानें लोककल्याणाकरितां ते विषय आपल्या तळहातावर घेतले, आणि तत्काळ प्राशन करून टाकिलें ! राजा, शंकरांवर देखील त्या विषानें आपला प्रभाव गाजविला ! त्याच्या प्रखरतेनें शंकरांचा कंठ काळानिळा झाला; पण त्यांस तेंही एक भूषणच झालें ! असो. भक्तसंस्कटनिवारण प्रभु देवाधिदेव शंकरानें हें केलेलें अद्भुत कर्म पाहून, सर्व देवांनीं व व प्रजाजनांनीं त्याची स्तुति केली. राजा, शंकर त्या प्रखर विषाचें प्राशन करीत असता त्या-

तीळ किंचित् भाग खाली पडला, तो वृक्षिक, सर्प विषीषधि व विषारी प्राणी यांनी ग्रहण केला !

अध्याय आठवा.

—:०:—

समुद्रमंथन.

कामधेनु, उच्चैःश्रवा इत्यादिकांची उत्पत्ति.

श्रीशुकाचार्य म्हणाळे:—परीक्षित राजा, शंकरांनी तें हाकाहळ विष प्राशन केल्यामुळे देवदेव्यांनाही आनंद झाला; व त्यांनीं फिरून मोठ्या उत्साहानें मंथन करण्यास सुरुवात केली. तों त्या क्षीरसागरांतून कामधेनु बाहेर निघाली. होम-हवनास लागणारे तूप, दूध तिथ्यापासून उत्पन्न होते, म्हणून वेदवेद्या ऋषांनी तिचा स्वीकार केला. नंतर चंद्राप्रमाणें स्वच्छ असा उच्चैःश्रवा नामक अश्व निघाला. देवराज बळीनें त्याजविषयीं इच्छा दर्शविली असतां, दैत्य म्हणतील त्याला अनुमोदन द्यावयाचें असें पूर्वीच ठरले असल्यामुळे, इंद्रादिक देवांनीं ती इच्छा मान्य केली. नंतर शुभ्र वर्णाचा व चार दांतांचा असा ऐरावत नामक एक महान हत्ती निघाला; तो आपल्या श्वेत दांतांनीं जणू काय कैलास पर्वताचेच महत्त्व हरण करित होता ! त्या हत्तीचा इंद्रानें स्वीकार केला. नंतर पद्मराग जातीचे कौस्तुभ रत्न त्या महासागरामधून बाहेर आले. त्याचा भगवान श्रीहरिनें स्वीकार केला, आणि त्यानें तें आपल्या वक्षस्थळावर धारण केलें. नंतर स्वर्गलोकाचा भूषणभूत होणारा पारिजातक वृक्ष निघाला; याजपासून स्वर्गातील लोकांस इच्छित वस्तु प्राप्त होतात. नंतर अत्यंत रूपवान व वस्त्रभूषणांनीं श्रृंगारलेल्या अशा अप्सरा निघाल्या. त्यांनीं आपल्या सौंदर्यानें, मनोहर गतींनीं, सलीळ कटाक्षानीं, आणि गुणांनीं देवांना मोह उत्पन्न केला.

लक्ष्मीची उत्पत्ति व तिचा सन्मान.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतात:—परीक्षित राजा, नंतर, विष्णुतेजप्रमाणें जिची क्रांति, व जी साक्षात् संपत्तीची मूर्ति, अशी ती भगवंतावर अनु-रक्त असलेली लक्ष्मी बाहेर आली. राजा, त्या लक्ष्मीचें रूप, औदार्य, वय, वर्ण, माहात्म्य वगैरे पाहून सर्व देव आणि दैत्य अत्यंत मोहित झाले; आणि ज्याला त्याला ती आपल्याला मिळावी अशी इच्छा उद्भवली. जो तो तिचा सत्कार करूं लागला. देवेंद्रानें तिचा उत्तम आसन दिलें. महान महान नद्यांनीं सुवर्णपात्रांत तिजकरिता जल भरून आणून ठेविलें. भूमीनें तिजला अभिषेक करण्याकरिता उपयोगी पडतील अशा ओपधि दिल्या. गाईंनीं पंचगव्यें (दूध, दही, तूप, गोमूत्र, गोमय) अर्पण केली. वसंतानें फळपुष्पादिक अर्पिली. ऋषींनीं विधि-पूर्वक अभिषेक करण्याची तयारी केली. गंधर्व गायन करूं लागले. अप्सरा नृत्य करूं लागल्या. मेघांनीं गंधीर शब्द करणारीं मृदंग, प्रणव, मुरज, गोमुख, शल इत्यादि वाद्ये वाजविली. नंतर, हातांत कमळ धारण केलेल्या त्या लक्ष्मीवर दिग्गजांनीं अभिषेक केला. ब्राह्मणांनीं मंत्र म्हटले. सागरानें उत्तम उत्तम वस्त्रें दिलीं. वरुणानें वैजयंती माळ अर्पिली. शिथकर्म्यानें बहुमोल अलंकार पुढें ठेविले. सरस्वतीनें हार दिला. ब्रह्मदेवानें कमळ अर्पिलें, आणि नागांनीं कुंडले दिलीं.

स्वयंवरप्रसंगीचे लक्ष्मीचे विचार.

श्रीशुक म्हणतात:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारें सर्वांनीं जिचा सत्कार केला, ती लक्ष्मी हातांत कमळ घेऊन इकडे तिकडे फिरूं लागली. ह्या प्रसंगीं तिचें मुखकमळ प्रफुल्लित झालें असून त्यावर सलीळ हास्य व मुग्ध लज्जा ह्यांची छबी उमटली होती. तिच्या कर्णांतील कुंडळांचें तेज तिच्या कपोलप्रांतावर झळझळत होतें.

तिने उदर भक्षणय कृता होते. तिने पया
 धारणारवे उज्जा अरु त्यामध्य अगदी
 अं र नव्हते; आणि ते चंदनाच्या बहुतांश
 उज्यांना अर्चित केले होते. ती इत्यन्तः
 परिश्रमण करित अपतां तिच्या पयातीळ पैजण
 मधर रुद्र कीर्त होी. व त्यामुठ ती एवया
 सुवर्णलतेप्रमाणे शोभत होनी. त्या कोमलोगनि
 षड्गुणैश्च रूपेण अना ति अपहारास मिळवा
 रणूर पुष्पळ शय्य केला; पण गंधर्व, यक्ष,
 दैत्य, भिन्न, आरण्य स्वर्गस्थ देव ह्यप्ये तसा
 एकही पुरुष तिचा आढळला ना. दुर्गसाया
 रक्त्या मुनी त्या ठिकाणी तपश्चर्या हा गुण हेत
 पण यांना कृष्ण त्रिकीला नव्हन; गुरुशुक्रदि
 वा त्या ठाया ज्ञान होते पण वैराग्य नव्हते;
 ब्रह्मदा, चंद्र इत्यादिक मठमोठे महात्म्य होते
 पण त्यांचा काम जिकिलेला नव्हता; इंद्रादिक
 देव श्रेष्ठ खरे, पण त्यांना पराश्रयाची ओक्षा
 होनी; प शुभमदिक अनेक धर्मेष्टि महात्म्य
 होते. पण त्यांच ठिकाणी भू दया वम-
 नव्हती; शिवि राजापारखे दशरू राजेनी
 पुष्पळ होते, पण तो त्यांचा गुण मुक्तीला
 कारण अना नव्हता; कार्तवीर्यमरवे मइ वडा
 दय करीही अनेक होते पण त्यांचा कालाच
 भीत होी; सनकादिकांवारख महमुने होते.
 पण ते सदैव भ्रम विमुवात निमग्न; पाकेडिंसा
 शिखे दार्वायु हंते पण ते ब्रह्मचर्यव्रतानेच राह
 णरे, विरणकरि पूरारख स्त्रियावर प्रेम करणा
 रेही अनेक होने. पण अरयु; शक्र पूरियु
 असून त्यांचा स्वभवही स्त्रियांना सुवकारक
 अना खगा, पण त्यांची वृत्ति पडगी अपंगल !
 भिन्न कोणीही लक्षणीय मनास रेईना; अपो
 लक्ष्मीस्वयंवर.

श्रीशङ्कराचार्य पुढे सांगतात:—राज, शेवट
 त्या लक्ष्मीला इका मंडळीमध्ये अथवा मंडळ
 रूप व षड्गुणैश्च संपन्न असा एक पुरुष अढ-

ळ १. प १ ता काही तिची इच्छा करीना शेवटी
 पुष्पळ विचार करून तिने त्या मुकुटाकाच
 वरिल ! तिने अपया हात ती ठ पुष्पमला भगवं-
 ताच्या गळ्यांत घतली, आणि उतायुक्त हस्य-
 मुख करून ती त्याच्या वक्षस्थळकडे पहात
 उभी रहिली. राज, वक्षस्थळकडे पहाण्याचे
 कारण इतकेच की, ते स्थान आपल्याला प्रार
 वडाव, अशी तिचा इच्छा होती; अतो. भगवंता-
 ची लक्ष्मीचा हेतु जाणून तिचा वक्षस्थळकडे
 आपले वक्षस्थळ अढळत बसून दिले. लक्ष्मीही
 आपण इच्छिते स्थान आपल्यास मिळावे म्हणून
 तथे अनंदांनं रडून, अपया कृताश्वाया
 यगाने तें कराचा उर्कस करून कागची. राजा,
 भगवाने जिणु हे लैले कराचे जनक व भगवती
 लक्ष्मी ही त्रेलकाची जननी ह्यव एक झाले
 अस पाहून सर्वांना आनंद झाला. जिकडे तिकडे
 मंगलवाच वजू कागची. सर्व देव, ऋषि इत्यादि-
 कानी भगवता पुष्पवृष्टी करी, व त्यांनी विष्णु-
 प्रतिपदक भगवंत नांवाच्या स्तुतिकेनी राजा,
 क्षीने कटकक्ष फेकिताच सर्व देव व प्रजपति
 ह्यांना परम आरुहाद वाटला, व त्यांची वित्तवृत्ते
 रक्तन हेऊन त्याचे स्वभाव वारे तत्तळ शुद्ध
 झाले. अतो. राज, लक्ष्मीन देशांना वारे ठ नाई,
 म्हणून दैत्य फार खरिल झाले ! अतो; नंतर त्या
 देवदेव्यांना पुनः मथन चा विडे; तबरा, राजा,
 या क्षीरसमुद्रांतून, कमळाप्रमाणे जिचे नेत्र
 भरेत अशी सुरादरी निघा; आणि विष्णूच्या
 अनुमगने दयनी तिचा स्वीकार केला; अतो.
 अमुताची उत्पत्ति व त्याचे दैत्यांकडून हरण.
 श्रीशङ्कराचार्य सांगत तः—पराजित राजा,
 नंतर फिरून मथन सुरू झाले, तो त्यासून
 एक अद्भुत पुरुष बहू निघला तो शरिगने
 पुष्ट अमून त्याची कांति मेघासाणी होती.
 नावे बहु दीर्घ व बळकट अमून मन शंका-
 तारखी गोळ व विवर्जने युक्त होती. त्याचे

नेत्र आ क अतून त्याच्या कांठात माळ होती तो पितांबर नेमलेला असा अपून याच शि रावा अनन अंतराकार होते. त्याचे वक्षस्थल विशाल अमून त्याच्या काठात कुंडले झळकत होती. त्याचे केंप कुण्ठ असून त्यांनी अत्र तृळ तुळत होती. त्याच वष लहान असून तो अत्यंत परकी दिवत होता; आणि ता भेठ सुदर अमून त्याच्या हातात अमृताचा कलह होता. राजा, भवितव्या अंशापसून उत्कृष्ट झालेला हा धनवंती होय. तो द्युगच्छात निवृत्तात असून यज्ञानील हविर्भाग भक्षण करणारा होता. राज, त्या पुरुषाच्या हातांत अमृताचा कलश आहे. असे पहिल्याचरेवर दैत्यांनी गडबड करून तो हिसकवून घेतला. अमृतकलश दैत्यांच्या हाती गेल्या असे पडून देवांची मने विचलली आणि ते सर्वत्र ईश्वराचा शरण गेले. देवांची मुखे सुकून गेली आहेत व ते अगदी दीन झाले आहेत, असा आहूत भगवंताने देवांना आश्वासन दिले, आणि सांगितले की, "तुम्ही कधी होऊ नका; मी अहोरात्र मायेच्या योगाने देवांना मोह घालीन, आणि त्यांचा परासामध्ये कलह लावू. देऊन तुमचे कार्य निश्चीस देईन." परीक्षित राज, दैत्यांनी अमृताचा कलश हिसकावून नेला म्हणजे, अमृताप्राशनाने हट्ट दैत्यांमध्ये कलह

उत्पन्न झाला. एक म्हणे, 'मी अर्धी पितांबर,' दुसरा म्हणे 'मी अर्धी पितांबर,' असा एकच कोठाहट सुळ झाला ! या दैत्यांमध्ये कधी जे असक्त होते, त्यांना वाटले की, या दांडग्याचरेवर कांही आपल्याच्याने टिकाव धरवत नाही, आणि आपल्याला कांही अमृत मिळत नाही; तेव्हा त्यांनी धर्मशस्त्र सांगण्यास सुरुवात केली ! ते म्हणू लागले, "बाबनो, तुम्ही उगीच झगड मजवून नका. अमृतप्रप्ती करिता देवांनी व आपण सारवेच प्रयत्न केले आहेत; तद्वा त्याचा वाटा सर्वाना समरखा निळणे येथ्य आहे, आणि सना-

नधर्वशी अयेच सांतां. मग गांन जया सर्वना राखा भग मिळतो, त्या गांनही सर्वास सरखा पाग मिळाला पाहिजे ! " परीक्षित राजा, अकारचावाद त्या दैत्यां पाजला आहे असे पडून सर्वकानिपुण भगवंताने रत्नाळ स्त्रीरूप धारण केले. हे भरतकुलवंतमा,

मोहिनी अतार

मृगतात तो हच. या वशी भगवंताने घेतलेले स्त्रीरूप केवळ अवर्णनीय होते. त्या स्त्रीचा बर्ण ललकमराप्रमाण इतक अमून सर्व अवयव भगदं रेखलेले आणि गोंडम होते. तिच्या हातात जा बहुमोळ कुंडल होती, त्यांची प्रभा तिच्या गालावर पडल्यामुळे तिचे ते उजवत व सिंहेने युक्त असे मुखकळ फरच रमणीय दिसत होते. तिच्या मुखातून विघाग्न्य श्वा-त्या सुगंधावर लुब्ध हाऊन तिच्या भोंवतीं प्रपन्न गुंजव करीत होते त्या स्वयैवमत्तपन्न कलशकाट छीने अहल्या बुद्ध्यामध्ये भोगीचा कुल्लेला गजरा घाला होता. कलांतिल अलकागनी तिची मान फरच मनोहर दिसत होती. तिने नसलेले पांढरे शुभ्र पाकळ इतक नजुक होते की, दुखून पाहणाराम तिच्या एकर अवाग्याची ठेवण पण दिे; आणि तिच्या पायांतील नूरांच्या धुर ध्वनिने सर्वांची मने तिजकडे अकर्षित होत होती. परीक्षित राजा, ज्याच्या मायेने त्रैलोक्य मुळले आहे, त्यानेच स्वतः घेवलेल्या त्या माहितीरूपाला कोण सुणारा नाही ? गजरा, अशा प्रकारे त्या मंदिराच्या परी निवृत्तीने आपल्या नेत्रकटाक्षवाण करून दैत्यांच्या अंतःकरणांत कामराजाची प्रेरणा केली !

अध्याय नववा.

—:०:—

मोहिनीस्वरूप नें दैत्यांस मोह
अंशु हाचार्य म्हणाले:-पर्यादित राजा, दैत्या-

नीं पूर्वीचा आपसांतील मित्रभाव सोडून दिला, आणि अमृतपात्राकरितां ते एकमेकांपाशीं झगडूं लागले, व शिबीगाळ करूं लागले. इतक्यांत ही मोहिनी त्यांच्या दृष्टीस पडली. तिच्या हातांचे सर्वजण तिच्या त्या अत्यंत मोहक स्वरूपाळा मुळठे, आणि तिची वाखाणणी करीत करीत तिच्या जबळ येऊन तिच्या म्हणाळे, “ हे कमलनयने चारुगात्री, आमच्या मनाळा क्षोभ उत्पन्न करणारी अशी तू आहेस तरी कोण? कोणाची? आणि आलीस कोठून? येथें येऊन तुला कोणतें कार्य साधवयाचें आहे? सुंदरी, तुझ्याकडे पाहून आम्हांला असें वाटतें कीं, तू न हुंगलेल्या पुष्पाप्रमाणें अगदीं शुद्ध असावीस. आम्ही—कश्यपाचे पुत्र—परस्परांमधील बंधुप्रेम विसरून, एकाच वस्तूकरितां एकमेकांशीं भाडत असतां तूं येथें प्राप्त झाली आहेस, त्या अर्थी ईश्वरानें तुला आमच्याकरितांच पाठविलें आहे हें खास. म्हणून, हे मानिनी! अमृतप्राप्तीकरितां सारखे श्रम करणाऱ्या आम्हांला बांधवांमध्यें विरोध न येईल, अशा रीतीनें तू आम्हांला वांटणी करून दे मोहिनीचे छद्मी भाषण.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, दैत्यांचें तें भाषण ऐकून स्त्रीरूप हरि किंचित् हसले, आणि मनोहर नेत्रकटाक्षानीं दैत्यांकडे पहात पहात म्हणाळे, “ हे कश्यपपुत्रहो, तुम्ही असले हें महत्वाचें काम मजवर सोंपविता, पण हें चांगलें नव्हे. कारण, आम्ही जारिणी स्त्रिया म्हणजे नित्य नव्या नव्या पुरुषावर प्रेम करणाऱ्या; मधुर मधुर भाषणानें दुसऱ्यांचीं मनें आकर्षण करणाऱ्या; व आपल्या अंतःकरणाचा ठाव कोणास कधीही न लागू देणाऱ्या आहों अर्थात् आम्ही कोणाच्याच विश्वासास पात्र नाही! सुज्ञ पुरुष आम्हांला कामिनी स्त्रियांवर मुळीच विश्वास ठेवीत नाहीत. अहो, लांडग्यांचें आणि जारिणी स्त्रियांचें सत्य अनिष्टपरिणामी होय !”

श्रीशुक म्हणतात:—परीक्षित राजा, मोहिनीच्या ह्या पाताळयंत्री भाषणानें दैत्यांचा तिच्यावर जास्तच विश्वास बसला, आणि त्यांनीं हसत हसत अमृताचा कलश तिच्या हातीं आणून दिला. भगवंतांनीं तो कलश आपल्या हातांत घेतला आणि ते दैत्यांस म्हणाळे, “ दैत्यहो, मी नको नको म्हणत असतां अमृताची वांटणी करण्याचें काम तुम्ही मजवर सोंपवीत आहां; पण तें करितांना जर मी काही बरे किंवा वाईट केले, तर त्याविषयीं तुम्ही अवक्षरही बोलतां कामा नये. हें तुम्हांला कबूल असेल, तर मी हें काम करितें.” परीक्षित राजा, मोहिनीच्या मुखांतून हे शब्द निघाल्याबरोबर, त्या तमोगुणी दैत्यांना तिच्या बोलण्यांतील पांचपेच न समजून त्यांनीं “ ठीक आहे !” कबूल ! असें तिच्या म्हटलें. नंतर

अमृतप्राशनाची तयारी

झाली. त्या सर्वांनीं स्नान केलें, आणि अग्नीमय्यें हविर्द्रव्याचा होम केला. त्या दिवशीं ते उपोषित राहिले. त्यांनीं गाईंना, ब्राह्मणांना व सर्व प्राण्यांना अन्नदान केलें; व ब्राह्मणांकडून पुण्याहवाचन करवून त्यांनीं आपल्या आवडीचीं नवीं नवीं वस्त्रे व अस्त्रकार धारण केले. नंतर पुष्पांनीं व धूपदीपांनीं सुशोभित केलेल्या मंडपांत ते सर्व दैत्य आले, आणि पूर्वेकडे दर्भाचीं अग्ने करून त्या दर्भासनावर पूर्वाभिमुख बसले. त्या समयीं त्या मंडपांत देवही आले. नंतर ती मोहिनी आपल्या हातांत अमृताचा कलश घेऊन सलज्ज व सस्मित मुद्रें तें त्या समेंत प्राप्त झाली. तेथें आल्यावर तिनें देवांना आणि दैत्यांना निरनिराळ्या पंक्तींना बसविलें. दैत्यांना तिच्या रूपाच्या योगानें इतका मोह पडला होता कीं, ती जें जें बोले, तें अमृतच आहे असें त्यांना वाटे. मोहिनीनें पूर्वीच त्यांकडून वचन घेतलें होतें कीं, मीं काही केले तरी तुम्ही तें कबूल केले पाहिजे; व त्यांनींही तिच्या, तू यथाऱ्याय वांटणी कर, असें सांगितलें होतें.

या दोन्ही गोष्टीत तिने आपल्याला हवी तशी सबड साधून घेतली होती. ह्या समयी तिने विचार केला की,

देवांनाच अमृतपान

करविणे योग्य आहे. कारण, दैत्यांनी आपल्यास यथान्याय वाटणी करण्यास सांगितले आहे; तेव्हा 'न्याय' म्हटला म्हणजे क्रूर दैत्यांना अमृत पाजिल्याने सर्पाळा दूध पाजण्यासारखे होय; याकरिता, फक्त देवांनाच अमृत पाजिले पाहिजे. परीक्षित राजा, त्या प्रसंगी दैत्य कदाचित् गडबड करितोळ, म्हणून त्यांची तिने मोहक शब्दांनी समजूत केली की, 'देव फार हाबरे आहेत, त्यांना दम निघावयाचा नाही; याकरिता हे त्यांनाच आधी पाजिते, म्हणजे त्यांचा त्रास राहणार नाही.' अशा रीतीने दैत्यांना चढवून ती देवांना अमृत पाजू लागली. राजा, दैत्यांना तिचे कपट समजून आले नाही असे नाही; परंतु ते वचनबद्ध झाले असल्यामुळे, आपल्या वचनाची महती बाळगणाऱ्या त्या मानी दैत्यांनी तोंडातून ब्र देखील काढला नाही; आणि शिवाय, आपण काही बोललो तर या सुकुमारीच्या मनाला दुःख होऊन आपल्या प्रेमांत अंतर येईल, असेही त्यांना वाटले !

राहुचे कपट व त्याचा शिरच्छेद.

श्रीशुकाचार्य पुढे सांगतात:-परीक्षित राजा, याप्रमाणे मोहाने व वचनाने बद्ध झालेले ते दैत्य स्थळ बसले असता, त्यांतून राहु नावाचा दैत्य उठला; आणि गुप्तपणे देवांचे सोंग घेऊन व चंद्र-सूर्याच्या मध्ये बसून सर्वांबरोबर अमृत प्याला. पण हे त्याचे कपट चंद्र सूर्यांनी ओळखिले, आणि तत्काळ त्यांनी ती गोष्ट मोहिनीरूप भगवंताला खुणेने कळविली. तेव्हा, राहुने प्राशन केलेले अमृत त्याच्या घशाखाली उतरले नाही तोच, भगवंताने आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या चक्राने त्याचे मस्तक तोडिले. राजा, राहुच्या घशाखाली अमृत उतरू दिले नव्हते, यामुळे

त्याचे धड भूमीवर पडले; पण मुखात अमृत असल्यामुळे ते धडापासून वेगळे झाले तरी त्यातील जीवांश नष्ट झाला नाही. शेवटी भगवंताने त्याची गृह्णालेत योजना केली. त्या द्वेषाने तो राहु अजूनपर्यंत पौर्णिमा व अमावास्या या दिवशी चंद्र-सूर्यांना प्रासण्याकरिता त्यांच्या अंगावर धावून जातो; आणि ग्रहणसमयी याची प्रतीति सर्वांना येतेच; असो. याप्रमाणे ते अमृत देवांना पाजितां पाजितां संपले, तेव्हा भगवंताने दैत्यांच्या समक्ष आपले कृत्रिमरूप टाकून पूर्वरूप धारण केले. राजा परीक्षिता, ह्याप्रमाणे स्थल, काल, हेतु, साहित्य, इच्छा आणि प्रयत्न ही सर्व देवांची आणि दैत्यांची सारखांच असताही देवांनाच चांगले फल मिळण्याचे कारण इतकेच की, देवांनी भगवंताचा आश्रय केला होता, आणि दैत्य त्यापासून विमुख होते. याकरिता, कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाने नारायणाच्या चरणकमलांचा आश्रय घरावा; म्हणजे कितीही अडचणी आल्या तरी ईश्वराच्या कृपेने त्या सर्व दूर होतात आणि त्याला इच्छित प्राप्त होतें. प्राणी नानाप्रकारची कर्मे करितात, पण ती ईश्वरप्रीत्यर्थ नसून शरीरपुत्रादिकांप्रीत्यर्थ असतात; यामुळे ती कर्मे वृक्षाच्या शाखांवर पाणी शिंपडल्याप्रमाणे व्यर्थ होतात. म्हणून, कोणतेही कर्म करावयाचे ते ईश्वरप्रीत्यर्थच करावे. वृक्षाच्या मुळाशी पाणी घातले असता ते जसे त्या वृक्षाच्या सर्व भागांचे पोषण करिते, तसे परमेश्वरप्रीत्यर्थ केलेले कर्म कर्त्याच्या सर्व कामना पूर्ण करिते.

अध्याय दहावा.

—:०:—

देवदैत्यांचा पुनः संग्राम.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, देवांनी आणि दैत्यांनी अमृतप्राप्तीकरिता सारखे

श्रम केले असता, वासुदेवाची भक्ति न केल्यामुळे दैव्याना अमृताची प्राप्ति झाली नाही; व देवांनी ती केल्यामुळे त्यास ते प्राप्त झाले. ह्याप्रमाणे भगवंताने आपल्या भक्तांना अमृताचा लाभ करून देऊन तो गरुडावर बसून चालता झाला. परंतु अशा प्रकारे देवांचा झालेला उत्कर्ष दैव्यांना सहन न होऊन त्यांनी शस्त्रे उचळिली, आणि ते देवांवर चालून आले. अमृतप्राशन केले असल्यामुळे, आणि भगवंताचा पूर्ण आश्रय होता म्हणून, देवही त्यांच्याशी युद्ध करण्यास निर्भयपणे सिद्ध झाले. राजा, शेवटी, ज्या समुद्रतीरावर एकाच कार्याकरिता एकमताने देव आणि दैत्य आले होते, त्याच ठिकाणी त्यांची ती उभयतांमधील प्रेमबुद्धि जाऊन ते एकमेकांचे शत्रु बनले; सारांश, जे देवदैत्य पूर्वी स्नेहभावाने वागत होते, ते अशा रीतीने एकमेकांचे गळे कापण्यास सिद्ध झाले. दोन्ही पक्षांकडील वीरांचीं मनं खवळलीं. दोन्हीकडील रणवाद्यांच्या योगाने आकाश दणाणून गेले, आणि लागलीच उभयतांमध्ये भयंकर रण माजले. त्या युद्धात असंख्य जीवांची हत्या झाली. रक्ताचे पूर समुद्राला मिळाल्यामुळे तो सर्व रक्तमय दिसू लागला. त्या रणकंदनात मेलेल्या योद्ध्यांचीं प्रेतं वाहनांच्या पायाखाली तुडविली गेल्यामुळे, त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन तो एक प्रकारचा रक्त, मांस आणि अस्थि यांचा चिखलच बनला ! त्याच्या योगाने वृद्धत असलेल्या योद्ध्यांचीं वाहने त्या रक्तमांसमय चिखलांत रुंलागले ! राजा, त्या भयंकर युद्धाला 'दैवासुरयुद्ध' असे स्वतंत्र नांव पडले. दैत्यांचा अधिपति विरोचनपुत्र बलि हा त्या वेळी, मयासुराने निर्मिलेल्या वैद्ययस नामक विमानांत बसलेला होता; व त्या जवळीवर नमुचि, शंबर, बाण, विप्रचित्ति, अयोमुख, द्विमूर्धा, काळनाभ, प्रहेति, हेति, इक्ष्वक, शकुनि, भूतसंताप, वज्रदंष्ट्र, विरोचन, ह्यग्रीव

शंकुशिरा, कपिल, मेघबुधुभि, तारक, चक्रटक, शुंभ, निशुंभ, जंभ, उत्कल, अरिष्ट, अरिष्टनेमि, मय, त्रिपुरासुर, पौलोम, कालेय, निवातकवच इत्यादि मोठमोठे योद्धे आपापल्या विमानांत बसले होते. ज्यांनी पूर्वी अनेक वेळा देवांना जिंकिले होते, ते दैत्य अमृताचा भाग न मिळाल्यामुळे पराकाष्ठेचे खवळून गेले; व त्यांनी देवांना भय उत्पन्न करणारीं आपापकीं वाद्यं वाजविलीं, व ते सिंहनाद करू लागले. तेव्हा, शत्रु अत्यंत प्रबळ झालेले पाहून क्रुद्ध झालेला इंद्र आपल्या ऐरावतावर बसला, आणि इतर देवही आपापल्या वाहनांवर बसून तयार झाले. नंतर त्या उभयपक्षांमध्ये वायुद्ध सुरू झाले असता, एकमेकांला मर्मभेदक भाषणे बोलतां बोलतां चिडून जाऊन, त्या देवदैत्यांमध्ये द्वंद्वयुद्ध

सुरू झाले. परीक्षित राजा, त्या द्वंद्वयुद्धाचे समग्र वर्णन करणे अशक्य आहे. तथापि, जे काही प्रमुख योद्धे एकमेकांशी द्वंद्व खेळत होते, त्यांचीं नावे तुला सांगतो: इंद्राबरोबर बलि; तारकासुराबरोबर षडानन; हेतीशी वरुण; प्रहेतीशी मित्र, काळनाभाशी यम; मयासुराशी विश्वकर्मा; त्वष्टाशी शंबर; विरोचनाशी सविता; नमुचीशी अपराजित; वृषपर्व्याशी अश्विनीकुमार; बलि राजाच्या बाणासुरादि शतपुत्राबरोबर सूर्यदेव; राहूशी चंद्र; पुलोम्याशी वायु; शुंभ-निशुंभांशी महावेगवती देवी भद्रकाली; जंभासुराशी वृषाकपि; महिषासुराशी विमावसु; वातापि व त्याचा बंधु इक्ष्वक यांशी ब्रह्मपुत्र; दुर्मर्षाशी कामदेव; उत्कलाशी मातृगण; शुक्राचार्याशी बृहस्पति; नरकासुराशी शनैश्वर; निवातकवचांशी मरुद्गण; कालेयांशी देव अष्टवसु; पौलोमांशी विश्वेदेव; व क्रोधवशाबरोबर रुद्र द्वंद्वयुद्ध करू लागले. याप्रमाणे ते वीर आपापल्या बरोबरीचा योद्धा पाहून वृद्धत होते. राजा, ज्याची इच्छा दोर्हंकडील वीरांना अर्थात् सारखीच होती.

मृणून ते आपापस्या शत्रूवर चवताळून शस्त्रांचे प्रहार करीत होते. त्यांनीं भृशुंडी, चक्रे, गदा, खड्ग, पट्टे, शक्ति उल्मुक, प्रास, परशु, भल्ल, परिघ, मुद्गर, भिदिपाळ इत्यादि आयुधांनीं एकमेकांचीं मस्तकें तोडिलीं. तूटून पडलेले अवयव आणि गळून पडलेलीं किरीट कुडके, बाहुभूषणें, शस्त्रें, वस्त्रे इत्यादिकांनीं त्या रणमैदानास एक प्रकारची भयंकर शोभा आली होती. ते वीर एकमेकांशीं अत्यंत त्वेषानें लढत असल्यामुळे एकाएकीं मस्तकें तूटून जाऊन शिलक राहिलेलीं नुसतीं धडेंच एकमेकांचे तुकडे करीत होतीं; आणि धडाविरहित मस्तकें डोळे लाळ करून दांतभोंठ चावीत होतीं ! मांस, अस्थि, अलंकार, शिरे, धडें, धुराळा आणि रक्त यांनीं तें समरांगण मृणजे एक विस्तीर्ण दळदळच बनली होती ! बळीचा पराक्रम अद्भुत होता. त्यानें एके वेळीं एकदम महेंद्राळा दहा, ऐरावताला तीन, ऐरावताच्या चौवां पादरक्षकांना चार, व महाताळा एक असे बाण मारिले. राजा, ते सर्व बाण येऊन पोहोचण्याचे पूर्वीच इंद्रानें आपल्या चपक हस्तलावघानें तोडून टाकिले. बळीला तो इंद्राचा पराक्रम सहन झाला नाही. त्यानें तत्कळ एक धगधगीत शक्ति उचळिली. तिचें तेज विशुद्धतेप्रमाणें होतें. पण इंद्रानें ती त्याच्या हातांत असतानाच तोडून टाकिली ! हातांतल्या हातांत इंद्रानें शक्ति तोडिली, त्यामुळें तर बळी अधिकच खवळला. त्यानें लागलीच शूल हातीं घेतला; तोही इंद्रानें तेथेंच तोडिला. तेव्हां बळीनें प्रास उचळिला; तोही इंद्रानें तोडून टाकिला. ह्याप्रमाणें जीं जीं शस्त्रे वगैरे बळीनें इंद्रावर टाकण्याकरितां उचळलीं, तीं तीं सर्व इंद्रानें बळीच्या हातांत असतानाच तोडिलीं ! शेवटीं बळीनें

असुरी माया

उत्पन्न केली. त्या मायेच्या योगानें देवांच्या सैन्या-

वर उजालायुक्त असा एक विस्तीर्ण पर्वत आला. त्यांतून तापून लाळ झालेले मोठमोठे दगड देवांच्या अंगावर पडू लागले; मोठमोठे वृक्ष जळून त्यांचे निखारे खालीं येऊ लागले; तसेंच भुजंग, सर्प, नाग, बिच्छू हे देवांच्या अंगावर ढासळू लागले; त्या पर्वतावरील क्रूर पशु त्यांच्या अंगावर पडत आणि त्यांच्या अंगांचे लचके तोडीत ! दैत्यांच्या मायेनें तेथें असंख्य अक्राळविक्राळ राक्षस व राक्षसिणी उत्पन्न झाल्या; आणि हाणा, मारा, तोडा, अशा शब्दांनीं त्यांनीं हळकट्याळ करून सोडिला. नंतर आकाशांत गंधीर व कठोर शब्द करणारे मेघ येऊन ते निखाऱ्यांचा वर्षाव करू लागले; आणि त्यांतच भयंकर सोसाटयांचा जग सुटल्यामुळे व विजांचा कडकडाट सुरू झाला. आतां त्रैलोक्य जळून त्याची राख हांते कीं कथ असें वटू लागले ! अशा प्रकारें बळीनें प्रलय काळ अग्नि उत्पन्न केला, व त्याला वाऱ्याची अनुकूलता मिळाल्यामुळे देवांचें सैन्य जळू लागले ! इतक्यांत समुद्रही खवळला व आपली पाण्यादा सोडून पृथ्वीला बुडवीत आहे असें दिसले; आतां सोसाटयांच्या वाऱ्यानें पर्वताएवढ्या भयंकर लाटा उसळू लागल्या !

भगवदागमनामुळें मायेचा नाश.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ह्याप्रमाणें त्या दैत्यांनीं अनेक प्रकारच्या मया उत्पन्न केल्या, तेव्हां देव अगदीं घाबरून गेले; इंद्रालाही काहीं उपाय सुचेंना. शेवटीं देवांनीं विश्वपाळ भगवताची स्तुति केली. तेव्हां, भक्तांवर संकट आले आहे असे पाहून, भक्तकाम-कल्पद्रुम परमेश्वर गरुडावर बसून अष्टभुजस्वरूपानें तत्काळ तेथें प्राप्त झाले. राजा, ईश्वराचा प्रभाव अतर्क्य आहे. भगवान तेथें येतांच दैत्यांच्या सर्व माया नष्ट झाल्या. कारण, भगवांचितनाच्या योगानें सर्व संकटांचा परिहार होतो हा सिद्धांत आहे; असो,

भगवंताचें व दैत्यांचें युद्ध.

राजा, भगवान तेथें गरुडावर बसून आला आहे असें पाहतांच, सिंहवाहन काळनेमि दैत्यानें आपला शूळ पेलून भगवंतावर फोकीला. त्रैलोक्यपति भगवंतानें, तो शूळ गरुडाच्या मस्तकावर येऊन पडणार तोंच त्याला सहज हातानें धरिलें; आणि तोंच उलट त्याच्या अंगावर भिरकावून त्यानें वाहनासुद्धा काळनेमीला ठार केले. चक्राच्या योगानें भगवंतानें माळी व सुमाली या प्रबळ दैत्यांना तोडिले. ही स्थिति पहात असतांही मास्यवान् भगवंताजवळ आला, आणि गरुडावर गदेचा प्रहार करण्यास तयार झाला, तेव्हां भगवंतानें त्याचाही शिरच्छेद केला !

अध्याय अकरावा.

—:०:—

देवदैत्यांचें युद्ध.

इंद्राकडून बलीचा धिक्कार.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवंताच्या कृपेनें देवांना पुनः अवसान आलें; आणि ज्यांनीं ज्यांनीं त्यांना मारिले होते, त्या त्या सर्वांना झोडण्यास त्यांनीं पुनः सुरुवात केली. भगवान इंद्रानें बलीवर वज्र उचलिले. बलीनेंही आपलीं सर्व आयुधें घेतलीं आणि तो इंद्रासमोर येऊन उभा राहिला. तेव्हां इंद्र धिक्कारपूर्वक त्याला म्हणाला, “मूर्खा, नानाप्रकारचीं सोंगें घेऊन बहुरूपी जसे मुळांना खेळवितात, तसे तुम्ही दैत्य आपल्या राक्षसी मायेनें आम्हांस खेळवूं पाहतां काय ? पण तुम्ही पूर्ण लक्षांत ठेवा कीं, आम्ही बहुरूप्यांचे गुरु आहों ! तुमच्या कपटविद्येला आम्ही भिणारे नाही; ज्या मूर्खाना वाटत असेल कीं, कपटविद्येच्या योगानें आम्ही स्वर्गापेक्षांही उच्चपदास जाऊं, त्या चोरांना मी त्यांच्या पाहिल्याच पदावरून खाळीं ढकळतो ! हें पहा आतांच या माझ्या वज्रानें तुझ्या मस्तकाचें चूर्ण

करितों ! हे कपटपटो, आतां बोलाव आपल्या साथीदारांना, आणि कर आपल्या रक्षणाचा उपाय काय असेल तो !”

बलीचें इंद्राला मार्मिक उत्तर.

बलि म्हणाला:—इंद्रा, जे जे म्हणून युद्धाकरितां समरांगणावर येतात, त्यांना कीर्ति, जय, पराजय व मृत्यु यांपैकी कांहींना कांहीं तरी प्राप्त व्हावयाचेंच; ह्या गोष्टी काळाच्या स्वाधीन आहेत, व त्याच्याच प्रेरणेनें लोक कर्म करीत असतात. म्हणून राहाणे लोक जय भिळाळा तरी आनंद मानीत नाहीत; आणि पराजय झाला तरी दुःख करीत नाहीत. परंतु तुम्हां मूर्खाना हा विचार कोठचा ? कर्तें काय ते आम्ही, अशी तुम्हाला घमेंड आहे, आणि म्हणूनच तुम्ही दुसऱ्याला मर्मभेदक भाषणें वाळता. पण या तुमच्या कृतीबद्दल विद्वानांना तुमची कींव येते !

दैत्यांचा पराभव.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, बलि राजानें याप्रमाणें धिक्कारयुक्त वाक्प्रहारांनीं अगोदर इंद्राचा लज्जित केले, आणि नंतर त्यावर आकर्णधनुष्य ओढून अति तीक्ष्ण बाण सोडिले. बलीचे ते बागबाण इंद्राच्या काळजाला अतियश झोबले; शत्रूचा नाथनाट करणारे आपले वज्र त्यानें तत्काळ बलीचा प्राण घेण्याकरितां उचलिले; आणि मोठ्या त्वेपानें त्याचा बलीवर प्रहार केला. बलीला तो आघात सहन झाला नाही ! पंख तुटलेला पर्वत आकाशांतून खाळीं पडावा, त्याप्रमाणें बलि राजा, आपल्या वाहनावरून खाळीं पडला. आपला मित्र पडला असें पाहतांच, बलीचा सखा जंभहा त्याला साद्य करण्याकरितां समरांगणीं धावला, आणि त्या सिंहारूढ जंभानें आपली प्रबळ गदा इंद्राच्या मानेवर व ऐरावताच्या गंडस्थळावर हाणिली. गंदेच्या तडाख्याबरोबर ऐरावत खाळीं वांकला आणि त्यानें गुडघे टेकले; व त्याला त्या घायानें

प्रबळ मूर्च्छा आली ! अशा प्रकारे इंद्र संकटांत पडला आहे असे पाहतांच, मातलीने सहस्र अश्व जोडलेला त्याचा रथ तत्काळ तेथे आणून त्याच्याजवळ उभा केला; तेव्हा इंद्र ऐरावतावरून उतरून रथांत बसला. राजा, त्या वेळच्या मातलीच्या चलाखीबद्दल जंभांनेही त्याची प्रशंसा केली, आणि हसत हसत एक देदीप्यमान शूळ त्याच्या अंगावर फेंकिला. मातलीला तो शूळ मर्मस्थानी लागला, तरी त्याची दुःसह पीडा त्याने तशीच सहन केली; पण सारथ्य सोडिले नाही. त्या प्रसंगी इंद्रासही पराकाष्ठेचा त्वेष चढला, आणि त्याने क्रुद्ध होऊन आपल्या वज्राने जंभाचे मस्तक धडापासून वेगळे केले. जंभ मेळ्याचे वर्तमान नारदांनी त्याच्या बांधवांना सांगितले, तेव्हा नमुचि, बळ, पाक हे दैत्य तत्काळ तेथे येऊन पोहोचले. त्यांनी वाक्प्रहारांनी इंद्राचे अंतःकरण आणि शरप्रहारांनी त्याचे शरीर अगदी विद्ध करून सोडिले. बळ दैत्याने मोठ्या चपळतेने इंद्राच्या रथाच्या घोड्यांना हजार बाण मारून एकदम घायाळ केले. पाक दैत्याने एकदम दोनशे बाण सोडून सारथि आणि चक्रादिकांसह रथ हे दोन्ही निरुपयोगी केले. इतक्यांत नमुचीने भयंकर गर्जना केली, आणि पंधरा बाण इंद्रावर सोडिले. राजा, पर्जन्यकाळी मेघ ज्याप्रमाणे सूर्याला आच्छादितात, त्याप्रमाणे त्या दैत्यांनी घोडे, सारथि व रथ यांसह इंद्राला आच्छादून टाकिले. इंद्र कोठे दिसेना असे पाहून देवगण घाबरले; आणि देवसैन्यांत जिकडे तिकडे हाहाकार उडाला ! दैत्यांनीही, देवसैन्य निर्नायक झाले आहे असे पाहून त्याजवर निकराचा हल्ला केला आणि त्याचा पराभव केला. समुद्रांत नौका फुटून गेली असता व्यापाऱ्यांची जशी स्थिति होते, तशी देवांची स्थिति झाली. इतक्यांत, ज्याप्रमाणे रात्र संपल्यावर सूर्यनारायण आपल्या किरणानीं जगाला प्रफुल्लित करितो, त्याप्रमाणे

इंद्र आपल्या रथासह बाणांचे आच्छादन दूर सारून बाहेर पडला, व त्याने देवसैनिकांच्या मनाला प्रफुल्लित केले. आपल्या परोक्ष शत्रूंनी आपल्या सैन्याची दुर्दशा उडविली असे पाहून, इंद्राने शत्रूंचा उच्छेद करण्याकरितां आपले वज्र उचलिले, आणि त्या त्वेषांत बळ व पाक यांचीं मस्तकें उडविलीं. ही स्थिति पाहून इतर दैत्यांना मोठे भय वाटले. बळ आणि पाक मेळे असे पाहून नमुचीला अत्यंत शोक झाला; आणि इंद्राचे हे कृत्य त्याला सहन न होऊन तो इंद्राच्या अंगावर धावून आला. राजा, ते

इंद्राचे व नमुचीचे युद्ध

फारच भयंकर झाले. नमुचीने आपला शूळ उचलून मोठी गर्जना केली, आणि 'दुष्टा, मेळास !' असे म्हणून तो शूळ त्यावर फेंकला. पण इंद्राने आपल्या बाणाच्या योगाने त्या शूळाचे आकाशांतच सहस्रशः तुकडे केले ! राजा, इंद्रालाही राग आला होता; म्हणून त्याने नमुचीचा शिरच्छेद करण्याकरितां त्याच्या मानेवर वज्रप्रहार केला. पण त्यापासून त्याच्या त्वचेला सुद्धा धक्का लागला नाही ! तेव्हा इंद्राला मोठे आश्चर्य वाटले. ज्या वज्राच्या जोरावर आपण वृत्रासुराचा वध केला, त्या वज्राने नमुचीच्या त्वचेला नुसता धक्का सुद्धा लागला नाही, हे पाहून इंद्र दचकला. तो मनांत म्हणू लागला कीं, "जेव्हा पर्वतांना पंख होते, तेव्हा ते आकाशांत उडत आणि भूमीवर पडत; त्यामुळे प्रजांचा फार नाश होई, म्हणून त्या पर्वतांचे पंख मी या वज्राने तोडिले; त्वष्टाच्या तपाची केवळ मूर्तिच असा जो महाप्रबळ दैत्य वृत्रासुर, त्याचीही मान मी या वज्राने चिरली; आणि कोणत्याही आयुष्यांनी ज्यांच्या त्वचेचा भंग होत नव्हता, असे अनेक दैत्यही मी या वज्राने मारिले; पण असे असतां आज ते वज्र या क्षुद्र दैत्यापुढे तुच्छ ठरले काय ! हे वज्र म्हणजे

दर्शनीच ऋषीचै तेज; पण आज त्याची एखाद्या सोडण्यापेक्षा जास्त योग्यता राहिली नाही, म्हणून आतां मी याळा हातीं धरणार नाही ! ”
नमुचीचा वध.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारें इंद्र आश्चर्य व खेद करीत आहे, इतक्यांत आकाशवाणी झाली: “ इंद्रा, हा दैत्य शुष्क वस्तूंनीं मरावयाचा नाही, व ओल्या पदार्थांनींही मरावयाचा नाही; कारण, तसा याळा माझा वर आहे. म्हणून याळा मारण्याकरितां तू अन्य उपायांची योजना कर. ” हें ऐकून इंद्रानें एकाग्र अंतःकरण करून विचार केला, तो ओळीही नाही व कोरडीही नाही अशी एक वस्तु त्याच्या लक्षांत आली. ती म्हणजे पाण्यावरील फेंस होय. तत्काळ इंद्रानें तो मिळविला, आणि त्याच्या योगानें नमुचीचा वध केला ! त्या वेळीं मुनिगणांनीं इंद्राची स्तुति केली, आणि देवांनीं त्याजवर पुष्प-वृष्टि केली; विश्वावसु व परावसु हे मुख्य गंधर्व गायन करू लागले; अप्सरा नृत्य करू लागल्या; आणि मंगलवाद्यांचा गजर होऊ लागला. नमुचीला मारिल्यावर बाकी राहिलेल्या दैत्यांना, सिंह मृगांना मारितो त्याप्रमाणें इतर देवांनीं मारिलें. इतक्यांत, दानवांचा संहार होत आहे अर्थ पाहून नारद तेथें आले, आणि त्यांनीं देवांना प्रतिबंध केला: नारद म्हणाले, “देवहो, तुम्ही भगवंताच्या आश्रयांत राहून अमृताची प्राप्ति करून घेतली आहे; व त्यामुळे तुमची शक्ति वाढली आहे. ह्यास्तव आतां हा व्यर्थ कष्ट सोडून द्या.”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, नारद मुनींनीं सांगितल्याबरोबर त्यांच्या वचनाला मान देऊन देवांनीं युद्धप्रसंग बंद केला, आणि ते सर्वजण आपापल्या विमानांत बसून स्वर्गलोकीं गेले. इकडे अवशिष्ट राहिलेल्या दैत्यांनीं, नारदांच्या आज्ञेनें, विपन्न स्थितीत पडलेल्या बळीला अस्ताचलावर नेले. तेथें, ज्यांचे अवयव गेले

होते आणि धडें व शिरें होतीं, त्यांना शुक्राचार्यांनीं आपल्या संजीवनी मंत्राच्या योगानें पहिल्यासारखें केलें. शुक्राचार्यांनीं स्पर्श केल्या बरोबर बळीचीं सर्व इंद्रियें पूर्ववत् झालीं, आणि तो देहभानावर आला. आपला पराजय झाला म्हणून त्यानें किंचितही दुःख केलें नाही; कारण तो मोठा ज्ञाता होता !

अध्याय बारावा.

—:०:—

शंकरांस मोहिनीदर्शनेच्छा.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवान विष्णूनें स्त्रीरूप घेऊन असुरांना मोह पाडला, आणि देवांना अमृत पाजिलें, हें वर्तमान शकरांला कळलें. तेव्हां तें विष्णूचें स्त्रीरूप पाहण्याच्या इच्छेनें कैलासपति शंकर भवानसिंह नदिकेश्वरावर वसून तेथें आले. त्यांनीं आपल्या सर्व भूतगणांनाही ती मौज पाहण्याकरितां बरोबर आणिलें होतें. शंकर आले आहेत असें पाहून भगवान महाविष्णूनें त्यांचा सत्कार केला, आणि त्यांस बसावयास उत्तम आसन दिलें. तेव्हां शंकरांनींही विष्णूचा गौरव करून हसत हसत बोळण्यास प्रारंभ केला.

श्रीविष्णूची स्तुति.

शंकर म्हणाले:—हे देवाधिदेवा जगद्व्यापका, तू सर्व पदार्थांचें कारण व आत्मा असल्यामुळे ईश्वरही तूच आहेस. तू जगद्रूपी आहेस; पण त्यासारखा जड किंवा असत्य नसून तुला उत्पत्ति, आणि लय नाहीत; कारण जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं ज्या निर्विकार ब्रह्मापासून होतात, व जें (ब्रह्म) भोग्य आणि भोक्ता या रूपांनीं स्वतः नटलेलें असूनही ज्याला उत्पत्त्यादिक विकार नाहीत, तें सत्यज्ञानात्मक ब्रह्म तूच होस. याळा मुमुक्षु लोकांचें आचरण हेंच प्रमाण आहे. पहा—ते मुनि इहपरलोकींच्या

उपभोगांची इच्छा सोडून तुझ्या चरणांची निष्कामपणे सेवा करितात. आतां कदाचित् तूं असे म्हणशील की, 'जर मी निःसंग व उदासीन ब्रह्म आहे, तर माझ्या चरणांची सेवा करून मुमुक्षु जनांना काय मिळणार ?' तर, हे परमेश्वरा, तू निर्गुण, शोकरहित, निर्विकार, आनंदमय, सर्वव्यापक व सर्वांहुन निराळा असा आहेस खरा; पण तूं अत्यंत उदासीन नाहीस. तूं प्रपंचाच्या उत्पत्तिस्थितिच्याचें कारण असून उत्पत्त्यादिक उपाधींनीं युक्त असलेल्या जीवांना त्यांच्या कर्माचें फळ देणारा आहेस. तरी पण, लोक जसे आपल्या सेवकांच्या सेवे बद्दल म्हणून त्यांस फळ देतात, तसे तूं देत नाहीस; तर, निरपेक्षबुद्धीनें तूं ते देतास. तू शाश्वतसुखात्मक ब्रह्मस्वरूपी असल्यामुळें तुला कशाचीही अपेक्षा नाही. म्हणून तुझें ऐश्वर्य स्वार्थाकरितां नसून तें भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितांच आहे. देवा, द्वैतभावानें भासणारें कार्य व अद्वैतभावानें प्रतीतीस येणारें कारण हीं दोन्ही तूच असल्यामुळें वास्तविक तूं एकच आहेस. सोने आणि त्याचा घडलेला दागिना हीं भिन्न आहेतशीं दिसतात; पण वास्तविक पाहतां दागिना आणि सोने ह्या कार्यकारणांत सोने ही जशी एकच वस्तु असते, त्यांत भेद मुळींच नसतो, तसा तुझ्यामध्ये व ह्या अखिल सृष्टीमध्येही भेद नाही. हा भेद वाटण्याचें कारण लोकांचें अज्ञान हे होय. या अज्ञानामुळें ते तुझें नानाप्रकारांनीं वर्णन करितात; कित्येक (वेदांतवादी) तुला ब्रह्म मानितात; कित्येक (भीमांसक) तुला धर्म मानितात; कित्येक (सांख्य) तुला पुरुषाहुन भिन्न असा ब्रह्मादिकांचा ईश्वर मानितात; कित्येक (पांचरात्र) तुला विमला, उत्कर्षिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रवृत्ती, सत्या, ईशाना आणि अनुग्रहा या नऊ शक्तींनीं युक्त परमेश्वर असा मानितात; व कित्येक (पातंजल मताचे लोक) तूं जन्मादिविकारहीन असून स्वतंत्र आहेस असे मानितात. हे विश्वे-

श्वरा, मी, ब्रह्मदेव व मरीचिप्रभृति ऋषि या सर्वांची सत्त्वगुणापासून उत्पत्ति झाली आहे; तथापि तूं रचलेल्या सृष्टीचें सुद्धां आम्हाला ज्ञान होत नाही; मग तुझें ज्ञान कसें होईल बरें ? तेव्हां आमच्यासारख्यांची जर ही अशी स्थिति, तर ज्यांची रज आणि तम या गुणांपासूनच उत्पत्ति, त्या दैत्यांना व मानवांना तुझें ज्ञान कसें होणार ! पण, देवा ! तू जगाचा आत्मा व ज्ञानरूप असल्यामुळें, वायु जसा चराचर शरीरांत आणि आकाशांत संचार करितो, तसा सर्व जगांत संचार करून, तूच उत्पन्न केलेल्या या जगताला प्राप्त झालेला ससारबंध आणि मोक्ष ह्यांना जाणतोस.

मोहिनिरूप दाखविण्याविषयीं प्रार्थना.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, याप्रमाणें शंकरांनीं विष्णूची स्तुति केली, आणि नंतर त्याची प्रार्थना करून त्यास म्हटलें, “ ईश्वरा, तू आजपर्यंत आपल्या मायेच्या योगानें क्रीडा करण्यासाठीं जीं जीं रूपे धारण केलीस, तीं तीं सर्व मी पाहिली; पण आतांच ज्याच्या योगानें तू दैत्यांना मोह घालून देवांना अमृत पाजिलेस, तें तुझें स्त्रीरूप मी पाहिलें नाही; द्वास्तव तें पाहण्याची मला फार इच्छा आहे. आम्ही सर्व तुझ्या त्या स्त्रीरूपाचें दर्शन घेण्याकरितां येथें आलों आहों; तर तें तू आम्हांला कृपा करून दाखव. ”

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ईश्वरांनीं केलेली विनंती ऐकून भगवान विष्णूच्या मनांत कांहीं गूढ विचार आला, व तो हसून म्हणाला, “ शंकरा, अमृताचें पात्र दैत्यांच्या हातां गेलें, तेव्हां तें आपल्या हातां कसें येईल या विचारांत मी पडलों असतां मला एक युक्ति सुचली, व ती माझ्या मनानें पसत ठरल्यावर मी लागलीच स्त्रीवेष घेतला. आतां तुम्हांला जर तें रूप पाहण्याची इच्छा आहे, तर कामिजनांना प्रिय असें तें रूप मी तुम्हांला दाखवितों. ”

शंकरांना मोहिनीदर्शन.

श्रीशुकाचार्य पुढें सांगतात—परीक्षित राजा, असें बोलत असतांच भगवान विष्णु तेथें गुप्त झाला, आणि एकदम तेथलीं सर्व चिन्हें नाहीतशीं होऊन तें स्थळ एक सुंदर उपवन बनलें! त्या उपवनाला नानाप्रकारच्या पुष्पवृक्षांनीं फारच शोभा आलेली असून भवानीसह शंकर तेथेंच बसलेले होते! त्या समर्थी त्यांचें चित्त उपवनाची शोभा पाहण्यांत मग्न झालें. इतक्यांत शंकरांचा त्या उपवनांत एक सुंदर स्त्री चेंडू खेळत आहे असे दिसलें. राजा, भगवंतानें घेतलेल्या त्या

मोहिनीरूपाचें वर्णन

कारणें तितकें थोडेंच! तिनें एक अतिशय पातळ वस्त्र परिधान केलें असल्यामुळे, तिचे ते सुंदर अवयव त्या वस्त्रातून स्पष्ट दिसत होते. ती चेंडू उडविण्याच्या नादांत असल्यामुळे, ज्या ज्या वेळीं त्या चेंडूला हस्तप्रहार करण्याकरितां ती खालीं वाके, त्या त्या वेळीं तिचे स्तनकलश त्या पातळ वस्त्रामधून किंचित् हळताहेतसे दिसत; आणि कंठांतीक पुष्पहाराच्या भारानें तिची ती कुशकाटि मोडेल कीं काय, अशी भीति वाटे! चेंडूला त्या स्त्रीनें थाप मारिली, कीं जसा कांहीं तो आनंदानें उड्या मारूं लागे; व तो अज्ञान चेंडू उड्या मारूं लागला, कीं त्या स्त्रीला फारच आनंद होई! त्याचें उड्डाण जरा कमी झालें कीं गळीच ती फिरून त्याला थाप मारी. या

च तिचें नेत्रचापस्य केवळ अवर्णनीय होतें. तिनें आपल्या कानांत बहुमोल रत्नांचीं कुंडलें घातलीं होती, व त्यामुळे ते तिचें मोहक मुख-कमल फारच सुशोभित दिसत होतें. चेंडू खेळण्याच्या धांदलींत तिची फारच तारांबळ उडत होती. कधीं तिचें वस्त्र निसटे, कधीं बुचडा सुटून केस मोकळे होत आणि ते कुंडलांत अडकत, आणि त्यांतल्या त्यांतच ती एका हातानें चेंडूला प्रहार करी, व दुसऱ्या हातानें ते सावरून धरी!

मोहिनीदर्शनानें शंकरांची गाळण !

परीक्षित राजा, मोहिनीची ती स्त्रीला पाहतां पाहतां शंकरांचें वक्ष तिच्या स्वरूपीं गढून गेलें. शंकरांनीं आपल्याकडे पाहिलें, असें त्या स्त्रीच्या वक्षांत आल्याबरोबर तिनें किंचित् लाजून स्मित-हास्य केलें, आणि वक्रदृष्टि करून एकवार शंकरांकडे कटाक्ष फेकिला, व फिरून ती चेंडू खेळूं लागली. त्या तिच्या नेत्रकटाक्षवाणानें शंकर अगदीं घायाळ झाले; त्यांची शुद्ध गेली; आणि आपल्या-जवळ भवानी व भूतगण आहेत, ह्याचेंही भान त्यांना राहिलें नाहीं! त्यांना फक्त ती स्त्री व ती खेळवीत असलेला तो चेंडू एवढेंच काय तें दिसूं लागलें. पुढें तो चेंडू उडत उडत जरा लांब गेला, तेव्हा आबरोबर तीही तिकडे धावत चालली; आणि इतक्यांत वाऱ्यानें तिच्या देहावरील तें अतिसूक्ष्म वस्त्र उडविलें! कैलाधिपति शंकरांची दृष्टि तिकडे होतीच! त्याच्या नजरेस तो प्रकार पडताक्षणीच त्यांची विचारशक्ति अगदींच नाहीशी झाली! तेवढ्यांत तिनें आणखी एक कटाक्षवाण त्यांजवर सोडिला; त्यामुळे तर शंकरांच्या मनांत कामोद्भव होऊन, भवानी पहात असतांही ते तेथून निघून तिच्या जवळ जवळ चालले! देहावरील वस्त्र उडालें असल्यामुळे, शंकर आपल्याकडे येत आहेत असें पाहून ती स्त्री फारच लाजली; आणि किंचित् हसून जवळच असलेल्या प्रफुल्लित पुष्प-वेळींमध्ये लपली! पण तिनें ज्यांचें अंतःकरण हरण करून आपल्याबरोबर नेलें होतें, ते काममदानें उन्मत्त झालेले शंकर, हत्ती जसा हत्तिणीच्या मार्गे बेफामपणें धावतो, तसे तिच्या मार्गे बेफामपणें धावत चालले! शंकर आपल्या मार्गे लागले आहेत असें पाहतांच ती स्त्री पळूं लागली. शंकरही पहिल्यापेक्षां जास्त वेगानें धावले आणि त्यांनीं तिचा बुचडा धरिला, व तिची इच्छा नसतांही बळेंच तिचा जवळ घेऊन

घट्ट आळिगन दिलें ! राजा, शंकराखी व्याधा-
च्या पाशांत पूर्णपणें सापडलेली ती मोहिनीरूप
हरिणी, व्याजपासून सुटावें म्हणून धडपड करू-
ं लागली; पण काहीं केल्या शंकर तिळा सोडी-
नात. तिचे केंस अस्ताव्यस्त झाले; भयानें
तिळा घम सुटला; आणि भ्रमानें तिचे नेत्र किं-
चित् आरक्त झाले; तरी तेथून सुटण्याचा तिचा
प्रयत्न चाळलाच होता ! शंवटीं एकादाची ती
बिचारी अबला शंकराच्या वाढपाशांतून निसटली
व धूम पळत सुटली ! शंकरही तिच्या मार्गो-
माग धावत चाळले ! शंकरांना मदनांनं या
वेळीं पूर्णपणें जािकिलें होतें; गाय आटेक्यांत
येण्यास उशीर लागला असता, तिच्या मार्गे
लागलेल्या बेलाचें जसें रेतस्खलन होतें, तसें
मोहिनीच्या मार्गे धावत असलेल्या त्या अमोघ-
वीर्य शंकरांचें रेत मार्गांतच स्खलन होऊं लागलें !
याप्रमाणें, मोहिनी पुढें आणि शंकर मार्गे, अशी
तीं दोघें पळत असतां कित्येक नद्या, सरोवरे,
पर्वत, वने, उपवने, व ऋषींचे आश्रम ह्यांस त्यांनी
ओळाडिले ! मग, रेतस्खलन झालें असें जेव्हां
शंकरांच्या लक्षांत आले, तेव्हां भगवंताच्या
मायेनें आपण पूर्णपणें वेडावून गेहों असें त्यांस
समजलें ! आणि नंतर त्यांनी आपणाला त्या
मायेपासून निवृत्त करून घेतलें, व अपरिमित
योगमायेनें युक्त अशा श्रीहराचें व आपलें मू-
ळचें माहात्म्य जाणिलें ! राजा, या वेळीं जेथे
जेथे शंकराचें रेत पडलें, तीं तीं स्थळे सुवर्ण-
मय आणि रौप्यमय झालीं; असो. परीक्षिता,
शंकर मोहरहित झाले असें पाहून भगवान
विष्णूनेंही आपलें स्वरूप धारण केले आणि शंक-
रांना म्हटलें, “ देवाधिदेवा ! मी आपल्या मायेनें
स्त्रीरूप घेऊन तुला मोह घातला असूनही, तूं
आपल्या विचारशक्तीच्या योगानें मूर्खरूपीं स्थिर
झालास, हें पाहून मला फार संतोष झाला. तुज-
वांचून इतर कोणता पुरुष या दुस्तर मायासमु-

द्राचें उल्लंघन करणार आहे ! माझी ही त्रिगु-
णात्मक माया आतां तुला मोह घालणार नाही.
कारण, मी सृष्ट्यादेकाचें निमित्त असून काळ-
रूपी आहे; व रजःसत्त्वादि गुणविभागांच्या
रूपानें मायेशीं मिळून असतो, म्हणून ती माझ्या
अधीन आहे ! ”

शंकरांचें कैलासीं गमन.

श्रीशुक म्हणतातः—परीक्षित राजा, अशा
प्रकारें भगवान विष्णूनें सत्कार केल्यावर, शंकर
आपल्या भूतगणांसह पार्वतीला घेऊन कैलास
लोकीं गेले. तेथे गेल्यावर भगवान शंकरांनीं
विष्णूच्या मायेचा सर्व चमत्कार पार्वतीला आणि
ऋषींना सांगितला; व तो ऐकून सर्वांना मोठें
आश्चर्य वाटलें.

शंकर म्हणालेः—भवानी, ईश्वराची माया तूं
पाहिलीस का ? मला सुद्धां तिच्या योगानें मोह
पडला, मग इतरांना पडेळ यांत काय नवल ?
पूरी, सहस्रसंवत्सरांच्या शेवटीं योगबळानें मी
निद्रा घेत असतां ज्याबद्दल तूं मला प्रथम केलास,
तोच हा पुराणपुरुष होय. ह्याच्या ठिकाणीं का-
लाची किंवा वेदांची गति नाही.

कथामाहात्म्य.

श्रीशुकाचार्य म्हणालेः—परीक्षित राजा, ज्यानें
समुद्रमंथनसमयीं मदराचलाला आपल्या पाठीवर
धारण केले, त्या भगवंतानें केलेले अद्भुत चू-
रित्र मीं तुला सांगितलें. राजा, जो ही कथा
वारंवार श्रवण किंवा पठन करील, तो हा
दुस्तर मायासमुद्र तरून जाईल. कारण, देव भ-
क्तांचा कैवरी आहे. मोठमोठे देव त्याला शरण
गेले, म्हणून त्यानें मोहिनीचें रूप घेऊन दैत्यांना
मोह पाडिला, आणि त्याजपासून अमृत घेऊन
देवांना दिलें. माझा त्याला नमस्कार असो !

अध्याय तेरावा.

—:०:—

मन्वंतरवर्णन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, एकंदर चौदा मन्वंतरांतील सहा मन्वंतरांची व्यवस्था मी तुला सांगितली. आतां बाकी राहिलेल्या अठ मन्वंतरांचीं नांवे आणि त्यांतील अधिकारिमंडळ तुला सांगतों; ते तू लक्षपूर्वक ऐक: सांप्रत प्रचलित असलेले

वैवस्वत मन्वंतर

सातवे होय. या मन्वंतरांत, विवस्वानाच्या संज्ञा नामक पत्नीच्या उदरी जीं यम, यमुना आणि ब्राह्मदेव हीं तीन अर्धे झालीं, त्यांपैकीं ब्राह्मदेव हा मनु आहे; त्याचे जे इक्ष्वाकु, नभग, धृष्ट, शर्याति, नरिष्यंत, नाभग, दिष्ट, करूप, पृषध्र, आणि वसुमन् हे दहा मुलगे, ते मनुपुत्र होत; द्वादशादित्य, अष्टवसु, एकादशरुद्र, विश्व देव, महर्षि, अश्विनीकुमार आणि ऋभुगण हे देव होत; पुरंदर हा इंद्र होय; कश्यप, अत्रि, वसिष्ठ, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि आणि भरद्वाज हे सात ऋषि होत; आणि कश्यपाच्या अदिति नामक पत्नीच्या उदरीं झालेल्या द्वादशादिभ्यो धाकटा जो वामन, तो ईश्वराचा

१ स्कंध ६ अ. ६ पहा. २ क्रतु, दक्ष, वसु, सत्य, अलकाम, मुनि, कुरज, मनुज, बीज आणि रोचमन् (वस्तू अ० २०२) ३ स्कंध ६ अ० १८ पहा ४ हे दोघे आहेत यास 'नासत्यौ' 'अश्विनौ' 'दसौ' अशा साधारण नांवांनी ह्याक मरण्यचा जरी परिपाठ आहे, तर बडिलाचे नांव 'नासत्य' आणि धाकट्याचे 'दस्य' असल्याचे दिसून येते. (भारत अनुा० अ० ११०.) हे देवांचे वैय असून यास बराच कालपर्यंत यज्ञामध्ये हविर्भाग नसे; पण पुढे तो च्यवन मुनींनी चालू केला. (स्क० १ अ० ३ पहा) यांचे विशेष वृत्त, वडवा शब्दावर दिलेल्या पुढील टीपेत पहा.

अंशावतार होय. राजा, हे मन्वंतर संपल्यावर पुढे आठवे

सावर्णि मन्वंतर

होईल. विवस्वानाच्या छाया नामक दुसऱ्या भायेंच्या उदरीं झालेल्या सावर्णि, शनैश्चर आणि तपती या तीन अर्ध्यांपैकीं पहिला पुत्र जो सावर्णि, तो मनु होणार आहे. छायेची कन्या तपती ही संवरण राजाची भार्या झाली. विवस्वानाला, त्वष्टा नामक विश्वकर्माच्या कन्या संज्ञा आणि छाया या दोन पत्न्या असून, वडवा या नांवाची तिसरी पत्नी होती असे म्हणतात. पण नाश्या मते वडवा हे संज्ञेचेच नामांतर

१ इतर ग्रंथांवरून पाहतां 'छाया' व 'वडवा' हो संज्ञेचीच नामांतरे आहेत, असे सिद्ध होतें. त्याचा सर्व वृत्तांत असा की, त्वष्टयाने आपली कन्या 'संज्ञा' ही विवस्वाना आदित्यास दिली. कांही कालानंतर या संज्ञेला वम, यमुना आणि ब्राह्मदेव हीं तीन अपत्ये झालीं; पण पुढे हिला विवस्वानाच तेज सहन होईना, म्हणून हिने छाया-रूप घेतले; व त्या रूपाने विवस्वानाजवळ राहून वडवारूपानें (घोडीच्या रूपानें) ती दूर जाऊन राहिली. याच कायेला (छायारूपधारिणी संज्ञेला) सावर्णि, शनि आणि तपती ही तीन अपत्ये झाली. पुढे एके समयी अशी गोष्ट घडून आली की, खऱ्या संज्ञेचा जो यम नांव' मुलगा, त्याने कांहीं शुष्क अपराध केला असतां या छानेन त्यास भयंकर शाप दिला. ते पडून, आपणस असा दुर्धर शाप देणारी ही आपली माता नसावी असा त्याला संशय आला; व त्यानें ते वृत्त आपणस पित्याला कळविले. तेव्हा विवस्वानानें त्याचा शोध केला असतां त्याला वस्तुस्थिति कळून अली; म्हणून तो आपल्या पत्नीच्या शोधास गेला; तो ता अश्विनीरूपानें आहे असें त्यास आढळले. तेव्हां त्यानें अश्वरूपानेंच तिची भेट घेतली असा, उभयतांची ओळख पटल्यानंतर त्या ठिकाणीं यांचा समागम झाला; व त्यापासूनच दोन पुत्र जन्मले. ते अश्विनीपासून झाले, म्हणून त्यास 'अश्विनीकुमार' असे साधारणतः म्हणतात. या हस्तकृतीवरून 'वडवा' आणि 'छाया' ह्या

असावें. या वडवेच्या उदरीं अश्विनीकुमार हे पुत्र
झाटे; असो. या मन्वंतरांत निर्मोक्त, विरजस्क
इत्यादिक मनुपुत्र होतील; सुतपस् विरज व अमृत-
प्रभ हे देव होतील; विरोचनाचा पुत्र बळि हा इंद्र
होईल. भगवन विष्णूनीं पूर्वी बळीजवळ तीन
पावळ भूमिमागितला, व बळीनें त्यांना त्याप्रमाणे
भूमि दिली; म्हणून विष्णूच्या प्रसादानें त्याला
इंद्रपद मिळेल; पण तो त्याचा त्याग करून
सिद्धगतीस जाईल. राजा, भगवंतांनीं बळीला
बद्ध केलें खरें, परंतु त्याचें शुद्धसरव पाहून अंतः-
करण प्रसन्न झाल्यामुळे त्यांनीं त्याला पुनः
स्वर्गापेक्षाही उत्तम अशा मुतलामध्यें ठेविलें आहे.
व तो सांप्रत तेथें स्वर्गाच्या राजाप्रमाणें ऐश्वर्य
भोगीत असतो; असो. गालव, दीप्तिमान्, पर-
शुराम, अश्वत्थामा, कृपाचार्य, ऋष्यशृंग व
आमचा पिता वेदव्यास हे सप्तर्षि होतील; व
देवगुह्य नामक ब्राह्मणाच्या सरस्वती नामक भार्ये
पासून सार्वभौम नामक ईश्वराचा अंशावतार
होणार आहे. हा सातव्या मन्वंतरांतील पुरंदर
नामक इंद्रापासून इंद्रपद हरण करून घेऊन ते
बळीला देईल. हें मन्वंतर संपल्यावर

दक्षसावर्णि मन्वंतर

होईल. त्यांत वरुणाचा पुत्र दक्षसावर्णि हा मनु
होईल; भूतकेतु, दीप्तकेतु इत्यादि मनुपुत्र होतील;
अद्भुत हा इंद्र होईल; द्युतिमान्, सवन, हव्य
वसु, मेधातिथि, ज्योतिष्मान् व सत्य हे सप्तर्षि
होतील; व आयुष्मानाच्या अंभुता नामक
पत्नीच्या उदरीं ऋषभ नामक ईश्वराचा अंशा-

संज्ञेच्याच प्रतिमा होत, हे सिद्ध झालें. ही हकीकत
च क्षुष मन्वंतराच्या समाप्तकालीं झाली. चालू
वैवस्वत मन्वंतरांत 'अश्विनीकुमार' देव आहेत, व छा-
येचा मुलगा 'सावर्णि' पुढील मन्वंतरांत मनु होणार
आहे. तपतीनें संवरण राजास वरिलें. ह्या तपतीलाच
'कुरु' नामक पुत्र झाला. ह्या कुरूनें ज्या ठिकाणी
तपस्व्यां केली, तें स्थल कुरुक्षेत्र या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

तर होईल. हा आपल्या पराक्रमान ब्रह्मेक्य
जिंकून पहिल्या इंद्रला पदच्युत करील, आणि
त्याच्या जागेवर अद्भुताची स्थापना करील.
राजा, दहावें

ब्रह्मसावर्णि मन्वंतर.

यांत उपश्लेकाचा पुत्र ब्रह्मसावर्णि हा मनु होईल;
भूरिषेणादिक मनुपुत्र होतील; सुवासन, विरुद्ध
इत्यादिक देव होतील; शंभु हा इंद्र होईल; हवि-
ष्मान्, सुकृति, सत्य, जय, मूर्ति इत्यादि ऋषि
होतील; व विश्वसृजाच्या घरा ऋषीच्या उदरीं
विश्वक्सेन नामक पुत्र होईल, तो ईश्वराचा अं-
शावतार होय. हा शम्भूचा (इंद्राचा) साहाय्य
करील. पुढें अकरावें जें

धर्मसावर्णि मन्वंतर

यांत धर्मसावर्णि हा मनु होईल; सत्यधर्मादिक
दशा मनुपुत्र होतील; बिहंगम, कामगम व नि-
र्वाणरुषि हे देव होतील; वैधृत नामक इंद्र
होईल; लक्ष्मण, हविष्मान्, वपुष्मान्, अनघ, ऊरु-
र्षि, ईश्वर व अमृतोजा हे सप्तर्षि होतील; व
वैधृता नामक पत्नीच्या उदरीं धर्म-
सेतु या नांवाचा पुत्र होईल, तो ईश्वराचा अं-
शावतार होय. हा त्रैलोक्याचें पोषण करील.
नंतर बारावें जें

रुद्रसावर्णि मन्वंतर

त्यांत रुद्रसावर्णि मनु होईल; देववान्, उपदेव,
देवश्रेष्ठ इत्यादिक मनुपुत्र होतील; ऋतधामा इंद्र
होईल; हरितादिक देव होतील; तपोमूर्ति, तपस्वी
आम्रध्रक इत्यादि सप्तर्षि होतील; आणि
सहस्र ऋषींच्या सूनृता नामक पत्नी
स्वधामा नामक पुत्र होईल, हा ईश्वर
वतार होय. हा या मन्वं-
करील. नंतर तेरावें

देवसावर्णि मन्वंतर

होईल. यांत देवसावर्णि हा मनु
सेन, विचित्र इत्यादि मनुपुत्र

व क्षुत्रामा त्या नांवांचे देव होतील; दिवस्पति कामें इंद्र होईल; निर्मोक, तत्त्वदर्शी, निष्कंप, निरस्तुक, धृतिमान, अव्यय व सुतपा हे सप्तार्थी होतील; आणि देवहोत्राच्या वृद्धी नामक भार्ये पासून योगेश्वर नामक पुत्र होईल; हा ईश्वराचा अंशावतार होय. हा दिवस्पतीला त्रैलोक्याचे राज्य मिळवून देईल. राजा, पुढें चौदावें

इंद्रसावर्णि मन्वंतर

होईल. यांत इंद्रसावर्णि हा मनु होईल; उरु, गंभीरबुद्धि इत्यादिक मनुपुत्र होतील; पवित्र व चाक्षुष हे देव होतील; शुचि या नांवाचा इंद्र होईल; अग्निबाहु, शुचि, शुद्ध, मागध आदिकरून सात ऋषि होतील; व सत्रायणाला त्याच्या विताना नामक पत्नीपासून वृहद्वासु नामक पुत्र होईल, हा ईश्वराचा अंशावतार होय. हा कर्मकांडाचा विस्तार करील.

श्रीशुक म्हणतात:—राजा परीक्षिता, याप्रमाणें चौदाही मन्वंतरे पूर्ण होत तोंच एक हजार युगांचा काळ जातो. एवढा काळ म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. च 'कल्प' अशी संज्ञा आहे. ही चतुर्दश मनूंची कथा जो श्रवण किंवा पठन करील, त्यावर भगवान लोकनायक प्रसन्न होईल.

अध्याय चौदावा.

—:०:—

मन्वंतरांची सामान्य व्यवस्था.

राजा म्हणाला:—मुनिवर्य, आतां मन्वंतरामध्ये असणारे जे अधिकारी ते त्यांना कोणी कोणकोणत्या रीतीने, तें मला सांगावें.

म्हणाले:—परीक्षित राजा, प्रत्येक याचा अंशावतार म्हणून जो मी भगवान श्रीहरि, त्या त्या

मन्वंतरांनील बाकीच्या मंडळीला त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें कामें सांगतो, व त्याप्रमाणें ते ते अधिकारी तों तों कामें बजावून मन्वंतराचें पाळन करितात. राजा, ऋषींना लोकांमध्ये सनातन धर्माची प्रवृत्ति करण्याविषयी भगवान आज्ञा देतो; व तीप्रमाणें ते ऋषि कृतयुगाच्या आरंभी कालगतीनें नष्ट झालेल्या वेदांचे आपल्या तपोबळानें पुनरुज्जीवन करून त्यांची लोकांमध्ये प्रवृत्ति कारंतात. नंतर श्रीहरिनें आज्ञापिलेले मनु मनोनिग्रह करून आपआपल्या मन्वंतरामध्ये चारही चरणांनीं युक्त अशा धर्माचें रक्षण करितात; प्रजांचें पाळन करणारे मनूंचे पुत्र व त्यांचे वंशज हे, यज्ञांतील हविर्भाग ग्रहण करणाऱ्या देवांच्या साहाय्यानें मन्वंतर संपेपर्यंत धर्माचें पाळन करितात; आणि इंद्र हा श्रीहरीच्या आज्ञेनें सकळ ऐश्वर्याचा उपभोग घेऊन त्रैलोक्यांत पर्जन्यवृष्टि करितो. राजा, याप्रमाणें व्यवस्था करूनही, भगवान श्रीहरि प्रत्येक युगामध्ये सनकादि सिद्धांचें रूप धारण करून ज्ञानाचा, याज्ञवल्क्यप्रभृति ऋषींचें रूप धारण करून कर्म मार्गाचा, व दत्तात्रेयादेक योगेश्वरांच्या रूपानें योगमार्गाचा उपदेश करितो. मरुचिप्रभृति प्रजापतींच्या रूपानें तो प्रजोत्पत्ति करितो; राजांच्या रूपानें दुष्ट लोकांचा वध करितो; व काळरूपानें पंचमहाभूतांचा प्रकोप करून शेवटीं सर्वांचा नाश करितो. राजा, नानाप्रकारच्या शास्त्रांनी ईश्वरस्वरूपाचें निरूपण करणारे जन या ईश्वराच्या नामरूपात्मक मायेनें मोहित झालेले असतात, म्हणून त्यांना ईश्वराचें ज्ञान होत नाही. राजा, ज्यामध्ये चौदा मन्वंतरे असतात, ते प्राचीन विद्वानांनीं वर्णिलेले कल्पाचें प्रमाण हें असें आहे. असो.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

परीक्षित राजा म्हणाला:—शुक्र मुने, सकलै-
श्वर्यसंपन्न श्रीहरीने एखाद्या दरिद्रयाप्रमाणे तीन
प.वळे भूमि बळीपाशी काय म्हणून यागितली,
व ती मिळाली असता पुनः त्याने बळीला काय
कारणाने बद केले, ते कृपा करून सांगावे. गुरु-
वर्य, लोकनायक प्रभूने बळीकडे याचना केली, व
त्याची इच्छा बळीने पूर्ण केली असता त्या निरप-
राधी बळीला भगवंताने बांधून टाकिले, हे मोठे
चमत्कारिक भासते !

बळीचीं यज्ञ व त्याला युद्धसामुग्रीची प्राप्ति

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, इंद्राने
बळीला जिकून युद्धामध्ये त्याचा प्राण घेतला
असता, शुक्राचार्यांनी त्याला फिरून जिंवत केले.
तेव्हा बळीने त्याचे शिष्यत्व पतकरून त्याची
निःसीम सेवा केली. त्या सेवेने ते त्याला प्रसन्न
झाले; आणि स्वर्गाची इच्छा करणाऱ्या त्या बळीला
त्यांनी ऋग्वेदी ब्रह्मणामध्ये असलेल्या ऐंद्रमहा-
भिषेकाने विधिपूर्वक अभिषेक केला, व त्याजकडून
विश्वजित् नामक यज्ञ करविळा. तेव्हा यज्ञनारायण
संतुष्ट होऊन, त्या होमकुंडांतून इंद्राच्या रथासारखा
एक सुवर्णमंडित रथ, दोन श्रेष्ठ अश्व, एक सु-
वर्णधनुष्य, दोन अक्षय्य भाते, आणि एक
दिव्य कवच बाहेर निघाले. त्याचा पितामह
प्रन्हाद याने कर्षही न सुकगारी एक माळ त्याला
दिली, आणि शुक्राचार्यांनी एक शंख दिला. अशा
रीतीने ब्रह्मणांनी त्याला युद्धाची सामुग्री संपादन
करून दिली व त्याचे स्वास्तिवाचन केले. बळि
राजाने ब्रह्मणांना प्रदक्षिणा घातली, व त्यांना
आणि प्रन्हादाला नमस्कार करून ते दिव्य कवच
अंगांत चढविले, आणि धनुष्य, बाणभाते, शंख
वगैरे घेऊन तो त्या अजिंक्य रथात बसला; आणि

त्याच्या बरोबर त्याचे बलाढ्य सेनापतिही निघाले.
परीक्षिता, बळि राजा ह्याप्रमाणे आपला सर्व सेना-
समूह बरोबर घेऊन निघाला, आणि त्याने

इंद्रपुरीवर स्वारी

करून त्या नगरीला वेढा दिला, व गुरूजींनी
दिळेला शंख मोठ्याने वाजविळा. राजा, त्या इंद्र-
पुरीचे वर्णन काय करावे ? तिच्या सभोवती नंद-
नादिक सुंदर उपवने आहेत. त्यांपैकी कित्येकांत
फळे अतिशय असतात व कित्येकांत फुळेच
अतिशय असतात. त्या उपवनांतील लतापद-
पांवर पक्ष्यांची जोडणी मंजुषू शब्द करीत अस-
तात व मत्त रुधुकर मकरंद पिऊन गुजारव कर-
ण्यांत दंग असतात. त्या उपवनांतील देवदृक्षा-
च्या शाखा व उपशाखा पल्लवांनी, पुष्पांनी व
फळांनी अगदी वाकलेल्या असल्यामुळे मोठी
दिव्य शोभा दिसते. तेथे अनेक सरोवरेही आहेत.
त्यांमध्ये हंस, सारस, कारडव, चक्रवाक इत्यादि
पक्षी खुशाल आनंदाने इतस्ततः सचार करतात;
आणि त्या सरोवरांत त्रीडा करण्याच्या उद्देशाने
पुष्कळ देव व देवांगना तेथे प्राप्त होतात.
देवी आकाशगंगा ही खंदकाच्या ऐवजी त्या
नगरीस वेढा देऊन राहिली आहे. तिच्या सभो-
वतीं अशितुल्य उंच उंच सुवर्णाचे तट असून
त्यांजवर मधून मधून मनोरे केलेले आहेत. परी-
क्षिता, ती नगरी प्रत्यक्ष विश्वकर्माने बांधिली
असल्यामुळे तोंतील व्यवस्था फारच मनोहर
आहे. त्या नगरीच्या वेशींना सुवर्णाचे अडसर
असून त्यांतील जामेनी स्फटिकांच्या केलेल्या
आहेत. तिच्यामध्ये अनेक राजमार्ग असून जागो-
जाग सभगुहे व अंगणे केलेली आहेत. त्या
नगरीत विमाने तर कोट्यवधि दृष्टीस पडतात.
तेथील चवाठे रत्नखचित असून पार्श्वपथ हि-
ऱ्यांचे व पोंवळ्यांचे आहेत. तेथे सोळा सोळा
वर्षांच्या तरुण व सुंदर स्त्रिया दागदागिने घात-

लेल्या व उंची वस्त्रे परिधान केलेल्या सद्व आढळतात. त्या नगरीतील वायु, देवस्त्रियांच्या वेणीतून पतन पावलेल्या सुगंधित पुष्पांच्या समागमाने सदादीत सुगंधित झालेला असतो. त्या नगरीत सुवर्णाच्या खिडक्यांतून अगुरु चंदनाच्या धुराचे कोट नित्य बाहेर पडत असल्यामुळे मार्गही स्पष्टपणे दिसत नाही. त्या नगरीतील त्या अधक मार्गातून अप्सरांचा समुदाय निरंतर इकडे तिकडे जात येत असतात. तेथे कित्येक स्थळीं मोत्याची छते, कित्येक ठिकाणीं सुवर्णमंडित व रत्नसूचित ध्वजपताका, आणि कित्येक जागी विमानांचीं मनोहर अग्रे टगोचर होतात. त्या नगरीत मयूर, कपोत व भ्रमर हे नित्य मंजुळ रव करीत असतात; अप्सरांचें गायन तर सर्वत्रच चाललेले असतें; आणि मृदंग, शख, तुंदुभि, टाळ, वीणा, ऋषि, मुरळि इत्यादि वद्यांच्या तालमुगार गंधर्व नानाप्रकारे ताना घेत असतात. राजा, त्या नगरीत अधर्मशील, दुष्ट, भूतद्रोही, कपटी, कोभी व नीच पुरुष प्रवेशही करू शकत नाहीत. असो. अशा त्या इंद्रपुरीला मोठ्या कडेकोट तयारीने बळीने वेढा दिला, त्या समयी बळीची ती तयारी पाहून इंद्राने तत्काळ सर्व देवांची सभा भरविली; आणि बृहस्पतीला विनंती केली, “अहो गुरुवर्य! आमचा जुना शत्रु जो बळि, त्याने मोठी कडेकोट तयारी करून आमच्या नगरीला वेढा दिला आहे, आणि या वेळी त्याची शक्तिही फार अचाट दिसत आहे. तर असे होण्याचें काय कारण असावें, तें आपण आम्हांस सांगा.”

बृहस्पतीची युक्ति व बळीला इंद्रपदप्राप्ति बृहस्पतीने उत्तर केलें, “इंद्र! ब्रह्मवादी भृगु ब्राह्मणांनीं त्या बळीला हें सर्व ऐश्वर्य आणि सामर्थ्य मिळवून दिलें आहे; तेव्हां या वेळीं त्याच्यापुढें तुमच्याने टिकाव धरवणार नाही. या कृत्रिमा, काळावर दृष्टि देऊन तुम्ही हें स्थळ सो-

डून गुप्त व्हा. ह्याचें सामर्थ्य आतांच फार वाढलेलें आहे, आणि ब्राह्मणांच्या प्रसादाने तें दिवसानु-दिवस अधिकधिक वृद्धिंगत होईल. पुढें हा कहीं काळानें मत्त होईल आणि ब्रह्मणांचा अमान करील, तेव्हां त्यांच्याच शापानें हा आपल्या ऐश्वर्यापासून अष्ट होईल. तेव्हां तुम्ही आपल्या जागेवर फिरून या.” परीक्षित राजा, गुरूनें असे सांगितल्यावर लागलेच सर्व देशांनीं त्याला बंदन केलें; आणि तत्काळ ज्याला जें वाटेक तें रूप घेऊन ते तेथून निघून गेले. नंतर, कोणीही आपल्यास प्रतिकार करणारा राहिला नाही, असे पाहून बळीनें आपली गादी तेथें स्थापन केली. ह्या त्रैलोक्याच्या स्वामीवर भृगूचें फार प्रेम असे, व तोही आपल्या गुरूंच्या आज्ञेत वागत होता. भृगूनीं त्या बळि राजा-कडून शंभर अश्वमेध करविले. अशा प्रकारें ब्रह्मणांनीं मिळवून दिलेलें ऐश्वर्य तो बळि राजा बहुत काळ भोगीत राहिला, व त्या योगें त्यास कृतार्थता वाटली.

अध्याय सोळावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

अदितीच्या मनाचा खेद.

श्रीशुक्लाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, बळि प्रबळ झाल्यामुळे सर्व देवांना आपापलीं स्थाने सोडून गुप्तस्थानें रहावें लागले; तेव्हां ती त्याची हीन स्थिति पाहून, देवांची माता जी अदिति, तिला अत्यंत दुःख झालें. तिचा पति जो भगवान कश्यप, त्यानें पुष्कळ दिवस लाविलेला समाधि उतरून तो घरी आला, तो अदितीचें मुख म्लान दिसतें; परंतु तशाही स्थितीत त्या महासाध्वीनें पतीचा मत्कार केला. नंतर आसना-धिष्ठित होऊन कश्यपानें तिला प्रश्न केले.

कश्यपाचे अदितीस प्रश्न.

कश्यप म्हणाले:—प्रिये सुशीले, तुझ्या चेह-

ज्यावर अत्यंत खिन्नता आलेली दिसते, याचे कारण काय बरें असवें ! ब्राह्मणांवर, धर्मावर, किंवा प्रजाजनांवर कांहीं संकट ओढवळें नाहीना ? अमध्या गृहस्थाश्रमाळा काय तो आधार तुम्हां-सारख्या पतिव्रता स्त्रियांचा; म्हणून विचारितों कीं, घरामध्ये धर्म, अर्थ व काम हे पुरुषार्थ साधण्यांत कांहीं न्यून तर झालें नाहीना ? अतिथि आले असता त्यांचा योग्य सत्कार करीत होतीसना ? कारण, ज्या घरांत अतिथींचा सत्कार होत नाही, ती घरे म्हणण्यापेक्षा त्या क्रूर श्वापदांच्या गुहा होत ! हे साध्वी ! मी तपश्चर्येस गेलों असतां, कांहीं कारणानें तुझें चित्त उद्विग्न झाल्यामुळे एखादे वेळीं तुजकडून होम करण्याची वेळ चुकली नाहीना ? प्रिये, गृहस्थाश्रमी पुरुषाच्या सर्व इच्छा अग्नीची पूजा केली असता पूर्ण होता त; कारण, अग्नि आणि ब्राह्मण हीं भगवंताची मुखें होत. बरें, तुझीं सर्व मुले खुशाल आहेतना ? हे सुव्रते, तुझ्या उदास वृत्तकडे पाहून मला फारच वाईट वाटत आहे ! तर असें ह्मण्याचें खरे कारण काय असेल ते त्वरित सांग.

अदितीचें कश्यपास उत्तर.

अदिति म्हणाऱ्ही:—हे ब्रह्मन्, ब्राह्मण, गाई व सर्व प्रजाजन कुशल आहेत, व आपल्या पुण्य प्रतापानें मजकडून अतिथींची आणि अग्नीचीही सेवा होण्यांत कधीं किंचित् सुद्धां अंतर पडले नाही. प्रजापते, आपण निश्च मला धर्मचें महत्त्व सांगत असतां, त्या कृत्यांत मी कशी बरें चूक पडूं देईन ! भगवन्, आपली मजवर कृपा अथवा मला काय उणें पडणार आहे ? पण, सुनिश्चय. माझ्या मुलांचें सर्व ऐश्वर्य शत्रूंनीं हरण केले आहे व त्यामुळे मी दुःखसागरांत बुडालें आहे. महा राज, सत्त्व, रज आणि तम अशा त्रिविध गुणांच्या प्रजा आपल्याच मनापासून आणि शरीरापासून उत्पन्न झाल्या आहेत, तेव्हां आपणांस सर्वांशीं सप्रेमभावानें वागळें पाहिजे ही गोष्ट खरी,

पण, हे समर्था, परमेश्वर देखील भक्तांचा पक्ष भवितो, आणि माझे परमेश्वर तर आपणच; तेव्हां मी जर आपली निस्सीम सेवा करितें, तर माझे मनोरथ आपणच पूर्ण केले पाहिजेत. तर, हे साधो असा कांहीतरी उपाय आपण मला सांगा कीं, जे जे करून माझ्या मुलांचें गतवैभव फिरून त्यांना प्राप्त होईल. भक्तांचें कल्याण करण्यांत आपण नेहमीं तत्पर असतां, म्हणून मजवर एवढा अनुग्रह केला पाहिजे.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, अशा प्रकारें अदितीनें प्रार्थना केली असता प्रजापति कश्यप म्हणाले, “अहो, विष्णूच्या मायेचा केवढा तरी प्रभाव हा ! हें सर्व जग त्याच मायापाशांनं बद्ध झालें आहे. पंचग्रहाभूतांचें कार्य जो हा जड देह, तो कोणीकडे ? आणि प्रकृतीहून परम्या जो आत्मा तो कोणीकडे ? अहो, पतिपुत्र इत्यादि हे कोणाचे कोण ? संसार हा सर्व भ्रम आहे; असो. प्रिये, आपले मनोरथ पूर्ण व्हावे अशी जर तुला इच्छा असेल, तर तूं सर्वोत्तरीमी जो परमेश्वर त्याची उपासना कर. तो सर्व जगाचा गुरु आहे. भगवद्भक्ति हा कार्यसिद्धीचा निश्चित उपाय होय.” अदिति म्हणाऱ्ही, “ब्रह्मन्, सत्यमंकलाचा दाता जो नारायण, तो ज्या योगानें मला लवकर प्रसन्न होईल, असा त्याच्या उपासनेचा मार्ग आपण मला सांगा. पुत्रांना झालेल्या दुःखामुळे माझ्या मनास चैन पडत नाही.”

कश्यपाची दितोस पयोव्रत कण्याची अनुज्ञा.

कश्यप म्हणाले:—हे सुव्रते, मला जेव्हां पुत्रप्राप्तीची इच्छा झाली होती, तेव्हां मी ब्रह्मदेवाला असाच प्रश्न विचारला होता. त्या वेळीं त्यानें जें पयोव्रत मला सांगितलें, तेंच मी तुला सांगितों. या पयोव्रताचें तूं उत्तम तऱ्हेनें दृढविश्वासपूर्वक राखून कर, म्हणजे तुझें सर्व अर्थ सिद्ध होतील. त्या पयोव्रताचा विधि

असा: हें व्रत करण्यास फाल्गुन शुक्ल पक्षां अरभ

करावयाचा. त्याकरिता प्रथम अमावास्येच्या दिवशी रानदुकराने उकरलेली माती आणावी, आणि ती अंगास लावून उत्तम तीर्थामध्ये स्नान करावे. माती अगाळा लावितांना, त्वं देव्यादिवराहेणरसायाः स्थानमिच्छता । उद्धृताऽसि नमस्तुभ्यं प्राप्मानं भे प्रणाशय ॥ हा मंत्र म्हणावा. नंतर नित्यनैमित्तिक कृत्ये आटोपल्यावर प्रतिमा, स्थंडिल, सूर्य, जळ, अग्नि किंवा गुरु यांपैकी कोणावरही, हाच ईश्वर आहे, अशी दृढ भावना धरावी आणि मंत्रांनी त्याचे अह्वान करावे. प्रिये, ते मंत्र असेः
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।

सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमो व्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृंगाय तंतवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगेश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगताश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्भ ।

अतस्ते श्रयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥
अन्ववर्तत यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।

स्पृहयंत इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥

[हे मंत्र अवल्यमुळे हांचा अर्थ दिला नाही.]

याप्रमाणे भगवंताचे अह्वान केल्यावर भक्ति-
युक्त अंतःकरणाने पाद्य, आचमन इत्यादि उप-
चारांनी त्याची पूजा करावी. मग त्याची गंध-

पुष्पादिकानी पूजा करून त्याला दुग्धस्नान घालावे. वस्त्र, उपवीत व अलंकार दिल्यावर, “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” या द्वादशाक्षरी मंत्राने पुनः पाद्य, आचमन, गंध, धूप, दीप इत्यादिकांनी पूजा करावी, व सामर्थ्य असेल तर दुधात शिजविलेल्या तांदुळांच्या खिरीचा त्यास नैवेद्य समर्पण करून, पूर्वी सांगितलेल्या द्वादशाक्षरी मंत्राने हवन करावे. नैवेद्य आर्पित्या-
वर व हवन झाल्यावर आचमन देऊन पूजा करावी आणि तांबूळ घावा. नंतर द्वादशाक्षरी मंत्राचा अष्टोत्तरशत जप करावा, व परमेश्वराचे स्तवन करावे. स्तवन झाल्यावर त्याला प्रदक्षिणापूर्वक साष्टांग नमस्कार घालावा, व त्याचा निमोड आपल्या मस्तकीं धारण करून त्या मूर्तीचे विसर्जन करावे. कधीत कधी दोन ब्राह्मणांना तरी खिरीचे भोजन घालावे, व देवास समर्पण केलेला नैवेद्य ब्राह्मणास घालावा; अथवा तो आपण स्वतः भक्षण करावा. ब्राह्मणांची आज्ञा घेऊन इष्टभिक्षांसह आपण भोजन करावे. व्रतकर्त्याने त्या रात्री ब्रह्मचर्यव्रताने रहावे. याप्रमाणे प्रथम अमावास्येच्या दिवशी करून हाच क्रम पुढे प्रतिपदेपासून बरा दिवसपर्यंत चालू ठेवावा. या दिवसांत दुधावाचून इतर कांहीं एक खाऊ नये. नित्य तीन वळां स्नान करावे; भूमीवर शयन करावे; कोणालाही पीडा देऊ नये; आणि सतत वासुदेवाचे चिंतन करावे. त्रयोदशीच्या दिवशी विद्वान् ब्राह्मणांकडून विधियुक्त पंचामृताचे स्नान ईश्वराला घालावे; व द्रव्य-
शाठ्य न करिता त्याची षोडशोपचारांनी पूजा करून त्याला खिरीचा नैवेद्य समर्पण करावा ब्राह्मणांना भोजन, वस्त्रे, अलंकार इत्यादि देऊन व गार्हपत्य उत्तम उत्तम चारा घालून संतुष्ट करावे; त्या दिवशी ब्राह्मणांपासून तो चांडालापर्यंत लहानथोर, दीनदुबळे वगैरे सर्वांना साखरे भोजन घालावे. प्रिये, अंबळे, पांगळे इत्या-

दिकांचा संतोष झाला म्हणजे प्रत्यक्ष भगवान विष्णु संतुष्ट होत असतात, हे लक्षांत ठेवावे. ह्याप्रमाणे सर्वांना भोजन वगैरे घातल्यानंतर आपण स्वतः भोजन करावे. नृत्य, वादन, गायन करवावे; मंगलकारक मंत्र म्हणवावे; व भगवत्कथा करवून परमेश्वराची आराधना प्रत्यहीं चालवावी. हे महाभाग्यवती, असें हे पयोव्रत तु दृढविश्वासपूर्वक केलेस, म्हणजे तुला ईश्वर प्रसन्न होऊन इच्छित वर देईल. या व्रतास कोणी 'सर्वयज्ञ' व कोणी 'सर्वव्रत' असेही म्हणतात. या व्रताचे जो कोणी विश्वासपूर्वक आचरण करितो, त्यास ईश्वर प्रसन्न होतो आणि त्याच्या सर्व कामना पूर्ण करितो.

अध्याय सतरावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

अदितीला भगवद्दर्शन.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाळे:—परीक्षित राजा, कश्यपापाने अदितीला पयोव्रताचा विधि सांगितला, त्याप्रमाणे तिने निष्ठापूर्वक त्या व्रताचे अनुष्ठान केले. राजा, त्या सुव्रतेची निष्ठा पाहून भक्तकामकल्पद्रुम पीतांबरधारी चतुर्भुज परमेश्वर तिजपुढे प्रकट झाले. आपल्या समोर प्रत्यक्ष भगवान उभे आहेत, असे दृष्टीस पडतांच अदिति झटकन उठून उभी राहिली. राजा, प्रेमायुळे तिचे कंठ भरून आला, आणि त्यामुळे तिच्या नेत्रांतून अनांदाश्रु बाहूंचागळे, व तिने भगवच्चरणी लोटांगण घातले. नंतर ती उठून हात जोडून उभी राहिली; पण गहिवराने तिच्या तोंडांतून एक शब्दही निघेना; आनंदाश्रूंनी तिचे नेत्र भरून आले; तिचे सर्वांग रोमांचित झाले; आणि भगवद्दर्शनाने तिचा देह थरथर कांपू लागला ! पुढे काही वेळाने तिने आपले नेत्र भगवान लक्ष्मी-

पतीकडे निश्चल लाविले; आणि सद्गदित वाणीने ती हळू हळू ईश्वराची स्तुति करू लागली.

अदितिकृत परमेश्वरस्तुति.

अदिति म्हणाली:—हे यज्ञपते, पुरुषोत्तमा, अद्युता, तूं दीनांचा पाळक असून शरणागतांना अभय देणारा आहेस. तुझे गुणानुवाद पुण्यकारक आहेत. तुझ्या नामाने प्राण्यांना सद्गति प्राप्त होते. तूं आमचे रक्षण कर. या विश्वाची उत्पात्ति, स्थिति आणि लय हीं तू आपल्या मायेच्या गुणांनीं करितोस, तरी तूं त्यामध्ये लिप्त होत नाहीस, आणि निर्विकार असा स्वतंत्र राहतोस; तुला माझा नमस्कार असो. देवा ! तूं जर प्रसन्न झालास, तर तुजपासून दीर्घ आयुष्य, सुंदर आणि सुदृढ शरीर, विपुल संपत्ति, त्रैलोक्याचे ऐश्वर्य, अणिमादि सर्व सिद्धि, धर्मादि तिन्ही पुरुषार्थ व तत्त्वज्ञान हीं प्राप्त होतात. मग माझी इच्छा पूर्ण होईल यांत नवळ तें काय !

अदितीच्या उद्धर्ष अवतरण्याविषयीं

भगवंताचा तिला वर.

परीक्षित राजा, याप्रमाणे अदितीने स्तुति केली असता सर्वांतर्यामी भगवान म्हणाला, “ हे देवमाते, दुर्मद दैत्यांना समरांगणांत पूर्णपणे जिंकून तुझ्या मुळांचे गतवैभव फिरून प्राप्त व्हावे, ही तुझी इच्छा मी समजलों. परंतु, हे देवी, प्रस्तुत त्या दैत्यांचा पराभव होणे अगदींच अशक्य आहे. कारण, परमसमर्थ ब्राह्मणांनी त्यांचे रक्षण केले आहे; तरी ज्या अर्थी तूं व्रताचरणाने माझे मन संतुष्ट केले आहेस, त्या अर्थी मला काही तरी उपाय योजणे भाग आहे. याकरिता मी तुला असे सांगतो की, कश्यपाच्या उग्र तपासुळे उत्पन्न झालेल्या तेजाच्या ठिकाणी स्थित झालेला मी आपल्या अंशाने तुझे पुत्रत्व स्वीकारून तुझ्या पुत्रांचे रक्षण करीन. हे भद्रे, आतां, आपल्या पतीच्या ठिकाणी तेजोरूपाने मी स्थित आहे अशी भावना धरून, तूं त्याची

सेवा कर, आणि मी तुला दिवेल्या ह्या वचनाचा कोठेही परिस्फोट करू नको. ”

अदितीला गर्भसंभव.

परीक्षित राजा, इतकें सांगून भक्तरक्षक परमेश्वर गुप्त झाला. नंतर ती पतिव्रता अदिति आनंदित अतःकरणानें पतीची सेवा करू लागली. इकडे, भगवान कश्यपानेही, आपले ठिकाणीं श्रीहरीचा अंश प्रविष्ट आहे असें जाणिलें. नंतर, ज्याप्रमाणें वायु सर्वत्र सारखा असूनही वर्षणाच्या योगानें काष्ठाच्या ठिकाणीं वनाला जाळणारा अग्नि स्थापन करितो, त्याप्रमाणें सर्व पुत्राविषयी सारखी दृष्टि ठेविलेल्या कश्यपानें बहुत काळपर्यंत धारण केलेलें दैत्यनाशक वीर्य अदितीच्या उदरीं स्थापन केलें. राजा, अदितीच्या उदरीं भगवान गर्भरूपानें राहिला आहे हें जाणून ब्रह्मदेवानें

अदितीच्या गर्भाची स्तुति

केळी: ब्रह्मदेव म्हणाला, “ हे षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमेश्वरा. असंख्य लोक तुझ्या गुणांचें वर्णन करितात, तुझा जयजयकार असो. अनेक लोक तुझ्या पदाची इच्छा धरून तुजकडे येण्याकरिता मार्गक्रमण करित असतात, तुजप्रत माझा नमस्कार असो. तूं ब्राह्मणांचें हित करणारा असून गुणत्रयाचा नियंता आहेस; व तूं ज्ञानदाता असून आपल्या मायेच्या योगानें अनेक लीला करितोस. हे भगवंता, तुला नमस्कार असो. तूंच पूर्वी पृथ्वीच्या उदरीं अवतार घेतला होतास. वेद तुझ्याच योगानें प्रकाशमान झाले आहेत. तुझें नाभिकमळ हेंच त्रैलोक्याचें मूळ उत्पत्तिस्थान होय. तूं तीन्ही लोकांपेक्षां श्रष्ट ठिकाणीं वास करितोस. तूं जीवांच्या ठिकाणीं अंतार्यमिरूपानें वास करित असून सर्व विश्व व्यापून राहतोस. तुला माझा नमस्कार असो. हे ईश्वरा, जगताचा आदि, अंत व मध्य तूंच आहेस,

१ अदितीचें पूर्वजन्मांचें नांव.

म्हणून तुला अनंत म्हणतात. ज्याप्रमाणें उदकाचा मोठा प्रवाह तृणादि पदार्थ ओढून नेतो, त्याचप्रमाणें, हे भगवंता, प्रलयकाळसमयीं काळ-प्रवाहाच्या योगानें हें विश्व तूं ओढून नेतोस. देवा, स्थावरजंगमात्मक प्रजा आणि स्वांचे अधिपति ह्यांना तूं आपल्या इच्छेनेंच उत्पन्न करितोस. ईश्वरा, पाण्यात बुडणाऱ्याला जसा नौकेचा आधार असतो, तसा स्वर्गापासून च्युत झालेल्या आम्हां देवांचा तूंच आधार होस. ”

अध्याय अठरावा.

—:०:—

वामनावतार.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, ब्रह्मदेवानें देवकार्याकरितां अवतार घेणाऱ्या त्या ईश्वराचें स्तवन केलें असतां, जन्म-मरणशून्य भगवान परमात्मा प्रकट झाला. त्याला चार भुज असून चारी हातांत शंख, चक्र, गदा व पद्म अशीं आयुधे होती. त्यानें पीतांबर परिधान केलेला असून त्याचे नेत्र कमळासारखे तेजःपुंज व विशाल होते. त्या महापुरुषाचा वर्ण काळसावळा व निर्भक्त असून त्याच्या कर्णातीक मकरकुंडळांची प्रभा मुखारविंदावर पडल्यामुळें तें अतिशय खुलत होतें. त्याच्या वक्षस्थळावर श्रीवत्सच्छांछन असून सर्व देहावर कडी, बाजुबंद, मेखळा, पैजण, किराट वगैरे दिव्य अलंकार शोभत होते. त्याच्या कंठांत वनमाला विराजत असून तिच्या भोंवतीं सुगंधजालुप अमर गुंजारव करित विरज्या घालीत होते; आणि त्याच्या कंठांत कौस्तुभ रत्न बिळसत असून त्याच्या प्रभेनें कश्यपगृहातीक सर्व अंधकार नष्ट झाला होता. परीक्षित राजा, भगवंताची मूर्ति प्रकट होतांच चोहोंकडे प्रसन्नता दिसूं लागली; जकाश्यांत अर्ध्व कान्ति अर्ध्व प्रजाना अत्यंत

आनंद ज्ञाता; ऋतूंच्या ठायीं सर्व गुण आले; व स्पर्श, आकाश, पृथ्वी, देव, गाई, ब्राह्मण, पर्वत वेगळे हर्षित झाले. राजा, तो दिवस आद्रपद शुक्ल द्वादशीचा असून, त्या दिवशी चंद्र श्रवण नक्षत्राच्या पहिल्या अशावर असल्यामुळे अभि-जित् मुहूर्त होता. जन्मकाळीं सूर्य मध्याह्नी होता. या दिवशी ईश्वरानें अवतार घेतला म्हणून या दिवसाचा 'विजया द्वादशी' हें नांव मिळालें आहे. हा दिवस सर्वांना आनंदाचा ज्ञाता. जि-कडे तिकडे मंगलवाचें वाजू लागलीं. अप्सरा नृत्य करू लागल्या. गंधर्वींनी गायन आरंभिलें. ऋषिजनांनी भगवद्भिक्तन चाळविलें. देव, मनु. पितर, अग्नि, किंपुरुष, किन्नर, सिद्ध, विद्याधर, चारण, यक्ष, राक्षस, गरुड, महान महान सर्प, व देशांचे परिचारक ह्यांनी आनंदाचा जयघोष करीत आश्रम आच्छादून टाकिला. सर्वांनीं आ-पापव्या घरापुढें ध्वज उभारिले; दरवाज्यां-वर तोरणे लाविली; आणि चौहोंकडून पुष्पवृष्टि होऊं लागली. राजा, भगवंताचें चरित्र अद्भुत आहे. त्या अव्यक्त परमेश्वरानें प्रथम जें स्वरूप दाखविलें, तें गुप्त करून नंतर बटुवेष धारण केला. त्या बटु वामनाला पाहून मोठमोठ्या ऋषींना आनंद झाला, आणि त्यांनीं कश्यपाकडून त्याचे जात-कर्मादि संस्कार करविले.

वामनाचें उपनयन.

श्रीशुक पुढें सांगतात:-राजा, पुढें तो थोडा मोठा झाल्यावर त्याचा भौजीबंधनविधि झाला. त्या वेळीं त्याला गायत्रीमंत्राचा उपदेश स्वतः सूर्याने केला. बृहस्पतीनें यज्ञोपवीत दिलें. कश्य-पांनं मेखला (काटिस्त्र) दिली. भूमीनें कृष्णा-जिम दिलें. ओषधीपति सोम यानें दंड दिला. प्रातःनें कौपीन (लंगोटी) दिली. स्वर्गदेवतेनें छत्र दिलें. वेदपिता जो ब्रह्मदेव, त्यानें कमंडलु दिला. सप्तर्षींनीं दर्भ दिले. सरस्वतीनें अक्षमाला

१ ऋषांची माळ. ही ब्रह्मक्ष, मणि, पाच, मोत्ये, रत्ने इत्यादिकांची केलेली असते.

दिली. कुबेरानें भिक्षापात्र दिलें, व जगज्जननी भवानी हिनें भिक्षा घातली. अशा प्रकारे सर्वांनीं सत्कारिलेला तो प्रभु त्या ब्रह्मर्षिसमुदायांत अति-शय शोभू लागला नंतर त्या वामनानें अग्नीची स्थापना केली, आणि त्याला प्रज्वलित करून त्याची यथाविधि पूजा व त्यांत होम केला.

वामनाचें बलीच्या यज्ञमंडपीं गमन.

श्रीशुकाचार्य आणखी सांगतात:-परीक्षित राजा, पुढें कांहीं दिवसांनीं वामनाला अशी वार्ता कळली कीं, बलीकडून भृगु ऋषि अ-श्वमेध यज्ञ करवीत आहेत. म्हणून तो सर्वशक्तिमान परमेश्वर नर्मदेच्या उत्तर तांणवर भृगुकच्छ नामक प्रदेशांत, जेथें बलीचे ऋत्विज यज्ञ चालवीत होते तेथें प्राप्त झाला. राजा, बटुवामनरूपी परमेश्वर यज्ञमंडपापासून दूर अतरावर आला, तोंच त्याच्यापुढें बळी राजाचें व यज्ञमंडपांतील ऋत्विक्सदस्यादिक सर्वांचें तेज किफें दिसू लागलें. यज्ञमंडपाकडे येणाऱ्या त्या देदीप्यमान मूर्तीला पाहून, तो कोण असावा याबद्दल अनेकांनीं अनेक तर्क चाळविले. कांणी म्हणे, हा प्रत्यक्ष सूर्यच यज्ञ पहाण्याकरितां येत आहे; कोणी म्हणे, हे सनत्कुमार येत आहेत; कोणी म्हणे, हा अग्निनारायणच येत आहे; असे नानाप्रकारचे तर्क चाळले असतां भगवान वामन यज्ञमंडपांत येऊन पोहोचला. ज्याच्या एका हातांत दंड व कमंडलु असून ज्यानें दुसऱ्या हातांत छत्र धरिलें आहे, व ज्याच्या कमरेला मुंजतुणाची मेखला असून ज्यानें कृष्णा-जिन पांवरलें आहे, अशा त्या अत्यंत तेजस्वी ब्रह्मचारी वामनमूर्तीला पाहून सर्वांचीं मनें आणि नेत्र चकित झाले; व यजमानासह यज्ञमंडपांतील सर्व ब्राह्मणांनीं आणि होमकुंडांतील प्रत्यक्ष अग्नी-नीही उत्पापन देऊन त्या

वामनाचा आदरसत्कार व गौरव केला. नंतर बलीनें त्याला आसन दिलें, आणि

अर्घ्यपाद्यादिकानीं त्याची पूजा केली. राजा, ज्याचें चरणतार्थ प्रत्यक्ष शंकर देखील आपल्या मस्तकीं धारण करितात, त्या बटुरूपी वामनाचें चरणतार्थ त्या धर्मज्ञ बलीनें आपल्या मस्तकीं वंदन केलें, आणि म्हटलें, “हे ब्रह्मन्, आपल्या आगमनानें हा यज्ञमंडप पवित्र झाला आहे. आज आमचें हें यज्ञानुष्ठान यथासांग सिद्धीस गेलें. मी आपणांस नमस्कार करितों. हे बटो, आपण मजपाशीं कांहीं तरी मागण्याकरितां आलां आहां, असें मला वाटतें. तर मला आज्ञा करावी, आपली जी इच्छा असेल ती पूर्ण करण्यास मी सिद्ध आहे. आपण साक्षात् ब्रह्मर्षीचें मूर्तिमंत तप आहां. गार्द, सुवर्ण, गृह, उत्तम अन्न, विवाहार्थ एखाद्या ब्राह्मणाची कन्या, गावे, हत्ती, घोडे, रथ अथवा काय पाहिजे असेल तें आपण मागावे. ”

अध्याय एकोणिसावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

वामनाकडून बलीची प्रशंसा.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, विरोचनपुत्र बलीचें तें आदरयुक्त व धर्मनिष्ठतेचें भाषण ऐकून भगवान वामनाला संतोष वाटला, आणि त्यानें बलीची प्रशंसा करून म्हटलें, “हे त्रेलोक्यपते, मजविषयीं तूं जो हा आदर व्यक्त केलास, तो तुझ्या कुलाला शोभेसाच आहे. अरे! परलोकप्राप्तीचें साधन जो धर्म, तो संपादन करण्याविषयीं ज्याला शुकाचार्यांसारखे ब्राह्मण आणि प्रन्हादासारखे महाभगवद्भक्त उपदेश करणारे आहेत, त्याच्या हातून कसें वर्तन होईल हें उघडच आहे. ” हे परीक्षित राजा, अशा प्रकारें स्वतः बलीची प्रशंसा करून, वामनानें

बलीच्या पूर्वजांची प्रशंसा करण्यास आरंभ केला ! वामन म्हणाला, “हे बलि राजा, याचकानें कांहीं मागितलें असतां

‘ नाही ’ म्हणणारा सत्त्वहीन पुरुष तुझ्या कुलांत निपजलाच नाही. मग ती भिक्षा संपत्तीची असो, वा युद्धाची असो. बलि राजा, तुझे पूर्वज महान योद्धे होते, आणि तसेच दानशूरी होते. नक्षत्रांचा अधिपति जो चंद्र, त्याप्रमाणें तुझ्या कुलांत प्रन्हाद हा आपल्या शुद्ध व दिव्य यशानें शोभत आहे. तुझा पणजा जो हिरण्याक्ष, त्याच्या पराक्रमाबद्दल, त्याचा प्रत्यक्ष शत्रु विष्णु याळाशी मोठें कौतुक वाटलें ! रसातळांतून पृथ्वी वर आणिताना अंगावर धावून आलेल्या हिरण्याक्षाचा जरी विष्णूनें मारिलें, तरी त्यानें आपल्याला विजयी मानिलें नाही; कारण, हिरण्याक्षाचा जिंकण्यास किती कष्ट पडले, तें त्याला पूर्णपणें आठवत होतें. त्याचा बंधु जो हिरण्यकशिपु, तोही तसाच पराक्रमी होता. आपल्या बंधूस विष्णूनें मारिलें ही वार्ता कळतांच हातांत शूल घेऊन विष्णूला मारण्याकरितां तो विष्णुलोकीं गेला. तो यमस्वरूपी दैत्य आपल्यालाच मारण्याकरितां आला आहे असें पाहून महाविष्णुही घाबरला. आतां आपण कोठेही गेलों तरी हा दैत्य आपल्या मागून पाठलाग करीत येणारच, तेव्हां कोठें तरी लपून बसलें पाहिजे, असा विचार करून त्यानें तत्काळ सूक्ष्म रूप धारण केलें, व हिरण्यकशिपूच्या श्वासवायूंत शिरून तो त्याच्याच हृदयांत दडून बसला ! बलि राजा, विष्णु शत्रूच्याच हृदयांत दडून बसला हें ऐकून तुला आश्चर्य वाटे; पण तसें वाटण्याचें कांहा कारण नाही. कां की, देहाभिमानी पुरुषांची दृष्टि नेहमीं बाह्य विषयांवर असते; अंतरंगांत काय आहे इकडे ते मुळीच पहात नाहींत. शिवाय हिरण्यकशिपुही तशाच योग्यतेचा होता; म्हणून त्याच्याच हृदयांत महाविष्णूनें वसतिस्थान केलें ! नंतर भगवतानें कल्पना केल्याप्रमाणें तो हिरण्यकशिपु वर वर पाहूं लागला, तो त्याला त्याचा बंधु मारणारा विष्णु

कोठें दिसेना. यामुळें त्यानें संतापून मोठी गर्जन, केकी आणि लागलाच तो तेथून निघाळा. बळि राजा, आपल्याजवळ वस्तु असून तो हिरण्य-कशिपु तिकडे न पाहतां पृथ्वी, स्वर्ग, आकाश, पाताळ, समुद्र, दिशा इत्यादि ठिकाणीं त्यास पाहूं लागला. इतका शोध करूनही जेव्हा त्यास त्याचा शोध लागेना, तेव्हां तो स्तब्ध राहिला, व आपल्याशींच म्हणतो, “अरे, मीं सर्व त्रिभुवन शोधिलें, तरी हा विष्णु कोठें सांपडत नाही; तर जेथें गेलेला पुरुष फिरून परत येत नाही. तेथें (ब्रह्मस्वरूपी) तो गेला खास !” तेव्हां आतां त्याच्याशीं वैर करणें व्यर्थ होय.” बळि राजा, आतां तुला शंका येईल कीं, त्या वीरशिरोमणानें, भगवान वैकुंठाधिपति विष्णूशीं वैर केलें तें त्याच्या मृत्यूपर्यंतच कां ? तर ह्याचें उत्तर असें कीं, देहाभिमानी पुरुषांचा वैरसंबंध मृत्यूपर्यंतच चालावयाचा. कारण, वैर हें क्रोधापासून आणि क्रोध हा अज्ञानजन्य अहंकारापासून वाढलेला असल्यामुळें तो मरणापर्यंतच राहतो. दैत्यराजा, ही तुझ्या पूर्वजांची हकीकत झाली. आतां, तुझा पिता जो विरोचन, त्या

विरोचनाच्या दानशूरत्वाची एक गोष्ट

तुला सांगतों, ती एक. एके वेळीं देवांनीं ब्राह्मणांचीं रूपें घेऊन त्याजपाशीं त्याच्या आयुष्याची याचना केली. तेव्हां, हे आपले शत्रु आहेत, असें त्याला कळलें असूनही त्यानें आपलें आयुष्य त्यांना दिलें !

त्रिपादभूमियाचना.

वामन पुढें म्हणतो:—हे बळि राजा, तूंही आपल्या पूर्वजांप्रमाणेंच पराक्रमी आणि दानशूर आहेस. माझे तुझ्याजवळ इतकेच मागणें आहे कीं, माझ्या पायाच्या तीन पावलांनीं व्यापेल इतकी भूमि तूं मला दे. यापेक्षाही ज्यास्त देण्यास तूं समर्थ आहेस खरा; पण कार्यापेक्षा

ज्यास्त घेणें शहाणपणाचें लक्षण नव्हे; त्यापासून पाप घडतें. याकरितां मला तूं एवढेंच दे म्हणजे झालें !

बळि म्हणाला:—हे बटो ! तूं केलेलें भाषण वृद्ध वृद्ध जनांनाही मान्य होईल असें आहे. पण तूं बाल आहेस, म्हणून स्वार्थाचें साधन कसें करावें याचें तुला अद्याप ज्ञान प्राप्त झालें नाही. याकरितां मी तुला सांगतों कीं, मी तैलोक्याचा राजा आहे आणि तुझ्या भाषणानें संतुष्ट झालों आहे. या वेळीं तूं मागशील तें देण्यास मी समर्थ असतां, फक्त तीन पावले भूमि तूं मजजवळ मागतास, तेव्हां तुला काय म्हणावें ! अरे, मजसारखा पुरुष प्रसन्न झाला असतां फिरून याचना करण्याचें कारणच राहूं नये, असें याचकानें मागून घ्यावें.

भगवान म्हणाले:—बळि राजा, जो इंद्रियाधनि आहे, त्याला तैलोक्यांत जितके म्हणून अत्यंत प्रिय विषय आहेत तितके सर्व दिले तरी संतोष व्हावयाचा नाही. वैश्य, गय इत्यादि राजे सप्तद्वीपांचे अधिपति होते, पण ते तितक्यानें सुद्धां तृप्त झाले नाहीत, असें भी एकतों. याकरितां, राजा, मीं तुजजवळ मागितलें, तितकेंच मला पुरे. दैवयोगानें मिळेल त्यांत जो पुरुष संतोष मानतो, तोच सुखी होय. तीन पावलांनीं ज्याला समाधान झालें नाही, त्याला नऊ खंडांनीं युक्त असें सकल जंबुद्वीप मिळालें तरीही समाधान बाटणार नाही. कारण, जंबुद्वीप प्राप्त झाल्यावर आणखी राहिलेलीं द्वीपेही मिळालीं, अशी त्यास इच्छा होईल. राजा, अर्थ व काम ह्याविषयीं असतोष हें संसारपरिभ्रमणाचें मुख्य कारण आहे. सहज प्राप्त झालेल्या वस्तूनें तृप्ति मानिली असतां ब्राह्मणाचें तेज वाढतें; व तिच्यापासून तृप्ति मानिली नाही तर सर्व तेज नष्ट होऊन, उदकानें भिजलेल्या अग्नीप्रमाणें ब्राह्मणाच्या तेजाची अवस्था होते !

श्रीशुक म्हणतात:—राजा परीक्षिता, कितीही प्रकारे सांगितले तरी ब्राह्मण-बटु जास्त इच्छा करित नाही, असे पाहून बळि राजा हसला आणि "हे बटो, तुझी इच्छा असेल तितकेंच वे." असे म्हणून त्रिपादपृथ्वीदानाचें उदक वामनाच्या हातावर बाळण्याकरिता त्याने पात्र हाती घेतलें. राजा, दैत्यगुरू शुक्राचार्य महाज्ञानी होते. त्यांनीं हें विष्णूचें सर्व कृत्य ओळखिलें आणि बळि राजास उपदेश करण्यास आरंभ केला.

शुक्राचार्यांची वकिली व बलीचा निषेध.

शुक्राचार्य म्हणाले:—हे विरोचनपुत्रा, पुढें काय अनर्थ ओढवणार आहे, याचा विचार न करितां तूं ह्याला जें दान देण्याचें कवळ केलेंस, तें मला प्रशस्त दिसत नाही. अरे, हा जो तुला ब्राह्मण-बटु दिसत आहे, तो प्रत्यक्ष भगवान् विष्णु असून, देवांचें कार्य साधण्याकरितां अदितीच्या उदरीं वामनरूपानें अवतीर्ण झाला आहे. हा ब्रह्मचारी बाळ तुझें स्थान, ऐश्वर्य, लक्ष्मी, तेज, विख्यात यश वगैरे सर्व हरण करून तें इंद्राला देईल. बाबा, सर्व जग हें याचें शरीर होय. हा आपल्या तीन पावलांनीं त्रैलोक्याचें आक्रमण करील. मग तूं राहशील कोठें ? तूं वचन पाळण्याचें मनांत आणशील, तर तेंही पूर्ण होणें कठिण दिसतें. कारण, हा आपल्या एका पायानें पृथ्वी आक्रमण करणार, दुसऱ्यानें स्वर्ग घेणार, आणि शरिरानें आकाश व्यापणार; मग तिसऱ्या पावलाची वाट काय ? मला वाटतें, वचनाप्रमाणें दान देतां न येऊन तुला आतां नरकवास भोगावा लागणार ! तूं जी तीन पावले भूमि देण्याचें कवळ केलें आहेस, ती देण्याची तुझी काहीं शक्ति नाही. मूर्खा ! जें दिलें असतां स्वर्गाच्या निर्बाहास सुद्धां साधन राहत नाही, अशा देण्यास कोणी तरी चांगले म्हणेल काय ? जो पुरुष धर्म, अर्थ, काम, कीर्ति आणि कुटुंब या पांचांच्या ठिकाणी आप-

ली संपत्ति वांटून देतो, त्याला इहपरलोकीं सुख प्राप्त होतें. राजा, एकदा 'देतो' म्हणून कवळ केलें असतां, आतां फिकन 'नाहीं' असें कसें म्हणूं म्हणून म्हणशील, तर त्याविषयीं श्रुतीमध्ये एक वचन आहे, तें तुला सांगितों, ऐक. 'ॐ' असें म्हणून ज्याचा अंगीकार केला असेल, तें सत्य; व 'नाहीं' असें म्हणून नाकारिलें असेल तें असत्य होय. आतां सत्य जें आहे, त्यांत यात्किंचित् तरी असत्याचा अंश असल्यावाचून तें फळद्रूप होत नाही; कसें तें पहा: देहरूप वृक्षाचें सत्य हें पुष्प व फळ असून अनृत हे या वृक्षाचें मूळ होय, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. तेन्हां सत्यरूप फळ प्राप्त व्हावें अशी उपास इच्छा असेल, त्यानें त्या वृक्षाच्या मुळाचें रक्षण केलें पाहिजे. त्या मुळाचें रक्षण झालें, तरच वृक्ष जिवंत राहील, व त्याला सत्यरूप फळ येईल; पण मूळच जर उपटून टाकिलें, तर वृक्ष सुकून जाईल ! मग त्याला फळ कसें येणार ? यासाठीं, देहाचें रक्षण होण्याकरितां अनृताचें रक्षण केलें पाहिजे. राजा, सत्यामध्येही काहीं दोष आहेत, आणि असत्यांतही काहीं गुण आहेत. पहा: ॐ म्हणजे होय अथवा 'देतो.' देतो हा शब्द उच्चारिला, कीं तो उच्चारणाऱ्यापासून द्रव्य हरण करून नेतो, व जो याचकाला 'सर्व देतो' म्हणून म्हणतो, त्याला स्वताला उभें राहण्यास देखील जागा राहत नाही, इतका या शब्दांत दोष आहे. आतां 'नाहीं' म्हणण्यांत किती गुण आहे तो पहा: जो नित्य 'माझ्याजवळ नाही' असें म्हणतो, त्याच्याजवळचें द्रव्य जात नाही; आणि या 'नाहीं ! नाही !' म्हणण्यामुळे लोकाना त्याची दया येऊन लोक त्याला द्रव्य देतात ! यावरून, नेहमीं अनृत बोलावें असा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नाही. सर्वदा जो 'नाहीं' म्हणून अनृत बोलतो, त्याची अप

कीर्ति होते; आणि अपकीर्ति होऊन जिवंत राहण्यापेक्षा मेळेले सुद्धा फार चांगले; पण प्रसंग पडल्यास देहसंरक्षणाकरिता अनृत बाळले असतां पाप लागत नाही, इतकाच माझ्या सांगण्याचा आशय आहे. स्त्रियांकडून एखादे कार्य करून घ्यावयाचे असल्यास त्या वेळी, किंवा विनोदांत, किंवा उपजीविकेकरितां, किंवा प्राणावर संकट गुदरले असतां, किंवा गाई, ब्राह्मण अथवा कोणीही प्राणी यांचा जीव वांचत असेल तर त्या समयी असल्याचा उपयोग केला असतां दोष लागत नाही!

अध्याय विसावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

बलीचें शुकाचार्यांस उत्तर.

श्रीशुकाचार्य म्हणतात:—परीक्षित राजा, कुलगुरु शुकाचार्य यांनी 'दान देऊ नको' म्हणून सांगितल्यावर बलि राजा थोडा वेळ स्तब्ध राहिला आणि नीट विचार करून त्यांना म्हणावा, "गुरुवर्य, ज्याच्या योगाने अर्थ, काम, कीर्ति व वृत्ति हीं साध्य करून घेण्यांत व्यत्यय येणार नाही तो धर्म होय, असें जें आपण मला सांगितले, तें अक्षरशः खरें आहे. पण एकवार 'देतो' म्हणून वचन दिल्यावर फिरून उळटणें हें माझ्या कुळाळा लांछनास्पद होय. माझा जन्म प्रन्हादाच्या कुळांत झाला आहे, ही गोष्ट मी बिसरतां कामा नये. पृथ्वीनें सुद्धां म्हटले आहे कीं, मी सर्वांचे भार सहन करीन, पण असत्यपटु मनुष्याचा भार मला सोसत नाही. कारण, असत्यापेक्षां दुर्धर असा कोणताच अधर्म नाही. मी तर ब्राह्मणाळा फसविण्यापेक्षां नरकाचें, दारिद्र्याचें, पदस्थुतीचें, इतकेंच नव्हे, पण मृत्यूचें देखील भय कमी मानितों. द्रव्यादिक ज्या वस्तु आहेत, त्या फार झाले तर मनु-

ष्याच्या मृत्यूपर्यंत त्याजजवळ राहणार; मेल्यावर त्या थोड्याच बरोबर येणार आहेत! मग त्या आपण असतांनाच देऊन टाकिल्या तर त्यांत वाईट तें काय? आतां, निर्वाहाकरितां थोडें राखावें म्हटलें, तर तशानें ब्राह्मणाचा संतोष होत नाही; आणि ज्या दानानें याचक संतुष्ट होत नाही, तें दान केवळ निरर्थक होय. दधीस्थि, शिबि यांच्यासारखे सत्पुरुष याचकांची इच्छा पूर्ण करण्याकरितां जर आपले प्राण देखील देतात, तर मग पृथिव्यादिकांची प्रतिष्ठा ती काय? मुनिवर्य, युद्धानें किंवा दान देण्यांत ज्या ज्या दैत्यवीरांनीं आजपर्यंत कीर्ति संपादन केली आहे, ती त्यांची कीर्तिच काय ती मागें राहिली आहे; त्यांनीं मिळविलेले इहपरलोक आणि भोग हे केव्हांच त्यांच्यापासून काळानें हिरावून घेतले. मला तर असे वाटतें कीं, युद्धामध्ये माघार न खातां प्राण देणारे पुष्कळ वीर आढळतील; पण सत्प्राज्ञ चालून आले असतां त्याच्या इच्छेस येईल तें दान देणारा पुरुष कचित्तच आढळेल. आतां सर्वस्व दिलें असतां दारिद्र्य येईल इतकेंच आपलें म्हणणें असेल, तर त्यावर माझे असे उत्तर आहे कीं, जे उदार व दयावंत पुरुष आहेत, ते, सामान्य याचकांचे मनोरथ पुरविल्यानें सुद्धां दैन्य आलें तरी सुख मानितात; मग आपल्यासारख्या ब्रह्मज्ञानी पुरुषांच्या इच्छा पूर्ण करण्यांत तें दारिद्र्य जर मला प्राप्त झालें, तर काय वाईट? तें तर उत्तमच होय! म्हणून, गुरुवर्य, मी या बटूचे मनोरथ पूर्ण करणार. आतां आपण कदाचित् असें म्हणाव कीं, हा बटु नसून विष्णु आहे, तर मग दान करण्याचा माझा संकल्प जास्तच दृढ झाला. कारण, अहो आचार्य, ज्याच्या प्राप्तीकरितां आपणांसारखे मोठमोठे विद्वान पुरुष पशुवधराहत आणि पशुवधयुक्त यज्ञ करितात, तोच विष्णु जर आपण होऊन मजकडे याचक म्हणून आला आहे, तर आणखी तें काय पाहिजे?

मी तर याळा दान देणारच. मग तो मळा वर देवो अथवा माझा शत्रु होवो ! मी अपराध केला नसतां जर हा अधर्माने मला बांधणार असेल, तर बांधोना ! ज्या अर्थी मला भिऊन यांने ब्राह्मणाचें रूप धारण केलें आहे, त्या अर्थी मी याळा मुळीच मारणार नाही. आतां, त्याळाच आपली कीर्त घालवूं नये असें वाटेल, तर तो मजशीं युद्ध करून मला मारून पृथ्वी हरण करून घेईल, किंवा आपण युद्धांत मरून पडेल !”

श्रीशुकाचार्य म्हणाळे:—राजा परीक्षिता, अशा प्रकारे पांडित्य करून आपली आज्ञा बळीनें मोडण्याचा निश्चय केला असे पाहून शुक्राचार्याना राग आला, आणि त्यांनी

बलीला शाप

दिला कीं, “मूर्खा, ज्या अर्थी तूं स्वतांच आपल्याला शहाणा समजतोस, आणि माझ्या आज्ञेचा उपमर्द करतोस, त्या अर्थी तूं लवकरच ऐश्वर्य-भ्रष्ट होशील !”

वामनाला त्रिपादभूमिदान.

श्रीशुक पुढें सांगतात:—परीक्षित राजा, गुरूंनीं असा शाप दिला, तरी तो महात्मा सत्यापासून यत्किंचित् दळला नाही. त्याची पत्नी विष्यावली ही उदकानें भरलेला सुवर्णकलश घेऊन तेथें प्राप्त झाली, व तिनें आणिलेल्या उदकानें बळी राजानें वामनाचे पाय धुतले, आणि जगाळा पावन करणारें तें भगवंताचें चरण-तीर्थ आपल्या मस्तकीं धारण केलें. नंतर त्यानें त्याची अर्धपाद्यादिकांनीं पूजा केली आणि त्रिपादभूमिदानाचें उदक त्याच्या हातावर सोडिलें. राजा, भगवंताच्या हातावर त्रिपादभूमीचें उदक पडल्याबरोबर देव, गंधर्व, विद्याधर, सिद्ध, चारण इत्यादिकांना मोठा आनंद झाला; सहस्रावधि दुंदुभि बाजूं लागल्या; गंधर्व, किन्नर व किंपुरुष ह्यांनीं गायनास आरंभ केला; बलीच्या त्या निष्कपट कृतीची सर्वांनीं वाहवा केली;

आणि त्याजवर सर्वांनीं विपुल पुष्पें उघडिलीं ! राजा, जाणून बुजून ज्यानें आपलें सर्वस्व शत्रूला अर्पण केलें, त्याची धोरवी आणि औदार्य काय वर्णन करावें ? असो.

वामनाच्या विश्वरूपांने त्रिभुवनव्याप्ति.

परीक्षित राजा, पुढें त्या अनंतशक्ति परमेश्वराचें तें बटुरूप वाढत चाढलें; आणि वाढतां वाढतां तें इतकें वाढलें कीं, भूमि, आकाश, दिशा, स्वर्ग, पाताळ, समुद्र, तिर्यग्योनि, मनुष्य, देव, ऋषि इत्यादि सर्व त्यामध्ये सामावलीं ! ऋत्विज, आचार्य आणि सदस्य यांसुद्धां सर्व त्रैलोक्य त्या अतुल्यैश्वर्यसंपन्न प्रभूच्या रूपांत बलीला दिसूं लागलें. पायावर पृथ्वी दिसली; पोटाच्यावर पर्वतशिखरें दिसलीं; गुडघ्यावर पक्षिगण दिसले; मांड्यावर वायुसमूह दिसला; ब्रह्माच्या ठिकाणीं संध्या दिसली; कटिपुरोभागीं स्वतांसुद्धां सर्व असुर दिसले; गुह्यस्थानीं मरीचिप्रभृति प्रजापति दिसले; नाभीचे ठिकाणीं अंतरिक्ष दिसलें; उदराचे ठिकाणीं सप्तसमुद्र दिसले; उरस्थलीं नक्षत्रें दिसलीं; हृदयाच्या ठिकाणीं धर्म दिसला; स्तनांच्या ठिकाणीं ऋत व सत्य ही दिसलीं; मनामध्ये चंद्र दिसला; वक्षस्थलाच्या ठिकाणीं हातामध्ये कमल धारण केलेली लक्ष्मी दिसली; कंठामध्ये सामवेद दिसला; भुजांमध्ये इंद्रादिक देव दिसले; कर्णांच्या ठिकाणीं दिशा दिसल्या; मस्तकीं स्वर्ग दिसला; केंसांच्या ठिकाणीं मेघ दिसले; नासिकेच्या ठिकाणीं प्राणवायु दिसला; नेत्रांच्या ठिकाणीं सूर्य दिसला; मुखाच्या ठिकाणीं अग्नि; वाणीच्या ठिकाणीं चार वेद; जिह्वास्थानीं वरुण; भुंवयांच्या ठिकाणीं विधि व निषेध; पापण्यांच्या ठिकाणीं दिवस व रात्र; लळाटस्थानीं क्रोध; अधरोष्ठाच्या ठिकाणीं कोप; त्वचेच्या ठिकाणीं काम; रेतस्थानीं जल; पृष्ठभागीं अधर्म; पाऊल ठेवण्यांत यज्ञ; आणि छायेमध्ये मृत्यु दिसला. राजा, भगवंताच्या त्या विराट्स्वरूपाच्या हास्याच्या ठिकाणीं बळी राजाला

माया दिसली; अंग वरील रोमांच्या ठिकाणीं औषधींच्या सर्व जाति दिसल्या; तसेंच, सर्व नद्या ह्या त्या विराट्पुरुषाच्या नाड्यांच्या ठिकाणीं; पाषाण नखांच्या ठिकाणीं; व सर्व जगाचा जनिता जो ब्रह्मदेव, तो बुद्धीच्या ठिकाणीं दिसला; आणि देवगण व ऋषि इंद्रियांच्या ठिकाणीं दिसले!

राजा परीक्षित, ह्याप्रमाणें सर्व भूतांसह हें स्थावरजंगमात्मक विश्व भगवंताच्या देहामध्ये आहे असे पाहून सर्व दैत्य भयभीत होऊन मूर्छित झाले; असो. ज्याच्यासमीप शंख, चक्र, गदा, असि, दोन अक्षय्य बाणभाते व शार्ङ्ग धनुष्य हीं आयुधें आहेत, ज्याच्या कठांत वनमाला शोभत आहेत, ज्याच्या मस्तकावर दिव्य किरीट बिलसत आहे, ज्याच्या देहावर मकरकुंडलें, बाजुबंद, श्रीवत्सलांच्छन, कौस्तुभ मणि, उत्तम मेखळा व पीतवसन हीं झळाळत आहेत, आणि लोकपालांसह सुनंदप्रभृति पार्षदगण ज्याच्या सेवेसाठीं तत्पर आहेत, त्या विराट्स्वरूप भगवान् त्रिविक्रमानें आपल्या एका पायानें बळीची सर्ष भूमी आक्रमण केली; त्याने आपल्या शरिरानें सर्व आकाश व्यापून टाकिलें; बाहुंनीं दशदिशा वेढिल्या; आणि दुसऱ्या पावळानें स्वर्ग घेतला. राजा, अतां बळीनें कवूच केलेल्या तिसऱ्या पावलाचा त्याजवळ कोहीच शिलक राहिलें नाहीं. कारण, भगवंताच्या पावलां महलोंकादि वरचे सर्व लोक व्यापून, ते सत्यलोकीं जाऊन पोहोचलें !

अध्याय एकविंसावा.

—:—

वामनावतारकथा.

सत्यलोकीं भगवच्चरणपूजा.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवंताचें चरणकमळ सत्यलोकीं जाऊन पोहोचलें असतां त्याच्या तेजापुढें सत्यलोकांतला प्रकाश

फिका पडला ! नंतर ब्रह्मदेव, मरीचिप्रभृति ऋषि, नारदादि नैष्ठिक ब्रह्मचारी, सनंदनप्रभृति योगी, वेद, उपवेद, वेदांगें, यमनियमादि नियम, तर्कशास्त्र, इतिहास, पुराणें, पंचरात्रादि संहिता व सर्वसंगपरित्यागी पुरुष हे सर्व त्या चरणाजवळ आले; आणि ज्याच्या स्मरणामुळेंच कर्मांनीं अप्राप्य यशा ब्रह्मलोकाला ते गेले होते, ते चरणकमळ प्रत्यक्ष आपल्याजवळ आले आहे असें पाहून, त्यांनीं त्याला परमादरानें वंदन केलें. ज्याच्या नाभिकमळापासून आपण उत्पन्न झालों, त्याच्या चरणाचें दर्शन झाल्याबरोबर ब्रह्मदेवानें त्याचें अर्घ्यपाद्यादिकांनीं पूजन करून भक्तिपूर्वक त्याचें स्तवन केलें. राजा, ब्रह्मदेवाच्या कमंडलूतीळ उदक भगवंताच्या पादस्पर्शानें पवित्र झाल्यामुळें तें गंगारूप झालें, आणि आकाशांतून पडत पडत तें भूलेकीं आलें. तीच गंगा हल्लीं सर्व जगाला पवित्र करीत आहे. पुढें भगवंतानें आपलें विराट्स्वरूप आवरून वामनरूप धरिलें, तेव्हां ब्रह्माद लोकपालांनीं अत्यंत आदरपूर्वक त्याची पूजा केली. त्यांनीं पूजेला उपयुक्त असें निर्मल जळ, दिव्य माला, उत्तम उत्तम सुगंधिद्रव्यें, धूप, दीप, लाह्या, अक्षता, फळें, अंकुर वगैरे पदार्थ परमेश्वराचा अर्पण केले; त्यांनीं भगवंताचीं लोकोत्तर चरित्रें प्रेमपूर्वक गाडलीं; आणि नानाप्रकारें त्याचा स्तव केला. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं अत्यंत जयघोष करून नृत्य, गायन, वादन, शंख, दुंदुभि इत्यादिकांच्या योगें त्रिविक्रमाची सेवा केली; व अस्वराधिपति जो जांबवान् त्यानें दशदिशांच्या ठिकाणीं दुंदुभि वाजवीत भगवंताच्या कीर्तीचा जयघोष केला.

दैत्यांचा वामनावर रोष.

परीक्षित राजा, इकडे हा असा प्रकार चाळला असतां, तिकडे बलि राजानें आरंभिलेल्या यज्ञाच्या मंडपांत काय प्रकार झाला तो तुला सांगतो. आपला स्वामी यज्ञदीक्षा घेऊन बसला असतां

वामनाने तीन पावलांची भिक्षा मागून त्रैलोक्य हरण केले, असे पाहून दैत्यवीरांना संताप आला आणि त्यांनी त्याचा दुर्भीषण करण्यास सुरुवात केली; नंतर आपसात विचार करून त्याला मारण्याकरितां शस्त्रे उचलिली; व बलीची इच्छा नसतांही ते वामनाच्या अंगावर धावून आले. दैत्य वामनाच्या अंगावर धावून येत आहेत असे पाहून, विष्णूच्या पार्षदगणांनीं हसून आपली आयुधे उचलिली आणि त्यांच निवारण केले. राजा, विष्णुगणांपैकीं प्रत्येकाच्या अंगां दहा दहा हजार हत्तींचें बळ होतें; ह्यास्तव नंद, सुनंद, जय, विजय, प्रबळ, बळ, कुमुद, कुमुदाक्ष, विश्वक्सेन, पाक्षिराज, जयंत, श्रुतदेव, पुष्पदंत व सात्वत ह्या महान महान विष्णुगणांनीं त्या दैत्यांचा तेव्हांच विध्वंस उडविला !

बलीचा दैत्यांस उपदेश.

परीक्षित राजा, हा प्रकार पाहून दैत्यराज बलीनें आपल्या सैनिकांस आवाहन म्हणून, “ हे विप्रचित्ते ! हे राहो ! हे नेमे ! हल्लीं आपल्याला काळ प्रतिकूल आहे, याकरितां तुम्ही युद्ध करू नका. दैत्यांनो ! सर्व प्राण्यांस सुखदुःख भिळवून देणारा जो काळ, त्याच्या विरुद्ध वागण्यांत काय अर्थ ! आपल्या उत्कर्षाला आणि देशाच्या अपकर्षाला जो कारणीभूत झाला, तोच भगवान काळ आतां फिरला आहे. त्याचें अतिक्रमण बळाने, बुद्धीने, मंत्रानें किंवा कोणत्याही उपायानें होणें शक्य नाहीं. ज्या वेळीं तुम्हांस तुमचें दैव अनुकूल होतें, त्या वेळीं जे देव तुम्हांस पाहतांच दडले, तेच आतां तुम्हांस मारीत आहेत; याकरितां आतां त्यांना जिंकण्याची आशा सोडून तुम्ही काळाची वाट पहात स्वस्थ बसा ! ”

बलीला वरुणपाशबंधन.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:-परीक्षित राजा, विष्णु पार्षदांनीं आपल्या शस्त्रप्रहारांनीं जर्जर केलेल्या त्या दैत्यांच्या आणि दानवांच्या सेनापतींनीं बळी

राजाचें तें सयुक्तिक भाषण ऐकून युद्ध करण्याचें सोडून दिलें, आणि ते रसातळीं गेले. पुढें कश्यपपुत्र गरुडानें भगवताची इच्छा जाणून त्या बळी राजाचा वरुणपाशानें बद्ध केलें. राजा परीक्षिता, असे करण्यांत परमेश्वराचा हेतु इतकाच होता कीं, त्याचें सर्वस्व हरण केलेंच, आतां फक्त त्याचें शरीर घेऊन त्याचा ‘मी’ पणा काढून टाकावा आणि त्याच्यावर मोठा अनुग्रह करावा. पण हें करण्यापूर्वी, त्याचें वचन पाळण्याविषयांचें धैर्य जगांत प्रसिद्ध व्हावें, याकरितां त्याला थोडा वेळ अधोगतीस पाठवावयाचें होतें; असो. हा बलीला बांधण्याचा प्रकार, ज्या दिवशीं यज्ञामध्ये सोमरस काढितात त्या दिवशीं झाला. त्या त्रैलोक्यपति बळी राजाचा बांधीत असतां स्वर्गांत आणि भूमीवर हाहाकार झाला ! राजा, अशा स्थितींतही तो धैर्यशाली बळी भगदो शांत होता, यामुळे त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली; असो.

पुढें भगवान वामन त्याला म्हणाला, “ हे असुरा, तू मला तीन पावले भूमी देण्याचें कवूळ केलेंस; पण हें सर्व विश्व मंड्या दोन पावलांतच राहिलें. आतां तिसरें पाऊळ देण्यास तुजजवळ कांहीं उरलें नाहीं. य करितां, कवूळ करून दान न देणाऱ्या तुला आतां नरकावास भोगणें भाग आहे; आणि तुझ्या गुरूचीही याचप्रमाणें आज्ञा आहे. यास्तव, ज्या अर्थी ‘मी त्रैलोक्याचा अधिपति आहे’ असा अभिमान धरणारा तू मला ‘देतो’ असे म्हणून फसविलेस, त्या अर्थी तुला असत्य-फलरूप नरकाचा कांहीं वर्षे उपभोग घेतला पाहिजे ! ”

अध्याय बाविसावा.

—:०:—

वामनावतारकथा.

बलीचें भाषण व तिसऱ्या पावलाच्या पूर्ततेकरितां वामनास स्वमस्तकाचें अर्पण.

श्रीशुकाचार्य म्हणाले:-परीक्षित राजा, बलीनें

वामनअवतार .

सत्वापासून ढळावें म्हणून भगवंतानें त्याला इतकें छळिलें, तरी तो त्यापासून किंचितही ढळला नाही. त्यानें मोठ्या गभीर वाणीनें वामनाला उत्तर दिलें, “ हे उत्तमकीर्त सुरश्रेष्ठ, तूं कपटानें प्रथम वामनरूप घेऊन भिक्षा मागितकीस, व आतां मोठें रूप घेतलेस, तेव्हां अर्थात् माझें वचन खोटें पडत नाही; तरी पण तुला तें खोटें वाटत असेल, तर ज्या रीतीनें मी वागलों असतां तुझ्या मनानें तें खरें ठरेल, त्या रीतीनें वागण्यास मी तयार आहे. याकरितां, आतां तुला तिसरें पाऊल ठेवण्यास मी आपलें मस्तक देतो, त्यावर तू तें स्थापन कर. देवा ! कोकांत अपकीर्ति होईल ह्याबद्दल मी जितका भितो, तितका इतर कोणत्याही गोष्टीस भीत नाही. परमपूज्य कोकांनीं केलेला दंड स्तुत्य आहे असें मी मानितों. कारण आई, बाप, भाऊ व मित्र हे मायेमुळें शिक्षा करीत नाहीत. ईश्वरा, तूं उघडपणें आमच्याशीं शत्रुरूपानें वागतास, पण तूं आतून आम्हां दैत्यांचा खरा हितकर्ता असो श्रेष्ठ गुरु आहेस ! अनेक प्रकारच्या मदांनीं आम्ही अंध झालों होतो, म्हणून आमच्या डोळ्यांत ऐश्वर्यभ्रष्टतेचें अंजन घालून तूं आम्हांस दिव्यदृष्टि दिलीस. आजपर्यंत अनेक दैत्य, तुझी विरोधभक्ति केल्यामुळें, ज्या गतीला तुझे निःसीम-भक्त पावतात त्या गतीला पोहोचले आहेत; म्हणून तूं मला धरून वरुणपाशांनीं बांधिले आहेस तरी त्याबद्दल मला लाज वाटत नाही आणि दुःखही होत नाही. देवा ! तू जो मजवर एवढा अनुग्रह करात आहेस, त्याचें कारण—तुझा परम भक्त जो प्रन्हाद, त्याच्या वंशातला मी आहे, हेंच असावेस मला वाटतें. वास्तविक पाहिले तर तुझी कृपा व्हावी इतकी माझी योग्यता नाही. भगवंता, माझा आजो जो प्रन्हाद, तो महाज्ञानी होता. शरीर, पुत्र, स्त्री, बंधु, ऐश्वर्य, संपत्ति ह्यांच्या सहवासानें आयुष्य

मात्र क्षीण होतें, म्हणून तो त्यावर कधीच आसक्ति ठेवीत नसे; आणि जरी तूं दैत्यांचा संहार करीत होतास, तरी तो अत्यंत निर्भय अशा तुझ्याच चरणांला शरण आला. त्याच्याच पुण्याईनें मी आज तुझ्या चरणांजवळ आलों आहे.”

श्रीशुक्लार्थ म्हणाले:—परीक्षिता, बळी राजा असें बोलत आहे, इतक्यांत ईश्वराचा प्रिय भक्त प्रन्हाद तेथें प्राप्त झाला. आपला आजो आला असें बळीनें पाहिलें; पण तो वरुणप शांनें बद्ध असल्यामुळे निःस्वाम्यानें त्याला प्रन्हादाची पूजा करितां आली नाही. त्यानें त्याला वंदन मात्र केलें. स्वताच्या अहंकारादि अपराधाचें त्याला स्मरण झाल्यामुळें त्याचे नेत्र आसवांनीं भरून आले; व लज्जेनें तो खालीं मुख करून उभा राहिला ! राजा, भक्तसरक्षक परमेश्वर आपल्या पार्षद-गणांनीं वेष्टित असो तेथें आहे असें पाहून प्रन्हादानें त्याला वंदन केलें; व आपला नानू बळी याजवर भगवंतानें अनुग्रह केला, हें पाहून प्रन्हादाचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले, आणि त्या स्थितीतच तो बोलूं लागला.

प्रन्हादाचें भाषण.

प्रन्हाद म्हणाला:—हे प्रभो, ह्या बळीला सर्व ऐश्वर्यांनीं युक्त असें इंद्रपद तूच दिलें होतेंस, व तें आतां तूच हरण केलेंस, हें फार चांगलें झालें. कारण, ऐश्वर्य हें आत्म्याला मोह घालणारें आहे. इंद्रियनिग्रही पुरुषांनाही दुस्तर मायानदींत बुडविणारें तें ऐश्वर्य जवळ असतां कोण बरो पुरुष आत्मप्राप्तीचें ज्ञान संपादन करील ? नारायणा, तूं अत्यंत दयाळू आहेस. तुला माझा नमस्कार असो !

श्रीशुक्लार्थ म्हणाले:—परीक्षित राजा, प्रन्हाद भगवंतापुढें हात जोडून उभा असतां जगत्पिता ब्रह्मदेव काहीं बोलणार होता; इतक्यांत पतीला बांधिल्यामुळें भयभीत झालेली बळीची

परमीही तेथे आली; व तिने हात जोडून नम्रपणे परमेश्वराची प्रार्थना केली.

विध्यावलीची ईश्वरास विनंती.

विध्यावली म्हणाली:—ईश्वरा, हे विश्व तू आपल्या स्वतांच्या क्रीडेसाठी निर्माण केले आहेस; तेव्हा अर्थात् ह्याचा स्वामी तूच आहेस. जे लोक, आम्ही त्रैलोक्याचे अधिपति आहो असे म्हणतात, ते अज्ञान आहेत. माझे पतिही त्याच वर्गीतले होत 'आम्ही स्वतंत्र व कर्ते' ही त्यांची भाषणे देखील तू समूळ नाहीतशी केलीस. आता ते तुला काय अर्पण करणार? तिसऱ्या पावला-करिता ते जे स्वतांचे शरीर देण्यास सिद्ध झाले आहेत, ते तरी त्यांचे आहे का? पण हे त्यांच्या अद्याप लक्षात येत नाही. यावरून नाही का सिद्ध होत, की देहाभिमानाने त्यांना पूर्ण पछाडिले आहे म्हणून? पण, देवा, तू दयाळू आहेस. तर तू त्यांजवर दया करून त्यांना सोडीव.

ब्रह्मदेवाचे भाषण.

ब्रह्मदेव म्हणाला:—हे भूतोत्पादका देवाधिदेवा, तू ह्या बलीचे सर्वस्व हरण केले आहेस; आता याचा व्यर्थ छल करू नको. ज्या तुझ्या चरणाच्या ठिकाणी अर्धदूर्वाकुरादिकांचे अर्पण केले असता मुक्ति मिळते, त्या तुला या उदार बलीने निष्कपट बुद्धीने त्रैलोक्य आणि आपला देहही अर्पण केला आहे; तेव्हा आता तू ह्याला मुक्त कर.

भगवंतांचे भाषण.

भगवान म्हणाले:—हे ब्रह्मदेवा, ज्याच्यावर मला अनुग्रह करावयाचा असतो, त्याचे सर्वस्व मी प्रथम हरण करून घेतो. कारण, त्याच्या योगाने मनुष्य मत्त असतो, आणि त्याला माझे स्मरण मुळीच होत नाही. या परतंत्र जीवात्म्याला कृमिकोटकादि अनेक योनींमध्ये फिरावे ला गते, तेव्हा कोठे तो देव, दैत्य, नर वगैरे जन्मास येतो; आणि त्यांत रूप, गुण, ऐश्वर्य, वय

ही गर्भ वाहण्यास कारणीभूत होतात! त्यामुळे त्या प्राण्याचे कल्याण होत नाही. वय, रूप, विद्या, ऐश्वर्य, द्रव्य इत्यादिकांबद्दल जर गर्व नसेल, तर त्या प्राण्यावर माझा अनुग्रह आहेच असे समजावे. माझा भक्त ह्याच्या योगाने मोह पावत नाही. ब्रह्मदेवा, हा दैत्य मोठा सत्यानिष्ठ आहे. याचे द्रव्य गेले, राज्य गेले, याला ज्ञातींनी सोडिले, शत्रूंनी याला खाली पाडून बांधिले व यातना भोगण्यास लाविले, आणि गुरूने शापिले, तरी याने सत्य सोडिले नाही! यामुळेच याची कीर्ति वाढत आहे. माझी माया कोणीही जिंकू शकत नाही, पण याने ती जिंकिली. मी कपटी भाषणांना याला धर्म सांगितला, पण हा सत्यापासून ढळला नाही. याकरिता, देवांनाही जे दुर्मिळ, त्या पदी मी याला पोहोचविले आहे. हा सावार्ण मन्वंतरात इंद्र होईल, आणि मी याचे पाळन करीन. तो पर्यंत, ज्या ठिकाणी राहणारांना मनोव्यथा, शारिरिक दुःखे, रजनि, आळस, पराभव इत्यादि ताप भोगावे लागत नाहीत, त्या विश्वकर्माने उत्पन्न केलेल्या सुतलामध्ये हा राहील.

भगवंताचा बलीस वर व त्याची

सुतली स्थापना.

याप्रमाणे भगवताने ब्रह्मदेवाला सांगितले आणि लागलीच तो बलीला म्हणाला, "बा इंद्र-सेना, तुझे कल्याण असो. आता, स्वर्गातील देव देखील ज्याची इच्छा करितात, त्या सुतलामध्ये आपल्या ज्ञातिबांधवांसह तू जाऊन रहा. तेथे इंद्रादि लोकपाल सुद्धा तुला उपसर्ग देऊ शकणार नाहीत; आणि ही माझी आज्ञा मी देऊन जो तुला त्रास देईल, त्याचा माझे चक्र नाश करील. त्या ठिकाणी सर्व प्रकारांनी मी तुला द्वारपाल होऊन तुझे रक्षण करीन. तुझ्या अंगी दैत्य-दानवांच्या सहवासाने जे असुरी धर्म वसत आहेत, ते सर्व माझ्या प्रभावाने नष्ट होतील.

अध्याय त्रिंशत्तमः

—०—

वामनावतारकथेचा उपसंहार.

सुतलीं जातांना बलीनें केलेली ईशस्तुति.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, भगवंताचें तें दयायुक्त भाषण ऐकून बळीच्या अंतःकरणांत आनंदाचा सागर उचंबळला; त्याचा कंठ दाटून आला; व डोळ प्रमाश्रुतीं आतप्रोत भरले ! नंतर तो हात जोडून उभा राहिला आणि सद्गदित वाणीनें भगवंताला म्हणाला, “ देवा ! तूं जो अनुग्रह मजवर केलास, त्या अनुग्रहाचा योग्य असें कांहीं तरी मजकडून घडलें आहे का ? कांहींच नाही. म्यां नीचानें तुला वदन सुद्धां केलें नाही, तर तें करण्याचा यत्न मात्र केला; आणि तो प्रयत्न केल्यानें जर अनंतकोटि कर्मांनीं किंवा उग्र तपश्चर्यांनीं व अपूर्व दानांनीं न भिळणारें फळ मजसारख्या नीच असुराला मिळालें, तर तुझ्या नमस्काराचा केवढा तरी प्रभाव असावा ! ” परीक्षित राजा, असें बोलून बलीनें श्रीहरीला, शंकराला आणि ब्रह्मदेवाला साष्टांग नमस्कार केला, व वरुणपाशांतून मुक्त झाल्यामुळे आनंदित झालेला तो बलि असुरांसह सुतलीं जाण्याची तयारी करूं लागला. असो.

याप्रमाणें भगवंतानें बळीपासून इंद्रपद घेऊन तें अदितीच्या पुत्राला दिलें आणि स्वतः उषेद्र होऊन त्यानें जगाचें पाकन केलें. यामुळे अदितीच्या मनाला सतोष झाला. इकडे, आपला नातू वरुणपाशांतून मुक्त होऊन त्याजवर ईश्वराचा मोठा प्रसाद झाला हें पाहून भगवद्भक्त प्रन्हादाला अतिशय आनंद झाला, व तो भगवंतापुढें येऊन त्याला म्हणाला, “ नारायणा, ज्या तुझ्या चरणांस जगत्पूज्य असे ब्रह्मादिक देव आणि सनक-सनंदनादिक मुनि वंदन करितात, तो तूं आम्हां दैत्यांचा दुर्गरक्षक झालास, हा

तुला आम्हांवर केवढा तरी प्रसाद ! असा हा तुला प्रसाद ब्रह्मदेवाला, शंकराला किंवा लक्ष्मीलाही प्राप्त झाला नाही, त्या अर्थी खरोखर आम्हां दैत्य धन्य आहों. भगवंता, ब्रह्मादिक देव तुझ्या चरणांची सेवा करितात, म्हणून त्यांना सृष्टिसामर्थ्यादिक ऐश्वर्यें प्राप्त होतात तें ठीकच आहे; पण असुर म्हणजे अत्यंत दुराचारी—अत्यंत दुष्ट असे असतां, ते तुझ्या कृपेला कसे बरें पात्र झाले ? देवा, ह्या गोष्टीचें मला मोठें आश्चर्य वाटत आहे ! अथवा आश्चर्य वाटण्याचेंही कारण नाही. कां कां, तुला स्वभावच कल्पवृक्षासारखा आहे. तो ज्याप्रमाणें आपल्या आश्रयाला राहणारा पुरुष जशी इच्छा करील तसें त्याला फळ देतो, त्याप्रमाणें तूं तुझ्या आश्रयाला असणारा पुरुष ज्या फळाची इच्छा करील तें फळ त्याला देतोस. तुजपाशीं समविषम ही बुद्धि मुळींच नाही.”

भगवान म्हणाले:—बा प्रन्हादा, तुजें कल्याण असो. आतां तूं आनंदानें आपल्या नातवाला बरोबर घेऊन सुतलीं जा आणि ज्ञातीसह सुखानें रहा. मी हातीं गदा घेऊन तुझ्या दारांत सदैव उभा आहे, असें तुला दिसेल, आणि माझ्या नित्यदर्शनानें तुज्हां सर्ब कर्मबंधनें तूटून जातील !

बलीचें सुतलीं गमन व शुक्राचार्याकडून यज्ञसमाप्ति.

श्रीशुक्राचार्य म्हणाले:—परीक्षित राजा, नंतर प्रन्हादानें हात जोडून भगवंताची आज्ञा ग्रहण केली, आणि बलीसह स्वर्ग दैत्यांना बरोबर घेऊन त्यानें आदिपुरुषाला प्रदक्षिणा घालून वंदन केलें व तो सुतळ नाक्षिक महाविवरांत शिरला. नंतर त्या बळीच्या ब्रह्मदेवापांत ऋत्विजांमध्ये शुक्राचार्य बसले होते, त्यांना भगवंतानें सांगितलें, “ ब्रह्मन्, बलीनें आरंभिलेल्या यज्ञांत जर कांहीं वैगुण्य आलें असेल, तर

तें आपण पूर्ण करावें. आपली योग्यता फार मोठी आहे. कर्मांमध्ये जें वेगुप पडलें असेल, तें केवळ ब्राह्मणाच्या कृपाबळाकानेही भरून येतें !”

शुक्राचार्य म्हणाले, “ भगवन्, कोणत्याही कर्मांत न्यून न पडूं देण्याचा उद्देश-भगवंताची प्राप्ति होण्यांत अंतर पडूं नये हा असतो; पण या वेळीं ती भीतिमुळीच राहिली नाही. कारण, बळीनें आपलें सर्वस्व अर्पण करून, यज्ञभोक्ता परमेश्वर जो तूं, त्या तुलाच वश करून घेतलें आहे. तेव्हां आतां कर्मांत न्यून असलें तरी त्यापासून बिघडणार काय ? आणि शिवाय दुसरे असे आहे कीं, कोणत्याही कर्मांत कितीही न्यून पडलें असलें, तरी तें तुझ्या नामस्मरणानें नाहीसे होतें. तथापि, हे सर्वव्यापका परमेश्वरा, तू आज्ञा करीत आहेस, त्या अर्थां मी ती शिरसा मान्य करितों. कारण, तुझ्या आज्ञेचें पाळन करणें हेंच सर्व पुरुषार्थाचें साधन होय !” राजा परीक्षिता, याप्रमाणें भगवंताच्या आज्ञेनें शुक्राचार्यांनीं या यज्ञांत उणें असलेलें कर्म पूर्ण केले, आणि यज्ञ सिद्धीस नेला; असा.

वामनाची उपेंद्रपदीं स्थापना.

पुढें, करवपाळा व अदितीला संतोष व्हावा आणि सर्व प्राण्यांचा उत्कर्ष व्हावा याकरिता, प्रजापति ब्रह्मदेवानें दक्ष, ऋषि, पितर, भूपाळ, दक्ष, भृगु, अगिरा, कुमार व शंकर यांचें अनुमत घेऊन वामनाला लोकांचें आणि लोकपालांचें आधिपत्य दिलें. राजा, सर्वांचा अधिपति इंद्र होता; पण वेद, सर्व देव, धर्म, यश, श्री, मंगलें, व्रतें, स्वर्ग आणि मोक्ष यांचें पाळन करण्यांत वामन अति दक्ष असल्यामुळें, उपेंद्र (साहाय्यकारी इंद्र हें) नांव देऊन ब्रह्मदेवानें त्याची त्या अधिकारावर स्थापना केली.

वामनाचें इंद्रासह स्वर्गलोकीं गमन.

परीक्षिता, वामनाला उपेंद्रपदीं स्थापित्यामुळें सर्व भूताना आनंद झाला. नंतर इंद्रानें ब्रह्मदे-

वाची आज्ञा घेऊन वामनाला विमानांत बसवून आपल्याबरोबर स्वर्गलोकीं नेले. याप्रमाणें इंद्राला त्याचें गतवैभव फिरून प्राप्त झालें, आणि प्रत्यक्ष भगवान त्याचें साहाय्य करण्यास प्राप्त झाला, यामुळें त्याला अतिशय आनंद झाला. इकडे ब्रह्मदेव, शंकर आदिकरून सर्वजण ईश्वराच्या कृतीचें कौतुक करीत आणि अदितीची प्रशंसा करीत आपापल्या स्थानीं निघून गेले.

श्रीशुक सांगतात:—हे पांडवकुलोद्धारका, सर्व पातकांचा नाश करणारें हें वामनाचें चरित्र मीं तुला सांगितलें. भगवंताचीं चरित्रें अनेक आहेत; त्या सर्वांचें वर्णन कोण करूं शकेल ? कारण, पृथ्वीवरील रजःकणांची गणना करणें जर अशक्य आहे, तर त्याहून अहंख्यपटीनें गणना करण्यास अशक्य असणारी भगवंताचीं चरित्रें कोण वर्णन करूं शकेल ? असो. राजा, हें वामनाचें पुण्यप्रद चरित्र जो नित्य पठन किंवा श्रवण करीत, त्याला सर्व सुखें प्राप्त होऊन अती मोक्ष मिळेल. कोणतेही कर्म आरंभिलें असतां त्यामध्ये जर या चरित्राचें कीर्तन होईल, तर तें कर्म यथासांग शेवटास जाईल. त्यांत कांहीं न्यून पडलें असलें, तरी त्यापासून कर्मांत कांहीं उणेपणा राहणार नाही.

अध्याय चोविसावा.

—:०:—

मत्स्यावतार.

परीक्षित राजा म्हणाला:—गुरुवर्य, आपण परमेश्वराचें जें जें चरित्र सांगता, तें तें अद्भुत असतें ! यावरून, भगवंतानें पहिल्यानें जो मत्स्यावतार घेतला, त्याचें वर्णन आपल्या मुखानें ऐकावें अशी मला इच्छा झाली आहे. कारण, परस्परूप म्हणजे लोकांत अति निंद्य मानिलें आहे, आणि शिवाय तमोगुणापासून त्याची उत्पत्ति आहे. असें असताही जेव्हा भगवंतानें

मत्स्यअवतार.

